

ULOGA SREDIŠNJE DEFENZIVNO DOGLASNE SLUŽBE U PRVOM SVJETSKOM RATU

Kota, Miroslav

Doctoral thesis / Disertacija

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:730343>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-31**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

Sveučilište u Zagrebu

HRVATSKI STUDIJI

Miroslav Kota

ULOGA
SREDIŠNJE DEFENZIVNO DOGLASNE SLUŽBE U
PRVOM SVJETSKOM RATU

DOKTORSKI RAD

Mentor

Stjepan Matković

Zagreb, 2019.

University of Zagreb

UNIVERSITY DEPARTMENT OF CROATIAN STUDIES

Miroslav Kota

THE ROLE
OF THE CENTRAL COUNTERINTELLIGENCE
SERVICE IN THE WORLD WAR ONE

DOCTORAL THESIS

Supervisor

Stjepan Matković

Zagreb, 2019.

Sadržaj

1. UVODNA RAZMATRANJA	1
1.1. Metode istraživanja, izvori i literatura.....	1
1.2. Pojam i razvoj sigurnosno-obavještajnih službi.....	11
1.3. Obavještajni rad Austro-Ugarske Monarhije.....	12
1.4. Osnutak Defenzivno doglasne službe Monarhije.....	13
1.5. Počeci izgradnje državnog sustava za borbu protiv uhođarstva.....	16
1.6. Pravni okvir djelovanja defenzivno doglasne službe sa osvrtom na iznimne mjere.....	20
1.7. Osnutak defenzivno doglasne službe Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (banske Hrvatske).....	33
1.8. Sigurnosne ugroze Austro-Ugarske i banske Hrvatske na početku 20. stoljeća.....	38
1.9. Velikosrpska ugroza (južnoslavenski pokret pod kontrolom Beograda) kao najveći sigurnosni rizik banske Hrvatske.....	41
1.10. Početak rata.....	63
2. 1914. – PRVA RATNA GODINA	66
2.1. Uvod.....	66
2.2. Aktivnosti vezane za suzbijanje srbijanskog uhođarstva: analiza pojedinačnih slučajeva.....	67
2.3. Aktivnosti vezane za pronalaženje sarajevskih atentatora i s njima povezanih osoba.....	87
2.4. Internacije politički opasnih osoba, uhođa ili sumnjivih radi uhođarstva.....	89
2.5. Rad u svezi s mogućim obavještajnim aktivnostima drugih zemalja.....	93
2.6. Velikosrpska propaganda.....	99
2.7. Projugoslavenske (tajne) organizacije mladeži.....	111
2.8. Ostala saznanja o radu SDDS-a i organizacijska pitanja.....	125
2.9. Odrazi unutarnjopolitičke na sigurnosnu situaciju i obratno uoči rata i u prvoj ratnoj godini.....	127
3. 1915. – DRUGA RATNA GODINA	134
3.1. Uvod.....	134
3.2. Okolnosti rada Središnje defenzivno doglasne službe u banskoj Hrvatskoj 1915.	136
3.3. Preustroj Središnje defenzivno doglasne službe.....	145
3.4. Aktivnosti vezane za suzbijanje srbijanskog uhođarstva, analiza pojedinih slučajeva.....	155
3.5. Internacije politički opasnih osoba, uhođa ili sumnjivih radi uhođarstva.....	179
3.6. Velikosrpska propaganda.....	187
3.7. Neprijateljska propaganda drugih država.....	233
3.8. Socijalistička propaganda.....	253
3.9. Projugoslavenske (tajne) organizacije mladeži.....	256
3.10. Rad u svezi s mogućim obavještajnim aktivnostima drugih zemalja.....	259
3.11. Jugoslavenski odbor i Jugoslaveni u emigraciji.....	284

3.12. Ostala saznanja o radu SDDS-a i organizacijska pitanja	306
3.13. Pripremne aktivnosti Italije za ulazak u rat i austrougarske protumjere	335
3.14. Austrougarski ratni zarobljenici i podanici u državnoj službi neprijatelja.....	337
3.15. Sigurnosne prilike u istočnom Srijemu tijekom i po završetku srbijanske invazije	339
3.16. Odrazi unutarnjopolitičke na sigurnosnu situaciju i obratno u drugoj ratnoj godini	347
4. 1916. – TREĆA RATNA GODINA.....	350
4.1. Uvod.....	350
4.2. Internacije politički opasnih osoba, uhoda ili sumnjivih radi uhodarstva.....	352
4.3. Velikosrpska propaganda	353
4.4. Srbijansko uhodarstvo	364
4.5. Rad u svezi sa mogućim obavještajnim aktivnostima drugih zemalja	384
4.6. Jugoslavenski odbor i Jugoslaveni u emigraciji.....	387
4.7. Ostala saznanja o radu SDDS-a i organizacijska pitanja.....	395
4.8. Odrazi unutarnjopolitičke na sigurnosnu situaciju i obratno u trećoj ratnoj godini.....	403
5. 1917. – ČETVRTA RATNA GODINA	416
5.1. Uvod.....	416
5.2. Djelatnost vezana za suzbijanje srbijanskog uhodarstva i praćenje aktivnosti srbijanske Vlade....	418
5.3. Velikosrpska propaganda	421
5.4. Neprijateljska propaganda drugih država	423
5.5. Rad u svezi s mogućim obavještajnim aktivnostima drugih država.....	424
5.6. Jugoslavenski odbor i Jugoslaveni u emigraciji.....	426
5.7. Socijalistička propaganda.....	430
5.8. Ostala saznanja o radu SDDS-a i organizacijska pitanja.....	440
5.9. Odrazi unutarnjopolitičke na sigurnosnu situaciju i obratno u četvrtoj ratnoj godini.....	447
6. 1918. – POSLJEDNJA RATNA GODINA	459
6.1. Uvod.....	459
6.2. Preustroj i prestanak rada SDDS-a.....	460
6.3. Referat državnog odvjetnika Alexandra caru Karlu	464
6.4. Srbijansko uhodarstvo – Urbanyjevi izvidi obavještajnih aktivnosti srbijanske diplomacije i njenih veza s Hrvatsko-srpskom koalicijom	468
6.5. Velikosrpska propaganda i uhodarstvo u Švicarskoj.....	501
6.6. Rad u svezi sa mogućim obavještajnim aktivnostima drugih država	506
6.7. Neprijateljska propaganda drugih država	507
6.8. Jugoslavenski odbor i Jugoslaveni u emigraciji.....	510
6.9. Povezanost socijalističke propagande, antantinog uhodarstva i opasnosti od boljševičke revolucije te anarhista	515
6.10. Zeleni kadar i opasnost od boljševičke revolucije.....	521
6.11. Ostala saznanja o radu SDDS-a i organizacijska pitanja.....	534

6.12. <u>Odrazi unutarnjopolitičke na sigurnosnu situaciju i obratno u posljednjoj ratnoj godini</u>	536
<u>7. ZAKLJUČAK</u>	586
<u>8. SAŽETAK</u>	595
<u>9. SUMMARY</u>	597
<u>10. KRATICE</u>	599
<u>11. POPIS LITERATURE</u>	601
<u>12. ŽIVOTOPIS</u>	615
<u>13. PRILOG – ZEMLJOVID</u>	616

1. UVODNA RAZMATRANJA

Uoči Velikog rata na području banske Hrvatske, kao uostalom diljem Europe, djeluju klasične redarstvene službe. Međutim u hrvatskom primjeru, ako izuzmemo vojnu obavještajnu službu Austro-Ugarske, nema organiziranog rada u smislu zaštite sigurnosti države od strane civilnih tijela, što je primarno bilo povezano s okolnošću da se takve funkcije i u drugim državama razvijaju tek krajem 19. i početkom 20. stoljeća, dok unutarnji poslovi kao autonomni poslovi civilne vlasti u smislu nagodbi nisu ni shvaćani da bi obuhvaćali obavještajne poslove. Kako sve više raste aktivnost stranih obavještajnih službi prema Austro-Ugarskoj, kao i broj primijećenih pa i procesuiranih uhoda, da bi se rasteretila vojna obavještajna služba bilo je potrebno organizirati obavještajni rad i u civilnom sektoru vlasti. Rudimentarno su postojali određeni segmenti, povremeno sadržani u izvješćima koje su kotarski predstojnici, odnosno veliki župani ili redarstvena povjereništva, slali Zemaljskoj vladi u Zagrebu, a koji su govorili o sigurnosnoj situaciji u područjima pod njihovom nadležnošću, no uvijek vezano uz određeni konkretni slučaj. Međutim, ni tada nije riječ o dokumentima koji bi bili pisani sukladno specifičnim zahtjevima obavještajne djelatnosti. Sustavnog rada po tom pitanju nije bilo.

Godine 1914. dolazi do osnutka civilne obavještajne službe za cijelu Austro-Ugarsku Monarhiju koja zbog dualizma, Hrvatsko-ugarske nagodbe i posebnog položaja Bosne i Hercegovine kao Austrijskog i Ugarskog kondominija nije bila jedinstvena već teritorijalnom nadležnošću podijeljena u četiri službe i to cislajtanijsku, translatanijsku, bansku Hrvatsku te bosansko-hercegovačku, koje su bile namijenjene prije svega protuobavještajnom radu. Službe u svom nazivu ipak nisu bile određene svojom zemaljskom pripadnošću već nazivima svojih glavnih gradova.

1.1. Metode istraživanja, izvori i literatura

Područje Trojedne kraljevine imalo je poseban strategijski značaj uoči Prvog svjetskog rata. On se ogledao i u ustroju te djelovanju Središnje defenzivno doglasne službe, kao posebne institucije Zemaljske vlade Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Iznimno je značajna činjenica da je navedena služba u Zagrebu sa svojim ovlastima i odgovornostima bila iste razine, kao i njeni ostali središnji uredi u Beču, Budimpešti i Sarajevu. To je bio i nagovještaj mogućih promjena u smislu reforme Monarhije, pri čemu je priprema toga rađena kroz vrlo značajno polje za državu – ustroj sustava nacionalne sigurnosti.

Međutim, u historiografiji ne postoje radovi posvećeni analizi djelovanja Središnje defenzivno doglasne službe, kao i mogućem utjecaju njenog djelovanja na društvene strukture, političke odnose, gospodarstvo te vojnu spremnost tijekom ratnih zbivanja. Stoga je bilo znanstveno opravdano i nužno raščlaniti djelovanje Središnje defenzivno doglasne službe čija je primarna zadaća bila borba protiv uhođarstva, dakle protuobavještajni rad, tijekom Prvog svjetskog rata. Cilj disertacije je znanstvenom metodologijom istražiti kako su se zbivanja od Sarajevskog atentata do raspada Austro-Ugarske očitovale pri onoj sastavnici Zemaljske vlade koja je bila zadužena za obranu nacionalne sigurnosti.

Dosadašnja historiografska istraživanja koja se odnose na razdoblje Prvog svjetskog rata bila su dominantno usmjerena na političku problematiku raspada Austro-Ugarske, položaj Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u tom trenutku, stvaranje Države Slovenaca, Hrvata i Srba¹ kao provizorija tijekom listopada 1918. od strane Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u svojevrsnom državnom udaru i to na području monarhijskih južnih Slavena te ulazak te provizorne države u novu državnu zajednicu Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, rad Hrvatsko-srpske koalicije, drugih političkih stranaka i njihovih prvaka te Jugoslavenkog odbora. No za razdoblje u kojem se odigrao Prvi svjetski rat, a posebice za područje banske Hrvatske i život u njoj, nedostaje cjelovita analiza i analiza pojedinih područja organizacije života te kako je sama država svojim očima, tj. očima svojih institucija promatrala i interpretirala njoj zanimljive događaje.

Zagreb je uz autonomno sjedište izvršne, zakonodavne i sudske vlasti, na traženje vojnog vrha po provedenim reformama postao jedan od četiri najvažnija monarhijska središta u pogledu sustava nacionalne sigurnosti Austro-Ugarske (Beč, Budimpešta, Zagreb i Sarajevo). I u okviru tog sustava prelamali su se sukobi i interesi unutar same banske Hrvatske, nadalje između Hrvatske i Ugarske, Austrije i Ugarske te civilnih i vojnih vlasti. Tako su se i u Zagrebu pokušavale riješiti dugotrajne i brojne suprotnosti između Austrije i Ugarske, kao i unutarnjopolitičke suprotnosti. Za to vrijeme Središnja defenzivno doglasna služba pokušala je svojim radom – borbom protiv uhođarstva ojačati bojnu spremnost Austro-Ugarske, čuvati njenu državnu sigurnost, jačati ratni moral stanovništva, a pored izvanrednih mjera koje su sukladno svome djelokrugu poduzimale ostale institucije. Prema tome u ratnim uvjetima Služba je stavljena u središte zbivanja kao vrh državne politike, a kao takva i u znanstveni fokus ove disertacije.

¹ Ljubo BOBAN, „Kada je i kako nastala Država Slovenaca, Hrvata i Srba“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 24, br. 3, 1992, 45-60., Stanislava KOPRIVICA-OŠTRIC, „Konstituiranje Države Slovenaca, Hrvata i Srba 29. listopada 1918. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 25, br. 1, 1993, 45-71, Hodimir SIROTKOVIĆ i Lujo MARGETIĆ, *Povijest države i prava naroda SFR Jugoslavije*, Zagreb, 1988.

Sama Služba djelovala je u vrlo osebujućoj situaciji. Zahvaljujući nagodbama (i Austro-Ugarskoj i Hrvatsko-Ugarskoj) te djelovanju ugarskog ministra predsjednika Istvána Tisze² nije raspušten ni Ugarski parlament ni Sabor Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (dalje u tekstu: hrvatski Sabor), a što se dogodilo Carevinskom vijeću u Beču, nakon proglašenja ratnog stanja. Iznimne mjere za slučaj rata uvedene su u Hrvatskoj i Slavoniji, no cijelo razdoblje zahvaljujući činjenici neraspuštanja Sabora (osim njegovog privremenog nesazivanja na početku rata) na vlasti je Hrvatsko-srpska koalicija³. Istodobno je jedna njena sastavnica bila suspektna osobito austrijskom dijelu monarhije i vojnim vlastima zbog mogućeg protumonarhijskog djelovanja, kako nakon ubojstva nadvojvode Franje Ferdinanda, tako i od prije, uvažavajući novu okolnost da se Kraljevina Srbija našla u ratu s Austro-Ugarskom. Zato Središnja defenzivno doglasna služba (dalje u tekstu: SDDS) u Hrvatskoj i Slavoniji djeluje u vrlo složenoj situaciji. Ban Skerlec⁴, Tizin štićenik, predsjednik za vrijeme rata Vladom, čiji dio je (bar od 1915.) i SDDS, prikriven pod Odsjekom IV-B za pogranična redarstvena satništva Odjela za unutarnje poslove, dok je samo

² István Tisza (1861.-1918.), najznačajniji ugarski političar početkom 20. stoljeća, potječe iz kalvinističke obitelji s političkim pedigreeom budući mu je i otac Kálmán bio ministar predsjednik, doktorirao političke znanosti na Oxfordu, ministar predsjednik ugarske vlade 1903-1905. i 1913.-1917., od 1910. vođa Nacionalne stranke rada (Munkáspárt). Zastupnik veleposjedničkog dijela mađarskih vladajućih krugova, jedan od glavnih nositelja politike nacionalnog pritiska na nemadžarske narode u Ugarskoj. Radio na tijesnom povezivanju Ugarske s Austrijom i Njemačkom. Sporazumom s HSK 1913. ukinuo komesarijat u Hrvatskoj i za bana postavio Ivana Skerleca te povukao prijepornu Željezničku pragmatiku. Zbog dosljednog pridržavanja i provedbe Austro-ugarske nagodbe u zadnjim godinama života Franje Josipa uživa njegovo osobno povjerenje, što ga kao ugarskog predstavnika zbog dualizma i složene strukture Monarhije čini najmoćnijom osobom iza cara i kralja. Zbog Tizinih protivljenja reformama, osobito izbornoj, Karlo I. (IV.) prisilio ga je da odstupi 1917., međutim Tisza je zadržao politički utjecaj u Ugarskoj, a time i u cijeloj Monarhiji. Potom na vojnim dužnostima do odlaska na posebnu misiju na jugu Monarhije u rujnu 1918. Ubijen u atentatu 31. listopada 1918. u Budimpešti. Literatura: Bogdan KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu, Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb, 1989., ISTI, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb, 1977, Josip HORVAT, *Prvi svjetski rat, Panorama zbivanja 1914-1918*, Zagreb, 1967, Miklós KOMJÁTHY, *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*, Budimpešta, 1966), Bernard STULLI, „Prilozi građi za historiju jugoslavenskog pitanja 1918. godine“, *Arhivski vjesnik*, 1959, god. II, svezak 2, 313-317, Arnold SUPPAN, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj, 1835-1918*, Zagreb, 1999, Danilo DIMOVIĆ, „Grof Tisza u Bosni. Tizin put u Zagreb, Dubrovnik i Sarajevo da uredi jugoslavensko pitanje – Kakvo je mišljenje u to vrijeme imao g. Svetozar Pribičević“, *Riječ*, Zagreb, 25. XII 1925., br. 295, 21-22, Vojislav BOGIČEVIĆ, „Misija grofa Tisze u Bosni 1918. godine, Iz povjerljivih spisa bivše zemaljske vlade u Sarajevu, koji se čuvaju u Državnom arhivu NR BiH u Sarajevu“, *Pregled*, Sarajevo, januar-februar 1956, god. VIII., knj. 1., br. 1-2, 9-14, Archibald P. J. TAYLOR, *Habsburška monarhija, 1809-1918*, Zagreb, 1990.

³ Vodeći politički savez u Hrvatskoj od 1906. do 1918. Nastao kao rezultat politike započete Riječkom i Zadarskom rezolucijom. Na izborima 1906. Koalicija je dobila većinu i formirala Vladu. Pobjedila i na izborima 1910. međutim Sabor je raspušten, na izborima 1911. druga po broju osvojenih mandata. Godine 1913. pobjedila na izborima i predstavljala radnu većinu vlade bana Skerleca do 1917., a do kraja rata u vladi bana Mihaloviča. U Koaliciji su na početku djelovale Hrvatska pučka napredna stranka, Hrvatska stranka prava i Srpska samostalna stranka, kasnije joj se pridružuje i Samostalni klub, a kratko vrijeme njene članice su i Socijaldemokratska te Srpska radikalna stranka.

⁴ Ivan Skerlec Lomnički (1873.-1951.), barun, hrvatski političar i pravnik. Po završenim pravnim studijima činovnik u hrvatskom ministarstvu u Budimpešti te predsjedništvu ugarske vlade. Imenovan 1913. kraljevskim povjerenikom za banku Hrvatsku, a iste godine postaje i hrvatski ban na kojoj dužnosti ostaje do 1917. Blizak Tizi. Vidi: Ivan BULIĆ, *Ivan Skerlec lomnički 1913-17. kraljevski komesar i hrvatski ban*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011 (disertacija).

pogranično redarstvo nastavilo i svoje vlastite propisane aktivnosti neovisno od SDDS-a. U zemlji su na snazi iznimne mjere, dok je istodobno Sabor nastavio djelovati i to s vladajućom većinom, sigurnosno problematičnom Hrvatsko-srpskom koalicijom, a istovremeno je SDDS za svoj rad odgovarao *Evidenzbureau* Glavnog stožera Austro-Ugarske vojske.

Početak rada SDDS vezan je za inicijativu Ministarstva rata u Beču u kojem je u svibnju 1914. održano savjetovanje o osnivanju kontraobavještajne službe odnosno središnjih ureda za defenzivno doglasnu službu u spomenuta četiri glavna grada. Središnji uredi tom zgodom bili su definirani kao tajne organizacije sa podređenim im glavnim uredima, čime je bila osigurana suradnja s obavještajnom službom vojnih zborova, policijskim službama (pograničnim redarstvenim satništvima i gradskim redarstvenim povjereništvmima), ali i s velikim županima kao vladinim povjerenicima uslijed ratnog stanja. Sama služba bila je decentralizirana na zapravo četiri službe neovisne jedna od druge i to prema teritorijalnom djelokrugu – Cislajtanija, Translajtanija, banska Hrvatska i Bosna i Hercegovina, koje su koordinativno bile povezane preko *Evidenzbureau* Glavnog stožera.

U Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji SDDS je bio prvo ustrojen pri Zemaljskoj vladi kao samostalni odjel, kasnije – 1915, formalno, ali ne i stvarno inkorporiran je u vladu kao poseban odsjek Unutarnjeg odjela (IV-B) koji se bavio evidencijama svih osoba sumnjivih ili osuđenih zbog uhodarstva (špijunaže), što je prošireno i na sve političke sumnjive osobe te je kao klasična tajna politička policija počeo izrađivati elaborate o političkoj situaciji u pojedinim dijelovima zemlje ili o pojedinim pojavama za cijelu zemlju. Djelokrug SDDS obuhvaćao je prikupljanje podataka koji su se odnosili na uhodarstvo (špijunažu), vođenje evidencije o svim osobama koje su bile sumnjive da se bave uhodarstvom, obavješćivanje *Evidenzbureaua* o svim takvim osobama, kao i osobama osuđenim zbog uhodarstva, nadalje razmjenu informacija u predmetima uhodarstva s redarstvom, oružništvom, kaznenim sudovima i državnim odvjetništvom, održavanje neposredne veze između samih središnjih ureda (Beč-Budimpešta-Zagreb-Sarajevo) organiziranje stručnih predavanja i tečajeva za redarstvene službenike i agente te pružanje pomoći svim civilnim vlastima u poslovima iz svog djelokruga.

Politička povijest Hrvatske od 1914. do 1918. zastupljena je u historiografiji, ali ne postoje radovi koji na cjelovit način obrađuju naznačenu problematiku. Prvi navod o postojanju Središnje defenzivno doglasne službe donosi Ivan Beuc⁵, Biserka Stanišić, u arhivističkom smislu predstavila je osnivanje Odsjeka IV-B Res. za Pogranična redarstvena satništva Odjela za unutarnje poslove

⁵ Ivan BEUC, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb, 1985.

Kraljevske Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinske Zemaljske vlade u Zagrebu⁶, u čiji rad se 1915. uklopila tada već postojeća SDDS. Diana Mikšić obavještava o arhivskom gradivu Hrvatskog državnog arhiva o ruskim ratnim zarobljenicima u Prvom svjetskom ratu⁷, čime dodiruje i rad SDDS-a. Postoji bavljenje pojedinim temama – poput zelenog kadra – Bogomila Hrabaka⁸ ili Jugoslavenskog odbora Bogdan Krizmana⁹ (*između Jugoslavenskog odbora i domaćih političara za I. svjetskog rata*). U njima nema potpune analize rada SDDS-a. Dakle možemo zaključiti da su se dosadašnja istraživanja vezana za promatrano razdoblje bavila tek pojedinim temama iz sfere političke (primjerice B. Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu ...*)¹⁰ te gospodarske povijesti, kao i dobrotvorne djelatnosti kojima se bavila M. Kolar-Dimitrijević¹¹ te Vijoleta Herman Kaurić.¹² Istaknutije pojedince u navedenom razdoblju, monografski su obradili Stjepan Matković¹³ i Branka Bobana¹⁴. Također i *Povijest Hrvata*, knjiga druga¹⁵ (više autora) u jednom dijelu donosi pregled povijesti Hrvatske tijekom Prvog svjetskog rata.

Ivan Bulić doktorirao je s temom *Ivan Skerlec lomnički 1913-17. kraljevski komesar i hrvatski ban*, a bavio se i proučavanjem vojne cenzure. Tomislav Jonjić doktorirao je s temom *Ivo Pilar kao politički ideolog*, a Dinko Čutura s temom *Stjepan Sarkotić – časnik, strateg i političar*. Od mlađih znanstvenika valja izdvojiti Marka Vukičevića koji je obranio tezu iz života lokalne zajednice – *Grada Zagreba u Prvom svjetskom ratu*.

Hrvoje Matković pripremio je izabrane političke spise Svetozara Pribićevića¹⁶ koji sadrže priznanje veleizdajničke aktivnosti dijela članova HSK iz zagrebačkog veleizdajničkog procesa. Livia Kardum objavila je sintezu diplomatske povijesti,¹⁷ a Filip Hameršak predstavio je

⁶ Biserka STANIŠIĆ, „Odsjek IV-B res. za pogranična redarstvena satništva Odjela za unutarnje poslove kraljevske Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinske Zemaljske vlade u Zagrebu“, *Arhivski vjesnik*, god. 36, 1993, 181-206.

⁷ Diana MIKŠIĆ, „Ruski ratni zarobljenici u Prvom svjetskom ratu prema gradivu Hrvatskoga državnog arhiva“, *Arhivski vjesnik*, god. 48, Zagreb, 2005, 101-114.

⁸ Bogomil HRABAK, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslavenskim zemljama 1914-1918*, Novi Sad, 1990.

⁹ Bogdan KRIZMAN, „Povjerljive veze između Jugoslavenskog odbora i domaćih političara za I. svjetskog rata“, *Historijski zbornik*, 15, 1962, Zagreb, 217-229.

¹⁰ Bogdan KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb, 1989.

¹¹ Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ i Zlatko ČEPO, *INA – Rafinerija nafte Sisak, 1927-1977*, Sisak, 1977. te Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ, „Socijalne prilike i klasna borba u Vinkovcima međuratnog razdoblja“, *Časopis za suvremenu povijest*, 12, 1980, 2, 244-246.

¹² Vijoleta HERMAN KAURIĆ, *Za naše junake ... Rad dobrotvornih humanitarnih društava u gradu Zagrebu 1914-1918*, Zagreb, 2007, (doktorska disertacija, neobjavljeno), ISTA, „Koliko je društava djelovalo u Zagrebu za vrijeme Prvog svjetskog rata?“, *Historijski zbornik*, 62, 2009, 2, 427-463.

¹³ Stjepan MATKOVIĆ, *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti*, Zagreb, 2011.

¹⁴ Branka BOBAN, *Stjepan Radić u vrijeme Prvog svjetskog rata*, Zagreb, 2006.

¹⁵ *Povijest Hrvata, 2. knjiga. Od kraja 15. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata*, ur. Mirko Valentić i Lovorka Čoralčić, Zagreb, 2005.

¹⁶ *Svetozar Pribićević – izabrani politički spisi*, uredio Hrvoje Matković, Zagreb, 2000

¹⁷ Livia KARDUM, *Suton stare Europe. Europska diplomacija i Prvi svjetski rat*, Zagreb, 2009.

autobiografiju kao povijesni izvor kroz hrvatski autobiografski korpus od četrdesetak monografski publiciranih sjećanja nižih austro-ugarskih časnika, različitih stajališta¹⁸. Nezaobilazan je Tomislav Markus koji je ukazao na stereotipe demonizacije Habsburške monarhije u povijesnim istraživanjima¹⁹ te Mirjana Gross koja je predstavila hrvatsku politiku velikoaustrijskog kruga prijestolonasljednika Franje Ferdinanda.²⁰ Političku situaciju u zemlji 1914. i 1915. opisuje Mislav Gabelica,²¹ a analizira i subverzivne predratne aktivnosti, kao i njihovu pozadinu.²² O širenju komunističkih ideja pisao je primjerice Ferdo Čulinović,²³ a Zlatko Matijević²⁴ opisuje osnutak, djelovanje i nastanak narodnih vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba koje se pojavljuju zadnje godine austro-ugarske vlasti na ovim područjima. Pored toga opazio je određene skrivene i uslijed toga manje poznate ratne aktivnosti pojedinih svećenika.²⁵ Za razumijevanje pozadine pojedinih događaja i umiješanosti osoba iz hrvatskog katoličkog pokreta, kao i pojedinih crkvenih velikodostojnika, u politički rad u izvanmonarhijskom projugoslavenskom smjeru upućujemo na Jurja Krištu.²⁶

U historiografiji ne postoje radovi koji na cjeloviti način obrađuju naznačenu sigurnosnu problematiku. Rad Zemaljske vlade u segmentu poslova nacionalne odnosno državne sigurnosti, što bi odgovaralo onodobnom pojmu „višeg državnog redarstva“ tijekom Prvog svjetskog rata i njegov utjecaj na državno-politički, pa djelomice i ostale aspekte života: vojni, gospodarski i kulturni u Hrvatskoj, nisu do sada bili predmetom cjelovitog znanstveno-istraživačkog rada.

Stoga je prvo za promatrano razdoblje bilo potrebno utvrditi činjenice koje su se odnosile na rad SDDS-a u te ih znanstvenom metodologijom raščlaniti i interpretirati. Cilj istraživanja bio je standardnom znanstvenom metodologijom koja se primjenjuje u povijesti raščlaniti djelovanje jedne od sastavnica Zemaljske vlade – tajne Središnje defenzivno doglasne službe u Prvom svjetskom ratu. Okvir za znanstveno istraživački postupak odredili smo korištenjem poredbene i

¹⁸ Filip HAMERŠAK, *Tamna strana Marsa – Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat*, Zagreb, 2013.

¹⁹ Tomislav MARKUS, „Demonizacija Habsburške monarhije kao metoda historijskih istraživanja“, *Časopis za suvremenu povijest*, 26, 1994, 1, str. 81-98.

²⁰ Mirjana GROSS, „Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga prijestolonasljednika Franje Ferdinanda“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 197., Zagreb., 2, 9-74.

²¹ Mislav GABELICA, „Političke prilike u banskoj Hrvatskoj na početku Prvoga svjetskoga rata“, *Društvena istraživanja*, Zagreb, 23, 2014, 1, 177-197

²² Mislav GABELICA, „Zagrebačka veleizdajnička parnica 1909. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 46, 2014, 1, 131-157.

²³ Ferdo ČULINOVIĆ, *Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima*, Zagreb, 1957.

²⁴ Zlatko MATIJEVIĆ, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu - Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/19)“, *Fontes – Izvori za hrvatsku povijest*, Volume 14, 2008, 1, 35-66.

²⁵ Zlatko MATIJEVIĆ, „Tajna diplomatska aktivnost o. Joze Miloševića“, u zborniku *Posljednjih sto godina (1907.-2007.)*, svezak 2., uredio Ljudevit Maračić, Zagreb, 2009, 363-379.

²⁶ Jure KRIŠTO, *Prešućena povijest, Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850-1918.*, Zagreb, 1994.

analitičke metode te podredno obavještajne analize. Pomoću njih objasnili smo ustroj i aktivnosti Službe te njihovu poveznicu sa zbivanjima u političkom životu – same banske Hrvatske, Ugarske i Austro-Ugarske, zbivanjima na ratištu i međunarodnoj politici, poput aktivnosti srbijanskog i drugog uhdarstva, srpske propagande i talijanskog iredentizma, Jugoslavenskog odbora, ulaska Italije u rat, vojnog poraza Srbije i Rumunjske, boljševičke revolucije, izlaska Rusije iz rata, pokušaja separatnih pregovora o miru Austro-Ugarske s Antantom, ulazak Amerike u rat, pojave Zelenog kadra, gospodarskom i kulturnom životu, pravosuđu te općenito životu građana.

Osobita pozornost bila je usmjerena na utvrđivanje razine odnosa civilnih i vojnih vlasti, odnosa između Zemaljske vlade i ugarske vlade te dvora prema Zagrebu i Budimpešti, aktivnosti i odnosa unutar Hrvatsko-srpske koalicije i njezinih prijeratnih veza sa srbijanskom vladom, međusobnih odnosa oporbenih stranaka prema vladajućoj Koaliciji te djelovanju banova Skerlecza i Mihalovicha²⁷ za vrijeme rata do prestanka rada same Službe. Cilj je bio i odrediti ulogu Službe kao moguće prethodnice državne reorganizacije Monarhije. U tom smislu polazimo od činjenice da se Služba ustrojila još za života prijestolonasljednika Franje Ferdinanda, koji je bio zamjenik vrhovnog vojnog zapovjednika te glavni inspektor vojske, pa kao takav imao pravo nadzora rada Glavnog stožera te utjecati i na ustrojavanje Službe. A uočavamo da su *Evidenzbureau* Glavnog stožera bila podređena četiri središnja ureda u Monarhiji - Beč, Budimpešta, Zagreb i Sarajevo koji su međusobno bili u potpuno ravnopravnom položaju, bez obzira na razlike među njima glede broja ljudstva ili raspoloživih financijska sredstva. Razmotriti ćemo jesu li takav oblik organiziranja službe posrijedi bili samo funkcionalni razlozi ili je bilo riječ i o mogućem nagovještaju reforme monarhije kroz kontrolirani eksperiment u jednom uskom segmentu državnih poslova. Činjenica je da je car i kralj, ali Karlo zaista uz podršku austrijskih političara i vojnog vrha u koji se ubrajao i general Sarkotić²⁸ kao svjetovni poglavar Bosne i Hercegovine te zapovijedajući general za Bosnu, Hercegovinu i Dalmaciju, započeo reformu Monarhije, ali prekasno i to zbog protivljenja Ugarske samo u odnosu na austrijske zemlje.

Za potrebe izrade disertacije obrađeno je izvorno arhivsko gradivo – neobjavljena i do sada malo istražena vrela iz Hrvatskog državnog arhiva (HDA), fonda Odjela za unutarnje poslove,

²⁷ Antun Mihalovich (1868.-1949.), hrvatski pravnik i političar, nakon studija prava radio kao činovnik na različitim dužnostima u Slavoniji, od 1904. do 1907. veliki župan Virovitičke županije i grada Osijeka, podnio ostavku zbog Željezničke pragmatike, kandidat Hrvatsko-srpske koalicije na izborima 1913. izabran za zastupnika, po vokaciji starounionist, za bana izabran 1917. na koje mjestu je i dočekaio raspad Austro-Ugarske.

²⁸ Stjepan Sarkotić (1858-1938), austrijski general, od 1879. na različitim vojnim dužnostima, 1907. promaknut u čin generala. Početkom Prvog svjetskog rata jedna od glavnih austrijskih zapovjednika na srbijanskom bojištu, 1914. postao svjetovni poglavar Bosne i Hercegovine te zapovijedajući general vojnih snaga u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji. Sudjelovao u okupaciji Crne Gore i dobio titulu barun lovcenski. Od 1917. do kraja rata pokušavao potaknuti reformu Monarhije na jugu i tako riješiti hrvatsko pitanje.

fonda Središnje defenzivno doglasne službe (73 arhivskih kutija) pri čemu valja istaći da je oko 40% građe iz tog fonda pisano njemačkim jezikom. Nadalje istraživani su fondovi predsjedništva zemaljske vlade, Državnog odvjetništva i nadodvjetništva, zagrebačke županije te osobni fond Stjepana Sarkotića, koji su nadopunjavali saznanja o predmetu disertacije. Tijekom izrade teze korišteno je publicirano gradivo, Stenografski zapisnici Hrvatskog sabora kao i objavljene znanstvene studije i ostala literatura o Prvom svjetskom ratu u Hrvatskoj.

Uz spomenute arhivske fondove, objavljenu građu i relevantnu znanstvenu literaturu pregledane su i tadašnje tiskovine i to ponajprije one najvažnije: Narodne novine, Pokret, Hrvatsku, Dom, Obzor, Jutarnji list i Ilustrovani list.

U disertaciji je posvećena pomnija društvenim, političkim, vojno-sigurnosnim i vanjskopolitičkim odnosima, a djelomice i gospodarskim prilikama. Ujedno su utvrđene tada primjenjivane mjere zaštite tajnosti podataka tj. informacijske sigurnosti, a djelomično i kriptografije.

Glede relevantne literature nastojali smo koristiti znanstvenu, publicističku i memoarsku literaturu koja se odnosi na političku i vojno-sigurnosnu tematiku, a koja je vidljiva iz popisa sa kraja teze. Posebno vrijedi istaknuti memoare Svetozara Pribićevića²⁹ zbog priznanja prijeratnih veza HSK sa srbijanskom vladom, ali i osobom u srbijanskoj uhođarskoj službi. Držimo da smo uz pomoć tako odabranog znanstvenog instrumentarija mogli kvalitetno odgovoriti na pitanja koja se odnose na povijest SDDS-a.

Primijetili smo da se raščlambom događaja kako su prikazan u medijima te događaja koji su se prema dokumentima odigrali u društvenom i političkom, pa i vojnom životu mogu vidjeti reakcije vodstva SDDS, ali i njegove anticipacije, kao i procjena vojske o mogućim budućim događajima kojih se stvarna realizacija obilježila tek *post festum* (primjerice ponašanje talijanskih podanika na teritoriju banske Hrvatske i drugdje u Monarhiji oko mjesec do dva prije potpisa Londonskog ugovora,³⁰ odnosno prije ulaska Italije u rat na stani Antante). Djelovanje SDDS-a

²⁹ Svetozar PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb, 1990.

³⁰ Italija premda članica Središnjih sila izbijanjem rata zadržala je neutralnost te pregovarala i sa Antantom kao i sa svojim saveznicama Njemačkom i Italijom oko ulaska u rat. Kako je ponuda Antante bila Italiji zanimljivija sklopila je 26. travnja 1915. Londonski ugovor s Velikom Britanijom, Francuskom i Rusijom te objavila rat Austro-Ugarskoj. Londonskim ugovorom Italiji su obećani dijelovi teritorija Austro-Ugarske poput južnog Tirola, ali i slovenskih i hrvatskih zemalja, kao i dijelovi Albanije, priznata su kolonijalna osvajanja u Libiji te obećani dijelovi Osmanskog carstva. Jugoslavenski odbor i srbijanska vlada otkrile su sadržaj Londonskog ugovora te protiv njega vodile žestoku kampanju. Ta akcija i otpor političara južnoslavenskih naroda kao i međusobne suprotnosti članica Antante, uz stajališta predsjednika SAD-a Wilsona djelomično su spriječila ostvarenja maksimalnih talijanskih zahtjeva. Vidi: Milan MARJANOVIĆ, *Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914.-1917.*, Zagreb, 1960.

imalo je određenog utjecaja i na svakodnevni život cjelokupnog pučanstva premda su pojedinci zapravo u malom postotku u odnosu na cijelo stanovništva bili izloženi direktnom djelovanju SDDS. Iz dokumentacije izviru i saznanja o ponašanju građana tijekom rata viđeno očima državnih redarstvenika i činovnika. Stoga je bilo znanstveno korektno da se komparativnom metodom referiramo na takve događaje pokušavajući povući korelacije sa istim događajima ako su bili opisani u tadašnjim tiskovinama ili ako nisu, sami ih povezati s kasnijim stvarnim događajima koji su nam poznati iz povijesti (primjerice: upućivanje pisama talijanskih diplomata njihovim podanicima da napuste teritorij Monarhije tijekom proljeća 1915., nakon čega je slijedila talijanska objava rata Austro-Ugarskoj).

Što se tiče historiografske metode primijenili smo analitičku i komparativnu metodu, a tijekom analize arhivske građe i relevantne literature nastojali smo steći znanstvenu spoznaju u odnosu na temu. Složenost situacije u kojoj je djelovao SDDS, kao i interakcija raznovrsnih stranih i domaćih okolnosti na nacionalnu sigurnost, kojima se bavi ovaj rad, imala je svoju posljedicu i u strukturi znanstvenog rada odnosno izboru njegovih tema, a time i poglavlja.

Obradili smo i dio inozemne literature koja se bavi Prvim svjetskim ratom. Među kojima valja istaći recentnije strane monografije: Alberta Pethöa koji je na bazi arhivske građe detaljno obradio operacije *Evidenzbureau* i austrijske vojne obavještajne službe i uočio sigurnosne izazove s kojima je Austro-Ugarska bila suočena, a primijetio je i rad SDDS-a u banskoj Hrvatskoj ne ulazeći detaljnije u njegove aktivnosti,³¹ zatim Keitha Jefferyja, kojemu je britanska vlada dopustila uvid u arhive tajne službe MI6 iz prvih četrdeset godina njenog rada te je obradio njen rad u prvoj polovini 20. stoljeća, pri čemu je vidljivo da je Britancima naglasak u Prvom svjetskom ratu bio na prikupljanju podataka o Njemačkoj, ali ih je zanimala i gradnja *drednoughta* u Puli, a krajem rata uspostava agenturne mreže na teritoriju banske Hrvatske i Dalmacije od čega su odustali zbog završetka rata i obzira prema Talijanima.³² Velikosrpskom propagandom i njenim progonom u banskoj Hrvatskoj djelomično se bavio Arnold Suppan.³³ Christopher Clarck pisao je o uzrocima rata, situaciji u Srbiji, interakciji velevlasti Austro-Ugarske i Otomanskog carstva s malim balkanskim državama, interesima drugih velikih sila te težnjama južnih Slavena za neovisnošću.³⁴ David MacKenzie donosi biografiju glavnog srbijanskog obavještajca umiješanog u sarajevski atentat Dragutina Dimitrijevića.³⁵ Općom poviješću te poviješću međunarodnih odnosa i

³¹ Albert PETHÖ, *Agenten für den Doppeladler: Österreich-Ungarns Geheimer Dienst im Weltkrieg*, Graz, 1998.

³² Keith JEFFERY, *MI6: The History of the Secret Intelligence Service, 1909-1949*, London – Bloomsbury, 2010.

³³ Arnold SUPPAN, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj, 1835-1918*, Zagreb, 1999.

³⁴ Christopher CLARCK, *The Sleepwalkers, How Europe Went to War in 1914*, New York, 2014.

³⁵ David MACKENZIE, *Apis, čovjek koji je izazvao Prvi svjetski rat*, Zagreb, 2014.

diplomacije, kao i pokušaja mirovnih pregovora bavio se Pierre Renouvin.³⁶ Za razumijevanje teme kvalitetnu analizu međunarodnih odnosa, njihovih ograničenja i prilika krajem rata, kao i na mirovnoj konferenciji donosi Margot MacMillan.³⁷ Opću povijest opisuje David Stevenson.³⁸ Moramo istaći Miladu Paulová koja je detaljno opisala tajne veze hrvatskih političkih stranaka s Jugoslavenskim odborom.³⁹ A opisala je i rad svojevrsnog „pokreta otpora“ - češke tajne protuaustrijske organizacije kojoj su se pridružile gotovo sve češke političke stranke u Prvom svjetskom ratu, koja je pridonijela rušenju Austro-Ugarske. Djelo se dijelom odnosi i na aktivnosti te veze čeških i hrvatskih političara, na žalost, dostupno je samo na češkom jeziku.⁴⁰ Vrijedan pozornosti je i rad *Sarajevo 1914*. Vladimira Dedijera.⁴¹ Za temu je bilo neophodno proučiti i memoarske zapise Maxa Rongea, osobito vezane za naše područje, viđeno očima posljednjeg šefa *Evidenzbureau*.⁴² Ističemo i monografiju Manfreda Rauchensteinera u kojoj je autor obradivši različite aspekte političke, vojne i gospodarske povijesti, dao cjeloviti uvid u razdoblje Prvog svjetskog rata s austrijskog stanovišta, a čije hrvatsko izdanje je u pripremi.⁴³

Istraživački rad odvijao se u arhivima (HDA) i knjižnicama (Nacionalna i sveučilišna knjižnica, knjižnica HAZU i knjižnica HDA).

Proučavanje rada dosada zapostavljene i nepoznate službe koja je djelovala prvo pri, a zatim unutar Zemaljske vlade donio je i to iz novog kuta gledanja, razumijevanja događaja u Trojednoj kraljevini tijekom Prvog svjetskog rata. Istraživanje, pa onda i raščlamba kako dosad neobjavljene tako i objavljene arhivske građe te mjerodavna znanstvena literatura temelj su za donošenje zaključka osobito o državno-političkoj te u manjoj mjeri gospodarskoj, društvenoj i vojnoj situaciji u banskoj Hrvatskoj iz perspektive višeg državnog redarstva u razdoblju od 1914. do 1918. godine i ulozi SDDS-a u tome.

Autor se zahvaljuje djelatnicima Hrvatskog državnog arhiva na pomoći u traženju pojedinih relevantnih dokumenata, kao i korisnim savjetima. Ujedno se zahvaljuje g. Vlatku Ronaldu, direktoru i gđici Ani Grđen, djelatnici geoinformatičke tvrtke Prehnt d.o.o. iz Zagreba na izradi

³⁶ Pierre RENOUVIN, *Europska kriza i Prvi svjetski rat*, Zagreb, 2008.

³⁷ Margot MACMILLAN, *Mirotvorci, šest mjeseci koje su promijenile svijet*, Zagreb, 2009.

³⁸ David STEVENSON, *1914.-1918., Povijest Prvog svjetskog rata*, Zagreb, 2014.

³⁹ Milada PAULOVÁ, *Jugoslavenski odbor*, Zagreb, 1925.

⁴⁰ Milada PAULOVÁ, *Dějiny Maffie: odboj Čechů a Jihoslovanů za světové války 1914-1918* (u slobodnom prijevodu: Povijest Mafije: otpor Čeha i Jugoslavena za svjetskog rata 1914-1918), I-II, Prag, 1937-39.

⁴¹ Vladimir DEDIJER, *Sarajevo 1914*, knjiga 1 i 2, Beograd, 1977.

⁴² Max RONGE, *Kriegs- und Industrie Spionage*, Zürich-Leipzig-Wien, 1930.

⁴³ Manfred RAUCHENSTEINER, *The First World War and the End of Habsburg Monarchy*, Wien-Köln-Weimar, 2014.

orijentacijskog zemljovida „Organizacija obavještajnog sustava Austro-ugarske 1914. godine“, koji je u prilogu teze.

1.2. Pojam i razvoj sigurnosno-obavještajnih službi

Sigurnosno-obavještajne službe su organizacije koje za potrebe države, posebno njenog političkog i vojnog vodstva, a radi ostvarivanja određenih političkih ciljeva i vanjskopolitičkih interesa zemlje, obavljaju djelatnost prikupljanja i analiziranja podataka o mogućnostima, namjerama i djelatnostima stranih sila i drugih obavještajno i sigurnosno zanimljivih subjekata te štite od njihovih obavještajnih i drugih djelatnosti, izuzimajući otvorenu oružanu agresiju, koje mogu ugroziti državnu (nacionalnu) sigurnost.⁴⁴ Obrana od otvorene oružane agresije dužnost je vojske.

Glede povijesnog razvoja prvi poznati pisani zapis koji bilježi obavještajnu djelatnost s natruhama organizacije sadržan je u Bibliji (SZ, Brojevi, 13,2 i 13,17-20), cca 1500 godina pr. Kr., gdje Jahve upućuje Mojsija da pošalje izvidnike u Kanaan, koji su imali zadaću ustanoviti kako je zemlja branjena, kakvim bogatstvima raspolaže i kakvo je njezino tlo te da po povratku u Pradeš izraelskoj zajednici podnesu izvješće. Iza toga kineski mudrac Sun Tzu u svome djelu *Umijeće ratovanja*⁴⁵ oko 500 godine pr. Kr. posvećuje cijelo XIII. poglavlje špijunaži, gdje u obliku stihova daje savjete vladaru koji želi biti mudar, kako da organizira uhođarstvo. Za vjerovati je da je u velikim civilizacijama poput Egipta, Kine i Rimskog Carstva postojalo organizirano bavljenje obavještajnim radom, no tijekom povijesti, a naročito u Srednjem vijeku organizirano bavljenje obavještajnim radom iščezava te se obavještajnim radom bave najčešće hrabri i avanturistički nastrojeni pojedinci i pustolovi, koje vladari upućuju na zadatke u strane države. Neki od njih razvijajući mrežu doušnika bilježe i zapažene uspjehe, pa je tako Sir Francis Walsingham otkrio urotu protiv engleske kraljice Elizabete I. U današnjem smislu riječi, tijekom 19. stoljeća u Europi dolazi do osnutka modernih obavještajnih službi.

U Europi i svijetu 1914. djeluju primjerice: u Austro-Ugarskoj Monarhiji *Evidenzbureau*, na čelu vojnog *Kundschaftsdiensta*; u Francuskoj *Deuxième Bureau*; u Italiji *L'ufficio I. (Informazioni)* poznatiji pod imenom *Servizi Segreti*; u Njemačkoj (*Nachricht*)*Abteilung IIIb des Großen Generalstab*; u Rusiji OHRANA ili *Ohrannoe otdelenie*, što dolazi od *Otdelenie po ohraneniju obšestvennoj bezopasnosti i porjadka* – Odjel za čuvanje društvene sigurnosti i poretka), pored nje djelovale su vojna obavještajna služba *Raswiedka* (od ruskih riječi *Raswiedywatelnoje*

⁴⁴ Ozren ŽUNEC i Darko DOMIŠLJANOVIĆ, *Obavještajno-sigurnosne službe Republike Hrvatske*, Zagreb, 2000, 11.

⁴⁵ Sun TZU, *Umijeće ratovanja*, Zagreb, 2009, 86-91.

Otdelenie štaba armii, pri čemu *Raswiedywatelnoje* znači: obavještajno) i protuobavještajna služba *Kontraraswiedka*; u Srbiji *Obaveštajno Odeljenje Ministarstva rata*; u Velikoj Britaniji *Naval Intelligence Division* i *Secret Service Bureau* te u SAD-u *Military Information Divison* i *Bureau of Investigation*.⁴⁶

1.3. Obavještajni rad Austro-Ugarske Monarhije

Početakom 1914. prikupljanje i analiziranje obavještajnih podataka Austro-Ugarske Monarhije odvijalo se na četiri različita načina. Prvi i dominantni bio je organiziran preko vojske u kojoj je postojala obavještajna služba, a na njenom čelu nalazio se *Evidenzbureau* Glavnog stožera.⁴⁷ Ratna mornarica imala je posebni *Evidenzbureau Marine*. Obadva ureda prikupljala su podatke klasičnim obavještajnim metodama pri čemu su koristili i ostale izvore. Pored njih, dio podataka obavještajne naravi pribavljan je od strane austro-ugarskih poslanstava i konzularnih ureda, dakle preko diplomatske mreže Ministarstva vanjskih poslova, kao i od vojnih izaslanika (atašea) u inozemstvu, što je bio drugi način prikupljanja podataka. Treći način obavještavanja bio je putem sastavljanja izvješća političkih oblasti različite hijerarhijske razine širem Monarhije, kao i od strane redarstvenih tijela. Četvrti način bio je prikupljanje podataka iz javnih izvora poput novina, časopisa, različitih drugih tiskovina, knjiga, biblioteka, registara i dostupnih arhiva različitih institucija u zemlji ili u inozemstvu.

Premda su načelno bili ravnopravni, *Evidenzbureau* Glavnog stožera i *Evidenzbureau* Ratne mornarice, jer je s njihovim radom tijekom rata koordiniralo austro-ugarsko Vrhovno vojno zapovjedništvo, stvarna je moć bila koncentrirana u redovima prvoga Stožera. Stjecajem okolnosti vojska je bila brojčano mnogo veća od Ratne mornarice, pa je bilo i više obavještajnih časnika i

⁴⁶ Detaljnije o navedenim austro-ugarskim, francuskim i njemačkim službama, pa i o drugima može se vidjeti u: Max RONGE, *Kriegs- und Industrie Spionage*, Zürich-Leipzig-Wien, 1930, Janusz PIEKALKIEWICZ, *Weltgeschichte der Spionage, Agenten, Systeme, Aktionen*, München, 1988; o talijanskoj službi u *Treccani.it L'Enciclopedia Italiana*, Portal Istituto della Enciclopedia Italiana, http://www.treccani.it/enciclopedia/servizi-segreti_res-fbc71e4c-45d4-11e2-8bbb-00271042e8d9/, pristup ostvaren 18.02.2015.; o britanskim službama kod Mirka BILANDŽIĆA, *Politički i obavještajno-sigurnosni sustav Ujedinjenog Kraljevstva*, Zagreb, 2000.; o ruskoj OHRANI *Hrvatska enciklopedija*, knjiga 8, Zagreb, 2006., 55-56; o američkim O TOOLE A. J., *The Encyclopedia of American Intelligence and Espionage; From the Revolutionary War to the Present, Facts on File*, New York-Oxford, 1988.

⁴⁷ *Evidenzbureau* se ustrojstveno od 1907. sastojao od sljedećih odjela: obavještajnog (operativnog) koji je pokrивao i protuobavještajne zadaće te po svojoj naravi analitičkih odjela: ruskog, talijanskog, balkanskog, njemačkog, francuskog i engleskog. Teritorijalno su mu bili podređeni glavni uredi u Grazu, Innsbrucku, Temišvaru, Zagrebu, Sarajevu, Zadru, Lembergu, Krakovu i Przemyslu. Tijekom vremena ustrojeni su još i: fotografski, manipulativni (logistički), fortifikacijski i topnički odjel te odjel za prisluškivanje radio-brzjava, politički odjel, odjel za gospodarstvo, industriju i znanost te promidžbeni odjel. Vrlo uspješno prisluškivanje i dešifriranje brzajavnih radio poruka obavljalo se preko stacionarnih prislušnih radio postaja u Puli, Sarajevu, Petrovaradinu, Mostaru, Kotoru, Baru i Skadru, a na talijanskom i ruskom bojištu koristile su se i prijenosne prislušne radio stanice koje su se u počast izumitelju tada popularne olovke kodno nazivale „Penkalama“, RONGE, *Kriegs*, 27, 56, 200, 219. i 275.

njihovih ureda pod zapovjedništvom Glavnog stožera negoli Admiraliteta. Sukladno tome, *Evidenzbureau* Glavnog stožera uspijevaio je prikupiti daleko više značajnih podataka, nego *Evidenzbureau Marine*, premda je i on imao zabilježenih uspjeha. Od 1913. do 1917. voditelj Evidenzbureau Glavnog stožera, pa onda i obavještajnog odjela Vrhovnog vojnog zapovjedništva bio je časnik hrvatskog porijekla Oskar Hranilović, a od 1917. do kraja rata Maximilian Ronge. Obavještajni odjel Vrhovnog vojnog zapovjedništva predstavljao je po ratnom ustroju djelatni sastav *Evidenzbureau* proširen sa mobiliziranim časnicima.

Dakle, do svibnja 1914. obavještajno-sigurnosni rad u Austro-Ugarskoj bio je u organizacijskom smislu zapravo vojni, jer nisu postojale civilne strukture koje bi se organizirano na institucionalan način bavile isključivo prikupljanjem i analizom obavještajnih podataka.

1.4. Osnutak Defenzivno doglasne službe Monarhije

U svibnju mjesecu 1914. dolazi do osnivanja civilne Defenzivno doglasne službe (*defensiven Kundschaftsdienst*), što bi danas odgovaralo pojmu „protuobavještajne službe“ Austro-Ugarske Monarhije, koja je s obzirom na složenost države bila ne jedna, jedinstvena služba, već teritorijalno podijeljena djelatnost na četiri područja nadležnosti.

Do osnutka službe došlo je na konferenciji održanoj 18. svibnja 1914. u zajedničkom Ministarstvu rata u Beču. Pozive za sudjelovanje na konferenciji uputio je 8. svibnja 1914. visokim civilnim vlastima sastavnica Monarhije osobno načelnik Glavnog stožera general Franz Conrad von Hötzendorf.⁴⁸ Pozivu na sastanak odazvali su se predstavnici zajedničkog Ministarstva rata, austrijskoga Ministarstva unutarnjih poslova, *Evidenzbureau* Glavnog stožera, predsjedništva Redarstvenog ravnateljstva Beč, ugarskog Ministarstva unutarnjih poslova, Predsjedništva Zemaljske vlade Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Predsjedništva Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine, te vojni časnici kao predstavnici vojne obavještajne službe organizirane pri zapovjedništvima vojnih zborova (korpusa) Austro-ugarske vojske u glavnim doglasnim uredima (nj. *Hauptkundschaftsstellen*). O radu konferencije sastavljen je zapisnik pod nazivom *Protokol über die Konferenz „Schaffung der Zentral-und Hauptstellen für den defensiven Kundschaftsdienst“ im Mai 1914*, (u daljnjem tekstu: Protokol) koji je dostavljen Predsjedništvu Zemaljske vlade u Zagrebu.⁴⁹ Iz Protokola je vidljivo da je tema Konferencije bila osnutak

⁴⁸ HR-HDA-79, Unutarnji odjel zemaljske vlade – Središnja defenzivno doglasna služba (dalje: UOZV-SDDS), kutija 5687, spis 9/14, br. 3606.

⁴⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5687, 9/14, br. 4444.

središnjih i glavnih ureda defenzivno doglasne službe te definiranje njihovih zadaća, kao i suradnja s ostalim institucijama vlasti.

Predstavnici Predsjedništva redarstvenog ravnateljstva Beč, ugarskoga Ministarstva unutarnjih poslova, Zemaljske vlade u Zagrebu i Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine koji su sudjelovali na toj konferenciji bili su ujedno namijenjeni za mjesta šefova i zamjenika šefova središnjih ureda (*Zentral Stellen*) defenzivno doglasnih službi u Beču, Budimpešti, Zagrebu i Sarajevu. Hrvatsku je tako predstavljao Žiga plemeni Maravić (u Protokolu je naveden kao Sigismund), iz Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade u okviru kojega nešto kasnije postaje upraviteljem Redarstvenog odsjeka nakon što je izvršena poddioba Odjela. Iz ugarskog Ministarstva unutarnjih poslova bio je nazočan Gustav Ilosvay, šef granične policije, dok su Zemaljsku vladu Bosne i Hercegovine predstavljali barun Karl Collas i Karl Wessely, a Predsjedništvo C. i kr. Redarstvenog ravnateljstva u Beču Edmund Gayer i Johann Schober.

Teritorijalno razgraničenje bilo je određeno na način da je Središnji ured Beč bio zadužen za područje Cislajtanije što je uključivalo Istru i Dalmaciju, Središnji ured Budimpešta bio je zadužen za područje zemalja Krune svetog Stjepana, ali bez Hrvatske i Slavonije, za što je bio zadužen Središnji ured Zagreb, a Središnji ured Sarajevo za područje Bosne i Hercegovine. Pored ostaloga je Središnji ured u Zagrebu u smislu teritorijalne nadležnosti bio zadužen za sprečavanje obavještajnog rada koje dolazi sa područja Stare Srbije.⁵⁰ Teritorijalno razgraničenje predstavljeno je u orijentacijskom zemljovidu „Organizacija obavještajnog sustava Austro-ugarske 1914. godine“, koji je u prilogu teze.

Konferencijom je po ovlaštenju generala Conrada predsjedao bojničnik Maximilian Ronge, voditelj operative *Evidenzbureau*-a Glavnog stožera, krovne ustanove austro-ugarske vojne obavještajne službe čiji odjel je pored obavještajnih bio zadužen i za protuobavještajne poslove. Tijekom konferencije, sudionike je osobno pozdravio i kraće se vrijeme osobno uključio u njen rad i načelnik Glavnog stožera general Conrad.

Ronge je kao motiv za osnutak civilne defenzivno doglasne službe iznio spoznaju da je u periodu od 1905. do 1913. zabilježen skok u broju slučajevima uhodarstva protiv Monarhije od svega 5 slučajeva 1905. na 500 slučajeva 1913., što čini rast od 5.000%, s čime se postojeća organizacija obavještajne službe u Monarhiji više nije mogla nositi. Zbog toga je vojska težila dio odgovornosti prenijeti na civilne strukture, budući da interesom uhoda nisu bile isključivo vojne

⁵⁰ S obzirom da je Središnji ured Sarajevo bio zadužen za područja „Novih srpskih krajeva“, tj. teritorije koje je Srbija stekla u Balkanskim ratovima (Sandžak, Kosovo i Makedoniju), očito je da ovdje pojam „Stara Srbija“ može označavati samo područje nekadašnje Kneževine Srbije. To je upravo suprotnu srpskom korištenju pojma Stare Srbije koji je obuhvaćao okosnicu srednjovjekovne srpske države na Sandžaku, Kosovu i Makedoniji.

osobe, vojni objekti, oružja i oprema, već i brojna druga pitanja. Pored navedenoga treba dopustiti mogućnost postojanja i neizrečenog drugog motiva – izdaje pukovnika Redla⁵¹ koja je potresla austro-ugarsku vojsku i izazvala brojne posljedice. Tom su izdajom bili kompromitirani austro-ugarski vojni planovi osobito prema Rusiji kao i podaci o vojnim položajima i utvrdama u Galiciji. Moguće je da se vojni i politički vrh Monarhije pored ostaloga vodio i tim momentom za provedbu sigurnosno-obavještajnog preustroja, želeći tako uspostaviti jedan kanal prikupljanja sigurnosnih informacija koji bi bio dobrim dijelom neovisan od postojećih vojnih službi, čime je rasla i mogućnost njihove međusobne kontrole. Ne treba zanemariti niti zabrinjavajući razvoj događaja u bliskom susjedstvu Austro-Ugarske u jugoistočnoj Europi, gdje je uslijed Balkanskih ratova došlo do preslagivanja odnosa snaga.

Na Konferenciji je definirano kako bi djelokrug Defenzivno doglasne službe obuhvaćao prikupljanje podataka koji se odnose na uhodarstvo od strane civilnih osoba; vođenje evidencije o svim osobama koje su pod sumnjom bavljenja uhodarstvom, kao i osobama osuđenima zbog uhodarstva; razmjenu informacija u predmetima uhodarstva s tijelima sigurnosti, oružništvom, kaznenim sudovima i državnim odvjetništvom; održavanje neposredne veze između središnjih

⁵¹ U travnju 1913. iz Beča je u Berlin vraćeno neuručeno pismo adresirano na Nikona Nizetasa, poste restante, Glavna pošta Beč, koje je cenzura u Berlinu kao sumnjivo otvorila i našla 6.000 kruna u novčanicama i cedulju s dvije adrese za koje se znalo da su povezane s francuskim uhodarstvom – jedna u Parizu i drugu u Ženevi, Msgr. Larguier, Rue de prince 11. Šef njemačke obavještajne službe pukovnik Walter Nicolai upozorio je Rongea da u Austro-Ugarskoj postoji opasan uhoda. Pretpostavljalo se da pismo nije uspio podići zbog bolesti ili nekog drugog razloga. Raspitivanje na pošti prošlo je bez uspjeha, službenici se nisu mogli sjetiti je li se već ranije pojavljivao izvjesni Nikon Nizetas i kako izgleda. Nada je bila da će se opet pojaviti pa je izrađeno novo pismo potpuno identičnog sadržaja i iz Berlina ponovo poslano u Beč, gdje je postavljena i klopka. Ujedno su Švicarskoj dostavljeni podaci i Larguieru pa je prvo postavljen pod prismotru, a u Italiji je koja je tada još bila saveznički raspoložena, premda su Austrijanci prema njoj bili podozrivi (Italija je već od 1903. kontinuirano na sjeveru zemlje gradila pruge koje nisu imale nikakvog gospodarskog smisla, ali su se nalazile na idealnim pravcima za vojni proboj prema Južnom Tirolu, od tada sve talijanske vlade neovisno od svog političkog predznaka osiguravale su novce u proračunu za tu namjenu) po austrijskoj dojavi uhićena je Larguierova grupa zbog francuskog uhodarstva. Potom je Larguier protjeran iz Švicarske. U međuvremenu su na bečku poštu stigla i dva nova pisma na Nizetasa. Dana 25. svibnja 1913. Rongea je kući alarmiralo bečko Redarstveno ravnateljstvo da žurno dođe jer se događa nešto „jako loše“. Obavješten je potom kako je muškarac u civilu uzeo pismo, pješice otišao do Stephanplatz, tamo ušao u auto i odvezao se. Na dijelu puta pratnja ga je izgubila iz vida, ali su kola primijećena po povratku iz istog smjera, zaustavljena i pretražena i u njima je nađena futrola od džepnog nožića, a vozač je potvrdio da je putnika ostavio u hotelu Klomser. Na recepciji su agentima potvrdili da je gost koji je malo prije ušao u hotel pukovnik Redl, zapovjednik praškog vojnog zbora, bivši šef EB-a, a poštanski službenik potvrdio je da je pisma preuzeo upravo Redl. Detektivi su potom u hotelu glumeći gosta upitali Redla je li moguće izgubio futrolu i pokazali mu je, kad je Redl potvrdio, bio je uhićen. Stavljeno je u kućni pritvor u istom hotelu. Saslušalo ga je povjerenstvo pod vodstvom bojnika auditora Vorličeka. Rongea je bio svjestan moguće blamaže zbog sudskog procesa, ali i zbog umješnosti dugogodišnjeg časnika EB-a u rusko, francusko i talijansko uhodarstvo. General Conrad odlučio je iste večeri sresti se s Redlom i vidjevši da je vrlo depresivan i da razmišlja o samoubojstvu isto mu je omogućio. Redl se ubio iste noći. Vođena je istraga prema svima s kojima je Redl imao veze. Repovi afere vukli su se i dalje jer su u Pragu nestala dva Redlova fotoaparata, nakon otkrića njegove izdaje, a znalo se da je Redl sve dokumente i planove koje je dao Rusima zapravo fotografirao. Prijestolonasljednik Ferdinand bio je vrlo ljut zbog toga. U siječnju 1914. praške i bečke novine javile su da su filmovi razvijeni, a da je aparate našao praški gimnazijalac pa ih je njegov profesor predao zapovjedniku 91. *Infanterieregimente* (pješačke pukovnije, dalje u tekstu: IR). Rongea je držao da je riječ o sjajnom uspjehu ruske obavještajne službe, no s obzirom da je Conrad promijenio planove napada na Rusiju i dijelom izmijenio postrojbe za to namjenjene, učinak je bio oslabljen. No činjenica je bila da su Rusi raspolagali i s planovima utvrda i izgrađenih linija obrane koje se nisu mogle premještati, RONGE, *Kriegs*, 73-79 i 83.

ureda; organizaciju stručnih predavanja i tečajeva za redarstvene službenike i agente; te pružanje pomoći svim civilnim vlastima u poslovima iz svog djelokruga.

Središnji uredi definirani su kao tajne organizacije, sa sebi podređenim glavnim uredima, a nadređen im je bio *Evidenzbureau* (dalje u tekstu: EB) Glavnog stožera kao koordinacijsko tijelo. Za potrebe brzine djelovanja i sprječavanja nesporazuma bojnik Ronge je zamolio sve nazočne da radni jezik Defenzivno doglasne službe bude njemački. Pri zaključenju rada konferencije bojnik Ronge obavijestio je nazočne da je o pojedinim detaljima iz namjeravanog rada Defenzivno doglasne službe obaviješten glavni inspektor sveopćih oružanih snaga prijestolonasljednik nadvojvoda Franjo Ferdinand putem Vojnog ureda (*Militärkanzlei*).

Iz navedenog je vidljivo da je novoosnovana civilna institucija bila pod vojnim nadzorom, pa je predstavljala jedno specifično mješovito vojno-civilno tijelo. Prema Protokolu kao početak rada svih središnjih ureda Defenzivno doglasne službe bio je predviđen 1. lipnja 1914. godine. Sam Protokol, pisan njemačkim jezikom, dostavljen je svim vlastima čiji su predstavnici bili na konferenciji, pa tako i Središnjem uredu u Zagrebu uz dopis načelnika Glavnog stožera 16. lipnja 1914. godine.⁵²

1.5. Počeci izgradnje državnog sustava za borbu protiv uhodarstva

Monarhijske vlasti su krajem 19. stoljeća i početkom 20. primijetile da su druge države u svijetu počele izgrađivati svoje obavještajne službe, ali i tijela namijenjena za protuobavještajnu djelatnost koja su počela izlaziti iz dotadašnjih okvira vojne organizacije ili usputne djelatnosti političkih vlasti različite razine.

Zbog tih novih sigurnosnih izazova koje diktiraju međunarodne prilike Zemaljske vlasti počele su raditi na usustavljanju borbe protiv uhodarstva izgradnjom institucije za to namijenjenom - pograničnim redarstvom na području kraljevina Hrvatske i Slavonije.⁵³ Pogranično

⁵² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5687, 9/14, br. 4444/I, usporedi i RONGE, n. dj., 81.

⁵³ Do tada je kao što smo ranije spomenuli pored sustavno organiziranog vojnog, bilo i prigodnog povremenog te stoga nesistematičnog prikupljanja podataka obavještajne naravi od strane različitih razina političke vlasti u banskoj Hrvatskoj, pa i Ugarskoj. U Habsburškoj monarhiji takve podatke neovisno o inicijativi političkih oblasti organizirano je prikupljalo državno redarstvo pod vodstvom *Polizei- u. Zensur-Hofstelle* (Dvorskog ureda za policiju i cenzuru) u Beču, pomoću oružništva (*Gendarmerie*), a nakon 1869. u austrijskom dijelu carstva i putem Sigurnosno-stražarskog (ili zaštitnog) zbora (*Sicherheitswachkorps*), pri čemu se još 1848/49 *Hofstelle* pretvorila u *Oberste Polizeibehörde* (Vrhovnu policijsku oblast) koje potom kratko postaje *Polizeministerium* (Redarstveno ministarstvo). Sva navedena tijela bila su odgovorna caru neposredno. Godine 1867. kratko vrijeme dolaze pod nadležnost predsjedništva Vlade (*Ministerratpräsidium*) Cislajtani te Ministarstva zemaljske obrane (*Ministerium für Landesverteidigung*) da bi 1870. ovlasti preuzelo Ministarstvo unutarnjih poslova (*Ministerium des Innern*), dok je Ministarstvo zemaljske obrane zadržalo personalne ovlasti prema oružništvu, ali ne i funkcijske (Arnold SUPPAN, *Oblikovanje nacije u građanskoj*

redarstvo tako je ustanovljeno 1903. zakonskim člankom VIII. Zajedničkog Ugarsko-hrvatskog sabora.⁵⁴ Stupio je na snagu 13. siječnja 1906. Naredbom bana Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, br. 831 Pr. Uz Naredbu bio je izdan i Naputak za provedbu zakona o pograničnom redarstvu koji je odredio da njegov djelokrug obuhvaća:

1. nadzor osoba koje prelaze granicu kao i kontrolu predmeta koji se preko granice prenose;
2. nadziranje inozemaca;
3. „uhodstvo, špiunstvo“ – sprečavanje uhodarenja, nadziranje osoba sumnjivih da se bave špijuniranjem, prigodice i njihovo uhićenje;
4. zaštitu osoba i imetka žitelja na granici u slučaju napada od strane žitelja susjedne države, zaštitu vojničkih utvrda i državnih međa;
5. zaustavljanje sumnjivih osoba na granici, sprječavanje ulaska u zemlju, uhićenje traženih osoba za kojima je raspisana tjeratica, uhiđbeni nalog;
6. nadziranje uvoza i izvoza oružja i streljiva;
7. sprječavanje prebjega vojnoobveznih osoba u inozemstvo;
8. sprečavanje trgovine djevojkama – u tu svrhu je kontrola nad prijavama inozemaca protegnuta i na bludilišta kao i na zavode za smještaj služinčadi i dobavu radne snage;
9. redarstveni nadzor na pograničnim željezničkim i parobrodskim stanicama jer su se tu najčešće mogli zateći „elementi pogibeljni za mir i sigurnost države“. Pritom je naročitu pažnju trebalo obratiti na iseljavanje „držeći vazda pred očima propise glede ograničenja iseljavanja“. Isto tako je trebalo paziti na strogo obavljanje zdravstveno-redarstvene službe kako bi se spriječilo širenje zaraza preko granice, bilo ljudi bilo životinja. O svim posebnim i važnim slučajevima pogranično redarstvo bilo je dužno odmah izvjestiti Zemaljsku vladu;

Hrvatskoj, 1835-1918, Zagreb, 1999, 56. i Ivan BEUC, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb, 1985, 259). Još ranije na području Hrvatske bilježio se organizirani obavještajni rad Dubrovačke republike čiji prvi pisani trag o špijunu upućenom u Rašku seže još u 1297., a kasnije su Dubrovčane interesirale aktivnosti Ugarske, Venecije i Otomanskog carstva, kada se u 16. stoljeću istaknuo Marin Stjepanov Džamanjić koji je i cara Karla V. izvještavao o kretanju turske flote, što je zabrinulo i sultana Sulejmana II. Zakonodavca, vidi: Slobodan PROSPEROV NOVAK, „Špijunaža“ u *Leksikonu Marina Držića*, <http://leksikon.muzej-marindrzc.eu/spijunaza/> i ISTI, *Diplomacija na istoku*, <http://leksikon.muzej-marindrzc.eu/diplomacija-na-istoku/>, pristup ostvaren 8. veljače 2017.; nadalje hrvatske velikaše na granici sa Otomanskim carstvom novčano podupire nadvojvoda Ferdinand Habsburški početkom 16. stoljeća za organizaciju uhodarske službe koja je u pograničnim dijelovima Bosne i Hercegovine trebala promatrati turske pripreme za upad, kako u Hrvatsku tako i u habsburške zemlje, Vjekoslav KLAJIĆ, *Povijest Hrvata*, knjige 1-5, Zagreb, 1974, knjiga 4, 380 („dne 15. ožujka 1522. piše ban Ivan Karlović iz svoga grada Udbine pismo nadvojvodi Ferdinandu, svom vazda premilostivom gospodaru u kojem mu se zahvaljuje za 300 dukata, koje mu bijaše poslao po svojim službenicima za uzdržavanje uhoda...“), a jedno kratko vrijeme 1848. u Zagrebu je postajao Odbor sigurnosti koji je po nalogu Gradskog vijeća uz pratnju Narodne straže istjerao iz grada u travnju nekoliko povjerenika – mađarona, „domaćih izdajica“, za koje se saznalo da su ih Mađari poslali zaustaviti pozitivna gibanja u hrvatskom narodu, Anđelko MIJATOVIĆ, *Ban Jelačić*, Zagreb, 1990, 30. Drugih tragova o organiziranom hrvatskome obavještajnom radu ne nalazimo.

⁵⁴ Zakonski članak VIII:1903. zajedničkog Ugarsko-hrvatskog državnog sabora o pograničnom redarstvu. *Sbornik zakona i naredaba za god. 1903*, Zagreb, 1904., komad IV., br. 33.

10. Nadzor javnih lokala (svratišta, gostionica, krčmi, kavana, rakijašnica, konačišta, bludilišta, kupališta i sl.);
11. Pregledavanje putovnica i izdavanje pograničnih putnih iskaznica (u ratu izdavanje putnih dozvola odnosno propusnica za uže i šire ratno područje odnosno kontrola osobnog prometa na tim područjima):
 - a) pregledavanje putovnica na željeznici (u vlakovima);
 - b) pregledavanje putovnica na brodovima;
 - c) pregledavanje putovnica na cestama i putovima koji vode u inozemstvo;
12. U djelokrugu pograničnog redarstva bila je i redarstveno-kaznena sudbenost u prvom stupnju u slučajevima prekršaja počinjenih nepoštivanjem putničkih propisa, zabranjenim povratkom (u slučaju izгона), trgovine s djevojkama, kao i u slučaju povrede propisa o prijavi i boravku stranaca;

Prema navedenim propisima pogranično redarstvo je u službovnom, osobnom i gospodarstvenom pogledu bilo neposredno podređeno ugarskom ministru unutarnjih poslova koji se brinuo za podmirivanje troškova pograničnih redarstvenih kapetanija u okviru državnog proračuna. Provedba zakona o pograničnom redarstvu bila je na području Ugarske povjerena ministru unutarnjih poslova, a u Hrvatskoj i Slavoniji – banu kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.

Ban je u skladu sa svojim ovlastima iz zakonskog članka VIII:1903, ustrojio pogranične redarstvene oblasti na granici prema Srbiji. Banskom Naredbom od 13. siječnja 1906. poslovi pograničnog redarstva na granici prema Kraljevini Srbiji povjereni su:

1. Redarstvenom povjereništvu u Zemunu – za područje grada Zemuna;
2. Gradskom poglavarstvu u Mitrovici – za područje toga grada;
3. Kotarskim oblastima u Mitrovici, Rumi i Zemunu za područja navedenih kotareva.

Teritorijalna nadležnost pograničnog redarstva obuhvaćala je općine i gradove koji su ležali neposredno uz granicu kao i one blizu granice, a koji su održavali intenzivne veze s inozemstvom.

Pograničnom redarstvu bilo je na raspolaganju mjesno oružništvo i oružničke postaje koje su bile dužne odazvati se na poziv pogranične redarstvene oblasti i pružiti im potrebnu pomoć (asistenciju, poduzimanje izvida, dojavljivanje opažanja itd.).

Primjećujemo da su postojale posebne funkcije koje su bile u jurisdikciji pograničnog redarstva, no za njihovo obavljanje tada u banskoj Hrvatskoj još nisu bila zadužena posebna tijela

jer još nisu niti postojala, već postojeće upravne oblasti – redarstveno povjereništvo, gradsko poglavarstvo i kotarski predstojnici, što je značilo da su se počele razvijati nove upravne funkcije, ali njih su obavljale osobe koje su bile zadužene i za druge poslove i zadaće, tako da tada još nije bilo namjenski organiziranih tijela koja bi se bavila samo poslovima pograničnog redarstva.

Pogranično redarstvo trebalo se sastojati od pograničnih redarstvenih kapetanija (od 1913. koristi se izraz satništvo), što je u Ugarskoj i bio slučaj.⁵⁵ Naime Zakon o pograničnom redarstvu iz 1903. propisivao je da se na čelu svake kapetanije nalazi po jedna pogranični redarstveni kapetan kojemu je dodijeljen potreban broj činovničkog, povjereničkog i podvorničkog osoblja. Ministru unutarnjih poslova za područje Ugarske odnosno banu za područje Hrvatske i Slavonije prepušteno je da svojim naredbama ustanove broj, teritorijalnu nadležnost i sjedišta pograničnih redarstvenih kapetanija (kasnijih satništva).

U banskoj Hrvatskoj, a što je primijetio i Pethö⁵⁶ posebna namjenska tijela pograničnog redarstva nisu konstituirana sve do 1913. dakle osnovana su tek u jeku krize oko balkanskih ratova, a svega godinu dana prije izbijanja Prvog svjetskog rata, što je nužno moralo ostaviti i negativne posljedice glede organizacije i ekipiranosti satništva za obavljanje poslova, pa tako i rezultata.

Ban je konačno 11. siječnja 1913. osnovao pogranična redarstvena satništva u Zemunu i Mitrovici Naredbom br. 165 Pr., a 15. svibnja 1913. Naredbom br. 2442 Pr. i na Sušaku.⁵⁷ Pogranično satništvo u Zemunu bilo je područno nadležno za grad Zemun i sve upravne općine zemunskog kotara. Imalo je i svoju ispostavu u Kupinovu zaduženu za općine Kupinovo, Ašanju i Obrež. Pogranično redarstveno satništvo u Mitrovici bilo je zaduženo za grad i kotar Mitrovicu, te općine Brestač, Buđanovci, Grabovci, Hrtkovci, Klenak, Nikinci, Ogar i Platičevo u rumskom kotaru. Ispostava satništva u Klenaku zadužena je za općine Klenak, Grabovci, Platičevo, Nikinci i Hrtkovci. Pogranična redarstvena satništva u Zemunu i Mitrovici tako su tek 1913. preuzeli poslove pograničnog redarstva određene još 1906. od upravnih oblasti koje su ih do tog trenutka obavljale. Upraviteljima ispostava bilo je dodijeljeno pravo kazneno-redarstvenog sudovanja u predmetima pograničnog redarstva. Druge upravne i redarstvene oblasti (kotarska predstojništva, gradska poglavarstva, redarstvena povjereništva) na području pograničnog redarstvenog satništva bila su i

⁵⁵ Biserka STANIŠIĆ, „Odsjek IV-B res. za pogranična redarstvena satništva Odjela za unutarnje poslove kraljevske Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinske Zemaljske vlade u Zagrebu“, *Arhivski vjesnik*, god. 36, 1993, 181-206, 187.

⁵⁶ Albert PETHÖ, *Agenten für den Doppeladler: Österreich-Ungarns Geheimer Dienst im Weltkrieg*, Graz, 1998., 216.

⁵⁷ HR-HDA-78, Predsjedništvo Zemaljske vlade (dalje: PRZV), kutija 829, 1912-1915, svezak II i HR-HDA-78, PRZV, kutija 830, 1912-1915, svezak II.

nadalje zadužena ako su u svome redovnom radu primijetila pojavu slučaja koji se odnosio na jurisdikciju pograničnog redarstva, o tome dojaviti pograničnom redarstvenom satništvu.

U svibnju 1913. naredbom bana ustrojeno je i pogranično redarstveno satništvo na Sušaku. Područje njegovog djelovanja obuhvaćalo je gradove Bakar i Senj, općine Bakarac, Trsat, Hreljin, Kraljevicu i Krasicu u kotaru Sušak; općine Drivenik, Bribir, Crikvenicu, Selce, Novi i Krmpote u kotaru Crikvenica; općine Sveti Juraj, Krivi Put i Jablanac u kotaru Senj i napokon općinu Karlobag u kotaru Gospić. Pogranično redarstveno satništvo Sušak imalo je i ispostave i to u Crikvenici nadležno za općine Drivenik, Crikvenica i Selce; u Novom za Novi, Krmpote i Bribir; u Senju za grad Senj, općine Sveti Juraj i Krivi Put i u Karlobagu za općine Jablanac i Karlobag.

1.6. Pravni okvir djelovanja defenzivno doglasne službe sa osvrtom na iznimne mjere

Ustroj i organizacija SDDS-a, određeni su ustavno-pravnim odnosima i nagodbenim položajem Austrije, Ugarske, banske Hrvatske i Bosne i Hercegovine i aktima koje su zemaljske vlasti donijele sukladno uputama s bečke konferencije. No materija kojom se SDDS bavio odnosila se na prikupljanje podatka o postojanju osnova sumnje o počinjenju određenih kaznenih djela, pa čak i samo indicija o tome da bi takva sumnja mogla postojati. Nastavno na to kad bi SDDS utvrdio postojanje osnova sumnje prepuštao bi stvar dalje redarstvu ili kotarskim vlastima te državnom odvjetništvu da nastavi istragu koja je mogla voditi prema podizanju optužnice i sudskom procesu.

Obavještajne službe znale su postupati i drukčije te osobu detektiranu kao uhodu pokušavale pridobiti za suradnju, kako bi ciljano plasirale dezinformacije protivnoj strani, ponekad čak tolerirajući rad takve osobe kao dvostrukog agenta. Ne možemo isključiti mogućnost da je isto pokušavao i SDDS no o tome ne nalazimo podatke, premda je sam EB imao i takvih slučajeva. Uvijek je naravno postojala i mogućnost kaznenog progona uhode. Kasnije tijekom povijesti osobito za vrijeme hladnog rata povremeno je dolazilo i do međusobne razmjene uhvaćenih uhoda između Istoka i Zapada.

Nakon donošenja Iznimnih mjera za slučaj rata u banskoj Hrvatskoj 27. srpnja 1914. za pojedina kaznena djela određena je nadležnost vojnih sudova, čak ako bi djelo počinio civil. To se naravno nije odnosilo na djela počinjena prije toga dana, za koja je bila razgraničena nadležnost sudova ovisno o osobi počinitelja, a za određena kaznena djela ostali su ovisno o njihovoj naravi nadležni civilni sudovi.

Kaznena djela koja su naročito bila zanimljiva SDDS-a te je o njima prikupljao saznanja bila su npr. neovlašteno snubljenje vojne osobe, zavođenje na povredu vojničke službovne dužnosti, uhodnja kao i sporazumijevanje s neprijateljem (§. 306., 314., 321., 324., 327. VKZ⁵⁸).

Pored navedenih dolazili su u obzir kaznena djela veleizdaje, uvrede veličanstva ili članova carskog i kraljevskog doma, smetanje javnog mira (§. 334., 339., 341. VKZ-a), kao i neka druga.

Pod zločinom veleizdaje, se pored napada na život cara smatralo i rad na silovitoj promjeni načina (sustava) vladanja ili na odcjepljenje kojeg dijela od jedinstvene državne sveze austrijske carevine ili od područja njenih zemalja, neovisno je li se to činilo javno ili tajno, neovisno o načinu, sa ili bez oružja, pojedinačno ili grupno.

Kod pojedinih kaznenih djela bile su primjenjive i odredbe civilnog kaznenog prava ovisno o vrsti kaznenog djela te osobi počinitelja. Ono je u banskoj Hrvatskoj bilo propisano Kaznenim zakonom o zločinstvima, prestupcima i prekršajima iz 1852. godine (dalje u tekstu: KZ)⁵⁹. U tom zakonu, postojao je i zločin širenja lažnih vijesti s ciljem da se izazove uznemirenje javnosti (§. 308).

Srpnja 1914. donesen je i Zakon o imovinskoj odgovornosti kod izdajničkih djela počinjenih za vrijeme rata⁶⁰ koji je noveliran 19. srpnja 1915. Prema njemu u slučaju počinjenja kojeg čina izdajničkih djela kod kojeg je postojala prema § 2. temeljita sumnja „ ... mogla se radi osiguranja štete i zadovoljštine odrediti zaustava tuzemnog imetka okrivljenog ... pri čemu se tražilo da su tim izdajničkim činom za vrijeme rata prešli k neprijatelju, te osobito ... da su neprijatelja uhodarstvom, oružano ili istovrsnom službom potpomagali pri čemu se istodobno u tom njihovom činu stjecalo obilježja zločinstva veleizdaje“ (§. 1 Zakona u svezi s §. 58 KZ) Nije se tražilo da je djelo dokazano, dakle nije se tražila sudska presuda o kaznenom djelu. Na taj način imovina tako sumnjivih osoba stavljana je pod državni sekvistar, za što je ipak bilo potrebno da je postupak za zaustavu svekolike pokretne i nepokretne imovine pokrenulo državno odvjetništvo pred nadležnim sudbenim stolom. Sam SDDS u pravilu nije inicirao pojedine postupke stavljanja imovine pod sekvistar, već je prikupljao obavijesti o tome. Dakle Zakon je predviđao već i za opću suradnju s neprijateljem (primjerice traženje državljanstva neprijateljske države za vrijeme rata, ako nije prethodno bio odobren otpust iz domaćeg državljanstva), ali i njen kvalificirani odnosno teži oblik

⁵⁸ *Vojnički kazneni zakon od 15. siječnja 1855. o zločinima i prestupcima, sa dodatkom I. i dodatkom II. Zakonskog članka XXI. od 1890.*, Budimpešta, 1902.

⁵⁹ *Sveopći državno-zakonski i vladin list za krunovinu Hrvatsku i Slavoniju*, br. 117, komad XXXVI, Zagreb, 1852., primjerice paragrafi §§ 58., 63., 65., 67., 166., 308. i sl.

⁶⁰ *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju* (dalje SZINKHS), broj 41, 19. srpnja 1914.

suradnje – uhdarstvo, oružanu ili istovrsnu službu (u logistici, pokazivanje puteva kretanje austrougarske vojske i sl.) u korist neprijateljske države, pri čemu je dakle postojalo i kazneno djelo veleizdaje. U konkretnom slučaju samo traženje državljanstva neprijateljske države za vrijeme rata, bez da je ta osoba pružala kakve usluge neprijatelju, nije predstavljalo veleizdaju, ali izdaju da. No u obadva slučaja bila je predviđena zaustava imovine, nakon podizanja optužnice od strane državnog odvjetništva.

Kako je tijekom rata bilo slučajeva da su austrougarski državljani dobivali strano državljanstvo, moramo osobito u svezi sa stjecanjem srbijanskog državljanstva i obrnuto austrougarskog, u odnosima između Austro-Ugarske i Srbije pogledati konvenciju glede iseljavanja koja je bila sklopljena i ozakonjena zakonskim člankom XXX:1882. Stavljena je izvan snage zakonskim člankom XX:1893, no samo u dijelu koji se ticao međusobnih trgovačkih odnosa, dok su na snazi ostale odredbe zadnje alineje II. članka koji je određivao da podanici jednog kontrahenta nisu mogli u području drugog kontrahenta steći državljanstva sve dotle, dok nisu bili otpušteni iz državljanstva svoje vlastite si domovine“. To je valjalo imati na umu za sve slučajeve u kojima je osoba stjecala srbijansko državljanstvo tijekom rata, jer u pravilu nije imala otpusnicu (otpusni dekret) iz austro-ugarskog državljanstva, ukoliko joj ga austro-ugarske vlasti već ranije nisu izdale, pa time nije ni mogla pravno valjano steći srbijansko državljanstvo, što je značilo da je i nadalje ostala austrougarski podanik s kaznenom odgovornošću prema Austro-Ugarskoj i s mogućnošću počinjenja kaznenih djela predviđenih da ih mogu počinuti samo austro-ugarski državljani, kao što su: veleizdaja te neka nedjela protiv vojne sile državne i sl.⁶¹

S pravima, obvezama i odgovornostima kotareva, županija i vladinih povjerenika u protuuhdarskim mjerama, donošenju ugarskog Zakonskog članka br. LXIII o iznimnim mjerama u slučaju rata od 29. prosinca 1912. te o uvođenju iznimnim mjerama bana temeljem ovlasti vladara upoznao nas je Hrvoje Čapo.⁶² Moramo napomenuti da u Hrvatskoj nije do tada bio donesen zakon koji je regulirao pitanje iznimnih mjera za slučaj rata premda je zakonski nacrt bio pripremljen, tako da je vladar kako bi riješio navedenu situaciju svojom odlukom od 22. srpnja 1914. ovlastio bana da naredbom donese Iznimne mjere čiji sadržaj se pretežno podudara sa nacrtom zakona. Donošenje iznimnih mjera obrazloženo je s time da je zahtjev modernog ratovanja, a u interesu njegovog povoljnog razvitka, da vođenje rata ne ovisi samo od vojničkih organa nego i od čitave države i društva. S druge strane, u vođenju rata bilo je osobito važno da se uvedu preventivne mjere

⁶¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5714, 2000/18,(uloženo u 4282/16), iz dopisa Odjela za unutarnje poslove ZV SDDS- u 18. kolovoza 1918., br. 54001.

⁶² Hrvoje ČAPO, „Gradivo požeškog arhiva o špijunima u Prvome svjetskom ratu“, *Scrinia Slavonica*. 6 (2006), 267-289.

te mir i red u sve zemlje carstva kako bi se izbjeglo bilo što, što bi moglo u ratno vrijeme ugroziti sigurnost osoba i imovina građana. To je bila ideja uvođenja iznimnih mjera za koje je naznačeno da se „za slučaj rata u svim državama izdaju“. Dalje se utvrđivalo da vlada svake kulturne države koje je na visini svoje zadaće, obzirom na izvanredne prilike treba iznimne odredbe i u pomanjkanju odgovarajućih zakonskih odredbi koja pokrivaju to područje, na vlastitu odgovornost izdati, no naznačava „da je ipak poželjno da u tom pogledu postoje zakonske odredbe koje s jedne strane pružaju ustavnu bazu za iznimne mjere, a s druge strane ustanovljavaju manje ili više raztežljivim načinom granice ovih iznimnih odredba.“ U tom smislu spomenuto je kako je ugarski sabor 1912., zahvaljujući i krizi zbog balkanskih ratova, prihvatio Zakon o iznimnim mjerama za slučaj rata, međutim veliki broj odredbi tog zakona nije bio primjenjiv u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji pošto su se odnosile na stvari koje su spadale u njihov autonomni djelokrug. Uslijed toga bilo je nužno da se takav zakon načini i za bansku Hrvatsku. Takva je osnova (nacrt) bila još ranije izrađena, ali naposljetku nije bila predložena iz više razloga među kojima je bilo i višestruko raspuštanje Sabora te uvođenje vladinog povjerenika u Hrvatskoj, kao i provedba izbora i formiranje vlade, što je sve skupa utjecalo i na tijek zakonodavnih aktivnosti, a paralelno s time jenjala je Aneksijska kriza, što je sve smanjilo potrebu donošenja takvog zakona iz vanjskopolitičkih razloga. Nacrt hrvatskog zakona bio je razmatran od strane bečkog Ministarstva rata i od strane samog kralja koji ga je 1909. vratio hrvatskom banu Rauchu s prijedlozima za određenim izmjenama o čemu je pisao Suppan, koji se osvrnuo i na donošenja austrijskog zakona o suspenziji osnovnih prava i izvanrednom stanju od 5. svibnja 1869., proširenog zakonom od 23. svibnja 1873., kojim je uvedena mogućnost ukidanja porote za političke i tiskovne prekršaje te uvedena mogućnost prijenosa nadležnosti vojnih sudova i za civilne osobe za pojedina kaznena djela.⁶³

Uzimajući u obzir u srpnju 1914. postojeću prijeteću ratnu pogibelj morao je ban u interesu vođenja rata, kao i u interesu održavanja javnog mira, putem naredbi izdati nužne odredbe. Iz tog razloga ban je zatražio i dobio „previšnju ovlast Njegova veličanstva, da najvažnije odredbe prije spomenute zakonske osnove ovaj put na vlastitu odgovornost stavi na snagu“ dok se ostale odredbe koje iz ustavnih razloga nije bilo omoguće proglasiti nisu onda niti propisane.⁶⁴

⁶³ SUPPAN: *Oblikovanje nacije*, 322-340, o iznimnim mjerama vidjeti više kod Joseph REDLICH: *Österreichische Regierung und Verwaltung im Weltkriege*, Beč/New Haven, 1925. i Ludwig SPEIGEL: „Ausnahmzustand“ u *Österreichisches Staatswörterbuch, Handbuch des gesamten österreichischen öffentlichen Rechtes*, ur. Ernst Mischler i Josef Ulbrich, 1, Beč, 1905, te Velimir IVANČEVIĆ, *Institucije upravnog prava*, Zagreb, 1983.

⁶⁴ *Narodne novine*, broj 177, 27. VII 1914.

Ujedno je objašnjeno da su proglašene one iznimne mjere koje je trebala zemaljska vlada prema potrebi uporabiti, a njihovo proglašavanje imalo je služiti i za orijentaciju građana i pružiti im čak i određeno jamstvo glede granice primjena iznimnih mjera.

Bilo je planirano i da ban podnese saboru izvješće o proglašenju iznimnih mjera te predloži na raspravu osnovu zakona o iznimnim mjerama za slučaj rata. Obrazloženje sadržano na kraju tog broja Narodnih novina završavalo je s riječima „Ban, koji sa izdanjem ovih iznimnih odredbi preuzima na se veliku odgovornost, nada se, da će ga cijelo pučanstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije u izpunjivanju njemu određenih zadataka podupirati.“

Kratko ćemo navesti da je Iznimnim mjerama uvedena mogućnost da ban sva pitanja rješava bez da predlaže Saboru donošenje zakona za vrijeme trajanja Iznimnih mjera, imenovanje vladinih povjerenika koji su za svoj rad odgovarali banu, njima dodijeljena zadaća suradnje s vojnim vlastima te ovlaštenje povjerenika da raspolažu sa svim zemaljskim, gradskim, općinskim činovnicima i organima te oružništvom, kao i izdavanje im izravnih naloga, zatim suspenzija i stavljanje činovnika na raspolaganje na što je bilo moguće uložiti žalbu koju je rješavao ban. On je bio ovlašten i poništiti sve odluke županijskih ili općinskih i gradskih skupština koje su bile štetne po interese vođenja rata i koje su ugrožavale javni red i sigurnost, nadalje bio je ovlašten ograničiti ili zabraniti prodaju te promet oružja, streljiva, baruta, eksploziva ili njihovu zapljenu, zatim uvesti obvezu traženja dozvole za skupštine i ophode političkog značaja (nije se odnosilo na državna tijela te trgovačka društva). Ban je bio ovlašten da poveća maksimalno zapriječenu novčanu kaznu ili zatvor koji su bile ovlaštene izreći upravne oblasti. Isto tako bio je ovlašten privremeno ukinuti pojedine odredbe propisa koji su se ticali tiskovina, porota u tiskovnim sporovima, obustaviti izdavanje ili distribuciju tiska stranog i domaćeg, odrediti rok u kojem je izdavač obvezan dostaviti vlastima nulti primjerak novina od trenutka izlaska iz tiska (ne manji od jednog i ne duži od tri sata) kod dnevnog tiska i redovne periodike, odnosno osam dana kod povremenog tiska. Državnim odvjetništvima je određeno da uzmu u obzir mišljenje vojnih stručnjaka kod cenzure tiskovina.

Pored toga ban je odredio privremene redarstvene mjere glede zatvaranja kućnih vrata te zatvaranja i otvaranja gostiona, krčma, rakijašnica, kavana i kavotočja te otvorenih trgovina i poslovnica; izdao je uz suglasnost s ugarskom vladom posebne odredbe za izdavanje putovnica osobama koje su bile vojni obveznici, odredio je obvezu izdavanja putovničke obvezatnosti za Crnu Goru, nadalje da se putovnice na području kraljevina Hrvatske i Slavonije županije ne mogu izdati bez odobrenja bana, zabranio je iseljavanje iz zemlje vojnih obveznika. Odredio je iznimne redarstvene odredbe glede prijavljivanja stranaca, ali i drugih osoba koje su prijavljivale ili odjavljivale boravište ne samo u ugostiteljskim objektima, već i kod iznajmljivanja soba, stanova

ili kuća. Donio je odredbu o posjedu i nošenju oružja, njegovih dijelova, streljiva i eksploziva, o ograničavanju držanja poštanskih golubova te zabranio uporabu drugih životinja za prenošenje vijesti, uveo kontrolu (cenzuru) poštanskog, brzojavnog i telefonskog prometa. Ograničio je ustrojavanje i djelovanje društava (udruga) građana, uveo redarstveni nadzor nad onim društvima građana ali i trgovačkim društvima i zakladama, kod kojih takav nadzor nije bio obvezno propisan, ako je postojala sumnja da se njihovo djelovanje protivi zakonu, naredbi ili temeljnim pravilima ili ako bi poprimio protudržavni smjer, privremeno zabranio okupljanje građana i održavanja raznih zborova, zabranio objavu podataka u tisku o vojnim aktivnostima (položaju, kretanju, jakosti i operacijama oružane sile Austro-Ugarske Monarhije, stanju tvrđava i utvrda, količini i vrsti oružja, ratnog pribora i opreme, o skladištenju, količini, kvaliteti i prijevozu hrane), uveo tiskovno-redarstveni nadzor tiskopisa (cenzuru), obustavio djelovanje porotnih sudova, podvrgnuo II. dijelu vojničkog kaznenog zakonika namijenjenog djelatnoj vojnoj službi i one osobe (domobranstvo, pučki ustanak i oružništvo) koje nisu bile zaprisegnute na ratne članke, građanske osobe podvrgnuo je pod domobransko kazneno sudovanje za pojedina kaznena djela te ograničio promet plovila na rijekama Savi i Dunava kod granice sa Srbijom. Ujedno je u istom broju Narodnih novina ban zabranio i izlaženje određenih tiskovina.⁶⁵

Glede pokušaja sustavnog rješavanja borbe državnih tijela protiv uhodarstva još 11. veljače 1911. godine ban Nikola Tomašić⁶⁶ donio je Naputak glede zapriječavanja uhodarstva i podupiranja vojničke doglasne službe. Navedeni propis procesne prirode postao je vrlo značajan izbijanjem rata, savezno s odredbama banske odluke od 6. lipnja 1914. o osnutku SDDS-a, o tome kako oblasti trebaju raditi. Tako je ban već 1911. odredio da su sve oblasti i svi organi koji su nadzirali promet i gibanje stranaca imali najstrože rukovoditi zakonskim propisima o uhodarstvu. Svaka osoba sumnjiva za taj zločin imala se smjesta uhititi, a u slučaju dvojbe ako je bilo vremena odnosno nije postojala opasnost bijega osumnjičenog, trebalo je prethodno posavjetovati se sa najbližim vojnim sudom odnosno zapovjedništvom 13. zboru. Svako uhićenje osobe sumnjive za „uhodstvo“ tj. „špijunstvo“ trebalo je odmah javiti brzojavno zapovjedništvu 13. zboru, koje je onda trebalo dati daljnje upute vezane za istragu, provedbu sudbenog postupka i određivanja vojnog vještaka. Kod takvog uhićenja bilo je od osobite važnosti za dokazni postupak da se kod osumnjičenog svi pronađeni predmeti, listovi, zabilježbe, nacrti predaju nadležnom sudu, pa ga je zato bilo potrebno

⁶⁵ *Slobodna rieč, Narodno jedinstvo, Srpsko kolo, Oslobođenje, Privrednik, Vihor, Volksrecht, Pravo naroda, Sloboda, Svjetlost i Hrvatski branik; Narodne novine*, broj 170, 27. VII 1914.

⁶⁶ Dr. Nikola Tomašić (1864.-1918.), pravnik, ekonomist i prevoditelj, hrvatski ban od 1910. do 1912., vladao s osloncem na ugarskog ministra predsjednika Khuena Hederváryja, neovisno od Hrvatsko-srpske koalicije kao saborske većine. Proveo djelomičnu izbornu reformu. Tijekom banovanja radio i kao sveučilišni profesor. Bio je hrvatski ministar u zajedničkoj vladi 1903. godine.

temeljiti pretražiti, a i obaviti kućnu premetačinu. Kod pregleda rublja i odjeće valjalo je biti naročito oprezan da bi se ustanovilo nije li moguće što bilo skriveno zašiveno ispod podstave ili skriveno u obući. Ban je Naputkom obavijestio oblasti da će vojni sud bez oklijevanja zaustaviti cjelokupnu korespondenciju osumnjičenog, s time što je odredio da prethodno civilna redarstvena oblast koja je sudjelovala u postupku već poduzme takvu privremenu mjeru. Osobe uhićene radi „špijunstva“ nije se smjelo niti pod kojim uvjetom prije preuzimanja brige o njima od strane vojnog suda, pustiti da se brane sa slobode, „jer iskustvo dokazuje, da je prečesto samo sudjelovanje dalo uporište za temeljito provjerenje iztrage.“ Takva uhićenja trebalo je držati tajnima te su u tom smislu od redarstva obavještavani i novinari, a bilo je nužno da pritvor osumnjičenih radi uhodarstva bude što sigurniji kako bi se spriječio svaki njihov i usmeni i pismeni promet sa vanjskim svijetom jer se tako onemogućavalo upozoravanje eventualnih sukrivaca. Pri tome je ban primijetio „dokazano je pako dojakošnjim iskustvom da se je krivnja u govoru stojećeg zločina sumnjivih osoba tek iz onih listova uglavila, koji su za dotičnika iza njegova uhićenja prispjeli.“ Glede tajnosti uhićenja ban je zatražio da se radi uspjeha istrage svim dozvoljenim sredstvima zapriječi objelodanjivanje uhićenja osoba sumnjivih radi uhodarstva u glasilima.⁶⁷

Vidljivo je da su civilne i vojne vlasti bile pozvane na suradnju jer je u pravilu prvi kontakt državne represije prema uhodama poduziman od strane političkih oblasti (kotarskih oblasti uz pomoć općinskih načelnika, županijskih oblasti, gradskih redarstvenih povjereništava te pograničnih redarstvenih satništva) ako sumnjivca nije u nedjelu zatekla i uhitila vojska. Nadalje je za postupanje najčešće bio nadležan vojni sud ili je pomoć vojnih stručnjaka bila značajna za daljnji tijek istrage. Ban je istoga dana prema §. 4. Iznimnih mjera u okviru autonomnih hrvatskih poslova imenovao vladine povjerenike i to velikog župana Stjepana Beloševića za županiju varaždinsku i grad Varaždin sa sjedištem u Varaždinu, velikog župana dr. Teodora Bošnjaka za županiju bjelovarsko-križevačku sa sjedištem u Bjelovaru, velikog župana Imbru Hideghéthyja za županiju srijemsku i grad Zemun sa sjedištem u Vukovaru, velikog župana Dragana Trnskog za županiju požešku sa sjedištem u Požegi, banskog savjetnika Đuru Horvata za županiju ličko-krbavsku sa sjedištem u Gospiću, banskog savjetnika dr. Milana Brezinščaka za županiju virovitičku i grad Osijek sa sjedištem u Osijeku, velikog župana dr. Vinka Zmajića za županiju modruško-riječku sa sjedištem u Ogulinu, te banskog savjetnika Zvonimira Žepića za županiju zagrebačku i grad Zagreb

⁶⁷ HR-HDA-103, Zagrebačka županija, kutija 104, serija Veliki župan (V. Ž.), godina 1903-1914, 217 v.ž./1909, br. 57. res.

sa sjedištem u Zagrebu. Istodobno je ugarska vlada sporazumno sa hrvatskim banom imenovala istovjetne osobe vladinim povjerenicima za one stvari koje su bile zajedničke hrvatsko-ugarske.⁶⁸

Osnutkom SDDS-a, pravnim instrumentarijem koji je donesen kroz iznimne mjere u srpnju 1914., imenovanjem vladinih povjerenika te ranijim uvođenjem pograničnog redarstvenog satništva i određivanjem borbe protiv uhodarstva njegovom profesionalnom zadaćom, kao i propisivanjem prava i obveza kotareva i županija u tome, pravno je bila zaokružena tematika borbe protiv uhodarstva i drugog politički opasnog ponašanja u banskoj Hrvatskoj.

Vidjeli smo kako se borba protiv uhodarstva kako unutar Austro-Ugarske tako i Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije odvijala u pravnom okviru iznimnih mjera. One su u bansku Hrvatsku bile uvedene banskom naredbom 27. srpnja 1914. sukladno carevom i kraljevom rješenju koji je to dopustio imajući u vidu da za bansku Hrvatsku još nije bio donesen zakon o iznimnim mjerama, kako smo naprijed opisali.

Iznimnim mjerama omogućivalo se uhićenje, pritvaranje osoba zbog određenih kaznenih djela među kojima je bilo uhodarstvo, njihovu internaciju, stavljanje imovine pod državni sekvestar, uvođenje cenzure tiska i pisma, kao i određena ostala ograničenja građanskih i političkih prava.

Međutim, iznimne mjere poznavale su i ostale države sudionice Prvog svjetskog rata. Tako je Velika Britanija u prvim ratnim tjednima donijela Zakon o obrani Kraljevine (*The Defence of the Realm Act* – poznatiji pod kraticom DORA), koji je tijekom rata nekoliko puta mijenjala ili dopunjavala.⁶⁹ U Francuskoj su za vrijeme rata bile na snazi Iznimne mjere koje su datirale još iz 1830. pod nazivom *l'état de siège* (hrv.: opsadno stanje), koje je proglasio predsjednik Poincaré u kolovozu 1914., a naknadno potvrdio parlament, a Sjedinjene Američke Države (dalje u tekstu: SAD) su po ulasku u rat donijele Zakon o uhodarstvu (*The Espionage Act*).⁷⁰

Ustav njemačkog *Reicha* iz 1871. predviđao je pravo vladara da za čitavo područje zemlje ili za jedan njezin dio proglasi ratno stanje ako bi u zemlji bila ugrožena javna sigurnost (prema pruskom zakonu iz 1851. moglo se u tom slučaju proglasiti opsadno stanje s glavnom posljedicom da izvršna vlast prelazi u ruke vojnih vlasti). Na drukčiji je način nešto ranije uredio državno pravo nužde austrijski ustavni zakon od 21. prosinca 1867. člankom 14. dozvolivši da se u vremenu između saziva domova u predstavničkim tijelima, mogu carskim uredbama – uz kolektivnu

⁶⁸ *Narodne novine*, broj 177, 27. VII 1914.

⁶⁹ http://www.nationalarchives.gov.uk/pathways/firstworldwar/first_world_war/p_defence.htm, pristup ostvaren: 17. travnja 2018. Tekst sadrži zakon od 8. kolovoza 1914., sa izmjenama i dopunama od 28. kolovoza i 27. studenoga 1914.

⁷⁰ Zanimljivo je da je *The Espionage Act* još danas na snazi. Tako je 2012. vojni sud u SAD-u osudio dočasnika Bradleyja E. Manninga zbog odavanja tajni Wikileaksu na visoku zatvorsku kaznu pozivajući se na Zakon iz 1917. godine.

odgovornost ministra – propisivati mjere za koje bi normalno bila potrebna suglasnost zakonodavnih tijela, jer to traže hitni državni interesi.⁷¹ Takve se uredbe od nužde smatraju privremenim zakonima. Doktrina toga doba to je predočila kao carski prerogativ koji obuhvaća i pravo odlaganja zasjedanja odnosno čak i raspuštanja predstavničkog tijela, nastojeći pri tome razjasniti kako to pravo nužde počiva na iskustvu da u životu nacije odnosno države može nastupiti stanje nužde, a to stanje odugovlačenjem donošenja potrebnih propisa (parlamentarnom procedurom ili opstrukcijom) može ugroziti blagostanje nacije i sigurnost države. Poznato je da su se takva stanja u razdoblju od 1867. do 1918. i izvan Austro-Ugarske povremeno i događala, pa Ivančević ističe da mu je jedva poznat neki domaći pisac ustavnog odnosno upravnog prava koji u vrijeme obiju Jugoslavija nije vezano za razmatranje problematike uredaba od nužde spomenuo čl. 14. citiranog ustavnog zakona, a da mu ne bi pejorativno dodao pridjev „zloglasni“.⁷² Možemo stoga primjetiti da uz očito postojanje takvih propisa u drugim državama, pa i povremenog uvođenja opsadnih stanja, kada su oni bili korišteni, isti autori opisujući navedeno, nisu i kod njih pejorativno dodavali „zloglasni“. Izgleda kako je s tom interpretacijom imala veze postavka da je Austro-Ugarska bila tamnica naroda, pa se nije htjelo razbijati takav stereotip.⁷³

⁷¹ IVANČEVIĆ, *Institucije*, 110.

⁷² IVANČEVIĆ, navedeno djelo (n. dj.), 110.

⁷³ Druge pojavne oblike demonizacije Austro-Ugarske primijetio je i predstavio Tomislav MARKUS, „Demonizacija Habsburške monarhije kao metoda historijskih istraživanja“, *Časopis za suvremenu povijest*, 26, 1994., 1, 81-98. Vezano za demonizaciju Austro-Ugarske valja upozoriti na suprotno svjedočenje Svetozara Pribičevića za kojega je sigurno da nije bio austrofil, napisano 1931. a koje je i u kontekstu ove teze: „Hrvati su pre rata osnovali čitave stranke, koje su imale u programu nezavisnu Hrvatsku i izjavljivale, da nikad neće u Beč i Peštu, pa nikom nije padalo ni na pamet, da zbog tog uvodi diktaturu. Erazmo Barčić rekao je u jednom svom govoru u hrvatskom Saboru, da Hrvatima neće biti sreće, dok kozačko kopito ne zatutnji na bečkoj kaldrmi. Grga Tuškan izjavio je u hrvatskom Saboru: S puškom ćemo na Beč! A Božo Vinković dodao je: Monarhija je infamija od države! ... Nijedan od tih zastupnika Hrvatskog sabora nije doživio nikakvih neugodnosti, ni zbog žestine u svojem ponašanju ni zbog kampanje koja se u tom povodu vodila u narodu. ... Na zboru u Zemunu 1907. god., kome su prisustvovali i universitetski profesori iz Beograda, a koji je sazvala tamošnja organizacija Srpske samostalne stranke, izjavio sam ja, da je za Srbe u Austro-Ugarskoj merodavna politika Beograda. Isto je izjavio Bude Budisavljević u srpskom narodnocrkvenom saboru u Karlovcima. I nikom od nas nije ni vlas pala s glave. Pogotovo nije nikom ni padalo na pamet, da na ove naše izjave, i ako smo bili predstavnici naroda, odgovori diktaturom. Slobodno se može kazati, da se revolucionarnije izjave nisu nikad i nigde čule, a pogotovo ne od zakonitih zastupnika naroda. Kad sam ove primere citirao jednom bivšem ministru iz Srbije, kazao mi je ovaj: Pa za to je Austrija propala! A ja sam mu odgovorio: Ne, nije za to propala. Ona je propala za to, što u njoj nije bilo još više slobode, što njeno unutarnje uredjenje nije bilo takvo, da svi narodi budu zadovoljni i sretni u državi. Za vreme veleizdajničkog procesa u Zagrebu 1908.-1909. optuženi su Srbi veleizdajnici radi propagande za Srbiju i Petra Karadjordjevića. Hapšenja su počela u oktobru 1908. god. Ali već u februaru 1909., čim je podignuta optužnica protiv njih, mogli su oni slobodno, bez ičije kontrole, da primaju posete u zatvoru, i to ne samo posete iz Zagreba i Hrvatske, nego čak i iz Srbije. Optuženi su bili zbog propagande za Srbiju, a primali su bez kontrole posete iz Srbije. Optuženi su bili zbog propagande za Petra Karagjorgjevića, a mogli su da primaju bez kontrole posetu rođjaka Petra Karagjorgjevića. Što je glavno, bili su izvedeni pred sud, i njihova je odbrana bila slobodna i značila je najveću propagandu za našu ideju. Iz celog sveta, pa i iz Srbije, došli su predstavnici štampe, da kontrolišu proces. To se nazvalo kontrolom Evrope. Današnji predsednik Čehoslovačke Republike G. T. Masaryk, smatran je kao vrhovna kontrola procesa. I državna je vlast trpela tu kontrolu. A što je najvažnije, optuženi su u zatvoru bili sigurni, da ih niko ni rukom neće taknuti. Još treba uvažiti, da su optuženi Srbi zaista vodili antidržavnu propagandu, da su srcem i dušom, a neki i javnim svojim radom, zaista bili veleizdajnici, da je revolucionarni statut Milana Pribičevića o saveznoj jugoslavenskoj federativnoj republici zaista postojao, da su neki optuženi znali za taj statut i da je on imao da služi kao baza njihove akcije, i da je sve to sa gledišta tadašnjeg krivičnog zakona zaista predstavljalo veleizdaju. A kako se postupa u Beogradu. Dr. Maček je bio

Spomenuti carski prerogativ, raspuštanje predstavničkog tijela bio je zapravo pravno-političko pokriće da se u vremenu do konstituiranja novoizabranog predstavničkog tijela reguliraju carskom uredbom ona pravna područja za koje se moglo računati da ih zemaljska predstavnička tijela neće htjeti ozakoniti prema prijedlozima izvršne vlasti, odnosno u banskoj Hrvatskoj bana. Ili pak da će u autonomnim poslovima donijeti zakon koji nije po volji Beču ili Budimpešti.

Što se tiče Velike Britanije, u nedostatku pisanog ustava britanski parlament nije ni u kom pravcu ograničen da zakonima uređuje što god želi pa tako i da regulira ovlaštenja vlade u stanju nužde. Neograničenost zakonodavca iznad kojeg nema nikakve sudske kontrole otvara mu izbor u smislu, bilo da sam donese zakonske propise koji će važiti za izuzetno stanje, neovisno o tome je li mirnodopsko ili ratno, bilo da zakonom dade vladi potrebna ovlaštenja pridržavajući sebi pravo

zatvoren i predan sudu za zaštitu države u Beogradu i ako nije bio ništa kriv. Policija je tučnjavom i mučenjem iznudila neka priznanja optuženih, koja su dovela Mačeka u vezu s atentatom na voz poklonstvene deputacije. Tobože financirao je optužene. Proces je proveden pod režimom diktature i preventivne cenzure, koja nije dopuštala, da se išta objavi što bi išlo u prilog optuženih. Na procesu su otkrivena mučenja, koja bi služila na čast i inkviziciji srednjeg veka. To se ponavljalo prilikom sviju procesa, koje su se posle nizali. Zbog barbarskih mučenja, kojima su bili izloženi politički optuženici, i koja su bila takve prirode, da se koža morala ježiti i kosa na glavi dizati onome, ko je to slušao, istupila je naša država (Jugoslavija) iz reda civilizovanih država. Srbi, optuženi zbog veleizdaje u Zagrebu (1908.), mogli su da primaju bez kontrole čak i posete iz Srbije. A meni (Svetozaru Pribičeviću), za celo vreme internacije, koja je zapravo bila samotni zatvor i trajala 2 godine i tri meseca dana (1929.-1931.), nije bio pušten niko, osim žene i dece, pa ni najintimniji prijatelji. Kad se još uz to uvaži, da nisam učinio ništa, da nisam objavio nikakav proglas, da nisam ni pokušao da dignem nekakvu revoluciju, da se tako postupalo sa mnom samo zato, što se nisam hteo izneveriti načelu demokracije i savezu sa Hrvatima, onda tek izlazi na videlo potpuna odvratnost postupka sa mnom. Tragika je moga života u tome, što moram da izjavim kao bivši predsednik poljske vlade Vitos pred sudom u Brest Litovsku: ni za vreme rata, kad se Austro-Ugarska monarhija borila za svoju egzistenciju, nije postupala sa mnom, koga je s pravom smatrala kao glavu veleizdajnika onako, kao što je postupala vlada moje domovine, za čije sam stvaranje žrtvovao najlepše godine svoga života. Nisu Hrvati bili janjci u Austro-Ugarskoj monarhiji. 1903. god. demonstrirali su po čitave nedelje u Zagrebu protiv vlade grofa Khuena Hedervarya. Ni jedan od demonstiranih nije bio prebijen i mučen u zatvoru. Služili su se Hrvati i atentatima protiv predstavnika režima, ali niko od njih nije bio obješen. Jukić je pucao na kralj. komesara Cuvaja i ubio banskog savetnika Hervojića, ali nije obešen. Dojčić je pucao na kr. komesara Škrleca za vreme službe Božje u zagrebačkoj katedrali i probio mu ruku, ali nije obešen. Šefer i drugovi pripremali su atentat na kraljevskog komesara Škrleca, ali niko od njih nije sudjen na smrt. A kako se radi u Beogradu?...“ Godine 1932. Pribičević dalje piše: „Kad se danas baci retrospektivan pogled na prijeratne prilike u Monarhiji općenito, a u Hrvatskoj posebice, treba priznati da je naš narod živio u velikoj političkoj slobodi. Austro-ugarski Jugoslaveni nisu imali svoju nacionalnu državu, nad sobom su osjećali, i to im je bilo teško i nepodnošljivo i iz nacionalnih i moralnih razloga, prevlast Nijemaca i Mađara koji su među sobom dijelili vlast u Monarhiji. Ali pravni poredak, sigurnost i političke slobode bile su im kudikamo više zajamčene nego u Jugoslaviji, čak u najliberalnijem razdoblju prije diktature. Falsificiranje izbora? To je prije rata u Hrvatskoj bilo apsolutno nemoguće. Bilo je nasilja pri izborima (npr. kad je izabran hrvatski ban Tomašić 1911.), ali su krivotvorine bile isključene. Međutim, u Jugoslaviji, velika izborna krivotvorenja počinjena su za svakih izbora osim 1920. za Konstituantu. ... Otpuštanje, premještanje ili umirovljenje službenika zbog njihovih političkih mišljenja i stranačkih uvjerenja? To se u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, jednako kao u slovenskim zemljama (Kranjskoj, Koruškoj, Štajerskoj), prije rata događalo vrlo rijetko. ... U to vrijeme nitko nije mogao zamisliti da će države nasljednice, stvorene na ruševinama Austro-Ugarske, osim Čehoslovačke i njemačke Austrije, uvesti režim koji po reakcionarnosti uvelike nadmašuje režim Austro-Ugarske. Rekord u reakcionarnosti svakako je postigla Jugoslavija, gdje svaka, čak i najumjerenija, kritika postojećih prilika koja se očituje pred više osoba (jer se u novinama ne može ništa reći) potpada pod krivični zakon i goni kao djelo protiv državne sigurnosti. Mogu potpuno otvoreno reći, a da se ne izložim zamjerkama zbog pretjerivanja, da su danas (1932.) prilike u Jugoslaviji glede osobne slobode podanika (jer građanin ne postoji) kudikamo gore nego u Austriji u doba apsolutističkog Bachova režima koji je uveden nakon mađarske revolucije 1848.“ (Svetozar Pribičević – *izabrani politički spisi*, uredio Hrvoje Matković, Zagreb, 2000, 226-228 i 254-256). Navedeno naravno ne mijenja na stvari da je u Austro-Ugarskoj bio nepovoljan položaj banske Hrvatske i hrvatskih zemalja, da nije bilo općeg prava glasa te da vlada za svoj rad nije odgovarala parlamentu već kralju, no ta i takva Austro-Ugarska poštivala je ljudsko dostojanstvo pojedinaca.

prethodnog odobrenja odnosno naknadne suglasnosti na vladine normativne akte. Međutim, izvor vladinih ovlaštenja ne mora biti prethodna odgovarajuća zakonska norma. Vlada može djelovati i kad takve norme nema pozivajući se na prerogative krune i na opće principe *Common Law*-a glede nužne obrane i krajnje nužde.⁷⁴

Tako je DORA donesena 8. kolovoza 1914. vrlo jezgrovita. Zakon ima samo jedan članak kojim se vladi dozvoljava da uredbama regulira iznimne mjere, a zakon je tijekom rata nekoliko puta dopunjavao, ali je i dalje ostao malog obima.⁷⁵

Na temelju DORA-e kralj je dekretima na prijedlog Vlade mogao poduzimati mjere koje će zbog okolnosti postati nužne, ograničavati slobodu tiska, osnivati ratne sudove i mijenjati ovlasti civilnih i vojnih vlasti. Osim toga, mogao je propisivati uredbu o sigurnosti i obrani kraljevstva. Za primjenu tih općih odluka uskoro su bili ovlaštena ministarstva koja su donosila rješenja (*regulations*) koja su omogućivala organiziranje državne kontrole i nad gospodarskim životom. Pravnici su ta ovlaštenja tumačili u najširem smislu jer su dopuštali da propisi utvrđeni na temelju DORA-e mogu mijenjati sve druge postojeće zakone, dakako pod uvjetom da se radi o sigurnosti ili obrani zemlje. Donji je dom sačuvao samo pravo nadzora nad aktima vlade, a ostvarivao ga je postavljajući pitanja ministrima, osobito prigodom odobravanja proračuna ili kredita. U cjelini je punomoć koju je parlament dao izvršnoj vlasti u Velikoj Britaniji kroz DORA-u bila znatno veća nego u Francuskoj.⁷⁶

Glede spoznaja o općim prilikama možemo reći da je u Velikoj Britaniji prije izbijanja rata bio jak radnički sindikalni pokret, zatim aktivnosti sufražetkinja, a najopasnije, bilo je irsko pitanje. Zemlja se mučila i s novačenjem ljudi, ali i opskrbom zbog podmorničkog rata.⁷⁷ Tijekom rata u zemlji je, kao i njenim prekomorskim posjedima te kolonijama provođena internacija sumnjivih osoba, kao i stranaca, podanika neprijateljskih država te provođena jaka proratna propaganda.⁷⁸

Povijesno gledajući, prvu općenito poznatu zakonsku regulaciju instituta opsadnog stanja (*l'état de siège*) propisala je Francuska i to neposredno nakon pada burbonske dinastije uspostavljanjem Druge republike 1849. Svrha opsadnog stanja trebala je u svojoj izvornoj

⁷⁴ IVANČEVIĆ, *Institucije*, 118.

⁷⁵ Zanimljivo je da je u Prvom svjetskom ratu, pored ostalog s pozivom na iznimne mjere (DORA-u) Vlada ograničila vrijeme točenja alkoholnih pića u pubovima na dva puta tijekom dana – u doba ručka i nekoliko sati ranije navečer, a ta je mjera ostala na snazi u Velikoj Britaniji sve do 1970-tih.

⁷⁶ Pierre RENOUVIN, *Europska kriza i Prvi svjetski rat*, Zagreb, 2008., 165.

⁷⁷ *Great Britain, Home Front* u *The Encyclopedia of World War I – A Political, Social and Military History*, ur. Spencer C. Tucker, Volume 1-5, Volume 2, Santa Barbara, 2005., 509-512.

⁷⁸ O višegodišnjim internacijama Hrvata, austro-ugarskih podanika u Južnoj Africi vidi: Tvrtko Andrija MURSALO, *In Search for Better Life: A Story of Croatian Africa Southern Settlers*, Johannesburg, 1981 i ISTI, *Hrvati na jugu Afrike*, Zagreb, 2003.

konstrukciji pridonijeti jačanju ovlaštenja policije za intervencijama u situacijama kad je potrebno zaštititi građanske slobode. To se s jedne strane pokazalo suviše neodređenim pa stoga i opasnim zbog mogućnosti zlorabe, a s druge strane nedovoljnim jer se s koncepcijom opsadnog stanja nije moglo pokriti ratne prilike odnosno oružani ustanak. Tek je u početnim godinama Treće republike – 1878. donesen posebni zakon kojim se predviđa uvođenje opsadnog stanja i kad izbije rat odnosno oružani ustanak. Čini se da je prusko-francuski rat praćen padom Napoleona III., ali i ratnim događajima povezanim s Pariškom komunom, dao dovoljno motiva za proširenje zakonske regulacije. Prema tom zakonu dolazi do modifikacije u režimu normalnog stanja u tri pravca. Prvo – ovlaštenja policije prelaze na vojne vlasti izuzevši ona koja se izričito delegiraju civilnim vlastima, u potpunosti ili djelomično. Drugo – sama su ovlaštenja pojačana: a) dopustivošću da se obavljaju premetačine jednako noću kao i danju, b) dopustivošću da se osobe osuđene kaznom zatvora premjeste iz mjesta izdržavanja kazne u neko drugo mjesto, a osobe bez prebivališta upute u određeno mjesto pod nadzorom; c) od držalaca oružja može se tražiti da ga predaju odnosno ono im se može oduzeti i d) smiju se izdavati zabrane javnog okupljanja odnosno zabrane tiskanja natpisa koji mogu podbadati nered. I treće – nadležnost vojnih sudova proširuje se na sva kaznena djela protiv sigurnosti republike, ustava, reda i javnog mira (s time što vijeću vojnog suda predsjedava civilni sudac, a postupak se modificira radi jačanja zaštite okrivljenog).⁷⁹ Tim je zakonom bilo pretpostavljeno da će opsadno stanje biti proglašeno zakonskim putem.⁸⁰ Ali u slučaju kad domovi francuskog parlamenta nisu u zasjedanju može se opsadno stanje proglasiti vladinim dekretom, a skupština se ima sazvati u roku od 48 sati. Vlada je ovlaštena donijeti takav dekret i u vrijeme kad je skupština raspuštena, ali jedino u slučaju izbijanja rata, a i to samo za područja koja su neposredno ugrožena invazijom. U takvom slučaju biračka tijela imaju biti sazvana bez odgode radi izbora novog parlamenta. Ti su propisi bili na snazi u Francuskoj tijekom Prvog svjetskog rata. Pri tome u situacijama kad je uzmanjkalo prikladne zakonske norme Vlada je znala ekstenzivno tumačiti propis o opsadnom stanju kako bi riješila određeno pitanje.

Francuska vlada imala je pravo u slučaju rata željeznice staviti pod vojnu upravu, rekvirirati sredstva za potrebe vojske, uvesti opsadno stanje, djelomično ukinuti osobne slobode i policiju podvrgnuti vojnoj vlasti. Predsjednik Poincaré na prijedlog vlade proglasio je opsadno stanje 2. kolovoza 1914., a Skupština koja se izvanredno sastala 4. kolovoza 1914. prihvatila je opsadno stanje koje je uključivalo suspenziju određenih građanskih prava te niz posebnih mjera. Vladi je

⁷⁹ IVANČEVIĆ, n. dj., 120.

⁸⁰ U najnovije vrijeme u Francuskoj je parlament uveo izvanredno stanje u studenom 2015. kad je u terorističkim napadima u Parizu ubijeno preko 130 osoba. To izvanredno stanje šest puta je produžavano te traje i danas (15. travnja 2018.), čak s nakanom da se određene ovlasti iz izvanrednog stanja pretoče u Zakon o sigurnosti koji je u izradi, kao trajno stanje.

dala pravo ograničavanja slobode tiska, na neodređeno vrijeme je potvrdila režim opsadnog stanja, a čak i ministra financija ovlastila da može bez odobrenja parlamenta dekretom pribavljati izvanredna novčana sredstva potrebna za vođenje rata kroz avanse Francuske narodne banke ili kratkoročnim zajmovima. Nakon toga skupština se razila na ljetni odmor i ostavila vladi najširu faktičnu vlast.⁸¹

Bojeći se da će socijalisti u slučaju izbijanja rata pozvati na opći štrajk francuska je vlada sastavila listu političkih sumnjivaca i stranaca koje je trebalo uhititi u trenutku početka rata (*Carnet B*). No kako su socijalisti ipak ušli u vladu nacionalnog jedinstva (*Union Sacrée*), odustalo se od implementacije *Carneta B*, bar u pogledu francuskih građana.⁸² Zemlja je bila podijeljena na dvije zone – uže ratno područje, gdje je bila presudna riječ vojske u svim pitanjima te ostatak zemlje gdje je vladala i dalje civilna vlast, ali ograničena režimom opsadnog stanja. Uvedena je cenzura pošte, brzjava, telefona i novina, a željeznica je stavljena pod vojnu upravu. Industrija za vojne potrebe nije bila nacionalizirana, ali je stavljena pod nadzor vlade, koja je uspjela organizirati povećanje proizvodnje. Međutim opadala je proizvodnja hrane, kao i ostale robe koja nije bilo striktno vezana za namjensku vojnu proizvodnju zbog nedostatka mobilizirane radne snage. Zato je vlada čak upotrebljavala i vlastite vojnike za obradu polja u blizini ratišta, ali i njemačke ratne zarobljenike širom zemlje. Dolazi i do osjetnog povećanja broja žena zaposlenih u gospodarstvu, kao i u Velikoj Britaniji i SAD-u. Francuska vlada nacionalnog jedinstva pala je 1917., zbog izmorenosti ratom, nestašica te skupoće hrane, a zemlju su potresali štrajkovi, pa i pobune u pojedinim vojnim postrojbama.⁸³

U SAD ulaskom države u rat Vlada je cijelim nizom raznih mjera koja je dijelom donosio predsjednik svojim izvršnim odlukama prema svojim izvornim ovlastima, a dijelom kongres zakonima, osiguran prioritet u željezničkom prometu svim vojnim potrebama, vlada je preuzela kontrolu nad željezničkim kolodvorima, telefonskim, brzjavanim kompanijama, dok je pošta ionako bila državna. Osnovano je Vijeće za nacionalnu sigurnost radi koordiniranja svih ratnih aktivnosti između brojnih vladinih institucija te lokalnih tijela, kao i Uprava ratne industrije koja je preuzela nadzor nad cijelim gospodarstvom koordinirajući ga za ratne potrebe. Broj štrajkova kojih

⁸¹ RENOUVIN, *Europska kriza i Prvi svjetski rat*, 165.

⁸² No dolazi do internacije svih sumnjivih stranaca, a osobito onih iz neprijateljskih zemalja, pa je tako bio interniran i grof Teodor Pejačević, hrvatski ministar u Budimpešti kojeg je rat zatekao na putu u Francuskoj. Pušten je 1915.g., www.nasiceinfo.com/teodor-pejacevic, pristup ostavaren: 18. travnja 2018. Italija je isto tako koristila navedene metode pa je 1917. nakon teškog poraza kod Kobarida kao austro-ugarski podanik bio interniran čak i poznati padovanski svećenik Leopold Bogdan Mandić, kasniji svetac, sve do kraja rata na jugu zemlje, nakon što su mu talijanske vlasti ponudile državljanstvo, koje je on odbio, Nikola Stanislav Novak, *Životopis oca Leopolda*, <http://www.leopoldmandic.it/index.php/san-leopoldo/video-2/hrvatski/>, pristup ostavaren: 18. travnja 2018.

⁸³ *France, Home Front* u *The Encyclopedia of World War I*, Volume 2, 437-440.

je u 1917. bio oko 4000 znatno je smanjen u 1918. zahvaljujući tome što su vlasti sklapajući ugovore o nabavi s novim dobavljačima sve uvjetovali da se obvežu na osmosatno radno vrijeme radnika čime je njihov položaj općenito poboljšao. Osnovan je Odbor za javno informiranje na čelu s Georgom Creelom koji je organizirao mrežu od 75.000 ljudi koji su širom čitave zemlje održavali četverominutne govore u korist ratnih napora. Temeljem Zakona o uhodarstvu iz 1917. kojeg je pratio *Sedition Act* (slobodni prijevod: Zakon o antidržavnoj propagandi) 1918. 1500 osoba bilo je optuženo, a 1000 osuđeno na zatvorske ili novčane kazne zbog uhodarstva, ali i ometanje prodaje državnih obveznica ratnog zajma, ometanja novačenja, zatim nelojalnog, uvredljivog, klevetničkog, nasilnog govora ili ponašanja protiv američkih vlasti, oblika državne organizacije, zastave, ustava ili vojske, odnosno osoba u vojnoj odori. Time su bila ograničena građanska prava američkih građana. Djelovala je i cenzura tako da je američkoj pošti bilo zabranjeno raspačavanje socijalističkog tiska zbog protivljenja Socijalističke stranke ratu.⁸⁴ Nakon izbijanja rata s Njemačkom uveden je niz diskriminatornih mjera prema Amerikancima njemačkog podrijetla (8,6% stanovništva). Oni koji su ih odbili primijeniti ili su naprosto smatrani sumnjivima, internirani su u taborima do kraja rata.⁸⁵

Stoga možemo zaključiti da iznimne mjere koje su bile pravni okvir funkcioniranja države tijekom Prvog svjetskog rata nisu bile iznimka samo za Središnje sile i bansku Hrvatsku već pravilo u vrijeme rata s obzirom da ih je poznavala i obilato koristila i Antanta te njeni saveznici dajući izvršnoj vlasti izvanredan autoritet kako bi omogućili brzinu djelovanja i primjenu svih prikladnih sredstava za obranu zemlje, što ne bi bilo moguće ako bi se za svaku odluku tražilo odobrenje parlamenta.

1.7. Osnutak defenzivno doglasne službe Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (banske Hrvatske)

Sukladno Konferenciji u Ministarstvu rata, a prema informacijama koje mu je prenio Žiga Maravić, ban Ivan Skerlec donio je 6. lipnja 1914. „Naredbu o djelokrugu i organizaciji središnjeg ureda za defenzivno doglasnu službu i glavnih ureda (izvorno: mjesta) u Zagrebu, Osijeku, Mitrovici, Zemunu i Sušaku⁸⁶“ pod brojem 86/res. Središnji ured njome je definiran kao tajna sa sebi podređenim glavnim uredima u banskoj Hrvatskoj: pograničnim redarstvenim satništvima i

⁸⁴ *United States, Home Front* u *The Encyclopedia of World War I*, Volume 4, 1205-1208.

⁸⁵ *German Americans and the War*, u *The Encyclopedia of World War I*, Volume 2, 471-472.

⁸⁶ U izvorniku stoji „Šušaku“.

redarstvenim povjereništva.⁸⁷ U prvo vrijeme je Središnji ured posebna institucija (samostalni ured) pri Zemaljskoj vladi u Zagrebu, a od 1915. njen je sastavni dio, skriven pod nazivom Odsjek IV-B za pogranična redarstvena satništva Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade. Razlog zašto je Središnji ured bio posebni ured pri samoj Vladi a ne skriven u njoj moguće je bio u tome što u trenutku njegovog osnivanja Unutarnji odjel nije imao poddiobu već je ona obavljena tek 17. lipnja 1914. banskom naredbom br. 3320 Pr. kada je osnovano osam odsjeka od kojih je četvrti bio zadužen za redarstvene te vojničke i oružničke poslove.

Ban je 6. lipnja 1914. odredio da se dopisi koji se upućuju Središnjem uredu u Zagrebu adresiraju s kraticom: s.d.d.s. što znači: „Središnja defenzivno doglasna služba“. Nadalje određuje da ulogu glavnih ureda Defenzivno doglasne službe u banskoj Hrvatskoj imaju:

1. Kr. Redarstveno povjereništvo⁸⁸ za grad Zagreb zaduženo za područje gradova Zagreb i Varaždin te za sve gradove i kotare županija zagrebačke, bjelovarsko-križevačke i varaždinske;
2. Kr. Pogranično satništvo⁸⁹ u Zemunu zaduženo za područje grada i kotara Zemun, kotareve Staru Pazovu i Irig, te gradove Petrovaradin i Srijemski Karlovci;
3. Kr. Pogranično satništvo u Mitrovici za područje grada i kotara Mitrovica) te za kotare Ruma, Šid, Ilok, Županja, Vinkovci i Vukovar;
4. Kr. Pogranično satništvo na Sušaku⁹⁰ za područje kotara Sušak, Crikvenica,⁹¹ Senj te za gradove: Bakar, Senj i Karlobag, eventualno i za kotare županije modruško-riječke i ličko-krbavske;
5. Kr. Redarstveno povjereništvo za grad Osijek za područje svih gradova i kotareva županije virovitičke i požeške.

Kroz sustav središnjih i glavnih ureda osigurana je povezanost sa obavještajnom službom pri vojnim zborovima, policijskim službama (gradskim redarstvenim povjereništva i pograničnim redarstvom) te oružništvom, a sa izbijanjem rata i sa velikim županima kao vladinim povjerenicima i preko njih s kotarskim predstojnicima. Pored toga služba je u svom radu surađivala sa Državnim odvjetništvom, kao i drugim tijelima vlasti te institucijama poput pošte, željeznice, cenzorskih ureda, itd.

⁸⁷ O osnutku SDDS-a vidi detaljnije: Miroslav KOTA, „Uspostava i rad sigurnosno-obavještajnog sustava banske Hrvatske 1914. godine“, u zborniku *1914 – prva godina rata u Trojednoj kraljevini i Austro-Ugarskoj monarhiji*, uredila Vijoleta Herman Kaurić, Zagreb, 2018, 441-464.

⁸⁸ U izvorniku stoji „povjereničtvo“.

⁸⁹ U izvorniku stoji „satništvo“.

⁹⁰ U naredbi stoji „Šušaku“.

⁹¹ U naredbi stoji „Crikvenica“.

Istom naredbom ban definira zadaće Središnjeg ureda za defenzivno doglasnu službu da sabire sve podatke koji se odnose na „uhodarstvo“, a naročito vođenje evidencije svih za uhodarstvo sumnjivih osoba ili radi uhodarstva osuđenih osoba te ponavlja zadaće određene na bečkoj konferenciji. Sve političke oblasti u banskoj Hrvatskoj imale su Središnjem uredu priopćiti sljedeće podatke:

1. o svim osobama koje su radi uhodarstva predane vojnom sudu,
2. o svim osobama koje su radi uhodarstva po redarstvenoj oblasti uhićene, no možda su radi pomanjkanja dokaza za sudbeni progon puštene na slobodu,
3. o svim osobama sumnjivim za uhodarstvo, i
4. o svim slučajevima uhodarstva sa nepoznatim počiniteljima.

Prijave su imale sadržavati ime i prezime te osobni opis sumnjivoga. Po mogućnosti prijavi je trebalo priložiti fotografiju, otiske prstiju, primjerak rukopisa prijavljene osobe u originalu /ili kopiji preko fotografije, podatke o društvenim vezama takve osobe, itd.

Zadaća Glavnih ureda bila je izvidjeti slučajeve uhodarstva na vlastiti poticaj, na temelju naloga Središnjeg ureda, po zamolbi drugih središnjih ureda u Monarhiji ili vojničkih oblasti i to ne samo u vlastitom kotaru, nego i u proširenom ranije navedenom djelokrugu, kada je važnost stvari tražila da upravitelj pograničnog redarstvenog satništva, odnosno redarstvenog povjereništva, osobno intervenira.

Na prijave vlastitih konfidenata imalo se odmah uredovat samo onda ako je prijava bila neodgodive naravi. Inače se takva prijava imala proslijediti Središnjem uredu na odluku o daljnjem uredovanju. Ban je odredio da se Središnji ured u Zagrebu i njegovi glavni uredi moraju dopisivati na njemačkom jeziku sa ostalim središnjim uredima te glavnim uredima u Monarhiji, kao i sa vojnim oblastima. Naredbom je bio predviđen i posebni ključ za šifriranje i dešifriranje brzojava između spomenutih ureda, o kojem će im biti poslana naknadna obavijest, a do tog trenutka imali su upotrebljavati postojeći kriptički ključ za brzojavni promet sa Središnjim uredom u Zagrebu.

Ban je Naredbom istaknuo da se osnivanjem glavnih ureda ne dira ništa u djelokrug postojećih političkih oblasti, koje su i dalje kompetentne za slučajeve uhodarstva na područjima svoje nadležnosti, te da se u tom smislu provode redarstveni izvidi, državno-odvjetnički postupci, odnosno sudski postupci, ukoliko stvar nije bila pod jurisdikcijom vojnih vlasti.

Naredba je propisivala da se dopisi, odnosno zamolnice, središnjih ureda u Beču, Budimpešti i Sarajevu, kao i njihovih glavnih ureda te vojnih oblasti, podrazumijevajući pod tim i oružništva, imaju u ovjеровljenom prijepisu poslati Središnjem uredu u Zagrebu putem pošte, a isto tako glavni uredi obvezani su o rezultatu takvih postupaka po dovršenom uredovanju izvijestiti Središnji ured. Svi su se oni u žurnom slučaju mogli obraćati na glavne urede u Zagrebu, Zemunu,

Mitrovici, Sušaku i Osijeku. Naredba nadalje određuje da sa c. i kr. vojnim Glavnim stožerom direktnu komunikaciju u pravilu može imati samo Središnji ured u Zagrebu. Iznimno u žurnim slučajevima to pravo imali su i glavni uredi, ali tada su se zamolbe Glavnog stožera imale odmah u ovjerovljenom prijepisu dostaviti i Središnjem uredu. Ban je propisao da naredba stupa na snagu s danom donošenja, odnosno od 6. lipnja 1914. godine.

Ban je uz tu Naredbu donio i provedbene upute koje su dostavljene upravitelju Središnjeg ureda Maraviću te upraviteljima glavnih ureda. Ban je uz to odredio upraviteljima svih ureda Defenzivno doglasne službe da osobno sami rukovode s rješavanjem, prepisivanjem i otpremanjem spisa, te da ne smiju rukovođenje ijednom aktivnosti prepustiti drugoj osobi bez banovog znanja. U slučaju neposredne komunikacije između glavnih ureda u Zagrebu, Osijeku, Mitrovici, Zemunu i Sušaku sa ostalim središnjim i glavnim uredima u Monarhiji te s vojničkim oblastima, imalo se dopisivanje radi zaštite povjerljivosti obavljati u dvostrukim kuvertama. Na vanjsku kuvertu dolazila je adresa oblasti na koju se obraćalo, a na unutarnju u koju se ulagalo pismo imalo se napisati: „*Zur eigenhändiger Eröffnung durch den Chef*“, a ispod toga oznaka ureda Defenzivno doglasne službe sa kojom se dopisuje. Tako je npr. imala glasiti vanjska koverta adresirana na Središnji ured u Beču, ovako:

„*Zahl* _____

„*Präsidium der Polizei-Direktion Wien*“,

A unutarnji kuvert:

„*Verschluss*“,

„*Zur eigenhändiger Eröffnung durch den Chef*“, (u prijevodu s nj.: „povjerljivo, vlastoručno otvoriti od strane šefa.“),

„*Z. St. Wien*“ (kratica od *Zentralstelle* - Središnji ured).

Zamolbe za potrage osoba sumnjivih zbog uhodarstva imale su se ubuduće slati na Redarstveni odsjek kraljevske Zemaljske vlade, a ne na upravu *Redarstvenog vijestnika* kao do tada i to na isti način kao i slanje izvješća. Vođenje posebne evidencije sumnjivih za uhodarstvo, kao i radi uhodarstva osuđenih osoba nije bilo dozvoljeno glavnim uredima već isključivo Središnjem uredu. Na kraju upute ban upozorava: „Cijelo ovo uredovanje ostaje strogo tajnim te se gospodin upravitelj Središnjeg ureda, kao i glavnih ureda čine za to osobno odgovornim.“ i nadalje kaže: „Ova naredba imade se na posve sigurnom mjestu pohraniti te u slučaju premještaja ili dopusta

(nadležnog upravitelja) ovamo povratiti (u Predsjedništvo Zemaljske vlade)⁹². Na osnutak i rad SDDS-a u Zagrebu osvrnuo se i Ronge u svojim memoarima.⁹³

U samoj Središnjoj defenzivno doglasnoj službi radio je u banskoj Hrvatskoj mali broj djelatnika, ne više od dvadesetak – koji su svi od reda bili vladini činovnici, a što je vidljivo iz njihovih zvanja. Troje je radilo u Središnjem uredu u Zagrebu, a ostali u pograničnim redarstvenim satništvima ili njihovim ispostavama. To su bili: kao voditelj Središnjeg Ureda, a time i cijele Službe u banskoj Hrvatskoj vitez Žiga Maravić, banski savjetnik; nadalje u Središnjem uredu bili su zaposleni Arthur Femen, kao zamjenik voditelja - po zvanju inače tajnik Zemaljske vlade te Ivan Domazet, kao manipulati i voditelj evidencija u zvanju perovode (*Ofizial*). U Redarstvenom povjereništvu Zagreb voditelj glavnog ureda SDDS-a bio je dr. Viktor Jakoby, tajnik Zemaljske vlade, a referent je bio Stjepan Kemfelj, kotarski *Adjunkt* (pomoćnik). U Redarstvenom povjereništvu u Osijeku voditelj glavnog ureda SDDS-a bio je Anton Hrčić, gradski kapetan, a dr. Jovan Božić, gradski tajnik njegov zamjenik. U Pograničnom redarstvenom satništvu u Zemunu voditelj glavnog ureda SDDS-a bio je dr. Viktor Vuković, tajnik Zemaljske vlade, a referent je bio dr. Robert Paulović, *Konzeptspräktikant*, manipulanti su bili Martin Bilić, *Ofizial*, te Šime Jagar, *Akcesist*. Pogranično redarstveno satništvo imalo je i ispostavu u Srijemskim Karlovcima te je voditelj poslova SDDS-a u toj ispostavi bio Arthur Valka, kotarski *Adjunkt*. Voditelj poslova glavnog ureda SDDS-a u Pograničnom redarstvenom satništvu Mitrovica bio je dr. Ivan Günther, kotarski tajnik, referent je bio Pavao Vidović, kotarski *Adjunkt*, a Mato Tomašković manipulanti (*Akcesist*). U ispostavi u Klenaku voditelj poslova SDDS-a bio je dr. Dragutin Rajaković, kotarski *Adjunkt*. U Pograničnom redarstvenom satništvu na Sušaku voditelj glavnog ureda bio je Konstantin Rajčević, banski savjetnik, Joco Vlainić *Akcesist* bio je manipulanti, a u ispostavama voditelji poslova SDDS bili su: u Crikvenici - Miroslav Blažičević, u Novome (danas: Novi

⁹² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5688, 86/14, usp. RONGE, *Kriegs*, 81.

⁹³ Ronge je 1918. razgovarao s državnim odvjetnikom dr. Alexanderom koji je vodio potragu za veleizdajničkom propagandom. Alexander mu je tvrdio da civilne vlasti u Zagrebu do početka rata nisu imale pojma o cilju *Narodne odbrane*. Međutim, Ronge mu je replicirao da su ZV u Zagrebu još 1911. dostavljeni dokumenti AOK-a o tome. Ujedno je Ministarstvo vanjskih poslova 1912. banu kasnijem vladinom povjereniku Cuvaju dostavilo izvještaj austrougarskog poslanika u Beogradu, pa je primjerice ban bio zabranio javni govor izvjesnog Živojina Dačića i povjerljivo uputio sve civilne oblasti da protjeraju sve Srbe koji bi širili ideju o ujedinjenju svih Srba u jednu državu. U kolovozu 1912. i samo Ministarstvo vanjskih poslova došlo je preko jednog od bivših članova *Narodne odbrane* do saznanja o organizaciji, ciljevima, širenju revolucije u Bosni i Hercegovini, izazivanju panike i revolta te očekivanju rata u roku od jedne godine sa Srbijom, a saznalo je i za *Crnu ruku* koja je držana manje opasnom od *Narodne odbrane* jer je izgledalo da je više orijentirana na srbijanske unutarnje stvari. O tome je vladu banske Hrvatske obavijestilo i ugarsko Ministarstvo unutarnjih poslova. Na zaboravljivost hrvatske vlade i načelnik Glavnog stožera general Arz je upozorio bana Mihaloviča 31. ožujka 1918. Ronge dodaje: „Hrvatska vlada je sve to u međuvremenu zaboravila, niže oblasti nisu zaustavljale agitatore u njihovoj djelatnosti. Nije čudo da se u Hrvatskoj gdje živi narod od carevog povjerenja proširio veleizdajnički pokret, pa je zato Glavni stožer tražio da se u Zagrebu osnuje SDDS.“ Pored toga navodi da je središnji ured SDDS-a u Zagrebu primao godišnje 52.000 kruna dotacija iz vojnog tajnog fonda za svoj rad „koji je ban zbog svoje kratkovidnosti sprječavao“, RONGE, *Kriegs*, 99 i 193.

Vinodolski) Matija Rusan, u Senju - Ivan Kadić (kotarski upravitelj), te referent dr. Ivan Signjar (*Konzeptspraktikant*), u Karlobagu - Stjepan Tušek, kotarski upravitelj. U Gospiću, voditelj glavnog ureda bio je Aleksander Jemrić, odsječni savjetnik Zemaljske vlade (*Sektionsrat*). U Petrovaradinu voditelj poslova SDDS-a bio je Amadeo Peršić, kotarski *Adjunkt*, tako je 11. travnja 1917. Žiga Maravić izvijestio Obavještajni odjel Vrhovnog vojnog zapovjedništva.⁹⁴ Ukupno je dakle na poslovima SDDS u banskoj Hrvatskoj radilo dvadesetpet činovnika. Tijekom rata među njima dolazi i do određenih promjena, no na njih ćemo se osvrnuti tijekom drugog dijela teze. Uz to podsjećamo da je pored toga broja vladinih činovnika postojao još i određeni nepoznati broj vojnih osoba koje su radile u vojnoj obavještajnoj službi.

1.8. Sigurnosne ugroze Austro-Ugarske i banske Hrvatske na početku 20. stoljeća

Na početku 20. stoljeća Austro-Ugarska, pa time i banska Hrvatska, bila je izložena različitim potencijalnim ugrozama po svoju sigurnost. Njih možemo grupirati u sljedeće skupine.

- a) velikosrpski nacionalizam,
- b) talijanski iredentizam,
- c) interesi, pa time i obavještajni rad drugih država i velevlasti,
- d) odnos vodećih i podređenih naroda u samoj Monarhiji.

Prve tri ugroze imale su svoja ishodišta u inozemstvu, pri čemu uzrok pod c) u dijelu koji se odnosi na srbijanski i talijanski obavještajni rad podupire u većoj ili manjoj mjeri i aktivnosti pod a) i b). Tako da ćemo se u ovom radu imati prilike sresti sa njihovim raznim pojavnim oblicima koji su se manifestirali tijekom Prvoga svjetskog rata, pri čemu je dio postojao ili je bio poznat i od ranije, no dokazi o tome utvrđeni su *post festum*. Pored navedenih ugroza postojao je i rumunjski iredentizam u Sedmogradskoj te poljsko pitanje u zametku, kao i veloruska propaganda među

⁹⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5719, 1340/17.

monarhijskim Rusinima, no oni nisu predstavljali ugrozu za bansku Hrvatsku.⁹⁵ Česi tada još ne artikuliraju posebne zahtjeve, premda u njih jača panslavizam.⁹⁶

Što se tiče velikosrpskog nacionalizma, možemo reći da se on pojavljuje u Monarhiji tijekom 19. stoljeća, no zabrinjavajuće forme poprima 1905. nakon događaja u Ugarskoj, kad poprima i svojevrsnu krinku jugoslavenskog pokreta. Ironično je da je jačanju srpskog nacionalnog identiteta u Bosni i Hercegovini (dalje u tekstu: BiH), a koja se smatrala dijelom rješavanja hrvatskog (u mnogim slučajevima i južnoslavenskog) pitanja tijekom okupacije pomogla i sama Austro-Ugarska. Naime, Austro-Ugarskoj je državopolitički bilo neprihvatljivo da pastoralnu službu Pravoslavne crkve na teritoriju pod kontrolom austro-ugarskog cara i kralja obavljaju svećenici koji su pripadali Grčkoj pravoslavnoj crkvi i time bili u jurisdikciji carigradskog patrijarha kao podanika turskog sultana. Iz tog razloga više pravoslavno grčko svećenstvo u BiH zamijenjeno je srpskim.⁹⁷ Dio pravoslavnog bosansko-hercegovačkog stanovništva u etničkom smislu predstavljali su Srbi, međutim svi pravoslavci u BiH nisu bili Srbi. Time su bila otvorena vrata za proces srbizacije pravoslavnog, a etnički nesrpskog stanovništva BiH.

S državama koje su bile ishodišta velikosrpskog nacionalizma i talijanskog iredentizma tijekom Prvog svjetskog rata Austro-Ugarska je u ratnom stanju. S prvim je povezana zbog

⁹⁵ Ronge upozorava da su velikosrpski nacionalizam, talijanski i rumunjski iredentizam djelovali istim sredstvima, na isti način i unutar zemlje kroz podršku monarhijskih Srba, Talijana i Rumunja, a okvir za djelovanje bila su organizacije *Narodne odbrane*, *Dante Aligherija* i *Lige culturale*. Već pri površnom pregledu dokumentacije zaplijenjene u Rumunjskoj ustanovljeno je da su centri rumunjskog iredentizma u Sedmogradskoj bili ustanovljeni po školama, a da su rumunjski građani godinama u njoj priželjkivali pripojenje Rumunjskoj. Istodobno ugarske vlasti „čuvale su se da tome prigovore, tako da su desetljećima provodile pogrešnu politiku po rumunjskom pitanju sve dok nije došlo do invazije“. Dokumentacija je po okupaciji Bukurešta bila pripremljena za transport u Beč gdje su je trebali detaljno pregledati i raščlaniti austro-ugarski i njemački stručnjaci, no 1918. zapela je „ne slučajno“ u Budimpešti gdje je na kraju i izgorjela za vrijeme revolucije Bele Kuna, RONGE, *Kriegs*, 153 i 357.

⁹⁶ Panslavizam ili panslavenski pokret pojavio se početkom 19. stoljeća kao romantični nacionalizam. Cilj mu je bio kulturno, vjersko i političko jedinstvo svih Slavena u Europi, polazeći od predmnjeve da oni tvore jednu etničku cjelinu. Jedan od njegovih preteča bio je i Hrvat Juraj Križanić koji je težio osnivanju velike slavenske države na čelu s ruskim carem. U Pragu je 1848. održan prvi sveslavenski kongres. Ruski carevi bili su u prvo vrijeme neskloni ideji, ali je kasnije prihvaćaju želeći je iskoristiti za širenje svog utjecaja. Jedna od inačica panslavizma je i ideja jugoslavenstva, osobito integralnog, a pojavljuju se još i pansrbizam (*alias* Velika Srbija), panrusizam, revolucionarni panslavizam (Mihael A. Bakunjin) te neoslavizam jak u Češkoj (Karel Kramář, pa i T.G. Masaryk). Kao protuteža razvija se austroslavizam (Karel Havlíček Borovský, František Palacký, Jernej Kopitar te Josip Juraj Strossmayer) koji je težio osobito kulturnoj suradnji slavenskih naroda srednje Europe putem federativnog povezivanja njihovih zemalja s određenom autonomijom u okviru Habsburške monarhije, pri čemu je ponajviše jezični identitet bio najvažnije pitanje nacionalne samobitnosti (pa su tome ranije bili bliski i ilirci). S druge strane ciljevi panslavista varirali su od stvaranja homogene suverene slavenske države, sa ili bez Rusije, do labave konfederacije ili samo kulturne razmjene. Rusija u drugoj polovini 19. stoljeća teži biti predvodnicom svih slavenskih naroda, a Srbija južnih Slavena te stoga iskorištavaju panslavizam za provedbu svojih imperijalističkih politika. U 20. stoljeću panslavenski pokret pogodio je nastanku Čehoslovačke i Jugoslavije. U Rusiji se pokret isprepliće i sa slavenofilstvom, koji je tražio reforme (ukidanje kmetstva i prevođenja Rusije iz feudalnog u modernije društvo), no koje je isticalo i teoriju o posebnom razvoju Rusije, negativno ocjenjujući stečevine zapadnoeuropske kulture. Panslavizam kao ideja postupno zamire u 20. stoljeću.

⁹⁷ *Povijest Hrvata*, 2. knjiga, *Od kraja 15. stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata*, ur. Mirko Valentić i Lovorka Čoralić, Zagreb, 2005, 592.

Sarajevskog atentata koji je bio i povodom za objavu rata Srbiji, a drugi je praćen glađu Italije za teritorijima koje je svojatala što je i uzrokovalo prestrujavanje Italije iz kruga predratnih saveznika u krug austro-ugarskih neprijatelja. Ujedno valja napomenuti da je naročito iz vanjskopolitičkih, a dijelom i unutarnjopolitičkih razloga Austro-Ugarska na svojem području veći dio vremena pretežno tolerirala djelovanje i velikosrpskog nacionalizma (zbog ugarske politike prema banskoj Hrvatskoj i BiH), kao i talijanskog iredentizma (zbog pripadnosti Italije Središnjim silama).⁹⁸

Prva dva razloga – velikosrpski nacionalizam i talijanski iredentizam pored trećeg, obavještajnog rada drugih država, osobito Rusije, nisu slomili Monarhiju, premda je jesu oslabili, kao što ju je oslabio i sam tijek rata, ali izbjegavanje redefiniranja odnosa vodećih i podređenih naroda u samoj Monarhiji izazvao je krajem samog rata njen potpuni raspad. Dok je u austrijskoj polovici Monarhije situacija bila nešto povoljnija, osobito nakon 1907. i uvođenja općeg prava glasa (za muškarce bez imovinskog cenzusa), Ugarska je tvrdoglavo odbila uvesti opće pravo glasa⁹⁹ i isto tako je kontinuirano kršila Hrvatsko-ugarsko nagodbu u odnosima između Hrvatske i Ugarske. Pored toga, sama Austrija sve do konca 1917. nije htjela podržati ujedinjenje hrvatskih zemalja, no svjesna težine situacije prihvatila je tu ideju i pod moguću cijenu gubitka Dalmacije, ako bi ujedinjena Hrvatska bila pod krunom svetog Stjepana. Međutim, Ugarska sve do pred sam kraj Prvog svjetskog rata nije namjeravala dopustiti ujedinjenje hrvatskih zemalja, a i tada više deklaratorno i s cijelim nizom uvjeta, uz izostanak trenutnog poduzimanja nužnih i pragmatičnih djelatnih poteza u smjeru stvarnog ujedinjenja. Tako je nerješavanje hrvatskog (i kao što je već rečeno u znatnoj mjeri južnoslavenskog) pitanja, koje je jednim dijelom bilo posljedica i održivosti dualizma, čemu se tijekom rata pridružuju i ostali čimbenici, vodilo sve više jačanju centrifugalnih sila i slomu Monarhije.

⁹⁸ Rongea je zabrinula pojava uočena za vrijeme Skadarske krize 1912. kada se grupa dalmatinskih vojnika u vježbovnoj bojni 37 p.p. očitovala da se u slučaju rata s Crnom Gorom ne želi boriti sa svojom braćom Crnogorcima. To ga je podsjetilo na talijansko nacionalno buđenje koje je započeo mali Pijemont, što je izazvalo gubitak lojalnosti etničkih Talijana u Austro-Ugarskoj. Vojne vlasti zabrinjavalo je što su one bile svjesnije unutarnjopolitičkih opasnosti po sigurnost Monarhije nego civilne, RONGE, *Kriegs*, 85.

⁹⁹ Pojednostavljeno rečeno, u Cislajtaniji hrvatsko pitanje već jest otvoreno (osobito u Dalmaciji), no u većoj mjeri češko, pa dijelom i poljsko te slovensko pitanje, pojavljuju se u punom intenzitetu tijekom Prvog svjetskog rata. Taylor je tumačio da je izbjegavanje uvođenja općeg prava glasa bilo više zbog straha privilegiranog ugarskog plemstva od vlastitog radništva i seljaštva, a manje zbog nemađarskih naroda u Ugarskoj, premda je bio svjestan potrebe promjene njihovog položaja i rješenja etničkog pitanja na ravnopravnim osnovama, ako je Monarhija željela opstati, Archibald P. J. TAYLOR, *Habsburška monarhija, 1809-1918*, Zagreb, 1990, 254, 257-264, 275-277 i 300.

1.9. Velikosrpska ugroza (južnoslavenski pokret pod kontrolom Beograda) kao najveći sigurnosni rizik banske Hrvatske

Politička zbivanja, pa onda ni njihov sigurnosni kontekst ne možemo razumjeti, ako ne pogledamo malo bolje u njihove korijene. Ne ulazeći u tematiku velikosrpskih nacionalnih programa od Načertanija,¹⁰⁰ pa nadalje, zaustavimo se u 1903.-1905. kad je na vrhuncu kriza dualizma u Monarhiji zbog zahtjeva mađarske oporbe za veću državnu nezavisnost zemalja ugarske krune unutar Monarhije, stvorena i Hrvatsko-srpska koalicija. Premda je ta Koalicija imala programatska načela koja su izražavala lojalnost prema Monarhiji, njena ukupna djelatnost izražavala je drugačije težnje. Krajnji politički cilj Hrvatsko-srpske koalicije bio je stupanje hrvatskih zemalja u državnu zajednicu sa Srbijom izvan okvira Monarhije.¹⁰¹ Nakon ponovnog dolaska Karađorđevića 1903. na vlast i jačeg angažmana Rusije na Dalekom Istoku, kada zaštitnička uloga Rusije prema Srbiji slabi, Srbija koristi krizu dualizma kako bi priječila prodor Austro Ugarske u dubinu jugoistočne Europe. Već od 1904. u srbijanskim vanjskopolitičkim planovima pojavljuje se ideja o stvaranju koalicije hrvatskih i srpskih stranaka u Hrvatskoj, koja bi u savezu s mađarskom koalicijom oporbenih organizacija stupila u protuaustrijski blok.¹⁰² Od toga je doba srbijanska vlada stupila u tajne kontakte s predstavnicima mađarske koalicije te je ne gubeći iz vida velikosrpski politički program, počela utjecati na Srbe u hrvatskim zemljama da uspostave dobre odnose s pojedinim političkim predstavnicima Hrvata.¹⁰³ Srbija je tako unutar Monarhije suradnju s mađarskom koalicijom namjeravala provoditi posredstvom hrvatsko-srpskog saveza.

U proljeće 1905. službena je Srbija stupila u tajni kontakt s hrvatskim predstavnicima protuaustrijske politike, koji su u pokušaju stvaranja hrvatsko-ugarsko-srbijanskog protuaustrijskog

¹⁰⁰ O velikosrpskim programima postoji iscrpna bibliografija, vidi npr.: Ljubomir ANTIĆ, *Velikosrpski nacionalni programi, ishodišta i posljedice*, Zagreb, 2007, Mato ARTUKOVIĆ, *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova (Srbobran 1844-1902)*, Zagreb, 1991, Ivo BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb, 1988, Dušan BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999, Vasa ČUBRILLOVIĆ, *Istorija političke misli u Srbiji XX veka*, Beograd, 1958, Vuk KARADŽIĆ STEFANOVIĆ, *Crna Gora i Boka Kotorska*, Beograd, 1969, Vasilije KRESTIĆ, „Garašanin i Hrvati“, u *Ilija Garašanin (1812-1874)*, Zbornik radova, Beograd 1991, Ivan MEŠTROVIĆ, *Uspomena na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1969, Kosta MILUTINOVIĆ, *Vojvodina i Dalmacija 1760-1914*, Novi Sad, 1973, Milada PAULOVA: *Jugoslavenski odbor*, Zagreb, 1925, Radovan PAVIĆ, *Velika Srbija od 1844. do 1990/91 godine*, Zagreb, 1991, Nikša STANČIĆ, „Problemi Načertanija u našoj historiografiji“, *Historijski zbornik*, XXI-XXII, 1968-1969, Jaroslav ŠIDAK, „Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici do I. svjetskog rata“, *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*, Zagreb, 1973, 65-84, SUPPAN, *Oblikovanje nacije*, L. V. SÜDLAND (Ivo PILAR), *Južnoslavensko pitanje – prikaz cjelovitog pitanja*, Varaždin, 1990, Krešimir BUŠIĆ, „Tajni ratni planovi Kraljevine Srbije u pripremi ratnih sukoba s Austro-Ugarskom Monarhijom na početku Prvog svjetskog rata“, u: *Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914.-1918.*, zbornik radova sa znanstvenog skupa 9. lipnja 2015., glavni urednik Stjepan Prutki, izvršni urednik Krešimir Bušić, Vukovar, 2016., 45-74 i dr.

¹⁰¹ Mirjana GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906-1907.*, Beograd, 1960, 6.

¹⁰² Dimitrije ĐORĐEVIĆ, „Pokušaji srpsko-ugarske saradnje i zajedničke akcije 1906. godine“ u: *Istorija XX veka*, zbornik radova, svezak 2, Beograd, 1961., 354.

¹⁰³ Tereza GANZA-ARAS, *Politika „novog kusa“ dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića*, Split, 1992., 264.

bloka istodobno stupili u kontakt i s predstavnicima mađarske koalicije. Kontakti hrvatskih političara sa srbijanskim vlastima nisu promakli austrougarskim vlastima. Preko njih je Starčevićeva hrvatska stranka prava dobivala obavijesti na temelju kojih je tijekom ljeta 1905. njezin list *Hrvatsko pravo* objavio niz članaka, potpisanih pseudonimom Argus (Šime Pierotić, Simeon M. Pjerotić), u kojima je čelnik tog dijela hrvatske oporbe Fran Supilo između ostalog označen i kao plaćenik srbijanskog dispozicionog fonda, koji je služio za širenje srpske propagande na području zapadno od Drine.¹⁰⁴ T. G. Aras i D. Đorđević navode da je kontakt hrvatskih političara sa političarima Kraljevine Srbije ostvario Fran Supilo preko Ljube Stojanovića, tada još predsjednika Samostalne radikalne stranke. Kada je Stojanović u svibnju 1905. postao predsjednikom srbijanske vlade, kontakti su nastavljeni posredstvom Jaše Prodanovića, Franka Potočnjaka i Josipa Smodlake,¹⁰⁵ a Mirjana Gross k tomu navodi da je Franko Potočnjak za taj svoj promidžbeni rad nedvojbeno dobivao novac iz Beograda.¹⁰⁶

Nakon što je vrhunac krize dualizma u Monarhiji svršio, Hrvatsko-srpska koalicija u ulozi vladajuće stranačke skupine u banskoj Hrvatskoj, nastavila je djelovati kao ispostava srbijanske politike u Monarhiji te je tijekom carinskog rata Monarhije sa Srbijom 1906. primala upute iz Beograda, na temelju kojih je politički djelovala u korist Srbije. Sa izaslanicima srbijanske vlade tada su kontaktirali i hrvatski i srpski članovi Koalicije. Od Hrvata, pored Supila to je bio Grga Tuškan, no i pisanje dijela hrvatskog tiska bio je instrumentaliziran prema uputama iz Beograda.¹⁰⁷ Niti taj dio aktivnosti Koalicije nije prošao neopaženo, tako da *Hrvatsko pravo* u rujnu 1906. objavljuje dva članka u kojima optužuje Koaliciju da svoje političko djelovanje određuje na temelju kontakata sa srbijanskim poslanikom u Beču. Koalicija je na to replicirala frankovcima s tada stereotipnom frazom, da se služe „običnim denuncijacijama“.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Stjepan MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, Zagreb, 2001, 304-306. Matković navodi i dio zapisnika sa glavne rasprave u zagrebačkoj veleizdajničkoj parnici 1909. kad svjedok optužbe Đorđe Nastić iznosi detalje srbijanskog državnog proračuna za 1905., 1906. i 1907. gdje se unutar stavke za proračun Ministarstva vanjskih poslova nalazila podstavka dispozicionog fonda. Za sve tri godine srbijanska je vlada za trošak dispozicionog fonda predviđala iznos od oko milijun i pol dinara, što je bio iznos koji je premašivao polovinu cjelokupnog troška Ministarstva. Taj se iznos, prema Nastićevoj tvrdnji, manjim dijelom trošio na financiranje srpske nacionalne borbe u Makedoniji, a većim na velikosrpsku propagandu u Monarhiji (*Stenografski zapisnik o glavnoj raspravi protiv Adama Pribičevića i 52 druga*, svezak XI, Zagreb, 1909, 4364, 4371-4372, 4399-4400).

¹⁰⁵ GANZA-ARAS, *Politika „novog kursa“*, 265, 273-275; ĐORĐEVIĆ, „Pokušaji srpsko-ugarske saradnje“, 360-361.

¹⁰⁶ Mirjana GROSS, „Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine“, u *Istorija XX veka*, Zbornik radova, svezak 3, Beograd, 1962., 194.

¹⁰⁷ ĐORĐEVIĆ, „Pokušaji srpsko-ugarske saradnje“, 365, 371-374, 380-381.

¹⁰⁸ ĐORĐEVIĆ, n. dj., 377.

Gabelica u tom smislu smatra kako je neosporno, da je Koalicija još od pripreme svoga nastanka održavala tajne veze sa Srbijom te da ih je nastavila održavati i poslije.¹⁰⁹ Između ostaloga Svetozar Pribićević potvrđuje da je veze sa srbijanskim političkim i vojnim krugovima održavao dr. Srđan Budisavljević, koji je bio i u stalnim odnosima s predsjednikom srbijanske vlade dr. Milovanom Milovanovićem. Potonji se osobito istaknuo za Aneksijske krize i pripremao je balkanski savez između Srbije, Bugarske, Crne Gore i Grčke. Međutim to nije bilo sve! Pribićević navodi za Dragutina Dimitrijevića Apisa, šefa srbijanske vojne obavještajne službe, koji je nastojao stvoriti veze u svim južnoslavenskim zemljama kako bi pripremio prosrpsku revoluciju: „osobno nisam s njime imao dodira, ali su me o njemu obavijestili prijatelji koji su ga poznavali i imali veze s njime, osobito poslanik dr. Srđan Budisavljević“.¹¹⁰ Te se veze mogu označiti kao veleizdajničke budući su težile slabljenju i u konačnici dezintegraciji Monarhije, nesporno je i da su austrougarske vlasti od početka znale za te veze, pa je logično pitanje zašto na njih u to vrijeme nisu odgovorile represijom, nego su samo preko lojalnog tiska upozoravale Koaliciju da znaju za njezino skriveno ponašanje. Vjerojatni razlog toga leži u vanjskoj politici odnosno upornim pokušajima Austrije da zadrži Srbiju u svojoj sferi utjecaja. Otvorenim optužbama da stoji iza veleizdajničkog pokreta u Monarhiji Srbiju se moglo konačno odvratiti od priželjkivanog savezništva s Monarhijom. Gotovo istovjetan problem Monarhija je imala i sa svojim saveznikom u Trojnom savezu, Italijom, čije je potpore talijanskom iredentizmu u Monarhiji bila svjesna,¹¹¹ ali ju je tolerirala nauštrb lojalnih Slavena, tj. Hrvata i Slovenaca, pa čak i austrijskih Nijemaca južnoga Tirola kako bi Italiju zadržala u savezništvu.

U tom ozračju nakon što je Aehrenthal pomogao doći Pavlu Rauchu na vlast u Hrvatskoj, i odobrio njegovu suradnju sa Starčevićevom Hrvatskom strankom prava tijekom ožujka 1908., dakle u vrijeme Aneksijske krize i po našem mišljenju upravo zbog nje, Aehrenthal je naložio Rauchu započinjanje tajne istrage zbog veza članova Hrvatsko-srpske koalicije s Beogradom.¹¹² U to doba se inače zbog spomenutih vanjskopolitičkih razloga prijestolonasljednik Franjo Ferdinand protivi ideji preventivnog rata protiv Srbije koju snažno zagovara Conrad. Važan dokument koji se pojavio u istrazi, a i kasnije tijekom sudskog postupka bio je statut *Južnoslovenske revolucionarne organizacije* iz Beograda, pisan rukom Milana Pribićevića, časnika srbijanske vojske, brata Svetozara Pribićevića. Milan Pribićević je navedeni dokument, a za kojeg su sudski vještaci utvrdili

¹⁰⁹ Mislav GABELICA, „Zagrebačka veleizdajnička parnica 1909. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 46, 1/2014, 131-157, 135.

¹¹⁰ Svetozar PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb, 1990., 237.

¹¹¹ Josip HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, 1. dio, 2. izdanje, Zagreb, 1990, 292.

¹¹² GROSS, „Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine“, 196.

autentičnost, krajem prosinca 1907., poslao svojem istomišljeniku bosansko-hercegovačkom Srbinu Đorđi Nastiću. Taj dokument zajedno sa drugima bio je kasnije objavljen u brošuri *Finale*, za koju bi sa stajališta sigurnosti Monarhije bilo bolje da nije bila objavljena, a tijekom 1908. do njih su došle i crnogorske vlasti koje je interesiralo rasvjetljavanje crnogorske bombaške afere.¹¹³

U brošuri *Finale* Đorđe Nastić, pored ostalog, opisao je svoj boravak u Beogradu od prosinca 1906. do kraja ljeta 1907. tijekom kojeg je kao pobornik terorističke akcije stupio u revolucionarnu organizaciju čiji je cilj bio dizanje velikosrpske revolucije u banskoj Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini te Novom Pazaru (Sandžak) radi pripajanja tih zemalja Srbiji. Ta organizacija djelovala je u prostorijama kulturno-prosvjetnog društva Slovenski jug. Prema *Finalu*, planirane terorističke aktivnosti u Monarhiji su odgođene jer su srbijanski dvor i vlada težili da se prvo ukloni crnogorski knez Nikola.

Sam statut Južnoslovenske revolucionarne organizacije pod nazivom *Privremeni statut organizacije u celji oslobogjenja južnih Slovena (Slovenaca, Hrvata i Srba)* do u detalje je odredio ciljeve revolucionarne organizacije, karakter i prostor njezina djelovanja, plan njezina rada, ustroj, kao i taktiku borbe. Iz samog dokumenta (dalje u tekstu: *Statut*) nije vidljivo da bi organizacija imala isključivo velikosrpski karakter, već je bila utemeljena na nacionalnom načelu hrvatsko-srpsko-slovenskog narodnog jedinstva, a cilj joj je bio ujedinjenje svih „južnoslovenskih plemena“, osim Bugara, u jednu državnu zajednicu, „osnovanu na potpuno slobodnim demokratskim principima, ravnopravnu sa očuvanjem svih posebnih prava i prerogativa zemalja i plemena, u kojima Južni Sloveni žive, u koliko ih oni traže, a ukoliko ta prava ne smetaju ujedinjenju“. Tom zahtjevu najviše odgovara „federalistička državna zajednica sa autonomijama pokrajinskim – veliki savez republika, u kojima su prava narodna u najširem obliku ustavom zagarantovana.“¹¹⁴ Nastić je osporavao istinitost tako postavljenog cilja.¹¹⁵

Ovdje možemo prvo primijetiti da nije određeno tko bi odlučio koja su to autonomna prava pokrajina koja bi smetala ujedinjenju, i drugo, iznenađujuće je da autor *Statuta* Milan Pribičević kao časnik oružanih snaga Kraljevine Srbije – dakle monarhije, nije imao nikakvih problema u srbijanskoj vojsci zbog sadržaja dokumenta u kojem je pisao o stvaranju republikanske države, što

¹¹³ Početkom studenoga 1907. u Crnoj Gori otkrivene su bombe kojima je crnogorska omladinska organizacija iz Beograda namjeravala izvršiti atentat na crnogorskog kneza Nikolu.

¹¹⁴ Đorđe NASTIĆ, *Finale*, Budimpešta, 1908., 42-44.

¹¹⁵ Nastić smatra da je bila riječ o prikrivanju stvarnog cilja budući bi Hrvatima, Slovencima i Muslimanima velikosrpski program bio odbojan (*Stenografski zapisnik o glavnoj raspravi protiv Adama Pribičevića i 52 druga*, svezak XI., 4326 i 4333).

bi značilo da je dinastija izgubila vlast.¹¹⁶ To bi upućivalo na zaključak da je srbijanski Dvor makar prešutno odobrio *Statut*.

Dok je Nastić u *Finalu*, kao i u kasnijem sudskom procesu tvrdio da je revolucionarna organizacija namjeravala u Hrvatskoj podignuti revoluciju izvođenjem terorističkih akcija, u *Statutu* stoji da je osobito s obzirom „na psihološke osobine, karakter i celu prirodu našeg naroda“ uglavnom neprihvatljiva „aktivna teroristička revolucija pojedinaca, takozvana revolucija atentatima“. Međutim, *Statut* ne odbacuje u potpunosti niti atentate jer se takva borba izričito predviđa za BiH, Staru Srbiju, Makedoniju i Crnu Goru, dakle na zemlje koje u to vrijeme još nisu pripadale ni Monarhiji, a niti Srbiji.¹¹⁷ Naime, aneksija BiH u tome času još nije bila provedena.

Statut je u južnoj Ugarskoj, te hrvatskim i slovenskim zemljama davao prednost „spremanju duhova i svih sredstava“¹¹⁸ da bi se narod u Monarhiji pripremio za masovnu revoluciju u trenutku intervencije srbijanske i crnogorske vojske protiv Monarhije. Taj rad među ostalim je uključivao i organizaciju propagande među stanovništvom tih zemalja, prikupljanje podataka o vlastitoj i neprijateljskoj vojnoj snazi (dakle uhadarstvo tj. špijunstvo kako se tada govorilo), prikupljanje novca i oružja za dizanje ustanka te izradu plana o dizanju ustanka. Pored toga za bansku Hrvatsku bilo je predviđeno pružanje potpore onim političkim strankama koje su zastupale program sjedinjenja Hrvatske i Dalmacije kao i njihove samostalnosti „na osnovici bratske ravnopravnosti između Hrvata i Srba“, a što je bio program Hrvatsko-srpske koalicije. Uz to *Statut* je predviđao osnivanje podružnica revolucionarne organizacije i u Sjevernoj Americi, koja podružnica bi imala ulogu da na sebe preuzme ulogu „pokretača i osnivača revolucionarnog rada među južnim Slovenima“, kako bi se izbjeglo izravno dovođenje Srbije u svezu s tim aktivnostima.

Nakon početka rata, a u smislu dokaza velikosrpskih pretenzija na teritorije zapadno od Drine i to posebno za Dalmaciju valja istaći proklamaciju regenta Aleksandra Karađorđevića¹¹⁹ upućenu srbijanskoj vojsci 7. kolovoza 1914. u kojoj otvoreno govori o srpskoj Dalmaciji: „Najveći

¹¹⁶ Pribičević je premješten iz Kragujevca u Beograd i dodijeljen *Narodnoj odbrani* u kojoj je radio na organizaciji četničkih postrojbi koje se trebale biti upućene u BiH zbog Aneksijske krize (PFEFFER, Leo, „Istraga o Sarajevskom atentatu“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1938, 118-120. Iza toga M. Pribičević zajedno s još nekoliko članova terorističke *Jugoslavenske revolucionarne organizacije* odnosno *Slovenskog juga* sudjeluje u osnivanju polutajne srbijanske organizacije *Ujedinjenje ili smrt* s velikosrpskim programom kojom je rukovodio Dragutin Dimitrijević Apis, šef srbijanske obavještajne službe (Vladimir DEDIJER, *Sarajevo 1914*, knj. 2, Beograd, 1977, 2 izdanje, 77-85).

¹¹⁷ NASTIĆ, *Finale*, 53-54.

¹¹⁸ U međusobnoj korespondenciji, a koja je bila poznata po objavljivanju *Finala* Milan Pribičević protivio se općenito mirnoj političkoj borbi i zagovarao borbu „fizičkih ekstrema“, dakle nasilja što bi onda po takvom shvaćanju uključivalo i prostor banske Hrvatske, a Nastić vjeruje da je to u *Statutu* za monarhijske zemlje namjerno izbjegnuto, kako se ne bi Srbiju preuranjeno konfrontiralo s Monarhijom.

¹¹⁹ Aleksandar postaje regentom početkom lipnja 1914. kada se kralj Petar I. povlači i za regenta s ovlastima monarha (tj. šefa države) određuje svoga sina Aleksandra.

neprijatelji naše države i našeg naroda iznenada i bez povoda ikakvoga nasrnulo je besomučno na našu čast i naš život. Austrija taj nesajajljivi nam severni sused, već je nagomilala vojsku i učinila više pokušaja da pređe našu severnu granicu i da porobi našu divnu otadžbinu. Njoj kao da je bilo što smo mi morali godinama da slušamo jauke miliona naše braće, koju su do nas dopirali iz Bosne i Hercegovine, iz Banata i Bačke, iz Hrvatske, Slavonije i Srema i s našeg mora kršne Dalmacije.¹²⁰ U nastavku proklamacije Aleksandar se obraća srbijanskoj vojsci podsjećajući je na njezine sjajne uspjehe te napominje da je Srbija bila spremna da „se na miran način objasni i sporazume sa Austrijom o svima spornim pitanjima“¹²¹ i nastavlja: „Ali se na žalost, odmah uvidelo da Austrija ne ide na to, da s nama pregovora. Čak i da smo ispunili sve njene zahteve, ona je bila rešena da nas napadne, da nas ponizi i da nas ubije.“¹²² Zato su ti sramni zahtevi Austrije morali dobiti dostojan odgovor. Ja sam sa prezrenjem njih odbio i uveren, da ćete svi vi tu sramotu, koja je imala pasti na nas, baciti u lice onome, koji je pokušao da njome umrlja sjaj i slavu vašega oružja. S pobeđnosnim zastavama, iako još umorni od skorašnjih naših pobjeda stanete opet na branik Otadžbine. Saopštenje koje vam sada čitam jeste objava rata Austriji. Na oružje, moji dični sokolovi!...“¹²³

Svaki Aleksandrov „dični sokol“ uza sebe imao je i *Vojnički bukvar* autora Koste Jakića, čije je 12. izdanje tiskano 1911. u Državnoj štampariji Kraljevine Srbije u kojemu su pod srpske zemlje među ostalima nabrojane: Bosna i Hercegovina, Dalmacija, Hrvatska i Slavonija. Tako su i

¹²⁰ Danijel TATIĆ, „SAD uz Njemačku i Austro-Ugarsku“, podlistak „Stogodišnjica: kronologija 1914.-1918. (8), *VP – magazin za vojnu povijest*, broj 41, Zagreb, kolovoz 2014, 44-51, 50. Pored svojatanja tuđih teritorija, regent očito smatra da je Austrija za Srbe bila „druga Turska“. Sumnjamo da je bilo tko od Srba s područja Austro-Ugarske želio biti u koži Bugara ili Muslimana na području koje je došlo pod vlast Srbije 1912.g. No, to je dobar primjer kako je velikosrpska propaganda tada prikazivala položaj Srba u civiliziranoj Monarhiji, kao strašan. Uz to sjetimo se kako je austrougarski sud atentatora Gavrila Principa osudio na kaznu doživotnog zatvora, a ne na smrtnu kaznu, premda je ubojstvo izvršio s umišljajem. Zašto? Zato što je bila dvojbena Principova starost. Austrijski zakon nije dopuštao da se izrekne smrtna kazna osobi koja bi bila mlađa od 21 godine u trenutku počinjenja djela. S obzirom na dvojbu o njegovoj starosti (postojali su dokumenti koji su različito navodili datum njegovog rođenja tako da je po jednim bio mlađi od 21 godine, a po drugima stariji) sud je primijenivši opće načelo kaznenog prava odlučio *in dubio pro reo* – latinski: u slučaju dvojbe u korist okrivljenika.

¹²¹ Srbija ipak nije htjela prihvatiti sve točke ultimatumu, primjerice bio joj je neprihvatljiva točka 6. - zahtjev da dopusti istražiteljima Austro-Ugarske pristup na teritorij Srbije, s napomenom da Austro-Ugarska ultimatum nije izriekom tražila samostalnog njihovog nastupa, već se takav dojam u historiografiji stvara njegovim naknadnim interpretacijama kako bi se opravdao srbijanski negativni odgovor. To bi značilo da je Austro-Ugarskoj bilo prihvatljivo i sudjelovanje njihovih organa u radu srbijanske istrage, a ne puno pravo istraživanja i kaznenog progona građana Kraljevine Srbije. Točka 6. glasila je: „da (Srbija) otvori sudsku istragu nad onim pristalicama u zavjeri od 28. lipnja 1914. god., koji se nalaze na teritoriju Srbije; **tijela koje uputi austro-ugarska vlada uzeće sudjelovanje u ovoj istrazi**“ – nj. arhivski izvornik: „6° eine gerichtliche Untersuchung gegen jene Teilnehmer des Komplottes vom 28. Jun einzuleiten, die sich auf serbischem Territorium befinden; von der k.u.k. Regierung hiezu delegierte Organe werden an den bezüglichen Erhebungen teilnehmen.“ Vidi: „Österreich-Ungarns Ultimatum an Serbien 1914“, *Portal 1914-2014, 100 Jahre erster Weltkrieg*, Österreichisches Staatsarchiv (Austrijski državni arhiv), njemački tekst ultimatumu, HHSTA, MDÄ PA I 811, wk1.staatsarchiv.at/diplomatie-zwischen-krieg-und-frieden/oesterreich-ungarns-ultimatum-an-serbien-1914/#/?a=artefactgroup8, pristup ostvaren 30. prosinca 2018.

¹²² Retorička figura. Uz to podsjetimo se da je Srbija objavila opću mobilizaciju 25. srpnja 1914., a Austro-Ugarska djelomičnu dan kasnije - 26. srpnja 1914.

¹²³ Danijel TATIĆ, „SAD uz Njemačku i Austro-Ugarsku“, podlistak „Stogodišnjica: kronologija 1914.-1918., (8), *VP – magazin za vojnu povijest*, broj 41, Zagreb, kolovoz 2014, 44-51, 50.

među najvažnijim srpskim gradovima pored Beograda i Niša navedeni i Mostar, Dubrovnik, Zagreb i Zadar, a kao takvi se navode od 1. izdanja 1893.¹²⁴ Autorov stav bio je istovjetan velikosrpskoj politici, ali po regentovoj proklamaciji očito i stavu srbijanskih vlasti: „I ako se svi Srbi i Hrvati rado zovu po svojim pokrajinama i po svome mestu rođenja, ipak su oni jedan narod, zato: 1. što se mogu jednim jezikom da sporazumu (bolje nego drugi narodi) između sebe, 2. što su nekad zajedno došli u ove zemlje iz jedne postojbine i 3. što imaju jednodušnu veru i imadu u Boga pouzdanje, da će se ujediniti, složiti i postati silni i slavni.“ Inače dio ovih riječi iz Bukvara djelomice podsjeća na jedan govor Svetozara Pribićevića izrečen četiri godine kasnije u Hrvatskom saboru 8. srpnja 1918., doduše bez navođenja gradova.

Vlada Kraljevine Srbije utjecala je na politiku bansku Hrvatske, pa time i Monarhije, naravno u svome interesu, a ne u interesu banske Hrvatske ili Austro-Ugarske. Pri tome ne nalazimo nikakvog pisanog plana zavjereničkog tipa uperenog protiv banske Hrvatske sastavljenog od strane službene Srbije i s njome povezanih političara iz banske Hrvatske. Malo je vjerojatno da bi takav plan u materijalnom obliku i postojao. S jedne strane njegovo onodobno otkriće predstavljalo bi čvrst dokaz počinjenja kaznenog djela veleizdaje sa zapriječenom smrtnom kaznom za monarhijske podanike umiješanih u takvo nedjelo. Ako je takav plan ipak postojao, držimo da je uništen iz razloga konspirativnosti i zaštite osobne sigurnosti osoba umiješanih u veleizdaju, najkasnije u trenutku okupacije Srbije. S druge strane imajući u vidu vrlo snažnu usmenu predaju u Srba, želju za ispunjenjem srpske zavjetne misli – pripojenja Srbiji svih teritorija na kojima su živjeli Srbi, koja je bila dokazano usađivana u njihovu mladost i na području Monarhije preko nastavnika i svećenika („Moj kralj je Petar, a ne Franjo Josip“, „Petar je kralj pravoslavni, a Franjo Josip katolika“ i sl.), štovanja kosovskog mita, kao i brojnih pojedinaca koji su širili velikosrpsku propagandu s istim ciljem, pisani plan i nije bio potreban. Prema našem istraživanju najviše se ideji zajedničkog plana državno-političkog vrha Kraljevine Srbije i političkih prvaka Hrvatsko-srpske koalicije približavamo na tajnoj audijenciji održanoj 1907. ili 1908. kada je kralj Petar I. Karađorđević razgovarao sa Svetozarom Pribićevićem i dao mu uputu da nastavi politiku narodnog jedinstva jer je očekivao da će ta politika dovesti do ujedinjenja austro-ugarskih južnih Slavena s Kraljevinom Srbijom („kad pitanje sazrije“). Taj događaj opisujemo nešto kasnije u našoj tezi.

¹²⁴ Danijel TATIĆ, „Vojnički bukvar oblikovao je svjetonazor srpskog vojnika“, Portal Večernjeg lista, <https://blog.vecernji.hr/danijel-tatic/vojnicky-bukvar-oblikovao-je-svjetonazor-srpskog-vojnika-9441>, pristup ostvaren 13. lipnja 2017.

Ovdje ćemo se još osvrnuti na dva događaja vezana za pojavne oblike velikosrpske propagande i to ubojstvo grofa Eltza 1848. u Vukovaru te isticanje srpske zastave kao i drugih srpskih nacionalnih obilježja na području banske Hrvatske.

Prvi događaj je oružana pobuna Srba tada još na području Vojne krajine,¹²⁵ a ne banske Hrvatske, kada su u okviru burne 1848. u Srijemu tražili priključenje Srijema srpskoj Vojvodini u okviru Habsburške monarhije. Tom zgodom ubijen je u Vukovaru grof Hugo Karlo Eltz. Krivci nisu bili pronađeni niti procesuirani premda su postojali svjedoci ubojstva počinjenog od pripadnika 2. krajiške bojne pod zapovjedništvom kapetana Vurdelje. Beč je izbjegavao ozbiljnu istragu vjerojatno zbog revolucije u Ugarskoj unatoč protestima grofa Pejačevića, svekra ubijenog Eltza. Situacija se u Srijemu smirila tek godinu kasnije 1849. kad se tamo pojavio Jelačić s vojskom. Moramo spomenuti da je hrvatski Sabor u lipnju 1848. čak bio spreman na to da se Srijem priključi srpskoj Vojvodini, pod uvjetom da srpska Vojvodina postane dio Kraljevine Hrvatske, što je ipak srpskom političkom vodstvu u Srijemskim Karlovcima i patrijarhu Rajačiću bilo neprihvatljivo.¹²⁶ No, tada je došlo do priključenja dvaju srijemskih kotara – Iloka i Rume srpskoj Vojvodini, kakva situacija je ostala do 1860. godine, kada su vraćeni banskoj Hrvatskoj. Glede nerješavanja ubojstva Eltza u Vukovaru, time je vjerojatno u kolektivnu svijest ugrađena prvotno neplanirana poruka da je moguće nekažnjeno počiniti težak zločin.

Drugi događaj zapravo događaji bili su povezani sa isticanjem srpskih nacionalnih obilježja. Pri kraju 19. stoljeća velikosrpsko presizanje u banskoj Hrvatskoj iskazivano je i demonstrativnim isticanjem srpske zastave uz istodobno širenje propagande protiv zemaljske crveno-bijelo-plave trobojnice. Zbog toga su zahtjevi za isticanjem srpske zastave predstavljali negiranje državnopravnog položaja tadašnje banske Hrvatske i svojevrsnu pobunu protiv hrvatskih državnih vlasti. Do njih je najčešće dolazilo u najnerazvijenijim područjima banske Hrvatske koja su se ranije nalazila u sklopu Vojne krajine. Ljerka Racko opisuje da su na uglavnom neplodnom tlu ličko-krbavske županije živjeli Srbi izrazito okrenuti sebi samima, ne pokazujući spremnost prilagoditi se okolišu i državnopravnoj stvarnosti. Tome nasuprot svoja su htijenja težili nametnuti sveukupnoj

¹²⁵ Povremeno je i ranije dolazilo do pobune Srba u Vojnoj krajini, primjerice Teodora (Toše, Toša) Kijuka 1751. kod manastira Komogovina pored Kostajnice, međutim ti zahtjevi nisu bili političke ni političko-teritorijalne naravi, već su bili upereni na protivljenje višim porezima, uvođenja obvezne skuplje vojne odore, dovodenja stranih časnika, izjednačavanja položaja običnih austrijskih vojnika sa srpskim seoskim knezovima i ometanja vjerskog i crkvenog života po shvaćanju grko-istočnih Srba, PRIBIČEVIĆ, *Diktatura*, 112. te *Manastir Komogovina*, www.eparhija-gornjokarlovacka.hr/hr/manastir-komogovina/, pristup ostvaren 29. travnja 2018.

¹²⁶ Ivo LUČIĆ, *Vukovarska bolnica, svjetionik u povijesnim olujama hrvatskog istoka*, Zagreb, 2017, 38-40 i Josip NEUSTÄDTER, *Ban Jelačić i događaji u Hrvatskoj od 1848*, Zagreb, 1994, 110-111.

zajednici.¹²⁷ Velikosrpsko presizanje polučilo je pored Srijema prve uspjehe upravo u ličko-krbavskoj županiji. Zlokobna politika potvrđivanja zatečenih prilika, pa bile one i protuzakonite, od strane bana Khuen-Héderváryja, ohrabrivala je Srbe u njihovim neumjerenim težnjama za privilegijama, a s druge strane takva je politika izazivala veliko nezadovoljstvo u nesrpskom pučanstvu. Pri tome su čak zahtjevi, kako pripadnika oporbene Stranke prava, tako i upravnih činovnika odanih zakonu, da se odredbe temeljnog zakona poštuju na cijelome području Trojednice, bili osuđivani kao huškanje te im se pripisivala odgovornost za neprijateljsko ponašanje Srba. Čak su oni lokalni čelnici koji su prijavama ukazivali višim vlastima na nezakonito ponašanje Srba bili od vlasti u Zagrebu i smjenjivani poput općinskog načelnika Otočca Martina Hećimovića 1894. godine koji se požalio kralju na kotarskog predstojnika jer nije poduzeo mjere da se odstrani srpska zastava koja je bila istaknuta na crkvenom tornju grko-istočne crkve u Otočcu izvan konteksta crkvene proslave, dan uoči kraljevog rođendana.¹²⁸

Primijećujemo da se na razini simbola oblici velikosrpske propagande pojavljuju kao realna opasnost u banskoj Hrvatskoj zapravo nakon sjedinjena Vojne krajine. Do tada ne možemo reći, da je bilo njenih javnih oblika, bar ne u većoj mjeri na teritoriju banske Hrvatske. Glede ranijeg područja Vojne krajine nije bilo realno očekivati da su se ranije uopće pojavljivali s obzirom na njen vojni ustroj i vojnu disciplinu.

Uloga predvodnice u velikosrpskoj propagandi bila je dodijeljena grko-istočnom svećenstvu i srpskim učiteljima. Oni su bili ti koji su u vjerskim, no s vremenom sve otvorenije i agresivnije i u državnim pučkim školama, najviše utjecali na odgoj i političko oblikovanje širokih krugova srpskog pučanstva u smjeru velikosrpstva. U tekstu *Srpska narodna škola na kraju XIX. stoljeća* pred srpsku pučku školu bile su stavljene dvije zadaće: oblikovanje srpskog nacionalnog karaktera i obrazovanih ljudi. Izgradnji srpskog narodnog karaktera pridonijela bi „gorljiva ljubav prema školi i crkvi, poznavanje prošlosti narodne, što će se najbolje moći postići sa izučavanjem srpske istorije te srpskih narodnih pesama i naposljetku lep, karakteran primer vaspitača“.

¹²⁷ Ljerka RACKO, „Pozadina sukoba oko isticanja srpske zastave u Hrvatskoj na prijelazu iz XIX. u XX. Stoljeće“, *Radovi*, Zavod za hrvatsku povijest, Volume 27, 1994, 115-126.

¹²⁸ Problem sa upotrebom srpske zastave bio je taj što je ona bila dozvoljena kao crkveno-narodna zastava Srba grko-istočne (pravoslavne) patrijaršije u Ugarskoj i Hrvatskoj za crkvene zgrade, a izvan toga pravno nije bila dopuštena njena upotreba. Kad se i upotrebljavala trebalo ju je istaknuti zajedno sa hrvatskom zemaljskom zastavom, što se često zaboravljalo. Druga stvar je bila ta što je ta srpska crkveno-narodna zastava bila potpuno identična srbijanskoj zastavi odnosno zastavi Kraljevine Srbije, pa je njeno isticanje na području banske Hrvatske svakim mogućim povodom izvan crkvenog konteksta, pogotovo ako nije bilo praćeno i isticanjem hrvatske nacionalne trobojnice zapravo predstavljalo političku manifestaciju jasne poruke, kojom se udomaćivalo zastavu strane države na hrvatskom tlu. Austro-ugarske vlasti je i drugo srpsko znamenje poput grba kako Kraljevine, tako i ranije Kneževine Srbije zabrinjavalo jer ih je podsjećalo na propagandnu ulogu zvijezde savojskog grba (*Stella d'Italia*) čija se upotreba širila bivšim talijanskim pokrajinama Monarhije prije njihovog gubitka.

Najprječom zadaćom pučke škole označeni su održavanje srpskog imena i srpskog jezika. Tu zadaću valjalo je da u zajedničkom radu ispune crkva i škola, budući da su u tekstu kao uzori navedene osobe svetog Save i cara Dušana, bivali slavljani kao borci za svoju crkvu, tako i za srpstvo. Srpska pučka škola, što je stajala pod okriljem grko-istočne crkve, trebala je „da stvori narodu srpskom čelik karaktere, koji se žrtvuju za rod i dom“.¹²⁹

Odgov za predanost ili barem za poštivanje domovine Hrvatske u kojoj su živjeli i iz čijeg su skromnog proračuna bila izdvajana i sredstva za grko-istočnu crkvu, nije se nalazio na popisu srpskih vrlina. Djeca su bila odgajana da budu borci za srpstvo i usmjeravana da šire i razviju samo ono vrijednosti koje su bile srpske. Tome sukladno Srbi su ona područja Hrvatske u kojima su makar i u malim zatvorenim skupinama živjeli običavali nazivati srpskim zemljama u kojima bi trebala biti samo srpska obilježja i u kojoj bi se valjalo pokoravati jedino željama i naredbama grko-istočnog svećenstva te predstavnika tamošnje srpske političke elite. Zemaljska zastava Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije bivala je obeščašćivana, a isticana srpska zastava.¹³⁰ Čak je bivši član srpskog crkveno-narodnog kongresa Bude Budisavljevića kao veliki župan u srpnju 1892. zabrinuto izvijestio bana o „besmislenoj prem vješto tkanoj bajci, po kojoj se zemaljska zastava kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije nevieštom narodu označuje kao rimo-katolička, čim se hoće uprav da izazove zazor i priepor vjerski a u daljoj konzekvenciji i plemenski“ što je „bijesnom strašću ... odtisnulo šire krugove občinstva na nedobru stranu velesrbskih osjećaja pa možda i ubitačnih težnji“.¹³¹ Grko-istočni episkop bivao je na svojim putovanjima po Ličko-krbavskoj županiji od mnoštva pozdravljam uzvicima „Živjela Srbija“ i „Živio kralj Aleksandar“.¹³² Pored toga veliki župan Budisavljević je istom zgodom javio i za događaj kad je na Plitvicama na jednoj zdravici grko-istočni svećenik Mirko Petrović pozdravio svoju srpsku braću koja dolaze iz Korenice, „iz srpske Like, na srpskim jezerima“. Episkop Mihailo Gruić bio je upozoren na taj događaj te je opomenuo Petrovića, a Budisavljeviću ga je Gruić opravdao s riječima da je svećenik Petrović „živ po naravi, koji se lako daje pisanjem *Srbobrana* zavesti“.

U selu Jošane, tada u cijelosti naseljenog sa grko-istočnima na školskoj zgradi bila je 1896. izvješena hrvatska zemaljska zastava u čast dolaska Isidora Kršnjavog, predstojnika vladina Odjela za bogoštovlje i nastavu. Po njegovom odlasku iz Jošana dogodio se ispad u kojem je zastava skinuta, razderana i nađena prljava, bačena pod mostom. Nakon prvih redarstvenih izvida sumnjalo su da su u događaj umiješani učitelj Jovo Vurdelja i paroh Dane Budisavljević. Obojica su prkosno

¹²⁹ *Godišnji izvještaj o srpsko-narodnoj osnovnoj školi u Zagrebu za školsku 1895-96 godinu*, Zagreb, 1896, 5.

¹³⁰ RACKO, „Pozadina sukoba oko isticanja srpske zastave u Hrvatskoj na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće“, 117.

¹³¹ HR-HDA-78, PRZV, 393, 6-14, br. 3080/1892.

¹³² RACKO, „Pozadina sukoba oko isticanja srpske zastave u Hrvatskoj na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće“, 118.

izjavili oružnicima „da mi i znamo krivca, odati htjeli ne bi.“¹³³ Temeljem iskaza trojice svjedoka učitelj i paroh bili su optuženi za poticanje na obeščašćivanje zemaljske zastave. Oružništvo je podnijelo prijavu državnom odvjetništvu u Gospiću. Međutim, na poticaj državnog nadodvjetnika iz Zagreba, kazneni je postupak obustavljen i slučaj kao prekršaj predan lokalnim političkim vlastima na redarstveno uredovanje. Činovnik odgovoran za rješavanje stvari otezaio je s uredovanjem toliko dugo dok nije zaključio da se zbog izgubljenih tragova nije moglo otkriti počinitelja. Nadalje i u drugim sličnim slučajevima oružništvo i državno odvjetništvo pri provedbi istrage u mjestima pretežito naseljenim Srbima nailazilo je na zid šutnje. Malo tko je bio spreman svjedočiti protiv paroha ili učitelja na sudu. A ako je među Srbima i bilo takvih koji su htjeli svjedočiti sukladno svojoj savjesti, od strane tamošnjih vodećih srpskih krugova primjenjivana je politika zastrašivanja.¹³⁴

Racko stoga ispravno smatra da su takve prilike bile posljedica dugotrajnog procesa, radi kojeg pojedinačni slučajevi pokušaja zabranjivanja isticanja srpske zastave u Hrvatskoj tada nisu bili uzrokom neprijateljskog držanja Srba među Hrvatima, već su ti pokušaji zapravo predstavljali tek zakašnjelu i k tome još nedosljednu provedbu nužne obrane od srbovanja.¹³⁵ U opisanom ozračju banska Hrvatska dočekuje rat.

Tematiku veleizdajničkog procesa iz 1909., koji je pomno obrađen u historiografiji,¹³⁶ ne bismo detaljnije raščlanjivali no u kratko se moramo osvrnuti na nju zbog značaja za sigurnosnu situaciju u banskoj Hrvatskoj. U presudi izrečenoj 5. listopada 1909. sud je 31 optuženika proglasio krivim jer su na području banske Hrvatske bilo osnivali bilo stupali u saveze istovjetne izvršnim odborima Srpske samostalne stranke, kojima je bila svrha pridobiti dotada nesrpsko, a pravoslavno stanovništvo u Hrvatskoj za srpsku nacionalnu misao i velikosrpsku političku ideju da bi ih pripremili za revoluciju; radi toga su okrivljenici, dosljedno zaključcima iz tih saveza, sami provodili velikosrpsku propagandu među pravoslavnim stanovništvom, što je za posljedicu imalo intenzivno širenje spomenutih pojava među tim stanovništvom. Od 31 okrivljenog Adam i Valerijan Pribičević okrivljeni su i zato što su stupili u neposrednu vezu s Južnoslavenskom revolucionarnom organizacijom unutar Slovenskog juga, čiji je cilj bio pridobiti narod u Hrvatskoj

¹³³ HR-HDA-78, PRZV, 390, 6-14, 860/1892. Usput, obojica su primala plaću iz proračuna zemaljskih vlasti.

¹³⁴ HR-HDA-78, PRZV, 478, 6-14, 6272/1896.

¹³⁵ RACKO, „Pozadina sukoba oko isticanja srpske zastave u Hrvatskoj na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće“, 119.

¹³⁶ Npr.: GABELICA, „Zagrebačka veleizdajnička parnica 1909. godine“, zatim povezano s veleizdajničkim procesom: Hodimir SIROTKOVIĆ, „Pravni i politički aspekti procesa „Reichspost“ – Friedjung“, *Starine*, Zagreb, 1962., knjiga 52, 49-183. Spomenut ćemo i Radoslava M. GRUJIĆA, koji je objavio *Apologiju srpskog naroda u Hrvatskoj i Slavoniji i njegovih glavnih obeležja, povodom „optužnice“ kr. drž. odvjetnika u Zagrebu od 12. I 1909.*, Novi Sad, 1909 (pretisak objavljen u Zagrebu, 2002.) no isto treba čitati s oprezom zbog pristranosti autora koji tvrdi da je optužnica bila utemeljena na pogrešnim i neodrživim tumačenjima.

za srpsku nacionalnu ideju i velikosrpski politički program kao pripremu za revoluciju. Uz to, od 31 okrivljenog, Joco Oreščanin, Pero Bekić i Sima A. Živković okrivljeni su i da su, znajući za svrhu Južnoslovenske revolucionarne organizacije, na svoje adrese primali pisma članova organizacije i slali ih drugim članovima. Ostala 22 optuženika bila su oslobođena svake krivnje.¹³⁷

Na presudu su žalbu uložili i državni odvjetnik i branitelji. Početkom travnja 1909. drugostupanjski je sud prihvatio žalbu obrane, ukinuo prvostupanjsku presudu i zatražio obnovu čitave parnice, puštajući okrivljenike na slobodu. Vladarevom odredbom krajem studenoga iste godine postupak protiv optuženika je obustavljen. Hrvatsko-srpska koalicija tumačila je odluku drugostupanjskog suda i vladarevu aboliciju kao dokaz da veleizdaje nije ni bilo. Takav razvoj događaja nije moguće tumačiti izvan konteksta situacije u samoj banskoj Hrvatskoj, austrougarske državne politike i međunarodnih odnosa toga doba, koji su dijelom postali poznati tek kasnije. Činjenica je da se do kraja 1907. Austro-Ugarska nadala zadržati Srbiju u zoni svog gospodarsko-političkog utjecaja, zbog čega je zatvarala oči pred rastućim velikosrpskim nacionalizmom unutar svojih granica. Krajem 1907. godine, promjena vanjske politike Monarhije prema Srbiji, do čega je došlo uslijed odluke da se anketira Bosna i Hercegovina, stvorila je preduvjete za obračun s velikosrpskim nacionalizmom i to prvo kroz tajnu istragu, a potom i pokretanje veleizdajničke parnice. Zajednički ministar vanjskih poslova Aehrenthal snabdio je bana Raucha s dokaznim materijalom, potom dolazi do kompromitacije istrage zbog objave dokaznog materijala u brošuri *Finale* koju je u Budimpešti objavio Đorđe Nastić (kasniji svjedok pokajnik) uz pomoć agenata austrougarskog ministarstva vanjskih poslova Steinhardta i Mandla, u čemu je ugarska vlada bar pasivno sudjelovala. Naime, izgleda da ministar Aehrenthal¹³⁸ nije želio veliku parnicu, koja bi

¹³⁷ Kosta DRAGOSAVAC, *Uspomene na „veleizdajnički“ proces*, Novi Sad, 1911, 162-165.

¹³⁸ Ronge svjedoči kako je austro-ugarsko Ministarstvo vanjskih poslova znalo onemogućavati ostale središnje vlasti u Beču da saznaju značajne informacije iz inozemstva. Tako primjerice 1911. austro-ugarski poslanik u Beogradu nije Beču poslao vijest da Napredna stranka koja je tradicionalno bila naklonjena Austro-Ugarskoj mijenja svoj vanjsko-politički kurs i postaje proruska, no ujedno je poslanik zabranio austro-ugarskom konzulu u Nišu da tu informaciju pošalje Ministarstvu vanjskih poslova. Konzul je o događaju povjerljivo ipak izvijestio vojnog obavještajnog časnika u Temišvaru, RONGE, *Kriegs*, 59. No ipak, u veljači 1912. anticipirajući balkanski sukob Ministarstvo vanjskih poslova tražilo je od EB-a pojačanu obavještajnu aktivnost prema Srbiji što je provedeno. Načelnik Glavnog stožera austrougarske vojske je 23. srpnja 1912. zatražio od ministra vanjskih poslova da austro-ugarsko diplomatsko i konzularno osoblje pojača aktivnosti u prikupljanju vojnih podataka u Rusiji što je ministar deklaratorno prihvatio 27. kolovoza 1912., međutim u stvarnosti su poslanstva i konzulati pružali slabu pomoć čak i u području prikupljanja javno dostupnih podataka sve do početka Prvog svjetskog rata, RONGE, n. dj., 60. Ovdje se valja kratko osvrnuti na velikoruski pokret među ugarskim Rusinima u dijelovima sjeverne Ugarske koji su željeli s grkokatoličanstva prijeći na pravoslavlje, a ujedno su primijećene prve tendencije priključenja dijelova tih teritorija Rusiji. Zaplijenjene su i ruske tiskovine koje su poticale takve aktivnosti. Prve prijelaze na pravoslavlje u većem broju austrougarske vlasti su zabilježile početkom 20. stoljeća, što su sama vlast i grkokatolički svećenici pokušali spriječiti na razne načine. No stvar je eskalirala 1911. - 1912., a izgledalo je da je uzrok tome bio Apponyjev školski zakon kojim je bilo naređeno da čak i vjeronauk u narodnim školama mora biti na mađarskom jeziku. Vlasti su pokrenule istragu i zbog veleizdaje optužile 90 Rusina, od kojih je 60 bilo u istražnom pritvoru već godinu dana. No, izgledalo je da sudskog postupka neće biti jer vlada nije ovlastila sud da započne raspravu, a mađarske novine te bečki *Neue Freie Presse* pisali su da je proces koji se trebao voditi pred debrecinskim sudom iz vanjskopoličkih razloga odložen na neizvjesno vrijeme. S obzirom na umješnost

zauvijek udaljila Srbiju od Monarhije, već malu parnicu koja bi uplašila hrvatske Srbe, udaljila ih od Beograda i privoljela na suradnju s Bečom. Posljedica objave brošure bila je da su sumnjičeni imali vremena skloniti ili uništiti kompromitirajuće dokaze koji bi ih teretili.

Činjenica je nadalje da do drugostupanjske odluke dolazi nakon što je Aneksijska kriza završila i to povoljno za Austro-Ugarsku. U tom smislu valja imati na umu postojanje zabilježbi koje je odvjetniku Srđanu Budisavljeviću u lipnju 1909. dao sam Milan Pribićević, a koje je pogranično redarstvo u Zemunu zaplijenilo Budisavljeviću pri njegovom povratu iz Beograda te ih i prepisalo, tako da su njima raspolagali i državno odvjetništvo i obrana okrivljenih. U tim zabilježbama koje je sastavio odvjetnik Budisavljević prema kazivanju Milana Pribićevića, potonji je priznao autorstvo revolucionarnog statuta i postojanje organizacije u Beogradu čiji je cilj bio revolucijom otrgnuti dijelove Monarhije koji bi zatim sa Srbijom i Crnom Gorom stupili u jugoslavensku državu. Pored toga, Adam Pribićević sam kasnije u „Odlomku iz uspomena“¹³⁹ priznaje u bitnome Nastićev iskaz (svjedok optužbe - pokajnik), kao točan te je rekao da je on (Adam) bio član revolucionarne organizacije u čijem je radu i aktivno sudjelovao. Tom prilikom Adam se očitovao i da su s radom te organizacije bili potpuno upoznati i drugi članovi Srpske samostalne stranke: njegov brat Valerijan, Bude Budisavljević, Giga Jović, Mladen Jovanović i Joco Oreščanin, a da su neka saznanja imali i Pero Bekić te Rade Malobabić. Za Svetozara Pribićevića tada nije bilo poznato postojanje podataka koji bi ga moguće uključivali u veleizdajničko ponašanje. Sam Svetozar Pribićević priznao je 1931. da su „neki“ od optuženih prije objave brošure *Finale* znali za revolucionarni statut, „i da je on imao da služi kao baza njihove akcije“, no da su i ostali optuženici „zaista vodili antidržavnu propagandu, da su srcem i dušom, a neki i javnim svojim radom, zaista bili veleizdajnici i da je sve to sa gledišta tadašnjeg krivičnog zakona zaista predstavljalo veleizdaju“.¹⁴⁰

Dakle, ako je onda elemenata veleizdaje ipak bilo, razlog za poništenje prvostupanjske presude i obustavu parnice valja tražiti izvan dimenzija prava i sudova, primjerice u razlozima viših državnih interesa koji bi vodili oprostima veleizdajnicima. Pavao Rauch u svojim zapisima, tako smatra da je do navedenog epiloga došlo zbog prijateljske politike Dvojne Monarhije prema Srbiji,

Ministarstva vanjskih poslova u slučaj, on je podsjećao na zagrebački veleizdajnički proces. Čak je i srbijanski konzul u Budimpešti Milanković pretpostavio da će optuženici biti abolirani, a da će proces biti zaustavljen na traženje austrijskog ministra vanjskih poslova koji je težio poboljšanju odnosa s Rusijom. Već je 12. studenoga 1913. javio Pašiću da su pojedine mađarske novine počele pisati o potrebi da ugarske vlasti poprave loše ekonomsko stanje Rusina (u originalu *Rutena*) te budu tolerantnija u školskim stvarima jer ako su djeca prisiljena u školama učiti na jeziku koji ne razumiju da će još više Rusina otpasti iz katoličanstva, HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. Nr. 124.

¹³⁹ Adam PRIBIĆEVIĆ, „Odlomak iz uspomena“, *Srpsko kolo – narodni kalendar za godinu 1923.*, Zagreb, 1923., 77-82.

¹⁴⁰ Svetozar Pribićević, *Izabrani politički spisi*, ur.: Hrvoje Matković, Zagreb, 2000., 226-227.

koju je po završetku Aneksijske krize, 1909. poveo austrougarski ministar vanjskih poslova Aehrenthal,¹⁴¹ iza čega su stajali „austrijski industrijski interesi“. Rauch dalje smatra da je još prije početka, pa onda i tijekom Aneksijske krize (kao i veleizdajničkog procesa u Zagrebu) prijestolonasljednik bio naklonjen ideji da se Srbiju privuče u zonu utjecaja Monarhije, pa i više od toga, tako da je tada Ferdinand distanciran od inače mu bliskih pravaških (frankovačkih) krugova u Hrvatskoj, kao i od protusrpske kampanje, a tako posljedično i od samog Raucha. Naime Ferdinandova državnička politika, bar u tome razdoblju, protezala se i izvan granica Monarhije, želeći na jugoistoku proširiti utjecaj i na Srbiju te Rumunjsku, dok se Rauchova zadržavala u okviru Monarhije.¹⁴² Zanimljivo je da je Conrad, čovjek Ferdinandova povjerenja, tada sa pretežnim dijelom vojnog vrha težio preventivnom ratu protiv Srbije, svjestan stalne rastuće opasnosti za stabilnost Juga Monarhije zbog velikosrpske propagande čiji je generator bila Kraljevina Srbija te je želio očekivanim vojnim porazom Srbije konačno riješiti cijelu priču. A takve nakane imao je i prema Italiji. Krajem 1909. Monarhija počinje težiti normalizaciji odnosa i sklapanju novog trgovinskog ugovora sa Srbijom¹⁴³ zbog čega je austrougarsko Ministarstvo vanjskih poslova zaista povelu pomirljivu politiku i prema Srbiji i prema Hrvatsko-srpskoj koaliciji.¹⁴⁴ S tom politikom prema Srbiji krajem 1909. pomirio se čak i dominantni dio austrougarskog vojnog vrha, koji je do tada jedini težio ratu sa Srbijom i zbog čega se u Hrvatskoj i oslanjao na frankovce te njihov nacionalno-politički program. Novi odnos Monarhije prema Srbiji 1909. uvjetovao je i novu državnu politiku u Hrvatskoj. Pragmatičnoj Hrvatsko-srpskoj koaliciji austrougarske državne vlasti

¹⁴¹ Pavao RAUCH, *Memoari bana Pavla Raucha*, Zagreb, 2009, 114.

Pavao Rauch (1865.-1933.), hrvatski ban, sin Levina Raucha. Nakon studija prava uključio se u politički život Hrvatske. Prvo u Hrvatsko-srpskoj koaliciji, potom u Unionističkoj stranci. Banom postao 1908. uoči aneksije BiH sa zadatkom učvrstiti dualizam i oslabiti Koaliciju. Nakon izbora 1908. u kojima je Koalicija dobila većinu raspustio Sabor. Za njegovog banovanja pokrenut veleizdajnički proces protiv 53 člana Srpske samostalne stranke koja je bila dio Koalicije. Nakon Friedjungovog procesa podnio ostavku. Potaknuo gradnju mnogih javnih zgrada u Hrvatskoj te uvođenje mjera za modernizaciju poljoprivrede, stočarstva, trgovine, prometa i kulture.

¹⁴² RAUCH, n. dj., 111-112.

¹⁴³ SIROTKOVIĆ, „Pravni i politički aspekti procesa Reichpost – Friedjung“, 93-94.

¹⁴⁴ Aehrenthal je dopuštao mogućnost mirnog privlačenja Srbije u sastav Monarhije, pa je kao sredstvo u tom cilju u svibnju 1908. g. službeni list njegovog ministarstva *Wiener Allgemeine Zeitung* pozvao Srpsku samostalnu stranku da podrži aneksiju BiH kao prvi korak prema stvaranju Velike Srbije unutar Monarhije. Osvrt na taj članak pod nazivom *Austrijsko snubljenje* donijelo je Hrvatsko pravo (Zagreb) 7. svibnja 1908. U tom se pozivu u romantičarskom tonu laskalo Srbima u Hrvatskoj da su na najvišem kulturnom stupnju od svih Srba, što imaju zahvaliti razvitku pod vlašću Habsburgovaca zbog čega su predodređeni biti pionirima austrougarske politike u Jugoistočnoj Europi. Nije isključeno da je i Ferdinand tada možda bio blizak toj ideji, s obzirom da ga je prema Rauchu zanimalo širenje monarhije preko Drine. Takav stav ne treba nas začuditi jer Habsburgovci nisu bili ekskluzivna (njemačko)austrijska nacionalna dinastija već vladari različitih naroda na području Srednje Europe koji su tvorili multikulturalno društvo, doduše bremenito s brojnim problemima, među kojima naročito odnosom vodećih i podređenih naroda. Pa je rečeno stajalište (o Srbima u Hrvatskoj koji su zahvaljujući habsburškoj vlasti na najvišem kulturnom stupnju od svih Srba te da bi zato po austrijskom shvaćanju trebali predvoditi pridobivanju u većoj ili manjoj mjeri i Srbije u austrougarski tabor) još razumljivije, ako imamo u vidu jednu od austrijskih misija - da bude – „država vjernih državnih činovnika što određena mjerila zakonitosti i higijene (dakle, superiornu kulturu) prenose sve do daleke Bukovine“ koju opisuju TAYLOR, *Habsburška monarhija*, 196.

iskazuju puno povjerenje bez obzira na sve te se na jugu Monarhije potiče otvaranje vrata promicanju ideje hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva.¹⁴⁵ Stoga Gabelica ispravno zaključuje da je sudbinu zagrebačke veleizdajničke parnice zapečatio isti čimbenik koji je krajem 1907. stvorio preduvjete za njeno pokretanje. To je bila austrougarska vanjska politika.

Tako da možemo reći kako je moguće pogoršanje sigurnosne situacije u banskoj Hrvatskoj, pa i šire na jugu Monarhije, bila svjesna žrtva, radi moguće koristi u dobicima austrougarske vanjske i/ili gospodarske politike. Protok vremena donio je nešto sasvim drugo i pokazao je koliko je Conrad bio u pravu, zahvaljujući prije svega njegovom oslanjanju na brojna obavještajna izvješća tijekom vremena, koja je do tada nabavila vojna obavještajna služba na čelu s EB-om. Vojni vrh bio je nesumnjivo razočaran sa raspletom veleizdajničkog procesa koji bi zato sa stajališta sigurnosti Monarhije mogli zvati „žalosnim procesom“ jer niti je velikosrpski pokret u Hrvatskoj njime bio ugušen, a niti je došlo do rata u kojem bi Srbija bila vojno poražena i time velikosrpska ugroza minula.

Austro-Ugarska je na Berlinskom kongresu 1878. godine dobila mandat za okupaciju Bosne i Hercegovine kao naknadu za prepuštanje sjevernih talijanskih pokrajina. Mandat je bio ograničen na rok od 30 godina, nakon čega je Austro-Ugarska izvršila aneksiju BiH pod utjecajem događaja u Turskom Carstvu koji su bili prijetnja priznavanju pripadnosti Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj Monarhiji. Nakon što je Turska Balkanskim ratom praktično izbačena sa europskog kontinenta, velikosrpska politika se u cijelosti orijentirala prema zapadu.¹⁴⁶ Tijekom balkanskih ratova Srbija je značajno proširila svoj teritorij na štetu susjeda. Srbi su u novoosvojenim krajevima protjerivali druge narode i stvarali su nacionalno homogenu državu. S druge strane, na mirnu aneksiju BiH Srbija počinje upirati prstom, austro-ugarsku politiku naziva osvajačkom i proziva je za odnos prema Srbima i Slavenima u monarhiji. No Srbi su u Bosni i Hercegovini dijelili sudbinu

¹⁴⁵ SIROTKOVIĆ, „Pravni i politički aspekti procesa Reichpost – Friedjung“, 156-157.

¹⁴⁶ Bojnik Gellinek, austro-ugarski vojni izaslanik (ataše) u Beogradu i šef ispostave austrougarske vojne obavještajne službe za Srbiju iza Balkanskih ratova javlja EB-u da svaki srpski patriot priželjkuje zauzeće austro-ugarskih južnih zemalja, a da je Srbiji samopouzdanje jako poraslo nakon poraza Turske i Bugarske. Početkom 1914. EB procjenjuje da bi Rusija mogla biti spremna za rat s Austro-Ugarskom tek za dvije do tri godine, no vojni izaslanik iz Stockholma koji je bio zadužen za mrežu uhoda u Rusiji, upozorava da bi Rusija mogla već i za jednu godinu biti spremna za rat. Pašić je u siječnju 1914. tražio od ruske vlade isporuku oružja i topova kao nužnu do kraja proljeća 1914. U svibnju 1914. EB je od diplomatskih krugova u Rumunjskoj zaprimio dojave o mogućem rusko-srpskom dogovoru da u slučaju smrti Franje Josipa, Srbija ipak ospori austro-ugarsku aneksiju BiH te zaoštri odnose i po cijenu izbijanja rata, neovisno što bi to moglo izazvati širi europski sukob. Međutim, po mišljenju EB-a na političkom horizontu tada nije bilo drugih opipljivih okolnosti koje bi upućivale na takav rasplet, RONGE, *Kriegs*, 83-85.

ostalnih naroda, sudbinu koja je nesrpskim narodima na području novoosvojenih srpskih područja izgledala poput života u raji.¹⁴⁷

Austro-Ugarski prijestolonasljednik nadvojvoda Franjo Ferdinand zalagao se za poboljšanje položaja slavenskih naroda unutar Monarhije. Najvjerojatnije ne zato što bi to smatrao pravednim ili progresivno demokratskim činom, već iz dinastičkih razloga, jer je pored ostalih to mogao biti način za discipliniranje neposlušne Ugarske. Ujedno bi to bio slom srbijanske politike koja nije mogla prežaliti gubitak BiH. Srbijanske težnje pri tome dobivale su potporu iz Rusije. Cilj Srbije bio je destabilizirati Austro-Ugarsku i zatim od nje otrgnuti hrvatske i bosansko-hercegovačke krajeve te ih pripojiti srbijanskoj kruni. Time bi lokalno na dobitku bila Srbija, jer bi dodatno proširivši svoj teritorij postala ključnim čimbenikom na Balkanu, a međunarodno bi ojačao utjecaj Rusije na jugoistoku Europe jer bi preuzela kontrolu nad trasom bagdadske željeznice, što bi značilo i nadzor prometa prema Dardanelima.

Nadvojvoda je bio najveća prijetnja velikosrpskim planovima. Srbija je igrala na kartu destabilizacije Monarhije mudro budeći nacionalne osjećaje poglavito srpskog, ali i dijela hrvatskog stanovništva koji se još uvijek zanosio južnoslavenskom idejom. U prilog ovim planovima nikako nije išla Ferdinandova želja za reformom Monarhije. Pored mogućeg osnutka treće jedinice unutar Monarhije,¹⁴⁸ Ferdinand se zalagao i za povećanje prava i veću autonomiju etničkim skupinama, a pored tog i za uvođenje općeg biračkog prava u Ugarskoj.¹⁴⁹ Time je pored bijesa Rusije i Srbije, navukao i negodovanje ugarskog plemstva koje je težilo zaštititi svog povlaštenog položaja, a jedini put za to vidjelo je kroz mađarizaciju nemađarskih naroda u Ugarskoj kojih je bilo preko 50% stanovništva (Slovaka, Hrvata, Rumunja itd.). Nadvojvoda je zato uživao simpatije pretežnog broja Hrvata u Trojedinj kraljevini i kod dijela južnih Slavena u BiH, kao i kod Slavena općenito u Monarhiji. Karizmi njegova lika pridonijelo je i napuštanje tradicije tako da se nije oženio s visokom plemkinjom, već je za suprugu izabrao groficu Sofiju Chotek, pripadnicu nižeg češkog

¹⁴⁷ Danijel TATIĆ, „Ubiti Franju Ferdinanda – Nadvojvoda je smetao težnjama Srbije za proširenjem teritorija“ (podlistak: Stogodišnjica - kronologija 1914-1918), *Vojna povijest*, Zagreb, lipanj 2014, broj 39, 8-16.

¹⁴⁸ To nije bio jedini plan o reorganizaciji unutarnjeg ustrojstva Monarhije, već je bilo i drugih planova sa raznim inačicama i njihovim podvarijantama, a aktualizacija je ovisila o razvoju događaja nakon Ferdinandova stupanja na prijestolje.

¹⁴⁹ U Austriji je već bilo uvedeno, a u Ugarskoj nikad. Zanimljivo je da u kontinuitetu od tridesetak zadnjih austro-ugarskih godina nije samo Franjo Ferdinand, već i raniji austro-ugarski prijestolonasljednik, nadvojvoda Rudolf (1858-1889, sin Franje Josipa I) težio određenoj distanci u odnosima s Njemačkom i redefiniranju ugarskog položaja u Monarhiji te općenito njenoj reformi. Istovjetne ideje prihvatio je i posljednji prijestolonasljednik koji je dočeka postati vladarem - car i kralj Karlo I. (IV.) O razmišljanjima Karla Ludvika, (1833-1896) oca Franje Ferdinanda koji je kratkotrajno naslijedio Rudolfa na mjestu prijestolonasljednika nemamo podataka.

plemstva, što je u samoj Austro-Ugarskoj izazvalo političku te ustavnu krizu,¹⁵⁰ koja je usporediva s krizom u Velikoj Britaniji zbog braka Edvarda VIII. i Wallis Simpson, ali tridesetšest godina kasnije. To su sve bili znaci koji su mogli simbolički zorno označiti moderniji kurs austrougarske politike. Ukloniti prijestolonasljednika značilo je stati na kraj reformama kojima su težili podređeni narodi Monarhije, obezglaviti austrougarsku vojsku,¹⁵¹ potpiriti nacionalne tenzije i time dovesti do nemira unutar granice Monarhije te bitne odluke o daljnjem tijeku događaja prepustiti ostarjelom caru.

Pripreme atentata, kao i tijek nadvojvodinog puta su do danas u historiografiji iscrpno obrađene pa ćemo se zadržati na nekoliko detalja koji se odvijaju prije ili iza samog atentata.¹⁵²

Prema Rongeu Franjo Ferdinand je prije puta u Sarajevo tražio da mu EB predstavi mjere zaštite. Ronge mu je osobno predložio da se u područjima manevara lokalno sumnjive osobe privremeno stave u pritvor te je želio poslati redarstvene detektive iz Beča koji bi zajedno s lokalnom policijom stvorili jaki neposredni krug osiguranja oko prijestolonasljednika tijekom njegovog boravaka u Sarajevu. Međutim nadvojvoda je odbio takav plan bez obrazloženja, što je Rongea iznenadilo i ostalo mu je nepoznato tko ili što je stajalo iza toga.¹⁵³

Prvo, vijest o atentatu izazvala je senzaciju u cijelom svijetu. Bečki je tisak za propust u osiguranju krivio vojnu upravu jer je smatrajući posjet isključivo vojnom stvari, sama brinula za sigurnost nadvojvodskog para u Bosni i Hercegovini. Važno je primijetiti kako o samom putu službeno nije bio obavješten Leon Biliński,¹⁵⁴ tada zajednički ministar financija, ujedno zadužen za Bosnu i Hercegovinu, a upravo je zbog ubojstva Ferdinanda pao u carevu nemilost. Car ga je

¹⁵⁰ Iz tog razloga Ferdinand je morao pristati na to da Sofija neće postati caricom, kao i da njihova djeca neće biti u nasljednom redu za prijestolje.

¹⁵¹ Ferdinand je bio vrhovni nadzornik i vojske i ratne mornarice, to je bila dužnost koja bi danas odgovarala glavnom inspektoru oružanih snaga jedne zemlje, kao i zamjenik vrhovnog vojnog zapovjednika po punomoći cara i kralja.

¹⁵² Ovdje možemo spomenuti kako je krajem 19. i početkom 20. stoljeća atentat bio česta pojava, osobito od anarhista, 1881. ubijen je ruski car Aleksandar II, 1894. francuski predsjednik Carnot, 1898. austrijska carica Elizabeta, 1900. talijanski kralj Umberto I, 1901. američki predsjednik McKinley, 1903. srpski kralj i kraljica Aleksandar i Draga Obrenović (doduše u puču, a ne klasičnom atentatu), 1908. ubijen je portugalski kralj Karlo I, a na našim područjima počinjenja su tri atentata na banove te neuspio atentat na zemaljskog poglavara BiH Varešanina 1910., itd. Pozadinu atentata u vidu srbijanskih ekspanzionističkih planova zorno je predstavio BUŠIĆ, „Tajni ratni planovi Kraljevine Srbije“, 45-74, naročito 55-59.

¹⁵³ RONGE, *Kriegs*, 86.

¹⁵⁴ Leon Biliński (1846.-1923.), austrougarski i poljski ekonomist i političar. U Carevinskom vijeću predsjedao klubom poljskih zastupnika. Austrijski ministar financija 1895.-1897. i 1909.-1911. te Austro-Ugarske 1912.-1915. Na toj funkciji proveo reorganizaciju u Bosni i Hercegovini te stvarnu vlast prenio na vojnog zapovjednika. Zauzimao se za rat protiv Srbije 1914. Na zajedničkom ministarskom savjetu 31. listopada 1914. zatražio da se eventualno uvođenje vojne uprave u Galiciji učini na način koji u duhu austro-poljskog rješenja ne bi negativno utjecao na osnivanje neovisne poljske države bazirane na ideji „kongresne Poljske“, koju bi sačinjavali teritoriji oslobođeni od Rusa, udruženi s austrijskom Galicijom, a za uzvrat bi na čelo Poljske došao jedan od Habsburgovaca kao kralj i udružio zemlju u Austro-Ugarsko-Poljsku na tripartitnoj osnovi. Zbog žestokog Tiszinog protivljenja prijedlog nije prihvaćen. Poslije rata poljski ministar financija. Napisao *Uspomene i dokumente (Wspomnienia i dokumenty, 1846-1922)* I-II, Varšava, 1924-25.

smatrao moralno odgovornim zbog lošeg sustava uprave u BiH. Bilińskom se zamjeralo što redarstvene vlasti nisu bile upoznate sa stavovima srpskog nacionalizma i mogućom zavjerom protiv prijestolonasljednika. Cijeli program puta i boravka organizirala je vojska. Civilno redarstvo koje se brinulo o dijelu osiguranja, slijedilo je vojne upute, a one su se glede tragičnog ishoda pokazale nedjelotvornima. Tisak je upozorio i na kritičan propust i zaključio da je vojna vlast, kada je nadvojvoda nakon prvog atentata¹⁵⁵ izrazio želju posjetiti ranjenike i na tome insistirao, morala ukloniti sa željene trase kretanja sve građane koji su se na njoj nalazili ili pak osjetno pojačati vojnu pratnju odnosno neposrednu zaštitu nadvojvodinog automobila. To je nalagao zdravi razum, međutim tako nije učinjeno. Prema prvim izjavama dvojice atentatora Čabrinovića i Gavrila Principa koje su prenesene u sarajevskom listu *Hrvatski dnevnik* obojica su priznali zločin i njime se dičili, jedino što je Princip izrazio žaljenje zbog smrti nadvojvotkinje Sofije.

Pucnji u prijestolonasljednika bili su dragulj u kruni velikosrpske politike. No ta ista politika nije razmišljala o položaju Srba u Monarhiji nakon atentata. Iako je srpska strana velikosrpske ideje nastojala upakirati u opću problematiku južnih Slavena unutar Monarhije,¹⁵⁶ narodi Hrvatske i Bosne i Hercegovine iskazali su pak stav protusrpskim prosvjedima u kojima je najviše stradala upravo imovina Srba u obje zemlje. Pazinski list *Pučki prijatelj* odlično ocrtava kako su Hrvati primili vijest o ubojstvu prijestolonasljednika: „Vijest o groznom atentatu, koji se zbilo u Sarajevu, došla je oko 4 sati kobnog onoga dana u Pazin, te je prouzročila sveopću konsternaciju duhova, osobito među Hrvatima, koji dobro znaju, koga gubimo u osobi umorenog prijestolonasljednika i njegove supruge.“¹⁵⁷ Istog trenutka protusrpsko raspoloženje zavladao je u cijeloj Monarhiji. Atentat je bio samo okidač za izražavanje otvorenog nezadovoljstva velikosrpskom politikom koja je radila na destabilizaciji Austro-Ugarske kako bi teritorije Hrvatske (uključivo Dalmaciju i Slavoniju), BiH te Vojvodine pripojila Srbiji. Ta je politika Srbijom zavladao od vremena smaknuća dinastije Obrenovića i dolaskom dinastije Karađorđevića, premda joj početci datiraju u sredinu 19. stoljeća. Hrvati su itekako bili svjesni destruktivne politike istočnog susjeda koja je često sakrivena iza slavenske i južnoslavenske ideologije mutila vodu i nastojala Hrvate prikazati Srbima, a time i njihove teritorije srpskima.

Diljem Monarhije odmah nakon saznanja o atentatu dolazi do protusrpskih prosvjeda, pa tako i hrvatskim gradovima.

¹⁵⁵ Nakon što je Nedjeljko Čabrinović bacio ručnu bombu.

¹⁵⁶ Zbivanja 1918. pokazala su da je ta politika dugoročno donijela ploda, bar u tom trenutku.

¹⁵⁷ „Odjek atentata u Pazinu“, *Pučki prijatelj*, Pazin, 2. VII 1914, broj 26, god. XV.

Iz same Srbije ministra vanjskih poslova Austro-Ugarske Leopoldu Berchtoldu¹⁵⁸ izvjestili su diplomati Strock iz Beograda, konzul Jehlitsch iz Skopja i Hoflehner iz Niša koncem lipnja 1914. da je „gomilu zahvatilo fanatizirano raspoloženje brojnim izrazima odobravanja atentata, koje ne mogu drukčije nego nazvati nečovječnim“.¹⁵⁹

Vidovdanski atentatori imali su uzor u Bogdanu Žerajiću, članu srpske terorističke organizacije *Crna ruka*¹⁶⁰ koji je 15. lipnja 1910. izvršio neuspjeli atentat na zemaljskog poglavara BiH, baruna Marijana Varešanina. Nakon pet promašenih hitaca Žerajić je posljednjim streljivom sebi oduzeo život. Srpski tisak je od Žerajića počeo stvarati narodnog junaka, a u ozračju kosovskog mita 18. kolovoza 1910. (po julijanskom kalendaru 5. kolovoza)¹⁶¹ na rođendan Franje Josipa beogradska *Politika* objavila je Žerajićeve fotografije pišući kako je „Žerajić počinio atentat kao plemeniti odvjetak naroda, koji je na taj krvavi način htio prosvjedovati protiv tuđeg gospodstva“ i u nastavku: „U Beču su željeli da se izbriše svaka uspomena na Žerajića i porekne svako značenje njegovom atentatu. No upravo taj strah pred mrtvim Žerajićem i zabrana, da mu se ime u celoj Bosni i Hercegovini ne spomene, imali su za posledicu, da se njegovo ime u narodu spominje kao svetinja, a danas, može biti više no ikada. U današnji dan palimo i mi sveću na njegovu grobu i kličemo: Slava Žerajiću!“ Potom je slijedio tekst pjesme *Bosna živi* u kojoj se veliča Žerajićev čin, a znakoviti su sljedeći stihovi koja je *Politika* simbolički objavila očito ne slučajno, na carev rođendan:

„Česare čuli u puščanom plamu, olovna tanad tvome tronu leće, ...

Ruka mu je klonula, al iz krvi će sto se ruku dići, jer ovaj hitac samo znak je prvi“...

Glasilo srpske terorističke organizacije *Crna ruka - Pijemont*, na godišnjicu aneksije BiH, 8. listopada 1913. piše: „Danas je pet godina, kako je carskim dekretom suverenitet habsburškog žezla proširen na Bosnu i Hercegovinu. Bol, što je toga dana zadan srpskom narodu, osjećat će narod kroz decenije. Osramoćen i uništen stenjavao je srpski narod u očaju. Narod se zavjerava, da će se osvetiti, kako bi junačkim korakom došao do slobode... . Danas, gdje srpski grobovi kite stare

¹⁵⁸ Austrougarski političar (1863-1942), pripadnik vrlo bogate moravsko-madžarske obitelji, u diplomatskoj službi od 1893., poslanik u Sankt Peterburgu od 1906. do 1912., od 1912. austrougarski ministar vanjskih poslova, iste godine potpisao obnovu Trojnog saveza, glavni sastavljač ultimatumu Srbiji nakon sarajevskog atentata i zagovornik rata, premda iz Ugarske, nije pripadao Tiszinom krugu, 1915. odstupio nakon sukoba, u manjoj mjeri s Conradom, a većoj s Tiszom, zbog spremnosti da Italiji pod njemačkim pritiskom da određene teritorijalne ustupke u dijelovima južnog Tirola i albanske obale, u zamjenu za daljnju talijansku neutralnost.

¹⁵⁹ TATIĆ, „Ubiti Franju Ferdinanda – Nadvojvoda je smetao težnjama Srbije za proširenjem teritorija“, 14, Christopher CLARCK, *The Sleepwalkers, How Europe Went to War in 1914*, New York, 2014., 387.

¹⁶⁰ Drugi naziv tajne organizacije *Ujedinjenje ili smrt*.

¹⁶¹ www.digitalna.nb.rs/sf/NBS/novine/politika/1910/08/05#page/0/mode/1uo, pristup ostvaren 8. ožujka 2018.

srpske zemlje,¹⁶² gdje je srpska konjica stupila na bojne poljane Macedonije i stare Srbije, obraća se srpski narod dovršivši svoju zadaću na jugu, na protivnu stranu, odakle se čuje plač i stenjanje srpske braće, i gdje gospodare vješala.¹⁶³ Srpski vojnici, koji se danas u Dušanovom carstvu bore s onim Arbanasima, što ih je protiv nas naučkala država, koja nam je otela Bosnu i Hercegovinu, zavjerali su se i danas, da će protiv „druge Turske“¹⁶⁴ postupati isto onako, kako su s božjom pomoći postupali protiv balkanske Turske. Oni se tako zavjeravaju i nadaju, da je dan osvete blizu. Jedne Turske je nestalo, a dobri srpski Bog¹⁶⁵ će dati, da nestane i druge Turske.“ Beogradska *Pravda* 2. siječnja 1914. srpskom stanovništvu šalje svojevrsnu novogodišnju čestitku u kojoj najavljuje: „Naše želje o novoj godini upravljene su u prvom redu našoj braći, što još nijesu oslobođena i stenju u tuđem ropstvu,¹⁶⁶ Srbi neka istraju, poslije Kosova došlo je Kumanovo, a niz naših pobjeda još nije završen.“¹⁶⁷

Dugogodišnja propaganda srpske strane protiv Austro-Ugarske urodila je plodom. Atentat na osobu koja je težila korjenitim promjenama, koje bi bez obzira na njene motive, znatno poboljšale položaj slavenskih naroda u sklopu Monarhije, značio je i kraj ideje stvarne i odlučne reforme monarhije, kakva bi joj je realno mogla osigurati uvjete za opstanak, a ujedno je značio i nastavak širenja velikosrpske ideologije. Srpski predsjednik Vlade Nikola Pašić jako je dobro znao koliku prijetnju srpskim ekspanzionističkim planovima svojim reformističkim planovima predstavlja Ferdinand. Zato je i sam izjavio da se njega boji više od svih austrougarskih topova. Ta prijetnja otklonjena je političkim atentatom.¹⁶⁸ Ako ga i nije planirao ili organizirao njegove posljedice u konačnici su mu odgovarale.

Znakovito je da atentatori Princip, Čabrinović i Grabež nisu mogli izdržavati svoju kaznu u Zenici jer bi o njima skrb vodili pored ostalih i srpski stražari, koji su intimno vjerojatno odobravali njihov čin, ali i duhovnici koji su bili pod istragom austrijskih vlasti zbog sumnje na velikosrpsku propagandu.¹⁶⁹

¹⁶² Ideologija krvi i tla.

¹⁶³ Ovo bi se danas smatralo proizvodnjom psihoze u stanovništvu s ratnim ciljem.

¹⁶⁴ Srpski eufemizam za Austro-Ugarsku.

¹⁶⁵ Bog je dobio nacionalnu pripadnost.

¹⁶⁶ To su tada mogli biti samo još Srbi u Austro-Ugarskoj.

¹⁶⁷ Ideja Kosova i kosovskog mita je poznata, a u Kumanovo je Srbija polučila veliku pobjedu u balkanskom ratu.

¹⁶⁸ O dometima reformi moguće je vidjeti bar dio događaja koje bi nadvojvoda poduzeo u prvo vrijeme po dolasku na prijestolje, s obzirom da u Beču u arhivu *Militarkanzlei* postoji zbirka pod nazivom „*Thronwechsel*“ u kojoj se pored raznih planova nalaze i pripremljene odluke novoga cara po različitim pitanjima i imenovanjima te razrješenjima kojima nedostaje samo potpis Franje Ferdinanda kao vladara. To bi bio predmet za posebno historiografsko istraživanje.

¹⁶⁹ RONGE, n. dj., 134.

Po ubojstvu prijestolonasljednika i njegove supruge Austro-Ugarska Monarhija bila je u šoku. Tih dana carska prijestolnica pretrpjela je najveće protusrpske demonstracije.¹⁷⁰

Nakon atentata na Ferdinanda, premda su redarstvene aktivnosti u zemlji bile pojačane zbog cijelog niza događaja koji je uslijedio – ogorčenje pučanstva, napada na srpske trgovine i sl., jačih aktivnosti SDDS-a nema.¹⁷¹ Ona se zbivaju tek post festum u smislu traženja osoba umiješanih u atentat ili osoba odnosno društava s njima u svezi.

Austro-Ugarska je predala službenu notu Srbiji 23. srpnja 1914.¹⁷² U noti je utvrđeno da su događaji posljednjih dana, a poglavito sarajevski atentat, dali dovoljno dokaza da u Srbiji postoji subverzivan pokret koji je nastao pod okriljem srbijanske vlade, a kojemu je cilj otkidanje dijelova austrougarskog teritorija. Pokret je raširen i izvan srbijanskih granica, a na teritoriju Monarhije došao je do izražaja terorističkim djelovanjem. Tekst dalje nastavlja: „ne samo da kr. srbska vlada nije učinila ništa da ispuni formalnu obvezu, koju je preuzela u svojoj izjavi od 31. ožujka 1909. godine,¹⁷³ ona što više nije učinila ništa, da potisne taj pokret, ona je mirno gledala zločinačko, napereno proti monarhiji rovarenje raznih društava i udruženja, neobuzdano pisanje novinstva, uzveličanje atentatora, sudjelovanje časnika i činovnika u tom subverzivnom rovaranju, trpila je širenje propagande u javnoj nastavi, pa je napokon dozvolila sve manifestacije, kojima je srpsko pučanstvo podjarivalo na mržnju protiv monarhije i na prijezir njezinih uredaba. To držanje kr. srbske vlade potrajalo je čak i u onom času, kad su događaji od 28. lipnja cijelom svijetu pokazali grozne posljedice takovog držanja“. Inače kroz ovu tezu neprestano nailazimo na podatke o takvom ponašanju koji potječu iz izvorne arhivske građe.

U daljnjem tekstu nota se poziva na rezultate istrage iz kojih je evidentno da je atentat začet u Beogradu te da su ubojice bile opskrbljene oružjem od strane srbijanskih časnika i državnih dužnosnika; dok su srbijanski pogranični organi odredili i proveli otpremu atentatora i oružja na

¹⁷⁰ O reakcijama vidi: RAUCHENSTEINER, *The First World War and the End of Habsburg Monarchy*, 87-90 i Željko KARAULA, „Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji“, *Radovi*, Vol. 43, 255-291. Uza sve to moramo spomenuti za današnje prilike jedan neuobičajeni događaj koji svjedoči o pokušaju Austro-Ugarske da zadrži visoki stupanj civiliziranog ponašanja. Srpanjska kriza zatekla je načelnika Glavnog stožera Kraljevine Srbije vojvodu Radomira Putnika na liječenju u austrijskim toplicama Bad Gleichenberg. Njemu je u konačnici dopušteno da se 25. srpnja 1914. vrati u Srbiju, RONGE, n. dj., 97.

¹⁷¹ Načelnik Glavnog stožera Conrad otišao je iza sahrane prijestolonasljednika početkom srpnja tjedan dana na godišnji odmor, kao i ministar rata Alexander Krobatin, dok je doduše Ronge prekinuo svoj godišnji odmor. Tada se još nije očekivalo da bi mogao izbiti rat, RONGE, *Kriegs*, 87.

¹⁷² Još prije predaje note Srbiji EB je primijetio 20. srpnja 1914. da su Rusi počeli zvati pričuvu u pogranične postrojbe, kao i koncentrirati konjički korpus uz granicu prema Galiciji, stoga je zapovjedio da se miniraju mostovi na granici s Rusijom, RONGE, n. dj., 87-88.

¹⁷³ U izjavi iz 1909. srbijanska vlada izjavila je da njena prava nisu povrijeđena aneksijom Bosne i Hercegovine te da će se napustiti prosvjedno držanje spram aneksije. Pored toga, Srbija se istom izjavom obvezala na promjenu svog političkog pravca spram Austro-Ugarske, s kojom je trebala nastaviti živjeti u prijateljskim odnosima.

područje Bosne i Hercegovine. Dugogodišnje srpsko rovarenje i potkopavanje mira, koje je kulminiralo ubojstvom prijestolonasljednika, prisililo je Monarhiju na upućivanje zahtjeva srbijanskoj vladi za davanjem službenog obećanja i jamstva da će ugušiti zločinačku i terorističku propagandu protiv Monarhije, kao i sva nastojanja da se otrgnu dijelovi njenog teritorija. Kako bi obećanje dobilo službeni karakter, Austro-Ugarska je zahtijevala od srbijanske vlade da se javno ogradi od svih terorističkih djelovanja, izrazi žaljenje zbog sudjelovanja svojih vojnih i državnih službenika u tim djelovanjima te zaprijeti kaznom svima onima koji bi nastavili terorističkim akcijama protiv Monarhije. Nota je sadržavala i deset točaka kojima bi se, ukoliko ih prihvati, Srbija obvezala na sprječavanje velikosrpske propagande i rovarenja protiv teritorijalne cjelovitosti monarhije, raspuštanje terorističkih društava, uklanjanje svih elemenata velikosrpske propagande iz javne nastave te odstranjivanje svih časnika i javnih djelatnika koji su krivi za širenje propagande. Nadalje, srbijanska vlada je trebala pristati na zahtjev da austrougarski organi sudjeluju pri gušenju subverzivne propagande, morala je sudski procesuirati krivce i uhititi osobe kompromitirane sarajevskom istragom; svim sredstvima spriječiti krijumčarenje oružja i eksplozivnih tvari preko srpske granice; dati objašnjenja o izjavama visokih srbijanskih dužnosnika protiv Austro-Ugarske te da će austrougarsku vladu bez odgode izvijestiti o provedbi gore navedenih mjera, kao i na sudjelovanje austrijskih organa u istrazi. Rok za odgovor bio je točno 48 sati od vremena kada je veleposlanik Wladimir Giesel uručio notu srbijanskom ministru financija dr. Lazaru Pačui s obzirom da je Pašić bio otputovao iz Beograda u unutrašnjost Srbije, izgleda kako bi kupio vrijeme za odgovor i konzultirao se sa stranim silama. Rok za odgovor isticao je 25. srpnja u 18 sati.

Tijekom srpnja 1914. na ulicama Beča i Budimpešte vladalo je neopisivo oduševljenje koje su Bečani iskazivali u rodoljubnim demonstracijama. Vijest o prekidu diplomatskih odnosa sa Srbijom (25. srpnja 1914., dan isteka ultimatum, a isti dan kad je Srbija objavila opću mobilizaciju, dakle prije Austro-Ugarske)¹⁷⁴ s velikim je ushitom dočeka i u Budimpešti. Zagrebačke ulice vrvjele su vojnicima i ljudima koji su se odazivali na pozive na mobilizaciju. Pjevale su se domoljubne pjesme, a kuće su bile okićene hrvatskim zastavama. U ovim domoljubnim demonstracijama sudjelovali su svi slojevi zagrebačkog društva. Pored takvih primjera, bilo je i

¹⁷⁴ EB je tada započeo s akcijama organiziranja ustanka na području Makedonije protiv srbijanske vlasti, proturatne agitacije prema srbijanskim novacima i pričuvnicima, razne sabotaže, uključivo rušenje par mostova kako bi vezao što više srbijanskih snaga za Makedoniju. Akcije su glede zatvaranja granica bile organizirane s teritorija Bugarske i Albanije, tako da čak srpski list *Samouprava* 25. IX 1914. (po gregorijanskom kalendaru) piše o usklađenom djelovanju austrougarskog poslanika u Sofiji Tarnowskog i makedonskih „bandi“, premda je u stvarnosti iza tih operacija stajao vojni izaslanik pukovnik Laxa, koji je čak uspio presjeći željezničku prugu Beograd – Solun i time spriječio opskrbu srbijanske vojske opremom, oružjem i streljivom, ali ipak prekasno da pomogne Potioreku. Druga mogućnost za dostavu oružja Srbiji postojalo je još samo preko Rumunjske Dunavom, gdje isto tako Austrijanci potapaju brodove i miniraju skladišta, RONGE, n. dj., 88-90.

onih koji su nastojali nečasno iskoristiti priliku i zaraditi na tuđoj nesreći. Jasno su prozivani trgovci koji bi podignuli cijene živežnih namirnica, a pučanstvo je pozivano da takve trgovce prijavi redarstvu koje je imalo naredbu da protiv takvih najstrože postupi. U četvrtak 30. srpnja 1914., a nakon što je Srbija još 25. srpnja odbila ultimatum, na naslovnica novina osvanuo je proglas pod naslovom: „Mojim narodima“, u kojemu je car i kralj Franjo Josip obznanio razloge objave rata Srbiji.¹⁷⁵

1.10. Početak rata

Zahvaljujući razmjernoj blizini južnog bojišta, dobroj željezničkoj povezanosti i mogućnosti zbrinjavanja većeg broja vojnika, Zagreb je imao važnu ulogu tijekom ratnih priprema. Zagrebački željeznički kolodvor vrvio je od pričuvnih vojnika i vojnih obveznika koji su pristizali iz svih krajeva države. Svrstavani su u svoje postrojbe i slani na odredište. Lokalni tisak hvalio je građane Zagreba koji su srdačno dočekivali vojnike, ugošćivali ih i pružali im okrijepu. Zagrepčani su, prije završetka mobilizacije i prije prvih okršaja, organizirali ratne službe. Sam položaj grada Zagreba, njegova klima i zdravstvene uredbe činili su ga idealnim mjestom za prijem i njegu ranjenika. Akcija zagrebačkog građanstva bila je usmjerena u dva pravca. S jedne strane nastojalo se olakšati život onim obiteljima čiji su hranitelji otišli na ratište, a s druge strane, učiniti sve što je

¹⁷⁵ Danijel TATIĆ, „Kocka je bačena – objava rata“, podlistak Stogodišnjica: Kronologija 1914.-1918. (7), *Vojna povijest - magazin za vojnu povijest*, srpanj 2014., broj 40., 44-51. Krajem srpnja osnovan je u Beču *Kriegsüberwachungsamt* (kratica: KÜA, Ratni nadzorni ured) za područje Austrije sa zadaćom koordiniranja aktivnosti svih središnjih državnih tijela te defenzivne doglasne službe, a u Budimpešti s istovjetnom zadaćom *Kriegüberwachungskommission* (KÜK, Ratno nadzorno povjerenstvo) s time što je on trebao usklađivati napore i Austrije i Ugarske u BiH, za koju svrhu su pri KÜK-u postavljeni predstavnici austrijskog Ministarstva unutarnjih poslova. Ujedno se uvodi cenzura pošte, telefona, brzojava, novina i svih tiskovina, a s obzirom na količinu pošte provedba cenzure predstavljala je šok za sve nadležne institucije. U svim većim gradovima osnivaju se cenzurska povjerenstva ili uredi za poštu i brzojav, uvodi se i nadzor pošte ratnih zarobljenika (kroz *Zentralnachweissbureau*), sve te aktivnosti doprinijele su da se vojna obavještajna služba posveti svojim ratnim zadaćama. U tom kontekstu pri svim zapovjedništvima vojski (armija) osnivaju se obavještajne postaje te pri zborovima (korpusima) obavještajne ispostave, a drugdje po potrebi poput primjerice pri etapnim zapovjedništvima pojedinih bojišta. Za vojno obavještajne poslove u pozadini zaduženi su glavni uredi vojne obavještajne službe pri vojnim odnosno posadnim zapovjedništvima, a u Sarajevu je čak osnovan posebni obavještajni odjel AOK-a *Nachrichtabteilung B* namijenjen ratu sa Srbijom, kojeg su sačinjavali stručnjaci za Balkan, dok je u AOK-u ustrojen obavještajni odjel prema ratnom ustroju kojeg su činili svi časnici EB-a i mobilizirani pričuvni časnici u EB (za vrijeme djelovanja *Nachrichtenabteilunga B* u Sarajevu, *Nachrichtenabteilung u AOK-u* označavan je slovom A), na čelu svih bio je šef EB-a, pukovnik Hranilović, RONGE, *Kriegs*, 91.

Oskar Hranilović (1867-1933) je 1877-79. polazio dva razreda klasične gimnazije u Zagrebu. Pohađao je višu vojnu školu u Weißkirchenu (Hranice) u Moravskoj, odakle je 1886. prešao u vojnu akademiju Teresianum u Bečkom Novom Mjestu. Po završetku studija, stupio je kao poručnik u 53. pukovniju nadvojvode Leopolda gdje je bio pomoćnik zapovjednika. Postao je general-bojnik, zatim vojni izaslanik u Sofiji, a radio je i kao prevoditelj s turskog jezika na bečkom dvoru. Godine 1914. bio je na čelu vojne obavještajne službe, na kojoj dužnosti ostaje do 1917.

bilo u njihovoj moći da se vodi kvalitetna skrb oko njege ranjenika. U svim nastojanjima imali su punu podršku države koja je i sama puno toga učinila po tim pitanjima. Na području cijele Monarhije od 1. kolovoza 1914. proglašen je moratorij koji je onemogućavao utjerivanje dugova, organizirana je novčana pripomoć obiteljima mobiliziranih vojnika, a brinulo se i o zbrinjavanju žetve mobiliziranih seljaka. Za sve one segmente o kojima se nije mogla pobrinuti država, Zagrepčani su pokrenuli više akcija u cilju prikupljanja pomoći i ublažavanja ratnih poteškoća.¹⁷⁶

Uskoro je došlo i do prvih jačih sukoba na srbijanskom području. Kazneni pohod na Srbiju (*Augustfeldzug*) trebao je trajati od 12. do 18. kolovoza 1914. U tom razdoblju planiralo se bez većih problema pregaziti srbijanske snage i osloboditi svoje za operacije na drugim bojištima. Austro-Ugarska je uspjehom na srbijanskom bojištu željela utjecati na rumunjski, bugarski i turski prijelaz na stranu Središnjih sila. Završetak ratnih operacija u Srbiji, predviđen za 18. kolovoza trebao se simbolički poklopiti s rođendanom cara Franje Josipa. U periodu od 12. do 15. kolovoza 1914. Austro-Ugarska vojska ušla je u Srbiju, ali umjesto prijelaza Dunava i daljeg očekivanog prodora dolinom Morave prema jugu, izvršen je prijelaz preko Drine u čemu je sudjelovao i 13. zbor. Međutim ta vojna kampanja bitkom na Ceru završila je neuspješno i austro-ugarske snage bile su prisiljene povući se.

Na poticaj Rusije, a radi rasterećenja njenih položaja u Galiciji dolazi i do srbijanskog protunapada, kako na području Drine tako i prelaskom Save 6. rujna. Srbijanska vojska počinje borbeno djelovati u Austro-Ugarskoj na području banske Hrvatske i to u istočnom Srijemu. Premda je Timočka divizija koja je izvršila taj prodor u žestokoj bitki kod Čevrtije, blizu Mitrovice bila zaustavljena, ipak joj je pošlo za rukom učvrstiti se na lijevoj obali Save, tako da su postrojbe srbijanske vojske koje su branile Beograd ušle u Zemun. Beogradska *Politika* u velikosrpskom stilu na naslovnici od 9. rujna donosi članak pod naslovom *Zemun je naš* u kojem Zemun naziva predgrađem Beograda, „koji vekovima odvojeno od nas postao je sastavnim delom Kraljevine Srbije od koje ga više ništa ne može odvojiti“. Zauzimanju Zemuna trebalo je dodati i mitsku komponentu kako bi se srpski narod uvjerio u svoje božansko poslanje. Stoga se u članku navodi da se tim činom „posvedočila beskrajna božanska snaga srpske vojske i što na svetu zemlju Beograda, uzdanice Srpstva i Jugoslavenstva, nije kročila prljava i divljačka noga austrijskog vojnika“. Osim velikog značaja za podizanje morala srbijanske vojske i naroda, zauzimanje Zemuna imalo je veliki strateški značaj. Time je Beograd prestao biti na prvoj crti bojišnice, što je

¹⁷⁶ Detaljnije o Zagrebu u Prvom svjetskom ratu vidjeti: Marko VUKIČEVIĆ, *Grad Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2018, (disertacija).

značilo i prestanak četrdesetodvodnevnih topničkih napada na srpsku prijestolnicu, pri čemu moramo napomenuti da se bombardiranje uzajamno razmjenjivalo.

Srbijanske vojne vlasti postavile su se kao osloboditelji Zemuna te su objavile proglas u kojemu su istakle: „Milošću Božjom i junaštvom hrabre srpske vojske vi ste oslobođeni svojih gospodara i nalazite se od ovih dana kao potpuno slobodni srpski građani pod vlašću Njegovog veličanstva kralja Petra Prvog“. S time da se nije zaboravilo napomenuti kako je gornji dio grada apsolutno čisti srpski dio Zemuna. Građani su uz to zamoljeni da grad okite srpskim zastavama i svečano dočekaju srbijanske vojnike. Srpski tisak naveliko je izvještavao i prenosio detalje o Srbima koji su s oduševljenjem dočekivali i slavili ulazak srbijanske vojske u Zemun i ostala mjesta koja su se našla pod srbijanskom okupacijom. To je bio dobar promidžbeni potez, ali sa skupim posljedicama. Srbijanske postrojbe do konca rujna su austrijskim protunapadom izbačene iz Srijema. A ponašanje dijela srpskog stanovništva koji su inače bili građani Austro-Ugarske tijekom okupacije Istočnog Srijema po svome opisu odgovaralo je počinjenju različitih kaznenih djela izdaje, pa i veleizdaje zemlje. Stoga je odmah po povratu kontrole nad Istočnim Srijemom proveden od strane vojnih vlasti istraga protiv Srba koji su protivničku vojsku dočekali s oduševljenjem, o čemu je bilo dokaza pa i fotografija i u srpskom tisku što smo spomenuli, nadalje koji su srbijansku vojsku obavještavali o položaju austrougarskih postrojbi ili su pak srbijanske vojnike opskrbljivali potrepštinama. Hrvatski tisak je izvještavao da je riječ o dijelu srpskog stanovništva koji se “žalosno ponio“. Na događaje u Srijemu osvrćemo se kasnije u ovoj tezi. Austrougarske vlasti nisu imale previše milosti prema svojim državljanima optuženima za veleizdaju. No, kada je je bila riječ o srbijanskim ratnim zarobljenicima postupanje je bilo vrlo primjereno.¹⁷⁷

¹⁷⁷ Danijel TATIĆ, „Njemačke pobjede u istočnoj Prusiji“, podlistak Stogodišnjica: kronologija 1914.-1918. (9), *VP – magazin za vojnu povijest*, Zagreb, broj 42., rujan 2014, 18-25.

2. 1914. – PRVA RATNA GODINA

2.1. Uvod

Rat je započeo optimistično glede njegovog očekivanog brzog završetka, ali Austro-Ugarska trpi prve poraze na srbijanskom ratištu, dok Njemačka nakon početnih uspjeha biva zaustavljena na zapadnom bojištu te postaje jasno da će rat trajati dulje od očekivanog. Od trenutka izbijanja rata Središnja defenzivno doglasna služba djeluje pod režimom iznimnih mjera. Pri tome je situacija u banskoj Hrvatskoj složena zbog cijelog niza čimbenika: dualizma u kojemu se isprepliću interesi Austrije i Ugarske, i to ne uvijek sukladni; ustavnog okvira djelovanja kroz Hrvatsko-Ugarsku nagodbu, pri čemu je banska Hrvatska vrlo često dovođena u neravnopravni položaj spram Ugarske povredama Nagodbe; neraspuštanje Ugarskog i Hrvatskog sabora,¹⁷⁸ što je u banskoj Hrvatskoj očuvalo parlamentarizam tijekom rata, a time i vlast Hrvatsko-srpske koalicije i to u situaciji kad su vojne vlasti sumnjičave prema lojalnosti pojedinaca u vrhu te Koalicije, kao i položaj šefa izvršne vlasti - bana Skerleca. Ban se povremeno tijekom 1914. pa i kasnije sukobljavao sa vojnim vlastima ne želeći udovoljiti njihovim zahtjevima za uhićenjem ili interniranjem pojedinih sumnjivih osoba pod zahvalnim izgovorom zaštite parlamentarizma, a to je odgovaralo i njegovom pokrovitelju ugarskom ministru–predsjedniku Istvánu Tiszi. Vezano za radne aktivnosti, Središnja defenzivno doglasna služba prvo se bavila svojim organiziranjem. Nakon toga počinje tijekom svibnja 1914. zaprimati prve obavijesti od *Evidenzbureau* i drugih središnjih ureda, o sumnjivim osobama na koje bi trebalo pripaziti, uhititi ih ili o kojima bi trebalo prikupiti podatke, o osobama koje tek namjeravaju ući u Monarhiju ili su moguće već i ušle. Uz to služba vodi evidenciju svih osoba sumnjivih radi uhodarstva i izrađuje elaborate. SDDS poduzima djelatnosti vezane za suzbijanje srpskog uhodarstva, pronalaženje sarajevskih atentatora i s njima povezanih osoba, izviđa nedozvoljene kontakte interniranih politički opasnih osoba, uhoda, kao i sumnjivih radi uhodarstva sa ostalim građanima. Istražuju se tragovi u svezi sa mogućim obavještajnim aktivnostima drugih zemalja. Uočena je velikosrpska propaganda, kao i odlazak pojedinih austrougarskih građana u srpske komite. Registriran je i detaljno obrađen rad

¹⁷⁸ Neraspuštanje Ugarskog sabora Tisza je uspio postići koristeći pogodnosti dualizma, pozivajući se na ugarsku teoriju države i prava da je bolje nastaviti s radom narodnih predstavnika različitih političkih uvjerenja koji zapravo svi pripadaju vladajućoj političkoj kasti neovisno od svojih političkih opredjeljenja, riskirajući čak i njihove nepromišljene političke govore, tvrdeći da je to bar za Ugarsku, daleko manje opasno od onoga što bi mogla potpaliti neprijateljska propaganda ako zapravo ne bi bilo ispušnog ventila kroz parlament. Za razliku od toga Cislajtaniya se opredjelila za raspuštanje parlamenta smatrajući da je u ratno vrijeme potrebno koncentrirati sve snage za obranu zemlje što je zahtijevalo i brzo donošenje odluka, a ne se iscrpljivati u dugotrajnim i ponekad jalovim demokratskim procedurama. Zanimljivo je kako je atentator na austrijskog ministra predsjednika Stürgkha 1916. svoj čin obrazložio nesazivanjem parlamenta, RONGE, *Kriegs*, 255.

projugoslavenskih tajnih organizacija mladeži osobito s teritorija BiH te su zabilježena prva izvješća o sigurnosnim prilikama u istočnom Srijemu nakon srbijanske invazije u rujnu 1914. Govori se o metodama rada SDDS-a i njihovim poboljšanjima, bilježi se pojava austrougarskih ratnih zarobljenika kao dragovoljaca u neprijateljskim vojskama, kao i povratak interniranih civila iz neprijateljskih država, a vidljivi su i odrazi unutarnjopolitičke parlamentarne na sigurnosnu situaciju i obratno.

2.2. Aktivnosti vezane za suzbijanje srbijanskog uhođarstva: analiza pojedinačnih slučajeva

Središnja defenzivno doglasna služba prikupljala je podatke o mogućem srpskom uhođarstvu (špijunaži) u Austro-Ugarskoj i banskoj Hrvatskoj.

Ronge ocjenjuje da su dometi srbijanskog uhođarstva izbijanjem rata postali maleni, s jedne strane austrougarska protuobavještajna služba vojna i civilna radila je dobro, a s druge strane organizatori srbijanske uhođarske mreže za bansku Hrvatsku i BiH major Todorović u Loznici i major Dimitrije Pavlović bili su razotkriveni. Istodobno osobu od povjerenja Dragutina Dimitrijevića Apisa, već poznatu austrijskim službama iz zagrebačkog veleizdajničkog procesa Radu Malobabića je zbog srpskih unutarnjih sukoba srbijanska policija uhitila te sprovela u Niš i držala u pritvoru godinu dana pod sumnjom da se bavio uhođarstvom u korist Austro-Ugarske, čime je obezglavila njegovu mrežu i prekinula povjerljive linije komunikacije prema Srbiji. Pored toga treći razlog je bio što su izbijanjem rata zatvorene granice pa osim pokušaja ilegalnog prelaska, informacije su se s područja Austro-Ugarske u Srbiju mogle slati samo preko neutralnog inozemstva što je znatno otežalo i oduljilo linije komunikacije.¹⁷⁹

Prva osoba o kome je Središnji ured Zagreb prikupljao podatke bio je izvjesni Adam Kragujević ili Kraguljević i to na zahtjev Središnjeg ureda Sarajevo. Zanimljivo je da je Središnji ured Sarajevo, koji djeluje prikriveno u okviru Predsjedništva Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine, o sumnjivom Kragujeviću izvijestio i zatražio dopisom od 19. svibnja 1914. od zapovjedništva vojnog 15. i 16. zboru u Sarajevu i Dubrovniku, te oružništva u Sarajevu, kao i izrijekom od središnjih ureda Defenzivno doglasne službe u Budimpešti, Beču i Zagrebu da obrate pozornost na imenovanog.¹⁸⁰ Primjećujemo da se neformalni početak rada sastavnica Defenzivno

¹⁷⁹ RONGE, n. dj., 131-132.

¹⁸⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5687, 1/14, br. 3805 Präs.

doglasne službe počeo odvijati i prije donošenja svih potrebnih provedbenih i ustrojbenih dokumenata.

Naime, za bansku Hrvatsku ban Skerlecz donio je odluku o formalnom početku rada Središnjeg ureda u Zagrebu 6. lipnja 1914., a Središnja defenzivno doglasna služba osnovana je na razini cijele Monarhije 18. svibnja 1914. na konferenciju u Beču. To znači da su se početne aktivnosti kao npr. u slučaju Kragujević odvijale već i u međuvremenu, budući da je dopis iz Sarajeva upućen 19. svibnja 1914., a zaprimljen u Zagrebu 4. lipnja 1914. i urudžbiran pod brojem 1/1914. s naznakom „s.d.d.s.“

Detaljni opis Kragujevića i opis okolnosti pod kojima je privukao pažnju vlasti, Predsjedništvu Zemaljske vlade u Zagrebu uputilo je 19. svibnja 1914. Vojno zapovjedništvo 13. zbora. Kragujevića su vlasti putem informatora zamijetile kada je 20. travnja 1914. na jednom mjestu u Sarajevu izjavio da će 1. svibnja 1914. Rusija u slučaju rata Srbije s Austro-Ugarskom očitovati svoje razumijevanje prema Srbiji.¹⁸¹

Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine uz to se obratila svojim dopisom 19. svibnja 1914. svim kotarskim predstojnicima, kao i njihovim ispostavama u BiH te povjereniku za grad Sarajevo, a Središnja defenzivno doglasna služba u Zagrebu samo ga je primila na znanje. U dopisu se javlja da se 20. travnja te godine u Sarajevu pojavio, navodno u potrazi za poslom, izvjesni Adam Kragujević ili Kraguljević, a za kojeg je postojala sumnja da radi u korist srbijanske tajne službe. Bilo im je poznato da je riječ o istoj osobi koja je nekada radila kao ložač u Zemaljskoj bolnici BiH, a kasnije kao vlakovođa na srbijanskim željeznicama na liniji Šabac – Koviljača. Zna se da je odrastao u mjestu Ljeskovik kod Našica,¹⁸² gdje je radio kao strojar u tvornici tanina. Spomenuti je rođen 1861. u mjestu Veliki Bastaji, županija Požega. Svi nadležni upućuju se da obrate pozornost na dotičnog kao i da izvijeste o njegovim aktivnostima. S obzirom na navode iz dopisa Središnjeg ureda Sarajevo, Središnji ured u Zagrebu upućuje 16. lipnja 1914. Redarstvenom povjereništvu u Osijeku upit za Kragujevićem/Kraguljevićem, kojim povratno javlja njegove osobne podatke, osobni opis i zadnje poznato boravište. Dana 18. srpnja 1914. Predsjedništvo Zemaljske vlade izdalo je nalog svim redarstvenim povjereništvima, pograničnim redarstvenim satništvima i njihovima ispostavama u banskoj Hrvatskoj da uhite osobu za kojeg se ispostavilo da se preziva upravo Kragujević.¹⁸³

U međuvremenu je Kragujević otišao u Hrvatsku i zaposlio se kao strojar u tvornici tanina u Ljeskovici, no tu službu je napustio 10. srpnja 1914. godine. Središnji ured Zagreb brzojavno od

¹⁸¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5687, 1/14, br. 721.

¹⁸² Zapravo Ljeskovica, upravna občina Begteži, kotar Požega.

¹⁸³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5687, 1/14, br. 4056 Pr./1914.

Zemaljske vlade BiH 19. kolovoza 1914. saznaje da je Adam Kragujević uhićen u Kutini, pa Žiga Maravić šalje 20. kolovoza nalog Kotarskoj oblasti u Kutini da istoga zadrži u pritvoru, poduzmu pretragu i da ga izvijeste o rezultatima.¹⁸⁴ Rečeno je i bilo učinjeno, ali je kotarski predstojnik iz Kutine izvijestio 25. kolovoza o negativnim rezultatima. Prije toga se saznalo da se dotični zaposlio kao namještenik šumske željeznice u Podgradcima kod Bosanske Gradiške. Nakon toga čini se da Kragujević više nije bio zanimljiv službi, međutim na traženje Zemaljske vlade u Sarajevu, Središnji ured Defenzivno doglasne službe u Zagrebu 21. svibnja 1915. traži od Prvog divizijskog suda u Zagrebu obavijest o tome gdje se u periodu od jeseni 1914. do proljeća 1915. zadržavao Kragujević i što je za to vrijeme radio. Čini se da je u naznačenom razdoblju Kragujević bio vojnik na području Galicije i Srbije, no to je bilo dvojbeno.¹⁸⁵

Prvi divizijski sud izvijestio je 22. svibnja 1915. Središnji ured Zagreb da je protiv Kragujevića bio vođen sudski izvidni postupak od 8. rujna 1914. do 5. prosinca 1914. i to zbog osnovane sumnje da je počinio kazneno djelo uhodnje iz §. 321. VKZ. Za to vrijeme nalazio se u pritvoru, tj. u domobranskoj okružnoj uzi. No, postupak je bio obustavljen budući mu se nije uspjela dokazati krivnja, pa je predan Redarstvenom povjereništvu u Zagrebu i zatim prepraćen kotarskoj oblasti u Daruvaru, na daljnje postupanje predviđeno za sumnjive osobe gdje je ostao pod redarstvenim nadzorom u mjestu Veliki Bastaji do ožujka 1915., kada se udaljio bez dozvole. Pretpostavljeni razlog bio je taj što nije mogao u zavičajnoj općini pronaći odgovarajućeg posla jer je po zanimanju bio vlakovođa. Za njim je određena potraga, ali bezuspješna. Vladin povjerenik nije držao vjerojatnim da bi dotični u vrijeme nestanka radio kao vlakovođa u Galiciji ili Srbiji. S putnim dokumentima nije raspolagao, a jedino je imao svjedodžbu strojovođe.¹⁸⁶ Dana 29. svibnja 1915. Domobranski divizijski sud u Zagrebu o novim saznanjima izvješćuje Središnju defenzivno doglasnu službu u Zagrebu, pa javlja da mu se obratio sud Vojno postajnog zapovjedništva u Banja Luci i zatražio dostavu sudskog spisa protiv Adama Kragujevića iz 1914., s obzirom da je isti bio uhićen u BiH i nalazio se u istražnom zatvoru radi uhodnje.¹⁸⁷ Vlasti BiH zaključile su da je isti povrijedio propise o kretanju bez putnih isprava, ali mu uhodarstvo nije bilo dokazano, no i dalje je ostao sumnjiv zbog uhodarstva u korist Srbije. Zbog toga su ga odlučile izgnati iz BiH u bansku Hrvatsku i o tome su 30. lipnja 1915. obavijestile Središnju defenzivno doglasnu službu u Zagrebu.¹⁸⁸

¹⁸⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5687, 1/14, broj 381/14.

¹⁸⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5687, 1/14, broj 863/15.

¹⁸⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5687, 1/14, broj 1860 v.p.

¹⁸⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5687, 1/14, broj DK 55/14-21.

¹⁸⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5687, 1/14, br. 7066/Präs.

Vlada u Zagrebu potom su izvijestile Redarstveno povjereništvo u Osijeku i vladinog povjerenika u Požegi da se Adam Kragujević po svom prispjeću u domovinu stavi pod strogi redarstveni nadzor, što je bilo i učinjeno te je interniran na području Daruvara - u Gjulavesi (danas Đulovac), odnosno Velikim Bastajima.

Drugi zanimljiv slučaj je djelovanje Pavla Kurtovića iz Šapca, koji je studirao farmaciju u Zagrebu. Središnji ured u Sarajevu upozorio je Središnji ured u Zagrebu 27. svibnja 1914. po pitanju srpske obavještajne službe, na djelovanje toga studenta iz Šapca, sina Koste, profesora šabačke gimnazije. Pavle Kurtović studirao je farmaciju u Monarhiji godinama, ali nije jasno od kuda su mu prihodi koji su nadmašivali iznos koji mu je njegov otac kao srednjoškolski nastavnik mogao priuštiti, pa se upozoravalo na mogućnost da djeluje za potrebe srbijanske obavještajne službe kao agitator jugoslavenske, naročito velikosrpske propagande, u studentskim krugovima. Vijest je potjecala od austro-ugarskog poslanstva i konzulata u Beogradu.¹⁸⁹

Pavle Kurtović stavljen je pod nadzor pa se saznalo da je u pratnji dame, koju je predstavljao kao svoju rodicu, otputovao u Beč vlakom, gdje su stigli 7. lipnja 1914. godine. Zabilježeno je njegovo kretanje po Beču, kao i to da se vlakom u vagonu III. razreda vratio u Zagreb u pratnji iste dame 8. lipnja 1914. navečer. O tome je 12. lipnja 1914. Središnji ured u Beču uputio izvješće Središnjem uredu u Zagrebu.¹⁹⁰ Krajem lipnja 1914. Pavle Kurtović uhićen je prilikom demonstracija u Bogovićevoj ulici kod kućnog broja 7 (srpsko društvo *Sokol*), pa je onda izvršen i pretres njegova stana pri čemu je zaplijenjena njegova korespondencija i upućena vojnoj obavještajnoj službi pri 13. zboru radi procijene ima li u pošti moguće šifriranih pisama. Vojna služba pregledala je pisma i odgovorila 11. srpnja 1914. da među dostavljenom poštom nema pisama koji bi mogli upućivati na uhodarstvo.¹⁹¹

Dalje se o Kurtoviću ne bilježe ništa sve do 1917. kada informacije o njemu traži opunomoćenik Austro-Ugarske u okupiranom dijelu Rumunjske (*Österrichisch-ungarischen Bevolkmächtigten in Rumanien*), što svjedoči da je u najmanju ruku bio ili nemirna duha ili u potrazi za poslom, ako ne već i nešto treće, za što nema dokaza.

Austro-ugarske vlasti zabrinjavala je i nazočnost srbijanskih vojnih bjegunaca koji su tijekom balkanskih ratova dezertirali iz srbijanske vojske i sklonili se na području banske Hrvatske, jer im je bilo pruženo utočište u Austro-Ugarskoj. Oni su redarstvenim vlastima bili interesantni iz razloga što je postojala sumnja da se među njima nalazi i neki od agenata srbijanske obavještajne službe pod zahvalnom krinkom vojnog bjegunca ili pak propagator velikosrpske ideje. Zapovjednik

¹⁸⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5687, 7/14, br. 3966.

¹⁹⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5687, 7/14, Pr. br. 4391.

¹⁹¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5687, 7/14, br. 24, broj 109 s.d.d.s i br. 1094.

13. zborni odbor generala Rhemen obavijestio je još 14. studenoga 1913. Predsjedništvo Zemaljske vlade da se na području banske Hrvatske nalazi 116 srbijanskih vojnih bjegunaca i da se njih 38 vratilo u Srbiju nakon što je Srbija proglasila amnestiju. Vojno zapovjedništvo smatralo je da preostali kao srbijanski vojni obveznici predstavljaju opterećenje u sigurnosnom smislu (nadzor i sl.) za civilne lokalne vlasti pa nisu bili poželjni na području 13. zborni odbora, tj. banske Hrvatske. Stoga je predložilo Zemaljskoj vladi da ih se preprati do granice i preda na daljnju brigu ugarskim vlastima u Novom Sadu (*Ujvidék*). Vojne vlasti izriječno su navele kako je iluzorno očekivati da bi civilne vlasti imale kontrolu nad njihovim boravkom i kretanjem, iako moramo imati na umu da je riječ o mirnodopskoj 1913. godini.¹⁹²

Izgleda da tom prijedlogu nije bilo udovoljeno, ali nakon što je srpski vojni bjegunac Milorad Maksimović, kojemu je za boravak bio određen grad Karlovac, pobjegao iz grada bez traga, o čemu je 2. lipnja 1914. izvijestilo karlovačko Redarstveno povjereništvo,¹⁹³ ban Škerlec donio je 20. srpnja 1914. naredbu upućenu svim kotarskim oblastima, gradskim poglavarstvima i redarstvenim povjereništva.¹⁹⁴ Tom ih je naredbom obavijestio kako je u posljednje vrijeme opaženo da srbijanski vojni bjegunci kojima je stanoviti grad određen kao boravište, neovlašteno ga napuštaju i dapače borave u mjestima gdje nipošto ne bi smjeli boraviti. Stoga je pozvao sve upravne vlasti u banskoj Hrvatskoj da najpomnije ustanove nalaze li se srbijanski vojni bjegunci na njihovom području. Ako ih ima, imaju li urednu dozvolu boravka od Predsjedništva Zemaljske vlade jer se protiv takvih neće voditi nikakav postupak. Međutim, ako se ustanovi da vojni bjegunac nema dozvolu boravka za to mjesto, već za neko drugo, takav se imao uhititi i odmah sprovesti u mjesto određenog mu boravka. S time bi stvar bila završena. Međutim, ako se nađe osoba koja uopće nije imala dozvolu boravka, niti mu je bilo određeno boravište igdje u banskoj Hrvatskoj, takva je osoba imala biti uhićena i o tome je trebalo smjesta izvijestiti Predsjedništvo Zemaljske vlade. Ban je za najtočniju provedbu ove odluke učinio osobno odgovornima predstojnike oblasti.

To zaoštavanje i promjenu u politici Zemaljske vlade u odnosu na prilično benevolentni stav po istom pitanju 1913., valja tumačiti u svjetlu mogućega rata sa Kraljevinom Srbijom.

SDDS u Zagrebu zaprimio je informaciju od Predsjedništva Zemaljske vlade za BiH o Đorđu Radovančeviću iz Prijedora. On se 1909. „trbuhom za kruhom“ zatekao u Beogradu gdje je potražio i dobio namještenje kao sluga kod pokojnog ministra Milovana Milovanovića. Poznato mu je da je pored ostalih ljudi iz Austro-Ugarske ministru dolazio doktor iz Zagreba po imenu Stojanović, kojemu ne zna osobno ime, ali bi ga mogao prepoznati. Za vrijeme svog boravka u

¹⁹² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5687, 78/14, Präs. br. 4340.

¹⁹³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5687, 78/14, br. 2230/14.

¹⁹⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5687, 78/14, br. 4104 Pr/14.

Beogradu (do 1911.) Radovančević se imao prilike uvjeriti da ugledni bosanski Srbi stoje sa srbijanskom vladom u vezi, a naročito je svrha toga bila da prime informacije i upute za svoje političko držanje i rad u Bosni. U razgovoru s Joškom Protićem rodom iz Prijedora, koji je radio kao namještenik u Ministarstvu vanjskih poslova u Beogradu, saznao je 1910. prilikom posjete Franje Josipa Sarajevu da se spremao atentat na njega, međutim da se od atentata odustalo zbog starosti vladara jer je dio krugova u Srbiji držao probitačnijim da se ubije koji mlađi Habsburgovac. Društvo koje se sastajalo: posjednik Cvjetko Peječić, pop Dušan Zelenika te Pero Radetić, svi iz Prijedora, kao i upravitelj srpske konfesionalne škole u Bijeljini, kojemu imena nije znao, često su u Prijedoru raspravljali iza zatvorenih vrata. Radovančević je smatrao da su vijećali o stanju austro-ugarske vojske, o kretanjima njezinih postrojba te to dojavljivali po dr. Stojanoviću iz Zagreba, srbijanskoj vladi. To zaključuje po tome što je za vrijeme jednog takvog razgovora supruga popa Zelenike izašla iz sobe gdje je počastila društvo i sama od sebe rekla da će se Austrija raspasti čim pukne prvi top i nitko joj neće pomoći. Navedena trojica su 1913. skupila nekoliko stotina kruna za komite Peru Krnetu i Vjakla Kozomoru iz Livna (koji su se očito pridružili srbijanskoj vojsci u balkanskom ratu). Navedeni su i ranije skupljali novce za komite koje su predali dr. Stojanoviću koji je novce potom odnio u Beograd. To se dogodilo 1908. kada je dr. Stojanović predao ministru Milovanoviću četvrt milijuna kruna za komite (dakle u vrijeme Aneksijske krize kad su se i u Srbiji pripremali komiti za slučaj rata s Austro-Ugarskom). Radovančević je upozorio da je opće mjenje među Srbima u Bosni bilo da se u slučaju rata pobune. Ako izbije rat očekivala se glad, a uslijed gladi ljudi bi se pobunili. Radovančeviću je poznato iz vremena kada se za svog rada u Beogradu povremeno vraćao kući u Prijedor, da se među austro-ugarskim vojnicima srpskopравoslavne vjere koji su bili na dopustu kućama, govorilo kako bi u slučaju sukoba i oni okrenuli oružje protiv Austro-Ugarske. Radovančević smatra da su navedena trojica, kao i Dušan Kecmanović, grčko-istočni svećenik Srpske pravoslavne crkvene opštine u Banja Luci, sigurno znali za bombe i oružje koje je prokrijumčareno u BiH radi atentata na prijestolonasljednika s obzirom da su bili u vezi s Vasom Milanovićem, trgovcem i predsjednikom *Narodne odbrane* u Šabcu. Ovu informaciju koja sadrži izjavu uzetu na zapisnik 24. kolovoza 1914. od Đorđa Radovančevića prosljedila je Zemaljska Vlada za BiH SDDS-u Zagreb 11. rujna 1914., s naznakom neka se obrati pažnja na dr. Stojanovića. Do ovoga je došlo na vlastiti poticaj samog Radovančevića koji se pismom obratio zemaljskom poglavaru Bosne i Hercegovine Oskaru Potioreku.¹⁹⁵ SDDS Zagreb tada je zatražio od Redarstvenog povjereništva u Zagrebu da obavi potrebne izvide vezano za dr. Stojanovića.

¹⁹⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 485/14, br. 10880/Präs/Z.St. 90.

Ustanovljeno je da nije riječ o dr. Nikoli Stojanoviću¹⁹⁶ već o dr. Bogdanu Stojanoviću, odvjetniku iz Zagreba za kojeg je već ranije 13. kolovoza 1914. poduzeta premetačina i tom prilikom u njegovom stanu nađen revolucionarni statut, veći broj kapa sa srpskim grbom i više karata sa označenim bunarima pitke vode. Sam dr. Bogdan Stojanović nalazio se tada u sanatoriju Laßnitzhöhe kod Graza na liječenju. Bio je pravni zastupnik *Privrednika, Srpske banke i Srpske zemljoradničke zadruge* te osobni prijatelj „poznatog veleizdajnika Matijevića“. Glede Stojanovićevih putovanja u Srbiju i mogućih susreta s ministrom Milovanovićem, Redarstveno povjereništvo Zagreb odgovorilo je 16. studenoga 1914. da nisu uspjeli prikupiti saznanja o tome, ali da „bi se podaci na istini osnivati mogli, jer je isti kao vrlo agilna srpski propagator poznat.“ Dana 21. prosinca 1916. SDDS je obavješten da je dr. Stojanović umro.¹⁹⁷

Vojno zapovjedništvo u Zagrebu upozorilo je 10. listopada 1914. SDDS Zagreb na izvjesnog Ludwiga Bugarina, srpskog državljanina kao sumnjivog iz razloga što je isti snubio radnika na Raiblerovoj tvrđavici u Koruškoj, Georga Ježa da prijeđe k njemu raditi kao sluga, a ujedno ga je ispitivao o tvrđavnim odnosima. Bugarin je bio zakupnik gostionice u Predilu, a koncem mjeseca ožujka 1913. preselio se u Skrad gdje je posjedovao hotel. Dana 15. listopada 1914. SDDS Zagreb s time je upoznao glavni ured na Sušaku pri redarstvenom pograničnom satništvu.¹⁹⁸ Jež je radio kao civilni građevinski radnik na tvrđavici Predil i s obzirom da je bila riječ o vojnom objektu u trenutku mobilizacije nije bio mobiliziran, a uživao je povjerenje svojih nadređenih. Tijekom radova došao je ili je mogao doći u posjed mnoštva značajnih obrambenih informacija vezanih za obranu same tvrđave. U ovaj slučaj uključilo se i Zapovjedništvo oružničke postaje Raibl kod Villacha koje je o ponašanju Bugarina izvijestilo 1. listopada 1914. i *Kriegsüberwachungsamt* u Beču. U Predilu je bilo opaženo kako je Bugarin davao Ježu piti i jesti na veresiju, tako da je u jednom trenutku Jež bio dužan gostionici 40 kruna. Bugarin je bio voljan predujmiti Ježu i iznos od 40 kruna, a za putne troškove u Skrad i to preko Johanna Wenzela iz Predila, u slučaju da se odluči prihvatiti službu kod njega. Oružništvu je Bugarin postao sumnjiv zbog moguće špijunaže nakon što je narednik Wurzer iz Raibla obavio razgovor sa Ježom, o okolnostima njegove veze s Bugarinom nakon čega je Jež 29. rujna 1914. privremeno prekinuo radove i smjesta otputovao. Oružništvo je držalo da je potrebno staviti Ježa i Wenzela pod strogi nadzor. Trebalo je provesti neupadljivo istraživanje i vidjeti jesu li Jež i Wenzel u vezi i kakve je ona naravi. S obzirom na okolnosti cijelog slučaja zapovjednik 3. zborna u Villachu naredio je da se

¹⁹⁶ Srpski političar i književnik, autor članka *Srbi i Hrvati* koji je objavljen u *Srbobranu* 1902. godine, zastupnik bosansko-hercegovačkog sabora, po odlasku u emigraciju član *Jugoslavenskog odbora*.

¹⁹⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5755, 306/14, očevidni list (dosje) dr. Bogdana Stojanovića.

¹⁹⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 602/14, br. 1736.

Bugarin stavi pod nadzor.¹⁹⁹ 28. siječnja 1915. Vojno zapovjedništvo Zagreb obavijestilo je SDDS kako je Ludwig Bugarin uhićen i radi smetanja javnog reda i mira predan kotarskom sudu u Delnicama na daljnji postupak.²⁰⁰

Vezano za pripomoć danu neprijatelju na različite načine Oružničko zapovjedništvo izvijestilo je 16. listopada 1914. SDDS o saznanjima postaje Dobrinici.²⁰¹ Između ostaloga iz sela Pojinci iste općine, kotara Zemun, tamošnji posjednik i odvjetnik, umirovljeni kotarski predstojnik Kosta Nikolić, zajedno sa svojim sinom Vasom je 12. rujna 1914. oko 8 sati ujutro, a nakon što je u selo već ušla srbijanska vojska, išao s kolima na kolodvor u Putince (Putinci u tom trenutku nisu bili zauzeti od srbijanske vojske), gdje se kratkotrajno zadržao i potom vratio. Putem su stali te je sin ušao u kuću udovice Soke Galetin gdje su zatekli dvojicu srbijanskih vojnika i s njima se uputio u razgovor. Pored ostalog rekao im je da su se upravo vratili s kolodvora iz Putinaca, da tamo nema niti jednog austrijskog vojnika, na što je srbijanski vojnik najavio da će onda oni otići u Putince, porobiti poštu i oštetiti željezničku prugu. Istog dana prije podne oputovao je odvjetnik Kosta Nikolić zajedno sa svojim sinom na kolima u Srijemske Karlovce, i to nesmetano bez obzira što su Pojinci bili zauzeti od strane srbijanske vojske koja nije puštala ostale mještane da odlaze izvan sela. Zbog navedenog stoji sumnja da su Nikolić i sin bili u uhodarskoj misiji na kolodvoru Putinci. Odvjetnik Nikolić u trenutku podnošenja izvješća nalazio se u Srijemskim Karlovcima, a njegov sin Vaso u zatvoru u Osijeku. Potrebne prijave podnesene su Vojnom divizijskom sudu u Petrovaradinu, kotarskoj oblasti i odvojenom oružničkom stožernom časniku u Zemunu.

Redarstveno ravnateljstvo u Beču zatražilo je od SDDS-a Zagreb 25. listopada 1914. ispitivanje porijekla uplate, koja je u iznosu od 4.000 kruna u Zemunu 10. listopada 1914. poštom uplaćena u korist Maxa Mosera u Beču.²⁰² Ustanovljeno je da njegov sin Karl Moser koji živi u Zemunu i imućan je gazda, poslao novce svojem ocu u Beč. Obitelj „posjeduje 25 jutara zasijanog i najbolje vrste vinograda, obor za tovljenje svinja i odstranjivanje krava muzara, jedan salaš, dvije kuće u samom gradu i najveću kobasičarsku radnju u Zemunu“. Pogranično redarstveno satništvo u Zemunu pored toga izvijestilo je SDDS Zagreb da nijedan član obitelji Moser, koji su svi bili dobri katolici te se narodnosno držali Nijemcima, nije dao povoda sumnji za političku nepovjerljivost, a kamoli uhodarenje, još ponajmanje u korist Srbije. Franjin brat Karlo pored toga ranjen je u ratu kao pučko ustaški poručnik. O istom je obaviješten i Beč.

¹⁹⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 602/14, br. 128.

²⁰⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 602/14, br. 136.

²⁰¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 665/14, br. 386/1914.

²⁰² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 670/14, br. Pr.Z. 1493 K.

Banu je 24. listopada 1914. stigao povjerljivi brzojav od ministra vanjskih poslova grofa Berchtolda koji je ustupio SDDS-u Zagreb. Berchtold obavještava kako je austro-ugarski vojni izaslanik iz Berna brzojavno 23. listopada 1914. javio da je prema vijesti jednog rimskog konfidenta srbijanski satnik Putniković s putovnicom lažnog bugarskog trgovca i u pratnji dvojice srpskih komita s talijanskim putovnicama 21. istog mjeseca iz Rima oputovao preko Rijeke za Zagreb, s nakanom da pripreme atentat na nekog od dužnosnika. Bombu za to trebali su dobiti u Bjelovaru. Tamo su ih očekivale povjerljive osobe - direktor banke Petrović, trgovac Omčikus i odvjetnik Pero Belobrck. Berchtold je zamoli da se o nalazima povratno informira EB, kao i ugarski ministar predsjednik.²⁰³

SDDS Zagreb zatražio je 29. listopada 1914. od vladinog povjerenika za županiju bjelovarsko-križevačku uhićenje dr. Pere Belobrka, koji je i uhićen 30. listopada 1914. i predan mjesnom vojnom zapovjedništvu.²⁰⁴ SDDS Zagreb saznao je da je Vojno zapovjedništvo zaustavilo određena Belobrkova pisma i ista predala vladinom povjereniku te je ista zatražio. Pisma i to pisana dr. Vladimiru barunu Nikoliću, dr. Svetislavu Šumanoviću, dr. Dušanu Popoviću i saborskom zastupniku izbornog kotara Bjelovar Josipu Werkleinu 9. studenoga 1914. vladin povjerenik prosljedio je iz Bjelovara SDDS-u Zagreb.

Banu se zbog događaja obratilo nekoliko građana iz Bjelovara predstavkom u korist Belobrka koji je kako pišu „stavljen po naredbi Visoke kr. zemaljske vlade radi sumnje špijunaže u preventivni vojni pritvor“ kod 16. pješачke pukovnije u Bjelovaru. Nadalje dodali su kako „poznaju kroz godine i godine dobro život i rad rečenog sugrađanina i njegovu lojalnost spram Uzvišenog prijestolja te odanost svojoj domovini Hrvatskoj, uvjereni smo a zato i jamčimo da je posve isključeno kako bi se njihov sugrađanin dao na polje koje mu se sada u ovim teškim vremenima imputira“. Stoga „mole da se pusti iz pritvora kako bi se mogao vratiti kući svom sedamdesettri godine starom ocu“. Potom, SDDS Zagreb piše Vojnom zapovjedništvu u Zagrebu da mu je pored ostalog poznata bliskost odvjetnika dr. Pere Belobrka „Srpsko-hrvatskoj koaliciji“, a da se preko Lukaške (zemunskog redarstvenog detektiva), doznalo da je Belobrkov odvjetnički ured u Bjelovaru služio i kao obavještajni punkt koji je preko Zemuna održavao vezu sa Srbijom. Iz istog razloga Belobrck je postao sumnjiv za uhodarstvo.

Pored toga premetačinom Belobrkove kuće pronađeno je pismo u kojem je izvjesni Dragoslav Kuželj, srpski izbjeglica 8. prosinca 1910. pisao Belobrku kako je za vrijeme svog

²⁰³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 672/14.

²⁰⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 685/14, (uloženo u 674/14), br. 634 VI. Povj.-1914.

boravka u Zemunu došao u priliku zahvaljujući jednoj ženskoj osobi pročitati dnevnik tamošnjeg redarstvenog i vojnog detektiva Karla Lukaške iz kojeg je razabrao kako je Austrijancima poznato sljedeće – da je utvrđeno kako se veza između *Slavenskog juga* i srbijanskih vlasti održavala preko akademskog slikara u Beogradu Ljubiše Vanića, da je tom Vaniću dat određeni prijedlog od strane stožernog natporučnika Slavika (za kojeg je radio Lukaška) sa službom u Zemunu (sadržaj prijedloga nije naveden) te da je stoga predstojao sastanak između natporučnika i Vanića. Lukaško je održavao korespondenciji sa Simom Radoševićem iz Stankovaca koji je tada živio na Sušaku pod imenom Svetozar Stanković.

Lukaška je nastojao doznati kakve povjerljive podatke od Radoševića. Iz Dnevnika je primijećeno da je izvjesni Drago Vučićević koji je održavao vezu s beogradskom policijom često prelazio granicu, a Lukaška je bio određen za njegovo praćenje kad uđe na teritorij Austro-Ugarske. Lukaška je ustanovio da je srsrbijanski podanik Drago Vučićević, špediter i direktor ukopnih društava radio i u službi natporučnika Slavika, a zbog svojeg redovnog posla neupadljivo je svakodnevno prelazio granicu putujući iz Zemuna u Beograd i obratno te na području Austro-Ugarske vrbovao agente za srbijansku stranu. Pored toga, u Mitrovici su redarstvenim vlastima upali u oči sastanci Srbijanaca iz Šapca sa jednim Beograđaninom na koje je Lukaška već počeo motriti. Sadržaj Kuželjevog pisma možemo smatrati potvrdom da je Belobrk bio umješan u špijunažu, odnosno da je u nju aktivno bio umiješan bar 1910., ako ne i kasnije, jer ne bi imalo smisla da ga je Kuželj obavještavao o aktivnostima Slavika i Lukaške. Može se isključiti postojanje teoretske mogućnosti da bi posrijedi bila podvala srbijanske obavještajne službe, koja bi za cilj imala izazvati zabunu unutar austro-ugarskih redova, uznemiriti političke krugove u banskoj Hrvatskoj, a čijom bi kolateralnom žrtvom ispao „nevini“ Belobrk. To iz razloga što bi se na takvo što moglo posumnjati da je samo postojala vijest kako su srpski komite putovali za Bjelovar 1914. s idejom da počine atentat i da bi ih dočekaio Belobrk, a koju bi primjerice smišljeno lansirala srbijanska služba (ili austrijska). Međutim, u takvo što se ne uklapa pismo nađeno kod Belobrka koje potječe iz 1910., a umiješava ga u uhodarsku aktivnost, jer bi to značilo da je srbijanska služba podvalu pripremala četiri kalendarske godine ranije, kako bi bila savršena. Položaj Belobrka dodatno je kompliciralo saznanje austrijskih vlasti da je 18. veljače 1911. Kuželj boravio u Bjelovaru i tamo primio iznos od 300 kruna od gđe Franciske Gorenac. Nije bila sasvim jasna veza, no nije isključeno da je on bila samo nečiji posrednik (Belobrkov?) u primopredaji novca. O tome postoji zabilježba sastavljena od samog Maravića i datirana sa 29. listopada 1914. u spisu, kao i arhivski primjerak dopisa upućen Vojnom zapovjedništvu u Zagrebu istoga dana.²⁰⁵ Zbog Belobrka

²⁰⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 9415 Pr. (uloženo u 674/14).

došlo je i do korespondencije između bana Skerlecza i generala Eugena Scheuera, koja odgovara naprijed iznijetom.²⁰⁶

Dr. Pero Belobrk premješten je 25. prosinca 1914. iz vojnog u kućni pritvor u Bjelovaru. Berchtold je poslao i drugi brzojav banu 26. listopada 1914. kojim je obavijestio da se prema austro-ugarskom vicekonzulu iz talijanskog Brindisija, srbijanski državljanin Dragoslav Kuželj pojavljivao i kao bugarski državljanin, ali pod drugim imenom – Karl Kureb, a bio je znan i Redarstvenom ravnateljstvu u Beču kao varalica i prevarant („*Schwindler*“).²⁰⁷

Austro-Ugarski Vicekonzulat u Brindisiju izvijestio je Zemaljsku vladu Hrvatske, Slavonije i Dalmacije 2. studenoga 1914., na njeno traženje, kako se Kuželj javio u isti konzulat 22. listopada 1914. i priopćio obavijesti o planiranom atentatu Putnikovića, a taj konzulat je o tome odmah izvijestio nadležno tijelo zajedničke vlade. Nakon tog dana nova ispitivanja Kuželja nisu bila moguća, budući je on 23. listopada 1914. napustio Brindisi, a u međuvremenu je konzulat obaviješten od samog Kuželja da je otputovao u Solun.²⁰⁸

Iz obavijesti EB-a od 4. studenoga 1914., poslanoj SDDS-u u Zagreb, saznajemo da je Pavle (*Paul*) Mihaljević, kao bivši doglasnik (konfident) samog EB-a primao redovnu novčanu potporu. On je tada bio u mirovini, koju je zaslužio kao časnik u austro-ugarskoj, a potom i u srbijanskoj vojsci. Živio je u Trstu. S obzirom da se vjerovalo da je zajedno sa svojim bratom imao imanje u Kamenici kod Petrovaradina, EB je zamolio SDDS neka to ispita kako bi se odlučilo o daljnjoj potpori Mihaljeviću.²⁰⁹ Na traženje SDDS-a Zagreb Predstojništvo kotarske oblasti u Irigu obavilo je izvide i izvijestilo kako Mihaljević, a ni njegov brat ipak nemaju nikakve imovine u Kamenici. Paul Mihaljević je nakon ubojstva kralja Aleksandra Obrenovića u Srbiji bio uhićen, suđen i osuđen 1904. zbog špijunaže u korist Austro-Ugarske na devet godina zatvora o čemu je Redarstveno ravnateljstvo Beč izvijestilo SDDS Zagreb 18. listopada 1915.²¹⁰ Pored ostalog, austro-ugarskim vlastima dostavljao je podatke o ustroju, postrojbama, naoružanju te logistici srbijanske vojske, a i mobilizacijski plan u slučaju rata s Austro-Ugarskom. Za vrijeme njegovog tamnovanja njegovoj supruzi koja se doselila u Monarhiju bila je izdana dozvola da otvori trafik u duhanom u Trstu, a primala je i mjesečnu potporu od 100 kruna. Kad je bio pušten iz zatvora 1913. vratio se u Austro-Ugarsku i dobio je jednokratnu pomoć od 2.000 kruna od Glavnog stožera, uz mjesečnu pripomoć

²⁰⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 674/14, 195/Pr.-1915, br. 3873 ex 1914 od 7. siječnja 1915. i br. 9415/Pr.-1914 od 5. siječnja 1915.

²⁰⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 673/14. Njegove aktivnosti opazio je i RONGE, *Kriegs*, 251.

²⁰⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 700/14, br. 109/P.

²⁰⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 711/14, br. 9603.

²¹⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 2761/15, (uloženo u 711/14), br. 18285.

od 100 kruna, a odobrena mu je i mirovina od 800 kruna godišnje.²¹¹ Redarstveno povjereništvo Petrovaradin izvijestilo je 30. listopada 1915. da je brat Pavla - Jovan Mihaljević, bio ranije kamenički načelnik, velikosrpski agitator, interniran u Kapuváru pored Nežiderskog jezera, a drugi brat Panta bio je gostioničar, isto tako u internaciji, a početkom rata nalazio se pod istragom radi uvrede Veličanstva. S obzirom na aktivnost njegove braće, kad se Pavle Mihaljević pojavio u Kamenci, s putnom dozvolom vojnih vlasti, bio je od strane lokalnih vlasti privremeno uhićen kao politički sumnjiva osoba, no po provedenim konzultacijama s višim vlastima pušten je na slobodu, uz to što mu je tvrđavno zapovjedništvo (*Festungskommando*) odredilo da napusti uže ratno područje. Potom se preko Gomboša vlakom vratio u Beč.²¹²

Zemaljska vlada za BiH u pogledu srbijanske špijunaže i interniranih austro-ugarskih građana u Srbiji 8. studenoga 1914. izvijestila je SDDS kako je u Srbiji vladalo sveopće uvjerenje da je Monarhija bila premrežena srbijanskim uhodama i agitatorima. Dio interniranih građana Monarhije tražio je srbijansko državljanstvo kako bi bili oslobođeni iz internacije što im je i u određenom broju slučajeva uspijevalo, ali su im Srbi uzimali originalne austro-ugarske dokumente i s njima putovali kao tobožnji austro-ugarski državljani u Solun i Istanbul, otkud su mogli u špijunskoj misiji doputovati i u Monarhiju. Po pouzdanim dojavama, do tada je bilo poznato da je u Nišu više interniranim austro-ugarskim državljanima ostalo bez dokumenata na opisani ili drukčiji način.

S obzirom na navedeno Zemaljska vlada za BiH 8. studenoga 1914. uputila je nalog da se postroži kontrola ulaska svih u zemlju, one koji su za to bili nadležni a oklijevali bi primijeniti taj nalog trebalo je na to oštro upozoriti, sva pisma od putnika podvrći perlustraciji²¹³ i kod postojanja osnova sumnje za izdaju neke osobe, takvu uhititi. Potom izvijestiti vladinog povjerenika za zemlju i grad Sarajevo, po potrebi i brzojavno Predsjedništvo Zemaljske vlade, a uhićenog pod stražom dopremiti. O istome su bila obvezna sva kotarska predstojništva i ispostave obavijestiti niže oblasne vlasti. Ta Naredba upućena je na znanje i SDDS-u.²¹⁴

EB na temu srbijanskog uhodarstva 11. studenoga 1914. uputio je dopis SDDS-u koji se temeljio na pouzdanim dojavama, a upozoravao je na očekivani ulazak više žena s rumunjskim putovnicama koje bi se predstavljale kao spremačice, s ciljem ulaska u Monarhiju i zapošljavanja

²¹¹ Poredbe radi mala kućica s dvorištem u Slavoniji se pred rat mogla kupiti za cca 600 kruna, isti podatak utvrđen je prema podacima velikog župana za županiju srijemsku i grad Zemun u spisu: HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 3874/16 (uloženo u 734/14), br. 9298 v.p.

²¹² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 2761/15 (uloženo u 711/14), br. 563 res.

²¹³ Otvaranju i čitanju pisama bez znanja adresata u svrhu policijskog nadzora.

²¹⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 736/14, br. 11.903 Pr./1134 Z.St.

kod vojnih časnika. Smatralo se da je riječ o srbijanskim uhadama. EB je očekivao od svih časnika, ali i činovnika vođenje brigu o takvoj mogućnosti i opreznost kod komunikacija sa strancima. U slučaju da časnici posumnjaju na mogućnost uhodarstva u pojedinom slučaju bilo je potrebno o istome bez odlaganja izvijestiti sigurnosne službe. Informacija je bila upućena i Obavještajnom odjelu Vrhovnog vojnog zapovjedništva (nj. *Armeeoberkommando*, dalje u tekstu: AOK-a), svim središnjim uredima defenzivno doglasne službe, zapovjedništvima vojnih zborova, kao i utvrđama te Ratnom nadzornom uredu u Beču i Povjerenstvu u Budimpešti.²¹⁵

Oružnička postaja Srijemska Mitrovica izvijestila je putem Oružničkog zapovjedništva 30. listopada 1914. da je istoga dana uhićen krčmar Pero Popović iz Mitrovice, jer je ustanovljeno, potvrdom više svjedoka da je 7. rujna 1914. oko 11 sati navečer sa svog tavana davao nekakve znakove srbijanskoj vojsci u smjeru srpske Male Mitrovice, dakle na dan kad je Mitrovica bila bombardirana od strane srpskog topništva. Protiv istog je povedena istraga i predan je na daljnji postupak Divizijskom sudu u Petrovaradinu.²¹⁶ Redarstveno povjereništvo u Mitrovici izvještava o ovom slučaju ponovo, ali tek 1917. kada 23. veljače priopćava SDDS-u da je na prijedlog vojnog odvjetnika VI. domobranskog okružja ukinut istražni zatvor Popoviću te je isti pušten na slobodu, s tim što je stavljen pod redarstveni nadzor, a za obvezno boravište određena mu je Mitrovica.²¹⁷

Vojno zapovjedništvo Zagreb 19. prosinca 1914 obavijestilo je SDDS o brzojavu EB-a u kojem je rečeno da je prema informaciji pouzdane osobe, jedna srpska banda namjeravala u idućim tjednima srušiti nekoliko mostova u Monarhiji, među njima izrijekom petrovaradinski. Stoga je vojni zapovjednik Eugen Scheure tražio od svih vojno posadnih zapovjedništva da pristupe toj vijesti s naročitom pažnjom i u svome djelokrugu poduzmu sve potrebne mjere opreza, kako bi spriječile mogući napad. Stražu na mostovima, ako je moguće, trebalo je pojačati, osobito u uvjetima noći i magle. Zatražio je da se trenutno kao bezuvjetno nužno, snage za to izdvoje iz garnizona, a po potrebi i prekomandom preko mjesnog domobranskog zapovjedništva. Osiguranje se, ako je to bilo prikladno, moglo olakšati i postavljanjem bodljikave žice. Mostna straža trebala je voditi strogu kontrolu nad svim osobama koje su željele proći mostom. Osobito se trebala obratiti pozornost na uniformirane osobe, jer se nije mogla isključiti mogućnost, da bi ih bande pokušale iskoristiti odore za ostvarenje svoga cilja. Isto tako bilo je potrebno čuvati i nosive stupove iznad razine vode i u vodi, a po potrebi zatražiti i reflektore od službe održavanja pruge. Veliku važnost imalo je i održavanje neprekidne veze sa obližnjim oružničkim postajama i financijskom stražom,

²¹⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 738/14, br. 9715.

²¹⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 740/14, br. 622.

²¹⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 724/17 (uložen u 740/14), br. 452/17.

koje su putem svojih povjerljivih izvora, kao i kroz primjenu stroge kontrole kretanja stranaca, bile prve koje su mogle pravodobno opaziti svako približavanje stranaca.²¹⁸

PRS u Mitrovici izvjestilo je 27. prosinca 1914. o signalizaciji i progonu različitih elemenata. Do tada se pokazalo kako se prema neprijatelju upućuju signali iz Mitrovice. Pri tome se moglo primijetiti da su se svojim ponašanjem isticali ljudi koji su bili općepoznati po svojim političkim sklonostima, pa je iz razloga sigurnosti bilo nužno produžiti nadzor. Tome se moralo pridodati da je cijela savska obala bila zaposjednuta od strane vojske i po njoj je patroliralo bilo oružništvo, bilo ophodnja Zaštitnog zbora (*Schutzkorps*), koji su morali primijetiti nedopuštenu signalizaciju. Upadalo je u oči da u samom gradu više nije bilo agitatorskog ponašanja, što nije čudilo, jer su do tada svi sumnjivi bili internirani. Redarstveno osoblje je u dovoljnoj mjeri bilo obučeno za obavljanje svojih zadaća.²¹⁹ Maravić je o saznanjima obavijestio i zagrebačko Vojno zapovjedništvo.

Važno je radi sagledavanja različitih tadašnjih okolnosti posebno istaknuti očitovanje kotarskog predstojnika Bijeljine Benka koje je 9. studenoga 1914. dostavljeno Zemaljskoj vladi BiH, a potom i SDDS-u, vezano za Ljubu Stanaričića, njegov život i političku aktivnost, a u kojem se u dokumentaciji SDDS-a po prvi puta spominje i aktivnost *Crne ruke* doduše pod nazivom *Crna legija* te se pored toga govori o srpskim unutarnjopolitičkim prilikama, korištenju ubojstva kao načinu političke borbe, *Narodnoj odbrani*, majoru Tankosiću koji je obučavao u rukovanju oružjem sarajevske atentatore te opasnosti velikosrpske ideje.

Ljubo Stanaričić rođen 1869. godine u Čokešini, kotar Loznica, Srbija. završio je srednju poljoprivrednu školu u Kraljevu, vojni rok služio je u 6. pješačkoj pukovnici, postao je pričuvni poručnik i dobio mjesto notara u općinskom uredu Čokešina. Žena mu je umrla par godina prije početka rata. Imao je dva sina, petnaestogodišnjeg Radoja i dvanaestogodišnjeg Vojina. Politikom se Stanaričić počeo baviti još u mladim danima i produžio se Naprednoj stranci.²²⁰ Prema njegovoj izjavi uvijek je bio u strastvenoj opreci prema starim radikalima i osobito je mrzio tadašnjeg ministra predsjednika Nikolu Pašića. Ovog je opisivao kao „besramnog makijavelistu“, koji nije

²¹⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 896/14, br. Präs. 3578.

²¹⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 928/14, br. 148/res s.d.d.s.

²²⁰ O Naprednoj stranci vidi Jaša M. PRODANOVIĆ, *Istorija političkih stranaka i struja u Srbiji, Knjiga I*, Beograd, 1947., Vasilije KRESTIĆ, Radoš LJUŠIĆ, *Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine*, Beograd 1991., Gale STOKES, *Politics and Development: The Emergence of Political Parties in Nineteenth Century Serbia*, Durkham, 1990., Olga POPOVIĆ-OBRAĐOVIĆ, *Kakva ili kolika država? Oglеди o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka*, Beograd, 2009., ISTA, *Političke stranke i izbori u Kraljevini Srbiji, 1903-1914. Prilog istoriji stranačkog pluralizma u Srbiji u modernizacijskim procesima*, Beograd, 1994. te Slobodan JOVANOVIĆ, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, Beograd, 1929.

prezao da bilo što poduzme, ako ga je vodilo njegovu cilju. Drži da je (Pašićevo) omiljeno političko oružje bilo umorstvo. Koliko mu je poznato, trgovac i poslanik Napredne stranke Milan Žunjić (još i Žunić) iz Požege (zapadna Srbija), koji je mučki ustrijeljen, poljoprivrednik i pristaša Napredne stranke Vojo Ćirić iz Jarebice, kao i Stjepan Filipović iz Kozjaka, trgovac i liberal Srećko Marković iz Podgorine u kotaru Valjevo, kapetan I. klase Milan Novaković i žandarmerijski natporučnik Maksim Novaković, dakle svi nabrojani, potajice i mučki su ubijeni, a zadnja dvojica u Beogradu.²²¹ Pored nabrojanih bilo je još mnogo onih koji su svoju smrt mogli zahvaliti interesima ministra predsjednika Pašića. Stanaričić se prisjećao okružnog upravitelja Kruševca kojega je ubio pop Minić i njegova razbojnička banda. Političke metode kojima je Pašić bio vjeran, naišle su na prihvaćanje i od članova njegove stranke, pa je tako ubojstvo postao jedan od načina unutarnjopolitičke borbe, a zatim i izvozni proizvod u vanjskoj politici. *Narodna odbrana* priznata je kao sredstvo borbe i osvojila je stoga naročite simpatije od ministra predsjednika Pašića. Vodstvo te institucije držali su ponajviše časnici, državni činovnici i političari, koji su se zakleli na vjernost Pašiću. S jednim od vođa *Narodne odbrane* Stanaričić je bio u osobnim odnosima. Tako mu je bilo poznato da je na primjer, izvjesni Božo Milanović iz Bosne, star 60 godina, oženjen, iznos od 100.000 dinara odredio trgovcu žitom i bekriji, članu lokalnog odbora *Narodne odbrane* u Šabcu, potom je Milanović podnio izvještaj o šabačkom srpskom radikal, pored navedenog trgovca i ostalim članovima odbora - sucu bosanskog porijekla Peri Čavčiću, učitelju Vojislavu Stančiću, Jovi Vuksanoviću i Kostu Zagorc, odvjetniku Vladimiru Iliću i okružnom upravitelju Kostu Tucakoviću. Svi navedeni živjeli su u Šabcu. U Loznici, *Narodnoj odbrani* pripadali su: sudac Čedo Stanković, koji je godine 1908. bio i član prezidija lokalnog odbora, poljoprivrednik Spasoje Jerinić iz mjesta Klubci općina Loznica, trgovci Milan i Milorad Miličević, otac i sin, bivši gradonačelnik Loznice Čedo Jerinić, sudski činovnik Rado Filipović, poslanik u Skupštini Živan Ranković iz Donje Trosnice. Izvršna vlast *Narodne odbrane* u Loznici ležala je u rukama političkog sreskog pisara (*Adjunkt*) Luke Petrovića koji je radio u okružnom uredu Loznica, a nosio je naslov: „izvršitelj odbora *Narodne odbrane*, zvan dželat *crne legije*“ (*Crna ruka?*). Ta legija smrti po objašnjenju Stanaričića bila je jedan od ogranaka *Narodne odbrane*. Sa aktivnostima *Narodne*

²²¹ Je li Pašić bio zaista umješšan u navedena ubojstva nije razjašnjeno. No, politički motivirana ubojstva u Srbiji toga doba nisu bila rijetkost. Nakon što su naprednjaci na izborima 1886. izgubili vlast, na području cijele Srbije u neredima ubijeno je 140 naprednjaka. Nova liberalno-radikalna vlada izgleda da nije poticala ta ubojstva, ali ih uz pomoć policija nije ni pokušavala zaustaviti, Ivan MILADINOVIĆ, Predrag VASILJEVIĆ, Danijela MILINKOVIĆ „Radikali osetili šta je to vlast“, *Večernje novosti*, Beograd, 11. III 2016., (www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.119.html;595136-Radikali-ose-tili-sta-je-to-vlast, pristup ostvaren 1. svibnja 2018.). Za Naprednu stranku valja upozoriti da je sve do smrti kralja Aleksandra Obrenovića 1903. koketirala s idejom povezivanja Srbije i Austro-Ugarske u nekom obliku, a reminiscencije toga pojavljuju se još i par godina kasnije. Navedeno je imalo odjeka u austrougarskim vanjskopolitičkim planovima, pa i pregovorima Beča i Srpske samostalne stranke, kao dijela HSK, iz banske Hrvatske 1907. Vidi: RONGE, *Kriegs*, 59. i PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura*, 162.

odbrane Stanaričić nije bio povezan. On je kao naprednjak slijedio svoju djelatnost i bio je sumnjičav prema drugima. O generalu Boži Jankoviću i njegovom „slugi“ Milanu Pribićeviću nije mogao ništa konkretno reći. Vrlo nelijepe stvari opisivao je za majora Voju Tankosića, koji je atentatore na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda obučavao u rukovanju vatrenim oružjem. Godine 1903. ustrijelio je major Vojo Tankosić s vlastitom rukom dvojicu braće kraljice Drage, natporučnika Nikolu i poručnika Nikodiju Lunjevicu, opljačkao ih i time stekao svoj imetak. Nakon tog dvostukog umorstva kupio je kuću i luksuzno je opremio te zasnovao vlastitu obitelj. Literatura potvrđuje umiješanost Tankosića u ubojstvo kraljičine braće. Razlikovanja postoje u tome što primjerice Clarck navodi da je Tankosić nadgledao ubojstvo, što zapravo odgovara tvrdnji West da je on zapovijedao streljačkim vodom, dok MacKenzie navodi da ih je Tankosić ubio. Nema naznaka o Tankosićevoj mogućoj imovinskoj koristi, no istraživače to zapravo nije zanimalo.²²²

Pouzdan svjedok toga po Stanaričiću bio je seljak Milan Tadić iz Čokešina, koji je tada služio u 6. srpskoj pješачkoj pukovniji i imao uvida u urotu. O tome je saznanja imao i major Dimitrija Popović, koji je za vrijeme svoje službe u 6. pješачkoj pukovniji zbog mračne vanjštine bio zvan „Cigo“, Međutim Stanaričić drži kako ovaj nije bio ništa bolji od Tankosića i da su oni zajedno svojom ohološću pokušavali sakriti svoje prostaštvo i zlobu.

Stanaričić je kao naprednjak bio sumnjiv staroradikalima i oni su ga progonili, čime su njegovu mržnju samo produbili. Tijekom cijele Aneksijske krize Stanaričić je bio politički sumnjiv i stavljan od srbijanskih policijskih oblasti pod nadzor. Tada je stupio u službu austrijskog oružničkog časnika (*Gendarmerierittmeister*) Hurkiewicza u Brčkom kao konfident, a kojega je opskrbljivao s navodno dragocjenim informacijama. Malo zatim stavio se na raspolaganje i oblastima u Bijeljini. U BiH se govorkalo da živi u Srbiji rasipničkim životom i da povrh svega širi glasine. S obzirom da se ipak na njega sumnjalo kako se bavio uhodarstvom na štetu Srbije, podignuta je optužba pred kaznenim sudom - prvostepenim sudom u Loznici, no zbog nedostatka dokaza je oslobođen. *Narodna odbrana* nije se zadovoljila s time i Stanaričić je bio naveden među imenima osoba za koja je naprijed spomenuti „dželat Crne legije“ Luka Petrović postao odgovoran,

²²² Usporedi: David MACKENZIE, *Apis, čovjek koji je izazvao Prvi svjetski rat*, Zagreb, 2014, 53, CLARCK, *The Sleepwalkers*, 39, detaljnije vidi: *Neue Freie Presse*, 12. i 13. VI 1903., izvještaj britanskog poslanika u Beogradu, *Servia. Coup d'Etat. Extirpation of the Obrenovitch dynasty & Election of King Peter Karageorgević. Suspension of diplomatic relations with Servia, June 1903.*, The National Archives, Foreign Office, 105/157, Wayne S. VUCHINICH, *Serbia Between East and West. The Events of 1903-1908*, Stanford, 1954., Slobodan JOVANOVIĆ, *Vlada Aleksandra, Dragiša VASIĆ, Devetstotreća (majski prevrat)*, Prilozi za istoriju Srbije od 8. jula 1900. do 17. januara 1907., Beograd 1925., Rebeca WEST, *Black Lamb and Grey Falcon, A Journey through Yugoslavia*, Edinburgh, 2006, 567, koja je svoje djelo pisala 30-tih godina prošlog stoljeća, temeljem razgovora s brojnim svjedocima, a donosi detaljni opis samog čina ubojstva kraljičine braće. MacKenzie upućuje i na *Arhiv Milana Ž. Živanovića* (Apisovog nećaka) u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti, br. 14434.

na način predviđen za izdajnike te ga izložio zlostavljanju na sve moguće načine vlastitom rukom. Kako ga je hajka okružila s više strana, pobjegao je Stanaričić u Bijeljinu gdje je našao smještaj i zaposlenje kao konobar kod krčmara Miće Todorovića.

Kotarski predstojnik Benko napomenuo je: „Kako sam sve ove stvari odmjerio sa stvarnošću, ne mogu jamčiti, da je sve moje znanje o Stanaričiću izravno, nego i od drugih prikupljeno, a u nekim slučajevima je zaključeno i temeljem indicija. Prisjećam se jednog članka izašlog u beogradskoj *Pravdi* početkom 1914., u kojem je otvoreno pismo Ljube Stanaričića upućeno srpskom ministru unutarnjih poslova“. U tom pismu Stanaričić je upozorio da je od pisara Luke Petrovića bio tretiran na zloban način, zbog uhodarstva, dok ga je kazneni sud u Loznici za ovu istu stvar oslobodio. On se želio u svoj zavičaj vratiti, međutim bojao se osvete političkih neprijatelja i molio je ministra propusnicu koja bi mu jamčila slobodu kretanja. Kako je izgledalo, Stanaričić je za svoj bijeg u Bosnu bio stimuliran i novčanom premijom koju su za njegovo ubojstvo bili spremni isplatiti njegovi neprijatelji. Marko Isaković, posjednik iz Novog Sela, kotar Loznica i tast spomenutog Ilije Petrovića iz Janje kotar Bijeljina, za ubojstvo Stanaričića, njegovom bivšem slugi Lazaru Divljaku nudili su iznos od 4.000 dinara. Kako to obično biva Stanaričić je kao politički pustolov u svojoj domovini doživio brodolom i morao je tražiti spas u Austro-Ugarskoj. Kod Todorovića je Stanaričić ostao do njegove smrti. Todorović je bio radikalnih srpskih stavova i živo je sudjelovao u velikosrpskoj propagandi. Emigranta Stanaričića primio je iz samilosti, bez da mu je on na početku služio za političke svrhe. Uistinu, ostao je Stanaričić u duhu svoje nemirne prošlosti i agresivne naravi zastrašen i pokunjen u pozadini. Nije htio dovoditi u pitanje političke stavove svoga gazde, pa mu je u njima i pomagao, pored ostalog jer je cijelo vrijeme stajao i u austrijskoj službi. Benko je istaknuo da se dvostruki rad srbijanskog konfidenta mogao samo cijeniti (jer se time bolje prikrivao njegov rad za austrijsku službu). Nakon smrti Tode Todorovića stupio je Stanaričić u službu pekara Riste Ilića, koji je teško obolio i za to vrijeme ga je Stanaričić njegovao te vodio i pekarski dućan. Nakon smrti obrt je nastavila voditi Ilićeva sestra Staka koja je ostavila Stanaričića u službi, ali ga je unaprijedila u prokuristu.

U siječnju 1914. Staka Ilić napustila je posao s pekarom i Stanaričić je neko vrijeme ostao bez zaposlenja, pa je stupio u službu sitničara Jove Kojića u Crnjelevo Gor. Svoju trgovinu želio je Kojić prepustiti Stanaričiću i stoga je s njim utanačio krajem svibnja koncesiju. Prije nego što je postupio u duhu ugovora te općih i lokalnih propisa o radnjama i o upravljanju njima, odvio se atentat u Sarajevu, koji je vodio izbijanju rata sa Srbijom te interniranju svih Srbijanaca podanika Kraljevine Srbije koji su bili zatečeni na području Monarhije.

Stanaričić je 1912. godine kratkotrajno prekinuo svoju službu kod Ilića i počeo raditi kao upravitelj imanja veleposjednika Hakibega Pašića iz Bijeljine. Istodobno je upravljao i sa dva kmeta Naje Sulejmanovića (još i Suljemanović) iz Bijeljine, preuzetih od njegovog najstarijeg sina Rize. Taj sin bio je na posve lošem glasu kao pustolov, profesionalni klevetnik te prevarama i pronevjerama obilježeni hohštapler, koji je zbog čestih putovanja u Srbiju i tamošnjih veza, bio politički sumnjiv, tako da je odmah po početku rata uhićen, pa su zato kmetovi i završili pod nadzorom Stanaričića. Ova promjena posla nije Stanaričiću donijela neku posebnu sreću, jer je malo zatim Hakibeg Pašić protiv njega podnio prijavu zbog provalne krađe, pa je Stanaričić stavljen u sudski pritvor i protiv njega je poveden kazneni postupak. Pušten je iz pritvora, ali ta stvar još nije bila okončana presudom, tako da se Stanaričić vratio svojem ranijem poslodavcu Iliću.

Kod Rize Sulejmanovića upoznao je Stanaričić i njegovu braću, najstarijeg Mahmuta, koji je vodio prezaduženu skromnu radnju s delikatesama. Po izbijanju rata, nastupio je na vojnu dužnost i po pričanju poginuo pri pohodu na Rusiju, zatim nezaposlenog Hajrudina i gimnazijalaca Sadika, koji je kao dvadesetčetverogodišnjak dva puta pohađao osmi razred tuzlanske gimnazije, a nakon što je svog profesora na ulici počeo često napadati i vrijeđati, isključen je iz škole. Potom je u Beograd upisao višu gimnaziju, a početkom rata ležao je bolestan u Nišu. Je li se možda priključio srbijanskoj vojsci i sudjelovao kao takav u ratu protiv Monarhije, nije se moglo potvrditi. Obitelj Sulejmanović bila je albanskog porijekla, a njihov otac Naja došao je u Bijeljину još u vrijeme okupacije BiH, gdje je vodio mali dućan u Bosanskoj Rači, no propao je i izgubio sav svoj imetak, osim zemljišta. Simpatija koju je ova obitelj pokazivala prema Srbiji po mišljenju Benka bila je endemijskog tipa, no javno je nisu ispoljavali, premda su bili žestoko prosrpski raspoloženi i imali su u Srbiji brojne kontakte. Osobito Riza Sulejmanović koji je srbijanskim vlastima i vojnim zapovjedništvima činio brojne usluge, bez da je stekao njihove posebno povjerenje. Kratko vrijeme pred Aneksijsku krizu 1908. u Beogradu bio je uhićen zbog špijunaže te se s njim loše postupalo, tako da je zamalo ubijen, što je on strpljivo podnosio. Sam Stanaričić uspio je preko svojih veza u srbijanskoj vladi isposlovati svoje oslobađanje. Od tog vremena Sulejmanović više nije odlazio na Srbiju. Da se njihovo ime vodilo po svim evidencijama u cijeloj Srbiji bilo je vidljivo iz toga što je njegov brat Mahmut pretrpio neugodni doživljaj u kupalištu Koviljača, 1912. godine. Mahmut Sulejmanović doputovao je u Koviljaču i čim je pristao uz obalu uhićen je od strane srbijanske financijske straže i sproveden u karaulu *Javorić*, gdje ga je zlostavljao „ozloglašeni“ Grbić. Ostao je u pritvoru cijelu noć. Idućeg jutra bio je oslobođen s obrazloženjem kako je posrijedi zabuna u osobama. Premda je Sadik Sulejmanović od rođenja bio „spadalo“, nasljedno opterećen sa srpskim rodnom, pod utjecajem svog starijeg brata Rize potpuno je pao pod srpski utjecaj i to ne samo u

smislu političkog programa, već kao političkog životnog uvjerenja, na koja čak niti upravitelj imanja Stanaričić nije mogao ili želio utjecati. Između Stanaričića i Sadika Sulejmanovića postojao je bliski prijateljski odnos, kao između mentora i štíćenika ili učitelja i učenika. Benkovom izvještaju bili su priloženi prijepisi triju pisama koja je Sadik Suljemanović u ćirilicnom originalu poslao Stanaričiću (ta pisma dobila je Zemaljska vlada za BiH, ali ne i SDDS Zagreb). Iz njih je po tvrdnji Benka izlazilo sasvim jasno da je Sadik već postao velikosrbinom. Njegovo priznanje u pismu od 10. prosinca 1913. dolazilo je „izravno iz njegove srpske duše, ne predstavlja neku pozu, već iskrenu ispovijed jednog, za Monarhiju kao njegovu raniju domovinu, u potpunosti sada neprijateljskog mladića“.

Iz svih ovih razloga Stanaričić nije ulijevao povjerenje kotarskom predstojniku Benku. On je istaknuo da Stanaričić doduše pripada *Naprednoj stranci* i jasno se izjasnio u svome pismu *Pravdi*. No, s obzirom na sveučilišnog profesora Živojina Perića i njegovim simptomatskim izjavama u Skupštini, Benko je upozorio kako je ranije izvijestio da će pri mjeri ljubaznosti kojom će Austro-Ugarska ići na prikljućenje (BiH) počivati i *sans facon*²²³ odmjerenosti određenog političkog programa, koji je vezao stare Naprednjake: danas, ili najkasnije do početka izbivanja rata, prema vani i osobito prema Monarhiji pokazivati će složno samo jedan program, koji je logički proizlazio od velikosrpske ideje „zavjetne misli“. Benko je dodao: „Ne smije naše ćelništvo ćlanak u *Pravdi* a priori opisati samo kao jedan nastup za javnost. Stanaričićeva mržnja prema ministru predsjedniku Pašiću i prema staro-radikalnim političarima je istinita. No, njegov bijes protiv Srbije i njegova simpatija za nas, su usiljeni. Za vrijeme dok je našim vlastima ćinio izvanredne usluge, plamtila je u njegovu srcu tiha mržnja protiv nas, kao što pokazuje primjer mladoga Sadika Sulejmanovića.“

Stanaričić je jednom zgodom rekao da svaki školovani Srbin koji živi u svome zavićaju, mora služiti velikosrpskoj ideji, a od toga ne mogu biti iznimka ćinovnici (prema kontekstu to bi se odnosilo na Srbe koji žive izvan Srbije). Predsjedništvo Zemaljske vlade željelo je i Stanaričićev opis veza sa uredskim pisarom (*Kanzlist*) Daskalovićem, koji je svojedobno u Bijeljini bio na službi. Daskalović se oženio, što je ranije bilo brzojavno javljeno, sa sestrom Riste Ilića, kod kojega je Stanaričić vodio radnju. Neko vrijeme Daskalović je stanovao kod Ilića, da bi se kasnije preselio u vlastiti stan. Zbog toga su se Daskalović i Stanaričić često sretali s obzirom da su živjeli u istoj kući. U kojoj je mjeri taj kontakt bio političke prirode, nije se moglo s obzirom na protek vremena pouzdano ustanoviti, premda se po Benku možda odvijao i u nedopuštenom smjeru. Glede

²²³ Franc. znaćilo bi neslužbeno ili nepretenciozno, no ovdje u prenesenom smislu: bez zavaravanja.

Stanaričićeve prošlosti nije bilo vjerojatno, da bi se on s Daskalovićem družio „samo druženja radi, a da bi politiku maknuo posve u stranu“. Više puta oni su pretresali politička pitanja, pa su tada Srbima pridavali odlike svih vrlina i kreposti i to u istaknutom društvu.

Rat je dao vlastima opetovanu zgodu za ostvariti uvid u političku radionicu za kakvu, u vrijeme mira, tijela sigurnosti nisu imala šanse. Benko navodi da je „Za našu upravu ...nadasve poučan pregled pisama, koji u svojoj cjelokupnosti predstavlja jedan dobar manometar opće političke situacije“. Pa se tako, među zaplijenjenim pismima, nalazilo i jedno puno mržnje voditelja srpske konfesionalne škole Steve Nikolića, koji je po poduzetoj premetačini završio u pritvoru ratnog suda u Sarajevu, zatim pismo gradskog liječnika i voditelja bolnice u Brčkom dr. Ace Babića iz jeseni 1913., upućeno Nikoliću u kojem je dr. Babić školskom voditelju Nikoliću pisao o epidemiji kolere i balkanskim ratovima, kada su svi putnici koji su dolazili iz balkanskih zemalja mogli ući u BiH samo preko jednog graničnog prijelaza i to Bosanski Brod (iz higijensko-epidemioloških razloga). Dr. Babić se nadao da će ih propustiti da prođu kroz Brod. Naveo je u pismu kako bi bilo dovoljno u dokumentaciji samo naznači da oboljeli dolaze iz zemlje ili područja koje nisu zahvaćene epidemijom. Babić je cinično zaključio, da će kao službujući liječnik za vrijeme svog dežurstva ipak ozbiljno shvatiti svoju dužnost. Benko je naznačio da to pismo Zemaljska vlada može zatražiti od ratnog suda u Sarajevu. Benko se bojao da su se ovakve ili slične stvari možda i provodile u velikom broju, međutim namjere takvih nemara s iredentističkom pozadinom, u pravilu počinitelji nisu ostavljali zabilježene na papiru.

Od političara starog kova Stanaričić, majstor pretvaranja, mučenik u vlastitoj domovini i rodoljub u azilu, nije primao nikakve novce i nije uživao nikakvo njihovo posebno povjerenje. Ostalo je kod Stanaričića bila posljedica njihovog uloženog vremena i procesa samospoznaje srpskog problema.

Benko navodi: „Usprkos tome, mnogo krvi će još poteći dok ćemo uspjeti velikosrpsku ideju unutar Monarhije uništiti, a dotad će ta neman još neko vrijeme vladati i nalaziti prođu u našim provincijama, bar tako dugo dok i samo jedan atom nezavisne Kraljevine Srbije opstaje, kao čuvar „zavjetne misli“, kao *pars pro toto*.²²⁴ Samo na razvalinama suverene srpske balkanske države, može nam u dogledno vrijeme poći za rukom, da srpski narod pridobijemo za austro-ugarsku stranu. Moguće nam je s Božjom pomoći na europskom bojnopolju zauvijek riješiti srpsko, a time i južnoslavensko pitanje.“²²⁵ Benko ipak samo djelomično shvaća južnoslavensko pitanje, doživljava

²²⁴ Latinski – dio se tretira kao cjelina.

²²⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 812/14, br. 1694

ga isključivo kao srpsku težnju k ekspanziji, što je svakako postojalo kao dio problem, ali ne i kao rješavanje pitanja položaja hrvatskih zemalja u Austro-Ugarskoj Monarhiji, koje su razjedinjene i to ponajprije kao posljedica dualizma. Otpravak toga pisma, kotarski predstojnik Benko poslao je i okružnom predstojništvu Tuzla. Stanaričić je kao politički sumnjiva osoba završio u internaciji u ugarskom mjestu Bicske.

2.3. Aktivnosti vezane za pronalaženje sarajevskih atentatora i s njima povezanih osoba

Nakon sarajevskog atentata prikupljaju se i informacije o mogućim srbijanskim vezama s Bosnom u relaciji s atentatom na nadvojvodu Franju Ferdinanda. Jedna od zanimljivijih osoba koje se povezuje sa ubojstvom prijestolonasljednika, a da je primijećena od strane Središnje defenzivno doglasne službe, bila je i Rade Malobabić.²²⁶ Za njega se navodi u izvorima SDDS-a da je rođen 1882., u Slavskopolju, da je u zvanju bankovnog činovnika, odnosno trgovačkog pomoćnika.²²⁷

Vojna obavještajna služba pri Zapovjedništvu 13. zboru izvijestila je 3. studenog 1914.²²⁸ da su Malobabića srpske vlasti zatvorile u Nišu i mučile ne bi li saznali što od njega, pa su pitali Središnji ured Zagreb imaju li o njemu podataka u evidenciji, pogrešno ga imenujući Malebabićem. Vladin povjerenik za županiju zagrebačku 28. studenoga 1914. označava Malobabića kao opasnog srpskog propagatora i kaže da on ne smatra vjerojatnim da bi takav bio u Nišu zatvoren i mučen, već da je tu nešto drugo posrijedi, ali su ipak sve redarstvene oblasti na njega upozorene.²²⁹ Vojno zapovjedništvo uočilo je mogućnost da im se ista osoba pojavljuje pod dva različita prezimena, pa su 7. prosinca 1914. tražili od SDDS-a Zagreb razjašnjenje i utvrđivanje moguće istovjetnosti Rade Malobabića i Malebabića.²³⁰ Predstojništvo kotarske oblasti u Topuskom se na to očitovalo 11. prosinca 1914. da je Rade Malebabić nedvojbeno identičan s Radom Malobabićem.²³¹ SDDS Sarajevo obavijestio je tek 15. prosinca 1916. SDDS Zagreb da se na Okružnom sudu u Sarajevu vodio kazneni progon protiv Malobabića zbog veleizdaje (umiješanosti u sarajevski atentat), međutim da je isti nedostupan sudu zbog nepoznatog boravišta.²³² Zagrebačko Redarstveno povjereništvo 12. siječnja 1917. očitovalo se kako je utvrđeno da je Malobabić boravio u Zagrebu

²²⁶ O Radi Malobabiću vidi: Bogdan KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, CLARCK, *The Sleepwalkers*, MACKENZIE: *Apis*, DEDIJER, *Sarajevo 1914*, PRIBIĆEVIĆ, *Dikatura*, Albert PETHÖ, *Agenten für den Doppeladler: Österreich-Ungarns Geheimer Dienst im Weltkrieg*, Graz, 1998. i RONGE, *Kriegs*.

²²⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5748, 702/14, očevidni list (dosje) Rade Malobabića.

²²⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5748, 702/14, br. 1834.

²²⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5748, 702/14, br. 1276.

²³⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5748, 702/14, br. 1834/IV.

²³¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5748, 702/14, br. 256.

²³² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5748, 702/14, br. 15140.

od 25. veljače do 27. ožujka 1913. i to kao asignator (osoba ovlaštena da primi uplate) u ime osiguravajućeg društva *Riunione Adriatica di Sicurtà*, da je bio pozvan na vojnu službu u Karlovcu te da je u Srbiji dopao u ropstvo (zarobljeništvo)²³³ Ostale kotarske oblasti nisu javile ništa značajno.

Ovdje se postavlja pitanje je li osoba koja je radila za osiguravajuće društvo, pod pretpostavkom da je istoimena, bila identična pravom Rade Malobabiću. Prema službenim podacima ostajemo bez odgovora, no to potvrđuje Pribićević.²³⁴ Takva zbrka za vrijeme Prvog svjetskog rata ne iznenađuje. Naime, premda su se provodili statistički popisi stanovništva, tada nisu postojali nikakvi središnji popisi sveg stanovništva namjenski rađeni za potrebe unutarnjih poslova po imenima i prezimenima svih građana i njihovim boravištima, već su se vodili po zavičajnim gradovima ili kotarevima, što je naravno proizvodilo znatne probleme redarstvenim vlastima pri identifikaciji osoba. U periodu od srpnja 1917. do veljače 1918. razjašnjavalo se je li Rade Malobabić iz Slavskopolja, općina Vrginmost, identičan s Radkom Malobabićem koji se pojavljuje u novinskim natpisima s viješću da je smaknut radi zavjere protiv srpskog prijestolonasljednika Aleksandra. U tu svrhu je radi identifikacije Vojna glavna uprava Srbije (*Militär General Gouvernement in Serbien*, dalje u tekstu: MGG) poslala u Zagreb fotografiju dotičnoga iz ranijeg veleizdajničkog sarajevskog procesa vođenog protiv atentatora na Franju Ferdinanda.²³⁵ Naposljetku MGG Srbije potvrdio je 20. ožujka 1918. da je Rade Malobabić sa fotografije identičan osobi koja je 15. srpnja 1916. (po julijanskom kalendaru) smaknuta u selu Mikra pored Soluna zbog zavjere protiv srpskog prijestolonasljednika,²³⁶ a ujedno je utvrđeno prema Kurrendierungsliste br. 13. MGG-a Srbije od 8. veljače 1917. da je kratko vrijeme prije mobilizacije 1914. Malobabić iz kupališta Topusko otputovao za Srbiju i to bez ikakvih dokumenata te da je uhićen od strane srbijanskih vlasti. Nakon određeneog vremena provedenog u pritvoru pridružio se srbijanskoj vojsci.²³⁷

²³³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5748, 702/14, br. 1421. Ovdje je primjetna određena zabuna, činjenica je da se nije odazvao vojnom pozivu u Karlovcu, a u Srbiji jest „pao u ropstvo“ ali zatvoren od srbijanskih vlasti, zbog navodne sumnje na špijunažu u korist Austrije (sukob Crne i Bijele ruke), a ne zarobljen kao austro-ugarski vojnik.

²³⁴ PRIBIĆEVIĆ, *Dikatura*, 238.

²³⁵ Vladimir Dedijer navodi kako je nakon zagrebačke veleizdajničke parnice Malobabić po preporuci braće Pribićević postao suradnikom srbijanske vojno-obavještajne službe na čijem se čelu tada nalazio Dragutin Dimitrijević Apis, vođa srbijanske polutajne revolucionarne organizacije *Ujedinjenje ili smrt*. Na Solunskom procesu Apis priznaje da je Malobabić po njegovoj naredbi organizirao atentat na Franju Ferdinanda, DEDIJER, *Sarajevo 1914*, knjiga 2, 104, 113, 128-129.

²³⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5748, 702/14, br. 12.918., ovdje naznačena godina Malobabićevog smaknuća je omaška, streljan je u lipnju 1917.

²³⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 701/14.

2.4. Internacije politički opasnih osoba, uhoda ili sumnjivih radi uhođarstva

Za pojedine osobe predložena je i provedena internacija za vrijeme rata zbog saznanja da se bave uhođarstvom, da su sumnjive zbog mogućeg uhođarstva ili su općenito smatrane politički opasnim. Tako je primjerice od poznatijih osoba bio interniran Adam Pribičević,²³⁸ brat Svetozara te Valerijana i Milana. Internacije su izvan toga bile redovito provedene za državljane neprijateljskih zemalja.²³⁹ Adam Pribičević bio je od početka rata interniran prvo u Daruvaru, a potom od 10. kolovoza 1914. u Osijeku, kao politički pogibeljna osoba.²⁴⁰ Sigurnosno-redarstvene strukture držale su ga takvim još od zagrebačkog veleizdajničkog procesa 1909. g.²⁴¹ Za njega je bilo utvrđeno da je bio član Počasnog odbora za proslavu 50. godišnjice akademskog srpskog društva *Zora* u Beču na Vidovdan 1914., dakle na dan ubojstva Franje Ferdinanda, a ostali članovi tog odbora bili su pripadnici srpske *Narodne odbrane*, među njima i srbijanski visoki vojni časnici.²⁴²

Osječki Gradski kapetan izvijestio je 10. svibnja 1916. Središnji ured u Zagrebu da je Adam Pribičević 13. ožujka 1915. u Karlovcu nastupio na vojnu službu. Zbog zdravstvenih problema upućen je na liječničku komisiju („superarbitriranje“) i otpušten iz vojske.²⁴³ Skrb o Adamu Pribičeviću, kao i podmirenje troškova tijekom njegova boravka u lječilištu Steinhof kod Beča preuzela je 1917. Bosiljka Pribičević, njegova snaha, koja je živjela u Budimpešti i predložila je da joj ga se uputi na kućnu njegu.²⁴⁴ Međutim SDDS nije bio sklon da braća Adam i Svetozar Pribičević budu u istom mjestu i stoga je Adama premješten na daljnju njegu kod njegove sestre Anđelije udane Milanović, u zavičajno mu mjesto Katince (kotar Daruvar).²⁴⁵ Sve to uslijedilo je

²³⁸ O Adamu Pribičeviću vidi: Adam PRIBIČEVIĆ, „Odlomak iz uspomena“ u *Srpskom kolu – narodnom kalendaru za godinu 1923.*, Zagreb, 1923., 77-82., Adam PRIBIČEVIĆ, *Moj život*, Zagreb, 1999., *Stenografski zapisnik o glavnoj raspravi protiv Adama Pribičevića i 52 druga*, Zagreb, 1909., PRIBIČEVIĆ, *Diktatura*, KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, GABELICA, „Zagrebačka veleizdajnička parnica 1909. godine“, ISTI, „Političke prilike u banskoj Hrvatskoj na početku Prvoga svjetskoga rata“, *Društvena istraživanja*, god 23, 2014., br. 1, 177-197, kao i *Lični fond i zbirku Pribičević Adama* u Arhivu Jugoslavije, Beograd, broj fonda 88.

²³⁹ Pri tome su čak britanske i francuske novine priznale da je austro-ugarsko redarstvo i oružništvo internaciju njihovih građana provodilo humano. Rad sigurnosnih struktura Austro-Ugarske otežala je želja vladara izražena 17. rujna 1914. koji nije želio da neosnovana uhićenja odvedu inače lojalne građane u pod državu opasnom smjeru („*Ich will nicht, daß durch unberechtigte Verhaftungen auch loyale Elemente in eine Staatsgefährliche Richtung getrieben werden.*“), premda sam Ronge priznaje da su se događali i slučajevi neosnovanog uhićenja, RONGE, *Kriegs*, 97. i 122.

²⁴⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5688, 175/14, br. 374/14.

²⁴¹ Bibliografija o veleizdajničkom procesu, npr.: GABELICA, „Zagrebačka veleizdajnička parnica 1909. godine“, povezano s veleizdajničkim procesom: SIROTKOVIĆ, „Pravni i politički aspekti procesa „Reichspost“ – Friedjung“, GRUJIĆA, *Apologija srpskog naroda u Hrvatskoj i Slavoniji*, (isto treba čitati s oprezom zbog pristranosti autora) te DRAGOSAVAC, *Uspomene na „veleizdajnički“ proces*.

²⁴² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5688, 175/14, br. 424/14.

²⁴³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5688, 175/14, br. 243/16 i 361/1916 G.m.

²⁴⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5688, 175/14, br. 2795/14, Präs. br. 9301/Na.

²⁴⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5688, 175/14, br. 2795/14, Präs. br. 9301/Na.

na zamolbu dr. Edmunda Lukinića,²⁴⁶ odvjetnika iz Karlovca, koji je bio određen za skrbnika Adamu Pribičeviću.²⁴⁷ Po premještanju, Adam Pribičević ostao je pod redarstvenim nadzorom sukladno zahtjevu SDDS-a od 23. srpnja 1917., no taj nadzor nije bio strog s obzirom da se sastojalo samo u tome da se Adam Pribičević bez oblasne dozvole nije smio udaljiti iz svoga boravišta (Katinca), dok se po mjestu mogao slobodno kretati.²⁴⁸

SDDS je 30. listopada 1917. odobrio put i boravak Adama Pribičevića radi liječenja u Zagrebu.²⁴⁹ Naposljetku se osobno i Svetozar Pribičević angažirao u ovoj stvari i molio je, 12. svibnja 1918. da se njegovom bratu Adamu dozvoli putovanje i boravak u Zagrebu radi liječenja u bolnici Milosrdnih sestara, što je SDDS i dopustio 12. svibnja 1918. te uputio kotarsku oblast u Daruvaru neka izda dozvolu Adamu Pribičeviću za putovanje i boravak u Zagrebu u trajanju od četiri mjeseca, do sredine rujna 1918. godine.²⁵⁰ Iza toga datuma više se ne bilježe aktivnosti u svezi s Adamom Pribičevićem.

Tijekom studenoga 1914. obavljena je i kućna premetačina kod braće Pribičević, međutim nije nađena nikakva korespondencija s dr. Miloradom Kostićem²⁵¹ za koju se vjerovalo da postoji. Po mišljenju zagrebačkog Redarstvenog povjereništva, određena sigurnosno „interesantna“ pisma dr. Miloradu Kostiću napisao je Svetozar Pribičević i njih je redarstvo uputilo SDDS-u 17. studenoga 1914. g.²⁵² Ista pisma ne nalaze se u spisu, pa ne možemo ocijeniti njihov značaj.

Vežano za zadnje pojavljivanje 1914. Svetozara Pribičevića²⁵³ u Zagrebu, nakon što je već bio nastupio na vojnu službu u Budimpešti, Redarstveno povjereništvo za grad Zagreb potpisano po dr. Bedekoviću izvijestilo je 30. studenoga 1914. SDDS kako je 23. studenoga 1914. zajedno sa svojom suprugom i dr. Lukinićem, Svetozar posjetio svog brata Valerijana kao i dr. Budisavljevića, koji su se nalazili u internaciji u pritvorskim prostorima zgrade Sudbenog stola i zadržao se s njima oko jedan sat u razgovoru. Valerijana Pribičevića obišao je poslije vojnik Borota koji je upitao interniranog može li mu priopćiti na koje teme je razgovarao sa Svetozarom. U dopisu se konstatira da je od „interesa znati kako se u zgradi Sudbenog stola razgovori interniranih osoba sa privatnim osobama kao što je jedan Svetozar mogu održavati u stanu tamničara“. Glede internacije navedene

²⁴⁶ Dr. Edmund Lukinić (1870-1928), odvjetnik, član HSK, narodni zastupnik izbornog kotara Karlovac, predsjednik Sabora 1916. pri donošenju zakona kojim je priznata islamska vjeroispovijest u banskoj Hrvatskoj, poslije član Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba i Središnjeg odbora Narodnog vijeća u Zagrebu.

²⁴⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5688, 175/14, br. 2749/17.

²⁴⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5688, 175/14, br. 3313/17, br. 53 Prs. ex 1917.

²⁴⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5688, 175/14, br. 3540/17.

²⁵⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5688, 175/14, br. 925/18.

²⁵¹ Odvjetnik i predsjednik Srpske pravoslavne općine u Brčkom, a zabilježen je i njegov javni nastup 1940. kad je održao pozdravni govor na skupu pokreta *Srbi na okup* vezano za namjeru Srba da otcjepe dijelove teritorija Banovine Hrvatske.

²⁵² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 770/14, br. 166. s.d.d.s.

²⁵³ Inače, sustavno u cijeloj dokumentaciji SDDS-a od 1914-1918. Pribičevića pišu Pribičević.

dvojice u spisu prileži zabilježba predsjednika Sudbenog stola u Zagrebu koji je pisao 12. prosinca 1914.: „U ovosudnim uzama nalaze se po redarstvu internirani dr. Budisavljević i Valerijan Pribičević. Tamničar Ferdinand Eck ima strogi nalog da bez dozvole redarstva ne smije nikoga k njima pripustiti. Dr. Budisavljevića pohađaju samo njegov otac, mati, sestra, a jednom i brat mu. Isti su se uvijek iskazali dozvolom redarstva. Glasom dnevne prijave proizlazi da je dana 28. studena 1914. bio dr. Budisavljević po dr. Bedekoviću iz uza izveden, a u 7 sati večer opet dopraćen. Valerijana Pribičevića pohodila je po prilici prije 2 mjeseca njegova mati, a iza toga jednom supruga Svetozara Pribičevića, nu svagda u pratnji redarstvenog agenta. Tamničar Ferdinand Eck iskazuje da je u II. polovici mjeseca studena 1914. oko 6 sati na večer došao dr. Bedeković i kazao nadziratelju uza Matkoviću da će večeras doći dr. Lukinić, Svetozar Pribičević i njegova supruga na razgovor dr. Budisavljeviću i Valerijanu Pribičeviću, da ih k njima pusti jer da to redarstvo dozvoljava. To mi je priopćio Matković i kada su oko 7 sati na večer došli dr. Lukinić i Svetozar Pribičević i njegova supruga – pa da ne budu na dvorištu odveo ih je u svoj stan u posebnu sobu, gdje su razgovarali o običnim stvarima o zdravlju, a Svetozar Pribičević pripovijedao njegovo doživljenje u Pešti kako tamo služi, itd. Govorili su po prilici 15 minuta, a zatim otišli, a dr. Budisavljević i Valerijan Pribičević uvedeni u uze. Ne stoji da se običaje primiti privatne stranke te dozvoljavati razgovor u uzama bez dozvole. Da se točno stanje stvari ustanovi odredio sam da se karnostni (disciplinski) postupak zametne proti tamničaru Ferdinandu Ecku u koliko se je isti ogrešio o svoje službene dužnosti obzirom na to što ni Valerijan Pribičević ni dr. Budisavljević nisu istražnici ovoga sudbenoga stola već samo internirani po redarstvu u pomanjkanju prikladne sobe kod redarstva, te prema rezultatu nastojati da se oba internirana odstrane iz ovosudnih uza.“²⁵⁴

Maravić je 27. prosinca 1914. zatražio od Predsjedništva sudbenog stola izvješće o rezultatima karnosnog postupka kako bi po potrebi moglo djelovati i Redarstveno povjereništvo.²⁵⁵ Sudbeni stol odgovorio je 29. prosinca s napomenom da je podatke još 19. prosinca prosljedilo Redarstvenom povjereništvu Ivi Mraoviću, a da i nadalje ustraje na zahtjevu za premještajem V. Pribičevića i dr. Budisavljevića.²⁵⁶ U karnosnom postupku utvrđeno je da su dr. Lukinić i Svetozar Pribičević sa suprugom dobili dozvolu od redarstvenog činovnika, vladinog perovođe dr. Bedekovića (na službi u Redarstvenom povjereništvu Zagreb) za razgovor sa V. Pribičevićem i dr. Budisavljevićem. Tamničar Eck opravdao se da su razgovor u njegovoj prisutnosti u vremenu od četvrt sata obavili u njegovom uredovnom stanu, koji se nalazio u samom uzištu, jer je to bilo u zimsko doba oko pola 8 navečer, kada su inače uze i posebna soba za razgovor već bili zaključani

²⁵⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 859/14, br. 232.

²⁵⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 904/14 (uloženo u 859/14).

²⁵⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 931/14 (uloženo u 859/14), br. 7/res.

jer su posjete dozvoljene samo do 6 sati. Sudbeni stol upozorio je Redarstveno povjereništvo da su V. Pribičević i dr. Budisavljević internirani po redarstvu, da nisu pod istragom suda pa stoga nisu ni bili u istražnom pritvoru, a niti su kažnjenci, zato je njihovim interniranjem u sudskim uzama poremećen „zapt“ i kućni red, koji je imao vladati po propisima poslovnog reda za kaznene sudove, pa je umoljavao Redarstveno povjereništvo neka ih zbrine na drugačiji način. Pored toga Sudbenom stolu nije bilo jasno kako je dr. Bedeković mogao tvrditi što je tvrdio, budući je sam u zapisniku izjavio: da je razgovor (V. Pribičevića i dr. Budisavljevića) sa posjetiteljima po njemu dozvoljen, a u izvješću o događaju 30. studenoga 1914. zapisao je u originalu: „*Betreffs des Besuchen beim Beschliessers wäre so aber von Interesse zu wissen ob es in Sudbeni stol üblich ist, dass den Inhaftistem Ansprechen, mit Privat Personen, von der Qualitat a la Pribičević Svetozar in der Wohnung des Beschliessers gewährt werden*“.²⁵⁷ Sudbeni stol je upozorio kako ne samo da nije uobičajeno, već je bilo strogo zabranjeno i to pod prijetnjom najstrožih disciplinskih sankcija, dozvoliti razgovor privatnih osoba sa sudskim uznicima u privatnom stanu tamničara, niti se ikada takav slučaj dogodio, dok je postupak sa interniranima drukčije naravi. Svakako suglasni su da je tamničar pogriješio što je uopće dopustio posjetu, pa ako je i bila dozvoljena, poslije 6 sati uvečer, te je stoga oštro opomenut glede interniranih V. Pribičevića i Budisavljevića, da ubuduće poslije propisanog vremena, ne može nikoga u uze pripuštati, bez naročite dozvole samog Predsjedništva sudbenog stola. Kako bi se takve neugodnosti ubuduće izbjegle s obzirom da Predsjedništvo nije raspolagalo s dovoljnim brojem stražarskog osoblja, i pošto se interniranje navedenih osoba u „ovosudnim uzama“ protivilo propisima poslovnog reda za kaznene sudove, Sudbeni stol pozvao je Redarstveno ravnateljstvo da izvoli što prije sa interniranim osobama raspolagati (u smislu njihova premještaja), jer će u protivnom slučaju predsjedništvo Sudbenog stola zatražiti od Odjela za pravosuđe Zemaljske vlade odredbu u tom smjeru.

Na to Maravić je požurio 31. prosinca 1914. odgovor Mraovića, koji se 25. siječnja 1915. očitovao da se „Redarstveno povjereništvo u Zagrebu sada strogo drži naredbe bana od 28. prosinca 1914. br. 8923 Pr. tičući se saobraćaja uslijed sadanjeg rata pod redarstveni nadzor ili pasku stavljenih osoba, pa prema toj naredbi postupa i sa dr. Srđanom Budisavljevićem i Valerijanom Pribičevićem“. Maravić je ovo zaključio, sa zabilježbom na spisu: „Za sada a/a. (*ad acta*)“

²⁵⁷ U slobodnom prijevodu s nj.: „Od interesa je znati da je u sudbenom stolu moguće privatnim osobama kvalitete jednog Svetozara Pribičevića voditi razgovore sa pritvorenicima, u stanu tamničara.“

2.5. Rad u svezi s mogućim obavještajnim aktivnostima drugih zemalja

Središnjoj defenzivno doglasnoj službi bili su zanimljivi i mogući slučajevi talijanskog uhođarstva, pa je tako Emanuelu Morsu određen izgon iz zemlje. Isti je označen kao osoba pogibeljna za sigurnost i javni red radi „općenja“ (razgovora) sa sumnjivim osobama i zatajivanja podataka kod legitimiranja, kao i radi pomanjkanje zarade i živežnih namirnica. Pravomoćnom sudskom presudom broj 1009 od 25. lipnja 1914. osuđen je na izgon iz područja Kraljevina Hrvatske i Slavonije pod pratnjom do granice, te na kaznu zatvora od tri dana radi prekršaja jer mu je pronađena u neovlaštenom posjedu lovačka puška s 55 oštih naboja i 4 samokresna oštra naboja. O tome je 25. lipnja 1914. SDDS izvijestilo Pogranično redarstveno satništvo na Sušaku.²⁵⁸

Vojno zapovjedništvo u Zagrebu obavijestilo je 5. listopada 1914. SDDS da iz Italije namjeravaju istoga dana ući u Monarhiju četiri utjecajna slobodna zidara, čije zadaća je širenje iredentističke propagande. Među njima nalazila su se dva radikalna zastupnika talijanskog parlamenta. Cilj putovanja bio im je Trst i potom Dalmacija, s idejom da s tamošnjim istomišljenicima ustanove vrijeme i načine ustanka iredentističkih elemenata. Taj ustanak imao bi uslijediti istodobno kada će u Italiji započeti iredentističke manifestacije, a svrha bi im bila talijansku vladu „prisiliti na odlučni korak“ (očito ulazak Italije u rat na strani Antante). Vojno zapovjedništvo očekivalo je da bi ti izaslanici sa sobom nosili znatne novčane iznose, a moguće i pisane preporuke svoje vlade, koja „službeno“ nije znala ništa o pravoj svrsi njihova namjeravanog puta. Maravić je na to zatražio od svih vladinih povjerenika i glavnih ureda SDDS-a u Hrvatskoj da u slučaju ulaska rečenih izaslanika pripaze na njihovo djelovanje, te poduzmu odgovarajuće protumjere ako bi se pojavili u njihovim područjima.²⁵⁹

Glede talijanske iredente, EB je obavijestio 30. listopada 1914. SDDS u Zagrebu, ostale središnje urede civilne defenzivno doglasne službe, njen tršćanski glavni ured te teritorijalno nadležne glavne urede vojne obavještajne službe u Grazu, Innsbrucku, Zagrebu i Mostaru, da je prema povjerljivom izvješću izdavač talijanskog lista *La Vita* Giulio Norsa namjeravao ući u Monarhiju preko Švicarske opremljen lažnom putovnicom na ime Enckel, kao i posjetnicama napravljenim na pseudonim. Cilj mu je bio širiti iredentističku propagandu u Monarhiji. Planirao je doputovati te 1. studenoga 1914. odsjesti u hotelu *Excelsior* u Trstu. Norsa je osobno konfidentu priopćio namjeru smještaja u naznačenom hotelu, kao i da se već s recepcionarom dogovorio ako bi netko priupita za Enckela da odgovori kako će isti doputovati u Trst 1. studenoga. Nadalje,

²⁵⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5688, 71/14, br. 1009/14.

²⁵⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 548/14.

konfident se zajedno s Norsom imao prilike voziti istim autom u društvu nepoznatog talijanskog poručnika. Tom zgodom doznao je da bi pet do šest pouzdanih iredentista trebalo otputovati u dijelove Monarhije u kojima su živjeli Talijani i koristeći se ruskim novcima nahuškati tamo živuće Slavene na izgrede protiv Talijana. Time bi se izazvala nesigurnost u zemlji, a Italiji bi bio dan povod za pojačanim angažmanom. Nepoznati poručnik dalje se zaputio u Veneciju, otkuda je planirao otputovati u Rijeku i Dalmaciju.²⁶⁰ SDDS Zagreb zatražio je 3. studenoga od svih vladinih povjerenika neka obrate pozornost na ove aktivnosti.

EB je 30. listopada 1914. obavijestio sve institucije sigurnosno-obavještajnog sustava Austro-Ugarske, pa tako i SDDS Zagreb, ali i Sekciju III. b njemačkog Glavnog stožera, kako je izvjesni Abraham Zweigast iz Lódza kupio u Zürichu lažnu putovnicu na ime Albert Schmid. Zweigesit je bio ruski državljanin, a namjeravao je s tom putovnicom putovati u Austriju, a moguće i Njemačku. Njegov ulazak u zemlju očekivao se u Wülflingenu (Tirol). Isti je bio sumnjiv s naslova uhodarstva budući je u svom stanu u Zürichu imao malu priručnu tiskaru te nije oskudijevao s novcem. U Krakovu je trebao odgovarati kazneno zbog nasilja prema djevojci. Predstavljao se kao postolar i torbar.²⁶¹

Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu izvijestila je 12. studenoga 1914. SDDS, kao i ostale mjerodavne vlasti u Monarhiji te policijske vlasti iz Troppau da se u Sarajevu pojavio neobični pamflet²⁶² za koji je vjerovala da je akt ruske propagande, koji je zaprimio gradski magistrat. Letak je poslan poštom, iz mjesta Troppau (danas Opava u Češkoj), a svjedočio je o obliku mogućeg specijalnog rata, koji je očito već i tada postojao, poduzetog od strane stranih obavještajnih službi, premda se ne može pouzdano isključiti niti osobna reakcija kakvog ogorčenog umirovljenog časnika austro-ugarske vojske. No riječi: „Dok naprotiv kod nas postoji jedan nepokolebljivi prijateljski savez“ ne bi svjedočile u korist posljednje interpretacije. Naime u kontekstu letka tko bi to bili „mi“ i prijateljski savez kod „nas“? Prema svemu sudeći to bi se moglo odnositi samo na Antantu i njene države članice. Naravno postoji i mala mogućnost da je bila riječ o individualnoj akciji nekog zaista ogorčenog starog austrijskog časnika, koji se htio zamaskirati sa

²⁶⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 689/14, br. 9478.

²⁶¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 690/14, br. 9505.

²⁶² Sadržaj letka glasilo je: „U Berlinu se o idućem događaju javno raspravlja kako u novinstvu tako i među časničkim krugovima. I. Hindenburg je isključio Hötendorfa (Conrada) iz planiranja pohoda na Rusiju. II. Utjecaj našeg glavnog stožera i generala je slab, posve su gurnuti u stranu Auffenberg i Carl Franz Josef. III. Zapovjedništvo na bojištu preuzeli su pruski časnici. IV. Iduće novačenje u Austriji provoditi će njemački liječnici. V. Cjelokupna uprava željeznica za vrijeme rata predana je u ruke Prusima. - Austrija je odustala od svoje samostalnosti i samoodređenja u korist Prusa. Dok naprotiv kod nas postoji jedan nepokolebljivi prijateljski savez. Sramota i bijeg su takvi savjeti, kojima naš dobri stari car revno svjedoči, dok je zaboravio naše neprijateljstvo iz godine 1866. c. i kr. pukovnik u miru – potpis nečitak“, HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 756/14, br. 15.141 Präs/1344 Z.St.

citiranim riječima, bacajući istragu u smjeru djelovanja stranih službi. Bilo kako bilo Zemaljska vlada BiH zabranila je dalje raspačavanje takvog letka, pod prijetnjom uhićenja.

EB je obavijestio 15. studenoga 1914. SDDS o bežičnoj (radio) telegrafskoj vezi između Austrije i Italije. Saznalo se iz povjerljivih izvora da su iz Bologne prema Bozenu te prema Klagenfurtu postojale dvije bežične brzopjavne veze koju su upotrebljavali učeni ljudi, npr. školski učitelji, a koja je djelovala izvan državne kontrole. Jedna radio stanica djelovala je na potezu Riva – Bozen – Toblach (južni Tirol), a druga na potezu Ljubljana – Klagenfurt – Zagreb. Prva mreža kao i njeni članovi nisu znali za drugu i obratno. O tome je bilo potrebno provesti istraživanje te izvijestiti o učinku.²⁶³ SDDS je zatražio od Redarstvenog povjereništva Zagreb akciju u tom smislu i izvješten je 9. prosinca 1914. da nije bilo uspjeha. Poznato je da se u Zagrebu na Griču nalazila antena koju su međutim vojne vlasti demontirale, pa postojanje bežičnog telegrafskog radio-uređaja u Zagrebu nije utvrđeno.²⁶⁴

Obavještajni odjel AOK-a izvijestio je 20. studenoga 1914., Obrambenu doglasnu centralu²⁶⁵ (VHK, kratica od mađarskog: *Védelmi Hírszerzőközpont*, po službenom prijevodu Prevodne pisarnice ZV) u Budimpešti i to prema obavijesti Zapovjedništva zemaljskog oružništva br. 5 (Galicija) da je izvjesni Poloszynowics, grko-katolički župnik u galicijskom mjestu Basnia (još i Basania), surađivao s ruskom obavještajnom službom – OHRANOM. Dok je u Basaniji obavljao svoju svećeničku dužnost, bio je ujedno i centar veze špijunske grupe, od kojih je pet članova koje je on vrbovao da rade za Ruse, pogubljeno. Poloszynowics je znao sezonski boraviti u Njemačkoj, u Istočnoj Pruskoj, Galiciji i Gornjoj Ugarskoj tako da su oblasti znale za njega, a bio je poznat i u Bremenu, Hamburgu, kao i u radničkoj centrali u Berlinu. U njoj je često tražio savjete za radnike. Njegova sigurna pojava, kao i znanje njemačkog jezika, dale su naslutiti, da se on, ne samo u svojem zavičaju, Galiciji, već i u Njemačkoj bavio špijunažom. Određeno je da ga se u slučaju susreta obvezno uhiti, a ako je moguće za njegovu glavu raspiše i visoka nagradu. Poloszynowics je zadnje primijećen u automobilu ruskog oružničkog pukovnika, blizu mjesta Jaroslau u kojem je bio zatvoren, no iz kojeg je uspio pobjeći. Zatim je Zapovjedništvo zemaljskog oružništva Galicije navelo kao daljnju sumnjivu osobu izvjesnog Wengrenowicza, šogora ili zeta Poloszynowicsa, radio je u pošti u Jaroslau, ali je 1913. otpušten zbog nestanka novčanog pisma. Poloszynowics je nadoknadio pronevjereni iznos. Za vrijeme zadnjeg prodora Rusa na području Jaroslaua Wengrenowics se kretao kao ruski policijski činovnik, u društvu sa Poloszynowicsem, a

²⁶³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 759/14, br. 9877 i 864/14, br 215-1914.

²⁶⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 864/14, br. 215-1914 (uložen u 759/14).

²⁶⁵ Riječ je o ugarskom Središnjem uredu defenzivno doglasne službe.

iz policije je prešao u rusku obavještajnu službu. O istome je zaprimio dojavu i ugarski vladin povjerenik kod južne armije Béla Tallián (*Regierungs-Commissaer bei der Südarmee*) u Novom Sadu i izvijestio je o tome hrvatskog bana Skerlecza, a istodobno je ugarski ministar unutarnjih poslova obavijestio i SDDS u Zagrebu.²⁶⁶ Maravić je 9. prosinca 1914. upozorio sve glavne urede na Poloszynowicsa i Wengrenowicza. U samoj Hrvatskoj o njemu nije bilo vijesti sve do 3. svibnja 1917. kada je Redarstveno povjereništvo u Zagrebu javilo da je 28. travnja iste godine prijavio boravak izvjesni dr. Josip Poloschynowysch (po njemačkoj transkripciji) što je odgovaralo poljskom Poloszynowics, kao operni pjevač, rođen 1888. u Przemysłu, tamo i zavičajan, grko-katoličke vjere, neoženjen kojega je osobni opis odgovarao potraživanom Poloszynowicsu. Razlika je bila samo u boji kose. Preslušan kod redarstva iskazao je da je pučku i srednju školu završio u Przemysłu, iza čega je studirao glazbu na bečkom sveučilištu, gdje je na kraju i promoviran u čast doktora filozofije. Od početka 1916. angažiran je u gradskom kazalištu Teplitz-Schönau (danas Teplice u Češkoj), a u Zagreb je došao radi pokusa za predstavu u kojoj će pjevati. Vojne službe bio je oslobođen zbog kazališnog angažmana. Otac mu je bio pokojni Johan, satnik cr. i kr. 77. pješačke pukovnije, a majka Vencislava živjela je u Przemysłu. Doputovao je koristeći se putnicom izdanom od kotarskog satništva u Teplitz-Schönau 21. travnja 1917. pod brojem 292 radi putovanja u Zagreb na vrijeme od tri mjeseca. Na početku je stanovao u svratištu *Imperial*, a potom je iznajmio sobu u gradu. Tvrdio je da u Njemačkoj i u Ugarskoj nikada nije bio. Na pitanje je li mu poznato mjesto Basania, odgovorio je potvrdno jer da je ondje polazio jedan razred gimnazije i tamo je imao i rođake. Te je sam, bez da ga se pitalo, dodao kako oni (policija) misle vjerojatno na jednog svećenika imenom Leo, koji mu je bio bratić, a za kojeg je čuo da je poginuo 1915. Na pitanje je li ga itko već do sada o tome preslušavao odgovorio je negativno. Redarstveno povjereništvo je dr. Poloschynowyscha pustilo na slobodu, s tim što su mu oduzeli putnicu i stavili ga pod diskretni nadzor te zatražili daljnje upute od SDDS-a.²⁶⁷ U međuvremenu su mu dokumenti vraćeni, a operni pjevač otputovao je navodno za Beč. SDDS je o događaju obavijestio AOK te je povratno u Zagreb stigla informacija od Vojnog zapovjedništva Przemysl od 3. srpnja 1917. kojim je identificiralo dr. Josipa Poloszynowicsza, opernog pjevača, zaista kao takvog i potvrdilo da on nije bio identičan traženom grko-katoličkom svećeniku Leonu Poloszynowiczu, župniku iz Basanie. Gđa Wenzislava Poloszynowicz udova satnika, potvrdila je sve navode svoga sina osim jednog detalja. On niti jedan razred gimnazije nije pohađao u Basaniji jer u njoj nije bilo gimnazije. Duhovnik Leon Poloszynowics bio je rođak dr. Josefa. Vojnim vlastima bilo je poznato da se dr. Josef Poloszynowics prilikom svojih posjeta Trstu prijavljivao u hotelu *de la Ville* kao dr. Josef Ramse,

²⁶⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 833/14.

²⁶⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 1705/17 (uložen u 833/14), br. 262/17 g.m.

koje je koristio kao „umjetničko ime“. U tom smislu priložili su jednu dopisnicu koju je poslao ranije iz Trsta svojoj majci. Članovi obitelji Poloszynowics bili su rusofilski orijentirani, a za svećenikom Leonom raspisana je tjeralica zbog veleizdaje, zato je bilo potrebno i prema dr. Josefu Poloszynowicsu provoditi neupadljiv nadzor te mu uskratiti put u inozemstvo.²⁶⁸

KÜA (austrijski Ratni nadzorni ured) prenio je SDDS-u informaciju dostavljenu od AOK-a od 6. prosinca 1914. o ruskom postupanju s ratnim zarobljenicima. Obavijest se zasnivala na pisanju ruskog tiska. U svrhu čuvanja reda i sprječavanja opasnih djela poput pokušaja uhodarstva, kao i neprijateljske propagande ruski Glavni stožer odredio je strogu izolaciju ratnih zarobljenika. Osim duhovnika, druge osobe mogle su im samo iznimno pristupati i to kad njihova lojalnost nije bila upitna. Jedini izuzetak od ovog sveopćeg pravila mogao se učiniti samo onda, kada su zarobljene slavenske vojnike htjeli posjetiti predstavnici slavenskih organizacija. Načelnik stožera moskovskog vojnog okruga zapovjedio je pored toga, da se ratni zarobljenici njemačkog i mađarskog podrijetla izdvoje od ostalih ratnih zarobljenika, poput talijanskih, rumunjskih, slavenskih, kao i s područja Alzasa i Lotaringije. Ratne zarobljenike njemačke i mađarske nacionalnosti trebalo je, prema tom izvoru, prebaciti u kotar Omsk, do kuda su ih u skladu s informacijom provodile moskovske vojne vlasti.²⁶⁹

Od strane AOK-a SDDS je 15. prosinca 1914. obaviješten je o djelovanju žena u neprijateljskoj obavještajnoj službi. Nadovezivalo se na raniju informaciju kojom je skrenuta pozornost svim oblastima, kako pripadnicima zajedničkih oružanih snaga, tako i austrijskoj i ugarskoj javnosti, na okolnost da su iz neprijateljskog inozemstva u Monarhiju ušle brojne žene koje su same putovale vlakovima, naizgled su bile sasvim bezazlene, a radile su za strane obavještajne službe. Te špijunke, često mlade, zgodne i elegantno odjevene nastojale su ući u vlakove kojima se transportirala i vojska, ispitujući pri tome vojnike od kuda postrojba dolazi i koje joj je odredište, koje su sastavnice te postrojbe, kakvu obuku su vojnici prošli, a prisluškivale su razgovore vojnih osoba nadajući se da će pri tome prikupiti kakve vojne informacije, što je od strane osoba koje su sudjelovale u takvim razgovorima moglo voditi k nehотиčnoj izdaji sa teškim posljedicama po vlastitu vojsku.

Sva tijela željezničke nadzorne službe stoga su bila zadužena obratiti pomniju na žene koje su putovale bez pratnje muškaraca te ako bi opazila da u njihovom ponašanju ima nešto sumnjivo, smjesta odlučno nastupiti. Pored toga razglašeno je vojnim postrojbama, kao i civilnim vlastima,

²⁶⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 2718/17 (uložen u 833/14), br. 2926 res.

²⁶⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 890/14, br. Küa 11885.

koje su se bavile borbom protiv uhoda, kako je zabranjeno priopćavati vojne podatke nepozvanim osobama, o vojnim stvarima nije dozvoljeno govoriti u prisutnosti nepoznatih osoba, kao i tek nedavno upoznatih, neovisno o tome je li bila riječ o vojnicima ili civilima. Nastavno, određeno je bezuvjetna obveza, da se sumnjive osobe odmah prijave najbližem kolodvorskom zapovjedništvu, željezničkom osoblju ili redarstvu te da ih se zadrži ako bi pokušale pobjeći i preda najbližim civilnim ili vojnim vlastima.²⁷⁰ O istome je Maravić obavijestio sve vladine povjerenike, glavne urede SDDS-a i Oružničko zapovjedništvo, znanja i daljnjeg uredovanja radi.

EB je obavijestio SDDS Zagreb 15. prosinca 1914. o do tada uočenim znacima raspoznavanja koje su koristile osobe u ruskoj uhodarskoj službi. To su bili: na lijevom ramenu štambilj u obliku ribe, ili na šiji i to najčešće plavom tintom otisnuti ruski križ, kao i na odjeći olovni gumb za uniformu u ruskom stilu sa riječima „Wasil Sergiej“ ispisan ćirilicom na poleđini. Uz to propisana je obveza da civilna kola (kočija) za prijevoz prtljage koja su prometovala Galicijom moraju imati legitimaciju kao putni dokument za sve osoblje koje je radilo na prijevozu prtljage, iz razloga što se nije mogla isključiti mogućnost da su prilikom evakuacije Galicije ruski Poljaci zadržali takve legitimacije. Zato je postojala opasnost da se s jedne strane civilni kočijaši koji su otpušteni iz službe, a ostali su bez konja, s legitimacijom „potucaju okolo za poslom“, a s druge strane da Rusi iskoriste takve legitimacije za prikrivanje svojih špijunskih aktivnosti.²⁷¹

Vojno zapovjedništvo Zagreb izvijestilo je 23. prosinca 1914. SDDS o diplomatu i tajniku američkog poslanstva u Beču Andrewu Watsonu, koji je putovao po Monarhiji. Pored ostalog boravio je nekoliko dana u Zagrebu u hotelu *Royal*, a interesirao se za sudbinu interniranih Engleza i Francuza. Prije toga bio je u identičnoj misiji u Pragu. Vojnim vlastima se međutim činilo s obzirom na Watsonove kontakte s mnoštvom ljudi, da je njegova misija bila više političko-informativnog karaktera, nego li humanitarna. Poznato im je kako je držao da Češka priželjkuje rusku pobjedu, a Hrvatska i Slavonija srpsku. Za Hrvate je otvoreno govorio: „Ovaj narod držim odvratnim“ (*dieses Volk finde ich abscheulich*). U Rijeci je stanovao u hotelu Europa osamnaest dana i često se sretao s američkim konzulom. U njegovoj opsežnoj korespondenciji koju su najviše sačinjavale dopisnice nije se nalazilo ništa sumnjivo. Vojno zapovjedništvo Zagreb naredilo je ipak neupadan nadzor nad njim. U Rijeci se Watson prijavio u hotelu pod imenom Andrew William Pentland iz Washingtona, a kao takav potpisivao je i svoju poštu. U Rijeci se sretao s konzulom Benjaminom F. Chasom, vicekonzulom Attiliom J. Clementijem te direktorom banke na Sušaku Dragutinom Accurtijem. U Opatiji je kratko razgovarao s njemačkim konzulom, a u kavani

²⁷⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 895/14, br. 2559

²⁷¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 899/14, br. 10724.

Quarnero razgovarao je oko sat vremena s rođakinjom ruskog časnika Liliom Zhichniarevom. Iz Rijeke se poštom javio Raoulu Salettiju u Trst, američkom poslanstvu u Beč, gđi Pentland (!) u Beč te Stjepanu Jariću u Zagreb. Maravić je zatražio od svih glavnih ureda da obrate pažnju na ovog diplomata.²⁷² Redarstveno povjereništvo za grad Zagreb izvijestilo je da se u Zagrebu Watson često sretao s barunicom Alfi koja je s njim istodobno boravila u hotelu te s opernim pjevačem Mukom Jarićem i spomenutim Stjepanom Jarićem. Jedno Watsonovo pismo upućeno Jariću bilo je redarstvenim vlastima sumnjivo jer je izgledalo kako se između pasusa nazire skriveni tekst. Napravljena je toplinska proba, pa je na prvi pogled izgledalo da je nešto na papiru zaista pisano nevidljivom tintom, međutim daljnjim pomnim pregledom ustanovljeno je da je samo riječ o otisku slova sa naredne stranice koji se zbog vlažne tinte djelomično prekopirao na prednju. U razgovoru redarstvenih vlasti s Jarićem ništa posebno nije utvrđeno, o čemu su izvještene i vojne vlasti.²⁷³

2.6. Velikosrpska propaganda

O velikosrpskoj propagandi zabilježeni su sljedeći slučajevi. Jednog dana mjeseca lipnja 1914. sjedio je kod željezničke stanice Koran u Palama (BiH) Vuk Grahovac, pravoslavac, iz Plaškog (kotar Ogulin, Hrvatska) i razgovarao s Ašimaga Musom iz Pala. Tom zgodom Grahovac je rekao Musi: „Mi Srbi imamo četrnaest vladika, za svakim vladikom imade nekoliko hiljada vojnika Srba. I vidiš ove planine, to će sve biti puno vojske s jedne strane srpske, a s druge strane crnogorske, ovo što ima katolika hoćemo sve poklati, a ovde će Srbija i Crna Gora vladati“. Iz navedenog je razloga Vuk Grahovac uhićen i pritvoren od strane vlasti u Sarajevu zbog postojanja osnovane sumnje da je počinio kazneno djelo veleizdaje, no negirao je da je to rekao. Dana 26. kolovoza 1914. o tome je Zemaljska vlada BiH izvijestila SDDS u Zagrebu, s napomenom da će po završetku vojnog sudskog postupka Grahovac biti izgnan iz BiH i predan hrvatskim vlastima u Brodu na Savi (danas Slavonski Brod).²⁷⁴ Maravić je 1. rujna 1914. izdao nalog kr. vladinom povjereniku za županiju ličko-krbavsku u Ogulinu, da po prispijeću Grahovca u tamošnje područje istoga stavi pod strogu redarstvenu pasku zbog veleizdajničkog ponašanja.²⁷⁵

Tijekom kolovoza 1914. zapovjednik 13. zboru general Rhemen dostavio je Etapnom zapovjedništvu 5. armije dojavu o velikosrpskom pokretu u Bjelovaru koje je dovodilo u nepovoljan

²⁷² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 920/14, br. 2037.

²⁷³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 109/15 (uloženo u 920/14), br. 269.

²⁷⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 401/14, br. 9897 Präs/235 Z.St.

²⁷⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 401/14.

položaj vladinog povjerenika dr. Teodora Bošnjaka. Etapno zapovjedništvo je 30. kolovoza 1914. ugarskom ministru predsjedniku Tiszi uputilo molbu da se u ime interesa sigurnosti vojske i države poduzmu izvidi i pretrage kojima bi se sanirala situacija u Bjelovaru. General Rhemen kao zapovijedajući u Zagrebu, naznačio je da je Bošnjakovo ponašanje poznato u Hrvatskoj, pri čemu nije smatrao potrebnim to ni obrazložiti te je predložio da bi se iz državno-političkih razloga trebao razmotriti njegov opoziv, o čemu je obavješten i ban.²⁷⁶

Zbog odlaska Rhemena na bojište ban Skerlec nastavlja korespondenciju s generalom Eugenom von Scheureom, zagrebačkim vojnim zapovjednikom, po pitanju vladinog povjerenika u Bjelovaru dr. Bošnjaka 26. kolovoza 1914.: „Vezano za (banov) dopis od 21. kolovoza 1914. (Präs.nr. 853) kojeg je slijedilo i pismo od 22. kolovoza 1914. broj 171 res. u predmetu prokazivanja odnosa u bjelovarskom kotaru podijelio bih s vama, da me je vladin povjerenik dr. Bošnjak uljudno zamolio, da ga se s obzirom na slučaj sa svojim šurjakom Omčikusom razriješi sa položaja vladinog povjerenika za Bjelovar. Nakon toga ja sam sa ugarskim ministrom predsjednikom ispitao mogućnost promjene na tom mjestu pod takvim okolnostima koje držimo nužnim. Pa bi spomenuti vladin povjerenik s tog položaja bio razriješen, a na njegovo mjesto bio bi postavljen ovdašnji odjelni savjetnik kazališnog intendanta Vladimir von Trešćec. Premda prijava koja u mnogim točkama doduše naročito glede osobe dr. Bošnjaka zvuči nevjerojatno, ja sam je novom vladinim povjereniku predao na daljnje postupanje radi spomenutog rodbinskog odnosa dr. Bošnjaka“.²⁷⁷ Na to se zagrebačko vojno zapovjedništvo obratilo 27. kolovoza 1914. SDDS-u i dalo mu na znanje da zapisnici o kućnim premetačinama u Bjelovaru kod dr. Bedekovića nisu vojnom zapovjedništvu još poslani. Stoga su zamolili prešno postupanje s dotičnim protokolom.²⁷⁸

Vojno zapovjedništvo u Zagrebu izvijestilo je SDDS 23. kolovoza 1914. kako je bojnik Janoušek saznao od državnog nadodvjetnika dr. Burgstallera da je navodno dr. Milivoj Dežman²⁷⁹ organizirao jednu dobrovoljačku sanitetsku kolonu za Srbiju, a u kojoj je željelo sudjelovati više

²⁷⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5702, b.b., br. 57.

²⁷⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 403/14, broj 5669/Pr.-1914.

²⁷⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 403/14 br. 15627/Praes 1075.

²⁷⁹ Milivoj Dežman, hrvatski liječnik, književnik i urednik (1873-1940), jedan od osnivača i ravnatelj lječilišta za tuberkulozu Brestovac na Medvednici (1908-1920), odjelni predstojnik za socijalnu politiku Pokrajinske vlade za Hrvatsku, načelnik u Ministarstvu socijalne politike, ravnatelj grafičko-nakladnog zavoda Tipografija, potaknuo osnutak više časopisa ili ih uređivao (Mladost, Hrvatski salon, Vienac), suradnik i urednik dnevnih listova Obzor, Jutarnji list i Večer, jedan od osnivača Društva hrvatskih književnika, a jedno vrijeme i predsjednik. Pisao književne kritike te drame (*Svršetak*, 1897, *Kneginja Jelena*, 1901), stručnu medicinsku knjigu *Sušica*, 1902. Kao štosmajerovac sudjelovao u radu Narodnog vijeća 1918, sa I. Lorkovićem utemeljio Hrvatsku zajednicu. Poticao staleško organiziranje novinara.

umjetnika i glumaca. Vojno zapovjedništvo tražilo je da se to ispita i razjasni.²⁸⁰ Maravić je 3. listopada 1914. odgovorio Vojnom zapovjedništvu kako drži da je takvo što nevjerovatno.

SDDS je velikom županu i vladinom povjereniku županije požeške Draganu vitezu Trnskom prosljedio²⁸¹ na postupanje prijavu Franje Hiebera, cr. i kr. natporučnika u miru, iz Sirača, protiv Draginje Gjelalije, udove pravoslavnog paroha, tada krčmarice u Siraču, kotar Daruvar, kao i s njome povezane grupe osoba, a za što je predložio i saslušanje određenih svjedoka. Natporučnik Hieber naveo je pored ostalog da su osobe koje je prijavio nastupale veleizdajnički sa velikosrpskih pozicija te pred svjedocima govorili kako bi „trebalo objesiti sve koji su objavili rat“ (Srbiji), zatim „da je stari car umro ne bi nastao takav kraval kao što je sada, kad su Srbi ubili prijestolonasljednika“ i da „mi Srbi ovdje stojimo svom dušom i cijelim tijelom sa Srbijom, te da vojnici mogu pucati i u zrak“ (za vrijeme borbe). Veliki župan dao je protiv navedenih osoba provesti opsežne izvide po kr. županijskom tajniku Josipu Viragu, no isti su završili s negativnim uspjehom, „jer kako se opaža svjedoci neće da svjedoče, dotično neće da istinu kažu.“ Stoga je prijepis prijave veliki župan ustupio državnom odvjetništvu u Požegi u svrhu kaznenog progona, pa je državno odvjetništvo Draginju Gjelaliju i Mišu Vuića dalo odmah uhititi i protiv njih nastavilo postupak, dok se nije moglo odrediti uhićenje Vase Popovića jer se dotični kao pričuvni pješak nalazio u vojsci kod 76. pješačke pukovnije. Trnski je 1. listopada 1914. javio je da će o uspjehu kaznenog progona povratno izvijestiti.²⁸²

Redarstveno povjereništvo za grad Zagreb 2. rujna 1914. izvijestilo je SDDS o proslavi Vidovdana održanoj 28. i 29. lipnja 1914. u akademskom srpskom društvu *Zora* u Beču i upozorilo da je dio osoba zaduženih za pripremu te proslave, članova *Zore*, bio ujedno i članovima *Narodne odbrane* iz Beograda, pa je dopustiva pretpostavka kako je *Narodna odbrana* koristila akademsko društvo *Zoru* kao paravan za svoje bečke aktivnosti. Između ostalih u organizacijskom odboru prema pribavljenom popisu sudjelovali su Adam Pribičević, ali i predsjednik *Narodne odbrane* general Boža Janković, pukovnik Voja Živanović (predsjednik *Sokolskog saveza*), vojvoda Radomir Putnik, kao i druge poznatije osobe iz Hrvatske i Srbije.²⁸³ O tome je obavješteno i Redarstveno ravnateljstvo u Beču, koje je na to povratno izvijestilo SDDS Zagreb, kako je Zemaljsko namjesništvo za Donju Austriju 29. srpnja 1914. zabranilo rad društva *Zora* sukladno paragrafu 24. Zakona od 15. studenoga 1867.²⁸⁴ Iz letka koji se nalazi u spisu vidljivo je da su u

²⁸⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 411/14, br. 1534.

²⁸¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 416/14, dopis od 2. rujna 1914. g.

²⁸² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 416/14, br. 279 v.p. – 1914.

²⁸³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 424/14, br. 125.

²⁸⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 424/14, broj 6327 od 7. listopada 1914.

proslavi Vidovdana kojom se ujedno obilježavala pedeseta obljetnica srpskog akademskog društva *Zora* sudjelovali i predstavnici hrvatskog akademskog društva *Zvonimir*, slovenskih akademskih društava *Slovenija*, *Sava* i *Klub jugoslavenskih akademikov* te srpsko muslimansko akademsko društvo *Zvijezda*.²⁸⁵

Dio ljudi koji su bili članovi počasnog odbora za proslavu Vidovdana i obljetnice *Zore* kasnije je postao članovima *Jugoslavenskog odbora*, poput: dr. Bogumila Vošnjaka, dr. Hinka Hinkovića, Ivana Meštovića i Milana Marjanovića. Time se pokazalo njihovo političko raspoloženje koje je očito i prije početka rata bilo kritički nastrojeno prema Monarhiji, tražeći istovremeno saveznički odnos sa službenim predstavnicima Kraljevine Srbije.

²⁸⁵ U počasnom odboru za proslavu pedesete obljetnice *Zore* nalazili su se: „Adam Pribičević (publicist), Andra Nikolić (predsjednik Narodne skupštine Srbije), dr. Ante Tresić Pavišić (narodni poslanik), Atanasije Šola (narodni poslanik), Bogdan Medaković (predsjednik Hrvatskog sabora), dr. Bogoslav Bošnjak (docent zagrebačkog sveučilišta), Boža Janković (general, predsjednik *Narodne odbrane*), dr. Boža Marković (profesor beogradskog univerziteta), dr. Božidar Vukošić (narodni poslanik), Božo Đaja (pomorski kapetan, Beč), Vasa Glušac (profesor), Vasa Stajić (profesor), Vasilj Grčić (narodni poslanik, tajnik *Prosvjete*), Vicko Katalinić (predsjednik Općine grada Splita), dr. Vladan Đorđević (bivši ministar predsjednik Kraljevine Srbije), Vladimir Matijević (predsjednik *Privrednika*), dr. Vladimir Ravnihar (narodni poslanik), dr. Voja Kujundžić (općinski ljekar), Voja Živanović (general pukovnik, predsjednik *Sokolskog saveza*), dr. Voja M. Subotić (ljekar, tajnik *Srpskog Crvenog krsta*), Vojislav Antonijević (tajnik poslanstva Kraljevine Srbije u Beču), dr. Vojislav Antonijević (docent beogradskog univerziteta), Gavriilo Cerović (ministar prosvjete Kraljevine Crne Gore), Gligorije Jeftanović (prvi predsjednik *Velikog upravnog prosvetnog saveta* u Bosni), dr. Drago Perović (asistent na bečkom sveučilištu), dr. Dragutin Radoničić (asistent na bečkom sveučilištu), dr. Dušan Baljak (narodni poslanik), Đoka Nestarović (predsjednik beogradske općine), Đoka Cerin (upravitelj *Privrede*), Đorđe Vajfert (guverner *Narodne banke*), Đorđe Joksimović (vicekonzul Kraljevine Srbije), dr. Đuro Šurmin (sveučilišni profesor), Živojin Dačić (urednik *Srpskih novina*), Ibrahim efendija Sarić (predsjednik *Gajreta*), dr. Ivan Krstelj (advokat), Ivan Meštović (kipar), dr. Ivan Dimnik (narodni poslanik), dr. Ivan Prijatelj (književnik), Ivan Hribar (bivši predsjednik ljubljanske općine) dr. Jakov Čović Plenković (advokat u Beču), Jakov Vukušić Serdar (ministar predsjednik Kraljevine Crne Gore), Janko Holjac (predsjednik općine grada Zagreba), Jovan M. Jovanović, (poslanik Kraljevine Srbije u Beču), dr. Jovan Radivojević-Bačić (advokat), dr. Jovan Cvijić (profesor beogradskog univerziteta), dr. Josip Škarica (liječnik, Beč), dr. Josip K. Jureček (profesor sveučilišta, Beč), dr. Jozo Smodlaka (narodni poslanik), dr. Juraj Bjankini (narodni poslanik), dr. Karl Osvald (docent zagrebačkog sveučilišta), Kosta Kujundžić (narodni poslanik), dr. Laza Popović (vođa fruškogorske sokolske župe), dr. Laza Stanojević (liječnik, kum *Zore*), Lazar Mijušković (poslanik Kraljevine Crne Gore), dr. Lujo Bakotić (advokat), Luka Đelović (trgovac), Ljuba Jovanović (ministar prosvjete Kraljevine Srbije), Ljuba Davidović (bivši ministar), pukovnik Ljubomir Lešjanin (vojni ataše Kraljevine Srbije), dr. Mate Drinković (liječnik), Markiz Bone (notar), dr. Melko Čingrija (narodni poslanik), Milan Dimitrijević (generalni konzul Kraljevine Srbije), Milan Marjanović (književnik), dr. Milan Rešetar (profesor bečkog sveučilišta), Milo Dožić (predsjednik Skupštine Kraljevine Crne Gore), dr. Miloš Stratimirović (advokat), dr. Milutin Košta (liječnik), mitropolit Dimitrije, mitropolit Mitrofan Ban, protoprezbiter Mihajlo Mišić (Beč), dr. Mihailo Polit Desančić (narodni poslanik), Nikola Pašić (ministar predsjednik Kraljevine Srbije), dr. Nikola Subotić (advokat), jeromonah dr. Nikolaj Velimirović, Oton Župančić (književnik), dr. Otokar Ribarž (narodni poslanik), Pavle Popović (profesor univerziteta i urednik *Srpskog književnog glasnika*), Paja Jovanović (akademski slikar), dr. Pero Čingrija (narodni poslanik), Petar Jovičić (trgovac, Beč), dr. Radivoje Vrhovac (direktor gimnazije), vojvoda Radomir Putnik, Rihard Jakocić (akademski slikar), Sava Novaković (trgovac, Beč), Sava Urošević (predsjednik *Kulturne lige*), muftija Salim efendija Muftić, Simo Mirković (predsjednik *Prosvjete*), Slobodan Jovanović (rektor beogradskog univerziteta), Smailaga Đemalović (publicist), Stefan Ka?amađija (nečitko stoga ?, trgovac, Beč), Stefan Žakula (vođa bosansko- hercegovačke sokolske župe), Stefan Novaković (predsjednik Akademije nauka), Stojan Protić (ministar unutrašnjih dela Kraljevine Srbije), Stojan Ribarac (narodni poslanik), dr. Tihomir Ostojić (tajnik *Matice srpske*), dr. Todor Vilovski stariji (šef srpskog presbira), dr. Fran Gregorić (narodni poslanik), dr. Fran Ilešić (docent zagrebačkog sveučilišta, dr. Ivan Tavčar (predsjednik ljubljanske općine) i dr. Hinko Hinković (narodni poslanik). U tom trenutku po oznakama na popisu vidljivo je da su pozornost SDDS privukla imena koja su podcrtana.

Postrojba Oružničkog zbora iz Bosne i Hercegovine iz mjesta Ravnice (kod Bosanskog Novog) saznala je od povjerljive osobe – Nikole Dejanovića iz Stabandže – (to je inače rijedak slučaj da se konfident imenom i prezimenom naveo u dokumentaciji SDDS-a) kako se krajem srpnja 1914. u šumi pod imenom Orlovo kod mjesta Oblaj, općina Maja, kotar Glina, navodno okupilo oko 300 „ustaša“²⁸⁶ koji su se htjeli pobuniti i oružjem protiv vlasti pod vodstvom Adama Vujaklije, trgovca iz Oblaja, Dmitrija Gajića, trgovca iz Gline, uz moguću umiješanost grko-istočnog svećenika Jove Davidovića iz Stabandže. Međutim, po okupljanju razišli su se kućama. O navedenom događaju Oružništvo je izvijestilo Kotarski ured u Bosanskoj Krupi uz upit može li dobiti putovnica za Dejanovića za slobodno kretanje i po Hrvatskoj, a uz to se molilo Dejanovićevo ime zadržati u diskreciji kako bi ga se po potrebi moglo ubaciti u redove ljudi bliskih Vujakliji te time što pouzdanije doznati o njegovim namjerama.²⁸⁷ Kotarski ured u Bosanskoj Krupi o događaju je 22. kolovoza 1914. izvijestio Predsjedništvo Zemaljske vlade u Sarajevu uz napomenu da je spomenuti svećenik Davidović iz jednog drugog razloga - omalovažavanja vojne sile Monarhije, već bio uhićen i prepraćen do Vojnog suda u Banja Luci. Predsjedništvo Zemaljske vlade u ulozi Središnjeg ureda defenzivno doglasne službe za BiH obavijestilo je SDDS Zagreb 29. kolovoza 1914. o događajima, a istodobno i kotarske vlasti u Glini.

Neovisno od naprijed navedenog, Vojno zapovjedništvo Zagreb 20. prosinca 1914. priopćilo je banu Skerleczu kako je 27. studenoga 1914., preko povjerljive osobe došlo u posjed informacije o navedenom događaju, u svezi kojega se istoga dana obratilo SDDS-u u Zagrebu sa zamolbom da mu dostavi na uvid podatke pribavljene od oružničke postaje u Ravnicama. SDDS je odgovorio Vojnom zapovjedništvu kako traženi spis nije bilo u SDDS-u moguće pronaći. Potom je zagrebačko Vojno zapovjedništvo kontaktiralo Zemaljsku Vladu BiH koja je potvrdila kako je 29. listopada 1914. traženi dokument uputila SDDS-u u Zagreb. General Scheure skrenuo je banu pozornost da odredi ubuduće da se o tako značajnim obavijestima poput nekontroliranog okupljanja većeg broja vojnih obveznika promptno izvijesti i Vojno zapovjedništvu. To je Scheure smatrao značajnim i iz razloga što su pripreme za ustanak o kojima je bila riječ predstavljale vojnu stvar, za koju je s jedne strane bilo potrebno poduzeti intenzivno izviđanje, a s druge strane odmah izvijestiti više vojne vlasti, bilo na vlastiti poticaj bilo po njihovom upitu (u ovom slučaju više vojne vlasti bile bi Glavni stožer).²⁸⁸ Možemo spomenuti kako arhiv SDDS ne raspolaže doduše s dopisom Zemaljske vlade BiH od 29. listopada 1914. o navedenom događaju, međutim arhiv sadrži takav

²⁸⁶ Ovdje se pojam odnosi na *pučke ustaše* u banskoj Hrvatskoj koji je pravno označavao vrstu vojnih obveznika pričuvnika treće vrste poziva, odnosno najstarija godišta sposobna za mobilizaciju, u širem smislu vojne obveznike.

²⁸⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 453/14, br. 183 od 14. kolovoza 1914.

²⁸⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 897/14, br. Präs. 3590.

dopis datiran s 29. kolovoza 1914. Zbog toga zbunjuje postupak SDDS-a u Zagrebu u kojem je očito došlo do previda postojećeg dokumenta, što je vidljivo iz naprijed opisanog, no pogreška je razumljivija kada imamo uvidu da se tada uredsko poslovanje vodilo ručno bez informatičke obrade. Bilo kako bilo, u kotaru Glina provedeni su izvidi, no po njima nije bilo potvrđeno okupljanje ljudi.

Vladin povjerenik za županiju zagrebačku i grad Zagreb izvijestio je 25. listopada 1914. Predsjedništvo Zemaljske vlade, a vezano za moguće postojanje antidržavne srpske propagande u Sisku i okolici da takvog čega nije bilo, no da je sporno ponašanje veletrgovca vinom Jove Gigovića, zavičajnog iz BiH. Gigović je još od prije rata bio poznat kao osoba koja se bavila potajnim iseljavanjem stanovništva u Ameriku, a primijećeno je da su se kod njega sastajali pravoslavci iz Siska i okolice, s jednim ciljem da se ustroji posebna grko-istočna parohija (župa) u Sisku s obzirom da su potpadali pod parohiju petrinjsku. Politička aktivnosti nisu bile zabilježene, a gradskom načelniku u Sisku određeno je da Jovi Gigoviću zabrani daljnji boravak u Sisku i na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije radi „državlanske nepouzdanosti“.²⁸⁹

Nadalje, saznajemo da su 12. listopada 1914. Nikola Petrović iz Stare Pazove i Vaso Muačević iz Osijeka zbog srpske propagande stavljeni pod redarstveni nadzor i to po zahtjevu Redarstvenog ravnateljstva iz Beča. Do početka rata Vaso Muačević, saborski zastupnik i bivši zamjenik gradonačelnika Osijeka, po saznanju policije dopisivao se sa srpskim ministrom predsjednikom Pašićem, ministrom policije Protićem te radikalnim poslanikom Acom Franojevićem. Muačević je kratkotrajno boravio u Zagrebu, tijekom ožujka 1915., no onda je oputovao navodno za Osijek, pa je SDDS zatražio od Redarstvenog povjereništva u Osijeku da izvijesti je li i došao u Osijek ili je kamo dalje oputovao.²⁹⁰ Gradski kapetan iz Osijeka javio je 23. ožujka 1915. kako je Muačević zaista doputovao u Osijek i tamo se i dalje nalazio, a da je još ranije, od početka mobilizacije, bio stavljen pod neupadni nadzor.²⁹¹

Saznajemo i kako je Nikola Resanović, zavičajno iz Okučana, bankovni činovnik u Bihaću u BiH osuđen na četiri godine teškog zatvora radi smetanja javnog reda po vojnom sudu u Banja Luci i to zbog širenja lažnih vijesti o ratu. Isti je pred svjedocima Eugenom Vlčekom i Ivanom Džalom u bankovnom uredu 3. rujna 1914. izjavio kako su Srbi (vojska) zauzeli Tuzlu i da pred njima nema spasa. A pored toga da se već nalaze pored Tuzle i u Brčkom i Mostaru, a uskoro će se pojaviti i u Sarajevu. Komentirajući napredovanja Rusa u Galiciji Resanović je nadalje izjavio kako

²⁸⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 777/14, br. 804 vlp.

²⁹⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 606/14.

²⁹¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 553/15 (uložen u 606/14), br. 108.

će Rusija „podaviti austrijske špijune“ što je popratio i odgovarajućom gestikulacijom. O tome su svjedoci obavijestili oružništvo kako je momentalno uhitilo Resanovića i predalo ga na daljnji postupak vojnim vlastima. S obzirom da je Resanović bio zavičajnosti banske Hrvatske o tome je izvješten SDDS Zagreb. Po izdržavanju kazne ujedno je protjeran iz Bosne i Hercegovine u zavičaj.²⁹²

Zemaljska Vlada za BiH izvijestila je SDDS Zagreb 15. listopada 1914. kako su Trivun Zorić (iz Bruvna kod Gračaca, umirovljeni oružnički stražmeštar) i Dragutin Fabić iz Bosiljeva protjerani iz BiH kao sumnjive i opasne osobe, jer je Zorić pred povjerljivim pouzdanikom (doušnikom tajne službe) i to u Hrvatskoj Kostajnici 24. kolovoza 1914. izjavio da će Austrija i Njemačka na sjevernom ratištu (ruskom) „dobiti batina“, pored toga da je prilikom proslave pobjede „našeg“ oružja od strane katoličkog i muslimanskog svijeta u Bosanskoj Kostajnici dovikivao „kakova je ova galama, to je samo da nas Srbe izazivlju“, te naposljetku radi toga što je sa grko-istočnim parohom Karanovićem, koji je u međuvremenu bio interniran, i s drugim sumnjivim osobama u Bosanskoj Kostajnici održavao protumonarhističke dogovore. Fabić je kao navodni trgovački putnik firme *Laurin&Klementwerke* odlukom suda zbog počinjene prevare kažnjen zatvorskom kaznom i protjeran u zavičaj Bosiljevo (kotar Vrbovsko), a pored toga bio je vrlo sumnjivog ponašanja. O navedenom je obaviješteno i Pogranično redarstveno satništvo na Sušaku, vladin povjerenik za županiju ličko-krbavsku u Gospiću te vladin povjerenik županije modruško-rijčke u Ogulinu 22. listopada 1914.²⁹³

Oružnička postaja u Drežnici saznala je 1. kolovoza 1914. kako su mjesni seljaci Mane Tatalović, Mile Maravić, Nikola Maravić, Jovan Radulović i Lazo Vukelić, svi iz Drežnice boravili prije nekog vremena u Beogradu gdje su za svoje obitelji dogovarali iseljenje u Srbiju. Upute za iseljenje dobivali su od općinskog bilježnika u Drežnici Mirka Trbovića i Mane Maravića, trgovca iz Otočca. Zadnjoj dvojici bilo je obećano 25% nagrade od visine cijene prodaje zemljišta zainteresiranih osoba, ako prodaju zemlju i odsele se u Srbiju. Daljnjim istragama ustanovljeno je da su imenovani 9. i 10. lipnja 1914. bili u Beogradu, kada su beogradskim vlastima i predali molbe za iseljenje kojima su priložili svjedodžbe o ponašanju te podatke o gospodarskoj spremi i imućstvenim odnošajima, a što im je sve pripremila općinsko poglavarstvo u Drežnici. Navedenim osobama oduzete su putovnice, a ujedno su pozvani u vojnu službu kao pučki ustaše.²⁹⁴ Taj događaj

²⁹² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 117/15 (uloženo u 619/14), br. 751 Präs/651 Z.St.

²⁹³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 630/14.

²⁹⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 665/14, br. 147/1914. U banskoj Hrvatskoj je za vrijeme Austro-Ugarske postojala vojna institucija nazvana pučki ustanak, koji je proglašavan samo u vrijeme rata za podupiranje zajedničke vojske, bojnog pomorstva i domobranstva i to samo unutar granica Hrvatske. Za njegovu upotrebu izvan Hrvatske

sam po sebi nije bio opasan iz sigurnosnih razloga u vrijeme mira, premda je izazivao zabrinutost austro-ugarskih vlasti zbog više razloga - jedno je bilo odljev građana koji su bili i gospodarski subjekti te porezni obveznici iz njihove države u tuđu državu, zatim riječ je dijelom bila i o vojnim obveznicima, a naposljetku te osobe su određenim kanalima bile u kontaktu sa srbijanskim vlastima, dakle s državom s kojom se u međuvremenu Austro-Ugarska zaratila.

Oružničko zapovjedništvo izdalo je 25. srpnja 1914. zapovijed kojom je reguliralo postupanje s državljanima država s kojima je Austro-Ugarska u ratu, a koji su bili vojni obveznici. Tako je primjerice 1. kolovoza 1914. u Otočcu uhićen Lazo Sarajlić državljanin Kraljevine Srbije, srbijanski vojno-stavni obveznik. Isti je od strane oružničke postaje predan na daljnji postupak (internaciju) kotarskoj oblasti.²⁹⁵

Oružnička postaja Okučani izvijestila je 2. kolovoza 1914. kako je 26. srpnja uhićen Adam Delibašić iz Okučana, selo Bodegraj, radi veleizdaje i ometanja javnog reda i to iz razloga što je istoga dana u razgovoru sa suseljaninom Antonom Hupekom rekao da „čim nastane rat između Austro-Ugarske i Srbije, ako Srbi pređu granicu Monarhije, da će cijeli pravoslavni živalj biti u priloge srpskoj vojsci i da Bosna i Hercegovina mora pripasti Srbiji“. Tom zgodom Delibašić je uzveličao srbijansku vojsku kao ratobornu i srbijanskog kralja Petra te ministra Pašića, a prema „našoj austrijskoj vojsci“ izrazio se da je godine 1908. željezničke vagone „prljala i čistila što će i sada biti“, kao i da je „malo Šokaca“ koji mogu sa Srbijom ratovati.²⁹⁶ Ovaj slučaj opisan je ilustracije radi jer je više takvih ili sličnih slučajeva zabilježeno po Slavoniji.

Učiteljica Sofija Knežević prijavljena je od oružničke postaje u Okučanima 2. kolovoza 1914., da je u selu Bodegraj kod Okučana, kotar Nova Gradiška rekla Mariji Vranović, poslije počinjenog atentata u Sarajevu, kako je ona znala da će prijestolonasljednik u Sarajevu poginuti i da su srbijanske vlasti prijestolonasljednika obavijestile da u Sarajevo ne ide, jer da će tamo poginuti, a poslije atentata da je ista učiteljica od veselja pjevala. Pored toga učiteljica Knežević izjavila je da je ona Srпкиnja, našto joj je suseljanka Marija Vranović odgovorila da neka tada ide u Srbiju, dočim joj je učiteljica uzvratila da kad je ona (Marija) „svinja i krmača“ neka ide u svinjac. Uz to izjavila je još kako je „ona vaspitana srpska učiteljica samo za podučavanje srpske djece, dočim da i jedno hrvatsko dijete ima, da na podučavanje istog, nitko nju prisilio ne bu“. Sofija

trebalo je pristanak Sabora. Takve ustanove postojale su i u Austriji i Ugarskoj. Svaki pučki ustanak imao je zapovjedništvo na nacionalnom jeziku, a imao je samo dva roda: pješništvo i konjicu. Pripadnik ove vojne postrojbe nazivan je pučkim ustašom ili pučko-ustaškim obveznikom, no taj naziv u to doba nije sadržavao konotacije iz vremena ustaša Drugog svjetskog rata, koje s prvim nazivom nemaju veze.

²⁹⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 665/14, br. 321/1914.

²⁹⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 665/14, br. 300/1914.

Knežević nalazila se tada kod roditelja u Srijemskim Karlovcima.²⁹⁷ Ova crtica opisana je ne iz razloga što bi ta osoba mogla imati pouzdane informacije o pripremama atentata na prijestolonasljednika, što je malo vjerojatno, ili o ponašanju srbijanske vlade, već radi prikaza raspoloženja srpskog pučanstva, pa onda i njenog obrazovanijeg dijela među njima u Slavoniji ljeta 1914., koje je izražavalo nesklonost prema Monarhiji.

U Jastrebarskom je 2. kolovoza 1914. uhićen Đuro Srhanović iz Kostajnice, na službi pisarskog pomoćnika kotarskog suda u Jastrebarskom, jer je javno izjavio da Hrvatska neće biti mirna i sretna dok god po njoj ne budu gazila srpska kopita. Time je počinio kažnjivo djelo smetanja javnog reda i mira širenjem srpske propagande, o čemu je istoga dana izvijestila Oružnička postaja Jastrebarsko.²⁹⁸ Oružnička postaja Vrhovine izvijestila je 3. kolovoza 1914. da su uhićeni krčmar Jovan Vidak i Filip Lekić, seoski starješina iz Dugog Dola jer su pred svjedocima uzviknuli „Živio kralj Petar!“ i „Franjo Josip neka ide k vragu!“ Zbog uvrede veličanstva predani su na daljnji postupak kotarskoj oblasti u Otočcu uz prijavu kotarskom sudu.²⁹⁹ Ovakvih je izvora o uvredi kralja bilo i prije rata.

Oružnička postaja Lovinac dojavila je kako je 3. kolovoza 1914. prigodom premetačine kuće poštanskog činovnika Nikole Omčikusa u Lovincu pronađeno više raznih knjiga, kalendara, slika i drugih pisama koji su ga povezivali sa srpskom propagandom te je uhićen i predan vlastima u Gospiću.³⁰⁰

Primjećena su politička gibanja u posavskom mjestu Oriovcu pored Broda na Savi, s primjesama velikosrpske propagande uz moguće uhodarske aktivnosti i oružane pobune. Vojno zapovjedništvo u Zagrebu 12. listopada 1914. obavijestilo je SDDS Zagreb kako raspolaže povjerljivom dojavom i zatražilo je provedbu dodatnih izvida na licu mjesta ponudivši za tu priliku svog vojnog predstavnika – zastavnika Gagliardija. Vojno zapovjedništvo je ujedno zamolilo da se toj istrazi pridruže gradski kapetan Beno Klobučarić³⁰¹ i detektiv Todorović, što je SDDS Zagreb

²⁹⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 665/14, br. 301/1914.

²⁹⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 665/14, br. 353/1914.

²⁹⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 665/14, br. 342/1914.

³⁰⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 665/15, br. 282/1914.

³⁰¹ Beno (zapravo Benjamin) Klobučarić, dr. Manko Gagliardi i Ivo Elegović spominju se na više mjesta u tezi. Činjenica je da su oni bili frankovci, međutim iz same službene dokumentacije SDDS-a nisu vidljive ikakve veze između Stranke prava i službe. Benjamin Klobučarić bio je šef policijskih detektiva u Koprivnici i kad je predstojnik zagrebačkog Redarstvenog povjereništva postao Ivo Mraović, on ga je povukao na službu u Zagreb. Tijekom rata zagrebačko Redarstveno povjereništvo dodijelilo je Klobučarića na ispomoc SDDS-u za detektivske poslove, tako da premda je formalno pripadao zagrebačkom redarstvu, on je obavljao službene poslove i zadaće za SDDS. Nakon što je Mraović prestao biti šef zagrebačkog redarstva, Klobučarić je ostao raditi u redarstvu, ali i nadalje na raspolaganju SDDS-u. No iz spisa je primjetno kako je zagrebačko Vojno zapovjedništvo znalo tražiti upravo Klobučarića da ga se angažira u povjerenju za obavljanje određenih zadaća, čemu je u pravilu šef SDDS-a Maravić udovoljavao.

prihvatio i odredio Redarstvenom povjereništvu u Zagrebu, a o istom obavijestio i zatražio suradnju požeškog župana.³⁰²

Tijekom istrage koja je provedena u mjestima Oriovac, Slatinik, Kobaš, Sibin, Lužani i Slavonski Brod ustanovljeno je kako slijedi. Zapovjednik postaje u Oriovcu Wesely smatrao je najopasnijom pojavu određenih noćnih svjetala³⁰³ koja su bila opaziva i s položaja oružničke postaje, a dolazila su iz smjera gore Motajice (danas Motaljica, BiH), što se moglo sigurnosno povezati sa situacijom u Kobašu.

U Brodu je istražno povjerenstvo razgovaralo s dr. Ivom Elegovićem, nekadašnjim saborskim zastupnikom, a zatim brodskim javnim bilježnikom. On je potvrdio kako bi se u okolici, kao i u samom Brodu moglo naći skrivenog oružja, no nije očekivao poduzimanje ikakvih akcija u smislu traženja i prikupljanja oružja jer je kotarski predstojnik u Brodu Muić, bio „veliki zaštitnik i prijatelj Srba“. Isto tako, Elegović je tvrdio, da među činovnicima koji su radili pri različitim civilnim oblastima ima „velikosrba“.

Mišljenje je Povjerenstva od 12. listopada 1914. da je poduzeto istraživanje svjedočilo kako je u mjestima Oriovac, Slatinik, Kobaš, Sibin, Lužani i Slavonski Brod, srpska propaganda pustila korijenja. Povjerenstvo je držalo hitno i prijeko potrebnim radi izbjegavanja mogućih katastrofalnih posljedica po sigurnosnu situaciju, nenajavljeno poduzeti energične pretrese, istodobno s već pripremljenim pretresima koji bi se vodili u Grubišnom Polju. Tijekom listopada pretrage su zaista provedene. Kod nekoliko osoba u mjestima Kobaš i Slatinik pronađeno je vatreno oružje (puške i pištolji) te streljivo, fotografski aparat, kao i detaljna vojna karta Kobaša i okolice, s više označenih

Dr. Manko (Emanuel) Gagliardi je ili kao dragovoljac ili mobilizirana osoba pristupio vojsci i za potrebe zagrebačkog vojnog zapovjedništva kao pravnik obavljao sigurnosne istražne zadaće, ako se radilo o uhodarskim ili politički osjetljivim zadaćama, na taj način bio je povezan s radom SDDS-a. Gagliardi je 1914. imao čin zastavnika. Premda su se on i Klobučarić osobno poznavali, to iz službene dokumentacije SDDS nigdje nije vidljivo. Poslije rata Gagliardi je otišao u političku emigraciju i u Austriji se pridružio Hrvatskom komitetu gdje je objavio brošuru *Istina o hrvatskom emigrantskom revolucionarnom komitetu 1919-21. Odgovor na napadaje Stjepana Radića*, Graz, 1922. Potom se vratio u zemlju. Pored njega postojao je Vjekoslav Gagliardi, kadet-aspirant (kandidat za pričuvnog časnika) koji je obavljao određene poslove za MGG Beograd, no on vjerojatno nije istovjetan Manku glede različitog osobnog imena i vojnog ranga.

Ivo Elegović, bivši frankovački saborski zastupnik iz Broda na Savi, nije imao službene veze sa SDDS-om, ali je u raznim zgodama od strane SDDS ili vojske kao pouzdana i povjerljiva osoba upitan za mišljenje ili podatke u svezi sa Slavonijom. O svoj trojici vidi: Josip HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb, 1982, o Gagliardiju: Stjepan MATKOVIĆ, *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti*, Zagreb, 2011. te Klobučariću: Većeslav WILDER, *Dva smjera u hrvatskoj politici. Otkriće urote protiv ustava*, Zagreb, 1918.

³⁰² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 610/14, br. 2171.

³⁰³ To je austro-ugarske vlasti zabrinulo jer je EB-u bilo poznato da se uz Savu prema granici sa Srbijom i u Banatu na Dunavu Srbi davali svjetlosne ili zvučne signale svojim sunarodnjacima, prema zabilježena dva slučaja u Fehértemplomu (Beloj Crkvi), zato je i Vojno zapovjedništvo Temišvar zabranilo sumnjivim osobama da se približavaju granici na manje od 30 km i uvedena je kontrola ulaska u uže ratno područje, a u pograničnim naseljima prozori su po noći morali biti zamračeni, iste mjere bile su uvedene i u južnom Tirolu kasnije zbog istovjetnih pojava na relaciji Folgaria – San Sebastian, RONGE, *Kriegs*, 98. i 112.

točaka. Kako su nađene i knjige veleizdajničkog sadržaja ocijenilo se da je u tom kraju bila vrlo raširena srpska propaganda. Među Srbima kružila je glasina da je srbijanska vojska već u najvećoj blizini i da se hrvatski vojnici u okruženju masovno predaju. Kotarske vlasti u Brodu zato su uhitile nekolicinu naročito opasnih srpskih agitatora, držeći ih pogubljenima po vojne operacije i stavile u pritvor.

U selu Slatinik, kao i pored Požege, Oružništva je pronašlo veću količina dinamita, stoga se pretpostavljalo da su Srbi u Kobašu i Slatiniku svoje oružje i streljivo pravodobno sakrili ili zakopali u obližnjim šumama ili savskim nasipima, pa ga je prilikom pretresa nađeno malo. Za jaku srpsku promidžbu u tome kraju držalo se odgovornim njegovog „duhovnog vođu“ dr. Hinka Hinkovića, saborskog zastupnika, a Povjerenstvo je bilo bojazni da je zbog pretežno srpskog sastava ljudstva oružničkih postaja, masa događaja prošla bez sankcija. Postojala je bojazan i za sigurnost željezničke pruge, pa je upozorena njena vojna straža na tamošnje opasne čimbenike i pronađeni dinamit.

Što se tiče davanja svjetlosnih znakova utvrđeno je rekonstrukcijom događaja, uz pomoć BiH oružništva, da nije riječ o ikakvom namjernom davanju znakova svjetlosnom signalizacijom. Moglo je biti riječ o običnom rasvjetljavanju terena ako se hodalo s fenjerom između raštrkanih kuća, uzimajući u obzir konfiguraciju terena i šumovitost.³⁰⁴ U Povjerenstvu su se još nalazili županijski tajnik Josip Virag i vladin perovođa dr. Janko Bedeković.³⁰⁵

Kotarska oblast u Brodu 17. studenoga 1914. obavijestila je SDDS da su svi uhićeni, među kojima i Zoranić (pored paroha Mihajla Umljenovića, Dane Budisavljevića, Jule Umljenović, Miljana Vojvodića i Ilije Puhala), jer je to zatražio županijski tajnik Virag u sporazumu sa vojnim članom Povjerenstva iz razloga što ih se držalo nepouzdanim i pogibeljnim osobama za vojne operacije. Što se tiče Jule Umljenovića i Ilije Puhala trebala je uslijediti daljnja odluka državnog odvjetništva, a o Milanu Vojvodiću vojne oblasti.³⁰⁶

Glede velikosrpske propagande povezane s odlaskom politički pogubljenih osoba u srpske komite, SDDS Zagreb zaprimio je anonimnu dojavu 27. listopada 1914. da su u Zagrebu, stanovali roditelji komite Arsenića, spominjanog u procesu Schäfer.³⁰⁷ Redarstveno povjereništvo za grad

³⁰⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 610/14, br. 336/Pr.

³⁰⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 610/14, br.1015/15. O Janku Bedekoviću vidi: Josip HORVAT, Živjeti u Hrvatskoj 1900.-1941. (zapisci iz nepovrata), Zagreb, 1984., 309, ISTI, *Hrvatski panoptikum*, 218, 248-253, Bosiljka JANJATOVIĆ, *Politički teror u Hrvatskoj 1918.-1935.*, Zagreb, 2002., 233-234 (bilješka 476).

³⁰⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 771/14 (uloženo u 610/14), br. 381 Pr.-1914.

³⁰⁷ Jakov Schäfer 20. svibnja 1914. pokušao neuspješni atentat na bana Skerlecza.

Zagreb izvijestilo je SDDS 14. studenoga 1914. kako je Pavle Arsenić član *Narodne odbrane*. Obavljena je kućna pretraga no ništa sumnjivo nije nađeno, a za Pavla je otac vjerovao da je negdje u Novoj Srbiji namješten na željeznici. Redarstvu je znalo kako se Pavle Arsenić kretao u društvu nacionalističkih školaraca. Dana 20. listopada 1912. bio je iz Zagreba protjeran na pet godina zbog dosluha s Emilom Schwartzom, Ljudevitom Blažekovićem, Miroslavom Weiserom i Rudolfom Hercigonjom, koji su svi zajedno s atentatorom Jukićem³⁰⁸ bili pušteni iz pritvora sudbenog stola, a dogovarali su se da Jukića oslobode iz pritvora.³⁰⁹

Naposljetku 1. veljače 1917. SDDS Zagreb raspisao je potragu za Pavlom Arsenićem, trgovačkim pomoćnikom rodom iz Iloka, na cjelokupnom području banske Hrvatske kao sumnjivim za zločin veleizdaje, zbog osnovane sumnje da se kao dobrovoljac pridružio srbijanskoj vojsci, s time što je zatražio povratna izvješća.³¹⁰

Po obavljenim izvidima Redarstveno povjereništvo za grad Zagreb izvijestilo je SDDS Zagreb 5. ožujka 1917. o Pavlu Arseniću sljedeće. Otišao je iz Zagreba 21. listopada 1912., izgnan od strane redarstva, te se uputio u Mitrovicu, a potom u Beč, otkuda je otišao sa bugarskim đacima u Sofiju, gdje se pridružio *Sokolačkoj četi*, s kojom je sudjelovao u I. balkanskom ratu. Poslije rata živio je u Srbiju, gdje je dobio namještenje željezničkog praktikanta u Topčideru. Početkom Prvog svjetskog rata obitelj gubi kontakt s njim. Redarstveno povjereništvo u Zagrebu, s obzirom na gornje navode, obratilo se 12. siječnja 1917. MGG-u za Srbiju u Beogradu s upitom raspolažu li kakvim dodatnim podacima za Pavla Arsenića s obzirom na njegov historijat pa je postojala sumnja da je izbijanjem rata nastavio raditi u Srbiji kao srbijanski državni činovnik (željeznica je tada bila državna služba) ili se čak pridružio srbijanskoj vojsci čime bi počinio veleizdaju. Ujedno se saznalo od kotarske oblasti u Iloku 29. siječnja 1917. o njegovom neudovoljavanju vojnoj dužnosti jer je u vrijeme stavnje (novačenja) bez dozvole bio izočan i to u Srbiji, a ranije 1912. uhićen je u Vinkovcima zbog snubljenja austro-ugarskih podanika na javljanje kao dragovoljaca u srbijansku vojsku za vrijeme Balkanskog rata, no pušten je da se brani sa slobode. Sudbeni stol u Zagrebu 12. svibnja 1916. pod brojem I.601/1916. priopćio je redarstvu da se u popisu osoba koje su stajale u službi *Narodne odbrane* nalazilo i ime Pavla Arsenovića iz Zagreba, za kojeg se opravdano

³⁰⁸ Luka Jukić (1887-1929), pripadnik jugoslavenskog nacionalističkog pokreta, 8. lipnja 1912. počinio neuspješni atentat na kraljevskog povjerenika Slavka Cuvaja, no tom zgodom ubio dvije osobe i ranio dvije osobe. Oružje za atentat dobio u Beogradu od članova organizacije *Crna ruka* u proljeće iste godine. Osuđen na smrtnu kaznu koja je zamijenjena zatvorskom, amnestiran 1918. godine.

³⁰⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 648/14.

³¹⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 406/17 (uloženo u 648/14).

sumnjalo da je istovjetan s Pavlom Arsenićem.³¹¹ MGG je ustanovio da se Arsenić sa srbijanskom vojskom povukao iz Srbije.³¹²

Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu dostavila je 7. studenoga 1914. SDDS-u Zagreb popis Bošnjaka koji su u srbijanskoj vojsci ili komitskoj bandi – 1. četi gornjačkog četničkog odreda.³¹³ Austrijske vojne vlasti su prilikom prodora u Srbiju zaplijenili u jednoj srbijanskoj vojnoj komandi popis koji je sadržavao imena dvadesetero takvih osoba. Među njima troje je bilo u nadležnosti hrvatskih vlasti i to Petar Oth iz Babine Grede, Petar Žulić iz Gline i Mita Petrović iz Rume. Ministarstvo rata naredilo je potragu za njima i ustanovljenje što se dalje dogodilo, kao i posjeduju li kakvu imovinu.³¹⁴ Kotarska oblast u Donjem Lapcu dala je 12. travnja 1915. pojašnjenje da nije riječ o Petru Žuliću već Petru Žutiću.³¹⁵

Do 1917. vojne vlasti su pregledom zaplijenjenih dokumenata intendanture srbijanskog Ministarstva rata našle podatke o angažmanu dragovoljaca.³¹⁶ MGG Srbije dostavio je SDDS-u 13. kolovoza 1917. prijepis liste koja je sadržavala imena 111 hrvatskih ili bosansko-hercegovačkih građana kao srbijanskih dragovoljaca.³¹⁷

2.7. Projugoslavenske (tajne) organizacije mladeži

Pozornost SDDS privuklo je i djelovanje *Jugoslavenskog đačkog ferijalnog saveza*, tako da je sukladno zahtjevu Predsjedništva Zemaljske Vlade Redarstveno povjereništvo za grad Zagreb izvijestilo 5. rujna 1914. SDDS o djelovanju tog saveza.³¹⁸ Pored ostalog izvješteno je da je kotarska oblast u Bjelovaru provela izvide te je premetačinom u stanu Nikole Popovića u Gornjim Sredicama pronašla njegovu korespondenciju sa sinom Gajom iz koje je proizlazilo da su se Gajo i drugi đaci koji se spominju u korespondenciji bavili kažnjivim stvarima. Budući su ostali đaci živjeli po raznim mjestima u Hrvatskoj dostavili su korespondenciju višim vlastima na daljnji

³¹¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 1592/17 (uloženo u 648/14).

³¹² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 702/14.

³¹³ Situacija u Bosni i Hercegovini bila je sigurnosno ozbiljna. S obje strane gornjeg toka Drine početkom rata nikle su srpske bande komita, potpomognute s lokalnim pučanstvom, pri tome je muslimansko stanovništvo teško stradalo izloženo njihovim napadima ako nisu ranije pobjegli, do napada dolazi i na području Sandžaka, a u dijelovima istočne Hercegovine dolazi čak i do oružanih napada na male ophodnje austro-ugarskih oružnika ili vojnika, što je prouzročilo žestoki odgovor austrijskih vlasti kroz uzimanje talaca i represalije te sudski progon, RONGE, *Kriegs*, 97.

³¹⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 734/14, br. 14598/Pr/1073 Z.St.

³¹⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 625/15 (uložen u 734/14), br. 27/rez.

³¹⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 3075/17 (uloženo u 734/14), br. 3148.

³¹⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 3022/17 (uloženo u 734/14), br. 21830.

³¹⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 443/14, broj 129/14 s.d.d.s.

postupak. S obzirom da se Gajo Petrović nalazio na Sušaku, predloženo je Pograničnom redarstvenom satništvu na Sušaku da ga uhiti.

Nastavno na djelatnost dačkog saveza, kako su atentat na Ferdinanda počinile mlade osobe - studenti, pozornost vlasti u BiH privukle su sve organizacije mladeži koje su djelovale na njenom tlu, a osobito projugoslavenska nacionalističke organizacija *Narodno jedinstvo* odnosno *Narodno ujedinjenje* koje su austrijske vlasti s obzirom na cilj njenog djelovanja zvale *Jugoslavijom*. Budući su vlasti BiH ustanovile da su pripadnici te organizacije povezani s osobama na teritoriju banske Hrvatske - Milutinom Andrićem i Mitrom Roguljom, Zemaljska vlada BiH 1. listopada 1914. uputila je SDDS u Zagrebu elaborat o do tada utvrđenom, a vezano za djelatnost *Jugoslavije*.³¹⁹

Prigodom ispitivanja poduzetog od strane kotara Tuzla u slučaju atentata na njegovu carsku i kraljevsku visost i suprugu mu, utvrđeno je da je među ostalim osobama ispitan i gimnazijalac Vojko Vasiljević. Za vrijeme njegovog preslušavanja na sudu, spomenuti je dao izjavu, da je u tuzlanskoj gimnaziji, kao i na ostalim srednjim školama u BiH od listopada 1912., djelovala tajna učenička organizacija pod imenom *Narodno jedinstvo*, koja se još pojavljivala i pod nazivom *Narodno ujedinjenje*. Članovi te organizacije bili su nacionalisti. Program tog tajnog saveza bio je jednak onom koji je postao poznat kroz proces Pjanić i Mraz i iza kojega je kao autor stajao srpski književnik Dimitrije Mitrinović. Sjedište organizacije bilo je pri *Srpskoj dačkoj trpezi* koja je bila podržavana od dobrotorne zadruge *Srpkinja*. Tajno društvo brojalo je okvirno tridesetak članova, a popis imena pronađen je u Vasiljevićevim papirima.³²⁰

Članovi učeničke organizacije imali su i slobodan pristup u tamošnju *Srpsku narodnu čitaonicu* za vrijeme dok je njezin predsjednik bio profesor dr. Vaso Glušac. Tajno društvo posjedovalo je i priručnu knjižnicu sa oko dvije stotine naslova, koje su prvo bile pohranjene u Vasiljevićevom stanu, a potom su darovane *Srpskoj narodnoj čitaonici*. Najmarljiviji članovi tajne organizacije bili su: Tošo (Todor) Ilić, Mladen Stojanović i iz atentata poznati Božidar Tomić. Iz knjiga i bilježnica nađenih kod Ilića i Stojanovića, izviralo je da je plan o osnutku tajne učeničke organizacije za BiH potjecao još s početka 1912. godine, a namjera je bila uspostaviti organizaciju pod nazivom *Srpska omladina*. No izabran je drugi modalitet i to na takav način da su prilikom proslave desete obljetnice postojanja *Prosvjete* u trenutku izrade Izvješća uhićeni srednjoškolski učenici održali konferenciju u Sarajevu. Te okolnosti bio je svjestan Todor Ilić, što je bilo vidljivo

³¹⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 443/14, br 11.472 Präs (zaprimljeno kao 554/14).

³²⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 554/14, (uloženo u 443/14), br. 11.472 Präs – Izvješće pod nazivom: *Geheime Schülerorganisationen an den Mittelschulen Bosniens und der Hercegovina*, hrvatski: Tajne učeničke organizacije na srednjim školama u Bosni i Hercegovini (u daljnjem tekstu: Izvješće), folija 1.

iz jednog od njegovih uzapćenih pisama, koje mu je napisao izvjesni Ljubomir Mijatović sa puta za Šabac.³²¹

Dva nedatirana sastavka karakteristično su ocrtavala duh i namjeru tog tajnog društva, a pronađeni su među papirima Todora Ilića, a o tome su svjedočile i različite druge pojave koje su sukladno očitovali kateheta Marko Tvrtković, profesor dr. Atif Hadžikadić iz tuzlanske više gimnazije te pravnik Alfons Šoltys. U prvom sastavku nalazi se sljedeća rečenica: „Zar ne osjećate sinovi jedne Jugoslavije, da u krvi leži naš život i da je atentat naš bog bogova nacije, jer on dokazuje da živi mlada Bosna, da živi element, kojega pritišće nesnosni balast imperialistički, element, koji je gotov, da gine. U krvi je život rase, u krvi je bog nacije, smrt je prethodila Vaskrsu, atentat je Vaskrs nacije. Smrt stotine sinova Jugoslavije, dokaz je Markove (kraljević Marko) dinamike, a smrt dvojice heroja njenih Vaskrs je našega srca.“³²²

Isti sastavak završava s patetičnim usklikom: „O vi veliki i svijetli sinovi, proroci Jugoslavije!“ Iz teksta pak drugog sastavka, vidljivo je da je napisan iza „bezdušnog atentata“. Vodi ga moto: „Reci omladini da se spremi na žrtve.“ I dalje: „Nama treba omladina spremna na sve, omladinac ne smije, da živi za se, ni za druge, ni za koga, on mora da zna, da je život misija, on mora da zna, da je on misionar, da ga gleda Bog, narod, domovina, čovječanstvo, vasijona, da gledaju, kako će on svoju misiju izvršiti i kakvim će je gestom dovršiti, jer mnogo stoji do gesta. Gest je obraz čovjekove duše, on je slika njegova junaštva, njegova razumijevanja i njegove svjesnosti, gest je umrijeti s kuršumom u mozgu dobivši ga za nacionalnu slobodu, gesta je proliti krv despotovu i biti obješen, gest je izvršiti atentat revolverom, bombom i posve prisebno, hladno dozvoliti da Te uhvate, jer si Ti izvršio svoju misiju.“³²³ Osjeća se, da Žerajićeva poruka nije ostala samo riječ, nego da sve većma prodire u srž našeg mladog, nerazvijenog, istom probuđenog života. Žerajić kao prvi nije uspio formalno, ali je uspio faktično, jer danas iza 4 godine ćutanja prelomi se na sarajevskom keju praskom dviju bomba i odmah i nekoliko revolverskih pucanja, koja su prva uspjela, da istrgnu jedan korijen i to slučajno glavni korijen infamne austrijske vladalačke kuće. Prvi uspio atentat i on prvi tako sjajno uspio!³²⁴

Od svih ostalih simptomatskih slučajeva zaslužuje da se istakne izlet tuzlanskih gimnazijalaca³²⁵ svih vjeroispovijesti u Zvornik, koji se zbilo tijekom pravoslavne proslave Uskrsa

³²¹ Izvješće, folija 2.

³²² Izvješće, folija 3.

³²³ Izvješće, folija 4.

³²⁴ Izvješće, folija 5.

³²⁵ O jugoslavenstvu tuzlanske gimnazije vidi članak „Uloga Tuzlanske gimnazije u pripremanju sarajevskog atentata“, *Nova Evropa*, Zagreb, godište XX, knjiga XXXII, 1939. godina, broj 6 i 7, 26. jun, 203-216.

1912. Pod vodstvom gimnazijskog ravnatelja i više profesora Srba, ali i muslimana te jednog Slovenca poduzeta je tijekom drugog dana izleta posjeta preko Drine u Srbiju.³²⁶ Učenici srpske pravoslavne vjeroispovijesti pokazali su toga dana po stupanju na tlo srbijanskog kraljevstva neobično oduševljenje. Pali su ničice na koljena, ukasili se zelenilom, složno pjevajući pjesmu *Srbijanci i Bosanci*, pucajući iz pištolja usmjerenih prema Bosni i dajući svome raspoloženju oduška zazivom: „Neka živi zemlja slobode“. U ovoj manifestaciji sudjelovao je i jedan učenik katoličke vjeroispovijesti. Pandan ovom slučaju pružio je kasniji događaj, koji se odvio u zgradi gimnazije tijekom održavanja slave svetog Save, a za vrijeme svečanog iskazivanja carske zahvale narodima zbog lojalnog držanja tijekom Skadarske krize. Veliki dio učenika svojim držanjem očito je oskrvnuo carsku himne tijekom njene izvedbe, kao što su i složno obešćastili svečano čitanje poziva njegovog veličanstva. Jedan srpski učenik za vrijeme čitanja neskriveno je glasno ispustio upadicu da njegov vladar nije car Franjo Josip, već kralj Petar. Među tajnim zavjerenicima istakli su se s govorničkim talentom i poduzetničkim sposobnostima: Todor Ilić, gimnazijalac u Tuzli, Lazar Gjukić, preparandist (učenik učiteljske škole) u Sarajevu i Kosta Marić, gimnazijalac u Mostaru.

Poticaj za nastanak ove nadaleko raširene organizacije dao je Ivan Endlicher iz Ljubljane (rodom iz Zadra), gimnazijski eksternist,³²⁷ predsjednik takozvanog *Jugoslavenskog đlačkog ferijalnog saveza* (koji se u trenutku podnošenja Izvješća nalazio u pritvoru carskog i kraljevskog zemaljskog suda u Ljubljani),³²⁸ za vrijeme navodnog posjeta rodbini u Bosni, skupljajući pretplatnike za *Književne novosti*, što je iskoristio kao krinku za stupanje u kontakt sa školskom mladeži radi osnivanja tajne organizacije. Taj navod bio je sadržan i podudaran u više izjava različitih osoba pomoću kojih je ustanovljeno kako je Endlicher još za vrijeme Pjanićevog procesa, bio u Sarajevu i to više dana, u koje vrijeme je njegovao kontakt s raznim kasnijim vođama tajnog društva te se s njima sretao i razgovarao.

U Sarajevu je na svakoj srednjoj školi izabran po jedan odbornik za tajni savez srednjoškolaca, čija je zadaća bila da među učenicima vrbuje nove članove. Glavna svrha saveza

³²⁶ Izvješće, folija 6.

³²⁷ Učenik koji ne stanuje u internatu.

³²⁸ Glede zbivanja u Sloveniji EB je opazio da se Slovenci žele ujediniti sa Hrvatima, no da su te aspiracije zbog rata zaustavljene, ali da će one prije ili kasnije zbog toga izazvati sukob sa Ugarskom. Ulazak Italije u rat je ogorčio Slovence i njihova lojalnost Monarhiji i potpora ratu tada je bila neupitna, ali zbog neriješenog slovenskog pitanja među inteligencijom i mladeži u srednjim i na visokim školama pojavile su se veleizdajničke inicijative da Slovenci počnu tražiti ujedinjenje i izvan granica Monarhije, RONGE, *Kriegs*, 252.

bila je da se među kolegama srednjoškolcima, Hrvati i Srbi, upute na kulturološko stapanje te da se skuplja doprinos za rad društva.³²⁹

Iz velikog broja iskaza proizlazilo je, da je vodstvo tajnog saveza, putem majoriteta nad svojim kolegama, s pozivanjem na svrhu organizacije – opisano ujedinjenje Hrvata i Srba na kulturnom polju, zapravo stremilo konačnom cilju, koji je određenom broju članova bilo priznato bez okolišanja i stoga im je bilo poznato. U svojoj biti bila je riječ o organizaciji revolucionarnog i anarhističkog karaktera (kao na tuzlanskoj gimnaziji), što je diskretno poprimalo i antidinastički karakter. Odbornici iz svih škola činili su Središnji odbor, u koji je svaki odbornik bio izaslan kao zastupnik svoje sredine. Zadaća Središnjeg odbora bila je koordinirati odbornike odnosno paziti da svaki odbornik mora međusobnu komunikaciju, kao i komunikaciju sa središnjim odborom održavati živom i da ne smije smanjivati njen intenzitet, kako bi mogao dati poticaj i iskoristiti svaku priliku za unapređenje rada u svim pitanjima interesantnih savezu. Pored Središnjeg odbora, nešto kasnije je osnovan i takozvani Vrhovni sud, koji je započeo s radom i koji je imao za namjeru razriješiti moguće razlike i sporove među članstvom.³³⁰

U Sarajevu su članovi odbora bili: na Učiteljskoj školi: Viktor Rupčić, Lazar Gjukić, Saddulah Nikšić, Vlado Samardžić i Josip Djulović (posljednji je otklonio svoj izbor i zamijenjen je s drugom osobom). Na Trgovačkoj akademiji: Pero Gjenero, Radoslav Semiz, Maksim Protić (kasnije zamijenjen s Ivanom Kranjčevićem), Miroslav Kus i Momčilo Mičetanović. Članove odbora tajnog saveza na višoj gimnaziji i u realci nije bilo moguće ustanoviti iz dotada prikupljenih materijala. No izvan svake sumnje bilo je da su i na ovim učilištima djelovali odbori tajnog saveza, imajući u vidu kako su imali svoje predstavnike u Središnjem odboru.

Središnji odbor sastojao se od: članova s Učiteljske škole: Lazara Gjukića, Viktora Rupčića, članova s Trgovačke akademije: Mirka Kusa i Maksima Protića, članova s Više gimnazije: Marka Perine, Gjura Banjca i člana iz realke Hamdije Nikšića. Vrhovni sud sačinjavali su gimnazijalci: Vaso Čubrilović (atentator na prijestolonasljednika), Richard Kuzmić i izvjesni Schäfer (nije riječ o atentatoru na Skerlecza), do tada nepoznat.³³¹

Sastanci odbora sarajevske tajne organizacije odvijali su se ovisno o okolnostima, u stanovima pojedinih članova, kao npr. kod Lazara Gjukića ili na javnim mjestima, osobito u jednoj

³²⁹ Izvješće, folija 8.

³³⁰ Izvješće, folija 9.

³³¹ Izvješće, folija 10.

kavani pod imenom *Buka*, kao i na otvorenom prostoru (npr. u gaju na livadi u blizini umobolnice, na Bentbaši, Hridu, itd.).

Kao znak raspoznavanja pripadnosti tajnoj organizaciji članovi su nosili značke sa srpsko-hrvatsko-slovenskim bojama, kao i prstenove ili igle za kravate ukrašene s mrtvačkim glavama. Naziv programa koji je organizacija donijela glasio je: *Prva redakcija opšteg programa za omladinski klub Narodno Ujedinjenje*. Jedan primjerak programa pronađen je u Ljubuškom kod učenika Učiteljske škole Ibrahima Fazlinovića. Drugi primjerak predstavljao je zapravo skraćeni izvadak koji je vladin povjerenik za Sarajevo pripremio i uputio sarajevskom Vojnom sudu. Obadva primjerka se u bitnom nisu razlikovala po sadržaju (s tim što je jedan skraćen). Ovaj program *Narodnog ujedinjenja* izražavao je kroz naprijed opisano, zapravo misao Dimitrija Mitrinovića. Kao što je odražavao i misao danu u jednoj izjavi pokojnog beogradskog sveučilišnog profesora dr. Jovana Skerlića. Tako da su obojica vjerojatno sudjelovala u njegovoj izradi. Upravo to mišljenje stajalo je kao lajtmotiv u prvom broju časopisa za mlade *Val*³³² koji je izišao u Pragu. Program je baratao s bombastičnim frazama o ujedinjenju Srba, Hrvata i Slovenaca u kulturnom, ali i političkom pogledu.³³³

Prvi dio programa opisivao je s prilično nerazumljivim riječima načela djelovanja za kulturno ujedinjavanje spomenutih narodnih plemena i počinjao je s razvojem nacionalne energije, religije, narodnog optimizma te nastavljao s propagiranjem ideje koordinacije, kooperacije i koncentracije zajedničkih narodnih snaga južnoslavenske mladeži, bez obzira na državne granice. Program je pozivao na djelovanje od Skopja do Ljubljane i od Cetinja do Novog Sada, uzimajući time za temelj doktrinu srpskih demokratskih radikala. Kao njegova glavna dogma proklamirani je princip da je jedinstvena nacionalna kultura nezamisliva bez narodnog ujedinjenja. To je onda zahtijevalo i narodno jedinstvenu državu. Postavljanjem takve maksime program je iz kulturnih prešao u rješavanje političkih ciljeva. Stoga je tajno društvo uzelo si u zadatak propagiranje ideje suvereniteta srpsko-hrvatskog naroda kao jedinstvene zajednice, što bi poslužilo kao „slobodoljubivi princip“ za osnutak države. Društvo je osudilo raznoliku parlamentarnu borbu Slavena i odlaganje rješavanja ključnih točaka borbe izvan parlamenta kroz osnaživanje nacionalne svijesti, narodne snage i nacionalne volje, kao i kroz stavljanje u pokret narodne samoobrane posredstvom rada, patnje i žrtve. Konkretni program društva sadržavao je različite socijalističke ili liberalne ideje.³³⁴

³³² O *Valu* vidi: Josip Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske, 1771-1939*, Zagreb, 2003.

³³³ Izvješće, folija 11.

³³⁴ Izvješće, folija 12.

Očevidno je da program predstavljao udar čisto slavenskog karaktera protiv Monarhije, dok su u njegov proklamirani princip borbe umetnuti destruktivni strani utjecaji, kao što je i proklamirana borba protiv germanizma, mađarizacije, talijanizacije te pozvano na narodnu ofenzivu u obrani pojedinih raspršenih dijelova naroda pomoću duhovnih i materijalnih sredstava, itd. Program je svakom članu nametao obvezu osobne obnove u duhu nacionalnog programa, kao i odgajanje za prinošenje narodne žrtve te pobuđivanje viteškog duha kroz radosnu spremnost za borbu, a za narodnu stvar. Prva redakcija teksta programa doživjela je određene promjene, no vlasti nisu uspjele nabaviti primjerak s tim promjenama. Organizacija je imala i nekoliko tiskovnih tijela. Tako su u BiH izlazili *Srpska omladina*, vlasnika Smajilage Čemalovića i urednika Gjorgja Pejanovića. U Hrvatskoj i Slavoniji, ove ideje zastupalo je *Ujedinjenje, Glas Jugoslavije* i *Vihor* (posljednji pod uredništvom Dragutina Barišeca), u Ugarskoj *Novi Srbin* (pod uredništvom Vase Stajića u Pančevu), u Kranjskoj kao i ostalim zemljama gdje su živjeli Slovenci – *Preporod* i *Glas Juga*. U Češkoj *Val* u Pragu i naposljetku u Kraljevini Srbiji *Preporod*.³³⁵

Komisija je iskoristila priliku i pregledom zaplijenjenog materijala kao dokaz, uvidom u više različitih primjeraka navedenih časopisa utvrdila činjenicu, da je naprijed navedeni program bio od strane različitih novinara publiciran i propagiran, a osobito je bosanska školska mladež znatno njime pojačavala sadržaj časopisa *Srpska omladina*.

Ilustracije radi, ovako je pisao Borivoj Jeftić u jednom članku pod naslovom: *Suradnja srednjoškolskih učenika i narodno prosvjeđivanje* (Broj 1. *Srpske omladine*). „Mladi, nevinih i čistih duša, pristupačni svakom utjecaju, moraju se obračunati s tim, jer su glasniji, jači i moralno snažniji. Njihov nacionalizam u punome srpskom osjećaju vodi ih rastu u jednoj vjeri i mora njihova uvjerenja učiniti tvrđim od kamena. Još na početku nacionalnog odgoja mora svatko biti spreman na to, da su njegove životne potrebe svedene na najmanju moguću mjeru i da je pripravan na bol i samosvladavanje. U kolu takve svijetle mladosti, nepokolebljivih duša stoji jedna takva energija, kakva ne poznaje niti jednu prepreku. Kada pratimo interes cijelog srpskog naroda, tada sitni osobni interesi nestaju poput pjene i plodovi dozrijevaju sami od sebe.“³³⁶

U članku Smajilbega Sarića *Osman (sc. Gjikić)*³³⁷ u *budućnosti*, u broju 2. spomenutog časopisa možemo naći sljedeće rečenice koje su služile odgoju za osnaživanje nacionalne svijesti kroz patnju i žrtvu : „Srbi će biti u krvi rođeni, žive i umiru u krvi. Uobičajeno je ime toga naroda

³³⁵ Izvješće, folija 13.

³³⁶ Izvješće, folija 14.

³³⁷ Riječ je o Osmanu Đikiću (1879-1912), bosanskohercegovačkom pjesniku, piscu, dramatičaru te javnom i društvenom radniku. Smisao latinske kratice *sc.* (od *scilicet*) ovdje je: „znači, označava, misli se na“.

da vodi. Nije bez temelja što se kod nas danas dogodilo da ime Hrvata nose provladini ljudi, a ime Srba opozicija, pri čemu prve obilježava da su sklavi (robovi), a uz druge se veže pojam slobode.“ U istome broju, članak M. Vidakovića *Na početku dela* započinje uvodno sa sljedećom refleksijom: „Zla sudbina naših dviju provincija (sc. Bosne i Hercegovine)³³⁸ pospješila je u našim dušama lom, slomila je i probudila u dubini svakog pojedinca uspavanu energiju i ogorčenje za borbu, kakvo je nužno potrebno, a za neminovan iznenadni napad.“ O buđenju nacionalne svijesti izdvajaju se između ostaloga sljedeće misli: „U našoj službi stoje neokaljana pokoljenja, koja su danas moderno i dobro organizirana, kulturno i moralno vrlo razvijena, a vođena su srpstvom“, ... „Ovi Srbi su na taj način, prirodno svi privlačni nositelji velikosrpske ideje, da vode svakoga, tko svoje mjesto pod suncem traži“.³³⁹

Iz svega predočenog vidljivo je da su pripadnici tajnih srednjoškolskih organizacija mladeži u BiH svoju ulogu u buđenju nacionalne svijesti doživljavali s misijskim poslanjem, da su bili spremni na žrtvovanje i u okviru toga na poduzimanje atentata kao vida političke borbe bez ikakvih moralnih skrupula, smatrajući da je etički u redu ubiti despote i tirane³⁴⁰ u što su ubrajali Habsburgovce, nisu priznavali Franju Josipa kao svoga kralja već su smatrali da je to Petar I. Karađorđević, vladar strane države. Nadalje, stremili su izgrađivanju nacionalne svijesti južnih Slavena, ali pod vodstvo srpstva, a Srbiju su u svojim očima uzdigli na pijedestal božanstva. Njihov djelovanje imalo je revolucionarni i antidinastički karakter, mjestimično i anarhistički. Zalagali su se za koordinaciju, kooperaciju i koncentraciju narodnih snaga južnih Slavena i postavili su i politički cilj svoga djelovanja. Početno su tražili samo kulturno ujedinjenje južnih Slavena, ali su smatrali da ono nije moguće bez narodnog jedinstva, a narodno jedinstvo ne bi se moglo postići bez jedinstvene države od Skoplja do Ljubljane i od Cetinja do Novog Sada. Time je njihova djelatnost poprimila veleizdajnički karakter jer je politički cilj, izveden iz kulturnog, podrazumijevao odcjepljenje teritorija zemalja iz sastava Austro-Ugarske i njihovo pripajanje drugoj državi. Pri tome da bi pridobili Hrvate i sakrili svoj stvarni cilj, stvaranje Velike Srbije, razvijaju ideju jedinstvenog jugoslavenskog odnosno srpsko-hrvatskog naroda kao zajedničkog temelja za osnutak

³³⁸ Kratica „sc.“ ovdje ima isto značenje kao u prethodnoj bilješci.

³³⁹ Izvješće, folija 15.

³⁴⁰ Skrećemo pozornost da su u duhu nacionalnog romantizma tajne srpske srednjoškolske organizacije mladeži u BiH razvijali ideju ubojstva tirana što je primijetio i DEDIJER u knjizi *Sarajevo 1914*, knjiga 1. i 2., knjiga 1., glava IX. pod naslovom „Oživljavanje tiranoubojstva u Habsburškoj monarhiji“, 205-222. Ubojstvo tirana Dedijer razmatra na način kao da je riječ o društveno korisnom djelu u prilog čega se poziva na romantičnu koncepciju ubojstva tirana (latinski *tiranocid* ili grčki *tyrannoktonoi*) te ističe njemačke, talijanske, mađarske, austrijske i ruske pisce ili filozofe (Schiller, Manzini, Alfieri, Petőfi, Most) koji su veličali ubojstva ili pokušaje ubojstva vladara smatranih tiranima, naročito stranim tiranima među koje su se ubrajali Habsburgovci, a spomine slavljenje Harmodiosa i Aristogeitona, starih grčkih junaka iz 6. stoljeća pr. Kr., koji su donijeli demokraciju atenskom gradu državi ubivši tirane, Hiparha i Hippiasa, Pizistratove sinove.

južnoslavenske države izvan Austro-Ugarske što je trebalo biti rađeno pod idejom jugoslavenstva, kroz kulturološko stapanje Hrvata i Srba i njihovo ujedinjenje na polju kulture.³⁴¹ Osuđuju parlamentarnu borbu južnih Slavena unutar Monarhije kao nekorisnu jer je ona po njima odlagala rješavanje bitnih pitanja. Tražili su snaženje nacionalne svijesti, narodne snage i nacionalne volje te pokretanje obrane naroda kroz rad, patnju i žrtve. U nacionalističku ideju umiješali su i elemente socijalističkih i liberalnih ideja radi njihove privlačnosti, koji put i opravdane poput općeg prava glasa, rješavanje zemljišnog pitanja te poboljšanje položaja radnika.

Za postizanje svojih ciljeva organizirali su mrežu po srednjim školama širom Bosne i Hercegovine, a radi provedbe svojih planova ustrojili su koordinaciju u vidu Središnjeg odbora koji je vodio akcijama. Upućivali su na borbu protiv germanizma, mađarizacije i talijanizacije i tražili obveznu osobnu obnovu svakog svojeg člana u duhu nacionalnog programa, kao spremnost na borbu u smislu poduzimanja fizičkog nasilja i trpljenja boli, samosvladavanje te vođenja naroda u ofenzivu pomoću duhovnih i materijalnih sredstava.

„Svi značajni ljudi ... i svi časopisi mladeži, rade danas na velikom poslu ujedinjenja ...“, ... „ostvarenje i rješenje nacionalnog pitanja, ... će uzeti na sebe i časno i hrabro za tu stvar pasti ili s uspjehom okrunjen rad proslaviti.“

Na taj način pisali su uostalom i drugi časopisi, koji su propagirali jugoslavensku ideju, te ju potpaljivali i širili projugoslavensko raspoloženje među mladima. Tako se npr. ponašao osnivač časopisa *Novi Srbin* Vaso Stajić, koji je kao urednik te tiskovine od strane szegedskog porotnog suda kažnjen s šestomjesečnim zatvorom, zbog toga što je kao autor u broju 1. časopisa *Glas Juga* pod nazivom *Novi Srpski pokret u Ugarskoj* u rujnu 1912. objavio sljedeće: „počinje namira stoljetnih računa između Srba i Turaka (očito u kontekstu balkanskog rata) i preostaje još jedan veliki i strašni obračun s Njemstvom kako bi se postigla neovisnost udruženih južnih Slavena.“³⁴²

Dalje, pisao je Stajić: „Novi Srbi (pod pretpostavkom da nije riječ o prečanskim Srbima, to bi očito bili ostali južni Slaveni) koji vjeruju u oslobođenje i udruživanje južnih Slavena, to su uzdigli na jedno religiozno značenje i nadalje postupaju u smislu: kada pored nas prolazi bez posljedica jedna viša sila, tada po našoj volji za oslobođenje kakvu Srbi sa svojim životima jamče (u balkanskom ratu), da će i novi Srbi sa svojim životima tu vjeru zapečatiti u smrti od neprijatelja,

³⁴¹ Pod utjecajem Masaryka južnoslavenski studenti iz Praga zadnja dva desetljeća 19. stoljeća donose ideju da su Hrvati i Srbi jedan narod te tu ideju u banskoj Hrvatskoj naročito razvija Samostalna srpska stranka (S. Pribičević i dr.), premda joj ni Stjepan Radić kao praški đak jedno vrijeme nije bio nesklon, pa ni drugi hrvatski političari, vidi SUPPAN, *Oblikovanje nacije*, 246-266.

³⁴² Izvješće, folija 16.

budući svojim životima ne vladamo mi (već viša sila ideje,) te da će time osvijetlati svoje kratke živote lijepom gestom junačke smrti.“

Glede širenja jugoslavenske ideje primjećeno je i da je ljubljanski *Glas Juga* provodio nacionalistički program pretresajući koje bi bile zadaće buduće jugoslavenske države putem osnutka jedinstvene zajedničke književnosti, vrste pisma i nacionalne ideologije.

Ako se to usporedi s rečenicom Todora Ilića koju je objavio u listu *Srpska omladina* sve je vodilo k tome, da su listovi *Srpska omladina*, *Novi Srbin* i dr., pomoću različitih autora ideje Stajićevog članka, malo-pomalo utiskivali u „razum i osjećaje“ srednjoškolske mladeži.³⁴³ U kućnim premetačinama, poduzetim kod različitih članova *Jugoslavije* (tajnog učeničkog društva), našle su niže vlasti pored spomenutih nacionalističkih časopisa još i različite knjige od Bakunjina i Kropotkina (tada poznatih anarhista). Na tajnim sastancima bosansko-hercegovačke školske mladeži vodile su se političke debate sa malo-pomalo sve jačom maksimom da kraljevstvo južnih Slavena može biti samo pod vodstvom Kraljevine Srbije te da će u slučaju rata između Srbije i Austro-Ugarske Monarhije prva zadaća biti izbaviti Hrvate iz njihovog tadašnjeg mučnog položaja, iz kojeg razloga je bilo potrebno okupirati Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju i Istru (od strane Srbije).³⁴⁴

Uzimajući u obzir, da su se navedene političke ideje posredstvom srpske nepromišljenosti preko Beograda širile u školskoj mladeži, tako da su (1914.) na tuzlanskoj gimnaziji učenici srpsko-pravoslavne crkve na zemljopisnim kartama granicu buduće Velike Srbije opisivali na način da bi pored Kraljevine Srbije u nju morale ući i Bačka, Banat, Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, BiH, time su vlasti smatrale da je revolucionaran i protumonarhistički karakter cijelog ovog društva mladeži bio u dovoljnoj mjeri rasvijetljen.

Možemo se samo zapitati koliko su daleko išle veze i trovanje mladih kroz revolucionarno učenje, pored tiskovina, koje je u školskoj banci preparandije dijelio Mehmed Zvono uz povike: „Slava Bogdanu Žerajiću“, „Živio Lazo Gjukić“, „Bunimo se“, „Živila revolucija“, „Živila Jugoslavija“, „Slava Fereru“,³⁴⁵ i „Smrt tiranima“. U svrhu intenzivnog širenja ideje tajnih

³⁴³ Izvješće, folija 17.

³⁴⁴ Izvješće, folija 18.

³⁴⁵ Nije riječ o Guglielmu Ferreru (1871-1943), talijanskom sociologu i povjesničaru, koji se dopisivao i sa F. Supilom, a bio punac B. Radice, već o Franciscu (još i Francesico) Ferreru, Španjolcu, učitelju i anarhistu, koji je 1909. sudjelovao u antimilitarističkoj republikanskoj pobuni 1909. protiv kralja Alfonsa na području Barcelone. Osuđen na smrt. Svojevrsna ikona anarhističkog pokreta.

organizacija, pored Srba i Hrvata, imalo je značajnu ulogu nekoliko inteligentnih muslimanskih učenika, koji su na dobro promišljen način bili privučeni ulogom agitatora na gimnaziji.³⁴⁶

Tijekom godina pod utjecajem različitih čimbenika *Nacionalističke omladine* koji su bili prožeti s protudinastijskim, protudržavnim i anarhističkim ponašanjem, navedene aktivnosti i događaji, vodili su pretvaranju ispočetka politički neutralnog društva s čisto kulturnim ciljem *Naprednjačke omladine*, u posve neprihvatljivi politički smjer za Monarhiju.³⁴⁷

Slično se je dogodilo i sa *Jugoslovenskim đačkim ferijalnim savezom*. Ovaj savez je prvobitno počivao na etnološkim i turističkim razlozima svog djelovanja koje je slijedio hvalevrijedan cilj, da studenti uz financijske olakšice putuju i upoznaju različite zanimljive krajeve Monarhije, u kojima su živjeli južni Slaveni, kao i da se upoznaju sa stranim krajevima gdje je bilo južnih Slavena. Ali ubrzo po proglasu ovog ferijalnog saveza iz godine 1913., savez je dopustio i miješanje političkih ciljeva u svoj rad na nerazuman način. Tako su se međusobno učenici odjednom počeli nazivati „odgajateljima potlačenih naroda“ s idejom da narodu predoče kako pripadaju zajedničkom plemenu koje je živjelo od Alpa do Soluna i od Crnog do Jadranskog mora. Predsjednik ovog Ferijalnog saveza 1913. bio je već spomenuti I. Endlicher, koji je često posjećivao Bosnu i Hercegovinu iz političko-propagandnih razloga. Među popisom članova Saveza 1914. godine nalazilo se istodobno mnogo aktivnih članova i vođa *Nacionalističke omladine*, iz čega je slijedio ključni zaključak da je *Đački ferijalni savez ...* bio dobrodošlo promidžbeno sredstvo nacionalističke omladine za daljnje širenje i pospješivanje njene subverzivne ideje i težnji među mnoštvom učenika.³⁴⁸

Premda nije bila direktno povezana s rovanjem *Nacionalističke omladine*, zaslužna je spomena zanimljiva činjenica, kako je u Trgovačkoj školi u Travniku i među Muslimanima bila osnovana tajna učenička organizacija pod nazivom *Srpska muslimanska omladina*, s ciljem širenja panislamske i velikosrpske ideje. Kao promicatelj istaknuo se Ahmet Sadiković te učenik Konvikta ranije spomenuti Osman Gjikić. On je u tu svrhu došao iz Sarajeva u Travnik i održao predavanje o ciljevima te organizacije. Na prvi pogled među materijalima o *Srpskoj muslimanskoj omladini* i *Nacionalističkoj omladini* u sudskom spisu nije bilo očiglednih veza. No, naprotiv veza je postojala kroz one članove koji su bili istodobno pripadnici obje organizacije, pri čemu su se članovi srpsko-

³⁴⁶ Izvješće, folija 19. Koliko je ta suradnja jednoj strani imala isključivo promidžbeni karakter upućuju nas napadi srpskih komita na muslimansko stanovništvo gornjeg toka Drine početkom rata 1914, RONGE, *Kriegs*, 97. Srpske komitske bande nisu bile nimalo impresionirane suradnjom srpskih i muslimanskih učenika u tajnim organizacijama mladeži.

³⁴⁷ Izvješće, folija 20.

³⁴⁸ Izvješće, folija 21.

muslimanskog tajnog saveza držali podalje od svake službene ili izvanjske vidljive veze s *Nacionalističkom omladinom* te njenih tendencija, dapače čak su poricali takve veze. Usprkos tome poricanju Komisija koja je pregledala zaplijenjeni materijal među dokazima ispitala je spomenute činjenice i ustanovila, da se pošast tajnih društava proširila i na Travnik te da su kod svih članova *Srpske muslimanske omladine* pronađene knjige i brošure koje su ukazivale na to da je svaki od tih učenika članova *Srpske muslimanske omladine* upio u sebe i međusobno u povjerenju dalje dijelio ideju *Nacionalističke omladine*, što su svjedočili primjeri Safetbega Miralema i Bećirbega Idrizbegovića.³⁴⁹

Uz to valja napomenuti, da su vlasti opazile na pojedinim srednjim školama i to naročito u Sarajevu, izvan opisanih nacionalističkih tajnih organizacija postojanje i klerikalne organizacije hrvatske mladeži,³⁵⁰ no autori Izvješća nisu ulazili u njenu raščlambu očito je ne ocjenjujući sigurnosno problematičnom.

Prema iznijetom povijesnom prikazu, proizlazilo je da su u tajna društva mladeži bili uključeni radikalni i po državu opasni pojedinci u tuzlanskoj višoj gimnaziji. Svaki član je bio toliko oduševljen idejama društva, tako da malicioznima među njima i njihovom vodstvu nije bilo teško da i ostale pokrenu u neželjenom smjeru. Slabije je bilo prisutno izražavanje anarhističkog duha, ali preko vrlo razgranatih tajnih učeničkih društava isticala su se tajna društva mladeži na srednjim školama u Sarajevu, čiji su istaknuti članovi bili Lazar Gjukić, Viktor Rupčić, Hamdija i Saddulah Nikšić, itd. Ta društva igrala su veliku ulogu u širenju „iredentističkih ideja“ (ovdje je iredentizam značio odcjepljenja dijela teritorija Monarhije i pripojenje Kraljevini Srbiji).

³⁴⁹ Izvješće, folija 23.

³⁵⁰ Riječ je vjerojatno o Marijinim kongregacijama po srednjim školama, koje su odgajale mladež u kršćanskom duhu, naročito u štovanju Blažene Djevice Marije, ali i kao dobre rodoljube. Pojedini među njima okušali su se i u književnom radu ili književnoj kritici. Pored toga postojao je npr. franjevački zbor Bakula u Mostaru, a širom BiH Hrvatska narodna zajednica (dalje u tekstu: HNZ). Dio nje osobito blizak franjevačkim krugovima, počeo je težiti interkonfesionalnom nacionalizmu, s parolom „da se ne odbiju Muslimani“ čime su zapravo zatirali kršćanske vrijednosti i izazivali vjerski indiferentizam, sljedeći sve više politiku naprednjaka, Koalicije i Novog kursa iz banske Hrvatske i Dalmacije. Ujedno su (ne samo oni) strašili Muslimane s navodom željom vrhbosanskog nadbiskupa Stadlera da ih želi pokrstiti, što je bio zapravo plod protucrkvene propagande, ali i skrivenog političkog nehrvatskog rješenja BiH pitanja. Stadler je želio staviti naglasak na organizaciju koja bi pripadala samo Hrvatima katolicima uočavajući da su se Muslimani i Srbi nakon aneksije BiH već organizirali po vjerskoj osnovi, dok Hrvati kaskaju. Pri tome, izražavao je naklonost Muslimanima, smatrajući ih povezanim s katoličkim Hrvatima zajedničkim narodnim opstankom, tradicijama i načelima, smatrajući suradnju moguću, ali ne pod cijenu žrtvovanja kršćanskih vrijednosti. Kako se HNZ udaljavala od Stadlerovih ideja, organizirao je Hrvatsku katoličku udruhu. S druge strane premda aktivan u HNZ, Ivo Pilar bio je blizak Stadlerovim idejama kao i BiH frankovci, no tijekom događaja vodio je HNZ sve više u projugoslavenskom smjeru i to izvan Monarhije. Manje je vjerojatno da se radi o domagojevcima, vidi: Jure KRIŠTO, *Prešućena povijest, Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850-1918.*, Zagreb, 1994, 275-289, Zlatko MATIJEVIĆ, *Lučonoše ili herostrati? Prilozi poznavanju crkvenonacionalne povijesti Hrvata početkom XX. stoljeća*, Zagreb, 2006, ISTI: *Slom politike katoličkog jugoslavenstva. Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS*, Zagreb, 1998. O klerikalizmu pogledati i Bogdan RADICA, *Živjeti nedoživjeti I-II*, München-Barcelona, 1982, naročito svezak I.

Na višoj realci u Banja Luci na osobni poticaj sarajevskog preparandiste Lazara Gjukića nastalo je slično tajno društvo kao i u Sarajevu. U njemu su djelovali i širili promidžbu naročito Rešid Kurtagić, Jovan Zelenika i Kulenović. U tu svrhu održano je više sastanaka školske mladeži u prostorima *Srpskog Sokola* u različitim mjestima.³⁵¹ Banjalučko tajno društvo sačinjavalo je 35 do 40 učenika. Odbor društva sastojao se od Rešida Kurtagića, kao predsjednika, Eugena Bürgera kao tajnika, Saliha Hadži Alagića kao blagajnika, Zeljkovića i Kliske kao članova te Zelenike i Jarakule kao zamjenika. Kod ovog nacionalističkog društva upadalo je u oči, da su Musliman i katolik (čak etnički Nijemac!) istaknuti na vodeća mjesta, očito s namjerom da među nesrpskim učenicima ciljevi tajnog društva budu lakše prijemčiviji. Isto tako na skupštini banjalučkog tajnog školskog društva bilo je izričito istaknuto i očitovano, da je „slavenski rod“ u Austro-Ugarskoj izložen progonu i da je zato nužan osnutak jedne samostalne južnoslavenske države putem odvajanja zemalja Dalmacije, Hrvatske, Slavonije, Bosne i Hercegovine od Austro-Ugarske. „Monarhija mora umrijeti, kako bi se južni Slaveni oslobodili od Austrije pod njemačkim utjecajem“. Ovakvo što je bilo dovoljan dokaz počinjenja kaznenog djela izdaje. U Mostaru nisu bili pronađeni tragovi postojanja tajne organizacije mladeži.³⁵² Članovi tuzlanske učeničke tajne organizacije nalazili su se u sudskom pritvoru i protiv njih vodila se istraga od strane tamošnjih kotarskih vlasti.

Protiv pripadnika sarajevskog tajnog saveza Zemaljska je vlada BiH 30. srpnja 1914. pod brojem 7716/Präs izdala policijsku tjeralicu i nalog za uhićenje koji se odnosio na svakog onog, koji je pred tamošnjim kotarskim sudom u ovoj stvari ranije bio preslušan na sudu i pušten na slobodu (očito su u početku austrijske vlasti tu aktivnost držale oblikom mladenačke ludosti, gotovo bezazlene igre, dok nisu postali jasni razmjeri svih tih organizacija, njihovih mreža, veza, ciljeva, pa i posljedice njihovih djela, imajući u vidu da je jedan od sarajevskih atentatora Vaso Čubrilović bio pripadnik tajne učeničke organizacije). Od sarajevskih učenika i studenata nalazilo se u pritvoru kaznenog suda jedanaest osoba.³⁵³

U policijskom pritvoru nalazilo se trideset tri osobe među njima Konrad Alexander, učenika trgovačke škole kod kotarskih vlasti u Požegi (banska Hrvatska),³⁵⁴ a zatraženo je još bilo i

³⁵¹ Izvješće, folija 24.

³⁵² Izvješće, folija 25.

³⁵³ Izvješće, folija 26.

³⁵⁴ Izvješće, folija 27.

prিতvaranje Pere Gjenera, učenika trgovačke škole iz Slunja, nastanjenog u Dubrovniku i Franje Perice, učenika trgovačke škole iz Knina.³⁵⁵

Po zaključenju gornjeg Izvješća donesen je akt br. 6831/Präs. od 1914.g. – dodatak referatu o tajnim učeničkim organizacijama na srednjim školama u Bosni i Hercegovini (*Nachgang zum Berichte über die geheimen Schüler-Organisationen an den Mittelschulen Bosniens und der Hercegovina*). Iz njega je proizlazilo kako je i na Trgovačkoj školi u Trebinju ustanovljena tajna učenička srpsko-hrvatska nacionalistička organizacija u čiji rad je bio uključen i dalmatinski učenik Niko Kolić.³⁵⁶

Pored toga, Zemaljska vlada BiH 26. veljače 1915. obavijestila je sve vojne, civilne i policijske vlasti u BiH, ali i SDDS u Zagrebu³⁵⁷ da je pred Državnim odvjetništvom u Ljubljani podignuta optužnica te se vodio postupak protiv učenika odnosno studenata zbog kažnjivih djela, prekršaja protiv javnog reda i mira, kao i tajnog udruživanja članova južnoslavenske revolucionarne srednjoškolske organizacije (*Südslavische revolutionäre Mittelschüllerorganisation*).³⁵⁸ Pred Zemaljskim sudom u Ljubljani 24. prosinca 1914. održana je glavna rasprava i dvadeset troje optuženih učenika osuđeno je na kraće ili duže kazne zatvora, dok su četvorica oslobođena (Arh, Fakin, Košir i Max). Zbog toga je Zemaljska vlada pretpostavila, da su neki od sudionika ljubljanskog procesa, a tijekom svoga studija i u BiH pokušavali ili su čak moguće već i organizirali ili sudjelovali u osnivanju tajnih učeničkih društava u BiH te su na taj način proširili polje svoga rada. Smatrajući ih stoga politički nepouzdanim elementima odredila je da ih se uvede u evidenciju kao P. T. (kratica od nj. „*Politische Tätigkeit*“ – politička djelatnost) i obrati pozornost. U svakom slučaju bilo je potrebno bez iznimke uhititi svakog od njih, ako bi pokušao ući u BiH i protjerati ga, a o svim slučajevima izгона ili pritvora, lokalne vlasti bile su obvezne izvijestiti Predsjedništvo ZV.

³⁵⁵ Izvješće, folija 28.

³⁵⁶ Izvješće, folija 29.

³⁵⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 358/15 (uloženo u 443/14), br. 2 – 1 Präs/Z.St.

³⁵⁸ Postupak je bio pokrenut protiv Matijasa Ambrožića, Jakoba Abšića, Ivana Endlichera (iz Zadra), Viktora Fettischa-Frankheima, Gregora Edlera v. Födrangspurga, Pavela Grabnara, Franza Grebenca, Antona Gunde, Leona Kavčnika, Ivana Kosa, Josefa Kozaka, Antona Kuntarića, Eugena Lovšina, Danila Majarona, Janka Novaka, Gustava Omahesa, Adolfa Ponikvara, Vladimira Premrova, Antona Stefančića, Franza Tavčara, Franza Viziaka, Viktora Sallera (Zalara), Ivana Žgajnara, Josefa Arha, Albina Fakina (rodnom iz Pule), Maxa Košira i Janka Obloka. Svi navedeni rodnom ili po prebivalištu pripadaju slovenskim zemljama, osim Endlichera i Fakina.

SDDS je o elaboratu Zemaljske Vlade BiH o djelatnosti *Jugoslavije* obavijestio pored vladinog Odjela za bogoštovlje i nastavu, sve sastavnice obavještajno-sigurnosnog sustava banske Hrvatske 9. ožujka 1915. i zatražio da obrate pozornost na u njemu navedeno.³⁵⁹

2.8. Ostala saznanja o radu SDDS-a i organizacijska pitanja

Protudržavno raspoloženje jednog dijela pučanstva pokazao se za vrijeme kratkog prodora srbijanske vojske u Srijem u rujnu 1914. Primitak neprijatelja od strane lokalnog pučanstva, poticaj na ubojstva nesrba, podmuklo otvaranje vatre na austro-ugarske vojnike, uništavanje željezničkih pruga i brzojavnih kablova u dijelu teritorija na kojem se očekivao prodor neprijatelja uz komunikaciju s njim različitim signalima preko Save svjedočio je da je na vlastitom tlu Austro-Ugarska okružena neprijateljima.³⁶⁰ SDDS je putem vladinog povjerenika za Vukovar Imbre Hideghéthyja počeo zaprimati prve dojave kotarskih oblasti o šteti i žrtavama nastalim tijekom kratkotrajne srbijanske provale i okupacije Istočnog Srijema 1914. te dobrovoljnom bijegu dijela srpskog pučanstva sa srbijanskom vojskom, što se nastavilo utvrđivati i tijekom rata.³⁶¹

Potaknuto pismom Franza Messingera iz Plinare Charlottenburga austro-ugarski AOK uputio je prijedlog svim središnjim uredima defenzivno doglasne službe, pa tako i zagrebačkom, da razmotre mogućnost angažiranja djelatnika elektre i plinare na sigurnosnim odnosno protuobavještajnim poslovima kroz prikupljanje podataka i da gdje je god to moguće isto i ostvare. U to doba na teritoriju Austro-Ugarske bilo je oko 1.200 plinara i elektra s ukupno oko 8 milijuna priključaka, a u tim poduzećima radilo je 55.000 namještenika. Ti djelatnici obvezatno su jednom mjesečno službeno obilazili stanove, kuće i poslovne prostore, gdje su se nalazili priključci, očitavajući stanja brojila, uvodeći nove priključke odnosno servisirajući postojeće.³⁶² To su sve bile prilike za moguće usputno neupadno prikupljanje podataka. Nema podataka je li i u kojoj mjeri predložena mjere provedena.

³⁵⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 358/15 (uloženo u 443/14). U sastavnice obavještajno-sigurnosnog sustava banske Hrvatske možemo u užem smislu ubrojiti glavne urede SDDS-a: redarstvena povjereništva Zagreb i Osijek, PRS-ove Zemun, Sušak i Mitrovicu, a u širem smislu i vladine povjerenike te Oružničko zapovjedništvo.

³⁶⁰ RONGE, *Kriegs*, 134.

³⁶¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, spis b.b., br. 196. pr.

³⁶² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5689, 659/14, br. 1249. Zanimljivo je da je dopis AOK-a potpisao pukovnik Oskar Hranilović, koji je tada bio voditelj *Evidenzbureau*, a time ujedno i voditelj Obavještajnog odjela AOK-a.

Arhiv SDDS sadržava i standardizirani primjerak naloga svim predstojnicima kotarskih oblasti vezano za premetačine, sastavljen 17. studenoga 1914.³⁶³

Glede pisane službene korespondencije između EB-a, vladinih povjerenika i središnjih ureda defenzivno doglasne službe u polju obavještajnog rada – borbi protiv uhoda došlo je i do primjedbe koju je SDDS Zagreb uputio EB-u 19. studenoga 1914. U njoj je SDDS upozorio kako je došlo do neprihvatljive izravne komunikacije između EB-a i vladinih povjerenika, a ne preko SDDS-a. Isto nije bilo u skladu s naredbom od 6. lipnja 1914. o osnutku središnjeg ureda za defenzivno doglasnu službu. Kako bi se izbjegao nesporazum SDDS je molio da se to ubuduće izbjegava te napomenuo da ako bi postojala situacija žurnosti, ona bi se mogla riješiti na način da se brzojavno zatraži postupanje od SDDS-a.³⁶⁴ EB je na to reagirao svojim očitovanjem 26. studenoga 1914. u kojem je naveo kako nije izravno kontaktirao vladine povjerenike, ali nije isključio mogućnost da su to možda učinili glavni uredi ili ispostave vojne obavještajne službe (*Haupt- oder neben K. Stellen*, dakle podređene postrojbe EB-a u strukovnom smislu, s obzirom što je postojala dvostruka linija zapovijedanja – ti časnici su za svoj obavještajni rad odgovarali EB-u, ali su njihovi uredi bili dijelovi vojnih zapovjedništva, npr. vojnih zborova, tako da su u segmentima i njima odgovarali za svoj rad). U svakom slučaju EB je napomenuo kako će za buduće slučajeve uvažiti očitovanje SDDS-a i s njime u direktnom odnosu rješavati stvari.³⁶⁵

SDDS je još prikupljao podatke o djelovanju anarhista te o neprijateljskim državama po saznanjima povratnika iz internacije, kao i o uvredama veličanstva i uznemiravanju javnog reda i mira, što je bilo u pravilu povezano sa velikosrpskom propagandom, ali je bilo slučajeva i izvan tog konteksta.

³⁶³ Tekst je glasilo: „Broj 755/1914, s.d.d.s. Predstojništvu kr. kotarske oblasti (mjesto). Na temelju raznih prijava glede političkih odnošaja u tamošnjem području drži c. i kr. vojno zapovjedništvo u Zagrebu nužnim, da se u (mjestu) poduzmu neke kućne premetačine. U tu svrhu izaslati će spomenuto vojno zapovjedništvo vojnog stručnjaka zajedno sa od kr. redarstvenog povjereničtva zagrebačkog u istu svrhu izaslanim gradskim kapetanom Benjaminom Klojučarićem. Izaslanici najaviti će se osobno kod tog predstojništva, pa se glavar kr. kotarske oblasti poziva, da u društvu sa ovdješnjim izaslanicima osobno preduzme premetačine, gdje će to izaslanici zatražiti. Premetačine imadu se najtemeljitiije provesti i zamolbama povjerenstva u svakom pogledu na ruku ići, u koliko se tiču ustanovljenja politički sumnjivog djelovanja u tamošnjem području. Pri tome se ali predstojništvo kr. kotarske oblasti naročito upozoruje, da se ove premetačine nemaju protegnuti i na potragu za možda sakritim, a još nepredanim oružjem, budući da se u tom pogledu imadu obdržavati ustanove banske naredbe od 12. studenoga 1914. broj 8016/Pr., kojom se djelomično preinačuje naredba bana od 27. srpnja 1914. broj 4228/pr. „o posjedu i nošenju oružja, njegovih sastavina, streljivih i rasprsvih tvari te o prometu s istima“. O uspjehu uredovanja imade to predstojništvo smjesta iscrpivo izvješće ovamo predložiti. U Zagrebu, (datum).“, HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 755/14.

³⁶⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 761/14.

³⁶⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5690, 808/14, br. 10086 (uloženo u 761/14).

2.9. Odrazi unutarnjopolitičke na sigurnosnu situaciju i obratno uoči rata i u prvoj ratnoj godini

Sigurnosnu situaciju u banskoj Hrvatskoj usložnjavao je i pakt Hrvatsko-srpske koalicije sa Istvánom Tiszom. Važno je stoga reći bar par riječi o pozadini toga pakta. Prema Krizmanu³⁶⁶ Svetozar Pribićević nije htio uletjeti u sporazumijevanje s ugarskim ministrom predsjednikom Tiszom brzopleto i bez savjetovanja s vodećim političarima u Beogradu. Stoga je zadužio svog brata Adama³⁶⁷ da otputuje u Beograd i ispita kako bi vlada (Kraljevine Srbije) gledala na takav potez Hrvatsko-srpske koalicije, koristeći tako posrednika kako sebe ne bi izložio mogućnosti kompromitacije u slučaju izravnog kontakta.³⁶⁸

Prema pisanju Jaroslava Šidaka, Adam Pribićević je to otkrio u jednom svom novinskom članku objavljenom u beogradskoj *Pravdi* 1937. Evo što je J. Šidak o tome napisao: „Prema svjedočanstvu Adama Pribićevića, rad Hrvatsko-srpske koalicije i srpske vlade na sprječavanju rata 1913. g. (*Pravda*, Beograd, Božić 1937.), konačnoj je odluci njegova brata Svetozara o tom sporazumu (s Tiszom) prethodila Adamova misija u Beograd. Nikola Pašić se kao predsjednik vlade suglasio s mišljenjem tadašnjeg ministra prosvjete Ljube Jovanovića da je Srbiji potrebno bar deset godina da se pripremi za obračun s Austrijom koji je neizostavno čeka. Prema tome, interes Srbije u tome momentu traži da se u Hrvatskoj i na jugu Monarhije uopšte stvore normalne prilike, pa neka Svetozar Pribićević sasvim bez brige sklopi nameravani pakt.“³⁶⁹ Krizman navodi da se u Arhivu Jugoslavije među spisima Adama Pribićevića nalazi i opširniji Adamov rukopis pod naslovom: *Hrvatskosrpska koalicija* i u poglavlju toga rukopisa *Iza kulisa pakta s grofom Tiszom*, Adam ovako opisuje svoju misiju u Beogradu: „Ja sam našao u Beogradu i brata Valerijana, koji je također došao, da obiđe bolesnog brata (Milana). Rekao sam mu šta mi je Svetozar poverio. I on je otišao sa mnom k ministru prosvete Ljubi Jovanoviću, s kojim se odavno poznavao. Kad sam Ljubi rekao šta Svetozar želi, on mi je rekao, od prilike ovo: „Mi ne želimo rata s Austrougarskom bar 10 godina, s ovih razloga: Umorni smo od ratova s Turskom, Bugarskom i ugušenja albanske bune. Velik broj vojnika izbačen je iz stroja smrću, ranama, bolešću i iznurenošću. Naše oružje, naročito topovi, istrošilo se, pa se treba preoružavati i naoružavati vojnike iz Novih Krajeva. Potrebno je popraviti strateške železnice. I, na kraju, treba asimilovati Nove Krajeve. Sve to traži vremena. No, to je naša želja. Ali to stoji ne samo do nas, već i do Austrougarske. A mi se bojimo da će nas ona

³⁶⁶ KRIZMAN: *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 45.

³⁶⁷ Pored Adama, Svetozar je imao još i braću: Valerijana i Milana, koji su također bili aktivni u političkom životu.

³⁶⁸ Ovo bi se i danas smatralo nedozvoljenom aktivnošću u smislu miješanja u unutarnje poslove strane države.

³⁶⁹ Jaroslav ŠIDAK, „Hrvatsko pitanje u Habsburškoj monarhiji (I)“, *Historijski pregled*, Volume IX, No. 2, 1963, 101-121, 104-109.

napasti 1914. ili najdalje 1915. jer će tada i ona i Nemačka biti na vrhuncu vojne snage. Antanta će biti na vrhuncu svoje vojne snage 1917., kada Rusija završi gradnju strateških železnica u Poljskoj. Stoga, mi mislimo, Austrija i Nemačka neće hteti čekati dogle. Ipak, mi ćemo biti diplomatski mnogo jači u svetu, ako budemo napadnuti bez ikakve svoje krivice. Stoga mi želimo smirenje među Jugoslavenima na Jugu monarhije, kako nas Austrougarska nebi mogla optužiti da vodimo tamo subverzivnu akciju. Vi vidite da Danilo Dimović u Bosni radi na stvaranju guvernamentalne partije. Naša štampa (tisak u Srbiji) o tome ćuti. A, da nam to nije u volji, naša štampa grmela bi u sav glas i optuživala Dimovića kao izdajnika. Stoga želimo normaliziranje političkih prilika u Hrvatskoj. A, ako bi ipak, protiv naše volje, došlo do rata, onda svi Srbi u Austrougarskoj treba da ostanu mirni. U slučaju austrougarskog napadaja na nas, planuće svetski rat, u kome će se boriti bar 15 miliona momaka. Neki vaš revolucionarni pokret bio bi bez ikakva značaja vojnog, a srpski narod bi ga skupo platio, jer bi to izazvalo strašne austrougarske represalije protiv Srba. Nas Srba nema mnogo i mi želimo da što više Srba preživi taj strašni udar. Ovo je moje lično mišljenje, pa moram razgovarati sa Pašićem, Protićem i Paćuom, da dam konačan odgovor. Zato dođite za 2-3 dana opet k meni“.³⁷⁰

Nakon što mu se Adam Pribičević ponovo javio Jovanović mu je rekao da ima dogovoreni sastanak sa Pašićem i da dođe isti dan u devet sati uvečer (u to doba, jer je već tamno pa se lica slabije raspoznaju) u njegov stan na ćošku Terazija i Pašićeve ulice. Kada zazvoni i otvore mu vrata, Pribičević je upućen da ne kaže svoje ime. Ta mjera opreza bila je potrebna radi austrijske špijunaže. Pašića je kad je došao zatekao poslije večere kod grožđa, u kućnom ogrtaču. Srpski ministar predsjednik kazao mu je da mu nema što dodati osim onog što mu je rekao Jovanović, osim: „Neka Svetozar, bez odlaganja, sporazume se sa grofom Tiszom, pod uslovom da Hrvatsko-srpska koalicija bude pri vladi, ako baš ne na vladi, ako dođe do rata i zaštiti naš narod“.³⁷¹ Tada mu je Adam rekao kako Svetozar misli izazvati krizu na vrlo popularnom pitanju financijske samostalnosti Hrvatske i preći u opoziciju, ako Hrvatsko-srpska koalicija do tada ostane na vladi. To je imalo biti, koliko se Adam sjećao, kod pregovora o obnovi financijske Nagodbe, 1916. godine. Tako bi HSK dobila izbornu pobjedu, jer je sav narod bio za samostalne financije. Nato je Pašić uputio Adama da prenese Svetozaru Pribičeviću sljedeći savjet: „Nesme se biti u večnoj,

³⁷⁰ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 45-46.

³⁷¹ Srbija je očito bila obavještena da je Austrija 1913. i to osobito vojni vrh (Conrad) razmišljala o preventivnom ratu protiv Srbije, od čega se međutim odustalo. Stoga želja Pašića ne ćudi, s obzirom da je želio Beću oduzeti svaki povod za agresiju, pa je zato i težio „normalizaciji“ stanja u Hrvatskoj, naravno sa srbijanske točke gledišta (pomirenje službene Budimpešte i Zagreba i zaštite Srba u Monarhiji, ali i sigurnosti Kraljevine Srbije da iscrpljena s balkanskim ratovima ne isprovocira preuranjeni vojni sukob s Austro-Ugarskom), a ne s točke gledišta zaštite interesa hrvatskih građana ili poštivanja hrvatskih prava iz Hrvatsko-ugarske nagodbe. Posljedica je bila sve veće nezadovoljstvo Hrvata s položajem banske Hrvatske u Monarhiji.

načelnoj opoziciji. Čini li se tako, onda postepeno otpadaju od partije elementi mirniji ili realniji i stranka ostaje na gomilici sektaša, s kojima se ne može izvojevati pobjeda. Pristaše nikad nesmeju izgubiti nadu da se može doći na vladu“.³⁷² Adam Pribičević završio je svoje izvješće s riječima: „Čim je Svetozar dobio ovo uputstvo, ubrzani su pregovori sa grofom Tiszom i postignut sporazum. Vraćeno je ustavno stanje i za bana došao Škrlec“. I nastavlja: „Grof Tisza je za ovo odao priznanje Svetozaru Pribičeviću, čudeći se što ranije nije doveden u vezu s ovim umnim, realnim i odlučnim čovekom, a ne sluteći da on radi ne samo po svojoj pameti, već i po uputstvima iz Beograda. Vrlo je sumnjivo da bi on sklopio ovaj pakt, a da nije imao podršku Srbije.“³⁷³ Krizman nadalje navodi da se i u rukopisu Adamove neobjavljene biografije Svetozara Pribičevića nalazi pasus o misiji u Beograd u vezi s namjeravanim sporazumom Koalicije s grofom Tiszom. O tome Adam tamo piše: „Kad je Koalicija 1913. sklopila pakt sa grofom Tiszom i došla na vlast sa banom Škerlecom, Supilo je osuo vatru na koaliciju, nemajući pojma o tom da je sklapanje Pakta ranije odobrila Srbija.“³⁷⁴

Vezano za aktivnosti u parlamentu po temama povezanim sa nacionalnom sigurnošću možemo istaći da je 25. lipnja 1914. zastupnik Hrvatske stranke prava (HSP) Fran Novak govorio u Saboru i pri tom kazao: „Što se mađarski imperijalizam nije usudio niti pod Khuenovom erom, a niti u izvanzakonsko vrijeme komesarijata, to je mogao učiniti Tisza bez ikakva predomišljanja sada pod vladom hrvatsko-srpske koalicije. Da se dočepa mora, dao je Tisza i drugovi koaliciji sada Željezničku pragmatiku i zakon o nazivlju mjesta, dobro znajući, da će Hrvatska, čim jedamput bude otisnuta od mora, u danjoj prilici ova dva zakona opet prihvatiti. Odobrenje koalicije pak ima doprinijeti izliku opravdanosti za zakon o izvlastbi i hrvatsku javnost staviti pred gotovu stvar. Koalicija je dobila vlast u zemlji, a Mađari zakon o izvlastbi.“³⁷⁵ Novak nastavlja: „Nu još je važnije pitanje s obzirom na razvoj našega odnosa prema balkanskim državama, osobito prema Srbiji, s kojom ćemo ipak jedamput morati naći barem jedan *modus vivendi*, ako ne ćemo da Srbija pomoću Rusije postane drugi Pijemont za monarkiju. Ne varajmo se, u Srbiji prate s najvećim interesom

³⁷² Tijekom rata u Saboru se više puta raspravljalo o produženjima financijske Nagodbe (indemnitetu) i sve do samog kraja Hrvatsko-srpska koalicija (dalje: HSK) uredno je votirala prijedloge bez obzira što je bilo pokušaja drugih stranaka da pitanje produženja financijske nagodbe povežu s nepovoljnim položajem Hrvatske i time izazovu ustavnu krizu. Nakon ovakvog savjeta Pašića Pribičeviću ne možemo, a da to ponašanje HSK tijekom cijelog rata ne dovedemo u kontekst sa Pašićevim savjetom. Naime, ustavna kriza bi zahtijevala za svoje rješenje odlučne mjere, među kojima se ne može isključiti i pregovore o promjeni same Nagodbe iz 1868. Nemojmo pri tome zaboraviti da Antanta sve do 1918. nije bila za prestanak postojanja Austro-Ugarske, pa bilo kakva promjena nagodbene situacije koja bi poboljšala položaj Hrvatske i popravila raspoloženje stanovništva na jugu Monarhije, objektivno ne bi išla u korist Srbije.

³⁷³ Nakon ovoga, logično se javlja pitanje: Je li Pribičević samo u ovom pitanju radio po uputama Beograda ili i u drugima?

³⁷⁴ KRIZMAN, navedeno djelo, 46.

³⁷⁵ Činjenica je da je Zakon o izvlaštenju morske obale donesen nakon sporazuma Tisza – HSK, dakle nakon što je HSK došla na vlast u banskoj Hrvatskoj. Ironično je da je izbijanje rata zapravo spasilo Hrvatsku od primjene tog Zakona. Po tom zakonu bilo je moguće izvlastiti zemljišta privatnih posjednika na hrvatskoj obali od Rijeke do Karlobaga u korist ugarske vlade.

prilike u kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji i prema tome se ravnaju. Što je veće nezadovoljstvo u Hrvatskoj s ukupnom državom, to će prije Srbija držati opravdanim realizovanje svojih želja, koje svom snagom podupire Rusija, obzirom na postignuće Adrije i ujedinjenja svih Srbohrvata. I zakon o izvlastbi je voda na mlin Srbije.“³⁷⁶ Zanimljive riječi Franka izrečene su na sjednici 27. lipnja 1914. o vlasti Hrvatsko-srpske koalicije: „Današnji sistem, današnja vlada, upravlja našom domovinom na isto takav način, kako je upravljao režim staromađaronski, režim Khuenov, režim Tomašićev.“ I dalje nastavlja: „Današnji dualistički sistem u našoj monarhiji i današnji nagodbeni režim u Hrvatskoj ne daju, da se hrvatski narod u kulturnom, gospodarskom i političkom pogledu na takav način evolucionira, kako bi to odgovaralo njegovim zadacima, koji ga idu i čekaju na jugu ove monarhije“.³⁷⁷ Visoki Sabore, - ova izborna geometrija pogoduje jednom dijelu hrvatskoga naroda i to pravoslavnom pučanstvu i to osobito na taj način, što se kod razdjelbe ogromnog broja izbornih kotara, nije uzeo u obzir na to, da se izborni kotari prema stanovništvu razmjerno otkroje. Naravska stvar. Kad bi vam se dozvolilo³⁷⁸ preustrojstvo izbornog reda, vi bi ga još pogoršali.. no bez dozvole odozgor, ne možemo ništa dobiti... Vi morate biti jako pokorni i poslušni, da uopće smijete biti većina.“ Ujedno je Frank izazvao i prekid sjednice nakon riječi nešto kasnije upućenih Saboru: „kao što se zna i kao što je notorno i to, da je *Srbobran* pisao, kako je za srpsku samostalnu stranku mjerodavna jedino politika Beograda“.³⁷⁹ Te riječi su izazvale uznemirenost u sabornici, međutim ako ih stavimo u kontekst puta Adama Pribičevića u Beograd, i to prema Adamovim vlastitim riječima, pakt Tisze i Hrvatsko-srpske koalicije, kao i riječi Svetozara Pribičevića uviđamo da je Frank dobro poentirao, čak ako i nije moguće vjerno prenio riječi iz *Srbobrana*.

Ovdje valja upozoriti na jednu manje poznatu činjenicu, a to je da je po poslijeratnom priznanju samog Svetozara Pribičevića on bio primljen u tajnu audijenciju kod kralja Petra I. Karađorđevića. Pribičević ne datira taj susret ali ističe da se dogodio u vrijeme dok je bio jedan od urednika *Srbobrana*, zastupnik u Hrvatskom saboru i budimpeštanskom parlamentu, a da je HSK imala većinu u Saboru. Pod uvjetom da je upravo mislio na *Srbobran*, a ne *Novi Srbobran* procjenjujemo da se ta audijencija dogodila tijekom 1907. ili 1908., odnosno svakako prije izbijanja

³⁷⁶ *Stenografski zapisnici Sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, petogodišta 1913 – 1918, Svezak I-V, Svezak II., godina 1914., 1163. i dalje (citirat će se skraćeno: SZ).

³⁷⁷ SZ, II., 1239.

³⁷⁸ Te riječi upućuje HSK-u.

³⁷⁹ Na zboru u Zemunu 1907. god., kome su prisustvovali i beogradski sveučilišni profesori, a koji je sazvala tamošnja organizacija Srpske samostalne stranke, Svetozar Pribičević je javno izjavio, da je za Srbe u Austro-Ugarskoj mjerodavna politika Beograda. Isto je izjavio Bude Budisavljević u srpskom narodnocrkvenom saboru u Karlovcima. Obje izjave prošle su bez ikakvih posljedica. *Svetozar Pribičević – izabrani politički spisi*, uredio Hrvoje Matković, Zagreb, 2000, 226-228.

Aneksijske krize i veleizdajničkog procesa, jer tada je HSK imao većinu u Saboru, a Srbobran je u ranijem razdoblju (od 1902. do 1906.) izlazio pod nazivom Novi Srbobran. Iza tog razdoblja vjerojatno bi austrijske sigurnosne službe uspjele saznati za taj događaj. Kralj Petar I. tom prilikom rekao mu je: „Vrlo sam zadovoljan gospodine Pribičeviću što sam vas upoznao. Mogu vam reći da je, prema stajalištima moje vlade, vaša politika narodnog jedinstva s Hrvatima izvrsna. Nastavite samo takvu politiku. Danas ili sutra, kad pitanje sazrije, Srbija će moći, oslanjajući se na takvu politiku narodnog jedinstva, izraziti program za ujedinjenje svih srpskih i hrvatskih zemalja u jednu državu, jer smo već jedan narod“.³⁸⁰

Frank je nadalje spomenuo da je par dana prije saborske sjednice izišao i članak u listu *Narodno jedinstvo* koji je govorio o tome da Srbija nakon uspjeha na jugoistoku teži neodoljivom silom naprama zapadu, naprama moru i na svom putu na more (preko BiH) morat će se, ako se prije ne slože, bezuvjetno sukobiti s Hrvatima. Zato su te novine istakle da je nužno propagirati narodno jedinstvo. No Frank smatra da kad si je beogradska i srbijanska politika uzela za cilj aneksiju hrvatskih zemalja, i kad je ona mjerodavna za Srpsku samostalnu stranku u Hrvatskoj (pa putem nje i za HSK), da iz njenog rada ništa dobro ne može izaći za hrvatski narod. Pored toga postojao je i problem sličnih mađarskih želja. Frank je vrlo dobro predviđao razvoj događaja i dao odličan opis mađarskog ponašanja prema svima.³⁸¹

Sabor je svoju prvu sjednicu nakon ubojstva Ferdinanda održao 30. lipnja 1914. Predsjednik Sabora Medaković (HSK) pokušavao je bezuspješno pročitati izjavu vezanu za ubojstvo prijestolonasljednika. Zbog žestokih svađa i prozivke HSK od strane oporbe zbog izdajničkog

³⁸⁰ PRIBIČEVIĆ, *Diktatura*, 71-72.

³⁸¹ Svi znaci pokazuju tu našu bojazan (da bi proces erdeljizacije mogao zahvatiti Hrvatsku) i ako bude zbilja hrvatski narod pošao stopama hrvatsko-srpske koalicije, onda će do toga doći. No ja se ufam i nadam u svijest hrvatskog naroda, da ne će do toga doći. Ja se nadam i ufam, da će i kod Mađara doći čas, kada će uvidjeti, da treba dobroga, jakoga saveznika na jugu. ... Ja držim da će onda i Mađari uvidjeti, da im je od potrebe imati saveznika, koga se mogu držati, i proces erdeljiziranja obustavit će se sa strane onih, koji ga sada provadaju. Jer varaju se Mađari, ako misle, da će hrvatski narod izbrisati sa lica zemlje. Moguće, da će doći do povijesnih događaja, moguće da će doći do konflikata, koji se nagovještaju, i kojima bi imala biti žrtvom austro-ugarska monarkija. Moguće da će Austro-Ugarska ostati pobjednicom, a moguće da će i podleći, a za takovu situaciju morat će se i Mađari pobrinuti za prijatelje, da ne budu posve osamljeni. Mađari su sami po sebi slabi. Oni nisu kompaktna većina. Oni nisu tako homogeni kao što je pučanstvo Hrvatske i Slavonije, oni nemaju svoju narodnu jaku većinu, zaokruženi su neprijateljskim elementima, zaokruženi su svojim domaćim nacionalitetima, koji naravna stvar – uslijed neprijateljskog držanja Mađara zauzimaju Mađarima protivno stanovište.³⁸¹ Dakle kad imadu kod kuće neprijatelja, mogli bi biti tako oprezni i tako dalekovidni i mogli bi misliti, da će jedanput doći čas, kad će morati i te kako računati na pomoć Hrvata. Ali žalibože, ovakvog kalkuliranja kod Mađara nema. Mađari su danas u svom šovinizmu, u svom nacionalnom shvaćanju tako daleko zašli, da misle da će oni iskorijeniti svako hrvatsko čuvstvo u Hrvatskoj i da će iskorijeniti svako narodno čuvstvo pojedinih nacionaliteta u Ugarskoj. Kako rekoh nadam se, da će možebiti naskoro doći čas, da će Mađari to uviditi, ako to uvide, onda naravna stvar – nije im od pomoći Srpsko-hrvatska koalicija, jer onda ovakove većine u Hrvatskom saboru oni neće ni trebati. Mađarima je takova na sve pripravna većina, samo onda i samo u tom slučaju potrebna, ako žele provesti po meni prije naglašavani princip erdeljiziranja Hrvatske. Ako oni taj princip napuste, onda takove pokorne većine u Hrvatskom saboru više ne trebaju“, SZ, II, 1244-1245.

ponašanja došlo je i do prekida te sjednice. Općenito situaciji nije ni od malo pomoći bila rečenica koju je u jednom novinskom članku nešto ranije napisao Svetozar Pribićević: „Dok se zadnja austrijska princeza ne zavije u crno, dotle Srbiji neće biti dobro“, što je Frank toga dana spočitnuo Pribićeviću.³⁸² Tijekom saborske rasprave, bolje reći svađe tog dana bili su nabrojani hrvatski političari koji su nedavno putovali u Beograd (i Bitolu) ili dobili srpska odlikovanja. Među njima – saborski zastupnik Mažuranić (HSK), Rojc, pa zagrebački gradonačelnik Holjac i Hinković.³⁸³ Ovdje možemo reći da u mirno doba i uz dobre međudržavne odnose to i ne bi bilo neobično, no nakon promjene dinastije u Srbiji odnosi ipak više nisu bili tako dobri. Kod ocjenjivanja prihvatljivosti dodjele i prihvata takvih odlikovanja situaciju kompliciraju povremene težnje Austrije za poboljšanjem odnosa sa Srbijom, pa i privlačenja Srbije u austrijsku interesnu zonu, o čemu smo naprijed pisali.

Zastupnicima HSK (Pribićeviću, Krajinoviću i Mišćeviću) dr. Vladimir Prebeg i dr. Ivo Frank predbacili su da se u njihovim kotarevima pjeva: „Bog poživi kralja Petra, Franj` Josipu štrik od metra. Da to dobro zna gospodin Tropsch. To pjevaju svi Srbi u njihovim kotarima. Dajte referirajte gospodine bane to kralju, što se događa u Hrvatskoj“.³⁸⁴ Zbog svega što se dogodilo zastupnik dr. A. Horvat (frankovac) smatrao je da više nema narodnog jedinstva, niti više hrvatsko-srpskog naroda. Sjednica je napokon prekinuta zbog kontinuiranih incidenata, a zato su na idućoj sjednici 6. srpnja 1914. pravaši (frankovci) kažnjeni.

Dr. Mile Starčević (predsjednik Starčevićeve stranke prava, SSP) istog je dana održao govor kojim je kritizirao nagodbu, ali i frankovce. Između ostalog veli: „Gospodo, kada se govori o unionizmu i o činima slavne većine, onda se ne smiju osim riječke rezolucije pustiti s vida dvije važne historičke činjenice, a to je deklaracija koalicije dana u ime kraljevine Hrvatske u peštanskom saboru i adresa, obje iz g. 1907. u ovim izjavama koalicije bilo je odviše iskrene ljubavi i privrženosti za unionizam između naše otadžbine i Mađara, ako prem se je već onda moralo predobro znati, da nesretni unionizam, kako se manifestira u nagodbe, znači potpunu i sigurnu smrt i moralnu i materijalnu hrvatskoga naroda.“ I nastavlja: „Držim, da je sasvim isto – imade li nas ovdje 88 ili 220 (saborskih zastupnika), jer će hrvatski narod Mađari i u buduće šišati, guliti, globiti i tlačiti, doklegod bude postojeće, hrvatskom narodu narinute nagodbe, po kojoj su nam Mađari – gospodari!“³⁸⁵ Kao što vidimo prema Starčevićevim riječima sigurnosnu situaciju u Hrvatskoj

³⁸² KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 73.

³⁸³ KRIZMAN, n. dj., 74.

³⁸⁴ SZ, II, 1253.

³⁸⁵ SZ, II, 1273-1276.

narušavao je i nepovoljan položaj u kojem se zemlja nalazila uslijed Hrvatsko-ugarske nagodbe, a o čemu je nešto ranije govorio i Frank. Dok je Novak kao što smo to naprijed istaknuli to dobro povezo sa uspjehom politike Srbije u Hrvatskoj, a zahvaljujući pored ostalog i mađarskom nametanju – Zakona o nazivlju mjesta i Željezničke pragmatike.

Svojim govorom od 8. srpnja 1914. Svetozar Pribičević upozorio je oporbu, a na račun svih njenih kritika izrečenih tijekom proteklih dana vezano uz prounionističku politiku da Koalicija ne vlada u Hrvatskoj, da nije vladajuća stranka u njoj i da nema svoj režim. Ona je za njega samo jedna radna većina u Hrvatskom saboru, kao što je primjerice Stranka prava u radnoj većini u bosanskom Sabor. I stoga će HSK izglasati proračun jer smatra da je to u interesu Hrvatske, odnosno „da se održi današnja politička situacija, da eventualno poslije nje ne dođe gore.“ S. Pribičević još je dodao: „Hrvatsko-srpska koalicija votirati će proračun zato da se opet u Hrvatskoj ne prave kakvi eksperimenti, koji bi mogli dovesti do katastrofičnih posljedica za Hrvatsku i za hrvatski i srpski narod.“³⁸⁶

Zadnja sjednica Sabora 1914. g. održana je 13. srpnja. Od tada do obnove rada Sabora proći će skoro godina dana. A položaju banske Hrvatske nije pomagalo ni to što je zbog internacije Teodora Pejačevića u Francuskoj njegovo mjesto hrvatskog ministra u zajedničkoj vladi preuzeo ugarski ministar predsjednik Tisza. To je značilo da je pored toga što je prema vladaru zastupao Ugarsku, pod osobnom kontrolom imao i komunikaciju između banske Hrvatske i vladara od 22. kolovoza 1914. do 16. siječnja 1916.

³⁸⁶ SZ, II, 1312-1313, time Pribičević radi aluziju na opasnost od mogućeg vojnog komesarijata u Hrvatskoj ukoliko se ne votira proračun i tako izazove ustavna kriza. Njena posljedica mogla je biti i revizija Nagodbe. Stoga vojni komesarijat jest bio potencijalna opasnost, ali osobito za Srbe u Hrvatskoj, pa time i za politiku Kraljevine Srbije, a ne i za Hrvatsku, bar što se tiče dalekosežnijih ciljeva ako su ih Srbijanci (i Srbi) imali namjere ostvariti u Monarhiji. Imajmo na umu Pašićev savjet Adamu Pribičeviću iz 1913.: „Neka Svetozar, bez odlaganja, sporazume se sa grofom Tiszom, pod uslovom da Hrvatsko-srpska koalicija bude pri vladi, ako baš ne na vladi, ako dođe do rata i zaštiti naš narod“, pri čemu je Pašić mislio samo na mogući preventivni rat Austro-Ugarske protiv Srbije, ali i kontekst Prvog svjetskog rata sasvim je odgovarajući.

3. 1915. – DRUGA RATNA GODINA

3.1. Uvod

Hrvatska vlada nastojala je zaštititi zastupnike HSK od kaznenih progona unatoč dokaza o njihovoj povezanosti s *Narodnom odbranom*. Ban Skerlec uz pomoć ugarskog ministra predsjednika Tisze zaštitio je političare kako bi ih sačuvao za buduću politiku, zbog čega su kazneni postupci protiv nekih zastupnika bili obustavljeni, a protiv drugih su otežani. Protiv svih sumnjivih vođena je istraga, no sudski postupak je na kraju pokrenut samo protiv Srđana Budisavljevića. Većina ostalih nije bili niti pritvorena ni internirana ili je pak u internaciji provela kratko vrijeme uživajući zaštitu zastupničkog imuniteta. Svetozar Pribičević sklonjen je u Budimpeštu u ugarsko domobranstvo gdje je uz dosta bolovanja ostao do 1917. Civilna vlast u Hrvatskoj ne samo da nije pokretala veleizdajničke parnice nego osumnjičene nije htjela pozvati ni na političku odgovornost kako bi spriječila raspad Koalicije, koja je bila jamac režimu da će banska Hrvatska ostati pod gospodarsko-političkom dominacijom Ugarske. Drugim riječima, civilna je vlast u Hrvatskoj, tijekom rata sa Srbijom, štitila velikosrpske elemente, kako bi osigurala opstanak velikomađarske državne ideje.

Dolazi do preustroja SDDS-a, jednim dijelom zbog sukoba bana i vojnog zapovjedništva, a s druge strane zbog približavanja načina rada zagrebačkog, ostalim središnjim uredima SDDS u monarhiji. Tada dolazi i do sufinanciranja rada SDDS-a od strane vojnih vlasti. Državno odvjetništvo te sudovi u banskoj Hrvatskoj pod utjecajem izvršne vlasti, unatoč ratu oslobađali su i osobe koje nisu bili političari, optužbe za uhođarstvo u korist neprijateljske države tražeći vrlo visoke kriterije dokazivanja primjerenije mirnodopskim uvjetima. Istrage i glavne rasprave zbog veleizdaje, uvrede veličanstva ili uznemirenja javnog reda i mira, vodile su se obzirno prema optuženima, otežale, a najveći broj optuženih se i oslobađao. Institucije su tražile strogo poštivanje prava okrivljenih što je otežavalo rad redarstva. Pored toga curile su i povjerljive informacije iz spisa. Takvu sliku upotpunjuje ponašanje liječnika koji su politički sumnjive osobe znale dugo držati na liječenjima u zdravstvenim ustanovama sprječavajući njihovu internaciju ili pritvaranje. S druge strane vojska je tražila objektivna suđenja i primjenu bezobzirme sile protiv krivaca, kako bi se u ratnim prilikama ostvarili sigurnosni ciljevi. Pored toga ljudi su izražavali hrabrost u ispoljivanju antidržavnog ponašanja, a izrečene kazne lokalnih vlasti često je Zemaljska vlada ublažavala što je izazvalo pad autoriteta oblasti i prestanak bojazni pučanstva od kažnjavanja. Time se zapravo u banskoj Hrvatskoj ruše stereotipi o Austro-Ugarskoj kao policijskoj i nedemokratskoj državi.

Cenzura pisma otkrivala je korespondenciju koja je odisala veleizdajničkim tonom i to u cijeloj banskoj Hrvatskoj, ali i u Dalmaciji te Bosni. Pisma su ukazivala na sveopću raširenost tajnog gibanja i to osobito među grčko-istočnim stanovništvom, istodobno uspjeh ratnog zajma bio je izrazito mali u selima koje je ono pretežno naseljavalo pa makar bilo riječ i o bogatim selima, za razliku od ostalih mjesta u banskoj Hrvatskoj. No, cenzura je bila uspješno zaobilažena slanjem pošiljaka preko neutralnog inozemstva tako da su vlasti proširile cenzuru i na poštu iz neutralnih država. Ustanovljene su rodbinske, prijateljske i kumske veze stanovništva Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije koje su se u većoj mjeri počele pojavljivati u vrijeme ustanka u BiH kada je princ Petar Karađorđević alias Petar Mrkonjić u njoj ratovao uživajući zaštitu austrijskih vlasti s područja Vojne krajine. Stoga je među tamošnjim pučanstvom kao i stanovništvo Zapadne Bosne bilo mnoštvo pristalica, sljedbenika pa čak intimnih prijatelja Karađorđevića. Primijećena je i vrlo velika međusobna solidarnost Srba, kao i da su u najzabitija sela stizale vijesti s ratišta premda se nije moglo ustanoviti kako i tko ih je širio, ali se registriralo usklađeno djelovanje, što je uz izraženo nepovjerenje prema došljacima upućivalo i na naročito važnu ulogu usmene komunikacije. Lokalne vlasti u Srijemu upozorile su da se tamošnje srpsko pučanstvo glede provedbe srpske politike oslanjalo na Zagreb, odakle su Hrvatsko-srpska koalicija i Srpska samostalna stranka davala svojim pouzdanicima pravac za širenje srpske propagande, uz nazočan i utjecaj vojvođanske srpske Radikalne stranke. Iz Srijema je evakuirano pučanstvo grkoistočne vjere srpske narodnosti iz trinaest općina kao užeg ratno područja, a evidentiraju se i posljedice srpske invazije istočnog Srijema.

Služba se u svome radu susreće s velikim problemom utvrđivanja stvarnog identiteta stranaca koji žive u banskoj Hrvatskoj, a u ožujku 1915. primijećeno je da su talijanski građani počeli upadljivo češće napuštati teritorij banske Hrvatske, ali i cijele Monarhije.

Bilježi se protumonarhijska agitacija u Americi i prikupljanje dragovoljaca – austrougarskih podanika za rat protiv Austro-Ugarske, kao i njezine protumjere u domovini i inozemstvu, a pomniju vlasti privuklo je djelovanje srpskih organizacija u SAD-u na čelu s Mihajlom Pupinom te općenito južnoslavenska propaganda u Sjevernoj i Južnoj Americi. Propagandni letci počinju se širiti i zrakoplovima, češke propagandne aktivnosti jačaju, a državu zabrinjava i međunarodna socijalistička propaganda koja je putem željezničkih štrajkova mogla ugroziti obranu zemlje. SDDS je registrirao obavještajne aktivnosti i drugih zemalja – Grčke, Rumunjske, Velike Britanije, Francuske i Rusije, a EB vezu *Češke besede i Družine* (legije) sa ruskim uhadarstvom, uz fingiranje okršaja između austro-ugarskih postrojbi češke nacionalnosti i ruske vojske. Za Švicarsku je utvrđeno da je centar špijunskih aktivnosti svih zaraćenih strana. Golubovi listonoše koriste se kao

sredstvo uhodarskih veza. Za talijansku obavještajnu službu ustanovljeno je da je prije početka rata preko Rijeke omogućavala bijeg južnoslavenskim političarima uz pomoć originalnih talijanskih dokumenata.

SDDS je pratio program i djelatnost *Jugoslavenskog odbora*, aktivnosti poznatih članova te veze *Odbora* sa srpskom vladom i zavičajem. Međutim, svjestan veza koje su postojale, ipak nije uspio utvrditi identitet tajnih simpatizera i suradnika *Odbora* u banskoj Hrvatskoj. Zahvaljujući ratnim potrebama i zahtjevu vojske došlo je do suradnje zagrebačkog Financijskog ravnateljstva i Zemaljske vlade putem SDDS-a kakva ranije nije postojala jer je spomenuto ravnateljstvo svoja izvješća koja su se odnosila na područje banske Hrvatske do tada slalo samo zajedničkoj vladi u Budimpešti.

3.2. Okolnosti rada Središnje defenzivno doglasne službe u banskoj Hrvatskoj 1915.

Na rad SDDS-a u banskoj Hrvatskoj utjecao je odnos hrvatske vlasti prema Hrvatsko-srpskoj koaliciji, kao i odnos civilnih i vojnih vlasti.

U svezi s odnosom hrvatske vlasti prema HSK-u možemo istaći da je prema izvješću Vojnog zapovjedništva Zagreb, potpredsjednik zagrebačkog Sudbenog stola, Mirko Košutić, imao početkom rata dokaze o veleizdaji istaknutih članova Hrvatsko-srpske koalicije: Svetozara i Valerijana Pribičevića, Janka Holjca, Bogdana Medakovića, Srđana Budisavljevića, Đure Šurmina i Većeslava Wildera.³⁸⁷ Na temelju brojnih prijava i dokaznog materijala prikupljenog premetačinama, utvrđeno je da su mnogi istaknuti članovi Koalicije bili povezani sa srbijanskim političkim društvom *Narodna odbrana*³⁸⁸ koje je prema službenom stajalištu austro-ugarskih vlasti stajalo iza atentata na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda.

Narodna odbrana bila je osnovana 1908. u Beogradu tijekom Aneksijske krize, a srbijanska je vlada htjela putem nje organizirati četničke postrojbe koje su trebale spriječiti aneksiju. Prihvaćanjem aneksije *Narodna odbrana* se naizgled reorganizirala i od terorističke organizacije postala je kulturno-propagandna s zadatkom pripremanja srpskog naroda u Srbiji, ali i u Monarhiji u što su ubrajali i Slovence te Hrvate, za budući sukob s Monarhijom radi oslobođenja podjarmljenih srpskih krajeva i njihovo sjedinjenje sa Srbijom. Ta priprema sastojala se od propagandnog rada te jačanja tjelesne i voljne spremne srpskog naroda, putem primjerice *Sokolskog*

³⁸⁷ Konstantin BASTAIĆ, „Hrvatski sabor i Jugoslavenski odbor“, u Vaso Bogdanov, Zbornik radova *Jugoslavenski odbor u Londonu: u povodu 50-godišnjice osnivanja*, Zagreb, 1966, 259-367, 305.

³⁸⁸ HR-HDA-78, PRZV, kutija 881, spisi 8429/14, 8799/14 i 8688/14.

saveza Dušan Silni u koju svrhu su održavane veze sa sličnim organizacijama u Monarhiji radi širenja velikosrpske propagande. Njezini članovi u Monarhiji organizirani u srpske kulturne i omladinske organizacije širili su velikosrpsku propagandu te skupljali povjerljive podatke vojnog karaktera i putem srbijanskih pograničnih časnika slali ih za Beograd. O tomu su pisali Gabelica, Pfeffer i Dedijer,³⁸⁹ a potvrđuje i ova teza na više mjesta.

Uz *Narodnu odbranu* djelovala je od 1911. organizacija *Ujedinjenje ili smrt*, zvana još *Crna ruka* koja je bila infiltrirana u srpske državne ustanove, ali i u mrežu *Narodne odbrane*, koristeći je za svoje akcije.³⁹⁰ U sarajevskom atentatu bila je dokazana umiješanost članova *Narodne odbrane* u prenošenje oružja do Sarajeva, ali nije bilo dokazano da je sama *Narodna odbrana* organizirala atentat, već je jasno da je to učinila organizacija *Ujedinjenje ili smrt*. Austro-ugarske vlasti su inzistirale na krivnji *Narodne odbrane* za atentat jer su se tako nadale da mogu okriviti i službenu Srbiju. Nije jasno zašto se zapravo nisu fokusirale na djelovanje *Ujedinjenja ili smrti* kad je njezin čelnik bio šef srbijanske vojne obavještajne službe i vojni časnik, dakle važna službena osoba Kraljevine Srbije, pa se time putem lancem zapovjedne odgovornosti mogla onda dokazati i umiješanost službene Srbije u atentat. Naime šef vojne obavještajne službe za svoj rad formalno je odgovarao načelniku generalštaba te ministru rata, a u konačnici i vrhovnom zapovjedniku (kralju odnosno regentu). A ministar rata bio je član Pašićeva kabineta. Svi navedeni morali su moći kontrolirati šefa obavještajne službe, jer ako to nisu bili u stanju mogli bismo govoriti da je bio proveden „tihi“ vojni udar, što bi značilo da bi takva država bila nesposobna sama sobom upravljati putem izabranih političara jer je vojska preuzela vlast, što bi je činilo potencijalno opasnom za međunarodnu zajednicu.

Hrvatska je vlada usprkos dokazima nastojala zaštititi osumnjičene zastupnike HSK, unatoč njihove povezanosti s *Narodnom odbranom*. Ban Skerlecz koji nije vjerovao popisima suradnika *Narodne odbrane* intervenirao je kod ugarskog ministra predsjednika Tisze kako bi zaštitio

³⁸⁹ Vidi: GABELICA, „Zagrebačka veleizdajnička parnica 1909. godine“, Leo PFEFFER, „Istraga o sarajevskom atentatu“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1938, DEDIJER, *Sarajevo 1914*, 2 knjiga.

³⁹⁰ EB-u je bilo poznato da je *Crna ruka* osnovana i da joj je cilj bio oslobađanje svih južnih Slavena i propast Austro-Ugarske. S druge strane kasnijim istraživanjima ustanovili su da su skrivene ispostave *Narodne odbrane* bili Sokol i antialkoholno društvo u BiH (*Pobratimstvo*) te da je unatoč proklamiranim tvrdnjama iza završetka Aneksijske krize *Narodna odbrana* bila umiješana u pokušaj atentata na Franju Josipa i generala Varešanina u Sarajevu. Iz tog razloga je EB bio više usredotočen na *Narodnu odbranu*. Tome je pripomoglo i uvjeravanje austrougarskih diplomata iz Beograda da je *Crna ruka* više orijentirana na srpska unutarnjo-politička pitanja. U prebacivanje ljudi u BiH koji su trebali organizirati komitske bande bio je pored *Narodne odbrane* umješšan srbijanski bojnik Milovanović, vojni izaslanik u Beču, no njegov izgon je zbog vanjskopolitičkih obzira bio isključen. Do ponovnog organiziranja komita namijenjenih borbi u BiH dolazi i 1912. po završetku Prvog balkanskog rata. Po mišljenju Rongea austrijske službe nisu se dovoljno energično obračunale s tom opasnošću, kao ni s prosrpskom i antiaustrijskom propagandom Seaton Watsona i Henryja Wickhama Steada za koje su po okupaciji Srbije u Nišu pronađeni dokumenti koji su svjedočili kako su oni još prije Prvog svjetskog rata primali srbijanske novčane dotacije, RONGE, *Kriegs*, 58-59 i 63.

političare koji su se našli na njima. Prema izvješću vojnih vlasti državni odvjetnik u Zagrebu povjerljivo je izjavio dr. Košutiću da se HSK mora sačuvati za buduću politiku, zbog čega su kazneni postupci protiv nekih zastupnika bili obustavljeni, a protiv drugih su se otezali. Protiv svih navedenih zastupnika Koalicije provedena je istraga, no sudski postupak je na kraju pokrenut samo protiv Srđana Budisavljevića. Većina ostalih nije bili niti pritvorena ni internirana ili je pak u internaciji provela kratko vrijeme. Samo su braća Svetozar i Valerijan Pribičević nakon istrage, bez pokretanja sudskog postupka, bili internirani pri čemu je točno da je Valerijan bio duže vrijeme interniran, ali ne i Svetozar, što je utvrđeno ovom tezom. Da podsjetimo već krajem ljeta 1914. Svetozar je bio vojnik u Budimpešti, no u studenome 1914. on je slobodno putovao iz Budimpešte u Zagreb i u Zagrebu uz dozvolu Redarstvenog povjereništva posjetio interniranog brata Valerijana, kao i Srđana Budisavljevića u uzama Sudbenog stola i to izvan redovnog radnog vremena suda, što je izazvalo žučnu korespondenciju na relaciji SDDS - Sudbeni i Banski stol - Redarstveno povjereništvo - Odjel za pravosuđe Zemaljske vlade. Nakon te posjete vratio se na vojnu službu u Budimpeštu.

Vlastima je bila poznata okolnost bečke proslave 50. godišnjice srpskog akademskog potpornog društva *Zora*, na Vidovdan 1914, dakle na dan sarajevskog atentata. Na popisu počasnog odbora nalazili su se uz visoke državne i vojne dužnosnike Srbije te *Narodne odbrane* i istaknuti članovi HSK, među kojima i zagrebački gradonačelnik Janko Holjac. *Zora* je bila jezgra jugoslavenskog nacionalističkog pokreta, unutar kojeg je od 1908. u BiH među tamošnjim Srbima nastalo tajno revolucionarno udruženje poznatije pod imenom *Mlada Bosna* koja je postala središnja organizacija mreže tajnih omladinskih udruženja BiH. Djelatnost *Zore* utjecala je i na radikalizaciju hrvatske napredne mladeži. Afera sa *Zorinim* popisom dodatno je kompromitirala Holjca jer mu je u lipnju 1914. dodijeljeno srbijansko odličje Bijeli orao. K tome je Holjac bio član slobodnozidarske lože, povezane sa srbijanskim slobodnozidarskim ložama, a dvojica njenih članova – vojni oficiri Vojislav Tankosić i Milan Ciganović bili su suorganizatori terorističke organizacije *Crna ruka* i atentata na Ferdinanda. Zbog *Zorina* popisa Holjac je pozvan na političku odgovornost te je u predsjedništvu Zemaljske vlade dao izjavu kako se njegovo ime našlo na popisu bez njegova znanja. S time je stvar završila. Međutim u prosincu 1914. vojni zapovjednik predbacio je Holjcu da nije organizirao doličnu proslavu zauzeća Beograda te da sumnjajući u njegovu lojalnost očekuje njegov odstup. Holjac je zato zatražio zaštitu bana Skerlecza koji je prijavio generala Scheuerea Ministarstvu rata zbog prekoračenja ovlasti.³⁹¹

³⁹¹ HR-HDA-78, PRZV, 856, 9035/14.

Većeslav Wilder bio je glavni urednik *Hrvatskog pokreta*, glasila hrvatskog djela Koalicije. Wilderovo ime sigurnosne službe zamijetile su u svezi s pripremama atentata na bana Skerlecza 1914., od strane Jakova Schäfera i Rudolfa Hercigonje koji su bili povezani sa zemunskim odvjetnikom Živkom Bertićem i beogradskom organizacijom *Narodne odbrane*. Wilder je tvrdio da nema ništa s tom stvari i da je njega u cijelu priču upleo Beno Klobučarić, policijski agent kako bi kompromitirao Hrvatsko-srpsku koaliciju. Istraga protiv Wildera obustavljena je 1915. unatoč tome što je pronađen dokument na kojem je bilo vidljivo da je donator *Narodne odbrane*, na prijedlog državnog odvjetništva.

Vojne vlasti su nastojale da se istraga obnovi u slučaju Bertić-Wilder, a prijedlog za to podnio je i Maravić, upravitelj SDDS-a, no ban Skerlec poderao je prijedlog.³⁹² Vojska je na to unovačila Wildera, no on je na intervenciju bana Skerlecza koji je za Wildera kazao da kao „član hrvatsko-srpske koalicije, lojalne stranke koja pomaže da sistem u banskoj Hrvatskoj normalno funkcionira te da bi za državne interese bio puno korisniji u Zagrebu kao urednik lojalnog glasila“, oslobođen vojne službe odlukom ugarskog ministra zemaljske obrane.³⁹³

Svetozar Pribićević koji je početkom rata interniran kao politički nepouzdana osoba zbog sumnje na veleizdaju tijekom te iste godine – krajem ljeta ili početkom jeseni biva pušten iz internacije i odlazi na vojnu službu u Budimpeštu pod neobičnim okolnostima (možda i dragovoljno), no svakako uz intervenciju ugarskog ministra predsjednika Tisze kao osoba od njegovog posebnog povjerenja, kako bi ga sačuvao za bolja vremena. Dakle pogrešne bi bile tvrdnje da je S. Pribićević ostao u internaciji do kraja 1914. godine. Postoji prijevor oko trenutka njegovog dolaska u Budimpeštu ili trajanja njegove internacije. Wilder, Adam Pribićević i Dragutin Hrvoj, a čemu se priključuje i Gabelica smatraju da je Pribićević dospio u Budimpeštu još 1914. Šafarić navodi sredinu 1915.³⁹⁴ Prema službenoj dokumentaciji naznačenoj u ovoj tezi, iz fonda UOZV-SDDS utvrdili smo da je vrijeme odlaska Pribićevića u Budimpeštu definitivno 1914., a trajanje internacije u Zagrebu prije toga teče od konca srpnja ili početka kolovoza do početka rujna ili najkasnije kraja listopada 1914. Gabelica smatra da je interniran od strane vojnih vlasti pa predan civilnima, međutim premda je postojao zahtjev vojnih vlasti za njegovom internacijom, on je pritvoren od strane zagrebačkog Redarstvenog povjereništva, a ne od vojnih vlasti i kao internirana osoba stavljen je u uze zagrebačkog Sudbenog stola, premda je trebao biti interniran u

³⁹² Đuro ŠURMIN, *Vojska i hrvatska politika 1915*, Zagreb, 1932, 112.

³⁹³ HR-HDA-78, PRZV, 880, 6394/15.

³⁹⁴ Većeslav WILDER, *Dva smjera u hrvatskoj politici. Otkriće urote protiv ustava*, Zagreb, 1918, 116; KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 99-102 i 110; HR-HDA-833, Ostavština Đure Šurmina, kutija 28, bilješka bez signature u 1918.g.; Mislav GABELICA, „Političke prilike u banskoj Hrvatskoj na početku Prvoga svjetskoga rata“, *Društvena istraživanja*, god 23, 2014, 1, 177-197., 188-189.

povjereništvu. Pušten je na slobodu, odnosno upućen u Budimpeštu na vojnu službu od poprilici kraja rujna do negdje najkasnije kraja listopada 1914. Podsjećamo S. Pribičević u pratnji supruge, kao slobodna osoba providen potrebnim putnim dokumentima, dolazi u studenome 1914. u posjet interniranima - bratu Valerijanu i Srđanu Budisavljeviću u uze zagrebačkog Sudbenog stola.

Srđan Budisavljević bio je interniran na početku rata kao jedan od vođa *Srpskog sokola* u Hrvatskoj i starješina njegove *Krajiške župe* koja je pokrivala cijelo područje banske Hrvatske osim istočne Slavonije i Srijema. Hrvatska Vlada u kolovoza 1914. zabranila je rad srpskih sokolskih društava jer je po poduzetim premetačinama i izvješćima vladinih povjerenika ustanovila kako su srpska sokolska društva s područja banske Hrvatske stupila u *Sokolski Savez srpskih društava Dušan Silni* u Beogradu, koji je djelovao na velikosrpskim i protuaustrijskim stajalištima.

Potom, zagrebačko Državno odvjetništvo podnijelo je prijavu protiv vodećih ljudi *Srpskog sokola* pa tako i protiv saborskog zastupnika Srđana Budisavljevića (Srpska samostalna stranka), koji je bio i slobodni zidar. Uhićen je 22. kolovoza 1914., i prvo stavljen u internaciju, koja je u jednom trenutku pretvorena u klasičan pritvor u trajanju do 5. veljače 1916. Optužen je za veleizdaju jer je kao vođa *Sokola* radio na udruživanju *Sokola* sa srpskim društvom *Dušan Silni* znajući da se ono nalazi pod vodstvom *Narodne odbrane*, kojoj je cilj bio stvaranje Velike Srbije, a nadalje se teretio da je sam širio velikosrpsku propagandu s namjerom dizanja ustanka i raspirivanja unutarnjih nemira, kako bi se dijelovi Monarhije pripojili Srbiji.³⁹⁵ U sudskom postupku sud međutim nije stekao uvjerenje da je Budisavljević znao za ciljeve i zadatke *Narodne odbrane*, pa je odbačena optužba zbog veleizdaje, dok je oglašen krivim i kažnjen zbog zločinstva smetanja javnog mira – što se odnosilo na širenje velikosrpske propagande. Po žalbi je Budisavljevićeva kazna od 8 mjeseci zatvora ublažena na 6 mjeseci, koju je pretežno izdržao u jednom od zagrebačkih sanatorija.

Đuro Šurmin, sveučilišni profesor bio je uhićen 12. kolovoza 1914. i u pritvoru se nalazio do 26. kolovoza 1914. Pri pretresu njegove kuće nađen je službeni priručnik za dešifriranje vladinih tajnih brzojava. Pored toga utvrđeno je da je Šurmin kao predsjednik prosvjetnog društva *Hrvatska narodna straža* samoinicijativno, bez odluke društva, isplatio novčanu potporu studentu Đulagi Bukovcu isključenom iz svih gimnazija u Monarhiji zbog sudjelovanja u sarajevskom štrajku potpore zagrebačkim sveučilištarcima protiv Cuvaja. Bukovac je nastavio školovanje u Beogradu i tijekom balkanskih ratova pridružio se četnicima. Prema priznanju sarajevskih atentatora bio je bio upoznat s pripremama atentata. Budući se nije moglo dokazati da je Šurmin znao za te Bukovčeve aktivnosti lišen je optužbe za veleizdaju, nije utvrđena niti pronevjera, a za priručnik za dešifriranje

³⁹⁵ *Sokolski veleizdajnički proces u Zagrebu iz 1915.-1916.*, Zagreb, 1927, 5-11.

utvrđeno je da je zastario jer se odnosio na razdoblje 1908.-1909. pa nije njime mogao nanijeti nikakvu štetu. Ostalo je nejasno kako je uopće dospio u njegov posjed, kad ga nije bio ovlašten imati. Prema tvrdnji Szmrecsányja, zastupnika ugarskog sabora, obustavu istrage inicirao je sam ban Skerlecz uz suglasnost grofa Tisze.

Prema iznijetom, u pitanju odnosa hrvatske vlasti prema Hrvatsko-srpskoj koaliciji možemo se u cijelosti stoga priključiti zaključku koji je iznio Gabelica u smislu da se na početku Prvog svjetskog rata HSK kao saborska većina našla uz vlast koju su obnašali starounionistički elementi na čelu s banom Skerleczom. Svojim djelovanjem u hrvatskom Saboru Koalicija je davala legitimitet velikomađarskoj politici ugarske vlade. Na početku rata, uvođenjem izvanrednih mjera u bansku Hrvatsku, budući je ban dobio i zakonodavne ovlasti, Koalicija je potpuno prestala participirati u vlasti, ali je ostala vladajućom većinom lojalnom Budimpešti. U to vrijeme vojne vlasti, koje su izbijanjem rata i same dobile iznimne ovlasti, optuživale su civilnu vlast u Hrvatskoj da štiti od progona zbog veleizdaje Srbe i srbofilske čimbenike u Hrvatskoj.

Za većinu bi se istaknutih članova Koalicije pouzdano moglo reći da su sve do izbijanja rata, koji je između ostalog izbio i zbog srbijanskih težnji za ostvarenjem velikosrpskog nacionalno-političkog programa, bili u vezi s institucijama, koje su nedvojbeno počivale na velikosrpskim temeljima. Civilna vlast u Hrvatskoj na osnovi tih veza ne samo da nije pokretala veleizdajničke parnice nego osumnjičene nije htjela pozvati ni na političku odgovornost i odreći se kompromitirane Koalicije. Umjesto toga civilna je vlast intervenirala u korist osumnjičenih, kako bi spriječila raspad Koalicije, koja je bila jamac režimu da će banska Hrvatska ostati pod gospodarsko-političkom dominacijom Ugarske. Drugim riječima, civilna je vlast u Hrvatskoj, tijekom rata sa Srbijom, štitila velikosrpske elemente u Hrvatskoj, kako bi osigurala opstanak velikomađarske državne ideje. Spregu velikomađarske i velikosrpske politike u hrvatskim zemljama Monarhije svojedobno je primijetio i Ivo Pilar, koji je tu spregu i optužio za destrukciju Monarhije, a ne zaostaje ni Ronge u svojim memoarima.³⁹⁶

³⁹⁶ Ivo PILAR, *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*, 2. izdanje, Varaždin, 1990, 282-288, Ivo BULIĆ, „Savez Hrvatsko-srpske koalicije i bana Ivana Skerleca u upravljanju Hrvatskom u vrijeme Prvoga svjetskog rata – značaj i posljedice“ u Zlatko Matijević (Ur.), zbornik radova *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice*, Zagreb, 2010, 23-47, 28, GABELICA, „Političke prilike u banskoj Hrvatskoj na početku Prvoga svjetskoga rata“, 192-193. Ronge navodi da je početkom rata „u Hrvatskoj - Slavoniji situacija bila teška jer je Budimpešta štitila prosrpsku politiku bana protivno svim pokazateljima veleizdajničkog gibanja na koja su vojne vlasti ukazivale“, zatim da su „politički centri moći (u Budimpešti) držali štangu svojim srpskim političkim prijateljima“ te da je zagrebački vojni zapovjednik ironično upozorio kako je „svaki Srbin uvijek Srbin, a kao što svaki pas mačku hvata, toliko rado je Srbin (Monarhiji) lojalan građanin“ („daß jeder Serbe eben ein Serbe sei und daß es eher gelänge, aus einem Hund eine Katze zu machen, als aus einem Serben einen loyalen Staatsbürger.“), RONGE, *Kriegs*, 98-99.

Pored toga Ronge je 1915. razgovarao s Tiszom o različitim iredentističkim opasnostima po Monarhiju, no Tisza je umanjivao njihovu opasnost smatrajući da im se svakako daje preveliko značenje te je porekao potrebu planiranog i jedinstvenog djelovanja obadvije polovice Monarhije s protumjerama u tom smislu koju je AOK zagovarao prihvaćajući takvo mišljenje Sarkotića. Po Ronge u Tisza mu je spustio i „bočni udarac“ pomalo ironično rekavši: „Dakle morao bi posebno obratiti pozornost na informacije koje potječu iz hrvatskih izvora“, između redaka time aludirajući na frankovačke veze s vojnim vrhom.³⁹⁷

Glede odnosa civilnih i vojnih vlasti važno je razumijevati da su civilne vlasti ulazile u sukob s vojnim vlastima oko postupaka s politički sumnjivim osobama na raznim mjestima u Hrvatskoj. Tako su u kolovozu 1914. godine pakrački Hrvati hrvatskoj vladi i Vojnom zapovjedništvu u Zagrebu podnijeli prijavu protiv kotarskog predstojnika u Pakracu, Steve Runjanina, kojeg su optužili da je kao Srbin štitio osobe koje su širile velikosrpsku propagandu u tom kotaru. Budući je u Runjaninovu obranu stao vladin povjerenik za Požešku županiju, Dragan Trnski, pakrački su Hrvati vojnim vlastima podnijeli prijavu i protiv Trnskoga. Vojne su vlasti stoga od bana zatražile smjene vladina povjerenika Trnskoga i kotarskog predstojnika u Pakracu, čemu se ban prvo usprotivio.³⁹⁸ Stevo Runjanin je ipak smijenjen, a novi kotarski predstojnik u Pakracu u studenom je javio banu da su se tvrdnje iznesene u prijavi pakračkih Hrvata pokazale istinitima.

Tijekom nastavka sukoba civilnih i vojnih vlasti u Požeškoj županiji zagrebački vojni zapovjednik general Scheure, u tu je županiju bez znanja hrvatskog bana poslao povjerenstvo, koje je trebalo utvrditi istinitost prijave da su iz te županije nesmetano komunicirali s neprijateljem. Gabelica navodi da su rezultati ove istrage trebali kompromitirati vladina povjerenika Trnskog i prisiliti bana da ga smijeni.³⁹⁹ Međutim, kada se za postojanje te komisije saznalo, izbio je skandal, zbog kojeg je vladar u ožujku 1915. morao smijeniti kompromitiranog Scheuera. Ovdje, po našem shvaćanju treba pripomenuti da postupak vojnih vlasti nije iznenađivao. Naime, ban je na početku pakračke krize odbio smijeniti i Runjanina i Trnskoga. Razvojem događaja promijenio je mišljenje i pristao žrtvovati kotarskog predstojnika, za kojeg je idući predstojnik dokazima potvrdio navode iznesene u predstavi pakračkih Hrvata. S obzirom na to, budući je ban zaštitio Trnskoga, za očekivati je bilo da ban ne bi prihvatio osnivanje zajedničkog povjerenstva koje bi trebalo rasvijetliti ponašanje vladina povjerenika u pakračkoj krizi. Izbijanjem skandala i smjenom Scheuera civilne vlasti postigle su „pobjedu“, međutim s dalekosežne točke sigurnosnog gledišta nismo dobili

³⁹⁷ RONGE, n. dj., 171.

³⁹⁸ HR-HDA-78, PRZV, kutija 871, 5661/14 i 6528/14.

³⁹⁹ GABELICA, „Političke prilike u banskoj Hrvatskoj na početku Prvoga svjetskoga rata“, 183.

odgovor na pitanje je li i Trnski bio hotimice umješan u nedozvoljene aktivnosti ili ih je svojim zaštitničkim stavom moguće nehotice tolerirao. U svjetlu takvih okolnosti Skerleczoza potpora Trnskome mogla je u konačnici rezultirati i banovom smjenom, pa i uvođenjem vojne uprave u Hrvatskoj, što nije odgovaralo ugarskom ministru predsjedniku Tiszi. Kako je izbio skandal, Scheure je smijenjen, vojna komisija je prekinula radom, a pitanje je li vladin povjerenik župan Trnski bio sigurnosno problematičan ostalo je bez odgovora.

Za vrijeme ovih sukoba s civilnim vlastima vojne vlasti u Hrvatskoj obraćale su se AOK-u u Beču izvještajima u kojima su navodili da je čitava Hrvatska prožeta gustom mrežom srbijanskih konfidenata, u čijoj službi je stajao gotovo svaki Srbin.

Ta ocjena bila je djelomično pretjerana, ali samo djelomično. Tome svjedoči i ova teza, nastala uvidom u sav materijal prikupljen radom SDDS-a, gdje se bilježio cijeli niz različitih incidenata na državnom teritoriju u koji su bile umiješane osobito osobe srpske nacionalnosti, ali i drugi politički misleći „slavosrbi“, a da ne govorimo o pandemijskom obliku ponašanja u istočnom Srijemu kad je za vrijeme kratkotrajne srpske okupacije srbijanska vojska bila dočeka sa oduševljenjem predstavnika lokalne uprave, inače do jučer „lojalnih“ austro-ugarskih podanika koji su neprijateljskim srbijanskim vojnicima dobrovoljno predavali ključeve općinskih zgrada i kasa. Bilo bi zanimljivo radi usporedbe vidjeti da su i druga područja Austro-Ugarske bila zauzeta od strane neprijatelja kakvo bi tamo bilo ponašanje pučanstva i lokalnih vlasti – primjerice područja naseljena njemačkim, hrvatskim i slovenskim stanovništvom, a da su ih zauzeli Talijani. Što se tiče događaja na ostalom hrvatskom državnom području, strogost hrvatskih sudova u smislu poštivanja procedure i pravila o izvođenju dokaza rezultirala su s daleko manje osuđujućih presuda nego što bi se to za ratno vrijeme moglo očekivati, glede okolnosti da je tamo gdje se nije moglo dokazati da je osoba počinila kakvo „političko“ kazneno djelo⁴⁰⁰ u pravilu bila oslobođena, čak i u takvoj „nedemokratskoj“ Austro-Ugarskoj. Primjerice, ako je postojala samo prijave protiv neke osobe, ali bez svjedoka koje bi mogli potvrditi navode iz nje. Uz to gotovo da ne moramo spominjati kako austro-ugarske pa tako ni hrvatske vlasti nisu primjenjivale torturu kao oblik prikupljanja ili iznuđivanja dokaza tj. iskaza od okrivljenih, što je primjerice bila gotovo redovita praksa kasnije u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca za politička kaznena djela.

Prema Šurminu kako bi se doskočilo „unutrašnjem neprijatelju“, vojne vlasti u Hrvatskoj predlagale su raspuštanje hrvatskog Sabora, kako bi se mogao ukinuti imunitet zastupnicima Hrvatsko-srpske koalicije koji su vodili protudržavnu djelatnost, zatim stavljanje tiska pod osobito

⁴⁰⁰ Poput ometanja javnog reda i mira, uvrede veličanstva, zločina protiv vojne sile i sl.

strogu cenzuru, zabranu srpskog imena i ćirilice u javnom životu Hrvatske te popunjavanje činovničkih položaja lojalnim osobama.⁴⁰¹ Na temelju tih izvješća AOK se više puta bio obratio i Franji Josipu I, obavještavajući ga da je vojska nezadovoljna stanjem u Hrvatskoj, gdje po njihovom mišljenju hrvatska vlada nije željela strogim mjerama spriječiti pokret srbofilskih čimbenika „koji nesumnjivo naginju veleizdaji“, nego im je pogodovala. Zbog toga je AOK od vladara i zatražio uvođenje vojne uprave u bansku Hrvatsku.

U proljeće 1915. general Stjepan Sarkotić, vojni zapovjednik Dalmacije i Bosne i Hercegovine te zemaljski poglavar BiH izrazio je AOK-u mišljenje da se u Monarhiji po srpskom pitanju mora postupiti jedinstveno. Ugarska vlada tada je još radi zaštite svojih interesa podržavala Srbe u banskoj Hrvatskoj, što nije bilo dopustivo sa stajališta sigurnosti. Istodobna upozorenja zagrebačkog vojnog zapovjednika o potpori državnih struktura unutar banske vlasti velikosrpskoj propagandi, nelojalnim pojedincima te odgovorni položaji koje su nesmetano obnašale pojedine nelojalne osobe u upravi zemlje, bile su kao prepesimistične ili zloguke odbacivane i od banske vlasti kao i od zajedničke Hrvatsko-Ugarske vlade. EB je bio začuđen što hrvatski Sabor nije skinuo zastupnički imunitet Hinku Hinkoviću koji je od početka rata živio u neutralnom ili neprijateljskom inozemstvu i koji je s Trumbićem, Supilom i ostalima, osnovao *Jugoslavenski odbor*. A po njegovom premještanju u London objavio je Manifest antidržavnog sadržaja protiv Monarhije kojim je propagirao osnutak jugoslavenskog kraljevstva u kojem će vladati „mir i red“. Uz zaštitu značajnijih i lojalnih osoba od kaznenog progona u banskoj Hrvatskoj istodobno je vođeno više mučnih sudskih postupaka protiv malih ljudi - srpskih seljaka zbog velikosrpske propagande koju su oni do tada provodili nesmetano uz zaštitu ili blagonaklonost lokalnih vlasti. Po mišljenju Rongea stoga je, u banskoj Hrvatskoj veleizdaja, uvreda veličanstva i zločinstvo remećenja javnog reda (pravna formula za velikosrpsku propagandu) samo u malom broju slučajeva naišlo na energičan odgovor civilnih vlasti te dodaje da pod takvim okolnostima: „Naravno da su kralju privrženi Hrvati osjećali ogorčenje i htjeli raskid svojih veza s Ugarskom, kao i sa takvim velikosrpskim činovništvom (*großserbischen Beamtentums*)“.⁴⁰²

⁴⁰¹ ŠURMIN, *Vojska i hrvatska politika*, 115-117.

⁴⁰² RONGE, *Kriegs*, 183.

3.3. Preustroj Središnje defenzivno doglasne službe

Prije samog preustroja, ali povezano s njim, ban Skerlec donio je 30. srpnja 1915. Naredbu br. 7660 Pr o promjeni poslovnog djelovanja odsjeka IV. unutarnjeg odjela i predsjedničkog ureda Kraljevske zemaljske vlade kojim je IV. odsjek podijelio na dva odsjeka:

- odsjek IV-A za poslove redarstvene, vojničke i oružničke i
- odsjek IV-B za poslove pograničnih redarstvenih satništva.

Glede spomenute naredbe Biserka Stanišić napisala je: „Na žalost, ova banska naredba iz 1915. ... nije sačuvana u (dostupnim) fondovima UOZV (Spisi predsjedništva PrZV, UOZV – osnova pismare sačuvanih spisa, registraturno razdoblje 1904-1917.) pa se motivi zbog kojih je donijeta spomenuta naredba, odnosi razlozi zbog kojih odsjek IV-B ustrojen kao i njegov djelokrug mogu tek rekonstruirati – posredno,“⁴⁰³

Ovdje možemo istaknuti da raspolažemo s novim prilogom za hrvatsku historiografiju budući smo uspjeli u fondovima HDA – i to u okviru fonda bivšeg Arhiva za historiju radničkog pokreta locirati, pa onda ovdje i predstaviti, do sada stručnoj javnosti nepoznatu izvornu bansku naredbu od 30. srpnja 1915. Ban je naredbom odredio da se iz poslovnog djelovanja IV. odsjeka unutarnjeg odjela izluči i prelaze u novi odsjek sljedeći poslovi: pogranično redarstvo (zakonski čl. VIII. 1903.g. zajedničkog ugarsko-hrvatskog državnog sabora o pograničnom redarstvu); rješavanje pravnih lijekova o putovničkom poslu (zakonski čl. VI. 1903 zajedničkog ugar. hrv. državnog sabora o putovničkom poslu); rješavanje pravnih lijekova o stanovanju inozemaca (zakonski čl. V. 1903. zajedničkog ugar. hrv. državnog sabora o stanovanju inozemaca na području zemalja krune Ugarske); nadzor nad redarstvenim oblastima glede predmeta spadajućih u djelokrug odsjeka; davanje mnijenja odsjeku IV-A glede molba za dozvolu sakupljanja prinosa u dobrotvorne ili ine svrhe; davanje mnijenja glede osnivanja i raspusta svih društava, koja spadaju pod ustanovu carskog patenta od godine 1852.; tiskovni poslovi; te provođenje zakona o pravu skupljati se. Nadalje Naredbom je bilo propisano da se iz poslovnog djelovanja predsjedničkog ureda kr. zemaljske vlade izlučuje te prelazi u novi odsjek: više državno redarstvo i tiskovno redarstvo, poimenično nadzor štampe i novina, dozvola za prodavanje periodičnih i inih tiskopisa (novina) te uredovanja glede oduzimanja pogodnosti poštanskog otpremanja pojedinih tiskopisa koji pišu neprijateljski proti državi i zemlji. Ban je odredio naziv tog odsjeka: „IV.B odsjek za pogranična

⁴⁰³ Biserka STANIŠIĆ, „Odsjek IV-B res. za pogranična redarstvena satništva Odjela za unutarnje poslove Kraljevske Hrvatsko-Slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade u Zagrebu“, *Arhivski vjesnik*, godina 36, 1993, 181-206, 184.

redarstvena satništva“, a dotadašnji IV. odsjek promijenio je naslov u „IV.A odsjek za poslove redarstvene, te vojničke i oružničke“.

Ban je ujedno odredio da se njegovom naredbom od 17. lipnja 1914. br. 3320 Pr. izdana razdioba poslova zemaljske vlade, odjela za unutarnje poslove imala u smislu naredbe od 30. srpnja 1915. ispraviti.⁴⁰⁴ Ta naredba stupila je na snagu 30. srpnja 1915.

Nešto ranije 20. srpnja 1915. ban Skerlec donio je Naredbu broj 1328-1915. s.d.d.s⁴⁰⁵ kojom je odredio da se „Središnji ured za defenzivno doglasnu službu“ (ustrojen naredbom od 6. lipnja 1914. broj 86. res) priključuje sa 15. kolovoza 1915.g.⁴⁰⁶ odsjeku IV-B za pogranična redarstvena satništva (u originalu: *satništva*). Ujedno je s istim danom SDDS u pogledu vodstva, unutarnjeg uređenja (*uredbe*), nadzora i uporabe osoblja podredio upravitelju IV-B odsjeka. Ponovo je odredio glavne urede (u originalu „glavna mjesta“, međutim to je duhu današnjeg jezika nerazumljivo) defenzivno doglasne službe i to:

1. Kr. redarstveno povjereništvo (*povjereništvo*) u Zagrebu, za grad Zagreb, nadalje za opseg županije zagrebačke, varaždinske i bjelovarsko-križevačke, kao i za kr. slobodni grad Varaždin;
2. Kr. redarstveno povjereništvo u Osijeku za grad Osijek, te županije virovitičku i požešku;
3. Kr. pogranično redarstveno satništvo u Zemunu za gradove Zemun, Petrovaradin i Srijemske Karlovce, te kotareve Zemun, Stara Pazova i Irig;
4. Kr. pogranično redarstveno satništvo u Mitrovici (danas Sremska Mitrovica) za grad i kotar Mitrovica, te kotareve Ruma, Šid, Ilok, Županja, Vinkovci i Vukovar;
5. Kr. pogranično redarstveno satništvo u Sušaku za gradove Bakar, Karlobag i Senj te za županije modruško-riječko i ličko-krbavsku.

Nadalje Naredbom je bilo propisano da se ustrojavanjem Središnjeg ureda i glavnih ureda defenzivno doglasne službe ne mijenja zakoniti djelokrug kr. kotarskih oblasti, redarstvenih povjereništva i gradskih poglavarstva kao redarstvenih oblasti. Navedene oblasti su i nadalje bile

⁴⁰⁴ HR-HDA-1363 (Arhiv bivšeg Instituta za historiju radničkog pokreta), grupa XXI (politička situacija), kutija 1, inventarni br. 5.

⁴⁰⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, kutija 5694, spis 1328/15.

⁴⁰⁶ U spisu postoji i identična inačica potpisane Naredbe s jednom razlikom – njome je početak rada SDDS određen s 1. (pisano pisaćim strojem), a ne 15. (rukom ispravljeno) kolovoza 1915.. Za vjerovati je kako je prvotni cilj bio da SDDS po preustroju zaista započne s radom 1. kolovoza 1915., no kako je banskim naredbom Odsjek IV-B formalno bio osnovan 30. srpnja 1915., ali praktično počeo kao takav raditi iza 1. kolovoza 1915. došlo je i do promjene datuma pripajanja SDDS-a Odsjeku IV-B na 15. kolovoza 1915.g. Inače ne bi bilo izvedivo da se SDDS pripoji odsjeku kojeg još nema.

obvezne surađivati s defenzivno doglasnom službom te ju obavijestiti brzojavno ili telefonski o svakoj osobi koja je: radi sumnje na uhodarstvo bila predana nadležnom sudu na daljnji postupak; radi sumnje na uhodarstvo po političkim oblastima (teritorijalnim jedinicama vlasti – općina, kotareva, županija, gradova) bila uhićena, a potom zbog pomanjkanja dokaza puštena na slobodu; o svim sumnjivim uhodama, koje nije bilo moguće uhititi; o svim slučajevima uhodarstva, gdje je počinitelj bio nepoznat.

Sve takve prijave trebale su sadržavati ime i prezime te osobni opis sumnjive osobe, a po mogućnosti prilagane su fotografije, otisci prsta, rukopisi, podaci o kretanju i komunikacijama sumnjivih osoba te općenito sve što se moglo smatrati značajnim.

Tako dugo dok Središnji ured ne bi odredio drukčije, teritorijalno nadležne političke oblasti bile su obvezne poduzeti sve potrebne mjere po vlastitom nađenju i na vlastitu odgovornost. U značajnim slučajevima Središnji ured mogao je uredovati po vlastitim činovnicima ili ta uredovanja prepustiti teritorijalno nadležnom glavnom uredu. Ukoliko bi na terenu došlo do postupanja organa (činovnika) samog središnjeg ureda ili pak od Središnjeg ureda opunomoćenih organa glavnih mjesta, bilo je određeno da im je tada kr. kotarska ili redarstvena oblast na čijem teritoriju bi središnji ili od njih opunomoćeni organi uredovali, bila obvezna pomoći sa svim raspoloživim sredstvima. U slučaju kada glavni ured ne bi uredovao po nalogu Središnjeg ureda, nego na vlastiti poticaj ili na zahtjev vojne oblasti, bio je obvezan o tome odmah pismeno odnosno brzojavno ili telefonski izvijestiti Središnji ured.

Uredujući organi središnjeg ureda i glavnih ureda bili su obvezni javiti se nadležnim kotarskim odnosno redarstvenim oblastima na čijem području bi uredovati te im se legitimirati. Isto tako pri teritorijalno nadležnim oblastima uredujući (u izvorniku „eksponirani“) organi bili su obvezni zabilježiti svoje uredovanje u službenoj knjizi. Takva zabilježba mogla je izostati samo u slučaju nužnosti žurnog postupanja, kada je postojala opasnost da se ugrozi uspjeh akcije (primjerice hvatanje uhode), no zabilježba se onda morala naknadno staviti, odmah po završetku akcije. Tu službenu knjigu Središnji ured bio je u obvezi dostaviti svim redarstvenim organima koji bi se našli u ulozi asistencije defenzivno doglasnoj službi.

Središnji ured bio je obvezan sve važne događaje koji su se odnosili na defenzivno doglasnu službu registrirati, sve radi uhodarstva sumnjive ili osuđene osobe u očevidnosti voditi (putem očevidnih listova - danas bi to bili osobni dosjei), te općenito sabirati sve podatke koji su imali veze s radom defenzivno doglasne službe. Takva zbirka podataka trebala je osim imena radi uhodarstva sumnjivih osoba, njihovih generalija i osobnih opisa ili osuđenih osoba za to još sadržavati i njihove

fotografije, otiske prstiju, pseudonime, kontakte s drugim osobama sumnjivim zbog uhodarstva (špijunske agenturne mreže), osobite „knife“ i trikove uhoda i agenata. Isto tako u ovoj zbirci bilježeni su i uhodarski varalice – dakle oni koji su se predstavljali kao uhode, a to nisu bili.

Ujedno su naredbom određeni i načini prikupljanja podataka i to: u zemlji od domaćih vojnih mjesta (u ovom slučaju pojam mjesto označavao je vojnu ustrojstvenu jedinicu nadležnu za obavještajne poslove) i od civilnih oblasti, od središnjih ureda defenzivno doglasne službe Beč, Budimpešta i Sarajevo, iz vlastitih neposrednih opažanja bilo samog središnjeg ureda ili njegovih glavnih ureda te iz prijava povjerljivih osoba iz zemlje i inozemstva te na druge načine.

Bilo je propisano da će Središnji ured svim ovlaštenim tuzemnim mjestima i oblastima, kao i istovrsnim uredima u Beču, Budimpešti i Sarajevu na njihovu zamolbu ili iz vlastite pobude davati obavijesti koji bi se odnosili na rad defenzivno doglasne službe, odnosno sudjelovati će u razmjeni takvih podataka.

Središnji ured trebao je dobivene informacije prosljeđivati glavnim uredima odnosno kompetentnim kotarskim i redarstvenim oblastima na svom području i to izravno, a time ih i upozoriti da obrate pozornost na pojedine događaje bilo osobe s njima u svezi, te im davati i potrebne upute odnosno predlagati mjere koje je bilo potrebno poduzeti.

Komunikacija između defenzivno doglasne službe i oblasti (upravnih i drugih nadležstva) bila je redovito pismena. Iznimno u žurnim slučajevima dopuštala se brzojavna ili telefonska. Podnesci defenzivnoj doglasnoj službi trebali su se zatvarati u dvostruke omotnice. Vanjska omotnica imala je nositi adresu: „Kr. zemaljska vlada, IV-B odsjek za pogranična redarstvena satništva“, a unutar nje unutarnja omotnica imala je nositi adresu „Središnji ured za defenzivno doglasnu službu, na vlastite ruke šefu ureda“. Za brzojave upotrebljava se adresa „Polmil Zagreb“⁴⁰⁷, a sadržaj brzojava šifrirao se po ključu 3.

Telefonske razgovore koji bi sadržavali podatke o sadržaju posla defenzivno doglasne službe trebali su se po mogućnosti izbjegavati, ali ako bi do njih došlo, njihov sadržaj imao se naknadno i pisano priopćiti.

Svi podaci vezani za rad defenzivno doglasne službe, kao i na njih odnoseća se pomagala, spisi i ini službeni podnesci imali su strogo povjerljivi značaj te su se morali držati odvojeno od ostalih spisa i akata, neovisno koja bi ih oblast vodila te biti pohranjeni pod ključem. Stoga se izboru

⁴⁰⁷ „Polmil“ je kratica od nj. *politischemilitär*, što znači političko-vojni.

osoblja kojemu bi bilo povjereno rukovanje tim povjerljivim spisima, imala posvetiti osobita pažnja.

Dužnost Središnjeg ureda bila je: nadziranje rada defenzivno doglasne službe u svim upravnim područjima, provođenje kontrole rada svih upravnih oblasti kroz slanje vlastitih djelatnika, upozoravanje predstojnika nadležne oblasti na uočene manjkavosti u njegovom području te određivanje mjera za otklanjanje nedostataka.

Naredbom je bila određena i obveza čestih službenih putovanja po pograničnim područjima za djelatnike središnjeg ureda kako bi se na licu mjesta mogli osvjedočiti je li aparat koji je bio ustrojen za obranu od uhođarstva ispravno funkcionirao, kao i upozoravanje predstojnika oblasti kojima je u određenoj području bilo povjereno rukovanje defenzivno doglasnom službom na opažene manjkavosti i davanje odredbi za njihovo odstranjenje. Osobito se „kroz česta putovanja po pograničnim područjima imao središnji ured osvjedočiti da li tamo za obranu protiv uhođarstva ustrojeni aparat točno funkcionira“.

Nadalje ban je odredio da se središnji ured u Zagrebu, kao i glavni uredi imaju sa drugim središnjim uredima i glavnim uredima u Monarhiji, kao i vojnim oblastima dopisivati na njemačkom jeziku.

Određeno je i da su se dopisi odnosno zamolbe središnjeg ureda u Beču, Budimpešti i Sarajevu kao i njihovih glavnih ureda te vojničkih oblasti uključivo i oružništvo, jer se i ono u prešnim slučajevima moglo obratiti neposredno na glavne urede defenzivno doglasne službe u Zagrebu, Osijeku, Zemunu, Mitrovici i Sušaku, imali putem pošte u ovjerovljenom prijepisu slati središtu u Zagreb, a isto tako imalo se o rezultatima („posljedku“) nakon dovršenog postupka izvijestiti. Sa Glavnim stožerom (misli se na EB) samo je središnji ured mogao imati izravan saobraćaj. Iznimno u prešnim slučajevima i glavni uredi, ali su tada trebali ovjereni prijepis zamolnice glavnog stožera odmah poslati na znanje središnjem uredu.

Osobita je dužnost središnjeg ureda bila nadziranje takozvane ambulante željezničke nadzorne službe – nadziranje željezničkih putnika, koji je trebalo redovito obavljati sa svojim vlastitim organima. U osobitim slučajevima mogao je središnji ured željezničke nadzorne službe (to je bila vojna postrojba) ovlaštenje prenijeti i na glavni ured.

U ambulatnoj željezničkoj nadzornoj službi upotrijebljeni redarstveni organi središnjeg ureda i glavnih ureda trebali su zaustaviti dvojbene putnike te ih predati na daljnji postupak najbližoj

kotarskoj ili redarstvenoj oblasti uz prijavu i potvrdu u službenoj knjizi. Ujedno su glavni uredi imali obvezu o takvom postupku podnijeti izvješće središnjem uredu.

Ban je bio odredio i da se u svrhu što bržeg obavješćivanja dotičnih oblasti imao izdavati uhodarski list pod naslovom *Vijestnik*. U tom uhodarskom listu trebale su izlaziti sve potrage za sumnjivim uhodama, kao i njihove obustave, nadalje upozorenja na uhodarske varalice i nepouzdana doušnike (konfidente), kao i druge obznane, koje su bile u svezi sa defenzivno doglasnom službom. Urednički posao obavljao bi središnji ured. Ako bi glavni ured ili koja druga oblast u dogovoru sa defenzivno doglasnom službom (središnjim uredom) željela u uhodarski list uvrstiti kakovu vijest, morala je za objavu zamoliti središnji ured.

Središnji ured kao i glavni uredi imali su u poslovima defenzivno doglasne službe „u najvećem skladu općiti sa vojnim oblastima“.

Za glavne urede bilo je određeno da neće voditi nikakve vlastite očevidnosti (evidencije), jer je za njihovo vođenje bio zadužen središnji ured, ali ih je bilo potrebno o svakom slučaju uhodarstva obavijestiti.

Tom Naredbom stavljena je izvan snage naredba bana od 6. lipnja 1914. broj 86 res, kao i naredba br. 1235 sdds od 12. srpnja 1915. (potonju ne nalazimo u arhivu pa nam njen sadržaj ostaje nepoznat).

Iz same banske Naredbe od 20. srpnja 1915. ne saznajemo ništa o mogućim razlozima preustroja SDDS-a 1915. g., no možemo skrenuti pozornost na par okolnosti kao mogući uzrok i/ili povod preustroja.

Reformom unutar ugarske vlade 20. srpnja 1915. u okviru V. redarstvenog odjela Ministarstva unutarnjih poslova, osnovan je pogranično-redarstveni odsjek, u kojem je skriven ugarski središnji ured za defenzivnu doglasnu službu pod nazivom Obrambena doglasna centrala (VHK) koji je djelovao još od lipnja 1914. Pogranično-redarstveni odsjek postao je nadređen svim pograničnim redarstvenim satništvima u Ugarskoj u njihovim redovnim zadaćama, ali su oni bili obvezni pružiti asistenciju VHK-u u borbi protiv uhodarstva. Pomoć VHK-u u Budimpešti pružalo je Nadsatništvo državnog redarstva glavnog grada Budimpešte. Za financiranje VHK-a određen je proračun pograničnog redarstva. O tome je ugarski ministar unutarnjih poslova obavijestio 15. kolovoza 1915. ZV u Zagrebu, što mu je već ranije bilo najavljeno preko vojnih krugova.⁴⁰⁸

⁴⁰⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5687, 1746/15 (uloženo u 9/14), br. 2587.

Činjenica je da je Žiga Maravić djelovao od početka rada s visokim stupnjem samostalnosti u odnosu na bana Skerlecza, na način da se dopisivanje između svih središnjih ureda defenzivno doglasne službe (austrijskog, ugarskog, bosansko-hercegovačkog) i bansko hrvatskog odvijalo mimo bana. No takav način rada bio je definiran na konferenciji u Ministarstvu rata u Beču 1914., pa tome Skerleczi nije ni mogao prigovarati, bar ne otvoreno. Pravi kamen smutnje je predstavljalo zapravo tako dopisivanje glavnog ureda vojne obavještajne službe u Zagrebu (*Nachrichtabteilung*), pa i samog zapovjedništva 13. zbornice (*Generalstabschef*) i zagrebačkog vojnog zapovjednika (*Militärkommandant*) izravno sa SDDS-om u Zagrebu, koje je bilo naročito intenzivno, ako ne na dnevnoj, tad na tjednoj bazi. To je u Skerlecza moglo proizvesti utisak da su zagrebački vojni zapovjednik general Scheure i upravitelj SDDS-a Maravić razvili prebliski kontakt i da je Maravić zapravo pod prevelikim utjecajem Scheurea, a time i vojnih krugova.

Izgleda da se tijekom 1915. Skerleczi opetovano zbog toga žalio i samome Tiszi. Ugarski ministar predsjednik uspio je postići da se Scheure u Zagrebu zamjeni s novim vojnim zapovjednikom, a kao izlika je vjerojatno iskorištena afera Runjanin, premda je bilo i drugih prijepora (npr. afera Bošnjak), dok Skerleczi uz to provodi reformu defenzivno doglasne službe. Nominalno povod za to, bio je želja da se ustroj defenzivno doglasne službe u banskoj Hrvatskoj uredi na isti način na koji je bio uređen u Ugarskoj, s obzirom da je banska Hrvatska pripadala kruni Svetog Stjepana, bez obzira na visoki stupanj autonomije u unutarnjim poslovima. Obrambena doglasna centrala (VHK) kao središnji ured defenzivno doglasne službe Ugarske djelovala je ne kao samostalan ured pri ugarskoj vladi u Budimpešti već u okviru ugarskog Ministarstva unutarnjih poslova (*Magyar királyi Belügyministerium*) kao posebni V. redarstveni glavni odjel (*V. Rendőri főosztálya látja*), koji je bio nadređen pograničnim redarstvenim satništvima. Srpnja 1915. dolazi do promjene na način da su u okviru V. redarstvenog glavnog odjela osnovani odsjeci i VHK je skriven pod Odsjekom za pogranična redarstvena satništva (*Határrendőrségi alosztályának*). I sama vojska upozorila je Maravića da relativno slabiji rezultati SDDS-a u Hrvatskoj u poredbi sa Bečom, Sarajevom i Budimpeštom, mogu imati veze s nepostojanjem vlastitih podređenih organa. Pa je isti koncept po uzoru na Ugarsku primijenjen tako 1915. i u banskoj Hrvatskoj, pri čemu je i nadalje za svoj rad SDDS u Zagrebu (sada formalno pod nazivom Odsjek IV-B) u svim poslovima uhdarstva ostao izravno podređen *Evidenzbureau*. Stoga je pitanje - je li težnja da se ustroj defenzivno doglasne službe, kao i poboljšanje rada, uredi po ugarskom modelu bio zapravo i uzrok preustroja ili je uzrokom bio naprijed navedeni konflikt civilnih i vojnih vlasti koji se onda zapravo prelamao i u borbi za utjecaj nad radom SDDS u Zagrebu između Austrije i Ugarske. Pored navedenog ne možemo niti zanemariti mogućnost da su takav razvoj događaja priželjkivali i

određeni krugovi u okviru Koalicije jer bi im provedenom reformom bilo moguće lakše doći do povjerljivih informacija o radu Središnje defenzivno doglasne službe, naravno ne iz časnih namjera.

Jedan od razloga preustroja mogao se očitavati i u želji da se rad SDDS što više prikrije. On je trebao biti tajan i što većem broju činovnika koji su radili u različitim vladinim uredima, županijskim i kotarskim nadležstvima i drugim institucijama, poput pošte i sl. Sam SDDS je u cijeloj Austro-Ugarskoj bio vrlo tajna organizacija i jedino je njegov ured u Zagrebu djelovao pod tim nazivom. Svi ostali središnji uredi u Monarhiji djelovali su prikriveno pod drugim nazivima: Policijska direkcija (Redarstveno ravnateljstvo) u Beču, Obrambena doglasna centrala u Budimpešti prikriveno kao Odsjek za pogranična redarstvena satništva Ministarstva unutarnjih poslova te u Sarajevu kao Predsjedništvo Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine.

U svjetlu očekivanog preustroja SDDS-a u Hrvatskoj valjalo bi sagledati i promemoriju banu Skerleczu od 10. srpnja 1915. u kojoj se poziva na spis broj 518 od 22. svibnja 1915. te izraženu spremnost EB-a, AOK-a, kao i pojašnjenja koje je pukovnik Ronge dao Maraviću. Zanimljivo je da je Maravićeva promemorija Skerleczu pisana njemačkim jezikom.

U promemoriji se navodi da vezano za potrebu preustroja središnji ured Zagreb nema vlastitih podređenih izvršnih organa pa da je stoga uspjeh njegovog djelovanja manji od uspjeha koji postižu središnji uredi Beč, Budimpešta i Sarajevo. No da je rad središnjeg ureda u svakom slučaju bio značajan bilo je vidljivo iz proračunskih troškova koje su primjerice Beč i Budimpešta izdvajali za izvršne organe (operativce). Prema Maraviću Ronge je spomenuo da premda središnji ured nije imao vlastitih podređenih izvršnih organa koji bi bili financirani iz njihova proračuna, ipak se na vrhu svakog glavnog ureda nalazio povjerljivi činovnik koji je dodjeljivao zadaće koje su se provodile na najbrži i najtočniji način, tako da je i uspjeh središnjeg ureda Zagreb, osobito kad ostali središnji uredi nisu mogli iz različitih razloga istodobno djelovati, isto tako trebalo uzeti u obzir, uzimajući u obzir njegove vlastite raspoložive resurse.

Izaslanik AOK-a Ronge bio je suglasan da Maravić banu izrazi stav vojnih vlasti kako bi središnji ured u banskoj Hrvatskoj trebao dobiti vlastite izvršne organe. Pri čemu bi od strane Zemaljske vlade za njegov rad trebalo osigurati godišnje najmanje 50.000 kruna radi angažmana potrebnog broja redarstvenih agenata i doušnika, koje bi kontrolirali državni činovnici raspoređeni na mjesta voditelja glavnih ureda. Ronge je povjerio Maraviću, da će AOK o tome i izravno kontaktirati bana.

Za detaljnija daljnja saznanja, Maravić je iskazao da ih je dobio u središnjim uredima u Beču i Budimpešti. Tako je defenzivno doglasna služba u Beču djelovala kao državno policijska referada pri Redarstvenom ravnateljstvu i izravno je bio podređena ravnatelju bečke policije. Bečki središnji ured imao je vlastite podređene izvršne organe, tako da je pored samog voditelja djelovalo još četiri činovnika, 3 manipulativna činovnika, 40 detektiva i 15 konfidenata. Činovnici su bili podijeljeni u platne razrede od VII. do X. klase, a manipulativni činovnici od IX. do XI. klase. Detektivi su pored godišnje plaću dobivali i dodatak od oko 2.000 kruna što nije uključivalo putne troškove, a konfidentima se isplaćivalo godišnje od 2.400 do 4.800 kruna. Za sve svrhe SDDS-a Redarstveno ravnateljstvo u Beču raspolagalo je s godišnjim proračunom od 232.000 kruna te s dodatnih 33.000 kruna za putne troškove, pri čemu su svi agenti imali na željeznicama besplatne karte. Zamjenik voditelja središnjeg ureda bio je u rangu činovnika VII. klase. Voditelj bečkog SDDS-a svakih je osam dana brifirao ministra unutarnjih poslova Cislajtanije o značajnijim sigurnosnim događajima tijekom proteklog tjedna.

Središnji ured u Budimpešti djelovao je kao Odsjek za pogranična redarstvena satništva u Ministarstvu unutarnjih poslova i posjedovao je vlastite izvršne organe i to 56 redarstvenih agenata te doušnika po potrebi. Redarstveni agenti bili su XI. platnog razreda. Pored plaće isplaćivao im se godišnji dodatak od 1.800 do 2.400 kruna. Doušnici su dobivali nagradu ovisno o svome uspjehu. Za potrebe rada budimpeštanski SDDS-a imao je na raspolaganju godišnji proračun od 200.000 kruna, a za putne troškove još 160.000 kruna. Izvješća o radu ugarskom ministru unutarnjih poslova podnosio je voditelj odsjeka za pogranična redarstvena satništva kao šef ugarskog SDDS-a.⁴⁰⁹

S obzirom na navedeno raspoloživo ljudstvo i financijska sredstva nije čudio veći uspjeh u radu središnjih ureda u Beču i Budimpešti u odnosu na zagrebački i stoga je Maravić podnio prijedlog banu da se SDDS Zagreb koji je predstavljao državno policijsku referadu pri predsjedništvu Zemaljske vlade, preuredi tako da bude samostalni odjel pod Predsjedništvom zemaljske vlade. U tom odjelu kreirali bi se i predsjednički akti državnog redarstva, dok su dotada takvi morali biti pripremani od samog Predsjedništva.

Voditelju središnjeg ureda u Zagrebu morala bi se za vođenje poslova dodijeliti tri činovnika (*Konzpertsbeamten*), pri čemu bi jedan bio određen i za zamjenika voditelja u rangu VII. platnog

⁴⁰⁹ Ovdje moramo pripomenuti da Tisza nije vjerovao u veličinu obavještajne opasnosti. Smatrao je da vojna obavještajna služba goni „utvare“ što je po njemu poprimalo razmjere hysterije. Stoga nije čudilo što su glavni uredi civilne defenzivno doglasne službe u Ugarskoj podređeni VHK-u Temišvar i Hermannstadt (danas Sibiu, Rumunjska) bili uspostavljeni, ali tek u srpnju 1915., no bez ikakvih daljnjih instrukcija i s nedovoljno novca, jer je Tisza bio uvjeren da je budimpeštansko državno redarstvo (Nadsatništvo državnog redarstva stolnog glavnog grada) odlično u defenzivno doglasnim poslovima i da nema potrebe da se s time bave i lokalne vlasti, RONGE, *Kriegs*, 192.

razreda. S obzirom na veliki rad na vođenju očevidnosti u SDDS-u bilo je nužno potrebno osigurati i dva manipulativna činovnika, pri čemu bi pri kreiranju novog odjela bila potrebna još dva. Pri tome bi Središnji ured imao svoju vlastitu egzekutivu, kao i potrebnu kontrolu nad glavnim uredima, za što bi mu nužno bilo staviti na raspolaganje bar 10 detektiva i 10 doušnika. Detektivi bi morali biti zaposleni kod SDDS-a, dok bi se doušnici angažirali preko glavnih ureda, kako se primjerice radilo u Ugarskoj.

Detektivi bi bili raspoređeni u XI. platni razred, a doušnici plaćeni po učinku. Maravić je iznio i prijedlog troškova - za namještenje 10 redarstvenih agenata u XI. platnom razredu, pri čemu bi za 6 agenata s dodatkom od 1.810 kruna, a za 4 s dodatkom od 2410 kruna, trebalo godišnje 20.500 kruna. Za 10 konfidenata koje bi se plaćalo cca 200 kruna mjesečno trebalo bi godišnje 24.000 kruna, a za troškove puta i istraživanja još 10.000 kruna, što bi sve skupa godišnje iznosilo 54.500 kruna. Pored toga trebalo bi ishoditi besplatne karte za vlak za redarstvene agente SDDS-a. Maravić je zamolio bana da ovaj prijedlog uzme u razmatranje s najvećom pomnjom. Činjenica je da je na promemoriji koju je Maravić napisao vidljivo kako je ban vlastoručno podcrtao ukupno tražen iznos od 54.500 kruna i pri tome se parafirao što je smatramo značilo i da je odobrio prijedlog reforme SDDS u banskoj Hrvatskoj, kao i financijska sredstva.⁴¹⁰ Iza toga slijedile su i banska naredba od 30. srpnja 1915. (o diobi IV. Odsjeka na odsjeke IV.A i IV.B) kao i banska naredba od 20. srpnja 1915. (o priključenju SDDS-a Odsjeku IV.B). Ova potonja stupila je na snagu 15. kolovoza 1915.

Bilo kako bilo, moramo istaknuti da je prema sadržaju spisa vidljivo kako je po provedenom preustroju u okviru Odsjeka IV-B nastavila i po ljudstvu i po funkcijama djelovati Središnja defenzivno doglasna služba, kad već ne i pod nazivom. Naime svi dopisi koji se odašilju (uz pokoju iznimku) sve do kraja rata adresirani su na Središnju defenzivno doglasnu službu, u Odsjeku IV-B po njihovom zaprimanju svi dopisi su urudžbirani u posebni urudžbeni zapisnik pod oznakom: s.d.d.s., dok je izlazne dokumente iz tematike SDDS-a Maravić ovjeravao s pečatom na kojem je pisalo: „Zemaljska Vlada – Središnja defenzivno doglasna služba“. Inače taj pečat počeo se koristiti tek u kolovozu 1915., dakle nakon provedenog preustroja! Dok je ranije dokumente SDDS-a Maravić ovjeravao s pečatom „Redarstvenog odsjeka“.⁴¹¹ Sukladno navedenom i Hrvatski državni arhiv vodi posebno arhivsko gradivo SDDS-a, u odnosu na arhivsku građu odsjeka IV-B za pogranična redarstvena satništva, pod oznakom UOZV-SDDS.

⁴¹⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5702, bez broja (b.b.)

⁴¹¹ HDA u svom arhivu, fondu 79, OUZV-SDDS sadrži tisuće dokumenata, zaprimljenih ili ovjerenih na taj način. Vrijedi i obratno za seriju OUZV-Odsjek IV-B za P.R.S. u istome fondu.

Maravić je naravno nadalje bio istodobno i upravitelj Odsjeka IV-B za redarstvena pogranična satništva koji je (pored poslova SDDS-a) imao i svoj vlastiti djelokrug i to kako smo naprijed naznačili u klasičnim poslovima: pograničnog redarstva, rješavanja pravnih lijevaka o putovničkom poslu, rješavanja pravnih lijevaka o stanovanju inozemaca, nadzoru nad redarstvenim oblastima glede predmeta spadajućih u djelokrug odsjeka; davanja mnijenja odsjeku IV-A o molbama za dozvolu sakupljanja prinosa u dobrotvorne ili ine svrhe, davanja mnijenja u svezi sa osnivanjem i raspustom svih društava koja su spadala pod ustanovu carskog patenta od godine 1852., tiskovnim poslovima te provođenja zakona o pravu skupljati se, nadalje višeg državnog redarstva i tiskovnog redarstva, poimenično nadzora tiska i novina, dozvola za prodavanje periodičnih i inih tiskopisa (novina) te uređivanja glede oduzimanja pogodnosti poštanskog otpremanja pojedinih tiskopisa koji su pisali neprijateljski protiv države i zemlje. Dokumenti iz redovnog djelokruga Odsjeka IV-B (osim spisa SDDS-a) urudžbirani su kao posebni predmeti Odsjeka IV-B i ovjeravani s posebnim pečatom „Odsjeka IV-B“.

S obzirom da smo opisanim ustanovili kako je SDDS bez obzira na preustroj zadržao potpunu funkcionalnu autonomiju u poslovima uhodarstva i to do kraja rata, sve njegove aktivnosti i nadalje vodimo pod nazivom SDDS-a, a ne Odsjeka IV-B, jer se uostalom u korespondenciji unutar zatvorene omotnice pošta i dalje adresirala na SDDS.

3.4. Aktivnosti vezane za suzbijanje srbijanskog uhodarstva, analiza pojedinih slučajeva

SDDS je nastavio prikupljati podatke o mogućem srbijanskom uhodarstvu (špijunaži) u Austro-Ugarskoj i banskoj Hrvatskoj.

Putem Predsjedništva Zemaljske vlade SDDS je 2. siječnja 1915. obaviješten da je vladin povjerenik u Gospiću saznao kako je Dmitar Olbina sina Jankov član *Crne ruke* u Srbiji. Isti je prije rata „snubio žiteljstvo“ za iseljenje u Novu Srbiju, a raspolagao je sa 240 kruna u štedionici, što je bilo određeno za konfiskaciju.⁴¹²

Vojno zapovjedništvo Zagreb 11. siječnja 1915. obavijestilo je SDDS, da je prema dojavi Etapnog zapovjedništva vojnih postrojbi za Balkan (*Armee-Etappenkommando der Balkanstreitkräfte*) izvjesni Fröhlich, vojni dobavljač iz Karlovca u Hrvatskoj, politički i uhodarski sumnjiv. Taj Fröhlich je sa Intendaturom Etapnog zapovjedništva 5. armije osnovao i trgovinu za

⁴¹² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 18/15, br. 9367/Pr.

opskrbu, što je moglo biti opasnim. Bio je poznat kao angažirani član „Srpsko-hrvatske koalicije i kao veliki prijatelj Srba“. Sam nije posjedovao spomena vrijednih informacije, nego je do njih dolazio iz natječajnih postupaka za opskrbu vojske. No iz postupka vojne nabave, kao i iz trgovačke radnje, to bi se moglo naveliko izmijeniti, pri čemu je mogao postati vrlo pogodna osoba za prikupljanje informacije o Austro-Ugarskoj pod pretpostavkom, da moguće nije djelovao trgovački u vlastito ime, već da je bio podmetnuta osoba koja je bila poslana i financirana od skrivene tvrtke iz Kraljevine Srbije, što bi vodilo k veleizdaji.

Vojne vlasti držale su da bi trebalo završiti poslovanje s Fröhlichom i pod cijenu novčanog gubitka za državu, ako bi raskid kakvog ugovora prouzročio trošak, jer je radi viših interesa trebalo takvoj osobi onemogućiti pristup vojnim krugovima i informacijama. A osim toga nije bilo isključeno „da je uključen ili bi mogao biti uključen u kakve prljave i opasne namjere, sada ili ubuduće“. Vojno zapovjedništvo očekivalo je uhićenje Fröhlicha od strane Redarstvenog povjereništva Zagreb. O ovome je obavješteno i zemaljsko Oružničko zapovjedništvo u Zagrebu. U slučaju mogućeg uhićenja Fröhlicha od strane nadležnih redarstvenih tijela, bilo je potrebno provesti osobnu premetačinu kao i premetačinu kuće u smislu Naredbe 4. odjela br. 6301 iz 1914. povezane s okružnicom Predsjedništva br. 52 od 9. siječnja 1915. Oružništvo je primilo na znanje da bi moglo tako uredovno postupiti, ako bi Redarstveno povjereništvo Zagreb pokušalo izbjeći Fröhlichovo uhićenjem. U tom smislu obavještene su i nadležne redarstvene vlasti.⁴¹³

Redarstveno povjereništvo u Karlovcu izvijestilo je 15. siječnja 1915. da se Mavro (Moritz) Fröhlich rodio 1875. u Karlovcu, „izraelitičke je vjere“ te se nalazio u Karlovcu, u koji je stigao istoga dana pod pratnjom iz Indije. U njoj je bio od strane Etapnog vojnog zapovjedništva uhićen kao politički sumnjiv te predan kotarskoj oblasti Karlovac na interniranje, s time da se iz grada Karlovca nikuda nije smio maknuti, a bilo mu je zabranjeno i kretanje blizu vojnih objekata. Interniran je u vlastitom stanu, ispred kojeg je postavljena redarstvena straža. Fröhlich je bio jedan od najuglednijih karlovačkih građana, posjedovao je veliku ciglanu, vinograde i više kuća. Bavio se trgovinom kolonijalne robe na veliko, zatim veleprodajom vina, rakije, petroleja te ostvarivao godišnji promet preko milijun kruna. Bio je jedan od najvažnijih i najagilnijih gradskih zastupnika, a politički je pripadao Koaliciji. Njegovo ponašanje redarstvo je do tada cijenilo u svakom pogledu korektnim.⁴¹⁴

⁴¹³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 43/15, br. 46.

⁴¹⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 54/15 (uloženo u 43/15), br. 15 pr.

Vojno zapovjedništvo Zagreb požalilo se SDDS-u 27. siječnja 1915. kako do toga dana Redarstveno povjereništvo Karlovac nije obavilo premetačinu u Fröhlichovoj kući, čime je imao priliku uništiti materijale koji bi ga moguće teretili. S obzirom na sve, Vojno zapovjedništvo očekivalo je da se Fröhlicha stavi pod strogi policijski nadzor i zabrani mu svaka poslovna komunikacija sa vojnim vlastima, kao i ulazak u vojna zapovjedništva ili vojarne. SDDS je bio zamoljen da eventualna daljnja saznanja priopći Etapnom zapovjedništvu.⁴¹⁵ Od vojske predložene mjere SDDS je i odredio 29. siječnja 1915. Redarstvenom povjereništvu u Karlovcu, s tim što je Fröhlichu ukinuta internacija.

Dana 28. ožujka 1915. i Zemaljska vlada za BiH obavijestila je SDDS kako Mavra Fröhlich drži politički sumnjivom osobom.⁴¹⁶ Etapno zapovjedništvo 27. ožujka 1915. tražilo je da se nad Fröhlichovom korespondencijom uspostavi strogi nadzor, a osobito o njegovim mogućim obvezama prema direktoru tvrtke *Socher&nasljednici* Vladimirom Matijevićem, što je SDDS i odredio.⁴¹⁷ Očigledno po provedenim dodatnim provjerama i/ili konzultacijama Vojno zapovjedništvo 18. srpnja 1915. izvijestilo je SDDS da se policijski nadzor nad Fröhlichom može „dignuti“ tj. ukinuti.⁴¹⁸

Etapno zapovjedništvo za balkansku silu 2. veljače 1915. javilo je SDDS-u Zagreb kako se očekivao ulazak u Monarhiju pet Španjolaca i to Hassana Avramba, Alberta Benbassata, Spiridona Florentina, Moise Maschiacha i Simona Jude Berankoffa s turskim putovnicama ili drugih neutralnih zemalja. Sumnjalo se da su bili zavrbovani i radili za srbijansku obavještajnu službu, o čemu je Maravić obavijestio sve glavne urede.⁴¹⁹

Redarstveno ravnateljstvo Beč obavijestilo je 25. veljače 1915. SDDS kako je uočeno krijumčarenje lijekova iz Monarhije u Srbiju od strane Bugarina Kruma Grucaroffa iz Vidina, preko mjesta Calafat blizu rumunjsko-srbijansko-bugarske tromeđe. Iz suprotnog smjera unosio je srpsku propagandu. Grucaroff je radio za inženjera Franza Krála, Čeha izbjeglog iz Monarhije, koji je tada živio u Bugarskoj i bavio se proruskom propagandom. Pored toga od istog izvora saznalo se da su se transporti iz šećerane u Gorno Orechowici kod Rustschuka, koristili za krijumčarenje stvari iz Monarhije u Srbiju.⁴²⁰

⁴¹⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 120/15 (uložen u 43/15), br. 46.

⁴¹⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 491/15 (uložen u 43/15), br. 1885 pr. 544-3 Z.St.

⁴¹⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 519/15 (uložen u 43/15), br. 81.

⁴¹⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 1323/15 (uložen u 43/15), br. 653.

⁴¹⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 242/15, br. 140.

⁴²⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 334/15, br. 2649.

Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu skrenula je pozornost 27. veljače 1915. SDDS-u na Petra Uzelca, rodom iz Gospića, starog oko 70 godina koji je tada živio u Beču. U periodu od 1875. do 1878. bio je jedan od vođa pobune u jugozapadnom dijelu Bosne te je tada polučio određene zasluge i za Monarhiju. Nakon okupacije BiH živio je u Kulen Vakufu, kotar Bosanski Petrovac, gdje je uspješno vodio trgovinu. Znao je politički rovariti i spletkariti među stanovništvom u korist Rusije i kuće Romanov, pri tome je raspačavao ruski tisak, kao i krijumčario ruske crkvene molitvenike s molitvama za ruskog cara. Uzelac je lihvarski ostvario korist nad nekim nevještim muslimanima, koji su ga zato uzeli za taoca, pa nakon što su ga vlasti uspjele osloboditi, zbog mira i reda protjeran je 1883. iz BiH. Nakon toga živio je neko vrijeme kao novinar u Istanbulu, otkud je održavao vezu sa protivnicima Monarhije. Nakon toga odselio se za Beograd, otkuda je često pismima molio različite političke čimbenike da mu dopuste povratak u BiH. Bio je spreman osnovati i odštetni fond od 70.000 kruna – što je vjerojatno imalo vezu s financijskim makinacijama zbog kojih je bio protjeran iz zemlje. Početkom veljače 1915. obratio se ponovo sa molbom zajedničkom ministru financija za dopuštenje povratka u BiH, ali odgovoreno mu je negativno. Zemaljska Vlada za BiH skrenula je pozornost na Uzelca svim središnjim uredima tražeći da ga imaju pod nadzorom u slučaju da se kod njih pojavi.⁴²¹

Zemaljska vlada u Sarajevu 4. svibnja 1915. obavijestila je o saznanjima glede Petra Uzelca vladina povjerenika za ličko-krbavsku županiju. Uzelac je bio znan i pod imenom Sikmanović, rođen 1841. u Ondiću, kotar Udbina, kao seljački sin. Pučku školu pohađao je u Udbini, a kao petnaestogodišnjak otišao je za Karlovac. Zaposlio se u mlinu, gdje je pokazao i talent za knjigovođu. Poslije se osamostalio kao trgovac i trgovao je mnogo sa srpskim svećenicima Šerakom i Gutešom te jednim monarhijskim poručnikom. Njih trojica bili su optuženi 1863. zbog veleizdaje i uhićeni. Tom zgodom Uzelac nije bio uhićen, a ostalo je nepoznato zašto. Uzelac je bio oženjen sa kćerkom grko-istočnog popa Stanića, no supruga mu je umrla bez potomstva. U sedamdesetim godinama 19. stoljeća Uzelac je bio uhoda Kraljevine Srbije, a špijunirao je i u korist Rusije, za što je primio novčanu nagradu u visini od 40.000 do 50.000 rubalja. Kako su ga Srbi i Rusi počeli držati prevarantom, ponudio je svoje usluge Monarhiji te se naselio u Donji Lapac gdje je živio do okupacije BiH. U to doba imao je podružnicu svoje trgovine u Kulen Vakufu, vođenu od jedne Crnogorke imenom Petrović, koja je kasnije umrla. U Kulen Vakufu u isto vrijeme živio je i poreznik Božo Prica koji je zajedno sa Uzelcom prevario tamošnji narod zbog čega su obojica izgnani iz BiH. Poslije se Uzelac zaposlio kao sudski pisar u Korenici, no odselio se u Istanbul i potom u Veneciju. Početkom rata svom ocu Nikoli Uzelcu poslao je pismo u Veliku Popinu

⁴²¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 343/15, br. 602-1.

(Gračac). Otac mu je nekada bio gostioničar u Velikoj Popini, a u trenutku podnošenja izvješća građevinski poduzetnik na izgradnji pruge Ogulin – granica. Za ovo pismo Petra Uzelca ocu, kotarsko predstojništvo saznalo je od poštanskog činovnika Omčikusa kojemu je to ispriopovjedila supruga Nikole Uzelca. Okolnost dopisivanja s drugim osobama još nije bila utvrđena. S obzirom na opisano izlazilo je da je Uzelac bio osoba mutne prošlosti te se nije mogla isključiti mogućnost da je došao iz Venecije u Beč, u špijunskoj službi protiv Monarhije.

Pročulo se da je izvjesni profesor Simić o Uzelcu pisao brošuru u kojoj ga je opisivao pogubnom i opasnom osobom za državu i društvo. I o toj brošuri kotarske vlasti Donjeg Lapca saznale su od poštara Omčikusa. Prije objave brošure profesor Simić prijateljevao je s Uzelcom. Je li Uzelac iza 1879. boravio i koliko dugo u Hrvatskoj nije se moglo utvrditi, premda su postojale nedokazane pretpostavke da je bio u Zagrebu 1903. za vrijeme srpskih nemira.⁴²²

EB je 11. ožujka 1915. obavještavajući o uhodarskim aktivnostima izvjesnog Rumunja Johanna Veresa u Ugarskoj podredno izvijestio i o načinima na koje je srbijanska obavještajna služba pokušava djelovati u Monarhiji. Tako je bilo opaženo da su u posljednje vrijeme iz Srbije u Monarhiju češće dolazili različiti umjetnici, ali i bludnice sa obavještajnim zadaćama, pretežno su imale ugarsko državljanstvo. A bio je zabilježen čak i slučaj dviju Nizozemki koje su se bavile uhodarstvom u korist Srbije.⁴²³

U Sinju je bio uhićen Anton Tomić iz Zagreba zbog sumnje na uhodarstvo. U njegovom stanu u Zagrebu, u nazočnosti njegove supruge, provedena je premetačina iz razloga što su vlasti kod samog Tomića našle papir koji je sadržavao ključ za šifriranje sljedećeg sadržaja: „Stanko – ništa, Stanislav – Poljska, Papa – Srbija, Vater – Karpati, sin – naprijed, Mandi – nazad.“ Pri premetačini stana nađena je Tomićeva korespondencija sa sinom Stanislavom koji je kao jednogodišnji dobrovoljac služio vojsku u Komáromu (Ugarska). U tim pismima iznio je detaljan opis utvrde Komárom, kao i različite događaje iz vojnog života garnizona. Vlastima je bilo znano da je sam Anton Tomić ranije više godina živio u Srbiji. O tome je Redarstveno povjereništvo u Zagrebu izvjestilo SDDS 7. travnja 1915., a prema brzojavi Vojnog domobranskog suda iz Mostara, ispostave Sinj (*Gericht des Militär als Landwehrkommandos in Mostar, Expositur Sinj*), kod koje se Tomić nalazio u pritvoru.⁴²⁴ No kako nikakvi drugi otegotni čimbenici nisu za Tomića bili utvrđeni, odnosno nije utvrđena njegova moguća povezanost sa stranom obavještajnom

⁴²² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 799/15 (uloženo u 343/15), br. 602-3.

⁴²³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 382/15, br. 2687.

⁴²⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 539/15, br. 219.

službom, Vojno zapovjedništvo Zagreb obavijestilo je 31. srpnja 1915. SDDS da je Tomić pušten na slobodu i da se može brisati s liste politički sumnjivih.⁴²⁵

Vežano za postupak prema Mihajlu Merčepu, zagrebačkom fotografu, rođenom 1864. u Dubrovniku, zavičajnog u Bileći, Hercegovina, pravoslavcu, koji je prije rata održavao kontakte s određenim srpskim oficirima, Redarstveno povjereništvo Zagreb 20. lipnja 1915. priopćilo je SDDS da je isti bio odmah po izbijanju rata kao uhodarski sumnjiva osoba interniran u vojnom garnizonskom zatvoru u zagrebačkoj Novoj Vesi. U prosincu 1914. otpušten je iz internacije i nastavio je živjeti i raditi u Zagrebu bez ikakvog nadzora. S obzirom na njegove kontakte sa srpskim oficirima, kada je primjerice u Zagrebu jednom prilikom razgovarao sa Čedomilom Kovačevićem, gostom hotela Palace u kojem se lažno prijavio kao trgovački putnik, a naknadno je ustanovljeno da je riječ o topničkom kapetanu, kao i česta Merčepova putovanja u Srbiju, postojale su osnove sumnje da uhodari u korist Srbije. Držala se poželjnim njegova nova internacija.⁴²⁶ U taj slučaj bila je uključena i informacija o dalmatinskom studentu Đuri Stipetzu (još i Štipec). Isti je bio poznat kao politički vrlo sumnjiva osoba pa je i samom redarstvu nejasno zašto je još bio na slobodi. Stipetz je tada bio jednogodišnji dragovoljac kod 37 pješачke pukovnije (*Infanterie Regiment*) u Doboju, no glede oboljenja od trahoma, upućen je na liječenje u bolnicu Sestara milosrdnica iz koje je izlazio u grad u civilnoj odjeći, premda je bio vojnik. Za njega se znalo da je bio jedan od vođa nacionalističkog pokreta u Zagrebu i kao takav izazvao je demonstracije na kojima je zajedno sa Marjanovićem, Kirinom, Čerinom, Bavčevićem, Rothom izvikivao: „*Abzug* (nj.: dole) Austrija! *Abzug* Franjo Josip, Živila Rusija, Živila Srbija“, itd.

Protiv Stipetza je zbog protumonarhijskog ponašanja u Dalmaciji bio pokrenut postupak i iščekivalo se njegovo uhićenje. Za njega se smatralo da je nesumnjivo član veleizdajničke organizacije, a redarstvo navodi: „sada se po Zagrebu slobodno kreće i sreće s ljudima, pa nije isključeno da svoje veleizdajničke djelatnost još produbljuje i širi. Bilo potrebno da ga vojne vlasti stave pod strogi nadzor“. Uz to primijećeno je da se Stipetz često sretao s zastupnikom Wilderom, od kojega je primao i određenu novčanu potporu. Prema povjerljivoj dojavi izgledalo je kako je Wilder svojedobno rekao Jakšiću koji je bio umješšan u Schäferov atentat da ga ne može potpomoći jer je već stipendirao Stipetza i još jednog dalmatinskog studenta. No poručio je Jakšiću: „Dečki ostanite svi na okupu. Ja ću vas trebati, da dignemo most između Hrvatske i Mađarske“. Redarstvo je imalo određena saznanja o nacionalistu Branku Mrvošu, prisnom prijatelju Srđana Budisavljevića. Mrvoš je ranije sudjelovao u protumonarhijskim demonstracijama, a bio je jedan

⁴²⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 1446/15 (uloženo u 539/15), br. 525.

⁴²⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 1077/15, br. 462.

od organizatora proslava Njegoševe slave. Redarstveno povjereništvo držalo je potrebnim da vojne vlasti ograniče kretanje Stipetza, a Mrvoša interniraju u zavičajno Vrbovsko jer inače „ako se tako sumnjive osobe slobodno kreću okolo, sve poduzete mjere protuobavještajnog rada postaju iluzorne“ (original, nj.: *denn wenn solche Individuum frei herumlaufen, so sind doch alle getroffenen Massnahmen zur Abwehr der Spionage illusorisch*). Maravić je 28. listopada 1915. odredio interniranje Mrvoša.

Tome su se pridružila i izvješća Redarstvenog povjereništva Zagreb od 17. rujna 1915. vezano za Stevu Stojanovića bivšeg upravitelja srpske škole, rođenog 23. kolovoza 1883. u Bujavici, a zavičajnog u Čagliću, Pakrac, oženjenog, grko-istočne vjeroispovijesti, dobro poznatog redarstvu. Došao je 1911. iz Beograda u Zagreb navodno radi proučavanja zemljoradničkih zadruga. No pretežno je boravio u Bosni, a dijelom u Bjelovaru otkud mu je bila supruga Katarina rođena Slavujević. U Banja Luci radio je kao učitelj analfabetskog tečaja. Zemaljska vlada za BiH 26. prosinca 1912. obavijestila je kotar Pakrac da je Stojanović sumnjiv zbog čestih putovanja i priređivanja sokolskih vježbi, kojim zgodama je agitirao za *Narodnu odbranu*, a vrlo su ga zanimale i vojne aktivnosti na željeznici te planovi vojnih transporta u slučaju rata. Poduzeta premetačina nije dala materijala za kazneni progon, no budući je nedozvoljeno posjedovao oružje zbog pogibelji za javni mir i red osuđen je na 8 dana zatvora i progon iz BiH. Prvo se nastanio u Pakracu, gdje je bio pod nadzorom, no zamolio je dozvolu za odlazak u Bjelovar radi spajanja obitelji. Nastanjenje mu je dozvoljeno uz nadzor, međutim nije otputovao u Bjelovar supruzi, već je ustanovljeno da se doselio u Zagreb i zaposlio kod jednog srpskog humanitarnog društva. U Zagrebu je kod njega obavljena premetačina, no osim par neobjavljenih članaka u kojima je pisao o albanskom pitanju, nije nađeno ništa sumnjivo. Glede prevare vlasti – zbog traženja dozvole za put u Bjelovar, a odlaska u Zagreb, uhićen je i vraćen u Bjelovar. Za vrijeme boravka u Zagrebu družio se sa ljudima oko časopisa *Srbobran* te činovnicima *Srpskog Privrednika* i *Srpske banke* te nekim srbijanskim podanicima poput Paje Kurtovića, studenta farmacije iz Šapca i Ljubomira Stojkovića iz Leskovca (Srbija). Često je obilazio *Bosansku kavanu* u Petrinjskoj 30 za koju se znalo da je okupljalište „sumnjivih individua“. U tu kavanu zalazio je atentator Nedeljko Čabrinović, zatim Adam Pribičević, kao i brojni drugi istaknuti Srbi, kao i „oni rimokatolici koji se priznaju Srbima“. Sredinom 1913. opet dolazi u Zagreb i nastanjuje se kod Katice Rapaić. Tijekom izvida ustanovljeno je da nije bio student ikakvog učilišta, nego novinar časopisa *Srbobran*, pa je ponovo uhićen te osuđen na izgon iz grada „za vazda“.

Stojanović se družio i sa novinarima oko *Pokreta* – tako dr. Ivanom Lorkovićem, Wilderom, Krešom Kovačićem, Gašparcem, Trstenjakom, Milanom Marjanovićem, Svetozarom Pribičevićem, trafikanticom Anđelinom Bogović, pokojnim Budom Budisavljevićem, Segediem,

Jurjom Demetrovićem, Kostelskim, Trbuhovićem koji se nakon veleizdajničke parnice odselio u Ameriku. Posjećivao je i *Narodnu kavanu* gdje se družio sa dr. Medakovićem, Banjaninom, dr. Srđanom Budisavljevićem, S. Pribičevićem, dr. Herzegom, savjetnikom Braumom, dr. Dušanom Popovićem te dr. Lukinićem iz Karlovca.

Za stan koji je koristio primijećeno je da su ga rado koristili redarstvu sumnjivi ljudi, kao i pravoslavni popovi iz BiH te Srbije. Premetačinom kod Stojanovića ništa nije nađeno osim mnoštva ruskih i srpskih knjiga. Njegova supruga tada je bila na liječenju u Zagrebu, a za Stevana Stojanovića predloženo je interniranje.⁴²⁷

Tom spisu pridruženo je i očitovanje Redarstvenog povjereništva Zagreb od 30. srpnja 1914., po pitanju boravka Milana Pribičevića u Zagrebu, koje je bilo upućeno i okružnom sudu u Sarajevu. Poznato je da je 1. siječnja 1914. beogradskim brzovlakom doputovao časnik srbijanske vojske Milan Pribičević⁴²⁸ u Zagreb. Na kolodvoru ga je dočekaio zubar Jambrišak te braća Svetozar i Adam. Fijakerom br. 18 odvezli su se Milan i Svetozar u Svetozarev stan u Gundulićevoj 60, a Adam Pribičević i Jambrišak pješice su se uputili u grad. Oko 18 sati Milan i Svetozar otišli su u *Narodnu kavanu*, gdje su se sreli s Adamom i narodnim zastupnikom Gigom Jovićem. Neko vrijeme družili su se, a potom su se Milan, Adam i Svetozar zaputili u Boškovićevu 24, Adamov stan, gdje su ostali do 21.30, a nakon čega su prešli u *gostionicu Engelsfeld*, gdje su u separeu sa koalicionaškim zastupnicima ostali do 01.15 sati. Milan je potom prenoćio kod Svetozara, a drugo jutro 2. siječnja 1914. uputio se fijakerom zajedno sa Adamom zubaru dr. Dimoviću kod kojeg je ostao do 13 sati te potom otišao u Svetozarev stan. U 12.15. izišao je iz stana zajedno sa Svetozarom i otišao do *Narodne kavane*. Tu se oprostio sa Svetozarom te ponovo otišao do dr. Dimovića kod kojeg je ostao do 16.45 (koristi se izraz „ $\frac{3}{4}$ 5“⁴) otkud je izravno prešao u Adamov stan. Dana 3. siječnja 1915. otišao je u 10.00 sati dr. Dimoviću, a od njega u uredništvo *Srbobrana*, gdje je ostao do 13.00 sati te se vratio u Adamov stan. Poslijepodne se Milan Pribičević sastao u *Narodnoj kavani* sa Jovom Bogdanovićem, profesorom iz Cetinja, koji je doputovao u Zagreb 2. siječnja, a poslije toga sa dr. Dimovićem te narodnim zastupnicima dr. Kirschnerom, Grgom Tuškanom i Babić-Gjalskim.

Oko 15.30 Milan kojem se pridružio brat Valerijan, ostali su sami za stolom, a nešto kasnije pridružio im se dr. Medaković i ostao s njima do 17.30. Tada su Milan i Valerijan otišli iz kavane i to u redakciju *Srbobrana*. Potom se Milan sam zaputio dr. Dimoviću gdje je ostao do 19.00 sati.

⁴²⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 1077/15, br. 859.

⁴²⁸ O Milanu Pribičeviću i njegovom Statutu, ali općenito i o događajima u hrvatskoj povijesti od prije Prvog svjetskog rata pa do 1928. vidi: Zlatko MATIJEVIĆ, *Između sna i jave. Rasprave o hrvatskoj političkoj povijesti 20. stoljeća*, Zagreb, 2016.

Nakon toga izašao se prošetati do kavane Corso i natrag te je ostao kod Dimovića do 20.30. Potom je otišao do Jurišićeve ulice 5 i sastao se s dr. Hinkovićem i nakon što je s njim porazgovarao vratio se Dimoviću. Kod njega sastali su se sa Valerijanom i Svetozarom Pribičevićem do 02.00 sata ujutro, kada su otišli u Narodnu kavanu i u društvu dr. Dušana Popovića i dr. Jambrišaka ostali do 03.00 sata. U 03.00 Milan Pribičević otišao je u stan brata Svetozara na spavanje.

Idućeg jutra, 4. siječnja 1914. oko 11.30 Milan Pribičević izišao je sa jednim nepoznatim parohom iz Svetozarovog stana te su preko ulice Marije Valerije (danas Praška) došli do Jurišićeve 1 dr. Dimoviću kod kojeg su se zadržali do 12.30 sati. A nakon toga su prešli u stan dr. Hinkovića u Jurišićevu 5 gdje su ostali do 13.45. Od tamo zajedno su otišli do ugla Zrinjskog trga i Nikolićeve (danas Teslina) gdje su se rastali pa se paroh zaputio dalje preko Zrinjskog trga, a Milan Pribičević je otišao bratu Svetozaru kod kojeg je ostao do 18.45.

Oko 16.00 sati istog dana posjetila su ih trojica nepoznatih mladića, vjerojatno „akademičari“ koji su tamo ostali do 17.45. U 18.45 pred zgradom je stao fijaker br. 58 kojim se Milan Pribičević odvezao u Visoku 10, a od tamo na Kolodvorsku cestu 21. Dalje je otišao u Gajevu ulicu u *Građansku pivanu Engelsfeld*. Kod *Engelsfelda* bili su u društvu Milan Pribičević, te narodni zastupnici Srđan Budisavljević, Ercegovac, dr. Lukinić, dr. Mažuranić te sva trojica braće Pribičević, uz nepoznatog paroha od tog jutra. U 23.30 svi zajedno prešli su u *Narodnu kavanu* gdje su ostali do 02.00. Nakon toga braća Milan i Svetozar Pribičević otišli su Svetozarovoj kući, a ostali su se razišli.

Dana 5. siječnja 1914. u 9.45 izišao je Milan Pribičević iz Gundulićeve 60 te otišao u redakciju *Srbobrana*. Ostao je 20-tak minuta, nakon čega je prešao u banku *Kronfeld* u ulici Marije Valerije, gdje je ostao pola sata. Iza banke otišao je uraru *Sternu* u Jurišićevu 5, a od njega dr. Dimoviću gdje je ostao do 12.15. Potom se vratio u redakciju *Srbobrana*, a zatim sa bratom Valerijanom u restaurant *Palace* gdje su objedovali zajedno sa nepoznatim muškarcem i jednim dječakom od 10-tak godina starosti. Oko 14.45 svi su izašli iz restoranta te pošli do Ilice gdje su se rastali, a Milan Pribičević je otišao u redakciju *Srbobrana* u kojoj je uzeo nekoliko knjiga koje mu je u stan odnio djelatnik redakcije, a on sam zaputio se u kavanu *Corso* gdje se pridružio za stolom Antunu Schlegelu, glavnom uredniku *Agramer Tagblatta* s kojim je bio dr. Figatner. Pridružili su im se Svetozar, te narodni zastupnici dr. Lorković, dr. Šurmin i Wilder. Oko 20.45 svi su izašli iz kavane, a Milan se sa Svetozarom Pribičevićem uputio kući. Iz kuće se odvezao u 22.45 sa fijakerom 27 na državni kolodvor, gdje je Milan ostavio prtljagu, a potom su otišli u gostionicu *Engelsfeld*. Tamo su ih dočekali dr. Dušan Popović, dr. Lukinić, dr. Jambrišak, dr. Budisavljević i dr. Dimović te jedan paroh. Svi zajedno su oko 01.30 iz gostionice otišli na državni kolodvor. U

02.00 Milan Pribičević je zajedno sa dr. Lukinićem otputovao „brzovlakom“ za Rijeku te je o tome obavješten PRS Sušak.

Značajno je sa sigurnosnog aspekta napomenuti kako je Redarstveno povjereništvo Zagreb saznalo da se 30. lipnja 1914. (dakle nakon atentata na Ferdinanda) Milan Pribičević ponovo pojavio u Zagrebu. Ustanovljeno je da ga je toga dana sluga Žiga Kamatnik tražio kod dr. Dimovića radi uručenja nečijeg pisma, no da je dr. Dimović uputio slugu u smislu kako je Milan Pribičević doista bio u Zagrebu kod njega, ali da je u međuvremenu otišao te da ne zna gdje se trenutno nalazio. Sluga Kamatnik potvrdio je priču, a dr. Dimović ju je poricao. Redarstvu nije bilo poznato s kime se sve Milan Pribičević družio za vrijeme tog novog posjeta Zagrebu jer se vjerojatno zadržao samo par sati. Original lista koji mu je trebao biti predan poslan je u Sarajevo te se ne nalazi u zagrebačkom spisu.⁴²⁹

Evidenzbureau je priopćio 17. kolovoza 1915. SDDS-u saznanja o srbijanskoj uhodarskoj mreži. Prema informaciji dvojice makedonskih trgovaca - Simeonu Konstatinovu i Simeonu Pejevu, koji su živjeli u Zemunu, a tada živjeli u Bugarskoj, špijunska srbijanska baza nalazila se u mjestu Török-Besce. Tamo je živio Inačko Georgiević, makedonski Srbin koji je posjedovao kuću i raspolagao sa cca 20.000 kruna. Bio je u vezi s Mladenom Nastićem i Mitom Kuzmanovićem, koji su po izbijanju rata otišli u Srbiju. U mjesto O-Besce živjela su braća Veljko i Rafael Nikolić koji su bili dio uhodarske skupine iz Török-Besce, a Rafael je uhićen. Teklić te grupe bio je Vančo Gruević, koji je iz Rumunjske iznosio poruke i predavao ih srbijanskom poslanstvu u Sofiji te nosio nazad.⁴³⁰ Maravić se interesirao za Konstatinova i Pejeva kod PRS Zemun koji su potvrdili navedene kao pouzdane osobe, koje su nekoliko godina živjele u Zemunu i bavile se pečenjem bureka (u originalu „štrudle od mesa i sira“) te da bi se njihovim navodima moglo vjerovati.⁴³¹

SDDS je 29. rujna 1915. obavijestio sva podređena tijela kako je Ratno nadzorno povjerenstvo iz Budimpešte primijetilo sve jaču slavensku agitaciju protiv Monarhije koju su predvodili službeni srbijanski čimbenici, što je bilo podudarno s planiranjem ratnih aktivnosti kroz slanje emisara te organiziranje obavještajne mreže preko mjesta Vercirova (danas dio Bukurešta) radi stvaranja raspoloženja te utjecanja na rumunjske vlasti kako bi se naštetilo interesima Monarhije. U agitatorskim stvarima primijećena je aktivnost učitelja Milana Mladenovića i njegovih zemljaka, od kojih su dolazili podaci o kojima su rumunjske novine s vremena na vrijeme objavljivali članke šaljivog ili neistinitog sadržaja u Turn Severinu (Drobeta Turnu-Severin).

⁴²⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 1077/15.

⁴³⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1668/15, br. 10767.

⁴³¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1932/15 (uloženo u 1668/15), br. 351.

Pored te prosrpske propagande, dolazilo je i do ispoljivanja subverzivne aktivnosti prema slavenskim podanicima Monarhije koji su živjeli u Rumunjskoj. Njih je bilo malo i nisu imali nekog utjecaja, tako da su austro-ugarske vlasti procjenjivale da je svako djelovanje prema njima ostavljalo dugotrajne nepovoljne posljedice. Srpska propaganda utjecala je na njih preko vijesti, donacijama te drugim oblicima potpora, npr. popustom prilikom kupovina. Dnevni sastanci prema Monarhiji neprijateljski raspoloženih južnih Slavena, održavali su se u vercirovskom hotelu Central čiji je vlasnik bio srbijanski podanik Gjoko Pantelić, nekadašnji restorater u Dunavskom parobrodskom društvu (*Dounaudampfschiffahrtsgesellschaft*), u kojem je vrlo snažno djelovala i ruska uhodarska služba. U lokalnim tiskovinama koje su pisale o srpskom pitanju ništa se nije moglo saznati o tim sastancima. Među glavnim agitatorima nalazili su se i monarhijski podanici: Andreas Stojanović iz Srijemske Mitrovice, umirovljeni inspektor *Dunavskog parobrodskog društva* Dušan Popović iz Nagybecskereka (Zrenjanin), Nikolaus Dimitrijević iz Versecza te vojni bjegunci Andrenik Bogdanović iz Orsove i Alexander Lakić, nepoznate zavičajnosti, ali znan po prevaranstvu. U Vercirovu je djelovao i odvjetnik Franassovich po liniji velikosrpske propagande, ali nepovezano s gornjom grupom. Njegov otac Riso bio je kapetan linijske plovidbe, rodom iz Dalmacije, koji je kasnije stekao rumunjsko državljanstvo.⁴³²

EB je 20. rujna 1915. upozorio SDDS na izvjesnog Milivoja Tiolac Anticija, koji je živio u rumunjskom Turn Severinu, a za njega se sumnjalo da je organizator i vođa srbijanske obavještajne mreže na području Austro-Ugarske. Bio je rođak srbijanskog diplomate istog prezimena u Sofiji.⁴³³

U stvari drugih osoba Bogdanovića i Vojvodića, obojice sumnjivih radi srbijanske špijunaže i veleizdaje, ustanovljeno je da se osumnjičeni Dušan Bogdanović dopisujući se s Vojvodićem služio sljedećim prikrivnim adresama: kao Avanti Bertotte, *ferma posta in Massa Carazza, Italia* za Petra Mandarića, Mišo Aladženić, trgovac, Solun, Marko Desnica – Ličanin kod gg. *Sinovi i G. A. Errera & Co. Ltd., via Italia, Solun*, Gospođica Margarita Bolena za g. Petar Mandarić, Laussane, *Motbenon, Chemin de Rouges, Villa Belle, Schweiz*. Maravić je 16. listopada 1915. upoznao sve podređene o tome.⁴³⁴

SDDS je 10. listopada 1915. zaprimio obavijest ugarskog ministra unutarnjih poslova da se u Zagrebu „tjera“ razgranato neprijateljsko uhodarenje i to preko kavane *Klub* u korist Srbije te je Maravić zatražio očitovanje Redarstvenog povjereništva Zagreb. Ono je odgovorilo 15. listopada 1915. da je riječ zapravo o *Narodnoj kavani*, a ne *Klub kavani* i to njenim prostorima na prvom

⁴³² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 1803/15.

⁴³³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5697, 2058/15, br. 11972.

⁴³⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5697, 2160/15.

katu. U cijelu priču bio je umješšan trgovac Nikolić kod kojeg je radio Pavle Marijanski, kao računovođa odnosno komercijalist. Marijanski se kretao u društvu „velikosrba“ u *Narodnoj kavani*, kao i u lokalu hotela *K caru austrijskom*,⁴³⁵ čiji je vlasnik Milan Čanak bio notorni politički sumnjivac. Informacija je do Budimpešte stigla preko Milana Sudarevića koji ju je čuo od Marijanskog u kolovozu 1915. za vrijeme putovanja vlakom u Mitrovicu. Tom zgodom Marijanski je od dvojice muškaraca u vlaku primio pismo, no to Sudareviću nije bilo neobično, jer je takve stvari imao prilike vidati putujući po kolodvorima – primopredaju pisama mimo pošte. Marjanski je u *Narodnoj kavani* imao stalni stol sa društvom, „koje još uvijek nije bilo utvrđeno zločinačkim“, kao i restoranu *Kod Čanka*, gdje su se sretali svakodnevno navečer. U *Narodnoj kavani* još je bio opažen, u Zagrebu internirani šidski notar Grčić, kojemu je nepoznata osoba predala pismo nakon što je doputovala vlakom iz Šida. Uglavnom se u *Narodnoj kavani* odvijao i nadalje „stari život i djelatnost Srba“. Informacije su potjecale iz kruga prijatelja Pavla Marijanskog.⁴³⁶

EB je obavijestio SDDS 25. listopada 1915. kako je primijećeno da je srbijanski konzul Petrović u Ženevi od izbjeglica iz Austro-Ugarske uzimao austrougarske putovnice i davao im u zamjenu srbijanske dokumente. Uzete putovnice prosljeđivao je neprijateljski raspoloženim češkim emigrantima preko izvjesnog Sychrave, koji je u njih umetao lažne fotografije i stavljao otiske krivotvorenih pečata, kako bi mogli pod lažnim imenima ući u Monarhiju.⁴³⁷

EB je 7. studenoga 1915. javio SDDS-u da je prema više izvora utvrđeno kako je u Ženevi pri njemačkom odjelu *Crvenog križa* radio austrijski Srbin imenom Gaspercic povezan s obavještajcima neprijateljskih država, a dopisivao se i s Masarykom te Sychravom.⁴³⁸

Vojni zapovjednik Temišvara izvijestio je brzojavom 29. studenoga 1915. o postojanju informacija koje su upućivale na mogućnost organiziranja gerilskog rata na teritoriju Stare Srbije koji bi vodili srbijanski major Stamenković i vojvoda Bobenski protiv austrougarske okupacijske vojske. Maravić je stoga uputio sve podređene neka obrate pozornost na vijesti koje bi mogle s tim biti povezane.⁴³⁹

Otkrića u Mitrovici, ali i u zaplijenjenoj dokumentaciji srbijanskih postrojbi tijekom prvog ulaska austro-ugarske vojske u Srbiju vodila su k izbijanju vjerojatno najveće špijunske afere koja

⁴³⁵ Ilica 4, danas zagrebačka *NAMA (Narodni magazin)*.

⁴³⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5700, 2323/15, br. 1029.

⁴³⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5700, 2518/15, br. 14714.

⁴³⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5700, 2712/15.

⁴³⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5702, 3787/15.

je tijekom prvog svjetskog rata završila i sa osuđujućom sudskom presudom protiv okrivljenih u banskoj Hrvatskoj.

Protiv izvjesnog Lazara Bikickog državno odvjetništvo u Mitrovici podignulo je javnu optužbu i to još 19. srpnja 1914. radi zločina uhođenja iz §. 67 KZ. Bikicki se rodio 9. travnja 1875. u Oszivacsu (Sivac, Bačka) u Ugarskoj, grko-istočne vjere, bio je oženjen, otac troje djece, nadziratelj ribolova, trgovački agent i općinski potrošar, nestalna boravišta, zadnjeg u Oszivacsu, pismen i neporočan. Optužba je bila podignuta zbog osnovane sumnje da je „neposredno prije navještanja rata Austro-Ugarske Monarhije Srbiji kao pouzdanik i povjerenik srbijanskog majora Rade Popovića u nakani davanja na znanje tuđoj državi, s kojom su nastali izvanredno napeti odnošaji još od 1908., u vrijeme mira no za osobito otegotnih okolnosti uhodario u Mitrovici i okolici, postupanje i predmete koji su se odnosili na vojnu silu državnu, te na njenu vojničku obranu, a kojih države ne naređuje i ne pravi javne (dakle tajne) te o tome usmeno obavješćivao neprijatelja čime je počinio zločinstvo uhođenja za vrijeme mira“.

Međutim Sudbeni stol u Mitrovici presudom od 8. srpnja 1915. oslobodio je („riješio od optužbe“) Bikickog navodeći da optužba navodeći općenito ponašanje Bikickog nije navela pobliže konkretne čine. Ta se inkriminacija optužbe temeljila na dopisu zapovjednika IV. čete srbijanske granične trupe kapetana Rade D. Popovića dane u Šapcu 3. srpnja 1914. Valjalo je sudu prosuditi je li se istim dopisom, koji je jedinom podlogom optužbe glede objektivnog učinak ovoga zločinstva, može takav objektivni učin smatrati uglavljenim. U tom se opisu jedino razabiralo da je spomenuti Lazar Bikicki za svoje dotadašnje uspješno djelovanje dobivao mjesečno 100 kruna mjesečne plaće te se preporučivalo da mu se ta plaća i nadalje daje. Njegovo djelovanje kao srbijanskog pouzdanika drugdje se nije spominjalo. Sam sud je zaključio: „To nije ni potrebno, a o tom je dokaz doprinijeti prema naravi stvari i vrlo teško“. Tim je „srbijanskim spisom ustanovljeno da je spominjani pouzdanik srbijanski iz Mitrovice svakako stajao kao špijun u vezi sa srbijanskim časticima, s njima da se sastajao i očito ih izvješćivao. Najglavnije, pak da je članovima srbijanske vojske i to u doba tik pred buknuće rata, ono što se odnosi na naredbe i predmete vojne sile naše monarhije, koje bar za neprijatelja imade ostati tajnom dostavljano, sud time uzima dovoljno ustanovljenim objektivni učin § 67. tj. da postoji počinjeno kazneno djelo uhodarstva, ali smatra da nije bilo moguće ustanoviti u tom pravcu i pojedinačna djelovanja Lazara Bikickog koji se spominje u srbijanskom spisu“.

Glede osobne odgovornosti optuženog Lazara Bikickog postojalo je i pitanje njegove identičnosti s osobom navedenom u srbijanskoj dokumentaciji. Optuženi Bikicki poricao je svaku

krivnju i svaku komunikaciju sa srbijanskim čimbenicima, a naročito sa vojnim osobama. Neprijeporno je više godina živio u Mitrovici kao gradski redar, trgovački agent i pilićar. Kao takav često je zalazio u srpsku Mitrovicu gdje je kupovao perad. Ta dakle okolnost po shvaćanju suda „ne može dati nikakvu sumnju uhodarstvu“. Ovdje možemo za razliku od suda pripomenuti da bi trgovina peradi bila zgodnom izlikom za česta putovanja u Srbiju i prikrivanje obavještajnih aktivnosti, što je kasnija istraga i pokazala. Kotarska oblast u Mitrovici doduše 5. ožujka 1915. označila je Bikickog kao sumnjivog za uhodarenje, no nije navela nikakve činjenice. Dakle iz tvrdnje lokalnih vlasti sud nije mogao zaključiti da bi optuženi Lazar Bikicki bio srbijanskim agentom, a još manje da bi bio identičan upravo s onim Lazarom Bikickim kojeg je spomenuo srbijanski oficir Popović u svome izvještaju. U postupku saslušani svjedok Ilija Kovačević iskazao je da je nekoliko godina ranije, u jednoj gostionici u Mitrovici slušao razgovore Srbijanca iz srpske Mitrovice sa „našim“ Mitrovčanom, u kojem je Srbijanac označio optuženog Bikickog kao srbijanskog špijuna. Niti taj navod nije bio dovoljan sudu da potkrijepi optužbu, jer je sud smatrao nevjerovatnim da bi kojem Srbijancu iz srpske Mitrovice bilo poznato tko bi sve iz „naše Mitrovice“ mogao biti špijunom. Sud je držao da se stvari takve prirode ne odaju široj javnosti. Sam svjedok istaknuo je za Bikickog da mu ga je oružnički stražmeštar iz Mitrovice jednom prilikom označio kao uhodu, ali u korist Monarhije. Premetačina kod optuženog ostala je bezuspješna, a postojala je mogućnost da se pravi srbijanski špijun poslužio lažnim identitetom te izabrao optuženikovo ime kao svoje lažno. Stoga se sud nije bio uvjerio u to da bi optuženi Lazar Bikicki bio identičan osobi navedenoj u spisu oficira Popovića. Ni okolnost da je optuženi Bikicki označio kao mogućeg krivca mitrovačkog lugara nije mu se mogla uzeti za teret jer se nije moglo dokazati da je to učinio samo zato kako bi svoju stvarnu krivnju svalio na drugoga. Po mišljenju suda svako je imao pravo da se brani kako zna i umije.

Možemo samo zaključiti da je postupak mitrovačkog suda blago rečeno bio nevjerovatan. Optuženi Bikicki je radi pomanjkanja dokaza oslobođen optužbe da bi bio uhoda u korist Kraljevine Srbije. Za osudu sud je tražio konkretne dokaze njegovih uhodarskih čina. Ujedno je za njih postavio nedostižne kriterije. Primjerice sud je držao nevjerovatnim da bi svjedok mogao znati tko bi sve u jednom našem mjestu mogao biti srbijanskim špijunom, premda bi osobito u manjim mjestima neobično ponašanje ili bavljenje mutnim poslovima pučanstvu moglo lako upadati u oči, bez obzira što bi dobre uhode trebale težiti konspirativnom ponašanju. Sud je tražio dokaz kako neka osoba pouzdano zna da bi N.N.⁴⁴⁰ bio špijun. Sud je s jedne strane dakle prihvatio postojanje kaznenog djelo uhodarenja na štetu Monarhije, ali s druge strane kao dokaz nije prihvatio navod iz

⁴⁴⁰ Kratica od lat. *nomen nescio* – nepoznata osoba.

služenog dokumenta srbijanskog oficira Popovića o isplati novčane naknade državljaninu Austro-Ugarske Monarhije za usluge koje je taj austrijski podanik učinio srbijanskoj vojsci!!! To iz razloga što u tom dokumentu nije bilo navedeno koje je to konkretno usluge Bikicki pružio Srbiji, a nije prodavao npr. prehrambene namirnice. Sud je dopustio mogućnost da je pravi srbijanski špijun postojao, ali da se zapravo služio imenom optuženog kao vojnim pseudonimom, dok bi sam okrivljeni bio nevin. Dakle u vrijeme opasnosti po sigurnost države i to pojačanog uslijed ratnog stanja, zbog bojazni da bi mogao pogriješiti ako bi optuženog oglasio krivim, uz činjenicu uvažavanja postojanja uhodarenje i to u korist neprijateljske države, sud je oslobodio optuženog krivnje. Kad bi takav standard u postupanju sudovi prihvatili uz zatvoreni logični krug indicija koji su govorili u prilog osude, to bi značilo da bi umalo svakog uhodu sudovi *apriori* trebali osloboditi, bar na području banske Hrvatske. Ovaj opisani slučaj nije svjedočio u prilog stereotipu Austro-Ugarske kao tiranske policijske države. Ali je bio ilustrativan kao oblik opstrukcije dijela vlasti prema radu sigurnosnih tijela što je onda nepovoljno utjecalo na njihov uspjeh.

Državno odvjetništvo uložilo je žalbu na takvu odluku suda i Banski stol 26. kolovoza 1915. ukinuo je presudu Sudbenog stola u Mitrovici i odredio ponovnu raspravu, ali pred Sudbenim stolom u Osijeku. Dana 19. listopada 1915. i sud u Osijeku oslobodio je Bikickog krivnje. Državno odvjetništvo uložilo je ponovnu žalbu, kojom je tražilo poništenje presude, koju je Stol sedmorice odbio. To saznavši, državni odvjetnik u Osijeku Vuković obavijestio je Redarstveno povjereništvo u Osijeku 10. prosinca 1915. sljedeće „Lazar Bikicki je unatoč toga (oslobađajuće presude) jedan vrlo opasan sumnjivac, a upisan je u dnevniku srbijanskog kapetana R. Popovića kao špijun vrlo pouzdan, koji je primao od Srbije stalnu mjesečnu plaću od 100 K (kruna), a nalazio se među onim uhodama, protiv kojih se sada vodi poznata velika rasprava pred okružnim sudom u Banja Luci radi zločina veleizdaje. Stavljam sudbenom stolu u Osijeku prijedlog da Lazara Bikickog nakon proglašenja presude Vrhovnog sudišta, preda kao sumnjivca nestalna boravišta Redarstvenom povjereništvo u Osijeku (internacije radi), pa umoljavam da se o učinjenim odredbama svojedobno izvijesti.“ Gradski kapetan zaista je 16. prosinca 1915. internirao Bikickog te ga smjestio u uze redarstvene ispostave na osječkom Gornjem Gradu i o tome obavijestio vladinog povjerenika dr. Milana Brezinščaka te SDDS radi konačne odredbe o mjestu internacije.⁴⁴¹ Bikicki je potom dio vremena zbog zdravstvenih problema proveo u osječkoj Zemaljskoj bolnici, a 6. siječnja 1916. otpušten je iz bolnice, uz strogi redarstveni nadzor. Ugarska zavičajnost Bikickog ustanovljena je prema svjedodžbi općine O-Szivac⁴⁴² broj 219 iz 1892. godine. Stoga je Maravić 29. svibnja 1916.,

⁴⁴¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 3710/15 (uloženo u 352/15), br. 8084.

⁴⁴² U mađarskom jeziku prefiks „o“ ispred naziva mjesta označava stari dio naselja, a „uj“ novi, pa bi Oszivacz bio Stari Sivac.

privremeno je dao odredbu velikom županu Adamoviću da premjesti Bikickog na internaciju u Glavno središnje taborište za internaciju žiteljstva u Koprivnici gdje bi čekao premještaj za Ugarsku. Bikicki je otpremljen u Koprivnicu, ali tek 5. lipnja 1916. jer je stalno pobolijevao. Tamo je trebao čekati premještaj za taborište u ugarski Czegled sukladno odredbi ugarskog ministra unutarnjih poslova.⁴⁴³

Glede špijunske afere u Mitrovici redarstvo je nastavilo istragu. Pogranično redarstveno satništvo u Mitrovici 2. listopada 1916. izvjestilo je SDDS da je u srijemskoj špijunskoj stvari uhićen i sudbenom stolu u Mitrovici predan Jovo Martinov, gradski desetnik gradske straže. On je uhićen prema ranijoj tvrdnji Laze Bikickog da bi Martinov bio konfident broj 34, koji se pod tim brojem spominjao u povjerljivim spisima. u međuvremenu nađenim u okupiranom Beogradu. Za Martinova se utvrdilo da se rodio 1873. u Kanaki, ugarskom kotaru Banlak, da je bio na službi kod gradske straže u Mitrovici te zadužen za nadzor prijevoza na Savi, a u siječnju 1914. je premješten. Isti je po Bikickom slao u Srbiju vijesti o kretanju austro-ugarske vojske.⁴⁴⁴ U arhivu srbijanskog generalštaba u Beogradu pronađen je, po „središnjem“ doglasnom odjelu MGG-a,⁴⁴⁵ originalni popis o isplaćenim svotama iz kredita tajnog fonda za godinu 1913. Taj izvadak bio je sastavljen vlastoručno po nadzornom oficiru šabačkog rajona, srbijanskom majoru Dimitriju Pavloviću i sadržavao je podatke o isplaćenim svotama uhodama, koji su se te godine nalazili u Srijemskoj županiji banske Hrvatske. Pored toga popis je sadržavao podatke o isplaćenim svotama uhodama u BiH protiv kojih se istodobno u Banja Luci i nešto kasnije u Sarajevu vodio sudski postupak.⁴⁴⁶ Dio „ovdašnjih stanovnika“ je kako je to proizlazilo iz nađenih „izkaza“ (popisa), po organima srbijanske vojske bio upotrijebljen za uhodarenje u Monarhiji, osobito u Srijemu. Izvadak je sadržavao i podatke o djelatnostima, ali i sažetak izvještaja tih uhoda u korist Srbije. Uhode su u tom popisu bile naznačene brojem pod kojim ih je srbijanska vojska vodila. Počev od mjeseca siječnja 1913. pojavljivao se u tom izvatku konfident broj 109 iz Srijemske Mitrovice, pa je zabilježen pod stavkama 1, 3, 8, 16, 24, 30, 32, 34, 37, 39, 42 i 44 sve do konca 1913. U svim označenim stavkama postojao je i *excerpt*, koji je sadržavao kratko izvješće što je uhoda srbijanskom majoru javio, a i iznos svote, koje je konfident 109 za svoju uhodarsku službu u korist Srbije kao nagradu dobio. Izvidima je 1916. ustanovljeno da je konfident broj 109 identičan Lazaru

⁴⁴³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 3112/16 (uloženo u 352/15), br. 411.

⁴⁴⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 4155/16 (uloženo u 352/15), br. 587.

⁴⁴⁵ Premda dijelovi vojne glavne uprave za okupiranu zemlju, njihovi obavještajni odjeli (*Nachrichtabteilung* – NA) bili su po postupanju *Evidenzbureau* izjednačeni sa središnjim uredima civilne defenzivno doglasne službe kakvi su bili osnovani 1914. u Beču, Budimpeštu, Sarajevu i Zagrebu. Napomena se pored Srbije odnosi i na MGG u Crnoj Gori te Poljskoj. Prvi šef NA MGG Beograd bio je bojnik Wilhelm Stipetić, usporedi RONGE, *Kriegs*, 188.

⁴⁴⁶ RONGE, n. dj., 131.

Bikickom. Vojna glavna uprava pronašla je u pismohrani srbijanskog generalštaba dva pisma, od kojih je jedno vlastoručno potpisao Lazar Bikicki i posredovanjem Milorada Stojkovića, predsjednika općine srpska Mitrovica poslao srbijanskom potpukovniku Milovanu Pavloviću i generalu Lukovčiću u srbijanskom Ministarstvu rata. Pored toga pismohrana sadržavala je i jedno izvorno pismo Milorada Stojkovića te prijepis još jednog, također dostavljenih srbijanskom Ministarstvu rata. Fotografije navedenih dokumenata upućene su SDDS, kao i originalno pismo Lazara Bikickog od 14. studenoga 1912. i prijepis njegovog drugog lista, kojega je predsjednik općine srpske Mitrovice predao potpukovniku Pavloviću 4. studenoga 1912. Na zahtjev državnog odvjetnika iz Mitrovice, doglasni odsjek MGG u Beogradu poduzeo je sve mjere da ustanovi gdje se Milorad Stojković nalazi i da ga uhiti.

Ukratko možemo reći da su, sadržajem Bikickijeva pisma odavala srbijanskoj vojsci „gibanje i razmještanje naših četa, jakost četa u pojedinim mjestima, naročito onima duž srpske granice, po su time izdavale neprijatelju važne vojničke mjere, koje su po Austro-Ugarskoj bile pripremljene godine 1913. na granici sa Srbijom povodom balkanskog rata“. Prema obavljenim izviđanjima postojala je sumnja da je osumnjičeni Lazar Bikicki počevši od listopada 1912., pa sve do mjeseca svibnja 1914. bio plaćeni srbijanski uhoda u Srijemskoj Mitrovici. On sam tada 1916. suočen sa svim dokazima sve priznaje te iznosi da je za tu izdajničku službu dobivao mjesečnu nagradu od potpukovnika Pavlovića iz Šapca, koji mu je tu nagradu slao, odnosno isplaćivao putem posrednika – predsjednika općine srpska Mitrovica Milorada Stojkovića. Koji put je Bikicki sam po tu nagradu u Mitrovicu išao, a koji put mu je nagradu donosio trgovac iz srpske Mitrovice Simić, kao Stojkovićev punomoćnik.

Nadalje, ustanovljeno je kako je osumnjičeni Lazar Bikicki bio od 1904.-1908. gradski redar u Mitrovici. Nakon toga u raznim poduzećima, a godine 1912. preuzeo je nadzor nad radnicima koji su radili na nasipu u Mačvi na Savi, kojom prigodom je bio od jednog srbijanskog žandara nagovoren da preuzme službu uhode. Kao uhoda dobio je u listopadu 1912. iznos od 100 kruna, pa dalje tako svakog mjeseca sve do travnja 1914. I po više puta mjesečno izvješćivao je o raznim austro-ugarskim vojničkim mjerama i gibanju četa te je prvo izvješće bio otpremio majoru Pavloviću u Šabac putem načelnika općine srpska Mitrovica – Milorada Stojkovića. Tada je i dobio od njega prvu nagradu od 100 kruna. Osumnjičeni Bikicki nadalje je priznao da je upravo on bio pisac pisama od 4. i 14. studenoga 1912. nađenih u srbijanskom generalštabu. Iz opisa sadržaja uhodarskih izvješća, koje je dao sam Bikicki, a koja su se podudarala sa *excerptima* pronađenim od strane MGG-a, proizlazilo je da je upravo Bikicki bio uhoda koji se vodio na listi konfidenata pod brojem 109. Pored toga podaci sa tih *excerptata* podudarali su se potpuno sa podacima koje je dao

sam Bikicki, o sadržaju svojih bivših izvješća. Tako se uhodarska izvješća sa podacima o vojničkoj spremi u Srijemu, kupnji konja za vojništvo i proširenju kolodvora, podudaraju sa izjavom samog Bikickog o njegovim uhodarskim aktivnostima u pojedinim detaljima te sa izvacima za konfidenta broj 109. On sam, bez da je za to bio posebno pitan, iskazao je da je jednom zgodom bio upozoren ne dolaziti osobno više sa izvještajima u srpsku Mitrovicu jer da su austrijske vlasti na njega paze, a bilješka takvog sadržaja zaista je postojala za konfidenta 109. Time je državni odvjetnik nesumnjivo držao da je upravo Bikicki bio srbijanski konfident 109. Uz to ušlo se u trag i konfidentu 34. Sam Bikicki nije znao tko bi imenom i prezimenom mogao biti konfident 34, ali prema saznanjima koje je imao, i njihovom usporedbom sa izvadcima uhodarske službe srbijanskog ministarstva rata, dalo se zaključiti da bi mitrovički gradski redar Jovan Martinov mogao biti konfident 34. On sam je u periodu od 1912. pa nadalje bio na službi kod gradskog redarstva u Mitrovici. A Bikicki je tvrdio da mu je osoba opisom odgovarajuća Martinovu dva do tri puta tijekom 1913. priopćavala razne vijesti o kretanju i premještanju austrijskih četa, o pozivanju i otpuštanju rezervista, o vojničkim transportima te druge vojne podatke. Bikicki je dalje naveo da kad mu je izvor podataka za pojedinu informaciju bila osoba opisom odgovarajuća Martinovu. da bi to naznačio u svojim uhodarskim izvješćima koje je slao srbijanskom majoru Pavloviću. U izvratku za isplaćene svote iz kredita tajnog fonda za godinu 1913. srbijanskog Ministarstva rata označeno je pod r.br. 3. sa datumom 11. siječnja 1913. – „Konfident Nr. 34 javlja po konfidentu 109 o pojačanoj vojnoj spremi, raspdjeljenje oštrih patrona (bojnog streljiva) u Srijemu“. Bikicki je potvrdio da je taj izvještaj dao upravo on, a da je gradskog desetnika iz Mitrovice naveo kao izvor podatka. Prema tome mogao se izvesti zaključak kako je srbijansko Ministarstvo rata osumnjičenog Martinova označilo kao konfidenta broj 34 i tom konfidentu broj 34 dana 14. siječnja 1913. prema bilješci iz red.br.4. kredita tajnog fonda isplaćena je nagrada za dojavu dislokacije vojne postrojbe pograničnih lovaca i kavaljerskih eskadra, od 50 dinara.

Osumnjičeni Bikicki i inače je teretio osumnjičenog Martinova. Tvrdio je da je osoba opisom odgovarajuća redaru Martinovu, bila u uskom prijateljstvu sa predstojnikom općine srpska Mitrovica Stojakovićem i sa trgovcem Dimićem iz istog mjesta. Stojaković i Dimić bili su obojica povjerljivi posrednici između Bikickog i Martinova kao srbijanskih uhoda i majora Pavlovića te se Martinov često družio sa Simićem tijekom 1912. - 1914., dok je Martinov obavljao službu vezanu za prijevoz u Mitrovici. Osumnjičeni Bikicki navodi da je i on sam pomišljao da je Martinov srbijanski uhoda poput njega, jer je primijetio da je i on dobivao novac iz srpske Mitrovice. Odlučna okolnost u prilog takve tvrdnje bila je ta, a što je i Bikicki primijetio, kako redar Martinov koji je obavljao kontrolu putnika i prtljage koji su ulazili ili izlazili iz Srbije, imajući pri tome nalag

redarstvenog povjereništva da sve osobe pretraži, nikada nije pretražio Simića ni Stojakovića, a naravno niti samog Bikickog. Da je pretraživao bilo Simića ili Stojkovića, bar jednom bi kod njih pronašao uhodarsko izvješće.

Državno odvjetništvo stoga je pokrenulo istragu i odredilo istražni zatvor protiv redara Martinova zbog zločina uhodarenja prema §. 166 KZ. S obzirom da je državnom odvjetništvu poznato da je u ranijem sudskom postupku Bikicki bio oslobođen optužbe zbog nedostatka dokaza, predložilo je da se obzirom na novopronađene činjenice koje nisu bile poznate odvjetništvu i sudu tijekom ranijeg postupka, obnovi postupak protiv Bikickog te nastave izvidi protiv ostalih osoba s područja Srijema koji su moguće bili srbijanski konfidenti.⁴⁴⁷

Nikola Kuzmić, postajevodnik Oružničke postaje Mitrovica 30. rujna 1916. obavijestio je Oružničko zapovjedništvo da su zbog osnova sumnje o uhodarstvu na štetu države, a u korist Srbije uhićeni Lazar Bikicki i Jovan Martinov te su o tome provedeni dodatni izvidi od 16. do 30. rujna 1916. Bikicki čin „skrušeno priznaje“, a Martinov negira. Obojica su predana na daljnji postupak Sudbenom stolu u Mitrovici.⁴⁴⁸

Po pitanju uhodarstva u Mitrovici Državno odvjetništvo obavijestilo je SDDS da je u kaznenom predmetu protiv Lazara Bikickog i drugova radi zločina uhodarstva 9. listopada 1916. Oružnička postaja u Mitrovici podnijela kaznenu prijavu protiv Mirka Bajića, 34 godine starog, trgovačkog pomoćnika iz Bosanske Gradiške, tada interniranog u Sarajevu, radi sumnje da je bio srbijanski uhoda, pod oznakom broja 81. u Izvatku o isplaćenim svotama kredita tajnog fonda za godinu 1912. Kao što je SDDS-u već bilo poznato taj izvadak bio je sastavljen vlastoručno po nadzornom oficiru šabačkog rajona srbijanske vojske majoru Dimitriju Pavloviću te je sadržavao podatke o isplaćenim svotama uhodama, koji su se 1912. godine nalazili u Srijemu i Bosni. Nadalje, izvadak je sadržavao i *excerpt* djelatnosti i izvještaje tih uhoda Srbiji. Isti izvadak iz 1912. godine pod stavkom 22. naveo je sljedeće: „Konfident broj 23 putuje konfidentu broj 81 u Rumu, da primi informaciju o konjaničkim manevrima i četama. Pošto 81 mora putovati u Banja Luku na oružnu vježbu, ima također odande o tom izvijestiti. Putni troškovi 26 dinara.“ Pod stavkom 32 od 26. kolovoza 1912. uneseno je: „Konfident 81 pronašao je novog konfidenta broj 96, koji je energičan agitator iz Pazove. On organizira liniju (prikupljanja i prijenosa tajnih podataka) Zemun – Indjija – Petrovaradin – Ruma. Putni troškovi 80 dinara.“ Pod stavkom 50 od 2. prosinca 1912. stajalo je: „Konfident 81 putuje linijom Indjija – Petrovaradin – Novi Sad, da izvidi jakost četa tih garnizona.

⁴⁴⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 4172/15 (uloženo u 352/15), br. I.220.

⁴⁴⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 4194/15 (uloženo u 352/15), br. 1385.

Putni troškovi 60 dinara“. U izvatku od 1913. pod stavkom 27. od 7. lipnja bilo je zapisano: „Konfident 81 javlja o razmještanju četa u Srijemu – Kupinovo 2 satnije, Klenak 2 satnije, Mitrovica 1 bataljun, Martinci 1 bataljun, Zemun 5000. Putni troškovi 50 dinara.“

Za Mirka Bajića postojala je osnovana sumnja da je upravo on bio konfident broj 81. To se moglo zaključiti ponajprije iz navedenog stavka 22. Izvatka iz 1912. gdje je bilo zabilježeno da je konfident broj 23 putovao konfidentu broj 81 u Rumu, a pošto je 81 morao putovati u Banja Luku na oružnu vježbu, da će podatke i otuda slati. Utvrđeno je kako je osumnjičeni Mirko Bajić zaista bio 1912. i 1913. u Rumi te se prema prijavnim listovima trgovišnog poglavarstva Rume, ustanovilo da je jedino on 1912. kao vodnik otputovao iz Rume na oružnu vježbu u Banja Luku, svoj odlazak bio je najavio i zaista uredno otputovao. To se podudaralo sa naznakom majora Pavlovića „da konfident 81 mora putovati u Banja Luku na oružnu vježbu.“ Oružništvo je saslušalo Bajića, no on je tajio da je bio konfident 81, a nije davao ni podatke glede ostalih konfidenata, s kojima je dolazio u doticaj. Iz ranijeg života Mirka Bajića valjalo je istaknuti, da je protiv njega bila vođena sudska istraga kod okružnog suda u Banja Luci 1916. radi zločina veleizdaje, no bio je optužbe odriješen. Kako je po provedenim izvidima ustanovljeno da je Mirko Bajić zavičajan u Bosni, njegovo izručenje se nije moglo tražiti od bosanskih vlasti. Istražnom sucu stoga je bilo predloženo da pribavi njegovu domovnicu, a da prijepis kaznene prijave s priložima ustupi okružnom sudu Banja Luke, kako bi isti kao nadležan za osumnjičenog došao u priliku protiv Mirka Bajića započeti postupak zbog uhdarstva. Planiralo se da nakon što u Mitrovicu pristigne Bajićeva domovnica i tako se neprijeporno ustanovi njegova bosanska zavičajnost, u banskoj Hrvatskoj raspiše tjeratica protiv njega, a postupak u Hrvatskoj obustavi.⁴⁴⁹

Oružnička postaja Mitrovica bila je obavještena 9. listopada 1916. da je Mirko Bajić interniran u redarstvenom pritvoru u Sarajevu uslijed čega nije ni mogao biti uhićen od strane mitrovačkog oružništva, pa je zato prijava protiv Bajića predana Državnom odvjetništvu.

Državno odvjetništvo iz Mitrovice obavijestilo je 2. prosinca 1916. SDDS da doglasno odjeljenje MGG-a iz Beograda nije u Mitrovicu poslalo izvadak iz blagajničkog spisa srbijanskog ratnog ministarstva u izvorniku, već ovjerenu fotografiju tog izvatka. Fotografija je bila priložena sudskom spisu. S obzirom što je Martinov podnio pritužbu, spis je bio upućen Banskom stolu na odlučivanje i čim bude vraćen, prijepisi fotografija trebali su se uputiti SDDS-u, što je zaista i učinjeno 16. prosinca 1916.⁴⁵⁰ Ukratko, možemo reći da su pored naprijed iznijetog, podaci iz

⁴⁴⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 4289/15 (uloženo u 352/15), br. 228.

⁴⁵⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 4986/15 (uloženo u 352/15), br. 259.

izvoda govorili o mogućnosti komunikacije sa Srijemom od strane Srbije čak i ako je granica bila zatvorena – putem čuvara ribolova na Savi na potezu Mitrovica – Klenak, zatim o rasporedima vojnih postrojbi na različitim mjestima pored granice sa Srbijom, kako u Hrvatskoj tako i u Bosni, o diobi bojnog streljiva vojništvu, stanju vojne komore, rasporedu i mogućnosti upotrebe šlepova na rijekama kao pontonskih mostova ili za prijevoz snaga, čuvanju željezničkih mostova i pruga, o izradi nacрта mostova kod Jasenovca i Broda, pripremi rušenja mostova kod Doboja i Brčkog u slučaju austrijske objave rata, paljenju bojnih magazina u Tuzli, o velikoj kupnji konja za vojne potrebe, o jačanju sarajevskih utvrda, ustrojstvu aeroplanske stanice, puštanju vojske na odsustvo, o krađi notesa jednog oružničkog časnika u kojem je bio ubilježen dio politički sumnjivih osoba u BiH, a među njima i neki mogući ruski ili talijanski špijuni, kao i prijekor „povereniku“ broj 68 putem „kurira poverenika“ broj 34 da mu „izveštaji ipak dockan stižu“ što je zabilježeno 9. ožujka 1913. pod stavkom 19.

Državno odvjetništvo iz Mitrovice 3. siječnja 1917. priopćilo je SDDS-u određena nova saznanja o slučaju Bikicki. Tako saznajemo da je protiv Bikickog i drugova istog dana podignuta nova optužnica radi zločinstva uhodarstva. Glede paroha Milana Mladenovića, protiv kojeg se 1915. vodila istraga radi uhodarstva koja je zatim obustavljena zajedno sa istragom protiv Bikickog, nije bilo nađeno nikakvo uporište da bi se Mladenović bavio uhodarstvom niti da je bio blizak Bikickom. Vezano za navodnog Stjepana Kovačevića koji se bio za Bikickog u Osijeku pisano zauzeo da ga se pusti iz redarstvenog pritvora, nije se moglo utvrditi je li ta osoba postupila u dogovoru sa samim Bikickim, a pretpostavka je da se neka od osoba koje su bile u uzništvu zajedno sa Bikickim, obratila vlastima zauzimajući se za Bikickog, budući se on tužio na svoj položaj pred ostalim pritvorenicima. Stvarni identitet Stjepana Kovačevića nije utvrđen. Znano je jedino da takva osoba ne postoji, bar ne u području nadležnosti Osijeka.

Tijekom istrage ukazalo se nužnim kao osumnjičenog preslušati i mitrovačkog trgovca Aleksandera Mudroka, koji je bio osumnjičen da je okrivljenog Bikickog samo prividno kao nadzornika ribolova namjestio, a u stvarnosti je tako postupio u interesu srbijanskih vojnih vlasti s kojima je bio u vezi kao član *Narodne odbrane*. I inače je bio nepouzdana osoba te je izvide protiv njega radi zločina veleizdaje vodio Sudbeni stol u Zagrebu. Mudrok je tada bio u vojništvu i to u marškompaniji pa još nije bio preslušan, stoga je postupak protiv njega trebalo razdvojiti od postupka protiv Bikickog, kako se ne bi otezalo s provedbom postupka protiv Bikickog i Martinova koji su bili u istražnom zatvoru. Još su se kao osumnjičeni imali preslušati Stjepan Ječić i Vaso Radovanić iz Mitrovice, koje je Aleksander Mudrok zajedno sa Bikickijem namjestio kao nadzornike ribolova. No, Državno odvjetništvo ocijenilo je da će nakon toga biti prisiljeno

obustaviti („zavrći“) postupak protiv Ječića i Radovanića jer po do tada utvrđenim stvarima nije proizlazilo da su bili u ikakvim „tješnjim odnosima sa Srbijancima“. ⁴⁵¹

Državno odvjetništvo iz Mitrovice nadalje je 22. siječnja 1917. izvjestilo SDDS da nakon što je Jovan Martinov priveden istražnom sucu, iskazao je da želi odati sukrivca, jer da sve ono za što se Lazar Bikicki tereti, nije činio sam, već u društvu sa Đurom Birovljevom koji je do proljeća 1916. stanovao u Mitrovici. Birovljev je došao u Mitrovicu u proljeće 1914. i to iz srpske Mitrovice preko skele noseći sa sobom desetak kaveza peradi. Martinov koji je tada kao redar kontrolirao promet na skeli, zatražio je za tu perad uvoznu pristojbu, no Birovljev je rekao da nema novca, odnosno da je imao nešto novca koje je dobio od srbijanskog pouzdanika Milorada Stojkovića, ali da je sve te novce potrošio. Za ranije godine – 1912. i 1913. Martinov se sjećao da je ponekad od drugog srbijanskog pouzdanika Milana Simića čuo kada bi doputovao u Mitrovicu da je govorio: „ako tko vidi Birovljeva, neka mu kaže, da dođe i potraži ga (Simića) u gostionici Jelena ili kod Sirovice“. Martinov se sjećao da je Birovljev često putovao i za Šabac te Beograd. Pred mobilizacijom otišao je u Srbiju. Tijekom 1914. vidio je Bikickog i Birovljeva u zajedničkom druženju te kao „kompanjone u prodaji peradi“. Sve to što se tada događalo Martinovu nije bilo sumnjivo, no kada mu je uručena optužnica pomislio je da su te stvari povezane.

Istražni sudac je na tu okolnost saslušao i Bikickog, koji je potvrdio da je znao Birovljeva, međutim da mu nije bilo poznato je li se Birovljev osobno bavio uhođarstvom. Godine 1912. vidio je zajedno Birovljeva i Milorada Stojkovića u srpskoj Mitrovici. Tijekom 1912., 1913. i 1914. Birovljev je često odlazio u srpsku Mitrovicu tražeći perad, no tijekom tog vremena Bikicki ga je vidio samo dva puta zajedno sa Stojkovićem i Simićem. Znao je da je Birovljev prije izbijanja rata otišao za Srbiju, ali nije znao je li se možda i vratio. Bikicki se prisjećao kako je jednom zgodom 1912. bio kod Stojkovića u srpskoj Mitrovici i tada mu je Stojković pokazao arak papira koji je uzeo iz ormara te djelom na glas čitao: „povlači se rezerva iz godine...“ (pozivanje vojne pričuve određenog godišta rođenja). Kasnije je sreo Simića i pitao ga otkuda je Stojković za to znao, a Simić mu je odgovorio da „ima u Slavonskoj Mitrovici jedan veliki (uhoda) koji vedri i oblači i njemu sve dojavljuje“. Prema svim tim utvrđenim okolnostima Državno odvjetništvo držalo je prijavu protiv novog osumnjičenog Birovljeva osnovanom te je planiralo provesti sudbena i policijska izviđanja, ali odvojeno od predmeta Bikicki i Martinov. ⁴⁵²

⁴⁵¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 167/17 (uloženo u 352/15), br. 1.

⁴⁵² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 396/17 (uloženo u 352/15), br. I-44.

SDDS je 8. srpnja 1918. javio Državnom odvjetništvu u Mitrovici saznanja koja je prikupio državni odvjetnik Urbanya radeći kao izaslanik hrvatske vlade u Beogradu, a za potrebe sudskog postupka protiv Bikickog. Urbanyji je pregledao spise preostale iza srbijanskih ministarstva te je podnio prijepise određenih dokumenata koji su se odnosili na Lazara Bikickog. Pored ostalog – dopisa srpske carinarnice mitrovačke od 2. studenoga 1912. br. 14. kojim je carinarnica javila majoru Dimitriju Pavloviću iz srbijanskog ratnog ministarstva da je Lazo Bikicki poslao izvješće o kretanju vojske u Srijemu, kao i o njezinoj spremi, lista Laze Bikickog kojim je 4. studenoga 1912. iz Mitrovice javio Dimitriju Pavloviću o kretanju vojske u Srijemu, lista Bikickog od 14. studenoga 1912. kojim majoru Pavloviću „u ime *Narodne odbrane* javlja o kretanju vojske u Srijemu – broju vojnih transporta ljudstva i streljiva vlakovima te odredištem u Bosni“. Originali navedenih dokumenata nalazili su se kod MGG-a u Beogradu. Pored toga Urbanyji je poslao i prijepis zabilježbe srbijanskog ministarstva unutarnjih dela o tome da je od bombi namijenjenih za unošenje u Bosnu, u što je bio umješan i Rade Malobabić, prije sarajevskog atentata četiri komada dobio Lazar Bikicki u Mitrovici, a original same zabilježbe nalazio se kod EB-a.⁴⁵³

Državno odvjetništvo iz Mitrovice javilo je SDDS 25. srpnja 1918. da je Lazar Bikicki 5. veljače 1917. po ponovljenoj glavnoj raspravi osuđen na dvije godine teške tamnice radi zločina uhodarstva presudom Sudbenog stola u Mitrovici. Nakon žalbe Državnog odvjetništva Stol sedmorice 29. prosinca 1917. povisio je kaznu na tri godine teške tamnice. S obzirom da je presudom Bikicki bio pravomoćno kažnjen za sveukupnu uhodarsku aktivnost u razdoblju od listopada 1912. do mobilizacije 1914. Državno odvjetništvo nije više moglo staviti nove dokazne prijedloge – u smislu novih Urbanyjevih saznanja, a za isto razdoblje.⁴⁵⁴

Zbog sumnje na uhodarstvo 1915. nalazili su se u internaciji u Turnju pored Karlovca Aleksandar Mudrok (kasnije osumnjičen i u slučaju Bikicki), Andrija Opačić i Milan Janković. Oružnička postaja Mitrovica 14. listopada 1916. izvijestila je da su dvojica njih, Mudrok i Janković tijekom 1912. i 1913. stajali u službi *Narodne odbrane* i novčano je podupirali. Uz pomoć MGG-a za Srbiju po raznim arhivima i mjestima nađeni su spisi različitih srbijanskih tijela vlasti koji su upućivali na to da se Aleksandar Mudrok ponudio *Narodnoj odbrani* kao liferant čarapa, dok joj je Milan Janković donirao 50 dinara, a izvjesni Zlatoje Jović iz Karlovca 300 dinara. Oružništvo je držalo, pošto je društvo *Narodna odbrana* imala svrhu da doprinese ostvarenju Velike Srbije tj. odcjepljenju nekih pokrajina od Austro-Ugarske i pripojenje Srbiji, da su navedeni bili osnovano sumnjivi za zločin veleizdaje. Nisu uhićeni budući su se nalazili u vojsci, a kako su nedjelo počinili

⁴⁵³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 405/18 (uloženo u 352/15).

⁴⁵⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 1737/18 (uloženo u 352/15), br. I.1524.

kao civili protiv njih je prijava bila podnesena Državnom odvjetništvu u Mitrovici.⁴⁵⁵ Pored toga MGG Beograd obavijestio je 23. ožujka 1917. SDDS Zagreb da je prema aktima *Narodne odbrane* koje je potpisao izvjesni Božo Milanović, predsjednik Područnog odbora Podrinje u Šabcu 21. listopada 1912., koji su bili adresirani *Centralnom odboru Narodne odbrane*, upravo Aleksandar Mudrok bio označen kao njihov najbolji doušnik iz Srijema. Zbog mogućeg uhođarstva austrijske vlasti vodile su istragu protiv Mudroka i prije rata, ali bez uspjeha. Postojala je mogućnost da je sam Mudrok bio u obavještajnoj vezi s Lazarom Bikickim dok je ovaj radio kao nadzornik ribolova, budući ga je upravo Mudrok zaposlio u tu službu.⁴⁵⁶

Državni odvjetnik Alexander, u ime zagrebačkog Državnog odvjetništva, 20. travnja 1917. izvijestio je Državno nadodvjetništvo: „Protiv Aleksandra Mudroka i druga, poveden je 1914. postupak radi zločina veleizdaje odnosno zločina uhođarstva. Provedenom premetačinom pronađen je u njegovoj kopir – knjizi, list od 8. lipnja 1914. upravljen na Božu Milanovića u Šabcu, koji je poznat kao povjerenik *Narodne odbrane*. U tom listu tuži se Mudrok na slabe materijalne prilike te veli doslovno: „smatram za nužno, da Vas o tom savremeno izvijestim, a ujedno zamolim da me kao zaslužnog Vašeg dugogodišnjeg povjerenika, koji sam toliko puta imao postati žrtva moje idealnosti i time navući sebi mržnju, zlobu, itd. kod svih moćnih faktora, kao i u građanstvu u gradu Mitrovici, to Vas pozivam, da nastojite ovu moju molbu podkrijepiti sa Vašim dobro poznatim stanjem stvari i preporučiti me, upravi *Narodne odbrane* kao i vojnom ministarstvu (srbijskom) na uvaženje i to da mi se kao izvršiocu Vaših želja i moje budućnosti unekoliko osigura meni i mojoj porodici opstanak, da kao pravi Srbin i pošten građanin mogu i nadalje svoje usluge Vam na raspolaganje staviti“. Međutim Vojno zapovjedništvo Zagreb tada je na temelju provedene istrage dalo svoje mnijenje, da se okrivljeni ne može smatrati uhođom već tek pogibeljnim agentom *Narodne odbrane*, pa je stoga postupak protiv njega odvjetništvo obustavilo. Naknadno je među spisima *Narodne odbrane* u Beogradu pronađen jedan izvještaj Bože Milanovića predsjednika *Narodne odbrane* u Šabcu od 21. listopada 1912. upravljen na *Centralni odbor Narodne odbrane* u Beogradu, koji se odnosio na uhođarstvo u Srijemu⁴⁵⁷ te kojim Milanović dostavlja Beogradu jedan list Aleksandra Mudroka i označuje ga kao „našeg najboljeg pouzdanika“. Kod Sudbenog stola u Mitrovici vodila se 1917. kaznena istraga protiv Laze Bikickog radi zločinstva uhođarstva.

⁴⁵⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 4407/16 (uloženo u 488/15), br. 1570.

⁴⁵⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 1147/17 (uloženo u 488/15), br. 5644.

⁴⁵⁷ Između ostalog primjerice u pismu piše: „da sa područja na potezu Zemun-Mitrovica i Vinkovici – Mitrovica prima obavijesti o okupljanju *Streifkorpsa*. Nadalje, navodi se da u BiH vlada sveopće oduševljenje sa srpskom vojnom pobjedom pa su i sve privatne stvari kod ljudi gurnute u drugi plan. Svi s nestrpljenjem iščekuju nove vijesti kroz telegrame i novine. U narodu u kojem su sad Srbi uzdignuti, a Turci ogorčeni dolazi često do napetosti i sukoba. U kotaru Visočka došlo je do tučnjave u kojoj su dva Srbina poginula. Vlada se s tim teško nosi i poslala je na teren jednu *Streifkompagnie*. Ako još što saznam javit ću...“

Tijekom te istrage ustanovljeno je da je Laza Bikicki bio namješten kod Aleksandra Mudroka kao nadziratelj ribolova te da se zaista Bikicki bavio uhodarstvom u korist Srbije, pa ako bi se pored toga još uvažilo da se sam Mudrok u pismu upravljenom na Milanovića nazivao „zaslužni Vaš dugogodišnji povjerenik“ i „izvršioc Vaših želja“, pri čemu ga je sam Milanović u izvještaju Beogradu označavao kao „najboljeg našeg pouzdanika““ odvjetnik Alexander držao je da su tim novim okolnostima utvrđene nove činjenice koje su opravdavale postupak protiv Aleksandra Mudroka radi zločina uhodarstva.

Pošto je postupak protiv Bikickog vodilo Državno odvjetništvo u Mitrovici, Alexander je predložio povezivanje tog predmeta s Murdokovim i prepuštanje daljnjeg postupka Mitrovici.⁴⁵⁸

Nakon sarajevskog atentata austrougarske sigurnosne službe bile su pojačano osjetljive na svaki nagovještaj mogućih atentata na članove vladajuće kuće ili visoke dužnosnike, pa su revno skupljale sva saznanja o takvim opasnostima. EB je 6. prosinca 1915. javio SDDS-u da su prema „dobro obavještenim vjerodostojnim izvorima“ jugoslavenski i srbijanski krugovi u Švicarskoj razmatrali tajne aktivnosti - mogućnosti organiziranja atentata na važne osobe, kako u Monarhiji, tako i u njoj savezničkim zemljama. Naročito se tada bili traženi makedonski studenti koji bi se priključili bugarskoj vojsci i našli načina da poduzmu atentat na kralja Ferdinanda.⁴⁵⁹

3.5. Internacije politički opasnih osoba, uhoda ili sumnjivih radi uhodarstva

Vojno zapovjedništvo javilo je SDDS 3. siječnja 1915. svoje opažanje da među osobama puštenim iz internacije, dolazi do ispoljivanja antimonarhističkih stavova i propagande. Iz tog razloga tražilo je pojačanje nadzora nad puštenim internircima, a ako bi njihovo ponašanje postalo politički sumnjivim da ih se vrati u internaciju i obavijesti Državno odvjetništvo.⁴⁶⁰

Redarstveno ravnateljstvo Beč upozorilo je SDDS Zagreb kako su se na području Bosne i Hercegovine pojavile fotografije interniranih osoba u Aradu i to i pojedina i skupina. Takve fotografije mogle su, s obzirom da je bila riječ o neprijateljskim čimbencima, biti upotrijebljene kako bi osobe koje su se na njima nalazile dobile status mučenika. Taj dojam mogao se steći promatranjem fotografija na kojima se vidjelo da su internirani u odrpanoj odjeći ili zarasle kose te

⁴⁵⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 1703/17 (uloženo u 488/15), br. 2227/5

⁴⁵⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5701, 3360/15, br. 17492.

⁴⁶⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 11/15, br. 2091.

da izgledaju zapušteno (*in zerrissenen Kleider oder mit struppigen Haaren und dergleichen veranlassen*). Zemaljska vlada BiH izdala je odredbu o potrazi i zaplijeni takvih fotografija. Maravić je u tome smislu zatražio i aktivnost glavnih ureda SDDS-a u Hrvatskoj.⁴⁶¹

SDDS je 8. travnja 1915. upozorio sve vladine povjerenike na pojavu pisanja spomenara interniranih osoba u Aradu, kao i to da su oni sami, ali i njihovi suinternirani drugovi u njih počeli stavljati i političke opaske. Jedan spomenar s takvim opaskama je već bio zaplijenjen. Moglo se pretpostaviti kako su i ostali internirani takve spomenare počeli slati svojim rođacima i prijateljima te na taj način stvarati „povijesne dokumente“, za koje se držalo da bi mogli služiti samo protudržavnoj stvari. SDDS je uputio vladine povjerenike neka za svoja područja izdaju odredbu o obveznoj zapljeni takvih spomenara te poduzimanje mjera protiv onih koji ih pokušavaju raspačavati. Isto tako tražila se pojačana pomnija vezano za sadržaj dopisivanja interniraca sa rođacima i prijateljima.⁴⁶² U konkretnom slučaju povod reakcije bila je spomenar (*Gedenkbücher*) koju je pravoslavni svećenik Nikola Skakić poslao svome sinu, a koje su vlasti u BiH zaplijenile, o čemu je šef sarajevskog SDDS-a Collas obavijestio hrvatskog kolegu Maravića.

Po pitanju kontakata politički pogibeljnih osoba sa interniranima u Samoboru sigurnosno je zanimljivu usputnu opasku dalo Redarstveno povjereništvo Zagreb 29. srpnja 1915. SDDS-u: „Gotovo da i nemamo komentara, s koliko malo interesa se vode veleizdajnički procesi, kad primjerice istražni sudac nakon 6 mjeseci istrage gotovo da ništa ne zna o dotadašnjem životu osumnjičenika. U kaznenoj istrazi važno je proučiti osobu osumnjičenika i prikupiti podatke i o njenom dotadašnjem životu, tim više ako je riječ o istrazi zbog veleizdaje ili uvrede veličanstva, a jasno je koliko se u nas svi veleizdajnički procesi vode obazrivo prema optuženima, od kojih se onda najveći broj i oslobodi“.⁴⁶³

Glede kontakata sumnjivih zbog velikosrpske propagande sa interniranim osobama zagrebačko Redarstveno povjereništvo dodatno je 13. kolovoza 1915. izvjestilo SDDS da je Dimitrije Gajić, trgovac iz Gline, rođen 1877. u mjestu Vojku, kotaru Stara Pazova, tijekom kolovoz posjetio trgovca Čuka, kao i Srđana Budisavljevića. Pored toga našao se i sa Kostom Markovićem, trgovcem iz Gundulićeve ulice, koji je prije živio u Zemunu i bio poznati velikosrpski agitator. Kod Markovića se „ovdašnji Srbi, kao i doseljeni iz provincije okupljaju na razgovore“. Srđana Budisavljevića posjetio je Gajić u internaciji sudbenog stola i zadržao se s njim pola sata u razgovoru. S čijim dopuštenjem je Gajić posjetio Budisavljevića nije bilo poznato, premda nije bilo

⁴⁶¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 303/15, br. 730 Z.St.

⁴⁶² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 527/15.

⁴⁶³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 574/15, br. 642.

po prvi put da su Srbi koji su se nalazili u internaciji zbog sumnje za veleizdaju, tijekom istrage primali posjete. Tako je primjerice u kasnu jesen 1914. bilo izvješteno da su u stanu tamničara⁴⁶⁴ razgovarali internirani Srđan Budisavljević i Valerijan Pribičević sa Svetozarom Pribičevićem, tada već puštenim iz internacije te dr. Lukinićem.

Karakteristična je bila i okolnost da su u tamničarevom stanu koji se nalazio u okviru zgrade Sudbenog stola u Zagrebu stanovali internirani Živko Petrović i njegova sestra Draga,⁴⁶⁵ a takvih zgoda bilo je više. Na taj način, internirani su imali prilike doći do različitih informacija. Glede takve mogućnosti vlasti su držale nedopustivim da politički sumnjive osobe stanuju u stanu tamničara. S obzirom na sve te okolnosti trebalo bi pridodati i da je u zgradi Sudbenog stola radio i trafikant imenom Gjurić, redarstvu poznat kao angažirani Srbin i kod kojega su se često okupljali politički sumnjivi Srbi. Redarstveno povjereništvo predložilo je da se o navedenim okolnostima u interesu službe, obavijesti predsjedništvo Sudbenog stola.⁴⁶⁶

Maravić je zaista o istome obavijestio Državno odvjetništvo koje je zatražilo očitovanje od Predsjedništva sudbenog stola budući je isto obavljalo nadzor nad „uzama i istraženicima“, no 27. rujna 1915. odgovoreno im je kako je Sudbeni stol u Zagrebu podnio izvješće Predsjedništvu banskog stola kao svojoj nadležnoj pretpostavljenoj oblasti.⁴⁶⁷ Maravić je smatrajući da je posrijedi manjkav nadzor u uzama Sudbenog stola o tome obavijestio Odjel za pravosuđe Zemaljske Vlade 23. listopada 1915. Isti Odjel saznao je 29. listopada 1915. i upozorio Banski stol da sudbeni vijećnik Dragutin Rehman nije bio ovlašten udovoljiti molbi Dimitrija Gajića za razgovor sa istražnikom dr. Srđanom Budisavljevićem, u odsutnosti suca istražitelja, već je u takvom slučaju trebao pribaviti dopuštenje predsjednika Sudbenog stola. Vlada je potom odredila da predsjedništvo Banskog stola povodom ovog slučaja naredbom uputi podčinjene sudbene stolove da u odsutnosti suca istražitelja ili samo po predsjedniku dotičnog sudbenog stola ili u tu svrhu posebno ovlaštenom „uredniku“ zamoljenu dozvolu razgovora sa istraženicima ima podijeliti.

„Glede tamničara Ferdinada Ecka neka pak izvoli predsjedništvo Banskog stola samostalno premjerenu odredbu učiniti, jer je u svoj erarijalni stan uzeo podstanara, te nadalje shodnom naredbom iznajmljivanje prostorija u erarijalnim stanovima obćenito zabraniti, a podredno ukoliko

⁴⁶⁴ Osoba zaposlena na sudu koja je čuvala ključeve ćelija pritvorenika ili interniranih osoba.

⁴⁶⁵ Oni su kao manje sumnjivi bili internirani na način da ne smiju napustiti mjesto svog boravka, ali su se po Zagrebu mogli slobodno kretati.

⁴⁶⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 1603/15 (uložen u 116/15), br. 700.

⁴⁶⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 1792/15 (uložen u 116/15), br. 67.

se spomenuti podstanar dosada iselio nije, ima se odstraniti iz tamničarevog stana. Očekuje se od Banskog stola da podnese izvješće Vladi.“⁴⁶⁸

Redarstveno povjereništvo Zagreb izvjestilo je 17. lipnja 1915. SDDS da je Živko Petrović koji je stanovao kod tamničara Sudbenog stola u zgradi suda, kontaktirao s tamo interniranim Srbima. Međutim, nenapadnom pratnjom na ulici nije bilo primijećeno da bi dolazio u dodir sa sumnjivim osobama, niti da bi im predavao kakova pisma koja bi mu moguće dao uzničar ili da bi on sam nosio takva pisma na poštu, pa da bi ih slao. Stoga je smatralo prijavu protiv Petrovića neosnovanom.⁴⁶⁹

Moramo se posebno osvrnuti na internaciju Valerijana i Svetozara Pribičevića te dr. S. Budisavljevića budući je ona iz određenih razloga izazvala žučnu korespondenciju na relaciji zagrebačko Redarstveno povjereništvo – Sudbeni stol – SDDS.

Po provedenim izvidima Predsjedništva banskog stola, Odjel za pravosuđe Zemaljske vlade izvijestio je SDDS 27. studenoga 1915. da nije mogao ustanoviti kako se u uzištu sudbenog stola ne bi „obdržavali zakonski propisi i oni propisi kućnog reda za rečeno uzište propisani glede sudskih pritvorenika, istraženika i osuđenika. Redoviti tok kućnog zapta i reda toga uzišta bilo je zaustavljano odnosno poremećivano okolnošću, što su na čuvanje smještene u uzištu osobu, koja su po rasudbi političke oblasti imale biti internirane, pa se radi pomanjkanja mjesta kod političkih oblasti takove osobe smještalo u uzište sudbenog stola. Između ostalih bijahu tako policajno internirani od početka vremena ratnih događaja: protosindjel Valerijan Pribičević, novinar Svetozar Pribičević⁴⁷⁰ te odvjetnik dr. Srdjan Budisavljević, potonji do 23. srpnja 1915., od kojeg vremena teče protiv njega redoviti sudski postupak“.

Izvješće dalje nastavlja: „Braću Pribičević priveo je sam tadašnji upravitelj Redarstvenog povjereništva vladin perovođa Ivo Mraović, koji je prigodom predaje rečenih u uzište izrijekom primajućem tamničaru Ferdi Ecku odredio način postupanja sa rečenim policajno interniranim osobama naglasivši, da se s istima humano postupa, te da im se ne smije ništa uskratiti, već jedino sloboda, te sloboda općenja bilo osobno bilo pismeno sa vanjskim svijetom. Uspjehom provedenih

⁴⁶⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 2557/15 (uložen u 116/15), br. 5.

⁴⁶⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 1048/15, br. 452.

⁴⁷⁰ Kao što je poznato Svetozar Pribičević je pušten iz internacije 1914., radi odlaska na vojnu službu u Budimpeštu, nejasno kojeg dana, ali sasvim sigurno je bio slobodan već 23. studenoga 1914. jer je toga dana posjetio brata Valerijana u internaciji i to s dozvolom Redarstvenog povjereništva u Zagrebu, očito ili slobodno doputovavši iz Budimpešte ili prije odlaska u Budimpeštu. O Pribičevićevoj internaciji i puštanju na slobodu piše GABELICA, „Političke prilike u banskoj Hrvatskoj na početku Prvog svjetskog rata“, 187-189, a ranije i KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, donosi određene podatke, 99-102.

izvida nije ustanovljeno da bi postupak sa ovim interniranim osobama nadilazio slobodine podane im po samom predstojniku redarstva, budući se pismeni saobraćaj istih sa vanjskim osobama vodio samo putem cenzure redarstvenog povjereništva, i to pod stegom poslovnog reda za kaznene sudove i kućnog reda tj. pod nadzorom sudbene osobe. Kretanje i način života ovih zatočenika unutar uzišta bio je slobodniji od onih sudbenih zatvorenika, što je potpuno odgovaralo intencijama tadanjeg predstojnika redarstva, kao i naravi razloga, s kojih se osobna njihova sloboda ograničila. Dozvoljena im bijaše šetnja u uzištnom dvorištu za cijelo vrijeme, kada sudski uznici na dvorištu ne bijahu, a i u pogledu „kostiranja“⁴⁷¹ priznate su dozvoljene im pogodnosti, ukoliko se time ne bi odviše ugrozio uzištni zapt i kućni red. Tako je posebno bilo dozvoljeno Valerijanu Pribičeviću užitek vina, koje mu se dnevno izvana donášalo u količini jedne litre, a svecima i po koja boca pive, dok ostali nisu uživali alkohola. Uz to jednom zgodom i to po dozvoli redarstvenog povjereništva Valerijanu Pribičeviću iz njegova manastira bilo je dostavljeno bure od šezdeset litara vina, koje je ovaj primjereno kod dnevnih obroka trošio.“ U izvješću se kaže i: „Pritužba redarstvenog povjereništva, kao i Stjepana Habijanovića, koja je ispravljena njegovim naknadnim preslušanjem, uglavnom se odnosila oko ocrtanih slobodina spomenutih interniranih osoba, koje su bile odgovarajuće dozvoli i znanju redarstvenog povjereništva i odgovarajuće naravi njihova zatočenja. Iz uspjeha ovih izvida, daje se zaključiti, da se pritužba redarstvenih povjereništva osniva na zabludi pojedinih njihovih organa, koji nemaju znanja o odredbama učinjenim usmeno bilo od predstojnika Mraovića bilo od dr. Bedekovića. Osim slobodina koje su uživale policajno internirane spomenute osobe, nije se mogla izvidima uglaviti nikakova druga protuurednost osobito ne glede propusta propisane cenzure pisama i pošiljaka, što dolaze ili izlaze iz uzišta, a jedini otežavajući iskaz u tom pravcu od Habijanovića, osobe sumnjivog moralnog kvaliteta, nije vjerodostojan naspram iskaza mnogobrojnih preslušanih osoba, a i usmeno bez zapisnika dane izjave samog predstojnika Državnog odvjetništva. U povodu toga upućeno je Predsjedništvo banskog stola, da se u smislu vladine naredbe od 29. listopada 1915. broj 5. res u koliko bi se prema uspjehu ovih izvida radilo o opetovanom uzimanju podstanara po tamničaru Ferdi Ecku, odredi protiv njega najstrože mjere, da se tome za uvijek na put stane“.

Vezano za nadziratelja uza Andriju Vladetića, budući je sa njegovim znanjem, njegova stanodavka odnosno priležnica kuhala i donášala hranu istraženicima, Odjel za pravosuđe držao je da ga treba prijaviti na postupanje njegovoj „karnostnoj vlasti“, a podjedno mu zabraniti utjecaj kod takvog načina opskrbe osoba pod istragom. Odjel za pravosuđe Zemaljske vlade ovom prilikom naglasio je, da bi glede istaknute činjenice iz izvješća Predsjedništva banskog stola bilo poželjno i

⁴⁷¹ Prehrana, od nj. *Kost* – hrana.

podesno, da se eventualno političko sumnjive internirane osobe premjeste iz uzišta sudbenog stola Zagreb na koje drugo mjesto, pa je zamolio Odjel za unutarnje poslove da donese shodnu odredbu u tom pravcu.⁴⁷²

Možemo samo uočiti da se Odjel za pravosuđe u svom izvješću SDDS-u nije osvrnuo na okolnost da je interniranoj osobi – dr. Srđanu Budisavljeviću u kolovozu 1915. posjetu politički sumnjive osobe Dimitrija Gajića dozvolila neovlaštena službena osoba – Dragutin Rehman, sudski vijećnik, premda je 29. listopada 1915. upozorio Banski stol na tu činjenicu.

Pribavljeno je još bilo i očitovanje dr. Janka Bedekovića 6. prosinca 1915. Po njemu u početku proglašenja rata internirano je tj. stavljeno u pritvor u uze Redarstvenog povjereništva, „bezbroy“ politički sumnjivih osoba, a među njima Valerijan Pribićević i dr. Budisavljević. Te internirane osobe mogle su se po uzištu i hodnicima istog slobodno kretati, naručivati hranu kako su htjele i koliko ih je bilo volja, pri čemu je hrana ipak bila pregledana po uzničaru, da se ne bi prokrijumčarilo kakvo pismo, a istima se nije uskraćivalo ni uživanje alkohola prigodom dnevnih obroka, već su bili samo ograničeni u svojoj slobodi toliko, što nisu mogli dolaziti u doticaj sa slobodnim građanima izvan uzišta. Nadgledana je i njihova korespondencija, koju su primale ili slale te ako su primale koju posjetu, mogle su razgovarati, ali samo u prisutnosti redarstvenog agenta i uz dozvolu redarstvenog šefa ili šefa redarstvenog političkog odjeljenja, što je potpuno odgovaralo samoj naravi, razlogu uhićenja odnosno stavljanja u pritvor. Valerijan Pribićević i dr. Budisavljević bili su po zagrebačkom Redarstvenom povjereništvu predani u uze zagrebačkog Sudbenog stola, jer u uzama samog Redarstvenog povjereništva nije bilo mjesta odnosno, oni se nisu mogli obzirom na njihov položaj, kao narodnih zastupnika, staviti „na daske“ zajedno sa ostalim uznicima, budući Redarstveno povjereništvo Zagreb nije u svojim uzama imalo *custodia honesta*⁴⁷³ već su se sve uze upotrebljavale za obične kažnjениke te su usprkos neprestanog čišćenja obično bile „pune gamadi“. Dr. Janko Bedeković dalje navodi da se u uzama sudbenog stola imalo sa navedenima postupati onako, kako se postupalo sa interniranima kod Redarstvenog povjereništva, kako je to bilo pravno opisano te kako je postupano i u uzama vojnog suda u Zagrebu gdje je više interniranih bilo otpremljeno, radi pomanjkanja prostora. Samo oni internirani, koji nisu imali vlastitih sredstava za nabavu hrane, dobivali su uzničku hranu od Redarstvenog povjereništva i na njegov trošak. Valerijanu Pribićeviću bilo je dozvoljeno uživanje alkohola prigodom dnevnih obroka te mu je

⁴⁷² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 3036/15 (uloženo u 116/15), br. 9.

⁴⁷³ Latinski - časni zatvor, posebni režim olakšica i povlastica koji se dodjeljivao određenim osuđenima, uglavnom političkim.

dozvoljeno da vino nabavi iz manastira Jarak, čiji je on bio upravitelj (protosindjel) i to radi toga, jer bi vino, koje bi naručio iz gostiona morao posebno plaćati, dok ga je iz Jarka dobivao besplatno.

List, kojim je Pribičević molio da mu se dostavi vino iz Jarka, cenzurirao je sam Bedeković te ga nakon pregleda dao otpremiti. Kako je došlo do prijave odnosno pritužbe protiv nadzornog osoblja uzišta Sudbenog stola, Bedekoviću nije bilo poznato te se o toj okolnosti nije mogao ni očitovati. Pored toga Bedeković je napomenuo da su i kriminalni istražnici kod Redarstvenog povjereništva mogli dobavljati hranu izvana, ukoliko su imali sami novca za to a ako to ne bi bilo štetno po tijek redarstvene ili sudbene istrage, glede mogućnosti krijumčarenja podataka za njihovu obranu, odnosno bojazni da bi mogli utjecati na svjedoke. Međutim, to nije bio slučaj s politički interniranim osobama, jer one nisu bile pod istragom,⁴⁷⁴ one su samo kao politički pogibeljne i nepouzdanе osobe bile ograničene u svojoj osobnoj slobodi utoliko, što se po gradu nisu mogle slobodno kretati i dolaziti u dodir sa svojim sumišljenicima, koji još nisu bili poznati Redarstvenom povjereništvu, jer da su bili poznati bili bi i oni internirani.

Obzirom na iznijeto dr. Bedeković smatrao je da se u navedenim slučajevima nije radilo o davanju iznimnih slobodina Valerijanu Pribičeviću i dr. Budisavljeviću koje bi im on sam dao, a ni bivši predstojnik Redarstvenog povjereništva Ivo Mraović, već je držao da se s njima jednako postupalo kao i s ostalim politički sumnjivim i interniranim osobama, kako je to zahtijevala i nalagala narav i razlog stavljanja u pritvor.⁴⁷⁵ Ovdje moramo pripomenuti da je dr. Budisavljević prvo bio samo interniran kao politički sumnjiva osoba, ali je potom protiv njega započela i istraga, pa nam ostaje dvojba nije li od tog trenutka nastavio uživati više prava od ostalih „običnih“ osoba u pritvoru i pod istragom.

Moramo podsjetiti na jednu neobičnu okolnost, u kasnu jesen 1914. internirane osobe - Valerijana Pribičevića i dr. Budisavljevića posjetio je dr. Svetozar Pribičević koji je do nedavno prije toga i sam bio u internaciji kao politički sumnjiva osoba. Pušten je iz internacije, ali nije prestao biti politički sumnjiva osoba. Uz to, posjetu bratu i dr. Budisavljeviću realizirao je u izvanradno vrijeme Sudbenog stola zbog čega je još tada došlo do žučne korespondencije unutar hrvatskih vlasti. Posjeta Svetozara Valerijanu Pribičeviću još bi se mogla protumačiti kao posjeta članu obitelji, premda prijeporna zbog političke nepozdanosti obojice, ali u to se nikako ne uklapa posjeta Srđanu Budisavljeviću.

⁴⁷⁴ S time da su i za njih redarstvene vlasti poduzimale izvide, tj. predistražne radnje.

⁴⁷⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 3396/15 (uloženo u 116/15), br. 1384.

Sudbeni stol Zagreb izvijestio je, no tek 24. prosinca 1915. Predsjedništvo Banskog stola, o čemu je obaviješten i SDDS-u da postupa strogo po propisima glede dozvole razgovora sa istraženicima. Za slučaj da je sudac istražitelj bio zapriječen podijeliti dozvolu za razgovor, a i predsjednik Sudbenog stola, tada je ovlast bila podijeljena sudbenom vijećniku Dragutinu Rehmanu, koji je tako postupao i u slučaju razgovora Dimitrija Gajića sa istražnikom dr. Budisavljevićem. Vrhovni nadgled uza obavljao je predsjednik Sudbenog stola Wendler, koji je često i iznenada zalazio u uze, a ako je bio spriječen, nadzor je obavljao Dragutin Rehman u smislu Naputka za kaznene sudove. No i tada Rehman nije postupao samostalno već po odobrenju predsjednika. Isto izvješće bilo je kontradiktorno ranijem dopisu Odjela za pravosuđe, koje je 29. listopada 1915. držalo da je Rehman neovlašteno dopustio posjet interniranoj osobi.

Sudbeni stol nadalje naveo je kako je bilo strogo zabranjeno i da nitko nije smio prekoračiti prag uza, tko po svom zvanju nije za to bio ovlašten ili tko je imao posebno pismeno za to, a da je predsjednik Sudbenog stola znao sve što se zbiva svjedočilo je to, što je od trenutka svoga nastupa na dužnost uveo pismene dozvole, bilo za razgovor bilo za predaju hrane i rublja. Te dozvole predlagale su se svakoga radnog dana na potpis predsjedniku, koji bi ih pregledao i po potrebi intervenirao. Pored toga, prema svim uznicima bilo istraženicima bilo kažnjenicima jednakom mjerom se postupalo bez obzira na vjeru i stalež „dotičnog nesretnika, koji je u zlo upao“, pa budući se sa svima strogo prema poslovnom redu za kaznene sudove, ali po dužnosti, humano postupalo, napad na sud od strane redarstva Sudbeni stol Zagreb držao je skroz neopravdanim i nedoličnim. „Svaki slučaj nekorektnog postupka bilo sa strane službenog osoblja, bud sa strane uznika, koji bi predsjedniku do znanja došao, istraživao se, te shodno određivalo, a i disciplinarno kažnjavalo“.

Što se tiče tamničara Ferdinanda Ecka, koji je u uredski stan uzeo stranku bez dozvole, Sudbeni stol priznaje da je pogriješio, no opet ne u tolikoj mjeri da bi Eck zasluživao karnostni progon, jer ponajprije nije znao da su isti bili politički sumnjivci, kako je to redarstvo tvrdilo, a drugo, Eck je prijavio tu stranku kod redarstva, no redarstvo tada nije odmah izvjestilo Sudbeni stol da je to potrebno riješiti. Nadalje, čim mu je bilo priopćeno da ne smije imati podstanara Eck je podstanaru otkazao najam s otkaznim rokom od 14 dana, tako da je podstanar s 15. rujnom 1915. iselio iz stana.⁴⁷⁶

⁴⁷⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 4/16 (uloženo u 116/15), br. 2156.

3.6. Velikosrpska propaganda

Pojavni oblici velikosrpske protudržavne propagande bili su različiti. Jedan od njih bila je uporaba nedozvoljenih amblema u javnosti. SDDS razmatra i pouzdanost pojedinih sudbenih dužnosnika u svezi sa borbom protiv velikosrpske propagande, utvrđuje veze stanovništva banske Hrvatske, BiH te Srbije, kao i raspoloženje pučanstva glede ulaska Italije u rat.

Kako je konačno ban Skerlecz 21. studenog 1914. regulirao upotrebu zastava na području banske Hrvatske Naredbom o uporabi zastava i emblema br. 8378 Pr.,⁴⁷⁷ a time zapravo i zabranio isticanje stranih zastava osim u iznimnim prilikama i uopće zabranio isticanje zastava i grbova neprijateljskih država te slika njihovih vladara i sl., vlasti su i u 1915. nastavile sa istragama takvih pojava.

Povod donošenja Naredbe bio je taj što se tijekom vremena u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji uobičajilo upotrijebljivati zastave koje ni državnopravni ni politički nisu bile odgovarajuće, a da osim naredbe Glavnog zapovjedništva u Zagrebu od 8. travnja 1885. br. 231 pr. koja je bila izdana samo za bivše krajiško područje, za uporabu zastava uopće nije bilo općih propisa. Stoga je ban Naredbom odredio u smislu §. 61. zakonski čl. I. od godine 1868. o nagodbi i naredbe Zemaljske vlade, Odjela za unutarnje poslove br. 18307 od 16. studenoga 1876., da je „narodna zastava crveno-bijelo-modra trobojnica u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, a koja se u (prema Nagodbi) autonomnim poslovima sjedinjena sa grbovima kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i providena krunom svetog Stjepana, ima upotrijebljivati za službenu zastavu“. Narodna zastava mogla se upotrijebiti od svih osoba, ali na doličan način. Pored toga, a sukladno i spomenutoj naredbi Glavnog zapovjedništva, svakome je bilo dopušteno kod općenitih svečanih zgoda primjerenim načinom upotrijebiti crveno-bijelo-zelenu ugarsku trobojnicu i crnu-žutu austrijsku zastavu. Kod osobitih zgoda dopuštala se i upotreba od vlasti priznatih zastava i grbova županijskih i gradskih municipija, slobodnih i kraljevskih gradova, upravnih i plemićkih općina te pojedinih plemićkih obitelji. Upotreba zastava drugih država te drugih narodnih ili političkih zastava nije bila dozvoljena. Iznimno mogla je politička oblast prve molbe dozvoliti upotrebu zastava inozemnih suverena i država kod osobitih zgoda u počast suverenu, članu vladarske kuće ili zastupniku inozemne prijateljske države ili samoj toj državi. Ista načela vrijedila su i za svaku drugu upotrebu boja i amblema inozemnih država. Tom Naredbom nije se diralo se u pravo osoba zaštićenih međunarodnim pravom (diplomata) da upotrebljavaju zastavu države koju su zastupali.

⁴⁷⁷ *Zbornik zakonah i naredbah valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, godina 1915., Zagreb, 1916., 146.

Javne korporacije, građanski zborovi i cehovi te privatna društva (odnosilo se kako na poduzeća, zaklade te udruge građana) smjeli su kao svoje rabiti samo po oblasti odobrene zastave. U slučaju da bi se ova Naredba prekršila, redarstvene oblasti počinitelja su imale kazniti za prekršaj sa globom od 2 do 200 kruna ili zatvorom od 6 sati do 14 dana, a nedopuštenu zastavu ili amblem zaplijeniti. Naredba je stupila na snagu danom donošenja.

Glede citirane Naredbe, Redarstveno povjereništvo Zagreb obavijestilo je SDDS 29. srpnja 1915. kako je u trgovini Ane Nikolić u Zagrebu, Ilica 36, prigodom premetačine pronađeno 250 slika kralja Petra. Njezin muž bio je predsjednik *Srpske tiskare* u Zagrebu, a ranije ga se povezivalo s djelovanjem *Narodne odbrane* i širenjem srpske propagande po banskoj Hrvatskoj, Dalmaciji te BiH. Redarstveno povjereništvo primijetilo je neobičnim što su trgovački putnici koji su radili za tu radnju, za koju je ustanovljeno da je pred rat uz obavljanje trgovačkih poslova, raspačavala slike kralja Petra po Monarhiji „očito kao srpsku propagandu“, svi odreda po izbijanju rata prestali raditi u trgovini, a da ona ujedno nije prestala s poslovanjem. Riječ je bilo o 14 osoba – Iliju Raliću, Milošu Bogunoviću, Josipu Filipčiću, Dušanu Jovanoviću, Jovi Joviću, Stevi Jugoviću, Maku Matijeviću, Milanu Njegovanu, Živanu Pejiću, Milošu Petroviću, Simi Tomcu, Spasiju Vukobratoviću, Matiji Vinceku i Milanu Vriğaninu. Od njih su samo dvojica bili u vojsci – Filipčić i Matijević, a Pejić navodno. SDDS je izdao uputu neka se nakon određenog vremena ponovi nadzor i premetačina nad istom trgovinom te ako bi se opetovano pronašli nedozvoljeni predmeti toj trgovini oduzme koncesija za poslovanje zbog kršenja Naredbe. Uz to Maravić je kazao: „Potpisani se upravo čudi da kraj ovako jasnih naredbenih ustanova to kr. redarstveno povjereništvo traži ovostrane upute“.⁴⁷⁸

U svezi s pronalaskom nekoliko nedozvoljenih srpskih amblema kod stanovnika u ličkim Vrhovinama vladin povjerenik Đuro Horvat 6. listopada 1915. očitovao se SDDS-u da su u tim slučajevima izrečene kazne globe, a pronađeni amblemi su zaplijenjeni. On sam je u više navrata odredio da se energičnim postupkom stane na kraj posjedovanju srpskih amblema i glede toga oblasti su obavljale svoje dužnosti. Međutim dodao je: „Ali u pučanstvu ove županije tj. u onom grko-istočne vjere svojedobnim dopuštanjem i nehajem javne uprave već bi u krv prešlo separatističko srbstvo i ono posjedovanje vrlo mnogo svojih narodnosnih separatističkih obilježja te jer se od takovih predmeta nikako rasti neće, to je onda pojmljivo, da se tih predmeta u narodu

⁴⁷⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1431/15, br. 638.

u većem broju još uvijek nalazi, a nalaziti će se pomno sakriveno kao njihov amanet još dugo vremena te oblasti neće moći tako brzo tome na put stati.⁴⁷⁹

Povjerenik je nadalje potvrdio kao istinu da su oblasti počele u takvim slučajevima izricati blage presude, a „razlog je tomu taj što su se kod zemaljske vlade povodom utoka stroge presude znatno ublaživale i iz svega je nekako izgledalo, kano da se strogi postupak ne želi“. Stoga je Horvat zamolio da se po tom pitanju kod Vlade posreduje, a njemu u svrhu daljeg postupka priopće direktive.⁴⁸⁰ Maravić mu je odgovorio 3. prosinca 1915. da je koliko je njemu poznato, do ublažavanja kazni dolazilo samo u onim slučajevima, u kojima je prvostupanjskom odlukom bila prekoračena maksimalna kazna koja se mogla izreći, predviđena banskom naredbom od 21. studenoga 1914., br. 8378 Prs., bilo pri postupanju upravnih oblasti ili sudova.

Na području banske Hrvatske pojavljivale su se i cigaretna reklame koje su sadržavale nedozvoljene ambleme. Maravić je 21. siječnja 1915. upozorio kotarskog upravitelja Gline Stjepana Stilinovića, da se iz pouzdanih izvora doznalo kako je seljak Milorad Stanisavljević iz Grabovca politički vrlo pogibeljna osoba u smislu velikosrpske propagande, stoga je tražio od Stilinovića poduzimanje „svestrane i točne“ kućne premetačine. Toj premetačini pridružio se satnik Rakasović u ime Vojnog zapovjedništva u Zagrebu i Beno Klobučarić, gradski kapetan u ime Redarstvenog povjereništva u Zagrebu. Sa tom dvojicom kotarski upravitelj izravno se dogovorio glede dana i sata premetačine te je odredio i povjerljivu osobu koja se služila ćirilicom, da se pridruži povjerenstvu. Maravić je odredio da se nakon poduzetog uredovanja imaju raspravni spisi i moguće pronađeni predmeti odmah predložiti SDDS-u, a Milorad Stanisavljević bezuvjetno uhititi te kod kotarskih vlasti u Glini internirati.⁴⁸¹

Vojno zapovjedništvo u Zagrebu povodom poduzetih premetačina u Grabovcu i Glini svoja opažanja podijelilo je 8. veljače 1915. s Maravićem. Primijećeno je da su tada još uvijek na području „Banovine“ (mislilo se na *ex* Baniju) pojedini trgovci prodavali cigaretni papir i šibice sa ćirilničnim natpisima i slikom kralja Petra, izgleda u svrhu da u narodu pobude uvjerenje o srodnosti i bratstvu sa Srbijancima iz Srbije. Ovakve predmete trgovci su nabavljali navodno kod veletrgovine *Socher&Nachfolger* iz Zagreba čiji je direktor bio Matijević, poznati velikosrpski propagator, a proizvedene su u tvornicama Matije Freunda u Zagrebu i Reisznera u Osijeku. Vojne vlasti tražile

⁴⁷⁹ Dodatni je problem što su ranije austro-ugarske vlasti dopustile srpsku trobojnicu za crkvene potrebe kao crkvenu zastavu grko-istočne crkvene organizacije koja je okupljala Srbe na području Austro-Ugarske, vidi detaljnije kod Ljerka RACKO: „Pozadina sukoba oko isticanja srpske zastave u Hrvatskoj na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće“, *Radovi, Zavod za hrvatsku povijest*, Volume 27, 1994, 115-126.

⁴⁸⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 2267/15 (uloženo u 1568/15), br. 148.

⁴⁸¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 77/15.

su da se tvorničare strogo pozove na red s obzirom da su njihove tvornice primale i određene državne subvencije, a proizvodnjom i prodajom proizvoda sa nedozvoljenim oznakama uletjeli su u polje neprijateljske propagande. Stoga je Maravić tražio od vladinih povjerenika u Zagrebu i Osijeku da navedene tvorničare pozovu na odgovornost te utvrde kojim povodom i na čiji zahtjev su proizvedeni cigaretni papir te kutije šibica koje su sadržavale sliku srbijanskih velikaša, kralja Petra te srbijanskih vojnika sa ćiriličnim natpisima i srbijanskim trobojkama, a koji su se i šest mjeseci nakon izbijanja rata sa Srbijom stavljali u promet. Maravić je odredio ako bi se u tvornicama zalihe takve robe još zatekle „imaju se zaplijeniti“, a protiv tvorničara pokrenuti odgovarajući postupci. Uz to je vladin povjerenik za grad Zagreb upozoren da je prema riječima viđenijih ljudi u Glini, prota Ercegovac još uvijek podržavao srpstvo i to nepromijenjeno te da u Glini neće biti mira dok ga se ne premjesti. U tom smislu i Vojno zapovjedništvo držalo je za shodno Ercegovca premjestiti.⁴⁸²

Glede pretraga u Grabovcu, Vojno zapovjedništvo obavijestilo je Maravića 8. veljače 1915. kako ni u Grabovcu, a ni u susjednom selu Kraljevčani nije bila pronađena osoba imenom Stanisavljević. Stoga je valjalo vjerovati da se osoba koja je napisala pismo opasnog sadržaja i potpisala ga kao Stanisavljević služila lažnim imenom. Po dostupnim rukopisima u Kraljevčanima i njihovom usporedbom sa samim pismom navodnog Stanisavljevića, utvrđeno je da je postojala vrlo velika sličnost sa rukopisom seoskog učitelja Živkovića, a podudaran je bio i stil pisanja. Stoga se moglo pretpostaviti da je Živković pravi autor inkriminiranog pisma. Za točnu identifikaciju bilo je potrebno napraviti probu na način da bi Živković svojom rukom prepisao sporno pismo. Za tu svrhu vojne vlasti predložile su da kotarske vlasti u Glini angažiraju vještaka i po njegovom stručnom mišljenju odluče o daljnjem postupku. U Glini je tijekom pretresa kod trgovca Gajića pronađen cigaretni papir sa slikom ruskog kozaka i ćiriličnim natpisom, kao i sa slikom srbijanske trobojnice uz natpis *Zagreb, Srpski Sokol*. Gajić je bio jedan od okrivljenika u veleizdajničkom procesu te poznati srpski agitator. Bio je i zet vinkovačkog gradonačelnika Albrechta. Često je putovao okolo, što je pravdao s obilaskom svojih kupaca. Protiv Gajića kotarske su vlasti izrekle kaznu od 50 kruna zbog nedozvoljene trgovine s cigaretnim papirom te posjedovanja srbijanske trobojnice i zabranile mu putovanja po kotaru. Tijekom uredovnog postupanja uočeno je da više trgovaca puštalo u opticaj sporni cigaretni papir i šibice iz naprijed naznačenih razloga. Vojno zapovjedništvo Zagreb istaknulo je da je raspoloženje među pravoslavnim stanovništvom Gline i

⁴⁸² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 200/15 (uloženo u 77/15).

okolice u bitnome bilo nepromijenjeno i da će tome tako biti dok se ne premjesti prota Ercegovac, što je mislio i sudac iz Topuskog.⁴⁸³

Obavljeni su izvidi u Zagrebu, Osijeku i Vrbovskom po pitanju spornih šibica i cigaretnog papira i od tvornice u Vrbovskom.⁴⁸⁴ U tvornici žigica u Osijeku, saznalo se da ona cigaretni papir uopće ne proizvodi, a da su ranije, zaključno sa mobilizacijom po narudžbi tvrtke *Soher i nasljednici* proizveli dvije vrste šibica sa ćirilničnim natpisom i to: *Sloga* (koja je sadržavala i srpsku trobojnicu) i *Srpske školske žigice*. Natpisi su bili prije rata uredno prijavljeni uredu za registriranje zaštitnih biljega. Drugih nikakvih natpisa, kao ni slika ni trobojnica nije bilo. No i to je prestalo s početkom mobilizacije, a već gotovi proizvodi bili su prelijepljeni sa drugim naljepnicama, tako da od početka rata tvornica nije distribuirala nikakve šibice sa ćirilničnim natpisima. Po saznanju tvorničara Reisznera cigaretni papir u Hrvatskoj nabavljao se preko tvrtke Matije Freunda iz Zagreba, a isti je kao veletrgovac kupovao šibice iz tvornice u Vrbovskom. Pored toga, Reiszner je tvrdio da su se kutije šibica koje su sadržavale slike raznih srbijanskih velikaša, vojnika i svetaca proizvodile i od jedne tvornice šibica u Češkoj, no bilo mu je nepoznato u kojoj.⁴⁸⁵ Tvornica Matije Freunda u Zagrebu potvrdila je da je oko 1908. stavila u promet etikete za cigaretni papir *Srpski sokolaš* sa bojama Kraljevine Srbije i ćirilničnim natpisom (u narodu kolokvijalno zvan *Dušan Silni*) te ju je distribuirala po krajevima u kojima je živjelo pravoslavno pučanstvo, na zahtjev tamošnjih trgovaca. Izbijanjem rata etiketata je povučena iz prometa. Jedan od trgovaca koji je od njega nabavljao etikete bio je i Dimitrije Gajić. Sam Freund istaknuo je da nije ima ikakav interes za propagiranje srpskih nacionalnih interesa, već je postupio isključivo kao trgovac u smislu postajanja potražnje za takvom robom, da to ne bi učinila njegova konkurencija. Dopustio je mogućnost da je jednom prilikom došlo do omaške, budući su u njegovoj tvornici radili i nepismeni radnici, zabunom su u kutiju *Goluba* stavili papir s etiketom *Srpskog sokolaša* što je prilikom prodaje primijetio sitničar i trafikant u Komogovini početkom rujna 1914. No tvorničar je držao da se zabuna sigurno dogodila još prije početka rata.⁴⁸⁶ Vladin povjerenik za grad Zagreb Žepić je ujedno izvijestio baruna Belu Talliána, povjerenika hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade za pripomoć vrhovnom etapnom zapovjedništvu u Novom Sadu u djelokrugu autonomije kraljevina Hrvatske i Slavonije, o nalazima vezanim za cigaretni papir i pripadajuće vinjete, da nema zakonske podloge za poduzimanje ikakvog daljnjeg uredovanja prema Matiji Freundu, jer je s jedne strane

⁴⁸³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 200/15, br. 48.

⁴⁸⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 299/15 (uloženo u 77/15)

⁴⁸⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 299/15 (uloženo u 77/15), br. 594.

⁴⁸⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 200/15, (uloženo u 77/15), br 2156. vlp.

bio ovlašten na uporabu registriranih biljega, pa u smislu tih propisa nije bilo povrede, a s druge strane nikakve druge vignete nije koristio, proizvodio ili rasparčavao.

Savezno s nastavkom istrage u Grabovcu oko autora i sadržaja opasnog pisma, potpisanog navodno po seljaku Miloradu Stanisavljeviću i naslovljenog na Radovana Stanisavljevića u Pittsburghu, SAD, provedena je kućna premetačina u Grabovcu 31. siječnja 1915., pri čemu je ustanovljeno da u mjestu Grabovac, kao ni na području općine Kraljevčani nije postojao nitko tko bi se zvao Milorad Stanisavljević, a niti se bilježilo to prezime. Kotarski predstojnik stoga piše: „Očito je stoga da je pisac toga lista fingiran, te da po sadržini svojoj potiče od inteligentnog čovjeka, a u prvom redu od jednog učitelja iz mog kraja.“ U Kraljevčanima je Povjerenstvo uspoređivalo razne rukopise sa spornim pismom te je ovim uspoređivanjem pala sumnja na kraljevačkog učitelja Jocu Živkovića čiji je rukopis bio sličan. Stoga je radi dalje istrage, Maravić 12. lipnja 1915. Državnom nadodvjetništvu dostavio – sporni list navodnog Milorada Stanisavljevića, izvješće kotarske oblasti o uredovanju od 2. veljače 1915. br. 12., arak papira ispisan rukom Joce Živkovića, kao i neka ranija Živkovićeve pisma kako bi se po vještacima moglo utvrditi je li upravo on pisao inkriminirani list te da se onda nadalje postupi prema nalazu vještaka.⁴⁸⁷ Državno nadodvjetništvu obavijestilo je SDDS 30. listopada 1915. da su u svezi sa utvrđivanjem identiteta pravog autora pisma navodnog Milorada Stanisavljevića od strane Sudbenog stola u Zagrebu bili imenovani rukopisni vještaci Dragutin Müller i Franjo Kružić. Oni su ispitali rukopis inkriminirajućeg pisma uspoređujući ga sa nedvojbenim rukopisom učitelja Joce Živkovića i utvrdili su da je po njihovom stručnom mišljenju prijeporno pismo pisao upravo osumnjičeni Joco Živković. U tom smislu Državno odvjetništvo pokrenulo je postupak protiv Živković zbog zločinstva smetanja javnog mira.⁴⁸⁸

Stvar oko ovog pisma završila je kasnije čak i na sjednici Sabora. U saborskoj večernjoj sjednici od 10. kolovoza 1917. prigodom indemnitetne rasprave narodni zastupnik dr. Peleš (prema *Hrvatskoj riječi* od 11. kolovoza 1917., br. 210.) rekao je sljedeće: „U Glini je nađeno provokatorsko pismo, koje je kotarska oblast 1915. poslala Vladi sa posebnim dopisom i tražila da se na temelju toga pisma povede postupak protiv čitave inteligencije u Glini.“ Na to se kotarska oblast u Glini referirala zemaljskoj vladi 13. kolovoza 1917. (Odsjeku IV-B za pogranična redarstvena satništva, a zapravo pod tim nazivom skrivenom SDDS-u) te primijetila: „Ta izjava dr. Peleša nije istinita i ne odgovara tadanjem pravom stanju stvari jer u izvješću od 2. veljače 1915. br. 12 nigdje ne stoji, da kotarska oblast traži, da se na temelju toga lista povede postupak protiv

⁴⁸⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 992/15 (uložen u 77/15).

⁴⁸⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 2639/15 (uloženo u 77/15), br. 1881.

čitave inteligencije u Glini, već se samo općenito razlaže, kako je sadržina toga lista važna, tim važnija što sigurno potiče iz učiteljskih krugova, a protulijeka da se tomu može naći u odgoju mladeži u hrvatskom duhu.“ I dalje: „To je sasvim nešto drugo nego što u izjavi dr. Peleša stoji. Ako je dr. Peleš reflektirao u saboru na moj izvještaj i do gornje izjave došao – zašto dr. Peleš nije najprije pročitao inkriminirano pismo, pa bi tad vidio on i cio sabor, da je izvještaj ove oblasti obzirom na takovu sadržinu lista vrlo koncilijantan bio, ne spominjući, a niti ne tangirajući u izvještaju nijednu osobu, već jedino razlažući, da je sadržina toga lista odražaj tadanjih prilika ovoga kraja, kao što je u istinu tada i bilo. Kako je taj rezervatni (povjerljivi) spis broj 12 došao do ruke dr. Peleša ova oblast ne zna,⁴⁸⁹ nu jedino je mogao dr. Peleš do toga izvještaja doći tamo kod Vlade ili Sudbenog stola u Zagrebu, gdje je radi sadržine lista bila protiv učitelja Joce Živkovića iz Kraljevcana podignuta na temelju vještačkog nalaza po grafolozima optužnica, a u potonjem slučaju mogao je dr. Peleš kao branitelj spis čitati i u njemu taj izvještaj naći, ali tada je opet imao kao branitelj uredovnu tajnu čuvati.“. Predstojnik kotara završava: „Ne stoji nadalje, da je to bio provokatorski list, već list koga je bezuvjetno jedan od ovopodručnih učitelja pisao – a ova oblast je na temelju vladinog naloga (u biti SDDS-ova) od 21. siječnja 1915. br. 77/s.d.d.s. morala opširne izvide provesti i u državnom interesu obzirom na sadržinu lista izvješćem reflektirati. To se izvješćuje izvolnoga znanja te daljnje shodne odredbe radi.“⁴⁹⁰ Umjesto bolesnoga Maravića očitovanje je zaprimio Zlatarić i na spis stavio oznaku a/a.

SDDS je 21. siječnja 1915. zaprimio elaborat Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine o velikosrpskoj propagandi u Austro-Ugarskoj. Pored podataka o tajnim organizacijama mladeži ranije već predstavljenim u ovoj tezi, elaborat je sadržavao podatke o radu *Sokola*, *Prosvjete* i iznenađujuće društva *Pobratimstvo*, namijenjenog za liječenje i borbu protiv alkoholizma.⁴⁹¹ Djelatnost tih društava bila je do rata dopuštena, no nakon atentata na Ferdinanda i stavljanja pod povećalo njihovog djelovanja, analizom rada te odredbi Statuta i programa, austrougarske vlasti došle su do zabrinjavajućeg zaključka da su sve one zapravo više ili manje cijelo vrijeme prikriveno djelovale sa ciljem ostvarenja velikosrpske politike.

Maravić se 28. siječnja 1915. obratio Stipanu Stilinoviću upravitelju kotarske oblasti u Glini zbog traženja Vojnog zapovjedništva u Zagrebu, koje je skrenulo pozornost na izvjesnog Gajića koji se vratio sa ratišta iz Galicije i ponovo je počeo „tjerati protudržavnu agitaciju“, mnogo putovati

⁴⁸⁹ Arhiv SDDS-a ne sadrži to izvješće, pa niti kao prijepis, međutim prema zabilježbama u spisu vidljivo je da je original izvješća SDDS zaprimio i ustupio Državnom nadodvjetništvu 12. lipnja 1915.

⁴⁹⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 2995/17 (uloženo u 77/15), br. 12 res ex 1915.

⁴⁹¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 82/15, br. 5728 pr. 2188 Z.st.

po okolici te danonoćno zalaziti u selo Grabovac. Maravić je odredio da se kod Gajića obavi kućna premetačina, kojoj bi se pridružili i članovi Povjerenstva određeni od SDDS-a. Isto tako je skrenuo pomnju na ponašanje kotarskog suca u Glini Dimitrijevića koji je na dan Sveta tri kralja 1915. navodno zabranio katoličkom svećeniku blagoslov zgrade kotarskog suda, dočim je dopustio posvetu zgrade po grko-istočnom popu. Maravić je zatražio da se eventualno i mimo preslušanja kotarskog suca, nenapadnim i povjerljivim načinom, ustanovi odgovaraju li takvi navodi istini te ga se povratno izvijesti.⁴⁹²

U okviru istog spisa Maravić je 28. siječnja 1915. upravitelja kotarske oblasti u Topuskom Maxima Surmu obavijestio kako je zaprimio prijavu da je 60 Srba slavilo u gostionici Ivančevića u Topuskom na dan kad se „naša vojska“ povlačila iz Srbije (prosinac 1914.) te da je jedna vrlo utjecajna osoba iz tamošnjeg kotara zalazila dnevno na kavu k interniranima: Živkoviću, Miljeviću i proti Popoviću, na prijateljske razgovore. SDDS je tražio od Surme izvide je li se zaista u gostionici slavilo, tko je tamo sve bio i tko je to organizirao te tko je sve dolazio u posjetu interniranim osobama i kakve su razgovore vodili.

U Glini je stoga obavljena premetačina u stanu i dućanu trgovca Dimitrija Gajića, kojom zgodom je povjerenstvo u sastavu: Klobučarić, Stilinović i Preindl našlo dva amblema: srbijansku trobojnicu sa natpisom *Zagreb župa Krajiška* i jedan cigaretni papir sa slikom ruskog kozaka uz ćirilčni natpis. Drugo sumnjivo ništa nije bilo nađeno. Sam Gajić izjavio je da je putovao po kraju kako bi utjerao dugove. Po kotarskoj oblasti kažnjen je sa 50 kruna zbog nedozvoljenih amblema, a ujedno je do daljnjega interniran u svome domu u kućnom zatvoru zbog posebnih državnih redarstvenih razloga. Iz svoga se stana nije smio bez izričite oblasne dozvole nikuda udaljiti. Bio je opomenut ako bi se udaljio ili u svoju kuću primio nezvane goste, prijatelje ili znance da će biti premješten na internaciju kod kotarske oblasti. Glede suca Dimitrijevića utvrđeno je da prijava ne stoji. Naime katolički svećenik Franjo Šimecki potvrdio je da je 6. siječnja 1915. blagosiljao isključivo privatne kuće i stanove u Glini te da u javne zgrade nije ni ulazio pa tako nije ni razgovarao sa sucem Dimitrijevićem. O tome je 2. veljače 1915. izvijestila kotarska oblast u Glini.⁴⁹³

Glede srpske propagande u Topuskom Kotarska oblast podnijela je 6. veljače 1915. izvješće Odjelu za unutarnje poslove Zemaljske vlade. Ukratko, u njemu se očitovala da nije bilo moguće u gostionici Nikole Ivančevića održati ikakvo slavlje u kojoj bi sudjelovao 60 ljudi, a da o tome oblast,

⁴⁹² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 116/15.

⁴⁹³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 174/15 (uloženo u 116/15), br. 23. res.

oružništvo ili redarstvo ne bi saznalo odmah ili kasnije povjerljivim načinom. Primjećuje se isto tako da je u Topuskom bilo troje ili četvero osoba koje su opetovano širile fantastične vijesti, za koje se svaki put na kraju pokazalo da nisu istinite, a onaj od koga bi se ustanovilo da je vijest potekla u pravilu bi izjavio da je on samo mislio kako je ta vijest istinita ili da ima subjektivno uvjerenje o tome, ali da nije mogao pružiti ni najsitniji podatak, dokaz ili činjenicu, da svoju sumnju iole opravda. Predstojnik oblasti dodao je da čak i „na ovakove prijave određuje potpisani i premetačine, nu sa negativnim uspjehom kao što je to slučaj bio i sada 25. siječnja ove godine kod nekog Stanka Miljevića u Maloj Vranovini, umirovljenog lugara.“ I dalje: „Potpisani izvidio je povjerljivim načinom najintenzivnije pravo stanje stvari glede u govoru stojeće slave pravoslavni, nu ni privatnici, ni službenici ovdje ne znaju ništa o tom, pa bi po mnijenju potpisanog bilo zaista u interesu mira i reda, da se prijavitelj, ako nije anonimn, pritegne na odgovornost radi zavadjanja oblasti.“ Po pitanju ostalog dijela prijave nije poznato koja bi to bila vrlo utjecajna osoba iz topuskog kotara koja bi dnevno zalazila na kavu k interniranim Živkoviću, Miljeviću i proti Popoviću na prijateljske razgovore. Istina je da su mlađi urednici ili njihove obitelji počeli posjećivati jedne ili druge internirane, odnosno njihove obitelji, ne shvaćajući ozbiljnost situacije, no Surma je svakom od njih to dalje zabranio, čim je doznao za takav posjet, pa takvih slučajeva više nije bilo. No i kod tih slučajeva bila je isključena sumnja da se radilo o političkim razgovorima, već ih je upravitelj zabranio kako bi otklonio i svaki vanjski kriterij nedozvoljenog sastajanja. Kako su internirani pod strogom permanentnom paskom, nije mogao nitko k njima, a da Surma to odmah ne sazna. Konačno kotarski upravitelj dodao je da su mu pored svega ostalog, u poslovima državnog redarstva na raspolaganju samo dva općinska redara za Topusko.⁴⁹⁴

Redarstveno povjereništvo za grad Zagreb obavijestilo je SDDS 12. kolovoza 1915. o telefonskoj dojadi od Vojnog zapovjedništva da je u Zagrebu primijećen Dimitrije Gajić iz Gline koji se 11. kolovoza 1915. sastao s Nikolom Ćukom i Srđanom Budisavljevićem. Stoga je budući je Gajić kao politički sumnjiva osoba napustio svoj kraj, što nije smio učiniti zatražio da ga se uhititi, a njegova prtljaga pregleda. Dalje se navodi kako se Gajić nalazio u „ovdašnjoj“ političkoj evidenciji i da je bio poznat iz veleizdajničkog procesa kao opasni velikosrpski agitator. Stavljn je pod nadzor, s obzirom da njegovo uhićenje još nije bilo naređeno.

Ugarsko ministarstvo unutarnjih poslova obavijestilo je 16. lipnja 1915. SDDS Zagreb o saznanjima budimpeštanskog redarstvenog nadkapetana (*főkapitány*) o djelovanju Teodora Skrbića. Naime Skrbić, rođen u Zagrebu 1881. godine, grko istočne vjere, neoženjeni novinar,

⁴⁹⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 185/15 (uloženo u 116/15), br. 34. res.

zadržavao se u Budimpešti kao predratni dopisnik ruskog brzojavnog ureda iz Petrograda, a ujedno je izvješćivao i zagrebački list *Novosti*. Nadkapetan Dr. Boda Dezső nadalje izvijestio je kako je Skrbića dao nadgledati u više navrata kroz dulje vrijeme tijekom njegovog boravka na području Budimpešte, ali da nisu bili nađeni ikakvi otegotni podaci koji bi dali povoda vlastima za intervenciju. Sumnjiva je bila okolnost njegova posjećivanja srbijanskog generalnog konzulata prije rata te druženje sa učiteljem francuskog jezika, a kasnije namještenikom francuskog generalnog konzulata Alfrédom Duverdierom. Potonji je u Budimpešti bio poznat po svojim velikosrpskim simpatijama, politički opasnim sa stajališta redarstva. U nadgledanju Skrbićeve korespondencije nisu nađeni nikakvi kompromitirajući podaci, dok je Skrbić 10. studenoga 1914. otišao iz svog stana stanovati u hotel *Continental*, a potom je oputovao u Osijek (*Eszék*) javiti se na vojni poziv.⁴⁹⁵

SDDS je zaprimio dojavu da je Ivan Horvat rodom iz Pregrade, 61 godinu star, s prebivalištem u Svetoj Nedelji, rimokatolik, posjednik, udovac, otac dvoje djece, pismen i neporočan dana 26. ožujka 1915. u Zagrebu u kavani *Imbre Hodžića* u Zagrebu, Ilica 142 pred više svjedoka govorio: „Da je srpska i ruska vojska najjača i da Hrvati moraju njima kapu skinuti, da će Srbi doći u Hrvatsku i da će Hrvati morati svi preći na srpsku vjeru, ako ne budu htjeli da će svi biti uništeni, Rusi i Srbi ići će u Beč i Budimpeštu i tamo sve uništiti, kralj Petar sjediti će u Zagrebu u nadbiskupskom dvoru, a onda završio usklikom: „Živila kraljevina Rusija i Srbija, živio kralj Petar i njegovi hrabri junaci“. Po tvrdnji trojice svjedoka sve je učinio u trijeznom stanju, dok se on brani da je bio pijan. Uhićen je i sproveden Državnom odvjetništvu, a poduzeta kućna pretraga ostala je bez rezultata. Radi navedenog podignuta je optužnica pred Sudbenim stolom u Zagrebu budući je javno i pred više ljudi nastojao razdražiti na prezir i mržnju protiv jedinstvenog sklopa Austro-Ugarske Monarhije, pa je time počinio zločin smetanja javnog mira iz § 65 KZ.⁴⁹⁶

Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine upozorila je 25. ožujka 1915. SDDS Zagreb na odvjetnika dr. Rudolfa Zistlera rođenog u Zaprešiću 1886., branitelja Veljka Čubrilovića na sarajevskom procesu.⁴⁹⁷ Zistler je bio protiv habsburške dinastije i Monarhije neprijateljski raspoložen, a pored toga je kao student zastupao ekstremne socijalističke ideje. Na suđenju je razvijao ideju da atentatori, osim za ubojstva, nisu krivi za veleizdaju u smislu pokušaja odvajanja BiH iz Monarhije, jer po njegovom shvaćanju BiH zapravo i nije bila dio Monarhije budući je za vrijeme okupacije bila i nadalje pod vrhovnom vlašću sultana, stoga ni aneksija pravno nije bila valjana, pa je smatrao da je BiH i nadalje pod okupacijom austro-ugarske vojske, dakle formalno

⁴⁹⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 1069/15 (uloženo u 289/15), br. 1279 V.H.K.

⁴⁹⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 495/15.

⁴⁹⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 479/15, br. 3282.

još uvijek pod vrhovnom vlašću sultana. Zistler se u proljeće 1915. prvo doselio u Zagreb, a iza toga 2. lipnja u Pakrac. SDDS Zagreb odredio je Kotarskoj oblasti u Pakracu Zistlerov nenapadan nadzor.

Budući su od strane Oružništva određene osobe na području Slavonije uočene kao moguće sumnjive, SDDS je zatražio izvješće od dr. Milana Brezinščaka, vladinog povjerenika za županiju virovitičku. Brezinščak je povratno 12. lipnja 1915. izvijestio da su parosi Atanasije Zoričić u Voćinu, Vaso Svilar u Slatini, Dušan Novakov u Lisičinama te Adam Marin u Marincima vrlo sumnjivi radi širenja srpske propagande. Njihovo djelovanje, jer su podržavali najtješnje veze s parohom Markovićem u Klisi i općinskim liječnikom dr. Mickovićem u Đulovcu, protezalo se i na područje kotara Virovitice, odnosno Daruvara u požeškoj županiji. Sam čin nije im se mogao dokazati, no bio im je određen kućni pritvor i pooštreni redarstveni nadzor, a listovni promet podvrgnut cenzuri. Za vojnika Vida Butkovića koji se vratio sa ratišta u Hum, saslušanjem svjedoka Janoša Gjokera, Marije Heringa i Gjure Tomekovića, humskog seoskog kneza, ustanovljeno je kako je Butković pričao: „Tko je i tamo dobar neće mu biti zlo, ja nijesam htio na svoju braću pucati, pa zato ni ona na me, ja sam samo u luft pucao, samo da manje municije imam za nositi.“. Ustanovljeno je da takvim pričanjem uznemirio tamošnje pučanstvo. Svjedok, trgovac Spitzer bojao se iskazivati zbog tamošnjih grkoistočnjaka, no za Butkovića, koji je u Humu bio radi zdravstvenog oporavka, tvrdio je da je sasvim zdrav i da razdražuje pučanstvo. Vojnik Butković stoga je uhićen i otpremljen u Oružničku postaju Voćin, skupa sa prijavom i spisima. Nadalje, oko Uskrsa u Slatini su na dopustu boravili vojnik Velimir Radinović i medicinar Rade Svilar i bili su u neprestanom kontaktu sa parohom Vasom Svilarom. Primijećeno je da su se svi pravoslavni vojnici prije povratka na bojište javljali parohu, kao i drugi mještani kad bi dobili kakav vojni poziv. U Gornjem Miholjcu, po pitanju isticanja mađarske trobojnice, prema svjedocima Milanu Brakusu i Stevi Raucheru ustanovljeno je da je Nikola Todorović bio na pučko ustaškoj pregledbi (liječničkom pregledu pri novačenju tj. mobilizaciji) u Barcsu. Tamo vidjevši da se je na metre prodavao materijal za mađarske zastave, kupio je tri metra i podijelio svojim drugovima Stojanu Subotiću, Nikoli Dmitroviću i Svetozaru Margatiću, koji su ih onda nosili „valjda iz protesta jer im se ne dozvoljava nošenje srpskih zastava“. Oni nisu znali mađarski jezik, a niti su bili Mađari. Nekakva posebna veza sa parohom Marinom u Marincima nije se ustanovila. Po izvidima izlazilo je da je sjedište potajne srpske agitacije osim Slatine i Voćina u virovitičkoj županiji, bilo selo Đulovac, daruvarskog kotara požeške županije gdje je živio najveći politički sumnjivac dr.

Mioković, općinski liječnik, koji je posjedovao i ručnu ljekarnu.⁴⁹⁸ On je održavao najtješnju vezu s navedenim parosima, a obavljajući svoju liječničku praksu na području općine Voćin usput je uznemiravao i potajno rovario među tamošnjim pučanstvom. Dr. Mioković bio je poznat još iz vremena veleizdajničke parnice kao širitelj srpske propagande. U Voćinu su još živjeli općinski liječnik dr. Koloman Szarvaš te ljekarnik Petar Šošarić. Dr. Mioković, obavljanjem svoje prakse svakom prilikom omalovažavao je sposobnosti dr. Szarvaša, a poklanjanjem i prodavanjem lijekova nanosio je materijalnu štetu ljekarniku Šošariću koji je ujedno bio općinski upravitelj, kako bi tamošnje pravoslavno žiteljstvo nahuškao protiv upravitelja. Vladin povjerenik stoga je putem kotarske oblasti Slatine zabranio pučanstvu kupovanje lijekova iz ručne blagajne dr. Miokovića, jer to uostalom nije bilo dopušteno niti po zakonu. Ujedno je o svemu obavijestio i vladinog povjerenika u Požegi i zamolio ga premještaj dr. Miokovića iz Đulovca, da ga onemogući u provedbi srpske propagande na području virovitičke županije.⁴⁹⁹ Ban je na to 1. srpnja 1915. izdao odredbu Draganu Trnskom, vladinom povjereniku za županiju požešku da se „dr. Mioković premjesti u drugu zdravstvenu općinu u kojoj je živalj pretežno hrvatski, odnosno rimokatolički, a u Đulovac pak drugog liječnika“.⁵⁰⁰

Vojno zapovjedništvo Zagreb 21. travnja 1915. obavijestilo je SDDS kako je poziv velikog kneza Nikolaja Nikolajevića Romanova južnim Slavenima zaustavila riječka cenzura, a bio je upućen gimnazijalcu sušačke gimnazije, od strane izvjesnog Antonia Lekčevića die Mattea koji je tada boravio u Švicarskoj, a prije toga u Rimu. Lekčević se rodio na Sušaku oko 1875. Završio je sušačku gimnaziju s odličnim uspjehom, dobio je graničarsku stipendiju u visini od 1.000 kruna kasnije povećanu na 1.800 kruna te upisao Trgovačku akademiju u Beču, a zaposlio se i na sušačkoj gimnaziji kao suplent. Povezivalo ga se i s aktivnostima oko Jadranske legije.⁵⁰¹ Zbog navedenog Lekčevića se sumnjičilo kako za širenje neprijateljske propagande, tako i za povezanost s *Jugoslavenskim odborom* i ruskim uhdarstvom.

Vojno zapovjedništvo Zagreb potvrdilo je 21. svibnja 1915 da je pisma sušačkim gimnazijalcima zaista slao opisani Lekčević, a smatrana su trikom i jednim od skrivenih oblika uhdarske komunikacije. Po svom sadržaju bila su bezazlena, međutim na preklopu koverta i same koverta – dakle na dijelu koji se lijepio da bi se omotnica zatvorila, nalazio se sitnim slovima otisnut

⁴⁹⁸ Određena mala količina lijekova koju je posjedovao liječnik koji izlazi na teren, a koju je iz razloga hitnosti mogao trenutno dati i odrediti oboljelom pacijentu.

⁴⁹⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 1023/15 (uloženo u 645/15), br. 2550.

⁵⁰⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 1158/15 (uloženo u 645/15), br. 5873 pr.

⁵⁰¹ O Jadranskoj legiji vidjeti: Kosta MILUTINOVIĆ, „Jugoslavenski odbor i prvi pokušaj formiranja Jadranske legije“, *Pomorski zbornik društva za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije* (gl. ur. Drago Crnković), Zadar, 1967, knjiga 5, 627-643.

poziv velikog kneza Nikolajevića.⁵⁰² Malo zatim 30. kolovoza 1915. Vojno zapovjedništvo izvijestilo je da je Lekčević umro u Nišu u epidemiji.⁵⁰³

Dosta kasnije, 1918. Urbany je u Beogradu pregledavajući zaplijenjene arhive našao u ostavštini dr. Jovana Skerlića pismo Ante Lekčevića. On je 11. travnja 1914. Skerliču pisao: „Gospodine profesore! Kad već ne dospjeh usmeno, bolje je da vam pišem još ovdje. Ne trebam se bar bojati da ne bi tko otvorio pismo i ako se ne radi o nikakvim velikim tajnama. Pripovijedao sam vam danas, kako je narodna i napredna omladina prekinula rad u srednjim školama i da je to najveća pogreška. Sam bih mogao jedva da je ispravim. No veseli me, što u samih srednjoškolaca opažam volje za rad. Bit će od straha od klerikalizma i pravaštva, koji uz veliku potporu iz Beča osvajaju onaj teren, što ga osvojismo desetgodišnjim radom.⁵⁰⁴ Naši listovi kojih se sada pojavio velik broj imadu svi poprijeko ili revijalni ili dnevno-politički karakter, ujedno im je cijena razmjerno visoka. Naše srednje škole trebaju nasuprot bojovan list koji će imati zadaću da odgaja čvrste narodne jedinice, a s druge strane bit će organizator i ujedno glasilo srednjoškolskih organizacija. List bi morao imati nisku cijenu. Doznajući da putujem ovamo, obratiše se đaci na mene, da bi im vašim cijenenim posredstvom ili savjetom isposlova materijalno obezbijedenje lista, o čem su uvjereni da je slavno. A i doista u nas se nakon visoke narodne i političke konjunktore radi toliko listova da ni jedan ne može pravo da uspijeva, a tim gore što prestaje kontinuitet s mlađim i najmlađim generacijama. Pet – šest brojeva, godina dvije (izdanja) i gotovo. U konkretnom slučaju ide se za tim da se osnuje jedan list ne onako u vjetar već koji bi kroz decenije izrađivao jednu stalnu vojsku sa jednako živom skupinom vojnika, kao i odabrane vođe. Prema tome valjalo bi udesiti i materijalnu stranu. Nadam se gospodine profesore da ćete nam pri tom pomoći i pomagati. Valja

⁵⁰² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 963/15, br. 718.

⁵⁰³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 653/15 i 1822/15, br. 563 i 718.

⁵⁰⁴ Kako je ovdje riječ o djelatnosti napredne omladine smatramo da sintagma „...osvajaju onaj teren, što ga osvojismo desetgodišnjim radom“ označava provedbu politike narodnog jedinstva, koju je i kralj Petar I. Karađorđević pohvalio u razgovoru sa Svetozarom Pribićevićem, smatrajući da kad se Hrvati i Srbi smatraju jednim narodom da su već na pola puta do jedne države. Premda to Petrovo stajalište naprednoj omladini nije ni moralo biti poznato. Za naprednjake je značajno istaknuti i mišljenje Krište: „Što se tiče hrvatsko-srpske sloge, kad sloga postane cilj, jedna strana nužno mora žrtvovati svoje interese. Sloga je suradnja pod svaku cijenu i metamorfoza naprednjaka predstavljala i genezu jugoslavenstva, što je objektivno značilo guranje Hrvata u naručaj Srbije. Ta je metamorfoza bila tijesno povezana s njihovim liberalizmom i stavom prema katolištvu. Genetska linija jugoslavenstva išla je od liberalizma preko slavenske uzajamnosti i srbofilstva do integralnog jugoslavenstva. To se događalo istodobno s procesom razvoja protuklerikalizma, preko protukatolištva do popravoslavlja i zagovaranja nacionalne crkve.“, KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 295. Isto je i ne sluteći posljedice (bar u tom trenutku) hrvatsko krilo Hrvatsko-srpske koalicije, frustrirano s dugogodišnjom austrijskom i ugarskom nevoljkošću rješenja hrvatskog pitanja, skladno popunilo s politikom novog kursa, vidi: GANZA-ARAS, *Politika „novog kusa“ dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića*, Rene LOVRENČIĆ, *Geneza politike „novog kursa“*, Zagreb, 1972, Ante TRUMBIĆ, *Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija*, Zagreb, 1936, Ante Trumbić – *Izabrani politički spisi*, ur. Ivo Petrinović, Zagreb, 1998, Frano Supilo – *Izabrani politički spisi*, ur. Ivo Petrinović, Zagreb, 2000.

samo uočiti važnost onog *milieu*, a Rijeka i Sušak su oduvijek bile kule svakog narodnog i naprednog pokreta. A jednako je važan i geografski položaj tog mjesta. Odakle se dominira cijelim primorjem (istarskim, dalmatinskim i banovinskim) i velikim dijelom Banovine. Ova tačka mora biti nama, jednako kao i Trst slovenački. Jednim radom obavljat ćemo dva posla, buditi iz Sušaka Hrvatsku i osvajati Rijeku. Obzirom na to, pokrećemo tri grupe: 1. narodnu radničku čitaonicu za radnike i puk u vezi s Pučkom čitaonicom i pučkom knjižnicom, 2. nezavisnu narodno-slobodoumnu organizaciju za demokratsko građanstvo i 3. nacionalističko đaštvo. Neću da postavljam listu prava, što je potpora veća to bolje, tim više što kanimo izdavati jedan tjednik za prve dvije organizacije. Za informaciju o onoj skupštini koju smo držali protiv zakona o eksproprijaciji mogu reći protiv Koalicije prilažem vam izvanredno izdanje *Novog lista*. Za tu se skupštinu kaže da je početak jedne akcije odozdo, jedne nove stranke. Očekujući što prije Vaš cijenjeni odgovor odanim štovanjem Ante Lekčević, ulica Municipio 8/I, Rijeka.⁵⁰⁵ Zlatarić je isto primio na znanje, no budući je znao da je Lekčević umro još 1915., stavio je opasku a/a.⁵⁰⁶

SDDS je 25. travnja 1915. zaprimio dojavu vladinog povjerenika u Osijeku o demonstrativno sjajnom sprovodu ruskog ratnog zarobljenika u mjestu Dalj uz nazočnost mnogobrojnog daljskog žiteljstva unatoč tome što zvonjenje pravoslavnog hrama povodom smrti zarobljenika nije bilo dozvoljeno. Osim uprave bolnice, zapovjedništva vojne straže i mjesnog vojnog zapovjedništva o smrti zarobljenika drugi nisu imali informacija. Povjerenik je bio mišljenja da su brojnost tolikog naroda na ukopu potakli bolnički liječnik dr. Kostić ili daljski kaluđer Vikentije Šebišanović. Sprovod je vodio daljski paroh Dušan Magarević uz asistenciju Šebišanovića. Pjevački zbor, sastavljen od ruskih zarobljenika pod ravnanjem Srbina Milivoja Pavlovića, austro-ugarskog vojnika koji su u bolnici nalazio na oporavku, a u civilstvu je bio učiteljem raspuštene *Srpske autonomne škole* u Dalju, otpjevao je tužaljku nad pokojnim Rusom u dvorištu bolnice, potom u crkvi i konačno na groblju. Cijeli sprovod obavljen je sa znanjem tamošnje vojne oblasti i uz privolu zapovjednika zarobljenih oficira Srbina Paprovića koji je bio nazočan svečanostima u crkvi i na groblju. Na sprovod je bilo izaslano i 50 zarobljenih ruskih vojnika kao žalbena povorka. Vladin povjerenik istaknuo je: „Ako i nije po vojničkim propisima zabranjeno zarobljenike zaraćenih država po vojničkim propisima ukapati – ipak nije bilo podesno u mjestu Dalj – u kome je velika većina pučanstva pravoslavna i to radikalni srpski živalj – ovakove svečane ukope upriličivati“. I ... „tamošnji narod silno se oduševio nad jednakim pojanjem srodne si ruske braće, s njima je počeo simpatizirati i sućut izražavati, kojoj je taj pravoslavni živalj dao

⁵⁰⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 441/18 (uloženo u 654/14).

⁵⁰⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 1723/15, br. 792.

oduška i izražaja u tom što je počeo zarobljenike darivati s novcem, duhanom i jajima. Već prije ukopa, a na sam Uskrs skupilo se za Ruse preko 1000 jaja, a seljanka Ljubojevička dozvolila je da se umrli Rus sahrani u njenu grobnicu“. Po izvješću povjerenika spomenuti dr. Kostić je pravoslavne ranjene austro-ugarske vojnike u toj bolnici protežirao, a dapače neke je taj način oslobađao od vojne službe ne otpuštajući ih mjesecima sa liječenja. Zabilježeni su bili tako slučajevi učitelja Milivoja Pavlovića, trgovca Nikolića i seljaka Srete Stojkovića. Da se ovakve demonstrativne akcije ne bi opetovale, povjerenik je zatražio od Etapnog vojnog zapovjedništva iz Novog Sada premještaj pričuvnog časnika Paprovića te ranjenog učitelja Pavlovića iz Dalja. Uz to novi mjesni vojni zapovjednik zamijenio je dr. Kostića sa vojnim liječnikom i zabranio svaki kontakt zarobljenih Rusa sa daljskim pučanstvom. Povjerenik dr. Brezinščak molio je i da se sumnjivog kaluđera Šebišanovića u Dalju zamjeni s drugim „mimijim“ kaluđerom, što je SDDS prosljedio vladinom Odjelu za bogoštovlje i nastavu.⁵⁰⁷

Redarstveno povjereništvo Zagreb obavijestilo je 21. kolovoza 1915. SDDS o određenim događajima u Koprivnici. Povodom kraljeva rođendana 18. kolovoza 1915. održana je svečana sjednica gradskog vijeća na kojoj se od 24 vijećnika pojavilo svega 13, a nakon toga na misi u crkvi u čast kralja nazočilo je svega 6 vijećnika. Upravitelj Redarstvenog povjereništva smatrao je da je takvo očito demonstriranje nelojalnosti prema vladaru moglo biti samo u vezi s utjecajem klike srpskih pristalica koju je vodila politička grupa dr. Hemerl – Dorčić – Wilder, kao i utjecajem Koalicije u gradskom vijeću. Ovo se po njegovom shvaćanju moralo gledati savezno s incidentom koji se dogodio na dan prijestolonasljednikova ubojstva, kad se u Koprivnici održavala pučka veselica – proslava 40. godišnjice osnutka pjevačkog društva Podravec na gradskom šetalištu. Kad je čuo za atentat 28. lipnja 1914. tadašnji gradonačelnik Kamenar pokušao je otkazati dalje održavanje veselja, međutim to mu nije uspjelo, pa tako „dok je član carske kuće umirao od srpske ruke, trajalo je veselje na javnom mjestu, (*wo ein Mitglies unseres Herschauses durch einen von Serbien gedungeneen Mörder den Todt fand, an öffentlichen Orten ungestört amüsierte ...*), a još i sada je moguće da ta ista grupa ljudi demonstrativno iskazuje neposluš i to pred očima državnih vlasti“.⁵⁰⁸ Šira javnost izvan Koprivnice nije saznala za taj događaj jer je u novinama izašao članak u kojem je samo navedeno da je veselje prekinuto i večernji koncert otkazan čim se saznalo za atentat.⁵⁰⁹

⁵⁰⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 719/15 (uloženo u 717/15), br. 1642.

⁵⁰⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 755/15.

⁵⁰⁹ „Kulturna proslava u Koprivnici – četrdestgodišnjica hrv. pjevačkog društva Podravec“, *Ilustrovani list*, Zagreb, br. 28, 1914, vidi: www.kkb.arhiv.net/kc_1_st_world_war/ i http://dnc.nsk.hr/Data_Services/ImageView.aspx?id=8d7ac89f-89db-4d70-bcfc-9d24023569cf, pristup ostvaren 25. studenoga 2016.

Po obavljenim izvidima podžupan Lugarić obavijestio je vladinog povjerenika župana Labaša 5. rujna 1915. da ipak nije bilo riječ o nekom namjernom bojkotu svečane sjednice i mise u Koprivnici povodom kraljeva rođendana 18. kolovoza 1915. od strane gradskih zastupnika, već je dio odsutnih vijećnika bio nazočan na svečanim misama u svojim okolnim župama i parohijama. Jedan zastupnik, koji je ujedno bio i vatrogasni zapovjednik u mjestu Bregi vodio je vatrogasnu postrojbu na misi, a mjesto je udaljeno 8 km od Koprivnice. Dio vijećnika koji se bavio poljodjelskim radovima iskoristio je lijepi dan poslije mise, a uslijed nedostatka radne snage da pospremi pokošenu otavu. Zastupnik Toljan sudjelovao je na službi božjoj u katoličkoj te grko-istočnoj crkvi i izraelitičkom hramu gdje mu je pozlilo pa je doveden kući, dva vijećnika – mesar Neufeld i medicar Sulimanović – bili su na sajmišnom danu, a Friedrich je bio na oporavku u daruvarskim kupkama. Kotarski predstojnik Margetić bio je mijenja da je izostanak vijećnika sa svečanosti, na pučanstvo ipak ostavilo neugodan dojam, s tim više što su svi bili uredno pozvani, no ustvrdio je da su vijećnici znali izostati i s drugih sjednica. Mišljenje podžupana bilo je da su probleme u gradskom vijeću stvarali Vargović i drugovi kojima je bio cilj da se ono raspusti kao ilegalno, pa da bi onda pri ponovnim izborima eventualno osvojili većinu. Zato je samo predložio da se vijećnici upozore na odgovornije ponašanje, bez daljnjih mjera. Sudac Mato Golubović, ujedno i gradski vijećnik, držao je kako je pored indolencije vijećnika mogući motiv za sabotiranje sjednice bilo sprječavanje donošenja odluke o uplati 2.000 kruna za invalidsku zakladu od strane skupine oko srbofilski raspoloženog Ljubomira Živkovića, o čemu se isto tako trebalo glasovati na svečanoj sjednici, a dio vijećnika mislio je da bi to bilo previše i da bi 1.000 kruna bilo dovoljno. O svemu je obaviješten i Maravić, no nije razjašnjeno što je spriječilo Živkovićevu nazočnost sjednici.⁵¹⁰

U svezi s Gomirjem, pored opasnosti od talijanskog uhodarstva, Vojno zapovjedništvo Zagreb raspolagalo je dojavom iz Plaškog za manastirskog administratora kaluđera Ilariona Zeremskog da je zadrži velikosrbini, za popa Stefana Kosanovića da je još opasniji od Ilariona jer je imao veći ugled u narodu. Unatoč internaciji ljudi su ga posjećivali, a i on im je odlazio u posjete. Od lokalnog pravoslavnog sveštenstva ekonom kapelan Dokmanović bio je najpouzdaniji. Najmlađi crkveni bilježnik u Gomirju Magjarac nije se politički isticao, ali nije ni tajio svoje prosrpske osjećaje.⁵¹¹

⁵¹⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 1716/15, br. 2738.

⁵¹¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 1125/15 (uloženo u 943/15), br. 905.

Interesantno je izvješće vladinog povjerenika za županiju zagrebačku dostavljeno SDDS-u 31. srpnja 1915. vezano za događaje u Petrinji. Ukratko njime se javilo da je solicator⁵¹² odvjetnika dr. Nemca, Miloš Šućura osuđen na 8 mjeseci teške tamnice, no presuda nije bila ovršena jer je bio u vojci. Mlinar Gjuro Škarić iz Petrinje prijavljen je zbog smetanja javnog reda, no postupak nije bio završen. U kući trgovca Pere Borojevića držani su sastanci lokalnih i okolnih pravoslavaca, a u svojoj kući Borojević je uredio dvoranu srpskog sokola te je ranije prodavao srbijanske trobojnice, a za kupnju mještanima u pravilu preporučivao robu ukrašenu sa srbijanskom trobojnicom i ćirilničnim oznakama C.C.C.C., dok istodobno nije imao nijedan komad robe sa monarhijskim oznakama. Bio je i moralni te materijalni podupiratelj svih društava koja su bila nazvana srpskima. Za pravoslavnog katehetu Jovu Vorkapića iz Petrinje javljeno je da je predsjednik *Privrednika*, član *Srpskog sokola* te *Matice srpske*. Podučavao je mladež da budu dobri Srbi, a podupirao moralno i materijalno samo srpska društva i nijedno hrvatsko.

Paroh (župnik) Rodoljub Paić „dobar pastir svih Srba“ bio je poznat kao svećenik kojima je „svojim ovčicama“ propagirao velikosrpsku ideju i sve što je srpsko te koji je u svom govoru na Blinju isticao da je čak i „plavetno nebo srpsko“. Njegov otac, umirovljeni paroh Pavao Paić, prijavljen je radi veleizdaje. Mile Ercegovac, seljak iz Petrinje bio je osuđen je na 6 mjeseci teške tamnice. Od početka mobilizacije sve navedene osobe bile su pod paskom. Što se ticalo odvjetnika Nemeca on se nije vodio kao politički nepouzdan, premda je primijećeno da se zauzima za pravoslavno žiteljstvo „valjda kao gorljivi koalicionaš“. Vladin povjerenik naveo je da su kolovođe srpske propagande u Petrinji bili paroh Paić i javni bilježnik dr. Peleš, član upravnog odbora zagrebačke županije. A diskretno se pazilo i na petrinjskog odvjetnika Nemeca, no o detaljima petrinjski kotarski predstojnik nije bio upoznat.⁵¹³

Vladin povjerenik za županiju modruško-riječku Zmajić 4. kolovoza 1915. javio je SDDS-u da za episkopa SPC Ilariona Zeremskog, mandatara gornjokarlovačke dijeceze, nije opazio kako bi ma kojom zgodom isticao svoje političko i narodnosno uvjerenje. Štoviše bio mu je poznat kao mirni i snošljivi čovjek, koji otkad je u Plaškom „više se bavio književnim radom i crkvenim poslovima, nego li napadnim isticanjem svojih narodnih ili osobito velikosrpskih osjećaja“. Prema povjereniku nedvojbeno se i Ilarion osjećao Srbinom, a moguće je bio i zadojen velikosrpskim težnjama, samo to nije javno pokazivao.

⁵¹² Pravnik zaposlen u odvjetničkom uredu.

⁵¹³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 1461/15 (uloženo u 943/15), br. 1380.

Prota Stevo Kosanović bio je interniran zbog državljske nepouzdanosti u svom stanu, a slobodnije kretanje dozvoljeno mu je u mjeri u kojoj mu je to bilo potrebno za dušobrižničke dužnosti. Zabilježeno je da je Kosanovića posjetio brat, časnik austro-ugarske vojske. Povjerenik Zmajić nije držao realnim da bi Kosanović često kod sebe primao ikakve goste jer nije bio imućan s obzirom da je izdržavao djecu na školovanju. Kapelana Milana Dokmanovića držao je politički skroz nepouzdanim. Nije mu bilo jasno kako je za Dokmanovića informator drži upravo suprotno – da je pouzdan, no primijetio je da se Dokmanović u Ogulinu često zadržavao na kolodvoru kod transporta vojničkih vlakova, gdje zaista nije imao što raditi. Iz tog razloga u sporazumu s ugarskim povjerenikom za južnu vojsku 6. srpnja 1915. Zmajić je dao internirati Dokmanovića u manastiru Gomirje. Za kapelana i privremenog konzistorijalnog bilježnika Madžarca nije primijećeno da se u ma kojem pogledu isticao, no da je i on naginjao srpstvu, za Zmajića nije bilo dvojbe.⁵¹⁴

Glede političkih prilika u Plaškom Zmajić je 10. kolovoza 1915. dodatno javio da nije ustanovio kako bi u Plaškom inteligentniji slojevi širili glasine da bi talijanski ulazak u rat bio samo u korist Italije, da joj se pruži prilika za dobiti izlaz na more, a s vremenom i čitavu BiH. Držao je vjerojatnim da bi „inteligencija tako mislila i osjećala, pa da se i veselila istupu Italije protiv naše Monarhije, no te svoje misli i osjećaje nigdje nisu dosada pokazali i očitovali, pa stoga vlasti nisu u tom smislu niti imale priliku uredovati“. Nije primijećeno niti da su se u gostionici Save Petričića držali ikakvi sumnjivi sastanci, no ipak je izdao nalog oružništvu o nadziranju te gostionice i o uhićenju sumnjivih osoba, osobito preko noći. Zmajić je bio rezerviran prema mogućnosti širenja srpske propagande u Plaškom od strane predsjednika hrvatskog Sabora dr. Medaković, jer je bio u slabom kontaktu sa svojim izbornicima, pa čak nije pokazivao zanimanje niti za stvari koje bi mogle biti općekorisne njegovom izbornom kotaru. „On se uobičajeno ponaša tako da dan-dva prije izbora dođe u Plaški i po svršenim izborima ode“. Na izbornom govoru 1913. govorio je o srpstvu, no sadržaj govora se više nije mogao rekonstruirati. Zmajić navodi da nije bio točan navod iz prijave da bi pred proglašenje mobilizacije srpsko pjevačko društvo *Balkan* u Plaškom organiziralo večernju zabavu jer je zabava zaista održana, ali 1908. Isto tako se nije moglo ustanoviti stoje li trgovac Danilo Mandić i kapelan Madžarac u posebnoj vezi s interniranim protom Kosanovićem, a niti to sastaju li se kod potonjeg teolozi te je li mu češće gostom bio svećenik Danilo Brzaković, bivši iguman manastira Fenjek (Fruška Gora, pored sela Jakovo).⁵¹⁵ Protiv Brzakovića bio je vođen postupak zbog veleizdaje, no odlukom Domobranskog divizijskog suda u Zagrebu od 29. ožujka 1915. oslobođen je optužbe. Brzaković je doputovao u Plaški 20. travnja 1915. i uredno se prijavio

⁵¹⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 1536/15 (uloženo u 943/15), br. 490.

⁵¹⁵ Prije rata, ali i tijekom rata na Fruškoj gori vlasti su detektirale određene srpske uhadarske aktivnosti. Fruška gora je bila strateški zanimljivo područje zbog prilaza vrlo jakoj austro-ugarskoj vojnoj utvrdi Petrovaradin.

vlastima te nastanio u episkopskom dvoru, gdje mu je bilo povjereno vođenje nekih poslova, ali nije opaženo da bi se s ikim intenzivnije družio ili sastajao. Odlukom kotarske oblasti Ogulin 5. kolovoza 1915. trgovac Danilo Mandić interniran je kao politički nepouzdan u svome stanu.⁵¹⁶

Redarstveno povjereništvo Zagreb 11. listopada 1915. prema saznanjima kotarskih vlasti iz Vukovara, priopćilo je SDDS-u da je odvjetnik dr. Živko Bertić, koji je po odvjetničkom poslu bio u Vukovaru s urednom putnom dozvolom, primijećen 20. rujna 1915. u razgovoru s dvojicom ruskih ratnih zarobljenika u dvorišnom hodniku *Grand Hotela*. Sadržaj njihova razgovora nije bio poznat. Dr. Bertić se 23. rujna 1915. vratio u Zagreb. S obzirom na njegovu političku sumnjivost, uz česta putovanja te kretanje u krugu srpskih agitatora, Redarstveno povjereništvo držalo je potrebnim internirati ga u njegovom stanu, gdje bi ga se moglo neupadno motriti preko kućevlasnika.⁵¹⁷

Etapnom Zapovjedništvu 3. armije vojna postrojba iz Broda javila je 28. rujna 1915. vezano za Bertića, kojeg određuju kao „bivšeg odvjetnika iz Zemuna i koalicijskog vođu prosrpskog raspoloženja“, da je pri mobilizaciji bio unovačen i upućen na službu osiguranja vlakova u Srijem. No s obzirom na njegovo druženja s određenim tamošnjim ljudima te srbijansku invaziju Srijema, stožerni bojnik Bartha dao ga je uhititi i predvesti pred Domobranski divizijski sud u Zagrebu. Taj postupak bio je obustavljen, a Bertić upućen na službu u Osijek kao poručnik i to u *Ersatzbattailon* (vježbovna bojna) IR 28. U veljači 1915. družio se Bertić u Osijeku sa sudskim savjetnikom Pantom Popovićem, osuđenim zbog širenja lažnih ratnih vijesti, a kasnije protjeranim iz Osijeka zbog opasnosti po javno mnijenje. Zatim se družio sa urednikom Pokreta Većeslavom Wilderom, podupirateljem *Narodne odbrane* te s još nekoliko politički sumnjivih Srba. U kasnijoj ocjeni vojne sposobnosti (*Superarbitrierung*) Bertić je otpušten iz vojne službe, pa je Obavještajni odjel zagrebačkog vojnog zapovjedništva (*Haupt-K-Stelle*) zatražio od Obavještajnog odjela mjesnog vojnog zapovjedništva u Brodu nadgledanje njegove aktivnosti. On je nakon toga skoro puna tri mjeseca ostao iz nepoznatih razloga u Vukovaru. Potom je Oružništvo 23. rujna 1915. istaknulo da se Bertić ponovo pojavio u Vukovaru gdje je boravio od 19. do 23. rujna radi poduzimanja raznih pravnih radnji oko stavljanja imovine umrlog posjednika Radivoja Paunovića⁵¹⁸ pod sekvestar. U svoje slobodno vrijeme Bertić se družio s politički sumnjivim osobama – gimnazijskim profesorom Jankom Garićem, pa s velikosrbinom, kasnije koalicionašem Dragutinom Franzom, direktorom banke te naposljetku s Paunovićevim pravnim zastupnikom somborskim odvjetnikom dr. Stevanom

⁵¹⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 1609/15 (uloženo u 943/15), br. 388.

⁵¹⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 2297/15 (uloženo u 1027/15).

⁵¹⁸ Bogati vukovarski trgovac, Srbin po nacionalnosti. Njegov otac Aleksa izgradio je hotel *Grand*.

Krunićem, za kojeg je primijećeno da često putuje. U hotelu *Grand*, Bertić je razgovarao s ruskim ratnim zarobljenicima Fidorom Todorovim i Stevanom Nikolčikom, kao i s još nekoliko njih, što je moglo posvjedočiti i hotelsko osoblje koje je djelomično čulo da je u razgovoru primjerice spomenuo da u kršćane, među koje je ubrajao i pravoslavce, Bertić ne bi mogao pucati, jer da su svi kršćani braća. Iz razgovora s ruskim zarobljenicima nije se mogao doznati točan sadržaj razgovora jer su Rusi to predstavljali na „rafinirani način i sve predstavljali bezazlenim“. Zbog opasnosti po okolinu Zapovjedništvo 3. armije smatralo je nepoželjnim njegove dolaske u uže ratno područje, a što je Srijem kao granica sa Srbijom predstavljao, odnosno da bi njegova putovanja redarstvene vlasti trebale najaviti Oružništvu, a moguće i vojnoj obavještajnoj službi pa je tako uputilo i zagrebačko vojno zapovjedništvo.⁵¹⁹ U tom smislu 4. listopada 1915. SDDS je obaviješten da vojne vlasti Bertiću više ne dozvoljavaju dolazak u jugoistočno vojno područje.⁵²⁰

Vežano za određene dojave i to za našički kraj, vlasti su dale očitovanje da u tom kraju nema niti je bilo „tjeranja“ srpske propagande, a da je čak i jedan jedini pravoslavni svećenik koji je tamo živio – orahoviški paroh Melentije Njer upisao 10.000 kruna ratnog zajma. SDDS je prispjela očito pogrešna informacija i to od Austro-ugarskog konzulata u Saint Paulu (SAD) o tome da su velikosrpsku propagandu u Našicama i okolici „tjerali“ izvjesni Kratky i Zaharić, za koje je utvrđeno da ne postoje u našičkom kraju. U samim Našicama i okolici bilo je vrlo malo Srba, dok je cijeli kraj bio prohrvatski orijentiran stoga se držalo da je posrijedi zabuna u imenima, kako osoba tako i mjesta.⁵²¹

Cenzurska komisija Karlovac javila je 3. kolovoza 1915. Vojnom zapovjedništvu, što je proslijeđeno i SDDS-u, o tome da su se u kontroli pošte pojavila pisma koja su odisala veleizdajničkim tonom, ali ne samo u Lici već i u cijeloj Hrvatskoj, Slavoniji, kao i u Dalmaciji te Bosni. „Pisma ukazuju na sveopću raširenost jednog tajnog gibanja na koje je u prvom redu upućeno grčko-pravoslavno stanovništvo koje želi svoje fantastične ideje evoluirati, razvijati i ostvariti.“ Prema jednom pismu izgledalo je da bi mjesto Bruvno (kod Gračaca) moglo biti gnijezdo takve urote za područje županije Lika – Krbava. Iz tog razloga Cenzurska komisija zaključila je da će pisma iz Like pojačano nadzirati.⁵²²

Vojno zapovjedništvo Zagreb 23. kolovoza 1915. obavijestilo je SDDS da je vojnik Marijan Jakšić bio saslušan zbog sudjelovanja u atentatu na Skerleca počinjenom od Hercigonje. Iz tog

⁵¹⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, (uloženo u 1027/15), br. 853.

⁵²⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 1319/15 (uloženo u 1027/15), br. 1489.

⁵²¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 1777/15 (uloženo u 1098/15), br. 11.

⁵²² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1542/15, br. 1187.

iskaza izlazilo je da su zastupnici Većeslav Wilder, dr. Lorković i dr. Bertić bili upoznati s atentatom te su suučesnika Hercigonju novčanu pomogli. Navedeno je Jakšić potvrdio na zapisnik Redarstvenom povjereništvu Zagreb. Vojska je od SDDS-a tražila ispitivanje osnovanosti takvih tvrdnji.⁵²³

Jakšić je iskazao da su 1913. Hercigonja i Štipac putovali za Beograd, a da ih je novčano pomogao Većeslav Wilder sa 100 kruna te preporučio Živku Bertiću neka im ishodi dokumente za prijelaz preko granice za Beograd, sve u cilju stupanja sa tamošnjom omladinom u što uži doticaj, radi ustrojavanja omladinskih društava u banskoj Hrvatskoj u jugoslavenskom duhu. U Beogradu su sreli Pavla Arsenića, srbijanskog vojnog dragovoljca iz Zagreba od koga su dobili ručnu bombu. Po njihovom povratku u Hrvatsku Jakšić je dobio 30 kruna da otputuje sa Hercigonjom u Garešnicu. U svibnju 1914. Schäffer je počinio neuspjeli atentat na bana Skerleca. Hercigonjina majka obratila se za pomoć Wilderu, a sam Jakšić i Hercigonja telefonski su dogovorili sa Wilderom sastanak u *Narodnoj kavani*. Tražili su od njega jamstva da će Luka Jukić biti oslobođen i to ako bi trebalo intervencijom kod Tisze, jer će inače pokušati počinuti atentat na Tiszu, prilikom njegovog dolaska u Rijeku, na porinuće bojnog broda Szent Istvan. Wilder ih je uvjerio da će Jukić svakako biti pušten, a da Koaliciji nikako ne bi odgovarao atentat na Tiszu, pa su tu ideju napustili.

Vojno zapovjedništvo 29. listopada 1915. izrazilo je svoju nevjericu da su tako teško kompromitirane i terećene osobe kao zastupnici Wilder, Lorković, Bertić i Šurmin bile slobodne, a pri tome su i nadalje bile aktivni suradnici *Pokreta*. Vojska je upozorila na neprihvatljivi ton članka od 23. listopada 1915. u kojem je *Pokret* s hvalospjevima opisao srbijansku državu kroz uspješnu vojnu defenzivu i ofenzivu. Vojno zapovjedništvo bilo je iznenađeno što Državno odvjetništvo nije spriječilo objavu toga članka. Uz to *Pokret* je 22. listopada 1915. donio članak *Kako se izvješćuje o aktivnosti srbijanske skupštine*, pa nije bilo isključeno da je uredništvo bilo povezano s neprijateljskim zemljama na nedozvoljeni način. Tražilo se da SDDS pokuša pronaći izvor njihovih informacija.⁵²⁴

Državno odvjetništvo u Zagrebu prema rezultatima izvida Redarstvenog povjereništvu Zagreb do 7. travnja 1915. nije utvrdilo postojanje „pravih“ povjerenika *Narodne odbrane* na teritoriju banske Hrvatske, no opažene su osobe koje su radile u duhu i po programu *Narodne odbrane* i to u ulogama „članova naučavajućih“ ili „članova izvršujućih“. Redarstveno povjereništvo u duhu *Narodne odbrane* držalo je Wildera „članom naučavajućim“, a osobnu

⁵²³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 1767/15, br. 1064.

⁵²⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 2606/15 (uloženo u 1767/15), br. 1196.

krivnju smatralo mu je dokazanim time što je novčano podupro rad *Narodne odbrane* znajući za cilj i svrhu udruženja, što je bilo činjenično utvrđeno. U knjizi *Narodne obrane* u Beogradu koju je sastavio *Centralni odbor Narodne odbrane za 1911.*, na 109. str. nađen je podatak da je Wilder uplatio iznos od 5 kruna kao novčanu potporu. Državno odvjetništvo Zagreb priopćilo je banu 5. srpnja 1915. sljedeće: „Da je djelovanje *Narodne odbrane* bilo veleizdajničko, ne može biti nikakve dvojbe, a ovo državno odvjetništvo stoji na stanovištu da je Većeslavu Wilderu kao političaru i osobi koja se bavi javnim životom vjerojatno poznata bila svrha i zadaća *Narodne odbrane*, nu okolnost da je *Narodnoj obrani* dao svoj prinos od 5 kruna nije još dovoljna da opravda provođenje kaznenog postupka protiv njemu, a naročito njegovo izručenje radi zločina veleizdaje. Do sada nije određeno njegovo preslušanje jer ga kao zastupnika hrvatskog sabora i zajedničkog ugarsko-hrvatskog sabora u Budimpešti štiti imunitet. Stoga će državno odvjetništvo obustaviti postupak protiv Wildera, s time da redarstvo nastavi s izvidima, osim ako državni nadodvjetnik Vatroslav Hondl nema drukčijih uputa.“⁵²⁵ Vojno zapovjedništvo stoga je 1. srpnja 1915. zatražilo od SDDS-a da se iz državnih interesa, bez obzira na stav državnog odvjetništva i ubuduće obrati naročita pažnja na Wildera i drugove.⁵²⁶

Po mišljenju Državnog nadodvjetništva u izvidima za Wildera i drugove od 9. listopada 1915. Marijan Jakšić nije bio dovoljno vjerodostojan jer je o istoj stvari dao dva različita iskaza - u iskazu od 25. studenoga 1914. naveo je da ga Wilder nije novčano podupirao, nije mu dao novac za put u Beograd, a niti ga nagovarao da diže tračnice i mostove u zrak između Ugarske i Hrvatske u slučaju rata. Tada Jakšić nije teretio ni dr. Bertića, ali je 12. srpnja 1915. ipak tvrdio da je dr. Bertiću bila poznata svrha njihova putovanja u Beograd, da je njemu i Hercigonji pribavio propusnice, premda je znao da se Hercigonja služi s tuđom putovnicom.⁵²⁷ Prema obavijesti Redarstvenog povjereništva Zagreb od 12. studenoga 1915. dr. Živko Bertić pritvoren je i u redarstvenim uzama nalazio se od 4. studenoga 1915., a potom je prebačen u sudbene uze. Postojala je sumnja da je s Wilderom bio sukrov za zločin pokušaja umorstva, bana Skerlecza.⁵²⁸ No, izgleda da tom zgodom, pa ni kasnije dr. Bertiću iz nepoznatih razloga službene osobe nisu navele razlog pritvaranja, a poslije su se redarstvene vlasti izgovarale da dr. Bertić zapravo nije ni bio pritvoren, već interniran. U slučaju internacije nisu se primjenjivale kaznene postupovne odredbe. Po službenoj dokumentaciji, a temeljem njegove pritužbe na ponašanje redarstva,⁵²⁹ držimo da je on

⁵²⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 1767/15, br. 772.

⁵²⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 1767/15, br. 1784.

⁵²⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 2295/15 (uloženo u 1767/15), br. 1778.

⁵²⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 2742/15 (uloženo u 1767/15), br. 1193.

⁵²⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 93/16 (uloženo u 1767/15).

ipak prvo bio pritvoren (a ne interniran), doduše još 4. studenoga 1915., a razlog zašto je pritvoren priopćen mu je tek 17. prosinca 1915.

Državno nadodvjetništvo obavijestilo je 19. siječnja 1916. SDDS da obustavlja kazneni postupak prema dr. Bertiću, a za Wildera da ne traži skidanje imuniteta.⁵³⁰ Na to je SDDS 30. siječnja 1916., po zahtjevu vojnih vlasti, odredio internaciju dr. Bertića kod zagrebačkog sudbenog stola, kao politički nepouzdanu osobu koja je bila u vezi s teroristom i revolucionarom Hercigonjom i Jakšićem, jer bi inače isti bio pušten iz pritvora zbog obustave kaznenog postupka.⁵³¹ U proljeće 1916. dr. Bertić premješten je na internaciju u vlastiti zemunski stan, a nakon što je zamolio ublažavanje režima internacije, vojne vlasti pozvale su ga na vojnu službu, o čemu je 14. lipnja 1916. obavješten SDDS, pri čemu je Bertić i nadalje ostao u internaciji.⁵³²

MGG Beograd izvijestio je SDDS da je u zaplijenjenim srpskim arhivima pronađena korespondencija dr. Bertića s *Narodnom odbranom* iz vremena prije rata, ali i Wildera, 26. listopada 1916.⁵³³ Redarstveno povjereništvo Zemun dozvolilo je dr. Bertiću 7. listopada 1916. ublažavanje režima internacije na način da se dva puta na dan, svakoga dana po sat vremena mogao šetati po gradu, bez posjete lokalima, a dodatno pola sata dnevno radnim danom, bio mu je dozvoljen i posjet kotarskom sudu, radi obavljanja odvjetničkih poslova.⁵³⁴ MGG Beograd naišlo je na spominjanje Wildera i u Pašićevim spisima o čemu je izvješteno Vojno zapovjedništvo Zagreb 22. studenoga 1916.⁵³⁵

Pri pretresu kuće Katice Rapaić u Zagrebu dana 20. rujna 1915. kod koje je stanovao Stjepan Stojanovića nađena je zbirka: *Pesme Branka Radičevića*, knjiga I. Problem je bio u tome što je zbirka sadržavala i pjesmu *Juriš, Srbe!* koja se koristila kao huškačka protiv Ugarske, pa je smatrana neprijateljskom propagandom. Ispostavilo se da je knjiga bila u posjedu njenog stanara, koji je tvrdio da ju je posudio od jednog činovnika iz *Privrednika* čijeg se imena nije mogao sjetiti.⁵³⁶ Na upit Maravića, Državno nadodvjetništvo odgovorilo je 1. listopada 1915. da navedena knjiga ne sadržava ništa drugo kažnjivo osim pjesme *Juriš, Srbe!*⁵³⁷ Njome se činilo zločinstvo smetanja

⁵³⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 267/16 (uloženo u 1767/15), br.116.

⁵³¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 453/16 (uloženo u 1767/15).

⁵³² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 2758/15 (uloženo u 1767/15), br. 2247.

⁵³³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 3806/15 (uloženo u 1767/15) i 4514/16 (uloženo u 1767/15), br. 10073.

⁵³⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 4238/16 (uloženo u 1767/15).

⁵³⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, br. 12937 (uloženo u 1767/15).

⁵³⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 2051/15 (uloženo u 1831/15), br. 907.

⁵³⁷ „Konja Srbe pa uzjaši, Lati pušku te potpraši, A potrgni sablju голу, Diže zlotvor glavu olu, Juriš, Srbe, juriš more, Na Madžare, na zlotvore/pruži ruku, pruž Hrvatu, Pa ajd juriš te napreda, Što se složnoj braći ne da?, Juriš Srbe seci, lomi, Pa Madžaru rog salomi/I pre ga je Srbin bio, Pa ga svagda i izbio, Na grudi mu duvan seko, juriš Srbe, ko nekada, juriš, juriš na nj i sada/Što nam pašče na put staje, Što li na nas reži, laje, Juriš brate, seci, tuci, Besna paščad, isti vuci,

javnog mira iz §. 65 KZ. Međutim Državno nadodvjetništvo nije držalo razboritim odrediti zaustavu knjige jer je sama pjesma potjecala iz 1848., a srpska književna zadruga izdala je prijeporno izdanje 1903. Tog izdanja više nije ni bilo u prodaji već se nalazilo po privatnim vlasništvima, pa je i sama sporna knjiga pronađena u privatnom vlasništvu, stoga je nije bilo moguće uzaptiti. Nadodvjetnik Alexander predložio je stoga banu da prihvati njegov prijedlog ili da mu drukčije odredi.⁵³⁸

Od Zemaljske vlade za BiH SDDS saznao je 4. listopada 1915. da je dr. Staka Bokonjić (pojavljuje se i kao Bakonjić), sestra atentatora Veljka i Vase Čubrilovića preko Zagreba i Arada sredinom rujna 1915. prebačena za Beč. Bila je osuđena na 14 dana zatvora jer je svoga brata slavila kao heroja, međutim po žalbi državnog odvjetništva kazna joj je povećana na šest tjedana. Čekajući pravomoćnost odluke Staka Bokonjić pobjegla je prema Švicarskoj, no uhvaćena je. Po izdržanoj kazni zatvora vratila se u Zagreb, dok se njen suprug dr. Jovo Bokonjić nalazio interniran u Aradu, na službi u pričuvnoj bolnici kao vojni liječnik.⁵³⁹ Doktorica Bokonjić radila je kao liječnica u bolnici Sestara milosrdnica, a stanovala je kod dr. Katice Jakšić od 11. prosinca 1915. Maravić je 31. siječnja 1916. odredio Redarstvenom povjereništvu Zagreb internaciju dr. Stake Bokonjić i to u Glavnom središnjem taborištu za internirano i evakuirano žiteljstvo u Koprivnici. Međutim, Zemaljska vlada za BiH 12. veljače 1916. javila je SDDS-u kako ne smatra nužnim njenu internaciju „mada je ona po svom prethodnom ponašanju i notornom velikosrpskom i po državu pokazanom neprijateljskom raspoloženju, kako u osobnim tako i pisanim korespondencijama, trebala bi biti samo diskretno nadzirana“. Zemaljska vlada za BiH suglasila se i da SDDS takav stav može prenijeti i drugim nadležstvima ukoliko bi se dr. Bokonjić preselila iz Zagreba.⁵⁴⁰ S neinterniranjem dr. Bokonjić suglasilo se i Vojno zapovjedništvo Zagreb 17. ožujka 1916.

Premda su dr. Bokonjić i njena prijateljica iz bolnice dr. Katica Jakšić, zbog prosrpskog raspoloženja bile stavljene pod redarstveni nadzor, Redarstveno povjereništvo Zagreb 22. lipnja 1917. izvijestilo je SDDS da je naišlo na problem kod poštanskih ureda vezano za neupadni nadzor korespondencije jer su ga poštanske vlasti odbijale s obrazloženjem da će ga dopustiti samo u smislu banske naredbe od 28. prosinca 1914., br. 8923 pr. „tičući se saobraćaja uslijed sadanjeg rata pod redarstveni nadzor ili pasku stavljenih osoba“. Redarstvo je stoga samo upozorilo cenzurno

juriš, juriš na zlotvore, Da ti ime ne obore/ mesto Jovan Janoš vele, mesto Gliša Gergij želje, mesto Pja Palči ištu, od Steve ti grade Pištu, juriš Srbe, juriš, brate, ta sramota nije za te/ Još se eto Madžar tuži, što madžarski pop ne služi, i kune se po tatarski, da će biti sve madžarski, juriš Srbe udri zmiju, pusto li je digla šiju/ juriš Srbe kroči teci, de ga nađeš tu ga seci, sve tamani do jednoga, nema tebi tuna tvoga, juriš Srbe sve su zmije, u Madžara vere nije!“ Tekst prema: www.brancoradicevic.blogspot.hr/2011/03/juris-srbe.html, pristup ostvaren 25. kolovoza 2016..

⁵³⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 2051/15, (uloženo u 1831/15), br. 86.

⁵³⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5697, 2247/15, br. 2803.

⁵⁴⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5697, 735/16 (uloženo u 2247/15), br. 1271.

povjerenstvo na ovaj slučaj.⁵⁴¹ Katica Jakšić tražila je putovnicu za Beč i Zlatarić joj je odobrio izdavanje putovnice 3. kolovoza 1917.

Zemaljska vlada primila je od pouzdanih osoba informaciju da dio srbofilnih veleposjednika, u Slavoniji nije svoje posjede tijekom 1915. uopće zasijao, pa je postojala mogućnost da su to učinili namjerno kako bi se pomoglo Antanti izgladniti Monarhiju. SDDS je držao ako takva veza s Antantom ipak ne bi postojala, a nije došlo do sijanja posjeda, da bi i takva pojava bila štetna, pa je valjalo ispitati o čemu je riječ i ubuduće ju smanjiti. Stoga je ban 31. prosinca 1915. od svih vladinih povjerenika zatražio odmah istragu navedene stvari, provođenje izvida u smislu je li se i po kome te na kakav način, pa možda čak i prema maloposjednicima agitiralo u njihovim područjima te da ga se obavijesti o saznanjima i da prijedlog postupanja. Isto tako traženi su i aproksimativni podaci o veličini zasijanih površina.⁵⁴² Među osobama koje su se poimenično pojavile kao moguće problematične bili su Vaso Muačević iz Osijeka, vlasnik 1.600 rali⁵⁴³ zemlje i Marko Šamšalović iz Iloka vlasnik 2000 rali. Pri tomu je ban vladinim povjerenicima prešutio poznate mu podatke o imenima veleposjednika.

Vladin povjerenik za grad Zagreb izvijestio je 3. siječnja 1916. da je u Zagrebu zasijana ista površina kao i protekle godine, a da su čak i neka zapuštena zemljišta pretvorena u vrtove s povrćem.⁵⁴⁴ Po pitanju sijanja posjeda veliki župan Horvat za ličko-krbavsku županiju izvijestio je 7. siječnja 1916. da u njoj nema veleposjednika, a što se tiče maloposjednika da su zasadili zemljišta, ukoliko su im to vremenske prilike dozvolile i ako su imali sjemena. Nije bio opazio ikakvu političku aktivnost povezanu sa sadnjom.⁵⁴⁵ Vladin povjerenik za županiju virovitičku i grad Osijek javio je 22. siječnja 1916. kako nije opaženo niti ustanovljeno da bi neki srbofilni veleposjednici uopće ostavili svoje posjede namjerno nezasijane i neobrađene, pa niti maloposjednici. Agitaciju u tom području nije primijetio. Činjenica je da su veleposjedi ipak bili četvrtinu manje zasijani nego proteklih godina. Glavni razlog tome bio „je vječan povodanj te pomanjkanje vozniha konja“, koji su osobito sa velikih vlastelinstava angažirani u ratnoj službi. Veliko vlastelinstvo Donji Miholjac bilo je u neprilici jer unatoč parnih strojeva veći dio imanja nije bilo moguće obrađivati, već pola godine zbog poplavljenog zemljišta. „Mali i srednji posjed iskazao je volju za što većom obradom tla te je postignut zadovoljavajući uspjeh, pa je zanemariv postotak seljačkog posjeda ostao

⁵⁴¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5697, 2520/17 (uloženo u 2247/15), br. 365.

⁵⁴² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5702, 3743/15.

⁵⁴³ Jedan hektar (10.000 m²) je 1,73 rala.

⁵⁴⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5702, 55/16 (uloženo u 3743/15), br. 4258, čak su i cvjetnjaci na javnim gradskim površinama bili zamijenjeni s povrćem.

⁵⁴⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5702, 155/16 (uloženo u 3743/15), br. 29.

nezasijan“.⁵⁴⁶ Vladin povjerenik za zagrebačku županiju izvijestio je 23. siječnja 1916. da na njegovom prostoru nema srbofilskih veleposjednika ni maloposjednika, a nije primijećena niti ikakva agitacija za neobrađivanjem zemljišta, već naprotiv među narodom se agitiralo da se što više zemlje obradi, u što su se uključili čak i svećenici. No, nije došlo do porasta obrađenih površina u odnosu na inače, zbog vlažnog te poplavljenog zemljišta uslijed čestih kiša i visokog vodostaja Save.⁵⁴⁷ Bjelovarsko-križevačka županija javila je 10. veljače 1916. da na njenom području nije bio opažen nikakav zastoj ili nemar u obradi zemljišta, koji bi imao veze sa sigurnosnim pitanjem. Dapače, kako je žiteljstvo u nekim općinama marljivo obrađivalo zemljište, bilo ga je obrađeno i „malo više nego lani“ unatoč nepovoljnom vremenu odnosno čestim kišama. Međutim, postojala je bojazan da će u cjelini gledano urod ipak biti manji, jer će dio sjemena uništiti vlažno tlo. K tomu, na razini cijele županije bilo je ipak zasijano manje površina za 1/3 nego prošle godine, što je veliki župan držao prihvatljivim imajući u vidu pomanjkanje radne snage – seljaci su bili u vojsci, a uz to manjkalo je tovarne stoke koja je isto tako bila angažirana za ratne svrhe. No, bile su poduzete mjere da se nabavi dovoljna zaliha jarih žitarica za proljetnu sjetvu kojom se planiralo zasijati zemljišta koja su uslijed lošeg vremena i opisanih razloga ostala nezasijana u jesen.⁵⁴⁸

Zmajić je za Županiju modruško-riječku javio 31. siječnja 1916. da u njoj uopće nema veleposjeda koji bi se bavio obradom tla, već je bila riječ o šumama. „S druge strane svi maloposjednici su bez razlike u vjeri obradili svoj posjed, jednako kao i prijašnjih godina, a možda i intenzivnije, ako ih u tome nije priječio manjak radne snage, tegleće marve i sjemena“. Na jesensku obradu tla 1915. uvelike je utjecalo nepogodno kišno vrijeme, no zato su iskorištena razdoblja lijepog vremena u prosincu i siječnju, pa je bilo zasijano više ozimih kultura nego li jesenjih. Nije opažena nikakva agitacija koja bi se odnosila na obradu tla, već je naprotiv svatko zasijao najviše što je mogao, „znajući da mu je samo valjanom obradom zemljišta osiguran životni opstanak u ovim za narodno gospodarstvo kritičnim vremenima“. Za jesensku obradu bilo je predviđeno oko 24.000 jutara,⁵⁴⁹ a obrađeno je oko 20.000, dok se ostatak planirao obraditi u proljeće.⁵⁵⁰ Županija srijemska i grad Zemun javila je 9. veljače 1916. da nisu opazili kako srbofilni veleposjednici ne bi sijali svoje posjede, a nije opažena niti agitacija u tome smislu. Već naprotiv, „žiteljstvo bez razlike nacionalnosti nastoji, koliko mu radne sile i vozno blago te kišovito vrijeme dopušta što više zemlje obraditi“. Očekivao se uspjeh sjetve 1916. povoljniji nego sjetve 1915., tako

⁵⁴⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5702, 381/16 (uloženo u 3743/15), br. 162.

⁵⁴⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5702, 393/16 (uloženo u 3743/15), br. 35.

⁵⁴⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5702, 659/16 (uloženo u 3743/15), br. 275.

⁵⁴⁹ Jutro ili ral su istovjetni pojmovi, jedno (katastarsko) jutro je 5.754,64 m².

⁵⁵⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5702, 491/16 (uloženo u 3743/15), br. 687.

da se nadalo prinosima 1916. koji bi bili jednaki normalnoj mirnodopskoj sjetvi.⁵⁵¹ Trnski je za Županiju požešku javio 8. ožujka 1916. da nije bilo veleposjednika u području njegove županije koji bi hotimice ili iz političkih razloga zanemarivali sjetvu na svojim posjedima. Pri tome je nadodao: „I sa svoje sam se strane mogao osvjedočiti da zaista imade znatnih površina neposijanih – nu tom je razlog pomanjkanje voznih i ručnih sila, a uz to vrijeme je priječilo obavljanje sjetve.“⁵⁵² Belošević je za Županiju varaždinsku i grad Varaždin javio 17. ožujka 1916. da u tom području nije bilo ni veleposjednika niti maloposjednika - srbofila. Područni maloposjednici i vlastela sijali su ozimu pšenicu dijelom u jesen, a dijelom u prosincu 1915., koji je zbog lijepog suhog vremena čak više pogodovalo poljskim radovima. Nastupom proljetnih poljskih radova planiralo se i ostala zemljišta za usjeve obraditi i pravodobno zasijati, pa se prema Beloševiću sumnja na izgladnjivanje naroda, kao pomaganje antantinih namjera nije mogla protezati na to područje, budući je njeno žiteljstvo bilo poznato po svom marnom radu i željelo je proizvesti što više živežnih namirnica.⁵⁵³

Velikosrpska propaganda mogla se manifestirati i kroz postupke građana koji su predstavljali očito nedjelo uznemiravanja javnog reda i mira i uvredu veličanstva. Navodimo par takvih primjera.

SDDS je zaprimio dojavu od Redarstvenog povjereništva za grad Zagreb 8. siječnja 1915. da je izvjesni Božo Miljković vozeći se vlakom dana 2. siječnja 1915. između Popovače i Ivanić Grada govorio: „kako je srpska vojska hrabra“, „naši ne znadu drugo ništa nego u Srbiji srpskoj djeci oči klasti“, „jedan vojnik je kod uzmarka iz Srbije bacio pušku i opsovao boga Franji Josipu i njegovim vojskovođama“, „ruska vojska je hrabra i napreduje te je u Ugarskoj zauzela osam županija“ te hvalio Milana Pribićevića riječima „on je najpametniji i najhrabriji srpski vojnik“. To je Povjereništvu dojavio Edmund Fuchs, mesar i trgovac blagom iz Zagreba, koji se zatekao kao putnik u vlaku, zajedno s Milanom Wernerom, zagrebačkim mesarom, a njima se u vlaku pridružio Miljković. Dio izrečenog po svom sadržaju tada je odgovarao ideji velikosrpske propagande odnosno srbovanja. Stoga je protiv Bože Miljkovića 59 godina starog, rodnom iz Leskovca, a prebivalištem u Zagrebu, grčko-istočne vjere, oženjenog, oca sedmero djece, trgovca blagom, pismenog i neporočnog podignuta optužnica od strane Državnog odvjetništva u Zagrebu radi

⁵⁵¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5702, 710/16 (uloženo u 3743/15), br. 3.

⁵⁵² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5702, 1085/16 (uloženo u 3743/15), br. 881.

⁵⁵³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5702, 1299/16 (uloženo u 3743/15), br. 2610.

zločinstva po §. 63. KZ - uvrede veličanstva i §. 65. KZ - smetanja javnog mira, pred Sudbenim stolom u Zagrebu. Pušten je da se brani sa slobode.⁵⁵⁴

U Kostajnici je 5. ožujka 1915. bio uhićen 11-godišnji dječak Jovo Petrović, učenik IV. razreda pučke škole u mjestu Majur radi uvrede veličanstva. Utvrđeno je da je Petrović namjerno oštetio, tj. tintom premazao oči na slici Franje Josipa u čitanci krajem školske godine 1913/14 dok je pohađao Srpsku konfesionalnu školu u Hrvatskoj Kostajnici. Po njegovom vlastitom priznanju pred svojim učiteljem, u trenutku podnošenja prijave, Nagličem učinio je to jer je tako bio podučavan po svojoj bivšoj učiteljici Anđeliji Tihić, rođenoj Stakić, tj. da je kralj Franjo Josip kralj katolika, a kralj Petar Karađorđević da je kralj pravoslavnih. Uslijed toga ispitani su svjedoci Jovo Petrović, Petar, Mile i Nikola Tintor te Mile Petrović i svi su jednoglasno potvrdili da su po učiteljici Anđeliji Tihić podučavani upravo kako je to Jovo Petrović rekao. Učiteljica je uhićena i predana na postupak kotarskom sudu u Hrvatskoj Kostajnici, prema izvješću Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu 21. ožujka 1915.⁵⁵⁵

Vojno zapovjedništvo Zagreb dostavilo je 18. ožujka 1915. SDDS-u prijavu satnika auditora (vojnog tužitelja) dr. Mihalicsa iz Broda n/S (Brod na Savi, danas Slavonski Brod) o nepouzdanosti pojedinih sudbenih dužnosnika koji su rješavali slučajeve srpske propagande. Maravić je stoga tražio očitovanje Miroslava Broschana, predstojnika vladinog Odjela za pravosuđe. Dr. Mihalics upozorio je da je tijekom svog putovanja po Hrvatskoj i u razgovoru s brojnim dužnosnicima, kao i privatnim osobama, stekao dojam da u tadašnje ratno vrijeme pri vršenju svoje funkcije suci nisu postupali s potrebnom rigoroznošću te shvaćanjem koliko bi ona bila potrebna za uspješnu borbu sa velikosrpskom propagandom, kako s vojnog tako i s državno policijskog gledišta. Za ilustraciju naveo je primjer Ivana Semitekola, predsjednika Kotarskog suda Požega koji je živio u konkubinatu sa Srpkinjom pri čemu se nije mogao isključiti mogućnost njenog utjecaja na ljubavnikova službena postupanja, dok je Špiro Ristić, dopredsjednik istog suda bio osvjedočeni veliki Srbin. S druge strane, državni odvjetnik Kovačević izrazio je nevjericu zbog toga što u velikom broju slučajeva u kojima je računao na siguran uspjeh u smislu donošenja osuđujuće sudske odluke, ista na sudu prve instance u Požegi nije bila polučena, već je morao ulagati žalbe, koje bi onda bile usvajane. Nadalje, izgledalo je i da se politički sudski procesi u Požegi odugovlače. Primjer za to bio je slučaj Berković. U slučaju pakračkog paroha Mirka Prodanovića, člana srpskog Sokola koji je bio podučen davanju signala s brda Psunj od strane crnogorskih odnosno srpskih časnika, koji su prije rata posjećivali pakračku preparandiju, dogodila

⁵⁵⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 25/15, br. 267.

⁵⁵⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 457/15, br. 3178.

se neobična stvar da je bio osuđen na dva mjeseca zatvora, bez da je istraga bila završila. Donošenjem presude i istraga se morala formalno zaključiti, čime su spriječena moguća daljnja korisna saznanja.

Pante Popović osječki sudbeni savjetnik bio je osuđen 20. veljače 1915. na 8 dana zatvora zbog širenja lažnih ratnih vijesti te 80 kruna globe, a unatoč osudi nastavio je raditi na istom sudu i to na političkim slučajevima. Od strane ostalih sudaca u Osijeku primijećeno je da je sudski savjetnik Gjukić (u originalu pogrešno Gjulić) u pravilu, prilikom glasanja porote, sve osobe optužene u političkim stvarima želio osloboditi. Na osječkom Sudbenom stolu pored Popovića i Gjukića, još tri suca bila su srpske nacionalnosti, a dr. Mihalics dvojio je, mogu li oni u političkim procesima povezanim sa velikosrpskom propagandom zauzeti objektivno stajalište.

Za sudskog adjunkta Kovačevića iz Kostajnice primijećeno je da je uhićenog paroha Svetozara Mehronija u siječnju 1915. oslobodio optužbe za povredu javnog reda i mira, a u analognom slučaju drugu osobu osudio je na tri mjeseca zatvora. Pekara Milu Popovića iz Kostajnice zbog širenja lažnih ratnih vijesti, kaznio je s minimalnom kaznom od 8 dana zatvora i „smiješnom“ globom od 40 kruna. Za Dimitra Travicu, kotarskog sudca u Otočcu navedeno je da je „opasna individua i trebao bi biti zbog svojeg javnog stava kao politički sumnjiv interniran“. Međutim, on nije bio interniran već je slobodno obavljao svoju sudačku dužnost. Satnik auditor Mihalics držao je uputnim navedene suce zamijeniti s prikladnijima.⁵⁵⁶

Broschan je odgovorio 29. listopada 1915. da je Predsjednik sudbenog stola u Požegi Ivan Semitekolo pristao na premještaj i to na Banski stol. Sudbeni vijećnici II. razreda Panta Popović i Bogdan Gjukić su naredbom od 30. kolovoza 1915. privremeno bili izaslani na pomoć Sudbenom stolu u Varaždinu, a pri tome je Gjukića premješten i po karnosnoj kazni u isti sud. Kotarski sudac Travica premješten je 7. srpnja 1915. Sudbenom stolu u Ogulin. Tako da su od prijavljenih sudaca, samo još Ristić i Kovačević bili na svojim mjestima.

Budući se pravno Ristića bez njegove suglasnosti nije moglo premjestiti, a tada za njega nije ni bilo prikladnog raspoloživog slobodnog mjesta, nije preostalo drugo nego da do daljnjega ostane na svome mjestu, u svezi sa okolnošću da je radi bolesti ionako bio na dužem dopustu. Broschan je držao da za premještaj Mije Kovačevića još uvijek nije bilo razloga. Glede spornih kaznenih postupaka, npr. protiv paroha iz Kusonja Mirka Prodanovića i dr., zbog zločina smetanja javnog mira ustrojavanjem potajnog društva *Srpski sokol* spisi su ustupljeni državnom odvjetništvu

⁵⁵⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 945/15, br. 132.

u Požegi koje je Prodanoviću odredilo istražni zatvor. Na glavnoj raspravi on je bio oslobođen optužbe, a spisi su ustupljeni požeškoj kotarskoj oblasti radi zabrane rada *Srpskog sokola*. Ovdje je Maravić stavio zabilježbu: „A zašto se nije državno odvjetništvo žalilo?“ No to pitanje ostalo je bez odgovora.

U kaznenoj stvari protiv Mile Popovića, pekara iz Kostajnice radi širenja lažnih vijesti iz § 308 KZ Kotarski sud Kostajnica osudio ga je na osam dana zatvora, što je pretvoreno u globu od 40 kruna. Pored toga kotarska oblast Kostajnica osudila ga je, ali radi drugog djela – posjedovanja srbijanskih amblema na 14 dana kućnog zavora zbog prekršaja banske naredbe od 27. studenoga 1914., br. 8378. Kazneni postupak protiv Svetozara Nehronjia iz Utolice završio je oslobađanjem od optužbe zbog davanja nelojalnih izjava, budući je bila osporena vjerodostojnost glavnog svjedoka. Državno odvjetništvo odustalo je od ulaganja žalbe jer je držalo da nema šanse za uspjeh. Postupak protiv Antuna Berkovića pred Sudbenim stolom u Požegi bio je tada još u tijeku zbog zločina smetanja javnog mira, s time što je Državno odvjetništvo odustalo od progona zbog davanja nelojalnih izjava, tako da se postupak vodio još samo zbog rasprostiranja lažnih vijesti.⁵⁵⁷

Vojno zapovjedništvo Zagreb obavijestilo je 30. svibnja 1915. SDDS kako se u pojedinim područjima osobito BiH bilježilo veselo raspoloženje grčko-istočnog življa povodom ulaska Italije u rat.⁵⁵⁸ Vojno zapovjedništvo molilo je ako su postojala dodatna saznanja, da ih se o tome brzojavno šifrirano obavijesti.⁵⁵⁹ Maravić je zatražio izvješća svih vladinih povjerenika, vezano za situaciju u Hrvatskoj povodom ulaska Italije u rat te ih uputio da se „grko-istočni živalj u ovo kritično vrijeme iz vida ne pusti te da se o svakom i samo malo sumnjivom opažaju, ovamo smjesta šifrirano izvijestiti izvoli.“

Vladin povjerenik za županiju ličko-krbavsku 6. lipnja 1915. izvijestio je da se „među pod nadzorom nalazećim kolovođama i bivšim aktivnim suradnicima velikosrpske agitacije opazilo neko osobito veselo raspoloženje povodom navještanja rata po Italiji i oni tu radost nikako nisu mogli sakriti. Kad je pak bilo proglašeno, da je Przemysl opet po našoj vojsci zauzet, jasno se na licima i držanju tih elemenata opazala potištenost i nezadovoljstvo. Među seljaštvom ne opaža se

⁵⁵⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 2556/15 (uloženo u 945/15), br. 14052.

⁵⁵⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 930/15, br. 806.

⁵⁵⁹ Općenito govoreći ulazak Italije u rat izazvao je revolt Slovenaca, Hrvata i Dalmatinaca u tolikoj mjeri da se sigurnosna situacija na jugu Monarhije popravila u smislu lojalnosti, tako da su austrijski predsjednik Vlade pa i zemaljske vlasti BiH počele zagovarati amnestiju za političke delikte, građani su se velikom broju dragovoljno javljali da bi u slučaju talijanskog zauzeća Kranjske obavljali obavještajne poslove u korist Austro-Ugarske ili odlazili na obavještajne zadaće u Italiju, pa čak i obavljali sabotaze, RONGE, *Kriegs*, 195.

to otvoreno i ono je ipak nešto mirnije postalo, a tome je razlog što su njihovi voditelji i savjetnici bilo u vojsci, bilo internirani ili su pak suđeni i zatvoreni“.⁵⁶⁰

Veliki župan Horvat brzojavio je 10. lipnja 1915. da se u području Gospića i Udbine nalazilo više dezertera grko-istočne vjeroispovijesti, a trojica su uhvaćena. Ujedno je opaženo nelojalno ponašanje povodom ulaska Italije u rat, čak i u nižih društvenih slojeva među grko-istočnim življem.⁵⁶¹

Vojno zapovjedništvo Zagreb dodatno je 11. lipnja 1915. javilo Maraviću kako su prema povjerljivim dojavama velikosrpski agitatori Petar Radaković i Spasenija Djaković iz Mogorića te Rade Mandarić iz Vrebca 1. lipnja 1915. u mjestu Medak u gostionici Ike Zambelija pjevali srpsku revolucionarnu pjesmu: *Orao klikče, oj Srbine, tebe dužnost zove da osvetiš krvavo Kosovo* te se izjašnjavali „pravim Srbima“, glorificirali Kraljevinu Srbiju, tvrdili da je „naš car i kralj mahnitio i nepravедno napao Srbiju te isto tako objavio rat Italiji“. Krivci za ovo javno iskazivanje nelojalnosti pred narodom su zbog narušavanja javnog reda i mira bili uhićeni i predani Sudbenom stolu u Gospiću. S obzirom da su se očito ovakvi slučajevi još događali, Vojno zapovjedništvo bilo je mnijenja da je pučanstvo stajalo u vezi s neprijateljskom agitacijom, s obzirom na njeno ispoljivanje. Očito je da su agitatori još živjeli slobodni u zemlji i po njoj se kretali, s obzirom da je “teško povjerovati da bi Ličani iz svojih vlastitih usta takve neprijateljske govore držali“ (nj. *denn es ist kaum anzunehmen, dass der Bauer der Lika solche ausgesprochen feindselige Gesinnung aus eigenem schöpft*). Upadalo je u oči da niti desetomjesečno trajanje rata nije uspjelo huškače i spletkare učiniti neškodljivim. Vojska je držala da bi se samo objektivnim suđenjem i bezobzirnom silom protiv krivaca, s kakvom bi se trebalo postupati u svakom takvom slučaju, ostvarili sigurnosni ciljevi.⁵⁶²

Vladin povjerenik požeške županije 9. lipnja 1915. izvijestio je da se prema izvještajima glavarara područnih oblasti nije moglo opaziti kakovo veselo raspoloženje „među grko-istočnim pučanstvom povodom po Italiji našoj monarhiji navještenog rata“. Jedino se opazilo u Brodu n/S i Novoj Gradiški da je navještaj rata među grko-istočnjacima „prouzročio neki živahniji ali pritajeni interes, no taj je interes posve nestao, kad se čulo za talijanske zahtjeve, te danas svatko osuđuje postupak Italije“.⁵⁶³

⁵⁶⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 980/15 (uloženo u 930/15), br. 80.

⁵⁶¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 979/15 (uloženo u 930/15).

⁵⁶² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 988/15 (uloženo u 930/15), br. 892.

⁵⁶³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 1004/15 (uloženo u 930/15), br. 2015.

Vladin povjerenik za grad Zagreb suglasno s Redarstvenim povjereništvom Zagreb 8. lipnja 1915. izvijestio je SDDS da je „broj grko-istočnog pučanstva u Zagrebu razmjerno malen. Pretežno pripadaju javnom te privatnom činovništvu ili su trgovci. Pripadaju dakle inteligentnijim zvanjima, pa bi znali prikrivati svoje protudržavno raspoloženje i onda, kad bi ih rat sa Italijom doista napunio veseljem. Ističem, da su glasnjiji među grko-istočnim istrčali već prilikom navještaja rata Srbiji. Zasluzena kazna, koja ih je stigla, zastrašujuće je djelovala na ostale nelojalne elemente.“ Prilikom zaraćenja s Italijom vladin povjerenik istaknuo je da nije opazio ikakvo osobito gibanje među grko-istočnim življem te da će tom momentu posvetiti najveću pomnju i neće propustiti izvijestiti ako bi bilo što sumnjivo opazio.⁵⁶⁴

Vladin povjerenik za županiju varaždinsku izvijestio je 11. lipnja 1915. da među pučanstvom grko-istočnim do tada nije opaženo ikakvo veselije raspoloženje povodom talijanske objave rata. Dodao je da u njegovom kraju živi neznatan broj življa grko-istočne vjeroispovijesti, a ako bi primijetio što sumnjivo brzojavno će šifrirano javiti.⁵⁶⁵

Vladin povjerenik za županiju modruško-riječku 18. lipnja 1915. izvijestio je da nije opaženo nikakvo veselije raspoloženje među grko-istočnim pučanstvom otkad je Italija navijestila rat Monarhiji. Štoviše, narod je upravo bio ogorčen na Talijane. „Pod narodom mislim na seljaštvo, jer što inteligencija ne pokazuje veselog raspoloženja tome nije vjerovati, ali faktum je da je mirna i da se ne miče.“ Što je narod ogorčen na Talijane, povjerenik je objasnio time da je to pojmljivo jer je grko-istočni živalj živio većinom na području bivše Vojne krajine čiji su „sinovi Monarhiji u nekadanjim bojevima protiv Italije davali najveći kontingent ratnika“, pa je stoga i u tadašnjem žiteljstvu teritorija bivše Vojne krajine još živjela tradicionalna mržnja na Talijane. Da ne bi bilo kakvih iznenađenja, vladin povjerenik poručio je ipak da je dao grko-istočni živalj, a naročito njihovu inteligenciju, strogo nadzirati te da će o svemu sumnjivom javiti.⁵⁶⁶

Vladin povjerenik za županiju bjelovarsko-križevačku izvijestio je 19. lipnja 1915. kako u njegovoj županiji povodom ulaska Italije u rat, nije opaženo veselije raspoloženje među pučanstvom grko-istočne vjeroispovijesti.⁵⁶⁷

Vladin povjerenik za županiju srijemsku Imbro Hideghéthy 21. lipnja 1915. javio je da se među pučanstvom grko-istočne vjeroispovijesti otkako je Italija navijestila rat Monarhiji nije opazilo ikakvo radosno raspoloženje, s određenim iznimkama u Staroj Pazovi, Rumi i Vinkovcima.

⁵⁶⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 1005/15 (uloženo u 930/15), br. 2744.

⁵⁶⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 1008/15 (uloženo u 930/15), br. 1215.

⁵⁶⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 1026/15 (uloženo u 930/15), br. 381.

⁵⁶⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 1072/15 (uloženo u 930/15), br. 3.

U Rumi su se među cjelokupnim stanovništvom pojavljivale čak i ideje da bi i Srbija možda morala zajedno s Monarhijom sada ući u rat protiv Italije,⁵⁶⁸ što je po mišljenju Hideghéthyja vjerojatno bilo povezano sa talijanskim teritorijalnim zahtjevima za istočnu obalu Jadrana. Kotar Stara Pazova javio je da je ponašanje grko-istočnog stanovništva ipak bilo donekle drukčije nakon ulaska Italije u rat i pada Przemysła. Međutim ta promjena raspoloženja nije imala konkretne pojavne manifestacije koje bi tražile postupanje protiv nekog određenog krivca. Promjena raspoloženja osjećala se i u općem držanju stanovništva, njihovoj međusobnoj komunikaciji, pa i u potpisivanju II. ratnog zajma, gdje je među žiteljstvom većinskih grko-istočnih općina postignut uspjeh samo zbog represije. Bilo je uobičajeno da su u ratnom zajmu ljudi koji su među grko-istočnima na glasu bili kao bogati, upisivali samo 50 kruna zajma, pa čak i ništa, dok su stanovnici svih ostalih narodnosti dobrovoljno prema svojoj gospodarskoj snazi najspremnije potpisivali ratni zajam. Iz Vinkovaca je izvješteno da je ulazak Italije u rat imao utjecaja na tamošnje pučanstvo srpske narodnosti, dok su narodne mase državljanjskih osjećaja drukčijih nego kod „naših Srba“ tvrdili da su domaći Srbi u povodu tog navještaja rata dobro raspoloženi, što je povjerenik prokomentirao s riječima da je „posve prirodno jer se srpstvo osjeća bliže svome velikom cilju.“ Međutim istaknuo je kako ipak nije zabilježen nikakav konkretni incident, pa nije bilo niti uredovanja u tom smislu.

Vladin povjerenik za županiju virovitičku izvijestio je 19. lipnja 1915. da je povodom izbijanja rata sa Italijom među pravoslavnim pučanstvom na području županije opaženo živahnije gibanje i veselije raspoloženje i to naročito na području Osijeka – Donjem Gradu, u kotaru Slatina na području Voćina te u općinama Dalj i Bijelo Brdo kotara Osijek. Međutim, nisu zabilježeni ikakvi delikti koji bi zaslužili progon.⁵⁶⁹

Vladin povjerenik za županiju zagrebačku Vladimir Treščec izvijestio je 29. lipnja 1915. kako je povodom ulaska Italije u rat veselije raspoloženje pučanstva zabilježeno jedino u kotaru Glina, Kostajnica te u mjestu Dubica, a donekle i u Petrinji, premda u suzdržanijoj formi.⁵⁷⁰ U Dubici je raspoloženje bilo veselije nego nakon pada Przemysła, i to naročito među inteligencijom. U veselju je prednjačio Isak Pejnović, upravitelj parohije u Dubici koji je „kao pomaman trčao po mjestu te razgovarao sa svakim pravoslavcem kojeg je putem sreo. Pored toga u svome stanu je održao gozbu na koju je pozvao dvojicu paroha i više Dubičana, a nakon toga se vrlo napadno šetao po mjestu s vojnikom koji je došao na dopust, a inače je prije mobilizacije bio interniran kao politički nepouzdan“, u kućni zatvor. Raspoloženje je poprimilo demonstrativni karakter nakon što

⁵⁶⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 1089/15 (uloženo u 930/15), br. 31

⁵⁶⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 1088/15 (uloženo u 930/15), br. 2488.

⁵⁷⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 1159/15 (uloženo u 930/15), br. 820.

je austrougarska vojska ponovno preuzela Przemysl, jer je pučanstvo bilo pozvano da radi pobjede okiti svoje kuće zastavama. Tome se odazvalo katoličko pučanstvo, a nitko od pravoslavnog. Drugi dan su međutim i pravoslavci počeli isticati zastave i to nakon što je paroh Pejnović interniran. Nakon internacije paroha među pravoslavnim pučanstvom zavlada je potištenost tako da su gotovo izbjegavali čak i međusobnu komunikaciju. U Glini se ulaskom Italije u rat među pravoslavnim pučanstvom bilježilo veselije raspoloženje, a osobito inteligentniji među njima to su pravdali „kobajage time da je nadošao čas kada će se moći obračunati sa talijanskim aspiracijama na čisto slavenske zemlje.“ Povjerenik je komentirao i da bi se to raspoloženje prevelo na pravu stranu među narodom, nastojala je hrvatska inteligencija tumačeći da je ulazak Italije u rat premda teška kušnja, ipak za „našu pobjedonosnu vojsku jedan važan moment, da ćemo se moći obračunati sa izdajničkim protivnikom i time uništiti njegove aspiracije na hrvatske zemlje“. One među Hrvatima koji su bili malodušniji nastojalo se osokoliti i time je doprinijeto da je i raspoloženje grko-istočnog pučanstva počelo malaksati te su se prestali isticati, dočim je hrvatsko pučanstvo bilo dobrog raspoloženje u uvjerenju da će vojska slaviti pobjedu i nad sramotnom izdajom Italije i njezinim bestidnim aspiracijama, kojima se htjelo u teškim časovima lišiti Hrvatsku najljepših krajeva. Glinski kotarski upravitelj istaknuo je: „Najpomnije pratim i ne puštam iz vida pravoslavni element, već ih raznim trikovima tako u šahu držim, da smatram isključenim, da bi me u kom pravcu iznenaditi mogli.“ Te: „Imam u cijelom kotaru svoje pouzdanike, ali i ljude iz njihove blizine, pa za najmanju sumnjivu okolnost pravovremeno saznam, a osim toga imadu silan respekt pred oblasti i njezinim djelatnostima“ i zaključio je: „Došlo je u Glinu baš sad oko dvije hiljade vojnika iz Dalmacije, a doći će ovih dana i pričuvna vojna bolnica, pa su već i time odnosne mjere sa državnog gledišta moguće i lakše provedive.“

U Kostajnici nije došlo do javnog izražavanja veselja grko-istočnjaka povodom ulaska Italije u rat, no „po ponašanju (pučanstva) može mu se vidjeti u dušu – tko mu poznaje psihu. Kod navještanja rata opazala su im se vesela lica, živahne kretnje osobito pod večer, smiješeći se pozdravi – što sve nije naravno kažnjivo. Sada je pak nastalo iznenađenje i depresija od kad je u našim ruke povraćen Przemysl“. Brzjav o oslobađanju grada primio je kostajnički kotarski upravitelj navečer dok je sjedio u kavani te ga je priopćio svima oko svoga stola. „Sva su gospoda – Hrvati veselo pozdravili vijest i odahnuli dušom jer su je već nekoliko dana iščekivali. Dok se pak jedan – grko istočnjak zarumenio kao rak, izražaj lica bio mu je neugodno iznenađenje i našao se u takvoj neprilici da niti riječ nije progovorio, opržila ga vijest pa je ispao iz svoje uloge, no to nije kažnjivo. Tko među njima živi i tko ih mirno i trijezno promatra mora se diviti kako se intenzivno interesiraju za ratišta i kako je sve tajno organizirano u predmetu širenja vijesti sa ratišta. Čak i u

najzabitije selo, osobito srpsko, čuju se glasovi sa ratišta. Tko je pak te glasove širio i kako su ona dolazila do sela nije se moglo nikako ustanoviti, premda je silan trud u to uložen što znači da su međusobno vrlo solidarni“.

Što se tiče kotara Topusko nije bilo opaženo među pučanstvom veselije raspoloženje, već naprotiv određena zabrinutost kojoj je doprinijela i zadnja pučko-ustaška smotra budući su svi bili uvjerenja da će uslijed rata sa Italijom svi muškarci morati u vojnu. Veselije političko raspoloženje grko-istočnjaka nije zabilježeno, već su se oni držali mirno u cijelom kotaru još od samog početka rata.

Vojno zapovjedništvo Zagreb podijelilo je sa SDDS-om 25. lipnja 1915., glede ponašanja Ivana Vukelića i dosuđene mu kazne, usporedbu s presudom suda u Grazu u sličnom slučaju. Ivan Vukelić, rimokatolik, konobar odlukom kotarskog upravitelja Diella u travnju 1915. kažnjen je s tri dana zatvora zbog gubitka putne isprave, pod čudnim okolnostima. Dolaskom na izdržavanje kazne zatvora vikao je: „Živjela Srbija“ te „j...m Boga caru i kralju, vrag njemu i njegovoj pravici.“ Presudom Sudbenog stola u Gospiću zbog uvrede veličanstva, remećenja javnog reda i mira kažnjen je s četiri mjeseca teškog zatvora. Istodobno je u Grazu po izbijanju rata s Italijom, po pisanju tiska, jedna osoba zbog povika „*Evviva Italia*“ (Živjela Italija) osuđena na smrtnu kaznu strijeljanjem, no to je ublaženo na 15 godina zatvora. Vojni zapovjednik upozorio je da su okolnosti bile usporedive, a presude drastično različite.⁵⁷¹ Držimo da je i sa ublaženjem odluka suda u Grazu bila vrlo oštra, no možemo reći i da je odluka suda u Gospiću bila vrlo blaga, a obje su donijeli sudovi istog vladara.

Vojno zapovjedništvo priopćilo je SDDS 5. srpnja 1915., u svezi s raspoloženjem stanovništva u Lici kako smatra da je preblaga kazna od 14 dana zatvora koje su od Sudbenog stola u Gospiću dobile djevojke Jela i Bika Žigić te Mara i Soka Prica iz mjesta Ponor kod Korenice zbog javnog pjevanja revolucionarne pjesme *S desne strane Rusija, s lijeve strane Srbija – u sredini Crna Gora – srpsko biti sve mora zauvijek* ispred crkve u Bijelom Polju 16. lipnja 1915.⁵⁷² Vladin povjerenik za županiju ličko-krbavsku Đuro Horvat pisao je 15. srpnja 1915. SDDS-u te potvrdio da su navedene djevojke po kotarskoj oblasti Korenica osuđene „samo“ na 14 dana zatvora svaka radi pjevanja antidinastičke pjesme, koja se mogla za počinjeni delikt smatrati preblagom, ali to je obrazložio: „mora se uvažiti da je ova presuda samo redarstvena mjera i da su pored toga sve četiri djevojke radi opisanog delikta prijavljene i kotarskom sudu u Korenici koji će ili sa svoje strane u

⁵⁷¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 1113/15 (uloženo u 930/15), br. 903.

⁵⁷² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 1194/15 (uloženo u 930/15), br. 904.

svome djelokrugu izreći pravorijek ili nakon provedenih izvida i preslušanja svjedoka, ustupiti spise sa dokaznim materijalom nadležnom državnom odvjetništvu u svrhu podizanja optužnice. Pored toga političkoj su oblasti još uvijek slobodne ruke, protiv okrivljenica postupiti i sa ovršnim interniranjem, u slučaju kad bi ih sudbena vlast radi pomanjkanja dokaza riješila krivnje i o tome se kod povjerenika vodi očevidnost⁵⁷³.

Vladin povjerenik za županiju ličko-krbavsku očito potaknut primjedbama vojnih vlasti na raspoloženje u Lici, očitovao se 9. srpnja 1915. SDDS-u kako mu dio slučajeva na koji je upozoren nije bio poznat premda se kod njega vodila očevidnost o svim slučajevima za koje je saznao radi i lojalnosti sudbeno ili redarstveno progonjenih. Za orijentaciju njegovu i kotarskih oblasti, radi utvrđenja državljanskog raspoloženje pučanstva toga područja, držao je potrebnim da ga se obavijesti kako od strane oružništva tako i sudbenog stola te kotarskih sudova, za svaki slučaj prijave ili kaznenog progona, no to se do tada i to osobito od sudskih vlasti nije događalo uslijed „pomanjkanja propisa“. Istina je da su oružničke postaje podnosile prijave i kotarskim oblastima i za takve je vladin povjerenik mogao doznati. No bilo je slučajeva da su prijave podnesene mimo oružništva sudovima, kao da i u svakoj prijavi kotarskoj oblasti nije bio obuhvaćen mogući rezultat kaznenog sudbenog progona te je držao potrebnim da Vlada donese odredba po kojoj bi kotarski sudovi, državno odvjetništvo i sudbeni stol, vladinom povjereniku i nadležnoj kotarskoj oblasti morali dostavljati prijepis prijave i obavijestiti ih o rezultatu kaznenog progona prilažući kazneni spis. Ujedno bi ih se moralo obavijestiti je li protiv prijavljenog obustavljen postupak i zašto te je li pušten na slobodu, a da bi redarstvo u slučaju potrebe protiv takve osobe moglo redarstveno postupiti na drukčiji način.

Vladin povjerenik izvijestio je da su kroz sve vrijeme rata u njegovoj županiji u svim dijelovima koje je nastanjivalo pučanstvo grko-istočne vjere, trajale pojave koje su dokazivale i lojalno raspoloženje tog pučanstva i o tome je već bio izvijestio predsjedništvo Zemaljske vlade, kao i da takve pojave nisu prestale te je o tome rekao: „Upravne oblasti su vrlo pozorne te općenito protiv krivaca i protiv sumnjivih elemenata poduzimaju najstrože mjere, na koje su upućene i pismeno i usmeno od vladinog povjerenika, no sve to ipak ne može spriječiti da u raznim krajevima ne izbiju na površinu čini ili govori nelojalnosti dapače i antidržavni, jer je nedvojbeno sav grko-istočni element ove županije višegodišnjim nesmotrenim djelovanjem nelojalne i po državu pogibeljne veliko-srpske propagande do temelja zaražen“. Nadalje: „Pod pritiskom najstrožih i bezobzirnih redarstvenih mjera ne izbija na površinu postojeće faktično protudržavno raspoloženje

⁵⁷³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 1314/15 (uloženo u 930/15), br. 96.

grko-istočnog elementa u mjeri koja bi ugrožavala javni red i mir, no budući mu je već predugo štetiti, to izbija nelojalno raspoloženje sporadično i to u svim slojevima, i među mladima i starijima, bez obzira na spol i građansko zanimanje. Pri tome seljak kao manje lukav i više strastven nasjeda, a inteligencija se bolje svladava, no u suštini su ipak jednaki“. Povjerenik je upozorio da je u posljednje vrijeme izbilo na površinu više takvih slučajeva jer su se nelojalni elementi oslanjali na nekakvu protekciju i zagovor svojih prvaka poznatih i nepoznatih, a čvrsto su se ufali i u pobjedu neprijateljskog oružja. S jedne strane - hrabrost tih ljudi – a s druge strane žalbe na redarstvene kaznene presude kod zemaljske vlade - uvelike su imali utjecaja na to što su se od svibnja 1915. krivci vrlo blago presuđivali, uslijed čega je ugled oblasti znatno opao, kao i bojazan stanovništva od kazni.

Vladin povjerenik stoga je istaknuo: „Čast mi je u interesu državnom i u interesu javnog mira i reda u ovoj županiji ponovo izvijestiti da je grko-istočni element područja ove županije faktično, a i naoko miran te lojalan, no u duši i osjećaju svojem neprijateljski je raspoložen spram Austro-ugarske monarhije i da se ne smije vjerovati ničijem prikazivanju drukčijeg raspoloženja, jer bi takvo prikazivanje bilo neistinito“.

Povjerenik je dodao da neće sa svoje strane prepustiti poduzeti sve mjere nužne za održavanje mira i reda, no da nije mogao zajamčiti konačni uspjeh, jer nije raspolagao dostatnim brojem pouzdanog činovništva, a prijedlozi koje je u tom smislu uputio Zemaljskoj vladi još nisu bili usvojeni, mada je sa državnog gledišta u toj najtežoj županiji bezuvjetno bio potreban dostatan broj ponajboljeg upravnog činovništva. Županijskog tajnika nije bilo već osam mjeseci, a za nepouzdanе upravnikе – predstojnika Kangrgu, oficijala Kokotovića i akcesistu Plečaša koji su bili kažnjeni premještajem, premještaj još nije bio proveden. Nadalje, nije bila riješena ni vladi podnesena karnosna prijava protiv politički osobito nepouzdanog općinskog bilježnika Glumičića, mada su bile dokazane činjenice koje po povjereniku „nisu dozvoljavale da bi taj skroz državno nepouzdan čovjek uopće mogao obnašati javnu službu“. Isto tako otezalo se s premještajem kotarskog predstojnika Bogdanovića, „vrlo slabog“ kotarskog upravitelja Jakupića te upravitelja Kotarskog suda Udbine Dapčića, dok je pak prijedlog za premještajem gračačkog gruntovničara Save Gaćeše bio odbijen, pri njegovom vrlo sumnjivom državljanskom ponašanju. On se dosljedno svom ilojalnom osjećaju, glasom izvještaja predstojništva kotarske oblasti Gračac od 7. srpnja 1915., uz druge nepouzdanе osobe ustegnuo od proslave povodom oslobađanja Lemberga i time je bio pokazao zlovolju što je „naša“ vojska neprijatelja pobijedila.

Sve iznijeto vrlo je nepovoljno utjecalo na odnose u Lici i Krbavi te otežavalo rad i ostvarenje poželjnog uspjeha javne uprave. Vladin povjerenik Horvat zamolio je da se svi istaknuti nedostaci čim prije uklone kako bi mogao što uspješnije raditi.⁵⁷⁴

Vojno zapovjedništvo 2. srpnja 1915. primijetilo je da u Karlobagu nije bila organizirana proslava pobjede kod Lemberga,⁵⁷⁵ a istog dana su u Otočcu i okolici opažene istaknute neprijateljske zastave i trobojne vrpce, primjerice kod Vaje Čudića iz Crne Vlasti koji je nosio kapu sa srbijanskim bojama, dok je Sava Levnaić iz Vrhovina imao pokrivač sa velikom srpskom zastavom i raznim srbijanskim natpisima. Te „iredentističke incidente“ smatralo se dokazom da su u Lici takve pojave koje se smatralo ugušenima, opet izbijale na površinu jer se nisu poštile vladine odredbe.⁵⁷⁶

Vladin povjerenik za županiju zagrebačku izvijestio je 7. srpnja 1915. o suspenziji učiteljice Marije Ostoić iz Rujevca koja je zatim i kažnjena premještanjem u drugu školu, izvršenje koje kazne se čekalo i to zato što je učenici 5. razreda Marti Eremić diktirala pjesmu: *Srpkinja sam*.⁵⁷⁷

Vojno zapovjedništvo Zagreb izvijestilo je 10. srpnja 1915. kako je Sudbeni stol Gospić kaznio Iliju Bajića, grko-istočnog, iz Arapova dola, Petrovo Selo ličko na godinu dana teškog zatvora zbog povika: „Živila braća Rusi!“⁵⁷⁸ Moguće su ranije primjedbe Vojnog zapovjedništva o blagosti hrvatskih sudova imale utjecaja na pooštrenje kaznene politike, ali imamo premalo podataka da bi mogli izvan svake sumnje izvesti takav zaključak.

Po iskazanom interesu SDDS za nekoliko građana, povjerenik Horvat 18. srpnja 1915. očitovao se da nisu nipošto bili sumnjivi s uhodarstva već su samo bili državljanski nepouzdani, djelujući u pravcu velikosrpske propagande, a tako bi se i nadalje ponašali da nisu ili internirani ili pod strogim redarstvenim nadzorom. Pored toga nekolicina takvih bila je i u aktivnoj vojnoj službi i to: Petar Orlić, trgovac iz Petrova Sela kao pučki ustaša u Trebinju, Ilija Drakulić trgovac iz Korenice kao pučki ustaša u Szegszardu. Njih dvojica su bili „najodređeniji i najpogibelniji

⁵⁷⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 6906 Pr., (uloženo u 930/15), br. 96.

⁵⁷⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 1164/15 (uloženo u 930/15), br. 909.

⁵⁷⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 1165/15 (uloženo u 930/15), br. 904.

⁵⁷⁷ „Srpkinja je moja mati. Srpskog oca kći sam ja. Srbina ću na boj zvati. Nek mu ime slavom sja./ Za srpstvo mi srce gore. Za Srbina živem, mrem. Rado idem na zlotvora. Ja sam žena ali smem./ Sunce ljubi svoje zrake. Njima grije, njima sja./ A Srpkinja te junake. Srpkinja ih ljubiti zna./ A sada dušman besni. Borite se braćo svi. A sa Vama sokolovi. Borit će se srpska kći./ Borit će se – u boj hajdmo! Dok u srcu krvca vri. A kad kloneš rane će ti. Previjati srpska kći-/ Na krvave rane tvoje. Uljevat ću melem ja. A na molbu srpske kćeri. Dodje milost božja./ Razvedrit će mračno nebo. Pustit sunca s krila svog. Da zasja da izvida. Ranjenika brata mog./ Dodijala bratska muka. Srpske majke ljuti plač. I u mene igra ruka. Ko da sjeva u njoj mač“, HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 1228/15 (uloženo u 930/15), br. 1150.

⁵⁷⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 1240/15 (uloženo u 930/15), br. 903, u ranije spomenutom slučaju Ivan Vukelić je za sličnu stvar bio kažnjen sa četiri mjeseca zatvora.

velikosrpski zanesenjaci“. Dane Budisavljević iz Korenice nije bio interniran niti je bio pozvan u vojništvo jer je imao 60 godina, no bio je stavljen pod nadzor. Mile Knežević, trgovac iz Bunića bio je interniran, ali u vlastitoj kući. Manojlo Oklobdžija, paroh iz Vrela kod Korenice interniran je u Gomirju. Stevo Kalember “odvajkada veliki Srbin“, zbog bolesti bio je interniran u vlastitoj kući. Dane Orlović iz Gračaca bio je vojnim vlastima sumnjiv zbog uhodarstva i interniran je, no povjereniku je bilo nepoznato gdje. Dr. Jovan Polovina, javni bilježnik i odvjetnik interniran je u svojoj kući. Gjorgja Branković, odvjetnički koncipist iz Otočca bio je u vojništvu. Dr. Marković, kateheta iz Otočca nepravomoćno je kažnjen otpustom iz službe te interniran u manastiru Gomirje. Dimitrije Travica, kotarski sudac, bio je u Zagrebu na dopustu, no za njega je određeno interniranje. Dušan Babić, umirovljeni poručnik je radi starosti interniran u vlastitoj kući, a Petar Karleuša iz Brloga otpušten je iz internacije i stavljen pod redarstveni nadzor. Jovo Miroslavljević, trgovac iz Otočca bio je u vojsci.⁵⁷⁹

Vojno zapovjedništvo prema izvješću iz Otočca, 25. srpnja 1915. javilo je SDDS-u kako je raspoloženje naroda u Brinju i okolici bilo dobro te da se pučanstvo pretežno sastojalo od Hrvata. Nepoznati koji je dojavio vijest, očito vojni pouzdanik ili časnik,⁵⁸⁰ naveo je i da su ispred katoličke crkve u Brinju u razgovoru s njim, ljudi - osobito stariji seljaci, iskazivali zadovoljstvo o pobjedi „našeg oružja“, naročito prema Italiji. Kao i u cijeloj Lici ocjenjivao je grko-istočni element nepouzdanim i neprijateljski raspoloženim. Iz razgovora s općinskim blagajnikom, poznavateljem prilika primijećeno je da su pravoslavni svoje raspoloženje prikrivali, no da je ulaskom Italije u rat došlo do otvorenog ispoljivanja antidržavnih stavova.

Sami Hrvati počeli su pozornije promatrati ponašanje pravoslavnih, budući su primijetili da ih ovi strašno mrze. Za ilustraciju koliko su grko-istočni mrzili katolike, vojni pouzdanik opisao je slučaj iz sela Turjansko u općini Vrhovina na koji je ukazala kotarska oblast Otočac. U Turjanskom živjela je Anka Skendžić rođena Franić, rimokatolik. Nakon smrti budući u selu nije bilo katoličkog već samo pravoslavnog groblja, sahranjena je na njemu. Seljanin Stevan Stojanović nakon kratkog vremena došao je na groblje, razgrnuo je zemlju s njenog groba, razlomio križ, na strani gdje je ležala glava pokojnice iskopao rupu i u nju vikao: „ustaj Anice, j....a te Kranjica“ te da za nju „nema mjesta na srpskom groblju“. Vojne vlasti ukazale su da je takvo ponašanje bio jedan od dokaza nepouzdanosti pravoslavnih čimbenika kad u svojoj mržnji nisu prezali ni pred uništavanjem grobova.⁵⁸¹

⁵⁷⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 1353/15 (uloženo u 930/15), br. 42.

⁵⁸⁰ Moguće satnik auditor dr. Mihalics iz Broda n/S koji je putovao po Hrvatskoj.

⁵⁸¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 1387/15 (uloženo u 930/15), br. 904.

Vojno zapovjedništvo obavijestilo je SDDS 31. srpnja 1915. da su kod Voje Svilara iz Turjanskog pronađeni različiti srbijanski znakovi, zastave i kape sa srbijanskim grbom, a kod učitelja Mile Diklića dva velika pokrivača sa srbijanskom trobojnicom, pri čemu je na sredini jednog bio veliki srbijanski grb sa četiri slova S. Vojne vlasti zaključile su da „grko-istočni element očito i dalje koristi te oznake, usprkos svemu poduzetom, pa čak i učitelj koji zna da je takvo što zabranjeno“ te su zbog takvog srbovanja zamolili SDDS-a da se kod učitelja i popova srpske narodnosti u tome smislu uređuje.⁵⁸²

Po zabilježbi iz spisa povjerenik Horvat izvijestio je SDDS telefonski 14. rujna 1915. da je pučanstvo grko-istočne vjere kotara Gračac i Donji Lapac iskazalo gibanje i uznemirenost, koju je on pripisao ratnim neuspjesima Srbije te je stoga podigao sve mjere sigurnosti.⁵⁸³

Redarstveno povjereništvo Zagreb 31. kolovoza 1915. poslalo je SDDS-u informaciju, da se članovi Koalicije kad putuju u Beč, napadno često sastaju s bečkim Srbima u kavani *Sieler*, kao i hotelu *Astoria*. SDDS je zamolio bečko Redarstveno ravnateljstvo neka na to obrati pozornost.⁵⁸⁴

Vojno zapovjedništvo Zagreb dostavilo je SDDS-u 26. kolovoza 1915. izvješće Zapovjedništva oružničkog zbora za Bosnu i Hercegovinu o povezanosti stanovništva Srbije i Bosne, ali i hrvatskih pograničnih krajeva. U izvješću se kazalo kako su hrvatska pogranična mjesta Dubica, Kostajnica, Dvor te bosanska mjesta – Bosanski Novi, Bačvani i Bosanska Dubica igrala veliku ulogu u životu srpskog kralja Petra I. Karađorđevića. U tim krajevima pojavljivao se od 1875.-1878. tadašnji princ Petar Karađorđević pod hajdučkim imenom Petar Mrkonjić,⁵⁸⁵ na početku podržavan i od austrougarske Vojne krajine, kao i središnje vlade u Beču. Sa svojim pristalicama borio se protiv tlačitelja bosanske raje - aga i begova bosanske Krajine. Činjenica je da je princ Karađorđević sudjelovao u ustanku protiv Turaka na sjeverozapadu Bosne i da mu se pri tome „i posrećilo što se tiče rezultata“. Pod zastavom ustanka našlo se mnoštvo srpskog pravoslavnog pučanstva sjeverozapadne Bosne koji su zatražili povlastice kao osloboditelji krajeva u kojima su živjeli. Iz tih razloga je središnja vlada u Beču bila vrlo uznemirena, to više što joj je Berlinskim kongresom⁵⁸⁶ pripalo pravo uprave nad BiH, a koje je već bila osigurala okupacijom.

⁵⁸² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 1450/15 (uloženo u 930/15), br. 904.

⁵⁸³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 1971/15 (uloženo u 930/15).

⁵⁸⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 1872/15, br. 796.

⁵⁸⁵ To je bilo pravo ime hajdučkog harambaše iz Imotske krajine u 17. stoljeću.

⁵⁸⁶ Na Berlinskom kongresu 1878, sudjelovali su predstavnici Njemačke, Austro-Ugarske, Rusije, Velike Britanije, Francuske, Italije i Osmanskog carstva. Ovisno o temi pridruživali su im se i predstavnici Grčke, Rumunjske, Srbije i Crne Gore. Srbija i Crna gora postale su neovisne države, ali s manjim teritorijem nego što je predviđao Sanstefanski mir. Austro-ugarska je dobila pravo zaposjesti Bosnu i Hercegovinu, s time što je Novopazarski sandžak ostao pod sultanovom upravom. Rusija je dobila Batum, Kars i Ardahan (dijelovi Kavkaza), a Velika Britanija Cipar. Velika Bugarska smanjena je, a Istočna Rumelija postala je osmanska autonomna pokrajina. Rumunjska je dobila neovisnost,

Iz tog vremena među tamošnjim pučanstvom datiralo je mnoštvo pristalica, sljedbenika i čak intimnih prijatelja ranijeg princa, a tada kralja Petra I. Ta veza počivala je na zajedničkoj borbi, prolijevanju krvi, konspiraciji i prijateljstvu iskovanu u sukobu s Turcima. I to sve iz vremena kad je Zapovjedništvo austrijske Vojne krajine u Zagrebu, po uputi Beča, po potrebi osiguravalo utočište princu Karađorđeviću, na području Vojne krajine.⁵⁸⁷

Još 1915. u hrvatskoj Dubici živio je krvni pobratim kralja Petra Mojo (Manojlo) Hrvačanin.⁵⁸⁸ Za vrijeme svog bijega u Švicarsku pred kraljem Milanom I. Obrenovićem princ Karađorđević uživao je pomoć od svojih prijatelja i pristalica iz Vojne krajine, kao i iz bosanske Krajine, uključivo i financijsku. Zapovjedništvo BiH oružništva navelo je, kada se Petar 1903. popeo na srpsko prijestolje, da je ostao tom stanovništvu zahvalan i prijateljski raspoložen. Nakon 1903. velikosrpska ideja počela se širiti u graničnim područjima Hrvatske i Bosne, s najjačim korijenjima u sjeverozapadnoj Bosni što se podudaralo s područjem ranijeg djelovanja Petra I. Karađorđevića kao hajdučkog vođe Petra Mrkonjića. Od 1903. bosanski Srbi nisu više slali svoju djecu na daljnje školovanje u Zagreb, Ljubljanu, Graz, Beč ili Budimpeštu što je prije bio redoviti slučaj, već sve češće u Beograd. Time je dolazilo i do jačih ljudskih i bračnih veza, tako da 1915. na područjima nekadašnje hrvatske Vojne krajine te sjeverozapadne Bosne više nije bilo mjesta u kojem stanovnici nisu imali nekog svojeg roda, bilo u Beogradu bilo u nekom od drugih srbijanskih gradova.

Tako se trenutkom izbijanja rata veliki broj bosanskih Srba zatekao u Banji Koviljači na ljekovitim kurama ili pak Srbijanaca iz Srbije u posjetu rodbini u Monarhiji. Budući se austrougarski podanici tada mogli vratiti u domovinu, dio ih je i po nagovoru srbijanskih vlasti ostao u Srbiji, a dio je tamo ostao od straha pred austrijskim vlastima. Kao primjer su navedena dva šogora

izgubila je Besarbiju u korist Rusije, a u zamjenu dobila sjevernu Dobrudžu. Plovidba Dunavom od Đerdapa do ušća postala je slobodna pod nadzorom međunarodnog povjerenstva. Kongres je sazvan na poticaj Austro-Ugarske, a predsjedao je njemački kancelar Otto Bismarck. Pozadina Kongresa bila je zabrinutost Austro-Ugarske, ali i Velike Britanije zbog jačanja ruskog utjecaja na Balkanu i Bliskom istoku.

⁵⁸⁷ Protu Đorđe Radovanović bilježi da se Petar Mrkonjić u Kostajnici u kući Hristine Ristić 1874.-75. sastajao s viđenijim ljudima toga kraja među ostalima i s Mojom Ervačaninom, članak „Historija Kostajnice, Kratka historija grada“ www.kutla.tripod.com/~kutla/istorija/i1.html, pristup ostvaren 29. travnja 2018., a Slobodan Mandić navodi da je Petar Karađorđević došao u BiH upravo na poticaj svog prijatelja Manojla Hrvačanina iz Dubice. Iz Beča je preko Siska i Dubice ušao u Bosnu i pridružio se ustanicima 1875., članak „Kralj Petar I. Karađorđević (do stupanja na presto 1903.)“ www.riznicasrpska.net/ponossrpstva/index.php?topic=98.0, pristup ostvaren 29. travnja 2018. Prema izvješću kotarskog pristava u Glini Jovana Vojnovića, bivši austro-ugarski krajiški časnik Đoko Urica, pouzdanik Petra Karađorđevića, za vrijeme bosansko-hercegovačkog ustanka glinski trgovac i gostioničar nekoliko puta pružao je Petru Karađorđeviću utočište i skrivao ga u svojoj kući u Poštarskoj ulici u Glini, prema članku „HPC i SPC“, 30/35, urednik Marica Draženović, www.cro-eu.com/forum/index.php?topic=1388.145:wap2, pristup ostvaren 29. travnja 2018.

⁵⁸⁸ To je bilo poznato i Rongeu koji dodaje da se Petar kao princ u više navrata sakrio u Hrvačaninovo kući u Dubici tijekom ustanka 1875. u Bosni i Hercegovini te podsjeća da je Mojo Hrvačanin kao srpski agitator bio jedan od optuženih u zagrebačkom veleizdajničkom procesu, RONGE, *Kriegs*, 205. Vidi i Dragoljub R. ŽIVOJINOVIĆ, *Petar I Karađorđević: život i delo u izgnanstvu 1844-1903. godine*, Beograd, 1988.

trgovca Ostoje Kosovića koji su ostali u Beogradu, kao i punica Milana Dimića, dok je u Banji Koviljači ostala supruga Ljube Mataruge, trgovca i predsjednika srpske crkvene općine te škole u Bosanskoj Dubici.

Nadalje, prema BiH oružničkom zapovjedništvu Niko i Milenko Čikota, veletrgovci i „ozloglašeni velikosrbi“ iz Dubice održavali su prije rata jake trgovačke veze sa Srbijom, a obojica su bili vatrene pristalice Kočić-grupe.⁵⁸⁹ Nisu bili internirani, pa se Niko tada nalazio u štajerskom Gleichenbergu, a Milenko, predsjednik srpskog sokola u Karlsbadu (danas Češka, Karlovy Vary) na kuri. Dva sina veleposjednika Filipa Macure iz Jelovca kod Bosanske Dubice koji su studirali u Beču 1915. živjela su u Srbiji. Posjednici Janko i Timatije Bajalica iz Bačvana, Bosanski Novi, internirani su u Aradu, a bili su ustanički sljedbenici kralja Petra alias Petra Mrkonjića. Uroš Petrović iz Bosanske Kostajnice, poznati velikosrbin i veletrgovac imao je trgovačke i rodbinske veze sa Srbijom, no ponašao se lojalno i bio je vojni dobavljač, a brat mu je bio austrougarski satnik. Jedan sin Milana Baića, trgovca iz Bosanske Kostajnice pobjegao je pred mobilizacijom u Srbiju. Pero i Dušan Drljača iz Bosanskog Novog, veletrgovci i veleposjednici, poznati velikosrbi, prikazivali su se lojalnima, prvi je bio prijatelj Petra Mrkonjića, a obojica su rodbinski bili povezani sa Srbijom. Pejo Herceg iz Krupića, Rakani (Bosanski Novi), posjednik, bio je harambaša u četi Petra Mrkonjića. Kod navedenih stanovalo je i mnogo srpskih obitelji evakuiranih iz Sarajeva.

Liječnica Staka Bokonjić, sestra atentatora Čubrilovića u kolovozu 1915. živjela je kod sestre Leposave udane Mitraković u Bosanskoj Dubici. Njezin muž, trgovac Veljko Mitraković bio je interniran u Aradu. Supruga interniranog bivšeg zastupnika BiH Sabora, pravoslavnog popa Dušana Kecmanovića živjela je u Bosanskoj Slabinji⁵⁹⁰ kod supruge paroha Ljubomira Peće, dok je sam paroh bio interniran u Bihaću. Supruga interniranog profesora Kokanovića živjela je kod supruge interniranog paroha Slavka Vujašinovića u Bosanskoj Dubici.

U pograničnim dijelovima Hrvatske pored braće Ervačanin iz Dubice, na liniji velikosrpske propagande naročito snažno djelovali su još trgovac Bačić⁵⁹¹ i trgovački agent Grujičić iz Jasenovca. Najveći dio srpskih pravoslavnih obitelji iz hrvatskih mjesta Dvor, Kostajnica, Dubica,

⁵⁸⁹ Uoči aneksije Bosne i Hercegovine, srpski pjesnik, pisac i političar Petar Kočić pokreće list *Otažbinu* u Banja Luci i stvara svoju političku grupu koja je propagirala borbu protiv Austrije i ostataka feudalnog ropstva. Kao nacionalni i socijalni revolucionar, bio je vrlo omiljen u narodnim masama i kod napredne omladine pa je izabran i za poslanika Bosanskog i Hercegovačkog sabora u Sarajevu, no često je bio uhićivan kao protivnik države.

⁵⁹⁰ Mjesto se dijelilo na dva dijela - Gornju Slabinju koja se nalazila u općini Bosanska Kostajnica i Donju Slabinju u općini Bosanska Dubica.

⁵⁹¹ Ozren Bačić, bogati vlasnik jasenovačke trgovine i ciglane.

Jasenovac, Stara Gradiška bio je povezan ženidbom ili rodbinskim vezama te kumstvom sa srpskim pravoslavnim obiteljima u bosanskim mjestima: Novi, Kostajnica, Dubica i Gradiška.

Iz prednje opisanog, BiH oružničko zapovjedništvo utvrdilo je postojanje društvenih veza između bosanskih i hrvatskih Srba međusobno, kao i s njihovom rodbinom u Srbiji, a bilo je logično za očekivati da će oni za vrijeme rata pokušati održati tu vezu pomoću neutralnih država.

Zapovjedništvo željeznice⁵⁹² (*Zugskommando*) bilo je uvjereno, no priznajući da to nije lako dokazati, kako je pravoslavno stanovništvo na navedenim područjima djelovalo usklađeno. Gledište Zapovjedništva željeznice počivalo je na tome da su pisane poruke podložne kontroli, osim u iznimnim slučajevima, zapravo sadržavale samo privatne obiteljske stvari. Dok je usmena predaja kao oblik komunikacije igrala naročito važnu ulogu. Željezničko zapovjedništvo držalo je da su osobito srpske pravoslavne žene i djevojke međusobno, ali i preko bosanskih srpskih pravoslavnih činovnika, razmjenjivale informacije. Ove unutarnje socijalne veze granale su se uzduž i poprijeko na hrvatskim i bosanskim pograničnim teritorijima.

Pored toga kod isporuka za vojne nabave koje su radili bosanski ili hrvatski pravoslavni Srbi nije bilo isključeno da su tijekom brojnih putovanja koja su poduzimali s dobrom izlikom, imali prilike „mnogo toga vidjeti, čuti pa dalje vijesti širiti“. Onda je bilo moguće i usmeno širenje informacija kroz Monarhiju sve do njenih granica s neutralnim državama, pa i preko njih. Srpski pravoslavni vjeroučitelji više se u području nadležnosti Željezničkog zapovjedništva nisu pojavljivali kao mogući širitelji informacija, jer su dijelom bili internirani, dijelom uhićeni, a dijelom protjerani. Od pravoslavnih paroha na području hrvatsko-bosanske granice djelovao je još Milan Matavulj u Drakseniću, Blagoja Siljegović u Medjuvodama, Bosanska Dubica, Aleksa Popović u Dobrljinu, Simo Kondić u Bosanskom Novom i Ilija Kecmanović u Čitluku (Bosanski Novi) koji su se predstavljali lojalnima. Svi ostali bili su internirani.

Željezničko zapovjedništvo držalo je, budući se do tada još nije pokazao uspjeh u razotkrivanju naznačenih veza, koje i jest bilo teško razotkriti, da bi potencijalnog doušnika za tu svrhu trebalo dobro platiti. S time da bi ga trebalo staviti na probu, kako bi svojim radom iskazao potvrđeni uspjeh, da ne bi prijavljivao nevine ljude u pohlepi za novcem. U svojim međusobnim odnosima tamošnji pravoslavni Srbi su općenito, a i pri odnosima sa pouzdanim sunarodnjacima, bili vrlo zakopčani prema drugima, tako da su dotadašnji doušnici oružničkih postaja nailazili na zid neprihvatanja i prezira od strane pravoslavnog pučanstva. U smislu svih navedenih teškoća

⁵⁹² Jednom željezničkom prugom u BiH, na relaciji Banja Luka - Dobrljin, upravljala je vojska.

Željezničko zapovjedništvo pokušavalo je ustanoviti raspoloženja srpskog pravoslavnog pučanstva kroz činjenja, gonjenja te „shvaćanja želja i nadanja“ osobito njihovih vjerskih vođa te je namjeravalo i nadalje poduzimati sve potrebno po pitanju ustanovljavanja veza Srbije s tamošnjim stanovništvom.⁵⁹³

Na interes SDDS po tom pitanju, PRS Zemun 19. listopada 1915. odgovorio je da je veza između Srbije i pograničnih mjesta postojala, kao i sa mjestima u BiH, ali za vrijeme mira, dok je po izbijanju rata uslijed poduzetih mjera u poštanskom prometu i za putovanja bila isključena. Pored toga u Srijemu i Zemunu većina nepouzdanih elemenata bila je internirana, evakuirana ili pod strogi redarstveni nadzor stavljena te je pristup u pogranična mjesta bio ograničen. U vrijeme mira, usmene veze bilo su vrlo razgranate jer je i PRS Zemun potvrdio da je to sredstvo komunikacije između žitelja pograničnih mjesta Monarhije i Kraljevine Srbije bilo vrlo rašireno, kroz česta putovanja rođaka iz Monarhije u Srbiju i obratno, kao i posjećivanje raznih svečanosti u Srbiji po bosanskohercegovačkim srodnicima i obratno. Nadalje iz svih pograničnih mjesta običavali su putovati tijekom ljeta, osim tamošnjih Srba i žitelji nesrpske narodnosti u srbijanska kupališta ili tražiti liječničke pomoći u Beogradu. Bilo je zemunskih stanovnika koji su u trenutku izbijanja rata bili u posjetu rođacima u Srbiji, neki u kupalištima, a dio je živio i radio u Srbiji i rat ih je tamo zatekao. Ti radnici bili su ponajviše zemunski Nijemci i staropazovački Slovaci. Poznato je da se od kupališnih posjetitelja u Srbiji nalazio zemunski knjižar i štampar Milan Ilkić koji je početkom rata stupio u legiju komitadžija i 1915. postao zapovjednik Srijemske čete. Isti je za vrijeme srbijanske invazije prešao sa srbijanskom vojskom u Srbiju. Protiv njega je radi veleizdaje podignuta optužnica od zagrebačkog državnog odvjetništva, a supruga mu je bila internirana u ugarskom Mooru.⁵⁹⁴ Državno odvjetništvo u Zagrebu 5. studenoga 1915. izvijestilo je o zarobljavanju spomenutog Milana Ilkića pri drugom osvojenju Beograda (8. listopada 1915.). Od strane vojnog suda osuđen je na smrt vješanjem te je kazna bila izvršena.⁵⁹⁵ Vladin povjerenik za zagrebačku županiju izvijestio je 28. listopada 1915. da na svome području nije opazio agitacijskih veza.

Kotarski upravitelj Kostajnice referirao je 29. listopada 1918. da su osobito opasne osobe, preko kojih se mogla širiti srpska agitacija i prekogranično, bili Uroš Petrović iz Bos. Kostajnice, vojni dobavljač stoke i drva, popularna i utjecajna braća Cikota u Bos. Dubici te dva bogata i

⁵⁹³ HR-HDA-79 UOZV-SDDS, 5696, 1793/15, br. 1015.

⁵⁹⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 2447/15 (uloženo u 1793/15), br. 460.

⁵⁹⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 2672/15 (uloženo u 1793/15), br. 2838.

utjecajna brata Bačić⁵⁹⁶ iz Jasenovca. Držao je da bi bosanske vlasti sve navedene trebale internirati, kao što je to bilo učinjeno s Mojom Ervačaninom i Mojom Hrvačaninom.⁵⁹⁷

Kotarski upravitelj, ujedno i upravitelj PRS Mitrovica 9. prosinca 1915. potvrdio je da su prije rata postojali odnosi kakve je opisalo BiH oružništvo, no da isključuje daljnju mogućnost krijumčarenja pošte iz Srbije za Monarhiju i obratno, a ujedno je javio da se iz Srbije u Srijem vratilo nekoliko žena koje su kao austrougarske podanice početkom rata bile internirane.⁵⁹⁸

Vladin povjerenik Imbra Hideghéthy iz Vukovara javio je 19. prosinca 1915. da je zbog primijenjenih mjera bila isključena mogućnost izravnih društvenih veza iz njegove županije sa područjem Srbije, ali je primijećena razmjena pisama preko Rumunjske, što je primjerice bilo ustanovljeno u Srijemskim Karlovcima. Naveo je i da je prije rata bilo moguće i usmeno razmjenjivati informacije, ali nije smatrao kako je to bilo rađeno posredovanjem njegovog žiteljstva u svrhu prijenosa informacija iz drugih dijelova Hrvatske, kao i Bosne, budući su ti stanovnici to mogli i sami raditi, odnosno putovati za Srbiju i obratno. Vezano za agitaciju prema pravoslavnom pučanstvu upozorio je da je lokalnu politiku određivala Srpska samostalna stranka iz Zagreba odnosno Srpska radikalna stranka iz Srijemskih Karlovaca.⁵⁹⁹ Naveo je i da je s područja Srijemskih Karlovca nakon balkanskog rata odselilo u Srbiju 16 osoba (među kojima je bio 1 liječnik, 2 učitelja, 2 srednjoškolska profesora, 1 sveučilišni profesor, a ostali su bili pretežno činovnici, željeznički namještenici ili šumari, dakle školovani i stručni kadar).

Po pitanju postojanja veza između Srbije i lokalno živućih Srba i izvješće kotarske oblasti u Vinkovcima 7. prosinca 1915. upozorava na opasnost politike HSK i Srpske samostalne stranke iz Zagreba: „Srbi živući u ovom području nijesu bili manje skloni velikosrpskim idealima od onih Srba koji žive u ostalim dijelovima zemalja krune Svetog Stjepana, no ne može se kazati, da su pojedini ovdašnji Srbi stajali u izravnoj vezi sa Srbima iz Kraljevine Srbije u pogledu velikosrpske propagande. Veze ovdašnjih Srba glede tjeranja srpske politike oslanjale su se na Zagreb, gdje je Hrvatsko-srpska koalicija i Srpska samostalna stranka davala svojim pouzdanicima pravac za tjeranje srpske propagande.“⁶⁰⁰

⁵⁹⁶ Premda se ovdje navode kao braća, zapravo je riječ o već spomenutom Ozrenu Bačiću i njegovom šogoru Luju Valteru, suvlasnicima trgovine i ciglane, prema kazivanju rođenih starih Jasenovčana, s time što se kao mogući jasenovački trgovac pojavljuje još i Joca Bačić.

⁵⁹⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 2791/15 (uloženo u 1793/15), br. 434.

⁵⁹⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 3411/15 (uloženo u 1793/15), br. 465.

⁵⁹⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 3760/15 (uloženo u 1793/15), br. 14237.

⁶⁰⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 1793/15, br. 19.

Kotar Zemun izvijestio je 8. prosinca 1915. da nisu utvrđene predratne veze između Srba iz tog kotara s onima u BiH, dok su postojale političke i rodbinske veze sa Srbijancima u Srbiji. Dana 8. prosinca 1915. iz 13 upravnih općina zemunskog kotara bilo je evakuirano žiteljstvo grkoistočne vjere srpske narodnosti. „Njima pristup u to područje nije trenutno dozvoljen pa bi samo preko (austrougarskih) vojnika grkoistočne vjere srpske narodnosti moglo doći do razmjene usmenih informacija sa ovostranim stanovništvom grkoistočne vjere koji se nalaze u još pet općina. Samo na taj način bila bi moguća veze s nekim trećim preko neutralnih država. No to je teško kontrolirati te bi se to moglo činiti samo po vojnim vlastima“.⁶⁰¹

Kotar Županja izvijestio je 4. prosinca 1915. da agitacija nije bila opažena, ali je i primijetio kako je najveći dio stanovništva bio rimokatoličke vjere, dok je mali broj pravoslavnih živio u Rajevom Selu koje je bilo pod paskom vojske i oružništva, a dio sumnjivih bio je i interniran.⁶⁰² Šid je 14. listopada 1915. izvijestio negativno, kao i Ilok 22. listopada 1915., Ruma je 18. listopada 1915. izvijestila o prijeratnim vezama, ali je negirala novije, isto kao i Irig 13. listopada 1915. te Stara Pazova 20. listopada 1915. Petrovaradin je 23. listopada 1915. naznačio da su bile osobite jake veze stanovništva iz mjesta Kamenica, sa Srbijom.

Glede postojanja društvenih veza između Srbije i lokalno živućih Srba, vladin povjerenik za županiju virovitičku i grad Osijek 14. siječnja 1916. odgovorio je negativno.⁶⁰³ Požeški župan Trnski 8. ožujka 1916. odgovorio je negativno.⁶⁰⁴ PRS Sušak 17. ožujka 1916. isto tako.⁶⁰⁵ Oružničko zapovjedništvo očitovalo se 19. ožujka 1916. negativno, kao i varaždinska županija 19. ožujka 1916.⁶⁰⁶ Redarstveno povjereništvo za grad Osijek 23. ožujka 1916. odredilo se negativno, pri čemu je istaknulo kako je bilo slučajeva velikosrpske propagande, ali da nisu bili nađeni tragovi koji bi ih povezivali s BiH. Međutim, iznenadilo ih je što se župan Trnski nije očitovao na velikosrpsku propagandu u Jasenovcu.⁶⁰⁷

Vladini povjerenici za Bjelovar 14. travnja 1916. te za županije ličko-krbavsku 21. ožujka 1916. i županiju modruško-riječku 7. travnja 1916. očitovali su se negativno.

Redarstveno povjereništvo Zagreb javilo je 16. travnja 1916. da agitacija nije bila opažena, no da su neke od osoba koje su navele BiH vlasti dolazile i u Zagreb (poput: Mataruge, Cikote,

⁶⁰¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 1793/15, br. 304.

⁶⁰² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 1793/15, br. 483.

⁶⁰³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 283/16 (uloženo u 1793/15), br. 107.

⁶⁰⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 624/16 (uloženo u 1793/15), br. 294.

⁶⁰⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 1243/16 (uloženo u 1793/15), br. 491.

⁶⁰⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 1256/16 (uloženo u 1793/15), br. 170 i 1288/16 (uloženo u 1793/15), br. 3063.

⁶⁰⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 1329/16 (uloženo u 1793/15), br. 500.

Kosivića, Drljače, Bačića, Gruičića). Ujedno je upozorilo kako dolazak navedenih od strane njihovih lokalnih vlasti, nije bio unaprijed najavljen, pa nisu bile ni poduzimane mjere redarstvenog nadzora, uz pomoć kojeg bi se mogli pronaći elementi agitacije.⁶⁰⁸

3.7. Neprijateljska propaganda drugih država

Primijećena je nedozvoljena upotreba amblema drugih država – primjerice talijanskih ili ruskih, protudržavna propaganda u Americi, upotreba letaka iz zrakoplova i pojava češke propagande.

Zabilježen je slučaj Giuseppea Grossa u Zagrebu zbog talijanskih propagandnih limuna.⁶⁰⁹ Redarstveno povjereništvo Zagreb uhitilo je Giuseppea Grossu i stavilo ga u pritvor. Međutim, upravitelj redarstva molio je od SDDS-a 6. rujna 1916. da mu priopći razlog zašto je Grosso uhićen i pritvoren, jer je u pritvoru potpao pod nadležnost Redarstvenog povjereništva, koje nije moglo Grossi priopćiti razlog uhićenja kad je bio povjerljive naravi.⁶¹⁰ Grosso je tada premješten na internaciju u Koprivnicu. Naposljetku je 19. rujna 1916. SDDS potvrdio da se Grossi može priopćiti kako je uhićen, pa interniran, radi sumnje na uhođarstvo. Taj talijanski državljani, još prije rata nastanio se i zaposlio u Zagrebu kao poslovođa u jednoj trgovini, a vjenčao se sa njezinom vlasnicom Anom rođenom Gombak. Uvod u slučaj Grosso, bila je pojava limuna omotanih papirom na kojima se nalazila slika talijanskog prijestolonasljednika i talijanskog grba u trgovinama na području banske Hrvatske (primjerice u trgovini Marte Tipljaš i Rože Tijan u Senju), ali i u BiH. Do izbijanja rata s Italijom, koja je bila i Austro-Ugarske saveznica, takvo što nije bilo problematično, međutim nakon izbijanja rata bilo je riječ o neprijateljskoj propagandi. Ustanovljeno je da je limun nabavljen u jednoj većoj trgovini na Sušaku, originalno zapakiran u kutije, pa na prvi pogled nije bilo vidljivo u kakav su papir bili zamotani pojedini plodovi unutar kutija. SDDS je istražujući aferu oko talijanskih propagandnih limuna, na temelju dojave anonimne osobe, moguće i Grossovog konkurenta, za umiješanost u aferu osumnjičio i samog Grossu. On je južno voće kupovao od veletrgovca Mavra Adamiana koji je ranije živio u Rijeci, a prije rata se odselio za Zürich. SDDS se interesirao kod austrougarskog generalnog konzulata u Zürichu o Mavru (Moritzu) Adamianu. Konzulat je 14. lipnja 1916. potvrdio da je u tamošnjem hotelu *du Commercio*

⁶⁰⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 1870/16 (uloženo u 1793/15), br. 367.

⁶⁰⁹ Tijekom rata zabilježeni su slučajevi i uhođarskih mreža na području Švicarske koje su djelovale pod maskom trgovaca južnim voćem, RONGE, *Kriegs*, 293.

⁶¹⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 3738/16 (uloženo u 430/15), br. 1061.

živio Adamiano i da se bavio uvozom južnog voća. O Adamianu nisu mogli ništa negativno reći, premda je bila činjenica da je u tom hotelu mogao doći u dodir s brojnim sumnjivim elementima kojih je Švicarska tada bila puna.⁶¹¹ Vojno zapovjedništvo Zagreb obavijestilo je 13. srpnja 1916. SDDS, da je iz Züricha, trgovina Vincenza Columetta uputila vlakom za Zagreb vagon limuna adresiran na Grossa i zatražilo je pregled pošiljke po prispjeću kako bi se spriječilo moguće krijumčarenje pisama, paketa ili novina.⁶¹² Kako je tih 13.450 kg limuna u međuvremenu već 7. srpnja 1916. pristiglo u Zagreb iz sanitarnih razloga nije moglo čekati dalju distribuciju, pa su ovlašteni carinici Stefanović i Cvitković otvorili i pregledali pošiljku i nisu našli ništa sumnjivo. U tom smislu Redarstveno povjereništvo obavijestilo je SDDS te ga uputilo, ako nije s takvim postupkom zadovoljno, da se direktno dogovore s carinarnicom kako bi ubuduće na otvaranju pošiljke bio nazočan i predstavnik redarstva, što je i učinjeno. I sam ugarski ministar financija naredio je 3. listopada 1915. da se sve pošiljke koje su stizale iz inozemstva, a naročito one limuna, imaju podvrći najstrožoj, najpomnijoj i najopreznijoj kontroli te opazi li se išta sumnjivo da se smjesta prijavi redarstvenoj oblasti. Naredbe se zagrebačka carinarnica pridržavala.⁶¹³ Na ovu cijelu priču oko Grossa, bačeno je novo svjetlo kad su prvo vojne vlasti, a potom i SDDS saznali za otkriće *HK Stelle* Feldkirch prema praćenju korespondenciji sa Švicarskom da pravo ime supruga Ane Gombak nije bio Giuseppe Grosso već Guiseppe Gisondo. Nakon toga Giuseppe Gisondo alias Grosso je uhićen, pritvoren i potom interniran u Koprivnicu, ali ne stoga što se bavio uhođarstvom ili bio politički sumnjiv, već zato što se koristio lažnim imenom, pa je onda zbog toga kao talijanski državljanin postao i politički sumnjiv. Njegova supruga Ana Grosso rođena Gombak zamolila je od Zemaljske vlade deinternaciju supruga, jer joj je kao majci troje djece teško bilo voditi posao, brinuti se o djeci i uzdržavati interniranog muža. Vojne vlasti nisu se usprotivile deinternaciji, ali su tražile zadržavanje nadzora, pa je na kraju 12. studenoga 1916. Maravić odredio deinternaciju Grossa budući mu ništa otegotno nije bilo utvrđeno,⁶¹⁴ premda zamjena identiteta nije razjašnjena, a trgovina je ostala pod nadzorom.

Prije samog izbijanja rata pojavila su se pored limunske afere i afera s talijanskim narančama omotanim u papir na kojima se nalazila slika talijanskog kralja i ruskog cara kako si pružaju ruke, a takvi primjerci naranči bili su čak prodani i zagrebačkim vojarnama. Provedši istragu Redarstveno povjereništvo Zagreb 6. ožujka 1915. upoznalo je SDDS da su takve naranče nabavljene od Ivana Feuera, trgovca južnim voćem. On ih je bio naručio od trgovca Pietra Cirina,

⁶¹¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 2808/16 (uloženo u 430/15), br. 13627.

⁶¹² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 3119/16 (uloženo u 430/15), br. 3046.

⁶¹³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 3281/16 (uloženo u 430/15), br. 924.

⁶¹⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 4633/16 (uloženo u 430/15).

koji ih je uvezao tako upakirane preko svog brata Angjela iz talijanske Catanie. Zbog toga je bilo naređeno da se na zagrebačkom Južnom kolodvoru (danas Zapadni kolodvor) strogo pregledavaju sve pošiljke južnog voća kako bi se izbjegli incidenti.⁶¹⁵ Zabilježeno je i da je Pietro Cirina tijekom ožujka 1915. prodao svoju radnju južnog voća i odselio se iz Zagreba za Italiju, pri čemu ako se izuzme zaoštavanje političkih odnosa sa Italijom, redarstvu nisu bili sasvim jasni razlozi njegovog iznenadnog napuštanja Zagreba.

EB je obavijestio 10. svibnja 1915. SDDS o tome da je u Milanu tijekom prosinca 1914. osnovan poljski odbor koji je slao letke pisane talijanskim jezikom u Austriju. Cilj tog odbora bio je osnutak nezavisne Poljske. Uhvaćeni su primjerci koji su putem pošte bili poslani Stefanu Warszawskom u pansion Sonnenhof, Meran (Južni Tirol). Korespondencija Warszawskog stavljena je pod strogu cenzuru.⁶¹⁶

Vojno zapovjedništvo Zagreb obavijestilo je SDDS 6. lipnja 1915. o širenju lažnih vijesti u apoteci *Praunsperger*, kao i u kavani *Corso*. Vijest se odnosila na situaciju na talijanskoj bojišnici i to da je između Steinbrücka i Nebresine most srušila austro-ugarska vojska. Maravić je sve vladine povjerenike i glavne urede upoznao sa slučajem, tražeći da se energično stane na put širenju lažnih vijesti. Uz to, još je ranije 22. lipnja 1914. posebno upozorio Redarstveno povjereništvo Zagreb da se o svim slučajevima koji su se odnosili na doglasno defenzivnu službu, ima čim za njih sazna, smjesta izvijestiti SDDS, bez obzira jesu li izvidi već bili obavljeni ili su još bili u tijeku, a „naravno da se o uspjehu nastavljenih izvida ako ovaj središnji ured u predmetu ionako ne odredi – naknadno izvijestiti ima.“⁶¹⁷

Ratno nadzorno povjerenstvo u Budimpešti priopćilo je 29. rujna 1915. SDDS-u da je tijekom godine bilo zamijećeno jako antimonarhističko gibanje među Slavenima u inozemstvu. Ono je započelo još 25. studenoga 1914. kada je mjesto Rock Springs (SAD, Wyoming) posjetio srpski agitator Todor Dimitrijević. Tamo je u Slovenskom domu održan zbor gdje su se sastali „Slaveni i pravoslavni južni Slaveni“. Katolički Hrvati držali su se distancirano u cijeloj stvari. Katolički svećenik i upravitelj slavenske crkve Svetih Ćirila i Metoda Anton Schifferer prekinuo je tu agitaciju, a tako su se pretežno ponijeli i ostali slovenski svećenici. Za Schifferera se navodi da se rodio 14. lipnja 1885. u Staroj Loki, kotar Kranj, gdje je pohađao austrijsku gimnaziju. Poslije završetka teologije koju je studirao dijelom u Kanadi, a dijelom u SAD, postao je župnikom u Rock Springsu. Stekao je i američko državljanstvo. Podupirao je humanitarnu akciju austrijskog Crvenog

⁶¹⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 351/15, br. 127.

⁶¹⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 925/15, br. 5405.

⁶¹⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 956/15, br. 864.

križa, a nakon proglašenja opće mobilizacije prikupljao je i prijave austrougarskih vojnih obveznika. Nastojao je osnovati slovensku školu. Izvjesni Fischer upozorio je da, premda Schifferer nije bio politički opasan, da bi mogao potpasti pod utjecaj Dimitrijevićeve srpske propagande. Dalje, donio je i nekoliko informacija o grupi koja je pala pod utjecaj te propagande: „H. Pogoreltzu, Karlu Blasku, Joe Bihoricu, P. R. Radakoviću, Josipu Kesducaku, Jovanu Filipoviću, Nikoli Zatezalu, Vjekoslavu Ruziću, Peteru Maslovu i Geo(rgu) Radesevicu“. Za Radesevića navedeno je da je bio iz Mrkoplja, kotar Delnice, Hrvatska. Konzulat iz Denvera je već bio korespondirao sa Zemaljskom vladom 1914. glede dopisivanja Petra Maslova i njegovog zeta. Za Maslova, utvrđeno je kako je pokazao interes za južnoslavenski pokret posjetivši u ožujku 1915. veliki južnoslavenski zbor *Narodnog vijeća* u Chicagu. I austrijski državljanin Ivan Gudelj Wellaga, rođen 1881. u Poljici, kotar Imotski, Dalmacija, kao zastupnik *Narodne Hrvatske Zajednice* posjetio je zbor u Chicagu. On je u zavičaju bio kažnjen zbog uvrede veličanstva. Međutim, 1915. ponašao se kao pouzdana osoba, koja je širila ispravne ratne vijesti u listovima *Narodni list (National Gazette, New York)* i *Radnička obrana*, zbog čega je trpio i određene napade drugog tiska zbog javnog iskazivanja svog domoljublja. Wellaga je bio i na čelu promonarhijskog odbora Crvenog križa te povjerljivi informator.

U Rock Springsu djelovao je i talijanski iredentistički pokret u kojem se isticao liječnik dr. F. Di Giaco. *Južnotirolsko osiguravajuće društvo Andreas Hofer* prednjačilo je u tom pokretu, a njegove članove vicekonzul je držao neprijateljskima za Monarhiju. Navodeći desetak imena osoba talijanskog podrijetla iz različitih mjesta kotara Cles i Trident u Tirolu, opisao je i njihove aktivnosti koje su se odnosile na ponašanje kojim se vrijeđao vladar, propagirali članci neprijateljski raspoloženog talijanskog tiska, odvrćali vojni obveznici od javljanja na vojnu dužnost i ometale aktivnosti austrijskog Crvenog križa. Pored toga bilo je zabilježeno i tendenciozno pisanje talijanskih iseljenika u Pueblu, Colorado, osobito u listu *Unione* koji je stalno i otvoreno pisao o pripajanju austro-ugarskih teritorija Italiji.⁶¹⁸

Vojno zapovjedništvo Zagreb dostavilo je SDDS 2. srpnja 1915. primjerak lista *Pokret iz Antofagaste* izdan 25. travnja 1915 i lista *Hrvatska* iz Calumeta, Michigan od 23. travnja 1915. Oba lista sadržavala su članke visokog stupnja neprijateljstva prema Monarhiji, „uz masu laži i pretjerivanja, koju trpe u Americi živući ljudi porijeklom iz naših zemalja.“ Vojska je predložila da se razmotri objava tih nečuvenih napada u domaćem novinstvu radi rasvjetljivanja stvari. „Tako bi domaće pučanstvo moglo samo vidjeti, s kakvim se bijednim sredstvima služe neprijateljske snage

⁶¹⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 981/15.

koje troše novac naših ljudi u iseljeništvu i s kolikim neistinama se futra naše zemljake u Americi“.⁶¹⁹

Vojno zapovjedništvo Zagreb upozorilo je 22. srpnja 1915. na odredbu Zapovjedništva Jugozapadnog bojišta – da je operativnim razmatranjem zaključeno kako se navodi o austro-ugarskim utvrdama i zaštitama od napada na jugozapadnom bojnopolju ne smiju objavljivati u tiskovinama, dok je AOK cijenio da s druge strane uspjehe „naših postrojbi“ u obrani treba javno istaknuti. No, pretjerane glasine, koje su među stanovništvom izazivale uznemirenje glede djelovanja neprijateljskog topništva prema austro-ugarskim linijama trebalo je prekinuti, kao i sve tiskovne rasprave o mogućim budućim navalnim akcijama. O tome stajalištu obavješteno je i Državno odvjetništvo radi zaustave takvih članaka.⁶²⁰

Domobranski divizijski sud u Zagrebu 24. srpnja 1915. obavijestio je SDDS da se prema saznanjima Državnog odvjetništva, u SAD-u među ljudima koji su tamo otišli iz Monarhije na rad i to naročito srpske nacionalnosti, razmahao pokret, koji su potpirivala njihova glasila, da se za rat protiv Monarhije organiziraju dragovoljačke čete koje bi preko Grčke krenule za Srbiju. Potvrđeno je da su se zaista tako formirane čete, tamo i uputile, a jedna od njih bila je pod vodstvom Johanna Popovića iz Lapca. U njoj su se još nalazili i Jandro Djaković te Pedija Derić, obojica iz Donjeg Lapca. Protiv sve trojice imenovanih u tijeku su bili sudski izvidni postupci radi zločina protiv vojne sile države iz §. 327 VKZ pa je sud zamolio SDDS daljnja saznanja.⁶²¹ Prve informacije o prikupljanju dragovoljaca u Americi za borbu protiv Monarhije SDDS-u je još 4. prosinca 1914. prosljedio vladin povjerenik za južnu armiju Tallián.

O protumonarhijskoj agitaciji Srba u Americi Skerlecz je pisao ugarskog ministru predsjedniku, kao i svim vladinim povjerenicima 9. prosinca 1914., kada je zatražio da svi kotarski predstojnici i upravitelji kotarskih oblasti pozovu nadležne općinske načelnike i bilježnike i u povjerenju im prenesu određenu uputu. Trebali su svrsishodnim i taktičkim načinom, uputiti rodbinu građana srpske nacionalnosti koji su se nalazili na radu u Americi, neka ih pismeno upozore, ako bi se u kraju u kojem su boravili povelu akcija za organizaciju dragovoljačkih četa protiv Monarhije, da se ne odazovu, jer bi pristupom u takvu četuju počinili najteži zločin protiv kralja i domovine, što bi im zauvijek onemogućilo povratak i zbog čega bi teško stradali ne samo oni sami,

⁶¹⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 1169/15, br. 995.

⁶²⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1368/15, br. 1096.

⁶²¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1376/15, br. 197.

već i njihov imetak, a uslijed toga štetu bi pretrpjela i njihova obitelj koja bi ostala bez kuće, ako bi takav dragovoljac bio njen vlasnik.

Osim toga rodbina je trebala upozoriti svoj bližnje u Americi i na to da je austro-ugarska vojska u kojoj su se i mnogi njihovi suplemenici junački i slavno borili, sa sve većim uspjesima napredovala protiv neprijateljske srbijanske vojske i da je borba Kraljevine Srbije protiv Monarhije bila sasvim bezizgledna. Po nalogu bana kod odašiljanja takvih pisama u Ameriku imali su općinski načelnici i bilježnici pomoći pučanstvu, ne samo dajući im upute, već ako je bilo potrebno i sami takva pisma sastavljati i odašiljati (očito u slučaju nepismenosti ili pomanjkanja novca za poštarinu). Vladini povjerenici uputili su kotarske predstojnike i upravitelje kotarskih oblasti da u toj stvari postupaju taktično i obzirno.

S ovom akcijom bio je upoznat i Tisza, pri čemu je ugarskom ministru predsjedniku navedeno kako je ban još početkom studenog 1914. primio informaciju od austrougarskog generalnog konzula u New Yorku von Nubera o aktivnostima prikupljanja dragovoljačkih četa u Americi. Skerlec je ujedno primijetio da je njujorški *Narodni list* velikom žestinom pisao u korist Monarhije, za što je bio prozivan od srpskih i prosrpskih novina izdanih u SAD-u koje su osuđivale takvu uredničku politiku *Narodnog lista*.

Od vladinog povjerenika u Gospiću Horvata dodatno je zatraženo da se kod obitelji Popović, Djaković i Derić iz Lapca za čiju se rodbinu već znalo da se pridružila dragovoljačkoj četi u SAD, provede kućna premetačina i povratno izvijesti o ustanovljenome.⁶²²

Vladin povjerenik Horvat 10. prosinca 1914. pisao je kotarskoj oblasti Donji Lapac: „Dopao mi je u ruku priviti list u Americi se nalazećeg Luke Zeca kojeg piše Danilu Narančiću iz Srba i kojemu je priložen jedan izrezak iz novinskog članka *Nakon umorstva* gdje se gadno napada na premilostivnog nam kralja i monarhiju i na kojem odresku je pisac lista napisao *Abzug Franjo*, tj. naš premilostivi kralj“. Taj list je općinski upravitelj podnio predstojništvu s jednom brošurom. Horvat je upozorio: „Ovi listovi jasan su dokaz kakovim duhom su zadojeni naši emigranti i u koliko se na njih kao državljane računati može. Nastaje, nadalje vrlo ozbiljna bojazan, da su emigranti bilo putem listova bilo osobno otkad su se iz Amerike vratili i među domaćim žiteljstvom u istom neloyalnom i razvratnom duhu agitirali sigurno sa uspjehom, a na tu tvrdnju me dovode opaženi nemili pojavi.“ Te nadalje: „Potrebna je stoga, da se posveti tom djelovanju i pokretu najozbiljnija briga i da se smjesta kod roditelja, roda, prijatelja, znanaca itd. pišćevih, osobnom i

⁶²² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1376/15, br. 8912 Pr.

kućnom premetačinom potraže možda i daljnji listovi, knjige itd., nadalje na njihovo kretanje itd. pomno pazi i prema uspjehu protiv njima najstrože postupaju. Priviti list, naročito odrezak iz novina te bilješke na njemu kažnjivi su po kaznenom sudu, ako se stranka kući povratila ili je adresat možda taj odrezak dao dalje čitati ili inače dalje na osnovu njegovu propagirao. To treba pomno izviditi i strogo te bezodvlačno postupati. Nadalje ima se paziti na djelovanje, kretanje itd. iz Amerike povrativših se iseljenika grčko-istočne vjere, njihov rod, itd., isto tako valja protegnuti pasku na obitelji, rod, prijatelje, znance itd. onih koji se još nalaze u Americi te njihovu korespondenciju. Kod onih potonjih, a isto i kod onih iseljenika koji su se kući vratili te njihova roda, znanaca itd. valja pomnom osobnom i kućnom pretragom pronaći listove, pošiljke itd., koje su u zadnje dvije godine do danas iz Amerike ili drugog inozemstva primili, te ih zaplijeniti. Rečene listove, pošiljke, knjige itd. treba pomno čitati i tražiti tragove ilojalnog te protudržavnog držanja i prema posljedku dalje svom energijom i brzinom postupati. U sporazumu sa poštanskim uredima valja svu sumnjivu korespondenciju i tovarne listove iz Amerike podvrći najpomnijoj pregledbi te prema uspjehu dalje postupati. O svim opažajima ustanovljenima ima se vladinog povjerenika najbržim putem izvješćivati⁶²³. Skoro istovjetni dopis bio je upućen kotarskoj oblasti Gospić s time da se on referirao na pismo Save Kričkovića koji je iz Čitluka pisao majci Savi.

Dopisi koji su bili upućeni svim ostalim županijskim kotarima, osim Donjeg Lapca i Gospića, djelomice su se razlikovali jer su započinjali s rečenicom: „Nesumnjivo sam ustanovio da naši žitelji grčko-istočne vjere koji se nalaze sada u Americi, a i oni koji su se u posljednje dvije godine iz Amerike vratili, nisu zadojeni onim lojalnim osjećajem koji bi morao resiti svakog pojedinog pripadnika Austro-Ugarske monarhije. Ustanovio sam te iz zaplijenjenih nekih listova koje su oni iz Amerike kućama i znacima svojima pisali, da ti listovi upravo vrve pogrdama na monarhiju i njegovo veličanstvo te su jasan dokaz da su ti nesretnici do skrajnosti pokvareni i nepouzdana dapače često spram kralju, državi i domovini neprijateljski raspoloženi.“

Na temu velikosrpskog pokreta u SAD-u Ministarstvo vanjskih poslova Monarhije 9. prosinca 1914. obavijestilo je Tiszu, a on bana, o informaciji austro-ugarskog generalnog konzula u Solunu koji je saznao kako je u taj grad preko luke Pirej 26. listopada 1914. doputovala grupa od pedeset, a 27. listopada 1914. još daljnjih osamdeset austrougarskih državljana – Hrvata ili Srba iz SAD-a, koji su se zaputili dalje u Srbiju.⁶²⁴

⁶²³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1376/15, br. 1618.

⁶²⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 9275 pr./14 (uloženo u 1376/15), br. 103421.

O događajima u SAD izvješćivali su austrougarski poslanik u Washingtonu dr. Constantin Theodor Dumba,⁶²⁵ generalni konzul Freyesleben iz San Franciska, generalni konzul Nuber iz New Yorka te konzul Ludwig iz Clevelanda. Generalni konzul Nuber izvijestio je 4. veljače 1915. da je primjerice prof. Pupin⁶²⁶ izvan svake sumnje bio umješan u antimonarhijski pokret među emigracijom u SAD.

Zemaljska vlada nije samo primala službena izvješća o zabrinjavajućim pojavama od strane austrougarskih tijela u SAD-u, već su joj pisali i zabrinuti lojalni građani koji su živjeli u Americi. Tako je npr. Mile Mažuran, umirovljeni voditelj bosansko-hercegovačke oružničke ispostave pisao 21. siječnja 1915. iz mjesta Spokane, država Washington i upozorio na nemile pojave i propagandu, naveo imena osoba koje su mogli posvjedočiti o tome, ali istaknuo i par osoba koje su bile umiješane u antidržavnu aktivnost. Između ostaloga javio je: „srpska je propaganda od strane naših državljana u ovoj zemlji zavladała ... proglašuju da je naša carevina po Srbiji zauzeta i da će naš premilostivi vladar biti čoban srpskog kralja Petra i da će srpska prijestolnica biti Beč ta da će sva katolička vjeroispovijest biti nanovo krštena na pravoslavnu vjeru ...“.

Povjerenik Horvat iz Gospića izvijestio je bana 14. veljače 1915. da je pri izvršavanju svoje okružnice koju je izdao tamošnjim kotarskim oblastima o posvećivanju pažnje korespondenciji u Ameriku iseljenih žitelja, obavješten od upravitelja kotarske oblasti Donji Lapac o zapljeni anonimnog pisma potpisanog sa „već znaš“ koje je bilo iz mjesta Spokane, država Washington, SAD poslano Daki Radjenoviću u Srb, a upućivalo je na mogućnost sabotaza i terorističkih akcija. Pismo je glasilo: „Dragi pobratime Dako Radjenović, mogu ti javiti, da sam zdravo ja se fala Bogu zdravo nalazim, sad ovo pravi što si govorio, sad je došla dobra zgoda, katolika nema da te prijave (mobilizirani su), otiđi na štreku gdje se pravi te uzmi dinamita te gdje stoji soldačija metni i sve u lagum digni, znaš što si govorio da ćeš praviti j...noj Austriji još kad je Srbija prvo ratovala (Prvi balkanski rat) ti si zna šta će biti sa Ferdinandom, nasljednikom Franjinim, kako si govorio nako je i bilo. Živio ti i oni koji ga ubiše, sad pravi još bolji plan. Ostaj zbogom, tvoj dobro želeći prijatelj, želim ti sreću i uspjeh bolji, tvoja žena Mika s tobom stvar krije ko i dosad. Već znaš.“ Prema redarstvenim izvidima povjerenik je sumnjao da je taj list napisao Luka Zec, seljak iz općine Srb

⁶²⁵ Državni tajnik SAD-a Lansing zamolio je vladu Austro-Ugarske u rujnu 1915. da opozove Dumbu zbog otkrića da je bio umješan u uhođarstvo kroz poticanje štrajkova u američkim tvornicama oružja i streljiva, što je i učinjeno te je Dumba u listopadu 1915. napustio SAD, brzojav od 8. rujna 1915. *The Secretary of State to the Ambassador in Austria-Hungary (Penfield)* i brzojav od 24. rujna 1915. *The Ambassador in Austria-Hungary (Penfield) to the Secretary of State*, oboje u Department of State USA, Office of the Historian, Historical Documents, Papers relating to the Foreign Relations of the United States, 1915. Supplement, The World War, Document 1320 i 1329, File No. 701.6311/145a i 051.62/174, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1915Supp/d752>., pristup ostvaren 29. travnja 2018.

⁶²⁶ Mihajlo Pupin, svjetski poznati znanstvenik i izumitelj, srpskog porijekla rođen u austro-ugarskom Banatu.

koji je živio u Americi i bio Radjenovićev pobratim. Poduzeti su najopsežniji izvidi nad skladištima društva za izgradnju željeznice gdje se čuvao gospodarski dinamit, određena je bila i najstroža paska, Radjenović je bio uhićen, obavljena njegova osobna i kućna pretraga, a kuća stavljena pod pasku. O svemu su obaviještene i vojne vlasti.⁶²⁷

Još prije rata, 16. veljače 1914. austrougarski konzul iz Clevelanda, Ohio, Ernest Ludwig poslao je povjerljivo pismo poslaniku Dumbi u Washington o razvoju velikosrpske propagande putem ustrojavanja srpske pravoslavne crkve iz Kraljevine Srbije u SAD-u. Dostavio je i primjerke listova *Srbobran* izdavano od društva *Srbska sloga*, a koje je brojilo cca 9.000 članova. Za Hrvate je javio da su se organizirali u „Zajednicu“. Prema Ludwigu velikih srpskih kolonija u SAD bilo je u Akronu, Barbertonu, Clevelandu, Detroitu, Youngstownu, Cincinnatiju i Mingo Junctionu, dakle pretežno u predjelima gdje su postojali rudnici kamenog ugljena. Konzulu je bilo poznato da je u Chicagu 1913. održana konvencija na kojoj je osnovana crkvena organizacija, a na njeno čelo izabran je Sava Vojvodić, srpski pop. Za detalje je trebalo pitati konzula u Chicagu, no Ludwigu je poznato da je ta organizacija djelovala u velikosrpskom duhu. U studenome 1913. ona je zamolila pravoslavnu crkvu iz Kraljevine Srbije neka pošalje jednog episkopa koji bi službeno uspostavio organizaciju Srpske pravoslavne crkve na teritoriju SAD-a. Kako su u SAD-u živjeli Srbi kako iz Kraljevine Srbije, tako i iz Banata te pograničnih krajeva Ugarske i Slavonije, koji su se međusobno družili, tako je konzul upozorio kako se „na njegove vlastite oči velikosrpska propaganda u velikom stilu i to bez ikakvih odgovarajućih protumjera s naše strane razvija, a ona bi mogla biti kobna po našu domovinu, kao što je i proruska propaganda u sjevernoj Ugarskoj i Galiciji. Protiv posljednje ipak djeluje grko-katolička akcija, dok s druge strane na sjevernoameričkom tlu nema odgovarajuće društvene reakcije na velikosrpsku propagandu.“

Radi razumijevanja situacije valja napomenuti da je pravoslavna (grko-istočna) crkva na području Habsburške monarhije pravni okvir za svoj rad dobila od cara i kralja Leopolda 21. kolovoza 1690. pod nazivom Privilegije. Ranije iste godine, Leopold je poslao proglas pečkom patrijarhu Arseniju III. Crnojeviću s pozivom na protuturski ustanak. Kao mamac i poticaj car je Srbima i drugima, zajamčio povlastice koje su imali prije pada u tursko ropstvo, pod uvjetom da nakon pobjede svoje zemlje stave pod vlast Ugarske. Nakon propasti ustanka dolazi do seobe Srba u Srijem te južnu Ugarsku (Bačku i Banat). Privilegije su smatrane privremenima do povratka u Srbiju po oslobođenju od turske vlasti. Pošto se to nije dogodilo ugarski parlament je 1790. donio zakon kojim su svi useljeni grko-istočnjaci u južnoj ugarskoj i istočnoj Hrvatskoj dobili građanska

⁶²⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1476 pr. (uloženo u 1376/15), br. 3.

prava. Patentom cara Franje Josipa 15. siječnja 1848. uvedena je za useljene grko-istočnjake čast pravoslavnog patrijarha u Ugarskoj (i Hrvatskoj). Prije 1690. postojali su i grko-istočni koloni različitog porijekla koji su se bježeći ispred Turaka sklanjali u Hrvatsku. Oni nisu bili institucionalno vezani za pečku patrijaršiju, a niti za srpsku nacionalnost te su ponajviše na području Žumberka postali pripadnici Grko-katoličke crkve (službeni naziv: Grčko-sjedinjena) koja priznaje papu i predstavlja jedinstveni dio Rimokatoličke crkve, ali s pravom na posebni istočni crkveni obred. Bila je organizirana na cjelokupnom teritoriju banske Hrvatske s Dalmacijom na čelu s križevačkim biskupom (vladikom) koji je bio sufragana zagrebačkog (rimokatoličkog) nadbiskupa. Za razliku od njih Grko-istočna (nesjedinjena) crkva na području hrvatskih zemalja dočekala je Prvi svjetski rat organizirana u metropoliju u Srijemskim Karlovcima, s nadležnošću za Ugarsku i bansku Hrvatsku; Bosansko-hercegovačku autonomnu pravoslavnu crkvu, ovisnu o ekumenskom patrijarhu u Carigradu te Pravoslavnu crkvu u Dalmaciji, u sastavu Bukovinsko-dalmatinske metropolije. Pravo imenovanja episkopa imao je austrougarski car uz prijedlog ili suglasnost određenih crkvenih tijela, a episkopi su primali plaću od zemaljskih vlasti.⁶²⁸

Konzul Ludwig predložio je da episkop iz Sremskih Karlovaca (nj. *Karlowitz*) koji je bio pod austro-ugarskom jurisdikcijom pošalje jednog klerika na studij u SAD, koji bi izučavao i bavio se crkvenopolitičkim položajem Srba. Na temelju njegovih izvješća i procjena, Ministarstvo bogoštovlja, bi po pitanju srpskih potreba moglo razmotriti slanje određenog broja monaha koji su među pravoslavcima bili popularniji od popova, a koji su ujedno zahvaljujući manastirskom redu težili većoj disciplini. Ludwig je dodao: „Nakon što je početkom godine odavde otišao pop Vukičević, nema pravoslavnog svećenika, pa najviše Srba odlazi na misu u rusku crkvu, a tako i ruski pop u Akronu opslužuje i veliku srpsku zajednicu.“ Nadalje, konzul je od svojih obavještajaca zatražio da ga informiraju o stvarima koje je taj svećenik govorio narodu, kao i o pisanim materijalima koje je objavljivao. Što se tiče konvencije u Chicagu 1913. konzul je upozorio da ona nije tražila primjerice od episkopa sa teritorija Austro-Ugarske da pošalju nekog radi organiziranje pravoslavne crkve u SAD već od Kraljevine Srbije. U tome je Ludwig vidio utjecaj Pupina,

⁶²⁸ U Grko-istočnoj (pravoslavnoj) crkvi bio je hrvatski teritorij razdijeljen između nadbiskupije (arhiepiškopije) u Srijemskim Karlovcima i nadbiskupije u Czernowitzi (Bukovina, danas Černovice u Ukrajini). Pod Karlovcima bili su Hrvatska-Slavonija, koje su pokrivala biskupije (eparhije tj. episkopije) Pakrac, Karlovac (Plaški), Bač-Osijek, ali i biskupije Buda (Budimpešta), Temišvar i Vršac s područja Ugarske. Cjelokupnu Dalmaciju s Bokom Kotorskom, pokrivala je biskupija u Zadru, koj je ulazila u sastav czernowitzke nadbiskupije. Pravoslavna episkopija Sarajevo pokrivala je cjelokupno područje Bosne i Hercegovine. Detaljnije vidjeti kod: Mile BOGOVIĆ, *Srpsko pravoslavlje i svetosavlje u Hrvatskoj u prošlosti i sadašnjosti*, Zagreb, 2018., ISTI, *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*, Zagreb, 1993., KRIŠTO; *Prešućena povijest ...*. Koristan informativni presjek, uz određene nepreciznosti, dan je i u članku *Petra Horvatića, Povijest pravoslavlja u Hrvatskoj – kako je došlo do današnje situacije*, <https://narod.hr/hrvatska/povijest-pravoslavlja-hrvatskoj-doslo-do-danasnje-situacije>, uvid: 8. siječnja 2017.

profesora Columbia University te počasnog konzula Kraljevine Srbije, koji je želio takvo što nametnuti svim Srbima u Americi.

Ludwig je sugerirao da se ispita i raspoloženje u manjim srpskim zajednicama na teritoriju SAD, pri čemu je iskazao kako ga ne bi iznenadilo da i u njima djeluju druge grupe na istoj velikosrpskoj liniji ili pak na liniji rusofilske propagande, kakve je bilo i u sjevernim dijelovima Monarhije. Već kad je spomenuo Pupina, nadodao je: „kao službeni predstavnik kraljevske srpske vlade u Sjedinjenim Državama on je istodobno predsjednik krovnog društva *Srpska sloga*,⁶²⁹ koje su uz rijetke iznimke sačinjavali isključivo ugarski državljani. Ta organizacije bila je široko rasprostranjena, jaka i vrlo popularna, a „Pupin je vodi čvrstom rukom“. Zato je po Ludwigu bilo lako objašnjivo huškanje „naših srpskih državljana, kakvo npr. provodi Bogdanović u Akronu, a koji ih je propagandom uspio kupiti, a čemu je pored ostalih imao prilike svjedočiti od patrijarha poslani počasni službenik Tuczić“. Konzul je očekivao upute od svojeg poslanika iz Washingtona.⁶³⁰ O zbivanjima u SAD-u obavješteno je i austrougarsko Ministarstvo vanjskih poslova, a 24. ožujka 1915, ako ne i ranije i KÜA-a.⁶³¹

Ministarstvo vanjskih poslova počelo je pratiti članke koji su objavljivani u srpskom tisku u SAD, a vezano za Pupinove aktivnosti pod nazivom „afera Pupin“, a 5. svibnja 1915. obavijestilo je i Vladu u Zagrebu o mogućem postojanju otvorenog računa u *Srpskoj banci* u Zagrebu na koji su bila deponirana sredstva prikupljena srpskom propagandom u SAD-u⁶³² te je ban zatražio od Hondla da ispita stvar. Državni nadodvjetnik Hondl 8. svibnja 1915. pisao je Skerleczu da se prema prispjelim obavijestima profesor Mihajlo Pupin bavio velikosrpskom propagandom među austrougarskim državljanima srpske narodnosti koji su se nalazili u Americi, a u tom djelovanju moglo je biti i sadržano kazneno djelo veleizdaje §. 58 KZ ili bar zločinstvo smetanja javnog mira §. 65 KZ. Ako je prof. Pupin bio austrougarski državljanin odgovarao bi i za jedan i za drugi zločin, pa ako je počinjen i u inozemstvu, dok ako je bio strani državljanin, bio bi kažnjiv po austrougarskom pravu u slučaju kaznenog djela veleizdaje pod uvjetom da je dohvatljiv vlastima. No postupak se mogao pokrenuti prema kaznenom postupovniku i ako je bio izvan dohvata suda tj. u inozemstvu. Prema izvješćima Ministarstva vanjskih poslova i konzulata u Pittsburghu postojala je osnovana sumnja da je Pupin za velikosrpske svrhe u Americi prikupio 160.000 dolara,

⁶²⁹ U Savezu srpskih društava nalazilo se ukupno 77 organizacija širem teritorija SAD-a i Kanade.

⁶³⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1376/15, br. 48.

⁶³¹ EB je bio svjestan neprijateljske propagande koja je ostvarivala uspjeh prema monarhijskim podanicima u SAD kojih je živjelo prema procjenama između 700.000 do milijun, a koji su bili nezaštićeni od njenog utjecaja, u tom smislu primjećeno je i Marjanovićevo te Potočnjakovo putovanje, RONGE, *Kriegs*, 252-253.

⁶³² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 4069 pr, (uloženo u 1376/15), br. 40631.

od kojih je dio deponirao kod *Srpske banke* u Zagrebu. Prema saznanjima Redarstvenog povjereništva Zagreb, izgledalo je da Pupin zaista ima depozit u navedenoj banci. Pošto je postojala osnovana sumnja da bi taj depozit imao služiti u zločinačke svrhe, mogao se privremeno zaplijeniti odnosno staviti u sudsku pohranu. U svrhu pronalaženja samog depozita i ustanovljenja njegove prave svrhe, po kaznenom postupovniku bilo je moguće u *Srpskoj banci* obaviti očevid i premetačinu, što je u pravilu trebao obaviti sam sud, no iznimno je to po zakonu moglo obaviti i redarstvo. S time što je Hondl pripomenuo da se za pravdanje takvih istražnih čina ne bi ipak mogla upotrijebiti povjerljiva diplomatska izvješća, no podatke je moglo dati zagrebačko Redarstveno povjereništvo koje je i prije nego što zaprimi sporne članke *Srbobrana*, a temeljem izvješća konzulata u Pittsburghu, službeno moglo potvrditi što je pisalo u *Srbobranu*, uopće ne navodeći konzulova izvješća kao izvor podataka.⁶³³

Državni nadodvjetnik naknadno je 5. lipnja 1915. još obavijestio bana da je Državno odvjetništvo u Zagrebu predložilo provođenje kaznene istrage protiv Mihajla Pupina radi zločinstva veleizdaje te uvođenje mjera osiguranja na njegovoj imovini u svrhu moguće naknade štete. Što se tiče depozita u Srpskoj banci, zaista je bilo utvrđeno njegovo postojanje – bio je uložen pod brojem 18/9815 u iznosu od 211.560 kruna i 54 filira, a glasilo je na ime *Crkvenog prosvjetnog fonda* iz New Yorka, Državno odvjetništvo bilo je mišljenja da nije potrebno privremeno plijeniti navedeni ulog. Naime, već je ranijom odredbom vladinog povjerenika za Zagreb od 14. kolovoza 1914., br. 267 stavljena privremena zabrana raspolaganja na taj depozit, tako da bez dozvole povjerenika nije bilo moguće s njime disponirati, što je redarstvo utvrdilo pri obavljanju očevida u banci.⁶³⁴

Cenzurska komisija zaustavila je pismo poslano iz Saint Louisa, SAD, Milici Kadić u Rovišće kod Bjelovara koje je odlično ilustriralo antimonarhijsko raspoloženje u SAD. Pismo joj je 27. lipnja 1915. poslala kćer Slava, udana za Jocu Kneževića, s kojim se par godina ranije odselila u SAD. U pismu se govorilo o prikupljanju dragovoljaca u SAD-u za odlazak u Crnu Goru. Po mišljenju vojnih vlasti od 1. kolovoza 1915. sadržaj pisma potvrdio je propagandnu djelatnost organizacija - *Jugoslavenskog odbora* i *Svatopluk Čecha*.⁶³⁵ Obavljena je premetačina kao i

⁶³³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1376/15, br. 838.

⁶³⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 5245 pr., uloženo u 1376/15, br. 1004.

⁶³⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1615/15, br. 1181.

Svatopluk Čech, češki književnik (1846-1908), programatski pjesnik češkog liberalnog građanstva u drugoj polovici 19. stoljeća, zagovornik slavenske uzajamnosti. Aktualizirao povijesnu tematiku i veličao junake češke povijesti. Pisao lirske pjesme, spjevove, romane, pripovijesti i podlistke. Poetizacija prošlosti i vjera u panslavizam daju osebujan ton njegovu opusu, koji je stekao široku popularnost. Važnija djela: *U sjeni lipe*, 1880, *Jutarnje pjesme*, 1887, *Istinski izlet gospodina Broučeka na mjesec*, 1888, *Pjesme roba*, 1895, *Molitve Neznamomu*, 1896. Među češkim iseljeništvom u SAD-u je pod istim imenom osnovana i djelovala panslavistički orijentirana češka kulturna organizacija, prije i za vrijeme Prvog svjetskog rata.

razgovor s Milicom Kadić, međutim raniju korespondenciju s kćerkom je uništila, pa nije pronađeno ništa sumnjivo. U samom prijepornom pismu (čiji sadržaj donosimo prema njemačkom prijevodu jer izvornik ne prileži spisu) navodi se prvo kako su se njihova pisma mimoišla, te da se kćeri čini kako joj majka ne prima redovito njena pisma. Zatim je mislila da se ovaj nesretni rat bliži kraju.

Spomenula je da je SAD Rusiji odobrio nabava streljiva, vojnih vozila te vagona i lokomotiva. Navela je kako je 26. lipnja 1915. otišlo 27.000 dobrovoljaca prema Crnoj Gori, među kojima je bilo i Ličana te Hercegovaca. Trebali su putovati preko Kanade te u njoj dobiti engleske vojne odore i oružje. U Kanadi su im trebali biti dodijeljeni i časnici s kojima bi obavili obuku. Iz Saint Louisa otišlo je 250 dobrovoljaca, koji su nakon okupljanja u *Srpskom domu* krenuli praćeni masom svijeta dijelom marširajući, a dijelom vozeći se autima na željeznički kolodvor. Pozdravili su ih predstavnici češkog i hrvatskog *Sokola* te barjaktari koji su mahali američkim i srbijanskim zastavama. Voditelj češkog *Sokola* održao je vatreni govor koji je završio riječima: „Braćo Slaveni, kada jedan češki vojnik na vas namjerno puca, odgovorite mu, ako pak zarobite Čeha molim vas postupajte s njim kao s rođenim bratom.“

Iz jednog mjesta pored Saint Louisa gdje je živjelo dosta Ličana i Hercegovca, otišli su svi muški osim žena, djece, popa i učitelja. Pop im je bio Dušan Bogić, sin pokojnog učitelja iz Grđevca (kod Bjelovara). Pričalo se da nakon idućih transporta nitko od Srba neće ostati u SAD-u, a i mnogo Čeha je odlazilo, pa i Hrvata. Sve su ih besplatno prevozili engleski brodovi, a osiguravali talijanski ili engleski ratni brodovi, da ih Nijemci ne bi potopili. Nakon potapanja Louisitaniae pučanstvo je mislilo da će Amerika i Njemačka zaratiti. U Saint Louisu je živjelo i dosta Nijemaca koji su postajali ogorčeni na rat. Slava Knežević čula je za slučaj kad jedna Njemica nije mogla dobiti posao jer su joj poslodavci rekli da za „divlje Nijemce nema posla“, pa joj je čak jedna Vukovarka savjetovala budući je Njemica govorila i hrvatski, da kaže kod traženja posla kako je Srpkinja ili Čehinja i zaista je začas dobila posao. Pored zahvale što se nalazila u SAD-u, pismo kćeri Slave majci Milici Kadić sadržavalo je i još nekoliko osobnijih navoda o tome što rade unuci - da se školuju odnosno idu na zanat.

Ministarstvo vanjskih poslova dostavilo je 12. srpnja 1915. SDDS-u izvješće austrougarskog konzula u Denveru, o antimonarhističkoj propagandi na tlu SAD-a. U izvješću konzul je naveo kako su se protumonarhistička gibanja tijekom proteklih mjeseci proširila, čak i na one savezne države koje su više ili manje bile proaustrijski raspoložene. Južnoslavenska kao i iredentistička propaganda priklonila je sebi čak i one ljude koji su bili lojalni austrougarski podanici.

Pozivalo ih se na narodne skupštine kojima je imao prilike nazočiti i počasni konzul. Razmišljalo se o protudemonstracijama, ali od njih se odustalo zbog bojazni za osobnu sigurnost učesnika. Da ova strahovanja nisu bila bez osnove konzul je naveo da tako smatra g. Fischer (vicekonzul) koji je ranije pojedinim osobama izlazio u susret, a u srpnju 1915. na vlastite oči ih je viđao okupljene na protumonarhističkim susretima. Nisu se isključivale ni mogućnosti vrijeđanja Monarhiji lojalnih građana.

Konzul je naveo da je od 25. studenoga 1914. i tadašnje, sa stajališta velikosrpske propagande, uspješne posjete Rock Springsu poznatog srpskog agitatora Todora Dimitrijevića došlo do obrata u raspoloženju južnih Slavena, osobito među Slovencima i pravoslavnim južnim Slavenima okupljenim u *Slovenskom domu*. Katolički Hrvati držali su se distancirano od tog gibanja. Sa žaljenjem je konstatirao što je katolički svećenik i upravitelj slovenske crkve Svetih Ćirila i Metoda Anton Schifferer sudjelovao u toj agitaciji, pa se povevši za njegovim primjerom tome priključila i njegova crkvena pastva. Ovdje se izvješće konzula razlikovalo od ranijeg navoda Ratnog nadzornog povjerenstva u Budimpešti o ponašanju Schifferera. U preostalom dijelu izvješća su bila podudarna, odnosno konzul je potvrdio da je ranije, Schifferer bio prilično društveno angažiran i lojalan. Za Austrougarsku komisiju u Rock Springsu sam Schifferer je vicekonzulu Fischeru objasnio kako je slabog duhovnog raspoloženja, tako da o njoj ništa dobrog nije mogao reći, s tim što je vicekonzul pripomenuo da se to treba primiti s oprezom jer je Schifferer znao komisiji postaviti i velike financijske zahtjeve za održavanje svoje crkve, ali ne na taktičan način, pa mu ti zahtjevi nisu bili odobravani. Konzul je mislio da je Schiffererov utjecaj sezao dalje od njegove crkvene pastve, premda se on sam nije činio opasnom osobom. Konzul je primijetio da interes za južnoslavenski pokret u Rock Springsu ne bi bio toliko raširen, da u Chicagu u ožujku 1915. nije bio održan južnoslavenski zbor *Narodnog vijeća* i da na njega nije bio odaslan austrougarski podanik Ivan Gudelj Wellaga, rođen 1881. u Poljicama, kotar Imotski, Dalmacija. Na zboru se pojavio kao predstavnik *Narodne hrvatske zajednice* iz Rock Springsa. On je do tada bio domoljubnog raspoloženja, koje je međutim nakon Chicaga napustio i zauzeo drukčiji kurs djelovanja.

Konzul je uočio i iredentistička gibanja iskazana od talijanskih podanika Monarhije koji su živjeli u SAD-u. Među njima su bili liječnik dr. F. di Giacomo koji je u Rock Springsu igrao vodeću ulogu. *Južnotirolsko osiguravajuće društvo Andreas Hofer* prednjačilo je u tom ponašanju te se bilježilo neprijateljsko ponašanje sljedećih austro-ugarskih podanika: Federica Bertagnolija, Luigija Magnagna, Floriana Mengonija, Matesa Toresanija, Felicea Bergama, Davidea Fedizzija, Anselma, Tolentina i Alfonsa Anselmija, Felcija Manghinija, Ciacoma Cenettija, Batista

Menghinija, Serafina Zuecka i Camilla Albertinja iz kotara Cles (nj. Glöb) u južnom Tirolu te Luigija Folancha, Battiste Dololetta, Giacoma Dorigattija, Eugenia Tomasija, Cilia i Davidea Zancanellija iz kotara Trident (nj. Trent, tal. Trento). Prema konzulu, navedeni su počinili kaznena djela uvrede veličanstva, propagirali protumonarhijski talijanski tisak u SAD-u, odvrćali vojne obveznike od javljanja na poziv te od sudjelovanja u akciji austrijskog Crvenog križa, o čemu je očekivao detaljnije podatke od doušnika.

„No kako nesreća nikada ne dolazi sama“ konzul je istaknuo i tendenciozno pisanje lokalnog talijanskog tiska, poput lista *Unione* koji je izlazilo u Pueblu, Colorado, koji je vrlo neprijateljski pisao o Monarhiji, a podudarno kad u engleskom tisku i u *Unione* pojavili su se natpisi da će se Italija teritorijalno proširiti na račun Austro-Ugarske. Među lojalnim južnim Tirolcima postojala je potreba za novinama na talijanskom jeziku u koje bi se mogli pouzdati, a takve je primjerice izdavao Guido Tevini iz mjesta Superior pored Rock Springsa.

Konzul je naveo da društvo *Andreas Hofer* nije dobilo ili je izgubilo koncesiju za rad na području Wyominga, pa da će tamo morati prestati s radom. No čak i s time, bilo je pitanje je li moguće poboljšati situaciju. „*Hofer* će se vjerojatno konstituirati pod novim imenom, ishoditi potrebne dozvole i nastaviti s radom s još većom mržnjom prema Monarhiji“. Držao je pozitivnim što je jedno drugo tirolsko društvo *Francesko Giuseppi*, a prema prikupljenim obavijestima, nastupalo domoljubno i držalo se podalje od iredentističkog angažmana. S obzirom na sve navedeno konzul je smatrao potrebnim američke monarhijske podanike koji su bili lojalni poduprijeti, kako ne bi u svom djelovanju bili prepušteni sami sebi.⁶³⁶

Vojno zapovjedništvo Zagreb priopćilo je 29. rujna 1915. SDDS-u informaciju o velikosrpskoj propagandi u Americi. Ona se obavljala putem *Jugoslavenskog odbora*,⁶³⁷ čiji članovi su prikupljali srpske i hrvatske novake za vojne snage Antante u Americi i za to dobivali novčanu pomoć od Engleske. Taj rad bio je vidljiv je i iz članka *Vijesti iz Europe – Rusi će uskoro umarširati u Prag i Budimpeštu, Talijani će doći do Graza, a Srbi do Pečuha* koju je objavio list *Pokret* u Antofagasti. Po shvaćanju vojnih vlasti južnoslavenski radnici bili su „gladni“ informacija iz domovine, a po cijeli dan naporno su radili u američkim industrijama, tako da su bez nedostatka protuinformacija i povjerovali u takve vijesti. Pored toga u uvjetima nedostatka objektivnih

⁶³⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1707/15, br. 66801.

⁶³⁷ Dokumentacija SDDS na njemačkom jeziku govoreći o *Jugoslavenskom odboru* sustavno koristi izraz „južnoslavenski“ (*Südslavische*), dok se u hrvatskoj državnoj dokumentaciji uz pridjev „južnoslavenski“ pomalo počinje koristiti i izraz „jugoslavenski“, kao što je ovdje slučaj, ali to još nije postalo pravilo. Za riječ „odbor“ koristili su se njemački termini „Ausschuß“ ili „Komitee“. Pojam „južnoslavenski“ tek od 1917. zamjenjuje „jugoslavenski“ (*Jugoslawische*) u smislu emigrantskog odbora.

informacija pozivalo ih se na novačenje pod engleskim, francuskim ili srbijanskim zastavama. Te navode potvrđivao je niz pisama pregledanih po cenzuri, poslanih iz Amerike a koji su govorili o transportima dobrovoljaca. Stoga je uvedena obveza da su sva pisma koja su dolazila iz inozemstva na područje Ugarske, pa onda i Hrvatske, morala proći cenzuru na poštanskom uredu broj 72 u Budimpešti i to iz razloga što se procijenilo da je dio pisama takvog sadržaja već ušao u Monarhiju bez kontrole. O tome je Maravić obavijestio sve glavne urede.⁶³⁸

Bartol Žutić iz Iquiquea (Čile) poslao je 15. kolovoza 1915. pismo uredništvu *Pokreta* u Zagreb u kojem je javlja da se 1. kolovoza 1915. u Antofagasti održao veliki hrvatski kolonijalni zbor na kome je bilo zastupljeno 15 hrvatskih društava i 20 hrvatskih naseobina raštrkanih po južnoj Americi koji su predstavljali preko 50.000 austrougarskih građana u tim područjima. Taj zbor odlučio je skupiti što više novca i poslati ih dr. Trumbiću za „naš narod“, ujedno tražeći narodno jedinstvo jednoga jezika. Skupljeno je preko 200.000 kruna i poslano *Jugoslavenskom odboru*. Vlasti su pismo zaustavile i Maravić je 28. listopada 1915. zatražio da se utvrdi tko je Bartol Žutić.⁶³⁹ Za ranije potraživanog Vladimira Mrvoša saznalo se od vladinog povjerenika u Ogulinu, 5. prosinca 1915. da je bio gorljivi srpski propagator, rodom iz Gomirja. Godine 1912. otišao je u Ameriku gdje je radio kao zastupnik raznih društava i putovao na poziv *Jugoslavenskog odbora* u razna mjesta kako „bi snubio naše iseljenike pravoslavne vjere za Ententu“. U narodu se propovijedalo da je sabirao novac za Srbiju, kojega je pronevjerio. Zadnje poznato boravište bio mu je Pittsburgh.⁶⁴⁰

Ministarstvo vanjskih poslova obavijestilo je Zemaljsku vladu u Zagrebu 25. srpnja 1916. o saznanjima austrougarskog trgovačkog predstavništva u Santiagu (Čile) o Bartolu Žutiću za kojeg se ispostavilo da se preziva Zufić. Rodio se u malom mjestu blizu Czarata (vjerojatnije Zadar od tal. Zara ili još vjerojatnije zbog majčinog radnog mjesta, Kotor od Cattaro), u Čileu je tad živio već deset godina. Majka mu je bila Talijanka djevojačkog prezimena Zuffi, koja je radila kao učiteljica u Dubrovniku i Milni te otišla u mirovinu. U Čile je došao na poziv svog šurjaka Stefana Santića. Zufić je 1916. bio voditelj i prokurist firme Santić u mjestu Iquique. Poznavao je Borka Zufića, jednog od najžešćih panslavenskih agitatora na zapadnoj obali, a kontaktirao je s ruskim i srpskim političarima. Bartol Zufić bio je tajnik tamošnjeg društva *Ljudevit Gaj*, ujedno i podružnice *Jugoslavenske narodne odbrane* i povjerenik lista *Pokret* u Iquique. Kao takav prikupljao je i dobrovoljce za *Jadransku legiju* po tom kraju. Na južnoslavenskom kongresu u Antofagasti 23.

⁶³⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 1831/15.

⁶³⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 2497/15 (uloženo u 1831/15).

⁶⁴⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 3339/15 (uloženo u 1831/15), br. 407.

siječnja 1916. održao je govor. Bio je povezan i s novim listom *Jugodržava* kojeg su od početka veljače 1916. zajedno počeli izdavati bivši listovi *Pokret* i *Jugoslavija*.⁶⁴¹

Zabrinuti austrougarski podanik Hrvat Ilija Rukavina koji je živio u SAD 12. ožujka 1915. kao lojalni građanin uputio je kralju pismo, kao i obavijest o članku izašlom u listu *Hrvatski svijet* (od 11. ili 12. ožujka 1915.) pod nazivom *Iz jugoslavenskog zbora*. Pismo je dvor dostavio SDDS-u. Rukavina se zgrozio izdajničkih navoda iz novina. Pored ostalog članak je sadržavao tekst rezolucije prihvaćene u Chicagu. U pismo se spominjalo i neprihvatljivo ponašanje dr. Franje Potočnjaka, don Nike Gršković, Ivana Krešića, Josipa Marohnića, kao i angažman srbijanskog konzula.⁶⁴²

Redarstveno povjereništvo Zagreb 13. listopada 1915. komentirajući SDDS-u aktivnosti oko prikupljanja dobrovoljaca za *Jadransku legiju* govori o „slavosrpskim novinama koje izlaze u Americi, a ponose se dobrovoljnim četama naših sadašnjih i bivših državljana, što se skupljaju i spremaju da pođu u boj protiv Austrije i Ugarske, da oslobode braću od jarma i da se bore uz braću Srbijance“.⁶⁴³

Don Niko (Nikola) Grškovića, urednik američkog časopisa *Hrvatska narodna zajednica* privukao je pažnju austrijskih vlasti te je sud Etapnog zapovjedništva 5. armije o njemu zatražio osobne podatke. Ustanovljeno je da se rodio 1863. u Vrbniku na Krku, gdje je svršio pučku školu, gimnaziju je polazio na Rijeci i u Senju, u kojem je stupio u sjemenište. Zaređen je za svećenika 1886., a kao kapelan služio je u Ogulinu, Kraljevici, Fužinama, Bakru, Delnicama i Perušiću. Kao vjeroučitelj radio je u Gospiću i Bakru, a upravitelj župe bio je u Boričevcu, Kostreni, Svetoj Luciji,

⁶⁴¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 3323/16 (uloženo u 1831/15), br. 76158.

⁶⁴² „Jugosloveni iz Austro-Ugarske, živeći u Ujedinjenim Država Sjeverne Amerike, skupljeni dana 10. marta 1915. na zboru i dogovoru u gradu Chicago države Illinois izjavljujemo: Hrvati, Srbi i Slovenci jedan su isti narod, obilježen jednim jezikom, nastanjujući pod raznim imenima i u brojnim pokrajinama jugoistočne krajeve austro-ugarske monarhije, kraljevinu Srbiju i kraljevinu Crnu Goru. Skupni naziv im je Jugosloveni. Jugosloveni austro-ugarske monarhije, u kojoj vladaju dva naroda Nijemci i Madžari, trpe i stradaju u potpunome ropstvu. Političkih prava ne uživaju nikakvih, ekonomski bivaju do krajnosti izrabljivani i isisavani, u kulturnome razvijanju spriječavani i suzbijani, nacionalno su uništavani, socijalno potiskivani i zapostavljeni. Toga stanja podnositi više ne ćemo, hoćemo li da svoju narodnu individualnost i opstanak očuvamo. Jedni spas vidimo u oslobodjenju od tih odnosa i u kidanju svake veze sa austro-ugarskom monarhijom, a osigurani svoj opstanak, razvoj i napredak gledamo samo u jedinstvenome državnom organizmu svih Jugoslovena današnje austro-ugarske monarhije i kraljevine Srbije, i polag toga želimo ujedinjenje u jednu državnu cjelinu svih jugoslovenskih pokrajina austro-ugarske monarhije i kraljevine Srbije. S toga se s pouzdanjem obraćamo savezničkim državama, koje zajednički vode rat za oslobodjenje podjarmljenih naroda, u sigurnom očekivanju, da će povesti ozbiljnoga računa i o nama Jugoslovenima i sa svoje strane sve moguće poraditi, da u istinu dodje do ostvarenja tih naših opravdanih i jedino spasonosnih želje a i težnja, a time, uz ustaljenje prilika na Jugu, i do ravnovjesja međunarodnih snaga u Evropi.“ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 1881/15; ovo Antantino „vođenje rata za oslobodjenje podjarmljenih naroda“ bilo je rastezljiv pojam, tako npr. Francuska, kad je 1917. zaprijetila opasnost da privremena vlada Kerenskog izvuče Rusiju iz rata, nudila je Rusiji za daljnji ostanak u ratu, kao i za podršku francuskim planovima oko Porajnja, poljske teritorije, bez da je išta pitala Poljake koji su očekivali neovisnu državu poslije rata, vidi: RENOUVIN, *Europska kriza i Prvi svjetski rat*, 294.

⁶⁴³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 2352/15 (uloženo u 1979/15).

Gerovu i Hribu, sve u senjskoj biskupiji. Ljudi su ga opisivali kao talentiranog i učenog čovjeka, agilnog i vrlo nemirnog duha, koji se bavio i politikom te često dolazio u sukob sa vlastima, pa je iz tih razloga oko 1903. otišao u Ameriku za Michigan. U Clevelandu je bio župnik hrvatskih iseljenika, organizirao je više udruga i izdavao novine na hrvatskom jeziku.⁶⁴⁴ Dok je bio župnik u Boričevcu pripadao je Starčevićевой stranci prava i vodio je protusrpsku politiku. Tada je surađivao i s gospičkim časopisom *Hrvat*.

Iz pisma potpore i lojalnosti upućenog banu od predsjednika *Hrvatskog radničkog podpornog društva* Ivana Matijevića 20. listopada 1915. iz Murrayja, Utah, SAD, saznali smo da je pored ostalog, *Hrvatska narodna zajednica* odobrila svotu od 10.000 dolara na ime pomoći siročadi u ratu palih hrvatskih vojnika, a da je samo potporno društvo već u nekoliko navrata uputilo novčanu pomoć *Crvenom križu* u Zagrebu. Pored ostalog u pismu se izražavala lojalnost Austro-Ugarsko riječima. „kako ćete vidjeti iz ovog lista, jedino ćete moći razabrati da su ovo pravi rodoljubi, pravi Hrvati da u njima nakon svih bijeda, nakon svih patnja još nije ugasla ljubav naprama domovini, prejasnoj Habsburškoj dinastiji te naspram njegovu veličanstvu našem Premilostivom caru i kralju Franji Josipu.“ No dodaje se: „ovakovi su hrvatski iseljenici, ali ne svi. Na žalost moramo vas obavijestiti da imade med nama velik broj naše žalosne zavedene pravoslavne braće iz županije ličko-krbavske koji su sve a ne Hrvati (u smislu pripadnosti zemlji), koji na mjesto da pomažu svoju braću koja se bore za opstanak svoj kao i njihov, pomažu srpski *crveni krst*, odlaze odavle u Europu i pridružuju se srpskoj vojsci i kad dodju tamo jurišat će na rodjeni prag na rodjenog brata svoga“. Ujedno Matijević je molio informaciju je li *Crveni križ* u Zagrebu primio dosadašnje uplate, što mu je veliki župan Horvat potvrdio 1. prosinca 1915.⁶⁴⁵

U širenju propagande počeli su se koristiti i zrakoplovi – koji put bilo je riječ o cepelinima, a koji put o pravim avionima. Tako je 6. travnja 1915. Vojno zapovjedništvo Zagreb izvijestilo SDDS da se iznad Zemuna 2. travnja 1915. oko 16 sati pojavio srpski zrakoplov koji je bacao letke te je zatražilo da se prikupe i pošalju svi primjerci takvih letaka. Letci su bili trojezični – hrvatski, mađarski i srpski ćirilični i u njima je pisalo kako su Rusi zauzeli Przemysl i zarobili preko 3.000 časnika, 117.000 dočasnika i vojnika te 1.000 topova i nastavili napredovanje preko Karpata dublje u Ugarsku. Letak je završavao s pitanjem: „Razmislite što vam je činiti?“⁶⁴⁶

Glede nadlijetanja neprijateljskih zrakoplova 14. kolovoza 1915. oko 11 sati opažena su na potezu Sisak – Petrinja četiri zrakoplova za koja se vjerovalo da su talijanska, a jedan se čak bio

⁶⁴⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5697, 2055/15, br. 7558.

⁶⁴⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5702, 3352/15, br. 1293.

⁶⁴⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 544/15, br. 494.

kratko vrijeme spustio na tlo na području Blinjskog kuta.⁶⁴⁷ Kasnije toga dana viđeni su da lete prema Rijeci, no nisu bojno djelovali.⁶⁴⁸

Iznad Zagreba bio je 24. listopada 1915. opažen zrakoplov – u obliku cepelina na visini od oko 700 m iznad tvornice papira. Prvi su ga opazili građani Mladen Maračić i Vladimir Smac koji su se pješke vraćali s Mirogoja preko Šalate za grad. Cepelin je bio vidljiv 5-7 minuta, a letio je prema istoku te je u jednom trenutku zaokrenuo i preletio preko Zagrebačke gore te se izgubio iz vidokruga. O tome su obavijestili gradsko redarstvo, a ono SDDS i vojne vlasti. Nije razjašnjeno o čijem cepelinu je bila riječ.⁶⁴⁹

U svezi s bacanjem letaka iz neprijateljskih aviona kotarska oblast Donja Stubica izvijestila je 10. kolovoza 1917. da je dan ranije opažen neprijateljski talijanski zrakoplov koji je letio na visini od cca 2000 m, iz smjera sjeverozapada prema jugoistoku, do iznad Sljemena gdje se okrenuo nazad. Putem je bacao letke, namijenjene hrvatskim vojnicima, a nađen je primjerak u Jakovlju. Nešto ranije 5. kolovoza i iz Mitrovice je javljeno da je u obližnjem Moroviću nađen istovjetni letak koji je glasio: „Krvatski vojnici! Vaši častnici Vam pripovijedaju da Talijani zlostavljaju zarobljenike i prebiegle. Kukavne su to laži samo da Vas zadrže u streljačkim jarcima, samo da i nadalje umirete za Austriju. Krvatski vojnici! Dodjite k nama bez straha. Spasiti ćete si život od grozne smrti, a imati ćete bijeloga kruha u obliju.“⁶⁵⁰

Pronađen je još jedan letak, tako da je SDDS 15. rujna 1917. i to sada potpisano od strane novog upravitelja Stjepana Zlatarića, koji je zamijenivši teško oboljelog Maravića, upozorio svih šest velikih župana, tri vladina povjerenika te glavne urede i oružničko zapovjedništvo na letak u kome je stajalo: „Hrvatski vojnici! Revolucionarna ruska vojska pobjedila je austro-njemačku u Galiciji i zarobila 35.000 ljudi i 100 topova. Rusko konjaničтво goni pobjedjene prema Lavovu. Hrvatski vojnici! Rusija se sprema, da oslobodi sve slavenske narode. Nemojte se više boriti protiv Talijana koji su saveznici Vaše braće.“⁶⁵¹

Maravić je 29. rujna 1915. prosljedio svim vladinim povjerenicima, glavnim uredima SDDS i Oružničkom zapovjedništvu obavijest Vojnog zapovjedništva Prag, koja se odnosila na aktivnosti

⁶⁴⁷ Tadašnji zrakoplovi bili su manji i lakši od današnjih. Nisu im trebale posebne asfaltirane uzletno-sletne staze, već su im i malo veće ravne livade bile dovoljne za polijetanje i slijetanje. Bitno je bilo da je trava bila pokošena.

⁶⁴⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 3039/17 (uloženo u 544/15), br. 182.

⁶⁴⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5700, 2486/15, br. 39434.

⁶⁵⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 2987/17, br. 6355 i 2994/17, br. 207 (uloženo u 544/15).

⁶⁵¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 3136/15 (uloženo u 544/15).

češke emigracije. Pojašnjavala je da organ (list) republikanske Masarykove⁶⁵² stranke nije nosio naziv *Československa već Československa Samostalnost*. Namjera je lista bila pisati više o češkom pitanju i to radikalnije nego do tada *La Nation Tcheque* i *L'Independance Tcheque*. Vijesti o „upotrebnama bombi i revolvera trebale su preplaviti njihova izdanja“. Pretpostavka je bila da se članovi češkog odbora susreću u Švicarskoj. Prvi broj *Československe Samostalnosti* nije još izišao iz tiska jer nisu bila pripremljena tiskarska slova sa diakritičkim znacima, a troškovi za njih iziskivali su oko 5.000 franaka.

Saznalo se da je na intervenciju Čeha kod Antante, Italija pustila iz internacije sve zarobljene vojnike slavenskog porijekla i radilo se na organizaciji njihovog puta za Švicarsku. Zabilježeno je da je srbijanski konzul u Ženevi Petrović počeo austrougarskim Srbima izdavati srbijanske putovnice i već je ih je nekoliko na takav način otputovalo u SAD.

U Ženevu je tijekom rujna 1915. doputovao muškarac za kojeg je francuska obavještajna služba saznala da je mogući austrijski špijun, a dočekala ga je podmetnuta koketa i nagovorila na izlet u Francusku. Kad je vlak prešao granicu, uhitilo ga je francusko redarstvo. Sličan postupak primjenjivalo je i češko društvo u Ženevi, kad je sumnjalo u koga, član društva odlazio je sa sumnjivcem na izlet u Francusku i ovaj je bio uhićen. U Laussanei se pojavio engleski slavenofil i češki radikal grof Lützov koji se često, ali potajice, sretao sa Masarykom, a ta konspirativnost bila je razumljiva budući je Lützov bio zabrinut za svoj posjed u njemačkom Senftenbergu.⁶⁵³

Redarstveno ravnateljstvo Beč 16. prosinca 1915. dostavilo je primjerak *Manifesta*⁶⁵⁴ koji je češka emigracija tiskala i raspačavala u inozemstvu. Potpisnici *Manifesta* bili su prof. dr. T. G.

⁶⁵² Još 1914. bile su u Češkoj zabilježeni slučajevi izbjegavanja vojnih poziva, izvlačenja iz vojne službe, nevoljkosti postrojbi za ulazak u borbu, odbijanje podavanja konja ili automobila za potrebe vojnog transporta, bratimljenja s ruskim ratnim zarobljenicima, rasparčavanja poziva ruskog velikog kneza Nikole Nikolajevića Romanova Slavenima (*Rennenkampf Proklamation*), napada građana na vojne postrojbe tijekom mimohoda u Pragu i Piseku. Na upozorenje vojnih vlasti civilnima o navedenom zemaljski poglavar Franz Thun je pod utjecajem zastupnika u Carevinskom vijeću Thomasa G. Masaryka, koji tada još nije bio pobjegao u inozemstvo, tvrdio da je riječ o beznačajnim incidentima i običnim denuncijacijama koji su izraz ogorčenja građana koje potiču Židovi kako bi mogli kao lihvari koristiti ratnu priliku i podizati cijene svojih proizvoda i usluga. Početkom listopada 1914. Masaryk je održao govor kojim je izrazio simpatiju za Ruse, a Thun je to prokomentirao riječima: „Govor je bio vrlo zanimljiv“ za koje vrijeme je Masaryk pobjegao u inozemstvo. U 1915. nakon što su pojedine češke vojne postrojbe cijele prebjegle na stranu Rusa te je osnovana Češka legija AOK je želio Thuna zamijeniti s vojnom osobom, međutim Thun je tada zamijenjen s Maximilianom Coudenhoveom. Nakon primopredaje vlasti otkriveno je da su u upravi Zemaljskog namjesništva u Pragu u ladicama stajali prikupljeni materijali o protudržavnim aktivnostima, bez da se po njima postupalo, RONGE, *Kriegs*, 135., 197. i 199. Vidi i Manfred RAUCHENSTEINER, *The First World War and the End of Habsburg Monarchy*, Wien-Köln-Weimar, 2014.

⁶⁵³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 1736/15.

⁶⁵⁴ Tekst *Manifesta* u slobodnom prijevodu s njemačkog glasio je: „Odbor političkih izbjeglica i emigranata Čeha, koji se sabrao sa svrhom, da dade *Manifest* državnici, političarima, novinstvu i javnosti Saveznika i neutralnih zemalja o nastojanjima češke nacije te stoga želi javno objaviti kako pruža javnu potporu Srbima i Poljacima izražavajući vjeru u konačnu pobjedu Srba i njihovih saveznika. U tom smislu isticalo se i pravo češkog naroda koje sada živi pod vladarom iz kuće Habsburg u uvjetima jedne apsolutističke države, na izgradnju ustavne federacije habsburških naroda i zemalja

Masaryk, zastupnik Carevinskog vijeća i predsjednik kluba naprednjaka, Josef Düerich, zastupnik Carevinskog vijeća i predsjednik bečkog društva *Komensky*, B. Čermak, predsjednik *Češko-slovačkog-ruskog saveza* u Petrogradu, Bogdan Pavlu, urednik lista *Čehoslovak* u Petrogradu, Franz Kupka, predsjednik češkog *Nacionalnog vijeća* za Francusku u Parizu, J. Sykora, predsjednik češkog *Nacionalnog vijeća* za V. Britaniju u Londonu, dr. L. Sychrava, urednik *Československe samostalnosti* u Ženevi te je završavao s potpisom Čeha ili Slovaka iz Amerike: dr. L. J. Fishera, J. Tvrzickyog, Alberta Mamateya, Ivana Daxnera, dr. V. Voska, Vojta Beneša i Karla Perglera. Beč je skrenuo pozornost svim vlastima da navedeni *Manifest* zapljene ako ga opaze, jer se nije isključivala mogućnost pokušaja njegovog krijumčarenja u češke monarhijske zemlje.⁶⁵⁵

3.8. Socijalistička propaganda

Socijalistička propaganda pojavljuje se kao poseban oblik propagande koje u pravilu tada još nije bio vezan uz određenu državu ili naciju, no zabrinjavao je državne vlasti jer je moguća posljedica takve propagande bila neželjena promjena društveno-ekonomske formacije ili položaja vladajućeg sloja gledano iz ekonomske perspektive.

U određenoj mjeri počevši od 1915. državu su počeli sigurnosno zabrinjavati socijalistički istupi povezani s ratom. Tako je primjerice Vojno zapovjedništvo Graz saznalo kako je vodstvo švicarskih socijaldemokrata namjeravalo pokrenuti mirovnu propagandu akciju usmjerenu naročito prema ženama, o čemu je 28. srpnja 1915. upozoren i SDDS, na što je Maravić skrenuo pozornost podređenim uredima.⁶⁵⁶

Nadalje po pitanju socijalističke propagande redarstvenik Julius Rimay upozorio je 29. listopada 1915. kako je saznao da socijalist Vitomir Korać iz Zagreba prevodi obimnu stranu knjigu

na bazi jednakoga prava. Ta inicijativa nije uspjela u uvjetima dualističke Monarhije u kojoj sva prava imaju njemački i mađarski narod. Ona sada predstavlja prepreku za europski mir te je samo alat u njemačkim rukama na istoku, bez svog vlastitog pozitivnog cilja, ukoliko on sam ne predstavlja u organskom smislu izgradnju samo ojačane Austrije i to ne samo prema Rusiji, već i prema Srbiji. Njezina politika pod vodstvom Njemačke zapravo znači njeno odustajanje od vlastite suverenosti. Mi Česi izgubili smo svako povjerenja u životnu snagu Austrijanaca i Mađara. Ne prihvaćamo više njihov majoritet. Od samog početka naše simpatije su na strani Rusije, Srbije i Saveznika i to unatoč svom državnom terorizmu i pritisku na svako javno ispoljivanje prave narodne volje. Vodeći češki političari danas su u zatvorima, ili pod prijetnjom vješala. Češke pukovnije su zbog svoje privrženosti češkom nacionalnom programu desetkovane. Češke pokrajine su zauzete od strane vojnih snaga, uz istodobnu provedbu agitacije protiv čeških prava od strane vlada u Beču i Budimpešti koje promiču pangermansku propagandu. Mi jedini pravi predstavnici našega naroda, koji možemo slobodno govoriti, više ne smijemo šutjeti. U ime češkog naroda stavljamo se na stranu udruženih Saveznika i zaključujemo da želimo raditi na osnutku nezavisne češko-slovačke države“.

⁶⁵⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 3705/15 (uloženo u 1933/15), br. 20214.

⁶⁵⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1441/15, br. 1117.

nepoznatog naslova. Korać je bio povezan sa *Jugoslavenskom socijalističkom nakladnom zadrugom Naša snaga*. Kako su banskom naredbom sve socijalističke organizacije razvrgnute, njihovo poslovanje obustavljeno, a tiskopisi obustavljeni Rimay je držao shodnim odrediti premetačina kod Koraća.⁶⁵⁷ Premetačina je obavljena u Koraćevom stanu, no nije bilo nađeno ništa sumnjivo, osim jednog pisma Đure Vidakovića iz Youngstowna, Ohio, gdje se spominjalo „evropsko klanje, kugle i materijal za eksploziju“.

O međunarodnoj socijalističkoj propagandi, a prema saznanjima Zapovjedništva za jugozapadno bojište, Vojno zapovjedništvo Zagreb 26. listopada 1915. informiralo je i SDDS. Bila je potvrđena vijest o održanoj međunarodnoj socijalističkoj konferenciji od 5. do 8. rujna 1915. u Zimmerwaldu pored Berna. Misao vodilja te konferencije bila je da se povede akcija proletarijata protiv rata i reaktivira klasna borba. Konferenciji su bili nazočni predstavnici iz raznih zemalja, kako neprijateljskih, tako neutralnih, ali i Austrije, Njemačke te poljski predstavnici. Održani su govori njemačkih i francuskih predstavnika protiv imperijalizma Središnjih sila i protiv ratnih naroda te je kroz jedan manifest, upućen poziv socijalističkoj mladeži svih zemalja na borbu protiv vlada onih zemalja koje su sudjelovale u ratu, ali u kojem se izražava i protivljenje svim aneksijskim zahtjevima i priključenjima teritorija zauzetih zemalja, kao i zalaže za ponovnu uspostavu Belgije, u obliku u kojem je ranije postojala.

Signal za akciju trebala je biti ruska revolucija čije se početak očekivao već u studenome 1915. g. *Cimervaldski manifest* objavljen je u švicarskim socijalističkim novinama i počeo se širiti, kako po Monarhiji tako i po Njemačkoj. Pet austrougarskih socijaldemokrata sudjelovalo je na konferenciji i to – dr. Schach iz Bukovine, Mandel iz Ugarske te iz Beča - dr. Ellenbogen, Karl Kautsky⁶⁵⁸ i dr. Friedrich Adler (nije riječ o istoimenom uredniku *Wiener Arbeiterzeitunga*). Oni su pokušali sakriti svoje sudjelovanje na konferenciji, pa čak i u zapisniku. No sudionicima su bili poznati. U okviru te akcije vojne vlasti držale su mogućom pobunom 66.000 austrougarskih željezničara koji bi se priključili ruskoj revoluciji.

Vojne vlasti upozorile su da bi raspačavanje tog Manifesta predstavljalo pravu opasnost u vrijeme kad je Antanta postigla određene vojne uspjehe, tako da bi širenje njegovih ideja među pučanstvom, u postrojbama za obuku, marš bojnama kao i u postrojbama na ratištu, moglo uhvatiti korijena. Ozbiljni poremećaji pred vojnim operacijama koje su se očekivale mogli su biti kobni, kako u vojnom tako i političkom smislu, za Njemačku i Austro-Ugarsku.

⁶⁵⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 2559/15 (uloženo u 1441/15).

⁶⁵⁸ Poznati austrijski marksistički filozof, novinar i pisac.

Vojno zapovjedništvo kazalo je: „Kako bi se ova opasnost kroz moguću željenu pobunu željezničkih radnika, u pozadini povezana sa našim socijalistima koji su očito drukčijeg državnog raspoloženja pa ne drže baš mnogo do Monarhije, spriječila, valja poduzeti sve u tom smislu i povećati pozornost. Naročito treba poduzeti sva sredstva radi zaustave širenja manifesta.“,⁶⁵⁹ radi čega je i Maravić poduzeo potrebne mjere.

Brzobjavno i poštansko cenzurno povjerenstvo zaustavilo je pismo poslano *Socijaldemokratskoj stranci Hrvatske i Slavonije*⁶⁶⁰ u Zagrebu od *Radničke straže* iz Chicaga s potporom u vidu doznake od 100 dolara naplative preko *I. Kroatische Sparkasse*. Pismo je ujedno sadržavalo vijest iz američkog tiska o prijeporu između američkih radničkih stranaka koje su se podijelile u dva tabora, ovisno o tome jesu li bile za ili protiv Središnjih sila. „Ove potonje počele su posustajati u svom proaustrijskom stavu nakon napada Jugoslavena i dr. Potočnjaka“.⁶⁶¹ Dana 7. prosinca 1915. obavljena je premetačina u prostorima *Jugoslavenske socijalističke nakladne udruge Naša snaga* u Ilica 55, no nije nađeno ništa sumnjivo. Pregledom poslovnih knjiga ustanovljen je prestanak poslovanja sukladno banskoj naredbi od 27. srpnja 1914., br. 4224. Primijećeno je samo da je pred rat udruga bila jako raširila međunarodne kontakte i to u Americi, Francuskoj, Srbiji, pa čak i u Africi (mjesto Seehein kod Cristiausena u njemačkoj jugozapadnoj Africi, danas Namibiji).⁶⁶²

Vrijedi spomenuti da su početkom rata u Galiciji austrijske vlasti uhitile i internirale podanika neprijateljske države Vladimira Ilijića Uljanova (Lenjina) koji je mirno živio u mjestu Biały Dunajec (danas u Poljskoj) izvan dohvata ruske policije. Na intervenciju austrijskih socijaldemokrata zastupnika Carevinskog vijeća dr. Viktora Adlera i dr. Hermanna Diamonda kod ministra unutarnjih poslova da je riječ o ogorčenom neprijatelju carske Rusije, da jest državljanin neprijateljske države, ali da nije neprijatelj Austro-Ugarske, pušten je iz internacije i otputovao je u Švicarsku.⁶⁶³

⁶⁵⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 2621/15 (uloženo u 1441/15), br. 1599.

⁶⁶⁰ Vidi: Vitomir KORAC, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine*, 1-3, Zagreb, 1929-1933, Vlado STRUGAR, *Jugoslavenske socijaldemokratske stranke 1914-1918*, Zagreb, 1963, Mirjana GROSS, *Uloga socijalne demokracije u političkom životu Hrvatske*, Zagreb, 1960.

⁶⁶¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1441/14, br. 773.

⁶⁶² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 141/16 (uloženo u 1441/15), br. 1357.

⁶⁶³ RONGE, *Kriegs*, 103.

3.9. Projugoslavenske (tajne) organizacije mladeži

SDDS je i nadalje prikupljao saznanja o ranijem radu projugoslavenskih tajnih organizacija mladeži ili s njima moguće povezanih pojava. Novih aktivnosti te vrste nisu bile zabilježene nakon izbijanja rata, uslijed primjene iznimnih mjera i djelovanja sigurnosnog aparata nakon sarajevskog atentata.

SDDS je o saznanjima Zemaljske vlada za Bosnu i Hercegovinu o namjeri svršenog srednjoškolca Vladimira Roksandića iz Travnika da upiše Sveučilište Franje Josipa u Zagrebu 7. siječnja 1915. obavijestio Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade i Redarstveno povjereništvo u Zagrebu. Otac Vladimira Roksandića, Mojo, bio je nastavnik na trgovačkoj školi u Travniku „obojan“ srpskim radikalnim bojama i pripadao je grupi *Narod*. Njegov sin, po ocijeni vlasti bio je je isto tako politički nepouzdan te je očitovao raspoloženje koje ga je dovelo u povezanost sa travničkom organizacijom muslimansko-srpske mladeži.⁶⁶⁴

SDDS je zaprimio anonimnu prijavu protiv Emengilde Donadini, maturantice samostanske preparandije u Zagrebu, Primorska 34, radi širenja rusofilstva, a da joj je brat Udoviko sudionik nacionalističkog pokreta zagrebačke univerze. Maravić je 6. travnja 1915. zatražio od predstojnika vladinog Odjela za bogoštovlje i nastavu Tropscha „da povjerljivim načinom prijavne navode glede Emengilde Donadini izviditi dade“. Ujedno je Redarstvenom povjereništvu Zagreb skrenuo pozornost na moguću aktivnost Udovika Donadinija, sina umirovljenog šumara. Udoviko (a pojavljuje se još i kao Udoriko) je tada kao tumač talijanskog jezika bio namještenik Redarstvenog povjereništva od kojeg su zatražene informacije.⁶⁶⁵

Zagrebačko Redarstveno povjereništvo 16. travnja 1915. izvjestilo je da se zadnjih godina počeo u zemljama na jugu Monarhije razvijati pokret, koji je išao za kulturnim ujedinjenjem Hrvata, Srba i Slovenaca. Taj pokret pokrenula je omladina, koja se prozvala „nacionalističkom“, a organizirala se na programu kluba *Narodnog ujedinjenja* iz Beograda. Njegova temeljna ideja bio je suverenitet srpsko-hrvatskog naroda u jednoj državi, čemu je kasnije pridružen i slovenski, osnovanoj na slobodoumnim principa, čiji program bi se proveo: suzbijanjem svega anacionalnog i antinacionalnog u materijalnom i duhovnom pogledu tog troimenog naroda, radikalnim antiklerikalizmom, radikalnim ubijanjem destruktivnih tuđinskih utjecaja i slavizacijom kulture troimenog naroda, degermanizacijom, demađarizacijom, detalijanizacijom, eksproprijacijom

⁶⁶⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 14/15, br. 2174.

⁶⁶⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 540/15.

crkvenih i vlastelinskih dobara, ukinućem svih plemićkih prerogativa i općenito svih socijalnih privilegija, demokratizacijom političke svijesti i političkim osvješćivanjem naroda. Redarstvo je nadodalo da se taj pokret silno razmahao i poprimio političko obilježje u smislu, da bi se južni Slaveni skupili u jednu državnu cjelinu i to u obliku federalističke republike. Kao žarište ove antimonarhijske propagande označena je Dalmacija, u kojoj su prvoj agitatori počeli širiti ideju o jugoslavenskoj republici. Najrevniji pristalice i pobornici spomenutog pokreta novačili su se među đaštvom i to ne samo sveučilišnog, nego i srednjoškolskog uzrasta. Osnovane su mnoge đačke organizacije, među kojima je bila najjača *Hrvatsko-srpska nacionalistička omladina*, uz koju je listom prionulo sveukupno đaštvo grko istočne vjeroispovijesti (Srbi) i jedan dio hrvatskih đaka na jugu Monarhije.

Kao glavni pokretači i osnivači organizacije *Jugoslavenska nacionalistička omladina* kako se još nazivala *Hrvatsko srpska nacionalistička omladina* tijekom 1912. i 1913. redarstvo je naznačilo Augustina (Tina) Ujevića, tada živućeg u Parizu, Milostislava Bartulicu, Oskara Tartagliju te Milana Ljubića, sveučilišne đake iz Dalmacije, gdje je i bilo žarište rečenog pokreta. Kada su vlasti nakon Jukićevog atentata na povjerenika Cuvaja i kasnije nakon atentata na povjerenika Skerlecza ušle u trag *Jugoslavenskom nacionalističkom pokretu*, koji je tada poprimio i revolucionarni karakter, propagatori tog pokreta na neko vrijeme obustavili su javno svoju djelatnost. Početkom 1914. taj se pokret počeo opet javljati u pregnantnijoj formi. U ožujku 1914. na Njegoševoj proslavi u Zagrebu zaključeno je da se organiziraju i to na svim visokim školama, hrvatsko-srpska omladinska udruženja u jedinstveno južnoslavensko društvo. Taj je zaključak bio djelomice proveden, pa se pristupilo izdavanju glasila nacionalističke omladine i počeli su iznicati razni časopisi i novine, s ciljem propagiranja nacionalističkog programa. U Zagrebu je počeo izlaziti glasilo akademske nacionalističke omladine *Nova Rieč*, polutjednik kojemu je glavnim urednikom bio Kazimir Vidas, pravnik, a izdavač i vlasnik *Hrvatsko-srpsko-slovenski klub Svačić*. Oko *Nove Rieči* okupljali su se suradnici: Stipeć, Branko Mrvoš, Fran Bavčević, Branko Kijurina, Josip Piškulić, Dušan Ilić, Krešimir Kovačić, Vujčić, Dimitrije Mitrinović, Milaš, Mirko Hoppe iz Beograda, Vladislav Fabijančić i Jenko iz Ljubljane. Osim polutjednika *Nova Rieč*, počeo je izlaziti i polumjesečnik *Vihor*, kojega je uređivao „poznati revolucionarni agitator“ Vladimir Čerina, koji je kao glavni pokretač i organizator *Jugoslavenske nacionalističke omladine* pobjegao u Italiju, gdje je u Firenci, na vlastiti trošak nastavio izdavanje *Vihora* na talijanskom jeziku. U međuvremenu je iz Firence otišao u Niš u kojem je radio za srpski *Pressbureau*.

Osim spomenutih zagrebačkih glasila redarstvo je upozorilo da su počeli istodobno izlaziti u Pragu *Jugoslavija*, u Ljubljani *Glas Juga* i u Splitu *Zastave*, koji su svi po svom programu

zahtijevali ujedinjenje srodnih narodnosnih skupina u jedan narod – jugoslavenski, politički autonoman, a kulturno slobodan. Državne granice, kako su oni sami objašnjavali nije trebalo rušiti, jer „kad nacionalna energija Jugoslavena bude koncentrirana, sama će od sebe naći formu“. Nacionalistička omladina, prihvaćajući taj program kao budući smjer nacionalnog agitacijskog rada među omladinskim krugovima, istaknula je u jednom od svojih proglašenja, kako bi nacionalistička hrvatsko-srpsko-slovenska omladina trebala biti otporna, spremna na borbu, snažnih nacionalnih osjećaja te predana cijelom snagom nacionalnom idealu. Taj ideal nije po njima bio ni nagodbenjački ideal Hrvatsko-srpske koalicije, ni trijalistički pravaških frakcija. „Ne frazirajući samo o srpsko-hrvatskom-slovenskom jedinstvu, već osjećajući ga u svojoj krvi“, isticala je nacionalistička omladina, da je „jedina prava i čestita hrvatska nacionalna politika identična sa srpskom nacionalnom politikom, koja pokazuje jačinu i volju za nacionalnim ponosom te nadu za cjelokupan spas našega naroda“.

Što se pak samog Udorika Donadinija tiče, Redarstveno povjereništvo izvjestilo je da je on zaista sudjelovao u svim važnijim manifestacijama nacionalističke omladine tijekom 1914., na kojima se demonstriralo protiv Austrije sa poznatim povicima „Dolje Austrija“, „Dolje Beč“ itd., a bio i jedan od kolovođa poznatog dačkog štrajka 1912.⁶⁶⁶

Vladin odjelni predstojnik za bogoštovlje i nastavu 1. svibnja 1915. obavijestio je SDDS da je zemaljski nadzornik za srednje škole dr. Stjepan Bosanac obavio nadzor samostanske preparandije u smislu prijave protiv učenice Donadini 19. i 20. travnja 1915. Ustanovilo se da je do kritične zgrade došlo na satu učitelja pedagogije Bogoljuba Strižića koji je poučavajući nauk vjere, govorio o moralu i radu prema uvjerenju, pri tome dopuštajući da mu učenice postavljaju pitanja, na koja je on odgovarao. Učenica Donadini postavila je pitanje kako bi se sa stajališta morala imao prosuđivati čin onog vojnika koji se u boju bori protiv svoga uvjerenja, kao što su se npr. i u „našoj vojsci (austro-ugarskoj) mnogi borili protiv svoga uvjerenja“. Učitelj joj je odgovorio da je žalosno i sramota ako bi u našoj vojsci bilo pojedinaca koji bi se borili protiv svog uvjerenja, ali da se cijeli hrvatski narod u tadašnjem ratu junački borio za svojega kralja i domovinu, uvjeren u borbu za pravednu i dobru stvar. S time je ta stvar bila završena. Nije bilo ikakvih rusofilskih izjava. Dr. Bosanac je napomenuo: „Slobodan sam istaknuti, kako pedagozi a i školske oblasti misle, da treba u školi s mladeži raspravljati o sadašnjim ratnim događajima, budeći u njima ponos i rodoljubna čuvstva. Pri čemu slučaj s Donadinijevom pokazuje da takva zгода može dovesti i do neugodnog incidenta i neprilike za učitelja, ako i najtaktičnije postupi“. Redarstveni agent je 3. svibnja 1915.

⁶⁶⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 639/15 (uloženo u 540/15), br. 256.

u nazočnosti ravnatelja ženske učiteljske škole u samostanu Sestara milosrdnica u Zagrebu obavio razgovor sa samom Hermengildom Donadini te časnom sestrom Angelom Jakovljević kao njenom odgajateljicom. Po obavljenim razgovorima SDDS je odustao od bilo kakvog postupka prema učenici.⁶⁶⁷

3.10. Rad u svezi s mogućim obavještajnim aktivnostima drugih zemalja

Tijekom 1915. zabilježen je obavještajni rad i drugih zemalja prema Austro-Ugarskoj, među njima grčkog, rumunjskog, ruskog, češkog, talijanskog, britanskog i francuskog uhođarstva. Tako je na primjer EB 30. prosinca 1914. obavijestio SDDS da se iz više različitih izvora saznalo za mogućnost ulaska grčkih uhođa u Monarhiju, koji su namjeravali ući preko Rumunjske, koristeći grčke ili rumunjske putovnice. SDDS je 2. siječnja 1915. zatražio od svih ureda SDDS-a da na to obrate pozornost.⁶⁶⁸

EB je obavijestio SDDS o rumunjskoj špijunskoj mreži koja se razvijala u Austro-Ugarskoj. Utvrđeno je da se na području Monarhije nalazilo više rumunjskih časnika i to osobito u Beču i Budimpešti, koji su radili na različitim nabavnim poslovima za svoju tada još uvijek neutralnu vladu. Istodobno je više rumunjskih časnika bilo upućeno u neutralne zemlje kako bi mogli nabaviti potrebnu opremu. Međutim, ocijenilo se kako je isto moglo poslužiti i kao dobar paravan za uhođarske aktivnosti. Po dojavama pouzdanih doušnika, kao i po dotadašnjem promatranju primijećeno je sumnjivo djelovanje Amerikanca Williama E. Moore i njegova povezanost s rumunjskim satnikom Georgom Urechiom. Za Moora je utvrđeno da je bio direktor austrijske tvrtke *Ingersoll Rand GmbH*, čiji je glavni vlasnik bio neki Englez, a tvrtka je imala podružnice u Berlinu i Budimpešti. Često je putovao između Budimpešte, Beča i Merana u Italiji u kojem je živjela njegova obitelj. Moore je 1915. posjetio i Rim, gdje se sastao sa spomenutim Urechiom koji je za tu priliku doputovao iz Bukurešta. Druga sumnjiva osoba bio je rumunjski stožerni satnik Poltineanu koji je stanovao u bečkom hotelu *Grand* i radio na opskrbnim poslovima za rumunjsku vojsku. U Berlinu je slične zadaće obavljao satnik Lupascu. Među sumnjivim osobama u Beču ubrajao se i rumunjski pukovnik Limburg koji se bavio nabavkom oružja i streljiva. Njegova djevojka Ella Liborius, živjela je u Beču, a tijekom 1915. putovala je za Njemačku. EB nije mogao isključiti mogućnost da je ona zapravo bila kurir za prijenos povjerljivih podataka, a čime se

⁶⁶⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 732/15 (uloženo u 540/15), br. 60.

⁶⁶⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 6/15, br. 11257/14.

moguće bavila i kćerka njihova kućevlasnika, koja je tijekom godine putovala za Budimpeštu. One su obadvije dobro govorile rumunjski. Stoga je skrenuta pozornost njemačkoj obavještajnoj službi, kao i svim središnjim uredima neka obrate naročitu pozornost na navedene.⁶⁶⁹ EB je 4. srpnja 1915. priopćio SDDS-u da je Rumunjska počela u većim količinama nabavljati gumu, kaučuk, automobile, ali i tekstil. Uz to primijećene su i pojačane aktivnosti rumunjske obavještajne službe koja je odašiljala vojne časnike u inozemstvu s raznim zadaćama. Isto je moglo upućivati na namjeru rumunjskog vojnog angažmana u ratu.⁶⁷⁰ Redarstveno ravnateljstvo Beč skrenulo je pozornost SDDS-u 9. kolovoza 1915. na aktivnosti ureda za prikupljanje rumunjskih dobrovoljaca za francusku vojsku. Navedeni ured vodio je izvjesni J. Savesco u mjestu Galatz. Do kolovoza 1915. prijavilo se oko 100 osoba u rumunjsku dobrovoljačku bojnu *Stefan Celmare*.⁶⁷¹

Glede ruskog uhodarstva ugarski vladin povjerenik kod Južne vojske u Novom Sadu 4. listopada 1914. upozorio je SDDS, na izvjesnog Gottesmanna, za kojeg se vjerovalo da je zavičajno iz Lemberga ili okolice, a opaženi su njegovi kontakti sa ruskim vojnicima u Galiciji. Uz to putovao je i po Njemačkoj, Šleskoj, Ugarskoj i Rumunjskoj te obišao prijevoj Vöröstoronyer,⁶⁷² a prije izvještaja bio je primijećen kod mjesta Kassa i okolice. Ukoliko bi ga lokalne vlasti opazile vladin povjerenik tražio je da ga o tome brzojavno izvijeste, a Gottesmanna stave pod policijski nadzor.⁶⁷³ Ugarsko ministarstvo unutarnjih poslova obavijestilo je 8. siječnja 1915. SDDS Zagreb, da je Joachim Gottesmann pod lažnim imenom Gustav Heumann, novinar iz Lemberga, uhićen 15. studenoga 1914. u mjestu Toronya, zbog uhodarstva. Ispostavilo se da je Gottesmann ispočetka bio austrijski obavještajac u Rusiji pod vodstvom Redarstvenog ravnateljstva Lemberg i obavještajnog odjela 11. zboru – na području Kijeva i Rowna, zatim je bio stavljen u nadležnost Zapovjedništva 2. armije te kao takav, djelovao u područjima Galicije pod ruskom okupacijom, otkuda se vratio u Lemberg. Učestala komunikacija sa ruskim časnicima, siguran nastup, način i umijeće ophođenja s Rusima, izbor putnog pravca kojim je ušao u Austriju, a naročito posjedovanje ruske legitimacije sa širokim važenjem, u austrougarskih vlasti proizvele su dojam, zajedno s drugim okolnostima, da je Gottesmann zapravo bio dvostruki špijun, odnosno da je njegovo uhodarstvo u korist Austrije bilo samo pokriće za njegovo uhodarstvo protiv Austrije, a u korist ruske obavještajne službe. Gottesmann je to poricao i negirao ikakve veze sa ruskim službama, ali je potvrdio da je uspio zadobiti povjerenje ruskih vlasti jedino s ciljem lakšeg obavljanja obavještajnih zadaća za Austro-

⁶⁶⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 137/15, br. 723.

⁶⁷⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 1184/15, br. 8249.

⁶⁷¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1647/15, br. 3296.

⁶⁷² Prijevoj na Karpatima, njime je prolazila željeznička pruga između Nagyszebena i Kronstadta, danas Sibiu i Brašova u Rumunjskoj.

⁶⁷³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 93/15, br. 969.

Ugarsku. Jedna istraga zbog uhdarstva provodila se protiv njega još od 28. studenoga 1914. u mjestu Ökörmezó i još nije bila dovršena. Gottesmann je bio pritvoren kod suda Vojnog zapovjedništva u Grazu. Ustanovilo se da je rođen 22. ožujka 1891. u Koszylowce, kotar Zaleszczyki, Galicija, kao sin Josefa Gottesmanna i Honore rođene Ebner, zavičajne pripadnosti Borszczóvu, neoženjeni Židov, maturirao u Czernowitzu, gdje je odslušaio i jedan semestar prava, a dva semestra filozofije u Lembergu. Od 1912. zaposlio se kao novinar i radio za *Dziennik Polski*, *Wiek Nowy* i *Gazeta Wieczorna*. Sam je izdao brošure *Scena i Ekra te Powszechna Reforma*. Tvrdio je da je ispunjen mržnjom prema Rusima i da je povodom obljetnice vlasti Romanovih izdao proturusku brošuru pod nazivom *300 godina Romanovih* na poljskom jeziku u Zürichu pod pseudonimom Jan Zuk Radwanski. Imenom Gustav Heumann koristio se radi obavještajnih aktivnosti u Rusiji.⁶⁷⁴ Maravić je o aktivnostima Gottesmanna obavijestio sve glavne urede s napomenom kako je isti vjerojatno bio identičan Gottesmannu na kojeg je ranije upozorio vladin povjerenik za Južnu armiju.

Vladin povjerenik Tallian iz Novog Sada obavijestio je 14. siječnja 1915. bana Skerlecza koji je informaciju prosljedio SDDS-u, da je po mišljenju EB-a potrebno obratiti pažnju na nekoliko pojedinaca, za koja je dao i osobni opis te zatražio njihovo uhićenje i predaju najbližim vojnim vlastima, ako bi ih se uočilo. Riječ je bila o rumunjskim časnicima koji su radili za rusku obavještajnu službu. Njihove aktivnosti primijećene su u Bukovini, mjestu Novosielica, otkuda su otputovali, u smjeru Ugarske. Identificirani su kao G. Gheorghin, Panfil, Dobias, Alexander Putra *alias* Stephan Hardy, za kojeg je navedeno da je povezan sa odjelom OHRANE ruskog III. zbora te Gregorom Ilkowim *alias* Motiszczak. S njima je bio u vezi i Johann Repecki, filozof, rodom iz Galicije, koji je sredinom kolovoza 1914. otišao iz Beča u zavičaj. Pored navedenih, vladin povjerenik upozorio je kako je zagrebačkom Vojnom zapovjedništvu bila sumnjiva osoba i supruga Alexandera Steina iz Zemuna, „koja je pokazivala živi interes za vojna pitanja i koju se planiralo uhititi, međutim iznenada je otputovala, te je stoga p.t.“⁶⁷⁵ Ako bi se istu pronašlo, trebalo je žurno brzojavom izvijestiti Pogranično redarstveno satništvo Zemun.⁶⁷⁶

Vladin povjerenik kod Južne armije Béla Tallian uputio je 19. siječnja 1915. banu Skerleczu obavijest, ustupljenu SDDS-u na rješavanje, koja se odnosila na aktivnosti ruskih uhoda. Prema toj obavijesti ruski uhode imale su običaj sretati se i razmjenjivati poruke svakoga dana u podne ili u

⁶⁷⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 93/15, br. 6/1915 VHK.

⁶⁷⁵ Time su je odredili kao politički sumnjivu i sve vlasti trebale su ju upisati u evidenciju politički ili za uhdarstvo sumnjivih osoba (p.t. – od nj. *politische tätigkeit* - politička djelatnost).

⁶⁷⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 75/15, br. 239.

16.00 sati u različitim naseljima, ali uvijek u crkvama, gdje su primali izvješća od svojih doušnika, nagrađivali ih novcima i davali im nove zadaće. Koristili su različite lozinke i znakove prepoznavanja. Primjerice ruski tajni agenti koji su radili za 6. rusku armiju započinjali su razgovor tako da bi u prvoj rečenici obavezno upotrijebili riječ „*z kamendy*“, dok je ispravan odziv na to riječ bila „*biedrzycki*“ korištena u prvoj rečenici odgovora. Primijećeno je da, u pravilu, etnički Nijemci, kao i Židovi nisu dobrovoljno sudjelovali u uhodarskim aktivnostima protiv Monarhije, već samo ako ih je na to netko prisilio prijetnjom ili ucjenom, osobito među vojnim obveznicima. Izgledalo je da je glavna zadaća zamijećenih uhoda bila onesposobiti željezničku prugu Krakov – Čestohova (nj. Krakau – Censtochau, danas Czestohowa, Poljska). Tallian je preporučio promatranje crkvi blizu bojišta, a Maravić je zatražio od glavnih ureda obraćanje pozornosti na javljeno.

Vojno zapovjedništvo u Temišvaru brzojavilo je 23. veljače 1915. kako je od doušnika doznalo da je iz ruskog konzulata u mjestu Jassy, ruski satnik pripremio i odaslao rumunjskog državljanina nepoznatog identiteta da izvede atentat na njemačkog cara javljajući i njegov opis.⁶⁷⁷

Operirajuće više zapovjedništvo obavijestilo je SDDS 7. ožujka 1915. o prikupljenim saznanjima njemačkog *Oberbefehlhaber Ost, Feldpolizei Zentralstelle Posen* (tada u Pruskoj, danas Poznanj u Poljskoj) u svezi s djelovanjem ruske obavještajne službe. Ustanovili su kako je pobočnik ruskog generala, pukovnik Lebediew za razgovore sa svojim agentima koristio *Grand Hotel* u Lodzu i to sobe 126, 128, 135 i 210. Kao lozinku za razgovor o obavještajnim temama koristio je riječ „*rowa*“ koja je predstavlja skraćenicu od *Rozwiczny oddzielenie wtoreje armiji*. Uz to su priložili popis osoba za koje se sumnjalo da su ruski obavještajci.⁶⁷⁸ Maravić je o tim saznanjima obavijestio sve glavne urede SDDS-a.

Operirajuće više zapovjedništvo 30. ožujka 1915. dostavilo je SDDS-u prikupljene podatke o ruskoj uhodarskoj službi organiziranoj u Varšavi, njezinim časnicima i agentima. Njezin voditelj bio je general Popoff. Ispostave OHRANE postojale su pri hotelu *Zentral* (bez oznake mjesta, vjerojatno u Varšavi) – voditelja Lubinova, u Lambergu – Nachitschewanskyja i Trubeckoya, u Bukureštu - Semenona, u Czernowitzu – dr. Aleseja Geroneskog, u ugarskom Ungheni - Mandraschena te u Karibrodu, nepoznatog voditelja. Prikupljeni su i određeni podaci o časnicima ruske vojne obavještajne službe pri 1. - 6. armiji, te zapovjedništvima sjeverozapadnog i

⁶⁷⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 335/15.

⁶⁷⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 374/15, br. 5229.

jugozapadnog bojišta (geografski sa ruske točke gledišta – to su bila bojišta prema Njemačkoj i Austro-Ugarskoj).⁶⁷⁹

Po obavijesti Vojnog zapovjedništva Zagreb od 14. travnja 1915. Rudolf Polyák osuđen je zbog kaznenog djela uhodarstva u korist Rusije od strane Sudbenog stola u Budimpešti na pet godina zatvora. Od svoje dvadesete godine bio je zaposlen na bugarskom dvoru. U ljeto 1912. putovao je službeno za Berlin u bugarsko poslanstvo. Tom zgodom, upoznao je ruskog bojnika Rosenau i na njegov je nagovor stupio u rusku obavještajnu službu. Kasnije Polyák je napustio službu na bugarskom dvoru i otišao živjeti u Ugarsku. Rusima je slao podatke o kretanjima vojnih postrojbi u Ugarskoj, organizaciji zračnog prometa, pokretima 5. i 6. zbora, novostima u topništvu te poziciji topničkih bitnica. Na početku svoje uhodarske službe primio je od Rosenau nagradu od 300 kruna, a kasnije po svakom obavljenom zadatku od 300 do 800 kruna. Koristio je sljedeće prikrivna imena i adrese (*paravan – Deckadresse*): A. H. Liebe, Diósgyör, Vasgyár; A.H. Herrschaft, *poste restante*, Budapest, Hauptpost; P. Protics, Miskolcz I, *poste restante*; Ingwald Gutterzen, Slovan Fabriker, Christiana, Norwegen; M. Dubroff, St. Petersburg, Cagarinskaja ulica 25, Quartier 18. Polyák je bio rođen 1892 u Óhuti, rimokatolik, ugarski podanik.⁶⁸⁰

Njemačke vojne vlasti uspjele su zaplijeniti jedan primjerak ruske putovnice - *Pasportnaja knižka*, koja je pripadala ruskom vojniku zaduženom za obavještajne poslove te su fotografiju putovnice prosljedili EB-u koji je o tome 29. travnja 1915. obavijestio i SDDS. Utvrđeno je da su putovnice ruskih vojnih obavještajaca bile prepoznatljive po tome što su na prvoj stranici bile ovjerene sa pečatom ljubičaste boje (drukčija je boja bila korištena za putovnice ostalih vojnika) te je na svojoj 8. stranici putovnica bila providena sa tri potpisa što je bilo različito od uobičajenog. Postojala je mogućnost i određenih odstupanja od tako utvrđenog, no do konca travnja 1915. potvrđeno je da su od petorice zarobljenih ruskih obavještajnih časnika, njih trojica imali putovnice potpuno istovjetne opisanoj.⁶⁸¹

Operirajuće više zapovjedništvo (dalje u tekstu: OOK od nj. *Operierendeoberkommando*) 20. svibnja 1915. obavijestilo je SDDS kako su na ruskoj bojišnici zabilježeni slučajevi da je ruska vojska za uhodarske aktivnosti koristila čak i djecu i to dječake starosti između 9 i 14 godina. Neki od njih identificirani su kao Josef Žeranski, Anton Gouvronski te Stasa i Kazimir Banaskiewicz od strane *H.Stelle* Piotrkow i armijske grupe (dalje u tekstu: AG od nj. *Armeegruppe*) Kövess koje su dale i njihov opis. Dječaci su se isticali inteligencijom, prošli su djelomičnu rusku obuku za

⁶⁷⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 573/15, br. 6532.

⁶⁸⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 612/15, br. 537.

⁶⁸¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 770/15, br. 4434.

obavještajne poslove, a bili su ranije u službi kao ordonansi ruskih časnika. Zatim su se priključili austrougarskim postrojbama nudeći njihovim vojnicima obavljanje raznih pomoćnih poslova, a utvrđeno je da su znali čitati čak i vojne karte specijalke. Zabilježen je bio i pokušaj Rusa da za uhodarske aktivnosti koriste i mlade djevojke – starosti od svega 11 godina, pa navise, u kontaktu sa austrougarskim vojnicima. OOK je sugerirao da se na takvu „nedužnu“ djecu obrati više pomnje.⁶⁸²

EB je 2. studenoga 1915. obavijestio kako je ruska obavještajna služba koristila tri lažne adrese u Bukureštu, za primanje poruka. Ona su glasila na Fritza Haasa, A. Rosenblatt i Ludwiga Rothmana, svih iz hotela Boulevarda. Imena su bila izmišljena. Sve poruke koje su pristigle naslovljene na te osobe preuzimao je jedan konobar koji ih je prenosio Rusima. Poznato je da je jedan od pošiljatelja poruka bio izvjesni Jusuff ili Osman Wasieff iz Beča. Tajne poruke sadržane u pismima koja su stizala na navedene bukureštanske adrese ispisivane su nevidljivom tintom i to s unutarnje strane omotnice.⁶⁸³

Redarstveno ravnateljstvo Beč prosljedilo je SDDS-u obavijest Ministarstva vanjskih poslova zaprimljenu od austro-ugarskog poslanstva u Istanbulu od 12. siječnja 1915. Iz pouzdanih izvora poslanik je saznao (... *kam mir vertrauliche Nachricht zu...*) da se očekuje dolazak jednog turskog Židova i to cioniste. Provjerom te informacije utvrđen je dolazak izvjesnog Emina Raschilda 9. siječnja 1915. u Budimpeštu koji je namjeravao nastaviti put za Beč. Emin Raschild bio je turski građanin slavenskog porijekla. Unazad godinu dana radio je kao prevoditelj s ruskog jezika u turskim novinama *Jkdam*. U Beču se namjeravao predstavljati kao dopisnik istambulskih listova *Jeune Turc*, a moguće i *Tanin*. Kako je postojala sumnja da je ruski uhoda, poslanik Pallavicini skrenuo je pozornost neka redarstvene vlasti poduzmu potrebne mjere opreza.⁶⁸⁴ Maravić je od glavnih ureda zatražio da obrate pomnju na Raschilda, ako se pojavi u njihovim područjima.

EB je 4. lipnja 1915. obavijestio da je prema provjerenim povjerljivim informacijama dobivenim iz turskih vladinih krugova, u rumunjskoj Constanzi djelovala ruska uhodarska mreža, koja je imala svoje doušnike i u Turskoj. Ta mreža namjeravala je poslati svoje agente i u Austro-Ugarsku, kao i u Njemačku, za što bi pokušala vrbovati osobe grčkog porijekla koje su živjele u Turskoj, Rumunjskoj i samoj Grčkoj. Te osobe predstavljale bi se kao prodavatelji lješnjaka. Za tu svrhu špijunska mreža stupila je u Constanzi u kontakt sa pravim grčkim trgovcima, među kojima

⁶⁸² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 884/15 (uloženo u 795/15), br. 8299.

⁶⁸³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 2630/15 (uloženo u 159/15), br. 15299.

⁶⁸⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 172/15, br. 331.

je bilo i turskih podanika. Nije se mogla isključiti ni mogućnost da bi agenti te mreže pored obavještajnih zadaća, pokušali uništiti skladišta streljiva. Austrijski i njemački konzul u Constanzi upozoreni su da na njihovo djelovanje obrate pozornost.⁶⁸⁵

EB je 8. lipnja 1915. priopćio SDDS-u saznanja pouzdanog doušnika iz Švicarske o organizaciji ruske obavještajne službe, s naznakom potvrde informacije i iz drugih neovisnih izvora. Šef ruske službe bio je bojniki Iwanoff, čest gost ženevskih lokala. Mrežu je organizirao u četiri grupe i sastojala se ukupno od 35-50 osoba. Prva grupa imala je zadatak pratiti strance u hotelima i kavanama te izvješćivati o njihovim aktivnostima i poslovanju. U njoj je bilo najviše švicarskih Francuza, ali je primijećen i Čeh. Druga grupa bavila se propagandom i utjecanjem na javno raspoloženje u korist Antante. U proljeće 1915. sudjelovali su primjerice u protalijanskim demonstracijama, kad veliki broj talijanskih građana nalazećih se na radu u Švicarskoj nije želio oputovati kući zbog poziva na vojnu službu, pa je demonstracijama rađen pritisak na poslodavce da takve radnike otpuste. U tome je naročito bio angažiran jedan Čeh, uz pomoć brojnih ženevskih koketa. Treća grupa bavila se nabavom putovnica i drugih isprava, a predvodio ju je izvjesni Roczinsky. Traženi su rumunjski i danski te u manjoj mjeri švicarski dokumenti. Naročito su bile atraktivne isprave koje su sadržavale odobrenu dozvolu za put odnosno vizu za ulazak u Austro-Ugarsku. Četvrtu grupu sačinjavaju su oni koji su putovali kao kuriri po inozemstvu. Oni nisu živjeli u Ženevi već širom Švicarske i obično su dolazili samo na jedan dan u Ženevu, kako bi ishodili vizu u nadležnom konzulatu. S Roczynskim je bio vrlo povezan Swiatkowski,⁶⁸⁶ ruski Poljak. On je prije živio u Beču, a po izbijanju rata odselio se u Švicarsku. Swiatkowski je bio u ruskoj službi, i u svibnju 1915. posjetio je Petrograd gdje je prenio 50.000 franaka, koje je izvjesni Korselt iz češkog Turnau poslao svojoj ženi u Rusiju, preko osnovanog švicarskog legata upravljanog po Bibikoffu iz Berna.

Druga mreža, neovisna od Iwanoffa bavila se najviše vojnom i političkom špijunažom, a cilj joj je bio potaknuti u Monarhiji veleizdajničke pokrete. EB-u je bilo poznato da su različiti južni Slaveni iz Monarhije često putovali na relaciji Rim - Pariz, a zalazili su i u srbijanski generalni

⁶⁸⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 969/15, br. 6813.

⁶⁸⁶ Vsevolod P. Swiatkowski, umro 1920. u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Za Swiatkovskog (koji se još pojavljuje u slovenskom i hrvatskoj inačici kao Svatkovski, a češkoj Svatkovský), novinara ruske novinske agencije u Švicarskoj, slovenski povjesničar Repe navodi da je bio agent ruskog ministra vanjskih poslova (Božo REPE, „Les Slovènes et la Première guerre mondiale“, *Les cahiers Irice* 2015/1 (n° 13), p. 145-154, DOI 10.3917/lci.013.0145, dostupno i na www.uni-lj.academia.edu/bozorepe i <https://www.cairn.info/revue-les-cahiers-irice-2015-1-page-145.html>, pristup ostvaren: 12. prosinca 2018. Ovdje skrećemo pozornost na susret hrvatskih svećenika Miloševića i Škrivanića u Rimu početkom travnja 1915. upravo s ruskim novinarom Swiatkovskim koji je o sadržaju razgovora obavijestio ruskog poslanika, a on ministra vanjskih poslova Sazanova, između ostalog da su „slavenski osjećaji katoličkih duhovnika toliko silni da izlaze potpuno u susret priznanju pravoslavne dinastije“. K tome postoje još nedovoljno istražene pretpostavke da se Swiatkowski dopisivao s Masarykom, ali i s Lenjinom, tijekom Prvog svjetskog rata.

konzulat u Ženevi. Među njima bili su uočeni političari Spalajković i Trumbić. EB je primijetio da su od južnih Slavena moguće čak opasnije bile ilegalne aktivnosti Čeha.⁶⁸⁷ Tajni članovi ovih veleizdajničkih društava putovali su iz Švicarske za Monarhiju i obratno, prenoseći svojim suradnicima informacije iz Antante, odnosno iz Monarhije.⁶⁸⁸

Iz slučaja austrougarskog vojnika Malickog zarobljenog od Rusa kod Lemberga utvrđeno je da je ruska OHRANA pokušavala vrbovati zarobljene austrougarske ratne zarobljenike neka rade za nju, a vjerojatno joj je kod dijela ljudi to i uspjelo. To se razotkrilo po oslobođenju, kako Lemberga tako i zarobljenih austrougarskih ratnih zarobljenika, o čemu je 24. lipnja 1915. izvjestilo Vojno zapovjedništvo Temišvar.⁶⁸⁹

Redarstveno ravnateljstvo Beč ustanovilo je u rumunjskom Galatzu djelovanje ruske obavještajne ćelije koja je bila u dosluhu s tamošnjim ruskim generalnim konzulatom. Interes te obavještajne grupe bio je usmjeren prema Ugarskoj i Bukovini. Svoj rad prikrivala je putem ruskog *Podunavskog parobrodskog društva* kojeg je vodio Venjamin Kaminsky te su njeni radnici tj. obavještajci često putovali za Reni u ruskoj Besarbiji. Naknadno, 18. kolovoza 1915. EB je još saznao da se među zaposlenicima parobrodskog društva nalazio aktivni ruski vojni časnik, poručnik knez Pavle Urusoff.⁶⁹⁰ Nadalje, saznalo se od EB-a 16. kolovoza 1915. da je ruska uhodarska grupa iz Galatza uputila za Lemberg dvojicu uhoda opremljenu grčkim i perzijskim putovnicama.⁶⁹¹

EB je brzojavom javio 17. kolovoza 1915. da je ruski pukovnik Gescheff tjedan ranije posjetio rumunjsko mjesto Brăila gdje se u ruskom konzulatu sreo s poznatim ruskim uhodama, kao i da je prije toga zajedno s grčkim trgovcem Eckenbergom, pod pseudonimom, posjetio Monarhiju, a u trenutku slanja brzojava nalazio se u Srbiji. Očekivalo se njegovo ponovno putovanje u Austro-Ugarsku.⁶⁹²

AOK je uspio rekonstruirati vojni obavještajni rad ruske IX. armije, te je 24. kolovoza 1915. dojavio SDDS-u imena voditelja njenih obavještajnih poslova - Wasilija Wasilewicza Sosnowskog i Nikolaja Josifowicza Biedrzyckog. Potonji je bio na čelu odjela koji se zvao *Raswiedywatelnoje*

⁶⁸⁷ Češkim tajnim organizacijama npr. Maffiji važne povjerljive informacije dostavljao je i jedan njihov sunarodnjak, komornik na carskom dvoru u Beču. O aktivnosti komornika vidi: KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 243-244 (bilješka 88). Nije riječ o talijanskoj mafiji, već o češkoj tajnoj protuaustrijskoj organizaciji u Prvom svjetskom ratu, svojevrsnom pokretu otpora, koji je pridonio rušenju Austro-Ugarske. Njegov rad istraživala je Milada PAULOVÁ, *Dějiny Maffie: odboj Čechů a Jihoslovaniů za světové války 1914-1918* (Povijest mafije: otpor Čeha i Jugoslavena za svjetskog rata 1914-1918), I-II, Prag, 1937-39.

⁶⁸⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 1018/15, br. 6997.

⁶⁸⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 1123/15, br. 3837.

⁶⁹⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1665/15, br. 10762.

⁶⁹¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1669/15.

⁶⁹² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1679/15.

Otdelenie štaba armii (u slobodnom prijevodu: Obavještajni odjel armijskog stožera), a pojavljivao se još i pod nazivom: *Tajnaža Raswiedka*. Pored *Raswiedke* postojala je i *Kontra-raswiedka* (Protuobavještajna služba). Rad je ruska služba IX. armije organizirala kroz mreže: Komorowskog sa 14 ljudi, Gürtlera sa 12 ljudi i Bocka sa 47 ljudi. Sva trojica djelovala su iz Varšave. EB je uspio utvrditi imena svih ruskih agenata koji su razvijali svoje aktivnosti na poljskom teritoriju te prema Galiciji, Bukovini, ali i Rumunjskoj.⁶⁹³

Vojni 12. zbor obavijestio je 16. listopada 1915. SDDS da je ruska 42. divizija počela obučavati grupu od 14 ljudi za gerilsku borbu kao partizane ili komite (*nj. Komitatschi*). Željelo ih se ubaciti iza austrougarskih linija ili pak pri povlačenju ruskih snaga namjerno ih ostaviti na području koje bi zaposjele austrijske snage, kako bi iza bojišnice mogli napadati važne objekte, linije opskrbe ili male austro-ugarske vojne ophodnje.⁶⁹⁴

Austro-ugarski vojni izaslanik iz Stockholma, koji je pokrивao i područje Danske, javio je EB-u, što je 5. listopada 1915. bilo proslijeđeno i SDDS-u, da je tijekom prosinca 1914. njemačka vlada postigla dogovor s izvjesnim Amerikancem M. J. Paswellom koji je putovao za Rusiju, da mu povjeri određena novčana sredstva kojima bi pomogao njemačke ratne zarobljenike u Rusiji. Austrougarski poslanik Maximilan Hadik von Futak, poduzeo je akciju istoga tipa sa Paswellom te mu je bio spreman isplatiti 25.000 rubalja, a primio ga je srdačno i u poslanstvu. Međutim Hadiku se Paswell činio nepouzdanim te je tu bojazan podijelio s Nijemcima. Novci su bili već doznačeni američkom poslanstvu u Petrogradu, no plan je otpao. Ustanovljeno je kako nije bilo sasvim sigurno je li Paswell zaista Amerikanac, premda je imao američku putovnicu. Utvrđeno je da je bio rođeni njemački Židov, koji je prije rata više godina živio u Rusiji i posumnjalo se da je njezin tajni agent. Stokholmska policija uhitila ga je i kao nepoželjnog stranca protjerala iz zemlje te je otišao za Kopenhagen. S Paswellom je živjela Rosa Mahler, rođena 1879. u Budimpešti, tamo zavičajna. Živjela je od rente koju je naslijedila iza smrti bogatog hamburškog trgovca, svoga ljubavnika. Posjedovala je austrougarsku putovnicu čiju je valjanost produžio generalni konzulat u Berlinu 4. svibnja 1915. za jednu godinu. Dana 4. listopada 1915. stokholmsko poslanstvo ovjerilo je Rosi Mahler putovnicu radi putovanja za Njemačku, no vojni izaslanik vjerovao je da joj je cilj prvo posjetiti Paswella, za kojeg je sumnjao da je pod drugim imenom nastavio živjeti u Kopenhagenu, a nakon toga nastaviti put preko Njemačke, vjerojatno za Ugarsku. Vojni izaslanik preporučio je stavljanje Mahler i Paswela pod nadzor.⁶⁹⁵ Redarstveno ravnateljstvo Beč potvrdilo je 24.

⁶⁹³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 1815/15, br. 813.

⁶⁹⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5700, 2481/15, br. 2283.

⁶⁹⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5700, 2590/15, br. 1353.

studenoga 1915., da se Mahler zaista zaustavila u Kopenhagenu te družila sa ruskim obavještajcima.⁶⁹⁶ Njezinog muža Paswela nisu izrijeком spomenuli, osim ako pojam ruski obavještajci nije pokrивao i njega.

Austro-ugarski sigurnosno-obavještajni sustav saznaje i za aktivnosti *Češke besede* i *Češke družine (legije)* te njihove veze s ruskim uhođarstvom. Tako je Obavještajni odjel OOK-a 16. veljače 1915. obavijestio sve središnje urede da je nekoliko pojedinaca pripadnika *Češke legije* i to Franz Bucek, Iwan Iwanowicz, M. Danielewski i Ladislaus Cybulski, djelovalo kao ruske uhode na bojištu i to na području od samog bojišta pa prema Krakovu. *Češka legija* bila je postrojba slična *Jadranskoj legiji* s time što je bila sastavljena pretežno od vojnika porijeklom iz današnje Češke, a u vojnom smislu bila je pod višim ruskim zapovjedništvom.⁶⁹⁷ Maravić je o tome upozorio glavne urede, vladine povjerenike i Oružničko zapovjedništvo. Spomenuti Iwan Iwanowicz pao je zatim u austrijsko zarobljeništvo i bio je u taboru za ratne zarobljenike Graz/Thalerhof otkuda je pobjegao 4. kolovoza 1915. Uhićen je 6. listopada 1915. na željezničkom depou blizu mjesta Hatschein kod Olmütza u Moravskoj. Vojne vlasti dale su uputu o njegovom premještanju u Krakov radi vođenja postupka zbog uhođarstva, međutim Iwanowicz je uspio pobjeći i iz Olmütza (danas Olomouc).

Od poljskog suda Vojnog zapovjedništva Krakov u Mähr Ostrau (Ostrava u Moravskoj) 7. srpnja 1915. Vrhovnom i Etapnom vojnom zapovjedništvu, KŮA-e i Vojnom zapovjedništvu Krakov, a na znanje i SDDS, upućeno je zanimljivo izvješće u predmetu Posker i drugovi vezano za djelovanje *Češke besede* i o osnutku *Češke legije (Ceska družyna)*.⁶⁹⁸ Informacije prikupljene u kaznenom postupku bile su od šireg državnog i vojnog značaja. Emil Posker, nakon šesterotjedne obuke u Kijevu, došao je kao navodni ruski sanitetski vojnik, a u stvarnosti kao emisar društva *Češka beseda* u Lemberg u glavni stan generala Radka Dimitriewa. U isto vrijeme iz Kijeva bilo je upućeno još 50-tak emisara *Češke legije* u različita šleska i moravska mjesta. Prije svakog odlaska Poskera je osobno pozdravio general Dimitriew uz uobičajene riječi da očekuje njihovo skoro viđenje u Šleskoj. Kasnije je Posker bio primijećen u civilnoj odjeći, a u jednoj šumi je spalio rusku vojnu odoru. U pratnji dva ruska kozaka stigao je do neimenovanog karpatskog sela u koje je sam ušao. U tom selu sreo je austrijsku vojnu ophodnju. Zahvaljujući tomu što mu je češki oružnik ukazao povjerenje, Posker je ishodio dokumente kao navodni poljski izbjeglica iz Gorlice koji je

⁶⁹⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5700, 3249/15 (uloženo u 2590/15), br. 1896.

⁶⁹⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 301/15, br. 4709.

⁶⁹⁸ Usp. RONGE, *Kriegs*, 199. i dalje. On upozorava da je devedestih godina 19. stoljeća u Rusiji počeo panslavenski pokret potpomognut novcem te propagandnim materijalom na početku upravljao od glavnog prokuratora Svetog Sinoda Ruske pravoslavne crkve Wladimira Sablera i generala Parenzova, predsjednika petrogradskog Sveopćeg slavenskog društva, preko kojeg su se povezali s Klofáčem i sa svećenikom Ruske pravoslavne crkve Nikolausom Ryschkowim koji je 1915. u Pragu zbog uhođarstva bio uhićen, a ranije je radio i u ruskom konzulatu.

ostao bez svih svojih dokumenata. U istoj stvari i osumnjičeni Josef Masopust dobio je nove dokumente i s njima su se, njih dvojica zaputila u Bartfu, Eperies i Abos (danas: Bardejov, Prešov i Obišovce u Slovačkoj). Iz Abosa je pomoću bolničkog vlaka stigao u Dombrav u sjevernoj Ugarskoj. Prema iskazu osumnjičenog Masopusta Posker je u Dombravu predao pismo koje je do tada nosio skrivenog ušivenog u kragni neidentificiranom slovačkom svećeniku ili pastoru.

Početak studenoga 1914. po svom vlastitom poslu, Posker je, bez da se prijavio vlastima vratio kući u Leuthen (Lutynia, Poljska) gdje se zadržao dva do tri tjedna i družio naročito sa Ferdinandom i Franzom Poskerom, Karlom Stankusom, Methodom Kracmarom, Franzom Sedlacekom i Johannom Havlasom te se s njima zadržavao u povjerljivim razgovorima. U toj doba, po svoj prilici, obavio je svoju nedozvoljenu misiju i u Pragu, gdje se sreo sa narodnim zastupnicima Kramařom⁶⁹⁹ i Klofáčom.⁷⁰⁰

Austro-ugarskoj vojnoj obavještajnoj službi bilo je poznato da je ruski car 1914. početkom rata razgovarao s češkom deputacijom o nezavisnoj češkoj državi, kojoj bi bio pripojen i grad Beč.⁷⁰¹ U svojim praškim razgovorima sa Kramařom i Klofáčom, Posker je u tu državu uključivao pored Češke i Moravske još i Lausitz (Lužice), grofoviju Glatz (Klodzko, Poljska), austrijsku Šlesku i ugarsku Slovačku. A u sve ove zemlje bili su upućeni ruski emisari koji su imali zadaću da za rusku stvar šire ideju i pripremaju teren, kako bi se takva zemlja mogla formirati po završetku rata. Masopust je bio izjavio da je ruski ministar Sazonow prilikom prijama češke delegacije pokazao začuđujuće dobro znanje češke povijesti, što bi značilo da je Rusija već dulje vrijeme razmatrala češko pitanje. Osumnjičeni Fajkus, Svehelka i Masopust izjavili su da je narodnom zastupniku Kramařu, kako od strane ruskog cara, tako i od strane vodećih političara Engleske i Francuske, bila čvrsto obećana češka nezavisnost. U Francuskoj je čak zabilježena pojava robe u prodaji s natpisom: „Za nezavisnost čeških zemalja“. Po izjavama Fajkusa i Masopusta Emil Posker se obvezao zastupnika Kramařa izvješćivati o novim vijestima iz Rusije. Daljnje obavještajne zadaće Poskera opisali su osumnjičeni Josef Zebzon i Ferdinand Posker u smislu da je Emil Posker bio obvezan među civilnim pučanstvom svoga zavičaja širiti prorusko raspoloženje. Po izjavi osumnjičenog Methoda Kracmara, Posker je tiskao kod svoje kuće ruski poziv i manifest i

⁶⁹⁹ Karel Kramař (Kramarž), češki političar (1860-1937), predsjednik mladočeške stranke, poslanik u parlamentu, zbog veleizdaje osuđen na smrt u sudskom postupku tijekom Prvog svjetskog rata, pa pomilovan, prvi predsjednik vlade Čehoslovačke po raspadu Austro-Ugarske.

⁷⁰⁰ Vaclav Klofáč, češki socijalist (1868-1942), zastupnik u Carevinskom vijeću, protestirao zbog aneksije Bosne i Hercegovine, razvio odnose sa ruskim te južnoslavenskim političarima, za vrijeme Prvog svjetskog rata sve do 1917. interniran ili zatvoren, prvi predsjednik čehoslovačkog parlamenta 1918.

⁷⁰¹ Prema Rongeu 17. rujna 1914., RONGE, *Kriegs*, 134.

distribuirao ih za Moravsku i Šlesku. Primjerke tih poziva i manifesta dobili su osumnjičeni Necas, Kraus i Cichy u Orlau i Dombrau u drugoj polovici studenoga 1914.

Konačno Emil Posker imao je još jednu po austro-ugarsku državu opasnu misiju. Trebao je poticati vojne obveznike češke nacionalnosti da prijeđu na rusku stranu, što su potvrdili Fajkus, Masopust te Svehelka. Isto tako trebao je uputiti češke vojnike da su ruske postrojbe imale zapovijed ne pucati na češke pukovnije, pa je ujedno trebao slati obavještajna izvješća za Rusiju u smislu toga da označi koje pukovnije na bojištu su češke i gdje su po prilici bile locirane. Tako se Svehelka očitovao da je jednom zgodom teško rusko topništvo pola dana tuklo austrijske topničke položaje blizu Jaroslava (Jaroslaw, Galicija) bez da su imale i jednog jedinog točnog pogotka. Kad su Rusi napredovali naišli su na češke momčadi austrijske topničke pukovnije kako leže neozlijeđeni, a zaštita od neprijateljske vatre je na tom položaju bila čak demontirana. Pored navedenog, između Rusije i čeških vojnika postojao je visoki stupanj dogovaranja preko emisara iz Moravske i Šleske, kao i tajni znakovi, među koje se ubrajalo i glasno pjevanje ili sviranje pjesme za vrijeme bitke, koja bi sadržavala riječi: „ja sam tvoj brat“.⁷⁰² Method Kracmar opisao je da je zajedno s uhićenim Hoferom stajao u povjerljivoj vezi sa Emilom Poskerom, ruskim obavještajcem za kojeg je znao da je periodično primao upute iz Lemberga i Stockholma. Povjerljive upute su međusobno pisali nevidljivom tintom između redaka u bezazlenim pismima. Bila je potrebna dulja laboratorijska obrada tih pisama dok se nije uspjela dobiti čitljivost nevidljivog teksta. Jedno od tih pisama u smislu iskazivanja osumnjičenih Svehelke i Masopusta, zaista je sadržavalo saznanja o tome da su češki vojnici mogli fingirati okršaj sa Rusima i u pogodnom trenutku prebjeći na rusku stranu.

S obzirom da su postojali i drugi emisari koji su se kretali teritorijem Austrije, a radili su za korist *Češke legije (Češke družine)*, Vojni sud je i na njih upozorio. To su bili: Alois, Ferdinand i Augus Posker, Emilova braća. Alois i Ferdinand živjeli su više godina u Kijevu i pripadali su *Češkoj legiji*. Prema iskazu Masopusta s njima je bio u povjerljivoj vezi brat Emil. Oni su do 3. kolovoza 1914. boravili u Francuskoj, a od početka rata stanovali kod gostioničara Alfonsa i Sophie Moczydlan u Poljskoj. Nadalje drugi emisari bili su: Josef mlađi, sin ranijeg dombrauškog gostioničara, Franza Maximiliana Wysoczkyog, koji je radio kao elektrotehničar u mjestu Zwino Grodka kod Kijeva, a pored njih i svekar Aloisa Poskera. On je u tom trenutku bio u ruskoj službi kao prevoditelj. Zatim, u studenom 1913. sa Emilom Poskerom u Kijev je otputovao i daljnji

⁷⁰² Takvi ili slični tajni znakovi između austro-ugarskih vojnika i neprijatelja bilježe se i kasnije tijekom rata, pored ostalih pjevala se i pjesma Hej, Slaveni, no nju su znali pjevati i ruski vojnici da ispitaju tko im se nalazi na protivnoj strani – jesu li postrojbe slavenske, njemačke ili mađarske nacionalnosti.

osumnjičeni Franz Olsak, kojemu je prema iskazu Svehelke, Aloise Posker poslao pismo i to tobože iz firme *Laurin&Klement*,⁷⁰³ za koju je utvrđeno da je preko nje bio povezan čitav niz neprijateljski raspoloženih Čeha – primjerice Raymann i Stefan Horskyja. *Češkoj legiji* pridružen je bio i češki pisac Heyduk, kao i Cervený Pawlo i Dedina, branitelji kijevskih Čechena od Moskovljana na održanom kongresu 28. kolovoza 1914. Vojne vlasti uočile su da se u svrhu uspješnog vođenja daljnjeg postupka, kako u toj tako i drugim špijunskim aferama, pokazalo od izvanrednog značenja sudjelovanje kemičara u istrazi, jer su svojim stručnim znanjima pomogli kriminalistima pročitati tekstove pisane raznim vrstama nevidljive tinte.⁷⁰⁴ Bojnik auditor Ladislaus Dworak izvješće je završio s riječima: „Pokazuje se da je u svrhu razotkrivanja tajne organizacije ruskih emisara u Moravskoj, Šleskoj i Češkoj poželjno u svim pukovnijama sastavljenim od čeških vojnika, pomno ispitati sve do sada utvrđeno, kao i pojedinosti koje sadrži zaplijenjena pošta i dokumentacija narodnih zastupnika Kramařa i Klofáča, budući su preko ruskog uhode Emila Poskera povezani s ruskim generalom Dimitriewom.“⁷⁰⁵

EB, još od ranije podozriv zbog gradnje talijanskih pruga dominantno vojnog značaja oko južnog Tirola, a od kraja 1914. i dolaska profrancuski raspoloženog generala Cadorna na mjesto načelnika Glavnog stožera talijanske vojske, zabrinut zbog daljnjeg držanja svoga saveznika, primijetio je Cadorninu izjava danu u užem krugu ljudi: „Potreban nam je rat za oporavak nacije. Taj rat može se voditi samo protiv Austro-Ugarske i bio bi stvoren da se nacija ujedini.“ EB je zaključio da će Italija biti vojno spremna za napad na Austro-Ugarsku do kraja veljače ili ožujka 1915. kad se njen ekspedicijski korpus vrati iz Afrike, a to je bilo zabrinjavajuće zbog istodobne nepovoljne situacije na ratištu u Karpatima. Krajem travnja 1915. EB je saznao za Londonsku konferenciju premda su je službeni talijanski diplomatski krugovi, kao i novinstvo negirali, a od 4. svibnja 1915. EB je zasut sa informacijama o talijanskim vojnim koncentracijama uz granicu. Dana 5. svibnja 1915. Italija je raskinula Trojni savez i očekivala se objava rata. Iz tih razloga pomno su ispitivana sva saznanja koja su upućivala na djelatnost talijanskog uhodarstva.⁷⁰⁶

Zemaljska vlada za BiH tako je 12. siječnja 1915. upozorila SDDS-a na politički sumnjivog Menottija Specchia. Navedeni je bio rođen u Messini (Italija), dvadeset tri godine star, a od svibnja 1914. do 23. rujna 1914. bio je zaposlen u pilani Ivanišević u Konjicu (Hercegovina) kao otpremnik.

⁷⁰³ Dragutin Fabić, rodom iz Bosiljeva protjeran je iz BiH odlukom vlasti u listopadu 1914. kao sumnjiva osoba te navodni trgovački putnik te iste tvrtke.

⁷⁰⁴ Kod korištenja jednostavnih nevidljivih tinti – tipa limunovog soka bilo je dovoljno pismo staviti iznad plamena svijeće i skriveni tekst bi se pokazao. Međutim ako je nevidljiva tinta bila rađena od složenijih kemijskih spojeva bilo je nužno stručno znanje za postizanje njene vidljivosti.

⁷⁰⁵ HR-HDA-79, 5695, 1342/15, br. 903.

⁷⁰⁶ RONGE, *Kriegs*, 146. i 159.

Specchi je bio sin klesara koji se često kretao na relaciji Split – Palermo, zaposlen kod tvrtke *Scanapieco&Co*. Klesar je više godina radio u Konjicu i njegovo držanje bilo je korektno. Uvod u priču bio je protuaustrijski članak „ispunjen mržnjom i tendencioznošću“ koji je objavio rimski list *Giornale d' Italia* blizak Antoniju Salandri, predsjedniku talijanske vlade i Sidneyju Soninu, ministru vanjskih poslova, 14. listopada 1914. Na početku članka kao izvor podataka naveden je direktor drvne industrije u Konjicu, gdje je postojala samo jedna pilana. Sa takvim opisom stanja direktora je mogao upoznati Specchi bilo u Konjicu, bilo za vrijeme zajedničkih poslovnih putovanja u Italiju. Dana 15. prosinca 1914. doputovao je Specchi u Konjic, gdje je od vojnih vlasti uhićen i zatvoren. „Sa obavještajnog gledišta postojala je silna sumnja da je u svjetlu ratnih događaja i vojnih aktivnosti, s obzirom na način kako su stvari javno u novinama predstavljene lažno, izopačeno i ispunjeno mržnjom, cilj članka pa onda i davanja informacija za njega, bio javno mjenje okrenuti protiv austrougarske vojne sile“. U vojno sudskom smislu zbog postupovnih razloga postupak protiv Specchija bio je obustavljen i on je izgnan iz Bosne i Hercegovine, te je 20. prosinca 1914. preko Bosanskog Broda otputovao za Rijeku. Imajući u vidu da je Specchi i nadalje kao trgovac drvima posjećivao zemlje Monarhije, pokazalo se potrebnim istoga motriti te upisati u evidenciju politički ili uhodarski sumnjivih osoba, a opažanja dojaviti Zemaljskoj vladi BiH.⁷⁰⁷ Maravić je za isto zadužio sve glavne urede SDDS-a.⁷⁰⁸ Zemaljska vlada iz Sarajeva javila je 12. veljače 1915. nova saznanja o Menotti Specchiju. Tako se saznalo da je bio od 22. do 27. studenoga 1914. u Rijeci, gdje je odsjeo u hotelu *Quarnero*, a zatim je otputovao za Trst. S njime je putovao i Antonio Rizzi, trgovac iz Palerma. Ugarski PRS iz Rijeke nije moglo isključiti mogućnost da su njih dvojica bili povezani u sumnjivim aktivnostima, pa je i Rizzi obilježen oznakom politički ili uhodarski sumnjivog“.⁷⁰⁹

Vojno zapovjedništvo Zagreb javilo je 20. ožujka 1915. SDDS-u da se u Rijeci nalazilo talijansko doglasno mjesto, odnosno obavještajni punkt. Maravić je tu informaciju prosljedio središnjem uredu Budimpešta (VHK), s upitom mogu li u Rijeci nabaviti zemljopisnu kartu Nove Italije, koja se pojavila u optičaju. Ugarsko ministarstvo unutarnjih poslova 19. svibnja 1915. priopćilo je da se ni najpomnijom potragom nije moglo u Rijeci ustanoviti postojanje talijanskog doglasnog punkta, kao niti to da bi se talijanski konzul bavio špijunažom. Međutim ustanovljeno je da je mnogo Talijana otišlo iz Rijeke u domovinu prije izbijanja rata zbog bojazni da bi mogli biti

⁷⁰⁷ Ne smijemo zaboraviti da je pored svojih redovnih zadaća Predsjedništvo Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu imalo i funkciju središnjeg ureda defenzivno doglasne službe za BiH, a njezin šef bio je upravitelj Predsjedništva.

⁷⁰⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 65/15, br. 353 Pr.

⁷⁰⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 264/15 (uloženo u 65/15), br. 353 Pr.

internirani. A što se tiče zemljopisne karte ona je bila rasprodana.⁷¹⁰ Međutim, PRS Sušak protivno informaciji ugarskog ministarstva unutarnjih poslova javilo je Maraviću 10. travnja 1915. da su talijanski konzul Lucchi iz Rijeke i talijanski konzul Lebrecht iz Trsta sporazumno obavljali talijansku doglasnu službu, a u tome su ih podupirale njihove supruge „sa svim žarom“. K tome supruga Lucchija bila je rođena Engleskinja, a Lebrechta Ruskinja iz Odese. U međuvremenu Lucchi i Lebrecht bili su pozvani u Rim na konzultacije te su svoju vladu izvijestili o raspoloženju naroda u Monarhiji i stanju njene vojske. Oni su navodno izvijestili da je ne samo talijansko pučanstvo u Monarhiji oduševljeno za Italiju, već dapače da ni Hrvati ni Slovenci nisu više bili neprijateljski raspoloženi prema Italiji, a da bi se čak ovi potonji za slučaj talijanske invazije sasvim mirno i prijateljski držali. Izvijestili su navodno nadalje da je austrijska vlada pozvala neke narodne zastupnike da potaknu stvaranje hrvatske legije protiv Italije, a da su to isti odbili s obrazloženjem da kod kuće više nema mladih ljudi jer su svi već bili na ratištu. Talijanskom konzulu Lebrechtu je navodno u Rimu na mjerodavnom mjestu rečeno da su talijanski kralj i vlada lojalni i neutralni (Središnjim silama), ali da neće moći odoljeti pritisku naroda za naviještanje rata Austriji, jer bi inače u zemlji izbila revolucija. Glede zemljopisne karte Nove Italije, koja je obuhvaćala veći dio Tirola, slovensku Goricu, Gradišku, Istru, Rijeku i hrvatsko Primorje do tri kilometra iza Novog, na Sušaku je nije bilo moguće nabaviti jer je u knjižarama nije bilo, a od privatnih građana koji su je nabavili „niko je ne da iz ruku“. No PRS Sušak pojasnio je da bi se ta karta mogla lako nabaviti u Italiji, osobito u Veneciji kamo je često odlazilo mnogo Riječana, koji su tu kartu i kupovali. Tako je poznato da je između 20. ožujka i 3. travnja 1915. oko petnaest Riječana putovalo za Veneciju ili druga mjesta po Italiji. Vojno zapovjedništvo Zagreb uspjelo je pribaviti, ali drugu kartu pod nazivom *Alpi Nostre* i dostavilo je na uvid SDDS 5. svibnja 1915. Svoje navode o talijanskoj obavještajnoj službi u Rijeci, PRS Sušak pojasnio je 3. travnja 1915. u smislu da se u Rijeci nije nalazio posebni skriveni ured talijanske obavještajne službe već je njegove poslove obavljao riječki talijanski konzulat koji je bio „o svemu u potankosti obavješten“. Njega su u obavještajnom radu podupirali ne samo mnogobrojni pripadnici Kraljevine Italije koji su stanovali u Rijeci, nego i većim dijelom domaće talijansko pučanstvo s kojim je talijanski konzulat bio u neprekidnom dodiru. Talijanski konzulat izvješćivao je svoju vladu o svim važnijim stvarima ili neposredno ili pomoću posrednika. Uočeno je da je talijanski konzulat pokazao veliki interes u svezi s trajanjem zaliha živežnih namirnica u Monarhiji, raspoloženjem naroda, stanjem austrougarske vojske na ratištu i one koja je ostala u pripravnosti kod kuće. Talijanski društveni krugovi u Rijeci izlazili su talijanskom konzulatu u svemu na ruku i to osobito od ljeta 1914., od kada počinje cirkulirati

⁷¹⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 442/15

talijanska geografska karta sa granicama buduće Italije koju je naposljetku uspio pribaviti i PRS. Te granice išle su sjeverno od Tridenta do blizu Innsbrucka, a odonuda preko slovenske Gorice, Gradiške, cijelom Istrom sa Opatijom, Rijekom, Sušakom, Crikvenicom, sve do tri kilometra iza Novog (Vindolskog).⁷¹¹

Ovdje moramo napomenuti da je informacija vojne obavještajne službe kako je u Rijeci djelovao obavještajni punkt talijanske službe bila točna, a potkrepljeno još tvrdnjom PRS Sušak da se taj punkt nalazio zapravo u samom talijanskom konzulatu, neovisno od suprotnih i pogrešnih tvrdnji ugarskog ministarstva unutarnjih poslova. Činjenica je da je nekoliko južnoslavenskih političara uspjelo pobjeći iz Monarhije preko Rijeke dobivši upravo u talijanskom konzulatu originalne talijanske putne isprave sa njihovim fotografijama, ali pod lažnim imenima. Originalne isprave, ovjerene originalnim pečatom talijanskog konzulata u Rijeci mogla je pribaviti ili samo osoba koje je radila u konzulatu ili s takvom osobom bila u bliskoj vezi. U dokaz toj tvrdnji pisala je Milada Paulová: „(Milanu) Marjanoviću pođe za rukom, da dobije putnicu od riječkoga trgovca Bončuge, koji je bio prijatelj Katalinića-Jeretova i koji ju je kupio za sebe na Rijeci. Hitri Talijani, da pomognu svojoj iredenti bijeg preko granice, trgovali su tu na veliko putnicama, koje su se donosile iz Italije bez fotografije i potpisa, pa bi se onda samo ispunile i talijanski ih je konzul vidirao tako, da je vlasnik takve putnice putovao kao talijanski pripadnik. Dne 19. travnja (1915.) prijeđe tako Marjanović granicu pod imenom Nicolo Bassi.“⁷¹²

Zemaljska vlada BiH upozorila je SDDS Zagreb 23. ožujka 1915. na Andreasa Celebrinija, umirovljenog pomorskog kapetana iz Rijeke zbog sumnje da je talijanski uhoda. Tvrdavno zapovjedništvo Mostar primijetilo je kako je Celebrini putovao po BiH i trošio novac nemilice. Između 3. i 5. ožujka 1915. bio je smješten u hotelu *Slavo* u Čapljini, otkud je oputovao za Metković. Vjerovalo se da je u Dalmaciji pokušavao osnovati garibaldiški pokret za širenje protuaustrijske propagande, pa ga je stoga trebalo držati na oku, o čemu je Maravić obavijestio sve glavne urede.⁷¹³

Vojno zapovjedništvo Zagreb 29. ožujka 1915. skrenulo je pozornost SDDS Zagreb na informaciju austrijskog vojnog izaslanika iz Rima da su talijanski uhode znali povjerljive poruke slati pisane sitnim slovima na omotnici pisama preko kojih bi zalijepili poštansku marku. Obavještena su i cenzorska povjerenstva u Rijeci i Zagrebu, kao i ispostave vojne obavještajne

⁷¹¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 524/15 (uloženo u 442/15), br. 106.

⁷¹² Milada Paulová, *Jugoslavenski odbor*, Zagreb, 1925, 65.

⁷¹³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 483/15, br. 1056.

službe u Zemunu, Mitrovici, Petrovaradinu i Rijeci. Iz te poruke saznajemo i za tada važeću teritorijalnu organizaciju vojne obavještajne službe na području banske Hrvatske.⁷¹⁴

Dalje o sumnjivim talijanskim aktivnostima, Redarstveno povjereništvo Zagreb saznalo je o radu mnoštva Talijana u pilani u Gomirju, da je uprava pilane bila u poslovnim vezama s Talijanima, a u njoj se nalazio i industrijski eksploziv. Po takvoj dojavi 3. lipnja 1915. Maravić je zatražio od Vinka Zmajića, vladinog povjerenika u Ogulinu neka ispita stvar. Pored toga u Gomirju je postojala opasnost i od velikosrpske propagande povezane s dijelom „manastirskih kaluđera“.⁷¹⁵ Vladini povjerenik Zmajić izvijestio je SDDS 22. srpnja 1915. glede Gomirja kako je par godina prije rata talijansko trgovačko društvo „*Societa Anonima – industria Boschi*“, iz Milana kupila šumu Cetin kod Gomirja i izgradilo pilanu uz kolodvor Gomirje. U srpnju 1913. pilana je prestala poslovati, no njeni direktori, prvo Pellegrini, a potom i Boffeli nastavili su proizvodnju drvenog ugljena. Boffeli je siječnja 1915. napustio Gomirje i otišao za Italiju uvjeren da će doći do rata. Prvo na pilani te kasnije u poslu s drvenim ugljenom bilo je zaposleno više Talijana od kojih je dio s obiteljima živio u Gomirju. Vladin povjerenik vjerovao je da je bar dio namještenika bio talijanskim tajnim agentima jer nisu imali nikakva znanja o šumskim poslovima. Pellegrini je jednom zgodom sam priznao status aktivnog talijanskog topničkog časnika, a bavio se fotografijom i vrlo često je fotografirao po okolini. Prije rata primijećeno je da su ga posjećivali navodni bankovni činovnici iz Milana koji su sa sobom nosili fotografsku opremu. Zadnje dvije godine društvo je ostvarivalo malu zaradu, no plaće su bile redovito isplaćivane zaposlenim namještenicima. S obzirom na sumnju da se u pilani nalazilo skriveno oružje obavljena je premetačina i nađene su dvije lovačke puške, oko sto komada streljiva, kutija baruta i samokres. Zmajić je držao uputnim da se u pretragu uključe i vojne vlasti jer je šuma Cetin bila prikladna za skrivanje i veće količine dinamita. Glede „manastirskog kaluđera“ Mitrofana Vukčevića gomirskog igumana, Zmajić je istaknuo da je kao i ostali grko-istočni svećenici privrženik srpske nacionalne ideje, ali da se protiv njega ništa nije moglo dokazati jer je svoje misli i osjećaje znao dobro zatomiti. Vukčević je mještanki Roži Graziolli izdao krsni list pisan ćirilicom, no time nije bio u prekršaju jer je ona bila dozvoljena u crkvenim stvarima. Ruža Graziolli bila je supruga Talijana Camilla koji se bavio proizvodnjom drvenog uglja. Camillo Grazioli oženio se pravoslavkom, a svu djecu dao je krstiti kao pravoslavce čime „se pokazao pristupačan u podupiranju srpske ideje, koja je identificirala vjeru sa narodnošću.“ Isticao je iredentističke težnje na Istru i Trst, oko čega se znao svađati s činovnicima na željeznici.

⁷¹⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 486/15, br. 442.

⁷¹⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 943/15.

Iz Italije je primao *Corriere della Sera*-u, pa je pravoslavnom stanovništvu javljao o austrougarskim porazima na bojištima, no nije često odlazio u manastir.

Za željezničara Radu Vučkovića iz Komorskih Moravica Zmajić je javio da je tijekom 1915. u gostionici *Maravić* u Gomirju pripovijedao da su svi željezničari dobili nalog da svoje obitelji pripreme na odlazak u krajeve sjeverno od Zagreba, odnosno da očekuju evakuaciju. Ta se glasina brzo raširila po okolnim selima, no tako iskrivljeno da je narod očekivao skori dolazak talijanske vojske pa su ih vlasti morale smirivati. Zbog toga je Zmajić prijavio Vučkovića željezničkim vlastima, budući je povjerljivu uputu razglasio okolo. Ujedno je prekorio kotarskog predstojnika iz Ogulina što ga uopće nije o tom događaju obavijestio.⁷¹⁶

VHK je putem Ugarskog ministarstva unutarnjih poslova 30. svibnja 1915. javio o mogućem uhodi Talijanu Francescu Giuntiniju (još i Gentini). Prema obavijesti Tvrdavnog zapovjedništva Mostar, budimpeštansko Vojno zapovjedništvo tražilo je da se Giuntini s obitelji na Sušaku stavi pod povjerljivu redarstvenu pasku. U slučaju ako bi netko od njih zatražio putne dokumente radi puta u Budimpeštu, o tome je trebalo brzojavno izvijestiti Vojno zapovjedništvo. Ukoliko se Giuntini vratio kući imao je ondje biti stavljen pod pasku.⁷¹⁷

Po povjerljivim dojavama ugarsko Ministarstvo unutarnjih poslova saznalo je da je novinar Francesco Giuntini bio upućen od talijanske vlade ući u Monarhiju preko Rumunjske kao uhoda i to u periodu od 1913. nadalje, koristeći pri tome krinku bukureštanskog dopisnika talijanskog lista, za koji je zaista radio. Posjećivao je i Sofiju i tamo obavio par intervjua s različitim političarima te prikupljao različite materijale. Giuntini je posjedovao talijansku putovnicu i putovao je u pratnji supruge te dvoje djece noseći „elegantnu prtljagu“. Prema obavijesti redarstvenog kapetana iz Rijeke 11. lipnja 1915. na Sušak se vratila Giuntinijeva supruga, a njegov dolazak je očekivala kroz najdalje mjesec dana. Od supruge se doznalo da je njegov plan bio otputovati za Budimpeštu i uopće ne dolaziti na Sušak, ako bi između Monarhije i Italije izbio rat. Došlo je do određenog preokreta u slučaju, jer je Vojno zapovjedništvo Budimpešta priopćilo kako je Giuntini „stajao u njihovoj povjerljivoj službi od studenog 1914.“. No budući su na njega vojne vlasti iz Mostara upozorile kao sumnjivog, Budimpešta je bila suglasna da se stavi pod strogu, ali neupadnu redarstvenu pasku kako bi se ustanovilo – kako je nakon izbijanja rata kao talijanski građanin uopće uspio prijeći granicu kod Predeála te je li moguće radio i za talijansku obavještajnu službu. Ukoliko bi se sumnja pokazala osnovanom tražilo se njegovo uhićenje. Ujedno je zamoljeno riječko redarstvo neka

⁷¹⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 1369/15 (uloženo u 943/15), br. 462.

⁷¹⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 960/15, br. 1124.

pripazi na obitelj i eventualno provede kućnu premetačinu. Maravić je 22. rujna 1915. obavijestio ugarsko Ministarstvo unutarnjih poslova da se obitelj Guintini nalazila na Sušaku pod neupadnom redarstvenom paskom, međutim da Francesco nije posjećivao obitelj, već koliko mu je poznato nalazio se u Budimpešti još od lipnja 1915., što je potvrdilo Vojno zapovjedništvo, s naznakom da je interniran 21. lipnja 1915.⁷¹⁸

Presretnuta je dopisnica za koju su vojne vlasti zaključile da je njen pisac bio netko od interniranih ili zatvorenih osoba te je izvide obavilo zagrebačko Redarstveno povjereništvo koje je 21. kolovoza 1915. izvjestilo SDDS da je autorom utvrđen Ernesto Scottoni – Vran, interniran i privremeno smješten u bolnici sestara milosrdnica. Dopisnica je bila upućena Rosi Braum, svršenoj trgovačkoj učenici bez zaposlenja koja je stanovala kod svog brata Franje Brauma (zna se pojaviti i kao Braun), računskog savjetnika Zemaljske vlade. Scottoni - Vran bio je interniran zbog sumnje na talijansko uhođarstvo, a vlastima je bilo neobično da se dopisuje sa sestrom politički nepouzdanе osobe, Brauma za koga se znalo da se druži s istaknutim Srbima. Pored toga Braum je bio prislan prijatelj s dr. Živkom Bertićem i Većeslavom Wilderom, za koje je ranije izvješteno da su imali saznanja o svim predratnim atentatima poduzetim od Srba, a naročito o onome koji je poduzeo Jukić, u što su izgleda bili uključeni i talijanski anarhisti, kao i slobodni zidarima umiješani u sarajevski atentat. „Čovjek bi mogao zaključiti da je Braun posrednik između srpskih i talijanskih političkih fanatika.“ Za Vran – Scottonija je ustanovljeno da je bio poznati slobodni zidar koji se dopisivao sa socijalističkim zastupnicima u Italiji.⁷¹⁹ Maravić je odredio strogi nadzor Vran-Scottonija.

Etapno zapovjedništvo 5. armije obavijestilo je 2. listopada 1915. o tajnim komunikacijama neprijatelja pomoću golubova listonoša te je Maravić o istome skrenuo pozornost svim podređenima. Saznalo se kako je talijanska vojska već godinama koristila golubove listonoše za prijenos važnih poruka, a u Africi je time polučila zapaženo dobre rezultate. Svako više zapovjedništvo raspolagalo je s golubovima listonošama, kao i s momčadi obučenom za rad s golubovima. Upozoreno je da su seljaci i radnici iz područja Cadore⁷²⁰ voljeli takav oblik komunikacije s udaljenim članovima svojih obitelji. Zanimljivo je da se osoba koju je tu informacija dojavila odrekla moguće premije „iz domoljubnih razloga“, s obzirom da je bila predviđena nagrada od 5.000 kruna za pouzdane informacije o mogućim oblicima komunikacije s neprijateljem.⁷²¹

⁷¹⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 2025/15 (uloženo u 960/15).

⁷¹⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1693/15 (uloženo u 1616/15), br. 751.

⁷²⁰ Talijansko pogranično područje na jugoistočnoj strani Južnog Tirola.

⁷²¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5700, 2273/15, br. 2063.

Budući se nije mogla isključiti mogućnost korištenja takvog sredstava veze i u drugim dijelovima Monarhije, Maravić je 22. listopada 1915. zatražio provjeru svih vlasnika golubova, osobito onih koji su bili po vrsti listonoše te stroži nadzor nad njima. Naročito su bili sumnjivi oni golubovi koje su vlasnici držali pod ključem. Nadalje, pomnju je bilo potrebno obratiti i na upotrebu golubova u onim krajevima gdje je inače poštanski promet bio moguć željeznicom ili na neki drugi način – poput poštanske kočije i sl.⁷²²

Vojno zapovjedništvo Graz upozorilo je putem Etapnog zapovjedništva 5. armije, 17. rujna 1915. da je po pitanju nedozvoljenog prijenosa informacija valjalo imati na umu kako je u proteklih par godina na šumskim radovima u Tirolu i Koruškoj bio angažiran veliki broj talijanskih radnika na sjeći šuma. Nije bilo isključeno da su za gospodarske potrebe bili postavljeni podzemni brzojavni ili telefonski kablovi koji su povezivali neke od šumskih koliba ili zemunica odnosno špilja na tim područjima te da su te instalacije zaostale nakon završetka radova. Pored toga, nije se mogla isključiti niti mogućnost upotrebe bežičnih radio uređaja i zvučnih signala.⁷²³

O mogućem britanskom uhodarstvu Redarstveno povjereništvo Zagreb 18. ožujka 1915. izvjestilo je SDDS kako se od povjerljive osobe doznalo da je bjelovarski građevinski poduzetnik Ladiš, bio zamoljen od strane vojnog mornara iz Monfalconea (Tržić) odnijeti važne papire britanskom atašeu u Veneciju. Temeljem te dojave provedeni su izvidi, kao i kućni te osobni pretres Ladiša koji je tada bio gost zagrebačkog hotela *Kaiser von Österreich*. Tom zgodom nađena su dva pisma, adresirana na britanskog atašea u Veneciji i Rimu te osam stranica gusto pisanog materijala koji je sadržavao detaljan tehnički opis novog Marconi aparata (radio prijammnik), nadalje dešifriranu depešu te ključ za dešifriranje skriven u vojnoj kapsuli za legitimaciju. Autor obadva pisma bio je mornar Stevo (Stefan Emil) Kozina, austro-ugarski vojni radio-telegrafist. Kozina je predlagao engleskim vojnim vlastima uvođenje u upotrebu Marconi radio prijammnika – kriptu uređaja (telekryptor), koji je on tehnički preinačio, a dostavljao im je i bilježnicu sa ključem za dešifriranje. U pismu je nudio svoje usluge Velikoj Britaniji s naznakom da bi u roku od tri tjedna mogao preinačiti 60 takvih radio postaja, a „da engleska sila nije takvo postignuće do sada imala“. U cjelini je pismo Kozine sadržavalo neprijateljske stavove po Monarhiju i sadržavalo formalni prijedlog za uspostavom suradnje u uhodarskim aktivnostima.

Đuro Ladiš o samoj je stvari iskazao da mu je oko 4. ožujka 1915. pristupio Đuro Pintarić, njegov poslovni agent koji mu je rekao da je iz Trsta, od svog prijatelja vojnog mornara Kozine,

⁷²² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5700, 2346/15 (uloženo u 2273/15).

⁷²³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5700, 2273/15, br. 1856.

primio pismo u kojem je Kozina pisao da ima jednu kutiju vina te da mogu doći po nju. Pintarić je stoga pozvao Ladiša da odu zajedno Kozini u Trst, što su i učinili, no Kozinu tamo nisu zatekli, već su otišli u Monfalcone gdje je Kozina bio u prekomandi. Kad su našli Kozinu on im je pojasnio da zapravo nema kutije s vinom, već da je konstruirao novi radio uređaj na bazi Marconijevog i htio ga je ponuditi na prodaju engleskoj ratnoj mornarici, zajedno sa ključem za dešifriranje. Kozina im je objasnio, budući je bio vojnik, kako ne bi mogao izravno poštom slati svoju ponudu engleskom vojnom izaslaniku pa je zamolio Ladiša i Pintarića neka osobno odu u Veneciju i Rim i ponesu pisma.

Nakon što se to utvrdilo, Ladiš i Pintarić su uhićeni, kao i Kozina. Kod Ladiša je u Bjelovaru provedena kućna premetačina i pronađena je određena korespondencija koja je bila od velikog značaja za dokazni postupak protiv Pintarića i Ladiša. Ujedno je utvrđeno da je Kozina bio povezan s privatnim poduzetnikom Bambergom iz Ljubljane, kod kojega je čuvao svoj novo konstruirani radio prijammnik, iz kojeg razloga je i Bamberg stavljen pod istragu. O svemu je obavještena *Gruppe K* Vojnog zapovjedništva u Zagrebu (*Gruppe K* – od nj. *Kundschaft*, obavještajni odjel), koje je bila zadužena zajedno sa ispostavom austrijske vojne obavještajne službe u Trstu provesti izvide.⁷²⁴ Maravić je dao uputu da se pritvorenici predaju nadležnom vojnom sudu na daljnji postupak. Originalna zaplijenjena dokumentacija ustupljena je sudu admiraliteta u Puli (*Gericht des Hafenamiralate und Kriegshafenkommandos*). U međuvremenu je uhićen i Anton Srebrić iz Rijeke za kojeg se saznalo da je bio upoznat sa Kozininim namjerama.⁷²⁵ Domobranski divizijski sud u Zagrebu obavijestio je SDDS da će on voditi postupak prema Pintariću i Ladišu koje je tada obojicu imenovao s Juraj (prije Đuro), jer Admiralski sud u Puli nije imao jurisdikcije nad građanskim osobama.⁷²⁶ Što se tiče Antuna Srebrića čekala se odluka vojnog odvjetnika radi daljnjeg postupka. Maravić je o slučaju obavijestio središnje urede u Beču, Budimpešti i Sarajevu, a i *Hrvatski Pokret* donio je vijest da je u Bjelovaru uhićen poduzetnik Ladiš sa više drugova zbog uhodarstva u korist Italije.⁷²⁷

Domobranski divizijski sud javio je 10. kolovoza 1915. SDDS da je obustavio postupak protiv Ladiša i drugova i pustio ih na slobodu jer da nije ustanovio postojanje djela koje bi se imalo

⁷²⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 465/15, br. 178.

⁷²⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 616/15 (uloženo u 465/15), br. 258.

⁷²⁶ Ta ocjena je moguće pravno dvojbena, zaista Italija tada još nije bila u ratu sa Austro-Ugarskom pa bi za uhodarstvo za civilne osobe bio zadužen građanski, a ne vojni sud. Međutim, Velika Britanija već je bila zaraćena sa Austro-Ugarskom pa bi pokušaj uhodarske suradnje s njom ipak potpadao pod nadležnost vojnog suda, a sam Kozina je priznao da je upravo želio surađivati s Britancima, a ne s Talijanima.

⁷²⁷ „Nova špijunska afera“, *Hrvatski pokret*, Zagreb, br. 141., 17. VI 1915., 3.

kazneno sudskim putem progoniti.⁷²⁸ Ova pomalo iznenađujuća odluka vojnog suda dala bi se objasniti, a pri postojanju čvrstih materijalnih dokaza, samo s time da je počinjenje djela kod Ladiša i drugova ostalo na pokušaju, a oni se zaista još nisu bili uputili prema Veneciji da britanskom konzulu predaju Kozinino pismo, dok je postupak protiv samog Kozine nastavljen jer je on zaista bio drugim osobama predao pismo kojim je svoje usluge nudio neprijateljskoj državi, s uputom da te druge osobe pismo kao kuriri odnesu i predaju stranom diplomatu. Saznanje Ladiša i drugova da se Kozina bavi protudržavnom aktivnošću, koje nisu prijavili vlastima, sud im nije uzeo za zlo. Bilo kako bilo, mišljenja smo da ovako obziran postupak i to čak ne civilnog već vojnog suda ratom zahvaćene Austro-Ugarske ruši stereotipe o Austro-Ugarskoj kao policijskoj i nedemokratskoj državi. Uz to, u jednom drugom slučaju prisjetimo se prvo oslobađajuće presude suda protiv dokazanog uhode Bikickog, koja je u obnovljenom postupku preinačena u blagu kaznu – dvije odnosno tri godine tamnice, a podsjećamo da u trećem slučaju, sud u Sarajevu nije izrekao smrtnu kaznu Principu zbog ubojstva Ferdinanda i supruge mu Sofije dvojeći o njegovoj starosti, već doživotni zatvor. Različitost vremenskih razdoblja u kojima su sudovi postupali na opisani način (Ladiš – 1915., Bikicki – 1915. te 1917/18, sarajevski proces – 1914), pa onda i različitost sudova, svjedoči o postojanju tendencije u smislu poštivanja uzusa pravne države, pa čak ako bi to moguće i bilo na štetu njene sigurnosti.

Nakon što je obustavljen sudski postupak protiv Ladiša, a zaprimivši dojavu da je Ladiš na tadašnjem Južnom kolodvoru (danas Zapadni kolodvor) u Zagrebu uvečer 26. rujna 1915. čekao Srebrića da stigne iz Podsuseda Maravić je 4. listopada 1915. zatražio od zagrebačkog Redarstvenog povjereništva strogi redarstveni nadzor nad Ladišom i drugovima.⁷²⁹ Bjelovarski kotarski predstojnik Herman priopćio je Gjuri Ladišu 26. studenoga 1915. da je po nalogu Odsjeka IV-B PRS Zemaljske vlade konfiniran u gradu Bjelovaru i da ne smije putovati izvan grada. Do toga je došlo nakon opaske Redarstvenog povjereništva Zagreb 10. listopada 1915., kako su Ladiš i Srebrić mnogo putovali te da zbog pomanjkanja osoblja stoga nije moguć nadzor nad njima (... *Gjuro Ladiš und Ante Srebrić tatsätlich viel herum reisen. Diese Personen aber unausgesetzt auf ihren Touren zu bewachen und zu beobachten ist in Folge des wenigen Personals unmöglich...*) te je predložilo da ih se kao politički sumnjive internira u njihovim zavičajima – Srebrića u Rijeci, a Ladiša u Bjelovaru.⁷³⁰

⁷²⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 1595/15 (uloženo u 465/15), br. 110.

⁷²⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 2139/15 (uloženo u 465/15).

⁷³⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 2324/15 (uloženo u 465/15), br. 1001.

Vladin povjerenik u Bjelovaru Labaš brzojavno je 2. prosinca 1915. zamolio da se Ladišu dozvoli jednokratno putovanje na relaciji Bjelovar-Zagreb-Lužnica-Zagreb-Zdenčina-Bjelovar, kao stalno namještenom tehničkom nadzorniku kod baruna Raucha, zbog „prešnih neodgodivih šumskih poslova“. SDDS je upitao Vojno zapovjedništvo Zagreb za mišljenje, a ono se oštro usprotivilo mogućnost da se Ladišu dozvoli makar i jednokratno napuštanje Bjelovara.⁷³¹ Nakon vapijućeg pisma kojeg je Ladiš 9. prosinca 1915. uputio osobno banu Skerleczu izražavajući svoju lojalnost Monarhiji i apelirajući da mu se dopusti rad kojim prehranjuje svoju obitelj, kojim je ujedno predložio neka se ban interesira za njega kod baruna Geize Raucha, SDDS je dopustio Ladišu namjeravano putovanje za Zdenčinu, s čim su se tada suglasile i vojne vlasti. Pored ostalog Ladiš je u pismu naveo: „Taj spis (pisma Kozine) htio sam predati po uputi nekolicine meni poznatih u Beč ratnom ministru.“⁷³² Nama to izgleda kao upitan izgovor. Ako su mu ta pisma bila sumnjiva s naslova moguće nečasne rabote mogao ih je predati najbližoj redarstvenoj postaji, a ne planirati ići u Beč da bi ih osobno predao Ministarstvu rata, pa u međuvremenu, budući su vlasti doznale za postojanje tih pisama sam doživjeti uhićenje i sve daljnje komplikacije. Pored toga, Ladiš je takvu tvrdnju izrekao prvi put.

Dalje o britanskom uhodarstvu, EB je 10. travnja 1915. skrenuo pozornost SDDS-u na engleskog časnika Willa Oskara Pallata (još i Palast) za kojeg se doznalo da je namjeravao iz Soluna otputovati u Bukurešt. On je odlično govorio rumunjski i njemački. Raspolagao je s nekoliko britanskih i rumunjskih putovnica pod lažnim imenima, pa je bio sumnjiv da se bavi uhodarstvom. Nije se mogla ni isključiti mogućnost da bi u Rumunjskoj pokušao raditi na miniranju rijeke Dunav.⁷³³ Vojno zapovjedništvo Zagreb dojavilo je 4. lipnja 1915. da je Pallat viđen u Nišu u pratnji ženske osobe Emilie Cohen.

Za britansku špijunažu moramo napomenuti da je tijekom rata ipak bila više koncentrirana na Njemačku kao cilj. Što se tiče Austro-Ugarske, Britaniju je zanimala izgradnja *drednoughta* u Puli prije rata 1910., a u proljeće 1918. mogućnost uspostave obavještajne mreže u Hrvatskoj i Dalmaciji. Zbog protivljenja Italije te skorog kraja rata Britanci su odustali od takve akcije. Sami Česi, ali samoinicijativno, Britancima su 1918. dostavljali podatke o kretanjima austrougarskih vojnih željezničkih transporta.⁷³⁴

⁷³¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 3260/15 (uloženo u 465/15).

⁷³² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5692, 3626/15 (uloženo u 465/15).

⁷³³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 665/15, br. 4145.

⁷³⁴ Više o tome Keith JEFFERY, *MI6: The History of the Secret Intelligence Service, 1909-1949*, London – Bloomsbury, 2010, 18. i 110.

Po pitanju djelatnosti francuskih uhodarskih mreža EB je obavijestio 23. listopada 1915. da se uhodarske aktivnosti organiziraju u Parizu od strane voditelja direktora Grisellea, na adresi Rue Grenier 3., koja je bila jedna od lokacija korištena od francuske obavještajne službe.⁷³⁵

U svezi s francuskom špijunažom Etapno zapovjedništvo 5. austrougarske armije 25. kolovoza 1915. dojavilo je SDDS-u saznanja njemačkog Velikog glavnog stožera (*der deutschen Grossen Hauptquartier*). Nakon što je bio utvrđen ulazak ili izlazak nekoliko stranih uhoda pomoću zrakoplova iz područja koja je Njemačka vojno zauzela, skrenuta je pozornost Austrijancima na tu okolnost. Utvrđeno je da je francuska obavještajna služba uz pomoć specijalne policije birala za obavještajne zadaće vojne veterane, koji više nisu bili vojni obveznici. Oni su vježbali i let u zrakoplovu, a po završetku obuke dodjeljivalo ih se službi golubova listonoša. Nakon toga zrakoplovom su prebacivani iza crte bojišta u njemačko operacijsko područje, pa čak i dalje, gdje su se mogli slobodnije kretati. Na sebi su nosili vojnu odoru, ali ispod nje civilnu odjeću tako da su trenutkom dolaska na područje pod njemačkom kontrolom odbacivali odoru. Sa sobom su nosili i košaru sa šest golubova. Bili su od nadređenih upućivani da se upuštaju u razgovor naročito sa ženskim osobama, koje su bile sklone ćaskanju. Obveza im je bila nagledati promet vlakova te događaje na kolodvorima, prijevoz postrojbi, vojne položaje i o tome izvješćivati uz pomoć golubova. Kad bi potrošili sve golubove trebali su krenuti na određeno mjestu gdje bi, po njih u dogovoreno vrijeme sletio zrakoplov, koji bi ih vratio u Francusku. Ukoliko im to ne bi uspjelo morali su se pokušati preko Belgije zaputiti u Nizozemsku i tamo javiti francuskom konzulu. Svi su bili opskrbljeni i sa solidnim iznosom njemačkog novca. U slučaju ako bi francuski vojni uhode bili uhvaćeni od njemačkih vlasti trebali su tvrditi da su se morali prisilno spustiti iza njemačkih linija ili pak da su tragali za drugom osobom koja se morala prisilno spustiti, a ako bi shvatili da im prijete optužba zbog špijunaže tada izjaviti kako su zapravo francuski vojni bjegunci. Austrijske vojne vlasti nisu isključivale mogućnost, da su na talijansko ratištu i Talijani izvodili slične aktivnosti kao Francuzi, imajući na umu da su i oni koristili službu golubova listonoša.⁷³⁶

Pojavljivali su se i ostali slučajevi uhodarstva ili sumnje na njegovo postojanje, pa je tako EB 15. veljače 1915. prenio SDDS-u vijest njemačkog Velikog glavnog stožera o ulasku stranih uhoda u Njemačku, preko Švicarske i Italije i to uz korištenje lažnih putovnica. Postojala je mogućnost takvog ulaska i u Austriju, o čemu je Maravić upozorio sve glavne urede.⁷³⁷

⁷³⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 2480/15 (uloženo u 159/15), br. 14817.

⁷³⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 1820/15, br. 1547.

⁷³⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 243/15, br. 1645.

EB je 13. veljače 1915. primijetio da je navodni novinar Karl Gustav Tornquist kojemu su švedske vlasti izdale putovnicu za putovanje u Monarhiju bio identičan kapetanu belgijskog trgovačkog parobroda *Pigries*, svojedobno kraće vrijeme zadržanog od vlasti u jednoj od njemačkih luka.

Vojno zapovjedništvo Zagreb 2. lipnja 1915. upoznalo je SDDS-u o trikovima i skrivenim oblicima uhodarske komunikacije, opisujući slučaj kad je u jednom pograničnom mjestu uhićena žena, koja je iz inozemstva u Monarhiju uputila svom bratu brzojav moleći ga da za nju ishodi putovnicu za put u neutralnu zemlju. Pošta je brzojav predala vojnom obavještajnom časniku koji je dao uhititi gospođu. Kod nje je nađena knjiga s podcrtanim pojedinim slovima po redcima različitih stranica. U sumnji da je bilo riječ o ključu za dešifriranje protiv nje se poveo postupak zbog uhodarstva.⁷³⁸

S obzirom da se na području virovitičke županije 1915. g. nalazio određeni broj galicijskih izbjeglica koje se tada nazivalo „bjeguncima“ Maravić je 25. srpnja 1915. zbog opasnosti da bi među njima moguće bilo i stranih uhoda, zatražio podatke u smislu jesu li još bili u tom kraju, koliko ih ima te gdje su moguće otišli. Osječki vladin povjerenik odgovorio je, ali tek po požurnici 4. prosinca 1915., da se galicijski bjegunci više nisu nalazili u tom području. U kotaru Našice još ih je bilo 33, u kotaru Donji Miholjac jedan koji je pozvan u vojsku, u kotaru Slatini nalazio se jedan kojemu je dozvoljen povratak u Galiciju, ali nije bilo poznato je li već i otputovao. Na području grada Osijeka nalazilo se ranije ukupno 33 bjegunaca. Od toga broja još sedam je bilo u Osijeku, s tim što su preostalih 25 ranije otišli za Beč, s nakanom povratka u Galiciju kad im to prilike dopuste, jedan je počeo studirati u Beču, a jedan je bio pozvan u vojsku.⁷³⁹

Redarstveno ravnateljstvo Beč prosljedilo je 21. rujna 1915. SDDS-u informaciju njemačke vojne obavještajne službe (III b odjela Velikog glavnog stožera) vezanu za nadzor kretanja stranaca. Bio je primijećen porast broja ulazaka različitih umjetnika i glumaca iz Danske u Njemačku, u pravilu danskih podanika. Postojala je velika vjerojatnost da je među njima bilo i osoba koje su dolazile sa uhodarskom svrhom, radi promatranja kretanja vojnih transporta u većim gradovima. Najviše ih je zanimalo područje Porajnja, Frankfurta na Maini, Kölna, Düsseldorfa te Kassela i Magdeburga. Vlasti nisu raspolagale s podacima tko je sve od Danaca koji su u posljednje vrijeme ušli na područje Njemačke bio umjetnik, jer obrazac koji su stranci trebali ispuniti nije nudio kao mogući odgovor: umjetnik. To je bilo potrebno ispraviti. Njemačka obavještajna služba

⁷³⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 938/15, br. 792.

⁷³⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 3372/15 (uloženo u 1357/15), br. 497.

pokušavala je stoga utvrditi tko bi sve od osoba koje su ušle u zemlju zaista mogao biti umjetnik, uz pomoć veza u njemačkim umjetničkim krugovima te su isto preporučili i Austro-Ugarskoj. Nadali su se da će im u velikim gradovima poći za rukom identificirati sumnjive pridošlice među umjetnicima koji su mogli imati veze s uhadarstvom. Nadalje, moralo se uzeti u obzir da je dio neprijateljskih agenata pribavio putovnice tražeći njihovo izdavanje pod lažnim izgovorom.⁷⁴⁰ Bilo je čak i moguće da je u međuvremenu dio njih uspio ishoditi njemačko državljanstvo te da su onda posjedovali i njemačku putovnicu. Zbog toga su redarstvena nadležstva upućena ispitati istinitost navoda stranaca o razlozima ulaska u Njemačku odnosno razlozima izdavanja putovnice. Maravić je uputio sve mjerodavne da u smislu navedenog obrate pozornost na strance umjetnike.⁷⁴¹ Austrougarske, pa onda i njemačke vlasti još od ranije primijetile su da je bavljenje glumom bilo dobro pokriće za uhodarske aktivnosti. Tako su austrougarske vlasti 1910. znale da je na području Bosne i Hercegovine djelovao „glumac“ Dragomir Đorđević angažiran od *Narodne odbrane*, rezervni časnik srbijanske vojske, koji je po raznim mjestima svog umjetničkog djelovanja vodio mrežu tajnih agenata. Razotkriven je kad je otišao na vojnu vježbu u Srbiju.⁷⁴²

3.11. Jugoslavenski odbor i Jugoslaveni u emigraciji

Vežano za rad *Jugoslavenskog odbora*⁷⁴³ značajan je materijal koji je kao Elaborat o sadržaju programa i djelovanja *Jugoslavenskog odbora* u Londonu, pisan na njemačkom jeziku, a pronađen je u ladici pisaoćeg stola upravitelja SDDS-a Žige Maravića, iza njegove smrti. Po opasci Zlatarića imao je „da služi kao pregled najvažnijih momenata jugoslavenskog pokreta prema

⁷⁴⁰ Kod izdavanja putovnica osoba je morala navesti razlog traženja, npr. liječenje, trgovina itd, pa se to bilježilo u evidencijama.

⁷⁴¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5697, 2103/15, br. 11794.

⁷⁴² CLARCK, *The Sleepwalkers*, 81.

⁷⁴³ Temeljem uvida u cijeli fond SDDS-a zaključujemo da su 1915. austrijske vlasti u službenoj dokumentaciji koristile izraz *Južnoslavenski odbor*, a ne *Jugoslavenski* koji se stidljivo počinje pojavljivati tijekom 1916., a zaživio je tek 1917. Ovdje podsjećamo da je elaborat pisan 1917. O *Jugoslavenskom odboru* vidi više kod: Milada PAULOVA, *Jugoslavenski odbor*, Zagreb, 1925, Bogdan KRIZMAN, „Povjerljive veze između Jugoslavenskog odbora i domaćih političara za I. svjetskog rata“, *Historijski zbornik*, 15, 1962, Zagreb, 217-229, Ferdo ŠIŠIĆ, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.-1919.*, Zagreb, 1920, Hinko HINKOVIĆ, *Iz velikog doba. Moj rad i moji doživljaji za vrijeme Svjetskog rata*, Zagreb, 1927, Bogumil VOŠNJAK, *U borbi za ujedinjenu narodnu državu*, Ljubljana-Beograd-Zagreb, 1928, ISTI, *Jugoslavenski odbor u Londonu*, Ljubljana, 1940, Ante MANDIĆ, *Fragmenti za historiju ujedinjenja povodom četrdesetogodišnjice osnivanja Jugoslovenskog odbora*, Zagreb, 1956, Milan MARJANOVIĆ, *Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914.-1917.*, Zagreb, 1960; zbornik *Jugoslavenski odbor u Londonu u povodu 50 godišnjice osnivanja*, Zagreb, 1966., ur. Vaso Bogdanov i dr., Dragovan ŠEPIĆ, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914-1918*, Zagreb, 1970, Ivan ČIZMIĆ, „Dobrovoljački pokret jugoslavenskih iseljenika u SAD u Prvom svjetskom ratu“, *Historijski zbornik*, 23-24/1970-1971, 21-43, Ljubo LEONTIĆ, *O Jugoslavenskom odboru u Londonu*, Zagreb, 1961. i dr.

podacima koji se nalaze u spisima sdds-a iz godina 1915, 1916 i 1917.⁷⁴⁴ Ono što je interesantno u njemu jest da su njegovi dijelovi bili pisani na način da se o članovima *Jugoslavenskog odbora* govorilo kao o „patriotima“,⁷⁴⁵ a oni sami su se međusobno takvima titulirali, o njihovim akcijama, željama i težnjama govorilo se afirmativno, govorilo se zatim o „našem narodu“, „našim nastojanjima“ i „našoj stvari“ što je upućivalo na zaključak da se elaborat sastojao od osobnih dnevnčkih zapisa nekog od članova *Jugoslavenskog odbora* ili njemu vrlo bliske osobe. Takav zaključak bi podržavala i rečenice pisane u prvom licu jednine, kao npr. „Naročito bi istaknuo...“. Ako je tome tako, do materijala su austrijske službe vjerojatno došle „ukravši“ ga, fotografirale ga preko noći i original vratile vlasniku bez da je on primijetio samu krađu. Druga mogućnost bila je da je austrijska služba imala svog agenta ili uhodu među redovima samih članova *Jugoslavenskog odbora* koji ih je opskrbljivao dragocjenim podacima. Na žalost, možda i iz razloga visoke konspirativnosti, sam spis ne sadrži podatak o čijem dnevniku bi bila riječ odnosno tko je bio ubačeni agent u Odbor.

Elaborat je sadržavao podatke: o programu i djelatnosti *Jugoslavenskog odbora*, prvim susretima „patriota“ u Rimu, uspjehu prvih povjerljivih akcija, izjavama /proglasima/ hrvatskog odbora protiv grofa Tisze, prvim akcijama pod iseljeništvom /u emigraciji, proklamacijama i pozivima odbora za skupljanjem novca, aktivnostima oko *Jadranske legija*, akcijama izaslanika odbora u Rusiji, istupima Supila u ruskim tiskovinama, osnivanju sekcije *Jugoslavenskog odbora* u Nišu, putu dr. Trumbića u Niš, skupštini u Nišu, talijanskim zahtjevima i plenarnoj sjednici u Parizu, prijemu kod ministra Delcasseea, memorandumu zastupnicima Francuske, Engleske i Rusije, okupljanju cijelog *Odbora* u Londonu, o tome zašto je London odabran kao mjesto stalnog sjedišta *Odbora*, jugoslavenskom manifestu engleskom narodu i parlamentu i njegovim učincima, članovima *Odbora*, prijemu *Odbora* kod engleskog ministarstva vanjskih poslova, ustrojavanja u Londonu, radu na parlamentarnim odborima i sjednicama, novinarskom rada, uredu (tajništvu) *Odbora*, nevidljivom radu i smjeru toga rada (tajnom radu), vezama s ostalim organizacijama, progonu u Austriji, napadima u Americi i sumnjičenjima u Italiji, misijama *Odbora* u sjevernoj i Južnoj Americi, apelima Italiji, Grčkoj, Bugarskoj i o izjavama Srbiji i Rusiji, donacijama odboru iz domovine i Srbije te njihovim simpatizerima i suradnicima.⁷⁴⁶

Prema riječima nepoznatog člana Odbora „još nije došao tren, da sve što su ovi patriote poduzeli i izvršili, bude izneseno u javnost, jer još mnogo koraka, mnogo veza i mnogo dokumenata

⁷⁴⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3521/17.

⁷⁴⁵ Sa austro-ugarske pa time i službene bansko hrvatske točke gledišta oni su bili državni neprijatelji.

⁷⁴⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3521/17, folija 1.

koje moraju ostati tajnima i pored toga čovjek ne može njihove veze s patriotima u zavičaju razložiti, pa je značajno da narod bar u glavnim crtama upozna djelatnost ovih patriota i da na jednom mjestu pronade podatke i dokumente, koji se mogu i moraju učiniti dostupnima. Ovo je time značajnije budući je narod miran, kad zna da svatko tko je spreman na žrtvu vodi brigu o svojoj sudbini i da djelatnost ovih ljudi i sredstva kojima se služe i koja su još kao nužna prepoznaju, isto tako na svojoj strani, uz same sebe, pridonose i sve drugo nužno za zajedničku budućnost. New York, mjesec prosinac 1915. (bez potpisa)⁷⁴⁷.

Osvrnut ćemo se na početak rada *Odbora* u Italiji, članove *Odbora*, skrivene kontakte odbora s političarima i političkim strankama u domovini, njegovim vezama s drugim nacionalnim odborima, progonima njegovih članova u Austro-Ugarskoj te na suradnju sa srbijanskom vladom.

O prvim sastancima „patriota“ u Rimu Elaborat je pisao kako se na početku rata nalazilo svega par poznatih „patriota“ i nekolicina mladih ljudi koji su se slučajno zatekli izvan granica Austro-Ugarske. Ova nekolicina „patriota“ nalazila se na ljetovanjima ili na liječenjima u njemačkim, švicarskim ili talijanskim toplicama. Tako se i dr. Trumbić zatekao slučajno u inozemstvu, a i Meštrović se svega par dana prije početka rata uputio iz Splita za Italiju. Dr. Hinković nalazio se na kuri u Njemačkoj i doduše naslućujući objavu rata, doputovao je u Zagreb na sam dan mobilizacije, tako da je istog dana odlučio neprimijećen otputovati dalje za Italiju. Fran Supilo zatekao se tada na putu u Italiju kao i još nekolicina „patriota“, ponajviše Dalmatinaca. Na početku ovi „patrioti“ nisu znali jedan za drugoga, no malo pomalo počeli su se okupljati, prvo u Veneciji, a potom u Rimu. Neki članovi *Odbora* došli su kasnije iz Austrije, kao npr. dr. Potočnjak, dr. Jedlowski u veljači 1915. M. Marjanović stigao je u travnju 1915., a drugi poput dr. Stojanovića, dr. Županića, Vasiljevića koji su ranije bili prebjegli u Srbiju, pa iz nje kasnije otišli u Italiju. Dok su drugi poput dr. Vošnjaka i Kamenarovića itd., došli iz Austrije još kasnije.

Iz sljedećih riječi bilo je vidljivo postojanje kontakta *Odbora* sa političarima u domovini: „Povezivanje patriota u domovini odvijalo se i dalje i svi oni koji su bili dostojni znati i koji su morali znati, obavješteni su da naš posao dobro stoji kao i da su se predstavnici udruženih sila u razgovorima jasno očitovali, da će naš cijeli narod u slučaju pobjede biti oslobođen i da će imati mogućnost sam izraziti volju da se ujedini u jednu zemlju. Naša stvar ne sreće u ovom trenutku nikakvu veliku teškoću i sve ovisi o uspjehu samog rata“⁷⁴⁸.

⁷⁴⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3521/17, folija 4.

⁷⁴⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3521/17, folija 8.

S obzirom na uzbuđenost talijanske javnosti glede djelatnosti *Odbora*, a u svezi s očekivanim talijanskim ulaskom u rat, njegov rad u Italiji postao je nemoguć, tako da su članovi *Odbora* tijekom travnja 1915. napustili Rim i našli se 30. travnja 1915. u Parizu. Na sjednici koja je održana u hotelu *Madison* neprekidno od jutra do večeri, zaključeno je malom većinom glasova da će *Odbor* nastupiti javno sa svojim programom i imenom. No zaključeno je i da će *Odbor* pored javno poznatih članova imati i tajne članove.⁷⁴⁹

Austrijske sigurnosne službe ustanovile su da su članovi odbora: dr. Ante Trumbić (predsjednik), političar, odvjetnik i bivši zastupnik Carevinskog vijeća i Dalmatinskog sabora te gradonačelnik Splita, dr. Ante Biankini, liječnik iz Chicaga, dr. Ivo de Giulli, odvjetnik iz Dubrovnika, dr. Julije Gazzari, odvjetnik iz Šibenika, don Niko Gršković, svećenik u SAD, dr. Hinko Hinković, odvjetnik u Zagrebu, član hrvatskog Sabora, hrvatski delegat u peštanskom parlamentu i član regnikolarne deputacije, branitelj u zagrebačkom veleizdajničkom procesu, dr. Josip Jedlowski, odvjetnik u Trstu, Milan Marjanović iz Kastva u Istri, novinar, propagator južnoslavenskog jedinstva, Ivan Meštrović, umjetnik, dr. Mića Mičić, odvjetnik i općinski odbornik u Dubrovniku, dr. Franko Potočnjak, odvjetnik, zastupnik hrvatskog Sabora i peštanskog parlamenta, jedan od prvih osnivača južnoslavenskog pokreta, Mihajlo Pupin, rođen u Pančevu, Banat, profesor na sveučilištu Columbia u New Yorku, učenjak, „revni pomagač srpskoj i općoj nacionalnoj stvari“, dr. Nikola Stojanović, odvjetnik u Sarajevu, član ranijeg Bosanskog sabora, Fran Supilo, izdavač *Novog lista* u Rijeci, izabrani zastupnik hrvatskog Sabora i hrvatski delegat u budimpeštanskom parlamentu, borac i političar „prvog reda“ te osnivač i vođa Hrvatsko-srpske koalicije, dr. Niko Županić, iz slovenske Metlike, učenjak, geograf, etnograf.⁷⁵⁰

Nešto kasnije *Odbor* se proširio priključenjem drugih „patriota“ koji su pobjegli iz Austro-Ugarske: dr. Gregorina, tršćanskog odvjetnika, političkog organizatora Slovenaca, dr. Dinka Trinajstića, pazinskog odvjetnika, zastupnika Istarskog sabora, Dr. Bogumila Vošnjaka iz *Görzischen*,⁷⁵¹ učenjaka, člana uredništva slovenskog znanstvenog časopisa *Veda* i docenta zagrebačkog sveučilišta, Čire Kamenarovića iz Kotora, direktora velike Jadranske banke u Trstu, Srđana Tucića, kazalištarca i južnoslavenskog pisca te docenta londonskog sveučilišta.⁷⁵²

Pored navedenih znanih postojao je i još određeni broj članova *Odbora*, čija imena nisu bila utvrđena. „Svi ovi članovi *Odbora*, znani, kao i neznani, bili su odabrani od južnoslavenskog

⁷⁴⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3521/17, folija 34.

⁷⁵⁰ Navedeni predsjednik i članovi potpisali su Manifest *Jugoslovenskog odbora* britanskom narodu i parlamentu od 12. svibnja 1915., koji je potom javno objavljen u britanskim tiskovinama.

⁷⁵¹ Vjerojatno Gorica.

⁷⁵² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3521/17, folija 46-49.

naroda, ali samo iz austrijskog dijela Monarhije. Okolnosti pod kojima živimo i u kojima se *Odbor* sastao, nisu moglo niti dozvoliti bolje predstavljanje našeg podjarmljenog naroda, nego što su u *Odboru* zastupljeni svi dijelovi našega naroda, svih naših poznatih krajeva i svih staleža.⁷⁵³

Odbor je uz svoje središnji ured u Londonu koji je vodio ukupno poslovanje, zadržao u drugim gradovima svoje predstavnike ili urede ili ih organizirao. Tako je na primjer u Rimu zadržao svoje predstavnike, ali bez ureda. U Parizu je osnovan ured kojeg je vodio dr. Hinković, zadužen i za švicarski ured u Ženevi, u kojem su „odvažni mladi nacionalisti“ radili zajedno sa tamošnjim članovima *Odbora*. Taj ured skupljao je sve važne vijesti iz novina i privatnih izvora o odnosima i položaju južnih Slavena u Austro-Ugarskoj. Od početka je pratio strani, a naročito austrijski, ugarski, njemački, švicarski tisak, a tijekom 1915. počeo je pratiti i bugarski te talijanski i izdavati bilten s važnim informacijama. Istodobno održavao je vezu sa prebjecima iz domovine. Taj ured o južnoslavenskom pitanju davao je švicarskom novinstvu informacije i pripremao članke. U Nišu je, sve do njegovog pada, postojao ured, koji je uspostavio vezu sa prebjecima i ratnim zarobljenicima, pored ostalih i u Rusiji te izdavao južnoslavenske publikacije. U Petrogradu je bio osnovan poseban ured, gdje su pod nadzorom članova *Odbora* djelovali austrougarski „odvažni“ ratni zarobljenici koje su Rusi pustili na slobodu. Ovaj ured pratio je ruski tisak i informirao ga, a pored toga skrbio je i o brojnim južnoslavenskim ratnim zarobljenicima u Rusiji.⁷⁵⁴

Posebni pododbor kao uredništvo uređivao je publikacije: brošure, karte i sl. U tom uredništvu nalazili su se Marjanović i Tucić. Primijećen je bio rad predstavnika *Odbora* u Americi koji su do sredine 1915. već organizirali tamošnji rad pa su tako dr. Potočnjak, srpski propovjednik i pisac dr. Nikolaj Velimirović i Marjanović djelovali u Sjevernoj Americi, a dr. Mičić i „mladi nacionalista“ dr. Leontić u Južnoj Americi.⁷⁵⁵

Glede skrivenog rada bila je „značajna skrb *Odbora* da odmah spriječi svaki pokušaj koji bi se želio narodu u domovini nametnuti, a koji bi stremio preustroju Austro-Ugarske i njoj novoj podjeli.⁷⁵⁶

Bile su uspostavljene veze *Jugoslavenskog odbora* u Londonu sa odborima drugih naroda, koji su od rata iščekivali oslobođenje i ujedinjenje.⁷⁵⁷ Nastala je poljska organizacija, ali ona do tada još uvijek nije uspjela okupiti sve Poljake, budući su njihovi međusobni odnosi bili loši imajući

⁷⁵³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3521/17, folija 50.

⁷⁵⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3521/17, folija 63.

⁷⁵⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3521/17, folija 64.

⁷⁵⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3521/17, folija 66.

⁷⁵⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3521/17, folija 67.

u vidu da su dijelovi Poljske uživali određene olakšice (Galicija), dok su drugi pokušavali u ratnim uvjetima olakšati život u podijeljenoj Poljskoj (njemačkoj i austro-ugarskoj okupacijskoj zoni). Česi i Slovaci su od samog početka zajedno radili, isto kao i južni Slaveni te su zahtijevali da se nakon rata osnuje zajednička Češko-Slovačka država, koja bi se sastojala od Češke, Moravske, dijela Šleske i slovačkog dijela Ugarske. *Jugoslavenski odbor* je utvrdio da je u Čeha postojalo nastojanje, da se po mogućnosti između njihove buduće države i južnih Slavena uspostavi teritorijalni koridor koji bi se pružao područjem tadašnje granice između Austrije i Ugarske, kako bi te dvije slavenske države stupile u izravni teritorijalni kontakt. U tom smislu Česi su velevlastima već bili predali memorandum.⁷⁵⁸ Česi i Slovaci svoj posebni narodni savez organizirali su u inozemstvu i 14. svibnja 1915. izdali veliki proglas, kojim su poništili sva prava kuće Habsburg na češke zemlje i najavili borbu za potpunom obnovom slobodne i (teritorijalno) odgovarajuće Čehoslovačke države. Taj proglas potpisali su predstavnici čeških organizacija u Švicarskoj, Francuskoj, Engleskoj, Rusiji i Americi, a prvi potpisnik koji je stajao na čelu pokreta bio je poznati češki znanstvenik prof. T. G. Masaryk, koji je u jesen 1915. izabran za profesora slavenskih disciplina na londonskom sveučilištu. Sa češkim odborom *Jugoslavenski odbor* stajao je u vezi, a u mnogim slučajevima su i zajednički djelovali.⁷⁵⁹

Činjenica je da javno istupanje i djelatnost *Odbora* nije odgovarala Austro-Ugarskoj, njezinim „plaćenicima“, kao ni Italiji i Bugarskoj. Austro-ugarske vlasti su od samog početka prikupljale sve podatke o djelovanju *Odbora* i krajem ljeta 1915. počele su protiv članova *Odbora* podizati optužnice pred sudovima zbog kaznenog djela veleizdaje te konfiscirati njihovu imovinu. Svi članovi, koji su u domovini što posjedovali, ostali su bez ičega jer im je država sve oduzela. Neki, poput dr. Trumbića, Gazzarija, de Giullija i Hinkovića, izgubili su svoje kuće, ostala dobra i uloženi novac, dok su drugi dio imovine te poneki posjed mogli spasiti, ukoliko je promakao konfiskaciji. Službeni listovi u domovini počeli su objavljivati da su oni poznati po svom djelovanju

⁷⁵⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3521/17, folija 68, koncem travnja 1915. Masaryk je predao takav memorandum pod nazivom *Independent Bohemia* (češki *Samostatné Čechy*) ministru vanjskih poslova Velike Britanije Greyju. Masaryk je zamišljao da njegova zemlja čini personalnu uniju s južnim Slavenima, a da njome vlada srpsko-hrvatski kralj ili član ruske dinastije. U tom trenutku još nije bio raspoložen za republiku. Prema članku, Marcel MAHDAL „Masarykovo memorandum britskému ministru zahraničních věcí E. Greyovi Samostatné Čechy“, Portal Moderny dejiny, <http://www.moderni-dejiny.cz/clanek/masarykovo-memorandum-britskemu-ministru-zahranicnich-veci-e-greyovi-samostatne-cechy>, pristup ostvaren 22. 5. 2018. Masaryk je pored novčane pomoći iseljenih Čeha iz Amerike primao i dotacije ruske vlade, stoga je u njegovoj političkoj kalkulaciji kao češki vladar bar do veljačke revolucije 1917. bio i ruski princ, premda počinje kasnije uvoditi i britanskog u igru, dok dinastija Karađorđević kao očito preslaba ispada iz plana, RONGE, *Kriegs*, 267.

⁷⁵⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3521/17, folija 69, poznato je da je Tomaš Masaryk iz Švicarske, posredstvom čeških političara iz Praga, obavijestio Lorkovića i Lukinića, o prilikama u inozemstvu, Eduard BENEŠ, *Svjetski rat i naša revolucija: uspomene i razmišljanja iz doba borbe za slobodu naroda*, Zagreb, 1938, 62, Branka BOBAN, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, Zagreb, 2006, 63.

u *Odboru* te da okušavaju svoju snagu pokušajem javnog djelovanja u inozemstvu, pri čemu je prema domaćem tisku njihov jedini uspjeh bio niz slabih i usiljenih izjava u novinama, kao i pristupanje nekoliko saborskih zastupnika iz Dalmacije. Hrvatski sabor, koji je bio sazvan u ljeto 1915. a kojemu je već bilo poznato djelovanje Odbora, nije se, pa ni na najmanji način, službeno očitovao protiv njegovog djelovanja,⁷⁶⁰ što držimo da je bilo indikativno.

U tom smislu Ivan Peršić navodi da je saznao od samog dr. Ante Pavelića (zubara) kako se u zimi 1915. sastao s emigrantskim političarima u Trstu, a idući susret je s njima ostvario preko Hrvoja, s kojim je Peršić zajedno uređivao list starčevićanske stranke *Hrvat*. Nadalje dr. Pavelić je očekivao razgovor s banom Skerleczom oko nastavka saborskog rada i u ratu, pri čemu je ban upozorio da do toga može doći samo ako bi mu se zajamčilo mirno raspravljanje, lišeno i najneznatnijih momenata koji bi mogli biti iskorišteni po vanjskom neprijatelju protiv Monarhije i njenih saveznika. Zato je zatražio da se Pavelić posavjetuje sa svojim kolegama i javi mu rezultat. Dr. Pavelić razmišljao je da se Sabor ipak ne bi trebao sastati jer je bio u dvojbi, ako bi postupali protiv svojih načela izvrgnuli bi se unutar Monarhije progonima i neugodnostima, a ako bi se izjašnjavali za Središnje vlasti oslabili bi poziciju Trumbića, Supila i ostalih u emigraciji! Po vlastitom priznanju Peršić ga je uspio odgovoriti od toga zalažući se za obnovu rada Sabora u ratnim prilikama, o čemu je dr. Pavelić obavivši konzultacije i s drugim zastupnicima obavijestio bana. Koliko mu je bilo poznato dr. Pavelić i Skerlecz nisu u budućnosti više dvojili oko toga, pri čemu je Skerlecz držao „da će on (dr. Ante Pavelić) i njegovi zastupnički drugovi sami znati, do kud smiju ići a da ne ugroze državne i dinastičke interese“,⁷⁶¹ ni ne sluteći da ujedno nemaju namjere poduzeti ništa što bi oslabilo položaj protudržavnog *Odbora*!

U Americi po tvrdnjama *Odbora* „austrijski agenti zavodili su narod riječima da članovi *Odbora* svojim djelovanjem nastupaju velikosrpski i veleizdajnički“, a cijelu stvar je pogoršavala nakana Antante da južnoslavenske krajeve ustupi Italiji, što se pripisivalo *Odboru*. To je izazvalo teške posljedice. Talijanski agenti u talijanskim tiskovinama, kao i u europskim prijestolnicama neprestano su nastojali prikazati, kako Antanta i Srbija sumnjiče *Odbor* da nastoji raditi u interesu Austrije i Velike Hrvatske, dok je zapravo huškanje Srbije protiv Italije, zbog Dalmacije, koristilo jedino Austriji.⁷⁶²

⁷⁶⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3521/17, folija 70, jedino što je 10. veljače 1917. zastupnik Stjepan Radić pri interpelaciji u saboru naveo da su Supilo, Trumbić i Potočnjak na političkoj stranputici, ali da inače istinito izvješćuju Antantu o prilikama u Hrvatskoj, dok to Tisza ne čini prema kralju, BOBAN, *Stjepan Radić*, 140.

⁷⁶¹ *Ivan Peršić, Kroničarski spisi*, ur. Stjepan Matković, Zagreb, 2002, 189-190.

⁷⁶² Primjer talijanskog spletkarenja je intervju talijanskog novinara Civininija sa srpskim ministrom predsjednikom Pašićem, objavljen u *Corriere della Sera*, Milano, u broju od 23. VIII 1915.

U Južnoj Americi i prije početka javnog djelovanja Odbora, počeli su se skupljati prilozi za južnoslavensku stvar, pri tom su se iseljeni južni Slaveni iskazali s vrlo visokim donacijama. Pored toga bio je objavljen i apel za okupljanjem dragovoljaca kojem se odazvao veliki broj ljudi te su često održavani i sastanci na kojima se mnogo okupljenih oduševljeno prijavljivalo u *Jadransku legiju*.⁷⁶³ Dana 1. kolovoza 1915. u Antofagasti održan je veliki sveopći južnoslavenski zbor koji je okupio predstavnike svih južnoameričkih država u kojima su živjeli južni Slaveni. Usvojili su rezoluciju, kojom su izjavili da svi u južnoj Americi živeći austrijski podanici južnoslavenske nacionalnosti raskidaju sve veze i državnu povezanost sa Monarhijom te da zahtijevaju slobodu, sveukupnost i ujedinjenje. Uz to iskazali su *Jugoslavenskom odboru* svoje potpuno i neograničeno povjerenje. Isto tako bio je značajan skup te rezolucija ranije donesena u Chicagu.

Glede tajne suradnje *Odbora* s političkim strankama u zavičaju *Odbor* je smatrao da u njegovoj domovini pod Austro-Ugarskom nije bilo ni građanskih niti ustavnih prava, a ni narod nije mogao išta raditi po svojoj volji, niti se njegovo mišljenje uzimalo kao mjerodavno. Slobodni su bili samo oni pojedinci i grupe koje su bili prisiljene van otići i tamo djelovati. Političke stranke u pravom smislu te riječi po shvaćanju *Odbora* nisu postojale, odnosno smatralo je da nema stranaka budući nije bilo ni ustavnih prava,⁷⁶⁴ a da su u domovini za pravo iznošenje narodnih razmišljanja bili mjerodavni samo oni ljudi, koji su se i do tada iskazali kao „pravi“ narodni zastupnici. „Oni su bili podučeni o tome, što je *Odbor* u ime naroda zahtijevao i što radio. Najveći dio ovih ljudi bio je dobro upoznat sa programom i radom *Odbora* u tajnosti, budući su bili prisiljeni i nadalje se sami snalaziti, kako su najbolje znali i umjeli, djelujući u svoje ime, kao i u ime naroda, dok je *Odbor* promatrajući događaje izvana mogao najbolje vidjeti i procijeniti što bi bilo nužno i najbolje za poduzeti.“⁷⁶⁵

„Sve najbolje i nacionalno svjesno, od srpskih, hrvatskih i slovenskih stranaka u domovini, osim jedino hrvatskih frankovaca i jednog dijela od Beča ovisnih klerikalaca u Kranjskoj,⁷⁶⁶ iskazale su odobravanje,⁷⁶⁷ premda ne javno, kako je smjer djelovanja i djelatnost *Odbora* dobra,

⁷⁶³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3521/17, folija 74.

⁷⁶⁴ Ova je ocjena definitivno bila prestroga. Mogla se tada odnositi na Dalmaciju, ali ne i na bansku Hrvatsku.

⁷⁶⁵ Slutnje austrijskih vlasti da su postojali kontakti između političke neprijateljske emigracije i političara u Austro-Ugarskoj ovime je *Jugoslavenski odbor* potvrdio kao točne.

⁷⁶⁶ Slovenska ljudska stranka pod vodstvom Ivana Šušteršiča, slovenskog političara i odvjetnika (1863-1925), konzervativnog kršćanskog socijalista, od 1896. do 1918. s manjim prekidima poslanika u Državnom zboru Kranjske, a od 1912. do 1918. njenog zemaljskog poglavara, poslanika i u bečkom Carevinskom vijeću gdje se zalagao za uvođenje općeg biračkog prava i prije rata surađivao s Česima i Ukrajincima, osnovao Katoličko političko društvo i bio jedan od osnivača navedene stranke iz koje je istupio 1917., zbog njenog otklona od ideje ostanka slovenskih zemalja unutar habsburškog okvira, radi čega je osnovao dvije nove stranke, no time je okopnila njegova politička moć.

⁷⁶⁷ Težnja vojske da se uvede vojna uprava u Hrvatskoj ovime postaju potpuno razumljiva. S jedne strane pretežni dio hrvatskih parlamentarnih stranaka javno je „lojalno“ djelovao u okviru Austro-Ugarske, a s druge strane, tajno, odobravao rad Odbora koji se zalagao za raskid državnih sveza Hrvatske s Austrijom i Ugarskom, promjenu

te je *Odbor*, kako od samog svog početka, tako i nadalje, primao mnoge znakovite vijesti o takvom povlađivanju, što ga je hrabrilo u njegovu radu, štoviše izričite punomoći čak i od ljudi i organizacija od kojih bi se inače očekivao drukčiji pogled na stvari.⁷⁶⁸

„Danas bi i mogli i smjeli imena još nekolicine javno obznaniti, ali *Odbor* drži da su oni toliko velikog značaja da u svojoj stvarnoj djelatnosti i u budućim konačnim akcijama, trebaju zadržati položaj narodnog zastupnika (te stoga njihova imena još javno ne objavljuju), pri čemu su ti pojedinci podučeni ne samo o djelatnosti *Odbora*, već preko *Odbora* i s uputama državnika (Antante) velevlasti koji su s *Odborom* u diplomatskim vezama. Naročito možemo istaći da *Odbor* uživa odlučnu podršku i odobravanje važnih Hrvata Stranke prava, kao i najboljih dijelova hrvatsko-slovenskih katoličkih duhovnika. Do daljnjega ne možemo ništa više o tome reći“. Prema Peršiću, već smo opisali tajne kontakte dr. Ante Pavelića u zimi 1915. sa emigrantskim političarima, prvo neposredne, a potom preko Hrvoja u Trstu, za koje su južnoslavenskim emigrantskim političarima bile nužne lažne putovnice.

Neovisno o *Jugoslavenskom odboru*, grupa hrvatskih i slovenskih svećenika te aktivnih vjernika laika i političara, sastavila je dokument poznatiji pod nazivom Riječka spomenica koji je govorio o položaju hrvatskog naroda te njegovoj budućnosti i Austro-ugarskoj monarhiji. Taj dokument su krajem ožujka ili početkom travnja 1915. u Rimu papi Benediktu XV. predali Josip (Jozo) Milošević, provincijal franjevac konventualaca s otoka Cresa i Bernard Škrivanić, gvardijan kapucinskog samostana u Rijeci, bliski krčkom biskupu Mahniću. Nakon papine audijencije sreli su se u Rimu i sa Antom Trumbićem. Znajući njihovo razmišljanja, ali i svjestan pregovora Antante s Italijom papa je upozorio hrvatske svećeničke predstavnike da je Rusija izdala Hrvate te da im prijeti opasnost u slučaju okretanja prema ruskom, a time i srbijanskom Istoku. Franjevci su doduše na to upozorili Trumbića, ne navodeći mu izvor informacija, no Trumbić im nije povjerovao, imajući potpuno povjerenje u rimskog ruskog poslanika koji ga je uvjeravao u suprotno.⁷⁶⁹

Glede ovdje spomenutih veza *Odbora* sa domovinom valja istaći da je tijekom rujna 1915. godine u Švicarskoj pristaša starčevićanaca dr. Fran Barac, profesor teologije, katolički svećenik Zagrebačke nadbiskupije i rektor Sveučilišta u Zagrebu stupio u tajne kontakte s *Jugoslavenskim odborom* i to Hinkovićem, Trinajstićem i B. Markovićem. Posrednik za prvi sastanak bio je izvjesni učitelj Zec, emigrant iz Lovrana koji je živio u Ženevi, a bio je Hinkovićev znanac. Njegovu adresu

suverena – kuće Habsburg i ujedinjenje teritorija do tada pod Austro-Ugarskom s neprijateljskom državom – Srbijom. U smislu kaznenog prava bilo je riječ o veleizdaji.

⁷⁶⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3521/17, folija 78.

⁷⁶⁹ Jure KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 335-338, usporedi: Zlatko MATIJEVIĆ, „Tajna diplomatska aktivnost o. Jozе Miloševića“, u zborniku *Posljednjih sto godina (1907.-2007.)*, svezak 2., ur. Ljudevit Maračić, Zagreb, 2009, 363-379.

Barac je dobio od dr. Petra Rogulje, urednika katoličkog lista *Novine*. Dr. Barac zatražio je i dobio putnicu za navodni oporavak u kupalištu Brunnen u Švicarskoj prije nastupa na rektorsku dužnost. Sa članovima *Jugoslavenskog odbora* sastao se 7. rujna i 15. te 16. rujna 1915. u mjestu Vitznau kod Luzerna, u hotelu *Terminus*.⁷⁷⁰

Barac je tada obavijestio *Jugoslavenski odbor* da su napredni (projugoslavenski) nacionalni elementi među svećenstvom stvorili mrežu koja je preko zagrebačkog župnika svetog Marka dr. Svetozara Rittiga utjecala na nadbiskupa Bauera u nacionalnom smjeru. Pri tom susretu Barac je bio uvjeren da je Boža Marković govorio u ime srbijanske vlade. Marković je zaista korespondirao s Pašićem, ali oni nisu dijelili iste stavove. Za razliku od radikala Pašića, Marković je bio liberal, sklon razgovoru, ali isto centralistički usmjeren. Barca su ipak zabrinjavali položaj katolika u budućoj državi, forma ujedinjenja i unutarnje uređenje te planirane buduće monarhije na čelu s dinastijom Karađorđević – centralizirane ili decentralizirane. Priželjkivao je da se prvo ujedine hrvatske zemlje, Petar Karađorđević okruni za hrvatskog kralja i Hrvatska kao takva sporazumno sa Slovenijom i Srbijom uđe u zajedničku državu. Tim je potvrđeno da su starčevićanci već u rujnu 1915. razmišljali o ujedinjenju sa Srbijom, izvan Austrije, pri čemu moramo imati na umu da se njihov predsjednik dr. Mile Starčević zbog bolesti sve više udaljavao iz aktivne politike.

Prema Paulovoj stajalište HSK tada uopće nije zabrinjavalo srbijansku vladu jer je njezino projugoslavensko mišljenje bilo izvan svake sumnje, ali im je bilo zanimljivo pokušati pridobiti starčevićance. Barac je Markoviću tvrdio da su i oni evoluirali jer je Ante Pavelić (zubar) koji je sve više zamjenjivao dr. Milu Starčevića ispred dr. Radovana Markovića u Zagrebu izjavio: „da bi on, ako bi to moralo biti, radije postao Srbinom nego podanik Austro-Ugarske monarhije“, pri čemu se nadao da će se prilike sa Srbima „ipak udesiti tako da će i jedni i drugi, tj. Hrvati i Srbi, biti zadovoljni.“ Barac se nadao sporazumnom ujedinjenju na ravnopravnoj osnovi, dok je *Jugoslavenski odbor* u tom trenutku isticao prije svega potrebu da se prvo ostvari oslobođenje i potom ujedinjenje, ne ulazeći pri tom u pitanje načina ujedinjenja kako ne bi morali Barcu elaborirati sve nesuglasice sa srbijanskom vladom.

Barac se vratio u zemlju uspjevši prokrijumčariti zabilježbe sastanka sa *Jugoslavenskim odborom*, umiren sa informacijama koje zapravo nisu bile sasvim točne, ali su mu bile tako predočene da se i starčevićanci kao stranka izvan HSK, zagrije za ideju stvaranja države zajedno sa Srbijom. Ostaje pitanje da su starčevićanci tijekom rata znali za centralističke namjere srbijanske

⁷⁷⁰ Danas *Hotel Terrasse am See*.

vlade kako bi se postavili.⁷⁷¹ U svakom slučaju Barac je povjerovao da su Markovićeve ideje odgovarale vladajućem političkom raspoloženju u Srbiji, pa da je sukladno tome i Srbija željela ujedinjenje na ravnopravnim osnovama. Iz toga trebamo izvući pouku da se na neprovjerenim pretpostavkama ne smiju stvarati zaključci, osobito ne oni iza kojih bi trebali slijediti politički potezi s dalekosežnim posljedicama. Bila je to fatalna pogreška. Pored toga dio informacija su članovi Odbora zatajili Barcu ne želeći mu govoriti o već postojećim sukobima sa srbijanskom vladom, kako ne bi narušili njegov entuzijazam, kao i ideju ujedinjenja kod političara u domovini.

Dr. Barac otputovao je drugi put u Švicarsku u kolovozu 1917. Sreo se s dr. Trumbićem posredstvom dr. Gmajnera. Prije toga Trumbić je održao sastanak s dr. Rittigom. Mjesec prije toga *Jugoslavenski odbor* i srbijanska vlada postigle su Krfsku deklaraciju, a u svibnju 1917. češki i jugoslavenski zastupnici u Carevinskom vijeću donijeli su deklaracije koje je zapravo inicirala češka *Maffia (Tájny vybor)*. U Zagrebu je još ranije 10. ožujka 1917. umro dr. Mile Starčević, a pod novim vodstvom starčevićanci su 5. lipnja 1917. priznali Srbe, odstupili od velikohrvatskog programa Ante Starčevića i pristali uz bečku deklaraciju Južnoslavenskog kluba. Slovenci, tada još osobito dr. Korošec, zabrinuti zbog položaja slovenskih zemalja zalagali su se za ideju ujedinjenja južnih Slavena, pa makar i unutar Austro-Ugarske u trijalističkoj kombinaciji. HSK je bila rezervirana prema tome, jer je zastupala dualizam i nije pristajala na ujedinjenje južnih Slavena u monarhiji čak ni iz taktičnih razloga, kao Slovenci, kako drži Paulová – koji su priželjkivali prvo trijalizam, pa onda jednog dana i potpunu neovisnost.

Barac je u Zagrebu od 1915. do 1917. složio užu skupinu koje je radila na razvoju jugoslavenske ideje, pored njega u njoj su bili Vjekoslav Spinčić, dr. Ante Pavelić i dr. Ivan Lorković, tada još član HSK. Ova aktivnost Lorkovića mogla bi upućivati da je Krizman ispravno smatrao kako je njegov istup iz HSK 1918. bio dogovoren s Pribićevićem, a mi bismo dodali još i zato jer je aktivnošću u Barčevoj grupi, zbog njenih veza s *Jugoslavenskim odborom* protiv čijih članova su bile podignute optužnice radi veleizdaje, Lorković ugrožavao HSK, ako bi ostao u njemu.

Zbog Krfske deklaracije i zabrinutosti oko gubitka Rusije kao zaštitnice Slavena, dolaska Karla I. (IV.) na prijestolje s vjerojatnom posljedicom reforme Monarhije, kao i mogućeg stvaranja Velike Srbije, Barac odlazi ponovo u Švicarsku s uputama M. Laginje, V. Spinčića, A. Pavelića, I. Lorkovića, I. Peršića i svih drugih osim frankovaca. Sastao se u kolovozu 1917. u Laussanei s Trumbićem i B. Markovićem. Tražio je prvo ujedinjenje hrvatskih zemalja, zatim razgraničenje sa

⁷⁷¹ PAULOVÁ, *Jugoslavenski odbor*, 351-358.

Srbijom i naposljetku ulazak Hrvatske u realnu uniju sa Srbijom i Slovenijom. Trumbić ga je nastojao od toga odgovoriti jer da Srbi nikada na to ne bi pristali. Barac je upozorio da hrvatski narod želi vidjeti „oživotvorenu hrvatsku državu i hrvatskog kralja jer inače ne će osjetiti da je uistinu slobodan.“

Napokon, Trumbić je uspio „obraditi“ Barca tako da je on pristao na zajedničku decentraliziranu državu s određenom legislativnom autonomijom unutarnjih zemalja. Boža Marković upozorio je Pašića, na temelju razgovora s Barcem, da HSK nije mislila onako kako je javno nastupala već da su zapravo bili na liniji razmišljanja starčevićanaca, a da je zbog odnosa sa Ugarskom morala voditi oportunističku politiku. „Bolje je da Koalicija bude tu, nego frankovci, ..., stoga su starčevićanci u teškim časovima u saboru imali obzira prema koaliciji, ... narodu je nesimpatičan oportunizam koalicije, ... na eventualnim izborima ne bi mogla računati na većinu.“

Prof. Marković razgovarao je s Barcem. Nastojao je djelovati na njega da pitanje unutarnjeg uređenja buduće države ostavi konstituenti, tako da su Trumbić i Marković uspjeli pridobiti Barca za Krfsku deklaraciju. Time su se starčevićanci odrekli državotvornih aspiracija i opredijelili za integralno ujedinjenje, ali je ostalo vidljivo da bi jači centralizam izazvao sporove, što je upravo i predstavljalo sjeme razdora nove države posađeno u samoj ideji njenog nastanka, budući je Hrvatima pitanje decentralizacije bilo vrlo bitno, kako je i pokazao kasniji tijek događaja. Znakovito je da se Barac nije zabrinuo zbog Supilovog disidentstvo koje mu je tada već moralo biti poznato glede činjenice da je Supilo istupio iz Odbora godinu ranije tj. još 5. lipnja 1916. godine.

Po Paulovoj, situacija za *Jugoslavenski odbor*, a po nama ni za srbijansku vladu nije bila toliko opasna, u slučaju da ne uspiju pridobiti starčevićance, jer su se kasnije i HSK pa i druge stranke opredijelile za ujedinjenje bez ograde.

U Sjevernoj Americi, za razliku od primjerice Južne koja je kao i *Jugoslavenski odbor* prihvatila Krfsku deklaraciju, Hrvati su je pod utjecajem Wilsonovih ideja i ruske revolucije dočekali rezervirano.⁷⁷²

⁷⁷² PAULOVÁ, *Jugoslavenski odbor*, 351-358, o Barcu vidi: Ivica ZVONAR, *Mons. Dr. Fran Barac (1872.-1940.). Život i djelo*, Zagreb, 2012., a o kontaktima Barca sa *Jugoslavenskim odborom* vidjeti: Ivica ZVONAR, „Prilog za životopis i bibliografiju radova mons. Dr. Frana Barca“, *Senjski zbornik*, broj 31, 2004, 79-94, 83, pri čemu Zvonar dodaje da je Barac 1917. posjetio i srpski Pressbiro u Švicarskoj, usporedi i Bogdan KRIZMAN, „Povjerljive veze između Jugoslavenskog odbora i domaćih političara za I. svjetskog rata“, *Historijski zbornik*, XV, 1962, 217-229. Krizman pored Barca i Rittiga dodaje kao posrednike Lava Hoića i jednu neimenovanu gospođu, kao i korištenje šifriranih pisama slanih na posrednike te osobne kontakte sa usputnim gostima iz domovine u Švicarskoj i obratno. I bosanski političar Danilo Dimović pojavio se u Švicarskoj, ali u dvojakoj ulozi, s jedne strane ispitujući mogućnost separatnog mira za bečke vlasti, a s druge strane šiteći interese BiH Srba, podredno i srbijanske, dok je Šušteršič posjećujući Švicarsku zastupao stajališta potpuno suprotna *Jugoslavenskom odboru*. Političare u domovini zanimalo su informacije o tome koje akcije da provode ili ne provode kako ne bi nanosili štete politici *Jugoslavenskog odbora*.

Krizman je primijetio i da su austro-ugarske vlasti shvatile kako je tijekom rata postojao kanal kojim su se financirale češke i moguće hrvatsko-slavonske novine da bi objavljivale plasirane članke antidržavne propagande, kao i nepovoljne vijesti iz inozemstva, ali nisu do kraja rata uspjele razjasniti način kako se to radilo.⁷⁷³

Barac je još jednom posjetio Švicarsku i *Odbor* te razgovarao s dr. Ivanom Gmajnerom, članom sekcije *Jugoslavenskog odbora* u Ženevi, 5. rujna 1918. o međunarodnim odnosima i vezama buduće države, mogućoj budućoj državi kao republici na čelu s dr. Trumbićem, s obzirom da je u zemlji vladao kaos, a nije bilo sigurno imaju li više Karađorđevići autoritet nakon ruske listopadske revolucije i Wilsonove politike.⁷⁷⁴ No kako nisu bili sigurni je li narod spreman za republiku, pojavio se i prijedlog da bi mogući monarh bio jedan od britanskih prinčeva. Za političke prilike u zemlji Barac je iznio sumnju kako je opozicija Srđana Budisavljevića i Valerijana Pribićevića fingirana glede toga da je Srđan Budisavljević i dalje vrlo čvrsto povezan sa Svetozarom Pribićevićem. A pored toga kad su dr. Ivan Lorković i dr. Đuro Šurmin istupili iz Koalicije u lipnju 1918., Budisavljević im je zaprijetio da će se vratiti u Koaliciju ako bi se Lorković i Šurmin pridružili starčevićancima. Gmajner je, pored navedenog izvijestio Trumbića kako će se u zemlji nacionalna koncentracija provesti poslije Barčevog povratka, jer se čekao pristanak HSK da joj se pridruži. Lorković se prema Barcu, pribojavao Pribićevićeve glavne uloge kako ne bi „iskoristio fakat narodnog jedinstva za separatističke srpske ciljeve, kao što su to Srbi vični raditi.“ No Barac je Trumbiću preko Gmajnera ipak prosljedio nekoliko Pribićevićevih pitanja. Među njima u kojem momentu bi Koalicija trebala otvoreno istupiti, kako bi se trebala držati ako Beč ponudi Hrvatskoj pripojenje Dalmacije te Bosne i Hercegovine, kakav je stav oko dinastije Karađorđević jer „on (Pribićević) kao za nju nije raspoložen“, misli li se na kakvu vezu s Mađarima i kako se zamišlja unutarnje uređenje Jugoslavije. Naposljetku, Svetozara Pribićevića privatno je zanimalo kako mu je brat Milan, što je Gmajner znao pa je odmah odgovorio Barcu da se Milan Pribićević tada nalazio u Solunu, ali da je bio neraspoložen jer srbijanska vlada nije htjela prihvatiti njegove prijedloge oko organizacije aktivnosti u Americi.⁷⁷⁵

Nakon što je proglašeno ujedinjenje, inženjer Josip Turić iz Züricha 22. prosinca 1918. poslao je pismo Trumbiću u kojem je rekao da je tijekom rata do tada poslao mnogo pisama i brzojava Barcu i svojem ocu Đuri Turiću u Zagrebu (kasnijem povjereniku Narodnog vijeća Države

⁷⁷³ KRIZMAN, „Povjerljive veze između Jugoslavenskog odbora i domaćih političara za I. svjetskog rata“, 225.

⁷⁷⁴ Austrijska vojna obavještajna služba saznala je početkom rujna 1918. da je svećenik zagrebačke nadbiskupije pod navodnim imenom Maitzner tada posjetio Gmajnera te se čak sastao i s Trumbićem, ali nisu uspjeli utvrditi njegov identitet.

⁷⁷⁵ KRIZMAN, n. dj., 226.

Slovenaca, Hrvata i Srba za pučku štampu, a pojavljuje se i kao Jure) i to sve po Gmajnerovim uputama te da i nadalje stoji Trumbiću na raspolaganje za potrebe povjerljivog dopisivanja, budući su on i njegov otac raspolagali sa šiframa za dopisivanje za sve političke stranke, kao i za mnoge osobe, pa bi zato mogao u Zagreb javiti i najdelikatnije stvari. Primjerice Trumbića se u konspirativnom dopisivanju zvalo „bubnjarom“. Trumbiću to više nije bilo potrebno jer se kao ministar vanjskih poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca mogao služiti redovnim diplomatskim kanalima povjerljivog dopisivanja.⁷⁷⁶

Naprijed smo obradili tajne veze *Odbora* sa Strankom prava, pa i s HSK, dok se podrška i odobravanje „najboljih dijelova hrvatsko-slovenskih katoličkih duhovnika“ u koju se mogla uključiti i spomenuta aktivnost Barca i Rittiga, ogledala u tome što je Barac tvrdio da je osim ponekog isusovca koji nije bio porijeklom Hrvat, čitavo katoličko svećenstvo na čelo s nadbiskupom Bauerom mislilo nacionalno (projugoslavenski), nadalje da su osobito napredni elementi stvorili mrežu preko koje su surađivali te da su preko Rittiga kao bivšeg nadbiskupovog tajnika trajno utjecali na nadbiskupa. Barac je *Odbor* upozorio i na list katoličkog svećenstva u Zagrebu *Novine* koje su ranije izlazile u Rijeci pod imenom *Riječke novine*, ali je njihovo izdavanje u Rijeci obustavljeno zbog proslavenskog pisanja pa su nastavile izlaziti u Zagrebu pišući u još nacionalnijem duhu. Iz toga je *Odbor* izveo zaključak da se po pitanju stava Crkve ne treba ničega bojati i da Barac jamči za nacionalno mišljenje klera u velikoj većini. Ti podaci o narodnom duhu u katoličkom hrvatskom svećenstvu potpuno su se slagale s informacijama koje je ruski poslanik u Rimu prikupio od novinara Svatkovskog. Poslanik je 22. travnja 1915. poslao brzojav u Petrograd u kojem je ministru vanjskih poslova Sazonovu javio o posjeti Rimu jednog od dalmatinskih franjevačkih provincijala Miloševića i kapucina Škrivanića, nećaka riječkog kapucinskog provincijala, koji su u razgovoru u proljeće 1915. povjerali Svatkovskom da su prema njima sve jugoslavenske stranke u Monarhiji težile njenoj potpunoj i konačnoj likvidaciji. Škrivanić je čak za Supila, koji je ranije u Rijeci bio politički antiklerikalno nastrojen, rekao da podržava njegov program. „Slavenski osjećaji katoličkih duhovnika toliko su silni da izlaze potpuno u susret priznanja pravoslavne dinastije.“ Nadalje se u brzojavu javljalo da se u Rijeci tijekom ožujka 1915. održao skup viđenijih klerikalnih političara iz jugoslavenskih zemalja, osim Šušteršiča, s kojim su prekinuli veze i bez Bosanaca jer su imali putnih zapreka. Na sastanku su dogovorili da im je zajednički cilj da hrvatske i slovenske zemlje u svakoj kombinaciji ostanu nerazdijeljena cjelina. Skup je izrazio i zajedničku želju koja je trebala ostati tajnom, da Hrvati i Slovenci uđu sa Srbima u jednu jugoslavensku državu pod dinastijom Karađorđević, a Italiju su smatrali glavnim

⁷⁷⁶ KRIZMAN, n. dj., 228-229.

neprijateljem jer je težila razdijeliti južne Slavene.⁷⁷⁷ Time smo opisali povjerljive veze *Odbora* s domovinom.

Odbor je bio vrlo zadovoljan i s podrškom te odobravanjem „najboljih dijelova hrvatsko-slovenskih katoličkih duhovnika“, kao i Barčevim vijestima, koji je i kao svećenik i kao pravaš (milinovac), još 1915. preko Hinkovića izvijestio *Odbor* o raspoloženjima pravaša i katoličke hijerarhije glede mogućeg ujedinjenja na monarhijskom jugu. On je sa zadovoljstvom priopćio *Odboru* da su se gotovo svi čimbenici u Hrvatskoj počeli zgušnjavati oko ideje ujedinjenja.⁷⁷⁸

Na marginama susreta *Odbora* s predstavnicima hrvatskih političkih stranaka i katoličkih duhovnika valja zabilježiti da je u ljeto 1915. i 1916. moguće došlo i do tajnih susreta zagrebačkog sveučilišnog profesora Vinka Kriškovića, u ime starčevićanaca, za vrijeme njegovih tradicionalnih švicarskih ljetovanja s predstavnicima *Odbora*. Je li i kasnijih godina, nakon što je Krišković postao hrvatski podban dolazilo do takvih susreta nije poznato, a on sam nerado je govorio o toj temi.⁷⁷⁹

Odbor je nadalje smatrao da se „mogao s punim pravom nazivati opunomoćenim zastupnikom cijelog porobljenog i ušutkanog naroda u domovini“ te je za sebe tvrdio da mu je „sve, što je najbolje i prosvijetljeno među emigrantima pristupilo“, što je dokazivalo ne samo pisanje američkog tiska, već i mnoštvo velikih narodnih skupština i njihovih rezolucija od početka rata, među kojima su naročito isticali veliku narodnu skupštinu u Chicagu i sveopće okupljanje u Antofagasti.

Odnos sa Srbijom i Crnom Gorom je za razliku od odnosa sa službenim vlastima „porobljene domovine“ cijenio iz razloga što su Srbija i Crna Gora predstavljale slobodni narod te ga na međunarodnoj sceni na diplomatski i vojni način zastupale pred prijateljskim silama, kako za svoje domicilno stanovništvo tako i za njegove „porobljene dijelove“.⁷⁸⁰ *Odbor* je smatrao da je Srbija sve poduzimala, što je pomagalo ostvarenju ideje, zbog koje je borba i započela, ideje oslobođenja i ujedinjenja svih Srba, Hrvata i Slovenaca, pa se tako i *Odbor* držao odgovornim u svakom pogledu podržati borbu, djelatnost i nastojanja Srbije i Crne Gore. Nastojao je na svim velikim političkim pitanjima raditi u potpunom skladu sa predstavnicima Srbije i to na temelju svojih programskih načela, za koja načela je držao da i srbijanska vlada prihvaća kao podobna. Usprkos tome stajalište *Odbora* bilo je da srbijanska vlada nije mogla očekivati od njega nešto što

⁷⁷⁷ PAULOVÁ, *Jugoslavenski odbor*, 106-107.

⁷⁷⁸ Zlatko MATIJEVIĆ, „Katolička crkva u Hrvatskoj i stvaranje jugoslavenske države 1918-1921 godine“, *Povijesni prilozi*, 5/1986, 1, 1-93., 10-11, KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 339., PAULOVÁ, navedeno djelo, 107-111, Josip HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, 2 svezak, Zagreb, 1990. reprint izdanje, 350-351.

⁷⁷⁹ HORVAT, *Hrvatski panoramikon*, 76.

⁷⁸⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3521/17, folija 79.

bi i samom *Odboru* bilo neprihvatljivo. Srbija i Crna Gora često su morale u svom djelovanju taktično izabrati takvu vrstu i umijeće djelovanja, kod kojih *Odbor* nije bio vezan nikakvim diplomatskim obzirima, dok s druge strane *Odbor* nije raspolagao sa sredstvima kakva su stajala na raspolaganju Srbiji kao državi. Na drugoj strani *Odbor* je morao biti neovisan, sve dok ne poluči uspjeh priznanja nacionalne stvari od svijeta. Takav proces bi, da je *Odbor* bio „obična agentura Srbije i Crne Gore“ mogao samo promatrati (a ne u njemu i aktivno sudjelovati). *Odbor*, kao i Srbija bili su stajališta, da su sam narod koji je bio pod austrijskim gospodstvom, kao i *Odbor* koji je predstavljao taj narod, nastojali i željeli, ujedinjenje s srbijanskim i crnogorskim narodom. Zato je *Odbor* nastojao da taj srbijanski i crnogorski narod u najmanjoj mogućoj mjeri daje prilog žrtvi za slobodu, a da sam *Odbor* iz vlastitih sredstava ili preko njega prikupljenih sredstava vodi akciju za oslobođenje, budući je samo tako bilo moguće polučiti narodno ujedinjenje kao zajednički čin. A ne na način da bi pojedini za nešto sve žrtvovali, dok drugi ne bi činili ništa. Po shvaćanju *Odbora* taj njegov „samožrtvujući stav“ uočila je i Srbija te uzela u obzir, zajedno s predstavnicima velevlasti od kojih *Odbor* nije tražio „ništa drugo osim pravednosti“.⁷⁸¹

Od značajnih stranaca kao suradnici *Odbora* utvrđeni su talijanski književnik Guiseppe Prezzolini, Francuzi – pisci Loiseau, Herbet, prof. Berard, povjesničar Denis. U Rusiji je *Odbor* koristio srbijanske i crnogorske kontakte.⁷⁸² Od Britanaca to su bili Seton Watsona (Scotus Viatora), novinski urednik *Times-a* W. Stead te znanstvenik Arthur Ewans i dr.⁷⁸³

Sredstva za rad pristizala su od iseljništva, a sam *Odbor* je uočio „da je samo Južna Amerika pokazala da shvaća položaj *Odbora* i da cijeni do sada postignute njegove uspjehe“ jer je iz Južne Amerike bilo do tada prikupljeno najviše novčanih sredstava, dok je iz Sjeverne Amerike bilo znatno manje priloga.⁷⁸⁴

Ostala saznanja o radu *Jugoslavenskog odbora*, austro-ugarskom sigurnosnom sustavu pristizala su iz brojnih izvora - obavještajnim radom u brojnim slučajevima praćenja djelatnosti

⁷⁸¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3521/17, folija 80.

⁷⁸² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3521/17, folija 81.

⁷⁸³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3521/17, folija 82.

⁷⁸⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3521/17, folija 84. Nakon osnivanja *Jugoslavenske narodne obrane* 23. siječnja 1916., do tada znatno ovisan o financiranju od Kraljevine Srbije, *Jugoslavenski odbor* postaje postupno financijski gotovo potpuno nezavisan, jer su njegovo financiranje preuzeli južnoamerički Hrvati, Slovenci i Srbi. Prije toga *Odbor* se pored pomoći srbijanske vlade, dijelom financirao kroz potpore rodbine i prijatelja svojih članova te njihove vlastite imovine (neki od članova bili su osobno imućni, no financirali su se vlastitom imovinom u mjeri i vremenu mogućeg, budući im je imovina u Austro-Ugarskoj bila stavljena pod državni sekvestar trenutkom saznanja da rade za *Odbor*), Dragovan ŠEPIĆ, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije* (I-III), Pula-Rijeka-Rovinj, 1989., svezak II, 14, BOBAN, *Stjepan Radić*, 199., vidi i Ljubo LEONTIĆ, *O Jugoslavenskom odboru u Londonu*, Zagreb, 1961.

pojedinaca, praćenjem tiska u neprijateljskim i neutralnim zemljama, diplomatskim kontaktima, a sve prikupljeno je, s ponekim novim saznanjem zapravo potvrđivalo navode utvrđene elaboratom.

Možemo primjerice istaknuti izvješće Vojnog zapovjedništva Zagreb 4. kolovoza 1915.⁷⁸⁵ SDDS-u o tome da je redakcija *Hrvatske* - lista Stranke prava (frankovci) dobila pismo iz Ženeve o radu *Jugoslavenskog odbora* (objavljeno 31. srpnja 1915. u *Hrvatskoj*, br. 1123 pod naslovom *Južnoslavenski odbor (komitet) u radu, Ženeva 15.7.1915.*) Pisac je bio duhovnik zagrebačke nadbiskupije čiji je identitet vojska tajila, koji je školske godine 1914/15 bio u Rimu radi studija, no po izbijanju rata s Italijom preselio se u Ženevu te se „poput Fausta“ priključio *Jugoslavenskom odboru* kako bi pratio njihov rad. U pismu se govorilo o veleizdajničkoj aktivnosti *Jugoslavenskog odbora*, o aktivnostima skulptora Meštrovića, njegovoj londonskoj izložbi, kao i tome da ga se malo predstavlja kao Hrvata, a malo kao Srbina, a svakako kao predstavnika južnoslavenske umjetnosti. Zatim o proslavi stogodišnjice rođenja biskupa Strossmayera, aktivnostima „Slavosrba“⁷⁸⁶ poput Marohnića koji je uspio od kanadskih vlasti isposlovati oslobođenje dijela ratnih zarobljenika koji su radili u tvornicama streljiva, zatim o aktivnostima i planovima Engleske i Francuske da u suradnji s Česima organiziraju dragovoljačku legiju, ali i bez Čeha, *Južnoslavensku legiju*. Čak su i u Novom Zelandu postojale aktivnosti po tom pitanju.⁷⁸⁷ Opisane su aktivnosti *Odbora* poduzete u Južnoj Americi za prikupljanje novca kao i dragovoljaca za *Legiju*. Njih je trebao obučavati srbijanski časnik Milan Pribičević.⁷⁸⁸ Nadalje o pridruženju Milana Marjanovića *Odboru* u Londonu, zatim o aktivnostima Potočnjaka te Supila, njihovim putovanjima u Ameriku, Niš i Pariz, gdje su razgovarali s „krupnim zvjerkama“ Delcasséom, Izwolskim, Poincaréom. O susretu izaslanstva *Odbora* s engleskim ministrom Cruveom, kao i djelovanju *Odbora* kroz povjerenike u Nišu, Sjevernoj Americi – Pupinu, Biankiniju i Grškoviću, Južnoj Americi – dr. Mičiću, Parizu – Hinkoviću, Rimu – Bakotiću, Rusiji – Potočnjaku. Opisan je i rad *Odborovog* Pressbureau kojeg je vodio Marjanović – „majstor stotinu zanata“. Autor je radi ilustracije naveo vladajuće razmišljanje u krugovima emigrantskih „Slavosrba“, prema jednoj zgodi kada je jednom od njih naveo da hrvatski narod ne želi Srbijance, a odgovoreno mu je da ih aristokrati, veleposjednici i Židovi ne žele, ali da ih običan narod želi jer je smatrao da s njima dolazi demokracija. Na pitanje, kakva demokracija, sugovornik „Slavosrb“ je odgovorio: „Takva u kojoj nema više grofova i

⁷⁸⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5697, 1737/15 (uloženo u 2154/15), br. 1167.

⁷⁸⁶ Slavosrbi – kovanica Ante Starčevića kojom se označava dvostruko političko ropstvo i služinstvo (*sclavus* i *servus*); pojam se ne odnosi na konkretan narod ili etničku zajednicu.

⁷⁸⁷ Vidi npr.: Stipe PEČAR, „Put u Australiju, natrag na Solunski front te ponovo u Australiju“, u *Matica – iseljenički kalendar*, Zagreb, 1979, 294-298.

⁷⁸⁸ Kasnije se Milan Pribičević sreo sa situacijom da je 2.800 hrvatskih i slovenskih dobrovoljaca iz Amerike morao poslati na francusko bojište jer se nisu željeli boriti za Veliku Srbiju, što je ukazivalo na disonantne tonove u južnoslavenskom iseljeništvu, RONGE, *Kriegs*, 343.

veleposjednika, takva u kojoj će zemlju dobiti seljaci i sitni posjednici, takva u kojoj će i dobrovoljci dobiti zemlju za koju su se borili, a koje će biti u izobilju.“ Autoru dojava sve je to izgledalo kao jedna velika prevara, ali je primijetio da su „Slavosrbi“ kao oblik propagande koristili i socijalističke parole, pa se nadao da će ih narod prozrijeti.

Pribavljeno je i pismo kojim je dr. Josip Jedlowski iz Londona na memorandumu *Jugoslavenskog odbora* 20. svibnja 1915. pisao instrukcije Ivi Kuliću u Ženevu, za put u Niš. Dr. Jedlowski pored ostalog pisao je: „Ne brini se za držanje Vlade (u Zagrebu). Dolje (u Hrvatskoj) su upućeni tačno o svemu. Oni koji su odgovorni na visini su. Javni istupi za sada ne bi bili oportuni. Nastoj samo da djeluješ na one ekstremne.“ Sa ovim informacijama SDDS je upoznao Državno nadodvjetništvo 29. rujna 1915., radi kaznene parnice protiv *Jugoslavenskog odbora* zbog veleizdaje.⁷⁸⁹

SDDS je 12. studenoga 1915. zamolio od Predsjedništva zemaljske vlade da mu se ubuduće dostavljaju dokumenti Iseljeničkog odsjeka prije njihove otpreme, radi uvida i znanja radi, s obzirom da je isto bilo potrebno radi isljeđivanja *Jugoslavenskog odbora* i njihovih veza. SDDS je zaključio da treba prikupiti u tu svrhu i informacije koje je u svom radu dobivao Iseljenički odsjek, a koje su se odnosile na sabiranje opažanja „ovozemnih pripadnika“ koji su se nalazili u inozemstvu, a i radi brige za njihove interese.⁷⁹⁰ Državno nadodvjetništvo očitovalo se 24. kolovoza 1915. SDDS-u, da će razmotriti hoće li se oglasiti nenadležnim za kazneni postupak protiv članova *Jugoslavenskog odbora* i cijeli spis ustupiti Domobranskom divizijskom sudu.⁷⁹¹

Bečko Ministarstvo unutarnjih poslova zaključilo je da su pokidane veze *Jugoslavenskog odbora*, sa službenom Italijom, zbog njenih aspiracija za južnoslavenskim krajevima na Jadranu. Intervencija srbijanskog konzula u Ženevi 19. svibnja 1915. u uredništvu *Journal de Genève*⁷⁹² svjedočila je da je Srbija sa simpatijama podupirala rad tog *Odbora* te je gradila uporište za mogući budući sukob, zbog preklapanja srbijanskih i talijanskih interesa na Jadranu. Prema Ministarstvu i sam *Journal de Genève* naveo je da je jadransko pitanje iznijeto pred četiri saveznika Antante sa svim svojim mnogobrojnim problemima, koja su i nadalje postojala. Skupština u Nišu, na koju su bili pozvani i ženevski južni Slaveni, održana je 1. svibnja 1915. pod predsjedanjem dr. Trumbića i Frana Supila i uz službeno sudjelovanje više zastupnika srbijanskog parlamenta. Na

⁷⁸⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5697, 1737/15 (uloženo u 2154/15).

⁷⁹⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5701, 2774/15.

⁷⁹¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5701, 2817/15, br. 1473.

⁷⁹² Pojavili su se predstavnici južnih Slavena (Trumbić, Meštrović, Supilo i Potočnjak), pod vodstvom srbijanskog konzula i izrazili svoju veliku uznemirenost zbog ustupaka koja su tri saveznika dala Italiji vezano za istočnu obalu Jadrana, bez da se južne Slavene oko toga išta pitalo.

skupštini je donesena rezolucija koja je potvrdila nedjeljivost hrvatskih, srpskih i slovenskih zemalja i oštro se protivila svakom drukčijem mišljenju. Sama rezolucija bila je uperena protiv Italije. Premda se *Jugoslavenski odbor* okrenuo protiv Italije, njegovo ponašanje vlasti su i dalje karakterizirale kao veleizdajničko, s obzirom da se i nadalje zalagao za ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom i težio južnoslavenskom jedinstvu pod srbijanskim vodstvom.⁷⁹³

SDDS je vodio dosje o Frani Supilu⁷⁹⁴ s oznakom: politički odnošaji – veleizdaja. U okviru tog dosjea saznajemo kako je ugarski ministar unutarnjih poslova 29. siječnja 1915. obavjestio bana Skerleca o aktivnostima Frana Supila. Ugarsko PRS iz Rijeke pribavilo je i dostavilo dvije dopisnice na hrvatskom jeziku koje su u Rijeku prispjele adresirane na – Richarda Katalinića Jeretova i *Direzione della Banca e Cassa di Risparmio Susak*. Obadvije je poslao Frano Supilo, iz Milana datirano s 20. siječnja 1915.⁷⁹⁵ PRS Sušak, već ranije 6. veljače 1915., podnijelo je izvješće predsjedništvu Zemaljske vlade o političkom djelovanju Frana Supila u Italiji i Londonu, što je dostavljeno i SDDS-u radi evidentiranja, a obaviješten je i EB.⁷⁹⁶ Maravić je 25. veljače 1915. nadalje obavjestio EB da je prema saznanjima PRS Sušak, Supilo otputovao iz Rijeke za Veneciju krajem mjeseca srpnja 1914. U Veneciji se sreo sa dr. Antom Trumbićem te dr. Aloisom (Vjekoslavom) Bakotićem. Nakon toga boravio je u Rimu i Londonu. Vojno zapovjedništvo Zagreb javilo je SDDS-u 1. travnja 1915. da je Fran Supilo u Nišu propagirao jadransko pitanje, u srpsko-hrvatskom smislu. Prije toga Redarstveno ravnateljstvo Beč najavilo je 26. ožujka 1915. Supilov

⁷⁹³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5702, b.b., br. 13.678.

⁷⁹⁴ Frano Supilo, hrvatski političar i publicist (1870-1917), po završetku polodjelske škole u Gružu zaposlio se kao putujući učitelj po Dalmaciji. Pristaša Stranke prava u Dubrovniku. Pokrenuo list Crvena Hrvatska. Zauzimao se za jedinstveno djelovanje pravaša i narodnjaka i na temelju hrvatskog državnog prava tražio sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. Zagovarao federalizaciju Monarhije pri čemu bi Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Istra i BiH bili jednom federalnom jedinicom. Od 1900. u Rijeci uređivao Novi list te se zalagao za hrvatsko-srpsku slogu. Težio zajedničkom nastupu južnih Slavena i ostalih naroda Monarhije ugroženih germanizacijom. Uz A. Trumbića glavni poticatelj Riječke i Zadarske rezolucije čime je otpočela politika „novog kursa“. Izabran u hrvatski Sabor 1906. na listi HSK i istaknuo se u zajedničkom saboru u borbi protiv Željezničke pragmatike, tražeći reformu hrvatskog ustavnog položaja, što ga je dovelo u sukob sa S. Pribičevićem. Godine 1909. tužen u Friedjungovom procesu, povukao se iz HSK optuživši je za oportunitizam. Nakon izbijanja Prvog svjetskog rata otišao u emigraciju te bio jedan od osnivača *Jugoslavenskog odbora*. Razotkrio tajni Londonski ugovor, u uspješnom diplomatskom nastupu povezo se s brojnim antantnim političarima, boreći se protiv talijanskih imperijalnih težnji na istočnu obalu Jadrana. Zalagao se za ravnopravnost južnoslavenskih naroda i njihovo demokratsko ujedinjenje kroz federaciju. Zbog tih stavova sukobio se sa srbijanskim predsjednikom vlade N. Pašićem i većinom članova *Jugoslavenskog odbora* te 1916. istupio iz njega. Glavno djelo: *Politika u Hrvatskoj*, Rijeka, 1911.

Vidi: Dragovan ŠEPIĆ, *Frano Supilo: u povodu stogodišnjice rođenja*, Zagreb, 1970, ISTI, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje: 1914-1918*, Zagreb, 1970, ISTI, *Pisma i memorandumi Frana Supila, 1914-1917*, Beograd, 1967, ISTI, *Supilo diplomat, rad Frana Supila u emigraciji 1914-1917*, Zagreb, 1961, *Frano Supilo, izabrani politički spisi*, ur. Ivo Petrinović, Zagreb, 2000, Ivo PETRINOVIĆ, *Politička misao Frana Supila*, Split, 1988, Ivo PERIĆ, *Mladi Supilo*, Zagreb, 1996, GANZA-ARAS, *Politika „novog kursa“ dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića*, Rene LOVRENČIĆ, *Geneza politike „novog kursa“*, Zagreb, 1972, Mirjana GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906-1907*, Beograd, 1960.

⁷⁹⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 201/15 (uloženo u 193/15), br. 518.

⁷⁹⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 287/15 (uloženo u 193/15), br. 1211.

put za Rim, London i Bordeaux, Niš i Petrograd te rad u korist talijansko-slavenskog saveza i velike Srbije. PRS Sušak izvjestilo je 3. travnja 1915. da su Supilove aktivnosti djelomično potvrđene i člancima objavljenim u talijanskim novinama poput – *Corriere della Sera* od 23. ožujka 1915. te da je povjerljivom dojavom utvrđen tadanji Supilov boravak u Petrogradu, kao i to da je ruskoj vladi predložio proglašenje hrvatske neovisnosti, pri čemu bi se Hrvatskoj za kralja postavio šogor engleskog kralja.⁷⁹⁷ EB je doznao 11. svibnja 1915. da su se dr. Drinković i Smolaka nalazili u Nišu, dok je Trumbić otputovao za Rusiji, a Supilo se pri povratku iz Rusije u Nišu sreo s Trumbićem.⁷⁹⁸ U Rijeci je presretnuto i pismo koje je Fran Supilo iz Atene poslao liječniku dr. Gjuri Cattiju. Zamolio je liječnika neka posjeti njegovu majku i priopći joj da je dobro i da ima dostatno novca sukladno svojim skromnim zahtjevima, o čemu je ugarsko Ministarstvo unutarnjih poslova izvjestilo SDDS 9. lipnja 1915.⁷⁹⁹ Državno nadodvjetništvo obavijestilo je SDDS 31. svibnja 1915. o proglašenju nenadležnim Sudbenog stola u Zagrebu u Supilovoj stvari i ustupanju istražnih spisa radi veleizdaje Tribunalu u Rijeci na nadležno uredovanje.⁸⁰⁰

Ugarsko Ministarstvo unutarnjih poslova obavijestilo je SDDS 14. listopada 1915. da je Supilo pred kratko vrijeme bio viđen u Ženevi.⁸⁰¹ O tome je Maravić obavijestio središnje urede u Beču i Sarajevu, kao i Vojno zapovjedništvo u Zagrebu. Ujedno je zamolio ugarskog ministra unutarnjih poslova neka mu pošalje primjerak raspisane tjeralice za Supilom. Tjeralica budimpeštanskog kaznenog sudbenog stola protiv Ferencza Supiló-a (mađarska inačica imena), dostavljena je 13. prosinca 1915.⁸⁰² Državno nadodvjetništvo obavijestilo je SDDS 8. siječnja 1916. da je prijepis tjeralice za Frana Supila dostavilo svim područnim državnim odvjetništvima te predložilo da se ista obznani i u Redarstvenom vjesniku.⁸⁰³

⁷⁹⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 507/15 (uloženo u 193/15).

⁷⁹⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 806/15 (uloženo u 193/15), br. 5196.

⁷⁹⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 995/15 (uloženo u 193/15), br. 2777.

⁸⁰⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 995/15 (uloženo u 193/15).

⁸⁰¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 2427/15 (uloženo u 193/15), br. 5198.

⁸⁰² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 3631/15 (uloženo u 193/15), br. 6633.

⁸⁰³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 136/16 (uloženo u 193/15), br. 25. Tekst tjeralice u prijevodu vladinih prevoditelja s mađarskog glasi: „Budimpeštanski kr. kazneni sudbeni stol, broj B IV. 19353/4 1915. Tjeralica protiv okrivljenika boravećeg u inozemstvu. Budimpeštanski kr. kazneni sudbeni stol temeljem § 475 zakonskog članka XXXIII:1896., izdaje tjeralicu protiv Franje Supila, bivšeg riječkog stanovnika, ugarskog državljanina, jer se može temeljito osumnjčiti da je u vrijeme, koje je slijedilo iza provale rata, iz Švicarske, putovao u neprijateljske države i tamo našim neprijateljima odnosno njihovim vodećim muževima daje savjete i razjašnjenja u tom smjeru, da pomoću oružane sile naših neprijatelja, Hrvatsku i Slavoniju, kao i što po Srbima nastanjeni južni dio Ugarske, nadalje po Hrvatima, Srbima i Slovencima nastanjeno područje Austrije, napokon Bosnu i Hercegovinu, silom otrgne iz Monarhije i njihove ustavne veze, koji čini neposredno da to smjera, pak je tako počinio zločinstvo veleizdaje u sukobu s 3. točkom § 129. budući da je okrivljeni u inozemstvo pobjegao, kr. sudbeni stol temeljem točke 2. § 141. zakonskog čl. XXXIII:1896 poziva sve sudbene i upravne oblasti, da okrivljenika tragaju. U slučaju da im dospije u ruke, zadrže i o tome kr. sudbeni stol bez oklijevanja obavijeste. Mjesto okrivljenikovog boravka je po svoj prilici: Rim, London, Bordeaux, Niš, Petrograd. Osobni opis: okrivljeni Franjo Supilo rođen je u Ragusavecchia (Cavtat), neoženjen, 45 godina star, rimokatoličke vjeroispovjesti, (dio podataka ispušten kao nepotreban). Tjeralica dalje sadrži tekst zakonskih

Na zamolbu ugarskog ministarstva unutarnjih poslova i AOK-a, Maravić je 22. siječnja 1916. zatražio od svih vladinih povjerenika i glavnih ureda SDDS-a da čim prije dostave uzapćenu korespondenciju Frana Supila s kojom su oni ili njihove podređene oblasti moguće raspolagale te potragu za takvom korespondencijom kod onih osoba kod kojih je postojala sumnja o možebitnom dopisivanju sa Supilom. Ako im za to nisu na raspolaganju stajali „spremni organi“, imalo ih se osigurati i povratno izvijestiti o učinjenom do 15. veljače.⁸⁰⁴ Vežano za ranije spomenutog Jeretova Katalinića, obavljena je pretraga njegove opatijske kuće i nađeno je mnoštvo materijala koji su sa stajališta austrijskih vlasti bila otegotna za Supila, a dio je bio pronađen i u njegovu stanu u Rijeci, u kojem je još živjela njegova majka.

Vladin povjerenik za županiju virovitičku i grad Osijek 12. veljače 1916. javio je da u njegovom području nije ustanovljeno postojanje ikakve korespondencije „Franje“ Supila. Dopustio je ipak mogućnost da je Supilo stajao u korespondenciji sa dr. Ivanom Ribarom, odvjetnikom i narodnim zastupnikom, kao pristalicom Koalicije i urednikom *Dakovačkog zavičaja*, no bez potvrde. Utvrđeno je da je iz Osijeka, ali prije rata u pisanoj vezi sa Supilom bio daljski veletrgovac rakijom Julijo Weiss mlađi, član županijskog upravnog odbora i upravitelj ratnog pripomoćnog ureda osječkog kotara, koji je Supila i posjećivao u Rijeci. Vlasti su procijenili da Weiss, kao vrlo oprezan čovjek nije sačuvao korespondenciju sa Supilom, nakon što je iz javnih glasila saznao za njegove aktivnosti i progon.⁸⁰⁵

Ostali vladini povjerenici i glavni uredi SDDS-a odgovorili su tijekom siječnja i veljače 1916. da u svome području nisu našli korespondenciju Frana Supila, a od Redarstvenog povjereništva Osijek saznajemo 14. veljače još kako „isti nije ovdje u Osijeku imao političkih pristaša – naprotiv sa tzv. „osječkom grupom“ političara bio je on u zavadi.“ Na traženje vladinog povjerenika za županiju zagrebačku, kotarski predstojnik iz Gline Stilinović 9. veljače 1916. izvijestio je da na njegovu području nije bilo nijedne osobe koja bi imala u posjedu korespondenciju sa Supilom i pojašnjavajući kako je to moguće dodao: „Istina – buduć je Franjo Supilo bio ovdje pred par godina i kandidatom hrvatsko – srpske koalicije, to je on u pismenom saobraćaju i stajao tada sa nekim svojim gorljivim pristašama, a specijalno sa ovdašnjim takozvanim Srbima: Stankom

zaključaka odnosećih se na kvalifikaciju i kažnjenje gore naznačenog čina: točka 3. § 127. zakonskog čl. V.:1878. Zločinstvo veleizdaje, traži čin koji je neposredno na to upravljen; točka 3. područje ugarske države ili koje druge države Austro-Ugarske Monarhije ili koji dio istih dospije silom pod tuđe gospodstvo, ili da se od one države, kojoj pripada silom odcijepi. § 129., z. čl. V.:1878. Tko počini veleizdaju normiranu u 1. i 2. točki § 127. ima se kazniti državnom tamnicom, koja se od 10 do 15 godina može protezati. Tko pako počini u 3. točki § 127. normiranu veleizdaju, ima se kazniti doživotnom tamnicom. Budimpešta, 18. listopada 1915. Dr. Beloghy, predsjednik“.

⁸⁰⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 92/16 (uloženo u 193/15).

⁸⁰⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 708/16 (uloženo u 193/15), br. 320.

Rebračem i Jankom Slijepčevićem. Nu, ali kako kod ovih, tako i kod mnogih drugih koji su se volili tzv. Srbima i Slavosrbima nazivati, a kamo je jedino korespondencija Supilova doći mogla – već početkom ovoga rata opsežne su mjere poduzete, premetačine svuda provedene, pa je time i te eventualne korespondencije iz temelja nestalo, tako da je isključeno, da bi danas tu korespondenciju tko posjedovao već iz bojazni pred oblasti, a iz bojazni pred smjerom te nezdrave politike, koju je Supilo sigurno i u svojoj korespondenciji zastupao.“ Po provedenim izvidima i u ostalim županijama Maravić je naposljetku 9. svibnja 1916. izvijestio ugarskog ministra unutarnjih poslova da po provedenim izvidima na području Kraljevina Hrvatske i Slavonije nisu nađeni tragovi korespondencije Frana Supila.⁸⁰⁶

Obavještajni odjel MGG-a za Srbiju obavijestio je Vojno zapovjedništvo u Zagrebu 15. srpnja 1917., kao i SDDS, kako su među aktima srbijanskog Ministarstva vanjskih poslova pronašli očite dokaz da su do početka izbijanja rata političari Frano Supilo, Hinko Hinković i dr. Lujo Bakotić primali subvencije iz srbijanskih fondova. Nastavno na to istaknuli su kako je bila notorno da su ti pojedinci stajali na srbijanskoj strani te da je njihovo političko djelovanje u Hrvatskoj i Dalmaciji i ranije bilo usmjereno na podupiranje srbijanskih interesa. Prema MGG-u Hinković je pored toga što je bio kompromitiran veleizdajničkim procesom 1908. igrao u političkom životu „srpsko-hrvatske“ Koalicije istaknutu ulogu, a njegovi prisni prijatelji dr. Medaković, dr. Dušan Popović, Svetozar Pribićević, Srđan Budisavljević, prof. Šurmin i Većeslav Wilder i tada su djelovali kao aktivni narodni zastupnici. „Kada i ne bi smo u rukama imali dokaze, da ove osobe imaju kontakt sa političarima u emigraciji, mogao bi svaki domišljati čovjek dokučiti da postoje i dalje veze između političara koji su ostali u zemlji sa političarima Koalicije u emigraciji“. Mogli bismo zaključiti da je to bilo mudro. Koja god strana da pobjedi HSK će imati svoje ljude u vrhu vlasti.

Nadalje: „Grof Lujo i brat mu Ivo Vojnović pokazuju, kao i pronađeni akti, da su primali subvencije iz Srbije. Obojica braće održavaju veze sa zastupnicima srpskohrvatske Koalicije.⁸⁰⁷ K tome Ivo Vojnović je jedno vrijeme bio i dramaturg u Zemaljskom kazalištu u Zagrebu. Značajna je okolnost da su ovi pojedinci, koji su već dulje vrijeme uhodarski sumnjivi, trebali na početku rata 1914. g., u Dalmaciji biti uhićeni i internirani u sabirni logor kako bi zaobišli Zagreb. Sada se je dogodilo da kako je Ivo Vojnović bolestan, da su ga prijatelji spasili od daljeg transporta te ga radi liječenja zadržali u Zagrebu, pa se on i nadalje, dakle 1917. g., nalazi u Zagrebu slobodan“. Originalni akti za Hinkovića, Supila, Vojnovića, Bakotića i Korca nalazili su se u arhivu MGG-a,

⁸⁰⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 1840/16.

⁸⁰⁷ Nerijetko u pismenima vojne vlasti Koaliciju nazivaju „srpskohrvatska“.

a on ih je u prijepisu dostavio Vojnom zapovjedništvu Zagreb. Ujedno je MGG zamolio zagrebačko Vojno zapovjedništvo provjeru za Miloša Korca je li on moguće bio identičan sa socijalističkim zastupnikom Vitomirom Koraćem.⁸⁰⁸

3.12. Ostala saznanja o radu SDDS-a i organizacijska pitanja

Pored općenitih pitanja možemo istaći suradnju Financijskog ravnateljstva i SDDS-a, pitanje izbjegavanje cenzure te pregled dokumentacije u zauzetoj Srbiji.

U općenitim pitanjima, tijekom vremena, SDDS je počeo nadzirati i željeznički putnički promet. Radi toga počeo je svome osoblju 1915. izdavati iskaznice, kojima su se predstavljali tijekom nadzora u vlakovima.⁸⁰⁹

SDDS je zagrebačkom Vojnom zapovjedništvu 22. veljače 1915. dostavio prijave koje su do 1. studenoga 1914. bile podnesene iz područja nadležnosti Krilnog oružničkog zapovjedništva u Mitrovici zbog veleizdaje, smetanja javnog reda ili uvrede veličanstva i članova carske kuće. Pri tome je opaženo da dio prijava nije bio proslijeđen na daljnji postupak. To je zabrinulo SDDS pa je upozorio Oružničko zapovjedništvo da je važno dostaviti sve primjerke prijava jer se inače nije moglo dalje kontrolirati što se s njima događalo, a pored toga nije ih onda bilo ni moguće uvrstiti u zbirne analitičke podatke o događajima na pojedinim područjima kad nije poznat ishod uredovanja.⁸¹⁰

Oružničko zapovjedništvo stoga je 1. travnja 1915. objasnilo da su neke oružničke postaje propustile neposredno podnijeti pojedine prijave, uslijed krivog tumačenja da to ne trebaju činiti, ako su ih već bile dostavile oružničkom krilnom zapovjedništvu, a djelomice je zbrku izazvala okolnost „silnog posla kojem je trebalo upravo u to vrijeme udovoljiti“ (vrijeme poslije provale srbijanske vojske u istočni Srijem), a „napokon su njeke prijave kod tada vladajućih prilika morale

⁸⁰⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691,193/15, br. 3026.

⁸⁰⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 23/15. Tekst iskaznice glasio je: „Broj - _____-1915., s.d.d.s. Iskaznica. S obzirom na okolnost, da za putovanje u Hrvatsku i Slavoniju odnosno iz Hrvatske i Slavonije kao operacionog područja vojske vrijede posebni putovnički propisi, prema kojima je za stanovita putovanja nužna potrebna iskaznica, dotično propusnica izašilje se i ovlaštuje od strane kr. hrv. slav. dalm. zemaljske vlade _____ (ime i prezime) da za vrijeme vožnje željeznicom pregledava isprave putnika te vrši nadzor, da li te isprave propisima odgovaraju. Pregledavanje putnih isprava ima se preduzeti za vrijeme same vožnje, da se kod stajanja vlakova u pojedinim stanicama te kod izlaženja i ulaženja putnika ne sprječava redoviti promet. P.n. (punim naslovom) željeznički uredi i organi umoljavaju se, da rečenom gospodinu u njegovom uredovanju na ruku budu. Zagreb, dne _____ 191_. Kr. banski savjetnik _____.“

⁸¹⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 257/15.

se na pošti izgubiti“. Na to je SDDS 9. travnja 1915. upozorio Hrvatsko Slavonsko oružničko zapovjedništvo glede podnašanja prijave tom središnjem uredu protiv osoba sumnjivih za uhodarstvo, na sadržaj okružnice od 6. lipnja 1914 br. 86 res, koje se Oružničko zapovjedništvo u buduće obvezno strogo držati.⁸¹¹ Taj ton pisma povrijedio je Oružničko zapovjedništvo i ono je odgovorilo 14. travnja 1915: „Pozivom na tamošnji cijenjani dopis broj 550/s.d.d.s-1915 od 9. ovog mjeseca čast mi je zamoliti taj slavni odsjek, da ne bi izvolio pisati onakovim tonom, jer ovo oružničko zapovjedništvo ne stoji prema ustrojstvenim pravilima od godine 1860. u podređenom odnošaju naspram tom redarstvenom odsjeku“.⁸¹² Maravić je 18. travnja 1915. odgovorio i to u ime bana: „Odnosno na tamošnje izvješće od 14. travnja 1915. broj 63 odpisujem tom oružničkom zapovjedništvu da sam u sporazumu sa ratnim ministarstvom mojom okružnicom od 6. lipnja 1914. broj 86 res ustrojio središnji ured za defenzivnu doglasnu službu, kojem središnjem uredu imade se sve što se odnosi na uhodarstvo neposredno izvješćivati. Obzirom pak na to što je zadaća središnjeg ureda strogo povjerljiva odredio sam ujedno, da se i svi podnesci za središnji ured imaju podnašati pod dvostrukom kovertom pod naslovom Zemaljska vlada, Odjel za unutarnje poslove, Redarstveni odsjek (vanjska koverta), a adresa na unutarnjoj koverti treba glasiti na upravitelja SDDS. Tako (oružničko zapovjedništvo) nije učinilo izvješćem od 1. travnja 1915 broj 63., odnosno izvješćem od 14. 4.1915. broj 63.“ – već su samo u jednoj koverti stigla izvješća SDDS-u i to prvo adresirana na Zemaljsku vladu, a drugo na Redarstveni odsjek – te je nastavio: „Prema tome imade se to Oružničko zapovjedništvo držati strogo moje prije spomenute okružnice.“⁸¹³ Sada je reakcija Oružničkog zapovjedništva izostala.

SDDS je bio ovlašten zatražiti uvrštenje neke osobe, ali i njeno brisanje, u evidenciju (očevidnost) politički sumnjivih osoba, o čemu je odluku donosilo Vojno zapovjedništvo Zagreb,⁸¹⁴ a što je provodio potom SDDS, kao i mjesno nadležne redarstvene vlasti. To je primjerice bilo vidljivo u slučaju Gašparac, suradniku lista *Pokret*.

Vezano za organizacijska pitanja, AOK je 6. ožujka 1915. dao određene upute odnosno postavio je pitanja SDDS-u Zagreb, u cilju dobivanja jasne slike o tada postojećem sveukupnom protuobavještajnom aparatu kako na bojištu, tako i u pozadini. U tom smislu bilo je potrebno skicirati organizacijsku podjelu institucija u obavještajnom radu i njihovu odgovornost kako bi se mogla prepoznati moguća područja nepokrivena zaštitom. U tom smislu AOK se interesirao za

⁸¹¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 550/15 (uloženo u 257/15).

⁸¹² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 595/15 (uloženo u 257/15), br. 63.

⁸¹³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 595/15 (uloženo u 257/15).

⁸¹⁴ Odluka se nije donosila u vidu posebnog formalnog akta već je bila sadržana u tekstu dopisa o nekoj osobi.

ustroj protuobavještajne službe s teritorijalnom nadležnošću (za razliku od ranijeg *Kundschaftsdienst* sada koristi izraz *Spionageabwehrdienst*), suradnju s civilnim vlastima, suradnju s oružništvom i financijama, cenzuru pošte – kako se provodila u postrojbama i njihovim *trainovima* (komorama – od franc. *train*), o etapnim područjima, pozadini, prometu željeznicom, o pismima, brzojavima, časopisima, paketima i sl., nadzoru željezničkog prometa u odnosu na civilne i vojne osobe putem redarstvenih agenata u samim vlakovima, kao i putem kolodvorskih nadzornih postaja, prijenosu informacija putem npr. plakatiranja, o mogućnosti slobodnog pristupa neovlaštenih osoba, naročito civila vojnim postrojbama ili prostorima, o mogućnosti kontakta stranaca i osoba kojima nije bio utvrđen identitet legitimiranjem ili koje nisu bile dovoljno sigurnosno provjerene, suradnji sa vojnim postrojbama u pojedinim mjestima, pri čemu se za zadnje spomenuto trebalo prikupiti i informacije od doušnika, kao i o bilo kojem drugom opažanju koje nije bilo izrijekom spomenuto.⁸¹⁵

Maravić je 22. travnja 1915. odgovorio AOK-u da je protuobavještajna služba organizirana sukladno naredbi bana od 6. lipnja 1914., čiji primjerak im je i dostavio. Naglasio je da u su području nadležnosti Zemaljske vlade sve političke oblasti i redarstvena tijela surađivala sa SDDS-om u protuobavještajnom radu. Glede financijskih tijela SDDS s njima nije dolazio u doticaj (zbog Hrvatsko-Ugarske nagodbe). Suradnju sa Oružništvom ocijenio je neznatnom. Možemo primijetiti da je po našem dojmu Maravić prestrogo ocijenio suradnju s Oružništvom, jer ima dosta spisa u kojima se vidi i određeni angažman Oružništva, osim ako njegov odgovor nije bio ljutita reakcija Zemaljske vlade na očitovanje Oružničkog zapovjedništva zbog izostanka prijava iz Mitrovice. Doduše Maravić je dodao da su od početka rata oružničke postaje stavljene pod Vojno zapovjedništvo, koje su onda i izravno izvješćivalo o različitim događajima. Sa krilnim zapovjedništvima (*Flügelkommando*) oružništva u Zemunu i Mitrovici uopće nije bilo suradnje od početka rata. Suradnja sa poštanskom cenzurom postojala je dotad samo ako se središnji ured interesirao za neku stvar, što nas iznenađuje.

S druge strane nadzor nad vlakovima bio je uzurpiran od vojnih vlasti tako da su čak i redarstveni agenti znali biti izloženi samovolji i bezobzirnom postupanju vojnika. Samom upravitelju SDDS Zagreb, Maraviću, nije bilo dozvoljeno pristupiti sa svojom službenom iskaznicom zagrebačkom kolodvoru u svrhu kontrole. Naprosto mu tamo nazočni vojnici nisu

⁸¹⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 518/15, br. 5466.

dopustili prolaz jer nisu imali upute u tom smjeru.⁸¹⁶ Očito je Maravić mogao ući na kolodvor samo kao putnik i to ako je imao putnu kartu. Za prijenos informacija (plakatiranje i sl.) naveo je da se strogo nadzirao. Nadzor nad pristupom nepozvanih i sličnih osoba vojnim postrojbama i prostorima bio je u nadležnosti vladinih povjerenika koji su to provodili zajedno sa vojnim zapovjedništvom snaga za Balkan (nj. *Balkanstreitkräfte*). Kako bi poboljšao rad, Maravić je držao prije svega da bi oružnička krilna zapovjedništva, koja su ležala na pravcu djelovanja balkanske vojske, svoja izvješća bez obzira na vojni lanac zapovijedanja, kad bi postojala sumnja na uhodarstvo, morala slati SDDS-u Zagreb, bilo izravno bilo putem zagrebačkog Oružničkog zapovjedništva. Za cenzuru pisama Maraviće je odgovorio kako je pretežno bila koncentrirana na vojna pitanja, „što je i razumljivo, no morala bi stupiti u vezu i sa SDDS-om, što je sigurno lako izvedivo“. Vojni predstavnik u cenzurnom povjerenstvu morao bi uhodarski sumnjivu korespondenciju ustupiti vladinom predstavniku ili izravno SDDS-u. Na taj način središnji ured lakše bi došao u posjed informacija bitnih za protuobavještajni rad. Zapovjednike kolodvora trebalo je podučiti da su vladini činovnici i redarstveni agenti bili ovlašteni, nakon što se predstave sa svojim iskaznicama, ući na perone. Maravić je nadalje smatrao kako nije dopustivo da je Srijem koji se nalazio u vojnom operacijskom području od izbijanja rata, gotovo cijeli ispao iz nadležnosti SDDS-a, a bio je značajan sa protuobavještajne točke gledišta. Srijem je posjedovao, kako se do tada pokazalo najopasnije čimbenike, koje bi još SDDS trebao evidentirati. Ako takve osobe ne bi bile uvedene u evidencije SDDS-a, to bi se nastavno pokazalo opasnim zbog mogućnosti uhodarstva na ostalom području banske Hrvatske, a što nije bilo poželjno. Pored toga Maravić je primijetio da bez dotacija SDDS neće moći uspješno poslovati. Vlada nije imala dovoljno vlastitih sredstava pa je molio Ratno ministarstvo da povede o tome računa. „Glede toga da bi Središnji ured morao raspolagati vlastitim mrežom doušnika, bez novčanih sredstava kojima bi se oni nagradili, ne može se očekivati niti uspjeh u radu“, završava Maravić u jednom prilično otvorenom, pa ponegdje i oštrom očitovanju.⁸¹⁷

Vezano za ovu stvar, AOK je odgovorio SDDS-u indirektno 3. srpnja 1915. i to putem Vojnog zapovjedništva Zagreb, koje je javilo SDDS-u da su sukladno uputi načelnika Glavnog stožera br. 4444 iz 1914. osnovani središnji uredi defenzivno doglasne službe: SDDS Zagreb i VHK Budimpešta (pored Z. St. Beč i Sarajevo), sa svojim glavnim uredima. AOK je bio svjestan da je banskim naredbom 86 res od 6. lipnja 1914. organiziran SDDS u banskoj Hrvatskoj. Središnji ured,

⁸¹⁶ Iz originala: „Der unterfertigte leiter der Zentralstelle konnte bis jetzt auf den Bahnhof in Zagreb nicht gelangen obwohl er mit einer Legitimation versehen ist. Die soldaten die einseitig unterwiesen werden, lassen einen ganz einfach nicht passieren.“

⁸¹⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 518/15.

morao je voditi evidenciju o svim za uhodarnost sumnjivim osobama, a u svemu drugome postupati prema banskoj naredbi. Vojno zapovjedništvo istaknulo je da su vojna tijela, oružništvo te financijska straža upoznati s osnutkom SDDS-a Zagreb kao središnjeg ureda te da su bili obvezni, svaki u svome polju odgovornosti, pružiti sve informacije iz tematike uhodarnosti središnjem uredu, bilo na vlastiti poticaj bilo po njegovom zahtjevu. VHK-u Budimpešta informacije je dostavljala podređena financijska straža u banskoj Hrvatskoj, a SDDS-u Zagreb, sva ostala tijela i oružništvo. Sva pošta namijenjena SDDS-u morala se zatvarati u dvije koverta, pri čemu se na vanjsku kovertu pisala adresa: *Kgl. kroat.slav.dalm.Landesregierung.Innere Abt. (Polizeisektion res) in Zagreb*, a na unutarnju kovertu u koju su ulagao dopis „*An SDDS Zagreb, Zur eigenhändigen eröffnung durch den Chef*“.⁸¹⁸

Na pitanje nemogućnosti ulaska službenih osoba SDDS-a na kolodvor, vojska se tada nije osvrnula, ali je iz kasnijih događaja vidljivo da im je nadalje bio dopušten ulazak sa službenim ispravama u prostor željeznice te čak i provedba kontrole putnika i u samim vlakovima, a što je rat više odmicao kraju, sve više i na zahtjev same vojske. Nešto kasnije Maravić je očito postupajući po usmenoj uputi zatražio od Vojnog zapovjedništva u Zagrebu ispravu koja bi mu omogućila neometani pristup željezničkim kolodvorima u svrhu nadgledanja rada podređenih tijela, a vojne vlasti zaista su mu i izdale takvu ispravu 23. kolovoza 1915.⁸¹⁹ Radi poboljšanja suradnje glede nadzora željezničkog prometa u odnosu na civilne i vojne osobe, Vojno zapovjedništvo Zagreb 19. rujna 1915. obavijestilo je Maravića da su zapovjedništva kolodvora, kao i kolodvorski obavještajni časnici upućeni da o svakom slučaju uhićenja izvijeste i SDDS.⁸²⁰

Uvedene su u obavještajnom radu i nagrade doušnicima tako da je EB obavijestio SDDS 8. travnja 1915. da je određena nagrada za pomoć u pronalaženju uhoda svim agentima i ostalim osobama od kojih se informacija izravno ili putem posrednika saznala, i to po uhićenoj osobi do maksimalnog iznosa od 100 kruna.⁸²¹

Kako tijekom 1915. dolazi do vojnog zauzeća Srbije tako su se počela pojavljivati u sve većoj mjeri i putovanja za Srbiju, pa je Etapno zapovjedništvo izdalo 11. listopada 1915. zapovijed kojom je odredilo da je prijelaz srbijanske granice vojnim osobama, kao i civilima u vojnoj službi, u oba smjera moguć isključivo ako su raspolagali odgovarajućom zapovjedi ili maršrutom, koju je

⁸¹⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 1207/15 (uloženo u 518/15), br. 803/1. U slobodnom prijevodu s nj.: „kraljevskoj Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoj vladi, Unutarnji odjel, Redarstveni odsjek, rezervatno (povjerljivo)... SDDS-u Zagreb, vlastoručno otvoriti od strane šefa“.

⁸¹⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 1681/15 (uloženo u 1709/15).

⁸²⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 2027/15 (uloženo u 1682/15).

⁸²¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 587/15, br. 3926.

trebao popuniti službujući časnik na kontrolnoj postaji. Civilnim osobama je do daljnega u pravilu bilo zabranjeno putovanje iz ili u okupirano područje Srbije. Osobe koje bi pokušale bez propisane dozvole prijeći granicu bilo je potrebno uhititi i kao uhodarski sumnjive predati najbližim vojnim vlastima.⁸²²

EB je 20. svibnja 1915. priopćio SDDS-u novi način prijena povjerljivih uhodarskih poruka. Njemačke vlasti presrevši ruskog uhodu zaplijenile su povjerljivu poruku koju je pokušao prenijeti tako da je bila ispisana sitnim rukopisom čitljivim isključivo pod povećalom na malom komadu vrlo tankog papira. Sama poruka bila je skrivena između hrbata korica knjige i njenih stranica na način da su korice bile razrezane, poruka umetnuta pa korice opet zalijepljene, a „knjiga je inače bila posve nevinog sadržaja“.⁸²³

Vojno zapovjedništvo Zagreb zbog početka rata s Italijom zamolilo je SDDS 22. svibnja 1915. da se u županijama zagrebačkoj, modruško-riječkoj i ličko-krbavskoj pooštre odredbe glede posjedovanja i nošenja vatrenog oružja te izdavanje odredbi o uzimanju talaca vezano za sigurnost željeznica, brzjava i telefonskih linija u onim krajevima gdje je živjelo pretežno iredentističko pučanstvo.⁸²⁴ U svom odgovoru Maravić se pozvao na banski dopis vladinim povjerenicima od 28. rujna 1914. br. 6750/Pr. U toj odredbi navodi se kako je uzimanje talaca nepoznato postojećem hrvatskom pravu te da bi u svakom slučaju spadalo pod isključivu nadležnost zemaljske vlade i njoj podređenih oblasti. Ukoliko bi vojne vlasti tražile uzimanje talaca takvo što bi tražilo angažman Zemaljske vlade, a po banovom shvaćanju i ugarskog ministra predsjednika. To imajući u vidu da između dva dijela Monarhije za zajedničke vojne stvari postoji i zajednička nadležnost. Tisza je priopćio Skerleczu da je po pitanju uzimanja talaca, kako po pravnom shvaćanju tako i po pitanju svrhovitosti istog, oštro protivni. Nešto kasnije Tisza je ublažio svoje shvaćanje, ali samo po pitanju svrhovitosti uzimanja talaca, što je priopćio svojim brzjavom Skerleczu u kojem navodi da dopušta uzimanje talaca samo u slučaju kad je riječ o području u blizini ratnih operacija, u kojima vlada nesklonost Monarhiji. Raspoloženje pučanstva potrebno je i tada utvrditi sporazumno sa civilnim vlastima, a za taoce mogu biti uzeti samo politički sumnjivi nepouzdana elementi. U tom smislu Maravić je odgovorio Vojnom zapovjedništvu i dao uputu vladinim povjerenicima. Time je zapravo banska Hrvatska otklonila mogućnost uzimanja talaca.

⁸²² Takav dokument morao je sadržavati klauzulu koja je glasila: „Überschrittem die Grenze bei _____ am _____ 1915. _____ Uhr vorm (vormittag)/nachm (nachmittag)_____. Unterschrift.“ (U slobodnom prijevodu: Prešao granicu kod _____ dana _____ 1915. _____ sati prije/poslijepodne⁸²² _____ potpis.), HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 1685/15 (uloženo u 795/15), br. 96488.

⁸²³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 886/15, br. 5972.

⁸²⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 901/15, br. 765.

Redarstveno povjereništvo Zagreb izvjestilo je 2. lipnja 1915. SDDS kako je uočilo da redarstveni gradski kapetan Beno Klobučarić za potrebe defenzivne doglasne službe putuje zajedno s članovima vojnog zapovjedništva Zagreb, a bez znanja Povjereništva. SDDS je odgovorio⁸²⁵ 25. lipnja 1915. da je prema njegovom ranijem dopisu od 24. lipnja 1915. bilo vidljivo da je u svim u njemu navedenim slučajevima djelovanja Vojnog zapovjedništva, a u koja je bio uključen Beno Klobučarić, on nije nastupao kao predstavnik Redarstvenog povjereništva Zagreb. Povjereništvo je moralo primiti na znanje da je Beno Klobučarić od strane SDDS-a stavljen na raspolaganje Vojnom zapovjedništvu, pri čemu „on i nadalje ostaje policijskim organom, što može izazvati zabunu u tom smislu da za vrijeme uredovanja, premda policajac, on ne nastupa u ime Redarstvenog povjereništva, već je pratitelj tj. asistencija vojnom časniku za vrijeme izvršenja njegove uredovne zadaće“.

Maravić je naveo da Predsjedništvo Zemaljske vlade „stavljanje na raspolaganje“ po zahtjevu Vojnog zapovjedništva nije shvaćalo na drukčiji način nego za slučaj kada bi Vojno zapovjedništvo uredovalo u poslovima defenzivno doglasne službe u najužem smislu riječi i kada je postojala opasnost od kašnjenja uredovanja redarstvenih vlasti. Tada je Klobučarić bio ovlašten poduzeti sve potrebne mjere kao činovnik Redarstvenog povjereništva. Ujedno je Klobučarićeva obveza bila, a koja je izgleda izostala, da o slučajevima takvog uredovanja izvijesti Redarstveno povjereništvo. Za ostale oblike djelovanja, pa i u pratnji vojnih časnika, Klobučarić nije bio ovlašten ukoliko su oni izlazili iz djelokruga defenzivno doglasne službe. Za djelovanje izvan teritorijalne nadležnosti Redarstvenog povjereništva i to u defenzivno doglasnim poslovima osobu je mogao izričito ovlastiti samo Središnji ured sukladno banskoj naredbi od 6. lipnja 1914. Maravić je uputio Povjereništvo da je, kako za ovaj slučaj tako i za sve buduće, Klobučarić ovlašten od SDDS za asistenciju vojnim obavještajnim časnicima kako u području nadležnosti zagrebačkog Redarstvenog povjereništva, tako i izvan njega, pri čemu bi morao, osim u slučaju potrebe za neodgodivim djelovanjem, obavijestiti Redarstveno povjereništvo o svojim aktivnostima, koje je upravitelj bio dužan uvažiti. U slučajevima kada je bilo potrebno djelovati izvan teritorijalne nadležnosti redarstva upravitelj je trebao pokazati razumijevanja, no i o tome bi Klobučarić trebao čim je prije moguće izvijestiti. Maravić je vjerovao da bi uz opisani način djelovanja bile izbjegive situacije u kojima je Klobučarić kao zagrebački redarstveni činovnik djelovao kao član vojne komisije u Bosni ili gdje je djelovao bez znanja Vlade.⁸²⁶

⁸²⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 931/15.

⁸²⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 1100/15 (uloženo u 931/15).

Maravić je 26. lipnja 1915. upozorio Vojno zapovjedništvo da mu je poznato kako je Klobučarić s izaslanstvom vojnog zapovjedništva djelovao u Karlovcu 11. travnja 1915. po pitanju malverzacija u vojnoj nabavi, 7. travnja 1915. u Koprivnici po istom pitanju, 22. travnja 1915. u Brodu n/S, zbog toga što je jedna vojna osoba kod sebe zadržala oružje, 29. svibnja 1915. u Sisku zbog dojave da jedan vojni objekt nije dovoljno zaštićen te 3. lipnja 1915. u Bosanskom Brodu zbog dojave da je Srbima koji su iz određenih razloga iz drugih dijelova Monarhije bili protjerani u svoj zavičaj u BiH, od strane tamošnjeg redarstva dozvoljeno slobodno kretanje. Maravić je upozorio da u tim slučajevima nije bilo riječ o poslovanju defenzivno doglasne službe te da je tada Klobučarić djelovao izvan teritorija Redarstvenog povjereništva, a što se dogodilo i bez znanja Zemaljske vlade, pa je o toj okolnosti upoznao Vojno zapovjedništvo. Inače ban Skerlec je vlastoručno na aktu napisao: „Vidio!“, s čime je cijela stvar i završila.

EB je 31. svibnja 1915. u svezi s ranijim ratnim događajima obavjestio SDDS, da bi zadržavanje i djelovanje novinara koji nisu akreditirani kod *Kriegspressequartiers-a* (Tiskovni ratni ured)⁸²⁷ trebalo u područjima vojnih operacija biti strogo zabranjeno. Ustanovljeno je u Karpatima, a prema natpisima iz tiska, da su takvi neakreditirani novinari iz operativnih područja krijumčarili i objavljivali naročito u inozemstvu članke koji nisu podliježali ikakvoj cenzuri. Izvidima je ustanovljeno da se ovo dijelom događalo zato što je dio vojnih zapovjednika na terenu smatrao da je ratnim izvjestiteljima dozvoljeno izvještavanje već prema samim novinskim legitimacijama i dozvolama izdanim od civilnih tijela, a dio časnika je čak pojedine novinare, osobno ih znajući, vodio sa sobom na bojišnicu.

Pokazalo se nadalje da su od izbijanja rata na jugozapadu (talijansko bojište), tzv. „divlji ratni izvjestitelji“ putovali u područja namjeravanih vojnih akcija gdje su obavljali neovlaštenu i po vojsku opasnu djelatnost. EB je sve vojne vlasti podsjetio da sva pitanja ratnih izvjestitelja rješavaju nadležna operirajuća zapovjedništva u dogovoru s Tiskovnim ratnim uredom. O djelovanju ratnih izvjestitelja moralo se uvijek izvijestiti više zapovjedništvo do uključivo operirajućeg. U operativnim područjima ratni izvjestitelji smjeli su se kretati samo u grupama u pratnji vojnog časnika opskrbljeni propisanim legitimacijama i oznakama na rukavima, a na jugozapadnom bojištu uz odobrenje Zapovjedništva za jugozapadno bojište i tiskovnog ureda. Svi ostali novinari koji nisu bili opskrbljeni s potrebnim propusnicama morali su biti udaljeni iz operativnih područja te strogo kažnjeni u slučaju ako bi opetovano bili zatečeni na operativnom području. Novinari koji su stalno bili nastanjeni u ratnom području nisu trebali nikakvu posebnu

⁸²⁷ Službena dokumentacija navodi ga samo u njemačkom nazivu, a onodobni hrvatski tisak nazivao ga je *Stan ratne štampe*.

propusnicu za putovanje po okolici, no njihova se korespondencija morala pomno nadzirati, dok je KÚA trebao zaustaviti nenadzirana izvješća.⁸²⁸

Redarstveno ravnateljstvo Beč izvjestilo je SDDS 7. svibnja 1915. da je počelo izdavati, a ujedno je i dostavilo primjerak svog novog policijskog glasila *Mitteilungen* u kojem se trebalo oglašavati sve potrage za uhodama i na uhodarstvo odnoseće predmete, a planiralo je dostavljati i buduće brojeve.⁸²⁹

SDDS je od Redarstvenog povjereništva Zagreb saznao 17. lipnja 1915. da je ruski podanik Armidi Honkel koji je bio kao glumac član Zemaljskog kazališta (danas HNK) namjeravao oputovati za Podsused (tada Podsusjed) što SDDS ipak nije dozvolio.⁸³⁰ Ovdje je zanimljivo saznanje da je i tijekom rata bilo ruskih državljana koji su nastavili živjeti i raditi u Monarhiji, premda uz određena ograničenja u vidu neupadnog redarstvenog nadzora i nemogućnosti putovanja u druga mjesta⁸³¹. Pored toga, monarhijske vlasti već su imale neugodna iskustva vezana upravo za glumce kao dokazane uhode. Primjer toga bio je ranije spomenuti Dragomir Đorđević.⁸³²

OOK priopćio je 14. lipnja 1915. SDDS-u saznanje vojne obavještajne službe o upotrebi hebrejskog jezika za šifriranje dijela uhodarskih poruka. Stvar je u tome što se svako slovo hebrejskog alfabeta u hebrejskom jeziku koristilo i kao oznaka za neki broj.⁸³³ Tako su ortodoksni Židovi, kako galicijski tako i španjolski, uobičajeno razmjenjivale povjerljive poslovne poruke korištenjem hebrejskog pisma. Kako bi neupućenima zakomplicirali stvari i otežali dešifriranje, brojeve su znali pisati i tako da su koristili samo prvih 9 slova (od a do t - *alef – tesz*), pa nisu upotrebljavali uobičajene znakove za dvoznamenkaste brojeve (od i i j – *jot /10* do *c-cadi / 90*, kao ni za višeznamenaste brojeve.

Šifriranje se obično provodilo pisanjem skrivenih riječi okomito pomoću brojki.⁸³⁴ Za dodatno zbunjivanje neupućenih oni su zaista brojke zbrajali da proizvedu dojam pravog računa,

⁸²⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 942/15, br. 6595.

⁸²⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 972/15.

⁸³⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 1047/15, br. 451.

⁸³¹ Načelno su građani neprijateljskih država za vrijeme rata bili internirani, a muškarci vojni obveznici u pravilu. Nepoznat nam je podatak o dobi ili zdravstvenom stanju Honkela, pa valja pretpostaviti da je bio starije dobi ili zdravstveno nesposoban, stoga slobodan od vojne službe.

⁸³² CLARCK, *The Sleepwalkers*, 95.

⁸³³ Tako npr.: a i o (*alef*)=1, b (*besz*)=2, g (*gimel*)=3, d (*dalet*)=4, h (*he*)=5, n i v (*var*)=6, z (*zain*)= 7, f i ch (*ches*)=8, t (*tesz*)=9, i i j (*jot*)=10, kh (*kaf*)=20, l (*lamet*)= 30, m (*mem*)=40, n (*nun*)=50, sz (*sameh*)=60, e (*ajin*)=80, p (*pe*)=80, c (*cadi*)=90, k (*kof*)=100, r (*res*)=200, s (*sin*)=300, th(*taf*)=400.

⁸³⁴ Tako je npr. mađarska riječ „*Katonaság*“ (što je značilo: vojni) šifrirano pisana:

100	- K
361	- a
179	- t

kako je u primjeru i pokazano, premda sam zbroj nije imao nikakvu svrhu. U bilježnici sumnjive osobe iz Predeála (kotar Brasov, Sedmogradska) – porijeklom španjolskog Židova, nađeno je mnoštvo izračuna za koje nije mogao objasniti čemu su služili, dok vojni šifranti nisu shvatili da je bila riječ o šifri sa specifičnom upotrebom „ključa“ za dešifriranje – pojedinih slova kao brojki u hebrejskom jeziku. U tu svrhu sve vlasti su obavještene da obrate pozornost na osobe koje su sa njihovih područja bile u komunikaciji sa Predeálom.⁸³⁵

Načelnik Glavnog stožera Conrad 2. srpnja 1915. dao je uputu za rad defenzivno doglasne službe za područje jugozapada. Zbog ulaska Italije u rat, ali i priprema napada na Srbiju došlo je do nove podjele područja rada operirajućeg višeg zapovjedništva, kao i vođenja protuobavještajne službe u zaleđu. Tako je primjerice u domeni obavještajnih poslova vojni obavještajni glavni ured (nj. Hauptkundschaftsstelle, dalje u tekstu HKSt.) Zagreb stavljen ispod Zapovjedništva Jugozapadnog bojišta (s područjem rada – pretežni dio banske Hrvatske i Rijeka), dok je vođenje vojnog obavještajnog rada za područje Varaždina, Požege i Srijema HKSt. Zagreb predao Zapovjedništvu AG Tersztyánszky u Novom Sadu. Ispostave vojne obavještajne službe u naznačenim područjima za svoj rad ostale su odgovorne zagrebačkom Vojnom zapovjedništvu. Pored preustroja vojnog zapovjedništva u Innsbrucku, određeno je ustrojavanje Ispostava Glavnog ureda (*Nebenkontrolstelle* - NKSt) Feldkirch kako u pogledu ljudstva, tako i opreme na način da bi mogla provoditi obavještajne i protuobavještajne aktivnosti. Određeno je i da glavni uredi vojne obavještajne službe – Graz I., Innsbruck, Zagreb, kao i ispostava Feldkirch primaju novce iz tajnog fonda za obavještajni rad i to izravno od EB-a, pri čemu bi im sredstva bila doznačavana mjesečno na uobičajeni način. Za financiranje preostalih (podređenih) ureda koji su pripadala OOK-u Jugozapadnog bojišta i njegovom teritorijalnom području za protuobavještajni rad zadužena je blagajna Operirajućeg zapovjedništva. Pored toga preporučeno je u cijelom području vojne nadležnosti aktiviranje zaštite najznačajnijih čvorišta željezničkog prometa te zapovijedeno aktiviranje željezničkih nadzornih postaja.⁸³⁶

811	- o
450	- n
481	- a
300	- s
571	- a
<u>413</u>	- g
3.857	

⁸³⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 1053/15, br. 9454.

⁸³⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 1188/15, br. 10169.

AOK je dostavio 3. srpnja 1915. SDDS-u popis osoba sumnjivih za uhodarstvo, izdaju, rusofilstvo itd., koji je sadržavao 23 stranice pisane abecednim redom. Na stranici se nalazilo u prosjeku do 34 imena te izdvajamo nekoliko nama zanimljivih sa originalnim naznakama.⁸³⁷

Na traženje Vojnog zapovjedništva Zagreb od 16. kolovoza 1915. SDDS je 4. rujna 1915. izdao uputu svim vladinim povjerenicima o redigiranju novinskih vijesti obzirom na vojničke interese. Povjerenici su bili obvezni sa uputom upoznati sve novinske urednike na svom području. Zapovjedništvo jugozapadnog bojišta naredilo je da se sva uredništva koja su objavljivala vojne vijesti, a koje su potjecale iz područja nadležnosti tog zapovjedništva, na povjerljivi način trebaju orijentirati kad trebaju procijeniti hoće li odobriti objavu nekog članka, odnosno je li bilo poželjno ili ne, da urednik stane iza objave. Pri tome postojale su vijesti koje je bilo zabranjeno objavljivati. „To su one koje mogu nanijeti štetu vojnim interesima, poput: planova i smjerova vojnih operacija naših oružanih snaga i mornarice (*der eigenen bewaffneteten Macht/Flotte*), strateški planovi i procjene budućih djelovanja; pokreti, jačina i mjesta boravka vlastitih snaga, stupnja njene pripravnosti te dolazaka, prolazaka ili odlazaka vojnih transporta; članci iz kojih se može rekonstruirati ranije djelovanje postrojbe; navođenje imena i činova naših zapovjednika ako nisu već navedena u službenim vojnim priopćenjima, opisivanja njihovih stožera, od toga su izuzeta imena podređenih zapovjednika pri opisivanju njihovih junačkih djela“; zatim je bilo „zabranjeno objavljivati sveopći vojni ustroj i preustroj, promjene u odijevanju, naoružavanju i opremanju postrojba“, nadalje, „navođenje njihove brojčane snage, priopćavanje podataka o našim gubicima – broju poginulih i ranjenih. Priopćavanje podataka na bilo koji način o našim utvrđenim položajima osobito u geografsko-topografskom smislu“, zatim „mjere i protumjere koje će poduzimati protiv protivnika; o proizvodnji, skladištenju ili prijevozu opreme za ratne napore, kao i o osnivanju vojnih bolnica, te priručnih poljskih bolnica“; pa „spominjanje nazočnosti njemačkih postrojbi na jugozapadnom bojištu,⁸³⁸ članke u kojima se sa omalovažavanjem piše o neprijatelju, zatim svi natpisi iz kojih se može zaključiti da nam je poznata snaga neprijatelja, njihov sastav ili grupiranje,

⁸³⁷ Dr. Sergjan Budisavljević, Trumbić, Spalajković, dr. Hinko Hinković, dr. J. Jedlowski, srpski major Milanović, šef obavještajne službe u Srbiji, dr. Žarko Miladinović (u vezi sa Spalajkovićem), Ignjat Mihajević iz Mitrovice, Gavra Manojlović (u vezi s Trumbićem i Spalajkovićem), rentijer Popović iz Zagreba, ruski uhoda, dr. Laza Popović (predsjednik srpskog sokola u Sr. Karlovcima, u vezi s Trumbićem i Spalajkovićem), Svetozar Pribičević (u vezi s Trumbićem i Spalajkovićem), dr. Dušan Popović (Trumbić-Spalajković), Spalajković (u vezi sa srbijanskim konzulom u Ženevi), Franz Supilo (novinar, protuaustrijski agitator), Ante Trumbić (advokat u Splitu, član *Jugoslavenskoj odbora*), Aleksander Todorović, špijun-prevarant na Balkanu, Jasa Tomić (novinski urednik iz Novog Sada, u vezi s Trumbićem i Spalajkovićem). Naprijed navedeni, bili su pretežno ili članovi ili suradnici *Jugoslavenskoj odbora*, ako što drugo nije uz njih bilo naznačeno, a imena su navedena u obliku prema izvorniku, HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 1202/15, br. 10254 (*Namensindex über Spione, Spionageverdächtige, Spionageschwinder, Verräter, Russophile et zetera sowie über solche Personen denen Legitimationspapiere abhanden gekommen sind*).

⁸³⁸ Italija 1915. još nije objavila rat Njemačkoj, a njemačke postrojbe pojavile su se u južnom Tirolu preobučene u austrijske odore na području Brennera sa namjenom da zaustave mogući talijanski prodor na liniji Innsbruck-München.

ukoliko ga već nije naš stožer objavio u službenom tiskovnom priopćenju“. Zabranjeno je bilo objavljivati i „točan opis mjesta gdje su pale bombe iz zrakoplova a blizu osjetljivih ciljeva kako neprijatelj ne bi mogao odrediti korekcije za izbacivanje bombi prigodom novog napada“ te „uvredljivo pisanje o vojsci, vijesti o vojnim bjeguncima, kao i o drugom kažnjivom ponašanju naših vojnika na bojištu; pretjerano uzbuđivanje pučanstva o zaštiti koju neprijatelj upotrebljava od djelovanja našeg poljskog topništva“, nadalje „nije dozvoljeno pisanje o proturatnim gibanjima u austro-ugarskom narodima, demonstracijama i mirovnoj promidžbi; uznemirujuće vijesti o izbijanju epidemija, previsokim cijenama i oskudicama hrane u Monarhiji te sl..“. Pored toga „nije dozvoljeno pisanje vojnih članaka čiji sadržaj ne odgovara stvarnosti i koji bi diskreditirao naše novinstvo, kako u zemlji tako i izvan nje. Ovamo ulaze i članci te najave očekivanih događaja – tipa: Grad X pred padom! ili očiti događaji tipa: Neprijateljska vojska raspala se u bijegu!, kao i naivne i nestručne vijesti zamaskirane u vojna izvješća, koja ne bi mogla izdržati ozbiljnu provjeru, a ismijala bi novinstvo, poput nemogućih postignuća topnika ili zrakoplovaca i tome sl.“ Sve navedeno u toj odredbi odnosilo se i na djelovanje austro-ugarske ratne mornarice te oružanih snaga i mornarica njenih saveznika.⁸³⁹

Glede situacije u Lici došlo je i do nesporazuma između vojnih i civilnih vlasti što je vidljivo iz pisma koje je Maravić uputio EB-u 7. kolovoza 1915. U tom pismu Maravić je objasnio kako su mjesne vojne vlasti bile u posjedu pisma opasnog sadržaja iz kotara Gračac, a iz kojeg je bilo vidljivo da je u ličko-krbavskoj županiji navodno postojala organizacija koja je radila na tome da stanovništvo prihvati talijanske postrojbe u slučaju njihova proboja. Zagrebačko Vojno zapovjedništvo očekivalo je kako će središnji ured SDDS-a osigurati jednog činovnika koji bi se zajedno s vojnim časnikom pozabavio tim pitanjem. Maravić je razgovarao s gradskim kapetanom Klobučarićem i vojnim satnikom Hočevarom i rekao im kako je velikog župana i vladinog povjerenika Đuru (Gjuro) Horvata zadužio za poduzimanje potrebnih mjera. Satnik Hočevar je telefonski potom nazvao Maravića i pitao – „Dakle, SDDS nema činovnika koji bi se mogao pozabaviti ovom važnom stvari? Maravić je odgovorio: “Kao što sam rekao, o predmetnoj stvari pozabavit će se vladin povjerenik, koji i najbolje poznaje situaciju. O svemu će izvijestiti središnji ured“. Hočevar je primijetio: „Stvar je žurna i ja ne mogu 24 sata čekati“, na što je Maravić odvratio: „Pa kad je to toliko žurno, neka vojni časnik otputuje u Gospić i tamo dogovori s velikim županom sve na licu mjesta“. Satnik Hočevar je na to prekinuo razgovor napomenuvši da će o odbijanju slanja jednog činovnika od strane SDDS-a brzojavno izvijestiti više zapovjedništvo. Maravić je

⁸³⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1655/15 (uloženo u 1443/15), br. 1208.

takav postupak vojnog obavještajnog časnika koji optužuje SDDS ocijenio nekorektnim i podcjenjujućim iz sljedećih razloga.

Vojno zapovjedništvo Zagreb uputilo je 15. srpnja 1915. Etapnom zapovjedništvu br. 12. pismo, iz kojeg je bilo vidljivo da je ovdašnja (civilna) obavještajna služba (SDDS) čim je saznala za pismo opasnog sadržaja, poduzela sve potrebne protuobavještajne mjere. Stoga Maravić ovaj slučaj sa satnikom Hočevarom, nije mogao razumjeti, nego kao pokušaj službenog traženja koje bi EB trebao cijiniti u prijateljskom tonu, da je za sve prijave s kojima se u radu Središnji ured sreo, poduzeo sve mjere koje je EB očekivao, a koje je bilo moguće poduzeti. Po pitanju spornog pisma „činjenica je da SDDS sam nije poduzeo daljnje mjere niti uputio svog činovnika na uredovanje, no činjenica je da je poduzimanje svih potrebnih mjera prepušteno vladinom povjereniku“. Pri tome Maravić je nadodao kako u ovoj stvari, sam Središnji ured nije imao prilike vidjeti sadržaj spornog pisma, što je opetovano naglasio. Ukoliko EB ne bi dijelio takav pogled na ovu stvar sa SDDS-om, Maravić je službeno tražio da EB poduzme nadzor nad SDDS-om, kako bi sa 15. kolovozom 1915. SDDS mogao sukladno novoj organizaciji nastaviti raditi, a u potpunom suglasju s vojnom obavještajnom službom, sve „u interesu previšnje službe“. ⁸⁴⁰ SDDS je nastavio raditi, a EB nije poduzeo nadzor.

Vladin povjerenik Horvat ispitao je navode iz pisma koje je govorilo o tajnoj organizaciji u Lici namijenjenoj za pripremu dočeka talijanske vojske i 14. listopada 1915. izvijestio Maravića da „Analizirajući priposlano mi vrlo konfuzno pismo, uvjerio sam se, da su svi njegovi navodi neozbiljni i ništa drugo već plod bolestne mašte pisca i da u navedenih sastavaka, govorah i činidaba pojedinih osoba u koliko su u obće istinite, neimade nikakove pogibelji ili kažnjivosti.“ ⁸⁴¹ U pismu je inače spomenut i Omčikus, načelnik općine što je Maraviću zapalo za oko.

Dana 1. rujna 1915. pojavio se po prvi puta u upotrebi u spisima pečat SDDS-a, koji je bio okruglog oblika veličine promjera 32 mm s natpisom: „kr.Hrv.Slav.Dalm. zemaljska vlada, odio za unutarnje poslove SDDS, u sredini pečata nalazio se grb trojedne kraljevine s krunom svetog Stjepana. Do tada je za ovjeru dokumenata SDDS koristio pečat Redarstvenog odsjeka, bez natpisa SDDS.“ ⁸⁴²

Ban Skerlecz 5. listopada 1915. na prijedlog SDDS-a donio je Naredbu kojom je zabranio raširivanje razglednica, fotografija i slika u ilustriranim listovima te inih slika koji su sadržavali s

⁸⁴⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1604/15 (uloženo u 1542/15).

⁸⁴¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 2377/15 (uloženo u 1542/15), br. 149.

⁸⁴² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1688/15, brzojav *Landespräsidiumu* Salzburg, sadržaj ispušten. (Hrv.Slav.Dalm. znači Hrvatska-Slavonija-Dalmacija).

vojničkog gledišta važne objekte, kao i objavljivanje vojno-geografskih sastavaka ili rasprava u svezi s ratnim područja. Na osnovu §. 11 Naredbe od 22. srpnja 1914. u pogledu iznimnih mjera za slučaj rata i §. 3. pod f) zakona od 14. svibnja 1907. o popunjenu tiskovnih zakona (Sbornik br. 41 od 1907.) ban je zabranio raširivanje rečenih fotografija, a naročito takvih iz kojih su bili vidljivi načini na koji bi vojna sila mogla koristiti ceste i gorske prijelaze. Postupanje protivno toj naredbi ako u sebi nije sadržavalo teži kazneni učin, kažnjavalo se sa strogim zatvorom od 14 dana do 3 godine i globom od 1.000 do 5.000 kruna, pod pretpostavkom da nije bilo zapriječeno kažnjavanje prema §. 9 banske naredbe od 22. srpnja 1914. Nije bilo kažnjivo objavljivanje onih vijesti pa i fotografija koje su službene vlasti ranije objavile. Uz to ban je dao uputu da su se s vojničkog gledišta važnim objektima imali naročito smatrati: željeznice i pripadajuće naprave, zgrade i etapna spremišta, koja su služila u vojničke svrhe, vojarne, tvornice municije, konzervi, vojničke pekarnice, rezervoari ulja i plina, klaonice, torovi za blago, hladnjaci, konjušnice, mostovi, vijadukti i vodovodi, utvrde na kopnu i vodi, umjetne ceste i gorski prijelazi, brane, tehničke naprave za električnu silu i „munjinu“⁸⁴³. Nedopustivi su bili i vojno geografski sastavci o ratnom području, naročito takvi koji su se odnosili na moguće korištenje postojećih cesta i gorskih prijevoja (sedla) po kojoj od ratujućih sila. U slučaju dvojbe ban je uputio da se oblast koja je provodila cenzuru tiska konzultira s dodijeljenim im vojnim stručnjakom odnosno mjesnim vojnim zapovjedništvom. SDDS je predložio donošenje naredbe na poticaj KŪA-e.⁸⁴⁴

Austrijski ministar unutarnjih poslova Konrad Hohenlohe 11. studenoga 1915. upozorio je bana Skerleca na moguće subverzivna gibanja unutar dijela rimokatoličkog klera u Hrvatskoj, a osobito krčkog biskupa dr. Mahnića.⁸⁴⁵ Povodom pouzdanog priopćenja Redarstvenog ravnateljstva u Beču, izgledalo je da se dio katoličkog svećenstva na području banske Hrvatske bavio s „prevratnim mislima i nastojanjima“, koja je podupirao krčki biskup dr. Mahnić, pa je SDDS zatražio 19. studenoga 1915. od svih vladinih povjerenika u strogom povjerenju izvještaj o tom pitanju. Međutim vladini povjerenici za županiju srijemsku i grad Zemun, županiju virovitičku i grad Osijek, te za županiju modruško-riječku odgovorili su negativno.

⁸⁴³ „Munjina“ bi se ovdje odnosila na radio (nj. *Funk*), a ne na elektrane (nj. *elektrische Kraftstationen*), jer u njemačkom originalu piše: „*technische Anlagen für elektrische Kraftstationen und Funkenstationen...*“.

⁸⁴⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5697, 2061/15.

⁸⁴⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5697, 2824/15, br. 20207., dr. Antun Mahnić (Mahnić), po nacionalnosti Slovenac, krčki biskup, zaštitnik glagoljaštva i narodnog jezika u crkvenoj liturgiji. Osnivač i podupiratelj katoličkog tiska te aktivnog organiziranja i djelovanja katoličkih vjernika laika u društvenom i javnom životu. Zalagao se za poboljšanje položaja hrvatskog i slovenskog naroda u Austro-Ugarskoj te njihovu suradnju. Krčko iskustvo bilo je kasnije, uzeto u obzir kao jedan od presudnih čimbenika u prilog uvođenja narodnog jezika u liturgiju Rimokatoličke crkve u svim zemljama, po odluci II. vatikanskog koncila.

Dopis bečkog Redarstvenog ravnateljstva nije sadržan u spisu, pa ne možemo procijeniti domet njegovih navoda. No, činjenica je da je još u prosincu 1914. Josip Milošević, provincijal franjevac konventualaca s otoka Cresa, predao papi Benediktu XV. *Spomenicu o položaja hrvatskoga naroda i Austro-Ugarskoj Monarhiji* i razložio mu je moguća rješenja njegove budućnosti. Kasnije po obavljenim savjetovanjima s katoličkim Senioratom (krugom aktivnih laika oko biskupa Mahnića) izrađena je nova spomenica (Mahnić, Binički, Milošević, Frane Bulić, Matko Laginja, Milan Pavelić, Božo Dulibić /dalmatinski narodni zastupnik/, Petar Rogulja, te Slovenci J. Krek i Anton Korošec). Tekst druge spomenice poznat kao Riječka spomenica⁸⁴⁶ usvojen je na sastanku u Ljubljani kod nadbiskupa, kneza Jegliča. Pored ostalih na sastanku je sudjelovao i Srbin, Vuković, dalmatinski narodni zastupnik. U samoj Riječkoj spomenici ideja rezolucije bila je da se u slučaju pobjede, Austro-Ugarska Monarhija reformira na način da u njen austrijski dio dođu sve ujedinjene hrvatske zemlje, kojima bi se pridružile i slovenske, a u slučaju da Austro-Ugarska izgubi rat, da se konstituiraju neovisno hrvatsko kraljevstvo u čiji sastav bi ušle i slovenske zemlje te je za obadva prijedloga zamoljena papina pomoć. Po sjećanju dr. Frana Biničkog tome je međutim Milošević dodao i opciju da se Hrvati mogu složiti i s drugima izvan Monarhije. Nepoznato je, je li Milošević to dodao u sam tekst rezolucije prije predaje ili je to samo usmeno priopćio papi. Tu spomenicu su Milošević i Škrivanić odnijeli papi krajem ožujka ili početkom travnja 1915., a potom se Milošević zajedno sa Bernardom Škrivanićem, gvardijanom kapucinskog samostana iz Rijeke tajno sreo u Rimu s Antom Trumbićem. Pored toga, početkom travnja 1915. dalmatinski franjevac Milošević i kapucin Škrivanić u Rimu sastali su se s ruskim novinarom Svatkovskim (Swiatkowski) koji je o sadržaju razgovora obavijestio ruskog poslanika, a on ministra vanjskih poslova Sazanova. Taj razgovor zaista je sadržavao prevratne misli i nastojanja poput tvrdnje da su „slavenski osjećaji katoličkih duhovnika toliko silni da izlaze potpuno u susret priznanja pravoslavne dinastije“. Moguće su austrijske sigurnosne službe saznale dijelom ili u cijelosti za neku od opisanih događaja, s time što se oni nisu odnosili na bansku Hrvatsku, osim okolnosti da je u Rijeci bilo obustavljeno izdavanje lista bliskog Mahniću (*Riječke novine*) koji je ponovo pokrenut u Zagrebu pod drugim nazivom *Novine*. Istaknuti laici Fran Binički i Petar Rogulja, aktivni u Hrvatskom katoličkom pokretu i urednici tih listova sve više su koketirali s jugoslavenskim nacionalizmom. Pored toga, a što je svakako imalo veze s banskom Hrvatskom, svećenik Zagrebačke nadbiskupije dr. Fran Barac tajno se sreo s *Jugoslavenskim odborom* u

⁸⁴⁶ Tekst je objavljen, vidi: „Riječka spomenica. Hrvatski prijevod“, *Pilar – časopis za društvene i humanističke studije*, Zagreb, 4/2019., 7 (1)–8 (2), 233-244, a prema latinskom tekstu ranije objavljenom u: Tomislav MRKONJIĆ, „Hrvatski katolički pokret i Riječka spomenica iz travnja 1915. (Latinski koncept)“, u: *Hrvatski katolički pokret*, Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Krku od 29. do 31. ožujka 2001, Zlatko Matijević, ur., Zagreb, 444-456.

Švicarskoj u rujnu 1915. obavijestivši ga da se među svećenstvom razvijala mreža koja je pokušavala projugoslavenki djelovati na nadbiskupa Bauera, preko njegovog bivšeg tajnika Rittiga, tada župnika svetog Marka. Sve navedeno se događa unutar Hrvatskog i Slovenskog katoličkog pokreta te Hrvatskog katoličkog seniorata. U tom kontekstu treba sagledavati i kasniju Svibanjsku deklaraciju Južnoslavenskog kluba (1917.)⁸⁴⁷

Vojno zapovjedništvo Zagreb obratilo se SDDS-u 2. prosinca 1915. i pri tome referiralo na svoj raniji dopis od 12. studenoga, kojim je obavijestilo SDDS o osnivanju povjerenstva radi obavljanja premetačina u Srbiji. S obzirom na ogromnu količinu materijala koju je trebalo pregledati očekivali su pomoć SDDS-a u ljudstvu. Dana 30. studenoga 1915. obavještajni odjel Vojnog zapovjedništva odredio je satnika Rakasovića kao vojnog stručnjaka u rečeno Povjerenstvo. S obzirom na žurnost trebalo je ubrzati odlazak povjerenstva na teren. Iz tih razloga satnik Rakasović je usmeno zatražio od zagrebačkog Redarstvenog povjereništva dvojicu detektiva. Međutim zagrebački policijski šef dr. Jacobi iskazao mu je žaljenje jer nije imao tražene detektive budući „ne zna gdje da ih nađe“.

Vojno zapovjedništvo stoga je iskazalo svojevrсни prijekor SDDS-u glede okolnosti da je SDDS uživao vojne dotacije za svoj rad, pa su očekivali veću susretljivost zagrebačkog redarstvenog šefa kao šefa glavnog ureda SDDS za područje Zagreba, u tako važnoj stvari. Stoga se negativan odgovor Jacobija vojne vlasti neugodno dojmio, imajući u vidu da je u konkretnom slučaju satnik Rakasović čak postupao prema uputi upravitelja SDDS-a za bansku Hrvatsku. Zato je glavni ured vojne obavještajne službe u Zagrebu, najavio da će ubuduće postupati samo preko SDDS-a, kao jedinog odgovornog nadležstva i od njega očekivati poduzimanje potrebnih mjera, jer je upravo SDDS iz razloga financiranja putem vojnog proračuna, trebao osigurati potrebno osoblje za defenzivnu doglasnu službu, pri čemu se i u svojoj neovisnosti morao pridržavati naredbi AOK-a od 22. srpnja 1915., br. 5994. Vojne vlasti stoga su očekivale da im SDDS čim prije dostavi ime i prezime osobe koju za traženu svrhu stavlja na raspolaganje, s tim što su naznačile da su bile prisiljene u Beograd već odaslati samog satnika Rakasovića, „budući prešnost postupanja ne trpi više nikakvog odlaganja“.⁸⁴⁸

⁸⁴⁷ Vidi više: KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 335-338, kao i MATIJEVIĆ, „Tajna diplomatska aktivnost o. Jozе Miloševića“, ISTI, *Lučonoše ili herostrati*. O vezama slovenskih i hrvatskih političara, osobito pravaša vidi: Andrej RAHTEN, „Planinsko hrvatstvo“, zbornik *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, ur. Zdravka Jelaska Marijan i Zlatko Matijević, Zagreb, 2013, 265-282 te Stjepan MATKOVIĆ, „Ivan Šušteršič i hrvatski političari“, *Pilar – časopis za društvene i humanističke studije*, Vol. IV, No. 7-8 (1-2), 2009, 87-101. Taj cijeli broj *Pilara* posvećen je dijelu zajedničke slovensko-hrvatske prošlosti.

⁸⁴⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5697, 3338/15 (uloženo u 2187/15), br.1697/5.

SDDS je 15. listopada 1915. izdao naredbu vezanu za pospješivanje izvidnih postupaka svim vladinim povjerenicima, redarstvenim povjereništva, pograničnim redarstvenim satništvima i njihovim ispostavama, sukladno uputi Ministarstva rata iz Beča od 3. listopada 1915., br. 5397. Njome je bilo određeno da se u slučajevima u kojima je postojala sumnja o uhodarenju uperenom protiv Austro-Ugarske, obavezno poduzmu kućnu i osobnu premetačinu te pretragu spisa sumnjive osobe. Tim uredovanjem polučivala su se ona dokazna sredstva *-corpora delicti* koja su često bila jedinom podlogom za uspješnu provedbu sudbenog postupka. Stoga su sve navedene institucije bile obvezne u tim stvarima, čim bi došle u priliku uredovati, postupati s najvećom brzinom te najvećom pomnjom i točnošću. Pri takvim uredovanjima bilo je određeno da obližnje „sigurnosne vlasti“ (SDDS) smjesta pošalju iskusnog izaslanika i zatraže asistenciju vojnog vještaka, od najbližeg mjesnog vojnog zapovjedništva odnosno najbližeg vojno postajnog zapovjedništva. Maravić je napomenuo: „Osvrtom na važnost predmeta imade se ova naredba skroz povjerljivo u cijelosti strogo provoditi“. Ujedno je u naredbi naznačeno da je od strane Zemaljske vlade, Odjela za pravosuđe 11. listopada 1915. izdana okružnica br. 7 res. kojom su sudske oblasti (sudbeni stolovi, državna odvjetništva, kotarski sudovi i njihove ispostave, bile upućene da k navedenom uredovanju, a u stvarima koje su već došle pod nadležnost suda, smjesta pozovu i jednog iskusnog izaslanika obližnje sigurnosne vlasti.⁸⁴⁹

Povremeno su obavljajući službene poslove Maravićevi agenti doživljavali neobične situacije. Tako je Julije Rimay pretrpio neugodnost vozeći se službeno u vlaku 6. listopada 1915., za koji je kupio kartu na relaciji od Zagreba do Siska za II. razred po cijeni 1,65 kruna. Pri povratku u Zagreb kondukter mu je naplatio razliku jer se nalazio u kolima III. razreda (cijena 1,90 kruna). Agent se iznenadio i pitao je konduktera je li imao pravo na „pogodovnu cijenu“ (popust)? Kondukter mu je rastumačio da nije imao, jer nije posjedovao certifikat za Južnu željeznicu. Stoga se Maravić obratio upitom *Mjesnom nadzorništvu povlaštenog društva cr. i kr. Južne željeznice* 22. listopada 1915. da izvidi mogućnost povlaštene cijene za vožnju nadzornih organa u svim željezničkim kolima, koje je to prosljedilo *Poslovnom ravnateljstvu* u Budimpešti. Željeznica je odgovorila potvrdno, tj. ponudila je popust od 50% prilikom putovanja vlakom na liniji Savski Marof – Sisak u II. I III. razredu, ali s obvezom vađenja privremene iskaznice za što im je bilo potrebno dostaviti imena i prezimena osoba te njihove fotografije. Cijena iskaznice bila je 4 kruna. Tako su ishođene iskaznice za Julija Rimaya, Slavoljuba Pevca i Gjurju Majnara, redarstvene agente Redarstvenog povjereništva Zagreb na dužnosti u SDDS-u.⁸⁵⁰

⁸⁴⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5697, 2310/15 (uloženo u 2221/15).

⁸⁵⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5700, 2996/15 (uloženo u 2283/15), br. 3201.

SDDS je 26. listopada 1915. dao uputu svim tijelima koja su se bavila nadziranjem tiskovina da sumnjive oglase iz kojih bi se moglo utvrditi kretanje vojske odmah pošalju na uvid EB-u, prema njegovom nalogu broj 14645 od 23. listopada 1915. Razlog tome bio je što je njemačka obavještajna služba primijetila korištenje i naizgled bezazlenih novinskih oglasa o traženju posla, za konspirativno slanje uhodarskih informacija. Tako je objavljen oglas koji je glasio (u nj. originalu): „*Schweizer, 30 Jahre alt, perfekt in Buchhaltung und Korrespondenz, 4 Jahre leitende Stellung in Berlin, Prima Referenzen*“.⁸⁵¹ Međutim, ustanovljeno je kako je *Schweizer* označava kretanje pješačke pukovnije prema Francuskoj, kombinacija brojeva 30 i 4 predstavljala je broj pukovnije – 304., Berlin je bio mjesto promatranja, odnosno mjesto otkud je pukovnja krenula. U ostalim oglasima primijećeno je sljedeće značenje riječi: Švicarkinja – topnička pukovnije, Nizozemac – željeznička kompozicija s pješaštvom za Francusku, Nizozemka – željeznička kompozicija s topništvom za Francusku, Austrijanac – pješačka pukovnja prema istoku, Austrijanka- topnička pukovnja prema istoku, Bečanin – vlak s pješaštvom za Istok, Bečanka – vlak s topništvom za istok. U istom smislu koristili su se Šveđanin i Šveđanka za pokrete postrojbi prema jugu, a kod upotrebe brojeva primijećeno je da se drugi broj dodavao na kraj prvog broja tako da je činio samo jednu znamenku i time se dobivala oznaka pukovnije. Ukoliko je manji broj bio prvi, a veći drugi, tada su se oni zbrajali i time npr. dobivao broj 34 (od 9 i 25).⁸⁵²

Maravić je 18. studenoga 1915. upoznao sve glavne urede sa uputom Vojnog zapovjedništva Zagreb vojnim postrojbama o upotrebi međumjesnih telefona, zvanih „*interurbani*“. Dogodilo se da je vojni zapovjednik kolodvora (šef osiguranja) uskratio upotrebu svog telefona tajnom policajcu za službene potrebe. U budućim slučajevima stoga je određena primjena pravila Zapovjedništva jugozapadnog bojišta br. 5760. Po njemu se vojni časnik smio za službene potrebe poslužiti telefonom u poštanskom odnosno brzojavnom uredu, ako je bio u službenoj odori te ako je posjedovao potpisanu i pečatom ovjerenu legitimaciju izdanu od viših vojnih vlasti (razine brigade ili više) te istu predočio, pa su civilni činovnici za važne stvari, bili obvezni omogućiti im korištenje kolodvorskih telefonskih aparata. Vrijedilo je i obrnuto, kad se vojnom zapovjedniku kolodvora predočila od redarstvenog tajnog agenta propisana isprava, izdana od civilnih viših vlasti, koja ih je ovlašćivala na upotrebu interurbanog telefona za važne službene potrebe, vojni časnik bio je obvezan to omogućiti.⁸⁵³

⁸⁵¹ U slobodnom prijevodu: Švicarac, 30 godina star, odličan u vođenju spisa i dopisivanju, 4 godine na rukovodećem položaju u Berlinu, izvrsne reference.

⁸⁵² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5700, 2478/15.

⁸⁵³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5700, 2808/15 (uloženo u 2690/15).

Na zamolbu Etapnog zapovjedništva 5. armije, zapovjedništvo AG generala Franza Rohra s talijanskog bojišta dalo je uputu doglasnim uredima neka ne šalju svoje konfidente na uže ratno područje, već da ih drže izvan njega. Vojni obavještajni uredi bili su upućeni da sve takve osobe koje bi zatekli na užem ratnom području prvim vlakom pošalju izvan njega, o čemu je Maravić 11. studenoga 1915. obavijestio sve glavne urede.⁸⁵⁴

Pojavljuju se, doduše još stidljivo, slučajevi bjegova vojnika iz postrojba, tako je 96. pješačka pukovnija 23. studenoga 1915. javila SDDS da su iz njenog sastava na bojištu u smjeru Italije pobjegli razvodnik Joso Skorupan iz Okučana te Dmitar Žilić iz Javorja, pa je za njima SDDS raspisao potragu.⁸⁵⁵

Vojno zapovjedništvo Zagreb 1. prosinca 1915. upozorilo je SDDS da su u području županije modruško-riječke primijetili slučajeve povratka kućama vojnih obveznika iz Amerike, no da o tome općinski načelnici nisu izvijestili kotarsku oblast, pa onda ti vojni obveznici nisu ni bili pozivani u vojsku, jer je po stanju evidencije vojska držala da su još u inozemstvu. Takav je primjerice bio slučaj Rade Milanovića iz Muslinskog Potoka, kotar Ogulin, koji se vratio kući još 1914., par dana pred opću mobilizaciju. Maravić je zatražio od vladinog povjerenika Zmajića neka ispita stvar.⁸⁵⁶ Zmajić je odgovorio da općinskom poglavarstvu zaista nije bio poznat Milanovićev povratak kući, jer ga nije prijavio seoski starješina, što mu je bila dužnost i pokrenuo je disciplinski postupak. Ukoliko bi se utvrdilo da je seoski starješina to hotimice učinio stvar se trebala predati državnom odvjetništvu na daljnji postupak. Ujedno je Zmajić izdao odredbu svim općinskim poglavarstvima i oružničkim postajama svoje županije neka ubuduće strogo paze na povratak vojnih obveznika iz inozemstva.⁸⁵⁷

SDDS je 26. prosinca 1915. dao uputu svim vladinim povjerenicima i svojim glavnim uredima o stavljanja oznaka na poslovnom dopisivanju u domeni protuobavještajne službe. Opaženo je da su pojedini glavni uredi počeli prigodom izvješćivanja u predmetima obrambene i doglasne službe pored svojih urudžbenih brojeva još stavljati i oznaku „s.d.d.s.“ što ubuduće više nisu smjeli činiti, jer se takvom kraticom smio služiti samo Središnji ured za defenzivno doglasnu službu, što zapravo i jest značenje kratice SDDS. Suprotni postupak izazvao bi nesporazum u dopisivanju s drugim tijelima vlasti. Isto tako ban je upozorio da pojedini glavni uredi defenzivno doglasne službe još nisu bili ispravno protumačili naredbu od 20. srpnja 1915. broj 1328 glede

⁸⁵⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5700, 2719/15.

⁸⁵⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5701, 3008/15.

⁸⁵⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5701, 3269/15, br. 1845.

⁸⁵⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5701, 75/16 (uloženo u 3269/15), br. 436.

ustrojstva i djelovanja Središnjeg ureda, držeći pogrešno da bi taj ured smio na njihovom području djelovati samo uz istodobno sudjelovanje i lokalno nadležne teritorijalne oblasti. Glede toga ban je upozorio na točku IV. navedene Naredbe prema kojoj je Središnji ured mogao uredovanja „tičući se obrambene i doglasne službe prepustiti glavnim uredima, međutim da je i nadalje ovlašten posve samostalno i neovisno poduzeti po svojim organima potrebne izvide i uredovanja i na području svakog glavnog ureda, ako mu se to učini potrebnim, budući samo taj središnji ured vodi očevidnosti koje se tiču obrambene i doglasne službe u smislu toč. XVI. spomenute Naredbe“. Konačno glavni uredi mogli su svojim poslovnim brojevima dodavati oznaku „G.m.“ (od „glavno mjesto“ u značenju glavnog ureda).⁸⁵⁸

Zemaljska vlada primijetila je pa 24. lipnja 1916. izdala uputu velikim županima i vladinim povjerenicima, kao i Redarstvenom povjereništvu u Zagrebu vezano za upite diplomatskih misija nezaraćenih država sa sjedištem u Beču ili Budimpešti, a kojima je bila povjerena zaštita u banskoj Hrvatskoj interniranih ili konfiniranih podanika neprijateljskih država. Razlog upute bio je taj što su se diplomatske misije počele izravno, po pitanju takvih osoba, obraćati hrvatskim prvomolbenim redarstvenim nadzornim oblastima ili poslodavcima kod kojih su internirani bili raspoređeni na rad. Zemaljska vlada stoga je podsjetila da je već ranije⁸⁵⁹ upozorila podređene upravne oblasti kako je dopisivanje s inozemnim oblastima bilo dopušteno isključivo putem Zemaljske vlade, pa su sva tijela upozorena na obvezu takvog postupanja. Ban je odredio „niti su prvostepene oblasti, a još manje poslodavci ovlašteni i zvani, da diplomatskim zastupstvima izravno dadu ikakva saopćenja ili informacije, pa se sve redarstvene oblasti upućuju a kojima je povjeren nadzor nad interniranim osobama, da takve moguće zamolbe diplomatskih zastupstava predlože zemaljskoj vladi radi daljnjeg nadležnog uredovanja. Ujedno su sve oblasti obvezne strogo uputiti sve poslodavce da su obvezni takve zamolbe smjesta predati nadležnoj redarstvenoj oblasti, a ova ih proslijediti isto tako vladi“.⁸⁶⁰

Vladinim povjerenicima upućena je 15. studenoga 1915. odredba bana kojom je podsjećeno da je prema okružnici od 29. listopada 1915, broj 1044 određeno da se po Središnjem uredu za defenzivno doglasnu službu, mogu iznimno u izvornom njemačkom tekstu vladinim povjerenicima dostavljati priopćenja, no da se ona imaju dalje podređenim oblastima odašiljati u hrvatskom prijevodu. Vezano za to Odjel za unutarnje poslove Zemaljske vlade odredio je, ako su u njemačkom jeziku saopćene okružnice, potrage itd., preopsežne, pa bi prevođenja bilo skopčano s

⁸⁵⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5702, 3778/15.

⁸⁵⁹ Naredbe zemaljske vlade od 10. kolovoza.1873. br. 6824., od 6. siječnja.1874. br. 327. i od 20. siječnja 1875. br. 341.

⁸⁶⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5702, IV.B 4420 res (uloženo u 3778/15).

velikim gubitkom vremena, da se na hrvatskom napravi samo izvadak, koji će sadržavati za potragu odlučne okolnosti i te izvadke dostavi kotarskim oblastima. One su imale prema tome stižu li im takva priopćenja u izvornom njemačkom tekstu ili u spomenutom izvadku na hrvatskom jeziku, istu priopćiti područnim općinskim poglavarstvima i oružničkim postajama samo tada, ako drže da bi ta priopćenja mogla s obzirom na narav stvari i osoba koje dolaze u obzir, u njihovom području s uspjehom unaprijediti potragu. Ne drže li kotarske oblasti takovu potragu, u njihovom području uspješnom, one će ju unijeti u posebnu zabilježnicu, koja se za sve takve vrste potraga ima osnovati i to abecednim redom te tekućim brojem, uz kratku oznaku predmeta pozivom na broj odnosnog poslovnog dopisa i držati u posebnoj očevidnosti. Svi spisi, tičući se defenzivne i doglasne službe imali su se odijeljeno od ostalih poslovnih spisa u posebnu svesku složiti po tekućim brojevima i posebno pohraniti po godištima. Kotarske oblasti imale su paziti, da navedeni spis nepozvanim osobama ne dođu na oči. U svakom izvještaju koji se podnaša u stvari službe imala su se imena sumnjivih osoba sa eventualnim nadimkom točno zapisati, pa ako su se različito pisala trebalo se po mogućnosti i to priopćiti. Bilo je u interesu redarstvenog isljeđivanja, da se generalije i osobni opis točno sastave, a gdje se to nije moglo odmah učiniti, trebalo se čim prije priopćiti te u dotičnom izvještaju napomenuti, da će se manjkajući podaci naknadno javiti. Čim bi se koja potraga uspješno provela, imalo se to smjesta javiti SDDS-u radi obustave potrage i rasterećenja izvršnih organa koji su se bavili doglasnom službom⁸⁶¹.

Od početka rata pa sve do sredine 1915. g. zapravo nije bilo suradnje između Financijalnog ravnateljstva koje je djelovalo na području banske Hrvatske i Zemaljske vlade, pa time niti sa SDDS-om. Razlog tome bilo je to što je Financijско ravnateljstvo za svoj rad odgovaralo zajedničkoj Hrvatsko-ugarskoj vladi u Budimpešti, tako da je svoja izvješća koja su imala ma i malo veze s uhođarstvom slalo VHK-u u Budimpeštu. Vojska je bila stajališta da je takvo što funkcionalno neprihvatljivo jer uslijed toga jurisdikcijskog pitanja, civilne vlasti u Hrvatskoj nisu znale za registrirane krijumčare robe koji su s teritorija Hrvatske prelazili u strane države i obratno, a takvi kanali mogli su poslužiti i za obavještajne poslove, pa stoga hrvatske vlasti nisu ni bile u mogućnosti primijeniti protumjere. Zahvaljujući vojnom angažmanu uspostavljena je suradnja u razmjeni podataka između Financijalnog ravnateljstva i SDDS-a, premda je ravnateljstvo nastavilo i nadalje kopiju izvješća slati Budimpešti. Realizacija tog vojnog zahtjeva s naslova poboljšanja sigurnosti vodila je bansku Hrvatsku korak bliže k integraciji funkcija vlasti Zemaljske vlade na njenom području i proširenju autonomije.

⁸⁶¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5702, 11044/1/15 (uloženo u 3778/15).

U tom smislu Ugarsko-hrvatsko-slavonsko-dalmatinsko Financijalno ravnateljstvo u Zagrebu obratilo se banu 5. kolovoza 1915., s naznakom da je od ugarskog ministra financija obavješteno o uspostavi „obrambene doglasne postaje“ u Zagrebu (u hrvatskom SDDS-a, dok je pojam „obrambena doglasna postaja/centrala“ zapravo doslovan prijevod od mađarskog *Védelmi Hírszerzőközpont*), kojoj je zadaća u prvom redu da neprestano drži u očevidnosti sve one osobe koje su sumnjive za uhodarstvo. Nadalje, ban je telefonski priopćio ravnatelju da je ta odredba potjecala još iz vremena početka ratnog stanja, pa budući je Financijalno ravnateljstvo već tada poslalo Vojnom zapovjedništvu popis osoba koje su bile poznate kao krijumčari, i to u smjeru Srbije, upozorio je da su shodno tome iste osobe bile moguće i uhodarski sumnjive zbog svoje povezanosti sa stanovništvom Srbije, kao i zbog vještine ilegalnog prijelaza granice. Financijalno ravnateljstvo pitalo je bana drži li shodnim, a s obzirom na uputu ugarskog ministra financija, da ono treba i nešto dalje poduzeti. Sam ravnatelj priopćio je banu da je za početak, o uspostavi SDDS-a obavijestio financijalna ravnateljstva u Vukovaru, Gospiću i Ogulinu, kao najbliža ratnim zonama.⁸⁶²

Povod događaju bila je informacija ugarskog ministra unutarnjih poslova ugarskom ministru financija o osnutku defenzivno doglasne službe na poticaj vojske. Potom je ugarski ministar financija 28. srpnja 1915. obavijestio Josipa Macsvanszyja, financijalnog ravnatelja u Zagrebu, da je ban kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u Zagrebu ustrojio „obrambenu doglasnu centralu“, kojoj je zadaća bila da u prvom redu neprestano drži u očevidnosti sve one osobe, koje su bile sumnjive za uhodarstvo. Na pitanje banu, Financijalnom ravnateljstvu odgovorilo je Vojno zapovjedništvo Zagreb, držeći poželjnim da ravnateljstvo „civilnoj doglasnoj postaji Zagreb“ (SDDS-u) dojavi imena onih osoba koja su prema saznanjima financijalne službe do tada sumnjiva, kako bi ih doglasna postaja mogla ubuduće imati u vidu. Vojno zapovjedništvo zamolilo je Financijalno ravnateljstvo i da sva dopisivanja upravljena na doglasnu postaju šalje preporučeno i u dvostrukim zatvorenim omotima kako je propisano za doglasne poslove.

Ministar financija uputio je zagrebačkog financijalnog ravnatelja, da po dogovoru sa mjesnim vojnim vlastima, na području Hrvatske i Slavonije informira djelujuće, podređene mu financijalne ravnatelje u shodnoj povjerljivoj formi, o osnutku, zadaći i djelovanju te pisarni SDDS te da podređeno carinsko i osoblje financijalne straže uputi, kako se već pokaže potrebnim. Pri tome: „Podređenom osoblju ne imade se priopćiti svrha traženih podataka, ni to, da postoji doglasna postaja, već valja to osoblje uputiti glede toga, da imena sumnjivih osoba, za koje je

⁸⁶² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1504/15, br. 1768.

doznalo, prijavi uvijek svom pretpostavljenom financijskom ravnatelju – uz opis razloga protiv istima nastale sumnje – imajući na umu primjerenu opreznost.“ Ministar je potom odredio financijskom ravnatelju u Zagrebu da svi njegovi podređeni financijski ravnatelji izvješća za koja im se čini da su doista temeljita i važna, priopće doglasnoj postaji, obdržavajući tražene zahtjeve povjerljivosti te da o tako danim ministrovim odredbama obavijesti bana.⁸⁶³ Ovdje možemo reći da je navedena stvar bila očito povezana sa ranijim zahtjevima EB da mu SDDS priopći probleme s kojima se sretao u radu, pa je između ostalog jedan od njih bio taj da SDDS nije raspolagao s informacijama o mogućim uhodarski sumnjivim osobama iz područja financijskih poslova, što je u srpnju 1915. riješeno uspostavom suradnje SDDS-s s Financijskim ravnateljstvom, na području Hrvatske i Slavonije, uz pomoć vojske. Primjećujemo da isto koincidira i s vremenom preustroja SDDS-a.

Za početak je samo Vojno zapovjedništvo Zagreb dostavilo SDDS-u 14. listopada 1915. popis osoba koje su već bile evidentirane kao krijumčari iz ili u Srbiju. Tako je za kotar Zemun bilo zabilježeno 126 poznatih krijumčara, s nadopunom dodatnih 15, za kotar Ruma 104 osobe, za kotar Mitrovica 69, s nadopunom dodatnih 27.⁸⁶⁴ Financijski ravnatelj izvijestio je 2. listopada 1915. bana da su osobe zabilježene na listama kao krijumčari, ukoliko su ujedno bile i politički nepouzdana, već odstranjene sa tih područja početkom rata po vojnim vlastima – tj. internirane.⁸⁶⁵ Maravić je zatražio ažuriranje lista od strane vladinih povjerenika, međutim veliki župan srijemski odgovorio mu je 29. prosinca 1915. da se sreo s teškoćama, jer za dio srijemskih krijumčara nije mogao ustanoviti njihovo tadašnje boravište budući su bili evakuirani zajedno s ostalim stanovništvom, pa su se tako primjerice žitelji zemunskog kotara u prosincu 1915. pretežno nalazili u području vukovarskog kotara, tako da je uspio ažurirati podatke, ali tek 19. veljače 1916.⁸⁶⁶

Ugarski ministar trgovine Harkanyji obratio se zajedničkom ministru rata 29. rujna 1915., vezano za izbjegavanje cenzure u poštanskom prometu. KŰA je primijetila da su ljudi iz Temišvara nosili i predavali svoja pisma pošti u Arad kako bi izbjegli cenzuriranje. Harkanyji je naveo da pošta to nije bila u stanju spriječiti, odnosno da se nisu mogli zaustaviti pojedini trgovci ili građani koji su putem posrednika predavali svoja pisma poštama na otpremu u drugim, a ne u svojim mjestima, jer pošta nije imala načina ustanoviti od kuda je potjecalo određeno pismo koje joj je bilo predano na otpremu.

⁸⁶³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1504/15, br. 53.

⁸⁶⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 2350/15 (uloženo u 1504/15), br. 1521.

⁸⁶⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 2225/15 (uloženo u 1504/15), br. 2237.

⁸⁶⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 3822/15 (uloženo u 1504/15), br. 17326.

Zagrebačko vojno zapovjedništvo primijetilo je takav slučaj i to dojavilo Poštanskom i brzojavnom ravnateljstvu. Pojedinci, a izgleda i neki vojnici, kako bi mimoišli cenzuru u Varaždinu, predavali su svoju poštu u Csáktornyji (Čakovec). Da se to izbjegne predloženo je da se pošta iz Čakovca šalje na cenzuru u Varaždin. No ministar trgovine Harkanyji nije vjerovao da će se time postići svrha, jer je pretpostavljao ako bi se takvo što odredilo kako će ljudi u cilju zaobilaženja cenzure svoju poštu predavati negdje drugdje. Vjerojatno je takvih pojava bilo i u drugim dijelovima Monarhije. Harkanyji je stoga 29. rujna 1915. predložio ministru rata Krobotinu da se obvezno sva pošta upućuje na cenzuriranje, što je dato na znanje i SDDS-u.⁸⁶⁷ Odgovorio je ugarski ministar unutarnjih poslova 12. studenoga 1915., referirajući se na sličan slučaj iz Gyékényesa i navodeći da to mjesto nije spadalo u područje ratnih operacija, pa se ondje kontrola krijumčarenja listova i brzojava, odnosno kontrola sumnjivih listova obavljala po općenitim propisima izdanim na temelju iznimnih mjera, pa nije držao potrebnim donošenje specijalnih odredbi, tim više što su stalna povjerenstva za kontrolu poštanskog i brzojavnog prometa bila ovlaštena od slučaja do slučaja izdati posebne naloge glede poštanskih pošiljaka i brzojava, koji su sa gledišta ratovanja ili politički, bili sumnjivi.⁸⁶⁸

Zagrebačko vojno zapovjedništvo 27. prosinca 1915. obratilo se molbom za pomoć SDDS-u imajući u vidu da su primijećena pisma sa adresom koja su sadržavala šifru ili bila adresirana na *poste restante* i sl., a trebala su biti isključena iz dostave. SDDS je putem bana od ugarskog ministra trgovine u čijoj je jurisdikciji bio poštanski promet tražio uputu. On je 27. siječnja 1916. odgovorio da su u predmetu ograničenja prometa listova *poste restante* i onih sa lozinkom (šifrom) koji su naslovljeni na otpravništva novina i slična mjesta, izdane naredbe br. 1218/b⁸⁶⁹ i 1868/B.S.⁸⁷⁰ objavljene u Zborniku poštanskih i brzojavnih naredaba, broju 60. od 17. kolovoza 1914. i 87. od 23. rujna 1914. S obzirom na to, činilo se izdavanje nove naredbe suvišnim, no iz opreznosti pozvao je Poštansko i brzojavno ravnateljstvo u Zagrebu, neka upozori svoje urede na točno obdržavanje tih naredaba. Prema tim naredbama mogle su stranke dobiti na ruke samo na osobno ime naslovljene *poste restante* listove i to uz utvrđenje osobne istovjetnosti. U pogledu njihove pouzdanosti nisu mogli poštanski uredi steći uvjerenje, a pošto su se njihovi naslovnici nalazili samo u proputovanju u dotičnom mjestu ne bi mogle ni mjesne oblasti u kratko vrijeme steći saznanje glede toga, pa je zato ministar držao nesvrhovitim takve listove radi uručjenja predavati mjesnoj oblasti. Kad bi

⁸⁶⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 1722/15, br. 64265.

⁸⁶⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5696, 1722/15, br. 37575.

⁸⁶⁹ Bilo je zabranjeno dostavljati pošiljke *poste restante* ukoliko je umjesto punog imena i prezimena primatelj bio označen pojedinim slovima, riječima ili brojevima, već je bilo predviđeno da se tako adresirane pošiljke vrate pošiljatelju.

⁸⁷⁰ Pošiljke adresirane npr. na otpravništvo X, ali s naznakom za osobu B, također je trebalo vratiti pošiljatelju.

iskustvo pokazalo da su pošiljkama *poste restante* na ime pojedinca, počinjene zloporabe, maksimalno bi bilo moguće da se pošiljke prije uručenja usmjeravaju kojem vojnom cenzurnome povjerenstvu, radi zaštite vojničkih interesa. Za listove sa lozinkom, pošto takvo nije dolazilo u ruke naslovniku, moglo se takve odredbe mimoići. U pogledu dopisivanja koje je bilo naslovljeno na svratišta, naučne zavode, kavane, novinska otpravništva itd., ministar Harkanyji je uputio na sadržaj svog odgovora od 23. studenoga 1914., br. 70742.⁸⁷¹

SDDS je dao uputu 1. lipnja 1916. u svezi sa uručivanjem pošte, kojom je pojasnio da je i u novinama zabranjeno objavljivanje oglasa s kraticama kako bi se spriječile moguće međusobne uhodarske komunikacije. Maravić je podsjetio i na carsku naredbu od 20. travnja 1854. kojom je za vrijeme rata bilo određene da se pisma mogu uručiti samo osobama koje mogu dokazati da su upravo one, imenom i prezimenom, primatelji pisama. Ukoliko to nije bilo moguće pismo se uručivalo redarstvenoj oblasti u mjestu adresata, kod koje je naslovnik mogao podići pismo. Istovjetno se postupalo i sa sumnjivim pismima. Dostava pisma akademičarima preko portira sveučilišta ili srednjoškolskih zavoda, bila je moguća, ali uz uvjet da je primatelj bio na popisu redovnih slušača sveučilišta ili gimnazijalac tekuće školske godine te raspolagao ispravom kojom je mogao dokazati svoj identitet. Međutim i za akademičare je vrijedila upozorba da u adrese ne smiju stavljati ikakve šifre, jer bi takva pisma bila uručena redarstvu.⁸⁷²

SDDS je skrbio i o novonastalim pitanjima vezanim za osvojenje Srbije i Crne Gore, o putovanjima civila u/iz njih, ponašanju novinara u užem ratnom području, odabiru cenzora pri čemu se „ispitivalo njihovo moralno i političko vladanje“ odnosno današnjim jezikom obavljala sigurnosna provjera, austrougarskim ratnim zarobljenicima u službi kod neprijatelja kao nastavnicima ili čak njihovoj redarstvenoj ili vojnoj službi, proučavao rad tajnih projugoslavenskih organizacija mladeži, skupljao saznanja o neprijateljskom inozemstvu od povratnika interniraca, ispitivao moguću namjerni bojkot sijanja polja radi pogoršanja posljedica gladi uslijed Antantne blokade, bilježio je i prve pojave žena u vojnim odorama, kao i probleme pri identifikaciji žena s burkama na granicama te angažirao doušnike, analizirao pisanja novina te podatke prikupljene pretresima njihovih uredništava. Država k tomu proširuje cenzuru na poštu iz neutralnih prekomorskih država.

SDDS je 19. prosinca 1915. obavijestio Vojno zapovjedništvo u Zagrebu, kao i MGG za Srbiju da je prema ranijem traženju oformljena istražno povjerenstvo koje je trebalo uputiti u

⁸⁷¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5702, 585/16 (uloženo u 3804/15), br. 1305

⁸⁷² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5702, 2242/16 (uloženo u 3804/15).

Beograd, kako bi radi isljeđivanja tragova velikosrpske propagande moglo pregledati sigurnosno zanimljivu dokumentaciju zaplijenjenu ili pronađenu u Srbiji, a osobito podatke *Sokola*, *Privrednika*, *Narodne odbrane* i sl. Na čelo povjerenstva Zemaljska vlada odredila je državnog odvjetnika Franju Urbanyja iz zagrebačkog državnog odvjetništva, a za članove redarstvene agente Julija Rimaya i po potrebi Jurja Krainplera (?),⁸⁷³ odnosno Teodora Peičića. Isto tako, bilo je naznačeno da će navedene osobe pružiti svu moguću pomoć MGG-u u njegovom radu. Iste osobe mogle su sukladno odredbama MGG-a uredovati odnosno poduzimati eventualne pretrage kod udruženja i institucija koje su stajale u vezi s osobama ili društvima s područja Kraljevine Hrvatske i Slavonije, a o eventualnim saznanjima obavijestiti SDDS.⁸⁷⁴

Nešto ranije, Vojno zapovjedništvo Zagreb 12. studenoga 1915. izvijestilo je SDDS da je prema dotada prikupljenim podacima bilo razvidno kako je veći broj monarhijskih podanika grčko-istočne vjeroispovijesti bio sumnjiv za veleizdajničko djelovanje. Kroz razne premetačine na području Srbije zaplijenjena je dokumentacija iz koje je izviralo da su takve osobe održavale redovito pisanu vezu s Kraljevinom Srbijom i to osobama ili institucijama u Beogradu, Šabcu, Kragujevcu i Nišu. Iz godišnjih izvješća *Narodne odbrane* uočeno je članstvo većeg broja austrougarskih podanika u tom za Austro-Ugarsku, neprijateljskom društvu. Među njima bilo je i članova *Srpskog Sokola* iz Beograda. Glede navedenog valjalo je poduzeti mjere da se ubuduće spriječi mogućnost njihovog daljnjeg neprijateljskog djelovanja i prikupiti podatke o tome, kao i steći moguća nova saznanja. Iz tih razloga planiralo se poduzimanje premetačina, i to na bazi imena osoba koje su stajale u pisanoj vezi s nekom od osoba u Kraljevini Srbiji, ukoliko je bila pronađena i zaplijenjena dokumentacija veleizdajničkog sadržaja. Naročito je trebalo obratiti pozornost na dopisivanje sa sokolskim društvom, *Privrednikom* i *Narodnom odbranom*. U obzir su dolazile i premetačine kod osoba za koje se operativnim radom utvrdila obavještajna veza s navedenim institucijama. SDDS je trebao ustrojiti povjerenstvo koje bi se posvetilo navedenim zadaćama. Od strane Vojnog zapovjedništva povjerenstvu je trebao biti stavljen na raspolaganje časnik kao vojni vještak. Vojno zapovjedništvo preporučilo je da u sastavu tog povjerenstva budu osobe koje su bile dobro upoznate sa političkim zbivanjima tijekom posljednjih godina, a bilo je „u interesu protuobavještajne službe da se to povjerenstvo brzo ustroji“.⁸⁷⁵

Glede očekivanih zadaća na području osvojene Kraljevine Srbije SDDS je 14. studenoga 1915. pripremio određene teze za rad. Tako se radi proučavanja rada, svrhe i organizacije sokolskih

⁸⁷³ Arhivski primjerak pisan je rukom pa je prezime nečitko.

⁸⁷⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5701, 2817/15.

⁸⁷⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5701, 2817/15, br. 1697.

društava u Kraljevini Srbiji te njihovih veza sa srpskim sokolskim društvima u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji predvidjelo na licu mjesta proučavanje organizacije i veza sokolskih društava i to u desetak srbijanskih mjesta. To, iz razloga što su na svesokolskom sletu, održanom u Pragu 1912. g. srbijanski sokoli iz spomenutih mjesta vježbali zajedno sa srpskim sokolima iz Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Osim toga u Tehničkom (organizacijskom) odboru toga sleta sudjelovali su kao članovi sokolaši iz Srbije, ali i iz Hrvatske. Prema tome smatralo se da bi proučavanjem ustrojstva i djelovanja sokolskih društava u Kraljevini Srbiji bilo moguće pronaći materijale koji bi dokazivali da su ona bila u neprestanoj vezi sa monarhijskim sokolskim društvima, dapače, da su i ona dobivala upute za svoje djelovanje od strane sokolskih društava iz Srbije.

U svezi sa Savezom srpskih zemljoradnih zadruga i s njim povezanim društvom *Privrednik* bilo je potrebno, kao i za sokolska društva, proučiti i ispitati poslovne knjige i korespondenciju zemljoradnih zadruga u Kraljevini Srbiji. Nit povezivanja njih svih bilo je održavanje kongresa zemljoradničkih zadruga u razdoblju od 1897.-1909. godine.

Osim toga, bilo je potrebno proučiti i socijalistički pokret u Kraljevini Srbiji, koji je imao i svoj organ (list) - *Borbu* u Beogradu, a tiskan je u Štampariji Dimitrijević. Mimo toga, trebalo bi još proučiti i pregledati pojedine druge redakcije srpskih listova. Pri tome je naročito zanimljiva bila redakcija lista *Pijemont*, koji je zastupao ideju jugoslavenstva i tako zamijenila nekadašnji *Slavenski jug*.⁸⁷⁶ U *Pijemontu* su surađivali i poznati monarhijski emigranti kao Krešimir Kovačić i Augustin Ujević.⁸⁷⁷ Potonji je 1912. u spomenutom listu napao vladajući režim u Hrvatskoj. U *Pijemontu* pojavljivali su se i članci Stevana Galogaže,⁸⁷⁸ izravno umiješanog u atentat na kraljevskog povjerenika Cuvaja 1912., koji je potom pobjegao u Beograd. Pored njega u listu se

⁸⁷⁶ *Pijemont* je bio glasilo *Crne ruke*. Za vrijeme posjete hrvatskih sveučilištaraca Beogradu u proljeće 1912. u redakciji *Pijemonta* Oskar Tartaglia kao prvi Hrvat katolik učlanio se u *Crnu ruku*, MACKENZIE, *Apis*, 90-91. i Oskar TARTAGLIA, *Veleizdajnik*, Zagreb – Split, 1928, 24-28. Tartaglia je bio novinar, jedan od vođa omladinskog projugoslavenskog nacionalističkog pokreta 1910-1914., početkom rata je uhićen i zbog veleizdaje osuđen na pet godina tamnice, pomilovan 1917. Razočaran razvojem političke situacije u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1931. povukao se iz političkog života i u Splitu počeo baviti odvijetništvom. Doživio progone za vrijeme Drugog svjetskog rata i poraća.

⁸⁷⁷ Krešimir Kovačić, hrvatski književnik i novinar, sin književnika Ante Kovačića. Bio pravaš iz Matoševa kruga, no surađivao u *Hrvatskome pokretu* i *Koprivama* te uređivao *Obzor*, *Jutarnji list* i *Novosti*. Pred rat surađivao i s beogradskim *Pijemontom* i *Politikom*, uhićen po povratku 1912. iz Beograda, ali se nastavio baviti novinarstvom. Augustin (Tin) Ujević, književnik. Oko 1912. napušta pravaška uvjerenja i okreće se jugoslavenskom integralizmu. S tih je pozicija nastupao u Beogradu 1912. pa je u Hrvatskoj osuđen na desetgodišnji izgon. 1913. emigrirao u Pariz. Nakon izbijanja rata priključio se krugovima oko *Jugoslavenskog odbora*, ali 1917. prekida tu suradnju. Vidi: Srećko LIPOVČAN, *Mladi Ujević: politički angažman i rana proza (1909.-1919.)*, Split, 2002.

⁸⁷⁸ Srpski književnik i publicist iz Hrvatske (Ponikve kod Topuskog). Bio dragovoljac u srbijanskoj vojsci 1914., studirao pravo u Parizu (1916-19.), potom se nastanio u Zagrebu.

pojavljivao i Vladimir Čerina.⁸⁷⁹ Za socijaliste je bilo poznato da su srbijanski socijalisti podržavali hrvatski socijalistički pokret. Tako je primjerice pokretač i glavni organizator socijalizma u Srbiji Dimitrije Tucović⁸⁸⁰ u Zagrebu u prvoj polovini 1914., održao više socijalističkih konferencija na kojima je govorio kako protiv kapitalizma općenito, tako i protiv monarhijskog ustrojstva država, a indirektno je napadao i Austro-Ugarsku.⁸⁸¹

Stvar oko osnutka povjerenstva za Srbiju uzdignuta je na višu razinu i AOK je 5. siječnja 1916. obavijestio Zemaljsku vladu u Zagrebu da se uspostavom MGG u Beogradu, ukazalo potrebnim, a za potrebe raznih vojnih zapovjedništava i civilnih tijela vlasti, poduzeti istraživanje važne dokumentacije koja je osvojenjem Srbije postala dostupnom. Stoga je AOK uputio MGG da osnuje jedno povjerenstvo čija bi zadaća bila poduzimanje takvih istraživanja, a Zemaljska vlada u Zagrebu zamoljena je poduzeti mjere, kako bi već postojeći hrvatski predstavnici u Beogradu – državni odvjetnik Urbanyi i redarstveni činovnik Pečić svoje djelovanje mogli uskladiti odnosno uključiti se u rad povjerenstva MGG-a.⁸⁸²

Povjerenstvo je započelo s radom i prikupilo određena saznanja, tako da je SDDS 6. kolovoza 1916. obavijestio sve podređene institucije da je mješovito povjerenstvo izaslano u Beograd u predmetu isljeđivanja tragova velikosrpske propagande s obzirom na područje Kraljevine Hrvatske i Slavonije izvjestilo o svom uredovanju. Izvješteno je o djelatnosti, ciljevima i prikupljanju članova *Saveza dobrovoljaca* u Kraljevini Srbiji, kao i podanicima Kraljevina Hrvatske – Slavonije koji su mu pristupili, kao i o monarhijskim podanicima, pripadnicima *I. čete dobrovoljaca* srbijanske vojske.

Iz pronađenih spisa nadalje je utvrđeno da je Pavao Kurtović, student farmacije koji je živio u Zagrebu, *Savezu dobrovoljaca* čestitao slavu svetog Prokopa 8. srpnja 1912, proslavljenu u nazočnosti i pod kumstvom kraljevića Đorđa Karađorđevića i to brzojavom sadržaja: „Kao bivši srpski dobrovoljac najtoplije čestitam svima poštovanim drugovima zajedničku svetu slavu srpsku i proslavu današnjeg značajnog dana.“

⁸⁷⁹ Hrvatski književnik, u Zagrebu uređivao časopise *Val* (1911.) i *Vihor* (1914.) pridruživši se sljedbenicima protuaustrijske i jugounitarističke političke orijentacije. Sudjelovao u pripremi atentata na Cuvaja, pred Prvi svjetski rat putovao u Italiju i Srbiju, a za vrijeme rata boravio u Italiji, Švicarskoj, Crnoj Gori, na Krfu i u Parizu. Krajem 1918. razočaro se sa ostvarenjem jugoslavenske ideje.

⁸⁸⁰ Srbijanski političar i publicist, jedan od osnivača srpske socijaldemokracije, kao pričuvni časnik poginuo u Kolubarskoj bitki. Osuđivao srbijansku imperijalističku politiku i zalagao se za savez balkanskih država na demokratskoj i federativnoj osnovi.

⁸⁸¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5701, 2817/15.

⁸⁸² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5701, 2817/15, br. 116.323.

U uredništvu povremenog tiskopisa *Balkan* u Beogradu, premetačinom su pronađene razne molbe žitelja jugoistočnog Srijema koji su nakon izmaka neprijateljske vojske sa njom prešli u Srbiju. U Beogradu je osnovan *Odbor za pomoć prekosavskim Srbima*, a uredništvo *Balkana* prikupljalo je priloge za izbjeglice iz Srijema „koji su ispred nasilja austromađarskog potražili utočište u krilu majke Srbije“. Uredništvo *Balkana* pozivalo je danomice Srbe, građane i vojnike, da priteknu u pomoć izbjeglicama iz Srijema, a ove se opet pozivalo neka svoje molbe podnesu uredništvu *Balkana*. U pozivu se naročito isticalo da bi izbjeglice koji su samci, mogli dobiti pomoć samo ako su se „borili rame uz rame sa srpskom vojskom“, pa su stoga ti dragovoljci upućeni da kod traženja pomoći dostave i uvjerenje od vojne komande. U uredništvu *Balkana* pronađeno je preko sto molbi žitelja jugoistočnog Srijema, koji su sa srbijanskom vojskom prebjegli u Srbiju, a na nekoliko njih bilo je istaknuto da je dotični služio u srbijanskoj vojsci kao dragovoljac. Među onima koji su dobili pomoć bili su žitelji Deča, Budjanovaca, Vitojevaca, Petrovčića, Kupinova, Surčina, Dobanovaca, Golubinaca, Boljevaca, Šimanovaca, Karlovčića, Grabovca, Batajnice, Platičeva, Ašanje, Jakova, Stare Pazove, Novih Karlovaca, Zemuna te Slavonske Gradiške.

Nadalje prema provedenim premetačinama u Beogradu je ustanovljeno ustrojenje *Sremskog četničkog odreda* kojim je zapovijedao spomenuti Ignat Kirhner, rezervni poručnik iz Zemuna, sastavljeno od žitelja koji su iz Srijema prebjegli u Srbiju (296 ljudi), a držao je položaje na „ciganskom otoku“ (Adi Ciganliji) do listopada 1915.

Iznosi skupljeni za izbjeglice iz Srijema, kao i isplaćene pomoći, bile su vidljive iz primjeraka lista *Balkan*, kao i različitih drugih zapljenjenih protumonarhijskih tiskovinatiskanih ili pronađenih u Srbiji, a povezanih i s *Jugoslavenskim odborom*.

SDDS je pozvao sve institucije na provedbu izvida u odnosu na pronađena imena te utvrđivanje njihovih osobnih odnosa, vojno-službene obvezatnosti te imovinskih prilika. Uz to trebalo je naznačiti je li se prema njima vodio kakav postupak, osobito vezan za uzapćenje imovine ili uskrate državne potpore obitelji. Ukoliko je za poneku od osoba već ranije SDDS-u bilo podneseno izvješće, bilo je samo potrebno naznačiti njegov broj.⁸⁸³

AOK je zamolilo 8. prosinca 1915. SDDS privremeno oslobođenje zamjenika državnog odvjetnika u Zagrebu dr. Ljudevita Zimpermana od njegovih dužnosti i upućivanje na pomoć Doglasnoj službi u beogradskom MGG-u.⁸⁸⁴ Međutim, on nije upućen na službu budući se dr. Urbanyji iz zagrebačkog državnog odvjetništva već nalazio na službi u Beogradu, pa se Zemaljska

⁸⁸³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5701, 258/16 (uloženo u 2817/15).

⁸⁸⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5702, 3757/15.

vlada nadala ako bi Zimpermann morao otići u Beograd povratku Urbanyja u Zagreb. Takav upit upućen je ministru predsjedniku Tiszi. Međutim, Tiszin odgovor nije poznat, ali je činjenica da je u Beogradu i nadalje ostao Urbanyji, a u Zagrebu Zimpermann.

3.13. Pripremne aktivnosti Italije za ulazak u rat i austrougarske protumjere

Napetosti u odnosima s Italijom od početka 1915. detektirao je i SDDS, a dio je opisan u ovoj tezi pod poglavljem 3.10. „Rad u svezi sa mogućim obavještajnim aktivnostima drugih zemalja“ u dijelu koji se odnosi na talijansko uhodarstvo. Pored toga je tijekom siječnja 1915. primijećena pojava masovnog napuštanja Zagreba talijanskih građana koji su u njemu živjeli. Vojno zapovjedništvo o tome je 22. siječnja 1915. obavijestilo SDDS zanimajući se čime su se navedene osobe bavile te jesu li bile vojni obveznici. Maravić je tražio podatke od Redarstvenog povjereništva Zagreb.⁸⁸⁵ Redarstvo je provelo izvide i 8. veljače 1915. zaista zaključilo kako je „u zadnje vrijeme mnogo talijanskih podanika ostavilo Zagreb i otišlo u nepoznatom smjeru“. Priložilo je Iskaz koji je sadržao 158 imena talijanskih podanika koji su živjeli u Zagrebu, s naznakama njihova datuma rođenja, zanimanja, adrese te opaske u smislu: „ovdje“, „otputovao“, „nepoznat“ i sl. Od toga broja za 19 je utvrđeno da su nedvojbeno otišli za Italiju, a 47 u nepoznatom smjeru. Ostali su još bili u Zagrebu ili navodno u austrijskom vojništvu, ako su bili i austrijski podanici (muški) ili na putu za Njemačku i sl.

PRS Sušak javio je 21. travnja 1915. SDDS-u da je prema povjerljivom izvoru, talijanski konzulat na Rijeci od talijanskog poslanika iz Beča dobio tajni nalog da službeno ne poziva talijanske podanike na napuštanje Rijeke i ostalog „ovostranog područja“, već da ih diskretno uputi neka čim prije otputuju u Italiju. Tako je već otputovao veliki broj talijanskih podanika iz Rijeke i okolnog područja. Pored toga istoga dana, američki konzulat u Rijeci primio je brzojav talijanskog parobrodskog društva iz Genove o otkazivanju svih plovidbi talijanskih parobroda iz Rijeke u Ameriku do daljnjeg, uslijed *vis maior*. Maravić je na to skrenuo pozornost VHK-u Budimpešta.⁸⁸⁶

Vojno zapovjedništvo Zagreb dostavilo je SDDS-u brzojav iz Sarajeva od 14. svibnja 1915. kojim je priopćilo da je talijanski konzul u Sarajevu slao talijanskim podanicima na teritoriju BiH preporučena pisma pozivajući ih, s obzirom na kritično vrijeme, da se vrate u domovinu. Ujedno su se vojne vlasti zanimale je li postojala identična aktivnost zagrebačkog talijanskog konzulata.

⁸⁸⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5691, 96/15, br. 117.

⁸⁸⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 693/15, br. 108, usporedi i RONGE, *Kriegs*, 152.

Redarstveno povjereništvo Zagreb potvrdilo je 25. svibnja 1915. da je i talijanski vicekonzul Amadeo Carnelutti u Zagrebu pozivao talijanske podanike koji su živjeli na području banske Hrvatske da se vrate u domovinu, osobito na vojnu službu, međutim nisu ga svi poslušali.⁸⁸⁷

Glavni stožer je 22. svibnja 1915. očekujući objavu rata od Italije poslao brzojav kojim je zatražio pojačanje osiguranja vojnih osoba, važnih vojnih objekata, vojarni, mostova, željeznice i vodovoda radi sprečavanja pokušaja sabotaze ili uhodarskih aktivnosti.⁸⁸⁸

Vojno zapovjedništvo interesiralo se kod SDDS-a o doseljavanju građana iz Rijeke i Trsta u Zagreb, s obzirom da su se po gradu sve više primijećivali ljudi koji su se služili talijanskim jezikom u komunikaciji.⁸⁸⁹ Redarstveno povjereništvo u Zagrebu 21. lipnja 1915. potvrdilo je navode vojnih vlasti, navodeći da se iz Primorja, Trsta i Istre (kao uže ratne zone) u Zagreb doselilo 758 izbjeglica, a da su se oni koristili i s talijanskim riječima u komunikaciji. No, bilo je riječ o austrougarskim, a ne talijanski podanicima.

PRS Sušak je 14. srpnja 1915. s obzirom na ulazak Italije u rat dao određene prijedloge vladinom povjereniku za modruško-riječku županiju. Uglavnom, općinsko redarstvo je smatralo da je do tada službu pogranične policije s uspjehom izvršavalo. Budući je Italija navijestila rat, držali su potrebnim, što intenzivnije nadzirati strance i što strože provoditi prijavne propise. Zato su predložili da se kod Redarstvenog povjereništva u Bakru namjesti jedan detektiv i to državni činovnik akcesista ili oficijal koji bi imao u gradu Bakru i okolici, osobito kod dolaska i odlaska parobroda, na terenu nadzirati strance i domaće pučanstvo. Osim toga taj detektiv imao bi strogo paziti na poštivanje prijavničkih pravila. Za zamjenika upravitelja redarstvenog povjereništva senatora Kučića, zaduženog za Bakar, PRS je javio kako je „vrlo vješt i pouzdan, te da je do tada točno provodio sve prijavne poslove u uredu, a redarstveni nadstražar je strance izvan svog ureda terenski nadzirao, no sada se grad Bakar nalazi u neposrednom ratnom području radi rata s Italijom, pa je potrebno intenzivirati rad“.

Pored toga upravitelj PRS-a Rojčević je predložio da se kod ispostave PRS-a u Crikvenici namjeste dva činovnika – akcesist i oficijal od kojih bi jedan vodio čitavu manipulaciju pogranične policije (obavljao administrativne poslove) i vodio prijavne poslove u uredu, a drugi bi obavljao

⁸⁸⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 829/15, br. 725.

⁸⁸⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 870/15.

⁸⁸⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 939/15.

nadzor izvan ureda na području Crikvenice i okolice, za strano i domaće pučanstvo. Držao da bi poduzimanje predloženih mjera bilo dovoljno za kontrolu situacije.⁸⁹⁰

Vladin povjerenik za županiju modruško-riječku 18. srpnja 1915. podržao je zahtjev PRS Sušak prema Vladi i uz to pripomenuo: „Kako mi je upravitelj županijske oblasti usmeno izvijestio, mogao bi se od iste oblasti oduzeti koli – još ovamo neprispjeli – vladin tajnik Ivo Mraović⁸⁹¹ koli kotarski predstojnik Mato Rusan ili Jovan Banjanin, ukoliko bi se umjesto sve te trojice županijskoj oblasti na službovanje dodijelila jedna starija iskusna i pouzdana perovodna sila i to katolik. Nu potpisani ne drži niti jednog od rečene trojice sposobnim i prikladnim da mu se povjeri kakova redarstvena služba u Primorju.“⁸⁹² Učinak dopisa nije poznat, a Maravić je na spis stavio oznaku a/a 13. kolovoza 1915.

3.14. Austrougarski ratni zarobljenici i podanici u državnoj službi neprijatelja

SDDS je prikupljao podatke i o austrougarskim ratnim zarobljenicima i drugim podanicima u državnoj službi neprijatelja, pored vojnog angažmana, oružništva, učiteljskih poslova itd.

Tako je preko Ratnog nadzornog ureda, SDDS 12. srpnja 1915. zaprimio obavijest Središnjeg ureda za ratne zarobljenike (*Gemeinsam Zentralnachweisebüro für Kriegsgefangene*) iz Beča, o tome da je njihov predstavnik još u veljači 1915. uspio službeno posjetiti Srbiju. Pri tome je saznao da je srbijanska *Narodna banka* bila spremna pružiti novčanu pomoć austrougarskim građanima srpske narodnosti koji su bili internirani kao ratni zarobljenici. Odobravala im je kredite do iznosa od 10.000 dinara, pri čemu im je bila voljna osigurati i žirante za povrat kredita. Ujedno je napomenuto da je srbijanska *Narodna banka* odobravala te kredite samo onim austro-ugarskim podanicima koji su jasno ispoljavali svoje velikosrpstvo.⁸⁹³

Korisne informacije po pitanju novačenja austrougarskih ratnih zarobljenika u srbijansku vojsku SDDS je dobio putem izjave Koste Beljakovića koji se povukao s njom iz Srijema u Srbiju, pa je preko Grčke i Francuske uz pomoć srbijanskog konzula završio u Ženevi. U Švicarskoj je „od prebjega čuo da srpska vlada spomenuto novačenje obavlja zato, jer kani svim načinima skupiti što veći broj vojnika, koje će onda odaslati na bojište kod Soluna. Što veći broj vojnika uspije poslati u

⁸⁹⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1366/15, br. 1441.

⁸⁹¹ Bivši šef zagrebačkog redarstva.

⁸⁹² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1366/15, br. 509.

⁸⁹³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1540/15.

Solun, to je srpskoj vladi obećan veći zajam od francuske vlade.“ Informaciju je Maravić proslijedio zagrebačkom Vojnom zapovjedništvu. Sam Beljaković u Ženevi je ishodio propusnicu od austrougarskog konzula za povratak u Zemun, pa je prilikom prijelaza granice uhićen kod Feldkircha i sproveden u Zemun.⁸⁹⁴

Zemaljska vlada za BiH prosljedila je 10. listopada 1915. SDDS u Zagreb informaciju Ministarstva vanjskih poslova da je ruska vlada dala srbijanskoj 200 ratnih austro-ugarskih zarobljenika srpske nacionalnosti, koji su prije rata radili kao nastavnici bosansko-hercegovačkih škola. Te ratne zarobljenike srbijanska vlada rasporedila je na službu u škole i to osobito u Novoj Srbiji, pri čemu se ministarstvo pozivalo i na pisanje „ženevskog“ lista *Le Temps* od 18. rujna 1915.⁸⁹⁵ Zemaljska vlada za BiH ispitala je stvar i 15. listopada 1915. utvrdila da je iz Bosne i Hercegovine 76 učitelja ili nastavnika dobilo vojni poziv, a od tog broja trojica su završila u ruskom, a sedmorica u srpskom zarobljeništvu, stoga su utvrdili da je informaciju Ministarstva vanjskih poslova trebalo primiti s rezervom, jer je očito dijelom bila riječ i o ciljanom širenju dezinformacija od strane neprijateljske propagande.⁸⁹⁶

Zapovjednik vojnog Zbora u Temišvaru 29. listopada 1915. izvijestio je SDDS da je u mjestu Tekija, austrijska vojska zaplijenila primjerak srbijanskog *Službenog vojnog lista*. U njemu su pronađeni podaci da je više austrougarskih vojnih časnika, zastavnika i kadeta prešlo u srbijansku vojnu službu. Takvih slučajeva nalazimo i kasnije.⁸⁹⁷

Urbanyi je u arhivu Vojnog ministarstva u Beogradu našao molbu Dimitrija Stojanovića od 24. kolovoza 1915. u ime *Uprave Saveza dobrovoljaca* koji je javio da će *Savez* vršiti upise dragovoljaca za *Ratnu četvu* i *Sremski odred*, kojim je zapovijedao bivši austrougarski časnik Kirchner (pojavljuje se i kao Kirhner). Molio je da ministar odredi komandantima mjesta da ne rade smutnje kako bi mogli skupljati dragovoljce, kako u starim, tako i u novim oblastima Kraljevine Srbije, o svom trošku. Te da mogu uzeti dragovoljce: 1. mladiće, koji su imali punih 18 godina, bili sposobni za vojnu službu i dobrovoljno se prijavili, 2. stare četnike, koji nisu imali svojih jedinica i nisu nigdje bili raspoređeni, 3. sva lica - strane podanike koji su bili internirani po raznim mjestima, a dobrovoljno bi se prijavili. *Savez dobrovoljaca* je zamolio da im se u tu svrhu odobre besplatna putovanja željeznicom, što im je srbijanski vojni ministar odobrio, no s naznakom da ipak ne smiju

⁸⁹⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5698, 3321/16 (uloženo u 2254/15), br. 1734.

⁸⁹⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5700, 2343/15, br. 2937. Premda je informacija bila točna, riječ je o zabuni, jer je vijest objavio pariški *Le Temps*, navedenog datuma, str. 1., u članku „Les prisonniers de nationalite serbé en Russie“. U Ženevi tada nisu postojale novine pod nazivom *Le Temps*. One su novijeg datuma.

⁸⁹⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5700, 2472/15, br. 2937-1.

⁸⁹⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5700, 2619/15, br. 4788.

primati internirane strane podanike. Pored toga je na zamolbu *Uprave saveza dobrovoljaca* od 2. srpnja 1915. sremskom odredu odobrena upotreba jedne dobrovoljačke zastave iz Vojnog muzeja iz minulih ratova, s time da se ona imala vratiti u muzej po svršetku „sadanjeg rata“.⁸⁹⁸

Iz inozemstva počeli su se vraćati internirani monarhijski podanici koji su postupno oslobođani, neovisno je li način oslobađanja bio da je Austro-Ugarska ili njena saveznička vojska zauzela određeni teritorij i oslobodila svoje internirane podanike ili je uspjela postići međunarodni uzajamni sporazum s neprijateljskom državom o deinternaciji, u pravilu uz pomoć međunarodnog *Crvenog križa*, odnosno posredovanjem neutralne zemlje. Saznanja takvih osoba o životu i događajima u državama internacije zanimala su vlasti jer su donosila obilje raznovrsnih podataka: o prehrani interniraca, vojske i civilnog stanovništva, njihovoj odjeći, kretanjima vojske, bolestima (epidemiji tifusa), vojnom naoružanju, raspoloženju pučanstva, postupanju s internircima i ratnim zarobljenicima, ponašanju samih interniraca i ratnih zarobljenika, itd.

3.15. Sigurnosne prilike u istočnom Srijemu tijekom i po završetku srbijanske invazije

Državno odvjetništvo podignulo je optužnice protiv 462 veleizdajnika s područja grada Zemuna i okolice koji su za vrijeme invazije Srba na Srijem prebjegli k neprijatelju te su se sa srbijanskom vojskom povukli u Srbiju. Dio njih je utvrđen krivim i kažnjen odlukama Domobranskog divizijskog suda u Zagrebu, u pravilu na različite zatvorske kazne. Ilustracije radi navodimo dijelove jedne presude.⁸⁹⁹

⁸⁹⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5700, 413/18 (uloženo u 2619/15).

⁸⁹⁹ Presuda Domobranskog divizijskog suda u Zagrebu, od 29. lipnja 1916. kojom je Petar Jelovac, trgovac iz Zemuna po provedenoj glavnoj raspravi osuđen na 13 godine teške tamnice i to zato što je dokazano da je početkom mjeseca rujna 1914. za vrijeme provale srbijanske vojske u Srijem i Zemun: a) dao oduška svom veselju što je srbijanska vojska ušla u Zemun te da je taj grad došao pod srbijansku vlast govoreći: „Došli su nam spasitelji, živio kralj Petar, dolje Franjo Josip“; b) da je ulazeću srbijansku četu pozdravljao te mahao šeširo u znak pozdrava autu u kojem su prolazili srbijanski časnici, c) da se slikao sa srbijanskim vojnicima pred crkvom, d) da je prisustvovao sjednici u domu pravoslavne crkvene općine sa svrhom sabiranja novčane pomoći za Srpski crveni krst i odmah dao 100 kruna, e) javno veličao srbijansku vojsku nad austro-ugarskom, njezin moral i valjanost i spremnost vojničku govoreći: „Gledaj kako ovi mirno ulaze u grad i ne diraju svijet, kao što je divlja mađarska horda ušla u Šabac i tamo klala narod i silovala ženske, to su ti takozvani austrijski kulturtregeri, što Austrija govori o kulturi“, te da je „austrijska vojska bila 42 dana u Zemunu i ništa nije polučila, osim što se vozikala automobilima i išla u slastičarnice, dok je srpska vojska u četiri dana sve svršila, da će za daljnja 4 dana biti u Petrovaradinu, a za 10 u Pešti“, f) prisustvovao je deputaciji koja je iz Zemuna išla u Beograd pozdraviti srbijanskog generala Živkovića, te kao govornik deputacije pozvao je Živkovića da posjeti Zemun, g) kao trgovac za vrijeme srbijanske okupacije Zemuna prihvaćao je austrougarski novac u svoj trgovačkoj radnji kao sredstvo plaćanja, ali mu umanjujući vrijednost za 40%. Tim činjeničnim opisom u vrijeme rata po mišljenju suda upustio se u sporazum s neprijateljem pružajući mu moralnu i fizičku potporu i pomoć, kako bi oružanoj sili Austro-Ugarske prouzročio štetu, a neprijatelju priskrbio prednost te nadalje sudjelovao u aktivnostima uperenim na povećanje države koja je predstavljala vanjsku prijeteću pogibelj, a na štetu državnog teritorija Monarhije, i to sam vlastitim djelom u društvu s drugim osobama, bez oružja, a u sporazumu s neprijateljem čime je počinio zločin protiv vojne sile državne

PRS Zemun je naveo: „Skupljanje navedenih podataka za potrebe sudbenog stola i državnog odvjetništva pograničnom redarstvenom satništvu zadaje velike muke, pri čemu im manjka svaka pomoć u tom poslu, jer su ovdašnji žitelji među kojima su veleizdajnici živjeli ili internirani ili evakuirani, a i dio ovdašnjih redarstvenika je evakuiran, što predstavlja problem u uredovanju, pa će točni popis veleizdajnika biti dostavljen kasnije sa potrebnim podacima.“⁹⁰⁰

Državno odvjetništvo u Zagrebu predložilo je 30. listopada 1915. pod br. 2883 SDDS-u iskaz osoba iz jugoistočnog Srijema koje su se pridružile neprijateljskoj vojsci i prebjegle u Srbiju, koji čin je u sebi sadržavao sva obilježja zločina veleizdaje počinjene za vrijeme rata te je bila određena zaustava njihove imovine na temelju zakona od 19. srpnja 1915 o imovinskoj odgovornosti. Na iskazu se nalazilo zabilježeno 719 osoba, muškaraca, žena i djece. S time što kazneni postupci nisu bili vođeni protiv djece, ali ako su djeca imala imovinu (nekretnine ili stoku te štedne uloge) i ona je isto tako bila podložna stavljanju pod državni sekvestar.

Narodne novine od 7. listopada 1915 br. 233 objavile su popis osoba srijemskih žitelja koje su prebjegle u Srbiju, radi zaustave njihove imovine. Protiv njih je Domobranski divizijski sud u

(§. 327. VKZ) na način koji je u sebi sadržavao i sva obilježja zločina veleizdaje iz §. 334. c) VKZ-a. Kazna je bila ublažena s obzirom da je bio obiteljski čovjek, otac šestero djece, do tada neporočan. A otegotna okolnost bila mu je što je sve učinio svjestan da je za to bio zapriječen postupak pred prijekim sudom, da je u trenutku počinjenja djela bio dostupan vlastima. Domobranski divizijski sud oslobodio je Petra Jelovca optužbe u dijelu koji se odnosio na tvrdnju da je po ulasku srbijanske vojske u Zemun govorio: „Hvala Bogu ipak jedanput, j...m Franju Josipa u ćelavu glavu, neće biti njegovo, ja sam sretan što su Srbi tu, tu je sad Srbija, eto vidiš što je Lukačina vlada uradila“, kao i da je prisustvovao svečanoj službi i blagodarenju u grko-istočnoj bogorodičnoj crkvi za pobjedu srbijanskog oružja u svečanom odijelu te da se pridružio srbijanskoj vojsci pri njenom povlačenju iz Zemuna i s njom otišao u Srbiju. Ujedno je oslobođen optužbe da je srbijanske vojnike pozdravljao s pozdravom „Hristos Voskrse“ i ulazio u mimohod srbijanskih četa u trenutku njihova ulaska u Zemun, kao i da je druge pozivao na sjednicu srpske crkvene općine radi sabiranja novca za *Srpski crveni krst*, zatim da je okitio kuću i dućan srbijanskim zastavama, da je prisustvovao dočeku princa Đorđa (Karadorđevića) pri tome mašući šeširom i klicajući pred gradskim poglavarstvom, kao i naposljetku da se družio po gostionicama i vozio u automobilu sa srbijanskim časnicima po Zemun. Vojni sud u obrazloženju presude vezano za bijeg optuženika Petra Jelovca u Srbiju naveo je kako je on bio plašen od stane nepoznatog srbijanskog vojnika da bježi jer je taj vojnik vikao da „Dolaze Mađari koji će sve klati“. No vojni sud drži da je to bila neka vrsta opomene, a ne naredba niti prisila od strane srbijanske vojske, pa dakle u konačnici dobrovoljna odluka samog optuženog. Vojni sud istaknuo je: „Ako naime naš državljanin za vrijeme rata prebjegne u neprijateljsku zemlju pokazuje time da je radije spreman da dijeli ratnu sudbinu neprijatelja nego li sudbinu pučanstva vlastite države. Učinio sad on to, bilo iz simpatija za neprijatelja, bilo iz uvjerenja da će kod neprijatelja naći bolju zaštitu svoje osobe, svoje imovine ili svojeg interesa, ipak uvijek time počinja čin koji kod neprijatelja rađa moralnim utiskom, po neprijatelja korisnim, dakle već time po vlastitu vojsku štetnim. Ovakovim činom diže se duh neprijateljske vojske koja dobiva osvjeđenje o slabosti naše vojske i naše države, iz koje njeni vlastiti državljani bježe, tražeći zaštitu kod njega, neprijatelja. A dizanje duha jedne vojske najmanje je tako važno za uspjeh ratnih operacija, kao i teritorijalno njeno blagostanje. Tko taj duh (kod neprijatelja) diže, griješi protiv interesa vlastite vojske koja je pozvana da svojim operacijama provodi ciljeve vlastite države, upravo tako kao onaj tko neprijatelju materijalnu prednost daje, pa time počinja zločin protiv vojnoj sili države.“ No, unatoč tom zauzetom shvaćanju sud ga je oslobodio optužbe za bijeg u Srbiju zajedno s neprijateljskom vojskom, zbog „nedostatka učina“ odnosno jer to nije bilo dokazano izvan svake sumnje. Dijela optužbe Jelovac je bio oslobođen zbog pomanjkanja dokaza, a optužbe da je sudjelovao u svečanoj liturgiji u slavu srbijanskog oružja bio je oslobođen jer je tvrdio da je ušao u crkvu dolazeći na obred povodom blagdana Usekovanja koji je zaista bio, a da nije znao da će to biti ujedno i slava za srbijansko oružje, pa ga je vojni sud oslobodio te točke optužbe zbog nedostatka namjere, HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5699, 2254/15, br. DK 41/15-78.

⁹⁰⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5697, 2461/15 (uloženo u 2195/15), br. 482.

Zagrebu zametnuo sudski izvidni postupak radi zločina protiv vojne sile državne iz § 327. VKZ počinjen na način koji je sadržavao u sebi sva obilježja veleizdaje.⁹⁰¹

Vladin povjerenik za županiju srijemsku i grad Zemun izdao je naredbu kotarskim oblastima 20. veljače 1916., br. 2964 da prikupe podatke o događajima za vrijeme srbijanske invazije Srijema 1914. i to tražeći informacije o ponašanju domaćih Srba prema austro-ugarskoj vojsci prije srbijanske invazije, prigodom uzmaka austro-ugarske vojske, razdoblju boravka srbijanske vojske u pojedinom mjestu, je li postojalo izaslanstvo koje je pozdravilo srbijansku vojsku i osobito jesu li u tom izaslanstvu bili paroh, učitelj ili općinski činovnik (osobe na plaći austro-ugarske države), jesu li kuće u mjestu bile ukrašene srbijanskim zastavama, je li organiziran svečani doček srbijanskoj vojsci, je li se klicalo njoj i kralju Petru, jesu li zvonili crkvena zvona u čast srbijanske vojske i je li održana služba božja u slavu srbijanskog oružja, je li tom zgodom bila nazočna i školska mladež u pratnji učitelja i općinskih činovnika. Nadalje jesu li domaći Srbi častili srbijansku vojsku hranom ili pićem, jesu li srbijanskoj vojsci pokazivali kojim će putevima doći do susjednih mjesta, jesu li ubijani austro-ugarski časnici ili vojnici zaostali u povlačenju, jesu li mještani pokazivali srbijanskoj vojsci skloništa u koja su se sakrili austro-ugarski vojnici koji se nisu uspjeli evakuirati, jesu li mještani pomagali srbijanskoj vojsci kopati rovove, jesu li na teret nesrba u mjestu provedene rekvizicije za potrebe srbijanske vojske, kako su se pri tome ponašali općinski činovnici. Zatim jesu li mještani srbijanskoj vojsci pokazivali kuće uglednijih nesrba i što su pri tome tražili od srbijanske vojske (počinjenje ubojstva), koliko je nesrba ubijeno od srbijanske vojske, je li se provaljivalo u kuće nesrba, pljačkalo ili palilo, jesu li domaći Srbi išli pljačkati susjedna sela, jesu li u tim pljačkama sudjelovali i općinski činovnici, jesu li davali srbijanskoj vojsci općinski novac ili državne obveznice, koliko je domaćih Srba prebjeglo u Srbiju i je li među njima bilo i paroha, učitelja i općinskih činovnika.

Izvješća iz cijelog područja istočnog Srijema, koje je bilo okupirano po srbijanskoj vojsci bila su po svim postavljenim pitanjima pretežno pozitivna, odnosno uz rijetke iznimke, zabilježeni su slučajevi sadržani u pitanjima. Bilo je i slučajeva kada su primjerice pojedini lokalni Srbi priskočili u pomoć ugroženim nesrbima, no to su bile iznimke, dok je za opću populaciju vrijedio suprotan trend.

Uhićeni su bili internirani i prepraćeni u Središnje taborište za evakuirane i internirane žitelje u Koprivnicu, osobito oni koji su od strane austrijskih vojnih vlasti bili zatečeni na teritoriju Srbije po njenoj okupaciji i to tijekom 1916., 1917. pa čak i u 1918., ukoliko zbog težine nedjela

⁹⁰¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5698, 2554/15, br. 2838.

nisu bili predani u zape Domobranskog divizijskog suda u Zagrebu. Veliki broj prebjega bio je osumnjičen za sudjelovanje u različitim proslavama „u slavu srpskog oružja“ prilikom provale srbijanske vojske u Srijem i njezinog svečanog dočeka. U nekim slučajevima prebjezi su bili oslobođeni od svake krivnje.⁹⁰²

Među prisilno odvedenima u Srbiju kao taoci pretežno su bili ljudi njemačkih i hrvatskih prezimena te poneki Mađar ili Srbin. Ukoliko je po povratku austrougarske vojske u mjesto bila zapaljena općinska zgrada ili šumarija, to se u pravilu događalo iz razloga što je u njima imao stan općinski bilježnik ili šumar koji je dobrovoljno prebjegao u Srbiju, a katkad je srbijanskoj vojsci i predao novac iz općinske blagajne pa je zapaljenjem stana takve osobe u znak represalija od austro-ugarskih štrafkora ujedno izgorjela i zgrada. Među onima koji su dragovoljno prebjegli u Srbiju bili su često općinski bilježnici i pisari te redari. Zabilježeno je da su Zemun 11. rujna 1914. posjetili srbijanski general Živković i princ Đorđe Karađorđević (stariji brat Aleksandrov).⁹⁰³

Najteže oblike ponašanja (krvni delikti, oti i nestale osobe) iskazat ćemo zbirno u tablici po srijemskim mjestima (kotarevi Zemun, Mitrovica i Ruma) kako slijedi, kao i trenutnu reakciju austro-ugarske vojne vlasti. Pljačke državne i privatne imovine su bez obzira na veličinu štetu izostavljene.⁹⁰⁴

Mjesto	Ašanja	Batajnica	Bečmen	Bežanija	Boljevci	Deč	Dobanovci
Red. br.	1	2	3	4	5	6	7
Događaj							
A	1	0	0	1	7	1	9
B	0	0	8	0	2	2	0
C	1	12	4	1	5	1	10
D	20	1	0	0	0	14	10
E	0	0	0	0	0	0	2
Mjesto	Jakovo	Karlović	Kupinovo	Obrež	Pećinci	Prhovo	Surčin
Red. br.	8	9	10	11	12	13	14
Događaj							
A	0	1	0	1	0	0	2
B	0	0	41	0	0	0	0
C	6	18	5	11	6	2	10
D	0	51	30	0	0	8	2
E	0	0	0	1	0	0	0

⁹⁰² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5698, 132/18 (uloženo u 2254/15), br. 32.

⁹⁰³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5699, 2254/15, br. 574.

⁹⁰⁴ Izvor podataka: HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5698, 2254/15, br. 18183 i dr. . Legenda za događaje: A – broj civila ubijenih od srbijanske vojske sa ili bez poticaja domaćih Srba, B – broj austro-ugarskih zarobljenih vojnika i časnika ubijenih od srbijanske vojske ili domaćih Srba, C – broj pogubljenih domaćih Srba po presudama vojnog prijekog suda putem *Streifkora* (oružničkih letećih vodova), D – broj prisilno odvedenih mještana nesrba kao taoca i sl., E – broj nestalih nesrba.

Mjesto	Šimanovci	Ugrinovci	Nova Pazova	Jarak	Šašinci	Hrtkovci	Nikinci
Red. br.	15	16	17	18	19	20	21
Događaj							
A	1	1	3	0	0	0	0
B	0	0	0	0	0	0	0
C	5	2	0	3	3	2	8
D	10	9	0	0	0	0	0
E	0	1	0	0	0	0	0
<hr/>							
Mjesto	Brestač						
Red. br.	22	UKUPNO (1-22)					
Događaj							
A	0	28					
B	0	43					
C	1	117					
D	0	156					
E	2	6					

Vladinom povjereniku odnosno kotarskim vlastima tijekom 1916. pa zaključno do početka 1917. očitovale su se općinska poglavarstva za općine ili sela u kotaru Zemun: Belegis, Novu Pazovu, Bešku, Golubince, Nove Banovce, Stare Banovce, Staru Pazovu, Vojak, Batajnicu, Bečmen, Bežaniju, Boljevce (i za selo Progor), Deč, Dobanovce, Jakovo, Karlovčić (i za naselje Petrovčić), Kupinovo, Obrež, Pećince, Popince, Prhovo, Srijemske Mihaljevce, Surčin, Šimanovce, Ugrinovce, kao i sam grad te kotar Zemun. Očitovao se i kotar Ruma za općine Hrtkovce, Nikince, Platičevo, Klenak, Grabovce, Ogar (i za selo Dol Tovarnik), Vitojevce, Tovarnik, Brestač, Nikince, Kraljevce, Jarak, Šašince, Buđanovac (i za selo Sibač), Dobrinice. Kotar Mitrovica očitovao se za općine odnosno sela Jarak i Šašince. Ukoliko se dio izvješća pojedinog kotara (primjerice Ruma) odnosio i na općinu izvan njegovog područja (kao Mitrovica) to je bilo iz razloga što su mještani općine iz tog drugog kotara bili umiješani u događaje na njenom području, poput odlaska u pljačku.⁹⁰⁵

Navodimo par primjera radi ilustracije. Nova Pazova izvjestila je 14. prosinca 1916. da je srbijanska vojska ubila troje zaostalih ljudi i to Petera Bauera, Samuela Bauera i Heinricha Klementza. Sve kuće u selu, osim pet, opljačkane su. Pored srbijanskih vojnika u pljački su sudjelovali i domaći Srbi iz susjednih sela Batajnice, Ugrinovaca, Vojka i Dobanovaca. Materijalna šteta još 1914. procijenjena je na 850.000 kruna. Iz navedenih sela poslije je u Novu Pazovu vraćeno

⁹⁰⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5699, 2254/15.

80 kola punih raznih stvari, no to je bio samo manji dio od ukupne štete. Iz općinske blagajne opljačkano je 3.000 kruna⁹⁰⁶

Batajnica je izvjestila kotar Zemun 12. siječnja 1917. da je srbijanska vojska ušla u Batajnicu 11. rujna 1914., a uzmakla 13. rujna 1914. Svečano je dočekan po općinskim činovnicima i učiteljima tj. bilježniku Vladimiru Čatoru, blagajniku Jovi Stanisavljeviću i učiteljici Milevi Gjukić. Na općinskoj zgradi bila je izvješena bijela zastava, a srbijanske vojnike su činovnici dočekali s cvijećem i povicima „Živila srpska vojska“. Vojsku je ispred sela, po uputi bilježnika dočeka Jovo Lušedolac i uveo u selu uz poklike: „Evo naše braće, živio kralj Petar! Ja sam svoju dužnost izvršio!“. Odmah potom srbijanski časnici imenovali su bilježnika Čatoru za predsjednika općine, a on je izdao proglas za narod da svi imaju slušati njegove odredbe jer je ovlašten da neposlušnike strijeljati daje. Blagajnik Stanisavljević uz pomoć 3 srbijanska vojnika odnio je iz željezničke stanice 3 željezne kase i predao ih srbijanskom vojnom zapovjedništvu u Ugrinovicima. Dana 12. rujna 1914. srbijanski vojnici provaljivali su u trgovine, kao i stanove nesrba, međutim oni nisu pljačkali već „domaći ljudi“ tako da su opljačkane trgovine i kuće trgovaca Ignjaca i Ise Mojzesa, kao i kuće glavarara željezničke stanice i svih željezničkih činovnika. U pljački je sudjelovao i blagajnik Stanisavljević. Pored toga navedeni činovnici pokazivali su srbijanskoj vojsci pravce uzmarka austrougarske vojske. U selu su se pojavili i komiti. Kada se srbijanska vojska povukla *Streifkorps* je protjerao sve stanovništvo 16. rujna 1914. u Petrovaradin, a 11 osoba streljano je zbog pljačke. Sve stanovništvo je 18. rujna 1914. iz Petrovaradina pušteno kućama, s time što je malo zatim, muško pučanstvo iz Batajnice starije od 15 godina evakuirano i internirano u varaždinsku županiju. Učiteljica Gjukić pred Domobranskim divizijskim sudom oslobođena je krivnje jer je kazneno djelo počinila „pod neodoljivom silom“. Stanisavljević je bio interniran u Varaždinu, s tim što se protiv njega vodila istraga radi pljačke, dok je oslobođen krivnje zbog nedjela protiv vojne sile državne jer da je i on to počinio pod prisilom. Šest žena osuđeno je radi pljačke na kazne zatvora od 6 tjedana do 3 mjeseca.⁹⁰⁷

Bečmen je 3. ožujka 1916. izvijestio Zemun da su mještani Gjoka Sremčević, Petar Dobren i Dušan Stojanović ubili 1 zastavnika i 7 austrougarskih vojnika koji su zaostali u povlačenju.⁹⁰⁸ Općinsko poglavarstvo Boljevci izvjestilo je 14. veljače 1917. kako je šest uglednijih Slovaka ubila srbijanska vojska i to na poticaj pobjeglih Ljube Miškovića i Raje Vlaha u bašti (vrtu) Janka Barnaka te ih pokopala u rovu istog vrta ranije iskopanom od „naše vojske“.⁹⁰⁹ Ubijeni su

⁹⁰⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5699, 2254/15, br. 922.

⁹⁰⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5699, 2254/15, br. 38.

⁹⁰⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5699, 2254/15, br. 592.

⁹⁰⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5699, 2254/15, br. 34.

evangelički župnik Andrija Balković, gostioničar Galo, žitelji Gaško, Zlocha, Sklabinski i Takač. Mještani Srbi provaljivali su u kuće nesrba i pljačkali ih, Općinski bilježnik opljačkao je kuću oružničkog stražmeštra Josipa Gjurića i pobjegao u Srbiju. Srbijanska vojska odnijela je sa sobom općinsku kasu u kojoj je bilo 5.671 kruna i 19 filira te 9.000 kruna u vrijednosnicama.⁹¹⁰

Općinski upravitelj Deča izvjestio je 11. veljače 1917. Zemun dodao je da su muški pravoslavni stanovnici stariji od 15 godina bili evakuirani i internirani te da su iz internacije pisali prijeteća pisma tamošnjim Nijemcima, u kojima su im prijetili ubojstvom i paležom, smatrajući ih krivima radi internacije.⁹¹¹

U kotaru Ruma, iza srbijanske okupacije Austrougarsko vojništvo prisilno je evakuiralo sve stanovništvo Klenka, Platičeva, Ogara i Brstača. Oružnici su tragali za opljačkanom imovinom i mnogo nje bilo je pronađeno u svim selima na potezu Budjanovci – Grabovac. Budući je dio učitelja bio u vojsci, prebjegao u Srbiju ili su bili justificirani te internirani, a dio parohija je bio bez paroha – interniranih, justificiranih ili pobjeglih, dio (protestantskih) župnih ureda bio je bez svećenika (ubijeni), kotarski predstojnik Dragičevich zamolio je vladinog povjerenika Brezinščaka osiguranje potrebnog osoblja za rumski kotar.⁹¹² Ovdje moramo pripomenuti da su, ako se izuzmu sela Hrtkovci i Brestač, Srbi masovno pljačkali kuće nesrba po mjestima, ali ih u pravilu nisu palili. Glede razjašnjavanja dijela događaja Dragičevich je upozorio Brezinščaka da se svjedoci ne mogu pronaći, a ako ih je i bilo „onda šute“.⁹¹³

U Hrtkovcima pravoslavno stanovništvo iz Platičeva, Grabovca, Vitojevaca, Klenka, Jarka, Budjanovaca, Tovarnika, Ogara i Brestača pljačkalo je po mjestu za vrijeme boravka srbijanske vojske, kako mještane tako i imovinu te su masovno odnijeli marvu, živež, pokućstvo, odjeću, obuću, poljoprivredna oruđa i sve što je vrijednost imalo. Kuće nesrba su potom masovno paljene i to pod vodstvo nadšumara Peičića, općinskog bilježnika Mašića iz Platičeva te Vukadinovića iz Platičeva. Peičić je htio zapaliti i katoličku crkvu no to su srbijanski časnici ipak spriječili. Pravoslavci su iz mjesta evakuirani 15. rujna 1915., u Rumu, a dio ih je još u veljači 1916. bio tamo interniran. „Kad se koji od domaćih nesrba s njima sretne, groze im se da će tek iza rata biti rat, a navaljuju osobito na naše žene i djecu i upućuju im poruke grožnje, tako da nije ni za željeti da se

⁹¹⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5699, 2254/15, br. 808.

⁹¹¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5699, 2254/15, br. 36.

⁹¹² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5699, 2254/15, br. 22614.

⁹¹³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5699, 2254/15, br. 968.

vrate kućama jer se ne može po takvim faktima računati na njihovo lojalno držanje“, zaključuje općinski upravitelj Nilić 22. veljače 1916.⁹¹⁴

U Nikincima je srbijanska vojska ubila 8 tamošnjih žitelja.⁹¹⁵ Prema izvješću općine Brestać jedan Nijemac je ubijen, a dvojicu je neprijateljska vojska silom povela sa sobom i oni su se vodili kao nestali.⁹¹⁶

Predstojnik kotarske oblasti Mitrovica razgovarao je iza završetka srbijanske invazije u rujnu 1914. sa zbornim zapovjednikom Kraussom⁹¹⁷ u Jarku. Vojne vlasti bile su raspoložena da bi se za cjelokupno srpsko pučanstvo Srijema ili čak Slavonije trebao raspisati posebni namet za obeštećenjem svih stradalih Hrvata, Mađara, Slovaka, Nijemaca, pa bi se onda iz tih sredstava moglo i financirati uzdržavanje raseljenog pučanstva, koje je bilo prisiljeno zbog zapaljenih kuća napustiti domove, no to nije provedeno.⁹¹⁸

Možemo samo uzimajući u obzir sve navedeno zaključiti da je razlog vojnog postupanja 1914. neposredno po završetku srbijanske okupacije istočnog Srijema bio sadržan u tada važećem ratnom pravu i okolnostima događaja ne samo u užoj ratnoj zoni već na pravom bojištu.

Ban Skerlec je prikupivši putem vladinog povjerenika iz Vukovara Brezinščaka 9. studenoga 1916. informacije, obavijestio hrvatskog ministra u zajedničkoj vladi Imru Hideghéthyja o nelojalnom ponašanju djela srpskog pučanstva 1914. tijekom provale srbijanske vojske u Srijem, ocjenjujući da je riječ o „nepatriotičnom i veleizdajničkom ponašanju jednog dijela srijemskog pučanstva prigodom provale srpske vojske u Srijem“ te „žalosnim pojavama što su izbile u jednom dijelu pučanstva kod srpske provale, koje su zahvatile dosta veliki opseg“, ... a koji „događaj je od eminentne važnosti po državne interese te iziskuju osobitu pažnju za to pozvanih oblasti i organa

⁹¹⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5699, 2254/15, br. 558.

⁹¹⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5699, 2254/15, br. 560.

⁹¹⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5699, 2254/15, br. 595.

⁹¹⁷ Alfred Krauss, austrougarski časnik (1862-1938), rođen u Zadru, osnovnu školu završio u Vršcu (Banat), od 1878. pitomac vojne škole u Mährisch Weissenkirchenu, od 1881. Terezijanske vojne akademije Bečkog Novog Mjesta. Od 1883. kao niži časnik na različitim dužnostima u vojnim postrojbama širom Monarhije, na školovanju ili predavač na Terezijani, 1910. postao general i ravnatelj bečke Vojne akademije. Blizak Conradu. Na početku Prvog svjetskog rata zapovjednik 29. pješačke divizije raspoređene u Srijemu s kojom je uspješno zaustavio srbijansku invaziju u rujnu 1914. Potom postaje zapovjednik Kombiniranog zbora te sudjeluje u bitci na Drini. Nakon Kolubarske bitke postaje načelnikom stožera snaga za Balkan (*Balkanstreifkräfte*) i ujedno načelnikom stožera 5. armije kojom zapovjeda nadvojvoda Eugen. Po ulasku Italije u rat Krauss postaje načelnikom stožera Jugozapadnog bojišta. 1917. kratko vrijeme na istočnom bojištu zapovjeda 1. zborom u sastavu Kövessove 7. armije te sa istim zborom nešto kasnije uspješno probija talijanske položaje u bitci kod Kobarida. U svibnju 1918. postao zapovjednik Istočne armije na prostoru Ukrajine sa zadatkom da spriječi sovjetski utjecaj prema Središnjim silama i osigura dostavu ukrajinske hrane i sirovina. Po završetku rata ostao u Ukrajini vodeći skrb o povratku njemačkih i austro-ugarskih postrojbi u zavičaj. Potom se umirovio i nastavio baviti znanstvenim radom. Autor je više djela iz vojne teorije u kojima se kritički osvrnuo i na vođenje rata.

⁹¹⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5699, 2254/15, br. 109.

... i Zemaljske vlade“.⁹¹⁹ Nastavno na to saznalo se da su mnogi prebjezi iz istočnog Srijema koji su se povukli sa srbijanskom vojskom stupili u srbijansku državnu službu, službu srpskog crvenog križa ili su čak postali srbijanskim vojnicima, časnicima i žandarima, a bilo im je dozvoljeno i otvaranje trgovina ili obrta u Srbiji. Poslije je u Srbiji žandarima postao i određeni broj austro-ugarskih ratnih zarobljenika, naročito monarhijskih Srba i Čeha. Informacije o tome temeljile su se na podudarnim izjavama većeg broja svjedoka od kojih se dio vratio iz internacije u Srbiji.⁹²⁰

3.16. Odrazi unutarnjopolitičke na sigurnosnu situaciju i obratno u drugoj ratnoj godini

Pored opisanog u ovoj tezi za navedeno razdoblje, osobito u poglavljima koja govore o okolnostima rada Središnje defenzivno doglasne službe u banskoj Hrvatskoj 1915, odnosu hrvatske vlasti prema Hrvatsko-srpskoj koaliciji te odnosu civilnih i vojnih vlasti, okolnostima preustroja, velikosrpskoj propagandi, Jugoslavenima u emigraciji te *Jugoslavenskom odboru*, vezano za aktivnosti Sabora koje su u svezi ili bi mogle biti sa sigurnosnom situacijom možemo istaći kako slijedi.

Sabor se 1915. sastao po prvi put 14. lipnja na „ratno saborisanje“,⁹²¹ da bi prihvatio produženje financijske nagodbe s Ugarskom (indemnitet). Radić je na sjednici 16. lipnja citirao bečki list *Fremden-Blatt*: „Jedini uzrok i svrha postanku i opstanku monarhije je u tome da u njoj svi narodi imaju potpunu mogućnost za svoj kulturni razvitak“, što je ideja koju su na žalost protekom vremena vrhovi Monarhije (i Beč i Pešta) zaboravili. Radić je bio predložio i ukidanje zaključka iz 1914. o kažnjavanju zastupnika Franka i dr., što međutim nije bilo prihvaćeno. Rad Sabora bio je odgođen 5. srpnja 1915. i Sabor se ponovo sastao 20. prosinca 1915.

U međuvremenu su i Srbija te Crna Gora osvojene i zaposjednute. Zastupnik Zagorac⁹²² predložio je reformu Monarhije kroz savez država, pri čemu bi Hrvatska bila jedna od tih samostalnih država unutar saveza. Na sjednici 29. prosinca 1915. dr. Ivan Lorković, prvak

⁹¹⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5714, 4511/16 (uloženo u 4097/16).

⁹²⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5714, 4097/16.

⁹²¹ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 91.

⁹²² Stjepan Zagorac (1868-1926), rimokatolički svećenik, pravaš izvan stranaka, problematična osoba, u vjerskom pogledu bio je nositelj starokatolicizma u Hrvatskoj, u političkom je pogledu završio u integralnom jugoslavenstvu, početkom stoljeća bio je među važnijim članovima Hrvatske stranke prava (prije rascjepa na milinovce i frankovce), a tijekom rata je pristupio frankovačkom klubu (Stranci prava), ali nije postao njihovim članom, od 1904. do 1918. saborski zastupnik, prvo biran u Velikoj Gorici, potom Koprivnici. Vidi: Zlatko MATIJEVIĆ, *Između sna i jave. Rasprave o hrvatskoj političkoj povijesti 20. stoljeća*, Zagreb, 2016.

hrvatskog krila Koalicije izjavio je da smatra nepotrebnom reformu čitave Monarhije, već bi bila potrebna promjena u postojećoj državnoj zajednici s Ugarskom, jer se moguće u Ugarskoj rađalo „visoko i široko shvaćanje hrvatskog i jugoslavenskog pitanja te odnosa između Ugarske i Hrvatske“.⁹²³ Rad Sabora nastavljen je tek 11. veljače iduće godine. Istup Lorkovića svjedočio je o želji Koalicije da zapravo ne dođe do preustroja Monarhije jer je upućivao samo na potrebu promjena Hrvatsko-ugarske nagodbe, za koju je bio svjestan da je Ugarska ne želi, a k tomu u sastav Hrvatske ne bi bilo moguće uključiti i Dalmaciju ako u reformi Monarhije ne bi sudjelovala i Austrija.

Manje je poznato da je tijekom svibnja 1915. načelnik Glavnog stožera general Conrad po ulasku Italije u rat, želeći Monarhiju ugroženu izvana s tri otvorena bojišta ojačati tako da je konsolidira iznutra, vladarevom Vojnom uredu pisano predložio reformu. Monarhiju je trebalo federalizirati i stvoriti središnji jedinstveni parlament. Pri tome je osobito naglasio potrebu da Ugarska prestane s gušenjem nemađarskih naroda, izrijeком zatražio poboljšanje položaja Hrvata, a želio je pored njemačkog uvesti i češki kao drugi službeni jezik u Češkoj,⁹²⁴ čime bi se stvarno poboljšao i položaj češkog naroda, neovisno od toga što se zbog problematične sigurnosne situacije Conrad zalagao za vojnu osobu kao češkog zemaljskog namjesnika. Predložio je i separatni mir sa Srbijom. Car i kralj Franjo Josip pozvao ga je zato u audijenciju 18. lipnja 1915., u međuvremenu obavljajući konzultacije s političarima, među njima i neizostavnim Tiszom. Nakon audijencije kod cara, očito prekoren, Conrad više nije potezao pitanje reforme.⁹²⁵

⁹²³ SZ, III, 302-309.

⁹²⁴ Češki jezik je bio tada dopušten u Češkoj, ali kao govorni jezik (nj. *landesüblich*), a ne kao službeni (*Amtssprache*).

⁹²⁵ RAUCHENSTEINER, *The First World War*, 426-434.

4. 1916. – TREĆA RATNA GODINA

4.1. Uvod

Treće ratne godine razmatralo se pitanje interniranih osoba, njihovog puštanja na slobodu, daljnje internacije ili potreba interniranja drugih osoba. SDDS je zaključio da su srpski političari u banskoj Hrvatskoj radili na tome da u „ovdašnjih Srba“ u političkom smislu stvore identitet po kojem bi prostore na kojima su oni živjeli u Austro-Ugarskoj trebalo smatrati srpskim zemljama, sve u cilju ostvarenja srpske zavjetne misli pod vodstvom dinastije Karađorđevića. O velikosrpskom nacionalizmu svjedočila je ideja koja se razvijala još od prije Velikog rata o tome da je na Balkanu ležao izvor mnogih budućih političkih i socijalnih revolucija te da se očekivalo skoro nastupanje procesa raspadanja u kojem bi palo jedno carstvo bez kulture i bez života te jedna država bez naroda, misleći pri tome na Tursku odnosno Austro-Ugarsku. Za ostvarenje srpske zavjetne misli bilo je potrebno na području Hrvatske propagirati program Velike Srbije.

Austrijske vlasti primijetile su u Francuskoj izlazak iz tiska knjige *La Yougoslavie* u kojoj je autor Pierre de Lanux govorio o radu *Narodne odbrane* i dotadašnjem djelovanju Hrvatsko-srpske koalicije.

SDDS je prikupljao i podatke o austro-ugarskim podanicima pretežno srpske nacionalnosti, ali i poneke druge, koji su još od balkanskih ratova, pa i ranije, odlazili u Srbiju i pristupali dragovoljno srbijanskoj vojsci i komitima te se od početka Prvog svjetskog rata borili protiv vojske vlastite Austro-Ugarske države. Da ti podanici nisu imali osjećaj Austro-Ugarske kao vlastite države ili su ga izgubili svjedočilo je ponašanje domicilnih Srba koji su iz istočnog Srijema 1914. bježali u Srbiju ispred vlastite austro-ugarske vojske definirajući je po vlastitim riječima kao neprijatelja, o čemu su nađeni brojni dokazi u srbijanskim arhivima. O tom ponašanju prikupljeni su dodatni podaci.

Pregledom zaplijenjene dokumentacije srbijanskih arhiva, kao i pretresom Pašićeve kuće otkriveni su tragovi djelovanja srbijanskog uhdarstva kao i njegovih dodira sa određenim češkim političarima te su detektirane aktivnosti različitih organizacija u Švicarskoj preko koje je srbijansko uhdarstvo kao i propaganda nastojala i nakon okupacije Srbije djelovati protiv Monarhije. Otkriveni su i tragovi umiješanosti *Crne ruke* u ubojstvo Ferdinanda.

S obzirom na vojnu situaciju nije postojala opasnost od aktivnog srbijanskog uhdarstva, budući je Srbija bila vojno poražena, a njena vojska odbačena daleko na jug, no pokušavale su se utvrditi predratne veze srbijanskih vlasti s banskom Hrvatskom radi otkrivanja mogućih agenata

spavača glede sve većeg jačanja, po saznanjima utemeljenih sumnji, da je netko od značajnih osoba iz hrvatske vlasti stajao u srbijanskoj službi – pri čemu je vojnim vlastima osobito bio suspektan barun Rajačić, zastupnik HSK-a u hrvatskom i zajedničkom saboru. Utvrđeno je da su se srbijanske vlasti prije rata u svezi s veleizdajničkim procesom trudile pribaviti pisma bivšeg šefa zagrebačkog redarstva Šporčića radi usporedbe rukopisa, što je imalo veze s obranom okrivljenih u veleizdajničkom procesu. U pribavljanje Šporčićevih pisama bili su umiješani srbijanski poslanik u Beču Simić, srbijanski ministar vanjskih poslova Milanović i T. Masaryk te iz banske Hrvatske Hinković i/ili Budisavljević.

Ustanovljene su i veze srbijanskog časnika Tankosića i Šurmina koji je bio mecena dijelu studenata povezanih sa atentatom na Cuvaja, kao i predratne aktivnosti crnogorskog uhodarstva po Monarhiji i Njemačkoj.

Zabilježeno je prvo korištenje zrakoplova za distribuciju letaka antimonarhijskog sadržaja, kao i djelovanje talijanskih podmornica na području Kvarnera koji su osim za potapanje brodova mogle biti upotrijebljene i za ubacivanje uhoda ili sabotera te propagandnog materijala. Utvrđeno je posredništvo naročito švicarskog teritorija, kao i područja drugih neutralnih zemalja, za slanje pošte ili vijesti iz neprijateljskih zemalja u Austro-Ugarsku i obratno, čime se zaobilazila cenzura te prosljeđivale informacije propagandnog ili neprijateljskog sadržaja. U neutralnim državama sastajali su se i emigrantski političari s monarhijskim političarima, što je bio rjeđi slučaj ili s njihovim emisarima, što je bio češći slučaj.

Do konca 1916. austro-ugarske vlasti počele su u njemačkom jeziku Londonski odbor zvati jugoslavenskim, a ne više južnoslavenskim. SDDS je prikupljao podatke o svim osobama zabilježenim kao članovima *Jugoslavenskog odbora* ili njihovim suradnicima, ali i o svim osobama koje su politički aktivno djelovali na različite načine u sjeverno i južnoameričkoj emigraciji na projugoslavenskoj i protumonarhijskoj liniji. Na području banske Hrvatske nije se uspjelo pronaći značajnijih podataka jer je s njenog područja bio mali broj takvih osoba – ponešto iz Gorskog kotara, a ponajviše je bilo članova iz Dalmacije.

SDDS je iste godine sastavio popis osoba koje su potjecale iz banske Hrvatske i bile su hrvatsko-slavonske državne pripadnosti tj. zavičajnosti, koje su u inozemstvu protudržavno djelovale. Popis je brojao 752 imena, s kratkim generalijama i opisom nedjela za koja su se teretila. Ponajviše je bilo riječ o vojnim bjeguncima ili ratnim zarobljenicima koji su prešli na stranu neprijatelja, s ponekim političkim emigrantom.

Ustanovljeno je da je za vrijeme rata 48 podanika banske Hrvatske zatražilo i dobilo srbijansko državljanstvo čime su počinili kazneno djelo veleizdaje, budući nisu ishodili otpust iz austro-ugarskog državljanstva.

Rumunjska je 1916. ušla u rat na strani Antante, ali je bila poražena, čime je poboljšan položaj Središnjih sila na istoku, kako radi vojne situacije tako i radi opskrbe sirovinama. Upravo radi ulaska Rumunjske u rat te sprječavanja mogućeg krijumčarenja robe, ali i putnika iz BiH i Srbije u Hrvatsku, preko vodenih tokova i obratno, popisani su svi čamci, na području rijeka Save, Dunava i Une i stavljeni pod nadzor.

Primjetna je bila izočnost Svetozara Pribićevića iz rada Sabora, koji se nalazio za njega u tom trenutku na sigurnom mjestu u Budimpešti, obnašajući vojnu službu ili koristeći poštedu zbog bolesti, sve pod zaštitom vrhova ugarske vlasti, a u zemlji izbija afera Sachs.

Umro je Franjo Josip, a novi car i kralj postao je Karlo koji je dopustio demokratizaciju, ali je izazvao i ustavnu krizu prilikom krunidbe u Budimpešti kad je svjesno potpisao zavjericu u kojoj je Dalmacija bila navedena kao zemlja krune svetog Stjepana, premda je bila dio Austrije,⁹²⁶ što se moglo protumačiti korakom u smjeru moguće reforme Monarhije. Premda je on ujedno i ograničavao moguća rješenja.

U zemlji Stranka prava upozorila je da će se južnoslavensko pitanje morati riješiti i da će se to dogoditi ili na temelju hrvatske državne misli ili srpske nacionalne misli. A Radić je smatrao da bi Monarhija radi svog opstanka morala voditi drukčiju politiku od Njemačke, pri čemu se kao slavenski centralist izjasnio za pobjedu Središnjih sila.

4.2. Internacije politički opasnih osoba, uhoda ili sumnjivih radi uhodarstva

Na upit Vojnog zapovjedništva, SDDS je pribavio podatke o broju interniranih osoba na području grada Zagreba. Tako se od Redarstvenog povjereništva Zagreb saznalo da je s danom 3. kolovoza 1916. u Zagrebu bilo 76 konfiniranih osoba, ponajviše Talijana, dok interniranih osoba više nije bilo.⁹²⁷ Oni koji su trebali i nadalje biti internirani nalazili su se u Koprivnici. No, kako su

⁹²⁶ Dalmacija je dio Trojednog kraljevstva i po Austro-ugarskoj i po Hrvatsko-ugarskoj nagodbi, dakle jest dio zemalja krune sv. Stjepana. Problem je u tome što je Austrija stekla pravo na Dalmaciju nakon završetka napoleonskih ratova, dakle oružjem. Zbog toga je Dalmacija virtualno jedna od zemalja Translajtanije, a u stvarnosti je dio Cislajtanije.

⁹²⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5710, 3403/16 (uloženo u 2838/16).

vojne vlasti raspolagale saznanjem da su se u Zagrebu ipak nalazili internirani Pavel Aršinov i Valerijan Pribičević tražile su pojašnjenja. Tako se Redarstveno povjereništvo Zagreb 30. kolovoza 1916. očitovalo da se Pavel Aršinov nalazi na liječenju u zagrebačkom sanatoriju te kako bi odmah po ozdravljenju trebao biti otpremljen u Neszider radi interniranja, prema ranije danom nalogu SDDS-a br. 3099 od 15. srpnja 1916. U Zagrebu se u sanatoriju nalazio pod redarstvenim nadzorom u sanatoriju i Povjereništvo je bilo mišljenja da se za njega ne može formalno tvrditi da je interniran. Dok Valerijan Pribičević nije bio interniran, već samo konfiniran, po naredbi Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade od 18. srpnja 1916. broj IVb 5152.⁹²⁸

U Petrovaradinu je 20. svibnja 1916. bila održana konferencija između predstavnika Zemaljske vlade i podređenih joj redarstvenih i upravnih oblasti te vojnih vlasti na kojoj je zaključeno da su se imali i nadalje držati u internaciji odnosno po prvi puta internirati, određene osobe sa dijela teritorija banske Hrvatske i to ukupno 132 osobe uključivo dvoje supružnika i troje djece. Internirane osobe bile su različitog staleža, među njima bilo je trgovaca, obrtnika i njihovih pomoćnika, radnika, seljaka ratara, odvjetnika, bilježnika, svećenika, komercijalista, inženjera, činovnika, učitelja, gostioničara, liječnika, nadničara, domaćica, piljarica i zidara. Među poznatijim osobama za koje je zaključeno da ostaju u internaciji bili su Valerijan Pribičević (on zapravo u konfinaciji) i Lazo Bikicki.

Ban je 18. srpnja 1916. pozvao vladine povjerenike, velike župane te redarstvena povjereništva da sve osobe predviđene za internaciju, ukoliko nije za njih izričito bilo navedeno što drugo, otpreme u Glavno središnje taborište u Koprivnicu.⁹²⁹

4.3. Velikosrpska propaganda

Pored općenitih pitanja vezanih za velikosrpsku propagandu u 1916. postojali su znakovi njene povezanosti sa uhdarstvom, značajan je bio i rad državnog izvješća Urbanya o isljeđivanju tragova velikosrpske propagande u Beogradu, a utvrđivana je povezanost velikosrpske propagande i podanika banske Hrvatske kao dragovoljaca srbijanske vojske ili komitadžija te *Jugoslavenskog odbora*.

⁹²⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5710, 3763/16 (uloženo u 2838/16).

⁹²⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5710, 4017/16 (uloženo u 2838/16), br. 5152.

Kod općenitih pitanja SDDS je pokušao rekonstruirati i rad društva *Privrednik*, no nailazio je na teškoće. Npr. sastavljen je bio samo djelomični popis njegovih članova, dok točan i cjelovit popis nije bilo moguće sastaviti jer je prema obavijesti Redarstvenog povjereništva Zagreb od 18. srpnja 1916. utvrđeno da je tijekom demonstracija 1914. (nakon ubojstva Ferdinanda) bilo provaljeno u ured *Privrednika* te je popis članova od prosvjednika bio zapaljen i izgorio je, a poslovne knjige su bile bačene na ulicu kroz prozor i time oštećene ili uništene.⁹³⁰

Za Milana Pribičevića zagrebačko redarstvo navelo je da je poznata politička ličnost i glavni agitator *Narodne odbrane*, a kako je ustanovljeno i duševni inspirator sarajevskog atentata. Isti je bio natporučnik austrougarske vojske, kad je prešao u srbijansku vojsku, gdje je pod zadnje bio major u glavnom stožeru.⁹³¹

Vojnom zapovjedništvu Zagreb bili su sumnjivi Giga Aranicki, Ljuba Babić-Gjalski, dr. Živko Bertić, dr. Srdjan Budisavljević, dr. Ivan Lorković, dr. Bogdan Medaković, Mihajlo Merčep, Vaso Muačević, Dušan Popović, Lazar Popović, dr. Svetislav Popović, Svetozar Pribičević, Valerijan Pribičević, baron Joca Rajačić, Ferdo Šišić, dr. Gjuro Šurmin i Wećeslav Wilder te je od SDDS-a tražio 14. veljače 1917. izvješća o njima.⁹³² Maravić je to izvjestio 21. veljače 1917. sukladno svim dotadašnjim saznanjima koja su u ovoj tezi prethodno iznesena. Za dr. Ferdu Šišića, člana HSK, ustanovljeno je kako je tijekom 1914., prije početka rata, slao povijesno-geografsku stručnu literaturu u Srbiju i to onu koja bi išla u prilog teze da bi Bosna faktično pripadala Srbiji, što je Srbima bilo iznimno važno. Isto je bilo ustanovljeno prilikom prelaska granice Gjorgja Grujića 22. srpnja 1914. u Zemunu i pregleda njegove prtljage. Ta literatura bila je vlasništvo Sveučilišne biblioteke u Zagrebu.

Za Svetozara Pribičevića Maravić je vojnim vlastima priznao, da protiv njega ne postoje nikakvi čvrsti dokazi,⁹³³ premda je bio mišljenja da je on od 1906. politički radio na tome da u „ovdašnjih Srba“ u političkom smislu stvori identitet po kojem bi prostore na kojima oni žive trebalo smatrati srpskim zemljama. Jedina sumnjiva stvar su po sadržaju bila tri Pribičevićeva pisma nađena u kući prof. Stanoja Stanojevića⁹³⁴ u Beogradu, za koja je međutim Državno

⁹³⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5704, 3187/16 (uloženo u 678/16), br. 918.

⁹³¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5711, 3597/16 (uloženo u 3334/16), br. 975.

⁹³² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5716, 557/17 (uloženo u 5147/16), br. 427/I.

⁹³³ U njemačkom originalu: „*Sonst liegt nichts konkretes gegen ihn*“.

⁹³⁴ Stanoje Stanojević, srpski povjesničar (1874-1937) doktorirao u Beču, radio u Istanbulu za Ruski arheološki institut te kao profesor na srpskoj gimnaziji, akademskom karijerom počeo se baviti 1900. u Beogradu, borio se u balkanskim i Prvom svjetskom ratu. Nakon vojnog sloma Srbije emigrirao prvo u Rusiju, potom u Francusku. Izabran za redovitog člana Srpske akademije nauka 1920. Negirao je hrvatsko državno pravo, odlučan zagovornik srpstva BiH, vodio je novinsku polemiku sa Isom Kršnjavim i Ferdom Šišićem. Autor više knjiga. Vidi: Tomislav JONJIĆ, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2015. (disertacija).

nadodvjetništvo držalo nedostatnim za kazneni progon. Pisma Stanojeviću spis ne sadrži, pa ne možemo procijeniti njihov domašaj.

Glede moguće povezanosti velikosrpske propagande i uhodarstva odredbom 18. prosinca 1915. br. 2817/15 sdds Urbany i Peičić izaslani su u Beograd, na zahtjev Vojnog zapovjedništva radi poduzimanja nužnih uredovanja i kućnih premetačina u svrhu istraživanja tragova velikosrpske propagande povezanih s područjem banske Hrvatske, a u Beogradu su već zatekli Rimaya i Šestaka.⁹³⁵

Etapno zapovjedništvo 3. armije 26. prosinca 1915. obratilo se SDDS-u s naznakom da je u korespondenciji srpskog ministra Pašića primijećeno da se dopisivao s osobom označenom „TK“. Ta osoba obavješćivala je Pašića o očekivanim kretanjima austrougarske vojske u slučaju rata. SDDS je pokušavao uz pomoć Redarstvenog povjereništva Zagreb ustanoviti o kome bi mogla biti riječ, a zatražio je pomoć i od drugih institucija. Po sadržaju korespondencije bilo je vidljivo da su „TK-u“ dobro poznata područja kotareva Zemun, Šabac i Zvornik, jer je bio dobro upućen u zemljopis obalnog područja Zemuna, banatskog Kovina, zatim riječne prijelaze Šabac, Zvornik i Višegrada jer je upravo na tim mjestima Pašiću preporučio pravce napada srbijanske vojske. Po stilu i jeziku pisanja nagađalo se da je iz Banata, Srijema ili Bosne ili da je tamo živio duže vrijeme.

PRS Zemun 14. lipnja 1916. držao je da prema sadržaju tih pisma Pašiću nije pisao neki obični konfident, već neka važna i ugledna ličnost među „ovdašnjim odnosno ugarskim Srbima, poput vladike Zmejanovića iz Temišvara, dr. Žarka Miladinovića iz Rume ili Valerijana Pribičevića. No nisu čak isključili ni mogućnost da je posrijedi neki ruski konfident.⁹³⁶

Općinsko poglavarstvo Rakovice, kotara Slunj izvjestilo je 30. kolovoza 1916. vladinog povjerenika za županiju modrušku-riječku da bi „TK“ ipak mogao biti Dragutin Šarac, paroh u Mašvini, prema grafološkoj sličnosti rukopisa njegovih pisama s pismom „TK-a“. Podatke za sadržaj pisma mogao je dobiti od svojeg sina Milana Šarca ili Milana Vujaklije, sina svoje konkubine. Obojica su se od 1913. nalazila u inozemstvu. Za Milana Šarca znalo se da je bio učenik pakračke preparandije iz koje je bio 1912. istjeran te je otišao u Srbiju. Milan Vujaklija bio je učenik srpske velike gimnazije u Karlovcima, a nakon što ju je završio nastavio je školovanje u Beogradu gdje je diplomirao filozofiju. Za vrijeme balkanskog rata bio je komita, 1913. ranjen je i došao je u Mašvinu na oporavak te se prije izbijanja rata vratio u Srbiju. Vujaklija je 1916. navodno živio u

⁹³⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5703, 23/16.

⁹³⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5703, 2798/16 (uloženo u 23/16), br. 389.

Parizu.⁹³⁷ Kotarska oblast Slunj 15. rujna 1916. uspjela je doznati da je Milan Šarac bio namješten u Srbiji kao provizorni učitelj u Deligradu, a u Beogradu je položio učiteljsku maturu. Tadašnje boravište bilo mu je nepoznato, a nije se odazvao ni jednom vojnom pozivu. Držalo se da je po zauzeću Srbije i on uzmaknuo sa srbijanskom vojskom.⁹³⁸

Državni odvjetnik Urbanyi 18. siječnja 1916. odaslao je Zemaljskoj vladi izvješće o istraživanju tragova velikosrpske propagande u Beogradu.⁹³⁹ U Izvješću, kojeg zbog značaja prenosimo najvećim dijelom radi ilustracije cijele situacije, kaže se sljedeće:

„U posluhu visokog naloga od 28. XII. 1915. broj 2817/15 sdds, častim se u predmetu isljeđivanja tragova velikosrpske propagande u Beogradu s obzirom na ovdašnje područje ponijeti visokoj kr. Zemaljskoj vladi slijedeće izvješće. Prema nalogu visoke kr. Zemaljske vlade od 18. prosinca 1915. br. 2817/15 sdds uputili su se kr. vladin perovođa Toš pl. (plemeniti) Peičić i pokorno potpisani Urbany sa redarstvenim agentom Julijem Rimayjem i Vladimirom Šestakom 18. prosinca 1915. u Beograd, da ondje u predmetu isljeđivanja tragova velikosrpske propagande preduzmu nužna uredovanja i kućne premetačine kod tamošnjih srpskih udruženja i ureda, koji su stajala u svezi sa pojedinim osobama, društvima na području kraljevina Hrvatske i Slavonije. Stigavši 20. prosinca 1915. u Beograd uputili su se pokorno potpisani sa ostalim članovima povjerenstva, nakon sastanka sa satnikom Vladimirom Rakasovićem, koji je bio od strane Vojnog zapovjedništva u Zagrebu izaslan u Beograd kao član mješovitog povjerenstva MGG-a te je povjerenstvo sa stožernim satnikom Stipetićem, predstojnikom Obavještajnog odjela MGG-a, dogovorilo program rada i način provođenja premetačina.“

Pošto se žiteljstvo Beograda danomice vraćalo svojim kućama, koje su djelom razvaljene uslijed topovske pucnjave, a dijelom u velikoj većini zaposjednute i nastanjene po austrougarskoj vojsci, to je „najpreča dužnost povjerenstva bila da u prvom redu što većom brzinom provede nužne premetačine kod raznih udruženja, ureda te kod službenih i privatnih osoba u Srbiji, za koje je postojala sumnja da su stajale u vezi sa pojedinim društvima i osobama u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, ta da uzapti i tako osigura odnosni materijal. Uslijed toga je dogovoreno po mješovitom povjerenstvu, da se odmah započne s premetačinama, te je sastavljen popis udruga, ureda kao i službenih te privatnih osoba, kod kojih se imaju obaviti premetačine. Međutim stigla je odredba AOK da se premetačina po mješovitom povjerenstvu ima obavljati i uz sudjelovanje jednog izaslanika redarstvenog povjereništva u Beogradu, pa se mješovito povjerenstvo predstavilo

⁹³⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5703, 4501/16 (uloženo u 23/16), br. 485.

⁹³⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5703, br. 761 (uloženo u 23/16).

⁹³⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5703, 285/16.

redarstvenom predstojniku dopukovniku Crevatu, koji je odredio da će s njegove strane u premetačinama sudjelovati natporučnik Zdenko vitez Trnski dodijeljen redarstvenom povjereništvu u Beogradu. Mješovito povjerenstvo sastalo se 21. prosinca 1915. i krenulo je u premetačine te je od 21. prosinca 1915. do 10. siječnja 1916. obavilo premetačine kod sljedećih udruga, ureda, službenih i privatnih osoba Srbije: uredništva povremenih tiskovina *Pijemont*, *Politika*, *Pravda*, *Tribuna* i *Balkan*; udruga i ureda *Saveza dobrovoljaca* u kraljevini Srbiji, *Crne ruke*, *Kraljevske Srpske državne štamparije*, *Beogradske trgovačke omladine*, *Društva socijalista*, *Srpskog sokolskog društva Dušan Silni*, *Slobodno zidarske lože Trezvenost*, *Narodne odbrane*, *nakladnika i knjižara Gece Kona*, *Nove štamparije Ljube Davidovića*, *Štamparije Dimitrijević* te u svratištima *Paris* i *Moskva*.“

Nadalje premetačine su obavljene kod srbijanskih službenih i privatnih osoba: „Živojina Dačića, ravnatelja srpske državne štamparije, izdavača kalendara Narodne novine i člana odbora *Narodne odbrane* pukovnika Petra Mišića, majora Voje Tankosića, generala Bože Jankovića, generala Živkovića, književnika Branka Nušića, generala Bože Božanovića, ministra Stojana Novakovića, sveuč. prof. dr. Jovana Cvijića, ministra Vujića, vođe saveza srpskih sokolskih društava Dušan Silni u Srbiji Františka Hoffmana, ministra dr. Vladana Djordjevića, ministra dr. Jovana Avakumovića i Voje Amrnkovića, predsjednika Narodne skupštine Ljube Jovanovića, Damjana Popovića, Milenka Čabrića, Voje Tucakovića, Jovana Atanackovića, dr. Vukića-Pijade, ministra Svetomira Mikolajevića, liječnika dr. Danića, udove Sime Matavulja, prof. Pavla Aršinova, generala Srečkovića, prote Gjurića i odvjetnika Čede Jostića. Mješovito povjerenstvo do 10. siječnja 1916. obavilo je 48 premetačina.“ Međutim povjerenstvo se nije ograničilo samo na premetačine koje je u pravilu činilo prijepodne, dok je tijekom poslijepodneva, radi ranog spuštanja mraka, prekidalo premetačinu te proučavalo uzapćenu dokumentaciju i druge spise.

Povjerenstvo je proučilo spise uzapćene kod *Saveza dobrovoljaca* u kraljevini Srbiji, nadalje uredništvima povremenih tiskovina *Balkan* i *Tribuna* te djelomice materijale uzapćene kod sokolskog društva *Dušan Silni* i kod vođe saveza srpskih sokolskih društava Dušan Silni Františka Hoffmana. O čemu se može kazati sljedeće: „U Beogradu postoji *Savez dobrovoljaca* u Kraljevini Srbiji, koji si je prema svojim pravilima uzeo za cilj ostvarenje srpske zavjetne misli pod vodstvom dinastije Karagjorgjevića. Cilj je Savezu da se osnuje zajednica između dobrovoljaca koji su se žrtvovali i onih koji će se žrtvovati ubuduće za Srpstvo, ako bi to kadgod potrebe otadžbine zahtijevale. Redovnim članom može biti svaki onaj iz Srbije i „sa strane“, koji je kao dobrovoljac učestvovao u minulim ratovima, kao i onaj, koji će ubuduće kao dobrovoljac, ratovati za Srbiju, pa bio iz Srbije ili sa strane i ma koje vjere i narodnosti. U dobrovoljačkoj prijavi, kojom su pojedinci

stupali u Savez dobrovoljaca, imao je dotični dati svoju časnu riječ, da će na prvi poziv Saveza dobrovoljaca odmah stupiti i odazvati se njegovim naredbama te da je gotov sam svakog časa žrtvovati svoj život za dobro srpstva. Glasom dobrovoljačkih prijava pronađenih prigodom premetačine, koje su isto tako priložene, za sada se zna da su stupili u *Savez dobrovoljaca* u Kraljevini Srbiji sljedeći podanici kr. Hrvatske i Slavonije: Dragutin Kuten iz Zlatara, Žarko Milanović iz Bodegraja kod Požege, Milan Juzbašić, iz Tržića (Slunj) te Petar Kosanović iz Zemuna.⁹⁴⁰

Iz spiska I. čete dobrovoljaca koji su pošli na bojište i koji su bili uvršteni uz armiju generala Mihajla Živkovića od listopada 1912. (original kod MGG-a) vidljivo je da su „od naših podanika bili uvršteni u tu četu: Dušan Slepčević iz Gline, Matija Efendić iz Slatine, Gjorgje Baraksadić iz Mitrovice, Stevan Galogaža iz Topuskog, Mile Bobić iz Slunja, Bogdan Jokić iz Zrmanje, Miloš Martinović iz Krnjaka, Žarko Cimeša iz Jarka, Milan Vujaklija, iz Rakovice, Simo Gurman iz Dvora, Pavle Pojić iz Srba, Gjuro Rajčević iz Čitluka (Gospić), Jovo G. Opačić iz Kompolja (Donji Lapac) i Mojsije Magović iz Zagreba.“ U uredništvu povremenog tiskopisa *Balkan* u Beogradu pronađene su premetačinom razne molbe žitelja iz jugoistočnog Srijema koji su nakon uzmaca srbijanske vojske sa neprijateljskom vojskom prešli u Srbiju.

U Beogradu je osnovan odbor za pomoć prekosavskih Srba, a uredništvo tiskopisa *Balkan*, sakupljalo je priloge za izbjeglice iz Srijema „koji su ispred nasilja austromadžarskog potražili utočište u krilu majke Srbije.“ Uredništvo *Balkana* pozivalo je danomice Srbe, građane i vojnike, da priteknu u pomoć izbjeglicama iz Srijema, a ove se pak pozivalo da se jave uredništvu sa svojim molbama. U pozivu se naročito ističe da izbjeglice, koji su samci, mogu dobiti pomoć samo ako se bore rame uz rame sa srbijanskom vojskom, pa je stoga uredništvo pozivalo dragovoljce koji su tražili pomoć, da svojom molbi prilože vojne potvrde. Uslijed toga poziv uredništvu *Balkana* prispjelo je i pronađeno je preko 100 molbi žitelja jugoistočnog Srijema koji su sa srbijanskom vojskom prebjegli u Srbiju, a na nekima od njih je posebno istaknuto da su služili u srbijanskoj vojsci kao dragovoljci. Iz pronađenih spisa u uredništvu vidljivo je da su niže navedeni žitelji iz Srijema tražili i dobili pripomoć i to (primjera radi) „iz Deča: Jovanka Dokmanović, koja je navela da je srpsku vojsku bratski dočekala i ugostila te s njom prebjegla u Srbiju, jer je znala kako bi ju krvni neprijatelj dočekao, Živan Vujin, koji veli da je svečano dočekao srpsku vojsku, a da sad služi u srpskoj vojnoj komori te Lenka Popović. Iz Budjanovaca Manojlo Radošević, pop. Iz Vitojevaca Milivoj Ristivojević sa ženom. Makrena Jovanović, Stevan Jovanović, Ilija Gjurgjević, Branko

⁹⁴⁰ Za navedene su ispuštene generalije kao nepotrebne.

Muilić koji navodi da je svečano dočekaio srpsku vojsku te Milivoj Dostanić. Iz Petrovčića: Miloš Mijatović, Milan Ljubinković, Krsta Ljubinković, koji navode da su svečano dočekali srpsku vojsku, Marko Prokopljević koji je priložio potvrdu da služi kao komordžija kod komande junačke divizije prvog poziva. Iz Kupinova, Gliša Jovanović, lugar koji u svojoj molbi navodi da mu je austrijski pukovnik naredio da se povuče u unutrašnjost zemlje, no da je on ipak ostao i dočekaio srpsku vojsku i predao joj općinsku blagajnu sa preko 1.700 kruna. Na samoj molbi ovjerena je potvrda srpskih vojnih vlasti da su navodi istiniti. Živojin M. Perić i Sreta Ostojić, koji navode da su svečano dočekali srpsku vojsku i kao „pravi Srbi prešli u Srbiju“. Dušan Kostić, koji veli da je svečano dočekaio srpsku vojsku. Iz Obreža Radovan Živanović, Stevan Jovanović koji ima na molbi potvrdu da se nalazi kao dobrovoljac komordžija kod prve poljske bolnice šumadijske divizije prvog poziva narodne vojske.“ Utvrđeni su i svi ostali poimenični slučajevi iz Srijema.

Provedenim premetačinama ustanovilo se nadalje da je u Beogradu od žitelja koji su iz Srijema pobjegli u Srbiju ustrojen „sremski četnički odred“ kojega je komandant bio prije spomenuti Ignat Kirhner (pojavljuje se i kao Kirchner), rezervni poručnik iz Zemuna. „Taj odred prema izjavama nekih žitelja koji su se vratili iz Srbije u Srijem držao je položaje na ciganskom otoku (Ada Ciganlija) nasuprot Zemuna, protiv naše vojske sve do listopada 1915.“... „Sremski četnički odred brojio je glasom pronađenog brojnog stanja za kolovoz i rujna mjesec 1915. 296 ljudi od toga 1 časnika, 6 narednika, 13 podnarednika, 14 kaplara, 5 komordžije te 257 momaka, kao i šest kola i dvanaest konja.“

Vijesti o prinosima skupljenim za izbjeglice iz Srijema, kao i potpore koje je dodijelilo uredništvo tiskopisa *Balkan*, objavljujane su u samom listu, a Urbanyi je pribavio i dostavio pojedine srbijanske brošure u kojima se „veličalo umorstvo blagopokojnog prijestolonasljednika Ferdinanda“. U korespondenciji kod *Sokolskog društva* i njegovog vođe Františka Hoffmana „nije pronađeno ništa zanimljivo.“, javio je Urbanyi 18. siječnja 1916.⁹⁴¹

Urbanyi je dalje izvjestio 14. ožujka 1918. vezano za gospodarske aktivnosti da je prema saznanjima MGG Beograd pronađen dopis *Srpske banke* iz Zagreba od 23. ožujka 1913. čiji primjerak je kao zainteresirana primila i beogradska filijala praške *Kreditne banke*, obavještavajući srbijansko Ministarstvo narodne privrede, da će s obzirom na teritorijalno širenje Srbije biti spremna financijski podržati one projekte, kojih u Srbiji nema i koji bi prerađivali pretežno srbijanske sirovine. Naročito ih je interesiralo ulaganje u proizvodnju šećera i gradnju treće šećerane, kako bi

⁹⁴¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5703, 258/16.

se stvorila utakmica između konkurencije te time dobile za građane povoljnija cijena, pa je zamolilo koncesiju za gradnju šećerane.⁹⁴²

O raspoloženju u austro-ugarskim pograničnim krajevima svjedočili su dokumenti nađeni u Srbiji. Sva obavještajna istraživanja koja su do tada bila rascjepkana pod vodstvom više različitih institucija objedinjena su pod vodstvom pukovnika Huga Kerchnawea i krajem 1916. krenulo se po mišljenju Rongea u dobrom smjeru koji je vodio stvaranju opće slike o velikosrpskoj opasnosti.

Ronge navodi kako su se iz Pašićevih spisa (iz radnog stola) mogli izvući zaključci o jačanju Srbije po fazama, o revolucionarnim i ustaničkim gibanjima među Slavenima u Monarhiji, osobito među Česima, ali i među Južnim Slavenima u Ugarskoj te pomalo sarkastično za Ugarsku komentira „koja je prije rata nerazborito sprječavala uvoz robe iz Srbije i time u svojoj svinjskom mašću zatranom zemljom izazvala daljnji rast napetosti“. Iz Pašićevih spisa mogli su se izvući i zaključci o željama Ugarske za jačanjem svog položaja unutar Monarhije i njenoj težnji za izlazak na more, dok je istodobno surađivala sa Srbima u banskoj Hrvatskoj. Pored toga i o jedinstveno postavljenoj liniji srpske politike pri čemu su bila moguća taktička odstupanja u pojedinim potezima, koji su sve do izbijanja rata ciljano vodili k tome da je Austro-Ugarska postala omražena bosansko-hercegovačkom pučanstvu. Preko Čeha i južnih Slavena srbijanska špijunaža preplavila je cijelu Monarhiju prije početka rata. Dokazi toga bile su knjige tajnih blagajni srbijanskog Ministarstva rata koje su za 1914. opisivale isplate za 53 konfidenta u BiH, 31 u banskoj Hrvatskoj, 5 u Ugarskoj i jednog duplog špijuna ing. Krala koji je radio u Sofiji (ali je istodobno bio i austro-ugarski uhoda). Vodeći političari u inozemstvu koji su djelovali protiv Monarhije poput „Mosesa“ Hinkovića, Supila, Luje Bakotića, prof. Reiža, Gustava Gregorina, Ive i Luje Vojnovića te dr. Emila Gavrića primali su srbijanske novčane uplate. Tako je Supilo od 29. svibnja do 3. srpnja 1915. primio 12.000 dinara.⁹⁴³

Pored spomenutog Krala postojali su i drugi dvostruki špijuni poput Ljube Taušanovića od kojeg je austro-ugarska vojna obavještajna ispostava Pančevo kupila knjigu srbijanskih šifri, zatim „bjelosvjetski uhoda i prevarant“ Kuželj koji je razotkrio austrougarske uhode u Solunu srpskom poslanstvu u Grčkoj. Saznalo se da je austrougarski časnik srpske nacionalnosti koji je u vrijeme balkanskih ratova vodio jednu od prislušnih pokretnih radio stanica namijenjenih presretanju srpskih poruka, istodobno pripadao *Narodnoj odbrani*.

⁹⁴² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5716, 453/18 (uloženo u 5065/16).

⁹⁴³ RONGE, *Kriegs*, 250.

Nađeni su i određeni kompromitirajući materijali za dinastiju Karađorđević, tako npr. dnevnik smederevskog kotarskog predstojnika Čede A. Kontića iz 1909. koji se odnosio na područje Semendrije (Smedereva) i Morave, a sadržavao je i zabilježbe o sjećanjima pojedinih ljudi na ranije događaje. Saznalo se da je Vojni sud u Smederevu 1879. pozvao Petra Karađorđevića, izvjesnog Lukića iz Miloševca i krojača Milana Čelakovića zbog tajnog putovanja u Srbiju s ciljem ubojstva tada vladajućeg srbijanskog kneza Milana Obrenovića. Još gore po sadržaj bilo je pismo S. Lukačevića upućeno Pašiću gdje su otvoreno opisane „jezovite stvari“ ubojstva kralja Aleksandra Obrenovića, za koje je Lukačević bio po nalogu Petra Karađorđevića i novčano nagrađen. Nadalje nađeni su zapisi o ulascima srbijanskih uhoda u Crnu Goru pomoću lažnih dokumenata, primanju provizije za nabavu topova te namjeri Petra Karađorđevića da se oženi crnogorskom princezom Ksenijom.⁹⁴⁴

Srbijanske vojne obavještajne postaje u pravilu su uspijevale uništiti svoje povjerljive spise, međutim to se nije dogodilo u Loznici. Rezultat toga bio je veliki veleizdajnički proces u Banja Luci⁹⁴⁵ u proljeće 1916. sa 156 optuženih te dodatnih 39 od Vojnog suda u Sarajevu u jesen iste godine. Voditelj srbijanske obavještajne postaje u Loznici kapetan Kosta Todorović u rujnu 1914. postao je major i zapovjednik komitskog odreda. Kod Vlasenice je počinio samoubojstvo da izbjegne predaju, a vodio je vrlo savjesno bilježnicu sa doušničkim vezama koja je sačuvana. Ronge je primijetio da su navedeni i drugi dokazi „pomogli vojnom stručnjaku i iskusnom obavještajcu natporučniku Georgu Sertiću da spozna svu povezanost srbijanske obavještajne službe, *Slovenskog juga* te *Narodne odbrane* kronološkim redom“. Većina optuženih – 119, utvrđena je krivim i osuđena. Među osuđenima bilo je šest grko-istočnih svećenika i četiri učitelja. Najteži terećeni kažnjeni su smrtnom kaznom, no zbog careva pomilovanja kazna im je zamijenjena zatvorom.

Ronge je primijetio da je „mason“⁹⁴⁶ Hinković koji je bio jedan od branitelja na banjalučkom procesu održao govor, želeći optužene oslikati kao mučenike, a istodobno je francuska masonska loža *Velikog orijenta* dala priopćenje u kojem ih je predstavila kao nedužne žrtve austro-

⁹⁴⁴ RONGE, n. dj., 251.

⁹⁴⁵ Proces je postao i međunarodno poznat jer je Kraljevina Srbija preko Svete Stolice te španjolskog kralja Alfonsa XIII. molila pomilovanje za osuđene. Vidi: *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, zbornik radova, ur. Galib Šljivo, Banja Luka, 1986. (preporučujemo oprez jer je dijelom pisan u nacionalnom romantičarskom duhu), SARKOTIĆ, Stjepan, „Der Hochverrats-Prozeß von Banjaluka“, *Die Kriegsschuldfrage: berliner Monatshefte für internationale Aufklärung*, Jg. 7, nr. 1 (1929), Berlin, 30-47., RONGE, *Kriegs*, 252, Maja TOMAŠEVIĆ, *Banjalučki veleizdajnički proces*, Banja Luka, 2011, zbornik *Banja Luka u novijoj istoriji (1878-1945)*, ur. Nikola Babić, Banja Luka, 1978, Izvorna građa: Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Proces Vasilju Grđiću i dr., Historijski arhiv Sarajevo, Porodični i lični fond Andrić dr. Vlado (Grđićev branitelj), O-AV-89.

⁹⁴⁶ O masonima vidi: Ivan MUŽIĆ, *Masonstvo u Hrvata*, Zagreb, 1989., Zoran D. NENEZIĆ, *Masoni u Jugoslaviji (1764-1980)*, Beograd, 1988., Branko ŠÖMEN, *Amenkamen – slobodnozidarska čitanka*, Zagreb, 2001., ISTI, *Povijest slobodnog zidarstva u Hrvatskoj (I-III)*, Zagreb, 2012-14.

ugarske tiranije te iskazala bratske simpatije, kao i želju za što skorijim oslobođenjem naroda od austro-ugarskog jarma. Ronge dodaje da se ista loža nije nimalo uzbuđivala zbog još strožeg postupanja francuskih vlasti prema njihovim veleizdajnicima.⁹⁴⁷

Vojno zapovjedništvo Zagreb dostavilo je 18. travnja 1916. SDDS-u popis dragovoljaca i komitadžija – austrougarskih podanika koji su se na strani srbijanske vojske borili protiv austrougarske te primali i novčanu potporu srbijanske vlade, sa oko 160 imena.⁹⁴⁸ Neki od njih sudjelovali su u balkanskim ratovima 1912. Te dragovoljce i komitadžije, koji su prije toga živjeli u banskoj Hrvatskoj te izravno prešli u Srbiju pokušavalo se identificirati i o njima prikupiti podatke. Popis je MGG u Srbiji dopunila 12. svibnja 1916. sa dodatnim, koji je sadržavao još 47 imena, a oni su istodobno bili i članovi *Saveza dobrovoljaca*.⁹⁴⁹

U *Savezu dobrovoljaca* u Beogradu pronađen je i popis osoba koje su dale novčanu potporu gradnji zgrade azila za dragovoljce u Beogradu 1911., pa je SDDS 19. srpnja 1916. na poticaj ZV za Bosnu i Hercegovinu pokušao ustanoviti o kojim je to osobama iz banske Hrvatske riječ, kao i postojanje veza.⁹⁵⁰ Po poduzetim izvidima, dio osoba se nije mogao identificirati, a dio je poricao davanje novčanih priloga za gradnju azila. Nekoliko osoba je u međuvremenu umro, a par ih se nalazilo na službi u austrougarskoj vojsci i nisu bili problematičnog političkog ponašanja, osim poneke iznimke. Na popisu *Javne zahvalnosti Saveza dobrovoljaca* od 17. kolovoza 1911. bilo je ukupno 105 darovatelja, ali izmiješanih, kako iz Srbije tako i iz inozemstva, među kojima 6 iz banske Hrvatske.

Po pitanju povezanosti velikosrpske propagande i *Jugoslavenskog odbora*, Urbanyi je 18. siječnja 1916. dostavio i 4 primjerka tiskopisa *Tribuna* u kojem su bili objavljeni natpisi o radu *Jugoslavenskog odbora*. Iz brošure *Skerlićeva godišnjica* razvidno je da je *Jugoslavenski odbor* 22. travnja 1915. održao svečanu sjednicu u Nišu kojoj su nazočili Jovan Banjanin, Fran Supilo i dr. Gmajner. Urbanyi je dostavio i brojeve 1., 2. i 3. *Jugoslavenskog glasnika* koji je tijekom 1915. izlazio u Nišu, s ciljem oslobođenja i ujedinjenja Slovenaca, Hrvata i Srba u kulturnom, političkom i nacionalnom i državnom smislu. U tom glasniku objavljivani su i članci austrougarskih podanika, članova *Jugoslavenskog odbora*. Dostavio je i sveske 2., 3. i 4. *Savremenih pitanja* sa brošurama Jovana Banjanina *Hrvati i Madjari, madjarska politika i rat*, izdane u Nišu 1915. Iz nje se moglo

⁹⁴⁷ RONGE, *Kriegs*, 252. Na istoj stranici Ronge se osvrće i na situaciju u Dalmaciji za koju ukratko kaže da su se Slaveni 1916. držali lojalno, a da je talijanski iredentizam zamro te da se iz tih krugova samo povremeno javljala potihla agitacija prema vojnicima neka bježe iz postrojba.

⁹⁴⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5708, 1771/16, br. 1555.

⁹⁴⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5708, 1771/16 br. 2805.

⁹⁵⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5708, 3089/16 (uloženo u 1771/16).

razabrati da su u ediciji *Savremenih pitanja* izišle još i brošure Jovana Banjanina *Južni Sloveni u Austro-Ugarskoj i rat te Jugoslavensko pitanje* dr. Franka Potočnjaka.

Maravić je 8. lipnja 1916. tražio od upravnih i redarstvenih oblasti i Oružničkog zapovjedništva da se prema Urbanyjevom izvješću od 18. siječnja protiv navedenih osoba povedu izvidi te izvijesti o njihovim osobnim odnosima, vojnoj obvezi kao i imovinskom stanju. Ujedno bilo je potrebno istražiti jesu li bili pokrenuti kakvi postupci, kao i moguće uzapćenje imovine ili uskrata državne potpore njihovim obiteljima. Ako je o pojedinoj osobi već bilo izvješteno bilo je dovoljno pozvati se u odgovoru na broj i datum ranijeg izvješća. Tako je primjerice Redarstveno povjereništvo Zagreb podnijelo izvješće 10. srpnja 1916. za Jovana Banjanina⁹⁵¹

Pored navedene velikosrpske propagande postojala je i neprijateljska propaganda u drugim državama, npr. protudržavna propaganda u Americi. Stoga je na poticaj Ministarstva rata ban Skerlec 2. lipnja 1917. uputio okružnicu vladinim povjerenicima, velikim županima, redarstvenim povjereništva Zagreb i Osijek, kao i Oružničkom zapovjedništvu u kojem je upozorio da su još tijekom 1915. vlasti Antante povele u SAD-u intenzivnu agitaciju pridobivanja austrijskih i ugarskih državljanke bosansko-hercegovačke pripadnosti, a naročito onih „slavenske i jugoslavenske narodnosti“ s ciljem da ih zavede za priključivanje neprijatelju. Na taj način uspjelo im je pridobiti navodno do 10.000 ljudi, koji su otpremljeni u Europu radi borbe protiv Monarhije. Nakon sloma Srbije i Crne Gore pronađen je među ratnim zarobljenicima veći broj takvih veleizdajnika, no procjenjivalo se da se veliki broj njih još uvijek nalazio u raznim taborištima ratnih zarobljenika u samoj Monarhiji, Bugarskoj te Njemačkoj i to pod lažnim imenima, koji su se k tome krivo izdavali

⁹⁵¹ Prema izvješću Banjanin je rođen 5. siječnja 1875. u Gospiću, grko-istočne vjere, živio je u Zagrebu od 17. listopada 1900. do 2. rujna 1914. kao novinar. U Zagrebu je najprije bio slušač filozofije, te je 1905. svršio mudroslovni fakultet. Već za vrijeme studija bavio se politikom, isticao srpstvo među đacima i surađivao u listu *Srbobran*. Pripadao je Srpskoj mlado radikalnoj stranci, kojoj je na čelu bio Svetozar Pribićević. Ta stranka 1903. preuzela je upravu *Srbobrana* nakon pada srpske liberalne stranke kojoj je na čelu bio dr. Bogdan Medaković. 1909. Banjanin je na listi *Srpske samostalne stranke* izabran u hrvatski Sabor kao zastupnik kotara Udbina. Godine 1911. povukao se iz aktivne politike jer je došlo do prijepora između njega i ostalih članova Koalicije budući je Banjanin zahtijevao radikalnije postupanje sa srpskog gledišta. Tada je nastavio studij prava te je položio oba „prva ispita“ (vjerojatno je riječ o tzv. „rigorozama“- ispitima iz građanskog i kaznenog prava na kojima su se nekada predmeti materijalnog i procesnog prava u navedenim disciplinama mogli polagati zajedno, što se smatralo vrlo teškim, a time se diplomiranjem stjecao naslov doktor prava /ne pravnih znanosti/), a 1914/15 upisao je III. godinu studija. Unovačen je krajem 1914. godine kao pučko ustaški časnik 25. domobranske pješačke pukovnije i krenuo na srbijansko ratište, gdje je na Kolubari pao u srbijansko zarobljeništvo. Časopis *Hrvatska* 4. prosinca 1915, objavio je o njemu članak pod naslovom *Izdajice* gdje su naveli kako je Banjanin kao zarobljenik počeo pisati u beogradskom nacionalističkom listu *Politika* i postao članom njene redakcije. U svojim člancima napadao je Austro-Ugarsku Monarhiju te veličao Srbiju, kao jedinu predstavnicu težnji Slavena za njihovim ujedinjenjem na Balkanu. Od nekretnina ništa nije posjedovao, a od pokretnina – jedan ormar s odjećom i nešto knjiga pohranio je kod Anđeline Bogović., HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5703, 158/16 (uloženo u 258/16). Zanimljivo je da se sa spomenutom Anđelinom Bogović družio se za uhodarstvo sumnjiv, ranije u ovoj tezi spomenuti Stevo Stanojević (Poglavlje 3.4. Aktivnosti vezane za suzbijanje srbijanskog uhodarstva, analiza pojedinih slučajeva).

za pripadnike drugih naroda. Od strane vojnih vlasti bila je povedena akcija da se takve osobe pronadu i protiv njih povede sudski postupak zbog veleizdaje. Ban je pozvao sve podređene da odrede shodne mjere kako bi ustanovili ima li osoba koje su zavičajno pripadale pod njihovu jurisdikciju, a da su iz Amerike prešle u neprijateljsku vojsku ili su bili austrougarski vojnici, koji su nakon zarobljavanja prešli na neprijateljsku stranu. Upozorio je nadležne oblasti da posvete osobitu pažnju na korespondenciju koju je dobivalo žiteljstvo u njihovim područjima od zarobljenih rođaka ili im je pristizala pošta iz SAD-a, u kojoj su se spominjale osobe koje su kao dragovoljci krenuli u Europu i pali u zarobljeništvo ili su još uvijek bili pripadnici neprijateljske vojske. Ujedno se odmah tražilo i provođenje izvida i ustanovljavanje točnih obiteljskih i „imućstvenih prilika“ najbliže rodbine osoba koje su se javile iz neprijateljskog ili neutralnog inozemstva. O rezultatima izvida bilo je potrebno bez odlaganja obavijestiti SDDS uz naznaku vojničkog statusa osobe o kojoj je bila riječ te način kako je dospjela u inozemstvo. Provedbom izvida očekivala su se saznanja o tome gdje su se tada nalazili i odakle su se javljali žitelji koji su svojedobno otputovali u Ameriku ili pali u neprijateljsko ratno zarobljeništvo.⁹⁵²

4.4. Srbijansko uhodarstvo

Dana 12. siječnja 1916. MGG Beograd obavijestio je SDDS o, za uhodarstvo, sumnjivom Manojlu Panjeviću, trgovcu iz Valjeva. U Pašićevim pismima, koje ćemo nešto niže detaljnije obraditi, nađena je notica koja je spominjala Panjevića iz koje je bilo vidljivo da je od strane visokog časnika austrougarske vojske nepoznatog identiteta dobio važne vojne informacije. U travnju 1913. Pašić mu je preko posrednika Bozovića uputio 800 maraka i to u njemačke toplice Bad Nauheim. Za Panjevića se znalo da je 1913. proputovao kroz Korenicu gdje je bio u kontaktu s osumnjičenima iz veleizdajničke afere, a putovao je i u Beč te Ogulin.⁹⁵³ Maravić je zatražio izvide.

PRS Zemun 16. veljače 1916. javio je da mu nije poznato jesu li Panjević i Bozović ili moguće Božović ušli u banku Hrvatsku preko njihova područja 1913. Međutim napomenuo je da evidencija za prijelaz kod Kupinova nije postojala, pa nisu mogli isključiti mogućnost da su u Monarhiju ušli upravo preko Kupinova.⁹⁵⁴ Osječki gradski kapetan 28. veljače 1916. izvjestio je da

⁹⁵² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5707, 2180/17 (uloženo u 1631/16), br. 8406, 29. rujna 1916. vlasti BiH utvrdile su primjerice iz banske Hrvatske 7 osoba koje su pristupile neprijateljskoj vojsci te je po provedenom sudskom postupku njih 6 osuđeno na smrt i obješeno zbog veleizdaje, a jedna osoba suđena je na 15 godina zatvora (Na smrt su bili osuđeni: Ilija Korelija iz Blaške kod Ogulina, Todor Mileusnić iz Široke Kule kod Gospića, Nikola Barać iz Podlapače kod Udbine, Iso Korelija iz Trnovca kod Korenice, Petar Žigić iz Tuka kod Korenice, Jovo Tojaga iz Javornika kod Gračaca i na zatvorsku kaznu Mile Šaponja iz Paukove Male kod Petrinje).

⁹⁵³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5704, 359/16, br. 182.

⁹⁵⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5704, 760/16 (uloženo u 359/16), br. 88.

je moguće riječ o Jovanu Božoviću, odvjetniku uz Beograda koji je u drugom braku bio oženjen sa osječankom Dragicom Silli te je s njom imao dvije kćeri. Posjetio ih je 1914. dva puta. Po zadnjim informacijama poginuo je pri drugom zauzeću Beograda. Iz prvog braka Božović je imao tri sina od kojih je jedan bio direktor uprave lista *Pijemont*. Stoga se nije mogla zanemariti mogućnost da je posrednik između Pašića i Panjevića bio upravo otac ili sin, povezan s listom *Pijemont*.⁹⁵⁵

Vladin povjerenik iz Ogulina javio je 2. ožujka 1916. da je riječ o Manojlu Panjeviću, rodom iz Sadilovaca, općina Drežnik, kotar Slunj, pravoga prezimena Panjev. Iza 1881. otišao je u Srbiju gdje je postao srbijanski državljanin. Njegov zadnje poznati dolazak u zavičaj zabilježen je 1909. Nije ustanovljeno je li poslije toga itko od rodbine ostao s njim u kontaktu. Pretpostavljalo se da je umro u drugoj polovini 1913., budući su zvonila crkvena zvona zbog njegove smrti. Bio je bogat čovjek i poznati pristaša dinastije Obrenović. Stoga je vladin povjerenik držao da se Pašićeva bilješka odnosila na Panjevića u smislu notice o aktivnostima za njega nepoćudne ličnosti.⁹⁵⁶ Kotarska oblast u Korenici nije uspjela potvrditi okolnost Panjevićevog boravka u mjestu 1913. Redarstveno ravnateljstvo Beč 1. siječnja 1917. ustanovilo je da je izvjesni Mato Panjević, trgovac iz Varaždina bio doputovao i odsjeo u hotelu *Nordwestbahn* od 10. do 12. lipnja 1913.⁹⁵⁷ Ali veliki župan Belošević 7. svibnja 1917. poručio je da je takva osoba nepoznata u Varaždinu.⁹⁵⁸ To bi značilo da je u Beču boravila osoba nepoznatog identiteta, vjerojatno upravo Manojlo Panjević. Urbanyi je našao određenu dokumentaciju i u srbijanskom Ministarstvu rata koja se odnosila na Panjevića i njegove posebne misije i kontakte s Pašićem, no isto tako je 13. ožujka 1918. utvrdio kako je Panjević nakon poduzetih putovanja zaista umro tijekom druge polovine 1913. u Valjevu.⁹⁵⁹

Austrijske službe počele su 1916. prikupljati podatke o sumnjivim kontaktima srbijanskog crvenog križa i srpske agitacije u Ženevi, a Redarstveno ravnateljstvo Beč 28. ožujka 1917. skrenulo je pozornost SDDS-u na Milu Pavlovića.⁹⁶⁰

Pavlović je bio na glasu kao mogući šef uhodarskog udruženja na teritoriju Monarhije, pa je o njegovim aktivnostima državni odvjetnik Urbanyi iz Beograda poslao izvadak iz svog izvješća 20. ožujka 1918.⁹⁶¹ U njemu se kaže da se u kaznenom predmetu protiv Wenzela Klofáča i dr. radi zločina veleizdaje, koji spis se u vrijeme uredovanja samog Urbanyja, nalazio kod vojnog

⁹⁵⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5704, 972/16 (uloženo u 359/16), br. 111.

⁹⁵⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5704, 1002/16 (uloženo u 359/16), br. 113.

⁹⁵⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5704, 109/17 (uloženo u 359/16), br. 685/16.

⁹⁵⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5704, 1874/17 (uloženo u 359/16), br. 6912.

⁹⁵⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5704, 423/18 (uloženo u 359/16).

⁹⁶⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5707, 1259/17 (uloženo u 1670/16), br. 2790. Nadimak mu je bio *Mile Krpa*.

⁹⁶¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5707, 570/18 (uloženo u 1670/16).

odvjetništva pri Vojnom zapovjedništvu Beč, nalazilo mnoštvo spisa pronađenih kod raznih srbijanskih oblasti, službenih ili privatnih osoba.

Najveći dio tih spisa kod privatnih osoba bio je pronađen u kući profesora Mile Pavlovića u Beogradu od strane vojnih oblasti, a on sam je od ranije bio sumnjiv da se bavio uhodarstvom u korist Srbije.⁹⁶² Vojne oblasti poduzele u premetačinu koja je rodila neočekivano uspješno, jer je zaplijenjeno oko 2.000 listova iz kojih nedvojbeno proizlazilo da je Mile Pavlović po cijeloj Monarhiji u svrhu velikosrpske propagande tražio veze sa monarhijskim političarima te snubio agente i uhode, koji su bili plaćani od srbijanske vlade i od njih primao šifrirana tajna vojnička izvješća sa svrhom da se pojedini dijelovi Austro-Ugarske od iste odcjepe i sjedine sa Srbijom pod žezlom kralja Petra.

Prof. Pavlović, pristaša srpske radikalne stranke bavio se isprva svojim profesorskim zvanjem koje je napustio 1894. kada se počeo baviti novinarstvom. Tada je razvio veliku djelatnost na polju velikosrpske propagande putujući naročito po Bosni, sve dok nije iz Bosne 28. studenoga 1898. izgnan. Dolaskom na vlast dinastije Karađorđević njegov utjecaj počeo je rasti. Svoje djelovanje opisao je sam Pavlović u svojim bilješkama u kojima je naveo da „na Balkanu leži izvor mnogih budućih političkih i socijalnih revolucija, a skoro je očekivao da će nastupiti proces raspadanja te pasti jedno carstvo bez kulture i bez života te jedna država bez naroda“, misleći na Tursku odnosno Austro-Ugarsku.

Kako je Mile Pavlović pripremljao te ciljeve bilo je moguće razabrati iz njegove uzapćene korespondencije sa političkim ličnostima s kojima je održavao veze sve do izbijanja rata 1914. Od 1893. održavao je veze sa bosanskim protom Stevom Trifkovićem te sa članovima obitelji Kašniković (još i Kašiković) u Sarajevu – Nikolom, Stojom, Reljom i Predragom, vlasnicima „bosanske lige“⁹⁶³ u Sarajevu, od kojih je primao brojna izvješća o stanju u Sarajevu, a naročito o

⁹⁶² EB je ustanovio da je na dan srpske mobilizacije pred Prvi balkanski rat prof. Mile Pavlović u razgovoru s prijestolonasljednikom Aleksandrom rekao (u prijevodu s njemačkog): „Moramo naše ljude odgajati da budu svjesni jednog neprijatelja, a on nije na jugu. Mržnja protiv Turaka je samo jedna povijesna uspomena, no prema Austriji je jedan vulkan, koji će rigati lavu. Uvućemo li se u akciju protiv Turske, oslabit ćemo prema Austriji i njoj će kasnije biti lakše s nama ratovati. Moramo se za ovaj sukob pripremati jer on će sigurno doći.“ Službeni Beograd i Sofija su do skoro pred sami početak Prvog balkanskog rata uvjerali da rata neće biti i da nema nikakvog balkanskog saveza kojeg priželjkuje ruski car. Svi austrougarski vojni obavještajni punktovi su izvijestili da se sprema rat Srbije, Bugarske i Crne Gore protiv Turske te da je Bugarska već promijenila operativne planove, a EB je bio obavješten da je u Srbiji započela mobilizacija dok je još austrougarski poslanik Ugron 3. listopada 1912. tvrdio da mobilizacija tek predstoji. Ujedno EB nije ni sumnjao da balkanske države stvar nisu uskladile s Rusima jer je došlo istodobno do znatnog pojačanja ruskih uhodarskih aktivnosti u Galiciji, RONGE, *Kriegs*, 61-62.

⁹⁶³ Ovdje je moguće riječ o grešci u izvorniku, Nikola Kašiković bio je osnivač i stoga vlasnik srpskog književnog lista *Bosanske vile*, koji je znao objavljivati i političke članke, često cenzurirane ili zabranjene, a jednom zgodom je bio i upisnik određenog novčanog iznosa u tzv. „ligu hiljade“, no njezino značenje nam je nepoznato. Moguće je bilo riječ o dobrotvornoj ili kulturnoj nakani, budući se pojavljuje zajedno s Kašikovićevim novčanim priložima za list *Gajret* izdavan od bosanskih muslimanskih intelektualaca koji su se identificirali sa srpskom nacionalnom idejom. S *Gajretom*

kretanju i jakosti austrougarske vojske. Neka od tih izvješća bila su i šifrirana. U dijelu pisama i dopisnica, pisano je otvoreno o situaciji u Bosni ili o kretanju i jakosti austrougarske vojske, a na dijelu njih povjerljive poruke bile su skrivene, ispisane sitnim slovima preko kojih su bile zalijepljene poštanske marke.

Sigurnosno su bile zanimljive: razglednica Nikole Kašikovića upućena iz Sarajeva 24. siječnja 1909. trgovcu Živkoviću, ali zapravo namijenjena Pavloviću te dopisnica od 19. siječnja 1909. upućena iz Sarajeva od Stoje Kašikovića Mili Pavloviću. U prvoj je Nikola Kašiković potvrdio primitak svote od 800 dinara te javio da će se njegov sin Predrag u nedjelju ili najkasnije u ponedjeljak dati na put, pa je molio slanje njegovog putnog certifikata gospodinu Ažrku kako bi mogao prijeći srbijansku granicu, a ispod poštanske marke izvjestio je „obećano će do utorka biti gotovo“. U razglednici od 19. siječnja 1909. Stoja Kašiković izvjestio je Milu Pavlovića da je „Putni certifikat u Rumi preko g. Ažrka nužan, jer će Predrag sam donijeti (nešto). A sve će priopćiti kad dođe u Rumu, Klenak i Šabac“.

Iz korespondencije Mile Pavlovića vidljivo je da je njegovo nastojanje bilo upereno na osnutak i širenje tiskopisa koji će zastupati velikosrpske ideje, kako bi se tako ostvario utjecaj na jugoslavensko pučanstvo. Tako je Pavlović održavao intenzivni kontakt i sa dr. Frankom Potočnjakom, koji je pokušavao preko Pavlovića u Srbiji dobiti novčanu pomoć, nudeći za protuuslugu svoj rad, riječju i pismom, sve u pravcu velikosrpske propagande.

U Pavlovićevom stanu pronađeni su i nebrojeni izvještaji koji su se odnosili na velikosrpsku propagandu i uhodarstvo, a koji ili uopće nisu bili potpisani ili su sadržavali samo kratki paraf ili neki znak umjesto potpisa, a dio je bio pisan šifrirano. Tajna priopćenja kod tih izvještaja pisana su ili ispod poštanske marke ili na dopisnici na onim dijelovima koji su se lijepili prilikom slanja.⁹⁶⁴ Isto je utvrđeno putem dopisnice upućene iz Zagreba navodnoj švelji Schneider u Beogradu. Na dijelu dopisnice koji je bio zalijepljen nepoznati je izvjestio o ratnom položaju postrojbi s naznakom da je veći dio politike vladine stranke uperen da pod svaku cijenu uništi Hrvatsko-srpsku koaliciju (vrijeme bana Raucha).

Za uhodarsko djelovanje Mile Pavlovića zaslužuje pozornost i okolnost da je u njegovom stanu pronađen i poseban ključ za šifriranje, kao i detaljna vojna karta Bosne i Hercegovine te

je surađivao u ovoj tezi spomenuti Osman Đikić (Gjikić). *Bosanska vila* je o bosanskim Muslimanima govorila kao o „Srbima Muhamedancima“.

⁹⁶⁴ Tada se je mogla poslati dopisnica koja je predstavljala zapravo presavijeni komad papira formata A4 pri čemu bi se rubovi koji bi se mogli rastvoriti zaljepili, a sam papir se nije ulagao u kovertu već bi se na njega zaljepila poštanska marka i ispisala adresa, pa je poštarina bila jeftinija u odnosu na standardno pismo.

Dalmacije sa oznakama mjesta vojnih garnizona i brojem njihovih vojnika. Kod Pavlovića je nađeno i nekoliko popisa đaka s područja Monarhije, a na jednom od njih zabilježeno je i ime atentatora Bogdana Žerajića. Među tim đacima bili su i građani banske Hrvatske - Dimitrije Mitrinović⁹⁶⁵ (Zagreb), Spaso Prica (Korenica) i Gjorgje Orlić (Plešivica). Kod Price i Orlića Pavlović je napisao: „bili iz Like ovdje i bombe učili praviti“. Pored toga na jednoj listi navedene su novčane isplate pojedinim osobama među kojima je stajalo da je Bogdanu Žerajiću jednom zgodom isplaćeno 100, drugom 40 dinara, a Dimitriju Mitrinoviću 100 dinara.

Kod Pavlovića nađen je i abecedni popis osoba s adresama s kojima se dopisivao uz neke posredničke adrese, pa su se na njemu od podanika banske Hrvatske nalazili: Steva Bešević iz Zagreba, Ksaver Šandor Gjalski⁹⁶⁶ u Gredicama, B. Brkalo, Zagreb, Rudolf Valdec, kipar, Zagreb, Vukosava Nedeljković, Kraljevci kod Rume, dr. Nikola Gjurgjević, advokat iz Broda, Gjura Krasojević iz Karlovaca, Gjoka Nikolić iz Karlovaca, Kranjčević Ela Silvija iz Zagreba, Miladinović u Rumi, Mitrinović Dim.(itrije) Hlebec Zagreb, Pirkova Irena i Štefanija Mihaljcova, Stara Pazova, Kariš Sofi iz Rume, Gjuro Šurmin, Zagreb, Emanuel Cvetičanin Zagreb. Pavlović je sudjelovao i na kongresu žurnalista u Pragu u veljači 1914. Na fotografiji s tog kongresa vidljivo je da se tada slikao zajedno s dr. Ivanom Lorkovićem, dr. Dušanom Popovićem i Ljubom Gjalskim Babićem. U Pavlovićem spisima nađena je i slika Valerijana i Adama Pribičevića, no Urbanyi nije uspio pojasniti okolnosti kada i gdje je fotografirana.

U kaznenom postupku protiv Wenzela Klofača⁹⁶⁷ nalazilo se pohranjeno osim korespondencije prof. Mile Pavlovića još mnoštvo drugih raznih spisa pronađenih bilo u srbijanskim državnim arhivima raznih institucija bilo u privatnom stanu predsjednika ministarskog saveta Nikole Pašića. U prvom redu isticala su se uhodarska izvješća *Narodne odbrane* iz Bosne, Srijema i ostalih južnoslavenskih područja, koja su po svom sadržaju bila slična dokumentaciji nađenoj kod Pavlovića.

⁹⁶⁵ Vidi detaljnije: Predrag PALAVESTRA, *Dogma i utopija Dimitrija Martinovića: počeci srpske književne avangarde*, Beograd, 1977.

Mitrinović, Srbin iz BiH, avangardni kritičar, esejist, filozof, pjesnik, prevoditelj i teoretičar (1887-1953) bio je povezan sa Sarajevskim atentatom preko tajnih učeničkih nacionalističkih organizacija u BiH, ali i Hrvatskoj, u čijem je stvaranju sudjelovao ili na njih ostvarivao intelektualni utjecaj, osobito preko lista *Bosanska vila* koji je uređivao s Ristom Radulovićem (čiji članak je potaknuo Žerajićev atentat na generala Varešanina) i Vladimirom Gaćinovićem (jednim od osnivača i ideologa *Mlade Bosne*, ali i članom *Crne ruke*).

⁹⁶⁶ Pravo ime: Ljubomir Tito Josip Franjo Babić.

⁹⁶⁷ EB je uočio da su prije rata Klofač, Pavlović, ruski novinar Swiatkowski i Spalajković, voditelj jednog odsjeka srbijanskog Ministarstva vanjskih poslova održavali veze, a da je Spalajković bio povezan i s Supilom, Lukinićem, S. Pribičevićem i Potočnjakom. Ronge je bio dobro upućen u cijelu stvar jer je on osobno vodio obavještajnu istragu protiv Klofača, RONGE, *Kriegs*, 33-35.

Nadalje kod Pašića je pronađena lista bez potpisa i datuma o stipendistima u inozemstvu s naznakom isplaćene svote. Među njima su bili Sime Spasojević iz Zagreba, 480, Gjorgje Sablkić iz Oseka, 432, Milica Veljković iz Pakraca, 480 i Relja Kašiković iz Karlovaca, 600. Urbanyi je naveo da se Izvornik spisa nalazio kod EB-a. Kod Pašića su nađene i razne bilješke o uhdarstvu pisane olovkom na papiru (memorandumu) Ministarstva unutarnjih dela, a u tim bilješkama navodilo se doslovno: „Major Dimitrije Pavlović pred rat prebacio je 6 sanduka bombi u Bosnu. 14 komada bombi nadjeno je u Savi kod Brčkog. Ostale su sada tamo razazdate. 4 komada su kod Laze Bikickog u Mitrovici. Ostale su u Hrvatskoj, a tih je razdelio Rada Malobabić.“ Urbanyi napominje da je to bio samo izvadak iz spisa o Klofāču jer je na raspolaganju imao svega pola dana da izvrši uvid u obiman predmet.

Pored Pašićevih spisa (iz njegova radnog stola) dio podataka koji su teretili Klofāča nađen je i kod prof. Mile Pavlovića, poznatog veleizdajnika i špijuskog agenta, kao i kod glave protuaustrijske aktivnosti (Apis) Pavlovićevog intimnog prijatelja, što je govorilo samo za sebe. Ronge navodi: „Klofāč je točno znao da je Pavlović na vezi s pukovnikom Dimitrijevićem, organizatorom svih atentata uperenih protiv Monarhije, voditeljem (srbijske) obavještajne službe i prijateljem kralja Petra i princa Aleksandra. Apis je na vijest o Ferdinandovom ubojstvu poručio Pavloviću: „Mile, ti znaš da je tvoja ruka u ovo umiješana.“ S takvim čovjekom je Klofāč bio u vezi još od 1902. pišući na prikrivno ime Pavlovića – „Rijaček“, koji je stvarno postojao u srbijskom Ministarstvu vanjskih poslova, dok je Pavlović odgovarao Klofāču kao „gđi. M. Bues“ u Pragu. Na prašku adresu „gđe M. Bues“ ruski obavještajac Jantschewitzky slao je novce, a Klofāč je potom „velikodušno“ dio novca uplaćivao srbijskoj *Narodnoj odbrani*. Klofāč je bio blizak i tadašnjem općinskom tajniku na Hvaru Rudolfu Guiniu.“ Navedene okolnosti po Rongeovom mišljenju bacaju malo drukčije svjetlo na Friedjungov proces,⁹⁶⁸ pa je „ishod mogao biti i drukčiji“ jer je sam Pavlović u jednom pismu upućenom svojoj ženi spomenuo da „je pripremao svjedoke za lažno svjedočenje“. Pri tome Masaryk je bio upoznat sa svime, a znao je koji je bio cilj *Narodne odbrane*, dok je kao zastupnik u Carevinskom vijeću istupao protiv aneksije BiH.⁹⁶⁹

⁹⁶⁸ Friedjungov proces povezan je s zagrebačkim Veleizdajničkim procesom i Aneksijskom krizom. U bečkim novinama povjesničar dr. Heinrich Friedjung žestoko je napao HSK i Supila zbog navodnih nedozvoljenih veza s Kraljevinom Srbijom pozivajući se na dokaze te ga je HSK tužila zbog klevete. U sudskom postupku utvrđeno je da je riječ o krivotvorinama, koje su (tada se tako držalo) vjerojatno potjecale iz austrougarskog Ministarstva vanjskih poslova. Odvjetnik HSK u postupku bio je Hinko Hinković, a među svjedocima treba spomenuti T. G. Masaryka i srbijskog diplomatu Spalajkovića. Postupak je nanio veliku štetu međunarodnom ugledu Austro-Ugarske, a posljedica u banskoj Hrvatskoj bila je odstupanje Supila s čelnog mjesta HSK te dolazak S. Pribićevića na njegovo mjesto. Vidi: Livia KARDUM, „Aneksiona kriza i Friedjungov proces“, *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol. 30, No. 1, 1993, 133-148, Hodimir SIROTKOVIĆ, „Pravni i politički aspekti procesa Reichpost – Friedjung“, *Starine*, Zagreb, 1962, knjiga 52, 49-183.

⁹⁶⁹ RONGE, *Kriegs*, 204.

Glavni ured vojne obavještajne službe u Feldhirchu 7. lipnja 1916. obavjestio je SDDS o saznanjima glede izvjesnog Novakovića, člana „družbe“ *Crna ruka* koja su bila pribavljena od strane pouzdanog švicarskog doušnika. Novaković je tada trenutno boravio u Ženevi, bio je srbijanski državljanin i činovnik srbijanskog Ministarstva vanjskih poslova, premda se u Ženevi predstavljao kao upravitelj pisarnice beogradskog sveučilišta. Doušnik je naveo da je Novaković tajnik *Crne ruke*, koja se po njegovim riječima zalagala za povlačenje dinastije sa vlasti u Srbiji i uspostavu republike, što je bilo neobično jer se to protivilo stavu svih srbijanskih političkih stranaka.⁹⁷⁰ Doušnik je napomenuo daje toj družbi pripadao i major Tankosić. No svakako je držao da je nakon ubojstva kralja Aleksandra Obrenovića društvo *Crna ruka* vodilo „igru“ u Srbiji. Doušnik je upozorio da po izjavi samog Novakovića nije isključena umiješanost *Crne ruke* u ubojstvo Franje Ferdinanda.⁹⁷¹ Informacija je proslijeđena svim organima SDDS-a u banskoj Hrvatskoj.

Zbog sumnje da je postojala predratna špijunaža na području Fruške gore Redarstveno povjereništvo Srijemski Karlovci izvjestilo je SDDS 18. kolovoza 1916. o svojim opažanjima. Naime, još u siječnju 1913. zaprimili su prijavu od mjesnog lugara Dragutina Hassa (još i Hess) da je već više mjeseci bio opažao čudne znakove po fruškogorskim šumama koje je držao mogućim putokazima. Lugar je ustanovio da su svi ti putokazi preko raznih dijelova Fruške gore vodili do petrovaradinske tvrđave, pa se bojao da su imali vojno značenje, ali u korist neprijatelja. U tom smislu su napravljeni izvidi i izvješće je upućeno Zemaljskoj vladi (25. siječnja 1913. broj 9 prs). Dana 21. siječnja 1913., prijavio je gradski lugar Hess na pojedinim stablima urezane križeve opažene u Stražilovačkoj šumi, kao i neke druge oznake po prilici visine 20-30 cm, kojima je nepoznata osoba označila šumske puteve, s naznakom da ni lugarsko a niti općinsko osoblje nije pravilo te oznake pa se trebalo ustanoviti tko ih je napravio. Oružnički stražmeštar Sertić bio je upućen da s lugarom Hassom izade na lice mjesta te povede izvide. Stražmeštar je potvrdio postojanje oznaka. Ujedno su u šumi sreli dvojicu sumnjivih osoba starih oko 30 godina, za koje su smatrali da su pravili oznake. Lugar Pajo Dimitrijević prepoznao je jednog od njih. Riječ je bila o dr. Špirtu, zubaru iz Novog Sadu. Za drugog se nagađalo da je Ignjat Povlas, novosadski odvjetnik, što je kasnije i potvrđeno. Oni su se navodno iz zdravstvenih razloga šetali šumom. Izvidi su bili nastavljeni i narednih dana pa su nađeni novi križevi na stablima, od kojih su neki bili još i prebojani u plavo. Na Eugenovom putu nađeno je na jednom stablu urezano *Comite le rei ingenieure*

⁹⁷⁰ Ovdje moramo pridodati da se Milan Pribičević kao časnik kraljevske vojske i autor statuta Južnoslovenske revolucionarne organizacije zalagao bar nominalno za uvođenje republike u Srbiju, što je za njega prošlo bez posljedica, pa se ne može isključiti mogućnost da je takva „igra“ bila dogovorena i sa samim srbijanskim dvorom, kako u slučaju M. Pribičevića tako i u slučaju *Crne ruke*, naravno usmeno, da ne ostanu tragovi.

⁹⁷¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5709, 2705/16, br. 3113.

Vukašinović, a na drugom obližnjem drvetu *dr. Cvijits Geografo* (odnosi se na prof. dr. Jovana Cvijića). Stoga se 23. kolovoza 1913. upravitelj redarstvenog povjereništva uputio odmah sa povjerenikom Pajdakom te stražmešтром Sertićem da osobno izvidi mjesto. U duljini od 30 km obišli su šumske puteve na Stražilovačkom brijegu i našli ukupno 30 križeva na stablima te dva prije spomenuta natpisa. Natpise je dao izrezati sa stabla te ih ponijeti, kao i primjerak jednog križa. A o mjestima gdje su svi križevi nađene napravio je skicu po putevima. Lugar Hess vidio je takve križeve i po šumama Kamenica, Grgetka i Remeta. Kako je postojala sumnja da su ih napravili vojni špijuni ili da su napravljeni u kakve druge nedozvoljene svrhe nastavljeni su daljnji izvidi. Neko vrijeme kroz šume kretale su se ophodnje redarstva i oružništva, a o svemu je obavješteno i Vojno zapovjedništvo u Petrovaradinu. Mjesto je potom obišao i stožerni časnik iz Zagreba. Kako vojne vlasti, kao niti više političke oblasti nisu imale daljnjih uputa ophodnje su ukinute. No isto tako utvrđeno je da dr. Špirta više nije crtao oznake po šumi. Vojni izaslanik smatrao je da ti znakovi ipak nemaju vojno značenje, a dopuštao je mogućnost da su možda rađeni i u turističke svrhe.⁹⁷²

Međutim, nakon okupacije Srbije MGG Beograd po obavljenim pretresima kod sveuč. prof. dr. Jovana Cvijića, koji je izbjegao u inozemstvo i surađivao s *Jugoslavenskim odborom*, zaključio je da je isti sumnjiv radi uhodarstva te da bi njegova ranija putovanja po Fruškoj gori, u manastir Grgetek, kao i pojavu davanja svjetlosnih znakova s Fruške gore 1914., s pozicija Krušedol, Irig i Kamenica, nakon izbijanja rata s obzirom na novootkrivene dokaze kod samog dr. Cvijića, trebalo sagledati u novome svjetlu. Pored toga, prema zabilježbama srbijanske granične službe od 29. siječnja 1913. (po julijanskom kalendaru) bilo je vidljivo da su srbijanski obavještajci primijetili austrijske izvide na Fruškoj gori tijekom 1913., vezano za pojavu znakova po šumskim putevima te ih komentirali, pri čemu su same srbijanske vlasti spomenule da je pravoslavne manastire obilazio upravo Cvijić. K tomu, bilo je poznato da su dr. Špirta i Pavlas češće posjećivali pravoslavne manastire na Fruškoj gori – Velike Remete i Grgetek, a možda i druge. U istočnom Srijemu bilo je četrnaest manastira.⁹⁷³

U Cvijićevoj korespondenciji nađeno je pismo koje mu je uputio Boža Marković, aktivan u *Slovenskom Jugu* 25. studenoga 1910. kojim je molio Cvijića da preko Hinkovića ili Srđana Budisavljevića pribavi rukopis šefa zagrebačke policije Šporčića te da ga po završetku svoje namjeravane posjete Zagrebu, Cvijić ponese sa sobom u Beograd. Marković je upozorio „Nemoj

⁹⁷² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5711, 3569/16, br. 18.

⁹⁷³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5711, 5018/16 (uloženo u 3569/16), br. 14019 i 4924/16 (uloženo u 3569/16), br. 18.

im govoriti zašto je to potrebno, jer se mogu negde izgovoriti i upropastiti stvar, a sve je još tajna.“⁹⁷⁴ Zanimljivo je da je zabilježbu srbijanske vojske o austrijskim aktivnostima po otkriću znakova na Fruškoj gori od 29. siječnja 1913. potpisao poručnik dr. Boža Marković, pa pretpostavljamo da je riječ o istoj osobi koja je stajala u korespondenciji sa Cvijićem.

Po obavijesti Državnog odvjetništva od 12. studenoga 1916. SDDS-u nadšumar Pavle Stanojević se u okupiranom Kupinovu 7. rujna 1914. intenzivno družio sa srbijanskim generalom Stepom Stepanovićem (u dopisu Stjepanović), a pregledom arhive srbijanskog vojnog ministarstva nađeno je izvješće srbijanskog časnika Belića iz 1906. kojim je izvjestio o svojem putu u Austro-Ugarsku, aktivnostima austrougarske vojske u Srijemu (nazivu i brojnoj snazi postrojbi, njihovom rasporedu, logistici, kontaktima austrougarskih časnika sa seljacima i trgovcima oko moguće kupnje hrane za vojne potrebe, lokacijama za mogući smještaj većih postrojbi i sl.) pri čemu je bio naveo da je informacije prikupio od šumara, kao i nekih „paora“ bez navođenja imena. No, državno odvjetništvo bilo je svjesno i uz postojanje dokaza da je 1912. nastupila zastara kaznenog progona, ako iza 1907. nije bilo daljnjih Stanojevićevih uhodarskih aktivnosti.⁹⁷⁵

Seljaci Janko Gelat i Gjuro Tonojević potvrdili su kako su za vrijeme srbijanske invazije bili od Srbijanaca u rujnu 1914 internirani, kao nepoćudni za srpski živalj i otjerani u stožer srpskog generala Stepanovića u Kupinovu s nakanom da budu streljani. No Stepanović je nakon nekog vremena odredio da ih se ipak pusti. Tom prilikom vidjeli su nadšumara Stanojevića u društvu sa srpskim generalom i 6-7 srpskih časnika. S obzirom na to, Državno odvjetništvo bilo je stava da je u ponašanju nadšumara iz 1914. postojala osnovana sumnja za počinjenje zločina sporazumijevanja s neprijateljem u smislu §. 327 VKZ u svezi s §. 334 4/c – veleizdaje te je sudbenom stolu u Mitrovici stavljen prijedlog da se oglasi nenadležnim budući je §. 327 spadao u grupu kaznenih djela protiv vojne sile državne i da se spis ustupi Domobranskom divizijskom sudu u Zagrebu kao isključivo nadležnom. Zaista je određen sudski izvidni postupak 16. prosinca 1916. pri čemu je okrivljeni Stanojević ostavljen na slobodi uz strogi redarstveni nadzor. Državno odvjetništvo Mitrovica 8. kolovoza 1917. prvo je prestalo teretiti Stanojevića zbog veleizdaje, a zatim je odustalo i od kvalifikacije uhodarstva i za događaj iz 1914. g. Vlasti su razmatrale pokretanje karnosnog (disciplinskog) postupka zbog povrede službene dužnosti, o čemu je bio izvješten Odjel za narodno gospodarstvo Zemaljske vlade kao nadležan za šumarstvo. I karnosni postupak je u konačnici obustavljen 27. rujna 1917. budući nije bilo dokazano da bi se Stanojević bilo čime ogriješio o svoje

⁹⁷⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5711, 3569/16, u priču oko pribavljanja i analize Šporčićevih pisama bili su umiješani i srbijanski poslanik u Beču Simić i ministar Milovanović, kao i Masaryk, prema povjerljivoj korespondenciji Simića i Milovanovića iz početka 1911. g. što je Urbanyi primijetio, ali tek u proljeće 1918. pregledavajući srbijanske arhive.

⁹⁷⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5712, 4716/16 (uloženo u 3655/16), br. 247.

službene šumarske dužnosti.⁹⁷⁶ Izgleda da tada nije postojala kvalifikacija koja bi govorila o ponašanju u službi ili izvan službe, kojim bi se nanosila šteta ugledu same službe.

Vojni sud Ljubljana (*Gericht des k.u.k. Etappenstationskommandos Laibach I als exponierte Gericht des 5. Armee-Kommandos*)⁹⁷⁷ obavijestio je 23. svibnja 1917. SDDS da je MGG Srbije (dopisom br. 3025 od 16. veljače 1917.) temeljem protokola srbijanskog Ministarstva vanjskih poslova za godinu 1915. utvrdio primitak novčane pomoći od srbijanske vlade od starne sljedećih osoba: Eugenius de Lupi u Rimu 390 dinara tromjesečno, Rubin, direktor lista *Journal de Balkan* 6.000 dinara od srbijanskog poslanstva u Bukureštu, Pavle Suri, cr. i kr. pričuvni časnik od srbijanskog poslanstva u Petrogradu 54 dinara, dr. Jovan Krikner u internaciji u ugarskom Veszprimu, od srbijanskog ministra unutarnjih poslova 200 kruna, Miloš Korac primio je preko srbijanskog generalnog konzulata u Solunu 600 dinara za treće tromjesečje 1915., srbijansko poslanstvo u Parizu isplatilo je prof. Reissu (još i Reiß) iz Lausanne i N. Petroviću za put iz Pariza u London 1.300 dinara, za predavanje u Londonu srbijansko poslanstvo isplatilo je Reissu 250 dinara, srbijansko poslanstvo u Parizu isplatilo je Benku za prijevod brošure o Dalmaciji, Bosni i južnoslavenskom pitanju 200 franaka. Hinku Hinkoviću je isto poslanstvo putem gđe Schmidt isplatilo 1.000 dinara za različite povjerljive misije. A Jovanu Djakoviću i Todoru Božoviću doznačeno je u New York 3.000 dinara. Srbijanski ministar pravosuđa Marko Djuričić poslao je preko Ministarstva vanjskih poslova dva čeka u Solun na ukupan iznos od 2.782,60 dinara u korist dr. Rajka Markovića iz Zemuna. Jeleni Kojić za rad u tiskovnom uredu plaćeno je 80 dinara. Preko srbijanskog poslanstva u Rimu doznačeno je i više uplata u korist Luje Vojnovića, njegove majke i brata mu Ive.⁹⁷⁸

⁹⁷⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5712, 4716/16 (uloženo u 3655/16), br. 247.

⁹⁷⁷ U prijevodu s njemačkog: Sud c. i kr. Etapnog zapovjedništva Ljubljana I. kao „djelujući“ sud 5. armije.

⁹⁷⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5712, 2112/17 (uloženo u 3788/16), br. 119/16/831, o Luji Vojnoviću i o špijunskoj aferi u koju je bio navodno upleten kao austrijski agent vidi opširnije: Zoran GRIJAK, Stjepan ČOSIĆ, *Figure politike – Lujo Vojnović i Robert William Seton Watson*, Zagreb, 2012, 102-114. Ovdje moramo napomenuti da su Talijani pokušali diskreditirati Vojnovića nakon provale u austrijski obavještajni centar u Zürichu u noći 24./25. veljače 1917., što im je pretežno i uspjelo, a na što su izgleda nasjeli Hinković, Čurčin pa u prvo vrijeme čak i Miroslav Krleža. Prema dokumentaciji SDDS nema dokaza da je Vojnović radio za austrijske službe, bar to SDDS-u službeno nije poznato. Neprijeporno je jedino da se protiv njega vodio kazneni postupak pred austrijskim sudovima zbog veleizdaje, kao i da je Ministarstvo vanjskih poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca objavilo da je Vojnović tijekom rata obavljao patriotsku misiju u službi srbijanske vlade. Pri tome ne isključujemo ni mogućnost da je Srbija preko Vojnovića pokušala stupiti u pregovore sa Austro-Ugarskom 1917. nakon sloma svoje zaštitnice – Rusije, radi sklapanja separatnog mira. To bi djelomice odgovaralo i riječima koje je Ronge izrekao Krleži 1924. da je „Vojnović radio u interesu Monarhije, i prije rata i u ratu.“ No pri tome mu nije želio reći nikakve detalje. Sklapanje separatnog mira 1917. svakako bi bio i Austro-Ugarski interes 1917. Ostaje jedino nejasno što je Ronge mislio pod pojmom „i prije rata“ ili je samo želio biti namjerno misteriozan i tajnovit, što možemo smatrati općenitom odlikom obavještajaca tako da Ronge kao bivši šef obavještajne službe Austro-Ugarske, čijoj je ideji kao i vladajućoj kući ostao lojalan do kraja, nije želio razjašnjavati sukob među samim Južnim Slavenima koji su isprovocirali Talijani, dok su istodobno i jedni i drugi rušili njegovu Monarhiju. Provali u ciriški konzulat prethodila je svađa između austrougarskog generalnog konzula i vojnog izaslanika iz kojeg razloga je obavještajni centar bio iz glavne zgrade konzulata preseljen u sporednu, što je utjecalo na pad

Izvide o tome, ali tek 1. lipnja 1918. tražio je novi upravitelj SDDS Stjepan Zlatarić.⁹⁷⁹ Od trenutka zaprimanja dopisa iz Ljubljane do potraživanja podataka o uočenom s terena postojao je veliki vremenski raskorak, vjerojatno uzrokovan i teškom bolešću dotadašnjeg upravitelja SDDS Maravića, koji je obolio tijekom proljeća 1917. i naposljetku umro u listopadu 1917.

Po obavijesti MGG-a Srbije od 20. srpnja 1916. u arhivu srbijanskog Generalštaba nađena je predratna zabilježba beogradskog prefekta Manojla Lazarevića u kojoj je pored navođenja promjene položaja austrougarskih postrojbi u Monarhiji navedeno da je Vojislav Janjić, đakon iz Czernovicha primio razne podatke od jednog činovnika hrvatske vlade. MGG je upozorio da je ranije, drugom zgodom od središnjeg ureda bečkog SDDS-a (Redarstvenog ravnateljstva) bio obavješten, a prema povjerljivoj dojavi da je jedan visoki činovnik hrvatske vlade stajao u srbijanskoj službi, no bez naznake o kome bi moglo biti riječ.⁹⁸⁰ No, prema jednom drugom izvješću Lazarević je 30. ožujka 1913. izvjestio srbijanskog ministra rata po pitanju Skadarske krize,⁹⁸¹ da je od baruna Rajačića, obavješten kako su u Sarajevu koncentrirane jake snage austrijskog topništva, a da su pješništvo i konjica upućeni u Mostar, Foču, Goražde i okolice.

MGG Srbija obavjestio je Vojno zapovjedništvo Zagreb 17. srpnja 1916. da su u pisanoj korespondenciji majora Voje Tankosića nađena dva pisma koja je još prije rata, 1912. g. Đuro Šurmin⁹⁸² uputio dvojici studenata isključenih iz monarhijskih škola, koji su studije nastavili u Srbiji. Bila je riječ o Gjuli Bukovcu i Džemilu Drljeviću. Njih je Šurmin financijski potpomagao. Pored toga nađeno je pismo između Tankosića i Vuka Vojina Popovića, vođe bande odmetnika (vjerojatno komita) u kojem Gjulu Bukovca opisuje riječima „odlični četnik“. Vojne vlasti stoga su smatrale da je makar indirektno, ako ne i direktno, postojao kontakt Tankosića i Šurmina, pa onda i Šurmina s *Narodnom odbranom* u njenom cilju da na području Hrvatske propagira program Velike

sigurnosti objekta. Posljedice otuđenja dokumentacije bile su velike. Sve austrougarsko osoblje umiješano u obavještajne aktivnosti navedene u ukradenim dokumentima žurno je napustilo Švicarsku, RONGE, *Kriegs*, 290-291.

⁹⁷⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5712, 2456/18 (uloženo u 3788/16).

⁹⁸⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5714, 5161/16 (uloženo u 4097/16), br. 6568.

⁹⁸¹ Tijekom Prvog balkanskog rata, crnogorska je uz pomoć srbijanske vojske uspjela teškom mukom zauzeti od Turaka dobro branjeni Skadar. Zauzeće Skadra bilo je jedno od glavnih crnogorskih ratnih ciljeva. Odgovaralo je i Srbiji radi osiguranja izlaska na more preko albanske obale, a indirektno i Rusiji koja je priželjkivala utjecaj na toplom moru. Na Londonskoj mirovnoj konferenciji 20. ožujka 1913. odlučeno je da Skadar ipak pripada neovisnoj Albaniji (u osnivanju), no Crna Gora je odbila prihvatiti odluku velikih sila po nagovoru Srbije, a uz rusku potporu. Ratno brodovlje Austro-Ugarske, Velike Britanije, Francuske, Njemačke i Italije je na to demonstrativno plovilo ispred jedine crnogorske luke Bar i uvelo blokadu crnogorske i albanske obale, nakon čega dolazi do povlačenja srbijanskih snaga, no Crna Gora se odbija povući. Velike sile traže od Crne Gore predaju Skadra 27. travnja 1913., što Crna Gora prvo odbija, no nakon što je Rusija vidjela da nema potporu svojih saveznika u ovom pitanju prestaje podržavati Crnu Goru, a nakon djelomične mobilizacije austro-ugarskih pograničnih postrojbi prema Crnoj Gori (sarajevskog 15. i dubrovačkog 16. zbora), Srbija je sugerirala Crnoj Gori da napusti Skadar i traži druge ustupke, što je i učinjeno.

⁹⁸² Vidi: *Zbornik o Đuri Šurminu*, zbornik radova sa znanstvenog skupa, Zagreb-Varaždin-Čazma, 21. i 22. travnja 2016., gl. ur. Tihomil Maštrović, Zagreb, 2017.

Srbije. Navedeni studenti bili su umiješani u atentat na Cuvaja. Drljević je u pismu koje je uputio Bukovcu iz Senja 12. travnja 1912. spomenuo Šurmina kao očinskog mecenu.⁹⁸³

Jednim drugim izvješćem MGG je 1916. (bez oznake datuma) obavijestio da je u materijalima *Narodne odbrane* nađen popis učesnika beogradskog banketa na kojem su se prije rata zajedno našli Buda Budisavljević, Većeslav Wilder, dr. Josip Smodlaka⁹⁸⁴ i Ksaver Šandor Gjalski.⁹⁸⁵

U beogradskim arhivima nađeno je i izvješće od 8. ožujka 1909. kojim je srbijansko vojno ministarstvo izvjestilo ministra inostranih dela dr. Milovana Milovanovića da je od povjerljive ličnosti (iz Zagreba) saznato kako je 13. korpus već „mobilisan“ i će 4., 5. i 6. ožujka krenuti iz Zagreba, a da će ukaz o mobilizaciji austrijske vlasti objaviti tek po predaji note Srbiji. Uz to su bile date i neke informacije o postavljanju topova kod Nove Pazove.⁹⁸⁶ Nađeno je i izvješće od 12. veljače 1913. Uprave grada Beograda kojim je izvjestila vojnog ministra da je od jednog „dobrog Srbina“ iz Zagreba obavještena kako su posljednjih dana vojne komande dobile veće sume novca nego uobičajeno, a da je u Bosnu otišlo još 1.600 topnika i 120 sanitetskih kola. Isti je javio i da su u pojedinim srijemskim mjestima na željezničkim postajama proširene rampe za utovar i istovar trupa.⁹⁸⁷

SDDS je po zaprimanju dokumentacije Vojnog zapovjedništva Zagreb, dostavio Državnom nadodvjetništvu izvješća bivšeg gradskog prefekta Beograda, Manojla Lazarevića od 30. ožujka 1913. srbijanskom ministru rata iz kojih se vidjelo da je njegov konfident u Sremskim Karlovcima zaista dostavljao podatke o kretanjima austrougarske vojske povodom Skadarske krize, a koje je dobio od baruna Rajačića jer se na njega i pozivao, u smislu „odličnog lica“ kako bi što više potvrdio vjerodostojnost svoje dojave, pa ga s tog razloga, a protivno obavještajnim običajima nije označio brojem već po imenu. Uz to, upravo je barun Rajačić bio u svezi sa zabilježbom pod naslovom *Na slobodi iz Bogoslovskog Glasnika* iz 1910. jer je istovjetan u njoj spomenutom Joci Rajačiću, koji je bio „tumačem blagodarnosti srpskog naroda“ prigodom dočeka protosindjela Valerijana Pribičevića u Srijemskim Karlovcima dana 17. travnja 1910., nakon završetka zagrebačkog Veleizdajničkog procesa.⁹⁸⁸

⁹⁸³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5714, 4097/16, br. 8053.

⁹⁸⁴ Literatura: *Josip Smodlaka, Izabrani spisi*, prir. Ivo Perić i Hodimir Sirotković, Split, 1989.

⁹⁸⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5714, 4097/16, br. 9567.

⁹⁸⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5714, 560/18 (uloženo u 4097/16).

⁹⁸⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5714, 560/18 (uloženo u 4097/16).

⁹⁸⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5714, 4274/16, Rajačićev govor bio je objavljen i u novosadskom listu *Vjesnik* broj 75 od 19. (6. po julijanskom kalendaru) IV 1910., 2.

Državni nadodvjetnik Hondl odgovorio je SDDS 28. listopada 1916. da bi trebalo obaviti razgovor s Rajačićem, saborskim zastupnikom HSK i zajedničkog sabora te upraviteljem pravoslavnog crkvenog fonda da se vidi kome je sve povjerio podatke o kretanju postrojbi, pa da se onda ustanovi koja osoba bi bila srbijanski konfident, jer je Hondl dopustio mogućnost da Rajačić nije bio svjestan da je osoba s kojom je razgovarao zapravo srbijanski uroda.⁹⁸⁹ Interes za Rajačića pokazali su i EB te Ratno nadzorno povjerenstvo u Budimpešti. Bečko Redarstveno ravnateljstvo počelo je obraćati pozornost na Rajačića i izvjestilo je da je živio u Beču još od 16. prosinca 1914., no nisu imali nikakvih inkriminirajućih podataka,⁹⁹⁰ pa je bilo moguće da je obustavio ili „uspavao“ sve svoje protudržavne aktivnosti po izbijanju rata kao preopasne.

SDDS je primijetio i Rajačićev govor na budimpeštanskom saboru 22. srpnja 1914. u kojem je pozitivno govorio o *Narodnoj odbrani*, odnosno tvrdio je da je ona svoju raniju nedozvoljenu aktivnost počevši s 1910. zamijenila isključivo s kulturnom ulogom, a da organizacije *Slovenski Jug* i *Omladina* nisu ovisile o *Narodnoj odbrani*. Tvrdio je i da je *Slovenski Jug* imao isključivo kulturnu ulogu za izdavanje beletristike, da je osnovan 1904. dakle 4 godine prije *Narodne odbrane* te da je prestao s radom 1912., a da organizacija *Omladina* u Srbiji uopće nije bila poznata. Isto tako Rajačić se pozitivno očitovao o trojici braće Pribičević.⁹⁹¹

Državni odvjetnik Urbanyi dostavio je 13. ožujka 1918. prijepis dokumentacije iz srbijanskih vojnih arhiva vezano za baruna Rajačića, jedan primjerak koji se odnosio na već poznatu informaciju o koncentraciji topništva u Sarajevu 1913., ali i izvješće srbijanskog generalnog konzula u Budimpešti Milenkovića Pašiću 24. (11. siječnja 1913.⁹⁹² koje Rajačiću nikako nije išlo u prilog jer je srbijanskom konzulu svjesno prenio informaciju nezgodnog sadržaja po Monarhiju. Konzul Milenković javio je naime da je saznao osobno od Rajačića, a ovaj od pouzdanog izvora, kako je budimpeštanski vojni zapovjednik feldmaršal Tersztyánszky (čita se Terstjanski) krenuvši na inspekciju u obilazak postrojbi, tom prilikom rekao zapovjedniku Sombora, neka sve časnike kao i vojnike upozna sa zapovjedi da u budućem ratu protiv Srbije (mogućem preventivnom ratu u kontekstu balkanskog rata) pod prijetnjom smrtne kazne, moraju biti nemilosrdni i prema ženama te djeci, da bi taj rat trebao označiti propast srpstva (*Serbentums*). Nadalje konzul je naveo da smatra „lice“ koje mu je tu vijest donijelo – Rajačića ozbiljnim i utoliko vijest vjerodostojnom, jer mu je ona saopćena „iz čistih i patriotskih pobuda od čoveka, koji se nikad nije ogrešio o lojalnost prema

⁹⁸⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5714, 4507/16 (uloženo u 4274/16), br. 1774.

⁹⁹⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5714, 4541/16 (uloženo u 4274/16), br. 8349/3.

⁹⁹¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5714, 4274/16. Moramo upozoriti kako je 1916. u Francuskoj izašla iz tiska knjiga Pierra de LANUXA, *La Yougoslavie*, u kojoj se priznalo da je ipak cilj *Narodne odbrane* bio i ostao revolucijom izdvojiti južnoslavenske zemlje iz sastava Monarhije, što su austro-ugarske sigurnosne službe sumnjale cijelo vrijeme.

⁹⁹² Po gregorijanskom odnosno julijanskom kalendaru.

svojoj otadžbini“. Očito srbijanski konzul nije imao dvojbe da je Rajačić lojalan Srbiji, a ne svojoj rodnoj Austro-Ugarskoj.

Milenković je nastavio da mu je dužnost tu vijest priopćiti Pašiću, premda je inače izbjegavao „da mu dosađuje sa raznim fantastičnim vijestima koji mu dolaze do ušiju“. Doduše bio je blago suzdržan pa je napomenuo, da je možda riječ o samoinicijativi Tersztyánszkyog, no da ju Pašić kao karakterističnu ipak zabilježi i ima na umu, već i kao „mogući odgovor Austro-Ugarskoj na njena predbacivanja Srbiji, da su Srbi i ako su, u balkanskom ratu („a i da smo i ako smo“) istrebljivali Turke i Arnaute“. Pored toga, nešto kasnije, generalni konzul Milenković vidjevši pripremljeno vladino novinsko izvješće poslao je brzojav 9. ožujka 1913. srbijanskom Ministarstvu inostranih dela u kojem je zamolio da se novinarima iz izvješća ne daje pasus koji se odnosio na izjavu Tersztyánszkyog.⁹⁹³ Vrlo vjerojatno iz razloga da se austro-ugarske vlasti ne zapitaju otkuda je Srbiji poznat sadržaj povjerljivog razgovora vođen između Tersztyánszkyog i vojnih časnika, u zatvorenom krugu, bez drugih nazočnih i provedu obavještajnu istragu.

Premda se problematika Pašićevih spisa, kao i problematika ostalih spisa nađenih u Srbiji odnosi podjednako na velikosrpsku propagandu kao i na uhodarstvo, s obzirom na ozbiljnost nedjela i potencijalnu težinu kaznenih djela – uhodarstva i veleizdaje ovo pitanje razmatramo pod poglavljem Srbijansko uhodarstvo, a ne Velikosrpska propaganda, premda su stvari povezane.

Glede već utvrđenog u slučajevima Pavlović i Klofáč i Pašićevih spisa, dana 14. rujna 1916. Maravić je uputio pritužbu EB-u zbog nedovoljne suradnje središnjih ureda za defenzivno doglasnu službu, prije svega ciljajući na budimpeštanski VHK, vezano za aktivnosti baruna Rajačića i dvojbe oko njegove lojalnosti nakon otkrića MGG u srbijanskim arhivima (Tersztyánszkyjove izjave).⁹⁹⁴

Ban se obratio 8. listopada 1916. ugarskom ministru predsjedniku Tiszi i naveo da se „osvajanjem Srbije u tamošnjim arhivima i raznim konacima naišlo na spise, koji se tiču saobraćaja raznih lica iz banske Hrvatske sa srbijanskim krugovima te koji razjašnjavaju i neke pojave koje su u uskoj svezi s ratom“. Tako se primjerice saznalo da je doglasni odio MGG u Beogradu raspolagao s podacima koji su se odnosili na špijunažu Pavla Stojanovića i drugih činovnika petrovaradinske imovne općine, Lazara Bikickog i dr. I da raspolaže pismima koja navodno kompromitiraju i neke druge osobe (u originalu je Maravić koji je banu pripremio koncept dopisa ovdje izrijekom napisao „narodnog zastupnika dr. Šurmina i W. Wildera“, no to je ban u konačnoj redakciji ispustio). „Budući je spomenuta okolnost od interesa za opće političko stanje, a ponajviše za središnji doglasni

⁹⁹³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5714, 422/18 (uloženo u 4724/16).

⁹⁹⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5713, 3805/16.

odbrambeni ured, što sam ga ustrojio u krilu Zemaljske vlade, Odjela za unutarnje poslove i u kojem se imadu sticati sve vijesti i skupljati svi podaci koji se tiču napomenute službe i temeljem toga nastavljati daljnja izviđanja“, ban je istaknuo da bi bilo poželjno „u tu svrhu kod gore spomenutog *gouvernementa* (MGG) izvaditi sav onaj materijal koji se tiče mojoj upravi povjerenom području“. Kako „i ugarski ured za defenzivno doglasnu službu predvidljivo ima jednaki interes s obzirom na područje posestrime Kraljevine Ugarske, držim da bi svrsi odgovaralo, kada bi se izaslanici obiju ureda zajedno sastali u Beogradu i ondje pregledali i evidentirali materijal koji dolazi u obzir te udarili temelje očevidnosti koja bi se popunjavala suradnjom središnjih ureda“. Ban je poručio, ukoliko bi Tisza prihvatio taj prijedlog da o tome obavijesti MGG u Beogradu te bana, a da uputi središnji ured u Budimpešti neka započne na zajedničkom radu sa zagrebačkim središnjim uredom.⁹⁹⁵

Tisza se potom obratio MGG-u 8. studenoga 1916. te kazao „koliko mu je poznato u srbijanskim arhivima i na različitim mjestima nađeni su dokumenti koji dovode u direktnu vezu ovdašnje osobe sa srbijanskim vlastima, na što sad postojeće ratne prilike bacaju sasvim novo svjetlo. Ti dokumenti su najvećim dijelom u posjedu Obavještajnog odjela MGG. Kako su ti dokumenti od najveće važnosti za istražna tijela, tako su gospoda ugarski ministar unutarnjih poslova i hrvatski ban našli nužnim da dotične dokumente ispitaju njihovi predstavnici i da se oni zabilježe i u očevidnostima“. Tisza je uvjeravao MGG da poduzme sve potrebno kako bi predmetne materijale pregledali izaslanici i u dogovoru s ugarskim i hrvatskim vlastima riješi sva pitanja.⁹⁹⁶

Od strane satnika Wagnera iz NA MGG Beograd, SDDS je telefonski saznao 28. studenoga 1916. da je dio dokumenata koji se u političkom smislu odnosio na Hrvatsku, poslan vojnim vlastima u Zagrebu, a da je Povjerenstvo dovršilo svoj rad na pregledavanju dokumenata čiji je original pridržao MGG sebi, s time što je bio voljan staviti ih sudskim vlastima na raspolaganje na njihov zahtjev. Ostalim vlastima dostavljane su fotografije odnosećih dokumenata.⁹⁹⁷ Prema obavijesti MGG-a banu, Ugarska je u povjerenstvo imenovala Gabriela Pamlényja, upravitelja PRS Novi Sad.⁹⁹⁸

U predmetu srpske propagande državni nadodvjetnik Hondl pisao je SDDS-u 29. prosinca 1916. pod pretpostavkom da su popisi nađeni u srbijanskim arhivima autentični (iz Pašićevog radnog stola), da oni sami za sebe ipak nisu pružali podatke o tom kakvo djelovanje su osobe iz njih

⁹⁹⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5713, 4141/16 (uloženo u 3805/16).

⁹⁹⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5713, 3805/16, br. 6586.

⁹⁹⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5713 4846/16 (uloženo u 3805/16).

⁹⁹⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5713, 3805/16, br. 13242.

poduzele, npr. kakve vijesti su davale ili za kakve usluge su primale potporu *Narodne odbrane*, pa je držao da nije bilo moguće podnijeti prijedlog za provođenje istrage zbog veleizdaje ili uhođarstva budući davanje vijesti stranoj državi ili uopće veza ili odnosi sa stranim državljanikom, oblastima ili udruženjima nije bilo nužno i kažnjivo u smislu kaznenog zakona. „Po tome nema još mjesta sudbenoj istrazi radi zločina veleizdaje ili uhođarstva. Ipak pronađeni popisi pobuđuju sumnju, da su u istima navedene osobe mogle počinuti koje od rečenih kažnjivih djela, te su dovoljan povod za poduzimanje predizvida, koja se mogu obaviti ili po sudu ili po redarstvenim oblastima.“ Hoće li se poduzeti sudbeni ili redarstveni predizvidi to je bila stvar oportuniteta. Hondl je naveo: „Državnom nadodvjetništvu dostupan popis osoba pronađen na tavanu ministra Pašića prilog je nepoznatog spisa, a posljednja dva lista su oderana te se može samo naslućivati da brojka u rubrici valjanost označava brojeve konfidenata, premda zbunjuje što kod pojedinih konfidenata ima više naznačenih brojeva, a kod nekih brojeva se izričito označuje da se odnose na stranice. Dokazano je doduše da su srbijanski konfidenti bili označavani brojevima, no to ne znači nužno da su i politički konfidenti imali brojeve. Pri tome poznati uhoda Lazar Bikicki ne nalazi se u tom popisu“.

K tome, bila je dvojbeno vjerodostojnost popisa članova *Narodne odbrane* koje su vojne vlasti pribavile 12. srpnja 1914., jer je potjecao od srbijanskog oficira Nikole Taušanovića koji je „tjerao dvostruku špijunažu“, a koji je bio u svađi s članovima *Narodne odbrane*, stoga upitne nepristranosti. Pa je bilo pitanje bi li sud tom popisu priznao snagu dokaza i drugo, je li sa gledišta državnih i vojnih interesa bila uputna uporaba tog popisa kao dokaza pred sudom. Moramo primijetiti da se navedena druga opaska odnosila na opasnost da bi se upotrebom tih dokumenata mogli razotkriti austrougarski doušnici kao i način rada austrijske obavještajne službe što bi moglo dovesti u pitanje njezin uredan rad, sa svim štetnim posljedicama koje bi iz toga mogle proisteći. Stoga je Hondl predložio da se u svrhu pronalazjenja i uglavljivanja učinka poduzmu prethodno predizvidi i to u sljedećem pravcu: „popis pronađen u Pašićevoj kući valja dobiti u izvorniku ili ovjerenom prijepisu te izviditi značenje brojaka na njemu pregledavanjem i sravnjivanjem ostalih pronađenih spisa u Srbiji, kao i zabilježbi, koji se odnose na uhođarsku ili konfidentsku službu. Pored toga, isljeđivati jesu li i kakve usluge osobe iz tih popisa činile srpskoj vladi. Pokušati pribaviti i izvornik ili oblasno ovjereni prijepis članova *Narodne odbrane* s naznakom kada, gdje i kako je pronađen, kao i potkrijepiti ga s drugim okolnostima koji potvrđuju njegovu vjerodostojnost. Potrebno je dobiti i dokaze o ciljevima i djelovanjima *Narodne odbrane* kao brošure, statute, popise te ustanoviti njegove veze s *Dobrovoljačkim savezom* i četnicima, kao i svrhe za koje su razne osobe primale novčane potpore“. Hondl je držao da su sve navedeno mogle uspješnije i brže pribaviti redarstvene i administrativne oblasti, nego li sudovi, a time bi bila u većoj

mjeri zajamčena i diskrecija i tajnost postupka, koji je u tadašnjem stadiju bio potreban da se ne osujeti svrha izvida. U tom smislu Hondl je zamolio odluku Zemaljske vlade.⁹⁹⁹ Primjećujemo da se namjerno ili slučajno Hondl nije osvrnuo na (neprijeporne) dokumente nađene u Pašićevom radnom stilu, odnosno nije im osporio autentičnost.

Maravić je inače nešto ranije - 13. prosinca 1916. tvrdio Hondlu da su popisi autentični, jer ih je sam imao prilike usporediti s originalima, kao i da on (Maravić) nije imao dvojbe oko označavanja konfidenata brojkama.¹⁰⁰⁰

Conrad, u ime AOK-a a sporazumno s carevim vojnim uredom, poslao je brzojav 7. siječnja 1917. ugarskom ministru predsjedniku kojim je javio da će ugarskim vlastima dostaviti fotografiranu dokumentaciju iz srbijanskih arhiva radi provedbe istrage o srpskoj propagandi na ugarskom teritoriju. Tisza je 16. veljače 1917. obavijest AOK-a uputio i banu s naznakom da će fotografije od strane MGG-a Beograd biti dostavljene i hrvatskim vlastima, kao i vojnim zapovjedništvima Budimpešta i Zagreb radi provedbe istrage.¹⁰⁰¹ Conrad je po pitanju beogradskih arhiva obavjestio 26. veljače 1917. Tiszu da je dokumentacija prebačena u Beč u Ratni arhiv (*Kriegsarchiv*), a da je i MGG Beograd u posjedu dijela dokumentacije. Kod EB se nalazilo cca 5 kg dokumenata nađenih u Pašićevom pisaćem stolu, a 160 kutija različite ostale arhivske građe bilo je smješteno u Ratnom arhivu, dok je 63 kutije dokumentacije srbijanskog Ministarstva vanjskih poslova austrougarsko Ministarstvo vanjskih poslova tada deponiralo u *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*.¹⁰⁰² Maravić je uputio državnog odvjetnika Urbanyja, kao izaslanika Zemaljske vlade, na pregled te dokumentacije 3. travnja 1917. u okviru istrage velikosrpske propagande te političkih veza podanika banske Hrvatske sa srbijanskim službenim krugovima. A Tisza je obavjestio bana da će tu dokumentaciju pregledavati i hrvatski ministar u zajedničkoj vladi Imbra Hideghéthy, i to osobito onu koja se nalazila kod vojnih oblasti (npr. Vojnog zapovjedništva Temišvar).¹⁰⁰³

Na terenu potraga za konfidentima koji su u Monarhiji uhodili u korist Srbije pretežno je ostajala bez uspjeha, odnosno nije im se uspijevalo ući u trag, ili ih identificirati, iz različitih razloga. Neki jer su u dokumentima srbijanskog Ministarstva rata koji su sadržavali podatke o isplatama za povjerljive ciljeve 1913. bili označavani s pseudonimima – Balvan, Bosna, Derventa, Drina.¹⁰⁰⁴

⁹⁹⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5713, 33/17 (uloženo u 3805/16), br. 2023.

¹⁰⁰⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5713, 5846/16 (uloženo u 3805/16).

¹⁰⁰¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5713, 773/17 (uloženo u 3805/16, br. 764.

¹⁰⁰² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5713, 1145/17 (uloženo u 3805/16), br. 2354, pri čemu nije naznačena veličina kutija.

¹⁰⁰³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5713, 1221/17 (uloženo u 3805/16).

¹⁰⁰⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5713, 626/18 (uloženo u 3805/16).

Pored toga PRS Zemun napomenuo je problem kod identificiranja osobe – pripadnika *Narodne odbrane* koja je javila u Beograd o pokretima austrougarskih postrojbi,¹⁰⁰⁵

Da su srbijanske vlasti bile dobro obavještene o vojnim aktivnostima u Monarhiji svjedočio je i izvještaj potpukovnika Stevana Nečića od 28. siječnja 1909. načelniku Glavnog generalštaba kojim je javio da je prema informacijama *Narodne odbrane* u Slavoniji, između Brčkog i Bosanskog Šamca na Savi 100 pontoniraca radilo dva pontonska mosta. Nadalje da su od 11. dragunske regimente 2 eskadrona u Mitrovici, 2 u Rumi, svaki s 6 oficira, 1 eskadron u Zemunu sa 4 oficira, a štab puka smješten im je u Indiji. U Novom Sadu bio je 1 bataljon 6 pješačkog puka i 1 domobranski bataljun. U Varaždinu 2 bataljuna 70 p.p., 1 bataljun 5. puka u Zemunu, a 4. bataljun bio je u Bosni. U Majuru kraj Varaždina stajali su na željezničkoj stanici 4 otvorena vagona natovarena topovima malog kalibra, a 16 topova čekalo je na ukrcaj. U izvještaju od 1. siječnja 1909. o raspoloženju stanovništva kazalo se: „Raspoloženje naroda u Hrvatskoj za rat veliko je. Narod nije ni malo zastrašen hapšenjima. On se živo raspituje šta radi Srbija, hoće li biti rata.“¹⁰⁰⁶ To je upućivalo na zaključak da je *Narodna odbrana* na području banske Hrvatske bila u službi obavještajnog odjela srbijanskog Ministarstva rata, pri čemu je pravno gledajući, glede posljedica bilo sasvim svejedno je li poticaj za rad i zadatke dobivala od srbijanskih vlasti ili je *Narodna odbrana* na taj način djelovala samoinicijativno te tako pribavljene informacije dostavljala srbijanskom vojnom ministarstvu.

Urbanyi je 13. ožujka 1918. dostavio zapisnik o kućnoj premetačini u kući srbijanskog ministra Pašića u Beogradu od 20. rujna 1916. na pet stranica (u kojem je spomenut i fotografirani iskaz podanika banske Hrvatske pouzdanika srbijanske vlade - 70 imena Pašićevih konfidenata), što je zapravo izlučeno iz spisa 402/18 sdds.¹⁰⁰⁷ Popis ovdje nije vidljiv, a sam Urbanyi naznačio je da popisu nedostaje dio od rednog broja 71 do 121.

¹⁰⁰⁵ Ukratko: vlak s vojskom iz Zagreba odlazi za Indiju, u Brodu primjetio vlak pun topništva, u Vinkovcima vlak s konjaništvom, u razgovoru s časnicima u vlaku saznao da su mobilizirani 13., 3., 7., 4. i 1. zbor. A da će 13. biti smješten kod Broda, 3. prebačen u Bosnu, a 7., 4. i 1. na Dunav kod srbijanske granice. U Zemunu je primjetio aktivnosti 28. Ldst. (nj. *Landwehrstreifcompagnie* – domobrankska jurišna satnija) i 70 IR. Problem je bio u tome što se znalo da je sumnjiva osoba 1. ožujka 1909. bila u Zemunu, ali se ne zna je li to bilo po gregorijanskom ili julijanskom kalendaru, nadalje je li uopće odsjela u nekom od zemunskih svratišta, a taj dan bilo je 77 gostiju ili je pak bila Zemunac, pa nije ni trebala odsjedati u hotelu, ili je odsjela kod prijatelja pa nije bila prijavljena. Za razjašnjenje konkretnog slučaja bilo bi od pomoći ako bi se utvrdilo tko je prije 1. ožujka 1909. odsjeo u Zagrebu, budući se znalo da je sumnjiva osoba putovala iz Zagreba, preko Zemuna za Beograd. Toga dana zabilježen je izlaz 206 osoba iz Zemuna u Beograd, no postojali su granični prijelazi gdje evidencija nije vođena (npr. Kupinovo) ili nije sačuvana. Pri tome moramo napomenuti da obveza vođenja takve evidencije nije ni postojala prije 1. prosinca 1912. pa je ovisila o domišljatosti šefa nadležnog ureda PRS-a odnosno kotarskog predstojnika prije osnivanja PRS-a, HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5713, 2128/17 (uloženo u 3805/16), br. 127.

¹⁰⁰⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5713, 3805/16, označeno brojevima 50 i 49.

¹⁰⁰⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5713, 435/18 (uloženo u 3805/16).

Urbanyji je izvjestio da je prema spisu broj 57. k. No. 10613/16 i zapisniku NA MGG u Beogradu od 20. rujna 1916. pisanog i sastavljenog na njemačkom jeziku, priloženog u hrvatskom prijevodu, toga dan obavljena premetačina na tavanu stana bivšeg srbijanskog predsjednika ministarskog saveta i ministra inostranih dela Nikole Pašića u Beogradu u njegovoj kući, Skopljanska ulica 1. Tu premetačinu vodio je kadet aspirant Vjekoslav Gagliardi¹⁰⁰⁸ uz sudjelovanje redarstvenih agenata doglasnog ureda Aleksandra Kreneisa i Gjoke Petrovića te u prisutnosti časničkog služaka Wenzela Heringa iz 38. pješачke pukovnije. Agent Kreneis našao je iskaz (popis) sa 70 imena, isključivo pripadnika banske Hrvatske, navodnih pouzdanika srbijanske vlade. Sam taj iskaz bio je pisan ćirilicom na kockastom (trgovačkom) papiru, kojim su se služile skoro sve srbijanske oblasti u to vrijeme i fotografiran je. Iskaz se sastojao od četiri stranice te je na omotnom listu u lijevom gornjem kutu sadržavao ćirilični natpis „prilog 7“, a u desnom gornjem kutu ćirilicom je pisalo „upućeno prema napomeni“, ispod toga nalazio se broj 09173.474. Iz izvornog iskaza bilo je razvidno da je strana 5. tog iskaza izderana jer se iz ostatka str. 5. vidjelo da je pod tekućim brojem 117 bilo napisano „Pet“, pod tekućim brojem 119. i 120 „g.Gj.O.Br.381“, a pod tekućim brojem 121 „Dušan“. Pored tog zapisnika nalazio se u spomenutom spisu još jedan zapisnik Doglasnog (obavještajnog) odjela od 20. rujna 1916. sastavljen povodom istog uredovanja na tavanu Pašićeve kuće. Taj zapisnik bio je sastavljen na pisaćem stroju. Urbanyju je bilo neobično zašto su za isti događaj sastavljena dva zapisnika koji se nisu podudarali po sadržaju glede predmeta pronađenih u premetačini, pa je pitao N. Štaglara iz NA MGG pojašnjenje, ali mu je ovaj odgovorio da povoda ne zna. Razlika u odnosu na prvi zapisnik bila je u tome da se u njemu bilježe i četiri lista dr. Alekse Ivića¹⁰⁰⁹ iz Buđanovaca od kojih je jedan bio veleizdajničkog sadržaja.¹⁰¹⁰

Urbany je nadalje upozorio da se na dokumentaciji pribavljenoj od Vojnog zapovjedništva Temišvar uz pomoć Taušanovića na tumaču dijela popisa članova *Narodne odbrane* nalazio potpis Dušana S. Jankovića kao potpredsjednika *Narodne odbrane*, a na popisima *Centralnog odbora Narodne odbrane* za prijenos oružja u Bačku, Banat, Hrvatsku i Slavoniju te na omotnom arku zapisnika sjednica *Centralnog odbora Narodne odbrane* od 1. siječnja 1914. stajali su potpisi T. Čavića kao tajnika i Porobića kao predsjednika. Međutim ustanovljeno je da nijedan od njih – ni Janković, ni Čavić, a ni Porobić nisu bili nikakvi funkcionari *Centralnog odbora Narodne odbrane*.

¹⁰⁰⁸ Nije istovjetan Manku Gagliardiju.

¹⁰⁰⁹ Aleksa Ivić, srpski povjesničar (1881-1948), doktorirao slavistiku i povijest u Beču 1905. Godine 1910. izabran za zastupnika u hrvatskom Saboru, od 1912. službenik Zemaljskog arhiva u Zagrebu. Od 1919. izvanredni, a od 1924. redovni profesor jugoslavenske diplomatske i političke povijesti na Pravnom fakultetu u Subotici.

¹⁰¹⁰ Naša je pretpostavka da su pisma Alekse Ivića zaista nađena, ali nakon što je prvi zapisnik već bio sastavljen, zaključen i potpisan, pa je onda izrađen i drugi zapisnik u kojemu je dodan podatak vezan za Ivića. Ne smatramo da je u ovom konkretnom slučaju posrijedi ikakav pokušaj manipulacije jer je u preostalom dijelu teksta on potpuno identičan, odnosno niti jedan navod nije mijenjan u odnosu na ranije utvrđeno.

Uz to Porobićev potpis nije bio podudaran izvornom Porobićevom potpisu koji se nalazio u mnoštvu spisa kod NA MGG-a, pa je Urbanyi zaključio da je najmanje dio dokumentacije koja se nalazila kod Vojnog zapovjedništva Temišvar, zapravo krivotvorina Nikole Taušanovića,¹⁰¹¹ jer je izvan svake sumnje utvrđeno kako je Dragoljub Porobić bio potpredsjednikom *Saveza dobrovoljaca*, a ne *Narodne odbrane*, a general Boža Janković bio je predsjednikom *Narodne odbrane*, a ne Dušan S. Janković.

Ronge u svojim memoarima smatra dubioznom dokumentaciju sa Pašićevog tavana, ali u autentičnost spisa iz Pašićevog radnog stola, koji su ranije bili nađeni ne sumnja. Tako su nađeni podaci koji su povezivali i Čehe sa srbijanskim uhodarstvom.¹⁰¹² Primjerice srbijanski major Dragutin Paljić prije rata je za potrebe tvornice baruta u Obiličevu često putovao u Češku pa ga je austrijska služba uspjela vrbovati za suradnju. Paljić je srbijanskom poslaniku u Parizu javio informaciju koju je dobio od Klofáča da Austro-Ugarska uvodi u upotrebu novo puščano streljivo. Ono je zaista postojalo no tek u fazi prototipa i austro-ugarska vojska ga je tajno isprobavala. Klofáč je ujedno poručio Srbima da će pokušati pribaviti uzorak takvog punjenja. Daljnji podaci o aktivnostima Čeha nađeni su i u korespondenciji Mile Pavlovića.¹⁰¹³ Dio Pašićevih i Pavlovićevih spisa postao je sastavnim dijelom dokaznog materijala u optužnici protiv Klofáča. Nadalje glede srbijanskog uhodarstva Ronge upozorava na Moju Hrvačanina, budući su kod Pašića nađena pisma koja svjedoče da je Hrvačanin radio u Pašićevoj službi na antimonarhijskoj propagandi. Pored toga od 1904. bio je u srbijanskoj uhodarskoj službi i primao je novčane nagrade s tog naslova.¹⁰¹⁴

Prema Rongeu ostala je u svezi s Pašićevim spisima nađenim na tavanu 20. rujna 1915.¹⁰¹⁵ nerazjašnjena afera glede južnoslavenskih političara naznačenih na listi konfidenata koja je sadržavala i imena zastupnika Hrvatskog sabora dr. Alekse Ivića i baruna Rajačića te nekih drugih. Tu listu je bez znanja AOK-a Beno Klobučarić pokazao ugarskom zastupniku Györgyju Szmerecsanyju, što je izazvalo žestoku reakciju zagrebačke Zemaljske vlade koja je po obavljenim provjerama državnog odvjetnika dr. Alexandera, s pravom sumnjala u njihovu autentičnost, ali time u cjelini gledano Pašićevi spisi, pa ni njihov autentičan dio iz radnog stola, nije donio sve do kraja rata ikakvog pozitivnog učinka po sigurnost Monarhije.¹⁰¹⁶ Dopuštamo da je bar dio spisa sa tavana bio konstruiran naknadno, no takav postupak je bio izrazito nepromišljen (vjerojatno s ciljem dijela monarhijskih sigurnosnih struktura da se čim prije poluči sudbeni proces protiv osumnjičenih i oni

¹⁰¹¹ Sumnju o tome izrazio je i Hondl 29. prosinca 1916.

¹⁰¹² RONGE, *Kriegs*, 206. Rongeu je to bilo dobro poznato jer je vodio obavještajnu istragu prema Klofáču.

¹⁰¹³ RONGE, navedeno djelo, 134.

¹⁰¹⁴ RONGE, n. dj., 205.

¹⁰¹⁵ Ovdje Ronge griješi u datumu, riječ jest o 20. rujna, ali 1916.

¹⁰¹⁶ RONGE, n. dj., 206.

onemoguće u daljnjem nelojalnom ponašanju) jer je kompromitirao druge valjane dokaze, prema dijelu osumnjičenih osoba, koje zaista jesu bile u srbijanskoj uhodarskoj službi, što su pored drugih dokaza potvrdili i srbijanski povjerljivi diplomatski arhivi, koji su pregledani, analizirani i zaključci u tome smislu izvedeni tek 1918.¹⁰¹⁷ General Arz javio je 31. ožujka 1918., banu Mihalovichu, vezano za obavještajna saznanja o radu *Narodne odbrane*, da je dio tvrdnji koje je iznosila Zemaljska vlada, o tome da su neke stvari vlastima do tada bile nepoznate, netočne. Naime, AOK je ključnih točaka rada *Narodne odbrane* bio svjestan još 1912. putem obavijesti koje je zaprimio od austrijskog vojnog izaslanika i poslanika iz Beograda te Ministarstva vanjskih poslova. Stoga je o opasnostima od *Narodne odbrane* još 1912. AOK upozorio i carev vojni ured, zajedničko ministarstvo financija, vojnog inspektora u Sarajevu, ugarskog ministra unutarnjih poslova te vladinog povjerenika Slavka Cuvaja u Hrvatskoj.¹⁰¹⁸ Primjećujemo da državno odvjetništvo banske Hrvatske iz nepoznatih razloga nije iskoristilo nesporne Pašičeve dokumente za podizanje optužnice prema bilo kome, dok su to češke vlasti učinile.

4.5. Rad u svezi sa mogućim obavještajnim aktivnostima drugih zemalja

Austrijski vojni izaslanik iz Berna izvjestio je 10. siječnja 1916. o aktivnostima češkog uhode dr. Lea Sychrave. Vijesti su potjecale od pouzdanog informatora koji je iz sigurnosnih razloga morao napustiti Bern. Kako Austro-Ugarska ne bi poduzimala vojne aktivnosti prema Italiji, Antanta je planirala započeti na više mjesta napade prema Središnjim silama. Iz tog razloga potrebne su joj bile informacije o kretanju postrojbi. Informator blizak Sychravi doznao je da će Sychrava podatke iz Austro-Ugarske dobivati tako što bi u člancima koji su izlazili u *Neue Freie Presse*, u društvenoj kronici o vjenčanjima, bile objavljene zamaskirane poruke. Uz primjenu određenog dogovorenog ključa upotrijebljeni izrazi dobivali su drugo značenje. Pa je npr. pojam „iduće proljeće“ značio - vojska ide prema istoku, „bez razočarenja“ – vojska ide prema zapadu, „sveopća sreća“ – vojska ide prema jugu, itd. Ukoliko je brojkom bila iskazana vrijednost imovine ona je označavala broj vojnika. Sychrava je na ovaj način već primao obavijesti koje je prosljeđivao

¹⁰¹⁷ Takva sporost u pomnijom čitanju i raščlambi zapljene građe ne treba iznenađivati. Bilo je riječ o mnoštvu dokumenata, pri čemu su postojala ograničenja glede raspoloživog ljudstva. Te poslove zbog sigurnosne osjetljivosti mogle su raditi samo pouzdane osobe, vrlo često dokumenti su bili pisani ćirilicom, a samo je ograničen broj pouzdanih ljudi u vojnim i sigurnosnim monarhijskim strukturama mogao čitati ćirilicu. Pri tome su prednost zbog rata imali tekući vojni poslovi. Primjerice nakon izbivanja rata s Rumunjskom, on odvlači svu pozornost. Nadalje, Srbija je bila vojno poražena, stoga sve njeno tekuće uhodarstvo prekinuto, a još u prvoj polovini 1918. opća vojna situacija nije izgledala nepovoljno po Središnje sile, pa nije ni bilo razloga za nekom posebnom žurbom ili za izdavanjem većeg broja ljudi s njihovih drugih operativnih poslova, radi analize arhivske građe.

¹⁰¹⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5713, 712/18 (uloženo u 3805/16), br. 8332.

francuskom Glavnom stožeru. Informator je javio da je pored *Neue Freie Presse*, *Sychrava* pomno čitao i *Winer Arbeiter Zeitung* i *Pester Lloyd*, pa je bilo za vjerovati da je i u njima bilo skrivenih poruka. Pored toga saznalo se da su povjerljive informacije, naročito iz Češke, stizale u Švicarsku putem poštanskih novčanih doznaka na način, da su poruke bile ispisane nevidljivom tintom na onom dijelu obrasca novčanih doznaka koji su se uručivali primateljima.¹⁰¹⁹

Vojno zapovjedništvo Zagreb 25. lipnja 1916. obavijestilo je SDDS o letku koji se pojavio na teritoriju Austro-Ugarske, a koji su Talijani bacali iz balona. Letak je sadržavao proglas *Češko-slovačkog zagraničnog odbora (Auslandskomitee)*.¹⁰²⁰

AOK je obavijestio SDDS 22. kolovoza 1916. da se na željezničkim transportima počelo primjećivati neuobičajene oznake pisane kredom koje su se sastojale od različitih crteža – najčešće trokuta ili nekih drugih geometrijskih oblika s dodatnim oznakama te kombinacijom slova i brojeva. Nije bila riječ ni o željezničkim ni vojnim oznakama. Smatralo se da je moguće riječ o neprijateljskom uhodarstvu te je i SDDS upućen da obrati pozornost na takovu pojavu.¹⁰²¹ Ovdje moramo napomenuti da je britanska služba zaista dobivala od Čeha, osobito u drugoj polovici Prvog svjetskog rata informacije o kretanjima austrougarskih vojnih transporta bilo vojnika, oružja, streljiva ili opreme, pri čemu su se Česi sami organizirali te podatke dostavljali Britancima.¹⁰²²

¹⁰¹⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5705, 744/16, bez broja, usp. RONGE, *Kriegs*, 190, koji navedenim listovima dodaje još i *Reichspost*.

¹⁰²⁰ Tekst proglasa glasi: „Slavjani! Nijemci i Madžari objavili su rat cijelome svijetu jer im se prohtjelo zavladati svim narodima, a nas Slavljane provrči u prosto roblje, koje bi samo imalo da čuti i da za njih rabota. Naša su se braća Rusi, zajedno sa prijateljima Francuzima i Englezima, kojima su se pridružili i Talijani, digli na oružje da slome dušmansku silu i drskost. Na Istoku, naša braća Rusi zadržali su Nijemce i pobjedili su Turke; srpska će vojska pomoću Talijana i Francuza, ponovno biti spremna da se bije; prepredeni Bugari već strepe od nastajne odmazde. Na Zapadu, kod Verduna, Francuzi su zadali Nijemcima smrtni udarac. Dušmanski su dani izbrojeni! Pobjeda Rusije, Engleske, Francuske i Italije znači oslobodjenje potištenih naroda, a naročito znači osnivanje češko-slovačke države i ujedinjenje južnih Slovena. Vi svi koji nosite u duši osjećaj časti, u čijim žilama krv struji a ne voda, sjetite se da je Vaša najsvetija dužnost svakom prilikom slabiti one koji žele da od Vas načine robove. Vaša je najsvetija dužnost predati se kod prve prilike talijanskoj vojsci, kako su to već učinile cijele naše regimente kad su ih Madžari i Nijemci poslali protiv Srba, Rusa i Francuza. Mnoge hiljade koji se predadoše primiše saveznici objeručke. Mnoge hiljade ne htjedoše biti samo gosti, nego zatražiše puške i sablje da se bore protiv dželata naše krvi. Ne zaboravite da dok vas Nijemci i Madžari vuku na kasapnicu, na vašem su domu tamnice pune vaše braće, vaših sestara, vaših rodjaka; u vašim gradovima, u vašim selima, vaše sestre i vaše sinove vješaju, strijeljaju; vaša imanja konfiskuju, a po tamnicama čame vaši prvaci. Hoćete li dakle, Slavljani, žrtvovati vaše živote za ove iste Madžare i Nijemce, koji uništavaju vaša imanja, na najsvirepiji način, vješaju i streljaju slavljansko žiteljstvo, samo za to da bi uništili cjelokupno naše pleme? Ko pročita ovaj proglas a produži borbu za dušmanski račun, biće proklet od našeg naroda i od svih budućih naraštaja. Pobjeda je naša sigurna; produžujući vaš otpor, produžujete rat i vaše patnje. Plemeniti slavjanski rodoljubi Masarik i Durik došli su u Italiju da vam pošalju ovaj proglas a jedan drugi slavjanski rodoljub, Milan Štefanič, baciće vam ga sa svog aeroplana. U ovim sudbonosnim trenucima sjetite se vaše dužnosti, naše domovine, našega naroda. Češko-slovački zagranični odbor.“, HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5710, 2942/16, br. 2670.

¹⁰²¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5711, 3619/16, br. 17442.

¹⁰²² Više o tome Keith JEFFERY, *MI6: The History of the Secret Intelligence Service, 1909-1949*, 2010., 18. i 110. Za EB stvar je do kraja Prvog svjetskog rata ostala nerazjašnjena, RONGE, *Kriegs*, 191-192.

Austro-ugarske službe primijetile su da se Edvard Beneš u Švicarskoj sretao sa izaslanicima iz Češke, no nisu uspjele odgonetnuti kako su izaslanici znali gdje su ga i kada mogli naći. Češke uhode su šaljući ili primajući poruke poštom zaobilazile austro-ugarsku cenzuru na način da bi pošiljke unosili osobno ili putem posrednika iz Švicarske u Češku i obratno preko Njemačke, najčešće Bavorske te ih potom iz Njemačke slali u Češku i obratno, na prikrivne adrese. To je uočeno kasno, tek 1918. iz razloga što cilj češkog djelovanja nije bio neposredno uperen protiv Njemačke, pa izvan vojne tematike, Česi nisu bili predmetom jačeg zanimanja njemačke obavještajne službe ni cenzure, ako nije bila riječ o osobama koje su već označene kao sumnjive. Tek u rujnu 1918. Njemačka je pristala u Münchenu organizirati defenzivno doglasni ured za borbu protiv češke propagande, ali to je bilo prekasno.¹⁰²³

Glede talijanskog uhodarstva, po obavijesti Obalne straže 22. siječnja 1916. Vojno posadni sud u Herceg Novom (Castelnuovo di Cattaro) 26. studenoga 1915. osudio je na 15 godina zatvora Giovanna de Serraglia iz Dubrovnika, kapetana linijske plovidbe zbog uhodarstva u smislu §. 47., 97. i 327. VKZ-a. Serraglia je otkriven tako što je u Dubrovniku ušavši u frizerski salon vođen od suradnika austrijske obavještajne službe, aktivnog na liniji rada protiv Italije, rekao da se u gradu nalazio izvjesni Mayer iz Trsta koji ima dobre veze sa stranačkim vođama talijanskih iredentista. Zamolio je frizera neka mu kaže imena osoba koje bi u Dubrovniku mogle biti austrijski doušnici, pa će ih prosljediti „na pravo mjesto“. Frizer je zatražio vremena da tobože pribavi imena i o događaju obavjestio austrijsku vojnu obavještajnu službu. Po njenoj uputi Serragliji je predao ceduljicu s napisanim imenima trojice navodnih austrijskih doušnika. Serraglia je praćen i par dana kasnije uhićen, a kod njega je pronađen predmetni papirić s imenima. Za Serragliu se ustanovilo članstvo u društvima *Legga nazionale* i *Forza e Corraggio* kao i *Unione Sportiva*. Sjedišta svih njih bila su u Milanu, a svrha djelovanja bila im je odcjepljenje krajeva naseljenih Talijanima na istočnoj obali Jadrana i njihovo pripojenje Italiji.¹⁰²⁴

Slijedom traženja AOK-a od 13. prosinca 1915. i ugarskog ministra unutarnjih poslova od 5. veljače 1916. SDDS je proveo izvide na teritoriju banske Hrvatske u svezi s mogućim djelovanjem talijanske iredente. Njeni tragovi nisu nađeni, osim u desetak slučajeva, no sve u osoba koje su se u međuvremenu već odselile u Italiju ili su internirane. Pri tome ne smijemo zaboraviti,

¹⁰²³ RONGE, n. dj., 351. Na istom mjestu Ronge navodi da je Edvard Beneš čak uspio nagovoriti argentinskog poslanika u Beču da posreduje u krijumčarenju pošte preko Švicarske, a i pojedini diplomati bečke Nuncijature Svete Stolice su „u kršćanskoj milosnoj želji pomoći ljudima u nevolji učinili istu stvar, pa je nuncij bio zamoljen da ipak pripazi na sadržaj svoje diplomatske pošte“.

¹⁰²⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5704, 458/16, br. 3377.

da izvješće SDDS-a koji je pokrивao područje banske Hrvatske nije obuhvaćalo Istru, Rijeku i Dalmaciju.¹⁰²⁵

Maravić, na poticaj Vojnog zapovjedništva Zagreb, upozorio je vladinog povjerenika u Ogulinu, ugarski PRS u Rijeci i Dalmatinsko namjesništvo na mogućnost komunikacije protalijanski raspoloženog stanovništva sa Italijom preko podmornica koje su zalazile u naš dio Jadrana. Na takav oprez, vezan za mogućnost unošenja ili iznošenja uhodarskih informacija, pa i opreme za sabotazu, u Primorje uz pomoć neprijateljskih podmornica upućivala je okolnost da je prema obavijesti PRS Sušak 4. lipnja 1916. u akvatoriju između Cresa, Raba i Paga neprijateljska podmornica potopila austrougarski parobrod *Albanii*.¹⁰²⁶

Navedeni slučajevi predstavljeni su primjera radi, a bilo je još aktivnosti ruskog i crnogorskog uhodarstva. Valja još istaći da je godinu ranije, početkom lipnja 1915. crnogorski princ Petar Petrović preko posrednika zatražio od Vojnog zapovjedništva u Kotoru tajni sastanak s austrougarskim bojnikom Hubkom, predratnim vojnim izaslanikom na Cetinju. AOK je iz znatiželje odobrio taj susret koji se dogodio 11. lipnja 1915. Princ je navodno bio zabrinut s mogućnošću da Austro-Ugarska zračno napadne Cetinje, no impresija Hubke bila je da je Crna Gora zapravo htjela uspostaviti komunikacijski kanal radi mogućih separatnih pregovora. Hubki je dozvoljeno da se i nadalje može sretati s princom, no razgovore je crnogorska strana prekinula očekujući ulazak Bugarske i Rumunjske u rat na strani Antante.¹⁰²⁷

4.6. Jugoslavenski odbor i Jugoslaveni u emigraciji

Tijekom godine u SDDS pristizale su informacije koje su potvrđivale ranija saznanja o radu *Jugoslavenskog odbora*, tako primjerice o povezanosti s velikosrpskom propagandom od Urbanyja 18. siječnja 1916. te Vojnog zapovjedništva Zagreb od 23. travnja 1916.¹⁰²⁸

ZV BiH izvjestila je SDDS 14. lipnja 1916. o članku iz francuskih novinama *Le Temps* u kojem se s mržnjom govorilo o Austro-Ugarskoj. Članak se povezivao s djelatnošću

¹⁰²⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5704, 607/16, br. 503 i 19552.

¹⁰²⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5709, 2653/16 (uloženo u 2547/16), br. 1677.

¹⁰²⁷ RONGE, *Kriegs*, 180. Entuzijazam Rumunjske 1915. za ulazak u rat na strani Antante opao je nakon što je Austro-Ugarska oslobodila Lemberg, a Bugarska se opredijelila za Središnje sile nakon antantinog poraza na Dardanelima.

¹⁰²⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5708, 1935/16, br. 1693.

Jugoslavenskog odbora i to naročito Trumbića, Hinkovića, Gregorina, Trinajstića, Banjanina, Srškića i Stojanovića.¹⁰²⁹

Obalna straža Mostar 22. lipnja 1916. upozorila je SDDS da je prema *Corriere della Sera* od 27. svibnja iste godine i članku *L'Italia e il programma Jugo – Slavo* u Ženevi nastalo novo društvo koje se nazivalo *Ujedinjena srpsko-hrvatsko-slovenska omladina*, a koje je kroz svoju propagandu podupiralo *Jugoslavenski odbor*. Obje organizacije izdavale su list na francuskom i engleskom jeziku u Londonu i Parizu, koji su se raspačavali i u Italiji.

Članak je ujedno opisao dio aktivnosti *Jugoslavenskog odbora*, a primjerice za Frana Supila naveo da je bio urednik „italofobnog“ riječkog *Novog lista*, nadalje da je postupanje *Odbora* po jadranskom pitanju prototalijansko te da bi ti političari u uvjetima europskog rata više trebali raditi na razvijanju prijateljstva sa Italijom. Ujedno je bilo naznačeno da su ruski mediji neprijateljski raspoloženi prema talijanskim „pravima“ na istočnoj obali Jadrana, a kod Britanaca kritizirano je pisanje Seaton Watsona i Williama Steeda. Potonjemu se predbacivalo što je po jadranskom pitanju, premda je bio talijanski prijatelj, stao na Italiji protivnu stranu. Navedeni su i francuski autori koji su podržavali južnoslavensko viđenje jadranskog pitanja – Denis, Legar, Charvin, Adam i Lanux. Autori članka izrazili su razočaranost takvim proslavenskim stavom francuskih autora jer su još koju godinu ranije podržavali talijanska prava bazirana na talijanskoj kulturi, kao i izražavali razmišljanje da bi buduća jugoslavenska država predstavljala faktor ograničavanja moći Italije, upućujući poruku antantinim intelektualcima neka se sjete okolnosti pod kojima je Italija pristala ući u rat.¹⁰³⁰

Po prijavi konfidenta 28. lipnja 1916. saznalo se da je Antonija Kablar iz Zagreba namjeravala posjetiti svoj priležnika slikara Jozu Kljakovića¹⁰³¹ (pojavljuje se još i kao Josip - Joca Kljaković – Šantić) u Švicarsku. Obavljenim izvidima ustanovljeno je da je ona sa svojim sinom posjetila Kljakovića u ožujku 1914. u Negotinu (Srbija), gdje je bio na službi gimnazijskog nastavnika. Tamo ju je zateklo izbijanje rata i ostala je u Negotinu. Kljaković, kao austro-ugarski podanik budući je bio u srbijanskoj državnoj službi nije interniran od strane srbijanskih vlasti, pa tako ni njegova ljubavnica. Nakon što su Negotin zauzeli Bugari, Kljaković je preko Soluna otišao prvo u Francusku, a zatim u Ženevu, a Antonija Kablar vratila se u Zagreb. Protiv Kljakovića je šibenski vojni sud vodio kazneni postupak zbog dezerterstva jer se u Dalmaciji nije odazvao vojnom pozivu. Preko dalmatinskog Državnog namjesništva, splitsko redarstvo obavijestilo je SDDS da je

¹⁰²⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5710, 2849/16, br. 5750.

¹⁰³⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5710, 2929/16, br. 1584.

¹⁰³¹ Vidi: Jozo KLJAKOVIĆ, *U suvremenom kaosu*, Zagreb, 1992.

Kljaković bio uvijek lošeg ponašanja i politički nepouzdan, a smatran je antidinastičarem. Držalo ga se i članom *Jugoslavenskog odbora*.¹⁰³²

Listovno i brzojavno cenzorsko povjerenstvo u Zagrebu 8. srpnja 1916. došlo je u posjed dopisnice naslovljene na Mariju Tkalčić u Švicarskoj, Pansion – Eden kod Ženeve. Ustanovljeno je da je sadržaj dopisnice bio namijenjen Hinku Hinkoviću,¹⁰³³ a da je navedeni pansion bio neka vrsta posrednika za međusobnu korespondenciju osoba koje su se nalazile u neprijateljskim državama. Dopisnicu je glazbenik Ivo Tkalčić, rodbinski povezan s Hinkovićem tobože slao svojoj teti Mariji, a tekst dopisnice zapravo je napisala Hinkovićeva supruga Slava.¹⁰³⁴

U jednom trenutku su austrijske službe ili bar dio njih, vjerovala da je predsjednik *Jugoslavenskog odbora* Božo Marković. Tome je svjedočio dopis vojnog Glavnog obavještajnog ureda Feldkirch od 27. srpnja 1916. upućen Maraviću u kojem je kazano: „*Vom südslavisches Komite sind der Präsident Bozo Markovic mit den Ueberläufern Hinkovic und Trumbic, Mitglieder dieses Komites, seit einigen Tagen wieder in Genf.*“ (od *Jugoslavenskog* je *odbora* predsjednik Božo Marković sa članovima Hinkovićem i Trumbićem od pred koji dan opet u Ženevi). Ta informacija pribavljena je od osobe bliske dr. Grollu,¹⁰³⁵ tajniku odbora. Feldkirch je javio kako su se u Švicarskoj nalazili ili djelovali sljedeći članovi *Jugoslavenskog odbora* – „dr. Damian Nedonicki iz Novog Sada, dr. Ivan Teleski iz Szent Tamasa te Slovenci: Skoberne, Gustincic, Kulej i Gregorin¹⁰³⁶“. Svi navedeni živjeli su u Ženevi na raznim adresama koje su službi bili poznate. Nadalje „dr. Pozarew iz Surčina, Steva Markovic i dr. Markovic iz Zemuna te prof. Milan Pribicevic

¹⁰³² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5710, 3024/16.

¹⁰³³ Hrvatski odvjetnik i političar rođenim imenom Heinrich Moses izraelitičke vjeroispovijesti (1854-1929), zastupnik u hrvatskom Saboru, prvo kao pravaš, no 1886. napušta Stranku prava. Prezime promijenio u Hinković prigodom prelaska na rimokatoličku vjeru. Studij započeo u Zagrebu, no isključen je sa Sveučilišta pa je diplomirao u Grazu. Nakon kratkog pravničkog rada u Zagrebu odlazi u Pariz gdje se bavio novinarstvom i trgovinom. Približivši se vladi bana Károlyja (Dragutina) Khuen-Héderváryja de Hédervar, vratio se u domovinu i dobio službu u Crikvenici te je počeo protuklerikalno istupati. Otvorio potom advokaturu u Zagrebu i počeo se baviti spiritizmom. Branitelj optuženih u zagrebačkom veleizdajničkom procesu i zastupnik HSK u Friedjungovom procesu. Zbog napada na hrvatsko sudstvo u tisku kažnjen s šest mjeseci zatvora zbog klevete te emigrira. Vraća se u zemlju 1913. i pridružuje HSK te postaje zastupnik hrvatskog Sabora i zajedničkog sabora u Budimpešti. Nakon Sarajevskog atentata pobjegao u inozemstvo. Jedan od osnivača i članova *Jugoslavenskog odbora*.

¹⁰³⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5711, 3200/16, br. 30444.

¹⁰³⁵ Riječ je zapravo o dr. Milanu Grolu (1876-1952), za vrijeme rata šefu srbijanskog *Pres-biroa* u Ženevi, prije i poslije rata kazalištaru i kazališnom kritičaru. U politiku je ušao 1901. kao član Samostalne radikalne stranke koja je okupljala građansku demokratsku ljevicu. Poslije rata pridružuje se Demokratskoj stranci Ljubomira Davidovića. Zastupnik u Skupštini 1925-1927, ministar prosvjete 1928-29. Godine 1940. izabran za predsjednika Demokratske stranke. Nakon puča 27. ožujka 1941. ušao u vladu generala Dušana Simovića te napadom na Jugoslaviju emigrirao u London. Do 1943. član emigrantskih vlada, nakon Sporazuma Tito-Šubašić postao 7. ožujka 1945. potpredsjednik vlade Demokratske Federativne Jugoslavije. No zbog potpune kontrole i terora Komunističke partije koji je onemogućio demokraciju Grol podnosi ostavku, a Demokratska stranka odbija se pridružiti listi Narodnog fronta i bojkotira izbore za ustavotvornu skupštinu. Grol je izvrnut žestokim javnim napadima, uhićen, a stranka je zabranjena i njena imovina zaplijenjena. Povukao se iz javnog života. Objavio je uspomene: *Londonski dnevnik: 1941-1945*, Beograd, 1990.

¹⁰³⁶ Gustav Gregorin – član *Jugoslavenskog odbora* u Londonu.

iz Zagreba. Pa dr. Milorad Stefanovic koji je tada bio u Francuskoj interniran na zahtjev Pašića, Alexa Biba, Jovan Milosevic, Nicola i Steva Duncyferski, Lazar Mitic, Milan Alexandric i Gojko Niketic¹⁰³⁷.

Redarstveno povjereništvo Zagreb 12. kolovoza 1916. potvrdilo je da su u radu *Jugoslavenskog odbora* (ovdje su vlasti koristile izraz „Jugoslavenski“) sudjelovali Milan Marjanović i Srdjan Tucić.¹⁰³⁸ Sve županije i vladini povjerenici tada su izvijestili da nisu zabilježili veze ili aktivnosti *Jugoslavenskog odbora* na njihovim područjima.

MGG Beograd 4. studenoga 1916. izvjestila je SDDS o saznanjima vezanim za rad londonskog *Jugoslavenskog odbora* (ovdje ga u izvorniku zovu *Klubom, premda ne misle na bečki* i u njemačkom jeziku koriste izraz „jugoslavenski“, a ne više „južnoslavenski“)¹⁰³⁹ Po iskazanom zanimanju SDDS-a, upravne i redarstvene oblasti očitovale su se da na njihovim područjima žiteljstvo nije bilo u kontaktu s *Odborom*, no osječki gradski kapetan 29. prosinca 1916. piše: „Saobraćaj njihov (potencijalno sumnjivih osoba) sa inozemstvom odigrava se jamačno samo ustmenim putem i to posredstvom osoba iz neutralnog inozemstva, primjerice iz Švicarske, koji dolaze u naše veće gradove.“¹⁰⁴⁰ Saznanja koja smo iznijeli pod 1915. g. o *Odboru* svjedoče koliko je u svojoj pretpostavci o obliku komunikacije osječki gradski kapetan bio u pravu.

U Parizu je u siječnju 1916. izašla iz tiska knjiga *La Yougoslavie* u kojoj je autor Pierre de Lanux govorio o radu *Narodne odbrane* i dotadašnjem djelovanju Hrvatsko-srpske koalicije. U knjizi se priznalo da je *Narodna odbrana* revolucionarna organizacija koja je kontinuirano za cilj imala izdvajanje južnoslavenskih zemalja iz okrilja Austro-Ugarske Monarhije. Izlazak knjige i tvrdnju Lanuxa primijetile su i austrijske vlasti imajući na umu dotadašnju tipičnu obranu članova *Narodne odbrane*, da su nakon završetka Aneksijske krize imali na umu isključivo kulturno djelovanje. Uz to Lanux govoreći o Hrvatsko-srpskoj koaliciji kazao je: „Program Srpsko-hrvatske

¹⁰³⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5711, 3334/16, br. 4035. Iduće godine razjasnilo se kako je u Ženevi osnovana paralelna organizacija pod imenom *Jugoslavenski odbor*, s čijim utemeljenjem je zaista imao veze Boža Marković te da ta organizacija nije povezana s londonskim *Jugoslavenskim odborom*.

¹⁰³⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5711, 3478/16 (uloženo u 3365/16), br. 987.

¹⁰³⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5715, 4629/16, br. 12.341.

¹⁰⁴⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5714, 54/17 (uloženo u 4629/16), br. 685. Ovdje moramo dodati zapis vlasnika osječke knjižare, izdavača, novinara kulturne rubrike osječkih listova i kazališnog kritičara Radoslava Bačića: „već 1917. služila je moja mala sobica u knjižari u kojoj je inače egzekutiva kazališta malo ne u svako doba držala svoje sastanke i u kojoj se je vodio račun o svim kulturnim i umjetničkim priredbama u Osijeku, s drugim ciljevima. U onoj izbi sa strepnjom pratili smo (kazalištarci i uprava) svako napredovanje i nazadovanje ratnih linija na raznim bojištima, primali vijesti i poruke Jugoslavenskog odbora iz Londona i Pariza sve pored oštre sumnje i budnog motrenja sa strane vojničke i civilne policije. Nekoliko premetačina u knjižari ostalo je bez uspjeha, akoprem su jednom bili na centimetar blizu planu i geografskoj karti, onda buduće, a danas ostvarene nove države. Za novu eru, koju je predvidivo imao prevrat da donese, činile su se priprave i nas u Osijeku nisu događaji zatekli.“, Radoslav BAČIĆ, „Povodom dvadeset-godišnjice Hrvatskog narodnog kazališta u Osijeku“, u *Dvadeset godina Narodnog Kazališta u Osijeku, 1907.-1927.*, Osijek, 1927, 1-37, 20.

koalicije (1906.) zauzima se za političko jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca kao jednom identitetu, čak i 1915. g. kroz rat, tako da i u teškim prilikama Sabor ima hrabrost, da iskazuje zahtjeve o slobodi, jedinstvu i nezavisnosti hrvatskog naroda.¹⁰⁴¹ O istome je SDDS izvjestio MGG Srbije 20. studenoga 1916.¹⁰⁴²

Na poticaj Vojnog suda u Grazu (*Gericht des k.u.k. Militärkommandos Graz, Landwehrgruppe, II*) od 5. rujna 1916. SDDS je otvorio spis dr. Ante Trumbića i drugova, sumnjivih u pogledu jugoslavenskog pokreta.¹⁰⁴³ Trumbić je bio optužen da je počinio kaznena djela iz §. 334 c, 335 c i 327 VKZ, odnosno §§. 58:c i 59:b KZ-a u svezi s §. 327 VKZ, a pored njega bili su suoptuženo daljnjih 140-tak imena osoba koje su u inozemstvu djelovale kao članovi ili na liniji rada *Jugoslavenskog odbora*. Među njima bio je npr. i Paško Baburizza za koga je naznačeno da je bio počasni predsjednik narodnog vijeća za Čile, Boliviju i Argentinu, kao i drugi aktivni projugoslavenski iseljenici u Amerikama.

Sud u Grazu 19. rujna 1916. proširio je krug osumnjičenih osoba za daljnjih 90-tak osoba.¹⁰⁴⁴ Dana 22. rujna 1916. javio još neke dodatne informacije o pisanju tiskovina.¹⁰⁴⁵ Maravić je tražio od glavnih ureda i redarstveno-upravnih oblasti prikupljanje podataka o navedenim američkim agitatorima jugoslavenskog pokreta. Sa terena pretežno su pristizala izvješća u kojima se pretežno navodilo kako je potraga za drugovima dr. Ante Trumbića¹⁰⁴⁶ „negativnog rezultata“,

¹⁰⁴¹ Pohvalu Svetozaru Pribićeviću za program političkog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca prije rata izrazio je na tajnoj audijenciji i kralj Petar I. Karađorđević koji je dao i uputu Pribićeviću te odredio cilj: „Nastavite samo takvu politiku. Danas ili sutra, kad pitanje sazrije, Srbija će moći, oslanjajući se na takvu politiku narodnog jedinstva, izraziti program za ujedinjenje svih srpskih i hrvatskih zemalja u jednu državu, jer smo već jedan narod.“, PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura*, 71-72.

¹⁰⁴² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5716, 4941/16, br. 13341.

¹⁰⁴³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5712, 3788/16, br. 119/16/61.

¹⁰⁴⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5712, 3965/16 (uloženo u 3788/16), br. 119/16/87.

¹⁰⁴⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5712, 4014/16 (uloženo u 3788/16) br. 119/16/92.

¹⁰⁴⁶ Hrvatski političar i pravnik (1864-1938), od 1894. odvjetnik u Splitu te pravaš, zastupnik u Dalmatinskom saboru (1896-1914) i u Carevinskom vijeću 1897. gdje je upozorio na neprihvatljivi državopravni položaj Dalmacije. Radio na političkom savezu pravaša i narodnjaka. Zajedno sa Supilom 1903. pokrenuo politiku novog kursa s idejom ujedinjenja hrvatskih zemalja te suradnje svih naroda ugroženih germanizacijom što je rezultiralo Riječkom rezolucijom. 1905. izabran za splitskog gradonačelnika. Početkom Prvog svjetskog rata emigrirao sa F. Supilom i I. Meštrovićem u Italiju te Francusku gdje su zagovarajući ujedinjenje južnoslavenskih naroda izvan Austro-Ugarske i protiveći se Londonskom ugovoru osnovali *Jugoslavenski odbor* kojem je došao na čelo. Zalagao se za priznanje Odbora kao predstavnika naroda južnoslovenskih zemalja Austro-Ugarske Monarhije i jugoslavenskih dragovoljačkih postrojbi kao savezničkih Antanti. Zbog mišljenja o nužnosti ujedinjenja s Kraljevinom Srbijom, sukobio se sa Supilom, koji je zato istupio iz Odbora. Sklopio sa srbijanskom vladom 1917. Krfsku deklaraciju, kojom je najavljeno ujedinjenje monarhijskih Srba, Hrvata i Slovenaca sa Srbijom i Crnom Gorom u ustavnoj, demokratskoj i parlamentarnoj monarhiji na čelu s dinastijom Karađorđević, a 1918. Ženevsku kojom je priznata Država Slovenaca, Hrvata i Srba kao ravnopravna pri ujedinjenju sa Srbijom, međutim Pašićevim političkim manevrom izigran. Prvi ministar vanjskih poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918-20), odstupio nakon potpisivanja Rapalskog ugovora. Kao federalist razočaran Vidovdanskim ustavom, postaje zastupnik u nekoliko saziva Narodne skupštine na listi Hrvatske republikanske seljačke stranke ili Hrvatske federalističke seljačke stranke odnosno Seljačko-demokratske koalicije. 1931. formalno pristupa Hrvatskoj seljačkoj stranci (HSS), a 1932. autor je programa HSS-a (Zagrebačkih punktacija). Djelo: *Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija*, Zagreb, 1936. Vidi i: GANZA-ARAS, *Politika „novog kusa“*

„u ovom području do sada ostala bez uspjeha“, „sasvim su nepoznati“ pa budući „ne potječu iz ovog područja“, uslijed toga manjkaju svaki podaci o njima te stoga „izvješćuju negativno“. To ne treba čuditi jer je pretežan dio traženih bio iz Dalmacije, a ne iz banske Hrvatske. Vladin povjerenik za županiju modruško-riječku 20. listopada 1916. izvjestio je da bi Simeon Mamula mogao biti pripadnik općine Gomirje.¹⁰⁴⁷

Vojni sud nastavio je slati nove podatke kao i imena osoba uključenih u rad *Jugoslavenskog odbora* ili projugoslavensku agitaciju, no potrage u banskoj Hrvatskoj ostale su bez uspjeha pri čemu je osječki gradski kapetan 30. studenoga 1916. naveo: „u pogledu osoba i okolnosti ... sprovedeni su točni izvidi – nu bez uspjeha, jer se očito radi o osobama iz Dalmacije i Primorja“.¹⁰⁴⁸ Za jednog od agitatora Jovu Kukavicu, Laufer, upravitelj kotarske ispostave u Dubici 4. prosinca 1916. uspio je ustanoviti da je iz Slabinje, Dubica.¹⁰⁴⁹

Redarstveno povjereništvo Zagreb izvjestilo je 23. siječnja 1917. da je pravo ime novinara Zvonimira Kostelskog Nikola Turina i da se rodio 1885. u Pakracu, a kapetan barun Vranyczanyji prepoznat je kao „poznati pustolov“ Antun Vranyczanyi, rođen 8. rujna 1884. u Modrušu, Ogulin, zavičajan u Senju. Gradački sud 28. studenoga 1916. utvrdio je da je zabilježeno više susreta Frana Supila sa kapetanom Vranyczanyijem i dr. Aloisom (Vjekoslavom) Bakotićem u Rimu nakon Supilova bijega u Italiju.

Utvrđene su osobe koje su makar kratkotrajno prolazile kroz Zagreb, a da su mogle odgovarati traženima od gradačkog suda.¹⁰⁵⁰

Za Josipa Marohnića predsjednika Hrvatske Narodne zajednice i brata mu Matu Marohnića, agitatora veleizdajničkog jugoslavenskog pokreta u Americi, PRS Sušak ustanovila je da je riječ o istoimenim osobama iz Hreljina, kotar Sušak.¹⁰⁵¹

dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića, LOVRENČIĆ, *Geneza politike „novog kursa“*, Ante Trumbić – *Izabrani politički spisi*, ur. Ivo Petrinović, Zagreb, 1998, GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906-1907*.

¹⁰⁴⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5712, 4379/16 (uloženo u 3788/16), br. 825.

¹⁰⁴⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5712, 4962/16 (uloženo u 3788/16), br. 660. Inače u opaskama na marginama stranica vidljivo je da su Maraviću pored imena Trumbića pozornost privukli: Nikola Badovinac, Franjo A. Bogadek, Tomo Ban, Franjo Frkonja, dr. Franjo Potočnjak, Luka P. Gršković, Vladimir Mrvoš, Nikola Grahovac, Petar Popović, Milan Jakšić, Zvonimir Kostelski, Štef Nemanić, Toma Paničić, John Padjen, pilot satnik barun Vranyczani, Cippicco, Medina, J. Kraja, A. C. Janković, Popović, Matečić, Ivan Božić, Ivan Ivčević, T. D. Nazor, a o nekima od njih SDDS je već i ranije prikupljao podatke kao sumnjivim osobama. Ovdje spomenuto Primorje odnosi se na austrijsko Primorje (*Küstenland*).

¹⁰⁴⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5712, 5006/16 (uloženo u 3788/16), br. 540.

¹⁰⁵⁰ Tako: Ivan Božić, Nikola Badovinac, Franjo Bagadek, Niko Cippico, Nikola Grahovac, Luka Gršković, Ivo Ivčević, Milan Jakšić, Grlimir Janjović, Josip Kraja, David A. Medina, Vladimir Mrvoš, Marko Nazar, Štefan Nemanić, Ivan Padjen, Petar Popović, Dušan Remigio i Milan Tartaglia, HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5712, 341/17 (uloženo u 3788/16), br. 1411.

¹⁰⁵¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5712, 394/17 (uloženo u 3788/16), br. 1032.

Vladin povjerenik za županiju modruško-riječku izvjestio je 24. ožujka 1917. vezano za dr. Antu Trumbića i drugove.¹⁰⁵² PRS Sušak 4. svibnja 1917. u svezi s Krešimirom Vidasom, Petrom Blažinom i Ivom Kružićem, svima iz Hreljina, očitovao se da je bilo više osoba istih imena koje su živjele u Americi pa nisu sa sigurnošću mogli zaključiti o kome je riječ. No, svi oni, kao ni Mato Marohnić, sin Matin rođen 1875., Mato Marohnić, sin Jakovljević rođen 1895. te Josip Maletić, sin Eduardov, nisu udovoljili pučko-ustaškoj predodžbenoj dužnosti. Za Josipa Maletića utvrđeno je da je iz Katuna Trviškog (Istra).¹⁰⁵³ Glede jugoslavenskog pokreta u Americi Redarstveno povjereništvo Zagreb izvjestilo je 28. prosinca 1916. o Nikoli Soziju, da je suprug talijanske podanice Katarine koja je živjela u Zagrebu, a zadnje poznato boravišta bili su mu Napulj i Genova. Za Dragutina i Mihovila Zlošila ustanovilo se kako su rođeni u mjestu Orač, Zaton kod Dubrovnika.¹⁰⁵⁴ Vladin povjerenik Zmajčić javio je 20. prosinca 1916. za Augusta Mažuranića da je rodom iz Novog Vinodolskog.¹⁰⁵⁵ Redarstveno povjereništvo Zagreb javilo je 22. prosinca 1916. da je dio potraživanih osoba bar neko vrijeme bio prijavljen u Zagrebu i to: dr. Ivo Abramović, Josip Abramović, Arsen Antić, Ivan Dubravčić te Jeronim Dubravčić.¹⁰⁵⁶ Vojni sud u Grazu nastavio je tijekom prve polovine 1917., vezano za rad *Jugoslavenskog odbora* te jugoslavensku propagandu u inozemstvu, širiti istragu i na druge osobe.

PRS Zemun 11. ožujka 1917. izvjestio je SDDS vezano za dr. Nikolu Velimirovića,¹⁰⁵⁷ kako on nije bio iz područja Zemuna, ali da je riječ o istoj osobi koja je 1912. u „beogradskoj

¹⁰⁵² Ustanovljeno je postojanje dvojice Tome Pančića te da bi jedan od njih mogao odgovarati potraživanoj osobi i to Pančić iz sela Štala općina Bribir. Za dr. Franka Potočnjaka, odvjetnika navedeno je da je rođen 1862., bio je odvjetnik u Zagrebu, prije toga u Crikvenici, gdje je obavljao i službu javnog bilježnika. S valjanom putnicom izdanom mu 1915. tobože radi posjete nećakinji u Italiju, otputovao je i više se nije vratio. Sudbeno je još bio neporočan, a u zadnje vrijeme nije pripadao ijednoj političkoj stranci. Nije imao imovine na području modruško-riječke županije, a njegovo imućstveno svojstvo drugdje bilo je nepoznato. Za Josipa Maletića utvrdilo se kako je rođen 1883., kao sin Eduarda i Jelene Matetić iz Katuna. Za optuženog Tomu Bana nije utvrđeno da bi potjecao iz toga kraja pod pretpostavkom ispravno napisanog imena i prezimena. Za Ivana Padjena utvrđeno kako je iz Ledenica, no postojala su dvojica istog imena i obojica su živjela u Americi pa se nije moglo identificirati o kome je riječ, HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5712, 1130/17 (uloženo u 3788/16), br. 32.

¹⁰⁵³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5712, 1817/17 (uloženo u 3788/16), br. 219.

¹⁰⁵⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5712, 19/17 (uloženo u 3788/16), br. 1157.

¹⁰⁵⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5712, 5176/16 (uloženo u 3788/16), br. 917.

¹⁰⁵⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5712, 3788/16, br. 1227.

¹⁰⁵⁷ Episkop Srpske pravoslavne crkve (SPC), kršćanski teolog i srpsko-nacionalistički ideolog (1881-1956), školovan u Beogradu, Bernu, Ženevi i Sankt Peterburgu, u mladosti zastupnik liberalnih ideja i ekumenizma, kasnije se okreće protueuropejstvu i konzervativizmu. 1909. se zamonašio i uzeo ime Nikolaj. Postaje profesor beogradske Bogoslovije. Tijekom Prvog svjetskog rata putuje po Europi i Americi u suradnji s *Jugoslavenskim odborom* gdje govorničkim umijećem brani interese i prava Srbije i srpskog naroda. Zalagao se za stvaranje Jugoslavije i sanjao o savezu balkanskih pravoslavnih naroda pod zaštitom Rusije. 1919. postaje vladika žički (Kraljevo), a 1920. ohridski, 1935. vraća se u Žiču kao episkop. 1941. uhićen od Nijemaca, neko vrijeme interniran u okupiranoj Srbiji te sproveden u Dachau u kojem je dočekao kraj rata. Otišao u SAD na dušebrižničke poslove, gdje je i umro. Osnivač je desničarske političke ideologije svetosavskog nacionalizma, duhovni inspirator Ljotičeve organizacije ZBOR, kritiziran zbog antisemitskih stavova. Kritizirao humanizam, europsku civilizaciju i materijalistički duh. O Europi je mislio kao velikom zlu kojega se treba čuvati i prezirao je njenu kulturu, znanost i napredak. Duboko očaran srpskom prošlašću, razdoblje Nemanjića po njemu bi trebalo biti paradigma nove srpske stvarnosti. Sa druge strane SPC ga doživljava kao čovjeka Evandjelja, najvećeg

katedrali“ (vjerojatnije pravoslavnom hramu episkopa SPC) u prisutnosti kralja Petra u svojoj propovijedi napadala Monarhiju i upućivala uvredljive riječi „protiv sada već blagopokojnog Njegovog Veličanstva“ (Franje Josipa). Osoba imenom Svetozar Potić PRS-u nije bila poznata, ali budući su nadređene vlasti o njoj navele da je sa Čabrinovićem bio umješšan u atentat i da je bio uhićen na zemunskom kolodvoru, PRS je upozorio da je u Zemunu bio uhićen Cvetko Popović, a ne Svetozar Potić. Početkom srpnja 1914. Cvetko Popović bio je prepraćen vladinom povjereniku za grad Sarajevo te osuđen na 16 godina teške tamnice, pa nije bilo isključeno da je isti zapravo identičan sa Svetozarom Potićem, jer u Zemunu niti jedan drugi atentator nije bio uhvaćen. Pored toga pravoslavci su po opasci PRS Zemun običavali krsno ime Svetozar kratiti u Cvetko, dok je Potić bio vjerojatno tip-feler od Popović.¹⁰⁵⁸

Austrougarski poslanik u Bernu Chum 29. prosinca 1916. dostavio je putem Tisze banu nove informacije o radu *Jugoslavenskog odbora* kojima su potvrđena ranija saznanja, povezana sa stavom *Odbora* po pitanju stupanja na prijestolje cara i kralja Karla.¹⁰⁵⁹

Vojni sud u Grazu sastavio je i popis osumnjičenih za protumonarhijsko djelovanje u inozemstvu vezano za južnoslavenski pokret i dostavio ga vlastima u Hrvatskoj 16. ožujka 1917., datirajući stanje na početak listopada 1916.g. (*Verzeichnis der in der hochverrätischen Bewegung der Südslaven beteiligten und im Auslande tätigten Personen /Wien 1916, Aus der k.k. Hof- und Staatsdruckerei*).¹⁰⁶⁰ Popis je brojao 701 osobu, među kojima su bili i navedeni članovi *Jugoslavenskog odbora*. SDDS je 22. ožujka 1917. popis proslijedio velikim županima i vladinim povjerenicima te Oružničkom zapovjedništvu radi dojava o saznanjima za osobe s popisa.¹⁰⁶¹ Djela za koje su optuženi bili činjenično terećeni su: skupljanje novca za borbu protiv Monarhije, za podupiranje rada *Jugoslavenskog odbora*, organiziranje *Jugoslavenske (Jadranske) legije*, prikupljanje dragovoljaca ili da su i sami bili dragovoljci, pisanje članaka protiv Monarhije ili izdavanje knjiga i brošura, organiziranje ili sudjelovanje u radu južnoslavenskih, hrvatskih ili slovenskih društava na liniji rada protiv Monarhije, uključivo i ženska društva tipa *Kosovska djevojka* iz Antofagaste, djelovanje na liniji južnoslavenskog iredentizma, velikosrpske

poslije sv. Save, pronositelja Krista, velikog duhovnika, pjesnika, književnika, povjesničara, filozofa i govornika (srpski Zlatousti), teologa, rodoljuba i prosvjetitelja, pa ga je sa svim kontroverzama, proglasila 2003. svecem pod imenom sv. Nikolaj Žički. Njegovi sljedbenici nazivaju se nikolajevci. Vidi: Predrag ILIĆ, *Srpska pravoslavna crkva i tajna Dahaua. Mit i istina o zatočeništvu patrijarha Gavrila i episkopa Nikolaja u koncentracionom logoru Dahau*, Beograd, 2006.

¹⁰⁵⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5712, 991/17 (uloženo u 3788/16), br. 50.

¹⁰⁵⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5712, 508/17 (uloženo u 3788/16), br. Z1.62.

¹⁰⁶⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5712, 1015/17 (uloženo u 3788/16), br. 119/16/630. Izdala c. i kr. Dvorska i državna tiskara u Beču, 1916.

¹⁰⁶¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5712, 1015/17 (uloženo u 3788/16).

propagande, zatim uređivanje novina ili novinarsko pisanje protiv Monarhije, financijsko podupiranje takvih novina, organiziranje ili predsjedanje raznim zborovima i skupština uperenih protiv Monarhije, održavanje govora na takvim skupovima, izdavanje geografskih karata „jugoslavenskog kraljevstva“, zatim rad u humanitarnim društvima isključivo orijentiranim na južnoslavensku ideju tipa – žensko društvo *Južnoslavenskog crvenog križa* iz Antofagaste, slanje pozdravnih brzojava na kongrese tipa čikaškog, uplaćivanje antantinih ratnih zajmova i sl. te sudjelovanje u radu omladinskih projugoslavenskih društava. Za većinu od 701 optuženog vlasti su se očitovale sukcesivno još tijekom 1916., kako je i gradački sud potraživao podatke. Na popisu je bio naveden npr. i Augustin (Tin) Ujević kao agitator beogradske organizacije *Narodno ujedinjenje* u Splitu pod brojem 132.

Prikupljanje podataka o osumnjičenim nastavljeno je i tijekom 1917. te 1918., tako da se primjerice veliki župan za županiju varaždinsku još 10. listopada 1918. očitovao glede jugoslavenske propagande i popisa osoba koje su djelovale u inozemstvu, da su po provedenim izvidima za Stefana Osuckyja i dr., a prema zahtjevu SDDS od 4. travnja 1917., rezultati ostali bez uspjeha, jer nisu potjecali iz varaždinskog područja, pa o njima ništa nije bilo poznato.¹⁰⁶²

Dr. Viktor Alexander ispred zagrebačkog državnog odvjetništva proučio je sudski spis u Grazu u ožujku 1917. i podnio je izvješće nadodvjetniku Hondlu 17. ožujka 1917. po pitanju nadležnosti sudova, pojedinih osoba i optužbe. Popis je Vojni sud u Grazu dopunio novim osobama proširujući ga od rednog broja 702. do broja 1014. krajem siječnja 1917. godine.

4.7. Ostala saznanja o radu SDDS-a i organizacijska pitanja

Po zahtjevu vojnih vlasti, a radi jačanja protuobavještajne kontrole, SDDS je 19. veljače 1916. zatražio od vladinih povjerenika dostavu podataka o izdanim i još uvijek važećim putovnicama za put u inozemstvo, na području banske Hrvatske. Takvih je bilo 1044. Kako se bilježila i svrha izdavanja možemo saznati npr. da su tvorničarima Đuri, Mati i Stjepanu Gavriloviću iz Petrinje putovnice bile „zabave radi“ izdane radi putovanja u Švicarsku i Italiju. A od Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade, SDDS je zatražio da ubuduće izvijesti o svakoj novoizdanoj putovnici.¹⁰⁶³

¹⁰⁶² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5712, 2641/18 (uloženo u 3788/16), br. 32.

¹⁰⁶³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5704, 685/16.

Uputom AOK-a od 20. rujna 1916. o novoj organizaciji vojne tiskovne službe, bilo je predviđeno da Ratni tiskovni ured koji je djelovao pri AOK-u stupi u kontakt sa središnjim uredima SDDS-a u Monarhiji, kao i s cenzurnim odjelom Ratnog nadzornog ureda i tiskovnim potkomisijama. Ujedno je radi usklađenog djelovanja bilo predviđeno i uspostavljanje suradnje sa njemačkom vojnom tiskovnom službom.¹⁰⁶⁴

AOK je upozorio SDDS 20. veljače 1916. neka pooštri pasku nad konfidentima neprijateljskih država, iz razloga što su u prostorima ureda koji je koristila ruska obavještajna služba u Rumunjskoj nađene originalne austrijske vojne propusnice na ime Johann Orell. Bilo je izvjesno kako su upotrijebljene da bi ruske uhode ušli na teritorij Monarhije. Osoba kod koje su ti dokumenti nađeni, a nije bila riječ o pravom Johannu Orellu, uhićena je. Kako bi se ubuduće izbjegla svaka sumnja u autentičnost dokumenata, AOK je dostavio otisak svih pečata koje su vojne vlasti koristile za ovjeravanje dokumenata – maršruta i legitimacija. Ujedno je upozorio da su se strani obavještajci na teritoriju Austro-Ugarske kretali najvjerojatnije obučeni u vojne odore ili odore raznih državnih službi, jer je primijećeno da su sigurnosne službe takve osobe površnije kontrolirale nego obične građane, a nekoliko stranih uhoda tako obučenih već je bilo i uhićeno. Iz navedenog je razloga bilo potrebno pooštriti nadzor nad osobama koje su putovale u vojnim i drugim službenim odorama, osobito ako su putovale same i zato je AOK zatražio od svih vlasti da pri nadzoru putnika, s takvim osobama provedu kratke intervjue kako bi se razjasnili podaci navedeni u legitimaciji ili *Marschrouti*.¹⁰⁶⁵

U cilju toga, Maravić je od Prometnog upraviteljstva ugarskih državnih željeznica u Zagrebu (*Magyar király államvasutak, Üzletvezetőség Zágráb*) 13. ožujka 1916. zatražio da prilikom prodaje voznih karata od svih putnika koji namjeravaju putovati u međumjesnom prometu u Hrvatskoj i Slavoniji zatraže propusnice na uvid, a ako bi namjeravali kupiti vozne karte za put u uže ratne područje, da zatraže na uvid i dozvolu vojnih vlasti te tek onda prodaju vozne karte samo onima koji su se željezničkim činovnicima uredno legitimirali s potrebnim ispravama.¹⁰⁶⁶ Uprava željeznice odgovorila je 18. ožujka 1916., da na žalost ne bi mogla udovoljiti takvom zahtjevu, pozvavši se na odgovor ugarskog ministra trgovine Harkányia od 8. kolovoza 1915. br. 50325, ugarskom ministru unutarnjih poslova Jánosu Sándoru (Janošu Šandoru) da se blagajnike ne može

¹⁰⁶⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5705, 744/16, br. 827.

¹⁰⁶⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5705, 928/16, br. 2295.

¹⁰⁶⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5705, 1050/16.

opterećivati s tom dužnošću.¹⁰⁶⁷ S tim što je uprava željeznica pridodala, kako su blagajnici prilikom prodaje karata ipak upućeni upozoriti putnike na potrebu posjedovanja važećih dokumenata.¹⁰⁶⁸

Kako je očito bilo putnika koji su putovali bez potrebnih putnih dokumenata, osobno je zagrebački vojni zapovjednik 19. travnja 1916. obavjestio SDDS da je u obvezi pomoći vojnu ambulatnu Željezničku nadzornu službu (*Eisenbahnüberwachungsdienst*) namijenjenu kontroli putničkog prometa, i to putem svojih vlastitih organa. U naročitim slučajevima SDDS je mogao odrediti neki od glavnih ureda da to čini.¹⁰⁶⁹

Ugarski ministar zemaljske obrane Samu Hazai pisao je banu Skerleczu 20. ožujka 1916. referirajući se na zahtjev SDDS upućen Hrvatsko-slavonsko oružničkom zapovjedništvu, kada su zatraženi karnosni (stegovni) spisi oružničkog stražmeštra Vase Popovca kao politički sumnjive osobe. Karnosni spis ministar je dostavio s naznakom da se po izvršenom uvidu spis vrati Oružničkom zapovjedništvu. Međutim, primijetio je da je ban kao nadređena oblast bio ovlašten izdavati naloge hrvatsko-slavonsko Oružničkom zapovjedništvu glede službe (radno-pravnog statusa) i gospodarstvenog rukovanja, ali ne i naloge i naredbe vojničke prirode. U tom smislu Oružničko zapovjedništvo imalo je udovoljiti nalogima i naredbama koje bi izdao ban. Pri postojanja državnih interesa u određenom pojedinom slučaju, ban je imao pravo zahtijevati i uvid u vojne stvari, kao što je npr. i karnosni spis, pa bi i takvom nalogu Oružničko zapovjedništvo bilo dužno udovoljiti, ako se ne bi protivilo kojem izričitom zakonskom propisu. No, ministar je nadodao da zahtjev za karnosnim spisom u konkretnom slučaju – Popovčev, nije došao od bana osobno, niti je bio potpisan s oznakom „po nalogu bana“ ili „za bana“, već je bio upućen od jednog odjela Zemaljske vlade sa samostalnim djelokrugom (SDDS), koji nije nadređen Oružničkom zapovjedništvu. Dakle, taj Odjel nije mogao izdavati naloge, a još manje je mogao zahtijevati na uvid spis zaptnog odnosno vojničkog značaja. Na samo Oružničko zapovjedništvo, ministar je imao prigovor da se nije trebalo upuštati u polemiku sa SDDS-om, već se trebalo obratiti ili banu bilo

¹⁰⁶⁷ Ministar je kazao: „Željeznički osobni blagajnici ne mogu biti zvani na to, da prosuđuju ispravnost i dostatnost redarstvenih iskaznica. Za vađenje voznih karata stoji izvjesno vrijeme na raspolaganje, a osobna blagajna ne može biti mjesto za provedbu kontrole redarstvenih iskaznica. Traži se kontrola i takvih iskaznica koja se na dijelu teritorija uopće ne može nabaviti, pa blagajnici ni ne znaju kako bi one trebale izgledati, te naposljetku nema pravnog temelja za takvo što da željeznica uskrati prodaju karte nekome tko ne može predložiti putnu ispravu, jer se prodajom karte sklapa ugovor kojom je dužnost željeznice da proda kartu i preveze putnika, a dužnost je putnika da plati kartu. Po propisima otpremnog prava dužnost je svakog tko rabi željeznicu pobrinuti se da udovolji carinskim, poreznim i redarstvenim propisima.“ Stoga je dao nalog da blagajnici na željeznici upozore putnike na potrebu posjedovanja putnih dokumenata. Pored toga ministar je smatrao da je izvor nepravilnosti i to što općinstvo općenito nije bilo obavješteno o potrebi posjedovanja putnih dokumenata u međumjesnom prometu, pa je to trebalo razglasiti putem novinstva.

János Sándor, ugarski političar (1860-1917), ministar unutarnjih poslova 1913-17, Tiszin šogor.

¹⁰⁶⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5705, 1274/16 (uloženo u 1050/16), br. 7092.

¹⁰⁶⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5705, 1858/16 (uloženo u 1050/16), br. 1596.

ugarskom ministru domobranstva. Ministar je ujedno očekivao od bana da poduči SDDS o pravilnom postupku za ubuduće.¹⁰⁷⁰

SDDS je zatražio 14. srpnja 1916. od velikih župana, vladinih povjerenika i redarstvenog povjereništva u Zagrebu da po općinama i kotarima svog područja sastave popis svih osoba hrvatsko-slavonske pripadnosti koji su u inozemstvu protudržavno djelovali abecednim redom i isti dostave.¹⁰⁷¹ Temeljem prikupljenih izvješća SDDS je 20. ožujka 1917. sastavio objedinjeni popis koji je sadržavao 752 imena, s kratkim generalijama te opisom nedjela za koje se terete.¹⁰⁷² Ponajviše je bila riječ o vojnim bjeguncima ili ratnim zarobljenicima koji su prešli na stranu neprijatelja, ali i političkim emigrantima i sl. te hrvatsko-slavonskim pripadnicima koji su boravili u inozemstvu i protudržavno djelovali. Popis je korišten za potrebe Zemaljske vlade i redarstvenih vlasti te upućen ugarskom Ministarstvu unutarnjih poslova i Ministarstvu rata u Beču. Na popisu su se pored ostalih nalazili Hinko Hinković pod br. 190. i Fran Potočnjak pod br. 514.¹⁰⁷³

U Zemunu je postojala ispostava vojne obavještajne službe – (*neben Kundschaftsstelle*, skraćeno: *neben K-Stelle*), međutim okupacijom Srbije ona je prestala djelovati, što je bilo vidljivo iz očitovanja o djelovanju *Jugoslavenskog odbora* i njegovih veza s tamošnjim područjem, PRS-a Zemun od 24. prosinca 1916., koji se očitovao da po „prestanku djelovanja *neben K-Stelle* u Zemunu sad (PRS Zemun) surađuje sa *Nachrichtabteilungom* (Obavještajnim odjelom) MGG u Beogradu“. PRS Zemun naveo je da se pri postojanju mogućih osobnih veza pojedinih osoba koje su zbog prirode svog posla često putovale poput – trgovaca, liječnika, odvjetnika, ili ih je štitió imunitet kao saborske zastupnike, niti najstrožom cenzurom pošte nije mogao postići željeni cilj. Bili su mišljenja kako bi se mogao postići jedino sa većim raspoloživim brojem pouzdanog i povjerljivog osoblja koje bi navedene kategorije sumnjivih osobe na njihovim putovanjima oprezno pratilo, radi utvrđenja s kime su se sve i zašto sastali te bi se moglo ustanoviti je li svrha putovanja odgovarala navedenoj prilikom izdavanja putnih iskaznica i je li uopće određeno putovanje bilo nužno ili ne.¹⁰⁷⁴

O reformama u okviru vojne obavještajne službe te promjenama naziva AOK je 19. prosinca 1916. obavjestio SDDS, tako da je u vojsci od 1. siječnja 1917. uveden njemački naziv *Nachrichtdienst* umjesto *Kundschaftsdienst* (hrvatski bi to bilo obavještajna ili izvještajna služba umjesto doglasna), pa su sukladno tome i *Kundschaftsoffiziere* postali *Nachrichtoffiziere*, dakle

¹⁰⁷⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5706, 1300/16, br. 18329.

¹⁰⁷¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5710, 3103/16.

¹⁰⁷² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5710, 4725/16 (uloženo u 3103/16).

¹⁰⁷³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5715, 4725/16.

¹⁰⁷⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5711, 5252/16 (uloženo u 3335/16), br. 640.

umjesto „doglasnim“ – „obavještajnim“ časnicima.¹⁰⁷⁵ Promjena naziva u njemačkom jeziku nije imala utjecaja na promjenu naziva SDDS-a.

Glede utvrđivanja činjenica u slučaju sumnjivog Josipa Vukovića, PRS Zemun očitovao se SDDS-u 12. listopada 1916. da nije mogao ustanoviti jesu li određene osobe 1912. prelazile državnu granicu sa Srbijom, jer sve do 1. prosinca 1912. nije postojala putovnička stega pa nije bila vođena „zabilježnica“ o proputujućim osobama na svim graničnim prijelazima.¹⁰⁷⁶

SDDS je uputio okružnicu 19. rujna 1916. velikim županima, vladinim povjerenicima i glavnim uredima u predmetu davanja informacija vojničkim oblastima neposredno kada ih je potrebno „predložiti“ i SDDS-u. U okružnici se kazalo, da je povodom konkretnog slučaja (nije bio naznačen) u kojem je upravna oblast neposredna dala informaciju izaslaniku vojničke oblasti po njegovoj zamolbi, a u stvari „obrambene doglasne službe“, pri čemu o tome nije središnji ured izvjestila, navodno stoga jer je stvar bila prešna, te se informacija ticala osobe u vojnoj djelatnoj službi. Stoga je SDDS otpisao „znanja i ravnanja radi, kao i neodvlačnog daljnjeg propisnog uredovanja“ da se prema stavku 2. točke XIII. banske naredbe od 20. srpnja 1915., br. 1328 sdds, „sve vrste informacija koje su možebitno radi prešnosti neposredno od glavnog ureda predane ili zatražene, pa makar se one u stvarima obrambene doglasne službe ticale i vojničkih osoba, imadu putem pošte u ovjеровljenom prijepisu i Središnjem uredu poslati. One pak upravne oblasti, koje nisu glavni uredi u smislu prijespomenute naredbe, imadu od njih traženu informaciju uskratiti, s time da tražitelja upute neka tu informaciju zatraže od glavnog ili središnjeg ureda SDDS-a“. Ista okružnica upućena je na znanje i Vojnom zapovjedništvu u Zagrebu.¹⁰⁷⁷

Kako smo ranije naznačili, osoba nije mogla zakonito steći drugo državljanstvo, a da ne dobije dozvolu austrougarskih vlasti za otpustom iz njenog državljanstva. Dakle osoba je i nakon početka rata mogla zakonito dobiti državljanstvo, čak i neprijateljske države ako je ranije ishodila otpust iz austro-ugarskog državljanstva. Pa je MGG Srbije sastavila 20. kolovoza 1916. popis austrougarskih građana koji su u ratno vrijeme nezakonito primili srbijansko državljanstvo. Popis je brojao 103 osobe, a upućen je Vojnom zapovjedništvu Zagreb i SDDS-u.¹⁰⁷⁸ Do 1918., usporedbom vojno-redarstvenih podataka s objavama iz službenog lista srbijanske vlade *Srpske novine* ustanovljeno je da je od početka rata pa do 21. prosinca 1914. 48 hrvatsko-slavonskih pripadnika zamolilo i dobilo srbijansko državljanstvo. Zlatarić je 24. travnja 1918. zatražio od svih

¹⁰⁷⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5716, 5212/16, br. 26200.

¹⁰⁷⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5714, 4331/16 (uloženo u 3854/16), br. 573.

¹⁰⁷⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5714, 3900/16.

¹⁰⁷⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5715, 4542/16, br. 8704.

upravnih i redarstvenih vlasti prikupljanje podataka o tim osobama, ukoliko već ranije nisu bile obrađene.¹⁰⁷⁹

Ispostava vojne obavještajne službe u Gospiću obavijestila je 13. rujna 1916. zapovjedništvo 5. armije te Vojno zapovjedništvo Zagreb da je ponašanje političkih oblasti u Gospiću bilo dvojbeno. Uočeno je da su se olako izdavale putne dozvole za putovanja po Monarhiji, neovisno jesu li osobe kojima su izdane od drugih oblasti u Monarhiji ocjenjene politički pouzdanima (nj. *politisch verlässlich*) ili politički sumnjivima (nj. *politisch verdächtig*), pa su ih tako dobivale i političke sumnjive osobe. Bilo je čak slučajeva da je vojnim vlastima koje su trebale dati suglasnost za putovanja u uža ratna područja, kotarsko predstojništvo dalo mišljenje kako za putovanje, čak i politički sumnjivih osoba u uža ratna područja, nema zapreka! Smatralo se da je isto trebalo cijeniti u svezi s okolnošću kako je kotarski upravitelj pravoslavni Srbin, prvi adjunkt u kotarskom predstojništvu isto tako, dok je „drugi adjunkt premda Hrvat katolik, ako i nije srbofil budući da učestalo saobraća s takvim osobama, pa ostaje dvojba“, a referent za vojna pitanja je pravoslavni Srbin koji je bio član gospićkog srpskog *Sokola*. Stoga je vojni obavještajac iz Gospića predložio da se izdavanje legitimacija ili posve oduzme upravnim oblastima u Gospiću i povjeri vojnim ili da se prije izdavanja legitimacija ishodi mišljenje vojne oblasti. Informacija je prosljeđena SDDS-u.¹⁰⁸⁰

SDDS je zbog navedenog slučaja zatražio očitovanje vladinog povjerenika Jeremića u Gospiću (ujedno i voditelja glavnog ureda SDDS-a za Gospić) koji je 2. studenoga 1916. odgovorio na to, ali još i na neka druga pitanja. Smatrao je da upravne oblasti općenito, a u Gospiću osobito, vazda paze na političku pouzdanost osoba, kojima se legitimacije izdaju, pa je držao da je izvještaj ispostave vojne obavještajne službe u Gospiću mogao nastati samo tako što je pitanje političke pouzdanosti prosudila na svoj način, „jednostrano i nepotpuno“.

Jeremić je smatrao da su samo upravne oblasti kojima bi stajala na raspolaganju sva sredstva, mogle prosuditi nečiju pouzdanost, a nipošto ne oni koji su se oslanjali samo na pojedinačne, često potpuno nepouzdate i hotimice iskrivljene podatke, kako je to slučaj kod doglasnih časnika. Povjerenik je napomenuo da je mnogo ljudi iz te županije na početku i „tečajem“ rata uvršteno među politički sumnjive osobe, dapače bilo i internirano, a da zato nije postojao kakav osobiti povod. Oni su kasnije i oslobođeni jer im se neki konkretni grijeh nije mogao staviti na teret. Velika većina tih osoba bila je politički potpuno korektna i nisu se mogli smatrati politički

¹⁰⁷⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5715, 556/18 (uloženo u 4542/16).

¹⁰⁸⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5714, 4575/16 (uloženo u 4297/16), br. 522.

sumnjivima, pa stoga nije bilo razloga, da im se uskrati potrebno putovanje izvan područja županije, samo zato što su bili proglašeni sumnjivima ili internirani bez osobitog povoda, početkom rata „uslijed časovitih prilika“. Jeremić je držao nadalje da se nije moglo uskratiti potrebno putovanje i takovim osobama, koje nisu bile ni sumnjive ni internirane, ali su bile označene kao članovi *Srpskog sokola*, sve dok protiv njih ne bi postojali drugi razlozi, koji bi opravdali uskratu putnih legitimacija. Predbacio je da se prijeporni izvještaj odnosio isključivo na takove osobe i izdane legitimacije, za koje je ispostava vojne obavještajne službe tražila načina zaustaviti izdavanje putnih legitimacija, a to je po mišljenju Jeremića bilo nedopustivo. U tom bi slučaju naime sav privatni i trgovački život pravoslavnog žiteljstva bio bez potrebe „podvezan, na njegovu veliku štetu, što bi izazvalo opravdano nezadovoljstvo, a to nije u interesu prilika koje proživljujemo“. Spomenuta ispostava vojne obavještajne službe prema Jeremiću mogla je tako izvijestiti samo zato što je pouzdanost nečiju na svoj način prosuđivala, a jer je takav postupak bio nepouzdan, držao je da se ne bi smjelo vojnim vlastima povjeriti ni prosuđivanje pouzdanosti, pa prema tome ni dozvoliti im izdavanje legitimacija ili pak njihovo izdavanje učiniti ovisnim o vojnoj prosudbi. Suprotan postupak, odnosno povjeravanje izdavanja legitimacija samo vojnim oblastima značilo bi nezasluzeno i ničim opravdano nepovjerenje prema civilnim upravnim oblastima, što bi „njihovom ugledu mnogo škodilo“. Glede prenošenja tuđih pisama od strane privatnih osoba, što se moguće i događalo, povjerenik je držao „da je to zapriječiti nemoguće“. Konačno, Jeremić se osvrnuo i na napadno isticanje nacionalne i vjerske strane činovništva kod kotarske oblasti u Gospiću. Naveo je da je po premještanju ranijeg, za novog kotarskog predstojnika u kolovozu 1916. došao Nikola Bogdanović, a da je prije njega predstojnik bio Ladislav Dill, rimokatolik, dok je ostalo osoblje ostalo u jednakom razmjeru. Ta opaska je po Jeremiću bila nuzgredna, no on ju je namjerno istaknuo jer bi se samo na temelju primjedbe vojnog obavještajnog časnika mogao izvući zaključak da su prije tog premještanja sva mjesta u kotarskom predstojništvu bila popunjena Hrvatima, koji bi svakom zgodom čuvali vojne interese, iz čega bi slijedilo da tadašnji činovnici to nisu činili.

Međutim, kako je nacionalni sastav podređenog činovništva ostao jednak, povjerenik je molio da se takvim primjedbama stane na put, kao i da se buduće primjedbe odbiju od činovništva kotarske oblasti u Gospiću te da ih se uzme u zaštitu, jer ono po njegovom mišljenju nije zaslužilo takve napade. Jeremić je nadalje naveo kako su gledano za isto vremensko razdoblje nekim osobama izdavane legitimacije, poput Milanu Trkulji, Kostu Jelaču, Gavri Vojvodiću, Zorki i Sofiji Orlić, Tomi Ljubojeviću te Geni Iliću – i to za put najčešće u kupke ili na liječenja u Split, Karlsbad, Zagreb, Beč i Rijeku, dok su drugim osobama legitimacije bile uskraćene poput Momčilu Krajnoviću, Katarini Mandić, Dani Artukoviću, Mili Ličini i Dani Suši. Naposljetku, primijetio je

da temeljem banske naredbe od 16. rujna 1915., broj 778 res., upravne oblasti u svezi sa ograničenjem građanskog prometa i uređenja legitimacione obvezanosti u ratnom području, bile ovlaštene izdavati legitimacione isprave posve samostalno te da nisu bile dužne prije toga ishoditi „sporazumak“ sa vojnim oblastima, pa stoga bar od tog datuma prema Jeremiću nije stajao navod vojnih oblasti da postupak upravnih oblasti nije odgovarao propisima, zato što nisu tražile suglasnost vojnih vlasti prije njihova izdavanja.¹⁰⁸¹

„Redarstvena tijela u funkciji defenzivno doglasne službe, zapravo ne rade izvode u smislu utvrđenja činjenica o moguće počinjenim prekršajima ili kaznenim djelima, premda ih tako nazivaju, već svojevrsne predizvide koji se imaju držati strogo tajnima, te će samo kod slučajeva koje izgledaju dokazanima nadležnim civilnim ili vojnim oblastima (državnim ili vojnim odvjetništvima) biti podastrijeta izvješća koji upućuje na potrebu podnošenja kaznene prijave odnosno podizanja optužnice protiv neke osobe, kada se nastavlja redovito postupanje redarstvenih i kaznenih tijela. Inače izvješća ostaju strogo tajnima samo za potrebe SDDS-a i njegovih glavnih ureda. Jer je SDDS prema odredbi o svom ustrojenu dužan posvetiti predmetu nužnu pažnju, pa i onda ako postoje samo i najmanje indicije za takav prekršaj, što ne znači da će stvar završiti osudom, pa čak niti kaznenim progonom neke osobe.“ Tako je naveo PRS Zemun SDDS-u 11. siječnja 1917 u predmetu Borislav Jovanović i Božo Malivuk, s obzirom na protest zapovjednika VI. Domobranskog okružja Zagreb, o okolnosti da mu nije bilo podneseno izvješće. Domobransko zapovjedništvo uložilo je protest iz razloga što nepodnošenjem izvješća nisu poduzeli daljnji progon vojnih časnika, zbog njihove moguće umiješanosti u raspačavanje pilula ili drugih farmaceutskih pripravaka te cjepiva koji su mogli utjecati na zdravstveno stanje, a time i rezultat novačenja vojnih obveznika u Srijemu. Do prosvjeda vojnih vlasti došlo je nakon što im se, u defenzivno doglasnoj stvari na zamolbu PRS-a Zemun (u prosincu 1916.) obratilo Redarstveno povjereništvo Zagreb – oboje u svojstvima glavnih ureda SDDS-a, raspitujući se za osumnjičene. Vojne vlasti nisu bile obavještene o detaljima, mogućim dokazima ili svjedocima, jer SDDS nije bio zaključio da bi još ikoga trebalo okriviti, pa niti osumnjičenike, odnosno stvar s gledišta defenzivno doglasne službe nije bila sazrela do te točke. Maravić je odgovorio Domobranskom okružju da „za sada nema namjere podnositi izvješće vojnim vlastima, radi mogućeg daljnjeg kaznenog ili stegovnog progona, pa niti ih potkrijepiti s dokazima ili imenima osoba koje bi teretile osumnjičene jer je još riječ o povjerljivoj stvari Središnje defenzivno doglasne službe, no da je o istome izvješten Obavještajni odjel Vojnog zapovjedništva Zagreb“.¹⁰⁸²

¹⁰⁸¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5714, 4609/16 (uloženo u 4297/16), br. 709.

¹⁰⁸² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5716, 204/17 (uloženo u 4855/16), br. 11.

Vojno zapovjedništvo Zagreb obavijestilo je SDDS 22. prosinca 1916. o zahtjevu EB-a¹⁰⁸³ neka obrate pozornost na sumnjive elemente, poznate anarhiste i sl., kao moguće putnike za Budimpeštu na krunidbenu svečanost prijestolonasljednika Karla 30. prosinca 1916. SDDS je na isto upozorio svoje glavne urede, upravno-redarstvene oblasti te Oružničko zapovjedništvo u banskoj Hrvatskoj.¹⁰⁸⁴

Pored navedenog SDDS je u 1916. prikupljao i analizirao podatke o pojavnim oblicima izbjegavanja cenzure, krađama putnih isprava, saznanjima austro-ugarskih građana o situaciji u drugim državama po njihovom povratu iz inozemstva, o krijumčarenju roba, namirnica i ljudi preko granice (i unutar monarhijske i vanjske) osobito preko vodenih puteva. Kao manje poznatu okolnost navodimo da je njemački car Vilim II. bio početkom 1916. dva puta u kratkotrajnoj posjeti banskoj Hrvatskoj, ali se nije sreo sa predstavnicima državne vlasti. Posjetio je svoje vojnike u okupiranoj Srbiji te se 17. siječnja 1916. na putu iz Novog Sada za Niš kratko zaustavio u Zemunu. Dva dana kasnije, 19. siječnja 1916. pri povratku iz Srbije car je doputovao iz Beograda automobilom u Zemun i izvršio svečanu smotru jedne brigade 44. njemačke pričuvne divizije postrojene u njegovu čast. Po svršenoj smotri otputovao je dalje automobilom za Staru Pazovu na vježbu druge njemačke brigade. Poslijepodne je car stigao u Inđiju gdje se cijela 43. njemačka pričuvna divizija postrojila u njegovu čast. Nakon kraćeg smotre i pozdrava, Vilim je otputovao dvorskim vlakom iz Inđije za Novi Sad. Osiguranje puta pružilo je oružništvo iz Petrovaradina, sremskih Karlovaca, Nove Pazove, Beške, Inđije, Stare i Nove Pazove, Batajnice i Zemuna, kao i vojna služba osiguravanja vlakova. Oružničko zapovjedništvo izvijestilo je Vojno zapovjedništvo u Zagrebu i SDDS 20. siječnja 1916. da je cijeli carev put sa sigurnosne točke gledišta u banskoj Hrvatskoj prošao uredno.¹⁰⁸⁵

4.8. Odrazi unutarnjopolitičke na sigurnosnu situaciju i obratno u trećoj ratnoj godini

Pored opisanog u ovoj tezi za navedeno razdoblje, osobito u poglavljima koja govore o velikosrpskoj propagandi, uhodarstvu, Jugoslavenima u emigraciji te *Jugoslavenskom odboru*, vezano za aktivnosti Sabora koje su u svezi ili bi mogle biti sa sigurnosnom situacijom možemo istaći kako slijedi.

¹⁰⁸³ Ovdje se pojavio pod germaniziranim nazivom *Evidenzbüro*, inače svuda drugdje kao *Evidenzbureau*.

¹⁰⁸⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5716, 5194/16, br. 6133.

¹⁰⁸⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5704, 386/16, br. 11.

Sabor je 1916. nastavio s radom i dr. Josip Pazman, ispred Stranke prava, 11. veljače, u raspravi o jugoslavenskom pitanju (u Monarhiji) iznio je stajalište stranke i postavio dilemu: ili će se ono riješiti na temelju hrvatske državne misli, ili na temelju srpske nacionalne misli. Po Pazmanu samo je na razvalinama velikosrpskih osnova bilo moguće uskrsnuti hrvatsku, habsburškoj dinastiji gravitirajuću kraljevinu, kao što bi jedino na razvalinama hrvatstva bilo moguće uskrsnuće velikosrpske, Rusiji i istoku gravitirajuće srpske države, samo što ni u jednom ni u drugom slučaju ne bi moglo biti uopće govora o kakvoj velikoj mađarskoj nacionalnoj državi, od Karpata do Jadrana. Mađari su u svojoj kratkovidnosti decenijama u Bosni, a i Hrvatskoj propagirali srpstvo, a ugnjetavali hrvatstvo, te na taj način pospješivali rješavanje tog pitanja ne na korist Monarhije, nego Rusije. Posljedica takve politike – po njegovom mišljenju – bila je ta da je Monarhija dovedena na rub propasti, upletena u rat na život i smrt, u rat u kojem se samo čudu božjem imalo zahvaliti da je tako povoljno po Monarhiju tekao. Taj rat morao je krvlju isprati pogreške mađarske protuhrvatske politike. „Hrvatski se narod bori sa heroizmom za monarkiju samo zato jer drži, da je uvidjela onu naopaku politiku dosadanju, i da će je taj rat naučiti i dovesti do uvjerenja, da je njezin jug tim jače i sigurnije zaštićen, čim je jači i zadovoljniji“ – istaknuo je Pazman.¹⁰⁸⁶

Wilder (HSK) se na sjednici 14. lipnja 1916. premda je načelno bio protiv strogog disciplinskog kažnjavanja zastupnika ipak protivio ukidanju kazne Franku i drugovima, zato što je pravaški list *Hrvatska* nešto ranije pisao o potrebi zavođenja vojne uprave u Hrvatskoj. Pored toga Wilder je smatrao da su frankovci sa svojim istupima uvrijedili legalnu saborsku većinu, dovodeći u pitanje njenu lojalnost dinastiji, pa je smatrao da je riječ o optužbi koja je padala na čitav hrvatski narod.¹⁰⁸⁷

Krizman navodi da je po mišljenju dr. Prebega (SP) inicijator politike koju je provodila Koalicija u ideološkom smislu bio Masaryk, a praktično Supilo. Nadalje, Medakovića, a prema pisanju srpske propagande literature, držao je zastupnikom srpske ideje, Wildera donatorom *Narodne obrane*, a Dušana Popovića članom počasnog odbora akademskog društva *Zora* iz Beča zajedno sa srbijanskim generalom Božom Jankovićem, predsjednikom *Narodne odbrane*, Ljubom Jovanovićem-Patkom, srbijanskim ministrom prosvjete, Nikolom Pašićem, vojvodom Radomirom

¹⁰⁸⁶ SZ, III, 444-450.

¹⁰⁸⁷ SZ, III, 943-944. Tvrdnja Wildera bila je zaista smjela, s obzirom na ograničeno biračko pravo u Hrvatskoj 1914. g. A pored ostalog ne možemo ne primijetiti da je ta Monarhiji „lojalna“ saborska većina bez dvoumljenja izglasala 1918. raskid svih državno pravnih sveza s Austro-Ugarskom. Pored toga početkom rata vlasti u banskoj Hrvatskoj raspolagale su dokazima o povezanosti pojedinih istaknutih članova HSK i srpske *Narodne odbrane*, koja je za Monarhiju imala protudržavne ciljeve, no sam ban Skerlec i ugarski ministar predsjednik Tisza zaštitili su ih od progona kako bi se „HSK sačuvalo za buduću politiku“. Time je civilna izvršna vlast u Hrvatskoj, tijekom rata sa Srbijom, štitila velikosrpske elemente u Hrvatskoj, kako bi osigurala opstanak velikomađarske državne ideje, budući je HSK službeno podržavao dualizam.

Putnikom, Stojanom Protićem i drugima. Politika koju je HSK provodio stoga nije mogla po Prebegovom mišljenju biti korisna za hrvatski narod, a ako narodu ne bi koristila, ne bi koristili ni Monarhiji ni dinastiji, budući su ti interesi uvijek bili u skladu i identični. Na takve riječi je predsjedavatelj dr. Prebegu oduzeo riječ.¹⁰⁸⁸

Primjetno je da je Svetozar Pribićević nestao iz Sabora. Po Krizmanu, a prema Šafariću, negdje još u svibnju ili lipnju 1915. Pribićević se prijavio kao dobrovoljac u austro-ugarsku vojsku. Zaprimljen je u 25. domobransku pješачku pukovnicu (dalje u tekstu: p.p.). O tome je zapovjedništvo 25. domobranske p.p. brzojavno obavijestilo Ministarstvo domobranstva u Budimpešti i ministar Hazai dogovorno s Tiszom, odredio je da se Pribićevića odmah prekomandira u Budimpeštu u centralno krevetno vojno skladište.¹⁰⁸⁹ Ovdje podsjećamo da se Svetozar Pribićević javio u vojsku još krajem ljeta ili početkom jeseni 1914. godine, o čemu smo naprijed opširnije pisali.

Prema pisanju Adama Pribićevića, njegov brat Valerijan iako saborski zastupnik s imunitetom proveo je tri godine u zatvoru (zapravo prvo internaciji, a potom istražnom pritvoru). Svetozar je dotle uživao dva imuniteta – zastupnika hrvatskog Sabora, ali i zastupnika zajedničkog Hrvatsko-ugarskog sabora. Još od uhićenja Svetozara Miletića u 19. stoljeću nije se dogodio slučaj da bi bio povrijeđen imunitet člana peštanskog sabora, pa je Svetozar Pribićević zahvaljujući toj okolnosti kao i interesima vrhova ugarske politike, unatoč sumnji vojnih vlasti na njegovu lojalnost, izbjegavao uhićenje, kao i ranije u veleizdajničkom procesu, kada premda je bio prvoosumnjičen, protiv njega upravo zbog imuniteta nije bila podignuta optužnica. Adam Pribićević naveo je da je njegov brat Svetozar bio 4 mjeseca u vojničkom pritvoru (zatvoru), a potom da je bio interniran u Budimpešti do sredine 1917., međutim prešutio je opisano dobrovoljno javljanje u austro-ugarsku vojsku, kao i Svetozarevo putovanje iz Budimpešte u Zagreb i povratak u Budimpeštu u studenom 1914., kad je posjetio brata Valerijana i Srđana Budisavljevića u internaciji. Adam Pribićević dalje je naveo da je Tisza preko grofa Czakya tražio od Svetozara Pribićevića izjavu lojalnosti, no ovaj ju je odbio dati. Unatoč tome, nakon nekog vremena pušten je iz pritvora tijekom 1916. Prema Adamu Pribićeviću, žena i djeca pridružila su se Svetozaru u Pešti 1916. On, Svetozar, tada je namjerno gladovao da bi zbog mršavosti padao na vojnim liječničkim pregledima, što je značilo – da je bio privremeno otpuštan iz vojske radi bolovanja ili je bio oglašavan privremeno nesposobnim.

¹⁰⁸⁸ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 96.

¹⁰⁸⁹ KRIZMAN, n. dj., 100, tu informaciju Krizman je saznao od ing. Bogdana Šafarića 1966.g. Ing. Šafarić bio je kao pričuvni časnik pobočnik zapovjednika 25. domobranske p.p. – ppukovnika Slavka Štancera, tako da je navedenom događaju osobno svjedočio. Po rekonstrukciji događaja prema dokumentaciji SDDS-a smatramo da je Šafarić točno opisao događaj, ali da ga je s obzirom na protek vremena pogrešno datirao.

No i nadalje je ostao stanovati u Budimpešti i to ne u internaciji, kao mjestu koje je po njega bilo sigurnije nego Zagreb. Iako izvan Zagreba, Svetozar se prema Adamu Pribičeviću u Pešti nalazio s prijateljima iz HSK, pa je bio upoznat s razvojem događaja.¹⁰⁹⁰

Srpnja 1916. na gotovo bezazlen način započela je afera koja je uvukla pravaša dr. Sachsa, frankovca i saborskog zastupnika, skupa sa vrhom stranke i njihovu suradnju s vojskom u cijeli lanac događaja sa dalekosežnim posljedicama za unutarnju hrvatsku politiku, a moguće i šire. Afera je bila povezana sa sigurnošću zemlje i njoj dvojbenoj lojalnosti HSK, tada vladine stranke kao i veleizdajničkom ponašanju ne samo HSK već i tadašnje hrvatske te ugarske vlade što je moglo rezultirati s uvođenjem vojne uprave.

Zagrebački državni odvjetnik dr. Viktor Alexander podnio je izvješće banu Skerleczu 27. srpnja 1916. vezano za samu aferu. Dana 25. srpnja 1916. pokrenut je kazneni postupak protiv dr. Vladimira Sachsa, odvjetnika iz Zagreba i saborskog zastupnika frankovaca radi zločinstva smetanja javnog mira. Državnom odvjetništvu u Zagrebu bili su dostavljeni spisi Ministarstva unutarnjih poslova iz Beča i to: dopis Ministarstva od 2. srpnja 1916. br. 15298 kotarskom satništvu Auspitz (danas Hustopeče u češkoj Moravskoj) o veleizdajničkom djelovanju u Zagrebu, a koji se temeljio na izjavi služavke Leopoldine Svobode¹⁰⁹¹ dane 1. lipnja 1916. Općinskom poglavarstvu Gurdau (danas Kurdějov, okrug Břeclav ex Ludenburg, češka Moravska 3 km od Auspitz). Prema izjavi Svoboda je po prilici mjesec dana iza proglašenja rata 1914. bila u službi kod dr. Sachsa, za kojeg je radila nekih jedanaest mjeseci, a opazila je da su se noću u njegovu stanu sastajali razni odvjetnici poput dr. Horvata, dr. Franka, Uroića i drugih, koji su sa pisacem strojem sastavljali

¹⁰⁹⁰ Krizman taj navod donosi prema spisima Adama Pribičevića iz Arhiva Jugoslavije (88, Lični fond i zbirka Pribičević Adama), među kojima se nalazi i rukopis *Hrvatskosrpska koalicija*. Navedeno je opisano u poglavlju tog rukopisa *Junak i domaćin*; o istoj stvari ali na nešto drukčiji način od Adama Pribičevića, a sličnije Šafariću opisuje Dragutin HRVOJ, s time što Tiszino spašavanje Pribičevića stavlja u 1914. (*Hrvatski narod*, Zagreb, broj 1., 5. I 1940.), što je sukladno i službenim spisima SDDS-a.

¹⁰⁹¹ S obzirom na povezanost južnoslavenskih i čeških političkih krugova (i formalnih unutarmonarhijskih te neformalnih i tajnih preko inozemstva) upada u oči da je dr. Sachsa vlastima kao mogućeg sumnjivog prijavila „nevina češka služavka“. Ona je možda zaista bila samo naročito savjesna građanka, lojalna vlastima pa je podnijela prijavu, no baveći se ovom problematikom moramo dopustiti mogućnost da je bila posrijedi i dobro osmišljena akcija na kompromitaciji Stranke prava, za koju nemamo dokaza, no ostajemo bez odgovora na pitanje zašto služavka nije podnijela prijavu zagrebačkom redarstvu ranije? Vjerojatno zato što ono ne bi postupilo po prijavi, kao što ni SDDS nije postupio po anonimnoj prijavi protiv dr. Sachsa godinu ranije (Sachs je 1915. bio anonimno prijavljen da u Petrovaradinu oslobađa ljude od vojne obveze što je Maravić bez ispitivanja odbacio kao besmislicu, HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 568/15). SDDS nije mogao spriječiti podnošenje prijave u drugom dijelu Monarhije kao onda ni nastavak službenog postupanja, što je smatramo netko shvatio i dobro iskoristio, rekli bismo ne slučajno. Naša impresija je da u ovom slučaju, služavka nije bila subjekt već objekt preko kojeg je podnesena prijava. A ako tražimo odgovor na pitanje tko je stajao iza toga moramo gledati tko je imao motiv da nanese štetu frankovcima. Pored toga iznenađuje i ponašanje zagrebačkog državnog odvjetništva i Sudbenog stola koji su vrlo agilno prionuli postupku premda su trebali biti svjesni da su povrijedili formalnu proceduru jer je jurisdikciju nad Sachsom imalo vojno odvjetništvo i vojni sud, ili to ipak ne iznenađuje. Tim više je neobično što pri sumnji da je počinio kazneno djelo veleizdaje redarstvo ipak nije uhitilo dr. Sachsa, niti je to zatražilo državno odvjetništvo, a niti odredio sudac istrage, niti je dr. Sachs bar konfiniran odnosno interniran, što je bio minimum očekivane standardne procedure kod sumnje na veleizdaju.

„kojekakve spise“. Služavka je primijetila da je dr. Sachs često putovao i u Beograd, Ljubljanu, Beč, Budimpeštu, Galiciju, itd. te je nakon puta sastavljao dopise na njemačkom jeziku, njoj nepoznatog sadržaja. Znala je da se dr. Sachs sa putovanja vraćao donoseći i veće svote novca. Prigodom jednog takvog večernjeg sastanka čula je kako je dr. Sachs rekao dr. Horvatu i dr. Franku: „Poslije rata navaliti će Hrvatska na Austro-Ugarsku, jer Hrvatska želi da postane samostalna.“ Pored toga bilo joj je poznato da su dr. Horvat i dr. Frank često putovali noseći sa sobom spise koje su sastavljali kod dr. Sachsa. Drugi dopis bio je Ministarstva unutarnjih poslova iz Beča od 14. srpnja 1916. broj 15298 kojim se naprijed navedeni akt, kao i pismeno Namjesništva iz Brünna (Brno) kojim se upozorilo na veleizdajnički poduhvat u Zagrebu, dostavio na uređivanje s tim da se uspjeh izvida imao priopćiti Ministarstvu.

Treći spis bio je zapisnik od 20. srpnja 1916. sastavljen od Redarstvenog povjereništva Zagreb o provedbi kućne premetačine u stanu dr. Sachsa u Zagrebu, poduzete po redarstvenim vlastima u nazočnosti osumnjičenog dr. Sachsa i svjedoka dr. Alexandra Horvata. Prema tom zapisniku dr. Sachs je izjavio, a nakon što je obaviješten da će se pristupiti premetačini, da se nalazio u aktivnoj vojnoj službi i da je prema legitimaciji Vojnog zapovjedništva u Zagrebu broj 790-res od 25. svibnja 1915. mogao nositi civilno odijelo, pa se kao aktivni vojnik usprotivio provođenju premetačine, odnosno zatražio je da se o njoj obavijesti Vojno zapovjedništvo i da se kao svjedok pozove i bojnik Chmelik (Čmelik). Nakon što su redarstvenici taj zahtjev odbili, izjavio je kako se među njegovim spisima nalaze i takvi koji su se ticali njegovog službenog vojničkog posla te je stoga bio zatražio da se ti spisi bez razgledavanja sprema u kožnatu torbu, zapečate s njegovim pečatom i predaju Vojnom zapovjedništvu. Svi takvi spisi su u tom trenutku zaista spremljeni u torbu, zapečaćeni i od strane redarstva oduzeti dr. Sachsu. Zajedno sa prijavom Redarstvenog povjereništva dostavljena je cjelokupna dokumentacija, uključivo i zapečaćena kožna torba, državnom odvjetništvu u Zagrebu na postupak po §. 65. KZ. Državno odvjetništvo potom je dokumentaciju i torbu 25. srpnja 1915. dostavilo sucu istražitelju zajedno sa prijedlogom da sudac istražitelj provede istragu, jer prema otpisu Ministarstva unutarnjih poslova od 14. srpnja 1916. te prijave oružničke postaje Auspitz od 2. srpnja 1916. proizlazilo je da su dr. Vladimir Sachs i drugi, okrivljeni za poduzimanje veleizdajničkog pothvata u smislu §. 58. odnosno zločina smetanja javnog mira iz §. 65. i 2. zakonskog članka XIV iz 1870., koja je kažnjiva djela po mišljenju zagrebačkog državnog odvjetništva dr. Sachs počinio za vrijeme dok je još bio u građanstvu, budući je tek 15. ožujka 1915. nastupio na djelatnu vojnu službu kod 25. domobranske pješačke pukovnije. Imajući u vidu da su i ostale u prijavi navedene osobe potpadale pod građansku kaznenu sudbenost, nadležan je za sve bio Sudbeni stol u Zagrebu sukladno §. 47., 57., 8. i 11. Nadalje, prilikom

premetačine obavljene po Redarstvenom povjereništvu Zagreb kod dr. Sachsa uzapćeni su različiti spisi, koji su mogli biti i od važnosti za istragu, kao i naročito dokaz krivnje osumnjičenih te predani u pohranu suda. Pošto je dr. Sachs prema zapisniku od 20. srpnja 1916. vezano za obavljanje premetačine izjavio, da ne dozvoljava da se ti uzapćeni spisi pregledaju, državno odvjetništvo predložilo je sudu donošenje zaključka kako se ti spisi uzapćeni po redarstvu, imaju smatrati sudbeno uzapćenim te da se onda otvore i pregledaju na propisani način. S obzirom na naredbu vlade od 30. studenoga 1897. br. 16481 Državno odvjetništvo očekivalo je provedbu postupka s najvećom žurbom budući se radilo osobi koja je bila u vojnoj službi, a potpada je po tvrdnji Državnog odvjetništva pod civilnu kaznenu sudbenost.

Sudbeni stol Zagreb zaista je 26. srpnja 1916. donio zaključak da se uzapćeni papiri imaju smatrati sudbeno uzapćenim te se „imaju otvoriti i preiskati“, pa je za skidanje pečata određeno ročište kod istog suda za 26. srpnja 1916. u 11.30 sati, čemu su mogli biti nazočni državni odvjetnik te dr. Sachs. Glede traženja Vojnog zapovjedništva Zagreb od 14. lipnja 1916. br. 2481 upućenog Odjelu za pravosuđe Zemaljske vlade kojim je zatraženo da se korespondencija i pozivi dr. Sachsu dostavljaju preko dr. Alexandra Horvata i on je pozvan.

Na ročištu je istražni sudac Pavle Slavetić raspečatio torbu, a tome su bili nazočni dr. Zdravko Hirc kao zapisničar, dr. Vladimir Sachs, dr. A. Horvat, državni odvjetnik dr. Viktor Alexander, izaslanici Vojnog zapovjedništva dopukovnik Juraj Radičević i satnik auditor (vojni odvjetnik) dr. Rikard Lobe. Svi nazočni utvrdili su da su voštani otisak pečata i uzica kroz njega provedena neoštećeni, a da sama torba nije zaključana. Vojni izaslanici su u ime generala Josepha Seipkea, zagrebačkog vojnog zapovjednika izjavili protest. Protivili su se otvaranju uzapćene kožne torbe i zatražili da se ta torba bez otvaranja uruči Vojnom zapovjedništvu Zagreb, iz razloga što je dr. Sachs u aktivnoj vojnoj službi još po prilici od početka 1915. pa je po shvaćanju vojske prema § 10. obrambenog zakona III. dio, spadao on pod vojnu nadležnost, nadalje jer je protiv dr. Sachsa bio započet i vojni kazneni postupak¹⁰⁹² te naposljetku po §. 57. kaznenog postupnika za vojne osobe isključivo su bili nadležni vojni sudovi. Zato kad bi se utvrdilo da određena osoba ima potpadati pod nadležnost vojnog suda, započeta istraga po građanskom sudu imala se dokinuti i predati daljnju istragu vojnim vlastima. Tako dani protest unesen je u zapisnik koji su potpisali vojni izaslanici i udaljili se. Dr. Sachs je dalje primijetio, da nije na to ročište bio pozvan od strane vojnih

¹⁰⁹² Vojni kazneni postupak za istu stvar je očito pokrenut da se Sachs spasi od civilnog kaznenog postupka i izvuče iz neprilike, a poslije se po odluci Sudbenog stola pokazalo da je to i formalnopravno bilo u redu, odnosno da nije ni smjelo doći do kaznenog postupka pred civilnim sudom već pred vojnim pod pretpostavkom da je zaista počinio kazneno djelo za koje se teretio i u navedeno vrijeme.

vlasti, a da dr. Horvat nije bio ovlašten u njegovo ime primati pozive,¹⁰⁹³ nadalje da je protiv njega tekao istovremeno i postupak kod vojnog suda te da se spisi koji su se nalazili u zapečaćenoj torbi ticali njegovih vojničkih poslova pa je zamolio da se svi ti spisi neraspečaćeni dostave vojnom zapovjedništvu kao nadležnoj vlasti.

Istražni sudac odbio je tu molbu, pa su se i dr. Sachs¹⁰⁹⁴ i dr. Horvat udaljili iz sudnice. Sudac istražitelj raspečatio je torbu te izvadio i popisao spise iz nje. S obzirom na vojni protest, ipak zabrinut, državni odvjetnik Alexander uvjeravao je bana da je postupak Državnog odvjetnika i sudbenog stola sukladan zakonu i objašnjavao je:

„Iz prijave odnosno iskaza svjedokinje Leopoldine Svobode proizlazi da je mjesec dana iza navještanja rata 1914. stupila u službu dr. Sachsa i da su u to vrijeme održavani noćni sastanci u uredu dr. Sachsa. Iz kaznenog spisa ustanovljeno je da je dr. Sachs tek 15. ožujka 1915. nastupio na djelatnu vojnu službu kod 25. domobranske pješačke pukovnije, što bi značilo da je kažnjivo djelo počinio još dok je bio građanskog staleža, pa je za njega nadležan građanski sud, tim više što drugi supočinitelji potpadaju pod građansku sudbenost. Državnom odvjetništvu je nepoznato da se kod vojnog suda vodi paralelni kazneni postupak protiv Sachsa, a niti on sam to nije iskazao redarstvenom povjereništvu tijekom premetačine.¹⁰⁹⁵ Budući je iskazom na zapisnik dr. Sachs uskratio pregledavanje dijela spisa, isti su bili zapečaćeni i predani Sudbenom stolu na daljnju odluku. Sudbeni stol je odlučio da se spisi raspečate i pregledaju uz nazočnost ovlaštenih osoba. Sam iskaz osumnjičenog, kao ni vojni prigovor nije mogao to uređivanje obustaviti, tim više što Sudbeni stol još nije zaprimio nikakvu izjavu vojnog suda da se u tom predmetu smatra nadležnim. Vezano na primjedbu dr. Sachsa kako dr. Horvat nije ovlašten primati pozive na njega, dr. Alexander upućuje da raspolaže dopisom Vojnog zapovjedništva upućenu Odjelu za pravosuđe Zemaljske vlade kao nadređenu oblast sudovima, od 14. lipnja 1916. br. 2481 kojim je dr. Horvat ovlašten primati poštu adresiranu na dr. Sachsa. Iz tog razloga su pozivi bili upućeni i dr. Sachsu i dr. Horvatu.“ Ovdje moramo pripomenuti kako je bez obzira na dopis Vojnog zapovjedništva činjenica da dr. Horvat nije bio punomoćnik dr. Sachsa, pa bi se za stvari kod kojih se traži osobna dostava poziv trebalo dostaviti ili stranci ili njenom punomoćniku, ako ga ima. No sama stranka je morala opunomoćiti punomoćnika, a ne neko drugi.

¹⁰⁹³ On ga nije opunomoćio već Vojno zapovjedništvo, ali ono je to moglo odrediti isključivo za stvari koje se nisu osobno ticale Sachsa, dok je Sachs sam morao opunomoćiti osobu koja bi ga zastupala na istražnom ročištu.

¹⁰⁹⁴ Sachs nije bio uhićen pa se slobodno kretao.

¹⁰⁹⁵ Nije ni mogao jer je vojni postupak započet kasnije.

Alexander je nastavio: „Pored toga dr. Sachs je tvrdio da su uzapćeni spisi vojničke naravi, no naprotiv utvrđeno je nakon što su otvoreni i pregledani, da nema ni jednog vojničke naravi, već su svi skroz političkog sadržaja te sadržavaju sastavke i podatke o pojedinim političkim i javnim osobama, koji se okrivljuju za veleizdajničke pothvate, pa se čak i zajednička ugarska, dakle Tiszina, kao i Hrvatsko-slavonsko-dalmatinska zemaljska vlada, dakle Skerleczova, izravno optužuju da su pogodovala veleizdajničkim pothvatima i štitile ili nagrađivale veleizdajničke elemente, te da su i predstavnici obih vlada širili i pogodovali Magjarskoj julijanskoj školi,¹⁰⁹⁶ protiv zakona na uštrb hrvatskih elemenata.“ Iz tih sastavaka po mišljenju dr. Alexandera proizlazilo je da je tendencija dr. Sachsa i drugova bila prikazati politički rad obiju vlada kao protivan interesima, naročito cjelokupnosti Austro-Ugarske monarhije, pa da bi bezuvjetno nužno bilo, da se u ovim kraljevinama zamijeni građanska sa vojnom upravom.¹⁰⁹⁷

U kaznenom postupku protiv dr. Vladimira Sachsa i drugova radi zločina smetanja javnog mira nakon svega dolazi do iznenađujućeg preokreta jer se Sudbeni stol u Zagrebu svojim zaključkom od 1. kolovoza 1916. br. 1087 ipak proglašava nenadležnim glede dr. Vladimira Sachsa te sve spise ustupa Vojnom zapovjedništvu u Zagrebu, odnosno vojnom odvjetniku.

Šteta je već bila učinjena i to u političkom smislu ogromna za Stranku prava, ali i za sigurnosnu situaciju u Hrvatskoj, pa time i na jugu Monarhije. Može nas iznenađivati ponašanje Državnog odvjetništva u ovoj stvari, pa i zagrebačkog Sudbenog stola budući su uobičajeno u to vrijeme civilne vlasti pretežno udovoljavale vojnim zahtjevima, međutim u ovom slučaju to nije bilo učinjeno. Odnosno to nije bilo učinjeno taman toliko dugo koliko je civilnim vlastima bilo dovoljno da uspiju povjerljive vojne spise otvoriti i razgledali. No, niti državno odvjetništvo, kao ni Sudbeni stol pa ni samo redarstvo se nisu usudili uhititi Sachsa, pa čak niti predložiti njegovo uhićenje, odnosno o tome ne nalazimo pisanog traga, a uhićenje je isto tako bila standardna procedura u slučaju političkih kaznenih djela, što je značilo da se civilne vlasti ipak nisu usudile

¹⁰⁹⁶ U razvoju škola u Hrvatskoj posebno bijahu važni školski zakoni iz 1874. i 1888., na temelju kojih su osnivane, organizirane i djelovale škole. Isti hrvatski zakoni su uz ugarske legalizirali i poticali osnivanje škola narodnosti, što je često izazivalo političke tenzije budući se iza želje za očuvanjem kulture i jezika narodnosti promicala npr. mađarizacija nemađarskog stanovništva. Tako su se u Hrvatskoj mogle osnivati i organizirati javne škole, seoske i salaške škole (Mađarske julijanske škole u užem smislu pod posebnim povoljnijim uvjetima), tvorničke škole (željezničke), konfesionalne (npr. reformatorske), što je otvorilo prostor djelovanju mađarske Julijanske akcije, pa i sličnih njemačkih, talijanskih te srpskih akcija u Hrvatskoj. Naziv „julijanska“ dolazi od sv. Julijana, zaštitnika obnove kulturne djelatnosti naroda te očuvanja i revitalizacije kulture. Vidi: Ivan BALTA, „Pravnopovijesni hrvatsko-mađarski odnosi od dualizma do propasti monarhije, s posebnim osvrtom po pitanjima obrazovanja“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, Vol. 43., No. 3-4, 2006., 361-375. te ISTI, „Mađarske škole u hrvatsko-slavonskim županijama u sastavu Julijanske akcije krajem XIX. i početkom XX. stoljeća“, *Život i škola*, 1 (2001), 6, 30-45, Stjepan SRŠAN, *Biografije učitelja i profesora osječkih gimnazija i srednjih škola od 1855. do 1945. godine*, Osijek, 2009.

¹⁰⁹⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 568/15, br. 55.

antagonizirati vojne krugove u tolikoj mjeri. Redarstvo se vjerojatno cijeneći položaj dr. Sachsa i okolnosti slučaja nije usudilo na vlastiti poticaj uhititi Sachsa bez odobrenja Maravića, no to odobrenje nije traženo, a niti je sam Maravić upoznat s razvojem događaja dao takvu odredbu. Vezano za političku štetu valja imati na umu da su Državno odvjetništvo, pa i sudovi tada bili pod kontrolom izvršne vlasti odnosno banske vlade budući su potpadali pod njezin Odjel za pravosuđe, pa je na taj način Skerlec i ne samo on, već i Tisza, kao i HSK izvan svake sumnje – u ovom slučaju putem dokumentiranih dokaza saznao detaljno o aktivnostima kako Sachsa, tako i frankovaca te vojnih vlasti po pitanju situacije u Hrvatskoj, a koje su dovodile u nepriliku kako ugarsku politiku prema Hrvatskoj, tako i Hrvatsko-srpsku koaliciju.

Bojnik Chmelik iz zagrebačkog Vojnog zapovjedništva zamolio je Maravića 21. srpnja 1916. da pokuša isposlovati izručenje zapečaćene torbe što je Maravić telefonski i pokušao od upravitelja zagrebačkog redarstvenog povjereništva, ali je taj zahtjev odbijen.¹⁰⁹⁸ Takvo izdvojeno ponašanje Maravića koji je bio visoki činovnik Zemaljske vlade može nas u prvi mah iznenaditi no moramo podsjetiti da Maravić, premda u tom trenutku upravitelj vladinog odsjeka IV-B za pogranična redarstvena satništva i samim time dio banske vlade, za svoj rad po pitanju političkih delikata, koji su u širem smislu potpadali pod djelokrug SDDS-a, nije odgovarao banu već EB-u što je značilo da je funkcionalno bar djelom bio neovisan od bana.

Nakon što se vojni zapovjednik 24. srpnja 1916. pisano interesirao kod bana o cijelom slučaju, Skerlec se 26. srpnja 1916. obratio generalu Seipki i ukratko ga obavjestio o slučaju Sachs i oduzetoj torbi, u smislu citiranog Alexanderovog izvješća, s tim što je napomenuo da će „ukoliko se u torbi nađu spisi diskretne naravi s njima biti postupano s najvećom pažnjom i povjerljivo dok njihov povrat ovisi o procesu koji se vodi s tim u svezi“¹⁰⁹⁹). Nije poznato da se javno s njima Skerlec služio, no koliko je s njima bilo postupano diskretno i povjerljivo svjedočio je istup kasnijeg bana Mihalovicha u Saboru dvije godine kasnije kad je 15. svibnja 1918. javno prozvao frankovce zbog suradnje s vojnim vlastima, denuncijacija veleizdajničkog ponašanja ostalih političara, osobito iz HSK te poradi toga zazivanja vojne uprave, crpeći saznanja o tome očito iz zapečaćene torbe dr. Sachsa prema Mihalovichevima riječima: „imam ovdje dokumenat sa izvornim potpisima u kojem traže...“, a ne pozivajući se primjerice na javno pisanje frankovačkih novina.

¹⁰⁹⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 568/15, br. 365.

¹⁰⁹⁹ U nj. izvorniku: „*dass unter diesen Schriften vielleicht solche sehr diskreter Natur sich befinden, glaubte man diese Schriften aus höheren Staatsinteresen einerausnahmweisen, ganz besonders diskreten und vertraulichen Behandlung unterziehen zu solten, welchen Rücksichten auch die hierseits beantragte Vorgangsweise zu entsprechen bestimmt war.*“, HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5693, 568/15, br. 800.

Time su u trenucima nacionalne koncentracije i sve veće demokratizacije u banskoj Hrvatskoj, frankovci u očima građanstva ocrnjeni od strane bana i vladine HSK kao oni koji žele vojnu upravu, a prozvale su ih osobe sumnjive zbog veleizdajničkog ponašanja ili s njima povezane.

Dana 7. rujna 1916. jedan događaj prošao je gotovo nezapaženo, premda je imao dalekosežne posljedice. Austro-Ugarsku su prilike natjerale na korištenje njemačke vojne pomoći i u ljudstvu, kako ranije na srbijanskom tako i na ruskom bojištu, koje se u austro-ugarskom sektoru usljed Brusilovljeve ofenzive raspalo tijekom ljeta 1916. S obzirom na ispremješanost njemačkih i austro-ugarskih postrojba, njemački zahtjev bio je zajedničko vojno vodstvo, s čime se Franjo Josip I. složio, pri čemu bi u strateškim pitanjima posljednju riječ imao njemački car. General Conrad je na to nevoljko pristao, ali više imajući pred očima svojevrsno poniženje koje bi zbog toga trpjeli časnici njegove vojske ovjenčani starom slavom, a manje zbog umanjenja dijela državnog suvereniteta koji se stvarno dogodio.¹¹⁰⁰ Stvar je konsolidirala situaciju na bojištu, no neugodne posljedice manifestirale su se 1918. kada je Austro-Ugarska bila onemogućena u pokušaju pravodobnih separatnih pregovora s Italijom, dok je situacija na jugozapadnom bojištu još za nju bila povoljna, jer je čekala pristanak svoje saveznice. Stvar je presjekao Karlo I. (IV.) obavijestivši Njemačku preko Andrassyja 25. listopada 1918. da više ne može ratovati i da se odlučio na separatne pregovore s Italijom, međutim talijanski napad na Piavi je već bio započeo.

Valja spomenuti da je na drugom dijelu Monarhije bivši zajednički ministar financija Biliński kao predstavnik austrijskog državnog vrha s Poljskim klubom (zastupnicima u Carevinskom vijeću) u Krakovu 3. i 4. listopada 1916. postigao dogovor.¹¹⁰¹ Potom su carevi, njemački Vilim i austrijski Franjo Josip, dana 5. studenoga 1916. izdali proglas o uspostavi samostalne poljske države, sastavljene od teritorija do tada pod ruskom vlašću,¹¹⁰² bez onih pod njemačkom (Poznanj) i austrijskom (Galicija) dominacijom. K tomu je Galiciji obećan viši stupanj autonomije, s izgledom posebnih odnosa te njenog priključenja Poljskoj po završetku rata.¹¹⁰³ Time je Franjo Josip htio smiriti nacionalnu situaciju u Monarhiji i pridobiti Poljake na svoju stranu, ali je time potaknuo okupljanje i drugih Slavena na nacionalnoj osnovi poput Čeha te stvaranja njihova

¹¹⁰⁰ RAUCHENSTEINER, *The First World War*, 545-554.

¹¹⁰¹ RONGE, *Kriegs*, 248.

¹¹⁰² Teritorij oslobođen od Rusa bio je pod kontrolom njemačke (cca 62.000 km²) odnosno austrougarske vojske (cca 40.000 km²). Jedno vrijeme je austrougarski vojni guverner bio hrvatski general Anton Lipošćak. Detaljnije vidi „Generalgouvernement Warschau“ i „Militärgeneralgouvernement Lublin“ *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, Portal Carl von Ossietzky Universität Oldenburg, pristup ostvaren 21. siječnja 2019., <https://ome-lexikon.uni-oldenburg.de/regionen/militaergeneralgouvernement-lublin/> i [...](https://ome-lexikon.uni-oldenburg.de/regionen/militaergeneralgouvernement-lublin/) [generalgouvernement-warschau/](https://ome-lexikon.uni-oldenburg.de/regionen/militaergeneralgouvernement-lublin/).

¹¹⁰³ KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 348.

kluba u okviru Carevinskog vijeća, a kasnije i južnoslavenskih političara prvo kroz Hrvatsko-slovenski klub.

Kraj godine u Monarhiji obilježile su i dvije smrti. Prva je bilo neočekivana. Austrijski socijalist Friedrich Adler, sin predsjednika Socijaldemokratske stranke Viktora, ubio je 21. listopada 1916. u jednom bečkom hotelu austrijskog ministra predsjednika Karla Stürgkha, obrazlažući svoj postupak Stürgkhovim nesazivanjem parlamenta. Druga nije bila iznenađujuća s obzirom na poznu životnu dob osobe. Dana 21. studenoga 1916. umro je Franjo Josip I.

Zbog smrti vladara Sabor se 14. prosinca 1916. sastao da bi komemorirao smrt Franje Josipa i uzeo na znanje dolazak na prijestolje Karla I. (IV.). Sve tri državnopravne stranke zajedno (SSP, Stranka prava i Hrvatska pučka seljačka stranka, dalje: HPSS) 18. prosinca 1916. uložile su prešni prijedlog kojim su zatražile umjesto banove obavijesti o promjeni vladara, reskript vladara Saboru. Taj prijedlog Dragutina Hrvoja¹¹⁰⁴ i drugova nije bio prihvaćen, pa su podnijeli drugi prešni prijedlog Stjepana Radića i drugova, koji je zapravo predstavljao zahtjev za revizijom nagodbe u cijelosti, sa zahtjevom za adresom vladara i otpočinjanjem pregovora kraljevinskih odbora o izmjeni nagodbe.¹¹⁰⁵

Dana 21. prosinca 1916. održana je rasprava o indemnitetu za razdoblje 1. siječnja - 30. lipnja 1917. Ujedno je pročitana banova obavijest o kraljevoj krunidbi u Budimpešti. Tri državnopravne stranke zatražile su da se otkloni sudjelovanje predstavnika Sabora na krunidbi, zbog cjelokupno neprihvatljivog ponašanja Ugarske prema Hrvatskoj od 1868. do 1916. g. Prijedlog za bojkotom krunidbe nije bio prihvaćen i određeno je izaslanstvo od osam članova. U svojoj kritici takve odluke Radić je povikao: „Hoćemo komesara carskog, a ne mađarskog!“, nadalje osporio je argumentaciju zastupnika HSK-a Kürchnera i Wildera o potrebi odlaska u Budimpeštu na krunidbu, bez da se novome kralju daje do znanja da Hrvatska nije zadovoljna sa svojim položajem, i ustvrdio da se preko Hrvata – s obzirom na njihov historijski, državnopravni,

¹¹⁰⁴ Dragutin Hrvoj, hrvatski političar (1875-1941), odvjetnik i pravaš, suradnik različitih novina, 1911. na listi Stranke prava ušao u hrvatski Sabor, sudionik sastanka narodnih zastupnika pravaša iz svih državnih i zemaljskih sabora Austro-Ugarske u Zagrebu 1912., 1913. izabran ponovo u Sabor kao kandidat HSK, u kvoti milinovaca. Nakon početka rata antantofilski djelovao, 28. studenoga 1916. (dakle nakon smrti Franje Josipa) sudjelovao s grupom hrvatskih i slovenskih političara i katoličkih intelektualaca na sastanku kod Svetozara Rittiga, župnika zagrebačkog sv. Marka na kojem je zaključeno da će podupirati ideju rušenja Austro-Ugarske i stvaranja samostalne države južnih Slavena, 1918. sudjeluje u donošenju Zagrebačke deklaracije te podržava suradnju s Česima. Netrpeljiv prema frankovcima, u listopadu 1918. ipak smatra da su popuštanja Narodnog vijeća (NV) prema Kraljevini Srbiji prevelika i neuspješno se zalaže za uključivanje frankovaca u NV, smatrajući da to sa svojih 12 saborskih zastupnika zaslužuju. Razočaran s milinovcima, priključuje se Hrvatskoj pučkoj seljačkoj stranci te biva 1920. izabran u Konstituantu. Počinje suradnju s Hrvatskom strankom prava, no 1929. nakon uvođenja diktature i zabrane stranaka povlači se iz političkog života i posvećuje odvjetništvu u Klanjcu. Vidi: Stjepan MATKOVIĆ, *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti*, Zagreb, 2011.

¹¹⁰⁵ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 102-103.

geografski i etnografski položaj u Monarhiji, ne može prijeći na dnevni red (s bilo kojim drugim pitanjem kao prećim) ako Monarhija neće da Europa prijeđe preko nje i nastavio je govori proročanski: „Znadem, što su oni govorili (o političkim prvacima Antante). Ja znadem, da nisu promijenili preko noći svoje mnijenje. Ja znadem, da oni protiv monarkije nemaju ništa, ako ona bude ono, što ima da bude po prirodnom pravu. Ali cijela će ententa sav svoj bijes i snagu uperiti protiv monarkije, ako ona bude činila i radila tako, kao da je druga Njemačka.¹¹⁰⁶ Njemačka će izdržati napore entente, ali habsburška monarkija, koja bi se iznevjerila svome pozivu historijskome, propala bi, a i pravo bi bilo da propadne.“ U to Radić ipak ne vjeruje jer bi to bio historijski absurd jer *natura*, a tako i *historia non facit saltus*,¹¹⁰⁷ pri čemu je priznao da je za pobjedu Središnjih sila, kao slavenski centralist.¹¹⁰⁸

Zavjerenicom koju je car i kralj Karlo I. (IV.) potpisao u Budimpešti 30. prosinca 1916. prigodom krunidbe za hrvatsko-ugarskog kralja, a čiji je tekst pripremio hrvatski podban Vinko Krišković,¹¹⁰⁹ Karlo je izgleda svjesno izazvao ustavnu krizu jer je u zavjerenici Dalmacija bila navedena kao zemlja krune svetog Stjepana, premda se nalazila u Cislajtaniji. Činjenica je da Karlo

¹¹⁰⁶ Moramo se prisjetiti da Antanta odnosno njezin glavni saveznik sve do proljeća 1918. nije razmišljalo o prestanku postojanja Austro-Ugarske. No nakon pojačanja veza Austro-Ugarske s Njemačkom - sklapanja novog Sporazuma (i carinske unije) Njemačke s Austrijom te nerješavanja slavenskog pitanja u Monarhiji (ne samo južnoslavenskog - hrvatskog, nego i češkog te djelomice poljskog), prvo je američki državni tajnik Lansing prestao računati s Austro-Ugarskom kao subjektom međunarodnog prava, da bi takav stav javno definitivno zauzeo i Wilson u listopadu 1918. nakon Burianove mirovne ponude, kad je Wilson dopustio narodima Monarhije da odluče što žele, čime je Austro-Ugarska postala objektom rasпада. Još ranije u ljeto 1918. zapadne sile priznale su Češkoj i Poljskoj status zaračene savezničke sile u ratu. Vidi detaljnije SUPPAN, *Oblikovanje nacije*, 366-370. Clemenceau, koji je bio najskloniji Austro-Ugarskoj (pa i iz određenih privatnih razloga – oženjen Austrijankom privatno je više puta prije rata posjećivao tazbinu u Austriji) te Velika Britanija pretežno prestaju u jesen 1918. podržavati ideju o opstanku reformirane Austro-Ugarske, moguće i u manjem teritorijalnom obimu. Ovdje je zanimljivo primijetiti da su obadvije stvari koje su dovele u pitanje opstanak Monarhije, imale veze s Mađarima – prvo, nerješavanje južnoslavenskog pitanja kočila je Budimpešta sve do kraja rata i drugo - jačanje utjecaja Njemačke u Austro-Ugarskoj, pri čemu je Njemačka još od prije rata imala naročito snažne veze s Tiszom. U slučaju jednog spora upravo oko reforme monarhije i rješavanja južnoslavenskog pitanja Ugarska je čak 1918. zaprijetila s prekidom isporuke hrane gladnoj Austriji!

¹¹⁰⁷ Lat.: priroda i povijest ne prave skokove.

¹¹⁰⁸ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 106.

¹¹⁰⁹ Hrvatski pravnik (1861-1952), starčevićanac, po završetku studija zaposlio se kao činovnik u Senju, doktorirao pravo u Zagrebu, zbog velike stručnosti zaposlio ga je ZV, 1900. počeo akademsku karijeru na zagrebačkom Pravnom fakultetu kao profesor Upravnog prava. Postao 1913. saborski zastupnik na listi Hrvatske ujedinjene samostalne stranke (dio HSK), 1915-16 tijekom putovanja u Švicarsku pokušavao utjecati na *Jugoslavenski odbor* u prohrvatskom smjeru, osoba od povjerenja Karla I. (IV.) s kojim se do kraja rata mimo bana i hrvatsko-ugarske vlade sretao jedanput mjesečno na privatnoj audijenciji, zalagao se za reformu Monarhije, 1917. postao hrvatski podban i odjelni predstojnik za unutarnje poslove ZV, upozorio na nepravilnosti novog grba Austro-Ugarske što je uvaženo, radio na osnutku Medicinskog fakulteta i u ZV ustrojio novi odjel za narodno gospodarstvo, radio na zbrinjavanju gladne djece iz Dalmacije i Hercegovine u Slavoniji, raspadom Austro-Ugarske, povlači se iz politike i vraća na profesorsko mjesto. Umirovio se 1926. i posvetio prevodenju Shakespeareovih djela (njih 24) radi čega je primljen u britanski *Royal Shakespearean Society*. Dolaskom Drugog svjetskog rata zastupnik Hrvatskog državnog sabora, redoviti član HAZU od 1941., anglofilski, demokratski i liberalno raspoložen odselio se u Švicarsku gdje ostaje do smrti. Autor književno-političkih i polemičkih eseja: *Pisma Juniusova*, Zagreb, 1917., *Anglia docet*, Zagreb, 1922., *U svijetu paradoksa*, Zagreb, 1937., *Na izmaku ove naše demokracije*, Zagreb, 1940., *Posljednji eseji*, Madrid, 1955, (posthumno). Glavna djela: *Uprava i sudstvo*, Zagreb, 1900, *Upravna nauka i hrvatsko-ugarsko upravno pravo (I-III)*, Zagreb, 1912, *Hrvatsko pravo kućnih zadruge*, Zagreb, 1925.

nakon toga nikada nije bio formalno okrunjen za austrijskog cara, sve do svoga pada, iz razloga njegove želje da se okruni kad nastupi mir, kao i zbog okolnosti spominjanja Dalmacije (zemlje u sastavu Carevinskog vijeća) u ugarskoj zavjerenici (zbog čega nije mogao izreći prisegu austrijskom ustavu), ali je zavjerenicom bio odškrinuo vrata mogućoj reformi Monarhije u okviru tada još subdualističkog rješenja – ujedinjenjem hrvatskih zemalja pod krunom svetog Stjepana. Takva reforma bi i ustavno pravno bila u redu i Tisza je u želji da se vladar okruni čim prije i prisegne da će čuvati integritete zemalja krune sv. Stjepana pristao na Kriškovićevu intervenciju u tekstu. To je pravno gledajući suzilo druga moguća reformska rješenja (trijalističko, pa i federalno), ako ih se željelo postići evolutivnim putem, što je Tiszi zapravo odgovaralo, čak ako to i nije namjerno planirao. Nismo sigurni da je takvu ogradu reformi htio Krišković hotimično podići ili je reformu zamišljao kroz politiku sitnih koraka.

Sam prijestolonasljednik Karlo s druge strane želio je odgoditi krunidbu i za hrvatsko-ugarskog kralja (pa čak i do završetka rata) ne želeći priseći na vjernost integritetu zemalja krune sv. Stjepana, kako si upravo ne bi vezao ruke glede mogućeg preustroja Monarhije. Do krunidbe je ipak došlo nakon Tiszine prijetnje da će uskratiti dostavu hrane Beču.¹¹¹⁰

Nakon sastanka hrvatskih i slovenskih poslanika u Carevinskom vijeću iz Istre, Dalmacije i slovenskih zemalja u Grazu 28. studenoga 1916. Janez Krek sastao se u Zagrebu 4. i 5. prosinca 1916. sa Milom Starčevićem te Akačićem, Pavelićem (zubarom), Peršićem, Hrvojem, Rittigom, Laginjom, Spinčićem, Rojcom i Šurminom. Na sastanku su zaključili da se i u Hrvatskom saboru kao i u Carevinskom vijeću zatraži ujedinjenje Slovenaca s Hrvatima kao sastavni čimbenik neminovnog mijenjanja ustroja Monarhije.¹¹¹¹

Nakon što je *Jugoslavenski odbor* u Londonu 18. prosinca 1916. dao izjavu povodom Karlovog stupanja na prijestolje, kojom se odrekao habsburške dinastije, političari u domovini još nisu željeli ili bili spremni za takav čin, pogotovu ne javno, koji je uključivao i izlazak „našega naroda“ iz Monarhije, kao i okretanje prema Srbiji.

¹¹¹⁰ TAYLOR, *Habsburška monarhija*, 214.

¹¹¹¹ KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 348, prema Janko PLETERSKI, *Prvo opredeljenje Slovenaca za Jugoslaviju*, Beograd, 1976., 120-122.

5. 1917. – ČETVRTA RATNA GODINA

5.1. Uvod

Zahvaljujući vjetrovima demokratizacije koju je u Monarhiju unio novi vladar – Karlo I. (IV.) počela su demokratska gibanja, pa je tako Južnoslavenski klub u Carevinskom vijeću donio Svibanjsku deklaraciju kojom je zatražio ujedinjenje svih monarhijskih južnih Slavena pod kućom Habsburg. Tisza i Skerlec podnijeli su ostavke. Međutim, demokratizacija je u većem stupnju, primjerice u slobodi sastajanja i udruživanja, postignuta u Cislajtaciji, nego u Translajtaciji i banskoj Hrvatskoj, nevisno o tome što parlamenti u zadnje dvije nisu bili suspendirani tijekom rata, niti je bila zavedena vojna uprava. Vladar ujedno amnestira osobe optužene za političke delikte, internirane domaće građane vlasti u velikoj mjeri oslobađaju, a djelomično se ublažava i cenzura tiska.

Preko Švicarske odvijale su se brojne aktivnosti obavještajnih službi kako Središnjih sila tako i Antante. Zahvaljujući rumunjskom vojnom porazu otkriveni su brojni dokazi uhodarstva protiv Monarhije i Njemačke vođeni bilo od strane same Rumunjske, bilo od obavještajnih službi drugih država, koje su djelovale preko njenog teritorija.

Njemačka je uvela neograničeni podmornički rat koji je imao svoje odjeke i u banskoj Hrvatskoj, a njime je, pored drugih razloga, isprovociran i ulazak SAD-a u rat. Nakon veljačke ruske revolucije dinastija Romanov pala je s vlasti, što je oslabilo međunarodni položaj Srbije, koja je zato razmatrala i opciju separatnog mira s Austro-Ugarskom te organizirala solunski proces¹¹¹² radi uklanjanja atentatora na Ferdinanda kao nepoželjnih svjedoka, pod izlikom pripremanja navodnog atentata na princa Aleksandra Karađorđevića, a listopadskom revolucijom Rusija je izašla iz rata.

U Austro-Ugarskoj javili su se bjegovima iz vojnih postrojbi u sve većem obimu što je poznato kao pojava Zelenog kadra,¹¹¹³ a u pučanstvu su sve više rasle težnje za što skorijim završetkom rata,

¹¹¹² Vidi: DEDIJER, *Sarajevo 1914*, PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura*, MACKENZIE, *Apis*, Radosav GAĆINOVIĆ, „Solunski proces – politički obračun sa srpskim patriotskim pokretom“, *NBP – Žurnal za kriminalistiku i pravo*, 2, Beograd, 2016, 123-138., Milan Ž. ŽIVANOVIĆ, *Pukovnik Apis: solunski proces hiljadu devetsto sedamnaeste: prilog za proučavanje političke istorije Srbije od 1903 do 1918*, Beograd, 1955.

¹¹¹³ Zeleni kadar – pokret vojnih bjegunaca koji su potkraj Prvog svjetskog rata napuštali austrougarske postrojbe i skrivali se po šumama, po čemu su dobili i naziv. Zna se upotrebljavati i naziv Zeleni kader što potječe od nj. riječi *der Kader*: stalni sastav vojne postrojbe. Pokret je zahvatio naročito južnoslavenske krajeve, ali i češke zemlje, a njegovi pripadnici time su iskazivali svoj otpor ratu i Austro-Ugarskoj. Krajem 1917., a osobito 1918. poprima masovnije razmjere kada se vojnim bjeguncima priključuju i povratnici iz ruskog zarobljeništva koji su sa sobom donijeli i ideje socijalističke revolucije, katkad planirano od strane sovjeta. U pravilu naoružani, pljačkaju vojne i željezničke objekte, skladišta namirnica i vlastelinstva, trgovine i privatne kuće, a povremeno čine i ubojstva. U banskoj Hrvatskoj bile su najžešće pogođeni požeška, bjelovarska, srijemska i križevačka županija. Zbog toga Narodno vijeće traži ulazak

osobito zbog nestašica hrane. U banskoj Hrvatskoj građani su bili zainteresirani za vijesti s talijanskog bojišta¹¹¹⁴ gdje su željeli uspjehe svojoj austrijskoj vojsci, dok ih druga bojišta zapravo više nisu zanimala. Talijanska vojska pretrpjela je težak poraz u bitci za Kobarid (tal. Caporetto) i od rasula spasila ju je intervencija saveznika. Primijećen je nastanak neraspoloženja stanovnika Cislajtanije prema Ugarskoj zbog blokade izvoza hrane, tako da dok je Austrija trpjela oskudicu, u Ugarskoj je hrane bilo razmjerno dovoljno, a s druge strane se u Translajtaniji razvijalo neraspoloženje prema austrijskim Nijemcima zbog, po mišljenju mađarskog pučanstva, njihove bahatosti.

Srđan Budisavljević i Valerijan Pribičević istupili su iz HSK, moguće i u dogovoru sa S. Pribičevićem koji se vratio u saborske klupe, nakon duljeg izbivanja u Budimpešti, a starčevićanci su se sve više odvajali od državopravne oporbe.¹¹¹⁵ Novi ban Mihalovich¹¹¹⁶ i HSK nastojali su pod svaku cijenu održati ustavni rad u banskoj Hrvatskoj, pa makar cijela država bila mađarizirana.

Opala je opasnost srbijanskog uhodarstva, ali se na okupiranom teritoriju Kraljevine Srbije otkrivalo sve više dokumenata koji su upućivali na dokaze i/ili indicije o postojanju takvog uhodarstva prema banskoj Hrvatskoj i Austro-Ugarskoj još od prije rata, pri čemu je značajnu ulogu igrao srbijanski Generalni konzulat u Budimpešti i njegove veze s HSK-om. Uočene su i veze

srbijanske vojske i antantinih snaga na područje Države SHS, nakon čega pokret jenjava, a 1919. gubi mu se svaki trag. Zbog naravi pokreta bilo bi iznenađujuće da se antantine ili srbijanska obavještajna služba nisu pokušala ubaciti u redove Zelenog kadra.

¹¹¹⁴ Vidi: Vijoleta HERMAN KAURIĆ i Nikola TOMINAC, „Hrvatske postrojbe u borbama na Soči (Jugozapadno bojište)“, *Fontes*, 21, 2015, 17-49, Slavko PAVIČIĆ, *Hrvatska vojna i ratna poviest i prvi svjetski rat*, Split, 2009., ISTI, *Jugozapadno (talijansko) ratište u Prvom svjetskom ratu*, Zagreb, 1944, Lovro GALIĆ, Branko MARUŠIĆ, *Tolminsko mostišće*, 2 sveska, Tolmin, 2005, Lovro GALIĆ, Darja PIRIH, *Od Krna do Rombona 1915-17, Kobarid*, 2007, Alois HARL, Lovor GALIĆ, Irena PAVLOVIĆ, Alenka KLEMENC, Ortof HARL, *Priprave Kranjske dežele in obalne pokrajine spomladi 1915 v pričakanju italijanske invazije (iz vojnega dnevnika c. in k. polkovnika Aloisa Pl. Harla)*, Kobarid, 2013., Nikola TOMINAC, „79. pukovnija zajedničke vojske u Prvome svjetskom ratu“, u zborniku *1918. u hrvatskoj povijesti*, ur. Ž. Holjevac, Zagreb, 2012., 283-322, ISTI, „Ličani u Velikom ratu – Jedanaesta sočanska bitka, 17. kolovoza – 12. rujna 1917.“, *Senjski zbornik*, 39, 1, Senj, 2012, 213-250., RONGE, *Kriegs*, zbornik radova *Feldmaršal Svetozar barun Borojević od Bojne (1856.-1920.)*, ur. Marino Manin, Zagreb, 2012., Danijel TATIĆ, *Prvi svjetski rat – talijansko bojište*, Zagreb, 2017., John MACDONALD, Željko CIMPRIC, *Kampanja, Caporetto i Soča*, Varaždin, 2018.

¹¹¹⁵ O političkoj mutaciji milinovaca (SSP) vidi: Mislav GABELICA, „Starčevićeva hrvatska stranka prava (Stranka prava) i izbori za zagrebačko gradsko zastupstvo od 1904. do 1917. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 48, 2016, 3, 727-761, ISTI: „Ideološke razlike između milinovačkih i frankovačkih pravaša uoči Prvog svjetskog rata (1908-1914.)“, *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, zbornik, ur. Marijan Jelaska i Zlatko Matijević, Zagreb, 2013., 283-303., Vaso BOGDANOV, *Starčević i Stranka prava prema Srbima i prema jedinstvu južnoslavenskih naroda*, Zagreb, 1951, Zlatko MATIJEVIĆ, *Između sna i jave. Rasprave o hrvatskoj političkoj povijesti 20. stoljeća*, Zagreb, 2016.

¹¹¹⁶ Antun Mihalovich, hrvatski političar (1868-1949), starounionistički raspoložen, nakon studija prava u Beču i Grazu radio kao činovnik u Osijeku i Virovitici, kotarski upravitelj Donjeg Miholjca, od 1904-1907 veliki župan Virovitičke županije, odstupio zbog Željezničke pragmatike, 1913 kao kandidat HSK izabran za zastupnika hrvatskog Sabora i velikašku kuću Ugarsko-hrvatskog sabora. Postao hrvatski ban u lipnju 1917., a na tom mjestu ostao i nakon osnivanja Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca podnio ostavku u siječnju 1919. Vidi: HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, 15-50.

određenog broja osoba osumnjičenih za srbijansko uhodarstvo s češkom političkom emigracijom, kao i postojanje veza između pripadnika Monarhije koji su živjeli u inozemstvu i prema njoj djelovali neprijateljski sa pripadnicima Monarhije koje su njoj živjeli, unatoč poduzetim mjerama cenzure pisama i tiskovina.

5.2. Djelatnost vezana za suzbijanje srbijanskog uhodarstva i praćenje aktivnosti srbijanske Vlade

Glede aktivnosti srbijanskog uhodarstva, prema obavijesti Vojnog zapovjedništva Zagreb od 13. ožujka 1917. bilo je vidljivo da se sam Pašić znao aktivno uključiti u vođenje poslova srbijanske vojne obavještajne službe.¹¹¹⁷ Prema pronađenim dokumentima u Beogradu, srbijanski ratni ministar je 28. veljače 1913. zatražio istragu od ministra vanjskih poslova o tome kako je došlo do objave povjerljivih dojava o pokretima austrougarskih postrojbi u beogradskom listu *Politika* 24. veljače 1913. Po provedenoj istrazi unutar vojnih krugova zaključeno je da informacije nije potjecala od njih, ali da je s jednim primjerkom izvješća raspolagalo i Ministarstvo vanjskih poslova. Daljnja istraga je prekinuta nakon što je osobno Pašić 1. ožujka 1913. uputio depešu ministru vanjskih poslova u kojoj je kratko kazao da je po njegovom (Pašićevom) nalogu *Politika* objavila podatke o pokretima austrougarskih trupa.

Već smo se ranije osvrnuli na Pašićeve dokumente, postojao je dio nesumnjivo autentičan koji je nađen u ladicama njegovog pisaćeg stola te dio pronađen naknadno na tavanu njegove kuće. Za dokumente nađene na tavanu postojala je dvojba o autentičnosti što je utvrdio Urbanyi pa se takvog stava držala i hrvatska Vlada, a s time se složio i Ronge, dok je Maravić bio uvjeren u autentičnost sve dokumentacije. Problem je bio što zbog sumnje u vjerodostojnost dokumentacije, ni njen nespornan dio institucije nisu iskoristile u mjeri u kojoj bi to pomoglo sigurnosti Monarhije.

Glede prijepornog dijela dokumentacije među Pašićevim spisima na tavanu njegove kuće nađena je i lista konfidenata iz banske Hrvatske koja je dijelom bila oštećena jer je kod rednog broja 70. stranica otrgnuta, tako da se iskaz vodio kao da je riječ o sedamdesetak imena, premda ih je vjerojatno bilo više.¹¹¹⁸

¹¹¹⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5718, 917/17, br. 3753.

¹¹¹⁸ Prema prijepisu liste (original ili folija s fotografijama originala trebala bi se nalaziti u Beču ili Beogradu, pisana rukom na ćirilici) navedene su sljedeće osobe: Dragomir Radošević, Branko Veselinović, Uroš Borić, Svetolik Zmejanović, Obrad Cucunja, Milan Konjević, Jovan Jovanović, Nikola Ralić (moguće i Panić), Njegovan Kovačević, Luka Kovačević, Kosta Stojanović, Aca Krstić (vjerojatnije Kristić), Antonije Apostolović, Stevan Janošević, Kosta Stojanović, Jovan Petković, Pavle Milutinović, Dušan Popović, Jovan Živanović, Jovan Gomirac, Lazar Popović, Dimitrije Rajković, Branko Paunović, Milivoj Babić, Aca Dragutinović, Ljubomir Bugarski (ili Bužarski), dr. Živko

Maravić je 1. travnja 1917. zatražio od nadležnih redarstvenih vlasti, a prema poznatim mjestima prebivališta navedenih osoba utvrđenje jesu li bili pristaše srpskih radikala ili samostalaca odnosno kojeg su političkog kursa. Pri tome PRS-u Mitrovica, kotarskim oblastima Ruma, Zemun, Šid, gradskom poglavarstvu Zemun i redarstvenom povjerenstvu Srijemski Karlovci nije uputio cijeli popis već izvratke. Za njih je utvrđeno da je politički riječ o 25 pristaša samostalaca, 14 radikala, 7 (jugoslavenskih) nacionalista, 7 pokretaša (HSK), 4 se nije politički isticalo, a podaci se nisu mogli utvrditi za osobe označene brojevima ili praznim mjestima.

Za nekoliko osoba utvrđeno je da su umrle bez naznake kada – je li od trenutka nastanka originala tog popisa ili možda ranije - J. Petković, M. Babić, K. Stojanović, O. Cucunja, B. Veselinović, S. Popović, S. Tubić, B. Stojanović. Postojala je dvojba oko točnosti imena ili zamjene identiteta L. Kovačevića koji je trebao biti grko-istočni svećenik u Hrtkovcima, međutim tamo je postojao rimokatolički učitelj istog imena dok K. Stojanović iz Hrtkovaca nije bio trgovac, već maloljetna osoba, a nije bilo moguće riječ ni o njegovom ocu, jer mu se otac zvao Giga, a ne Kosta. Za D. Jovanovića naznačeno je da je bio justificiran od austro-ugarske vojske.¹¹¹⁹

Alexander je 13. kolovoza 1917. u ime Državnog odvjetništva u Zagrebu predložio Hondlu da vojne vlasti Zemaljskoj vladi u Zagrebu, ustupe spise koji su se odnosili na izvještaje o pripadnicima banske Hrvatske koji su se bavili uhodarstvom, izvještaje vojnih bjegunaca iz Monarhije o kretanju austro-ugarske vojske, molbe ratnih zarobljenika u Srbiji za primitak u srbijansko državljanstvo ili za stupanje u srbijansku vojsku te one izvještaje koji su bili nužni Zemaljskoj vladi odnosno SDDS-u za evidentiranje ili eruiranje odnosnih osoba. Između ostalog to je bila dokumentacija koja se odnosila na Bikickog, Mudroka, Moju Hrvaćanina i drugih, što je bilo i učinjeno.¹¹²⁰

MGG Beograd 3. svibnja 1917. obavjestio je SDDS da su i dalje postojali kontakti između podanika Monarhije u zemlji i njenih neprijatelja - južnoslavenskih emigranata u inozemstvu, kao i u zauzetim područjima Srbije. Upozorio je na naročito opasnu osobu - profesora Milu Pavlovića koji je i prije rata vodio obavještajne protumonarhijske aktivnosti. Postojale su veze između njega

Bertić, Svetislav Popović, Jovan Radivojević, nekoliko osoba naznačeno je samo pod brojevima 189, 200 i 381 s naznakom „oficiri“, dr. Lazar Popović, Gliša Lazić, Vladimir Maksimović, Petar Ninković, Stevan Popović, Milivoj Milošević, Stevan Paić (možda Gaić), Sava Tubić, Žarko Miladinović, nekoliko osoba pod brojevima 404, 405, 406, 407 i 408, Branko Knuzina, Žarko Cetina, Dobroslav Jovanović, Branko Mrvoš, red. br. 53, 54 i 55 su prazni, Milan Marjanović, Dušan Mitrinović, Većeslav Wilder, Gjuro Šurmin, Joca baron Rajačić, Srdjan Budisavljević, Ivan Lorković, Aleksandar Omčikus, Gjuro Gašparac, Mihajlo Merčep, Hinko Hinković, Ferdo Šišić, Gjoka Stojanović, Bogdan Stojanović, Grga Aranicki, a papir je poderan kod red. br. 71 gdje se još vidi: „Dušan Pop...“

¹¹¹⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5719, 1215/17.

¹¹²⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5719, 2850/17 (uloženo u 1215/17), br. 46.

i osuđenog novinara Kašikovića¹¹²¹ kao i čeških političara Klofača, Kramača i nekih drugih. Pronađeni su i tragovi veze Pavlovića sa austrougarskim časnikom u Zemunu koji mu je prosljeđivao informacije za Švicarsku. Smatralo se da je upravo Pavlović šef srbijanske obavještajne službe u Švicarskoj sa sjedištem u Ženevi, Rue Muzy 1 te da je djelovao u dogovoru sa Živojinom Dačićem iz Pariza. Dačić je bio povezan sa srbijanskim vojnim atašedom Dušanom Stefanovićem u Francuskoj. MGG je kao izvor informacija naveo saznanja vicekonzula satnika Gottharda Schulhofa. Bilo je poznato i da su se u ženevskom novinskom uredu u Rue Saussaure 6/III, voditelja Bože Markovića okupljali prebjezi, članovi *Jugoslavenskog odbora*, koji su radili za Trumbića i Hinkovića, a saznalo se da je Supilo u svojim stavovima unutar Odbora ostao osamljen. Počeo je taj ured nazivati „Aneksijskim konzulatom“ i „središtem najžešćeg šovinizma“, a ujedno i prototalijanski istupati, što je izazvalo zabrinutost kako srbijanske vlade, tako i njihovog konzula.¹¹²²

Tijekom 1917. austro-ugarske službe pratile su i aktivnosti srbijanske Vlade. Tako je austrougarski vicekonzul u Lausanni Schulhof izvjestio vojnog izaslanika u Bernu 21. travnja 1917. o novim saznanjima djelovanja južnih Slavena. Za Pašića se doznalo da je poduzeo sve sredstva za konsolidaciju vlade. Dao je uhititi generala Damjana Popovića iz političkih razloga, pa ga potom umirovio. Povjerenik srbijanske vlade u Ženevi za financijska pitanja Milan Georgiević bio je oslobođen odgovornosti za prijevaru, nakon što je u Nici pružio potporu Pašiću. Saznalo se da je Janko Spasojević koji je doputovao u Ženevu iz Pariza javio srbijanskoj vladi o velikoj skeptičnosti francuske vlade po ruskom pitanju (ostanku Rusije u ratu) te da ne očekuje ikakvu pomoć Talijana na francuskom bojištu. Aca Popović (blizak Mili Pavloviću) vratio se iz Rusije i držao je mogućim atentat na Miljukova¹¹²³ koji se zalagao za ostanak Rusije u ratu. Prema općem raspoloženju u Rusiji građani su očekivali završetak rata tijekom ljeta 1917., a vojska bi voljela da se imenuje novi

¹¹²¹ EB-u je u okviru istrage protiv Klofača bilo poznato da je od Srbije više puta odlikovan češki novinar Franz Hovorka surađivao sa srbijanskim poslanikom Jovanovićem, prof. Pavlovićem i ruskim poslanikom u Beogradom Hartwigom do izbijanja rata. Preko zamjenika direktora praške *Živnostenske Banke* Rudolfom Pilatom povezala su se dva časnika iz praške 28. IR od kojih je dobivao vojne podatke. Pojedini članovi uprave te banke sabotirali su ubiranje ratnog zajma i provodili štetne transakcije usmjerene na to da pokušaju sakriti dio bančinih novčanih sredstava, čak i kupnjom ruskih obveznica preko posrednika nakon što je izbio rat, kako bi se u slučaju pobjede Antante Češka lakše konstituirala kao neovisna država. Blagajnik šećerane u Čupriji Karl Nowotny bio je povezan s tom bankom. Urednik sarajevskih novina *Bosanska vila* Nikola Kašiković bio je povezan s Klofačem, a Kašikovićevo sin i supruga slali su obavještajne poruke ispisane sitnim rukopisom ispod zalijepljenih poštanskih maraka Pavloviću u Beograd. Pavlović i Klofač vodili su korespondenciju pod pseudonimima. Otkriveno je da je za vrijeme Aneksijske krize Kašiković britanskom konzulu u Sarajevu slao fotografije povjerljivih austro-ugarskih dokumenata zbog čega je bio i suđen. Istraga se zbog Klofačevog djelovanja vodila paralelno u Češkoj, Srbiji i BiH, ali je 1917. zbog carske amnestije veliki proces onemogućen, RONGE, *Kriegs*, 205. Navode o kupnji ruskih obveznica mirovinskih i osiguravajućih društava potvrđuje RAUCHENSTEINER, *The First World War*, 568.

¹¹²² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5721, 2009/17, br. 12449.

¹¹²³ Ministar vanjskih poslova Privremene vlade Rusije.

car. Aca Popović smatrao je da bi srbijanska vlada unatoč svim pokušajima engleske i francuske diplomacije trebala povesti računa o mogućem izlasku Rusije iz rata, kao i procijeniti sve posljedice takvog čina.¹¹²⁴

Vicekonzul Gotthard Schulhof javio je iz Laussane 30. travnja 1917. o dolasku većeg broja predstavnika raznih srbijanskih ministarstava u Ženevu te da je general Boža Janković, predsjednik *Narodne odbrane* doputovao iz Rima u Ženevu pomoći uspostavi nove organizacije – *Jugoslavenskog odbora za nacionalno jedinstvo* (nj. *Südschlawischen Komités für nationale Einheit*). Konzul je upozorio da nije riječ o *Jugoslavenskom odboru* na čijem je čelu bio Trumbić, već o novoj organizaciji. Nadalje, utvrdio je da su se svi Srbi koji su boravili u Švicarskoj prijavljivali u Ženevi na adresi Rue des Vieux Grenadiers 1-3 kod Manuelka Lazarevića, bivšeg gradonačelnika i redarstvenog šefa. Nova crnogorska tiskovina u Švicarskoj *Ujedinjenje* pisala je o srpsko-crnogorskom jedinstvu, neprijateljski je nastupala prema kralju Nikoli, zastupala pansrpske ciljeve, pa i pripojenje Dalmacije i Hrvatske Velikoj Srbiji. Gjuro Zakr, direktor *Banque Agricole* po nalogu Pašića izvršio je kontrolu financijskog poslovanja srpskog Crvenog križa u Švicarskoj.¹¹²⁵ Informaciju SDDS je dobio preko MGG-a Beograd. Istim putem, SDDS je upoznat 11. lipnja 1917. o daljnjem izvješću vicekonzula Schulhofa iz Lausanne, austro-ugarskom vojnom izaslaniku u Bernu. U svom izvješću pored djelatnosti Jugoslavena te srpsko-crnogorskog odbora u Švicarskoj, Schulhof je javio i o putovanjima teklića srpskog Crvenog krsta svakog petka na relaciji Krf-Solun i obratno. Ujedno je izvjestio o aktivnostima neprijateljske vojske kod Dobrudže (delte Dunava i rumunjske crnomorske obale) koja se sastojala i od austrougarskih prebjega. Toj vojsci ukupnog broja od oko 70.000 ljudi, časnički zbor sačinjavali su Srbi, na čelu sa zapovjednikom Živkovićem.¹¹²⁶

5.3. Velikosrpska propaganda

SDDS uočava tragove upitne odanosti pravoslavnog pučanstva istočnog Srijema, pa je tako Izdvojena oružnička ophodnja u Maradiku (kotar Irig) 19. lipnja 1917. izvjestila Krilno zapovjedništvo Mitrovica o odanosti pravoslavnog naroda toga kraja, ali Srbiji, a ne Austro-Ugarskoj Monarhiji. Tijekom svibnja 1917. ophodnja je tražila po mjestu i okolici vojnog bjegunca Sretu Belanovića koji je pobjegao iz 70. p.p. Potraga je bila bezuspješna pa se ophodnja presvukla

¹¹²⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5721, 1937/17, br. 948.

¹¹²⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5721, 2114/17, br. 1023.

¹¹²⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5722, 2962/17, br. 1315.

u civilnu odjeću i nastavila je tražiti bjegunca, skriveno noseći samo kratko vatreno oružje. Tako preobučeni 19. lipnja 1917. došli su do kolibe seljaka Jovana Sokića na području vinograda Brdeš gdje su zatekli vlasnika sa suprugom Nastom. Oni su držali ophodnju zapravo srbijanskim ratnim zarobljenicima koji bježe kućama. U toj vjeri par se predstavio da su i oni sami Srbi, da će u svakom pogledu njihov bijeg potpomoći te su se općenito zanimali za vijesti goni li srbijanska vojska austrijsku i hoće li ih skoro istjerati iz srbijanskih krajeva. Potom su ophodnji pokazali najkraći i najsigurniji put u Srbiju i to preko Fruške gore. S napomenom da taj kraj naseljava samo srpski narod koji će bjeguncima u svakom pravcu ići na ruku te ih neće niti odati, a dobit će i sve što im treba za život. Tako su i od tog para dobili svaki od trojice oružnika po komad kruha, što je ophodnja bila voljna čak i platiti, no Sokići su to odbili jer će „oni od sebe otkinuti kako bi mogli pomoći srpskim ratnim zarobljenicima“. Ophodnja je dalje išla kroz Maradik te došla do kuće seljaka Jočina Kuzme, koji je kopao kukuruz. I Jočin misleći za oružnike da su srbijanski ratni zarobljenici rekao im je da je i on Srbin, ali da se ne smije inače izdavati za takvog jer ih „Mađari jako gnjave“, ali da ih on neće odati. Isto tako predložio im je da bijeg nastave preko Fruške gore. Ujedno im je savjetovao da se po noći sklone u žito ili šumu jer bi ih mogli primijetiti Mađari, koji će ih prijaviti vlastima. Malo kasnije ophodnja je sreća seljanku Soku Vardaš koja je isto pomislila da su srbijanski ratni zarobljenici u bijegu i savjetovala ih je da se sakriju, a da će im ona nešto donijeti za jelo. Naposljetku je ophodnja zatekla i uhitila vojnog bjegunca Sretu Belanovića i prepratila ga do Petrovaradina vojnim vlastima. O cijelom događaju izvješteno je Oružničko zapovjedništvo u Zagrebu, SDDS i zagrebačko Vojno zapovjedništvo.¹¹²⁷

Po pitanju velikosrpske propagande i *Narodne odbrane*, PRS Mitrovica javio je SDDS-u 1. veljače 1917. za vidovdanski doprinos Većeslava Wildera (donaciju *Narodnoj odbrani*). Prema knjizi *Narodna odbrana* tiskanu u Beogradu u Štampari Davidović 1911., koju su pribavili iz Novog Sada pomoću Pamplenyi Gabora, savjetnika tamošnjeg PRS-a, bio je otisnut prilog *Vidovdanski darak Narodnoj odbrani sakupljen godine 1911. u Srbiji, za granicama i u inostranstvu*. Među darovateljima na str. 109. nalazio se i Većeslav Wilder, urednik *Hrvatskog pokreta* iz Zagreba, s iznosom donacije od 5 dinara. Iz te iste knjige bilo je vidljivo i to tri godine iza završetka Aneksijske krize da je glavna svrha *Narodne odbrane* bila pripravljanje naroda za rat protiv Austro-Ugarske. Na stranci 34. knjige objavljen je članak XIII. *Dva važna zadatka*. U njemu stoji: „Stojeći na stanovištu, da je aneksijom Bosne i Hercegovine podpuno obelodanjena najezda sa severa na naše zemlje, N. O. (*Narodna odbrana*) shvata i našem narodu pokazuje Austriju kao prvog i najvećeg našeg neprijatelja. ... Ako kod nas niče mržnja protiv Austrije, nismo mi, koji je

¹¹²⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5722, 2660/17, br. 211.

sejemo, nego je sejač Austrija sa njenim postupcima protiv nas koji nam nameću borbu protiv nje do istrebljenja.“ PRS Mitrovica napomenula je kako su članovi i donatori *Narodne odbrane* svakako bili upućeni u svrhu i cilj društva, za koje su davali doprinose, pa tako i Wilder, jer „nitko ne daje nešto, ako ne zna za što daje“, pak su time i krivi za zločin veleizdaje.¹¹²⁸ S tom informacijom je SDDS već od ranije raspolagao, no Državno odvjetništvo nije bilo radi toga raspoloženo progoniti Wildera.

Sukladno nalogu bana od 3. travnja 1917. br. 1221 sdds državnom odvjetniku Josipu Urbanyju da kao izaslanik Zemaljske vlade istraži podatke o velikosrpskoj propagandi i vezama podanika banske Hrvatske sa srbijanskim krugovima prema podacima sadržanim u spisima pronađenim kod srbijanskih oblasti i zvaničnika u Srbiji, Urbanyji je podnio djelomično izvješće 15. srpnja 1917. te mu je priložio i prijepise pronađenih isprava koje su mogle biti zanimljive i za istražni, sudski ili policijski izvidni postupak. Državno odvjetništvo u Zagrebu dalo je određene prijedloge radi daljeg postupanja u toj stvari, s čime se nadodvjetnik Hondl suglasio te o tome obavjestio bana Mihalovicha.¹¹²⁹

5.4. Neprijateljska propaganda drugih država

Ministar unutarnjih poslova iz Beča upozorio je 23. siječnja 1917. EB na protudržavnu propagandu u Americi kroz „ekstremno neprijateljsko pisanje“ lista *Jugoslovenska država* u Antofagasti (Čile) prema Monarhiji, kao i o aktivnostima *Jugoslavenskog odbora* u Clevelandu (Ohio, SAD). Informacija je dostavljena i SDDS-u.¹¹³⁰

Feldmaršal Wucherer iz Mostara 18. ožujka 1917. u svezi sa sjevernoameričkom jugoslavenskom propagandom obavjestio je SDDS Zagreb da je prema rezultatima sudskog procesa vođenog u Trebinju utvrđeno postojanje vojnog tabora Three Rivers u Kanadi gdje su obučavani dragovoljci koje je Antanta upućivala u Solun. Do tada je preko tog tabora transportirano najmanje 1.000 – 1.200 ljudi u Solun, a još oko 2.400 ljudi nalazilo se u taboru na osnovnoj vojnoj obuci podijeljeni u čete od po 100 osoba. Transportne troškove snosila je britanska vlada. U aktivnosti prikupljanja dragovoljaca bilo je uključeno nekoliko Crnogoraca i pravoslavnih Hercegovaca.

¹¹²⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5717, 458/17, br. 9.

¹¹²⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5719, 3041/17, br. II03.

¹¹³⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5717, 519/17, br. 1268.

Wuchereru je bilo poznato da su do okupacije Srbije u Sjevernu Ameriku neprekidno dolazili emisari iz Niša i Kragujevca.¹¹³¹

Poslanstvo iz Washingtona izvjestilo je 30. listopada 1916. o južnoslavenskom tisku. U SAD-u su djelovale 4 izrazito protumonarhijske tiskovine sa oko 20.000 pretplatnika. To su bili *Hrvatski sviet*, *Hrvatska zastava*, *Srpski dnevnik* i *Srpski glasnik*. Tri lista izlazila su u New Yorku, a jedan u Chicagu. *Sviet* i *Zastava* bili su namijenjeni hrvatskim Jugoslavenima, dok su preostala dva otvoreno zastupala velikosrpsko stanovište dinastije Karađorđević. *Dnevnik* je bio list iza kojeg je stajao Pupin kao srbijanski konzul i kojeg je on financirao. Nakon što je *Sviet* počeo podupirati Pupin, taj list je tijekom 1916. počeo mijenjati kurs i iskazivati otvorenije prosrpsko stajalište. Don Niko Gršković uplatio je u korist *Svieta* 15.000 dolara. *Zastave* je podupirao ruski konzul, koji je na dnevnoj bazi plaćao objavljivanje ruskih obavijesti i time skrivao subvencioniranje lista. *Glasnik* je podupirao Sinod Ruske pravoslavne crkve, a bavio se tematikom pravoslavne crkve Srba u Americi, s ciljem da ista na teritoriju SAD-a ostane pod ruskom kontrolom. Suradnici ovih listova bili su ponajviše članovi londonskog *Jugoslavenskog odbora*. Za listove je pisalo pet njegovih američkih članova te 30-tak europskih suradnika. Istodobno novinari su surađivali s američkim organizacijama jugoslavenskih emigranata. Nasuprot takvih aktivnosti, poslanstvo je istaknulo pozitivan primjer *Narodnog lista*, koji se tijekom zadnje dvije godine borio protiv jugoslavenske propagande. Preko lista, američki su Hrvati uplatili oko milijun kruna austrijskog ratnog zajma, a nadalje za austrougarski fond ratnih udovica i siročadi još 500.000 kruna.¹¹³²

5.5. Rad u svezi s mogućim obavještajnim aktivnostima drugih država

Pored slučajeva ruskog uhodarstva, o kojima je već ranije opširno pisano, pojavljuju se te godine slučajevi francuskog, rumunjskog, američkog i britanskog uhodarstva, koje je čak bilo povezano i sa socijalističkom propagandom te ćemo se na njih osvrnuti.

Po pitanju francuskog uhodarstva novi načelnik austro-ugarskog Glavnog stožera general Artur Arz obavjestio je SDDS 24. travnja 1917. kako je u taboru francuskih ratnih zarobljenika u Njemačkoj, zaprimljen paket u kojem je nađeno pet cedulja naizgled bezazlenog sadržaja, no njihovim dešifriranjem utvrđeno je da se ratni zarobljenici pozivaju na uništavanje ili paljenje materijalnih dobara neprijatelja, uzrokovanje stočnih zaraza, oštećivanje krumpira radi izazivanja krumpirove gube i sl. Već tijekom 1916. primijećeno je uništavanje sjemena i oštećivanje sadnica

¹¹³¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5719, 1181/17, br. 720.

¹¹³² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5722, 2621/17.

po ratnim zarobljenicima. U ceduljama su bile dane i upute kako npr. izazvati požar na način da se vatra rasplamsa s odmakom od nekoliko sati, kako zaraziti zdravi krumpir s bolesnim i sl. Njemački veliki glavni stožer pozvao je neka se obrati pomnija na sve tabore francuskih ratnih zarobljenika jer nije mogao isključiti mogućnost da su i drugi dobivali istovjetne šifrirane poruke. S obzirom na mnoštvo ratnih zarobljenika uključenih u poljoprivredne ili industrijske radove postojala je opasnost nanošenja velikih šteta gospodarstvu.¹¹³³

Zaposjedanjem većih dijelova Rumunjske, Središnje sile otkrile su djelovanje kako rumunjske obavještajne službe, tako i obavještajnih službi zemalja Antante, prema ciljevima kako u samoj Rumunjskoj tako i u drugim zemljama. AOK je 1. lipnja 1917. SDDS-u dostavio popis osoba umiješanih u uhodarske aktivnosti u Rumunjskoj, s opisom njihovog djelovanja te mjestima njihovog rada, kao i popis osoba koje se nisu bavile uhodarstvom, ali su otvoreno protuaustrijski istupale. Iz popisa je vidljivo da je za obavještajne agente bilo naročito popularno angažirati umjetnike i pjevače kabareta, a često korišteni paravan obavještajaca bio je i trgovački. Od stranih službi u Rumunjskoj aktivne su bile ruska te u manjoj mjeri francuska. Najčešće mjesto susreta obavještajaca i njihovih agenata bio je hotel *Majestic* u Bukureštu. Uz to njemačke i austrougarske službe razotkrile su rad i imena svih časnika Obavještajne službe rumunjske vojske.¹¹³⁴

NA AOK-a ustanovio je 24. kolovoza 1917. da je u sjevernoj Nizozemskoj u mjestu Bergen am See pored Alkmaara osnovan američki doglasni ured, koji je imao zadaću financirati i organizirati raspačavanje proantantinih letaka na području Njemačke i Austro-Ugarske.¹¹³⁵ Nešto ranije, 18. lipnja 1917. NA AOK saznao je da američka ratna mornarica angažira naročito Čehe za potrebe obavještajnih aktivnosti u Europi zbog njihovog dobrog znanja njemačkog jezika.¹¹³⁶

Pukovnik Rychetmoc iz NA AOK obavijestio je SDDS 10. srpnja 1917. kako je britanski vojni ataše pukovnik Ware u Kopenhagenu pokušavao plasirati letke revolucionarnog sadržaja u Njemačku i Austriju s nakanom izazivanja demonstracija 1. kolovoza 1917. Za to je namjeravao iskoristiti austrijskog socijalistu i sindikalca Souchyja (još i Suchy) koji je do tada živio u Švedskoj. Tekst letka pripremio je izvjesni Peter Karoli, južnoslavenski austrougarski vojni bjegunac. Letci su trebali biti ubačeni u Monarhiju u pošiljkama danskih živežnih namirnica. Za Souchyja se znalo da je održavao veze s češkim socijalističkim emigrantima u Švedskoj, kao i sa cimervaldskom grupom.¹¹³⁷ Zlatarić je skrenuo pozornost svim upravno-redarstvenim oblastima na tu najavu. EB

¹¹³³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5720,1656/17, br. 6341.

¹¹³⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5722, 2263/17, br. 7993.

¹¹³⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5722, 3091/17 (uloženo u 2351/17), br. 12854.

¹¹³⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5722, 2517/17, br. 9984.

¹¹³⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5722, 2706/17, br. 11541.

je 6. svibnja 1917. obavijestio SDDS o Antantinoj namjeri organiziranja revolucionarnog pokreta u Monarhiji te u Njemačkoj preko Švicarske, a kao povod iskoristila bi oskudicu hrane.¹¹³⁸

Pukovnik Ronge ispred Obavještajnog odjela AOK-a 30. srpnja 1917. obavijestio je SDDS da je u Njemačkoj i Austro-Ugarskoj zabilježen pojačani interes neprijateljskih obavještajnih službi za podacima o zrakoplovnoj industriji, o novim pronalascima i njihovom uvođenju u proizvodnju. Isto tako primijećeno je da su strane službe ispitivale mogućnost sabotaža sirovina i zrakoplovne opreme. Stoga su državne službe upućene s pojačanim oprezom motriti na takve aktivnosti neprijatelja, na što je Zlatarić skrenuo pozornost svim upravno-redarstvenim oblastima u Hrvatskoj.¹¹³⁹

Nadalje general Arz 31. srpnja 1917. obavijestio je da su sve češće bili zabilježeni slučajevi gubitka putnih dokumenata vojnih osoba. Po provedenim izvidima utvrđena je čak prodaja nekoliko dokumenata. Iz tog razloga skrenuta je pozornost svim vlastima na pojačanu brigu i čuvanje obrazaca putnih isprava, ali je zatražena i stroža stega prema vojnim osobama u slučajevima zlouporabe, zbog bojazni da bi takve dokumente pored vojnih bjegunaca, što je već bilo utvrđeno, mogle koristiti i strane uhode.¹¹⁴⁰

5.6. Jugoslavenski odbor i Jugoslaveni u emigraciji

Ministarstvo unutarnjih poslova iz Beča 21. ožujka 1917. uputilo je Zemaljskoj vladi u Zagrebu proglas *Jugoslavenskog odbora* iz Pariza od 18. prosinca 1916. povodom promjene na austrougarskom prijestolju, kojim je izražena nelojalnost novom vladaru Karlu I. (IV.) i iskazano protivljenje bilo kakvoj reorganizaciji Monarhije u kojoj bi ostao „naš“ narod.¹¹⁴¹

Pored toga ministar unutarnjih poslova javio je da su se i u južnoameričkim državama tamo živući južni Slaveni očitovali u svezi s promjenom na prijestolju. Tako je predsjednik *Jugoslavenske narodne odbrane* Paško Baburica (*Pasquale Baburizza*) uputio brzojav Nikoli Pašiću u kojem je javio da su vezano za budimpeštansku krunidbu protestirali Jugoslaveni iz 22 mjesta Čilea, Argentine, Bolivije, Perua, Paragvaja i Urugvaja zbog dolaska tuđinca za gospodara te da s poštovanjem pozdravljaju kralja Petra koji će ujediniti sve južne Slavene. „Isto tako *Jugoslavenski narodni odbor* imao je čast pozdraviti predstavnike srpske vlade i izraziti svoju solidarnost sa

¹¹³⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5720, 1819/17, br. 7641.

¹¹³⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5722, 2909/17, br. 12698.

¹¹⁴⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5722, 2910/17, br. 12070.

¹¹⁴¹ Tekst proglasa vidi u: ŠIŠIĆ, *Dokumenti*, 82-85.

srpskom braćom“. Na sjednici *Jugoslavenskog odbora* istoga dana njegovim članom postao je bivši srbijanski ministar Stojan Protić.¹¹⁴²

U predmetu izvještaja konzulata iz Basela o slavenskoj bojni (bataljunu) koji se spremao priključiti antantinim vojnim snagama u Solunu iz svibnja 1917. primjećujemo da je kao upravitelj SDDS, ali i odsjeka IVb odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade s danom 29. svibnja 1917. potpisan Stjepan Zlatarić, a ne više Žiga Maravić koji je teško obolio, dok je sam Maravić još 5. svibnja 1917. potpisivao korespondenciju.¹¹⁴³ Pored nesumnjive Maravićeve bolesti, nema naznaka je li promjena na rukovodećem mjestu u SDDS bila makar djelomično povezana i s promjenom na banskoj stolici. Glede slavenske bojne kao izvor podataka naveden je francuski list *Le Temps* koji je javio kako je iz Orangea u Toulon stigla bojna dragovoljaca sastavljena od monarhijskih Slavena, koja je očekivala daljnji prijevoz do Soluna. Postrojba se sastojala od 1.160 vojnika i 26 časnika. Njen zapovjednik bio je Marko Krstić, Srbin, 4 časnika bili su Česi, a ostali časnici austrougarski podanici srpske, hrvatske ili slovenske nacionalnosti. Predsjednik *Jugoslavenskog odbora* dr. Trumbić je zajedno sa članovima *Odbora*, bivšim srbijanskim ministrom Stojanom Protićem te dr. Potočnjakom i dr. Trinajstićem posjetio Orange kako bi pozdravio bojnu. Svečanost je održana ispred tamošnje gradske vijećnice gdje je istaknuta i srpsko-hrvatska zastava.¹¹⁴⁴ Trumbić je održao pozdravni govor sa balkona Vijećnice. U Toulonu su bojnu pozdravili srbijanski časnici na čelu s pukovnik Stevanovićem.

Ratno nadzorno povjerenstvo (KÜK) iz Budimpešte, 2. svibnja 1917. upozorilo je da bi trebalo u što većoj mjeri onemogućiti bilo kakve veze *Jugoslavenskog odbora* s domovinom. Utvrđeno je, kako je *Jugoslavenski odbor* zamolio Antantu neka uzme u obzir obećanje o ponovnoj uspostavi Kraljevine Srbije radi ostvarenja zadaća na koje se ona obvezala. U tom smislu KÜK je smatrao da su postojale indicije koje su ukazivale na postojanje tajnog odbora u Sarajevu sastavljenog od viđenijih Srba, čiji je cilj bio da se poslije rata Bosna i Hercegovina pripoji Srbiji, u slučaju njenog ponovnog uspostavljanja, a da su njegovi članovi Risto H. Damjanović, Risto Samouković i Vaso N. Savić.¹¹⁴⁵

¹¹⁴² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5718, 1121/17 (uloženo u 894/17), br. 4539.

¹¹⁴³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5720, 2058/17 (uloženo u 1696/17).

¹¹⁴⁴ U izvještaju nije pojašnjeno kakvog je bila oblika.

¹¹⁴⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5720, 1808/17, br. 200.

Ministarstvo unutarnjih poslova u Beču saznalo je za pozdravni brzojav koji je dr. Ante Trumbić u ime *Jugoslavenskog odbora* poslao Wilsonu povodom ulaska SAD-u u rat te obavijestilo KÜK u Budimpešti i SDDS.¹¹⁴⁶

O jugoslavenskoj propagandi u Švicarskoj, EB je izvjestio 23. srpnja 1917. Vojno zapovjedništvo u Zagrebu, koje je informaciju prosljedilo SDDS-u. Iz povjerljivih izvora doznalo se da se od proljeća 1917. u Švicarskoj vodila intenzivna propaganda od tamo živućih južnih Slavena koji su željeli uspostaviti veliku južnoslavensku državu pod vodstvom Srbije. Naročito su austrijski Slaveni na sve moguće načine težili odcijepiti se od Austrije. Aktivnosti i propaganda *Jugoslavenskog odbora* bili su zabilježeni u sljedećim švicarskim kantonima: Ženevi, Laussanei, Bernu, Baselu i djelomice Zürichu. Jednom tjedno u ciriškom restoranu *Zum Schlauch* tajno su se sastajali Jugoslaveni. Vođa im je bio sveučilišni profesor Marcović (vjerojatno Marković), urednik ženevskog lista *La Serbia* te dr. Cozzara (Gazzari?) koji je živio u Ženevi. Njima su se povremeno pridruživali i pojedini srbijanski diplomati iz ženevskog poslanstva. U tom tajnom okupljanju nalazili su se sa dvojicom Srba koji su u Zürichu vodili srpsku sekciju ureda *Pour la recherche des prisonniers de guerre*.¹¹⁴⁷ Pri tome nisu birali sredstva za pridobivanje pristaša. Aktivnosti su se odvijale kroz predavanja, letke i tiskovine. Bilježila se i aktivnost studentskog odbora. Svakog od južnoslavenskih studenata u Švicarskoj poticalo se na učlanjenje u odbor. U tom slučaju dobivali bi honorar od jednog švicarskog franka mjesečno, a prilikom samog učlanjenja potporu od 350 franaka za troškove studija i prehrane. Pored toga mogli su na svoj zahtjev dobiti i pomoć u odjeći. Za svu tu nakanu pri jednoj od ženevskih banaka bio je putem američkih donacija osnovan fond u visini od 250.000 franaka. Pored toga postojao je i dodatni fond u koji su uplaćivane donacije za financiranje rada *Jugoslavenskog odbora*. *Odbori – Jugoslavenski* i studentski ujedno su poticali vojne obveznike - južnoslavenske austrougarske podanike na području Švicarske, da se ne odazivaju na vojne pozive. A za one koji se nisu odazivali vojnim pozivima ili su već bili vojni bjegunci osigurali su preko srbijanskog poslanstva izdavanje srbijanskih putnih isprava. Ujedno se takvim osobama čak izdavalo potvrde da ih srbijanska vojska neće zvati u vojnu službu.¹¹⁴⁸

Vojno zapovjedništvo Zagreb izvjestilo je SDDS da je u listu *Nowoje Vvremja* od 31. listopada 1917. izašao članak pod naslovom *Provokatorska politika Austro-Ugarske* Većeslava Wildera. Njime je Wilder optužio austrougarsku politiku kao provokatorsku u odnosima prema Srbima tijekom rata. Wilder je istaknuo da su austro-ugarske vlasti posvećivale naročitu pozornost

¹¹⁴⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5722, 2303/17, br. 6632.

¹¹⁴⁷ U slobodnom prijevodu s fr.: Ured za povrat i razmjenu ratnih zarobljenika.

¹¹⁴⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3813/17, br. 20.072.

vojnim i redarstvenim snagama u slavenskim pokrajinama Monarhije. Opisao je i posebnu vezu zagrebačkog redarstvenog upravitelja Mraovića i vojnog zapovjednika Rhemena koja je vodila uhićenju ranijih vođa srpsko-hrvatske koalicije Valerijana i Svetozar Pribićevića te Srđana (Georgi) Budisavljevića. Wilder je istaknuo da su oni na početku rata uhićeni te im je oduzeta imovina, a da je mnogo srpskih obitelji u Monarhiji bilo internirano. Nadalje naveo je da je po drugom zauzeću Beogradu 24. listopada 1916.¹¹⁴⁹ austrijska vlada poslala mnoštvo redarstvenih agenata u Beograd koji su proveli premetačinu kuće srbijanskog ministra predsjednika Pašića. Po pisanju Wildera ti provokatori su na tavanu Pašićeve kuće našli listu sa 70 vođa srpsko-hrvatske koalicije. Svi oni su po Wilderovim tvrdnjama proglašeni od austrougarskih vlasti izdajicama te su se nalazili u zatvorima.¹¹⁵⁰

Pored *Jugoslavenskog odbora* postojale su u inozemstvu ili se osnivale različite druge organizacije koje su djelovale na istom ili sličnom cilju, pri čemu njihove akcije nisu nužno bile koordinirane ili potpomognute od strane samog Odbora, ali su za jugoslavensku stvar bile dobrodošle. Tako je primjerice *Jugoslavenska sveučilišna omladina* iz Pariza poslala pozdravni brzojav predsjedniku Wilsonu u svezi sa ulaskom SAD u rat, što je prenio francuski list *Journal des Debats* od 19. travnja 1917. O brzojavu je Redarstveno ravnateljstvo Beč obavijestilo SDDS 26. svibnja 1917. Pri tome opažamo da Beč na njemačkom jeziku za zagrebački SDDS koristi izraz *Die Zentralstelle für den defensiven Nachrichtendienst* (a ne kao ranije *Kundschaftsdienst*).¹¹⁵¹

Ugarski ministar predsjednik dostavio je banu Mihalovichu 30. rujna 1917. izvješće Chuma iz Berna o jugoslavenskim aktivnostima, izvorno upućeno ministru vanjskih poslova.¹¹⁵² Izvješće se odnosilo na aktivnosti *Jugoslavenskog narodnog vijeća* i pozdravno pismo tajniku američke vlade za ratne poslove Bakeru, aktivnosti jugoslavenske studentske mladeži u Parizu s njezinim pozdravnim pismom Wilsonu povodom ulaska SAD u rat. Zatim o traženjima doktora Trumbića, Hinkovića i Gregorina u Parizu pri njihovim susretima s američkim veleposlanikom Sharpom, o aktivnostima crnogorskog odbora za ujedinjenje u Ženevi i izdavanju lista *Ujedinjenje*, kao i o pojavi novog ženevskog odbora za potporu srpskim, hrvatskim i slovenskim emigrantima, na čijem

¹¹⁴⁹ Premetačina Pašićeve kuće izvršena je 20. rujna 1916.

¹¹⁵⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3842/17, br. 4186. Zanimljivo je da se dio Wilderovih tvrdnji od 31. listopada 1917. (a on je u inozemstvu) podudara sa tvrdnjama Budisavljevića izrečenim u hrvatskom Saboru 1. kolovoza 1917. (npr. o internaciji brojnih srpskih obitelji u Monarhiji...). To je značilo da su raspolagali s istovjetnim podacima neovisno o udaljenosti te cenzuri tiska i pisama, razmjenjenim ili u tajnoj izravnoj komunikaciji, bilo obilazno preko neutralnog inozemstva.

¹¹⁵¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5722, 2244/17 (uloženo u 2301/17), br. 44758.

¹¹⁵² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5723, 3408/17, br. 4121.

čelu su bili Milan J. Andonović, profesor geodetskog instituta beogradskog univerziteta, dr. Gazzari, dr. Srškić, dr. Griva i Fime.

Zapovjedništvo obalne straže Mostar 1. listopada 1917. obavijestilo je SDDS o aktivnostima Jugoslavena u Americi. Pored ostalog o listu *Jugoslavenska država* kao službenom organu *Jugoslavenskog narodnog vijeća* i njegovom pisanju,¹¹⁵³ kao i o aktivnostima dr. Ljube Leontića, Milostislava Bartulice i Vicka Goica u Antofagasti. Ustanovljena je suradnja češke i južnoslavenske omladine u Buenos Airesu. Potvrđeni su navodi Chuma o djelatnosti južnoslavenske mladeži u Parizu. Saznalo se i da je kongresnik Gallagner iz Chicaga izrazio američkom državnom tajništvu podršku optuženima u banjalučkom veleizdajničkom procesu, zatim da je *Jugoslavenski sokolski savez* u Americi aktivno radio na prikupljanju dragovoljaca za *Jadransku legiju*. Na čelu te organizacije bili su Milan Marjanović, Luka M. Grković, B. Dragišić i S. Mance. U logoru za ratne zarobljenike u talijanskoj Padoli¹¹⁵⁴ gdje je boravilo oko 3.000 austrougarskih vojnika osnovan je projugoslavenski Prosvjetni odbor sa zadaćom opismenjivanja vojnika. Nadalje razrađena je struktura i povezanost jugoslavenskih organizacija u Južnoj i Sjevernoj Americi te dat popis njihovih istaknutih članova koji su djelovali protumonarhijski.¹¹⁵⁵

5.7. Socijalistička propaganda

Kod socijalističke propagande postojalo je više različitih razina moguće ugroze države. U pravilu su socijalističke aktivnosti bile povezane sa stranim čimbenicima, kako u prijateljskim tako i u neutralnim državama, a ponekad i sa neprijateljem. Socijalistička propaganda se pri tome pozivala na razne ciljeve. Premda plemeniti cilj - pozivanje na mir, bio je za vrijeme rata problematičan jer je mogao demoralizirati vojnike za borbu, a k tome je iza toga mogao stajati i neprijatelj. Pozivanje na potrebu uvođenja općeg izbornog prava, slobodu udruživanja, zborovanja i štampe, protu i ukidanje smrtne kazne te samoupravno uređenje općina načelno nije bilo problematično i moglo se očekivati protekom vremena. Sigurnosno opasan bio je izvoz boljševičkih ideja u Monarhiju zbog opasnosti izbijanja socijalističke revolucije. Na to su se u svom ekstremnom obliku nadovezivale i anarhističke ideje, koje su koji puta bile socijalističkih, a koji put liberalnih

¹¹⁵³ Ovdje je vjerojatnije riječ o *Jugoslavenskoj narodnoj odbrani* sa sjedištem u Valparaisu čiji je predsjednik bio P. Baburica, koji je izdavao glasilo *Jugoslavenska država* čiji je urednik bio M. Bartulica.

¹¹⁵⁴ Ovdje je moguće riječ o tip-feleru. Talijanski gradić Padola se 1917. nalazio na samoj granici austrijskog Južnog Tirola i talijanske pokrajine Venecija što bi značilo da je bio u užem ratnom području. Nije vjerojatno da bi Talijani držali 3.000 zarobljenih neprijateljskih vojnika par kilometara od bojišta. Vjerojatnije je riječ o Padovi.

¹¹⁵⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5723, 3418/17, br. 2062.

izvora. Za razliku od dijela austrijskih zemalja¹¹⁵⁶ za samu bansku Hrvatsku stvarna opasnost je bila manja, s obzirom na mali broj radnika pa tako i nerazvijenost socijalističkog pokreta u njoj, no situacija se usložnjavala s porastom Zelenog kadra i listopadskom revolucijom u Rusiji, kad je sovjetska vlada počela financirati subverzivne aktivnosti u inozemstvu. Pored toga postojala je i socijalistička propaganda koja je poticala pučanstvo na pobunu, ali ne radi promjene društveno-ekonomske formacije, već kako bi se vladu prisililo na sklapanje mira.

S druge strane sam Ronge priznaje da je Austro-Ugarska 1917. počela puštati uhićene ruske socijalističke agitatore iz zatvora i ubacivati ih iza ruskih linija, a austro-ugarski obavještajni vojni časnici uspostavljati veze s ruskim vojnicima, pa čak i s vojnim postrojbama te sovjetima vojnika sve u cilju da iskoriste traženje mira samih ruskih vojnika i tako prisile vladu Kerenskog na istupanje iz rata i time olakšaju položaj Austro-Ugarske. U tom smislu valja gledati i na Lenjinov odlazak iz Švicarske za Rusiju preko Njemačke u organizaciji njemačke obavještajne službe.¹¹⁵⁷

Austrougarski poslanik Dionizije Szechényi brzojavio je iz Kopenhagena 19. svibnja 1917. ministru vanjskih poslova Czerninu informaciju koja se pojavila u pariškim medijima o uskraćivanju hrvatskim predstavnicima putnica za socijalističku konferenciju u Stockholmu, i to iz razloga što su navodno neprijateljski raspoloženi prema Ugarskoj, koja se protivila srpsko-hrvatsko-slovenskom savezu. Ujedno je javio da su u Stockholm doputovala tri izaslanika bosanskih i slovenskih socijalista, no da se za njih ne bi moglo smatrati da govore u ime svih „podjarmljenih“ južnoslavenskih socijalista.¹¹⁵⁸ Cenzura je zabilježila poziv Vitomiru Koraću iz Zagreba, za socijalistički kongres u Stockholmu te je IV-B odsjek tu obavijest prosljedio na uredovanje zagrebačkom redarstvu 10. svibnja 1917.¹¹⁵⁹

Monarhijom su se početkom svibnju 1917. počela širiti dva letka bečkih revolucionarnih socijalista kojima su radnici i radnice pozvane na demonstracije za mir, a protiv rata. Ujedno ih se pozivalo na učenje ruskog jezika, učenje na petrogradskim iskustvima, kao i na šetnju po bečkoj ulici Ring u večer 29. svibnja 1917., dan prije početka zasjedanja parlamenta, nakon trogodišnjeg

¹¹⁵⁶ Austrijska Socijaldemokratska stranka u listopadu 1917. na svome sastanku upozorila je na opasnost od gladi u Monarhiji, izrazila simpatije za Adlera, atentatora na kancelara Stürgkha, pozdravila rusku veljačku revoluciju i tražila daljnje smjernice za svoj rad od Internacionale. Istodobno smanjuje se primjena vojnog kaznenog prava, iznimnih mjera i prijekih sudova, kojima je u osvojenim područjima, a i općenito, vlada suzbijala nelojalno pisanje tiska poput *Arbeiter Zeitung*a i *Abenda*, RONGE, *Kriegs*, 239.

¹¹⁵⁷ RONGE. n. dj., 266, 270-272.

¹¹⁵⁸ HR-HDA-79, UOZV-IV.B, 5407, 3530/17.

¹¹⁵⁹ HR-HDA-79, UOZV-IV.B, 5406, 3049/17.

prekida rada.¹¹⁶⁰ Ugarsko ministarstvo obrane zamolilo je Zemaljsku vladu da spriječi širenje takvih i sličnih pokreta.

Predstavnici Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije 5. lipnja 1917. podnijeli su Saboru peticiju kojom su zatražili opće izborno pravo, slobodu udruživanja, zborovanja i štampe, donošenje Zakona o iznimnim mjerama, porotu i ukidanje smrtne kazne te samoupravno uređenje općina.¹¹⁶¹

Predstavka je završila s riječima: „Podižući ove zahtjeve u ime socijalno-demokratskog radništva uvjereni smo, da uvjerenje o potrebi i nuždi ostvarenja njihovog dijeli s nama skoro čitav sabor i narod. Ne nalazimo zato nužnim i potrebnim, da svaki pojedini zahtjev posebno obrazložimo i njihovu potrebu potanko dokazujemo. Hvatamo samo onu zgodu, da prigodom nastavka saborskog rada u ime socijalno-demokratskog radništva, koje u vrhovnom našem ustavnom tijelu ne samo radi političkih i zakonodavnih ograničenja, već i radi samovolje izvršne vlasti u izbornoj borbi, nema svojeg zastupnika, manifestiramo našu želju za oslobođenjem, ujedinjenjem i demokratskom organizacijom našeg naroda. Predstavku su potpisali Vitomir Korać, Josip Cimermančić, Gejza Brudnjak, Stjepan Batt, Stjepan Turković i Slavko Kaurić. Na 164. sjednici Sabora, 5. lipnja 1917. odlučeno je da se peticija uputi na rješavanje Odboru za peticije i pritužbe, koji je predložio da se peticija ustupi na rješavanje Zemaljskoj vladi što je Sabor i učinio na 188. sjednici 29. studenoga 1917. uz „toplu preporuku“. Zemaljska vlada je riješila peticiju tek nakon raskida svih državnopravnih sveza s Austro-Ugarskom 2. studenoga 1918. opaskom: „Bespredmetno, a/a.“¹¹⁶²

Glede socijalističke propagande Odjel za unutarnje poslove ZV poslao je 6. lipnja 1917. okružnicu svim upravno-redarstvenim vlastima banske Hrvatske na temu Liebknichtovog mirovnog proglasa te naredio suzbijanje njegovog širenja, kao i svih ostalih revolucionarnih pokušaja. Okružnicom je obavijestio da je grupa međunarodnih socijalista koja je slijedila Karla Liebknichta i Mac Leana izdala revolucionarni poziv, u hrvatskom prijevodu pod naslovom „Naši mirovni uvjeti“ i pokušala ga iz Švicarske raširiti u njemačkom, francuskom, talijanskom i ruskom prijevodu. ZV nije isključio mogućnost da bi se taj ili slični poziv i u banskoj Hrvatskoj mogao

¹¹⁶⁰ HR-HDA-79, UOZV-IV.B, 5408, 4651/17.

¹¹⁶¹ Iz teksta peticije izdvajamo točke najviše povezane sa sigurnosnim stanjem: „mole da Visoki sabor pozove zemaljsku vladu da dokine naredbe kojima je stegnuta sloboda sastajanja, govora, štampe i udruživanja, ... uvede opće pravo glasa dopusti slobodu udruživanja, govora, sastajanja i štampe te da se ... donese Zakon o iznimnim mjerama za slučaj rata, kojima se ima onemogućiti svaka zloporaba od strane izvršne vlasti, a naročito prava samovoljnog ograničavanja lične slobode, ograničenja djelokruga iznimnih sudova, zajamčenje redovitog sudbenog postupka za sve osumnjičene i optužene, ... uvede porote za sve strože delikte, ... ukine smrtne kazne i ... dopusti samouprava općina.“

¹¹⁶² HR-HDA-79, UOZV-IV.B, 5412, 6712/17.

pokušati širiti. S obzirom na protek vremena dio proglašenja smatrala je bespredmetnim jer se odnosio na poziv na opći štrajk za 1. svibnja, koji je već prošao, a bilo je malo vjerojatno da bi taj poziv po svom sadržaju bio podesan da kod hrvatskog stanovništva proizvede revolucionarni duh ili takav pokret i nastojanje, koji bi ugrožavali javni red i mir ili čak sigurnost države te povuče potrebu oblasnih postupaka. ZV je ipak držao nužnim da pažnja oblasti svrati na taj revolucionarni poziv, jer antantne vlasti izrabljujući pomanjkanje živežnih namirnica kako u zemlji, tako i u Njemačkoj, navodno su namjeravale upotrijebiti velike novčane iznose u tu svrhu, da u državama središnjih vlasti proizvedu revolucionarni pokret.¹¹⁶³ ZV je upozorio da bi se pokušaji tog djelovanja mogli očekivati preko Švicarske i Njemačke. Od osobite je važnosti bilo da se svaki pokušaj koji je išao za poticanjem revolucionarnog pokreta već u zametku onemogući, pa je stoga ZV odredio da „sve upravne i redarstvene oblasti kao i oružništvo stalno budnom pažnjom prate raspoloženje stanovništva uopće, a napose obzirom na pribavu životnih namirnica, da u svakom takvom opažanju iz kojih bi se moglo zaključiti da se simptomi mogu svesti na kakav revolucionarni poziv ili na poticanje Antante, Zemaljsku vladu bezodvlačno izvijesti i da shodno odrede glede uzapćenja možda nađenih revolucionarnih poziva, letka ili drugih tiskopisa“. ZV je upozorio da bi odredbe koje bi bile u svezi s njegovom naredbom kao i upute morale dalje dati u najpovjerljivijem obliku, jer se brižno morala izbjegavati svaka takva odredba, koja bi pučanstvo uznemirila ili eventualno služila raširivanju uzbuđujućih vijesti.¹¹⁶⁴

AOK je 6. srpnja 1917. javio SDDS-u da su se u Švicarskoj među socijalističkim krugovima skupljali novci za potrebe mirovne propagande.¹¹⁶⁵ ZV je 19. srpnja 1917. dostavila podređenim oblastima okružnicu Obavještajnog odjela AOK-a o radničkom pokretu u moravskim rudnicima ugljena. Primijećene su aktivnosti vojnika koji su na dopustu rudare nagovarali na ustanak s ciljem postizanja mira.

Od strane Vojnog zapovjedništva Zagreb SDDS je bio upozoren 24. travnja 1917. da su se spremale velike socijalističke mirovne demonstracije 1. svibnja u Zürichu i planiralo se u zemlje Središnjih sila prokrijumčariti letke s pozivom na demonstracije. Namjera je bila raspačati ih u velikim garnizonskim gradovima i mjestima s vojarnama. Stoga je Femen koji je u zamjenu

¹¹⁶³ U više slučajeva austrijska i njemačka obavještajne služba zaista su detektirale da su neprijateljske obavještajne službe putem posrednika financirale tisak letaka socijalističkog sadržaja namijenjenog distribuciji na području Središnjih sila.

¹¹⁶⁴ HR-HDA-79, UOZV – IV.B, 5407, 3621/17.

¹¹⁶⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5722, 2661/17, br. 10.639.

potpisao Maravića 26. travnja 1917. zatražio od svih upravno-redarstvenih vlasti u Hrvatskoj da obrate pozornost i spriječe takve pokušaje.¹¹⁶⁶

Isto tako je i Zapovjedništvo 5. armije 24. travnja 1917. prema obavještajnim saznanjima upozorilo SDDS da su se u Zürichu spremaju velike socijalističke demonstracije 1. svibnja 1917. Na njima se očekivalo okupljanje mnoštva protunjemački raspoloženih Francuza i Rusa, koji bi iskazali kako je mirni završetak rata moguć samo ukoliko bi u Njemačkoj došlo do promjene vlasti, na način da postane republikom. U tom smislu bilo je najavljeno tiskanje, kao i pokušaj raspačavanja letaka na području Njemačke.¹¹⁶⁷ SDDS je na to 28. travnja 1917. upozorio sve upravno-redarstvene vlasti banske Hrvatske neka obrate pozornost na sve pripreme socijalističkih prvosvibanjskih aktivnosti.

Pomnju austrijskog Ministarstva vanjskih poslova 18. lipnja 1917. privukao je brzojav upućen u Petrograd, a pribavljen preko štokholmskog brzojavnog ureda, o kojem je obavještena ZV u Zagrebu. Brzojav je bio adresiran na sovjet petrogradskih radnika. Njime se protestiralo protiv južnoslavenskih socijalističkih monarhijskih predstavnika Markić Glumca i Tumora koji su se nalazili u Stockholmu. Nadalje je navodio da su Habsburgovci željeli iskoristiti pobjedu ruske demokracije kako bi očuvali sebe, kao i hohenzolеровski militarizam na vlasti. Spominjalo se da je Austrija pratila aktivnosti južnoslavenskog pokreta i uhićenje vođe Demitrovića po izbijanju rata. Za tiskovinu *Slobodna riječ* bilo je navedeno da ju je uređivao spomenuti Demitrović kao jugoslavenski socijalist, a nikako Glumac i Tumor, koje se smatralo „slijepim oružjem“ u rukama austrijskih vlasti i da su se okoristili putnim privilegijama ispunjavajući naloge Habsburgovaca. Po tvrdnjama iz brzojava, u svim jugoslavenskim zemljama postojali su tabori prepuni zatvorenika. Nadalje istaknuto je da su monarhijski Jugoslaveni željeli zajedno sa srpskom braćom izgraditi nezavisnu državu te su zato apelirali na ruske revolucionare i rusku demokraciju da potpomogne tu stvar. Brzojav je potpisao izvjesni Simon.¹¹⁶⁸

Obavještajni odjel AOK-a 6. srpnja 1917. obavjestio je SDDS da se, prema saznanjima Ministarstva vanjskih poslova prikupljenih iz više neovisnih pouzdanih izvora, u Švicarskoj među socijalističkim krugovima namjeravala poduzeti akcija skupljanja novca namijenjenih socijalistima u ratom zahvaćenim zemljama, za pojačanje mirovne agitacije i oslobađanje proletarijata. AOK nije isključivao mogućnost širenja takve propagande i unutar zemlje.¹¹⁶⁹

¹¹⁶⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5719, 1594/17.

¹¹⁶⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5720, 1631/17, br. 2808.

¹¹⁶⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5722, 2554/17, br. 3331.

¹¹⁶⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5722, 2661/17, br. 10639.

Tijekom 1917. socijaldemokracija je u Austro-Ugarskoj počela postupno mijenjati svoju politiku potpore ratu, a to se prvo počelo primjećivati u njenim aktivnostima u domeni vojne industrije, tako je primjerice u svibnju 1917. 40.000 radnika štrajkalo u bečkom Arsenalu, a u travnju je niz štrajkova zahvatio Prag i okolici. Podloga za takva gibanja bio je stvarni nedostatak hrane i ogrjeva, ali i poticaji američkih i britanskih službi.¹¹⁷⁰

Tematika radničkih štrajkova nije ulazila u okvir borbe protiv uhođarstva, ali je u ratno vrijeme bila od značaja za opću sigurnost države u određenim granama gospodarstva i transporta. Redarstveno povjereništvo Zagreb 2. lipnja 1917. obavijestilo je Nadsatništvo ugarskog državnog redarstva Budimpešta da je uhitilo i saslušalo Jakoba Kertesza, željezničara iz Budimpešte, zbog namjere organiziranja štrajka zagrebačkih željezničara radi poboljšanja nadnica. Kertesz je uhićen 27. svibnja 1917. u Zagrebu na kolodvoru, nakon što je doputovao jutarnjim vlakom. Za njega se povjerljivim putem saznalo da je želio radnike zagrebačke željezničke strojarnice pobuniti kako bi sa budimpeštanskim radnicima solidarno stupili u štrajk. S njim u društvu bio je ugarski željezničar Janos Trinke, pa je i on uhićen. Obojica su stavljeni u redarstveni pritvor, pri čemu je vlastima bio naročito sumnjiv Kertesz jer se prilikom zaustavljanja legitimirao lažnom ispravom na ime Karolyja Austerlitz.

Prilikom saslušanja Kertesz je izjavio da se već 16 godina nalazio namješten kod radionica ugarskih državnih željeznica u Budimpešti kao radnik te je u tom svojstvu izabran kao istaknuti aktivist u ravnateljstvo *Konsumne udruge željezničara ugarskih državnih željeznica* u Budimpešti, a postao je suradnikom željezničarskog lista *Magyar-vasutas* za koji je radio u trenutku uhićenja. Kertesz se 26. svibnja 1917. nalazio u uredništvu lista kad je došao strojar strojarnice ugarskih državnih željeznica iz Zagreba Janos Trinka i priopćio mu da su se zagrebački željeznički radnici spremali na štrajk te je došao pitati za savjete, budući u Zagrebu nisu bili sigurni je li započeo budimpeštanski štrajk ili nije. Taj štrajk je zaista već trajao nekoliko dana, a u tijeku su bili pregovori radnika sa ravnateljstvom uprave državnih željeznica te sa ministarstvom i očekivalo se povoljno rješenje radničkih zahtjeva. Pravni savjetnik časopisa, odvjetnik dr. Langler, socijaldemokrata, savjetovao je da radnici u Zagrebu ne stupaju u štrajk jer su bili slabo organizirani, a k tomu se prognoziraio uspjeh štrajka u Budimpešti, što bi koristilo i zagrebačkim radnicima. Trinka je tad molio da neko iz Budimpešte dođe u Zagreb da to obrazloži radnicima jer je smatrao da njemu neće vjerovati. Kako je Kertesz poznao osobno glavara zagrebačke radionice Homonya, a k tome je neko vrijeme bio i vojnik, smatrao je potrebnim doći u Zagreb i spriječiti štrajk. Međutim on sam

¹¹⁷⁰ RONGE, *Kriegs*, 281-282.

nije raspolagao valjanim putnim dokumentima, pa je od jednog od radnika dobio dokumente, s kojima se poslužio. Na dan dolaska u Zagreb Kertesz nije imao namjere voditi ikakve razgovore već ujutro prvo posjetiti Homonyja, a potom zajedno s njim otići među radnike i odgovoriti ih od štrajka. Ujedno je pojasnio da je svrha nekoliko tiskanica koji su nađeni kod njega, a odnosili su se na časopis *Magyar-Vasutas*, bila skupljanje novih pretplatnika. Janos Trinka pretežno je iskazao suglasno s Kerteszom, međutim naveo je da su istog dana kad su doputovali u Zagreb imali namjere svakako razgovarati s istaknutijim radnicima, a samo ako im ne bi uspjelo odgovoriti ih od štrajka, da bi idući dan otišli i na razgovor s Homonyjem, pa potom s radnicima. Ujedno, on sam nije bio sklon štrajku jer se bojao da bi zbog štrajka u radionici bila uvedena vojna uprava. Nakon suočenja s Trinkom i Kertesz je priznao da je istog dana ipak trebao razgovarati s nekim radnicima. Kertesz je predan ugarskim vojnim vlastima. A radnici zagrebačke željezničke radionice (strojarnice) stupili su u štrajk 29. svibnja 1917. s ciljem poboljšanja nadnica, prema obavijesti zagrebačkog redarstva Odsjeku IV-B.¹¹⁷¹

Zagrebačko Redarstveno povjereništvo 12. lipnja 1917. izvjestilo je Odjel unutarnjih poslova ZV o toku i neuspjelom završetku štrajka zagrebačkih željezničara. Uprava željeznica nije mogla udovoljiti zahtjevima štrajkaša. Redarstveno povjereništvo je 30. svibnja 1917. s odjelom redara osiguralo nesmetani dolazak na rad onim radnicima koji su bili voljni raditi, dočim je samu radionu i njezinu unutarnjost osigurala vojska. Toga je dana od ukupno 400 radnika radilo njih 80. Ostali radnici okupili su se pred radionom, no na poziv mirno su se razišli. Idućeg dana, 31. svibnja u 6 sati ujutro isto se opetovalo. U 2 sata poslije podne imala je biti isplata radnika, no na oglasnoj ploči pred radionom bilo je oglašeno da će se štrajkujućim radnicima isplaćivati 2. lipnja u 2 sata popodne u zgradi mađarske škole i to samo onima, koji bi vratili željezničke legitimacije i karte za brašno i šećer iz konzumne udruge željezničara. U prosvjed tome htjeli su radnici otići pred prometnog upravitelja, u čemu ih je zagrebačko redarstvo spriječilo. Istog dana 31. svibnja saznalo se da su radnici održavali skupštinu u Maksimiru, gdje je odmah upućen dr. Vragović s odjelom redara, koji ih je „pronašao u šumi iza trećeg jezera“. Preslušani su te su izjavili da su se sastali radi dogovora oko povrata na posao pa su se na poziv smjesta razišli, govoreći da će sutradan nastupiti na posao. Zaista, 1. lipnja 1917. svi radnici vratili su se na posao čime je štrajk bio neuspješno dovršen.¹¹⁷²

Obavještajni odjel AOK-a 14. lipnja 1917. brzojavno je javio SDDS-u o navodnoj namjeri ruskih zarobljenika za podizanje ustanka 15. lipnja 1917. u zarobljeničkim taborima, odnosno u

¹¹⁷¹ HR-HDA-79, UOZV – IV.B, 5407, 3845/17.

¹¹⁷² HR-HDA-79, UOZV-IV.B, 3995/17 (uloženo u 3845/17).

mjestima gdje ih je veći broj bio skupljen radi obavljanja radova. Kritično je bilo područje oko Plzena.¹¹⁷³ Usporedo s tim 13. lipnja 1917. AOK je dojavio SDDS-u i obavijest pruskog Ministarstva rata o mogućnosti masovnijeg bijega ratnih zarobljenika s pobunom i izazivanjem socijalističke revolucije sredinom lipnja.¹¹⁷⁴

Bečko Ministarstvo rata 13. studenoga 1917. obavijestilo je SDDS da se glede ruske listopadske revolucije obrati pozornost na raspoloženje ruskih ratnih zarobljenika u zarobljeničkim taborima po cijeloj Monarhiji. Ujedno je skrenuta pozornost na potrebu pojačane budnosti u smislu da se revolucionarni duh ne bi prenio na službeno osoblje koje je radilo u tim taborima ili je bilo u kontaktu s ruskim zarobljenicima preko opskrbnih usluga.¹¹⁷⁵ Dana 1. prosinca 1917. nakon što je o tome obavješteno i Oružničko zapovjedništvo, podban Krišković upoznao je i sve velike župane te vladine povjerenike i zagrebačko redarstveno povjereništvo s tom zadaćom.

Promjena na prijestolju dolaskom na vlast Karla I. (IV.) uzrokovala je u okviru postupne opće demokratizacije i mogućnost obnove rada radničkih sindikata. Pa su 8. svibnja 1917. Slavko Kaurić, Stjepan Trković i Josip Cimermaničić podnijeli banu predstavku kojom su zamolili obnovu djelovanja strukovnih radničkih saveza u Zagrebu. Držali su kako su obustavom djelovanja radničkih strukovnih saveza, radnički slojevi bili lišeni svoga pravnog zastupstva i zaštite. To je urodilo takvim stanjem, da je prema njima prijela moguća kobna posljedica. Podnositelji predstavke u komunikaciji s pojedincima spomenutih bivših radničkih saveza, opazili su da je među njima postojala želja za ponovnim uspostavom njihovog djelovanja. Predstavkom su upozorili da bi „i jedan pogled na socijalni položaj radničkog staleža u to vanredno doba davao znati da je ovaj živio u vrlo teškim prilikama punim bijede, premda je doprinio, a i doprinaša podjedno besprimjerno teške žrtve na svim stranama“. Radnički stalež ipak nije imao ikakve pravne zaštite ni zaleđa, da se njegovo teško stanje ublaži. Stoga su držali neophodno nužnim, da i radnički staleži dođu do mogućnosti popravljanja svog teškog položaja a time i do uspostave djelovanja njihovih saveza. Podnositelji su zato zamolili bana da „blagoizvoli“ izdati dozvolu djelovanja prema Zemaljskoj vladi ranije potvrđenim pravilima i to radničkim savezima: drvodjeljskom, kovinskom, obučarskom, odjevnom, živežnom, građevinarskom, soboslikarsko-ličilačkom, brijačko-vlasuljarskom, općem radničkom i pjevačkom društvu *Jednakost*.¹¹⁷⁶

¹¹⁷³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5722, 2401/17.

¹¹⁷⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3677/17.

¹¹⁷⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3677/17, br. 64796.

¹¹⁷⁶ HR-HDA-79, UOZV - IV.B, 5406, 3133/17.

Peticiju je na rješavanje zaprimilo Redarstveno povjereništvo Zagreb koje ju je 9. svibnja 1917. zajedno s pravilima rada dostavilo Odjelu za unutarnje poslove ZV. Redarstveno povjereništvo očitovale se da su politička nastojanja domaćeg radništva, kao i radništva u susjednim zemljama kulminirala u težnji za proširenjem izbornog prava. Međutim, dokle god je na snazi bila banska naredba od 27. srpnja 1914. br. 4235 Pr. o privremenoj obustavi djelatnosti zakona od 14. siječnja 1875. „o pravu skupljati se“ redarstvo je držalo da te tendencije ne bi mogle doći do zamjetljiva izražaja. U okviru pak potvrđenih pravila radničkih saveza redarstvo je držalo političke akcije sindikatima neprovedive. Mišljenje je redarstva bilo da predstavnici nije bila svrha da omogući politički istup radništva, već da se ide za tim da bi strukovna radnička udruženja zaista uzela u zaštitu interese radnika i to poglavito u dva smjera. Ponajprije teške aprovizacije prilike davale su obilnog povoda kritici od strane radništva, naročito se pojavljivala težnja, da se za najsiromašniji sloj pučanstva omogući nabava živežnih namirnica uz povoljnije uvjete, nego za bolje stojeće slojeve. Drugo, u radničkim krugovima isticani su navodno nesnosni odnošaji u industrijskim poduzećima, koja su temeljem Zakona o radnom podavanju uzeta u vojničku upravu. Činjenica je da je radnička plaća u takovim poduzećima daleko zastala iza zahtjeva „gospodarski sasvim izmijenjenog sadanjeg vremena“, pa je poimenično očito i vidljivo zaostala iza radničkih plaća onih poduzeća koja nisu stajala pod vojničkom upravom. Stoga je redarstveno povjereništvo sa javno-upravnog gledišta bilo stajališta da ne bi bilo na odmet stvarno i mirno iznašanje gospodarskih potreba i želja radničkog sloja pučanstva putem sindikata i zaključilo je da bi se zahtjevu moglo udovoljiti uz stanovite ograde iz paragrafa 3 njihovih pravila. Konačno, Odjel za unutarnje poslove Zemaljske vlade dozvolio je 17. srpnja 1917. nastavak djelovanja radničkih organizacija u Zagrebu po paragrafu 3. naredbe bana od 27. srpnja 1914. br. 4232 Pr. o ograničenju ustrojenja i djelovanja društava, a u sporazumu s Vojnim zapovjedništvom Zagreb i o tome obavjestio zagrebačko redarstvo čime je u banskoj Hrvatskoj obnovljeno djelovanje radničkih sindikata.¹¹⁷⁷

Sigurnosni sustav Austro-Ugarske provodio je i nadzor mirovnih inicijativa. U tom smislu načelnik glavnog stožera general Arz 17. listopada 1917. predložio je ministru rata poduzimanje mjera za cenzuriranje vijesti o raznim mirovnim inicijativama, koje su štetno djelovale na disciplinu i raspoloženje postrojbi. Držalo se da bi te vijesti djelovale iznenađujuće na ratne zarobljenike povratnike, jer u zarobljeništvu nisu imali pristupa svim informacijama. Ugarski ministar obrane prosljedio je prijedlog ZV-u.¹¹⁷⁸ Radi shvaćanja ozbiljnosti problema napominjemo da se iz Rusije postupno počelo vraćati kućama preko pola milijuna austrougarskih ratnih zarobljenika.

¹¹⁷⁷ HR-HDA-79, UOZV-IV.B, 5406, 4735/17 (uloženo u 3133/17).

¹¹⁷⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5412, 7216/17.

Cenzura Feldkirch 23. listopada 1917. javila je Ministarstvu rata u Beču osnovu i nacrt rada studijske mirovne konferencije u Bernu koja je trebala započeti 15. listopada, ali je bila odgođena zbog neizdavanja putnih dokumenata dijelu učesnika i putnih neprilika. Kao novi datum početka rada očekivao se 12. studenoga. Mirovnu konferenciju organizirala je *Središnja organizacije za trajni mir* (nj.: *Der Zentralorganisation für dauernden Frieden*) iz Berna. Planiralo se devet referata te rasprave na teme: principa neaneksije i plebiscita, predavača Adelswaerda; nacionalnog pitanja, Kohta; slobode trgovine i principa otvorenih vrata, Birka; haških konvencija, Laggea; o sudu za ratne štete, Lodera; o međunarodnim sankcijama, Derciera; o ograničenjima naoružanja, Altamire; o slobodi mora, Heemekerka i parlamentarnoj kontroli vanjske politike, Gallena. Bilo je predviđeno sudjelovanje učesnika iz Austrije, Ugarske, Njemačke, Bugarske, Švicarske, Nizozemske, Švedske, Norveške, Danske, Finske, Kine, Engleske, Rusije, Italije i Francuske i to pretežno sveučilišnih nastavnika.¹¹⁷⁹ Među njima je trebao biti i prof. Redlich iz Beča, ali je otkazao sudjelovanje.¹¹⁸⁰ Nakon predavanja konferencija je trebala nastaviti radom tematski po sekcijama prema predavanjima. SDDS je upozorio upravno-redarstvene oblasti na navedeni događaj.¹¹⁸¹

Ronge je ministru vanjskih poslova Czerninu¹¹⁸² predložio zaustavu sve pošte koju su slali ili primali austrijski pacifisti i to je prihvaćeno jer je primijećeno da su se britanske i američke obavještajne službe infiltrirale u strane mirovne organizacije. Tako su podupirale pacifističke aktivnosti u Austro-Ugarskoj, kao i pozivale da Središnje sile sklope mir ili da se barem Austro-Ugarska odvoji od Njemačke i sklopi separadni mir.

¹¹⁷⁹ Od učesnika iz Austrije očekivao se dolazak Lammascha, zastupnika prof. Redlicha, Juliusa Meindla te Launda koji su isto tako otkazali sudjelovanje te dr. Frieda, Goldscheida, Karla Rennera, Alberta Flexera, dr. Elsnera (otkazao sudjelovanje), dr. Leopolda Blasela, dr. Maxa Brauna, Günthera, Marthe Weissweiler (otkazala), dr. Metzgera (otkazao), dr. Ehrlicha i Chamatza. Iz Ugarske grof Micha Károlyia, dr. A. Giessweina (otkazao), Anne Zipernowsky (otkazala), dr. Makaia, dr. Sokara Jascija (otkazao), Fischera Halászija, K. Huszára, dr. Budai Dezsóa (otkazao), Ernsta Gotha (otkazao) i Malvi Fuchsa. Iz Njemačke: dr. Bernsteina, dr. Davisa, dr. Dernburga, zastupnika Erzbergera, Gerlacha, Heinea, princa A. Hohenlohea, prof. Liemeiera, Pilotija, Quiddea, zastupnika Scheidemanna, Schückinga i dr. Wehberga. Iz Bugarske: Krastanoffa i Daneffa. Iz Švicarske: prof. Dr. A. Broda, A. Forela, Garbanija, Lochera, Merciera, Montanacha, Paula Moriauda, Müller-Hessea, Scherrer-Füllermannna, Studera i još nekih drugih. Iz Nizozemske: dr. John Beck (glavnog tajnika organizatora), dr. Dressel-Huya (predsjednika organizatora), generala Meestera, dr. Löwena, dr. Rutgersa i još 14 drugih. Iz Švedske: Karla Bonevija, Laggea, Liea, dr. Kohta. Iz Danske: Jersilda. Iz Finske dr. Ericha. Iz Kine dr. Tschén-Weya. Iz Engleske: Dickinskona. Iz Rusije: Wrangela. Iz Italije: dr. Umania, prof. Gisleria i Michelsa. Iz Francuske: Hollanda. Heinrich Lammasch se u siječnju 1918. „kao slučajno“ sreo u Zürichu s Wilsonovim predstavnikom, EB je to znao ali je odlučio ne reagirati ocjenjujući događaj bezazlenim, no ipak ujedno i mogućim budućim kanalom za neslužbenu komunikaciju vlade prema SAD-u, RONGE, *Kriegs*, 347.

¹¹⁸⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3833/17.

¹¹⁸¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5724, 3833/17, br. 2809.

¹¹⁸² Czernin je u listopadu 1914. kao austro-ugarski poslanik u Bukureštu izgubio torbu koja je sadržavala ključ austrijske diplomatske šifre za dopisivanje. Car Franjo Josip je prešao preko toga i Czernin nije pretrpio ikakve sankcije, no pri okupaciji Bukurešta 1916. nađen je na fotografskim pločama u rumunjskom vojnom ministarstvu kompletan sadržaj dokumenata izgubljene torbe, što je značilo da je u najmanju ruku Rumunjska, ako ne i netko drugi, par godina mogao čitati povjerljivu austro-ugarsku diplomatsku korespondenciju, srećom austro-ugarska vojska imala je posebne šifre, RONGE, *Kriegs*, 282-283.

Tijekom 1917. g. poznati mirovni aktivist, njemački prof. Friedrich Wilhelm Förster, suspendiran na godinu dana sa minhenskog sveučilišta upravo zbog mirovne inicijative, otišao je u Švicarsku i dopisivao se s carem Karlom I. (IV.). EB je bio zabrinut jer su u ostaloj Försterovoj korespondenciji koju su stavili pod nadzor, primijetili da on u pismima navodi pojedine stvari pozivajući se upravo na cara kao izvor informacija, što je moglo završiti u neželjenim rukama, primjerice Klofačevim kao Försterovog znanca. Tako se primjerice Förster u jednome pismu pozvao na mišljenje samog cara kako Austro-Ugarska ne može izdržati još jednu zimu u ratu zbog nestašice hrane i da mora hitno zaključiti mir.¹¹⁸³

5.8. Ostala saznanja o radu SDDS-a i organizacijska pitanja

EB je 30. ožujka 1917. zamolio sve središnje urede SDDS-a u Monarhiji neka mu pošalju podatke o radu i organizacijsku skicu djelovanja.¹¹⁸⁴ Maravić je odgovorio 17. travnja 1917. te ukratko naveo da je u banskoj Hrvatskoj SDDS bio organiziran putem svojeg središnjeg ureda u Zagrebu te glavnih ureda: redarstvenih povjereništava u Zagrebu i Osijeku, PRS-a u Zemunu, Sušaku i Mitrovici koji su imali i svoje ispostave, a da se po položaju među glavne urede ubrajao i vladin povjerenik u Gospiću. Ujedno je i naznačio teritorije za koje su pojedini uredi bili nadležni.

Travnja 1917. pukovnik Max Ronge postao je voditeljem EB-a i Obavještajnog odjela AOK-a, a car je u svibnju 1917. pohvalio EB i Obavještajni odjel AOK-a istaknuvši „da se Vrhovno vojno zapovjedništvo moglo na njih s povjerenjem osloniti u vojnim, gospodarskim i političkim pitanjima pri donošenju strateških vojnih odluka“.¹¹⁸⁵

Karlo I. (IV.) sazvao je Carevinsko vijeće na zasjedanje za 30. svibnja 1917. kako bi smirio stanje u zemlji, ali i na tragu Wilsonovih očekivanja. Pri tome je zbog javnog postavljanja državno-pravnih zahtjeva od političkih stranaka uslijed obnove parlamentarnog rada protuobavještajni rad postao otežan jer su političke oblasti postale zbunjene, nesigurne u tome što je dozvoljeno, a što ne. EB je ocijenio da su radikalna krila nacionalnih stranaka, osobito čeških počela tražiti autonomiju preko svake mjere u odnosu na planiranu federalizaciju Monarhije, čime su je zapravo počele

¹¹⁸³ RONGE, n. dj., 404-406.

¹¹⁸⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5719, 1236/17, br. 5437.

¹¹⁸⁵ RONGE, *Kriegs*, 275.

razbijati.¹¹⁸⁶ Ujedno su novine počele po obnovi rada parlamenta zaobilaziti cenzuru određenih sadržaja prenoseći govore zastupnika, što je odlično poslužilo neprijateljskoj propagandi.¹¹⁸⁷

AOK je obavjestio sve nadležne oblasti 1. lipnja 1917. da se s istim danom naziv *defensive Nachrichtendienst* mijenja u *Abwehrdienst*. Isto tako obavjestio je da se osnivaju novi glavni uredi ili kontrolne obavještajne točke – za nizozemsku granicu i u Bukureštu.¹¹⁸⁸

Car je 2. srpnja 1917. proglasio amnestiju, koja je dodatno otežala rad sigurnosnih struktura koje su nevoljko dočekale oslobođanje dijela interniranih jer nisu očekivale njihovo lojalno ponašanje po puštanju iz internacije, što se pretežno pokazalo točnim. Ronge je bio osobnog mišljenja da je sa amnestijom trebalo čekati kraj rata jer inače osobe oslobođene iz zatvora ili internacije to ne bi shvatile kao znak milosti, već slabosti i sukladno tome nastavile se neloyalno ponašati.¹¹⁸⁹

Sukladno nalogu NA AOK-a od 17. srpnja 1917. radi izjednačavanja civilnog i vojnog nazivlja u protuobavještajnom radu svi austrougarski središnji uredi dobili su novi naziv na njemačkom jeziku – *Zentralstelle* (u praksi se često kratilo u: *Z.St.*) *für den Spionageabwehrdienst*, a glavni uredi *Hauptstelle für den Spionageabwehrdienst*, pri čemu se umjesto ranijih njemačkih riječi *defensiven Nachrichtendienst* koristi riječ *Spionageabwehrdienst*.¹¹⁹⁰ Sukladno tome Zlatarić je dao nalog otpremništvu zemaljske vlade da se ubuduće službeni njemački naziv za SDDS ima promijeniti iz *Zentralstelle für den defensiven Nachrichtendienst* u *Zentralstelle für den Spionageabwehrdienst* i tako označavati u korespondenciji. Zlatarić je napomenuo da će vidjeti hoće li naziv tj. hrvatska kratica SDDS ostati u upotrebi. AOK je potom 7. kolovoza 1917. odobrio

¹¹⁸⁶ Tako monarhijski češki političari počinju tražiti ujedinjenu čehoslovačku državu i to ne slučajno još uvijek u okviru Monarhije, za što EB ne sumnja da se događa pod utjecajem inozemstva, ustanovivši određene kontakte domaćih političara s Česima u emigraciji, ali i ruske veljačke revolucije. Traženje čehoslovačke države usložnjavalo je reformu Monarhije jer bi se zbog Slovačke morala suglasiti i Ugarska. Poljsko pitanje je otvoreno i pokušava se riješiti dogovorom Njemačke i Cislajtanije dok je antantina diplomacija prosvjedovala zbog Deklaracije dvaju careva smatrajući takvu uspostavu poljske države kršenjem međunarodnog prava. Antanta je zapravo bila zabrinuta da bi neovisna Poljska ušla u rat na starni Središnjih sila, čime bi one dobile par stotina tisuća novih vojnika. Riječ je bilo o bivšim ruskim područjem na kojem su živjeli Poljaci („kongresna Poljska“) i koje je bilo zauzeto od Njemačke i Austro-Ugarske. Na okupiranom području Središnje sile nisu smjele novačiti vojsku prema međunarodnom pravu. Rusini s druge strane traže autonomiju istočne Galicije, koju Poljaci svojataju, kao i Bukovine. Slovenci i Hrvati traže ujedinjenje svih južnoslavenskih zemalja unutar Monarhije, RONGE, n. dj., 283.

¹¹⁸⁷ RONGE, n. dj., 332.

¹¹⁸⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5722, 2406/17, br. 8714.

¹¹⁸⁹ Rongeovu bojazan potvrdila je praksa, pomilovani Kramař vraća se oslobođen u Prag i biva od Čeha trijumfalno dočekan 12. srpnja 1917. „kao kakav kralj“, a u Dubrovniku dolazi do obnove velikosrpskog pokreta nakon povratka općinskog bilježnika de Bona i zamjenika gradonačelnika dr. Pugliesea iz internacije. S druge strane Klofáč je javno zahvalio na amnestiji, ali je njegova politička stranka odmah potom potaknula štrajk 20.000 praških radnika s zahtjevom zabrane isporuke ugljena i hrane drugim dijelovima Monarhije, RONGE, *Kriegs*, 286-288.

¹¹⁹⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5722, 2815/17, br. 10590.

da se zadrži naziv kratica SDDS za Središnju defenzivnu doglasnu službu.¹¹⁹¹ Zlatarić je potom dao odredbu 14. kolovoza 1917., uz ispravak od 7. rujna 1917., svim upravno-redarstvenim oblastima u banskoj Hrvatskoj da hrvatska kratica SDDS (od „Središnja defenzivno doglasna služba“) ostaje i nadalje na snazi i upotrebljava se i za novi njemački naziv *Z. St. für den Spionageabwehrdienst*.¹¹⁹²

Po mišljenju Rongea, SDDS Zagreb 1917. nastavio je životariti, tada čak i više nego prije pod utjecajem kako starog tako i novog bana, koji je pod različitim političkim utjecajima davao Maraviću naputke za rad. Pored toga zajednička hrvatsko-ugarska vlada odredila je hrvatskog ministra Emmericha Hideghéthyja da proučava akte zaplijenjene u Srbiji koji su ukazivali na velikosrpske aktivnosti u zemljama ugarske krune, ali bez ikakvog vidljivog učinka.¹¹⁹³

Ronge priznaje da je EB prekasno shvatio (u ljeto 1917.) da je unutar srbijanskog političkog vrha postojala zavada ne samo republikanaca i socijalista prema vladajućim krugovima, već i „časničke stranke okupljene oko *Crne ruke*“, a da bi se to moglo iskoristiti kroz primjerice promidžbu na Solunskom bojištu. „Solunskim procesom protiv navodnih zavjerenika protiv princa Aleksandra i Pašića je to nezadovoljstvo skršeno, jer su glavni nezadovoljnici procesuirani i osuđeni, a neki i pogubljeni lipnja 1917.“¹¹⁹⁴

Dana 7. kolovoza 1917. u Švicarskoj je došlo do pokušaja pregovora između francuske vojske i AOK-a (bojnika Abela Armanda, pripadnika francuske obavještajne službe i austrijskog grofa Nikolausa Revertera-Salandre, rodbinski povezanih). Tada su francusku vojsku potresale pobune pojedinih postrojbi, a Francuska kojoj Austro-Ugarska nije bila glavni neprijatelj, bila je zainteresirana za sklapanje separatnog mira kako bi poboljšala svoj položaj. S druge strane Karlo I. (IV.) nakon afere Sixtus nije izgubio nade u mogućnost mirnog rješenja, no kontakte su Francuzi prekinuli dolaskom Clemenceaua na mjesto predsjednika Vlade.¹¹⁹⁵

¹¹⁹¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5722, 2948/17 (uloženo u 2815/17).

¹¹⁹² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5722, 2948/17 (uloženo u 2815/17). U odredbi od 14. kolovoza 1917. zabunom je bila izostavljena riječ *Spionage* iz složenice *Spionageabwehr*, stoga je došlo do ispravka 7. rujna 1917., inače *Abwehr* (nj.) znači „obrana“ ili „zaštita“ pa bi *Spionageabwehrdienst* u slobodnom prijevodu bilo „služba za obranu/zaštitu od špijunaže/uhodarstva“.

¹¹⁹³ RONGE, n. dj., 280.

¹¹⁹⁴ RONGE, n. dj., 302.

¹¹⁹⁵ RONGE, n. dj., 304., detaljnije vidi Michael BOURLET, „Le deuxième bureau et la diplomatie secrète: les négociations Armand-Revertera de 1917“, *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains*, 2006/1 (No. 221), Pariz, 33-49, dostupno i na www.cairn.info/article.php?ID_ARTICLE=GMCC_221_0033, pristup ostvaren 29. travnja 2018., kao i David STEVENSON, *1917: War, Peace & Revolution*, Oxford, 2017. Revertera je preko tazbine upoznao caricu Zitu i preko nje zblizio se sa carem Karlom.

Neovisno od toga sredinom kolovoza 1917. njemačkom zapovjedniku Scholtzu na solunskom bojištu dodijeljena je bojna hrvatskog domobranstva pod zapovijedanjem bojnika Wilhelma Stipetića s nakanom promidžbenog rata prema Srbijancima. Hrvati su tako primjerice srbijanskim stražama koje su osluškivale šumove neprijatelja (nj.: *Horchposten*) posredovali u razmjeni pisama s zavičajem u zauzetoj Srbiji te im davali tiskovna izdanja MGG-a Beograd – *Belgrader Nachrichten* na srpskom jeziku, povećavajući njihovu nostalgiju za domom. Time su se te novine širile i među srbijanskim postrojbama zainteresiranim za vijesti iz zavičaja. Posljedica je bila da je upravo zbog toga do rujna 1918. najmanje devet srbijanskih časnika i 445 vojnika prebjeglo na austrougarsku stranu.¹¹⁹⁶

SDDS je 28. travnja 1917. uputio prijekor glavnim uredima – redarstvenim povjereništva u Zagreb i Osijek te PRS-ovima Zemun, Mitrovica i Sušak, kao i vladinom povjereniku u Gospiću, zbog neizvješćivanja o slučajevima koji su se odnosili na defenzivno doglasne poslove. Tako se kazalo: „Naredbom mojom od 6. lipnja 1914. broj 86 res opredijeljen je djelokrug novo ustrojenih glavnih ureda za defenzivno doglasnu službu, a u mojoj naredbi izrično su pod točkom 1-4 navedeni slučajevi preko kojih se ovamo izvješćivati ima. Već početkom rata opazilo se je, da glavni uredi, a naročito oni u Zemunu i Mitrovici – gdje najviše slučajeva uhodarenja ima, o tom malo izvješćuju, dok u zadnje vrijeme nije od strane pograničnog redarstvenog satništva u Zemunu i Mitrovici, zatim Redarstvenog povjereništva u Osijeku o slučajevima koji bi u defenzivnu doglasnu službu spadali, skoro ništa izvješćivano. Prema tomu mora se zaključiti, da tamošnja redarstva nisu tomu dovoljnu pažnju posvetila, da pojedini slučajevi uhodarenja u tamošnjem području iz vlastitog opažanja otkriveni budu. Pozivate se stoga da ovamo smjesta izvijestite: 1) sve slučajeve u defenzivno doglasnu službu spadajuće, koji su od strane tamošnjeg redarstva od početka rata otkrivene i to svaki slučaj posebnim izvješćem; 2) zašto je eventualno redarstveno povjereništvo i satništvo propustilo naslov ovamo izvijestiti; 3) ako nije ni jedan slučaj uhodarstva po tamošnjem redarstvu otkriven biti mogao, koji su razlozi tamošnje redarstvo u tome spriječili?“¹¹⁹⁷

PRS Mitrovica priopćilo je 4. svibnja 1917. vezano za pitanje broj 1) o slučajevima mogućeg uhodarstva, za pitanje broj 2) izjavilo da je o svakom slučaju izvješćeno, za 3) javilo je da

¹¹⁹⁶ Ronge dalje dodaje: „Za solunsku (Antantinu) vojsku to je bilo vrlo neugodno. Francuski vojnici morali su zamijeniti srbijanske na tim stražama te su potom ručnim bombama napali hrvatske promidžbene ophodnje koje su im se htjele približiti (misleći da su i nadalje Srbi na položajima). Francuski zapovjednik Mär upozorio je srbijanske vojnike da će sve pokušaje bijega kazniti vješanjem, a da će svaki vojnik kod koga se nađu novine izdane od MGG Beograd biti vojno suđen.“ Uz to što su bjegovci unosili nervozu među antantne snage, bili su Austro-Ugarskoj korisni i radi stjecanja saznanja o njihovim vlastitim podanicima koji su postali pripadnici neprijateljske Jadranske legije, RONGE, *Kriegs*, 302.

¹¹⁹⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 1039/17 (uloženo u 1039/15).

su slučajevi Mudrok, Opačić, Janković bili otkriveni po tom redarstvu u suradnji s oružništvom, a prijavu je podnijelo Krilno oružničko zapovjedništvo. To je bio jedini slučaj koji je za vrijeme rata otkriven, no oslobođeni su radi pomanjkanja dokaza. Da nije više toga otkriveno PRS držao je da je glavni razlog bio taj što je Mitrovica odmah na početku rata postala ratište te je sve zaposjela vojska tako da je svaki promet sa Srbijom prekinut. Osim toga sela uz Savu su evakuirana, a u gradu Mitrovici svi sumnjivi internirani. Osim toga špijunažu je osim u rijetkim slučajevima bilo teško otkriti jer „špijuni u pravilu ne čuvaju koncepte svojih izvještaja, te se otkriti mogu samo slučajem, ili kao što je to ovdje bio slučaj otkriju se dokazi u drugoj državi, a za čiju korist se špijuniralo, među povjerljivim spisima, koji bi inače bili nedostupni“. Na takav je način otkriven slučaj Bikicki-Martinov kod kojeg je određena sudska glavna rasprava za 29. svibnja 1917. Nadalje velika zapreka uredovanju bila je ta, što je prije rata tamošnje Oružništvo u ovakvim stvarima uređovalo, a zapovjednik je sve stvari držao kao službenu tajnu i nije nikada radio sporazumno sa PRS-om. Prije izbijanja rata 1914. godine tadašnje zapovjedništvo 5. armije odredilo je da cijelu redarstvenu službu u Mitrovici obavlja Oružničko krilno zapovjedništvo i da mu je redarstvo počinjeno. Dok je 1917. to bilo potpuno drukčije uređeno i krilni zapovjednik radio je uvijek sporazumno sa upraviteljem PRS-a. Slabom je uspjehu nadalje bilo krivo i to, što PRS za te poslove nije imao osim jednog agenta nikakvog svog osoblja. U gradu Mitrovici službu je obavljala straža redarstvenog povjereništva, a u vanjskim općinama nije za to bilo nikog. Za poredbu, PRS Mitrovica navelo je da su pogranična redarstva u Ugarskoj imala svoje posebne stražare, kako u centrali, tako i na ispostavama, a PRS Mitrovica je imala samo jednu ispostavu i to u Klenaku, gdje je pristav bio posve sam te nije imao ni jednog organa (detektiva ili redarstvenog agenta), pa čak ni dnevničara. Upravitelj PRS Mitrovica županijski tajnik dr. Gūthner držao je vrlo uputnim da se glede uređenja ove stvari, pozovu upravitelji svih PRS-a na anketu, gdje bi se svi ovi uočeni problemi temeljito pretresli i raspravili.¹¹⁹⁸

PRS Sušak izvjestilo je 4. svibnja 1917. da su za 1) sva opažanja i važniji događaji priopćeni svojedobno posebnim izvješćima. Iza tih, novih slučajeva više nije bilo. Za 2) da otkrivenih slučajeva nije bilo. Za 3) naznačili su da u tom području nije bilo slučajeva uhodarenja. S naznakom da se uhodarstvo moglo „tjerati eventualno po talijanskom pučanstvu na Rijeci i u Istriji. Ovopodručno pučanstvo je pako ogorčeno proti Talijanima, pa uslijed toga nije bilo ovostrano područje podesno za kakovo uhodarstvo u korist ma koje zaraćene neprijateljske države. Stoga nije nijedan slučaj uhodarstva otkriven akoprem su poduzeti svestrani i dalekosežni izvidi.“¹¹⁹⁹

¹¹⁹⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 1799/17 (uloženo u 1039/15), br. 104.

¹¹⁹⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 1842/17 (uloženo u 1039/15), br. 221.

Možemo pripomenuti da je bilo osoba koje su bile umiješane u uhodarstvo ili neprijateljsko ponašanje prema Monarhiji, o kojima je podatke prikupljao i PRS Sušak, no bila je riječ o osobama koje mu nisu zavičajno pripadale već su dio života provele na Sušaku (Lekčević, suplent na sušačkoj gimnaziji koji je iz Italije slao pisma velikog vojvode) ili su živjele na području Rijeke ili Opatije koji su bili izvan jurisdikcije Sušaka (Katalinić-Jeretov, Trumbić....), odnosno preko Sušaka bježale za Rijeku pa dalje za Italiju i to uz pomoć talijanskih putovnica (Marijanović).

PRS Zemun javio je 10. svibnja 1917. da je taj ured o svakom slučaju koji je na tom području od početka rata bio otkriven i koji bi spadao u defenzivno doglasnu službu smjesta izvjestio SDDS. O tome su priložili i popis. Priznali su da je nehotice izostalo izvješće za jedan predmet i to Franje Radovanovića, zbog izjava protiv vojne sile države i uvrede veličanstva, koje su naknadno dostavili. Popis je bilježio 52 slučaja zaključno s 10. svibnjem 1917., od kojih nisu svi bili isključivo uhodarski, već su u širem smislu spadali u defenzivno doglasne poslove pa je među njima bilo i širenja lažnih vijesti, neprijateljske propagande, podupiranje srbijanske invazijske vojske, veleizdajničkog ponašanja, krijumčarenja pošte, informacije povratnika iz srbijanske internacije ili zarobljeništva i sl.¹²⁰⁰

Vladin povjerenik za županiju ličko-krbavsku, Jeremić iz Gospića javio je 3. lipnja 1917., da u tom području za vrijeme trajanja rata nije bio otkriven ni jedan slučaj uhodarstva i to po njegovom mišljenju iz razloga što „uhode ovamo uopće ne zalaze“. Držao je da su tome razlog vjerojatno loše komunikacije, a pored toga „teško da bi u tamošnjem pretežno seljačkom pučanstvu koje gleda svoje poslove našli zgodnog terena za svoj rad“.¹²⁰¹ Sami slučajevi uhodarstva nisu bili bilježeni, dok je bilo krijumčarenja pisama ili neprijateljske propagande. Tome bismo mogli dodati i izrazito izraženo ilojalno ponašanje dijela pučanstva.

Redarstveno povjereništvo Osijek priopćilo je 20. srpnja 1917. da je u mnogim slučajevima podnašalo izvješća, koja su spadala u defenzivno doglasnu službu, no ni u jednom slučaju samo uhodarenje nije bilo otkriveno upravo po osječkom redarstvu već se ono umiješavalo u tekući postupak. Razlog da nijedan slučaj uhodarstva na području Osijeka nije bio otkriven u prvom redu bio je taj što je Osijek ležao daleko od svih ratišta, odnosno užih ratnih zona i što su odmah na početku rata bile poduzete najstrože mjere pri prometu stranaca i sumnjivih osoba, pa „vjerojatno uhode nisu ni mogle razvijati svoju djelatnost“.¹²⁰² Za područje Osijeka vrijedi slična naša

¹²⁰⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 1941/17 (uloženo u 1039/15), br. 118.

¹²⁰¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 2309/17 (uloženo u 1039/15), br. 221.

¹²⁰² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 2853/17 (uloženo u 1039/15), br. 160.

napomena, kao i za Sušak – primjerice slučaj Bikicki. Pored toga osječko redarstvo nije uspjelo otkriti, pa onda ni presjeći tajne veze osječkih kazalištaraca i *Jugoslavenskog odbora*.

Dana 21. i 22. ožujka 1917. u Ministarstvu rata u Beču, u uredu EB-a održan je sastanak voditelja središnjih ureda defenzivno doglasne službe. Sastanku nije bio nazočan Žiga Maravić zbog bolesti. Od 1914., odnosno od osnutka defenzivno doglasne službe nije bio zabilježen takav koordinativan sastanak, premda je bilo sastanaka između EB-a i pojedinih središnjih ureda. Koordinativni sastanak 1917. vodio je pukovnik Oskar Hranilović v. Czvetasin, tada još voditelj EB-a i Obavještajnog odjela AOK-a.¹²⁰³

Na zamolbu ugarskog ministra predsjednika i zajedničkog ministra rata, ban Skerlec 2. travnja 1917. izdao je odredbu upravno-redarstvenim oblastima te glavnim uredima SDDS-a u banskoj Hrvatskoj kojom je bio zatražio da odmah priopće sigurnosne prijave osobito o dočasnicima tj. moguće „opterećujuće“ podatke o osobama nepouzdanim s gledišta patriotskog vladanja i to već prigodom dolaska tih osoba na vojnu službu, a o mogućim kasnijim saznanjima da upoznaju nadležna doknadna tijela. Pored toga, neka vojničkim oblastima u takvim pitanjima daju traženi odgovor, a o svakom takvom saznanju izvijeste i SDDS. Razlog donošenja odredbe bio je taj što je austro-ugarska vojska prilikom svog napredovanja na teritorij koji je ranije bio pod kontrolom ruske vojske, nailazila na zapisnike kod zarobljenih ruskih časnika koji su sadržavali detaljne podatke o položajima austrougarskih postrojbi, kao i o ostalome, a koji su bili dobiveni od strane austrougarskih vojnih bjegunaca, osobito pričuvnim dočasnicima pa i časnicima, čime je bile prouzročena neizmijerna šteta austrougarskoj vojnoj sili. Obzirom na to, ban je naveo da je „gotovo nemoguće takove izdajice i među njima osobito inteligentnije elemente sa činom na ratištu pravovremeno prepoznati i neštetnima učiniti, jer se u svrhu, da od sebe sumnju odbiju, prividno redovno dobro ponašaju“, pa se pojavila bezuvjetna potreba da se „na takve elemente već kod doknadnih tijela i u pričuvno-dočasničkoj školi trebalo strogo paziti te brižno izviđati podatke o njihovoj porijeklu i predživotu“.¹²⁰⁴

Dolazi i do promjene na čelu SDDS-a banske Hrvatske. Stjepan Zlatarić, dotadašnji zamjenik državnog odvjetnika obavijestio je EB 17. svibnja 1917. da je odlukom bana od 16. svibnja 1917. br. 2062 pr. imenovan za voditelja Odsjeka za pogranična redarstvena satništva u zemaljskoj vladi (IVb), ali ujedno i voditeljem Središnjeg ureda za defenzivno doglasnu službu (SDDS) pri čemu je u obavijesti koristio tadanji njemački naziv: *Zentralstelle für den Nachrichten-*

¹²⁰³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 596/17, br. 2308.

¹²⁰⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5719, 1120/17.

Kundschaftsdienst. Očitovao se i 18. svibnja 1917. o izvršenoj primopredaji dužnosti na način da je od Žige Maravića koji je teško obolio te se povlačio s dužnosti primio ključ za dešifriranje pod oznakom *Weiser* (bijeli) *polmil 7* (knjigu šifri), kao i novce iz blagajne. Par mjeseci kasnije, u Zemaljskoj je vladi 23. listopada 1917. sastavljen primopredajni zapisnik kojim je Stjepan Zlatarić preuzeo preostalu dokumentacijom i spise zaostale u uredu iza smrti Žige Maravića. Dio stvari koje su bile osobne naravi predane su pokojnikovom sinu Šandoru.¹²⁰⁵

Tijekom 1917. SDDS je još prikupljao i raščlanjivao podatke o krijumčarenju osoba iz ili u Srbiju, ponajviše putem riječnih brodova i vlakova, pa i posebnih vojnih, zatim o raspoloženju javnosti glede uvođenja neograničenog podmorničkog rata, austrougarskim ratnim zarobljenicima ili podanicima u državnoj ili vojnoj službi kod neprijatelja te o problemima kod cenzure pošte bosansko-hercegovačkih podanika.

Premda je situacija što se tiče opskrbe stanovništva hranom u Translajtaniji, a time i u banskoj Hrvatskoj zbog jedinstvenog carinskog područja s Ugarskom bila znatno povoljnija nego u Cislajtaniji,¹²⁰⁶ zbog antantne blokade i pučanstvo u banskoj Hrvatskoj imalo je neprilika s nabavom živežnih namirnica. Stvar nije bila usko povezana s uhodarskom opasnošću, no mogla je utjecati na sigurnost države, a svakako je uznemiravala građane, tako da je Maravić kao upravitelj odsjeka IV-B u okviru djelatnosti državnog redarstva tijekom 1917. počeo dobivati i informacije i o određenim aprovizacijskim problemima, npr. iz Grobnika.¹²⁰⁷

5.9. Odrazi unutarnjopolitičke na sigurnosnu situaciju i obratno u četvrtoj ratnoj godini

Pored opisanog u ovoj tezi za navedeno razdoblje, osobito u poglavljima koja govore o aktivnostima vezanim za suzbijanje srbijanskog uhodarstva i praćenju aktivnosti srbijanske vlade, velikosrpskoj propagandi, Jugoslavenima u emigraciji te *Jugoslavenskom odboru*, vezano za aktivnosti Sabora ali i južnoslavenskih cislajtanijskih političara, koje su bile ili mogle biti u svezi sa sigurnosnom situacijom, možemo istaći kako slijedi.

Početkom 1917. želeći još uvijek poboljšati položaj južnih Slavena unutar Monarhije Anton Korošec i Janez Krek, imajući u vidu izjavu *Jugoslavenskog odbora* od 18. prosinca 1916. povodom

¹²⁰⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 3495/17, odluka o smjeni ne sadrži razlog, no iz druge dokumentacije je razvidno da je Maravić teško obolio.

¹²⁰⁶ Koliko je jaka bila neprijateljska propaganda koja je koristila situaciju stvarnog nedostatka hrane, ogrjeva, pa i ostale robe, vidi se u okolnosti da je „do kraja 1917. svaka češka seljanka bila uvjerena da bi u Češkoj bilo dovoljno hrane, ugljena i odjeće, ako bi bila nezavisna“, RONGE, *Kriegs*, 288.

¹²⁰⁷ HR-HDA-82, ZV – Odjel za narodno gospodarstvo (ONG), kutija 93, odsjek X, godina 1917, spis X-9861/17.

Karlove krunidbe kojom se *Jugoslavenski odbor* odrekao habsburške dinastije, poticali su političare banske Hrvatske da u predstojećoj adresi na cara unesu zahtjev za ujedinjenjem Slovenaca s Hrvatima pri čemu bi se takvim preuređenjem Monarhije osigurala njihova ravnopravnost s austrijskim Nijemcima i Mađarima. Podloga im je bila hrvatska državotvorna tradicija i državno pravo.

Stjepan Radić predložio je 10. veljače 1917. u Saboru da ban zatraži od vladara prijam biranih prvaka cjelokupnog hrvatskog naroda, pri čemu se oni ne bi obratili vladaru sa saborskom adresom, jer sadržaj takve adrese bio bi javni dokument, a s obzirom na međunarodne prilike (rat) „ne može se, a i ne smije (javno) reći sve ono što vladar treba da zna.“¹²⁰⁸ Ban Skerlec je odmah odgovorio Radiću i otklonio je njegov prijedlog, kao i dodatni da u sastav takve deputacije uđu i predstavnici bosanske i dalmatinske Hrvatske te ga upozorio da to nije izvedivo jer je izvan banskih kompetencija. Radić je 1. ožujka 1917. interpelirao i tražio odgovor na pitanje jesu li uistinu dovršeni nagodbeni pregovori između cislajtanskih i transljajtanskih predstavnika i kakav je sadržaj tih pregovora.¹²⁰⁹ U carskoj Rusiji odvijala se veljačka revolucija i Stjepan Radić je u svom listu *Dom* u članku pod naslovom *Najveći narod na svijetu hoće da bude i najslobodniji* prikazao tijek revolucije „kakvu svijet još nije vidio“, carevu abdikaciju i osnivanje privremene vlade s knezom Lvovom na čelu, te je na kraju donio i tekst proglašenja nove revolucionarne vlade.

Na tragu poticaja Kreka i Korošeca u ime slovenskih političkih stranaka (osobito Slovenske ljudske stranke), kao i hrvatskih zastupnika u Carevinskom vijeću iz Istre i Dalmacije (Hrvatsko-slovenskog kluba), tijekom saborskog zasjedanja u ožujku 1917. iskristalizirala su se tri pristupa modalitetima preustroja Monarhije. Uslijed toga slijedile su i tri saborske adrese: koalicijska, starčevićanska i frankovačka. Premda je i koalicijska adresa predstavljala zahtjev za ujedinjenjem hrvatskih zemalja na tragu hrvatskoga državnog prava, ona uopće nije spomenula Slovence. Starčevićanski milinovci kojima se pridružio i Stjepan Radić to su izrijeком učinili, zahtijevajući upravo političko ujedinjenje Hrvata i Slovenaca, dok su frankovci kroatocentrično pozdravili što su Slovenci odobrili hrvatsku državnu ideju i hrvatske težnje za ujedinjenjem svih teritorija. Određeni krugovi u Beču tada su razmišljali o priključenju Srbije Monarhiji te su o tome anketirane Slovenska

¹²⁰⁸ KRIZMAN, *Hrvatska u vrijeme Prvog svjetskog rata*, 107.

¹²⁰⁹ Držimo da je Radić ovime aludirao na razgovore vođene unutar Zajedničkog ministarskog savjeta (vlade) Monarhije o elementima južnoslavenskog pitanju o kojima je tijekom rata raspravljano u zatvorenom krugu na sjednicama 6. listopada i 12. prosinca 1915., 7. siječnja i 6. listopada 1916. te 10. siječnja, 12. siječnja i 22. ožujka 1917., KRIZMAN, n. dj., 293, prema Miklós KOMJÁTHY, *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*, Budimpešta, 1966. (dostupno i na: https://library.hungaricana.hu/en/view/MolDigiLib_MOLkiadv2_10/?pg=1&layout=s, pristup ostvaren 20. srpnja 2017.). Druga mogućnost je da je mislio i na pregovore austrijske i ugarske delegacije za produženje financijalne nagodbe.

ljudska stranka i frankovci, koji su zajedno odbili takvu ideju, kao politički nerazumnu. Hrvatski i slovenski zastupnici u Carevinskom vijeću, tijekom proljeća 1917., nastavili su međusobne dogovore oko ujedinjenja slovenskog i hrvatskog naroda unutar Monarhije na temeljima hrvatskog državnog prava, pa su još donedavno sučeljeni Krek i naprednjački raspoložen Smodlaka dogovorili osnutak Južnoslavenskog kluba u bečkom parlamentu kao pandana *Jugoslavenskom odboru*. No Smodlaka je u rad Kluba unio i spominjanje Srba kroz ideju da su Slovenci, Hrvati i Srbi jedan narod i da imaju pravo odlučivati o svojoj sudbini.¹²¹⁰

Po obnovi rada cislajtanijskog parlamenta u međuvremenu u Beču je došlo do Svibanjske deklaracija 30. svibnja 1917. Južnoslavenskog kluba u Carevinskom vijeću, prvog dana njegovog zasjedanja. Deklaracijom se pozvalo na temelju narodnog načela i hrvatskoga državnog prava na ujedinjenje svih monarhijskih južnih Slavena (Slovenaca, Hrvata i Srba) na jugu Monarhije, u posebno državno tijelo, ali još uvijek u okviru Monarhije i pod kućom Habsburg – Lothringen.¹²¹¹ Kako smo ranije opisali tome je prethodila suradnja hrvatskih i slovenskih političara, kao i njihov zajednički rad na Riječkoj spomenici još 1915. uz sudjelovanje krugova bliskih ljubljanskom nadbiskupu Jagliču¹²¹² i krčkom biskupu Mahniću, kao i njih osobno. Ne možemo isključiti mogućnost da su donositelji među sobom Svibanjsku deklaraciju različito shvaćali – kao taktiku i prijelazno rješenje ili zaista kao konačni cilj i rješenje. Budući događaji korigirali su traženje u tom smislu da je rješenje nađeno izvan Monarhije, a vladajućom kućom *ex* monarhijskih južnih Slavena prestala biti kuća Habsburg – Lothringen.¹²¹³

¹²¹⁰ KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 349-350, vidi detaljnije i Janko PLETERSKI, *Prvo opredeljenje Slovenaca za Jugoslaviju*, Beograd, 1976., 135, 136-138, 150-154 i 160.

¹²¹¹ Tekst dostupan kod ŠIŠIĆ, *Dokumenti*, 94, Ronge pozitivno se izražavajući naznačava da „... Svibanjska deklaracija nije tražila ništa više nego njezino mjesto (južnoslavenske države) u okviru zajedničke Monarhije.“, RONGE, *Kriegs*, 355.

¹²¹² Anton Bonaventura Jeglič, slovenski duhovnik i političar (1850-1937), profesor teologije u Ljubljani, od 1882. sarajevski kanonik i blizak suradnik nadbiskupa Stadlera, 1897. pomoćni biskup sarajevski, na hrvatskom jeziku objavljuje teološke rasprave i udžbenike, od 1898. ljubljanski knez-biskup, titularni nadbiskup i pokrovitelj najjače političke snage u Kranjskoj Slovenske narodne (ljudske) stranke (demokršćanske provenijencije), pobornik Katoličkog pokreta u duhu Antona Mahnića, branitelj narodnih prava, piše i književna djela pod pseudonimom (A. J. Dobrčan), a i novinske članke kao dr. Bonaventura. Osnovao biskupijsku gimnaziju i konkvikt Zavod sv. Stanislava u Šentvidu 1905. sa zadaćom obrazovanja siromašnih na slovenskom jeziku (do tada je sva gimnazijska nastava bila na njemačkom). Podupro svibanjsku deklaraciju Južnoslavenskog kluba, a u jesen 1917. u sukobu unutar Slovenske narodne stranke između Šušteršiča i projugoslavenski raspoloženog Kreka stao na Krekovu stranu, poslije rata podupirao Antona Korošeca.

¹²¹³ Nakon objave Svibanjske deklaracije nastaje „deklaracijski pokret“ koji se širi u Hrvatskoj, ali i u BiH. Hrvatski katolički seniorat na prijedlog nadbiskupa Bauera, pristaje uz Svibanjsku deklaraciju, a tada najjači dnevni zagrebački list *Novine*, koji je pisan u južnoslavenskom duhu i uređivan od pripadnika Hrvatskog katoličkog pokreta isto ju podržava. Potom se deklaracijski pokret širi tako da u Zagrebu 2. i 3. ožujka 1918. dolazi do sastanka političara svih monarhijskih južnoslavenskih zemalja (među njima i seniora J. Šimraka) koji donose Zagrebačku rezoluciju. Njome je započet proces nacionalne koncentracije svih stranaka i grupa na stanovištu narodnog jedinstva, a s osloncem na načelo narodnog samoodređenja zatražena je narodna nezavisnost i na demokratskim temeljima uređena država Slovenaca, Hrvata i Srba. Iz rezolucije je ispalo hrvatsko državno pravo i okvir – habsburška dinastija. Pripadnici Seniorata (J.

Obnova rada Carevinskog vijeća izazvala je i mnogo teških riječi u bečkom parlamentu, pa i otvorenog iskazivanja mržnje poglavito Slovenaca prema Nijemcima. U tom kontekstu, uz iskazivanje brojnih zahtjeva raznih austro-ugarskih naroda za reformom Monarhije Ronge nije bio začuđen što je Trumbić na Krfu s Pašićem 20. srpnja 1917. sklopio sporazum o osnutku jedne slobodne, nezavisne kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, na čelu s dinastijom Karađorđević, „što je samo tjeralo vodu na mlin usijanih glava“.¹²¹⁴ Radikalna traženja reformi bila su praćena protunjemačkim istupima slovenskog tiska s primjesama boljševizma što cenzura zbog njezinog ublažavanja nije zaustavljala, no to je vodilo zabrani njegove distribucije vojnicima na bojištu, dok je istodobno agresivna djelatnost južnoslavenskog i talijanskog pokreta pogodila BiH, odnosno Dalmaciju.¹²¹⁵

Sabor je 5. lipnja 1917. raspravljao o tekstu kraljevske krunidbene zavjerenice.¹²¹⁶ Tekst je pripremao podban Vinko Krišković¹²¹⁷ koji je nesumnjivo u dogovoru sa samim Karlom I. (IV.) generirao svojevrsnu ustavnu krizu jer je Karlo položio prisegu kao hrvatsko-ugarski vladar navodeći Dalmaciju u sklopu zemalja krune svetog Stjepana, premda je ona bila dio Austrije. To je vjerojatno i utjecalo na okolnost da do kraja rata nije bio okrunjen za austrijskog cara. Smatramo da je time vladar pripremao teren za reformu Monarhije u smislu povezivanja hrvatskih zemalja, doduše tada još uvijek pod krunom svetog Stjepana.

Šimrak, P. Rogulja) bili su zadovoljni s takvim razvojem stvari jer su se oni još ranije – 28. studenoga 1916. na sastanku kod S. Rittiga, sa milincima: I. Peršićem, A. Pavelićem st., C. Akačićem, D. Hrvojem, V. Deželićem te slovenskim političarima: A. Korošecom i K. Verstovšekom, očekujući pobjedu Antante, opredijelili za rušenje Austro-Ugarske i stvaranje samostalne države južnih Slavena. Nadalje, 30. travnja 1918. na sastanku hrvatskih i slovenskih seniora u nazočnosti biskupa Mahnića dogovoreno je da će se članovi Seniorata angažirati oko promicanja deklaracijske politike i da neće dopuštati javno istupanje protiv nje. Mahnić u svibnju 1918. o godišnjici Svibanjske deklaracije, započinje sa serijom članaka u *Novinama* s ciljem obrane i promicanja Deklaracije, između ostalog braneći tvrdnju da Deklaracija nije atentat na katolicizam u korist srpskog pravoslavlja, a ujedno očekujući uspostavu crkvenog jedinstva između Katoličke crkve i pravoslavlja u čemu je vidio posebnu misiju hrvatskog naroda, ne samo na Balkanu nego općenito na istoku Europe. To je naišlo na odobravanje istomišljenika, ali i na osporavanje liberalne inteligencije te pravaša frankovačke orijentacije. Naposljetku u Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 5./6. listopada 1918. ulaze seniori: J. Šimrak, S. Babić i F. Rožić. Nadbiskup Bauer nakon sjednice Sabora 29. listopada 1918. pozvao je kler da podrži rad Narodnog vijeća (NV). U delegaciju NV za Beograd određen je i J. Šimrak koji je zauzeo stajalište, da je pitanje forme hoće li nova država biti monarhija ili republika zapravo nebitno (to je bio i crkveni stav), premda je ono sadržavalo brojne posljedice, a Katolički seniorat nakon audijencije Šimraka kod regenta Aleksandra 30. studenoga 1918. s optimizmom dočekuje ujedinjenje. Vidi: Zlatko MATIJEVIĆ, „Hrvatski katolički pokret i politika (1903.-1929.)“, *Croatica Christiana Periodica*, Vol. 25, No. 47, 2001, 181-205. i ISTI, *Lučonoše ili herostrati*.

¹²¹⁴ RONGE, *Kriegs*, 285.

¹²¹⁵ RONGE, n. dj., 355.

¹²¹⁶ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 109.

¹²¹⁷ Vidi: Josip HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb, 1982, 51-88, Tomislav JONJIC, „Pitanje priznanja Nezavisne države Hrvatske od Švicarske konfederacije“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 31 (1999), 2, 261-278, ISTI, „O pokušaju osnivanja Hrvatskoga komiteta u Švicarskoj 1943. godine: diplomatska izvješća Senjanina Josipa Milkovića“, *Senjski zbornik*, god. 38, 2011, 217-332.

Ban Skerlec podnio je ostavku 12. lipnja 1917.¹²¹⁸ Nešto malo ranije, 23. svibnja 1917., ostavku je podnio njegov politički zaštitnik, ugarski ministar-predsjednik – Tisza. Novi ban postao je 12. srpnja 1917. Antun Mihalovich, saborski zastupnik HSK iz kotara Vuke. U nastupnom govoru govori je o demokratizaciji, najavio reforme, ali u okviru Nagodbe. S. Radić postavio je i novom banu odmah interpelacije u kojima je između ostalog „prešno“ predložio pomilovanje svih političkih kažnjenika, kao i amnestiju. Pored ostalo Radić je spomenuo da je HSK u krizi izazvanoj padom Tisze uzastojala svim silama da za bana ne dođe barun Pavao Rauch te da su njeni startni kandidati bili grof Miroslav Kulmer i Aleksandar Rakodczay.¹²¹⁹

Srđan Budisavljević dao je 13. srpnja 1917. senzacionalnu izjavu u Saboru u svoje ime i u ime Valerijana Pribičevića, do tada zastupnika HSK-a kojom su njih dvojica odstupili od potpore Nagodbi zahtijevajući ujedinjenje slavenskog juga Monarhije (Slovenaca, Hrvata i Srba) u jedno državno tijelo i to izvan zajednice s Ugarskom, na osnovu narodnog načela, historijskog prava te prava samoodređenja naroda te je izjavio, da ne mogu i neće podupirati tadašnju hrvatsku vladu čime su prešli u oporbu.¹²²⁰

Radić je na sjednici 18. srpnja 1917. postavio banu interpelacije u kojima je između ostalog upozorio da je Hrvatska postala žarište međunarodne politike monarhije - *vis - a - vis* vezano za izjavu Južnoslavenskog kluba u Beču od 30. svibnja 1917. - „Time je Europa čula i to iz austrijskog parlamenta da se traži ujedinjenje svih Južnih Slavena u Monarhiji.“¹²²¹

Sabor je 19. srpnja 1917. produžio važenje financijske nagodbe za daljnja četiri mjeseca.¹²²² Time je vladajuća većina svjesno propustila priliku tražiti poboljšanje položaja banske Hrvatske ucjenjujući Ugarsku primjerice s neproduženjem financijske nagodbe. Primijećeno je i da regnikolarna deputacija već tri i pol godine nije podnijela svoje izvješće. Radić je istoga dana u svome govoru istaknuo da se HSK do sada držao tako, kao da Sabor nije mjesto u kojem će pokazati svoje mišljenje. Nadalje rekao je da se Hrvatska ima pravo proširiti na temelju historičkog i narodnosnog načela, a da je po raspoloženju vojnika na bojištu HSK gora od mađarona.

Živko Petričić (SSP) istaknuo je da je u duhu bečke izjave, izjavu već dao i SSP 5. lipnja 1917. i branio se prema frankovcima da SSP nije težio stvaranju jugoslavenske države (izvan

¹²¹⁸ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 110.

¹²¹⁹ KRIZMAN, n. dj. 114.

¹²²⁰ SZ, V, 129. Postoji pretpostavka da je to učinio u tajnom dogovoru sa Svetozarom Pribičevićem, na što je već sumnjao dr. Fran Barac.

¹²²¹ SZ, V, 173.

¹²²² KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 117.

monarhije), da nisu tražili isto što traži Antanta, ili ono što je tražio Beograd pod okriljem Antante ili pak *Jugoslavenski odbor* u Švicarskoj.¹²²³

Na toj sjednici došlo je i do verbalnog duela između dr. Dušana Popovića i Stjepana Radića, zbog Radićevog citiranja izjave Valerijana Pribićevića koji je rekao govoreći o državi južnih Slavena „Niti sanjati se ne smije, da se zove Hrvatska“, što je međutim isti negirao. Zbog primjedbi dijela zastupnika na ponašanje frankovaca 1914. sam Frank, navodi da su frankovci 1914. oduševljavali ljude za borbu, jer je to bila njihova patriotska dužnost. A 20. srpnja 1917. dao je Saboru prijedlog da se financijalna nagodba više ne produži u svrhu postizanja financijske i gospodarske samostalnosti.¹²²⁴

U Saboru je 1. kolovoza 1917. govor održao disident Koalicije Srđan Budisavljević. Prvo je dao ocjenu o nagodbenoj politici kao o do tada neuspješnoj, dok je po njemu određeni korak naprijed predstavljala proljetna adresa kojom je HSK zatražila da Hrvatskoj i Slavoniji bude pripojene Dalmacija i BiH, ali u okviru unionizma. Smatrao je da time ipak ne bi bilo riješeno u cijelosti hrvatsko i južnoslavensko pitanje, jer bi istarski Hrvati i svi Slovenci, ostali izvan granica tako proširene Hrvatske.¹²²⁵

Budisavljević je nadalje iznio intrigantnu misao: „Njih (Srbe) je može se reći protunagodbena manjina prisilila da se priklone nagodbenoj većini“. Nakon što je spomenuo uspjeh Srba u veleizdajničkom procesu 1908/09. g. nastavio je: „Srbi su dobili to, da je godine 1913. s jednim potezom pera uništena sa lica zemlje srpska narodno-crkvena autonomija, ona autonomija, koja je zagarantovana temeljnim ustavnim zakonima kraljevine Hrvatske. Srbi su dobili to da su se, kad je počeo rat, tamnice napunile sa Srbima od Zemuna do Zrmanje. Srbi su dobili to, da je na Srbe činovnike sa strane vlade udaren žig nepouzdanja i da su iz Srijema i istočne Hrvatske

¹²²³ KRIZMAN, n. dj., 120. Podsjećamo da su se na sastanku kod S. Rittiga još 28. studenoga 1916. milinovci: I. Peršić, A. Pavelić st., C. Akačić, D. Hrvoj, V. Deželić, zajedno s pripadnicima Katoličkog seniorata J. Šimrakom i P. Roguljom te sa slovenskim političarima: A. Korošecom i K. Verstovšekom, očekujući pobjedu Antante, opredijelili za rušenje Austro-Ugarske i stvaranje samostalne države južnih Slavena izvan Monarhije i bez dinastije Habsburg-Lothringen. Ili Petričić zaista nije znao za takvu aktivnost svojih stranačkih kolega (bar do smrti predsjednika SSP-a Mile Starčevića 10. ožujka 1917. stranka nije službeno zauzimala protumonarhijski stav) ili se pravio nevješt, jer sigurno da nije mogao takvu namjeru javno priznati bez posljedica. Vodila bi ga u zatvor.

¹²²⁴ SZ, V, 272, 274-275.

¹²²⁵ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 124. Ovdje nas ne treba čuditi razmišljanje o svim Slovencima u okvirima hrvatske države. Bježeći od germanizacije, prije Prvog svjetskog rata slovenski politički vođe – Šusteršič i dr. Krek, pa i Korošec sve do ljeta 1917. govorili su da oni (Slovenci) u političkom smislu hoće biti isto ono što su i Hrvati, a ako ne mogu stvoriti slovensku državu u okviru Monarhije da se hoće okupiti oko banske Hrvatske, kao oko matice. U tom smislu tijekom rata sastavljena je od strane hrvatskih i slovenskih političara te krčkog biskupa Mahnića i ljubljanskog nadbiskupa Jegliča i još par svećenika Riječka spomenica koja je predana papi Benediktu XV 1915. g., a u svibnju 1917. deklaracija Južnoslavenskog luba (u biti hrvatskih i slovenskih cislajtanijskih političara) u bečkom Carevinskom vijeću. Usporedi: KRIZMAN, n. dj., 116, KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 349-350, PLETERSKI, *Prvo opredjeljenje*, 135-138, 150-154 i 160, „Riječka spomenica. Hrvatski prijevod“, 233-244, MRKONJIĆ, „Hrvatski katolički pokret i Riječka spomenica iz travnja 1915. (Latinski koncept)“, 444-456, MATIJEVIĆ, „Tajna diplomatska aktivnost o. Joze Miloševića“, 363-379.

premještavani i pobacani po zapadnim krajevima Hrvatske. Srbi su dobili to, da su nasilno odstranjivani sa rođenog ognjišta svoga i da je to njihovo ognjište ostalo pusto i da se nitko nije brinuo, što će biti s tim ognjištem, pa su na taj način srpska sela i srpske kuće u jugoistočnom Srijemu poharane i porobljene. Srbi su konačno dobili i to, da ih se je ubijalo i vješalo bez suda i bez sudaca.¹²²⁶ Ja u pravednom gnjevu osjećam dužnost, da protiv ovih progona srpskog naroda i protiv ovih zločina počinjenih na srpskom narodu, u ime svoga druga Valerijana Pribićevića i u svoje ime dignem glas protesta u hrvatskom saboru“.¹²²⁷ „Prirodno je, da se potonjih godina protiv svega ovog počinje da rađa reakcija u srpskom dijelu našeg naroda“. Budisavljevićev pojam „naš narod“ označavao je i Slovence i Hrvate i Srbe na jugu monarhije.

SSP je 5. lipnja 1917. u Saboru izjavila da priznaje i srpsko ime. Naime pravaši su krajem 19. stoljeća negirali srpsko ime i narod. A u srpnju 1917. zahvaljujući Barčevim obavijestima iz Švicarske i smrti Mile Starčevića dio pravaša okupljenih oko SSP počeo se sve više odvajati od državnopravne oporbe.

Liječnik dr. Ante Pavelić, predsjednik saborskog kluba SSP-a 3. kolovoza 1917. istaknuo je zanimljivu misao – „uloga SSP je da pobija svaku nagodbenu vladu, a zašto? „... jer je tim vladama zadaća da učvršćuju ovaj nevaljali sustav, a ovu sadanju vladu mora pobijati tim više, u koliko u njoj sjede ljudi, koji su obzirom na svoje vrline i sposobnosti kadri ovako pogubni sistem narodu prikazivati kao podnosiv. Ovo je malo paradoksalno, ali nije ništa nova. Ovu je misao iznio naš utemeljitelj (Ante Starčević) i bio je radi toga mnogo okrivljivan, jer je bio krivo razumljen, ali iskustvo prošlih godina nagodbenog života pokazalo je, da je on imao pravo. Zašto? Sistemi Hedervaryjev, Rauchov, Cuvajev sami su po sebi bili takvi da nije trebalo narodu puno dokazivati, da ne valjaju, dočim je sistem Mažuranićev u prošlosti, a sistem Hrvatsko-srpske koalicije u novije doba mnogoga mogao dovesti u napast, da se pod nagodbom i dualizmom ipak može za zemlju i narod nešta dobro učiniti. Prije sam upozorio, da je prošlost dokazala, da su se sve nade u tom pravcu izjalovile, pa možemo zato pozitivnošću ustvrditi da će se to isto i sada i u buduće pokazati, šta više prema sadašnjem iskustvu znamo, čim narodnija vlada, tim veća mađarska agresivnost.“¹²²⁸

Radić je 4. kolovoza 1917. u Saboru, prema Krizmanu, istaknuo da je Antanta zastupala velike principe, koje su i Franjo Josip te bivši ministar vanjskih poslova priznali – a to su bili trajan

¹²²⁶ Možemo razmišljati jesu li represalije bile preoštre ili primjerne tome dobu i postojećem pravnom okviru, međutim Budisavljević se pravio da mu nije bilo poznato veleizdajničko ponašanje dijela srpskog stanovništva tijekom srbijanske invazije istočnog Srijema u rujnu 1914., s posljedicama tog ponašanja prema životima ili tijelima austrougarskih lojalnih civilnih podanicima i zarobljenih vojnika te prema njihovoj imovini, kao i prema državnoj i imovini upravnih oblasti u ratnim okolnostima, kada je bio zapriječen prijeki postupak, a stanovništvo je to znalo i voljno pristalo na posljedice svoga nezakonitog ponašanja u slučaju povrata austrougarske vlasti.

¹²²⁷ Upravo zbog ovih riječi Krizman ne isključuje mogućnost da je disidentstvo Budisavljevića i V. Pribićevića bilo dogovoreno sa Svetozarom Pribićevićem (KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 153, bilješka 31.).

¹²²⁸ SZ, V, 430-440.

mir sa postupnim razoružanjem te samoopredjeljenje naroda. Međutim, Radić nije vidio da bi takvo što (osobito ovo potonje) u tom trenutku zastupali Stürgkh¹²²⁹ ili Tisza, a ponajmanje službena njemačka politika¹²³⁰ te je rekao: „Ententa je do nedavna grijeshila, dok je jugoslavenski problem kao srpski smatrala, i dok se pisalo i govorilo, da će to biti velika Srbija. I da tu nema ništa drugo nego Dušanovo carstvo. Pad ruskog carizma donio je novo svjetlo. Dvoje je samo moguće, ili da ostane situacija u srednjoj Europi prema granicama, kako je danas i onda će u monarhiji biti kraljevina Hrvatska slobodna i sjedinjena, a izvan monarhije ujedinjena obnovljena Srbija i jaka Bugarska.“¹²³¹ Ban Mihalovich 7. kolovoza 1917. polemizirao je zbog toga s Radićem jer je smatrao da je svojim govorom rušio integritet zemalja krune svetog Stjepana, pa ga je čak usporedio i s Kerenskim.¹²³²

Dr. Ivo Frank 9. kolovoza 1917. govorio je o sukobu jugoslavenske i hrvatske ideje, te je kazao da je pravaški program od 1894. nasuprot jugoslavenskoj ideji zahtijevao rješenje problema u Habsburškoj monarhiji. „Borba ovih ideja jugoslavenske i hrvatske nije nova, te već postaje latentna. Jugoslavenska ideja je nezasitna, hiperrealistična, neograničena, dočim hrvatska ideja je ustavna, ona je umjerena. Jugoslavenska ideja ne ću reći traži, nego dopušta obistinjenje svoga programa i izvan Habsburške monarkije. Naš program, hrvatska ideja zahtijeva bezuvjetno svoje ostvarenje unutra monarkije“. I dalje: „Jugoslavenska ideja počiva na jednom mističnom jugoslavenskom jedinstvu, dočim hrvatska ideja počiva i utemeljena je na hrvatskoj historičkoj bazi.“¹²³³ Prema razvoju događaja možemo reći da je nasuprot ekskluzivnom hrvatskom stanovištu, hrvatski narod tada popustio jugoslavenskoj ideji.

Južnoslavenski klub u Beču, 7. kolovoza 1917. izdao je komunike. A zastupnik Dragutin Hrvoj, kao starčevićanac govorio je 9. kolovoza 1917. o jugoslavenstvu. Opisao je narod slovenski, hrvatski i srpski kao jedan jedinstveni narod, no da je Jugoslavija geografski, a ne politički pojam, a smatrao je da politički sadržaj ideji jugoslavenstva daje hrvatstvo odnosno hrvatska državna misao. „Mi (Slovenci, Hrvati i Srbi) smo jedno po krvi, jeziku i ciljevima i mi hoćemo jedno da

¹²²⁹ Karl Stürgkh, austrijski političar (1859-1916), grof, veleposjednik, svršio pravne studije, liberalni konzervativac (član *Mittelpartei*), činovnik prvo u štajerskom Zemaljskom namjesništvu, a od 1886. u Ministarstvu prosvjete i bogoštovlja, zastupnik u Carevinskom vijeću od 1891., ministar prosvjete i bogoštovlja Cislajtanije od 1909. do 1911., ministar predsjednik od 1911. do 1916., od proljeća 1914. zbog Stürgkhove politike Carevinsko vijeće nije zasjedalo odnosno nije donosilo odluke zbog parlamentarnih smicalica, tako da je Vlada upravljala zemljom pomoću uredbi, a početkom rata u zemlji su uvedene iznimne mjere pa se parlament više nije ni sastajao. Zalagao se za oštar kurs prema Srbiji zbog Sarajevskog atentata, ali i za rješavanje poljskog pitanja kroz tzv. austro-poljsko rješenje (povezivanje ruskih Poljaka s austrijskima u posebnu državu pod krunom Habsburga). Inače je zastupao njemačku nacionalnu ideju. Dana 21. listopada 1916. ubio ga je socijaldemokrat Friedrich Adler, sin predsjednika austrijskih socijaldemokrata Viktora. Atentator je svoj čin obrazložio Stürgkhovim apsolutističkim vladanjem zbog nesazivanja parlamenta.

¹²³⁰ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 128.

¹²³¹ SZ, V, str. 450-478, naročito 458-459.

¹²³² KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 128.

¹²³³ SZ, V, 555-556.

budemo. Od Soče do Villacha, do Drine i do Durmitora govori se jednim jezikom, i ne samo to, nego, kako je predsjednik SSP-a, dr. Matko Laginja, lijepo rekao u bečkom *Reichsratu* (*auch Herzen aller schlagen gemeinsam*) i srдца sviju jednako biju. Svi jesmo i jedno i hoćemo da budemo jedno, svoji na svome.“ Potom je SSP podnio nacrt svoje adrese gdje se založio za ujedinjenje svih slavenskih zemalja na jugu monarhije u jedno jedinstveno državno-pravno tijelo, u državu Hrvatsku, na temelju hrvatskog državnog prava i u ime načela narodnosti, uz potpuno respektiranje svih vjersko-kulturnih i plemenskih individualiteta.¹²³⁴ „... nema Jugoslavije niti će je ikada biti, ali će biti hrvatske države, dok postoji monarkija“. Hrvoj je nastavio: „Prošao je balkanski rat i elementarnom silom provalila je ta svijest o jedinstvu nakon Kumanova. Došao je veliki svjetski rat i u tom ratu iz temelja su se promijenili nazori i ne samo kod hrvatske inteligencije, glede jedinstva narodnog, nego i kod najširih slojeva hrvatskoga puka. Hrvatske regimente u austrijskoj vojci išle su dolje u Srbiju, a iz Srbije povratile su se kao pioniri toga jedinstva. Jer kuda god su prolazili, i u Mačvi i u Beogradu i po drugim srpskim krajevima, svud su ti ljudi nalazili narod, koji govori istim jezikom kao i oni i dolazili su do uvjerenja: to je naš narod i protiv toga naroda ne možemo imati ništa neprijateljskog, nego dapače osjećaj bratstva, simpatije i ljubavi.“¹²³⁵

Na takav istup Hrvoja 10. kolovoza 1917. replicirao je zastupnik Stranke prava dr. A. Horvat. Prvo je iznio frankovačku tezu o sarajevskom atentatu. „Historička je činjenica – da je nesretni sarajevski atentat izveden srpskom rukom, bacio iskru požara. Činjenica je da je kraljevina Srbija u krivom shvaćanju svoga poziva, u krivom shvaćanju principa narodnog jedinstva, a polazeći sa temelja svojih imperijalističkih prohtjeva, usudila se na svojoj susjedi moćnoj monarkiji, učiniti jedan atentat, koji nije mogao ostati bez odmazde. I odmazda je uslijedila. Tko se ne sjeća, kako smo onih dana svi zabrinuto gledali, što će se dogoditi? Ali da se nešto u interesu časti i ugleda staroslavne habsburške dinastije dogoditi mora, kada je pao jedan njezin najodličniji predstavnik – to je svaki bio svjestan.“¹²³⁶ Horvat je zatim istaknuo da je jugoslavenska ideja šezdesetih godina 19. stoljeća bila sasvim benigna prema onom jugoslavenstvu koje se razvijalo iz ideje balkanskih ratova pri čemu se za dokaz svojih tvrdnji nije mislio pozivati na tajne dokumente, već samo na ono što je bilo javno objavljeno, kako u monarhiji, tako i izvan nje. Naveo je primjerice Banjanina, Hinkovića, Potočnjaka, Belića i Marjanovića. Tako je prema Horvatu, propagandnim brošurama srpske vlade ideja narodnoj jedinstva i jugoslavenstva bila kompromitirana, jer je Srbija tražila, a s

¹²³⁴ SZ, V, 568-569.

¹²³⁵ SZ, V, 569. Ovdje moramo spomenuti da su se o jedinstvenom narodnom jeziku neovisno od Hrvoja na različitim mjestima jednako ili slično očitivali Svetozar Pribičević i srbijanski Vojnički bukvar te članovi *Jugoslavenskog odbora* Banjanin, Hinković, Potočnjak, Belić i Marjanović.

¹²³⁶ SZ, V, 640-669.

pozivom na jugoslavenstvo, otrgnuće pojedinih dijelova Austro-Ugarske monarhije i njihovo pripojenje Srbiji, a to je bilo poznato i Antanti.

Na sjednici 25. rujna 1917. Radić je bio kažnjen zbog kritike sadržaja adrese koju je saborsko izaslanstvo predalo kralju u Reichenau 17. rujna 1917., kao i kraljeva odgovora u kojem se navodilo očuvanje zajednice Hrvatske s Ugarskom. Radićeva izjava imala je međunarodnu pozadinu. U švicarskim novinama izašao je propagandni članak o jugoslavenskoj državi pod Karađorđevićima, a autori su se pri tom pozivali upravo na spomenuti Radićev saborski govor od 4. kolovoza 1917.¹²³⁷ To pozivanje je doduše bilo bez osnove, s obzirom da je Radić govorio o južnoslavenskoj državi unutar granica Austro-Ugarske monarhije, ali se svejedno osjetio prozvan. O pisanju švicarskog tiska austro-ugarska diplomacija obavijestila je ugarskog ministra predsjednika, on hrvatskog bana, a naposljetku je podban Krišković s time upoznao Radića.

Monarhijske vlasti očekivale su Radićevu reakciju na pisanje švicarskog tiska (novinara Reiss i Kuhne) javno odlučnijim demantijem, međutim Radić je u Saboru 25. rujna 1917. izjavio: „ako Hrvati blagonaklonosti kralja mogu samo tako postići da dođu u mađarsko ropstvo, onda neće biti – to ja otvoreno kažem – Kralju vjernih Hrvata, jer mi nećemo biti robovi nego slobodan narod koji je svog kralja slobodno izabrao, koji se danas bori za svog kralja i svoju domovinu i koji kao takav hoće ostati vjeran, ali ne sužanj i sluga Mađara. Danas smo svi jednodušni – može štampa Antante pisati što hoće, može pojedine govore i izjave slagati sebi u prilog – samo mi svi smo prožeti mišlju da je naše narodno pitanje, ujedinjenje Hrvata, Srba i Slovenaca – ne dirajući u Srbiju i Crnu Goru – provedivo u Monarhiji. No bude li se i dalje tako postupalo (misleći na mađarsku politiku) ja ću biti prvi koji će – ne bojeći se vješala viknuti: Dolje Habsburg!“ Zahvaljujući tome što je ban ocijenio Radića neozbiljnim, za njega je sve skupa završilo benigno.¹²³⁸

Radić je brižno pratio i revolucionarna zbivanja u Rusiji te je njegov list *Dom* čak donio program nove boljševičke vlade nakon listopadske revolucije.¹²³⁹

Jedan od čelnika SSP-a Ante Pavelić uputio je 10. prosinca 1917. na bana interpelaciju zbog zapljene (cenzuriranja) članka koji je trebao biti objavljen u *Hrvatskoj državi* 3. prosinca 1917., a koji se odnosio na mirovnu ponudu revolucionarne ruske vlade i tražio je obrazloženje zašto je došlo do cenzuriranja navedenog članka, a ujedno je općenito predložio ukidanje cenzure tiska. Pored ostalog, obrazlažući svoju interpelaciju Pavelić je kritizirao nakanu tadašnje državne politike

¹²³⁷ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 145.

¹²³⁸ SZ, V, 744-745, taj Radićev ispad primijetio je i Ronge koji je ne negirajući kratkovidnost ugarske politike dodao da je stvar s pogoršanjem unutarnjih političkih prilika išla općenito toliko daleko da je, primjerice osoba carevog povjerenja, dr. Pogačnik, kojega je sam car spominjao kao oca šestero djece koji se dragovoljno javio na bojište, počeo zagovarati raskid veza Slovenaca s Monarhijom. U prosincu 1917. i češki zastupnici u Carevinskom vijeću počinju tražiti raskid, RONGE, *Kriegs*, 285.

¹²³⁹ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 148.

da se preurede ekonomski odnosi sa Njemačkom, koji bi Austro-Ugarsku učinili još zavisnijom od Njemačke.¹²⁴⁰

Glede saborske rasprave o prijedlogu novog izbornog zakona, kojim bi se uvelo opće, izravno i tajno pravo glasa, po prvi put poslije dulje vremena u Saboru je 17. prosinca 1917. bio nazočan i Svetozar Pribićević.¹²⁴¹ Podsjetio je kako se HSK zalagala još 1905. za opće pravo glasa. Prvak frankovaca A. Horvat nije sporio potrebu donošenja novog izbornog zakona, ali je imao primjedbe na izbornu geometriju odnosno područja izbornih kotara.

Još krajem 1917. ili u 1918. dr. Dušan Popović, zastupnik Hrvatskog sabora i ugarskog parlamenta doputovao je iz Budimpešte i obišao Svetozara Pribićevića koji se trajno bio vratio u Zagreb. Popović ga je obavijestio kako mu je predsjednik ugarske vlade Sándor Wekerle¹²⁴² priopćio da je car i kralj Karlo namjeravao posjetiti Zagreb. Pribićević piše: „Ta je novost odjeknula poput bombe. Unatoč svemu (politici HSK koja je očekivala pobjedu Antante da proglasi ujedinjenje), bojali smo se da njegov dolazak u Zagreb ne pobudi austrofilске osjećaje i da ne izgleda kao zora nekoga novoga razdoblja preobražene Monarhije. Odlučili smo svakako spriječiti Karlov dolazak u Zagreb. Wekerle je tražio mišljenje dr. Popovića. Odgovorili smo mu da su duhovi u Hrvatskoj uzbuđeni, da su revolucionarne struje jake i Karlu se ne može jamčiti sigurnost ako dođe u Zagreb i, štoviše, da treba pomišljati i na mogućnost atentata na nj u Zagrebu. Ti su razlozi ponukali Wekerlea da odustane od careva putovanja u Zagreb“.¹²⁴³

Iz navedenog primjera vidljivo je da Wekerle i car očito nisu u dovoljnoj mjeri komunicirali. Tijekom 1917. Karlo je ublažio penalnu politiku u banskoj Hrvatskoj u okviru svoje politike opće amnestije, zahvaljujući i povoljnom referatu koji mu je o stanju sigurnosti predočio državni odvjetnik Alexander iz Zagreba. Međutim krajem te iste godine vodeći politički prvaci vladine stranke tvrdili su da je sigurnosna situacija u Zagrebu toliko loša da su uspjeli uvjeriti Wekerlea da odgovori cara od ideje posjete Zagrebu zbog opasnosti za njegov život. Ovdje podsjećamo da je državni odvjetnik za svoj rad odgovarao Zemaljskoj vladi koju je vodila HSK-a. Imajući u vidu navedeno moramo zaključiti da ili izvješće Alexandera nije bilo točno u cijelosti ili bar djelomično, ili su Pribićević i dr. Popović uspjeli izmanipulirati Wekerlea da prvo on, a potom i car povjeruju u lošu sigurnosnu situaciju u banskoj Hrvatskoj.

¹²⁴⁰ KRIZMAN, n. dj., 147.

¹²⁴¹ SZ, 1918, VI, 164-171.

¹²⁴² Vidi: Géza Andreas von GEYR, *Sándor Wekerle 1848-1921. Die politische Biographie eines ungarischen Staatsmannes der Donaumonarchie*, München, 1993.

¹²⁴³ PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura*, 20.

6. 1918. – POSLJEDNJA RATNA GODINA

6.1. Uvod

Predsjednik Wilson objavio je svoj program od 14 točaka od 8. siječnja 1918. u kojima se između ostalog izjasnio za održanje Austro-Ugarske pod određenim uvjetima.

Položaj Srbije u okviru Antante bio je oslabljen budući je država bila okupirana, pala je s vlasti dinastija Romanovih, a Rusija izašla iz rata, čime je Srbija izgubila moćnog vanjskog zaštitnika. Paralelno s time opći vojni položaj Središnjih sila u prvoj polovini 1918. nije bio nepovoljan, Solunsko bojište bilo je mirno, istočno bojište (za Austro-Ugarsku sjeverno) bilo je isto tako mirno jer je Rusija zaključila Brest-Litovski mir, na talijanskom bojištu Italija je nakon Kobarida držala položaje samo zahvaljujući francuskim, britanskim i američkim pojačanjima, a na zapadnom bojištu nije bilo pomaka. Jedina svijetla točka za Antantu predstavljalo je pristizanje američkih divizija koje međutim još nisu donijele nikakvu stratešku prevagu. Njemačku i Austro-Ugarsku više je morila blokada nego vojni neuspjesi. U banskoj Hrvatskoj na djelu je politika nacionalne koncentracije, kojoj do pred sami kraj putem otezanja s ulaskom u Narodno vijeće HSK nije pristupala,¹²⁴⁴ bojeći se da bi to izazvalo njeno rušenje s vlasti te uvođenje vojne uprave, no time je pod maskom parlamentarizma dopušteno bujanje za Monarhiju subverzivnog pokreta. *Jugoslavenski odbor* nastavio je za njega uspješnu propagandnu akciju diseminacije jugoslavenske ideje na prostorima banske Hrvatske, koristeći i bacanje letaka iz talijanskih zrakoplova.

Vrhove vlasti, pa time i SDDS počela je pored uhodarske opasnosti sve više zabrinjavati i opasnost od širenja ideja „velikog oktobra“ na područje Monarhije te izbijanja socijalističke revolucije. Pored toga, uslijed rastuće opasnosti od djelovanja Zelenog kadra koja je u Monarhiji bila nejednako zastupljena, vlast je sve više gubila kontrolu nad događajima koji su se odvijali na njenom teritoriju i to osobito na području Češke, banske Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Ugarske i Galicije. Austrijske vlasti, dugo vremena vojne bjegunce nisu doživljavale kao opasnost po samu državu, jer u pravilu nisu isticali političke zahtjeve, već samo kao opasnost po sigurnost imovine i građana zbog pljački i ubojstava. Kad je njihov broj toliko narastao da su već i brojne lokalne

¹²⁴⁴ Nacionalna koncentracija odnosila se na stvaranje zajedničke političke organizacije, kojoj bi zadaća bila stvaranje neovisne, demokratski uređene južnoslavenske države. Cilj politike bio je da okupi (koncentrira) sve političke snage koje bi radile na njenom ostvarenju. Tako da prve aktivnosti započinju u ožujku 1918. sa Zagrebačkom rezolucijom, premda je određenih pripremnih aktivnosti bilo i ranije. Od proljeća 1918. u banskoj Hrvatskoj u pokretu su ušli ili se pridružili Starčevićeva stranka prava, Hrvatska pučka seljačka stranka, Srpska narodna radikalna stranka i Socijaldemokratska stranka, po pokrajinama i gradovima stvaraju se mjesna narodna vijeća naposljetku okupljena 5. listopada 1918. u Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu, kojemu se 8. listopada 1918. priključila i najjača stranka iz hrvatskog Sabora – Hrvatsko-srpska koalicija.

kotarske vlasti priznale da su izgubile kontrolu nad svojim teritorijima te počele situaciju uspoređivati, prema opisima povratnika iz ruskog zarobljeništva, nalik onoj kakva je bila u Rusiji u trenutku raspada države, središnje vlasti pokušale su većim akcijama oružništva i vojske riješiti stvar, ali je zbog nedostatka ljudstva bilo prekasno za takvo što. Pojavile su se i pobune vojnika u pojedinim postrojbama, a dolazilo je i do paljenja ljetine, uz razne druge sabotaze.

Austro-Ugarska je pokušala separate mirovne pregovore sa Antantom, kako poznate preko princa Siksta Bourbon-Parme, tako i manje poznate, preko tihe diplomacije i obavještajnih kanala u Švicarskoj koji su završili neuspjehom, dominantno iz razloga što Karlo I. (IV.) nije bio u mogućnosti udovoljiti traženjima SAD i Antante zbog ugarskog otpora reformi Monarhije, praktično do samog njenog raspada. Istodobno monarhijski visoki vojni krugovi, a tako i austrijski političari bili su svjesni potrebe reforme radi njenog opstanka, koju reformu prvi čak i potiču, a drugi je prihvaćaju i aktivno zagovaraju. Car i kralj pokušava provesti reformu kroz federalizaciju Monarhije koju bi pratilo formiranje Vlade Windsich-Grätza, Sztérényia i Károlyia, a Stranka prava postiže u drugoj polovini listopada 1918. uspjeh kod vladara i ugarske vlade.

Probojem solunskog bojišta u rujnu 1918., Wilsonovim odgovorom Beču u listopadu 1918., kao i priznanjem Čehoslovačke, stvaranjem Države Slovenaca, Hrvata i Srba te narodnih vijeća Austrije i Mađarske, Monarhija je prestala postojati, a time i njena defenzivno doglasna služba.

6.2. Preustroj i prestanak rada SDDS-a

Krajem ljeta, odnosno početkom jeseni 1918. izvršen je preustroj SDDS-a za bansku Hrvatsku prema naredbi bana Mihaloviča br. 4456/Pr. donesenom 27. rujna 1918. Međutim, po prijarnom štambilju zanimljivo je spomenuti da je naredba bila dostavljena u Središnji ured SDDS tek 17. listopada 1918.¹²⁴⁵ Naredba je bila dostavljena svim upravno-redarstvenim oblastima u Hrvatskoj, ali prema njihovoj korespondenciji, vidljivo je da one nisu bile svjesne nastupajuće organizacijske promjene sve do sredine listopada 1918. Možemo i ovdje istaći da navedena naredba do sada nije bila poznata hrvatskoj historiografiji.

Naredbom je bila izmijenjena banska naredba od 20. srpnja 1915. br. 1328. Novom naredbom Središnji ured za defenzivno doglasnu službu isključen je iz sastava Odsjeka IV.B Odjela za unutarnje poslove ZV i priključen Redarstvenom povjereništvu u Zagrebu. On je istodobno bio

¹²⁴⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5723, 3495/17.

zadužen rukovoditi poslovima defenzivno doglasne službe kao središnji ured defenzivno doglasne službe u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, a zadržao je ovlasti glavnog ureda kao podređenog središnjem i to u teritorijalnom području nadležnosti zagrebačkog redarstva. Ban je ujedno odredio da su se svi podnesci u predmetima defenzivno doglasne službe imali dostavljati u dvostrukoj koverti na naslov: Kr. Redarstveno povjereništvo u Zagrebu.

Sukladno banskoj naredbi od 27. rujna 1918. primopredaju poslova obavili su, dan prije nego što je Naredba dostavljena SDDS-u - 16. listopada 1918., dotadašnji zamjenik upravitelja SDDS Teodor Peičić i novoimenovani upravitelj dr. Viktor Jakoby, do tada kao i nadalje upravitelj Redarstvenog povjereništva u Zagrebu. Jakoby je preuzeo spise, urudžbene zapisnike, kartoteku, blagajničke dnevnike, službene redarstvene listove, kao i specijalnu šifru.¹²⁴⁶

Razlozi preustroja nisu bili obrazloženi pa nam nisu jasno vidljivi. Činjenica je da je npr. Zemaljska vlada BiH razmišljala 1917. upravu SDDS-a iz krila Predsjedništva ZV za BiH prebaciti na sarajevsko redarstvo, što je bilo najavljeno u svibnju 1917. na sjednici središnjih ureda u Beču, međutim, to naposljetku nije provedeno. Razlog za očekivanu promjenu bio je nominalno taj što pri središnjem uredu nije bilo dovoljno detektiva za njen rad već se bosansko-hercegovački SDDS morao ionako oslanjati na pomoć redarstvenih agenata sarajevskog redarstvenog povjereništva. U austrijskom dijelu Monarhije od samog početka pa tijekom cijelog rata Središnji ured SDDS nalazio se pri bečkom Redarstvenom ravnateljstvu, a ugarski SDDS (VHK) djelovao je pri V. Odjelu ugarskog Ministarstva unutarnjih poslova koji je bio zadužen za pogranična redarstvena satništva i koristio je njihove redarstvene agente. Nema pokazatelja da je u Ugarskoj došlo do promjene nadležnosti tog ureda u smislu da bi primjerice budimpeštansko redarstveno nadsatništvo preuzelo funkciju središnjeg ureda ugarskog SDDS-a. Hrvatske vlasti, morale su imati SDDS, ali su bile autonomne u organizaciji njegovog rada. Premda su se hrvatske vlasti mogle pozvati na okolnost da žele preurediti rad SDDS po uzoru na bečki, a što je bila namjera i ZV BiH, iz razloga što nisu imali dovoljno vlastitih detektiva koji bi se bavili protuobavještajnim radom, već su se morali oslanjati na pomoć zagrebačkih redarstvenih agenata, držimo da je vjerojatnije u zadnjim danima Monarhije ban želio odmaknuti od sebe monarhijsku protuobavještajnu službu, pri čemu je njen rad i nadalje iz formalnopravnih razloga morao zadržati, barem tako dugo dok banska Hrvatska nije raskinula državno-pravne sveze sa Austro-Ugarskom.

¹²⁴⁶ Primopredaju je u ime dotadašnjeg središnjeg ureda obavio zamjenik upravitelja Peičić iz razloga što je upravitelj Stjepan Zlatarić nešto ranije umro.

Donošenjem saborske odluke 29. listopada 1918. o raskidu svih državno-pravnih sveza Hrvatske i Slavonije sa Austro-Ugarskom faktično je prestala i djelatnost SDDS-a. Formalne odluke banskih vlasti kojima bi se takvo što utvrdilo ne nalazimo, no formalnim konstituiranjem novih vlasti – Narodnog vijeća Države Slovenaca, Hrvata i Srba i od njega određene nove Vlade za Hrvatsku za vjerovati je da odlučujući krugovi nove političke elite u banskoj Hrvatskoj nisu ni držali za shodno utvrđivati kako prestaje s radom protuobavještajna služba osnovana radi borbe protiv uhođarstva na štetu Austro-Ugarske, a koja je ujedno bila i specifično tijelo izvršne vlasti banske Hrvatske. Kuriozum je da je u novoj Vladi povjerenikom zaduženim za unutarnje poslove u čiji bi djelokrug spadao i bivši SDDS, postao dr. Srđan Budisavljević, osoba promatrana od SDDS-a cijelo vrijeme rata kao politički, pa i uhođarski sumnjiva.

Cenzurna povjerenstva prestala su s radom 3. studenoga 1918., ako ne i ranije. KÜA je prestala s radom 31. listopada 1918. za Cislajtaniju, ali je nastavila raditi pod nazivom Ministarsko povjerenstvo za područje Austrije. Ronge je sazvao posljednji sastanak voditelja odjela NA AOK-a i EB-a 31. listopada 1918. U tom trenutku postojale su unutar Monarhije još jedino veze s glavnim uredima vojne obavještajne službe u alpskom području te s Odesom, Kijevom i Bukureštom. Svi ostali vojni i civilni uredi već su do tada došli pod potpunu kontrolu nacionalnih vlada. Voditeljima svih ureda povjerio je zadaću da unište sve povjerljive spise (popise konfidenata) da se ljudi ne bi kompromitirali.¹²⁴⁷

¹²⁴⁷ RONGE, *Kriegs*, 381. i 387. Navodi da je konfidenata bilo ukupno 2000. Poslije rata u hrvatskim novinama pojavljivali su se popisi suradnika austrijskih sigurnosnih službi pod naslovom „Konfidenti i denuncijanti“, osvrta na takve popise ili demanti. Primjerice u zagrebačkom *Pokretu* tijekom 1922. (br. 185 od 12. VIII, str. 3, br. 205 od 6. IX, str. 2, br. 207 od 8. IX, str. 2, br. 210 od 12. IX, str. 2, br. 212 od 14. IX, str. 3, br. 214 od 16. IX, str. 2, br. 218 od 21. IX, str. 3, br. 220 od 23. IX., str. 3, br. 226 od 30. IX., str. 4, br. 235 od 11. X, str. 4, br. 245 od 23. X, str. 3 i br. 275 od 28. XI, str. 3). Konfident bi jezično bio osoba nečijeg potpunog povjerenja - pouzdanik, a denuncijant bi odgovarao doušniku. No, navedeni pojmovi onodobno su rabljeni i pejorativno u smislu osobe koja dostavlja podatke policiji ili tajnoj službi, pri tome neki i za novčanu nagradu ili kakvu drugu pogodnost, a takvo ponašanje drugi građani smatrali su nečasnim odnosno u konkretnom slučaju takve osobe je dio političke elite i građana prije 1918. (a poslije cijela elita) smatrao nekom vrstom narodnih izdajnika jer su bile protiv stvaranja Jugoslavije kroz ujedinjenja monarhijskih južnih Slavena sa Srbijom. Bilo je riječ o nečasnosti s projugoslavenskog očišta jer je „denuncijacija“ rađena u korist Austrije. Treba podsjetiti, ali u suprotnom smjeru kako je banska Hrvatska do 29. listopada 1918. bila dio Austro-Ugarske pa su osobe koje su u smislu državne sigurnosti štitele Austro-Ugarsku time štitele i državnu sigurnost banska Hrvatske, a protivno ponašanje (projugoslavenko u smislu stvaranja Jugoslavije izvan Monarhije, k tome još ujedinjeno s neprijateljskom državom) bilo je kažnjivo i onda s te točke gledišta nečasno. Pravim doušnicima valja smatrati samo one osobe koje su primale novčanu nagradu za svoje dojave, dok je bilo dojava od strane građana koji su prijavili određenu pojavu ili sumnjivo ponašanje smatrajući to sastavnim dijelom građanske čestitosti i zakonske obveze (prijava kaznenih djela). To je naročito bilo slučaj kod državnih činovnika te djelatnih vojnih osoba izvan službe ili umirovljenih, koji za svoje dojave nisu primali nikakvu novčanu nagradu niti su je očekivali. Ono na što treba upozoriti da se popisima treba pristupiti sa oprezom jer su u njima s konfidentima pomiješana imena doglasnih časnika, redarstvenih šefova, pojedinih redarstvenika, ali i vladinih župana te kotarskih predstojnika, što je apsurdno. Sve navedene kategorije nisu bile doušnici već osobe koje su radile u sigurnosno-obavještajnom sustavu ili su prema zakonskim i drugim propisima imali obveze prema njemu, dakle njihova je propisana zadaća bila prikupljanje podatka o nedozvoljenom ponašanju i izvješćivanje viših instanci o utvrđenome. Nadalje za ostale osobe, valja upozoriti da u pismohrani SDDS nema popisa doušnika ili konfidenata pa podaci izneseni u novinama nisu usporedivi sa službenima. Pokret se poziva na neodređene

Djelatne časnike EB-a preuzelo je državno tajništvo za vojna pitanja Republike Austrije, a Ronge je nastavio raditi za novu vladu kao stručnjak za državnu sigurnost za područje grada Beča.¹²⁴⁸ Za razliku od toga vojni obavještajni časnik u Zagrebu je uhićen, priječeno mu je ubojstvom, povjerljivi spisi opljačkani su, a još 1919. bio je u internaciji.¹²⁴⁹

vojne arhive kao izvor podataka, no oni autoru nisu dostupni. Stoga među navedenim osobama vjerojatno ima i pravih doušnika, ali moguće i zalutalih osoba, koje su se nekome osobno zamjerile (npr. davanje otkaza) ili su imale ekonomski razlog da drugoga onemoguće u životu ili radu (npr. trgovačka konkurencija). Takvih pojava bilo je i za vrijeme Austro-Ugarske.

¹²⁴⁸ RONGE, *Kriegs*, 381.

¹²⁴⁹ RONGE, n. dj., 388. U prosincu mjesecu 1918. u Zagrebu je, nepoznato čijom odlukom, osnovano Povjerenstvo za istraživanje spisa bivše Nachrichtgruppe kod c. i kr. Vojnog zapovjedništva u Zagrebu. Do istog je došlo na poticaj Antuna (Tonija) Schlegla – zagrebačkog novinara i novinskog izdavača (*Novosti, Jugoslavenska štampa*), pukovnika Milisava Antonijevića, člana delegacije vojske Kraljevine Srbije pri Narodnom vijeću SHS (zajedno s Milanom Pribičevićem i Dušanom Simovićem) koja je imala zadaću spojiti vojske Kraljevine Srbije i Države SHS u vojsku Kraljevine SHS i dr. Svetislava Šumanovića, bivšeg hrvatskog podbana (1903-1906). U sastavu Povjerenstva bili su satnici Bogoljub Aman, Viktor Holjac i natporučnici Marijan Horvat, Stjepan Stiegler i Saša Aranicki. Povjerenstvo je završilo radom 28. prosinca 1918. i sastavilo *Imenik doglasnih časnika, konfidenata, pokusnih konfidenata, pouzdanih osoba te denuncijanata*. Osobe su razvrstali u navedene kategorije bez naznake kriterija. Imenik se nalazi u HR-HDA-833, osobna ostavština Đuro Šurmin, kutija 28. Da bismo usporedili Imenik Povjerenstva (zvat ćemo ga Lista Šurmin) s imenima objavljenim u *Pokretu* 1922. sastavili smo popis konfidenata i denuncijanata, itd., prema objavljenom u listu *Pokret* (zvat ćemo ga dalje Popis Pokret). Utvrdili smo da Lista Šurmin sadrži 386 imena, a sastavljena je u prosincu 1918. po naznačenom vojnom povjerenstvu. Za razliku od naziva Imenika u tekstu njegovog popisa navedene su donekle različite kategorije, uz iste: doglasni časnici, konfidenti (i ponekog policajca bilježe kao konfidenta), pokusni konfidenti, denuncijanti, povjerljive osobe (u koje primjerice ubrajaju pojedine političare ili redarstvenike). Naziv Liste Šurmin (Imenik ...) sadrži pojam „pouzdana osoba“, koji se ne pojavljuje u tekstu, ali se u tekstu pojavljuje pojam „povjerljiva osoba“. Unutar navedenih kategorija Liste Šurmin nismo utvrđivali njihov broj, jer ih Popis Pokret nije razdvajao. U *Pokretu* su tijekom 1922. objavljena imena 239 osobe, dakle 147 ukupno manje nego na Listi Šurmin. Svega 21 osoba se pojavljuje na obadvije liste, što znači da je Pokret objavio 218 novih imena. Kod Pokreta su sve kategorije pomiješane, uz rijetke iznimke. Pored toga u Popisu Pokreta upadljivo je primjetan izostanak imena srpskog podrijetla koja primjerice postoje na Listi Šurmin, uz poneku iznimku. Imajući u vidu ove dvije okolnosti – pojave velikog broja novih imena 1922. g. na Popisu Pokreta, koja nisu postojala na Listi Šurmin 1918. godine, kao i pretežito ispuštanje osoba određene nacionalnosti iz Popisa Pokreta, a čijih pripadnika je bilo među popisivanim kategorijama Liste Šurmin (govoreći općenito neovisno od pojedinačnih imena), ocjenjujemo da je Popis Pokreta rađen za dnevno-političke svrhe u kontekstu 1922. Na njemu se pojavljuju i pojedini političari Hrvatskog bloka i drugi, npr. Stjepan Radić, za kojeg u to vrijeme Pokret piše da su „otvoreni neprijatelji naše države“ i „sve rade da je unište“. Takve dnevno-političke potrebe naručitelja objave *Pokretovog* Popisa pomiješane su s nešto točnih podataka (dezinformacije pomiješane s informacijama radi dojma autentičnosti). Pored toga dio osoba na Popisu Pokreta našao se vjerojatno i zbog osobnog animoziteta sastavljača, bez ikakvih političkih konotacija. Lista Šurmin ne sadrži primjerice Radića. Zbog svega navedenog opredjeljujemo se da je Lista Šurmin najvećim dijelom autentična. No ako su pojedini redarstvenici u nju upisani, ostaje upitno zašto primjerice nije upisan i Janko Bedeković iz zagrebačkog Redarstvenog povjereništva (a nema ga ni na Popisu Pokreta), prema je ponekad znao obaviti i pojedini zadatak za potrebe doglasnih poslova. Ili je to Povjerenstvu (pa i Pokretu) promaklo ili pak možda zato što je u Kraljevini SHS nastavio raditi na poslovima političke policije, u kojoj uložio je bio umiješan i u ubojstvo hrvatskog povjesničara, književnika i političara Milana Šufflaya desetak godina kasnije i to kao šef zagrebačkog redarstva. Uzgred valja spomenuti kako je upravo Bedeković u jesen 1914. dozvolio posjetu tada već slobodnog Svetozara Pribičevića interniranima Valerijanu Pribičeviću i Srđanu Budisavljeviću. Budući su oni svi bili politički sumnjivi to je bilo i nepravilno i neobično. O Bedekoviću vidi kod HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, 248, 250, 253. Horvat ujedno imputira Radiću ali izgleda bazirano na svojim predrasudama, koje su moguće upravo potjecale iz Popisa *Pokreta* ili na glasinama, da je Radić godinama primao novčanu pomoć iz povjerljivog fonda uz uvjet zalaganja za politiku dinastije, HORVAT, n. d., 79. Suradnja Radića s austrijskim službama ostaje u domeni nepotvrđenih špekulacija. Sve skupa treba sagledati i u svjetlu Rongeove tvrdnje o ukupno 2.000 monarhijskih plaćenih konfidenata.

6.3. Referat državnog odvjetnika Alexandera caru Karlu

Krajem 1917. ili početkom 1918. g. državni odvjetnik banske Hrvatske dr. Viktor Alexander podnio je referat caru Karlu.¹²⁵⁰ Tako je odigrao značajnu ulogu vezano za oslobađanje „krivo“ optuženih ljudi od optužbe veleizdaje. Odvjetnik dr. Alexander zamolio je cara Karla za audijenciju i kad je bio primljen, podnio mu je argumentirani referat, s priloženom opsežnom dokumentacijom iz koje se vidjelo da su se, po njegovom mišljenju, optužbe MGG-a u Srbiji protiv gotovo cijelog stanovništva i većeg broja uglednih ljudi i političkih vođa u Ugarskoj i Trojednoj kraljevini tijekom 1916. i 1917. osnivale najvećim dijelom na nespretno krivotvorenim dokumentima, koji su govorili o njihovoj navodnoj suradnji sa srpskom *Narodnom odbranom*. Osnovni dokumenti korišteni za optužbu bila su dva po mišljenju Alexandera sasvim neautentična popisa, jedan s 386 imena iz Hrvatske i Slavonije, te drugi navodno nađen kod Pašića u njegovu stanu gotovo godinu dana nakon okupacije Beograda. Prvi sastavljeni dokument sadržavao je čak imena ljudi preminulih između 1880. i 1910. g. Ostali ljudi s popisa nosili su prezimena koja su imala srpski prizvuk, ali bili su katolici, Hrvati, pa čak i Starčevićeve pristalice.¹²⁵¹ Po mišljenju Alexandera dodatne dokaze o veleizdajničkim stavovima pojedinaca policiji su donosili agenti koji su se pokazali sasvim nepouzdanim, poput npr. oficijala Bene Klobučarića. Referat je nadalje davao ružnu sliku političkih vođa Stranke prava (frankovaca) – dr. Ivice Franka, dr. Aleksandera Horvata i dr. Vladimira Sachsa, a spominjao se u tom kontekstu i načelnik Glavnog stožera general Conrad. Nakon određenog vremena car Karlo dao je nalog za obustavom svakog progona ljudi s obadva popisa. Prema Mirniku češka povjesničarka Milada Paulová između dvaju svjetskih ratova visoko je cijenila taj „viteški čin“ dr. Viktora Alexandera.

Ovdje se moramo osvrnuti s pet značajnih činjenica ne ulazeći u ocjenu sadržaja samog referata. Prvo, Viktor Alexander je po završetku Prvog svjetskog rata zadržao svoj položaj i nije bio smijenjen. Drugo, od strane kralja Petra Karađorđevića primio je više državnih odlikovanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Ako bi i prihvatili ideju da je zadržao svoje mjesto državnog odvjetnika zbog visokog profesionalizma u svome radu, a on je do tada trebao provoditi penalnu politiku Austro-Ugarske i banske Hrvatske kakvu je diktirala izvršna vlast, nejasno je, jesu li opstanak na državnoj službi i državna odlikovanja nove državne tvorevine slijedila samo kao

¹²⁵⁰ Usporedi Ivan MIRNIK, „Referat dr. Viktora Alexandera caru Karlu“ u zborniku *1918. u hrvatskoj povijesti*, uredio Željko Holjevac, Zagreb, 2012, 395-418.

¹²⁵¹ Starčevićevi pristalice tijekom rata postali su projugoslavenski raspoloženi (južnoslavensko rješenje izvan granica Austro-Ugarske), pa okolnost da su neki od optuženih bili Starčevićeve pristalice nije Alexanderu mogla sama po sebi logički poslužiti pobijanju optužbi za veleizdaju i to osobito za antimonarhističko djelovanje s projužnoslavenskih stajališta, odnosno mogla je samo zato što njihova tajne veza s austro-ugarskim državnim neprijateljem, *Jugoslavenskim odborom* nije bila otkrivena.

zasluga za općenito dobar rad, dobar rad iza 1918. g. ili dobar rad i prije toga, ali sa stajališta državnih interesa Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, pa čak i Kraljevine Srbije za vrijeme Alexanderovog provođenja austrougarske penalne politike, u kojoj je progonio ili trebao progoniti državne neprijatelje! Ako bi ovo zadnje bio razlog, izašlo bi da je Alexander svjesno izmanipulirao cara Karla, koji je bio na glasu pravednosti, koristeći s jedne strane carevu želju za demokratizaciju cijele zemlje i stoga smirivanje napetosti unutar nje, a s druge strane još nezacijeljene rane koje je samoj Monarhiji nanio Friedjungov proces koji je osramotio austro-ugarsko pravosuđe od čega se još nije oporavilo.¹²⁵² Nadalje ocjena češke povjesničarke Paulové morala bi biti interpretirana u kontekstu toga da je govorila s pozicije slavenskog romantizma, nakon euforije oko stvaranja čehoslovačke nacionalne države koja je očito imala simpatije za južnoslavenski nacionalizam, a vjerujemo ne samo s pozicije želje da Alexanderov postupak ocijeni pravednim prema „nevino“ okrivljenima, čak i uz postojanje grešaka u sastavljenim popisima. Treća činjenica je da su upravo suprotno od pozitivno intoniranog Alexanderovog izvješća o sigurnosnom stanju, Popović i S. Pribičević izmanipulirali Wekerlea da odvraća cara Karla od namjeravane posjete Zagrebu tvrdeći da je loša sigurnosna situacija u banskoj Hrvatskoj i da je moguć atentat na cara i kralja. Pa ili je istinu govorio Alexander ili Popović odnosno Pribičević. Ovdje možemo dodati Alexanderovu tvrdnju šefu EB-a Rongeu 1918. kako civilne vlasti u Zagrebu nisu znale za ciljeve *Narodne odbrane* do početka rata. Ronge je bio zapanjen i podsjetio je Alexandra da su ZV-u u Zagrebu tijekom 1911. i 1912. od strane Ministarstva vanjskih poslova iz Beča i ugarskog Ministarstva unutarnjih poslova u tri navrata dostavljeni dokumenti koji su govorili da je cilj *Narodne odbrane* bio ujedinjenje svih Srba u jednu državu, a u tom smislu je *Narodna odbrana* pripremala i podizanje ustanka u BiH tijekom 1912. te izazivanje panike i revolta pučanstva u očekivanju da će u roku od jedne godine izbiti rat Austro-Ugarske sa Srbijom. Vlada u Zagrebu je sve to znala i u tom smislu je ban, kasniji vladin povjerenik, Cuvaj poduzeo određene korake.¹²⁵³

Četvrto, postojao je nesporan dio dokumentacije nađen u Pašićevom pisaćem stolu, kao i drugdje, na koji se Alexander nije osvrnuo, već je svu pozornost cara usmjerio na dokumente dvojbene autentičnosti što je za posljedicu imalo da ni neprijeporne podatke institucije u banskoj Hrvatskoj nisu iskoristile kako bi pomogle njenoj sigurnosti i sigurnosti cijele Monarhije. K tomu pregled i analiza druge prikupljene dokumentacije te obavještajne, policijske i sudbene istrage s tim u svezi po cijeloj Monarhiji, u trenutku podnošenja Alexanderovog izvješća još nisu bile ni završile

¹²⁵² Moramo podsjetiti da su austrijske vlasti u zaplijenjenoj korespondenciji prof. Mile Pavlovića u Beogradu našli dokaze da je pripremao svjedoke za lažno svjedočenje u Friedjungovom procesu, pa sam Ronge napominje da im je to bilo poznato 1909. g., nije siguran bi li proces završio na istovjetan način. RONGE, *Kriegs*, 204.

¹²⁵³ RONGE, n. dj., 99.

(podaci o isplatama iz tajnih fondova srbijanskih ministarstava ili povjerljiva izvješća srbijanskih konzulata i poslanstava, osobito iz Budimpešte i Beča). A tamo gdje i jesu završile, pa i sa osuđujućom sudskom odlukom, učinak je bio smanjen zbog careve amnestije ili pomilovanja iz ljeta 1917.

Peto, pored ostalog Alexander je nevinost okrivljenih caru Karlu dokazivao činjenicama u smislu da se od početka rata pa sve do podnošenja referata u banskoj Hrvatskoj nije zbio ni jedan slučaj bune, urote i javnog nasilja protiv vojnih oblasti (vlasti), nijedno odbijanje poslušnosti ili protivljenja vojnim oblastima, nijedan slučaj sabotaze. Ni u Ugarskom, a ni u hrvatskom saboru nije nijedan od zastupnika Koalicije podigao optužbu protiv vojnog proganjanja. Svaka prijava zbog veleizdaje najstrože je bila proučena. Zastupnici kao što su bili dr. Budisavljević, dr. Šurmin i dr. Popović bili su uhićeni na temelju vojnih prijava, bez poštivanja njihovog imuniteta, a prvi od njih bio je optužen i zbog veleizdaje, ali je osuđen samo zbog ometanja javnog mira. Za vojnu pomoć je banska Hrvatska bila je ostvarila izvanredno mnogo. Povoljan rezultat vojnog zajma bio je priznat i s najvišeg mjesta visokim odlikovanjima. Banska Hrvatska nije sudjelovala ni u većim štrajkovima koji su se ranije odvijali u Monarhiji. Prema Alexanderu svaki napad na vanjsku politiku Monarhije, na dualizam, na interes obrambene sile, kao i propaganda protiv državnog jedinstva, bezobzirno su bili sprečavani. Kad se politička djelatnost nekolicine dalmatinskih žitelja, koji su se tijekom rata naselili u Zagrebu, pokazala nepodobnom, spomenuti su bili smjesta protjerani.¹²⁵⁴

Spomenuti Alexanderov pledoaje kad ga prvotno promatramo izgleda korektno, međutim sasvim zanemaruje da se u praksi srećemo sa sudskim postupcima koji se odugovlače ili se naprasno požuruju i prekidaju blažim osudama čime se obustavlja istraga, a time sprečavaju saznanja i utvrđenja novih činjenica, sa istražnim radnjama koje se ne provode te inzistiranjem sudova na maksimalnom poštivanju načela *in dubio pro reo*¹²⁵⁵, čak i u uhodarskim kaznenim djelima i to u vrijeme rata protiv optuženih koji se terete za uhodarenje u korist neprijatelja.

Činjenica je da se sve skupa odvijalo u okolnostima vlade Hrvatsko-srpske koalicije koje je dopuštala da se u zemlji odvijaju procesi koji su kontinuirano pogoršavali raspoloženje stanovništva prema Austro-Ugarskoj, upornim branjenjem dualizma branjeni su i ugarski partikularni interesi, kojima je naposljetku svjesno žrtvovana sigurnost cijele Monarhije. Zahvaljujući tome političari HSK od Ugarske su uživali podršku koja je sprječavala uvođenje vojne uprave u banskoj Hrvatskoj, čime je zapravo Ugarska branila dualizam i time svoje interese, a ne hrvatska prava, bojeći se

¹²⁵⁴ MIRNIK, „Referat dr. Viktora Alexandera caru Karlu“, 413.

¹²⁵⁵ Lat.: „U slučaju dvojbe u korist okrivljenika“.

ukoliko bi vojna uprava bila uvedena u banskoj Hrvatskoj da bi isto zadesilo i Ugarsku. Po našem mišljenju uvođenje vojne uprave u banskoj Hrvatskoj pa i cijeloj Ugarskoj bi zapravo prema poznatom tijeku događaja, neovisno o ratu, vodio većoj demokratizaciji jer bi završio uvođenjem općeg prava glasa, kakvo je tada postojalo i u Cislajtaciji, ali i ustrojstvenom reformom Monarhije, jer je Ugarska pod vojnom upravom ne bi mogla spriječiti, neovisno bi li ta promjena rezultirala nekom vrsti trijalizma ili podunavskom federacijom pet država.

Kada je 15. listopada 1918. pod predsjedanjem cara Karla održano Krunsko vijeće s temom da se raspravi njegova odluka o preuređenje Austrije na federativnoj osnovi, upravo zahvaljujući sačuvanom parlamentarizmu ugarski ministar predsjednik Wekerle bio je u prilici sabotirati cijelu ideju, što je i učinio, jer je bio zatražio da se namjeravanim carevim Manifestom zajamči integritet zemalja krune svetog Stjepana i da se reforme provedu samo u Austriji, zaprijetivši da će inače obustaviti isporuku hrane Austriji!

Glavni ugarski političari čiji je saveznik i štitićenik bila HSK, uporno su tijekom 1918. odbijali sve prijedloge za reformom Monarhije koje su preko cara i zajedničke vlade dolazili od austrougarskih visokih vojnih zapovjednika, osobito Sarkotića, zemaljskog poglavara BiH te zapovijedajućeg generala u BiH i Dalmaciji te vojnih guvernera Crne Gore i Srbije Clam-Martinica i Rhemena, iznimno dobro obavještenih o južnoslavenskom pitanju i zapaljivoj situaciji na jugu Monarhije, koristeći informacije kako civilne tako i vojne obavještajne službe. Još ranije 1915. Tisza je odbio prijedlog načelnika Glavnog stožera generala Conrada za reformom Monarhije, koji je izrijeком od cara i kralja tražio poboljšanje položaja Hrvata, promatrajući stvar sa stajališta vrhovnog vojnog zapovjedništva i želeći pored navedenih razloga konsolidirati Monarhiju zbog ulaska Italije u rat, pri postojanju već dvaju otvorenih bojišta – ruskog i srbijanskog. Gotovo je nevjerovatno da su se za potrebama odlučne reforme u Monarhiji zauzimali ljudi rigidnijeg vojničkog kova, radi njenog opstanka, a ne civilni parlamentarni političari koji su još u listopadu 1918. sprječavali preustroj Monarhije tvrdnjama da je hrvatsko pitanje „interno ugarsko pitanje“ gotovo „akademske naravi“. Glede navedene okolnosti uvođenje vojne uprave u banskoj Hrvatskoj kao i cijeloj Ugarskoj tijekom Prvog svjetskog rata bio bi kratkoročno korak nazad sa stajališta individualnih prava i sloboda, ali sa stajališta reforme i demokratizacije, dugoročno za cijelo društvo zapravo korak naprijed, jer bi vojna uprava bila uvod u reforme zahvaljujući kojima bi Hrvatska ostala u zapadnoeuropskom civilizacijskom krugu.

6.4. Srbijansko uhodarstvo – Urbanyjevi izvidi obavještajnih aktivnosti srbijanske diplomacije i njenih veza s Hrvatsko-srpskom koalicijom

Vežano za aktivnosti srbijanskih diplomata iz Generalnog konzulata u Budimpešti koje nisu uvijek bili samo diplomatske već i obavještajne prirode, Urbanyji je temeljem pregleda izvješća konzula srbijanskom Ministarstvu vanjskih poslova (orig. Ministarstvo inostranih dela), kao i izvješća srbijanskom predsjedniku vlade, 20. ožujka 1918. izvijestio SDDS o svojim saznanjima. Dokumentaciju Ministarstva vanjskih poslova, srbijanske vlasti su evakuirale iz Beograda i sakrile u pravoslavnom manastiru Ljubostinja,¹²⁵⁶ gdje su je Austrijanci našli i zaplijenili u prosincu 1915. godine. Nakon toga prebačena je u Beč gdje je pregledavana do 1918., a 1919. vraćena je u Beograd. Tako da je Urbanyji radio na bazi prijepisa originalnih dokumenata. Volumen građe bio je 67 kartonskih kutija bez navođenja njenih veličina. Tijekom Drugog svjetskog rata građa se opet nalazila u Beču da bi naposljetku bila 1945. vraćena u Beograd. Pethö 1998. navodi da je dokumentacija nedostupna.¹²⁵⁷

Sam EB je još od prije rata temeljem nadgledanja aktivnosti srbijanskih diplomata u Budimpešti zaključio da je tamošnji srbijanski Generalni konzulat središte srbijanskog uhodarstva i propagande u Monarhiji. Za njegovo praćenje bio je zadužen satnik Koloman Horváth pri zapovjedništvu 4. zboru, kao i za uspostavu veza s ugarskim civilnim oblastima koje su jako zaostajale u protuobavještajnom radu u odnosu na austrijske.¹²⁵⁸

Tako je srbijanski konzul Petković iz Budimpešte javio 13. srpnja 1908. svom ministru vanjskih poslova dr. Milovanu Milovanoviću da se Nastić bio sastao u Budimpešti s Wekerleom i Aerenthalom te da je od tog trenutka pa do objave Nastićeve brošure *Finale* prošlo određeno vrijeme. Samom Petkoviću nije bilo jasno zašto ugarska vlada nije odmah po saznanjima tj. prije objave Nastićeve brošure započela istragu oko pripremanja velikosrpskog revolucionarnog pokreta koji se trebao proširiti Bosnom, Hercegovinom, Sandžakom, Hrvatskom i Slavonijom te Dalmacijom, kao i o ulozi osobito srpskog dijela Hrvatsko-srpske koalicije u tome, što je upućivalo na veleizdajničku aktivnost.¹²⁵⁹

¹²⁵⁶ Između Vrnjačke Banje i Trstenika.

¹²⁵⁷ Albert PETHÖ, *Agenten für den Doppeladler: Österreich-Ungarns Geheimer Dienst im Weltkrieg*, Graz, 1998, 209, zabilježba uz fotografiju broj 28 (manastir Ljubostinja).

¹²⁵⁸ RONGE, *Kriegs*, 36-37. Pri tome dodaje da je počevši od 1910. Srbija naročito nastojala doći do podataka o austrougarskim željeznicama, putevima, vojnim objektima, skladištima i tvornicama oružja i streljiva, no do istih podataka pokušavali su doći i Austrijanci u inozemstvu.

¹²⁵⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No.126. Ovime se zapravo potvrđuje da su vrhovi vlasti taktizirali s istragom zbog austrougarskih vanjskopolitičkih razloga u Aneksijskoj krizi, a sam Pethö naznačio je da u veleizdajnički proces u Zagrebu nije bio umješšan austrijski EB, ali je Aerenthal, sa svojim pouzdanicima, detaljnije vidi kod: PETHÖ, *Agenten für den Doppeladler*, 243. Pethöu izgleda zbog jezične barijere nije poznato da je Sirotković dokazao kako čak

General Conrad još 1905. bio je zabrinut zbog politike Novog kursa u Hrvatskoj (i Dalmaciji) te proklamirane ideje da su Srbi i Hrvati jedan narod, a s druge strane tijekom Aneksijske krize primivši mnoštvo izvješća austrijske vojne obavještajne službe o aktivnostima tajnih emisara srbijanske vlade koje su u Bosni i Hercegovini raspirivali velikosrpsku propagandu, uz svesrdnu potporu srpskog tiska u BiH, kao i pravoslavnog svećenstva, pa čak i školskih institucija, zalagao se za preventivni rat protiv Srbije i njenu aneksiju.¹²⁶⁰

Konzul Petković bez navođenja datuma no procjenjujemo početkom 1909., obavijestio je ministra Milovanovića da je uspio pribaviti tekst optužbe¹²⁶¹ u veleizdajničkoj stvari, kao i tekst žalbi protiv optužnice i pritvora osumnjičenih. Ujedno je planirao obaviti razgovor s Medakovićem, Pribičevićem i Supilom koji su došli na sjednicu budimpeštanskog parlamenta, no nije naznačio u kojoj stvari.¹²⁶²

Petković je nadalje, bez datuma, obavijestio Milovanovića da se na putu između Karlovaca i Novog Sada slučajno sreo sa patrijarhom SPC Bogdanovićem s kojim je bio razgovarao o veleizdajničkom procesu, zbog čega je bio sazvan i sveti Sinod na kojem se planiralo izjaviti energičan protest zbog te afere. Ujedno mu se Bogdanović požalio kako nije dobro da je u tom trenutku srbijanska vlada u krizi. Petković je razgovarao i s Medakovićem koji je molio konzula, da srbijanska vlada potakne strani tisak neka se što veći broj dopisnika pojavi na parnici u Zagrebu, po potrebi i novčanom pomoći. Ujedno je Petković razmišljao da u Zagreb pošalje pouzdanu osobu koja bi ga izvještavala o raspravi.¹²⁶³

Glede Nastićevih otkrića srbijansko Ministarstvo vanjskih poslova dalo je okružnicu svim svojim poslanstvima u svijetu 1. kolovoza 1908. u kojoj je reklo da se „povodom otkrića Nastićevih ima konstatirati da niti je dvor srpski niti srpska vlada imala ikakva odnosa s Nastićem, da u Srbiji nikakav revolucionarni pokret nije bio pripreman ni protiv koje od zemalja u kojima se vodio sudski postupak“ (Hrvatska i Crna Gora). Pored toga smatrao je da je taj plan koji je Nastić izveo, a o kojem je diskutirao i dio europskog tiska kao ozbiljan, zapravo apsurdan. Srbijansko ministarstvo navelo je kako je Nastić možda i mogao naći „po koga mladog fantastu s kojim bi po kafanama takve planove ventilirao, možda je pokoga od njih uspo i zadobiti za takve ideje pa čak i kome uzev

nit i Aehrentalovi pouzdanici ne stoje iza Vasićevog krivotvorenja dokumenata, bez obzira što je točno da je Vasić surađivao sa Austrijancima, vidi: SIROTKOVIĆ, „Pravni i politički aspekti procesa Reichpost – Friedjung“, 167-172. Tako da ostaje otvoreno pitanje tko je podmetnuo Vasića? Rusi, jedna od srbijanskih frakcija, neka treća sila kojoj bi odgovaralo rušenje ugleda Austro-Ugarske? Sam Ronge navodi da su odnosi s ministrom vanjskih poslova Aehrentalom bili komplicirani jer je preko diplomatske mreže razvijao paralelne obavještajne kanale, RONGE, *Kriegs*, 44.

¹²⁶⁰ PETHÖ, *Agenten für den Doppeladler*, 240-241.

¹²⁶¹ Optužnica je podignuta 12. siječnja 1909.

¹²⁶² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 2.

¹²⁶³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 4.

mu pismena dokumenta“. No komentiralo je da sigurno u Srbiji „nema nijednog ozbiljnog i uračunljiva političara koji bi se mogao nositi mislima da se iz Srbije revolucioniraju ne samo Crna Gora i Bosna, nego i srpske i hrvatske zemlje u ugarskoj kraljevini“. Za kapetana Jašu Nenadovića koga je teretio Nastić, ministarstvo je navelo da nije kraljev rođak, a da je zabuna nastala vjerojatno zato što je postojao kraljev rođak istog imena, poslanik u Istanbulu.¹²⁶⁴ Što se tiče revolucionarnog pokreta cijeli niz događaja i dokumenata predstavljenih u ovoj tezi demantira tvrdnju srbijanskog ministarstva kao netočnu.

Spomenutoj uputi srbijanskog Ministarstva kontradiktorno je već i izvješće samog srbijanskog poslanika u Sofiji Milovića koji je iste godine, par mjeseci ranije 27. travnja 1908. pisao srbijanskom ministru predsjedniku „da Beograd postaje iz dan u dan sve snažniji centar ako već ne svih južnih Slavena, onda bar najvećeg dijela. Pokret u Bosni i uspjesi Koalicije u Hrvatskoj upućuju vladine krugove u Beču sledstveno u Berlinu da na srpski rad obrate ozbiljniju pažnju“,¹²⁶⁵ kao što mu je kontradiktorno i spomenuto očitovanje konzula Petkovića od 13. srpnja 1908. Milovanoviću.

Srbijanski poslanik u Beču Simić 30. rujna 1909. saznao je za razgovor austrijskog novinara Mandla s barunom Rauchom, nakon što se Rauch sastao s Aerenthalom. I o tome je obavijestio ministra Milovanovića. Rauch je želio Hrvatima dati što šira prava odnosno autonomiju, s time što on ta prava ne bi primijenio i na hrvatske Srbe, kojima bi zabranio isticanje amblema i narodne zastave. Aerenthal mu je sugerirao da s tom idejom ne izlazi pred cara jer on na to ne bi pristao. Za pomilovanje osuđenih na veleizdajničkom procesu u Zagrebu, ako bi viši sud potvrdio presudu, stav je vlasti bio da najmanje godinu i pol dana nitko ne bi bio pomilovan, a nakon toga samo oni koji bi podnijeli molbe za pomilovanje ili za njih članovi obitelji.¹²⁶⁶

Srbijanski ministar vanjskih poslova 29. studenoga 1909. dao je uputu poslaniku u Rimu u svezi s Friedjungovim procesom da izjavi kako su Friedjungovi dokumenti falsifikati, a naročito oni koji su se odnosili na srbijansko ministarstvo vanjskih poslova, ministra Spalajkovića, kao i na veze srbijanske vlade s Koalicijom te da *Slavenski jug* nije imao djelokrug koji mu se pripisivao, kao i da nisu bile davane subvencije u ime srbijanske vlade.¹²⁶⁷

¹²⁶⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, br. 1499/1495.

¹²⁶⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. Nr. 244.

¹²⁶⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 204.

¹²⁶⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, ovdje predstavljena povjerljiva službena diplomatska korespondencija srbijanskih konzula iz Budimpešte sa Milankovićem, Spalajkovićem i Pašićem, koja nije bila sadržana u Friedjungovim dokumentima, potvrđuje veze HSK (Hinka Hinkovića i Srdana Budisavljevića) sa srbijanskom vladom primjerice u pribavljanju rukopisa šefa zagrebačke policije Šporčića. Austrijske vlasti znale su za veze temeljem zaplijenjene privatne korespondencije dr. Jovana Cvijića pregledane 1916., no tek 1918. pregledom diplomatske prepiske dobili su potvrdu i

Konzul Hristić 1910. (bez navođenja datuma) poslao je Pašiću izvješće s oznakom Pov.No.1. vezano za situaciju u Ugarskoj, promjenu ugarske vlade te o odnosima između Beča, Zagreba i Budimpešte. Između ostalog kazao je da se očekuje ponavljanje parlamentarnih izbora u Ugarskoj sve dok Beč ne bi dobio zadovoljavajući rezultat te da se Beč protivio sudjelovanju Supila u ugarsko-hrvatskim pregovorima jer su postojale indicije da je primao novac od talijanskih iredentista. Hristić ne navodeći o kojoj se osobi radi citirao je odgovor člana HSK, na pitanje ne boje li se da će ih Khuen izigrati: „Ma ko bio ban hrvatski i ma kakvo bilo mađarsko ministarstvo, oni ne mogu biti gori od Raucha i od bivšeg Wekerleovog kabineta. Rauch je već bio spremio lažne glasačke spiskove, u koje nije ušao ogroman broj naših ljudi, on bi sa takvim lažnim spiskovima dobio većinu, i onda bi tek u Hrvatskoj nastupili teror i korupcija. A naši su ljudi mnogo izdržali, mnogo pretrpili i mi ne bi imali opravdana razloga da odbijemo apriori jedan sporazum, koji mi nismo prvi tražili, već koji nam je ponuđen i blagodareći kome naša zemlja ima da iziđe iz jednog kaosa i jednog do danas neviđenog režima nasilja i korupcije. Rauch ide, njegovi doglavnici idu, sistem njegove vladavine osuđen je od strane baš onog čovjeka, koji se s nama borio dvadeset godina (K. Héderváry). S druge pak strane biće pomilovani ljudi, koji banu badava leže po tamnicama, biće povraćeni u službu toliki naši činovnici, koje je objest Raucha lišila službe, a pojedine i nasušna hleba, biće najzad povraćen ustavni režim i izvršiće se izborni zakon. Sve je to dobit i za našu zemlju. Ali ima jedna druga dobit moralne prirode, koja će ohrabriti naše ljude i podići njihov duh, a ta se dobit sastoji baš u tim pregovorima koji su potekli inicijativom samog Hedervaryja, jer on i najbolje dokazuju našu snagu, o kojoj se najzad moralo voditi računa, da nije tako zar bi nas naš bivši ban uzimao u obzir. Mi nismo napustili ni jednu tačku našeg programa, naprotiv, njegova najglavnija točka, Željeznička pragmatika, ponovo je istaknuta i ona će se riješiti u našu korist. Nama je ponuđena vlada i mi smo je odbili, sve dok se ne riješi pitanje o željezničkoj pragmatiki. Zar posle svega što nam je učinio Wekerle, da se mi sad upregnemo u njegova kola, u kola Košutova i Aponjija, a koji su nas iznevjerili i izigrali, pa da ih izvučemo iz blata. Ne, tu slavu i tu čast ostavljamo novosadskim radikalima. Najzad mi od Pešte uopće ne možemo ništa očekivati,

iz drugog izvora da su te veze zaista postojale. A razotkrivene su i povjerljive veze baruna Rajačića, zastupnika HSK u hrvatskom Saboru i zajedničkom parlamentu u Budimpešti sa srbijanskim generalnim konzulom po čijim riječima „Rajačić je čovjek koji se nikad nije ogrešio o lojalnost po svojoj otadžbini (Srbiji)“ preko koga je Srbija primila informaciju o koncentraciji topništva u Sarajevu i rasporedu postrojba 1913., ali i o sadržaju povjerljive Tertszyánszkove izjave. Podsjećamo da je Rajačić negirao subverzivnu ulogu Narodne odbrane iza 1910., kao i da se pozitivno očitovao o braći Pribičević u budimpeštanskom parlamentu 1914. Utvrđeno je i da je srbijanska vlada kao povjerljivu doznala informaciju o imenima hrvatskih članova HSK koji su se solidarizirali sa srpskima u sukobu s banom Tomašićem, prije nego što je to postalo javno poznato kao i da je srbijanski konzul Hristić davao upute Koaliciji neka se sporazumije s banom Tomašićem. Ustanovljena je i suradnja Masaryka sa srbijanskom vladom preko bečkog poslanstva u analizi događaja vezanih za zagrebački Veleizdajnički i Friedjungov proces i to nakon njihovih završetaka.

naročito ne možemo se ničim dobrom nadati, kad smo u rđavim odnosima sa Bečom. Dakle, kad sve zavisi od Beča, treba mu se približiti i po mogućnosti ugađati mu.¹²⁶⁸

U izvješću od 4. srpnja 1910. J. F. Hristić javio je ministru Milovanoviću o sukobu bana Tomašića i zastupnika HSK na zajedničkom saboru u Budimpešti jer nije želio smijeniti pojedine činovnike – naročito Aranickog na čemu su bili inzistirali srpski zastupnici,¹²⁶⁹ kao ni druge činovnike koji su bili tražili istragu protiv Srba s obrazloženjem da je tadašnji sarajevski atentat (na Potioreka) srpsko djelo. A konzul je saznao i da se navodno sam car protivio smjenjivanju činovnika s riječima: „*Was? Meinen Beamten! Das geht Niemand was an.*“ Hristić je još izvijestio da je ban uživao potporu ugarskog tiska po tom pitanju.¹²⁷⁰

Prema izvješću od 5. srpnja 1910. Hristić je referirao ministru Milovanoviću kako je hrvatskim članovima HSK pitanje Aranickog bilo sasvim sporedno pitanje, no da su se naposljetku ipak solidarizirali sa srpskim članovima koji su bili u sukobu s banom Tomašićem. Prvo su to učinili zastupnici Stranke prava Tuškan, Mažuranić, Vinković, Lukinić te autonomnog kluba Nikolić i Pejačević. Naprednjaci Lorković i Šurmin prvo su bili suzdržani i željeli su da se spor riješi dogovorno s banom uz određeno obostrano popuštanje, na naposljetku su se i oni solidarizirali sa srpskim zahtjevima. Pri tome Hristić je zamolio ministra da navedena imena ostanu povjerljiva.¹²⁷¹

Prema izvješću koje je 17. srpnja 1910. uputio ministrovom zastupniku Jovanu Žujoviću, Hristić je istaknuo da je bansku krizu oko Aranickog doživio kao pokušaj raskida Hrvatsko-srpske koalicije. Držao je da bi takvo što odgovaralo Beču jer bi došao u situaciju da ucjenjuje Mađare. Ako bi oni bili poslušni Hrvatska će im biti žrtvovana, a ako bi „digli glave“ Beč bi im zaprijetio željezničkom pragmatikom, regnikolarnim i drugim komisijama, a možda i trijalizmom. Hristić navodi: “Ovo što se danas dešava prosto je ponavljanje događaja iz najbliže prošlosti. Kad je Hrvatskoj dosadila apsolutistička vladavina bana Khuena Hedervaryja, koji je pomagao srpski klub (Gjurgjević, Svetozar Popović-Vacki, Petrović, Čika Stevan Popović) stvorila se nova stranka, današnja Koalicija. U koju ulaze Supilo i Pribičević. Ona obara Khuena, a zatim i grofa Pejačevića, koji je bio pun dobre volje i čije je obaranje bila jedna politička pogreška. Posle Pejačevića dolazi Rakodcaj, a odmah posle baron Rauh. Paralelno ovim događajima u Hrvatskoj i u Mađarskoj se grupiše opozicija i stvara se jedna jaka Koalicija, koja obara Tisin kabinet. Zagreb se u toj borbi približio Pešti, a riječka rezolucija plod je tog zbliženja. I Zagreb i Pešta udruženo rade protivu

¹²⁶⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 1.

¹²⁶⁹ Kao i list *Srbobran*.

¹²⁷⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 41.

¹²⁷¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 42.

Beča. Razume se da Beč ne sedi skrštenih ruku, on počinje svoju akciju slično onoj današnjoj u Hrvatskoj. Stvara se veleizdajnički proces, koji pored Srba treba da zastraši i Hrvate, ne bi li istupili iz Koalicije. Blagodareći odlučnom držanju hrvatskih prvaka članova koalicije, ovaj se plan nije ostvario. U isto vreme u Pešti se radi na rascepu Koalicije mađjarskih stranaka. Zakon o izbornoj reformi morao je uneti podvojenost u koalicijonoj vladi i on ju je i uneo. Najjača mađjarska vlada godinu dana ne radi ništa drugo, već podnose ostavke, koje Beč odbija, sve dok se nisu među članovima kabineta pojavile takve razmirice, da više nije moglo biti govora o daljem opstanku Koalicije. I Zagreb i Pešta trebali su da plate pokušaj međusobnog zbliženja i zajedničkog rada protivu Beča, a zato je trebalo pošto poto, stvoriti sukob između Mađarske i Hrvatske. Blagodareći Vekerleu, koji je jednostranim rešenjem železničke pragmatike pogazio najglavniju tačku riječke rezolucije, otvoren je razdor između Zagreba i Pešte. Zbog te iste železničke pragmatike stvoriće se na jesen ponovni sukob između Zagreba i Pešte. Ishod ovog sukoba biće na svaki način štetan za Hrvatsku, naročito ako se današnja kriza svrši sa rascepom Koalicije. Ma da se koalicija do danas dobro držala i da njeni prvaci uvidjaju sve kobne posledice po Hrvatsku ako se stvori rasep koji će odmah izazvati borbu između Srba i Hrvata, ipak imamo razloga bojati se, da se bečke i peštanske intrige ne krunišu uspehom. Primer grofa Pejačevića koji se do juče odlučno držao uz koaliciju, može rdjavo da dejstvuje na pojedine članove slabijeg karaktera, koji će zbog toga lakše podleći uplivu sa strane. Treba imati u vidu ogromni prestiž koji kruna uživa ne samo u masi naroda već i u redovima inteligencije naročito među činovnicima, koji se ni po koju cenu neće hteti zameriti vladaoču. Danas su međutim uvukli krunu u spor koji se vodi između bana i koalicije i sa sviju strana se preti onima, koji hoće da se protive vladaočevom rešenju. Za dan dva videćemo koliko će sve ove pretnje i sve one gadne insinuacije protivu srpske samostalne stranke uticati na daljnje držanje koalicije.¹²⁷²

Izvešćem od 2. kolovoza 1910., konzul Hristić javio je Žujoviću kako je prema mišljenju dijela članova Koalicije ban izazvao krizu, kad je uvidio da ima malo izgleda za ostvarenje svojeg programa, uvjeren da mu Beč neće priteći u pomoć jer je odlučio Zagreb ponovno žrtvovati Pešti u zamjenu za mađarsku poslušnost. Hristić je držao da je to bio Tomašićev trik kako bi pokazao Pešti da se tadašnjoj većini u hrvatskom Saboru ne da zapovijedati i da će ga ona prije oboriti, nego što će dopustiti odlaganje rješavanja spornih državnopravnih pitanja. Konzul je ujedno dopustio mogućnost Tomašićevog izazivanja krize u dobroj namjeri, jer je vidio da neće postići nikakav pozitivni uspjeh u odnosima s mađarskom vladom, koja se povinuje duhovnom vodstvu grofa Tisze i njegovom pogledu na kulturnu i povijesnu mađarsku ulogu na balkanskom poluotoku kao i

¹²⁷² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 45.

njegovom neodoljivoj mržnji prema svim nemađarskim narodima u zemljama krune svetog Stjepana. Prema konzulovim riječima i oni u Beču i oni u Pešti htjeli su prije svega izdvojiti Srbe iz Koalicije, ponovo izazvati razdor između njih i Hrvata, a kad bi se to postiglo onda bi lako svršili i sa Koalicijom, koju su Mađari pošto poto htjeli razbiti. Beč nije htio ni da čuje za Pribičevića i njegovu okolicu, a Pešta je zazirala od „Srpsko-hrvatske koalicije“, ali i jedni i drugi plašili su se posljedica koje bi jačanje i napredovanje srpskog elementa u Hrvatskoj i Slavoniji neminovno imalo na srpsko pučanstvo ukupno gledajući u Ugarskoj i aneksionim provincijama. Pri takvom stanju stvari bilo je pojmljivo što su se Beč i Pešta sporazumjeli. Konzul je ipak držao da prestankom postojanja Koalicije, neslogom između samih hrvatskih stranaka u Koaliciji pa čak i razdorom između Srba i Hrvata ipak neće biti postignut cilj, jer da nijedna buduća hrvatska vlada više ne bi bila slijepim oruđem u rukama Mađara. U takvom slučaju procjenio je da bi već u roku od godine dana došlo do obnove Koalicije, a primijetio je da se hrvatske stranke unutar Koalicije pokušavaju homogenizirati. Hristić je smatrao „da će Pešta terajući lisicu isterati kurjaka“. Ako bi pojedine ličnosti i napustile Koaliciju, držao je da ju to samo ojačalo. Jer bi u njoj ostali slobodni, nezavisni i za borbu spremni elementi. Konzul je očekivao i u Zagrebu i u Pešti otpočinjanje političke borbe protiv vlada Tomašića i grofa Khuena slične onoj u kojoj su pale Tiszina i Khuenova vlada 1903-1905.¹²⁷³

U izvještaju od 24. kolovoza 1910. konzul Hristić pisao je Pašiću i potvrdio da je ban izazvao krizu kako bi rascijepio Hrvatsko–srpsku koaliciju te da je banova potpora homogeniziranju hrvatskih stranaka u jednu jedinstvenu unutar Koalicije bila samo igra jer je ban podržavao izjašnjavanje Stranke prava u tom smjeru, ali čim je i Narodna napredna stranka donijela isti zaključak, uvidjevši da će Koalicija opstati samo uz pregrupiranje, ban je tada zatražio stupanje i Srpske samostalne stranke u jedinstvenu vladinu stranku, znajući da to ova neće prihvatiti. Konzul je dalje naveo da je po Tomašiću u banskoj Hrvatskoj hrvatsko-srpski dualizam u političkoj vlasti „nemogućan, nepojmljiv i opasan i uzdrmao bi načelo narodnog jedinstva koje je jedina garancija za uspjeh opšte narodne politike. Pored jedne vladine hrvatske stranke nezavisna srpska politička stranka kosila bi se sa nagodbenim zakonom, koji je priznavao samo jedan politički narod u Hrvatskoj, što više u tom bi se činu mogla nazreti tendencije koje su uperene protivu jedinstva Hrvatske“. Ban je, prema konzulu, držao da bi se Srbima trebalo dati pravo zasebnih stranačkih organizacija samo u području narodno-crkvene autonomije, pa bi se u tom smislu Srbi mogli

¹²⁷³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 50.

pojavit i kao zasebna politička stranka u Srijemskim Karlovcima, ali ne i u Zagrebu. Suprotno bi se kosilo s narodnim i teritorijalnim jedinstvom Hrvatske.

Konzul je zato najavio da će prema Srbima u Hrvatskoj ići optužbe zbog subverzivnih tendencija te pokušaja odcjepljenja Hrvatske od Ugarske, kao i prisjedinjenja Hrvatske Kraljevini Srbiji.¹²⁷⁴ Konzul je stoga upozorio da se u srbijanskom tisku pod vladinom kontrolom treba pisati obzirno o prilikama u Hrvatskoj kako se ne bi ni Beču ni Pešti dalo povoda za poduzimanje mjere protiv Srba u Hrvatskoj. Konzul je bio svjestan da postoje i listovi na koje vlada nije imala utjecaja, no nadao se njihovoj taktičnosti. Međutim, upozorio je da je u provladinom listu *Samouprava* 16. kolovoza 1910. izišao članak *Proglašenje Crne Gore za kraljevinu* koji je došao kao naručen Tomašiću, koji je prije toga upozoravao na opasnost srpske subverzivnosti potvrđen upravo navedenim člankom, a koja se sastojala u tvrdnjama da je srpsko-hrvatski narod podijeljen u pet država, da se svi iz tog naroda moraju pokoravati dvama slobodnim centrima (Beogradu i Cetinju), a da se tim centrima i njihovim interesima moraju „potčiniti svi drugi lični i dinastični interesi, kako će demokratski duh našega naroda, koji zagreva srca i u najzabačenijim krajevima srpsko-hrvatskog naroda bditi nad radom svakog političkog radnika, suzbijati separatističke težnje i koji će pomagati svaki rad, koji vodi slobodi i jedinstvu srpsko-hrvatskog naroda“. Hristić je bio zaključio da je članak nezgodan i po srbijansku kralj. vladu i po Srbe u Austro-Ugarskoj.¹²⁷⁵

¹²⁷⁴ Pretežno ponašanje srpskog pučanstva u banskoj Hrvatskoj tijekom Prvog svjetskog rata upućuje na zaključak kako su oni zaista smatrali da su krajevi u kojima oni žive srpski, privremeno pod tuđinskom vlašću. Sjetimo se izjava tipa : „Moj kralj je Petar, ne Franjo Josip“, „Moj vojska je srpska, a austrijska je neprijateljska“, i sl. Pa se ne možemo ni čuditi tadašnjim optužbama, koje su se kasnije pokazale osnovanima, da se hrvatski Srbi subverzivno ponašaju i da će pokušati odcijepiti Hrvatsku od Ugarske i prisjediniti je Srbiji. Pa je tako primjerice u istočnom Srijemu pri invaziji srbijanske vojske 1914., ista svečano i radosno dočekivana kako od cijelih mjesta pretežno naseljenih sa Srbima, tako i pojedinaca u tim mjestima s pored spomenutih povicima još i povicima „Živila srpska vojska!“, kuće i ograde bile su iskićene zelenilom i ćilimima, služene su mise u čast srbijanskog oružja uz nazočnost općinskih činovnika i školske mladeži praćene učiteljima, ako su činovnici i učitelji bili pravoslavci, po mjestima su istaknute srpske zastave, svirala je glazba, držani pozdravni govori, vojnici i časnici čašćeni hranom i pićem. Suprotno ponašanje od navedenog austro-ugarskih podanika, ako su bili pravoslavni Srbi u okupiranom istočnom Srijemu bilo je iznimka. Pri tome smo se u ovom zabilježbi zadržali samo na blažim oblicima iskazivanja srpstva kao javni oblik antidržavnog ponašanja izostavljajući pljačku imovine i ubojstva nesrba, kako austrougarskih civila tako i zarobljenih vojnika počinjenih za vrijeme okupacije Srijema.

¹²⁷⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 54. Pisanje na liniji srpskog iredentizma u Hrvatskoj bio je opći stav srpske elite, a ne samo političara, koji su djelom bili čak i javno suzdržani da ne isprovociraju krizu, no npr. episkop dalmatinski Nikodim Milaš objavio je 1901. knjigu *Pravoslavna Dalmacija* u kojoj „znanstveno i strastveno dokazuje kako se pravoslavlje u Dalmaciji proteže još od apostolskih vremena, pa je po njemu čak i apostol Pavao propovijedao i širio „pravoslavlje“ (ne npr. kršćanstvo i to devet stoljeća prije crkvenog raskola) po Dalmaciji. Knjiga negira svaki oblik povijesnog postojanja Hrvata kao katolika u Dalmaciji i stoga je temelj velikosrpske mitologije u sjevernoj Dalmaciji, prema Zvonimiru HODAKU, vidi: <http://www.dnevno.hr/kolumnisti/zvonimir-hodak/novi-episkop-dalmatinski-nikodim-postao-novi-ljubimac-hrvatske-ljevice-1077978/>, pristup ostvaren 19. listopada 2017. Moramo primijetiti da episkopa njegova podijeljena lojalnost – Austro-Ugarskoj državi i velikosrpskoj ideji nije smetala da prima plaću kao austrijski činovnik, ali isto tako da su austrijske vlasti tolerirale izdavanje knjige takvog sadržaja. *Sabrana djela Nikodima Milaša*, uključivo i navedeno djelo objavila je Eparhija Dalmatinska Srpske pravoslavne crkve, Šibenik, 2005.

Konzul Hristić 18. listopada 1910. izvijestio je ministra inostranih dela Milovanovića o rezultatima izbora u Hrvatskoj u kojima HSK nije uspio dobiti natpolovičnu većinu glasova, ali niti ban Tomašić nije ostvario svoj cilj – poraz HSK na izborima, već je samo uspio smanjiti broj njihovih mandata u Saboru. Aranicki zbog kojeg je izbila vladina kriza, izgubio je na izborima i to od Pribičevića. Šesnaest Tomašićevih pristalica ušlo je u Sabor. Konzul je ocijenio da će jedino u sporazumu sa Tomašićevim zastupnicima HSK uspjeti ući u vladinu većinu i postati governmentalna stranka te time uzeti udjela u državnim poslovima. Ako do dogovora ne bi došla vjerojatno bi uslijedili novi izbori. Konzul je zaključio da Budimpešti ti izbori nisu trebali jer je tada stranka – HSK koja je „točno vršila nagodbu s Ugarskom“ izgubila većinu u Saboru, a sve ostale stranke koje su bile protivne nagodbi dobile su nekoliko mandata više. Vjerojatno se zbog toga i pisanje većine mađarskog tiska okrenulo protiv Tomašića.¹²⁷⁶

Hristić je 3. studenoga 1910. izvijestio Milovanovića da su HSK i Tomašić bili u pregovorima oko sastavljanja vladine većine, no da je Koalicija tražila prethodno povlačenje Željezničke pragmatike. Ban Tomašić nije htio na to pristati jer bi u slučaju da ugarska vlada ne povuče pragmatiku to vjerojatno značilo njegovu ostavku. Tomašić se u Beču sastao s ugarskim ministrom predsjednikom i s ministrom trgovine. Izdali su potom komunique u kojem su izjavili da se priprema izmjena Željezničke pragmatike i to navodno zbog „njenih određenih tehničkih nedostataka“. Konzul je primijetio da je peštanski tisak upozorio da su se Hrvati varali ako su mislili da bi se pragmatika mijenjala samo zato da im se da neko zadovoljstvo u nacionalnom pogledu ili zato što bi bila protivna nagodbi, npr. zbog mađarskog kao službenog jezika. Konzul je još upozorio i da se prema nepotvrđenim glasinama ban spremao u Beču pokrenuti pitanje veleizdajničkog procesa kako bi se pokazao „blagodarno“ prema Srbima jer su u posljednje vrijeme prema njemu pokazali „izvesnu predusretljivost“.¹²⁷⁷

Konzul Hristić izvijestio je ministra Milovanovića, bez oznake datuma, koncem 1910., da bi ponovno raspuštanje Sabora osudile skoro sve stranke u Hrvatskoj osim seljačke i banovih pristalica. Kao i to da ban nije uspio spriječiti odlazak zastupnika HSK na zajednički sabor u Budimpeštu, gdje su namjeravali na raspravi o indemnitetu glasovati protiv. No, da je HSK tamo namjeravao započeti izravne pregovore s Khuenom o čemu bi ovisilo i njihovo daljnje držanje u parlamentu. Primijećeno je istodobno kako je u zajedničkom parlamentu propao pokušaj sprječavanja hrvatskih zastupnika govoriti hrvatski, što su bili inicirali Ugron i Barta.¹²⁷⁸ Konzul

¹²⁷⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 58.

¹²⁷⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, pov. No. 68.

¹²⁷⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, pov. No. 71.

Hristić, bez oznake datuma, no krajem 1910. ili početkom 1911. javio je ministru da je kriza oko formiranja vladine većine u hrvatskom Saboru i nadalje postojala, no da se tada u povoljnijem položaju nalazio ban, a ne HSK. Smatrao je da bi HSK trebala tražiti općenito pravilno vršenje nagodbe, a ne bezuvjetno inzistirati na povlačenju Željezničke pragmatike jer je došlo do čitavog niza negativnih istupanja ugarskih političara među ostalima i Khuena, kao i pisanja tiska po tom pitanju. Bilo je poznato i stajalište Tisze. U samoj Hrvatsko osjećalo se raspoloženje da bi se s banom trebalo čim prije dogovoriti, a izbor dr. Dragutina Neumanna (izgovor: Nojman, katkad pogrešno: Najman) za predsjednika Sabora konzul je smatrao znakom poraza HSK.¹²⁷⁹

Konzul je 4. veljače 1911. naznačio da su se u Ugarskoj vodile žučne rasprave oko bankovnog pitanja i da je Khuen sučeljen sa Polonyijem i Justhom, a očekivao je i novu krizu oko vojnih koncesija u kojoj se oporbi mogao pridružiti i Košut. Riječ je bilo o velikom povećanju mađarskih izdataka za zajedničku vojsku i mornaricu, bez ikakvih protuusluga od strane Beča. I kralj je planirao zbog toga posjetiti Ugarsku. No ta kriza vjerojatno ne bi isprovocirala pad vlade jer je Khuen imao većinu u parlamentu, a ključ rješenja bio je u Tiszinim rukama. Glede situacije u banskoj Hrvatskoj Hristić je naveo da Svetozar Pribićević nije želio priznati kako je Tomašić namjeravao uništiti Koaliciju, iz nje izdvojiti Srbe i unijeti razdor između Srba i Hrvata te da je kriza bila uperena isključivo protiv Srba. Hristić je bio upozorio da su postojale sličnosti u događajima kako u Hrvatskoj, tako i u Ugarskoj te Bosni. Stoga je savjetovao Koaliciji da se sporazumije s banom jer je bila iscrpljena od ranijih borbi sa Pejačevićem, Rakodczayjom i Rauchom. No u strahu da ne izgube popularnost i da im se ne predbaci servilnost, Srbi su počeli napadati i vrijeđati Tomašića želeći istodobno s njim i pregovarati. Zato su zaredale pogreške i njihovi koraci dolazili su po mišljenju konzula ili preuranjeno ili prekasno. Gubila se vjera u moć Koalicije pa su je pojedini članovi počeli napuštati. Pribićević je gubio iz vida da Koaliciju nisu sačinjavali samo Srbi pa kako Koalicija nije bila toliko učvršćena, konzul nije mogao isključiti mogućnost da bi je Hrvati jednog dana ipak mogli napustiti i stoga je zapisao: „Prilike u Bosni, gdje su se katolici složili sa muslimanima protivu nas, daju nam razloga strahovati za srpsko-hrvatsku slogu u samoj Hrvatskoj.“¹²⁸⁰

Srpski poslanik u Beču Simić 16. veljače 1911. izvijestio je ministra Milovanovića o posjeti dr. Masaryka koji mu je predao dokumente kupljene od gđe Schreiber (Nastićeve zaručnice?), posredstvom dr. Božidar Markovića. Među dokumentima bila su pisma zagrebačkog policijskog šefa Šporčića, zatim pisma Steinhardta, pismo dr. Friedjunga Fortuniću, pisma zemunskog Mandla,

¹²⁷⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, pov. No. 76.

¹²⁸⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, pov. No. 6.

pismo kapelana cetinskog dvora Wimmera i izvjesnog Varija. Masarykova uputa bila je neka se sve dobro prouči i analizira zajedno s hrvatskim i srpskim novinama iz tog doba, kao i sa saznanjima iz zagrebačkog procesa. Simić je do daljnjega tu dokumentaciju trebao čuvati u kasi poslanstva, a namjeravao ih je poslati Milovanoviću ili preko dr. Dimitrijevića ili Josimovića, čim dobije takvu uputu.¹²⁸¹ Poslanik Simić poslao je brzojav 18. veljače 1911. ministru Milovanoviću u kojem je kazao kako je Masaryk tražio od Simića da Šporčićeva pisma (radi provjere autentičnosti rukopisa i potpisa na pismima te analize) pošalje u Zagreb po Hinkovićevom izaslaniku i o tome je zatražio uputu Beograda. Odgovor Milovanovića nije poznat, ali malo zatim, Simić je brzojavno javio da su 24. veljače 1911. izaslaniku predani svi dokumenti koje je trebao vratiti za tjedan dana, nakon što bi se svršila aktualna debata u Saboru. Masaryk je bio mišljenja da će se u Zagrebu dokumenti moći na najbolji način analizirati. Prema izvješću poslanika Simića 18. ožujka 1911. dokumenti su konačno završili u Beogradu.¹²⁸²

Konzul Hristić je 6. ožujka 1911. iz Budimpešte javio ministru da su prilike u Hrvatskoj i Bosni jasno ilustrirale smjer Beče i Pešte prema srpskom pravoslavnom stanovništvu na tim prostorima. Glede situacije u Hrvatskoj, Beč i Pešta su nakon dva neuspjela pokušaja sloma Koalicije – putem Rauchovog nasilja i veleizdajničkog procesa, pokušavali i na treći način. Tako da im se Tomašić prikazivao kao tobožnji prijatelj, jer je na svom inauguralnom govoru u Saboru rekao da „pored povjerenja Krune (Dvora) uživa i povjerenje Koalicije“. Unatoč svim intrigama Tomašić nije uspio okupiti vladinu većinu. Za pojedina pitanja uspio je pridobiti opozicione stranke, ali na pitanjima općeg značaja Koaliciji su se, a protiv bana pridružili i starčevićanci (frankovci) i milinovci. Po pitanju adrese zajedničkom saboru nije bilo dogovora, kao ni o učiteljskim plaćama, niti budžetu. U tim okolnostima konzul je očekivao raspuštanje Sabora, po drugi put u kratko vrijeme. Cilj toga bio bi poraz Koalicije ili da se iz nje uklone Srbi. Smatrao je da su na toj zadaći zajedno radili Tomašić i Supilo, a u Sarajevu Šek. Uočio je da je kmetsko pitanje u Bosni izazvalo razdor između Srba i Hrvata i bojao se da se on ne prenese i na Zagreb. Hristić je upozorio na još jednu rastuću prijetnju koja je mogla utjecati na srpsko-hrvatske odnose i u Bosni i u banskoj Hrvatskoj, kao i na srpsko-hrvatsko zbližavanje. Nakon Aneksijske krize to je bio trijalizam, kojeg su Hrvati željeli. Konzul je smatrao da je ideja trijalizma postajala novo oružje u rukama bečke kamarile. Trijalizmom kojeg su se plašili Mađari, mogao se Beč služiti da straši Mađare, ali i da posije sjeme razdora između Srba i Hrvata. Konzul Hristić napisao je: „Bosna i Hercegovina su i suviše lep adut u rukama Beča da bi imao želju da uskori rešenje toga pitanja, bilo ostvarenjem

¹²⁸¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. br. 39.

¹²⁸² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. br. 69.

trializma u korist Hrvatske, bilo podelom ovih zemalja između Austrije i Ugarske, kao što to žele oni Mađari čija politička svest nije toliko pomućena da očekuje da će im Beč podariti ove dve lepe pokrajine.“ Odgodu saborske sjednice mađarski provladini listovi držali su gestom Tomašića kao vještog državnika, dok su oporbeni listovi to protumačili kao veliki poraz.¹²⁸³

Konzul Hristić nadalje je 13. ožujka 1911. obavijestio Milovanovića, u tom trenutku ministra vanjskih poslova i predsjednika srbijanske vlade (orig. Ministarskog saveta) o događaju koji je mogao izazvati ozbiljan sukob između Budimpešte i Zagreba, ali koji je ipak izostao. Bila je riječ o sudskom sporu u kojem je ban Tomašić tužio zastupnika Banjanina zbog nekih novinskih članaka. Banjanin više nije bio zastupnik hrvatskog Sabora, ali je još uvijek bio zastupnikom zajedničkog Hrvatsko-ugarskog sabora. Hrvatski sud uzeo je stvar u postupak, ali Banjanin je uložio protest zajedničkom saboru koji je osporio banu pravo vođenja sudskog postupka protiv delegata zajedničkog sabora, bez pristanka tog sabora. Imunitetni verifikacijski odbor peštanskog sabora zatražio je od Tomašića podnošenje takvog zahtjeva. Protiv te odluke peštanskog sabora, protest je uložio hrvatski Sabor koji je zajedničkom saboru osporio pravo miješanja u sudsku autonomiju Hrvatske. Tomašić je izjavio Saboru da on takav akt neće poslati u Peštu, navodno zbog zaštite hrvatskih autonomnih prava. Sabor ga je u tome jednoglasno bio podržao. Međutim ne želeći kvariti svoj odnos s Peštom, Tomašić je ipak par dana kasnije traženi zahtjev poslao u Budimpeštu. Imunitetni odbor zajedničkog sabora donio je odluku da predsjednik ugarske vlade zatraži od bana opoziv Banjaninovog stavljanje pred sud. Na što je Tomašić otišao u Peštu i isposlovaio preko Khuena izmjenu odluke imunitetnog odbora i donošenje nove koja je govorila da se Tomašića ipak ne traži opoziv njegove odluke i tako je stvar završila, s tim što je banov zahtjev već bio dostavljen Pešti. Konzul Hristić bio je zaključio da je ban „ili bio u pravu ili nije“. Ako je bio u pravu, smatrao je da zajednički sabor nije smio tražiti akt od njega, a ako nije bio u pravu, onda odbor nije trebao mijenjati svoju odluku oko toga da se ban poziva na povlačenje sudske tužbe. Konzul je primijetio da je imunitetni odbor zajedničkog sabora ostao stava, da ban nije mogao sudski tužiti Banjanina glede poslaničkog imuniteta kao zastupnik zajedničkog sabora, ali da nije donio nikakvog stvarnog zaključka koji bi onda bio važeći kao pravilo za buduće slučajeve, pa je to pitanje ostalo otvoreno arbitriranju tadašnjeg i svakog budućeg ugarskog ministra predsjednika. Odlazak u Budimpeštu, Tomašić je pravdao sudskim sporom protiv Banjanina, međutim konzul je istaknuo da je to bio paravan za drugi banov cilj, a to je bio sporazum s hrvatskim poslanicima u debati o budžetu, kao i saznati kakvo će stajalište zauzeti u slučaju nepovoljnog rješenja Željezničke pragmatike. Delegati su pročitali na zajedničkom saboru svoju deklaraciju kojom su pozvali zajedničku vladu na

¹²⁸³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 18

izjašnjavanje hoće li ili ne, zamijeniti Željezničku pragmatiku drugom koja bi poštivala hrvatska prava izražena u nagodbi. Konzul je smatrao taj postupak blefom jer je već par mjeseci bilo poznato da će se pragmatika izmijeniti u hrvatsku korist, doduše pod parolom „tehničkih nedostataka“ pri čemu se u obrazloženju ne bi pozivala na državopravne razloge ni protivnost duhu nagodbe da se ne uzburka ugarska javnost. Stoga se očekivalo da će se i ban i zastupnici zadovoljiti očekivanom izjavom grofa Khuena o pristupanju izmjenama zakona o željezničkoj pragmatiki.¹²⁸⁴

Konzul Hristić obavijestio je Milovanovića 4. prosinca 1911. da je s bečkog gledišta borba protiv Hrvatsko-srpske koalicije razumljiva, ali mu je bilo nerazumljivo zašto su Mađari upali u klopku. Jer Koalicija nije radila samo na zbližavanju Srba i Hrvata, već je bila i predstavnik ideje jedinstva između ova oba naroda. I ta ideja po konzulu uzela je korijen ne samo u Hrvatskoj i Vojvodini tj. zemljama krune svetog Stjepana već i u Dalmaciji, kao nasljednoj habsburškoj zemlji. Po ocijeni konzula „nesumnjivo će utjecati i na srpsko-hrvatske odnose u Bosni“. Koalicija je radila na ostvarenju jednog bloka južnih Slavena u zajedničkoj monarhiji. Beč nije mogao dozvoliti ostvarivanje ideje jedinstva južnih Slavena, a prema konzulu nije mu išlo u račun ni složan i sporazuman rad između Pešte i Zagreba, imajući u vidu da je Koalicija otvoreno priznavala nagodbu i bila je voljna približiti se Pešti pod uvjetom poštivanja slova nagodbe. Jedinstvo južnih Slavena srbijanski diplomat označio je opasnošću po zajedničku Monarhiju, a slogu između Pešte i Zagreba s jedne strane i Mađara i Rumunja s druge strane bili su opasni po hegemoniju Beča nad Peštom.

Iz tih razloga po ocijeni konzula „Beč namiguje stranci prava i starčevićancima jer oni u svojoj unutrašnjoj borbi ne priznaju Srbe, a u odnosima s Peštom ne priznaju nagodbu.“ Konzul je smatrao da su te dvije stranke koje su se prilikom posljednjih izbora ujedinile težile trijalizmu, koji bi imao ostvariti Veliku Hrvatsku s njenim isključivim hrvatskim težnjama. Ta stranka predstavljala je „jabuku razdora između Srba i Hrvata s jedne strane i Magjara i Hrvata s druge strane i zato je dobrodošla Beču. To što je bio cijeli svijet vidio „jedino Magjarima nije jasno“. Oni po konzulu nisu vidjeli da je njihov spas u složnom, i sporazumnom radu sa svim nemađarskim narodima krune svetog Stjepana. Koalicija je predstavlja najjaču nemađarsku stranku koja je „gotovo do iskrenosti radila sa Peštom u okviru nagodbe“, a sada bi Mađari tu i takvu stranku, s kojom su zajednički ranije rušili „trabantsku“, mađarsku vladu, po procjeni konzula rušili, ne vidjevši da bi se na njenim ruševinama podigla Stranka prava. Nadalje konzul je javio da se ugarsko javno mnijenje uzbudilo zabrinuto zbog prvih uspjeha pravaša, da su svi nezavisni listovi, pa čak i košutovci te protivnici

¹²⁸⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 20.

priznavanja i osuđivanja nasilja u Hrvatskoj, priznali Tomašićev poraz i zatražili da bi ga se upravo u interesu ugarske politike moralo ukloniti s banske stolice. Za Tomašića su rekli da je bio pokoran Khuenov sluga koji je prvo, po njegovom nalogu pristao surađivati s Koalicijom, da bi se poslije s njom razišao, tako da je ban u Hrvatskoj ostao bez podrške. Khuen i Tisza su ga branili, ali to je Tomašiću samo još više pogoršavalo položaj, jer su ga branili kao „vjernog i iskrenog predstavnika mađarske politike“ te da se „ban kraljevine Hrvatske imao smatrati višim mađarskim činovnikom, koji je zavisio i koji je odgovarao jedino šefu ugarske vlade čiji je bio eksponent u Hrvatskoj“. Konzul nije isključivao mogućnost da će kaos koji će iza sebe ban ostaviti u Hrvatskoj biti zapravo posljedica Tomašićeve razočaranosti i prema Beču i prema Khuenu.¹²⁸⁵

U izvješću Milovanoviću 9. prosinca 1911. konzul Hristić komentirao je održane hrvatske parlamentarne izbore navodeći: „... mi možemo u svakom pogledu biti zadovoljni ishodom ovih izbora, koji su još jednom posvedočili izdržljivost i otpornu snagu srpsko-hrvatske koalicije. ... ustraje li i dalje izdržljivost u vodjama srpske samostalne stranke i održi li se i dalje u srpsko-hrvatskoj koaliciji sloga ... slobodno se može reći, da Hrvatsku ... očekuju bolji dani. Ja verujem da će doći dan kad će skoro cela Hrvatska priznati da su Srbi bili među prvim radnicima na osnivanju i uvodjenju slobodnog, zakonitog i parlamentarnog režima, da su bili među prvim pionerima na podizanju zgrade slobodne Hrvatske. Zato se srpska samostalna stranka danas najviše i goni ali zato će ona na dan konačne pobjede (?)¹²⁸⁶ i požnjati najveću slavu“. No Hristić nije mogao procijeniti što će se dogoditi s banom kao predsjednikom hrvatske vlade jer inače bi posljedica gubitka izbora bila pad predsjednika vlade, ali „u zajedničkoj monarhiji se vrlo malo vodi računa o iskazanoj želji naroda u licu njegovih predstavnika u parlamentu. Oboriti jednog ministra obično se drži kao čin uperen protiv samog monarha. Ukoliko na izborima pobjedi stranka koja nije poželjna obično se u Ugarskoj raspušta sabor i određuju novi izbori. U najpovoljnijem slučaju Beč dopušta da vladu formira opozicija ukoliko prihvati uvjete Beča“. Hristić je u tom smislu podsjetio da je koalicijska vlada Wekerlea bila osam mjeseci u ostavci i kroz to vrijeme on je ostavku pet do šest puta nudio, no ona nije bila prihvaćana, a niti Beč nije bio spreman prihvatiti njegove zahtjeve. Tek nakon velikog rascjepa u samoj (ugarskoj) koaliciji Wekerleovu ostavku Beč je prihvatio i povjerio sastav nove vlade grofu Khuenu, koji u trenutku ranije izborne pobjede Wekerlea nije imao niti jednog jedinog pristalice u parlamentu! Konzul je stoga smatrao da ako bi i došlo do mogućnosti Tomašićevog pada zbog gubitka povjerenja većine u parlamentu, da se on ne bi dogodio, jer bi ga

¹²⁸⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 88.

¹²⁸⁶ Hristiću, a izgleda i Milovanoviću, je jasno što je to „dan konačne pobjede“ tako da to ni ne pojašnjava, međutim mi se moramo zapitati što je zapravo pod tim mislio. Prema prijeratnim riječima kralja Petra Svetozaru Pribičeviću to je moglo biti ujedinjene svih južnih Slavena izvan granica Monarhije pod vodstvom Beograda, kao nenapisana, pa time niti javno službeno izrečena misao vodilja srpske državne politike.

Beč zaštitio smatrajući to činom protiv vladara. Ali zaštitila bi ga i Pešta, koja je inače bila spremna smijeniti svakog bana, ako on ne bi bio eksponent ugarske politike, jer je Peštu tada zabrinjavao uspjeh Stranke prava na izborima, kao i porast mržnje protiv Ugarske u cijeloj Hrvatskoj te sve veće smanjene broja pristalica unionističke politike. Konzul je preporučio da se dalji razvoj hrvatskih događaja promatra savezno s raspletom situacije u Ugarskoj. Ako bi radi zakona o vojnim reformama po pitanju povećanja broja novaka, Beč otpočeo pregovore s ugarskom oporbom, vjerojatno bi joj za uzvrat obećao izbornu reformu sa uvođenjem općeg, jednakog i tajnog prava glasa. To bi bio kraj vlade i Héderváryja i Tomašića.¹²⁸⁷

Bez obzira što je Khuen još ostao mađarskim premijerom, ostavku Tomašića i dolazak Cuvaja za bana, Hristić je komentirao Milovanoviću, bez navođenja datuma 1912., da se može očekivati nastavak Tomašićeve politike. Ugarski listovi, osobito provladini pisali su da će ono što nije izvršio Tomašić izvršiti Cuvaj, da „Srpsko-hrvatska koalicija“ mora biti slomljena, velikosrpska propaganda ugušena, kao što se mora uništiti i svaka težnja za trijalizmom.¹²⁸⁸

Hristić je 17. siječnja 1912. upozorio Milovanovića na Cuvajeve riječi iz nastupnog govora da se Srbi nemaju čega plašiti ako bi se držali u granicama zakona, a to je po konzulu značilo „kad postanu memeluci“. Ujedno je javio da je za člana najvišeg suda u zemlji imenovan Milan Accurti (Akurti) što je smatrao isto tako određenom poruka prema Srbima. Cuvaj je po mišljenju Hristića namjeravao ići u smjeru nepomirljive borbe protiv Srpsko-hrvatske koalicije do njenog uništenja. U tom smislu konzul je tumačio i raspuštanje novoizabranog Sabora, koji se nije uspio niti jednom sastati. Hristić je ujedno javio Milovanoviću da će vojne reforme u Ugarska biti usvojene, kako ih je Beč predložio. Premda je dio opozicije tražio da se one usvoje uz prihvaćanje tzv. programa devetorice kojim je bilo predviđeno davanje nacionalnih obilježja ugarskoj vojsci. K tome Andrassy je bio protivan prijedlogu Justhove izborne reforme.¹²⁸⁹

Konzul Rajko Vintrović 1912. javio je Beogradu kako je ban Cuvaj (imenovan 19. siječnja) iznio svoj program rada hrvatskim zastupnicima u zajedničkom saboru uključivo i osječkoj grupi – Papratoviću, Mazuri i Benešiću. Tom zgodom došlo je do žestokog sukoba s banom, po pitanjima Željezničke pragmatike, raspuštenog Sabora i ličke pruge. Ban je bio stava da podržava nagodbu i apsolutnu nedjeljivost zemalja krune svetog Stjepana, a zalagao se za ravnopravnost Hrvata sa

¹²⁸⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov.No.90.

¹²⁸⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov.No. 2.

¹²⁸⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov.No.3.

Srbima. Na tom sastanku nije bilo srpskih zastupnika jer nisu željeli sudjelovati u radu zajedničkog sabora dok se ne ukine postojeća Željeznička pragmatika.¹²⁹⁰

Khuen Héderváry je u svom govoru u parlamentu 2. veljače 1912. dva puta spomenuo opasnost unutarnjih i vanjskih neprijatelja koje je želio slomiti jer su po njemu na račun nesređenih odnosa u zemlji kovali planove na štetu ugarskog naroda. Ujedno upravo zbog te opasnosti nije želio slomiti opoziciju „jer bi nju parlament morao imati“.¹²⁹¹ Konzul Vintrović iz Budimpešte nadalje je javio srbijanskom ministru predsjedniku Milovanoviću 20. veljače 1912. da je svaki Mađar gledao na bansku Hrvatsku kao na običnu ugarsku provinciju te je stoga bio mišljenja da u Trojednici neće doći do značajnih promjena. Izvijestio je i da je rezoluciju u mađarskom parlamentu po pitanju vojne reforme i broja novaka te ograničenja vladarevog prava na sazivanje rezerve, Khuen uspio povući, no da su predsjedništva i parlamenta i vlade u krizi. Zbog žestokog sukoba sa zajedničkim vojnim ministrom Auffenbergom, Khuen je nužno trebao potporu, dok je Tisza šutio i čekao razvoj događaja. Konzul je prema Andrassyjevom ponašanju ocijenio da je Beču važnije pitanje vojne reforme od nametanja izborne reforme, koju ionako nitko od važnih ugarskih političara nije želio, pa bi Khuen mogao pasti zbog vojnih pitanja. Kod vojne reforme bilo je problematično i pitanje upotrebe jezika u vojnosudbenom postupku. Mađari su bili mišljenja, ako bi njemački morao ostati službeni jezik u vojnosudbenom postupku da se u zakonu naznači kako se to rješava putem naredbi, a da se u samom zakonu službeni jezik izrijekom ne spominje, kako ne bi ispalo da ugarski zakon za neku stvar, na mađarskom teritoriju propisuje tuđinski jezik kao službeni.¹²⁹²

Konzul Vintrović javio je 28. veljače 1912. Milovanoviću da se banskom Hrvatskom širio val protumađarskih demonstracija koje su zahvatile i srednjoškolsku mladež. U koalicijskim krugovima počelo se pričati o mogućem dogovoru s banom Cuvajom jer se on izgleda zalagao za određenu politiku, ali bez progona ljudi kakve je činio Tomašića. Koaliciji bi za suradnju s njim bilo dostatno da dade neku makar uvijenu izjavu oko Željezničke pragmatike. Inače u Budimpešti se tih dana nalazio zastupnik hrvatskog sabora dr. Dušan Popović koji se spremao otići u Beč ministru vanjskih poslova Berchtoldu da ga zainteresira za hrvatsku stvar. Konzul je nadalje izvijestio da je u Ugarskoj i nadalje trajala kriza vlade nakon Khuenove ostavke. Vezano za vojnu reformu, županije u Ugarskoj počele su sve jače zagovarati dvogodišnju umjesto trogodišnje vojne službe. Vintrović nije isključivao ni mogućnost konstituiranja vlade Langa, Lukácsa, Justha pa čak

¹²⁹⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov.No.7.

¹²⁹¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No.9.

¹²⁹² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 11.

i Khuenove stranke, ali niti formiranje samostalne Tiszine vlade Stranke nacionalnog rada koja je ublažila stav u pitanju upotrebe vojne pričuve umjesto novaka. Upitno je bilo držanje Košutove stranke, no nje se Beč nije bojao jer ju je mogao disciplinirati liberalnom izbornom reformom i širim pravom glasa, čega se plašila i Andrassyjeva grupa.¹²⁹³

Konzul Vintrović 21. ožujka 1912. referirao je Milovanoviću da je u banskoj Hrvatskoj imenovan komesar, a ukinuta sloboda štampe, zbora i dogovora te uvedena stroga cenzura. U Ugarskoj je Khuen ostao predsjednikom vlade, nakon što je 23. veljače podnio ostavku. Što je bio motiv za komesarijat u Hrvatskoj nije prema Vintroviću bilo sasvim jasno – postojalo je nekoliko teza – počevši od krutog držanja Hrvatske prema Željezničkoj pragmatici, jedinstvenog stava hrvatskih stranaka u krizi, neprijateljskog stava prema Ugarskoj, antidualističke težnje Zagreba ili pak ništa od toga, već da bi se Ugarskoj zaprijetilo uvođenjem komesarijata. U Ugarskoj je Khuen ostao pri rezoluciji o vojnoj reformi prijepornoj za vladara koju je ranije donio parlament, no car je razriješio stvar na način da je izdao manifest i ustvrdio da rezolucijom nisu povrijeđena prava krune. No, ujedno je Franjo Josip spomenuo mogućnost svoje abdikacije. Ugarska vlada je nastavila provoditi svoju raniju politiku, dok su se košutovci i andrijaševci (pristalice Andrassyja) zabrinuli zbog mogućnosti kraljeve abdikacije. U tom slučaju na vlast bi došao prijestolonasljednik Franjo Ferdinand kao protivnik ugarskih velmoža koje je namjeravao zaista slomiti demokratskim sredstvima (izbornom reformom). Stoga je bilo za očekivati da će u Ugarskoj vojne reforme vlada uspjeti provesti, pa i uz Justhovo protivljenje.¹²⁹⁴

Konzul Vintrović javio je Milovanoviću 2. travnja 1912. o zapravo slabim ugarskim protestima na uvođenje komesarijata u Hrvatskoj koji su se pri tome samo bazirali na okolnosti da se time rušila i ugarska ustavnost, dok su austrijski listovi podbadali Hrvate neka prijete Mađarima sa trijalizmom, a u Dalmaciji je uvedena cenzura tiska. Spekuliralo se i s mogućnošću vojne diktature u Bosni. Time bi se pokušala spriječiti veza između Hrvata s obje strane Save. U tom trenutku Hrvatsku je branila samo najavljena opstrukcija južnih Slavena i Čeha u bečkom parlamentu, kao i protest hrvatskih delegata zajedničkog sabora koji su međutim bili podijeljeni. Munkači (Tomašićevi poslanici) željeli su samo izjaviti protest protiv opstrukcije juštovaca jer je nerješavanje vojne reforme kočilo i pitanje Željezničke pragmatike, ne obazirući se na komesarijat, a druga grupa – opozicionari (osječka grupa i HSK) htjeli su protestirati upravo zbog komesarijata

¹²⁹³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov.No.12.

¹²⁹⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov.No.14.

u Hrvatskoj. Konzul je bio procijenio da se hrvatski delegati neće uspjeti složiti i da će odvojeno podnijeti svoje prijedloge zajedničkom saboru.¹²⁹⁵

Konzul Vintrović javio je 16. travnja 1912. Milovanoviću da je novim ugarskim ministrom predsjednikom postao László Lukács (Laslo Lukač) te da Ugarska planira samo djelomičnu izbornu reformu. Prema dogovoru Lukácsa i Justha (Jušt) uvelo bi se opće pravo glasa, ali samo za Mađare i to u mjestima gdje su bili u većini, ali čak niti tamo za sve staleže, a promijenili bi se i izborni okruzi. Lukács se morao oslanjati i na glasove Tiszine stranke. Međutim, konzul je ocijenio da ne vidi kako bi reforma prošla. Lukács je bio stava da se novim izbornim pravom mora osigurati mađarski karakter države i prevlast inteligencije tj. onih koji su završili mađarske škole, ne pojašnjavajući kako to izvesti. Justh se zabrinuo da bi liberalnija izborna reforma škodila nacionalnom jedinstvu zbog glasanja narodnosti, pa je Lukács preporučio opće pravo glasa, ali ne više tajno i jednako, s postupnim uvođenjem. Za bansku Hrvatsku nisu planirali ikakvu izbornu reformu tako dugo dok ne bi pokazala napuštanje „rovarenja“ protiv Ugarske. „Njihova želja bila je da se Hrvati primire pošto poto, kad bi to učinili bio bi ukinut i komesarijat.“ Pri pojavi prvih znakova koji su govorili o smirivanju stanja sam Lukács je pomirljivo izjavio, da po svojoj prirodi nije za nasilna sredstva kao komesarijat, a Rauch je iskazao da se ništa ne može napraviti silom protiv stranaka u Hrvatskoj već u kompromisu s njima.¹²⁹⁶

Konzul Rajko Vintrović javio je 19. svibnja 1912. Milovanoviću da je izborom Tisze za predsjednika parlamenta došlo do žestokog sukoba s oporbom zbog vojne reforme tako da je od tog trenutka protiv vlade bilo ne samo 36 juštovaca, već i košutovci što je predstavljao ukupno 120 udruženih opozicionara, što je izazvalo žestoke demonstracije u Budimpešti i naposljetku Khuenov pad. Opozicija je pripremila novi izborni zakon, a konzul je doznao da bi on bio ograničenog dometa jer bi njime svega 2.400.000 ljudi dobilo pravo glasa, pri čemu bi Mađari i dalje imali osiguranu prevlast. Javljujući podatke vojnog značaja, konzul je napomenuo kako je austro-ugarska vojska povećala svoju spremnost, češće je održavala vježbe i obuku, a dolazilo je i do privremenog raspoređivanja časnika u postrojbe drugih djelatnosti radi upoznavanja s njihovim radom (primjerice pješačkih u topničke). Učestale su i inspekcija viših časnika u razne postrojbe i područja niže razine i to osobito na južnoj i jugozapadnoj granici Ugarske, kao i u Bosni. No konzul nije mogao izvući zaključak da bi to bilo nužno upereno protiv Srbije. Bile su osnivane i nove postrojbe – 6 novih gradskih topničkih bojni, a povećan je i broj teških poljskih divizionih haubica s 9 na 11.

¹²⁹⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 15.

¹²⁹⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 17.

Austro-ugarska vojska nagomilavala se na jugu. Po listu *Budapester Hirlapu* u Bosni je tada bilo ukupno 27 ugarskih i 24 austrijska puka te 4 bojne bosanskog pješništva.¹²⁹⁷

Konzul J. D. Milanković iz Budimpešte je 26. listopada 1912. pisao Pašiću, predsjedniku srbijanske vlade i javio mu je kako je dr. Kramař preko povjerljive osobe, bliske HSK-u, uputio poruku dr. Bogdanu Medakoviću, da će Berchtold čim austrijska i ugarska delegacija zgotove proračun ministarstva vanjskih poslova, rado primiti na razgovor dr. Medakovića radi konferiranja o stanju u Hrvatskoj. Dr. Kramař mislio je da će poslije završetka rada delegacija, Cuvaj pasti i da će doći do izmjene stava prema Hrvatima i Srbima. Ugarska vlada postajala je voljna pregovarati s Koalicijom i dati joj vladu, što je Todoru Škrbiću, budimpeštanskom dopisniku *Srpskog press biroa*, potvrdio veliki župan Bakesa Julije Keri nakon razgovora sa uglednim članovima ugarske vladine stranke.¹²⁹⁸

Konzul Milanković javio je Pašiću 15. studenoga 1912. da je u Budimpeštu stigao HSK na konferenciju o stanju u hrvatskoj i vanjskoj politici. Okupilo se oko 70 osoba – među njima sve vođe – Nikolić, Popović, Medaković, Pribičević, Muačević, Tuškan, Wilder, Gašparac, Rojc, Mazura, Bertić, Badaj i drugi. Skup je privukao pažnju i policije. A 17. studenoga 1912. Milanković je javio Pašiću da je mogući nasljednik Cuvaja Rakodczay.¹²⁹⁹

Konzul dr. Milanković pisao je Milovanoviću 27. studenoga 1912. da je u stranim novinarskim krugovima u Budimpešti prevladalo uvjerenje kako će izbiti rat između Austrije te Rusije i Srbije. Na londonskoj konferenciji¹³⁰⁰ nije bilo šanse da Srbija dobije ma i jednu luku na Jadranu. Ako bi Austrija uspjela međunarodno izolirati Srbiju ona bi izgubila i dijelove osvojenih teritorija, pa je bilo moguće da će joj ostati samo Skopje, a Sandžak bi morala dijeliti sa Crnom Gorom. Urednik *Pester Lloyd*a Branko Petrović rekao je dopisniku Škrbiću da do rata ipak neće doći jer je car navodno rekao: „*Scharf in die Augen blicken, aber kein Krieg.*“¹³⁰¹ ali i da ujedno očekuje povlačenje srbijanskih zahtjeva. Informaciju je potvrdio Khuen Héderváry u razgovoru s dopisnikom *Neue Freie Presse* dr. Gustavom Gratzom. Mobilizacija austro-ugarske vojske stoga je imala samo značaj demonstracije sile prema Srbiji i Rusiji. Prema konzulu, klerikalni krugovi naročito su navijali za rat, a ugarski tisak tražio je napad na Srbiju.¹³⁰² U Budimpešti se špekuliralo

¹²⁹⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 22.

¹²⁹⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov.No.69.

¹²⁹⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov.No.114 i pov. No 115.

¹³⁰⁰ Mirovni pregovori po završetku balkanskih ratova.

¹³⁰¹ U slobodnom prijevodu s njemačkog: „Oštro ćemo verbalno nastupati, ali nećemo ratovati“.

¹³⁰² U južnoj Ugarskoj za vrijeme Lukácszeve vlade u sklopu opće mađarske politike prema manjinama dolazi i do ukidanja srpske crkveno-školske autonomije, ali i do uhićenja većeg broja osoba srpske nacionalnosti za koje se smatralo da djeluju antidržavno, što je značilo da nisu ni svi ugarski političari bili voljni tolerirati velikosrpsku propagandu ili bar ne pod određenim okolnostima.

da bi albanskim vladarom mogao postati francuski rojalist vojvoda de Montpensier, rodbinski povezan s Habsburgovcima.¹³⁰³ Vezano za ostavku zajedničkog vojnog ministra Moritza Auffenberga i načelnika glavnog stožera Conrada, većina novinara mislila je da je to značilo unutarnjopolitičku pobjedu prijestolonasljednikove struje, dakle ipak mogućnost rata.¹³⁰⁴

Konzul je obavijestio Pašića 9. siječnja 1913. da je mađarska Partija rada za predsjednika izabrala Khuena Héderváryja. Za Cuvaja je mislio da se neće vratiti u bansku Hrvatsku. Smatrao je da je konferencija dr. Medakovića i Berchtolda polučila određeni uspjeh. HSK je bio voljan stupiti u pregovore s ugarskom vladom. Kamen spoticanja moglo je biti imenovanje budućeg bana. HSK je predlagao Kulmera, a ako to ne bi prošlo pristali bi i na Rakodczaya. Međutim, ugarska vlada od starih unionista u vidu je imala Rakodczayja ili Pejačevića. Potonji nije bio prihvatljiv HSK-u, zbog svojih veza s Tomašićem.¹³⁰⁵

Konzul dr. Milanković 25. veljače 1913. javio je Pašiću kako je Alberta Apponyija nespremnost na kompromis u parlamentu, koštala nedonošenja izborne reforme. A da su se pored toga iza leđa predsjednika vlade Lukácsa, koji se s Justhom spremao na šire biračko pravo, vodili Andrassyjevi, Apponyijevi i Károlyjevi pregovori s Tiszom. Bilo je moguće i Tiszino povlačenje s mjesta predsjednika parlamenta kako bi olakšao konstituiranje nove vlade.¹³⁰⁶

Milanković je 25. ožujka 1913. referirao Pašiću i istaknuo da rezolucija hrvatske Stranke prava u Opatiji, kao posljednji pokušaj pristalica bečke struje vjerojatno neće imati uspjeha. S druge strane primijetio je da je u banskoj Hrvatskoj zavlдалo pravo revolucionarno raspoloženje. Svi narodni elementi, Srbi i Hrvati podjednako su bili ogorčeni na bečku antislavensku politiku, pa čak su se razočarali i oni pravaši koji su se do posljednjeg trenutka nadali da će im Beč pomoći u ostvarenju programa i nisu se nadali više ikakvoj pomoći. Umjesto pravaštva u Hrvatskoj i u

¹³⁰³ Naposlijetku je albanskim vladarem postao njemački knez Wilhelm Wied. Albaniju je „izmislila“ Austro-Ugarska, preciznije tadašnji novi austro-ugarski ministar vanjskih poslova Berchtold pod geslom Balkan Balkancima, što je potreslo Srbiju, ali i druge balkanske države koje su računale na drukčiju podjelu plijena. Velika Britanija i Francuska tada gube zanimanje za Balkan smatrajući ga ruskim dvorištem. Pri tome se Velika Britanija nije osobito protivila osnivanju Albanije za razliku od Francuske, ne želeći da na toplom moru ojača utjecaj Rusije (preko Srbije), bez obzira što je Rusija bila britanski saveznik. Zanimljivo je da su u Prvom balkanskom ratu Njemačka i Austro-Ugarska očekivale pobjedu Turske zbog podjednakog broja vojnika na obadvije strane, no i London i Pariz su strahovali zbog mogućeg poraza Srbije, Crne Gore i Bugarske, jer su odmah po izbijanju rata pozvali na očuvanje statusa *quo* (granica), kao i na zaštitu malih kršćanskih država. Po završetku Prvog balkanskog rata Srbija prebacuje vojne snage prema sjeveru uz istodobno organiziranje bandi četnika za borbu protiv Austro-Ugarske u BiH. Austro-Ugarskoj je oštro protivljenje Francuske po albanskom pitanju na londonskoj konferenciji u prosincu 1912. pokazalo da bi u slučaju rata između Rusije i Austro-Ugarske, na stranu Rusije stala i Francuska, RONGÉ, *Kriegs*, 61-64.

¹³⁰⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 119. Zapravo su Franjo Josip, Franjo Ferdinand i austro-ugarsko Ministarstvo vanjskih poslova tada bili suzdržani prema ideji preventivnog rata protiv Srbije, dok ga je Conrad zagovarao.

¹³⁰⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 2.

¹³⁰⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. Nr. 20.

Dalmaciji sve više je osvajala teren ideja srpsko-hrvatskog jedinstva, koja je prema ocijeni jednog hrvatskog poslanika, prelazila „u otvorenu iredentu“.

Bečki krugovi pokazali su se otvorenim neprijateljima južnih Slavena uopće, a to nije ostalo bez posljedica naročito kod Hrvata, koji po konzulu „danas misle i osećaju potpuno srpski“. Ti se posvuda moglo opaziti po Hrvatskoj. I u najmanjem hrvatskom selu ne samo i Srbi već i Hrvati smatrali su pobjede srbijanske vojske (u Balkanskom ratu) kao svoje nacionalne pobjede. Vaso Muačević je te zime pričao konzulu kako su Srbi i Hrvati uzajamno jedni drugima čestitali svaku vijest o bitci i pobjedi srbijanskog oružja. „Narodno jedinstvo“ pisao je konzul „učvrstilo se usljed ovog rata na neočekivani način i nema te sile koja ga sad može porušiti.“ Svi Hrvati su prema Milankoviću očekivali svoj spas jedino od jačanja srpskih država na Balkanu i računali su na to, da će za desetak godina doći do definitivnog razračunavanja između „srpsko-hrvatske rase“ i Austrije. U međuvremenu su željeli desetak godina mira, da se i oni organiziraju. Pritisak koji je Austrija vršila nad južnim Slavenima u posljednje vrijeme je popustio jer je Cuvajev zamjenik Unkelhäusser¹³⁰⁷ smanjio progon tiska, premda je cenzura i dalje postojala. Pokušaj da se hrvatsko pitanje riješi i da se neustavnom stanju u banskoj Hrvatskoj učini kraj ostao je još uvijek bez rezultata. Hrvatski opozicijski političari pripisivali su to utjecaju grofa Khuena koji se moguće i radi osobne osvete zbog rušenja svojega ljubimca Tomašića osvećivao Koaliciji. Hrvatsko-srpska koalicija uspjela je dogovoriti s hrvatskim ministrom u zajedničkoj vladi Josipovićem aranžman za rješenje hrvatske krize. Po njemu je za bana trebao doći Rakodczay koji se zadnjih par godina korektno ponašao. No Khuen se u to umiješao i spriječio je plan. Khuena se u Ugarskoj držalo, zahvaljujući ranijem dugogodišnjem banovanju, odličnim poznavateljem hrvatskih prilika, no srbijanski konzul bio je mišljenja da je Khuen izgubio dodir sa stvarnim životom u Hrvatskoj, budući je mislio da se Hrvatskom može i dalje vladati „uz pomoć žandara, bajuneta i korupcijom, kao i uz pomoć njegovih političkih kreatura“. Konzul je saznao da je politički manevrirajući, Khuen preko poslanika *ex* grupe Hrvatske stranke narodnog napretka (Tomašićeve grupe) dostavio svoje prijedloge ugarskom ministru predsjedniku Lukáczu. Međutim, njima se usprotivio hrvatski ministar u zajedničkoj vladi Gejza Josipović, a nije im bio sklon ni Unkelhäusser. Cuvaj je tada bio u Budimpešti i ugarska vlada ustručavala ga se vratiti u Zagreb iz straha od novih atentata.

¹³⁰⁷ Dragutin Unkelhäusser (mađarski: Károly Unkelhäusser, njemački: Karl), 1866-1938., hrvatski i ugarski političar, pravnik, činovnik u Vukovaru 1888-1892, potom činovnik u Ministarstvu trgovine u Budimpešti do 1895. kada je kratko vrijeme kotarski upravitelj Donjeg Miholjca, pa visoki činovnik hrvatskog ministarstva u Budimpešti do 1901., iste godine zamjenik srijemskog župana, 1903. vraća se u hrvatsko ministarstvo, podban za vrijeme bana Cuvaja 1912-13, vodi upravu banske Hrvatske nakon atentata na povjerenika Cuvaja, potom državni tajnik hrvatskog ministarstva u Budimpešti, 1915-17. zamjenik zemaljskog poglavara BiH, 1917-18. hrvatski ministar u zajedničkoj vladi u Budimpešti.

Očekivalo se da će Khuen pokušati ishoditi dogovor između Tomašića i Raucha za formiranje nove većine u Saboru nakon novih izbora te postavljanje Raucha za bana. U Budimpešti su bili tomašićevac dr. Švarc te dr. Aleksa Ivić i dr. Nikolić iz Zemuna i razgovarali su sa članovima vlade oko tog kompromisa. Ministra Josipovića je zbog toga zajedno sa dr. Švarcom posjetio i bivši frankovački zastupnik dr. Elegović iz Broda, Rauchov pristalica. No prema konzulu izgledalo je da Josipović nije prihvatio taj plan.¹³⁰⁸

Konzul Milanković javio je Pašiću, bez navođenja datuma 1913., da je dr. Medaković razgovarajući s mađarskim novinarom izjavio da se HSK ne plaši nikakve akcije tomašićevaca i rauhovaca. Narod je u velikoj većini podržavao Koaliciju, a i veliki dio hrvatske Stranke prava – grupa Mile Starčevića pristala je uz Koaliciju. Frankovačka grupa je bila započela pregovore sa Tomašićem i Rauchom, a sam Rauch je bio u audijenciji kod cara. Dr. Horvat, prof. Bošnjak i odvjetnik Sachs bili su u Beču i agitirali u korist Raucha. Frankovci su imali dobre veze s bečkim Ministarstvom rata, a podržavao ih je i bečki list *Reichpost*. Konzul je saznao da su Horvat i Sachs imali neprilike zbog umiješanosti u bankrot zadruge Balkan, no kazneni postupak protiv njih bio je obustavljen premda su postojale indicije za njihovu odgovornost. U Zagrebu se govorilo da bi Cuvaja mogao zamijeniti vojni zapovjednik Rhemen, prijestolonasljednikov štićenik, koji je bio sklon to prihvatiti kroz kratko prijelazno stanje prije novih izbora. Šef zagrebačke policije Šporčić, po saznanjima Milankovića, svakodnevno je podnosio izvješća Rhemenu.¹³⁰⁹

Vicekonzul Fotje Stanojević iz Budimpešte javio je beogradskom Ministarstvu vanjskih poslova 1913., bez oznake datuma, kako je Cuvajev zamjenik Unkelhäusser bio sa vladinim savjetnikom Bošnjakom u Budimpešti gdje je vlada zbog Balkanskog rata razmatrala uvođenje opsadnog stanja u Hrvatskoj i zamjenu civilne vlasti vojnom. U tom smislu 53. puk bio je premješten iz banske Hrvatske u Ugarsku, a riječni ratni brodovi bili su spremni za pokret iz budimpeštanske luke.¹³¹⁰

Konzul dr. Milanković javio je Pašiću 18. travnja 1913. da je javno mnijenje u Ugarskoj, ali ne i provladino, bilo zabrinuto zbog moguće vojne akcije prema Crnoj Gori zbog Skadarske krize. Dotadašnja kriza nanijela je Ugarskoj štetu u financijama i trgovini, a rat protiv Crne Gore samo ju je mogao povećati. Konzul je saznao Héderváryjeva razmišljanja od poslanika ugarske vladine stranke, namjerno izostavljajući njegovo ime u izvješću, ali označavajući da je putovao u Slavoniju istim vlakom s kojim se vozio i Khuen Héderváry na svoje imanje u Nuštar. Héderváry

¹³⁰⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov.No.27.

¹³⁰⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov.No.45.

¹³¹⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18.

je tom prilikom rekao da su bili naivni oni mađarski političari koji su nekoliko godina mislili da je moguće prijateljstvo sa Srbijom. Za Skadarsku krizu ugarski vladajući krugovi držali su odgovornim Srbiju smatrajući da upravo ona potpaljuje agresivno ponašanje Crnogoraca.¹³¹¹

Konzul Milanković javio je 13. svibnja 1913. Pašiću da je dan ranije, 12. svibnja s grofom Miroslavom Kulmerom razgovarao konzulov znanac. Prema njemu, Kulmeru je bila ponuđena banska čast, no odbio je i nije želio s HSK primiti vladu dok ugarska vlada ne bi povukla Željezničku pragmatiku. Za Kulmera je tadašnje stanje otvorenog apsolutizma u banskoj Hrvatskoj bila prihvatljivije od lažne ustavnosti. Naime, narod je bio zadovoljan sa režimom podbana Unkelhäussera koji nije trpio nasilja i bezakonje, zbog čega nije bio omiljen među činovnicima koji su inače mogli raditi što ih je bilo volja u ranijim režimima, pa su ga stalno denuncirali Pešti i Beču. Unkelhäusser je držao da je za bansku Hrvatsku pored rješavanja državnopravnih sporova najvažnije pitanje bilo - imati slobodne ruke u unutarnjoj politici i uvesti reda u administraciju i pravosuđe. Dr. Kršnjavi u Beču je tražio izmjenu izbornih kotareva, dok ih Kulmer ne bi dirao, no uveo bi tajno i obligatorno glasovanje. Kulmer je u Beču kritizirao austrijsku vanjsku politiku zbog albanskog pitanja što je značilo da je podržavao srbijanske interese. Po pitanju ekonomske krize smatrao je da se osjećala manje u banskoj Hrvatskoj, nego u Ugarskoj, bez obzira što su češki novčarski zavodi otkazali kredite hrvatskim bankama. Kulmerova *Prva hrvatska štedionica* je to pretrpjela bez teškoća jer je pozvala dužnike seljake da otplate 20% duga što su ovi i učinili. Smatrao je nadalje da je u Hrvatskoj bilo novca i to naročito zahvaljujući jakom stočarstvu. Godine 1912. banska Hrvatska je izvezla stoke za 70 milijuna kruna. Hrvatsko gospodarsko društvo čiji je Kulmer bio predsjednik, a Vaso Muačević potpredsjednik, planiralo je izvesti u Srbiju 10.000 komada stoke za priplod, pri čemu su srpskim kupcima savjetovali neka ne uzimaju čistokrvne krave simentalke već križance. Smatrali su da bi to više odgovaralo Srbiji s obzirom da se njihova stoka još pretežno hranila na otvorenim pašnjacima, a ne u štalama. Konzul se požalio Pašiću što je pisao *Savezu zemljoradničkih zadruga* u Srbiji da ne šalju svoje predstavnike na posljednji kongres hrvatskih zadruga, ali držao je da je to bilo politički mudro kako ne bi bili izloženi neugodnostima. Poslije završetka Balkanskog rata po konzulovoj tvrdnji, Kulmer je mislio da će mnogi inteligentni ljudi iz Hrvatske prijeći u Srbiju, pošto u Hrvatskoj nije bilo osobnih ni političkih sloboda, tako da bi se Hrvatska mogla sresti s deficitom određenih struka, k tomu Kulmera je ocijenio kao žestokog pobornika hrvatsko-srpskog jedinstva.¹³¹²

¹³¹¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. Nr. 40.

¹³¹² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 46.

Milanković je 26. svibnja 1913. pisao Pašiću da bi Unkelhäussera mogao kao namjesnik (*locum tenens*) zamijeniti Milan Accurti, državni odvjetnik, kandidat Tomašića i Raucha koji su uspijevali u banskoj Hrvatskoj u posljednje vrijeme zvesti čisti hrvatski „dakle antisrpski kurs“. Milanković je nadalje 4. lipnja 1913. naveo da su se u ugarskom tisku pojavile spekulacije o krizi u srbijanskoj vladi. Pored toga komentirao je mogućnost da Accurti postane namjesnikom, upozoravajući kako je on negirao srpski narod u Hrvatskoj, bio tužitelj u Veleizdajničkom procesu, kao i u procesima protiv dr. Hinkovića i dr. Lorkovića. Izgledalo je da su kršćansko-socijalna stranka i bečki vojni krugovi namjeravali u Trojednici zvesti antisrpski kurs. Za Accurtija se u Zagrebu govorilo da ga je podupirao i general Conrad, a to bi po konzulu uz nesrpsko držanje provladinih srpskih zastupnika i srpskog episkopata u Ugarskoj za srpski narod značilo nove borbe i nova iskušenja.¹³¹³

Srbijanski poslanik u Beču Jovan Jovanović zvani Pižon javio je Pašiću 5. lipnja 1913. da je pored ostalih razloga zašto je Tisza ponovo postao ugarski ministar predsjednik i taj što je ponašanje dijela ugarske oporbe, koja je isto tako bila u prilici dobiti mandat za sastavljanje vlade, Beč bolno podsjetilo na 1848. g. Poslanik je najavio i razgovore HSK sa Tiszom i očekivanim popuštanjima Ugarske glede financijske autonomije i Željezničke pragmatike.¹³¹⁴

Konzul Milanković 7. lipnja 1913. javio je Pašiću da su se mađarski političari slabo bavili vanjskom politikom i u pravilu se nisu u nju miješali. On se bio zanimao zašto tu Austriji puštaju prednost, a Mađari su mu u pravilu odgovarali da je to zbog položaja Austrije kao velike sile. Konzul nije uspio shvatiti kakvu korist od toga bi imala Ugarska. U Lukácszevoj vladi, ministri se nisu nijednom dotakli vanjsko-političkog pitanja osim ministra poljoprivrede Seranyja, koji je jednom imao ratoborni govor u parlamentu, ali samo zato kako bi umirio zabrinute domaće poljoprivrednike i financijske krugove zbog pada prodaje hrane. Konzul je svojedobno imao prilike razgovarati s Lukácszem i objašnjavati srbijanske pretenzije na Kosovski vilajet, staru Srbiju, Sandžak i Primorje do Brača¹³¹⁵ te neophodnu potrebu izlaska na more u srpskoj sjevernoj Albaniji. Lukács ga je saslušao, ali mu je odgovorio da je to sve stvar (austrijske) diplomacije i da on tu nema glasa. Milanković je primijetio da su u Ugarskoj samo židovski novinari pisali o vanjskopolitičkim temama. Po konzulu jedini državnik u Ugarskoj koji se razumio u vanjsku politiku bio je Istvan Tisza. „Zna je jako dobro, dobro je pripremljen i načitan, slijepi je pristalica Trojnog saveza i najveći

¹³¹³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov.No.48 i 50.

¹³¹⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. no. 256.

¹³¹⁵ Nije poznato je li nakon ovog razgovora ugarski ministar predsjednik Lukács obavijestio austro-ugarsko Ministarstvo vanjskih poslova o otvoreno iskazanim teritorijalnim pretenzijama Srbije na dijelove Dalmacije, kao austrijske zemlje, jer ove riječi nije izgovorio neki novinar, pjesnik ili svećenik, već službeni predstavnik Kraljevine Srbije. Ili je pak Lukács takve pretenzije smatrao notorno poznatim činjenicama.

neprijatelj Slavena.“ Povratkom na vlast, Tisza je u parlamentu izjavio da Austro-Ugarska Monarhija želi slobodu razvijanja balkanskih naroda, ne želi ikakav protektorat nad ikim, ali u isto vrijeme nije dopuštala ičije pokroviteljstvo nad balkanskim državama, aludirajući na pismo cara Nikole srbijanskom i bugarskom kralju. Mišljenje opozicije bilo je da s vanjskopolitičkom stvari Tisza želi skrenuti pozornost javnosti s unutarnjih prilika.¹³¹⁶

U izvješću, bez oznake datuma 1913., konzul Milanković iz Budimpešte pisao je Pašiću i komentirao Tiszino imenovanje grofa Teodora Pejačevića kao ministra za Hrvatsku te imenovanje komesara Ivana Skerlecza (oboje 21. srpnja). Nije još bio siguran što će to značiti. Za bivšeg bana Pejačevića naveo je da je tijekom prvog dijela svoje vlade surađivao s HSK, ali se potom priklonio Tomašiću. Konzul ga je smatrao „slabim državnikom, ali ambicioznim“. No zaključio je da će u tadašnjoj konstelaciji biti sporednom figurom. Za Skerlecza je naveo da je bio savjetnik u predsjedništvu ugarskog ministarstva, i još za vrijeme Khuenovog mandata pripremao parlamentarne izbore. Ugarski vladini listovi navodili su da je sposoban za mjesto povjerenika. Međutim konzul je upozorio da je Skerlecz čovjek izvan političkih stranaka, ali i „pre svega veoma loš Hrvat“, privrženik vladine partije rada te kao takav „može po Hrvate biti gori od nepismenog Cuvaja“ koji po Milankoviću u svome nasilju zapravo nije imao nikakve osobne inicijative. Skerlecz je bio rođak baruna Pavla Raucha i izgledalo je da je imenovan za komesara na njegov prijedlog, nakon što je sam Rauch odbio ponuđeno mjesto. Konzul je procijenio da će Skerlecz pokušati vladati na bazi čistog unionizma tipa starog Levina Raucha, što bi značilo da bi pod firmom čistog hrvatstva na scenu mogao doći antisrpski kurs u prikrivenom obliku. „Budimpeštanskim i bečkim državicima muti se po glavi opasnost od srpsko-hrvatskog jedinstva i traže načina da ga razbiju. Vodiće se sigurno borba protiv najjačeg predstavnika tog jedinstva – HSK i to pomoću čistih Hrvata iz Frankove grupe“.¹³¹⁷

Konzul je 13. srpnja 1913. javio Pašiću da je Skerlecz stupio u Tomašićevu *Stranku narodnog napretka* te se bojao da će Tomašić voditi glavnu riječ pri raspetljavanju krize u Hrvatskoj, a već je tražio odlazak Unkelhäussera. Skerlecz je otputovao u Zagreb i namjeravao je sazvati konferenciju svih unionističkih elemenata pa i onih iz HSK. No u Koaliciji nisu bili voljni surađivati s Skerleczom ukoliko bi on provodio Tomašićevu politiku. HSK se ipak namjeravala pojaviti na konferenciji radi razgovara i o novim šefovima odjela hrvatske vlade. HSK je planirala promatrati razvoj događaja i držati se rezervirano. No očekivala je poteškoće. Ako bi se uspjela dogovoriti sa Skerleczom, mogla je očekivati potporu Starčevićeve grupe. No konzul je ocijenio da

¹³¹⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov.Nr. 52.

¹³¹⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov.No.67.

će Tomašić imati potporu frankovaca, a vjerojatno i osječke grupe. Skerlecz je za jesen 1913. planirao izbore. Ukoliko bi uspio postići dogovor s HSK imao bi apsolutno većinu u saboru, u protivnom slučaju bansku Hrvatsku je očekivala žestoka politička borba u kojoj bi Skerlecz imao na raspolaganju „Tiszine ovlasti, bajunete i novac“ da pokuša ostvariti poželjni rezultat. HSK je bio uvjeren da povjerenik ni uz sav teror ne bi uspio skupiti većinu protiv Koalicije jer je svijest naroda, a naročito srpskog djela bila znatno pojačana. Kao prilog toj tvrdnji konzul je naveo da je unazad godinu dana list *Srbobran* dobio tisuću novih pretplatnika, što je držao jakim dokazom buđenja narodne svijesti. Dok je istodobno list *Obzor* koji je u zadnje vrijeme počeo antisrpski pisati, a unazad dvije godine surađivati sa Tomašićem, počeo gubiti pretplatnike. Konzul je saznao da je u uredništvo *Obzora* bio primljen „inače duhovit vagabund Matoš“. Za urednika dr. Dežmana konzul se izražavao negativno, jer je istodobno tražio kandidaturu za saborskog zastupnika i od HSK i od Tomašića.¹³¹⁸

Konzul Milanković javio je 15. srpnja 1913. Pašiću da se Koalicija ipak nije pojavila na konferenciji unionističkih političara, iz razloga što na nju nisu bili pozvani unionisti izvan stranaka grof Erdődy, Hideghéthy, dr. Krišković, dr. Šilović itd., ali i da nije bila spremna sudjelovati na konferenciji u kojoj bi glavnu riječ vodili ljudi koju je smatrala krivima za situaciju u Hrvatskoj (Tomašić i drugovi). No HSK se očitovao da je voljan poduprijeti kraljevskog komesara u njegovu nastojanju da se u Hrvatskoj povрати ustavno stanje. Milanković je ujedno izvijestio kako je zahvaljujući djelovanju dr. Dušana Popovića u Beču kod Berchtolda uz posredovanje dr. Baernreithera¹³¹⁹ spriječeno imenovanje Accurtija za hrvatskog podbana i time spriječen antisrpski kurs hrvatske vlade, kao i uništavanje Koalicije.

Berchtold se bio dogovorio sa Tiszom da se neće voditi nikakva politika protiv Koalicije, već će Tisza pokušati između nje i komesara uspostaviti kontakt. Dr. Popović je uspio razgovarati i s Tiszom za kojeg je bio mišljenja da mu nije simpatičan, no da ono što on misli to i govori, a da

¹³¹⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov.No.70.

¹³¹⁹ Joseph M. Baernreither, austrijski političar i pravnik (1845-1925), sin veleposjednika i industrijalca, zastupnik Češkog sabora od 1878. kao predstavnik veleposjednika i Carevinskog vijeća od 1883, 1898. kratko vrijeme ministar trgovine Cislajtanije u Kabinetu Thuna, od 1908. zastupnik Gornjeg doma Carevinskog vijeća, 1916. ministar bez lisnice u vladi Clam-Martinica, podržavao ideju preustroja Austro-Ugarske u federativnu državu. Autor niza studija o državno-političkim prilikama u Monarhiji i o južnoslavenskom pitanju (posthumno izašlo: *Fragmente eines politischen Tagesbuch, die südslawische Frage und Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg*, uredio Joseph Redlich, Beč, 1928). Radio na dioničarskom zakonodavstvu i zaštiti mladeži. Nakon zagrebačke Veleizdajničke parnice pokazao je simpatije za južne Slavene u Friedjungovom procesu, HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, 228. Iz toga bi se, zajedno s njegovom pomoći Popoviću 1913. oko sprječavanja Accurtijeva imenovanja podbanom, mogao izvući zaključak o postojanju posebne linije komunikacije s Baernreitherom te stoga ne možemo isključiti mogućnost da je upravo on bio umješšan u ranije neuspješne tajne pregovore Beča sa srpskim krilom HSK (Srpskom samostalnom strankom) 1907. koji su prethodili Veleizdajničkom procesu. O pregovorima Beča i Srpske samostalne stranke vidi: PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura*, 162.

je i nasiljem spreman postići cilj. Bio je uvjeren da bi Tisza bio sretan ako bi riješio hrvatsku krizu. Uputio je Popovića da Koalicija iziđe u susret komesaru, koji je od Tisze imao potpuno slobodno ruke i nije bio vezan ni za koga, pa ni za Tomašića. Tisza je bio spreman ispuniti sve opravdane zahtjeve Hrvata (pragmatika, zakon o nazivima mjesta i neke investicije). Impresija dr. Popovića, koju je konzul priopćio Pašiću, bila je da bi HSK pogriješio ako bi odbio novog komesara. Narod je bio umoran od već sedam godina političke borbe, a i iscrpljen gospodarskom krizom. Dr. Popović je vjerovao ako bi HSK odbio suradnju s komesarom da bi se Skerlec okrenuo Tomašićevoj grupi i time bi ponovo počeo progon Srba, a nije bilo isključeno ni da bi Accurti ipak postao podbanom. Konzul je procijenio da bi Koalicija bila vjerojatno uništena do novih izbora, međutim ako bi pristala uz Skerleca i pošla s njim na izbore, Tomašić bi izgubio igru jer bi u novoj vladinoj većini tada bilo najviše zastupnika HSK, dok se Tomašić mogao nadati maksimumu od 8-10 mandata. Na tragu toga bila je i izjava HSK da neće doći na konferenciju, ali da bi politički ostavila otvorena vrata za razgovore sa Skerleczom, izjavila je kako podupire komesara u njegovom nastojanju da u Hrvatsku uvede ustavno stanje.

Konzul je zaključio da nije nemoguće kako će HSK i po treći put naći zajednički jezik sa starim unionistima čime bi se postupno smanjio utjecaj Tomašića na komesara i na kraju ga potpuno odstranio. Milanković je primijetio i da je bivši podban Crnković u mađarskim novinama izjavio kako bi rješenje hrvatske krize pomoću Tomašića bilo pogrešno jer nije imao utjecaja u narodu, dok je najpozvanija za to bila HSK. Konzul je završio riječima: „Ove sam informacije smatrao za potrebno da Vam javim, da Vas ne bi iznenadili rezultati eventualnog kompromisa“ (HSK i Skerleca).¹³²⁰ Podsjećamo da su u međuvremenu predsjednik srbijanske vlade Pašić i ministar Jovanović poručili Svetozaru Pribićeviću, preko njegovog brata Adama, da se HSK sporazumije s Tiszom, koji detalj Pašić nije podijelio s konzulom.

U izvješću od 5. kolovoza 1913. poslanik Jovanović iz Beča referirao je Pašiću da je Austro-Ugarsku Monarhiju počelo zabrinjavati rastuće samopouzdanje kod Srba, Hrvata i Slovenaca nakon dvaju balkanskih ratova. To samopouzdanje se Beču činilo još opasnijim zbog sve čvršćeg oslonca južnoslavenskih elemenata na Kraljevini Srbiju. Beč je razmišljao i o promjenama na jugu monarhije, međutim nije nađena solucija za to pitanje jer bi jedino moguće rješenje potreslo postojeću austrougarsku nagodbu. Poslanik je ocijenio da u tom trenutku u Monarhiji nije bilo osobe sposobne da riješi tako krupan unutarnji problem, budući prijestolonasljednik za vladareva života nije imao realnu političku moć, stoga je u prvo vrijeme bilo za očekivati sitne mjere popuštanja.

¹³²⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 71.

Među njima bio je dolazak Skerlecza za komesara umjesto Cuvaja. Zatim upućivanje Skerlecza od Beča i Pešte neka uspostavi suradnju s HSK, pri čemu je Jovanović zaključio da Dojčićev atentat na Skerlecza neće utjecati na politiku.¹³²¹

Konzul Milanković javio je 31. kolovoza 1913. Miroslavu Spalajkoviću, zastupniku ministra vanjskih poslova, komentirajući političke prilike u banskoj Hrvatskoj da se komesar Skerlec oporavlja nakon atentata, pa su uslijed toga pregovori s HSK bili u zastoju. Nadalje da je HSK voljan poduprijeti Skerlecza, s tim što se radikalna grupa oko Svetozara Pribičevića protivila bezuvjetnom podupiranju Skerlecovog kursa. Nije bilo isključeno da će, ako HSK uđe u vladu kako bi se spriječio utjecaj Tomašićeve grupe, dio HSK prijeći u oporbu. No konzul je upozorio kako bi to „cepanje koalicije bilo samo prividno i formalno a ne i stvarno“.¹³²² Ukoliko bi HSK u vladinoj većini vidio prevladavanje utjecaja starih mađarona i provođenje izbora po Tomašićevom sistemu, HSK bi izišao iz vlade. Za takvo što postojao je još jedan dodatni razlog. Bečki krugovi vratili su se taktici zavaravanja i obećavanja. Frankovci koji su bili u vezi sa kršćanskim socijalistima počeli su po Trojednici širiti devizu da će se Monarhija preurediti po federalnom principu. Frankovcima se priključio odvjetnik dr. Šime Mazura te je sa listom *Obzor* radio na suzbijanju ideje narodnog jedinstva (Srba i Hrvata) pod vodstvom dr. Dežmana.¹³²³ Konzul Milanković 31. kolovoza 1913. javio je Pašiću da je u Ugarskoj osnovana nova Andrassyjeva stranka u koju je ušao dio košutovaca, juštovaca i pučana, kao i da je oporba dijelom bojkotirala rad parlamenta.¹³²⁴

Konzul Milanković 2. rujna 1913. pisao je iz Budimpešte zastupniku ministra Spalajkoviću da je smijenjen dotadašnji šef zagrebačke policije Šporčić, „krajnji frankovac i rauhovac te je prešao na novu službu u Zemaljskoj vladi“. Na njegovo mjesto došao je dotadašnji kotarski načelnik Virovitice Mraović koji je bio liberalniji, no blizak bivšem zastupniku starčevićanaca Stjepanu Zagorcu. Za šefa zagrebačkih detektiva bio je postavljen dotadašnji koprivnički policijski kapetan Klobučarić, star 23 godine, „Mraovićev ljubimac“. Za novinara zagrebačkih *Narodnih novina* Danu Grubera koji je imao određenu ulogu u Nastićevoj aferi, konzul je napomenuo da se govorilo kako je sasvim prešao u službu policije. Gruber nije imao stalnih primanja, ali je živio luksuzno u velikom stanu, „... u Zagrebu je javna tajna da je bio desna ruka bivšeg šefa policije Šporčića“. Konzul je

¹³²¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 37.

¹³²² U stvarnosti se to, ali tijekom rata i dogodilo. Srđan Budisavljević je istupio iz HSK, a Krizman, pa čak i Barac smatrali su da je to bilo dogovoreno sa Svetozarom Pribičevićem, pa bi ove konzulove riječi bile zapravo potvrdom mogućeg fingiranja takvog istupa, kao metode političke borbe.

¹³²³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 92.

¹³²⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. Nr. 93.

naveo i da je Grubera austrijsko Ministarstvo vanjskih poslova željelo poslati u Ameriku pratiti rad srpskih i hrvatskih ustanova te je uputio da se na to upozori dr. Mihajlo Pupin.¹³²⁵

Konzul Milanković javio je 27. rujna 1913. predsjedniku vlade Pašiću da su pregovori između Skerlecza i HSK zapeli. Skerlec je zbog posljedica atentata još bio na liječenju u Budimpešti. No, HSK koja nije prihvaćala suradnju s Tomašićevom strankom, ujedno je postavila i uvjet da sudjeluje u vlasti na način da bude zastupljena u vladi na nekom od voditeljskih mjesta, kao i da dobije nekoliko mjesta velikih župana. Međutim, vlada je imenovala nove velike župane koji su svi bili pristalice stare mađaronske *Narodne stranke*, a imenovanje veleposjednika Hideghéthyja za srijemskog velikog župana Milanković je smatrao jedinom koncesijom koju je vlada bila voljna učiniti Srbima. Po mišljenju konzula, Hideghéthy kao rođeni Mađar, nije bio neki naročiti prijatelj Srba, no u Rauchovo vrijeme nije dopuštao uhićivanja Srba u Srijemu i prijetio je svojom ostavkom te prelaskom u oporbu u slučaju takvih pokušaja. Hideghéthy nije bio nesimpatičan Srbima, ali jest Hrvatima, kao istaknuti protivnik hrvatskih opozicijskih stranaka, dok je ujedno bio veliki prijatelj slavonskih i srijemskih pangermana. Po tvrdnji Milankovića, Mađari su se na tom području bili znatno osilili, a izravno im je pomagala mađarska vlada preko društva *Julijan* koje se bavilo osnivanjem mađarskih škola u Hrvatskoj i Slavoniji. Vođa društva bio je vukovarski javni bilježnik Zador Kelečenji u odličnim vezama s Tiszom preko kalvinske crkve. „Tako da su Mađari i Švabe zadovoljni s njegovim imenovanjem“. Sami mađaroni nadali su se sporazumu s HSK. Smatrali su Hideghéthyjevo imenovanje Rauchovim i Tomašićevim porazom. Konzul je saznao da se prema Kelečeniju Hideghéthy ne bi primio mjesta velikog župana kad bi slutio da bi Tomašić mogao utjecati na Skerlecza. Budimpeštanski listovi počeli su pisati da će Tisza pozvati na razgovor u Budimpeštu neke od vođa Koalicije, poput dr. D. Popovića, Vladimira Nikole Podrinskog i dr. Medakovića.¹³²⁶

Milanković je 29. rujna 1913. pisao Pašiću o izbijanju afere u koju je bio umješšan Lukác, a moguće i Tisza, o tome da je jedna mađarska banka isplatila Lukáczu četiri milijuna kruna za razne joj učinjene usluge, koje je Lukácz utrošio za izborne troškove, a da je svojedobno konzorcij koji je na Margaretskom otoku u Budimpešti htio otvoriti kockarnicu isplatio tadašnjem ministru financija u vladi Khuena Héderváryja milijun i pol kruna kako bi isposlovaio dozvolu za otvaranjem kockarnice. I ti novci su bili utrošeni u stranačkoj izbornoj kampanji. Međutim, Tisza kao novi predsjednik vlade odbio je dati koncesiju za rad već izgrađene kockarnice smatrajući se neobveznim

¹³²⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 96.

¹³²⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 100.

obećanjima ranije Lukáczeve vlade.¹³²⁷ Konzul je 10. listopada 1913. potvrdio Pašiću da je Tisza primio vođe srpskih i hrvatskih stranaka na razgovore. Prvo je razgovarao s bivšim mađaronom, a tada „najvećim Srbožderom“ Isom Kršnjavim. Iza toga je razgovarao s vođama Koalicije dr. Vladimirom Nikolićem Podrinskim, dr. Aleksandrom Badajem i dr. Bogdanom Medakovićem. Nakon toga je razgovarao s vođom osječke grupe dr. Franjom Spevecom, tomašićevim pristalicom (u toj grupi je tad pored Speveca bio još samo dr. Ante Pinterović). Dr. Nikolić Podrinski iznio je Tiszi prijedlog HSK za rješavanje krize u Hrvatskoj. Tisza ih je ljubazno saslušao, no kod njega su tada još bili vidljivi jaki utjecaji Khuenovih ideja. Impresija HSK bila je da se Tisza ne žuri riješiti hrvatsku krizu. Postojale su dodirne točke za sporazum, no sam Tisza izjavio je kako bi Hrvatskoj mogao učiniti samo takve koncesije koje bi bile prihvatljive mađarskom javnom mnijenju. Da se Tiszi nije žurilo bilo je vidljivo po tome što u razgovorima uopće nije spomenuto financijsko poravnanje Hrvatske i Ugarske (produženje važenja financijske nagodbe ili sklapanje nove) koje je istjecala tijekom 1913., a HSK je bio mišljenja da je Khuenov utjecaj bio vidljiv, u po njima protuzakonom imenovanju episkopa Grujića za administratora upražnjene patrijaršije u Srijemskim Karlovcima.¹³²⁸

Konzul Milanković 15. listopada 1913. javio je Pašiću kako je ugarska vlada pripremila novi stroži Zakon o tisku koji bi trebao biti odgovor na pisanje oporbenih novina o aferama koje su štetele vladi – osobito oko Mađarske banke i Margaretskog otoka.¹³²⁹ Ujedno je utvrđeno da u aferi Margaretski otok posrednik između konzorcija i vlade nije bio nitko iz Lukáczeve vlade, već iznenađujuće József Kristóffy (Krištofi), bivši ministar kabineta Géza Fejérváryja, koju informaciju je iznio zastupnik vladine stranke Mandi. Kristóffy je bio na glasu kao čestit čovjek i veliki pristalica općeg prava glasa, ali i prijestolonasljednikov pouzdanik. Kako je upravo on izjavio u rujnu 1913. da je Fejérváryjeva vlada platila sve dugove bivše Tiszine liberalne stranke, u Budimpešti su visoki politički krugovi smatrali da je to bila poruka „Belvedera“¹³³⁰ Tiszi neka Ugarska ublaži svoje stavove oko vojnih reformi, što se na kraju i dogodilo. Po konzulu je izgledalo da se Tisza uvlačeći Kristóffyja u aferu osvećivao Franji Ferdinandu.¹³³¹

Konzul Milanković je 31. listopada 1913. izvjestio Pašića da je komesar Skerlec u Budimpešti intenzivno razgovarao s Tiszom i ministrima zajedničke vlade. U Zagrebu se počelo govoriti da je ugarski ministar trgovine već pripremio zakonski tekst o izmjeni Željezničke

¹³²⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov.Nr. 102.

¹³²⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 104.

¹³²⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov.Nr. 106.

¹³³⁰ Dvorac u Beču, sjedište prijestolonasljednika.

¹³³¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov.Nr. 108.

pragmatike koji je bio generatorom cijele krize u hrvatsko-ugarskim odnosima od 1907. nadalje. Tekst je trebao biti predložen zajedničkom parlamentu u nekoliko narednih dana na usvajanje. Njime bi iz Željezničke pragmatike bio uklonjen tekst o jeziku državnih željeznica u kojem su prema konzulu Hrvati vidjeli povredu svojih osnovnih prava, a ujedno bi bilo predviđeno da se naredbom uklone mađarski natpisi na hrvatskim željezničkim postajama i postave isključivo hrvatski, što je bilo sukladno hrvatskom Zakonu o nazivu pojedinih mjesta. Navedenu namjeru doznala je mađarska opozicijska štampa koja je žestoko napala vladu zbog namjere da se Hrvatima izade u susret. Konzul je zaključio da će izgleda zaista doći do promjene Željezničke pragmatike jer su vladini listovi znakovito odšutjeli napade.¹³³²

Konzul Milanković javio je Pašiću 1. studenoga 1913. da se želio sresti s grofom Pejačevićem, tada hrvatskim ministrom u zajedničkoj vladi radi razgovara o Željezničkoj pragmatiki, no kako ga nije našao u uredu posjetio je Unkelhäussera, tajnika hrvatskog ministarstva. Zahvalio mu je što se dobro držao dok je upravljao poslovima Hrvatske i pohvalio ga je da se naročito Srbi ne bi mogli na njega potužiti. Unkelhäusser je komentirao da se on nije zapravo svojom voljom bio primio tog posla, ali kad ga je već dobio da je činio sve što je mogao kako bi olakšao političke prilike u zemlji. Smatrao je da je u tome i uspio te tako olakšao posao Skerleczu koji je bio voljan na kompromis, a što je bila i namjera ugarske vlade. Unkelhäusser je konzulu potvrdio da će zaista biti uskoro ozakonjena nova Željeznička pragmatika. Vlada je radila na tome kako bi u Trojedinici što skorije nastale normalne prilike i bila je voljna riješiti i druga otvorena neraščišćena pitanja „ako su postojala“. Konzul je izrazio dvojbu hoće li Tisza imati hrabrosti to zaista provesti. Unkelhäusser je Milankoviću to potvrdio, s tim što je zato očekivao opozicijske napade na Tiszu, pri čemu bi one bile samo povodom, ali ne i uzrokom napada. Cilj je bio izmjene provesti zakonodavnim putem, a ne prijekim putem preko naredaba. Konzul je obavijestio Pašića da je sama nova pragmatika već postojala kao zakonski tekst, jedino što je bila suspendirana od upotrebe, a očekivala se njeno stupanje na snagu i primjena. Ujedno je upozorio da će službeni jezik u nadležtvima željeznice, pošte i telegrafa ostati bar dijelom mađarski za unutarnju službu, jer je drukčije bilo nemoguće izvesti zbog središnje uprave i činovničkog aparata, ali bi svi „saobraćajni činovnici“ (oni koji su komunicirali sa strankama) morati znati „srpski ili hrvatski“ (prema konzulu Unkelhäusserove riječi), a na željezničkim stanicama u banskoj Hrvatskoj natpisi bi trebali biti istaknuti samo na hrvatskom. No nije se imalo namjere pristupati izmjenama Nagodbe.¹³³³

¹³³² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. Nr. 114. i 115.

¹³³³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 118.

Konzul Milanković izvijestio je 5. studenoga 1913. Pašića da su se dan ranije 4. studenoga sastali ugarski ministar predsjednik Tisza te vođe HSK dr. Nikolić Podrinski, dr. Medaković, dr. Badaj i dr. Mažuranić. Time se očekivalo rješenje hrvatske krize. Bio je postignut načelan sporazum o svim pitanjima. O stvarima osobne prirode nije se razgovaralo (imenovanjima ili zastupnicima) već su o tome posebno razgovarali dr. Nikolić Podrinski i ministar Pejačević. Oko toga još nije bio postignut sporazum jer je Pejačević tražio više mjesta za Tomašićevu stranku. No usuglasili su se oko Željezničke pragmatike, a izbore za Sabor trebalo je provesti vrlo brzo, budući je financijsko poravnanje prestajalo 1. siječnja 1914., jer bi bilo povredom hrvatskih osnovnih prava da se financijska nagodba jednostrano produžava. Kroz nekoliko dana očekivalo se i imenovanje Skerlecza banom. Konzul je još napomenuo da su time izgleda pregovori HSK i ugarske vlade bili dovršeni, a da će HSK daljnja pitanja oko izbora i mandata te imenovanja pojedinih osoba dogovarati izravno sa Skerlecza. O dogovoru HSK i Tisze bio je vođen i pisani protokol, a u budimpeštanskim krugovima šušalo se kako su pregovori i sporazum HSK – Tisza rezultat izravne careve želje. Milanković je procijenio da će vezano za pakt o suradnji HSK sa Strankom prava, budući će HSK postati upravljačka stranka, Stranka prava morati odustati od pakta i prijeći u opoziciju.¹³³⁴

Konzul Milanković primijetio je 22. studenoga 1913. Pašiću da su se u zadnje vrijeme u peštanskim novinama, naročito Kossuthovom listu *Budapest* zaredali antisrpski članci vezano za Hrvatsko-srpsku koaliciju („koju čine srpska samostalna stranka i hrvatski desperadosi“) i samu Srbiju, pa i kralja Petra, a da im je vjerojatni autor zagrebački novinar Aleksandar Horvat poznati „Srbožder“. Njemu su članke po konzulovom vjerovanju pomagali plasirati Rauch i Tomašić. Konzul je naveo da bi to zanemario da nije bila riječ o Kossuthovom listu.¹³³⁵

Milanković je javio 24. studenoga 1913. Pašiću da je afera oko kockarnice na Margaretskom otoku okončana na način da je vlada ipak vratila konzorciju milijun i pol kruna, a Tisza je dao direktoru banke koji je član konzorcija svoju riječ da će do ljeta 1914. u svim državnim toplicama u Ugarskoj biti dozvoljeno otvaranje kockarnica, za što je konzorcij bio poslovno zainteresiran. Zastupnik Kristóffy zbog afere podnio je ostavku jer nije želio izaći na saslušanje pred parlamentarni odbor. Konzul je uočio da je pored njega još najmanje 25 osoba bilo umiješano u aferu, ali sve su prošle bez posljedica.¹³³⁶

¹³³⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 119.

¹³³⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. Nr. 134.

¹³³⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. Nr. 139.

Konzul Milanković javio je Pašiću 27. studenoga 1913. da je vraćajući se iz Szent Andrea u Budimpeštu opazio austrougarsku riječnu ratnu flotilu usidrenu u zimovalištu na Dunavu,¹³³⁷ što je značilo kako su vrhovi austrougarske vojske držali da se smiruje situacija i u banskoj Hrvatskoj, ali i u odnosima sa Srbijom i Crnom Gorom.

Milanković je 28. studenoga 1913. javio Pašiću da je u razgovoru s državnim tajnikom Otlikom iz ugarskog Ministarstva poljoprivrede saznao glede agrarne politike i odnosa prema balkanskim zemljama, da Ugarska ne namjerava dopustiti slobodan uvoz stoke, a niti sniziti carinsku tarifu na žito, dok bi i nadalje zadržala zaštitne carine.¹³³⁸ Zanimljiv podatak Milanković je iznio Pašiću 3. prosinca 1913., u svezi s gospodarskom politikom Austro-Ugarske i Njemačke i njihove međusobne konkurentnosti prema Srbiji nakon balkanskih ratova, kao i povećanja teritorije te broja stanovništva balkanskih država. Za vrijeme važenja trgovinskog ugovora između Austro-Ugarske i Srbije 1903-1905., od ukupnog srbijanskog uvoza 57% otpadalo je na uvoz iz Austro-Ugarske, a Srbija je od svog ukupnog izvoza izvozila čak 87% u Austro-Ugarsku. Nakon političke zategnutosti i agrarne carinske politike od 1906. do 1911. opao je uvoz austro-ugarske robe u Srbiju na 36%, a izvoz iz Srbije u Austro-Ugarsku na svega 29%. U balkanskim zemljama pojavio se Austro-Ugarskoj „interesantan“ konkurent - Njemačka. Za isto razdoblje je uvoz i izvoz Njemačke u Srbiju porastao s ranijih okvirnih 5%, na okvirno 25% srbijanske trgovine. Da potakne gospodarsku razmjenu ugarska gospodarska komora uputila je misiju u Solun, Seres, Kavali, Skadar i Skoplje, međutim nisu uspjeli svi otputovati jer im je trebalo dopuštenje srbijanskih vojnih vlasti. Ugarska komora razmišljala je i o organizaciji trgovačke izložbe u Budimpešti u suradnji sa srbijanskom, no nije bilo interesa sa srbijanske strane za to, ali Mađarima je rečeno da ako bi se ta izložba održala u Zagrebu da bi Srbi došli. Od toga se naposljetku odustalo jer su se u Zagrebu bojali protumađarskih demonstracija. U Albaniji, Austrija je željela osnovati državnu banku, a u pregovorima oko njenog osnutka sudjelovale su tri austrijske, jedna talijanska i jedna ugarska banka. Vezano za balkansku trgovinu Austrija je pokušala konstituirati njemačko-austrijski ekonomski savez, ali do tada bezuspješno. U Bosni se planiralo stvoriti mađarsko-bosansku ekonomsku centralu, koja bi služila plasmanu ugarske robe na Balkanu. U Ugarskoj se razmišljalo i o gradnji kanala Dunav-Tisa i Dunav-Sava, pa čak i o kanalu od Siska do Jadranskog mora dolinom Kupe, s vratima i predvodnicama radi savladavanja visinske razlike.¹³³⁹

¹³³⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. Nr. 136.

¹³³⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. Nr. 138.

¹³³⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. Nr. 142, vidi detaljnije: Vlatka VUKELIĆ, „Povijest i perspektiva sisačkog rijekoplovstva u svjetlu realizacije plovnog puta kanal Dunav – Sava“, *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak*, br. 7., 2008., 133-144, dostupno i na: https://bib.irb.hr/datoteka/323460.rijekoplovstvo_sisak_2.doc, pristup ostvaren 21. lipnja 2018., Branko VUJASINOVIĆ, „Prometna povezanost dolina Kupe i Save s morem s posebnim osvrtom na ideje

Konzul Milanković 22. prosinca 1913. pisao je Pašiću i javio da je u bansku Hrvatsku vraćeno ustavno stanje. Pri tome konzul je, očito ne znajući za Pašićevu uputu Pribičeviću, pravdao HSK smatrajući da ona temeljeći svoj rad na kompromisu s Tiszom nije izdala svoj narod, a kako su joj to neki oporbeni ekstremisti predbacivali, niti je postala mađaronska, „jer je kompromis veoma oportun i urodiće dobrim plodom za Hrvatsku“. Što se tiče mađarona koji su nekad po potrebi i sa Srbima koketirali, stvar je po Milankoviću bila drukčija. Među njima bio je i Khuen Héderváry. Prema mađarskom tisku Khuen će pokušati raditi sa HSK koja je dobila većinu, ali da se cijeli razvoj događaja imao pričekati da bi se vidjelo kako će praktično funkcionirati. Khuen je sumnjao da bi HSK prišao ugarskoj *Stranci rada* te izjavio da neće u Hrvatskoj napustiti svoje stare prijatelje iz bivše *Narodne stranke*. Khuen se u pravilu držao neprijateljski prema narodnostima, međutim Milanković je zaključio da se Tisza izgleda odlučio rješavati otvorena pitanja, kako u Hrvatskoj, a tako i u Sedmogradskoj sa ugarskim Rumunjima.¹³⁴⁰

Konzul Milanković javio je 25. prosinca 1913. Pašiću da su se sukobili Khuen i Tisza pa su Khuenove novine *Budapesti Naplo* napale Tiszu zbog pakta sa HSK, kao i namjeravanog pomirenja s rumunjskom *Narodnom strankom vođenom od Aurela C. Popovicija*,¹³⁴¹ a napadu se bio pridružio i sav mađarski oporbeni tisak. Pored toga Milanković je referirao da je hrvatski Sabor svršio glavne poslove, izabrao delegaciju za peštanski Sabor na kojem je HSK namjeravala izaći s deklaracijom iznoseći principe svoje politike s ponekim financijsko-ekonomskim zahtjevom. Konzul je ocijenio, ako bi Tisza ostao na vlasti bar godinu dana, uz mudro i taktično držanje hrvatskih političara, da bi oni mogli i na financijskom polju postići neke uspjehe. To je Milankoviću potvrdio i Unkelhäusser, kao što mu je i rekao da će HSK uživati potporu nezavisnih unionista – Pejačevića, Šumanovića i Mihaloviča.¹³⁴²

6.5. Velikosrpska propaganda i uhodarstvo u Švicarskoj

Austro-ugarsko poslanstvo iz Berna, izradilo je i uputilo izvješće o velikosrpskoj propagandi u Švicarskoj ponukano upozorenjem EB-a od 2. svibnja 1918. o mogućem atentatu na člana carske obitelji, pri čemu bi ishodište atentata bilo među srpskim švicarskim krugovima,

o plovnom povezivanju“, *Hrvatska vodoprivreda*, IV., br. 15-66, 1995. Planove povezivanja plovnih rijeka s morem koji su u sebi sadržavali i organizaciju dijela puta željeznicom kroz Gorski kotar radio je još 1827. Josip Kajetan Knežević. Vidi: *Povijest Hrvata, 2. knjiga. Od kraja 15. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata*, ur. Mirko Valentić i Lovorka Čoralić, Zagreb, 2005, 360, 402-403, 405-407, 409-410, 412.

¹³⁴⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 147.

¹³⁴¹ Autor plana o federalizaciji Monarhije iz 1906. g.

¹³⁴² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 559/18, Pov. No. 150.

povezanim s *Narodnom odbranom* ili *Crnom rukom*. Kao mogući počinitelji bile su označene nepoznate osobe srpske ili hrvatske nacionalnosti. Naročito je bilo sumnjivo djelovanje srpskog *Crvenog križa* u Ženevi.¹³⁴³

Po pitanju srpske i projugoslavenske propagande, Poslanstvo je utvrdilo da su Švicarskoj djelovale četiri grupe: a) velikosrpska grupa staroradikala koja je buduće velikosrpsko carstvo željelo izgraditi sa slovenskim pučanstvom s područja Gorice, Gradiške i Kranjske, Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Makedonije, Skadra i Crne Gore. Cilj staroradikala bio je udružiti sve južnoslavenske pokrajine pod srbijanskom vlašću. Ta grupa se u Švicarskoj stalno sretala s predstavnicima srbijanske vlade. U toj grupi djelovala je i nekolicina austrijskih Jugoslavena koji su očekivali u takvoj Velikoj Srbiji neki oblik autonomije; b) mladi radikali koji su se sastojali isključivo iz srpskih elemenata, koji su nastupali protiv Hrvata i nisu priznavali nikakvu drugu naciju osim čisto srpske. Oni su bili spremni nagoditi se sa Italijom kako bi nanijeli štete Hrvatskoj; c) treću grupu činili su staroradikalni elementi povezani sa socijalistima i ostalim jugoslavenskim iredentistima koji su stremili federalizmu te ne nužno i spajanju s Kraljevinom Srbijom. Bili su protivnici Italije, željeli su povezati Hrvatsku, Bosnu, Slovence i ugarske Srbe, a koketirali su čak i s mogućnošću prihvaćanja Habsburgovaca kao vladajuće dinastije; d) postojala je i četvrta politička grupa, slabija od ostale tri, a to su bili konzervativni Hrvati i Dalmatinci koji su podržavali ideju trijalizma.

Poslanstvo tada pod vodstvom poslanika Alexandera Musulina¹³⁴⁴ primijetilo je da se prema držanju Srba, austrijskih Jugoslavena i posebno Hrvata u Švicarskoj „u posljednje vrijeme“ razvijala tendencija da Srbija provede aneksiju hrvatskih zemalja i priključi ih Velikoj Srbiji, s obzirom da je u tom trenutku „vlast u banskoj Hrvatskoj bila u rukama srpskih krugova“ (HSK). Pri tome po ocijeni bernskog poslanstva Hrvati su se nadali da bi sa svojim gospodarstvom i kulturom uspjeli nekako nadvladati Srbe.¹³⁴⁵ Poslanik upozorava: „Stoga Hrvati izgleda da nisu neskloni svoju višestoljetnu državnu organizaciju žrtvovati, a kako bi Srbija ostvarila svoje ciljeve“.

¹³⁴³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 995/18, br. 11296.

¹³⁴⁴ Alexander Musulin, Hrvat, rođen u Gomirju (1868-1947), sin feldmaršala Emila. Završio pravne studije. Prvo činovnik ZV u Zagrebu, a od 1892. nakon položenog diplomatskog ispita austrougarskog Ministarstva vanjskih poslova, diplomat u Dresdenu, Parizu, Stuttgartu, Bukureštu, Petrogradu, Ateni i Beogradu. 1914. nakon ubojstva Ferdinanda jedan od kreatora ultimatumu Srbiji, od 1917. do kraja rata poslanik u Bernu.

¹³⁴⁵ Srpska inteligencija ismijavala je hrvatsku kulturnu superiornost. Primjer toga je članak *Srbi i Hrvati*, Nikole Stojanovića izašao u *Srbobranu*, 23. i 24. VIII 1902. u kome se izvan pitanja „istrage naše ili vaše“ za polje kulture kaže: „Hrvati obično ističu neku kulturnu nadmoć nad Srbima. Oni koji nemaju nikakvih specijalno svojih pogleda na svet (u veri, običajima, vaspitanju, itd.), nikakve nacionalne umetnosti ni književnosti, usuđuju se govoriti o hrvatskoj kulturi. U Zagrebu, centru Hrvatstva, vode glavnu reč tuđinci. Kulturna snaga jedne nacije može se tim merilom prilično tačno izmeriti. Dok Srbi odbijaju tuđince (često puta i domaće ljude), jer smatraju osobitom časti – biti Srbin, dotle Hrvati primaju svakog raširenih ruku; dok tuđinci postaju kod nas već u drugom kolenu ne samo imenom, nego i kulturom

Poslanstvo je raspolagalo i informacijama da je među Srbima – izbjeglicama, kao i u dijelu njihovih vojnih krugova vladala određena ogorčenost prema Antanti, osobito prema Francuskoj i Italiji, zbog višemjesečnih problema s prehranom u izbjegličkim taborima. Poslanstvo je doznalo da je i nekoliko slovenskih časnika i vojnika koji su pobjegli iz austrougarske vojske i bili smješteni u izbjegličkom taboru u Marseillesu čak ubijeno, zbog protesta radi slabe ishrane i općenito lošeg postupanja prema njima. Na solunskom bojištu, srbijanski vojnici imali su primjedbe na ponašanje Antante prema srbijanskoj vojsci zbog problema u opskrbi sa streljivom i hranom, a ni sanitetske prilike nisu bile dobre jer je „vladala kolera, akutni reumatizam zglobova te česte upale tetiva“. S druge pak strane, situacija je po pučanstvo bila povoljnija u austrijskim okupacijskim zonama u Srbiji i takve informacije dolazile su u Švicarsku. Teška je bila situacija u bugarskoj zoni, pa i u njemačkoj. Situaciju u austrijskoj zoni olakšavalo je uzdržavanje okupacijskih vlasti od rekvizicije u uvjetima manjka hrane.¹³⁴⁶ Među srbijanskim seljacima u zauzetoj Srbiji vladalo je određeno neraspoloženje prema vladajućim krugovima koji su za vrijeme rata pobjegli u inozemstvo te pod korupcijskim prilikama uspjeli prenijeti novac i uživati u Parizu ili na rivijeri. To su bile napukline u srbijanskoj politici.

Poslanik Musulin naveo je i da je velike svađe među osobito prve tri naznačene političke grupe (velikosrpske grupe staroradikala, mladoradikala i federalističkih staroradikala) izazivalo

Srbi, kod Hrvata neće čak ni jezika da promene. Ko je prošetao ulicama ma koga od većih gradova hrvatskog Pijemonta, mogao se lako u tome uveriti. Ali ne samo ovi strani elementi, koji u hrvatskoj politici igraju veliku ulogu, neće da prilagode domaćem stanovništvu, nego oni povlače u svoj krug i domaću inteligenciju, koja se na taj način odnarođava. Nazivati se Hrvatom, a govoriti i osećati neprestano nemački i talijanski, i suviše je česta stvar kod hrvatske inteligencije. Zar nije izgled da će i taj naziv jednom vetar otpuhati, kao što se dogodilo sa hrvatskim plemstvom? Koliko je raširena upotreba nemačkog jezika u Hrvatskoj i Slavoniji, neka služe primeri, da je radi toga bio uspostavljen u Zagrebu „odbor protiv tuđinštine“, koji je, kako izgleda, preminuo; da su hrvatske novine pri jednoj velikoj kulturnoj svečanosti, koja je trebala značiti osvojenje Bosne za Hrvatstvo, morale opominjati Hrvate da putem ne govore nemački nego hrvatski, i najposle ta okolnost da, pored četiri hrvatska i jednog srpskog, izlaze u Zagrebu dva nemačka dnevna lista. Razlika u otpornoj sili Srpstva i Hrvatstva ne opaža se samo u današnjoj njihovoj postojbini, nego i u naseobinama. Baš je skoro u *Pester Lloyd*u izašao članak nekog dr. M., u kome, opisujući život hrvatskih iseljenika u Americi, uzgred napominje, da i tamo Srbi pokazuju mnogo više otpora prema navali tuđinstva nego Hrvati, koji su obično već u drugom kolenu izgubljeni za hrvatstvo. Upravo radi te otporne snage, radi osobene srpske kulture i srpskog upiranja protiv tuđinskih uticaja u ekonomskom i političkom pogledu, i postoji za Evropu srpsko pitanje, a hrvatsko ne postoji. Taj fakat i Hrvati priznaju, ali ipak neće da uvide, da se raznim aferama ne da nadoknaditi ono što se kroz toliko vekova zanemarivalo. Isticati nadmoć Hrvata u tom pogledu, znači u najboljem slučaju brkati pojmove kulture i civilizacije. Naše je uverenje da im Srbi ni u civilizaciji ne ustupaju. Mi volimo, kao svuda, i tu koračati polako ali stalno. Zasljepljivati oči, to je ono što nećemo i ne želimo. Sigurno nećemo skoro osnivati opere, pa da je za kratko vreme izgubismo. Hrvati dakle nisu i ne mogu biti posebna narodnost, ali su na putu da postanu – srpska narodnost. Uzimanjem srpskog za svoj književni jezik, učinili su najvažniji korak sjedinjenju. A i inače se proces stapanja polako ali stalno vrši. Čitanjem svake srpske knjige, svake narodne pesme, pevanjem svake srpske arije, prelazi i atom sveže srpske demokratske kulture u njihov organizam. Stoga svi Srbi greše, koji im zameraju kad oni Marka Kraljevića nazivaju Hrvatom, kad pevaju „Rado ide Hrvat u vojnike“ itd., jer oni tim i nehotice priznaju da postaju Srbi; a nama nije stalo do nekoliko pismena, koja sastavljaju reč Hrvat, nego do pronašanja kulturnih osobina, koje su usko skopčane s pojmom Srbina, a te nikada niko neće moći prevideti i odreći. ...“. Antić pozivajući se na Matu Artukovića navodi da se mogao čuti i poneki disonantni ton u takvim tvrdnjama, vidi detaljnije: Ljubomir ANTIĆ, *Velikosrpski nacionalni programi: Ishodišta i posljedice*, Zagreb, 2007.

¹³⁴⁶ Dok je istodobno Cislajtaniya imala ozbiljnih problema s nedostatkom hrane.

pitanje financijskih sredstava odnosno donacija koje su iz Amerike uplaćivane monarhijskim Srbima za političke ciljeve. Različite emisare i agente još su dodatno plaćali Francuska, Italija i Crna Gora. Oni koji su bili nezadovoljni s primljenim iznosima izjašnjavali su se protiv politike srbijanske vlade. Najveći dio srbijanske oporbe želio je po sklapanju mira i ponovnoj uspostavi Srbije podržati tadašnju vladu, dok radikalni elementi među njima nisu birali sredstva ni načina za borbu protiv Pašićeve vlade. Srbijanska politička emigracija u Švicarskoj razmišljala je i o političkom savezu s Rumunjskom kako bi se postigli što povoljniji učinci pri sklapanju mira, do uključivo uspostave zajedničkog press ureda u Ženevi.

U Švicarskoj je primijećeno i djelovanje *Srpskog državnog press bureau* sa sjedištem u Ženevi, kojeg je vodio prof. Boža Marković kojeg se nije smjelo zamijeniti sa prof. Lazarom Markovićem, izdavačem lista *La Serbie*. Boži Markoviću pomagao je Milan Grol, srbijanski vladin činovnik. U Ženevi je djelovao i *Jugoslavenski Pressbureau* kojeg je vodio dr. Giulio Gazzari dogovorno s londonskim *Jugoslavenskim odborom* od kojeg je primao novčanu potporu, zatim *Srpski tiskovni ured*, pod vodstvom Manojla Lazarevića, ranijeg beogradskog policijskog prefekta, s kojim je surađivao Kosta Katić. Taj ured bavio se obavještajnim i protuobavještajnim aktivnostima osobito među monarhijskim južnim Slavenima, a prikupljao je i njihove putovnice. *Srpski tiskovni ured* politički je pripadao grupi staroradikala. U Ženevi je djelovao i *Srbski Crveni krst*, isto staroradikalnog raspoloženja. Vodio ga je Korad Blagojević, raniji šef odsjeka srbijanskog Ministarstva unutarnjih poslova. Taj ured zapošljavao je čak do 300 službenika, koji su svi odreda pripadali vladinoj stranci. Među njima je djelovao prof. Mile Pavlović, ranije spomenut u ovoj tezi,¹³⁴⁷ koji je vodio obavještajni odsjek s zadaćom razmjene informacija između okupiranih područja Srbije i Švicarske, a ured je imao i posebno tijelo za cenzuru pisama vođeno od Milana Anđelkovića, jednog od ranijih šefova beogradske policije. U Ženevi je u izbjeglištvu djelovala i beogradska masonska loža, njen veliki meštar bio je Jovan Aleksijević, viši činovnik srbijanskog Ministarstva financija. Što se tiče srpske organizacije *Crna ruka*, poslanik je naznačio da njeno djelovanje nije zabilježeno na području Švicarske, no da je „ima još u Srbiji, a njeni pristalice ili pripadnici mogu se još pojaviti i u Francuskoj“.

Pored toga u Švicarskoj je živjela još grofica Vojnović, supruga Luje Vojnovića, ranijeg odgajatelja djece bugarskog kralja, ministra crnogorske vlade i člana crnogorskog izaslanstva u

¹³⁴⁷ Prema naprijed opisanom u ovoj tezi, vidljivo je da zaplijenjena dokumentaciji u Srbiji svjedoči kako je Mile Pavlović još prije rata organizirao obavještajnu mrežu po svim dijelovima Monarhije radi širenja velikosrpske propagande, s ciljem da se pojedini dijelovi Austro-Ugarske odcjepe i pripoje Kraljevini Srbiji.

mirovnim pregovorima između Turske i Crne Gore nakon balkanskih ratova na londonskoj konferenciji.

Nadalje u Švicarskoj se bilježilo djelovanje društva *Ujedinjenje*, koje se sastajalo u Zürichu u restoranu *Zum Schlauch*. Vodio ga je dr. Stričević iz Bosne i Radoslav Popović, rođen 1893. u Bosanskom Brodu. Često su obavljali zadaće po nalogu srbijanske vlade, no rad tog društva bio je zamro nakon odlaska njenih vođa u Ženevu. Postojalo je i istoimeno, ali akademsko društvo, *Ujedinjenje*, koje je djelovalo pod vodstvom studenta medicine Bosa Majlovića, studenta prava Manojla Manoilovića, kandidata za studenta državnih znanosti Lazara Nastasijevića i studenta tehnike Branka Lukacsa. Sastajali su se u ciriškom restoranu *Walchbrucke* i hotelu *Bären*.

Poslanik je naveo da je bilo i pokušaja osnivanja crnogorskih društava, no među njima su izbijali veliki sukobi, budući je dio njih pripadao prosrpskoj stranci Radovića, dok je drugi dio podržavao kralja Nikolu. Uspjeli su izdati samo jedan broj lista *Ujedinjenje*.

Pored svih navedenih u Zürichu su bila osnovana još dva društva – *Herojska Srbija* i *Union des étudiants slaves méridionaux*.¹³⁴⁸ No zbog neznatnih novčanih sredstava i malog broja članova nisu profunkcionirala.

Dana 15. siječnja 1918. u Ženevi je bio održan skup pod predsjedanjem dr. Ive Veselinovića koji je završio s pozivom vladama i narodima Antante. Poziv je objavljen u listu *Frei Zeitung* 19. siječnja 1918. U Švicarskoj živeći austro-ugarski južni Slaveni lojalni Monarhiji pojasnili su poslaniku Musulinu da je na tom skupu bila okupljena neznatna manjina monarhijskih južnih Slavena, među kojima nije bilo znamenitijih osoba, a sam skup podržala je srbijanska vlada novčanim sredstvima.

Što se tiče smjera talijanske politike prema južnim Slavenima poslanik je smatrao da je održani Kongres potlačenih naroda Austro-Ugarske u Rimu, 8. do 10. travnja 1918., zapravo bio pokušaj Italije prisiliti Antantu neka joj iziđe u susret, budući je Antanta postala suzdržana prema talijanskim teritorijalnim zahtjevima imajući u vidu njene vojne neuspjehe u ratu.¹³⁴⁹ Poslanik Musulin zaključno je nadodao kako se počelo pojavljivati razmišljanje ukoliko Monarhija neće samostalno odlučiti o pitanju Jugoslavije (reformi Monarhije) da će strani čimbenici preuzeti

¹³⁴⁸ U slobodnom prijevodu s francuskog: „Savez južnoslavenskih studenata“.

¹³⁴⁹ Kardum potvrđuje da je navodni zaokret talijanske politike ka politici nacionalnosti bio samo sredstvo pritiska na Antantu kojim se željelo minirati moguće sklapanje separatnog mira sa Austro-Ugarskom. Italiji je nakon neuspjeha Sixtovih pregovora više odgovarao opstanak Londonskim ugovorom oslabljene Austro-Ugarske nego priznanje samostalne države na istočnoj obali Jadrana kao jedan od proklamiranih zaključaka Rimskog kongresa. Livia KARDUM, „Geneza jugoslavenske ideje i pokreta tijekom Prvog svjetskog rata“, *Politička misao*, Volume XXVIII., 1991, No. 2, 65-88, 76-77.

utjecaj, koji će dovesti do promjene stava ranije lojalnih Hrvata. Navedeno izvješće poslanika 10. svibnja 1918. SDDS-u je uputilo ugarsko Ministarstvo domobranstva.¹³⁵⁰ Mišljenje Musulina bilo je podudarno sa Sarkotićevim. General Sarkotić je više puta tijekom 1918. upozoravao na potrebu stvarne i neodložne reforme Monarhije na jugu, kako cara i AOK, tako i zajedničku vladu te vlade Austrije i Ugarske. U svojim traženjima jedino je za razliku od Musulina izostavljao opasnost stranih čimbenika, nego je upozoravao na razvoj događaja koji za odgovor traže reformu.¹³⁵¹

Ronge u svojim memoarima napominje da u Austro-Ugarsko nije bilo više izdaje nego u drugim državama, a i klasičnog uhodarstva tijekom rata i suradnje s neprijateljem bilo je malo, osim u Galiciji i na jugu Monarhije. No vojsku je „živciralo“ sljepilo austrougarskih civilnih državnih i lokalnih organa u slučajevima višegodišnje rusinske i srpske propagande. One su bile provodene kroz masu sitnih aktivnosti pojedinaca tako da nisu ni tražile vođenje od nekog središnjeg mjesta, pa se onda takva „mreža“ nije ni mogla nadgledati. A radio prisluškivanje, podaci dobiveni od ratnih zarobljenika te konfidenata te rad samih obavještajnih časnika po njegovom su mišljenju učinkovito poništavali djelatnost izdajnika.¹³⁵²

6.6. Rad u svezi sa mogućim obavještajnim aktivnostima drugih država

Glede američkog uhodarstva AOK je 23. kolovoza 1918. obavjestio SDDS, a prema dojavu iz Züricha, o očekivanom dolasku brigade američkih Čeha pod vodstvom Wratislava Zdarskyja na talijansko bojište, u sastavu dvije pukovnije vatrene moći od oko 6000 pušaka i 48 strojica. Brigada je imala zadaću stupiti u dodir sa češkim vojnicima na austrougarskim položajima i nagovoriti ih na dezertiranje. U tom smislu pripremljeni su i propagandni leci. Saznalo se i kako je američki vojni izaslanik u Švicarskoj pripremio slanje uhoda u dijelove Monarhije iz kojih su dolazile austrougarske češke postrojbe, raspoređene na sočanskom i tirolskom bojištu.¹³⁵³ AOK-u je još 1917. bilo poznato da je američka ratna mornarica za potrebe europskih obavještajnih aktivnosti angažirala poglavito češke iseljenike zbog njihovog dobrog znanja njemačkog jezika.

Pored američkog, bilo je i uhodarskih aktivnosti drugih država. Međutim riječ je o oblicima već zabilježenima u ranijim godinama, dok su nove pojave predstavljene u drugim poglavljima ove teze zbog njihove povezanosti sa širenjem socijalističke propagande (čak i od strane antantinih

¹³⁵⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 947/18, br. 964.

¹³⁵¹ HR-HDA-1773, Osobni fond generala Stjepana Sarkotića (dalje: OF Sarkotić), Dnevnik, kutija 5.

¹³⁵² RONGE, *Kriegs*, 390-391.

¹³⁵³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5700, 313/18 (uloženo u 2619/15), br. 3702.

službi) odnosno boljševičke revolucije. U tom smislu prestala je uhodarska opasnost od ruske države, ali ju je zamjenila boljševička.

Ukupno je tijekom rata bilo osuđeno 517 osoba zbog uhodarstva na kazne zatvora ili smrtnu kaznu, no počinjenog i prije rata, a ne samo tijekom njegova trajanja i to od civilnih i vojnih sudova u Austro-Ugarskoj. Podaci su prikazani po porijeklu uhodarstva i njihovom broju tijekom godina sukladno tablici¹³⁵⁴ kako slijedi:

Porijeklo uhodarstva	1914.	1915.	1916.	1917.	1918.	Ukupno
rusko	58	189	70	3	3	323
crnogorsko	3	1	0	0	0	4
srbijansko	36	0	114	13	3	166
rumunjsko	0	1	2	14	1	18
francusko	0	0	1	0	2	3
britansko	0	0	1	0	0	1
francusko-talijansko	0	0	0	0	2	2
Ukupno	97	191	188	30	11	517

6.7. Neprijateljska propaganda drugih država

SDDS je 7. travnja 1918. zaprimio izvješće vojnog atašea iz Haaga o aktivnostima Northcliffove¹³⁵⁵ propagande u Nizozemskoj. Saznao je za antantin plan financijskog podupiranja neovisnih socijalista u zemljama Središnjih sila sa oko 2 milijuna maraka, a za novčani transfer tražena je banka neke od nezavisnih država. Planiralo se i uključivanje radikalne socijalističke mladeži u nacionale organizacije mladeži Središnjih sila, osobito Njemačke, a željelo se i demoralizirati željezničko činovništvo u Austro-Ugarskoj zbog nejednakog položaja Austro-Ugarske u odnosu na Njemačku. Antanta je namjeravala ujedno poticati bojkot oglašivača i pretplatnika onih tiskovina koje nisu pisale u željenom smjeru, kao i osnivanje organizacije slobodnomislećih Nijemaca u inozemstvu, sve radi pritiska na njemačke vlasti radi demokratizacije, pa time i promjene politike.¹³⁵⁶

EB je presreo 29. svibnja 1918. poruku antantinog uhode prema inozemstvu koja je opisivala unutarnju situaciju u Monarhiji, ali i njenu povezanost sa stranim utjecajima: „u

¹³⁵⁴ Izvor: RONGE, *Kriegs*, prema podacima na str. 397-403.

¹³⁵⁵ Britansku propagandu za ratne potrebe organizirao je Alfred Harmsworth, poznatiji kao vikont Northcliffe, za vođenje propagande protiv Austro-Ugarske angažirao je Steeda i Watsona, RONGE, n. dj., 340.

¹³⁵⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 851/18, br. 352/1.

slavenskim krajevima (osobito Češkoj i Moravskoj) vlada napeta situacija praćena pooštravanjem mjera sigurnosti i uhićenjima uz istodobnu diobu uroda. Mora se primijetiti da je od (antantinih) propagandnih točaka u Češkoj u posljednjih šest mjeseci (studeni 1917.- svibanj 1918.) razdijeljeno preko 21.000 revolvera i 6.000 pušaka (vojnih ili lovačkih). Monarhija je pred gospodarskim slomom i političkim potopom. Slaveni sve očekuju od Antante, (cislajtanijski) socijaldemokrati su naši (antantini) najbolji saveznici. Sto četrdeset do sto pedeset zastupnika Carevinskog vijeća uvijek je u oporbi. (Austrijska) Vlada je politički slaba i nesposobna i nije u prilici energičnim djelovanjem držati oporbu u šahu. Nemoćnim nastojanjem, ne može postaviti niti jednu stvar na mjesto, što omogućuje djelovanje svih političkih pravaca. Naša (antantina) propaganda ne smije jednu stvar zanemariti. Slavenski i socijaldemokratski tisak u Monarhiji prenosi sve članke koje mu mi plasiramo. Naši raniji veliki uspjesi još uvijek djeluju. Podloga je odlično pripremljena i akcija planirana za jesen (1918.) moći će se bez ikakvih problema provesti i dovesti nas do cilja. Sadašnje stanje u Monarhiji ne razlikuje se mnogo od ruskog. Autoritet države i vojna stega su srušeni. I najtrježniji ocjenjivač stanja mora priznati da tijekom događaja u skoro vrijeme, a najdulje za godinu dana mora voditi k od nas željenoj katastrofi. Odlučna propaganda akcija mogla bi to vrijeme još više skratiti. Troškovi su mali, da vodimo Slavene i socijaldemokrate, jer danas se u Austriji za male novce može utjecati skoro na svakoga. Daljnja odlučna propaganda, kroz novine, letke, itd. je stvar pameti. Riječi sigurno pogađaju jače od granate, a papir je jeftiniji od topova. Ofenziva bez krvi u kratko vrijeme vodi k cilju i bilo bi lakomisleno u takvom trenutku pomišljati na zaključenje mira.¹³⁵⁷

PRS Zemun javio je SDDS-u 18. lipnja 1918. da je Kosta Kokotović iz Bežanije, povratnik iz ruskog zarobljeništva, pripovijedao da se povratnici nisu imali namjere boriti na bojištu te da su se neprijateljskim postrojbama planirali javiti određenim parolama kako bi znali da na tom dijelu bojišta ne trebaju otvarati vatru. Tako bi Antantine snage mogle bez ikakve zapreke proći tim dijelom teritorija jer ih nitko ne bi zaustavio. Antanta je trebala primiti podatke o sadržaju tih parola preko ruskih izvora. Povratnici su iste informacije širili i prema drugim vojnim postrojbama pomoću vojnika na dopustu te vojnih bjegunaca. Nije bilo navedeno o kakvoj paroli tj. lozinki je riječ, no takvi slučajevi su ranije zaista bili zabilježeni u austrougarskim postrojbama sastavljenim

¹³⁵⁷ Ronge, *Kriegs*, 358. Ronge je citirao ovo izvješće očito ga smatrajući primjereno ilustrativnim. Tada je po njegovoj ocijeni vođenje vanjske politike Monarhije postalo pomireno sa sudbinom i bojažljivo, tako je primjerice knez Wied predložio vojnu akciju u južnoj Albaniji koju je EB držao realno izvedivom, da se talijanske snage izbace iz nje, kad su se još ionako od 1917. i poraza kod Kobarida postupno povlačile iz Albanije, kao i da Albanija objavi rat Antanti što bi psihološki i promidžbeno bilo dobro za Središnje sile. Međutim austrougarsko Ministarstvo vanjskih poslova tome se usprotivilo jer je takva akcija „mogla naškoditi carevim mirovnim naporima“. Što se tiče spomenutog oružja njegovo postojanje nije utvrđeno pa je u tom dijelu bilo riječ o plasiranju dezinformacija, a ostali navodi bili su pretežno točni.

od čeških vojnika tijekom 1915. i 1916. g.¹³⁵⁸ Navodni motiv širenja tih parola bio je da se na taj način okonča rat. Informaciju je SDDS-u potvrdio i AOK 15. srpnja 1918. g.¹³⁵⁹

Ronge je u ime AOK-a obavijestio SDDS 17. kolovoza 1918. da se iz obavještajnih izvora saznalo kako je Antanta u sklopu priprema vojnih ofenzivnih akcija protiv Središnjih sila nastojala naročito prema Austro-Ugarskoj pojačati propagandni rat, čiji cilj su bile sve slavenske postrojbe na bojištu i u zaleđu. Za vođenje propagandnih aktivnosti bili su zaduženi Amerikanci koji su ih trebali organizirati posredstvom Švicarske, uz pomoć slavenskih elemenata. Njih se namjeravalo ubacivati u Švicarsku pod lažnim engleskim ili američkim imenima i pod raznovrsnim lažnim izgovorima. Slavene koji su već živjeli u Švicarskoj nije se planiralo angažirati za tu namjenu jer su ih austrijske vlasti već dobro poznavale. Plasman propagandnog materijala iz Švicarske u Austro-Ugarsku bio je očekivan preko pograničnog mjesta Unterengadin¹³⁶⁰ gdje bi ga se krijumčarilo uz pomoć planinarskih vodiča, lovaca i švercera. Navodno su i poljski te jugoslavenski politički krugovi u inozemstvu bili obećali svoju pomoć neprijatelju u planiranim propagandnim aktivnostima, što je iznio predstavnik Čehoslovačke kod Antantinog vijeća. SDDS je zatražio da se pripazi na takve moguće aktivnosti.¹³⁶¹

Iste godine pojavljuje se još i češka propaganda, tako da je Vojno zapovjedništvo Zagreb izvijestilo SDDS 19. rujna 1918. o zapljeni letka u Brnu u kojem je sa stajališta sveslavenske propagande kritiziran Czerninov govor od 3. travnja 1918. Austrougarski ministar vanjskih poslova Czernin u tom govoru iskazao je potrebu da Nijemci i Mađari u Monarhiji sačuvaju položaj kakav su imali.¹³⁶²

Austro-Ugarsku je neugodno iznenadila pojava antiaustrijske propagande gdje to nije očekivala – u njemačkom tisku. Nakon neuspjeha vojnog napada na talijanskom bojištu u ljeto 1918. njemački tisak smatrao je odgovornim austrijsku carica Zitu, po čijoj želji nije bilo dopušteno upotrijebiti bojne otvore,¹³⁶³ pa su Talijani to iskoristili kako bi zauzeli bolje položaje. Pojavili su se čak i natpisi da je carica uhićena ili internirana u Eckartsau pored Beča zbog izdaje aludirajući na njeno talijansko porijeklo (djevojačko prezime Bourbon-Parma, rođena u Toskani), dok se ona istodobno šetala po obližnjem Laxenburgu i uživo susretala građane. O tome je čak u ugarskom parlamentu zastupnik Huszar postavio pitanje, a onda se raspisao i liberalni njemački tisak. Vijest

¹³⁵⁸ Opisano ranije kao glasno sviranje ili pjevanje pjesme koja bi sadržavala riječi „ja sam tvoj brat“ ili Hej Slaveni.

¹³⁵⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 623/18, br. 1374.

¹³⁶⁰ Blizu tadašnje tromeđe švicarsko-talijansko-austrougarske granice.

¹³⁶¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5727, 2065/18, br. 22999.

¹³⁶² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5728, 2290/18, br. 13655.

¹³⁶³ Austro-Ugarska je znala koristiti bojne otvore, ali blažeg tipa (nesmrtonosne) i razmjerno rijetko, vidi: RAUCHENSTEINER, *The First World War*.

o njenom navodnom uhićenju donijele su i talijanske novine. No to nije bilo sve, bečki gradski vijećnik, kršćanski socijalist i radnički vođa Kunschak pozvao je sve na obranu carice, a između ostalih ni manje ni više nego Kramača i Klofača i to u javnom govoru koje je održao pod nazivom „Englesko rovarenje i njihovi austrijski pomagači“. Po Rongeu to je upravo i bio prikladan naziv za Kramača i Klofača.¹³⁶⁴

6.8. Jugoslavenski odbor i Jugoslaveni u emigraciji

Vladin činovnik Ivo Mošinjsky 13. siječnja 1918. našao je na Zrinjevcu letak sa antidržavnom *Pjesmom slavenskih revolucionara u Austriji* te ju je predao redarstvu na daljnji postupak, o čemu je obavještena i ZV. Vlada je naredila istragu, no izvidi su ostali bez uspjeha i počinitelj nije bio otkriven.¹³⁶⁵

AOK je ustanovio da se sadržaj neprijateljskih letaka počeo iz inozemstva distribuirati i putem bežičnih radio poruka pa je 25. veljače 1918. o tome obavijestio SDDS. Zlatarić je stoga uputio upravno-redarstvene vlasti neka obrate pozornost na gromobrane i tvorničke instalacije koje su mogle poslužiti kao prijemne antene.¹³⁶⁶

Vojno zapovjedništvo Zagreb obavijestilo je SDDS 26. svibnja 1918. da je Antanta podupirala češku i jugoslavensku propagandu u Monarhiji, ne žaleći novca i potičući pobune. Obavještajci iz Zapovjedništva Ratne luke Kotor saznali su da se u inozemstvu pripremala proslava prve obljetnice Svibanjske deklaracije Južnoslavenskog kluba, 30. svibnja 1918. pod nazivom „sveslavenski dan“. SDDS je zato zatražio od upravno redarstvenih vlasti da obrate pomnju na takve moguće događaje i u banskoj Hrvatskoj.¹³⁶⁷

¹³⁶⁴ RONGE, *Kriegs*, 366.

¹³⁶⁵ Tekst glasi: „Sa istoka i zapada/ Slavene sloboda budi,/ Drhću tirani Beča i Berlina/ Pred svijetom, što ih sudi./ ne bojimo se, Vilime, vješala,/ Ni janjičara, Karlo tvojih!/ ne bojimo se više njih! Milijun je već pao nas,/ Milijun pao za vas;/ Još jedan milijun past će nas./ Al ne bogovi, ne za vas./ Da skršimo Vašu silu!/ Oh, doć će taj čas!/ Sva četiri će cara past (Tri ljuta Nijemca i Osmanlija)/ Svi će Slaveni slobodni bit,/ Rusijo naša hrabro se drž!/ Varšavu našu Nijemac ima, Zlatni Prag, Zagreb, Beograd./ I Sofiju i Carigrad./ Sad Vilim na svetu Moskvu hrže./ Kornjilove, ti li ga vidje?/ Kornjilove naša diko?!/ Skočite Česi od Tanopola./ Gdje su Vam Poljaci, legije?/ Hrvati, hrdje, braću koljete,/ Rusijo naša hrabro se drž!/ Dolje renegati, do neba visoki/ svete mitre i maršalski štapi,/ Stadler i Boroević izdajice, dolje!/ Dolje podle izdajice, dolje!/ Slava onima, što na užetu/ Za domovinu život dadoše/ i za slobodu dječice svoje! Slava ženama, što u Aradu,/ U živinskim zginuše štalama,/ Slava bezbroj mladim Rusima,/ Što po Poljskoj i po Karpatima padoše./ Od bratske ruke jadni padoše./ Slobodu noseći braći svojoj!/ Dolje prokleti izdajice, dolje!/ Živio svaki prognanik/ I svaki bečki izdajica! Živio Trumbić i Supilo./ Živio Tresić i Vojnović./ Živio Pašić i Korošec./ Živio Kerenski i Masaryk/ Živila jedna velika/ Sveslavenska republika!!!“, HR-HDA-79, UOZV-IV.B, 5415, 615/18 (uloženo u 370/18).

¹³⁶⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 643/18, br. 5639.

¹³⁶⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5727, 1015/17.

Ugarski ministar predsjednik Wekerle skrenuo je pozornost banu Mihalovichu 3. srpnja 1918. na polemiku o jugoslavenskom pitanju između švicarskog lista *Yougoslavie* i *La Suisse*, na poticaj Ministarstva vanjskih poslova te generalnog konzulata iz Ženeve. Generalni konzul von Montlong reagirao je na natpis *Yougoslavie* koji je bio neprijateljski intoniran za Monarhiju, a njegov autor projugoslavenski raspoložen dr. Milovan Grba. Tu tiskovinu u Ženevi izdavao je ing. Dragutin Gustinčić, koji je za razliku od velikosrpskog i rojalističkog programa kuće Karađorđević te Pašićeve vlade, zastupao ideju republikanske i federalističke državne organizacije u koju bi trebali ući svi južni Slaveni, uključivo i Bugari. Otvorenost tiskovine takvom programu bio je po shvaćanju vlasti neprijateljski usmjeren prema Monarhiji, jer je izazivao pukotine u budućoj austrougarskoj politici o južnoslavenskom pitanju. Navodni Ženevljanin Pierre Milliare u *La Suisse* objavio je članak 12. srpnja 1918. kojim je kao *pro* republikanski i federalistički raspoloženi Švicarac izrazio simpatiju za članak *Yougoslavie*, ali onda kao „Latin“ i za talijanske aspiracije na istočnu obalu Jadrana. Montlong je smatrao da su ton tog članka te ispoljivanje mržnje, upućivali na objavu pod pseudonimom, vjerojatno nekog od talijanskih propagatora koji su pokušavali izazvati zavadu između južnih Slavena te na taj način pogodovati talijanskim interesima, kako bi sami južni Slaveni što manje težili ili se zalagali za Austro-Ugarsku. Konzul je javio: „Valja napomenuti da je jedan od monarhijskih Slavena, ..., dr. phil. Milovan Grba,¹³⁶⁸ stajao iza talijanofilskog zova sirene g. Milliarea koji se pojavio u *Suisse* 15. srpnja. Osjetljiva polemika protiv talijanskih aspiracija na istočnu obalu Jadrana za koja se kaže da su maglovite tvrdnje dok istodobno Talijani vide kako se jedna jaka srpsko-hrvatsko-slovenska država rađa na suprotnoj obali mora, što bi moglo biti i u njihovom (talijanskom) interesu. Utoliko se žešće okreće i Grba kroz „Milliareve“ tendencije u smjeru koji je potvrdio i Trumbić, da federativno i republikansko raspoloženje zastupa samo dio južnih Slavena i da se takvo što koristi samo iz propagandnih razloga tako da nikakva južnoslavenska država ne bi kao takva bila stvorena“.

Na očitovanju generalnog konzula uz riječi: „Južnoslavenski narodi Monarhije žele dati svoje povjerenje kralju Petru i ne žele ništa drugo, već jednu čistu administrativnu decentralizaciju, kakva već sad postoji u Srbiji“,¹³⁶⁹ u spisu SDDS-a nečijom rukom, a temeljem usporedbi rukopisa vjerujemo da je riječ o Zlatarićevoj, dopisano je: „Nije istina!!!“, pri čemu pretpostavljamo da je taj komentar bio upravo uperen na želju stanovništva za mogućim oblikom buduće državne organizacije i vladara, a ne i na samu ideju južnoslavenske države, osobito ako bi bila pod kućom Habsburg. Nadalje konzul je isključio mogućnost ulaska Bugarske u južnoslavensku državu jer bi

¹³⁶⁸ Milovan Grba, rođen u Plaškom kotar Ogulin 1881., bivši profesor vinkovačke gimnazije i Nautičke škole u Bakru.

¹³⁶⁹ Iz originala: „Die südslavischen Völker der Monarchie seien König Peter treu ergeben und wünschten keine andere, als eine rein administrative Dezentralisation, wie sie in Serbien ohnehin seit jeher bestanden haben.“

to bi njen kraj, budući bi to vodilo stvaranju velike Bugarske. Konzul je smatrao da bi Grbina urednička politika trebalo interesirati i monarhijske sudove.¹³⁷⁰

Glede jugoslavenske propagande, kod vojnika povratnika s talijanskog bojišta u Valpovu, 3. srpnja 1918. nađen je i zaplijenjen letak s Trumbićevim proglasom. Ustanovljeno je da su takve letke izbacivali talijanski zrakoplovi. O događaju su izvijestili kako kotarska oblast u Osijeku tako i virovitički župan Ivan Adamović. Pored toga Oružnička postaja Ruma zaplijenila je istovjetni protudržavni letak u mjestu Voganj, u koji je dospio preko nepoznatog vojnika tijekom kolovoza 1918.¹³⁷¹

Vojno zapovjedništvo Zagreb izvijestilo je SDDS 3. srpnja 1918. da je iznad Zagreba nadlijetao neprijateljski zrakoplov dana 24. lipnja 1918. i bacao letke – proglase *Jugoslavenskog odbora* br. 16., 17. i 18. te je zamolilo neka se pokušaju prikupiti svi primjerci bačenih letaka.¹³⁷²

Zagrebačko Vojno zapovjedništvo uputilo je 6. srpnja 1918. vojnim postrojbama okružnicu, dostavljenu i SDDS-u, o jugoslavenskoj propagandi i sve češćim slučajevima popuštanja vojne stege i pobune. Bilo je zatraženo od postrojbi da obrate pozornost na takve događaje, zabilježe vinovnike i pokrenu postupak njihovog kažnjavanja zbog veleizdaje. U istom smislu i SDDS je izdao odredbu upravno-redarstvenim oblastima banske Hrvatske.¹³⁷³

Ratno nadzorno povjerenstvo iz Budimpešte obavijestilo je SDDS 26. srpnja 1918. o osnutku Hrvatskog potpornog društva (*Kroatischer Untestützungsverein*) u Ženevi. To društvo imalo je zadaću potpomagati Jugoslavene na sve načine. Predsjednikom je postao dr. Ivan Gmajner, tajnikom dr. Rudolfom Giuniom, blagajnikom slikar Jozo Kljaković, voditeljem arhiva Milan Zec,

¹³⁷⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5695, 1798/15, br. 5749.

¹³⁷¹ „Jugoslaveni! Draga braćo i Srbi, Hrvati i Slovenci! *Jugoslavenski odbor* i sve velike američke organizacije, koje se kupe oko njega šalju Vam pozdrav i u velikom odobravaju jednodušnost našega naroda u svim našim krajevima, u borbi za svoje oslobođenje. Imao sam prilike razgovarati s ministrima Orlandom, Balfurom, Lojd Džordžom, Klemensoom i drugim uvažanim ličnostima. Samo se po sebi razumije da ne mogu saopćiti detaljnosti. Jedino vam poručujem: naša stvar stoji potpuno dobro. Ako bi se desilo išta, što ne bi mogli u prvi mah pravilno shvatiti, imajte potpunu sigurnost, da je naša stvar važno pitanje svijeta naših saveznika. Mi smo sa Italijom sada u najboljim odnosima. Misao, da se Austrija može reorganizirati i odvojiti od Njemačke, potpuno je napuštena od svijeta saveznika. Svi su jednodušni u uvjerenju, da Austrija poslije rata ne može postojati. To isto uvjerenje imaju i u Berlinu i za to je car Vilim prinudio Karla na potpunu kapitulaciju i oborio ga na položaj svog *Bundesfürsta*. Tim faktorom dolazimo u još gori položaj nego je bio prije rata. Postupak cara Karla lišava i posljednjeg slabića svake obveze prema državi i dinastiji, a nameće dužnost krajnje i bezobzirne borbe protiv takvog rješenja našega pitanja. Pozivamo sve na krajnju borbu, ne bojeći se žrtava, jer se bez žrtvi ne stiče sloboda. Moramo biti apsolutno jednodušni i nastupati kao muško. Svaki pojedini treba da poradi, kako god zna i može sve, da postignemo našu slobodu i ujedinjenje. Čini moraju biti takovi, da nas uzmognu poštivati prijatelji saveznici, a neprijatelji da vide, da imadu posla sa narodom energičnim i svjesnim onoga što hoće i da ne preza pred žrtvama. Zahvaljujemo za veliku potporu, koju nam daje Vaše patriotsko držanje, borite se neustrašivo i živo sa svim sredstvima protiv *Mittleurope*, da uskrne slobodna Jugoslavija. Dr. Ante Trumbić, predsjednik *Jugoslavenskog odbora*, *Manifesto 17/Jugoslavo.*“, HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 1487/18, br. 186.

¹³⁷² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 1514/17 (uloženo u 623/18), br. 9077.

¹³⁷³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5727, 1576/18, br. 8800.

bankovni činovnik, a povjerenicima: za Bern - dr. Borislav Borčić, veterinar, za Laussane - Senko Skrivanić, liječnik, za Zürich - Josip Aljinović, inženjer.¹³⁷⁴

EB je 29. rujna 1918. saznao da su tajne veze sa Slavenima u Monarhiji – u Zagrebu održavali upravo dr. Ivan Gmajner¹³⁷⁵ (koji se još pojavljivao i pod imenom Gmeiner) kao i Slovenac ing. Ernst Kruley. Uočeno je da su vezu održavali preko hrvatskog župnika koji se predstavljao imenom Maitzner, a živio je u Davosu i nekoliko puta godišnje putovao iz Švicarske u Austro-Ugarsku i obratno. Informacije je od Gmajnera, a ponekad izravno i od Maitznera primao dr. Ante Trumbić. Tako se utvrdilo da je primjerice Gmajner bio 6. rujna 1918. u švicarskom St. Moritzu gdje je proveo na sastanku s Maitznerom 4 sata, nakon čega je Maitzner oputovao za švicarsko mjesto Chiasso na granici s Italijom, u koji je Trumbić doputovao. Njih dvojica sreli su se u Chiassu i potom zajedno oputovali za Bern. Za dr. Kruleya utvrđeno je da vodio uhodarsku organizaciju u slovenskim dijelovima Monarhije preko Slovenca, tada još nepoznatog imena koji je često putovao iz Monarhije u Švicarsku i odsjedao u gradu Winterthuru pored Züricha u pansionu Waldheim. Kruley je bio i voditelj *Societe secreta Yougoslave* te opskrbljivao englesko poslanstvo u Bernu sa informacijama prikupljenim u Monarhiji.¹³⁷⁶

Po iskazanom zanimanju zagrebačkog Vojnog zapovjedništva SDDS je pribavio očitovanje Odjela za bogoštovlje i nastavu ZV o navodnom hrvatskom župniku Maitzneru. Utvrđeno je da Maitzner nije pripadao nijednoj hrvatskoj biskupiji, a da se od hrvatskih svećenika u Davosu i to na liječenju nalazio samo jedan hrvatski svećenik - Juraj Dobrenić iz Zagrebačke nadbiskupije koji je bio ispovjednik i misnik u samostanu sestara milosrdnica u Zagrebu. Na liječenju se nalazio još od 1914. i stanovao je u davoškom zavodu *Sankt Josephsheim*. SDDS stoga nije mogao isključiti mogućnost da se hrvatski svećenik u Davosu nije zvao Maitzner već da mu je to bilo lažno ime ili pak uopće nije bila riječ o svećeniku, već o osobi koja se kao takva lažno predstavljala i oblačila svećeničko odijelo, a postojala je i mogućnost da je bila riječ o slavenskom svećeniku, ali ne iz Hrvatske.¹³⁷⁷ Ovdje je zanimljivo primijetiti da je Odjel za bogoštovlje i nastavu svoj odgovor

¹³⁷⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5727, 1916/18, br. 516

¹³⁷⁵ Gmajner je bio tajnik sekcije londonskog *Jugoslavenskog odbora* u Bernu.

¹³⁷⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5727, 2716/18 (uloženo u 1916/18), br. 29225

¹³⁷⁷ Maitzner je izgleda bio pseudonim pravog svećenika Zagrebačke nadbiskupije, profesora KBF-a i bivšeg rektora zagrebačkog Sveučilišta dr. Frana Barca koji je tijekom rata u nekoliko navrata putovao u Švicarsku i tako održavao nedozvoljene kontakte između *Jugoslavenskog odbora* i političara u domovini i to najviše starčevićanaca, ali i drugih, između ostalog upravo i u prvom tjednu rujna 1918. Ovo je bio trenutak kada su austrijske sigurnosne službe bile najbliže otkrivanju, Barčeve aktivnosti, sa austro-ugarske točke veleizdajničke. Iznenađujuće je da austrijski obavještajci koji su u Švicarskoj detektirali kontakt stvarnog svećenika zagrebačke nadbiskupije sa Trumbićem nisu dostavili podatke o osobnom opisu navodnog Meitznera, jer da jesu, vjerojatno bi ga zagrebačke vlasti uspjele prepoznati ali kao Barca, nadalje SDDS je propustio tražiti dopunu podataka o izgledu navodnog Meitznera, a svi skupa olako nisu obratili pozornost na podatke o u to doba izdanim putovnicama za put u Švicarsku zagrebačkim svećenicima, kao i na onodobne evidencije austrijskih graničnih prijelaza o osobama koje su ušle u Švicarsku ili izišle iz nje. Za vjerovati je da je Barac

SDDS i to pri Zemaljskoj vladi (Odsjek IV.B) od 18. listopada 1918. uredno birokratski dopunio 9. studenoga 1918. i to adresirajući ga na u tom trenutku zapravo već nepostojeći SDDS u novoj državi, no odgovor je bio uredno uložen u vladin arhiv SDDS-a.¹³⁷⁸

Vojno zapovjedništvo Zagreb 19. kolovoza 1918. skrenulo je SDDS-u pozornost na antidinastički govor održan u vrtu kina Odeon 17. kolovoza, na dan kad se obilježavao rođendan cara Karla.¹³⁷⁹ Svečanost je bila pripremljena u korist Crvenog križa, na njoj je sudjelovalo odabrano društvo, a tijekom dana pojavio se i ban. Navečer je bila okupljena masa svijeta, među kojima je bilo i časnika. Jedan od njih – natporučnik ili satnik po činu, održao je govor okupljenima. Točan sadržaj govora nije bio utvrđen, ali je Vojno zapovjedništvo obavješteno da je bio antidinastički intoniran. Vojnim vlastima bilo je poznato kako su svjedocima tog događaja bili zagrebački redarstveni upravitelj Bošnjak te kazališni tenor Jastrebsky, koji su možda mogli identificirati govornika ili njegovo društvo. SDDS je zatražio žurne izvode o događaju od zagrebačkog Redarstvenog povjereništva.

Ugarsko ministarstvo unutarnjih poslova obavijestilo je SDDS 23. kolovoza 1918. da je u Rimu te godine bio održan Kongres potlačenih naroda Austro-Ugarske monarhije, a saznalo se i da je u radu kongresa od Hrvata sudjelovao dr. Milivoj Jambrišak¹³⁸⁰ iz Zagreba. O radu kongresa bio je sastavljen i referat koji se međutim nije sačuvan u spisu jer je vraćen ugarskom ministru.¹³⁸¹

za prijelaz granice koristio originalne vlastite isprave, a ne tuđe ili krivotvorene. Za takvima načelno nije imao potrebe jer su mu vlasti uredno izdavale putovnice. Sadržaji ilegalnih kontakata dr. Barca i *Jugoslavenskog odbora* od 1915. do 1918. opisani su u poglavlju 3.11. ove teze „Jugoslavenski odbor i Jugoslaveni u emigraciji“.

¹³⁷⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5723, 2574/18.

¹³⁷⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5727, 1998/18, br. 2726. Odeon je zapravo bio kolokvijalni naziv dvorane restoranta *Nova pivana* u Draškovićevoj 24, u kojoj se odvijao program pod nazivom Odeon - serija koncerata orkestra Zemaljskog kazališta, vidi „Koncerti u Odeonu“, *Jutarnji list*, br. 1531, 25. VI 1916., 5.

¹³⁸⁰ Milivoj Jambrišak, hrvatski liječnik i političar (1878-1943), studij medicine završio u Grazu, počeo studirati pravo u Zagrebu, međutim studij prekinuo jer se pridružio srbijanskoj vojsci u Prvom balkanskom ratu kao liječnik-dragovoljac, 1914. mobiliziran u austrougarsku vojsku, 1916. zarobljen od Rusa u Galiciji i iste godine kao dragovoljac pristupio Prvoj srpskoj dobrovoljačkoj diviziji u Odesi te *Jugoslavenskom odboru* i postao njegov delegat pri istoj postrojbi, ali promijenjena naziva - Dobrovoljačkom korpusu Srba, Hrvata i Slovenaca. Po odlasku Franka Potočnjaka iz Rusije postao uz dr. Antu Mandića predstavnik *Jugoslavenskog odbora* u Petrogradu, a djelovao je i u Odesi te je preuzeo odgovornost za krvave događaje (ubojstva hrvatskih vojnika prilikom nasilnog i stoga međunarodnopravno nedozvoljenog novačenja u Dobrovoljački korpus). Između dvaju ratova živio u Beogradu, 1941. preselio se u Opatiju gdje ostaje do kapitulacije Italije i 1943. stupa u narodnooslobodilački pokret. Na Drugom zasjedanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske izabran za člana predsjedništva, a na Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije u Jajcu imenovan za povjerenika za narodno zdravlje u Nacionalnom komitetu za oslobođenje Jugoslavije. Umro iste godine na planini Vlašić.

¹³⁸¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5727, 2071/18, br. 6095.

PRS Sušak dostavilo je 5. rujna 1918. SDDS-u letak navodno bačen iz aviona iznad Zagreba, a koji je pronađen u Novom (Vinodolskom), kod jednog neimenovanog Primorca koji ga je pokupio prilikom povratka iz Zagreba.¹³⁸²

PRS Sušak dostavio je SDDS-u 29. rujna 1918. dva letka koja su par dana ranije iznad otoka Paga izbacili talijanski zrakoplovi. Tada su u zračnom bombardiranju bile oštećene i dvije kuće. Prvim letkom upozoravalo se na dualizam kao izvor problema, osobito gladi, u Monarhiji i pozivalo se vojnike na neposluh te ujedinjenje južnih Slavena, kao i na odziv Slovenaca po pitanju aktivnosti oko ujedinjenja, a drugim letkom kojim je tumačen gospodarski značaj stvaranja južnoslavenske države prenesen je članak „Gospodarska važnost Jugoslavenske deklaracije“ ljubljanskog lista *Slovenac* od 21. XI 1917.¹³⁸³

PRS Sušak na području Crikvenice pronašao je 29. rujna 1918. letak koji su građanima dijelili nepoznati vojnici, a sadržavao je poruku Ante Trumbića generalu Borojeviću iskazujući mu pohvale kao vojniku, ali i zamjerke da je na pogrešnoj strani te da ne bi trebao štiti njemačke interese jer bi tako mogao postati „novim Vukom Brankovićem“, jer mrsi računice talijanskom vojevanju.¹³⁸⁴

6.9. Povezanost socijalističke propagande, antantinog uhdarstva i opasnosti od boljševičke revolucije te anarhista

SDDS je 30. rujna 1918. dostavio upravno-redarstvenim vlastima u Hrvatskoj okružnicu AOK-a od 16. rujna 1918. koja je govorila o krijumčarenju revolucionarnih letaka socijalističke

¹³⁸² U letku se govori o situaciji na Zapadnom bojištu, potapanju austrijskog dreadnoughta u Puli, jenjavanju podmorničkog rata, jugoslavenskim postrojbama na Solunskom bojištu, aktivnostima Jugoslavenskog odbora i srbijanske vlade, uspjehu državnog ratnog zajma u SAD-u i američkoj politici. Tekst letka vidi u: Josip I. VIDMAR, „Prilozi građi za povijest 1917-1918 (s osobitim osvrtom na razvoj radničkog pokreta i odjeke Oktobarske revolucije kod nas)“, *Arhivski vjesnik*, god. III., broj 1, 1958, Zagreb, 11-173 (dalje u tekstu: VIDMAR, AV, III, 1, 1958), 76-77.

¹³⁸³ VIDMAR, AV, III, 1, 1958, 89-91.

¹³⁸⁴ Tekst letka dostupan je: VIDMAR, AV, III, 1, 1958, 91-93. Prema riječima iz ovog Trumbićevog proglasa slutnja austrougarskog poslanika u Bernu Musulina iz svibnja 1918. da je Kongres potlačenih naroda „... bio talijanska podvala iskorištena da spriječi Antantu u sklapanju separatnog mira sa Austro-Ugarskom“ pokazuje se točnim jer ovdje Trumbić govori pohvalno o Italiji koja će „... zauzeti mjesto među velikim europskim narodima, ... koja je omogućila potlačenim europskim narodima da na kapidoljskom kongresu iznesu svoje poglede i aspiracije za budućnost, ... da naš narod sa zebnjom prati borbu Italije s uvjerenjem da će pobjeda biti na njejoj strani, kao i na strani Saveznika te da će ... time pobjediti novi moralni pogledi i sloboda“. Istodobno, Trumbić optužuje Borojevića što se bori protiv takve Italije i što poziva i svoje vojnike da to čine te ga upozorava da ne bude novim Vukom Brankovićem. Ta i takva „slobodarska“ Italija bez ikakvog moralnog krznanja iza raspada Austro-Ugarske zauzimala je dijelove istočne Jadranske obale na kojima su živjeli potlačeni narodi sa kapidoljskog kongresa i preko onog što joj je bilo dopušteno Londonskim ugovorom. Dok je Borojević branio Soču Italija je istočnu obalu mogla samo sanjati. Pa je pitanje tko bi u ovoj priči bio Vuk Branković? A da ne govorimo o tome kako je u svojoj poruci Francuzima iz kolovoza/rujna 1918. u svezi sa mirovnim prijedlozima Središnjih sila Wilson naveo da „Mi ne vodimo rat sebičnosti, zato ga ni drugom dozvolit nećemo“ što je svakako bilo suprotno talijanskim željama i ponašanjima. VIDMAR, AV, III, 1, 1958, 77. Trumbićevo obraćanje Borojeviću primijetio je i EB, no bez komentara, RONGE, *Kriegs*, 370.

propagande putem vagona za ugljen. U Feldkirchu je u vagonu ugljena koji je prispio iz Njemačke otkriveno mnoštvo letaka revolucionarnog sadržaja uperenog protiv rata i kapitalista. AOK je bio uvjeren da je riječ o materijalima koji su potjecali od engleskih ili francuskih tajnih službi odnosno da su one stajale iza financiranja njihovog tiska, a presedan za to postojao je od godine ranije, kada je britanski vojni izaslanik Ware u Kopenhagenu bio umješšan u krijumčarenje socijalističkih letaka koji su u Njemačku dospjeli upakirani u danske prehrambene namirnice. S obzirom da su vagoni ugljena bili otkriveni kao novi način krijumčarenja letaka u Monarhiju, o tome je izdano upozorenje. Posljedice su bile dalekosežne jer su vlasti u Njemačkoj počele sumnjati na lojalnost željezničara ubuduće, kao i na mogućnost štrajka koji bi prouzročio prekid transporta, ne samo za civilne već i vojne potrebe.¹³⁸⁵

Budimpeštansko Ministarstvo unutarnjih poslova 15. siječnja 1918. dostavilo je SDDS-u obavijest o navodnoj namjeri proturanja boljševičkih pamfleta skrivenih u danskoj izvoznoj robi – novinama ili konzervama. Pamfleti su trebali biti tiskani na njemačkom, mađarskom, češkom i slovačkom jeziku, a pokušalo bi ih se ubaciti u zemlju preko Švicarske i/ili Rusije.¹³⁸⁶

Socijalistički akcijski odbor iz Zagreba podnio je Saboru drugu peticiju za slobodu udruživanja, sastajanja i slobodu tiska te liberalizaciju političkog života 5. veljače 1918. kojim je opetovao zahtjev iz 1917. Napomenuo je da je čak i u Ugarskoj, Kranjskoj te BiH u međuvremenu bilo dopušteno radništvu održavati svoje zborove pa je očekivao da se isto dopusti i Hrvatskoj. Peticiju su potpisali Gejza Brudnjak, Sima Kotur, Rudolf Antolić, Vilim Javornik, Vitomir Korać, Stjepan Batt, Josip Cimermančić, Slavko Kaurić i Simo Kotur. Sabor je tu peticiju prepustio svom Odboru za peticije i pritužbe, a ovaj ZV-i, koja je 2. studenoga 1918., dakle nakon raspada Austro-Ugarske zaključila: „bespredmetno, a/a.“¹³⁸⁷

U proljeće 1918. sovjetska ruska vlada raspustila je logore ratnih zarobljenika, a na taj korak austrijske vlasti gledale su s podozrenjem jer su s jedne strane naizgled humani, korisni i valjani postupak boljševičke vlasti koristile kao propagandni bod za sebe, a s druge strane od tog trenutka na dalje ruske vlasti više se nisu smatrale odgovornim za bijedno stanje (bivših) ratnih zarobljenika.¹³⁸⁸ To je Austro-Ugarsku suočilo s logističkim izazovom organiziranja povrata preko pola milijuna njenih građana, bivših zarobljenika u domovinu.

¹³⁸⁵ VIDMAR, AV, III, 1, 1958, 91-93, usp. RONGE, *Kriegs*, 368.

¹³⁸⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5725, 250/18.

¹³⁸⁷ HR-HDA-79, UOZV-IV.B, 5420, 2255/18. Vidi: Vitomir KORAC, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine*, 1-3, Zagreb, 1929-1933, Vlado STRUGAR, *Jugoslavenske socijaldemokratske stranke 1914-1918*, Zagreb, 1963.

¹³⁸⁸ VIDMAR, AV, III, 1, 1958, 54.

Zagrebački vojni zapovjednik Heinrich Droffa 5. travnja 1918. upozorio je SDDS da je u Monarhiji prema mišljenju EB-a postojala mogućnost izbijanja socijalističke revolucije. Vijest se temeljila na pouzdanim i povjerljivim poljskim izvorima. EB je ocijenio revolucionarna kretanja moguća među Česima, u Galiciji, među južnim Slavenima i austrijskim socijalistima, ali i na području vojnog generalnog guvernera Lublin čiji je tada zapovjednik bio podmaršal Anton Lipošćak.¹³⁸⁹ Zatraženo je pooštrenje mjera sigurnosti i nadzora na mostovima, kao i željezničkim prugama radi nesmetanog kretanja vojnih transporta.¹³⁹⁰

Kotarska oblast Virovitica doznala je 8. travnja 1918. za pripreme štrajka radnika parne pilane na dan 1. svibnja 1918. i o tome obavijestila velikog župana. Očekivalo se pretvaranje štrajka u nered, pri čemu bi građani napali sve trgovine u gradu tražeći sniženje cijena robe. Ako vlasnici trgovine ne bi pristali sniziti cijene, namjeravalo ih se opljačkati. Budući je na pilani radilo oko 3000 radnika, kotarska oblast upozorila je da nije raspolagala s dovoljno redara ni oružnika da bi spriječila nered tolikih razmjera pa je molila da se ishodi pomoć od lokalnog domobranstva. ZV je to 17. travnja 1918. i bio zatražio od VI. Okružnog domobranskog zapovjedništva u Zagrebu, koje je onda naredilo Domobranskom postajnom zapovjedništvu u Virovitici pružanje pomoći građanskim vlastima u očuvanju reda i mira.¹³⁹¹

Širom Ugarske počeli su se pojavljivati letci revolucionarnog sadržaja povezani s boljševičkom revolucijom u Rusiji, o čemu je zagrebačko Vojno zapovjedništvo obavijestilo SDDS. Stoga je SDDS uputio 30. travnja 1918. sve upravno-redarstvene oblasti u Hrvatskoj neka obrate pozornost na moguću pojavu boljševičkih letaka u njihovim područjima.¹³⁹²

U Osijeku je u noći 25. na 26. svibnja 1918. nađen letak kojim se pozivalo na revoluciju o čemu je Redarstveno povjereništvo istoga dana izvjestilo SDDS.¹³⁹³ Potom je SDDS izdao odredbu

¹³⁸⁹ Anton Lipošćak, Hrvat, rođen 1863.g. u Székely-Udvarhelyu (danas rumunjski Odorheiu Secuiescu) u obitelji vojnog časnika, 1883. završio vojnu akademiju, obavljao razne niže vojne dužnosti u 53. pješačkoj pukovniji i 18. pješačkoj brigadi, 1905. postao zapovjednik 15. zbor, u Prvom svjetskom ratu na istočnom bojištu vodio 2. pješačku diviziju 10. zbor, potom 42. domobransku pješačku diviziju dok sredinom 1917. nije preuzeo zapovjedništvo nad vojno operativnom grupom Lipošćak koja je potom preustrojena u 11. zbor. U veljači 1918. postao glavni vojni guverner poljskih teritorija koji su ranije pripadali Rusiji, a potpali su pod austrijsku okupacijsku zonu (MGG Lublin). U studenom 1918. protiv njega je bio montiran proces da je navodno zajedno sa socijalistom Vitomirom Koraćem kovao zavjeru protiv Narodnog vijeća Države Slovenaca, Hrvata i Srba, vjerojatno u funkciji da, pored ostalog, zaplašeni Središnji odbor Narodnog vijeća čim prije donese odluku o ujedinjenju sa Srbijom. Detaljnije vidi: Tomislav ZORKO, „Afera Lipošćak“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 35, No. 3, 2003, 887-902.

¹³⁹⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 688/18, br. 858.

¹³⁹¹ HR-HDA-79, UOZV-IV.B, 5419, 1713/18.

¹³⁹² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 816/17 (uloženo u 623/18).

¹³⁹³ „Novo proglašenje. Draga braćo, seljaci i radnici i drugi bjedni narodu dosta smo dosad patili četiri godine dana, nemojte dalje da patite. Ustajte na noge junačke i uzimajte oružje u šake pa ćemo ratovat za slobodu u našoj zemlji, jer na fronti ne ćemo slobodu izvojevat nego ovdje se moramo potruditi. Zašto i kod nas toliko grofova i velikaša oni su kod kuće, nemojte se bojat revolucije početi, jer vojničтво je celo za otim samo da jedan počne nešto, mi vojnici odma idemo

3. lipnja 1918., u ime bana potpisanu od podbana Kriškovića, pozivajući sve upravno-redarstvene vlasti u Hrvatskoj neka svrate pozornost na takvu i slične pojave koje bi mogle dovesti do nedoglednih posljedica, da sa svim svojim organima s najvećom pomnjom prate te svom svojom energijom i sredstvima nastoje pronaći začetnike tih akcija. Sigurnosne organe instruirao je da oglose revolucionarnog i sličnog sadržaja odstrane, ali da ih ne unište, već da po jedan primjerak od svakog, po hijerarhiji dostave SDDS-u, pri čemu su trebali izvijestiti o svim važnim okolnostima pod kojima je letak nađen, kao i što je sve bilo poduzeto da se začetnicima uđe u trag. Isto tako vlasti su upućene da bez odlaganja izvijeste o svakom pokretu koji bi smjerao na nasilnu ili nedopuštenu akciju ili rušenje oblasnog autoriteta, javne sigurnosti ili poretka ili ugrožavanje vojničkih interesa, osobito ako je to povezano s djelovanjem vojnih osoba i to bez posebnog poziva SDDS-a. O događaju u Osijeku SDDS je obavijestio i EB te vojno zapovjedništvo u Zagrebu, kao i središnje urede defenzivno doglasne službe u Beču, Budimpešti i Sarajevu.¹³⁹⁴

Vojno zapovjedništvo u Zagrebu obavijestilo je SDDS 15. lipnja 1918. da je vojska na više mjesta u Monarhiji zaplijenila primjerak letka kojima su ruski zarobljenici bili pozivani kao „drugovi i braća“ pritisnuti vlasti radi hitnog organiziranja njihova povratka kućama u Rusiju, odnosno čak ih se pozivalo, ako njihov pritisak ne bi polučio rezultate, neka sve ostave i odmah krenu kućama, budući je u njihovom zavičaju nastupio mir. Letak je navodio da su oni postali slobodni ruski građani, a da više nisu ratni zarobljenici te da kao takvi ne bi trebali podržavati daljnji rad austrijskih kapitalista usmjeren na ratne napore. Letak je potpisala Socijalistička grupa ruskih ratnih zarobljenika u Austro-Ugarskoj.¹³⁹⁵

S obzirom da su se podružnice *Općeg radničkog saveza* iz više mjesta u banskoj Hrvatskoj (Našice, Osijek, Beočin, Đurđenovac) potužile ZV-u da im kotarske vlasti nisu dopustile sastanke, ZV je uputila 15. lipnja 1918. sve upravne oblasti u Hrvatskoj, da je svojom okružnicom od 17. srpnja 1917. br. 4735 res 1917. dozvolila u smislu par. 3. banske naredbe od 27. srpnja 1914. br. 232. o ograničenju i ustrojenju i djelovanju društva, *Općem radničkom savezu za Hrvatsku i Slavoniju*, nastavak djelovanja. Vlada je upozorila sve nadležne i podređene joj redarstvene oblasti, da je sukladno tome dozvoljen nastavak djelovanja podružnicama u granicama odobrenih pravila.¹³⁹⁶

njim u pomoć. Jer i nama repu kuhaju, a svinje i mast i meso što se rekvirira to gospoda pojedju, zato samo složno na noge. Potpis nečitak“, HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 1050/18, br. 21.

¹³⁹⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 1050/18.

¹³⁹⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5727, 1481/18, br. 8177.

¹³⁹⁶ HR-HDA-79, UOZV-IV.B, 5406, 2439/18 (uloženo u 3133/17).

AOK je upozorio SDDS 24. srpnja 1918, da su primijećeni povratnici iz ruskog ratnog zarobljeništva koji su kućama donosili različitu revolucionarnu literaturu, novine i letke, sakrivene i to ušivene u odjeću. Na to je skrenuta pozornost i upravno redarstvenim oblastima banske Hrvatske.¹³⁹⁷

Vojno zapovjedništvo Zagreb javilo je 26. srpnja 1918. SDDS-u o pojavi značaka u Ugarskoj koje su na svoje odore počeli stavljati pojedini vojnici, a označavale su pripadnost socijalistima ili socijaldemokratima. Značke je širilo uredništvo lista *Nepszava* po svim većim industrijskim središtima. Na znački se nalazio natpis JOGOT, što je bila kratica od uzvika: „mi tražimo prava“. Upozoreno je da je iskazivanje političke orijentacije vojnim osobama zabranjeno, pa je isticanje takvog znaka zapravo predstavljalo svojevrsnu demonstraciju i protest.¹³⁹⁸

AOK je obavijestio SDDS 13. kolovoza 1918. da su širom Nizozemske održane sjednice socijalno-revolucionarnih odbora koji su prosvjedovali protiv pete ratne godine. Odbori su zaključili da će pokušati u svim zemljama raširiti proglas kojim bi pozvali vojnike i časnike neka započnu borbu protiv svojih vlada, jer su bili uvjereni da se samo revolucijom može dokrajčiti rat. SDDS je bio uputio upravno-redarstvene vlasti banske Hrvatske da paze na pojavu takvog letka.¹³⁹⁹

Redarstveno ravnateljstvo Beč (u funkciji cislajtanijskog SDDS-a) obavijestilo je zagrebački SDDS 6. rujna 1918. da je na teritorij Austrije ušla određena količina Trockijeve knjige *Rat i socijalna demokracija*. S obzirom na pobjedu revolucije u Rusiji i pokušaj njenog širenja po Europi, bečko redarstvo nije isključivalo mogućnost da bi se na istoku mogla nadвити mogućnost novog rata, što bi vojno odgovaralo Antanti, premda ona sama ne bi bila povezana s obnovom istočnog bojišta. Ujedno se preko anarhističko revolucionarnih elemenata iz nizozemskog Groningena saznalo da je Antanta odobrila dodatne novčane iznose za financiranje češko-slovačke propagande i to osobito nakon priznanja češko-slovačkog pokreta.¹⁴⁰⁰ Pored toga ustanovljeno je, da su se u Nizozemskoj prikupljali novci namijenjeni financiranju čeških vojnih postrojbi koje su završile francusku obuku i čiji su viši zapovjednici bili Francuzi. Te češke postrojbe zatim su raspoređene u Francuskoj, Italiji i dijelovima Sibira (Češka legija). K tome su Poljaci počeli pokazivati solidarnost s češkim stremljenjima. SDDS je zatražio da se u banskoj Hrvatskoj pazi na mogući unos Trockijeve knjige.¹⁴⁰¹

¹³⁹⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 1779/18, br. 21437.

¹³⁹⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5727, 1750/18.

¹³⁹⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5727, 2007/18, br. 23974.

¹⁴⁰⁰ Francuska je 29. lipnja, a Velika Britanija 8. kolovoza 1918. priznala čehoslovački narod savezničkim, Češku legiju savezničkom vojskom, a Čehoslovačko narodno vijeće vladom *de facto*.

¹⁴⁰¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5727, 2224/18, br. 65/2.

Redarstveno ravnateljstvo Beč obavijestilo je 14. rujna 1918. SDDS o saznanjima Ministarstva vanjskih poslova prema kojima se očekivao ulazak u Monarhiju komunističkog komesara Weichselbahna kao i „poznatog boljševičkog agitatora“ Eugena Kiprianowitscha Goschtschinka koji su već bili otputovali iz Varšave. Potonji je dobio zadaću od Savjeta narodnih komesara u Poljskoj i Galiciji povesti žestoku agitaciju. Posjedovao je od strane njemačkih vlasti ovjerenu putovnicu, a bilo je i utvrđeno da je raspolagao s većom količinom praznih željezničkih legitimacija, kao i pečatom nepoznatog željezničkog nadleštva, tako da je bio u mogućnosti sebi i suradnicima izdavati željezničke putne dokumente i tako besplatno putovati. SDDS je o navedenom 2. listopada 1918. upozorio sve upravno-redarstvene vlasti.¹⁴⁰²

EB je saznao i za organiziranje međunarodne anarhističke konferencije u Ženevi te o tome 27. travnja 1918. obavijestio i SDDS Zagreb. Po izvješćima s kojima je EB raspolagao izgledalo je da su iza delegata koji su na tu konferenciju dolazili iz antantinih zemalja stajale neprijateljske obavještajne službe, kako bi mogle utjecati na rad same konferencije, njen program i zaključke. Očekivalo se planiranje napada na njemačke tvornice oružja te atentata na političare koje su anarhisti držali preprekom miru. Procijenjeno je da je bilo moguće i sudjelovanje njemačkih delegata i njihov ilegalni odlazak u Švicarsku, kao i dolazak delegata iz neutralnih država – u svemu do 20 ljudi. Nakon što se saznalo da su na konferenciji održanoj 20. i 21. travnja 1918. bili nazočni delegati iz Njemačke, izvjesni Hertzog i Urbanski, a iz Austro-Ugarske neki Marik, SDDS je uputio sve upravno-redarstvene oblasti na pojačanje mjera osiguranja tvornica oružja i vojne opreme te državnika.¹⁴⁰³ Zagrebačko Vojno zapovjedništvo obavijestilo je SDDS 6. lipnja 1918. da će vojne vlasti povesti brigu o povećanoj zaštiti namjenske vojne proizvodnje, zbog mogućih anarhističkih sabotaža, ali se isto očekivalo i od civilnih vlasti.¹⁴⁰⁴

EB je saznao i obavijestio SDDS, o zaključku ruskog revolucionarnog komiteta u Lichtarbenji, sjeverno od Novočerkaska¹⁴⁰⁵ 24. travnja 1918. kojim su upućena četvorica anarhista, austrougarskih ratnih zarobljenika preko Moskve za Beč, sa zadatkom da pokušaju ubiti nekog od

¹⁴⁰² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5728, 2309/18, br. 60805.

¹⁴⁰³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 924/16 (uloženo u 623/18), br. 11595.

¹⁴⁰⁴ U vojnu industriju u banskoj Hrvatskoj koju je trebalo štiti ulazili su: Prva hrvatska industrija kože, Prva hrvatska tvornica strojeva i željezne opreme, Cementara Podsused, Osječki mlin, Pamučna industrija Duga Resa, Pilana Plaški, Pilana Moravice, Pilana Lokve, Metalna i kemijska industrija Sušak, Plinara Rijeka, Rafinerija Rijeka, Pilana i šumarija Turopolje, Brodogradilište Danubius Rijeka, Tvornica torpeda Whithead, Tvornica štavila Sisak, Pilana Caprag, Šumarska industrija Petrinja, Drvna industrija Brod, Firma Gutmann Belišće, Tvornica tanina Našice, Pilana Sušine kod Đurđenovca, Tvornica jajnih ekstrakata Mitrovica, Tvornica cementa Beočin, Tvornica jajnih ekstrakata i Pilana Županja, Kemijska industrija Koprivnica, Rudnik ugljena Križevci – Kloštar, Pilana Antunovac, Drvna industrija Virovitica, Drvna industrija Pakrac, Drvna industrija Brod, Rudnik ugljena Vrdnik (kod Iriga), Ugljare Krapina, Boletinec-Konjščina, Pitomača, Ladanje Doljnje i Ivanec, HR-HDA- 79, UOZV-SDDS, 5726, 1197/18 (uloženo u 623/18), br. 1580, detaljnije o utjecaju rata na gospodarstvo vidi RAUCHENSTEINER, *The First World War*.

¹⁴⁰⁵ Blizu Rostova na Donu.

članova kuće Habsburg-Lothringen. Anarhisti su identificirani kao Geszter, Böhm, Vörös i Geza Bergman, a EB je dao i njihove osobne opise. Očekivalo se da bi oni 7. lipnja 1918. otputovali iz Moskve u smjeru Beča, nepoznatim pravcem kretanja, a u obzir su dolazila smjerovi – preko Skandinavije, Königsberga ili preko okupiranih područja Rusije. Stoga je SDDS 6. srpnja 1918. upozorio sve upravno-redarstvene oblasti na anarhističku opasnost.¹⁴⁰⁶

Kako je situacija u Sovjetskoj Rusiji tada još bila nestabilna te središnja vlada nije imala još kontrolu nad događajima postojao je cijeli niz aktivnosti raznih visoko autonomnih i nekoordiniranih revolucionarnih stranaka i pokreta. Tako je brigu oko mogućih atentata boljševika i anarhista usložnjavalo saznanje austrijskih tajnih službi, a prema informaciji osobe koja se u domovinu vratila iz Moskve u kojoj je bila članom Republikansko-revolucionarne stranke, da je i ta stranka uputila u Monarhiju tri anarhista sa zadaćom atentata na člana vladajuće kuće. Anarhisti - Ludvig Sipka, metalski radnik iz Budimpešte, Rudolf Moser, metalski radnik iz Beča i Richard Kirchner, radnik iz Beča otputovali su 17. svibnja 1918. iz Moskve. SDDS je 26. lipnja 1918. upozorio sve upravno-redarstvene vlasti na moguće atentatore, dajući i njihov osobni opis.¹⁴⁰⁷ Vijesti o takvim osobama ili pokušajima nisu bile jedine. Austrijske vlasti domogle su se zapisnika sastanka moskovske Crvene komunističke partije održane 10. travnja 1918. pod predsjedanjem ratnog komesara Antonowa i vojnog zapovjednika Južne Rusije Charkowa. Pored ostalog na tom sastanku razgovaralo se o tome da su se za planirani atentat na nekog od članova dinastije Habsburg-Lothringen dobrovoljno javili prije spomenuti „drugovi Geszter i Böhm, a kasnije su im se još pridružili Vörös i Bergman“ za koje se očekivalo da otputuju za Budimpeštu. Zapisnik je vodio sekretar Lapin, zapovjednik 5. ruske armije. Tom informacijom potvrđena je vijest iz Lichtarbenje.¹⁴⁰⁸

Pojavila su se bila i prijeteća pisma nihilista poslana iz Đakovo oružništvu u Vukovar, 7. kolovoza 1918. Riječ je bila o prijevodu letka koji je originalno potjecao iz Francuske. U tom pismu, vojnici i policajci upozoreni su da ne postupaju neprijateljski s vojnim bjeguncima jer će biti osvećeni, a pismo je apeliralo i na njihovu savjest.¹⁴⁰⁹

6.10. Zeleni kadar i opasnost od boljševičke revolucije

¹⁴⁰⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 1140/18.

¹⁴⁰⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 1268/18, u događaj je bio umješšan i Bela Kun, kasniji mađarski revolucionar, RONGE, *Kriegs*, 331.

¹⁴⁰⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 2189/18 (uloženo u 879/18), br. 7273.

¹⁴⁰⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5727, 1950/18.

Hrvatsko-slavonsko oružničko zapovjedništvo 12. siječnja 1918. izvjestilo je Zemaljsku vladu da je u 1917. na području banske Hrvatske bilo uhićeno oko 20.000 vojnih bjegunaca¹⁴¹⁰ te da su oružnici sve teže uredovali protiv dezertera kojima je pomagalo i stanovništvo. Predložilo je izdavanje proglasa pučanstvu s prijetnjom strogo kažnjavanja. U izvještaju je priznata narušenost javne sigurnosti u zemlji uslijed ratnih prilika i njenih posljedica. Kao glavni narušitelji označeni su vojni bjegunci, koji su s malom iznimkom, činili svoja nedjela i nasilja gdje god bi se pojavili. Broj vojnih bjegunaca na području banske Hrvatske bio je osobito velik, no kako je Oružničko zapovjedništvo razabiralo po zaprimljenim obavijestima, oni su se pojavljivali i u drugim zemljama Monarhije, pa Hrvatska nije bila ništa posebno u tom smislu.

„Naporna služba oružništva u potrazi i uhićenju vojnih bjegunaca je međutim vrlo otežana time, što po oružničkoj ophodnji uhićeni i nadležnoj vojnoj oblasti predani vojni bjegunac, ma bio isti i najopasniji zločinac, često opetovano odmah nakon predaje ili tek malo zatim pobjegne, što poništava revno i višednevno naporno službovanje fizički izrabljene momčadi, ionako opterećene sa nadležnim dužnostima“. Da bi se toj za javnu sigurnost osobito štetnoj pojavi stalo na put, oružnički zapovjednik opetovano je posredovao kod vojnih oblasti, no izgledalo je da one nisu bile u stanju „obzirom na nepouzdan vojnički materijal“ poduzeti uspješne protumjere, jer su se ponovni bjegovi uhvaćenih vojnih bjegunaca događali i nadalje, što je uvelike demotiviralo oružnike. Kako bi se vojnim bjeguncima i njihovom nasilju uspješno stalo na put, u područjima u kojima se narušavanje javne sigurnosti zbivalo u većoj mjeri, nadležne oružničke postaje dobile su pojačanja. Prema pokretljivosti oružničke postaje, uspijevalo se brzim i trajnim ophodnjama ugroženog područja, ipak polučiti željeni uspjeh i opet uspostaviti javnu sigurnost. U pograničnim

¹⁴¹⁰ O Zelenom kadru, vojnim bjeguncima i pobunama historiografija je iscrpna, vidi na primjer: Bogumil HRABAK, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslavenskim zemljama 1914-1918*, Novi Sad, 1990; Bogdan KRIZMAN, „Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju g. 1918.“, *Historijski zbornik*, 10/1957, br. ¼, 111-129, ISTI, „Predaja austrougarskog ratnog brodovlja u Puli 1918. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 18/1967, br. 2, 239-266, Benjamin STULLI, „Prilozi građi o ustanku mornara u Boki Kotorskoj 1.-3. februara 1918.“, *Arhivski vjesnik*, 1/1958, br. 1., 174-248, ISTI, „Vojna pobuna u Kragujevcu 1918 (sic!) godine“, *Arhivski almanah*, 3/1960, br. 2/3, 269-275, ISTI, „Prilozi građi za historiju revolucionarnog pokreta mornara na našoj obali 1918. godine“, *Arhivski vjesnik*, 9/1966, br. 9, 7-109, ISTI, „Revolucionarni pokreti i pobune u austrougarskoj mornarici tijekom 1917. i 1918.“, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 6/1967, br. 1-4., 46-63, ISTI, „Novi prilozi za historiju revolucionarnog pokreta mornara na našoj obali 1917-1918“, *Arhivski vjesnik*, 10/1967, br. 10, 1-51, Dinko FORETIĆ, „Antiaustrijski pokreti u ratnoj mornarici u Šibeniku 1917/1918“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 6/1964-1967, 195-214, Karel PICHLIK, „Pobune Jugoslovena u austrougarskoj vojsci u proleće 1918. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 15/1964, br. 6, 69-107, Mirko RADMANOVIĆ, „Ustanak na ratnim brodovima austrougarske flote u Boki Kotorskoj“, *Vojnoistorijski glasnik*, 34/1983, br. 3, 203-227, Tomislav BOGDANOVIĆ, „Kategorije zelenog kadra 1918. godine i osvrt na njihovo djelovanje u Podravini i Prigorju“, *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Volume 12, No. 23, 2013, 96-108 i dr. Ukupan broj od naznačenih 20.000 bio je nešto manji jer je dio vojnih bjegunaca bio hvatan po dva ili čak više puta. U kolovozu 1918. vojnih bjegunaca bilo je u cijeloj Monarhiji 100.000, no broj je narastao na 250.000 do 31. listopada 1918., RONGE, *Kriegs*, 373.

područjima ophodnje su bile u kontaktu sa susjednim austrijskim odnosno ugarskim oružništvom. Oružničko zapovjedništvo ipak je držalo tadanji oružnički djelatni sastav („stojeći stališ“) i za pojačanje postaja pridijeljenu pričuvu („pučko ustašku momčad“) dostatnom za uspješno svladavanje, iznimno naraslih ratnih dužnosti i brojnih različitih zahtjeva građanskih i vojničkih oblasti. No upozorili su da postojeći resursi ne bi bili dovoljni za osiguranje javnog mira i sigurnosti, ako bi nastavili rasti zahtjevi za djelovanjem Oružništva te su zatražili pomoć Zemaljske vlade i vojske.

Glede onodobno učestalih bjegova vojnika Oružnički zapovjednik opazio je da je pučanstvo bjegunce općenito potpomagao kako hranom i davanjem konačišta, tako i dojavama o kretanjima oružničkih ophodnji u potrazi. Protiv krivaca iz građanskih staleža oružnici su redovito uredovali, kad god im se krivnja davanja pripomoći zločincima mogla dokazati. Međutim, primijećeno je jednodušno uvjerenje pučanstva da ne čini nikakvog kažnjivog djela, ako je pomagalo vojnike u bijegu. Ako su se bjegunci skrivali u zavičajju, pučanstvo im je redovito išlo na ruku i to poglavito srođnicima ili prijateljima. Takav nazor seoskog stanovništva uvriježio se jamačno i zato, jer je ono vidjelo da bi vojnici koji su po oružnicima bili uhićeni i dopraćeni, obično za kratko vrijeme, ako je bila riječ o domaćim ljudima, opet dolazili svojim kućama, neki čak i sa propisanim dopusnicama. Drugi su javno pripovijedali, kako su po dočasnicima za dobar novac ili za živežne namirnice pušteni kući. Zbog nedosljednosti pučanstvo je imalo razloga sumnjati da Oružništvo nije zakonito postupalo uhićujući odbjegli vojnike, kad protiv tih istih vojnika njihove postrojbe nisu postupale „egzemplarno i odrješito“. Da bi se takvom shvaćanju te opisanoj štetnoj pojavi radikalno stalo na put, Oružnički zapovjednik predložio je po upravnim oblastima opetovano i višekratno proglašavanje pučanstvu, da se po Kaznenom zakonu čini krivo ako se pobjegle vojnike podupire, a ujedno i izdavanje odredbe prema sudovima za što oštrije i brže kažnjavanje pomagača. Nadalje smatrao je bezuvjetno potrebnim po građanskim i vojničkim oblastima proglasiti da će oružnička ophodnja primijeniti oružje protiv svakog onog muškarca sumnjivog da je pobjegli vojnici te koji se ne želi zaustaviti na poziv ophodnje u smislu vojničkih i oružničkih propisa. Smatrao je i da bi najradikalnije i najuspješnije sredstvo protiv vojnih bjegunaca recidivista bilo proglašenje prijekog suda za bijegove i samovoljna udaljenja iz postrojbi.¹⁴¹¹

Budimpeštansko Ministarstvo unutarnjih poslova 15. siječnja 1918. dostavilo je banu naredbu o suzbijanju širenja revolucionarne ideje koja se odvijala preko bivših zarobljenika iz Rusije. Prema vijestima iz ruskih listova saznalo se da su austrougarski ratni zarobljenici u Rusiji

¹⁴¹¹ HR-HDA-79, UOZV-IV.B, 5417, 1026/18 (uloženo u 827/18).

održavali javne sastanke i skupštine na kojima su pozivani na širenje revolucije, nakon povratka kućama. Očekivalo se podupiranje njihovog povratka od sovjetskih vlasti kako bi ga pokušale iskoristiti za revolucionarne ciljeve. Premda su vojnici koji su se vratili u zemlju, dok su mobilizirani bili pod vojnim nadzorom, vlasti nisu isključivale mogućnost da bi ti bivši zarobljenici kad dođu kućama na dopust ili budu otpušteni iz vojne službe zbog invalidnosti, pokušali širiti revolucionarne ideje. Kako bi se to spriječilo ban je odredio da sve upravne i redarstvene oblasti budno paze na svako takvo nastojanje te da u sumnjivim slučajevima, bez odlaganja izvijeste ZV, kao i da učine i sve drugo moguće za sprječavanje širenja revolucionarnih ideja.¹⁴¹²

AOK je 6. svibnja 1918. primijetivši revolucionarnu agitaciju u vlakovima među povratnicima iz ruskog zarobljeništva, kao i u pozadini, izdao upute. Uglavnom su na vlakovima na linijama Lemberg-Krakov, Lemberg-Stansilau i Przemysl-Stryj primijećene osobe – boljševički emisari u austrijskim vojnim odorama koji su putnicima držali revolucionarne govore. Tražilo se uhićenje takvih aktivista.¹⁴¹³ U taborima vojnika povratnika na područjima pod kontrolom boljševika primijećeno je proboljševičko raspoloženje, pogotovo kod dodira sa civilnim stanovništvom, pa je AOK sugerirao neka se među njih ubace uhode. Na vlakovima se trebao pojačati rad nadzornog osoblja, a primijećen je bio nedostatak tajnih agenata koji su prošli posebnu obuku te se ona planirala. Pripremljen je i priručnik sa uputama za saslušanje povratnika. Preporučeno je u sigurnosnoj vlakoprtnji povremeno pojavljivanje ljudstva nepoznatog željezničarima. Među vojnicima povratnicima pronađeni su i letci s pozivom na ustanak u Austro-Ugarskoj.¹⁴¹⁴

¹⁴¹² HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5725, 244/18. Zaključenje Brest-litovskog mira 3. ožujka 1918. strahovito je opteretilo protuobavještajnu službu jer su se stotine tisuća austro-ugarskih ratnih zarobljenika počele vraćati iz Rusije svojim kućama, cijelom širinom bivšeg bojišta od Rige do Crnog mora. Iz tog razloga, a da se spriječi ili neutralizira učinak onih koji su među njima bili boljševički ili revolucionarno raspoloženi, a moguće i ciljano upućeni od boljševika, organizirano je dvadeset jednodnevnih prihvatnih tabora (*Übernahmstation*) blizu bivše bojišnice gdje su bivši ratni zarobljenici trebali obaviti preliminarnu razgovore s obavještajnim časnicima. Nakon toga bili bi prebacivani u jedan od 53 tabora (*Lager*) po Monarhiji gdje su boravili 25 dana radi „zdravstvene ali i moralne karantene“, a potom upućeni svojim matičnim postrojbama i kućama na dopuste. Na taj način u Monarhiju se do 21. listopada 1918. organizirano vratilo 4.500 časnika i 660.000 vojnika. Da su navedene mjere bile nužne pokazao je slučaj Otta Bauera koji se vratio godinu ranije iz ruskog zarobljeništva i počeo raditi u austro-ugarskom Ministarstvu rata, surađivao je sa socijalističkim listom *Arbeiter Zeitung*, što je bilo tolerirano, međutim u Haagu je u lipnju 1918. otkriven letak koji je spomenuo navedenog Bauera, uz Karla Liebknechta i Rosu Luxemburg kao savjetnike narodnih komesara u poslovima osnivanja socijalističke akademije, potom je ustanovljeno da se u Monarhiju vratio uz pomoć uhode Rabinowicz-Neumanna, a da ga je u zarobljeništvu podučavao osobno Trocki, RONGE, *Kriegs*, 328-329 i 349.

¹⁴¹³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 965/18, br. 11696.

¹⁴¹⁴ Iscrpna je i historiografija o povratu ratnih zarobljenika iz Rusije i njihovom utjecaju na opasnost boljševičke revolucije u Monarhiji, vidi na primjer: Ferdo ČULINOVIĆ, *Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima*, Zagreb, 1957; Ivan OČAK, *U borbi za ideje Oktobra. Jugoslavenski povratnici iz Sovjetske Rusije (1918-1921)*, Zagreb, 1976; ISTI, *Jugoslavenski oktobarci. Likovi i sudbine*, Zagreb, 1979; Drago ŠKORIĆ, „Uloga povratnika iz ruskog zarobljeništva u razvoju događaja u Hrvatskoj potkraj godine 1918.“, *Starine JAZU*, knj. 46, Zagreb, 1956, 7-21; Josip VIDMAR, „Prilozi građi za povijest 1917-1918 (s osobitim osvrtom na razvoj radničkog pokreta i odjeke Oktobarske revolucije kod nas)“, *Arhivski vjesnik*, 1/1958, br. 1, 11-173; Bogumil HRABAK, „Dolazak organizovanih povratnika iz Sovjetske

Kako je sam SDDS raspolagao s nedostatnim ljudstvom, na poticaj zagrebačkog Vojnog zapovjedništva, SDDS je uputio 11. lipnja 1918. sve upravno-redarstvene vlasti u banskoj Hrvatskoj neka sve njihovo osoblje bude diskretno upućeno, da pri putovanjima željeznicom, obrati pozornost na pojavu boljševičke agitacije i o njoj izvijesti bez odlaganja.¹⁴¹⁵

Vojne vlasti obavijestile su SDDS-a da je 25. svibnja 1918. došlo do pobune odnosno masovnog napuštanja vojnika iz pričuvne postrojbe (orig. naknadna) *Ersatz* (vježbovne) bojne IR 97 u Radkersburgu, a 17. lipnja 1918. došlo je i do nemira u postrojbi 97. bojne (*Ersatzbattalion*) iz Osijeka raspoređene na lokaciji Strizivojna – Vrpolje. Nije bila isključena ni mogućnost veze događaja iz Radkersburga i Osijeka s pobunom IR 6 u Pečuhu.¹⁴¹⁶

Konstatacija o ugrožavanju javne sigurnosti od strane većeg broja vojnih bjegunaca bila je ipak svojevrsni odmak, od primjerice upute SDDS upravno-redarstvenim vlastima godinu ranije - 30. ožujka 1917., kad je nakon veljačke revolucije SDDS zaključio da se nisu pokazali nikakvi znakovi da bi revolucionarni pokret u Rusiji izazvao ikakav nepovoljni odražaj među narodima Monarhije, antidinastičke ili protudržavne pojave. SDDS ipak nije isključio mogućnost da bi s obzirom na poteškoće kod dobave živežnih namirnica te teških tereta što su ih ratne prilike nametale osobito siromašnijem pučanstvu, neprijateljski utjecaj iz inozemstva mogao izazvati mjesne nemire. To je bilo suglasno i sa razmišljanjima vojnog zapovjedništva. Lokalne vlasti stoga su bile upućene promatrati ponašanje nezadovoljnih krugova i političkih skupina te onih slojeva pučanstva koji su mogli lako biti pristupačni agitaciji „lakovjernih huškača“. Iz županija su stigle povratne informacije da još nisu bile zabilježene nikakve antidinastičke, niti protiv države uperene pojave.¹⁴¹⁷ Budući je Antanta uočila pojavu Zelenog kadra, zabrinutost zbog mogućeg stranog utjecaja, nije bila bez temelja, na što upućuje interna zabilježba francuskog Ministarstva vanjskih poslova od 29. listopada 1918.¹⁴¹⁸

Rusije u Jugoslaviju 1918-1919. g.“, *Zbornik historijskog instituta Slavonije*, 4/1966, 239-282; ISTI, „Partijska organizacija i forumi komunista Jugoslovena u Sovjetskoj Republici 1918-1921. godine“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 6/1967, br. 1-4, 7-45 i dr.

¹⁴¹⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 1222/18 (uloženo u 871/18).

¹⁴¹⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5727, 1013/18.

¹⁴¹⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5719, 1176/17.

¹⁴¹⁸ „Problem s kojim se trebaju suočiti austrougarske vlasti je neprekidni porast takozvanog Zelenog kadra – dezertera koji se skrivaju u šumama i planinama, a organizirani su na način da žive izvan zakona na području Monarhije, raspolazu s puškama, puškostrojnica i streljivom“ ..., „Dezerteri kojih je bilo više desetina tisuća činili su se predodređeni za formiranje jezgre revolucionarne vojne akcije u južnim pokrajinama (Austro-Ugarske), od trenutka kad nam (Istočnoj tj. Solunskoj armiji) bude moguće s njima stupiti u materijalnu i moralnu vezu.“, Miro KOVAČ, „Raspadanje Austro-Ugarske i rađanje Kraljevine SHS u svjetlu francuske politike (od listopada do prosinca 1918.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 35, 1, 2003, 141-172, prema Diplomatskom arhivu francuskog Ministarstva vanjskih poslova (Archives diplomatiques du Ministère français des Affaires étrangères, ADMAE), Série Z-Europe 1918-1940, Autriche 1918-1929, Politique intérieure, Question yougoslave, svezak 51.

Određenu zabrinutost vojni bjegunci izazvali su i kod ispostave oružničkog Krilnog zapovjedništva u Mitrovici koje je 3. lipnja 1918. naznačilo da su bjegunci pretežno koncentrirani na području Fruške gore, a da je među njima bilo i naoružanih. Situaciju je usložnjavalo to što je dio bjegunaca bio rodom iz tog područja pa ih je podupiralo stanovništvo. Dotad je u sukobima s bjeguncima poginulo dvoje oružnika, a desetak ih je bilo ranjeno.¹⁴¹⁹ PRS Zemun je 7. lipnja 1918. obavijestio SDDS o 350-400 vojnih bjegunaca na području Srijema.¹⁴²⁰

PRS Zemun očitovao se SDDS-u 8. lipnja 1918. SDDS-u vezano za glasine o nemirima koje bi mogli izazvati vojnici povratnici iz ruskog zarobljeništva. PRS je izrazio shvaćanje da je bila razumljiva ogorčenost vojnika koji su kad su se vratili kućama nailazili na izmijenjene imovinske, obiteljske i ine prilike, pa se umjesto radosti zbog povratka bili ogorčeni. Nadalje oni su u pravilu očekivali da će povratkom kući za njih rat biti gotov, pa su se neugodno iznenađivali što ih se vraćalo u postrojbe u kojima su iščekivali odlazak na bojište. Cijelu opisanu situaciju pogoršavali su vojni bjegunci skrivajući se po okolnim poljima i šumama te po dunavskoj obali i otocima, ne želeći se vratiti u svoje postrojbe, smatrajući da su već predugo pod odorom, odnosno da su u vojsci preslabo hranjeni. Vlasti su sumnjale da ih je u tome podržavao i dio pučanstva. Međutim, PRS Zemun je napomenuo da to nije bio izolirani slučaj za Zemun, već pojava nazočna u cijeloj Monarhiji. Negirao je da bi zemunska mladež bila bliska takvim pojavama, budući je bila riječ o dječacima starosti 16 ili 17 godina. U gradu su se provodile stroge racije radi hvatanja vojnih bjegunaca, tako da je samo PRS Zemun, bez oružništva, od početka 1918. do 31. svibnja 1918. uhitio 25 vojnih bjegunaca. PRS je smatrao greškom što su vojne vlasti proglasile prijeki sud za područje zemunskog kotara koji međutim nije funkcionirao, pa je time samo bio pojačan defetizam među vojnim bjeguncima i pučanstvom. Ipak PRS Zemun smatrao je da će uspjeti održati red i mir u gradu, zahvaljujući činjenici nazočnosti vojne posade od oko 2.000 vojnika naoružane i strojnim puškama, pored redarstva i oružništva.¹⁴²¹

Predstojnik kotarske oblasti Đurđevac javio je 8. lipnja 1918. velikom županu bjelovarsko-križevačkom da se narod uzbudio zbog predstojeće rekvizicije što je koristilo Zelenom kadru te je predložio „četovanje“ protiv njega. Stoga je kotarski predstojnik odredio da u Virju, općini Molve, na dan rekvizicije 11. lipnja 1918. dežura minimum 16 oružnika radi asistencije. Do daljnjega nije smatrao potrebnom intervenciju vojske.¹⁴²² Županijski tajnik Sokolić iz Rume je tražeći pomoć 15.

¹⁴¹⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5719, 1290/17, br. 88.

¹⁴²⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 1121/18, br. 30.

¹⁴²¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5727, 1233/18, br. 89.

¹⁴²² HR-HDA-79, UOZV-IV.B, 5418, 2788/18 (uloženo u 827/18).

lipnja 1918. javio brzojavom vladinom povjereniku u Vukovaru da su vojni bjegunci ubili 12. lipnja 1918. u selu Tovarniku seoskog starješinu Ljubu Raškovića i opljačkali selo i okolicu.¹⁴²³

Kotarska oblast Zemun izvjestila je vladinog povjerenika u Vukovaru o akcijama Zelenog kadra i to odreda Mike Ostojića iz Kupinova. Tijekom lipnja 1918. banda je djelovala na području Obreža, Pećinaca, Dobrinaca, Kraljevaca, Donjeg Ogra. Pucali su u zrak, prijetili oružnicima, otuđivali imovinu, oslobađali uhićene bjegunce, provaljivali u općinske urede, a u Ogru i ubili seoskog starješinu. U poljima, vojni bjegunci su oračima krali slaninu, a povremeno su prema njima i pucali. Kotarski predstojnik zamolio je nadređene više vlasti da mu u interesu javne sigurnosti i predstojeće rekvizicije u Obrežu ustanove stalnu oružničku patrolu i da se Ostojića čim prije uhvati.¹⁴²⁴

Vojno zapovjedništvo Zagreb upozorilo je SDDS da je zaprimilo dojavu pouzdane osobe - časnika povratnika iz ruskog ratnog zarobljeništva, koji je imao prigode sredinom ožujka 1918. prisustvovati sjednici namijenjenoj zarobljenim vojnicima u taborištu ratnih zarobljenika u Krasnojarsku. Boljševici, naoružani crveni gardisti iz Omska predsjedali su tim skupom, kojem je bio nazočan spomenuti, preobučen u običnog vojnika, a po govoru zaključio je da su među okupljenim crvenim gardistima prevladavali Mađari, Česi i Austrijanci. Najavili su revoluciju u Austro-Ugarskoj i Njemačkoj koja bi se provela po povratku zarobljenika kućama. Ratni zarobljenici dobili su od boljševika uputu da se vrate svojim kućama i nadalje „mirno i lijepo ponašaju“, tako da budu uvedeni u hodne bojne i zaduže oružje i streljivo, a kad ga dobiju da se pobune protiv svojih časnika i tako poluče sklapanje mira. AOK je zaključio da je cilj boljševika bio u Austro-Ugarskoj i Njemačkoj stvoriti isto stanje u kakvom je bila Rusija. Stoga je SDDS okružnicom potpisanom od podbana Kriškovića 11. srpnja 1918. odredio da sve upravno-redarstvene oblasti obrate pažnju na ponašanje vojnika, povratnika iz zarobljeništva.¹⁴²⁵

AOK je u okružnici o Zelenom kadru od 4. kolovoza 1918. obavijestio SDDS da u Moravskoj još nisu bile zabilježene aktivnosti Zelenog kadra, premda su se pojavile takove glasine, ali potvrdio je postojanje pokreta u Češkoj, Hrvatskoj, Bosni, Ugarskoj i Galiciji i to u rastućem broju. Sve vlasti su opomenute da ne šire glasine o Zelenom kadru jer su s jedne strane one poticale vojnike na bijeg, a s druge strane davale rušilačku snagu njegovom daljem razvoju u revolucionarnu

¹⁴²³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 623/18.

¹⁴²⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 2994/18 (uloženo u 827/18).

¹⁴²⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 1457/18.

organizaciju. Stoga je AOK zatražio da se svaka informacija o djelovanju Zelenog kadra potkrijepi s dokazima, tj. utvrđenim činjenicama.¹⁴²⁶

EB je bio svjestan da su se vojni bjegunci povezivali na različite načine i organizirali u bande, a u hrvatskoj i Češkoj je zavladao „prava fama o Zelenom kaderu“, vlasti su upotrebljavale oružništvo i vojsku za racije i tisuće je bjegunaca uhvaćeno, no Zeleni kadar nije prestao postojati. Cenzura pošte je bilo značajno oružje za borbu protiv Zelenog kadra, ali i drugih protudržavnih djelatnosti radi presijecanja linija takve komunikacije, naročito u industrijskim područjima. No, „provedba jedne protupromidžbe o nužnosti opstanka Monarhije nasuprot njezinom raspadu nije bila vojna zadaća“. Obavještajni odjel AOK je u inozemstvu zaustavljao ili se borio protiv širenja antidržavne propagande, no „na unutarnjem frontu to su trebale cjelovito činiti civilne vlasti“, a to su propuštale činiti.¹⁴²⁷

Kotarska oblast Rume predložila je 22. kolovoza 1918. vladinom povjereniku za srijemsku županiju u Vukovaru formiranje zaštitne čete od pouzdanih elemenata, za suzbijanje Zelenog kadra koji je u najvećoj mjeri ugrožavao sigurnost, a u nekim selima čak i preuzeo upravu. Kotarski predstojnik podsjetio je da su početkom „ovog svjetskog rata“ bile osnovane zaštitne čete (*Schutzkorps*), prema odredbi Etapnog zapovjedništva 5. vojske, sporazumno s vladinim povjerenikom za ratno područje južne vojske Tallianom. Poticaj za osnivanje tih četa 1914. pri tome je došla „odozgo“, jer se radilo o višim državnim interesima. „Vrijeme je pokazalo da je njihovo osnivanje bilo izlišno, jer je sav narod¹⁴²⁸ ozbiljno shvatio svoju dužnost i rado i oduševljeno pohrlio u boj za kralja i domovinu i na svim europskim i drugim ratištima dokazao svoju poznatu vjernost“. Međutim uočeno je da je dugogodišnje ratovanje počelo djelovati na pojedince tako da su se i „najplemenitija svojstva počela razvijati u najgornije strasti koje su počele kao i svako zlo ugrožavati sve dobro i plemenito“. Jedno od najvećih zala – bilo je bijeg iz vojske, koje predstojnik naziva „ostavljanje svojih vojnih zastava“. Ono je bilo uzelo toliko maha da su vojni bjegunci u najvišem stupnju uspjeli ugrozili sigurnost osoba i imovine, pa time i opće državnu sigurnost. Moć i drskost vojnih bjegunaca po mišljenju predstojnika postala je već tolika da su u pojedinim selima preuzeli upravu u svoje ruke te time uspostavili strahovladu. Pošteno žiteljstvo bilo je pri tom nemoćno jer je bilo goloruko u odnosu na naoružane vojne bjegunce koji su skupljali namete za vlastite potrebe, otimali i klali blago za prehranu, otimali stoku ili čak i ljude i tražili otkupninu, a bili su zabilježeni i slučajevi ubojstava te silovanja žena. Općinski činovnici nisu smjeli uredovati

¹⁴²⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5727, 1966/18, br. 22506.

¹⁴²⁷ RONGE, *Kriegs*, 345.

¹⁴²⁸ Izgleda da je autor pojam „narod“ doživljavao na uži način od „slovensko-hrvatskog-srpskog“.

jer su im dezerteri prijetili smrću, osobito ako bi pokušali rekviziciju. Zulumi vojnih bjegunaca toliko su se razmahali da su sela iz cijelog ruskog kotara tražila dozvolu za organiziranjem samoobrane, osobito bolji i pošteniji te imućniji ljudi, jer se u njih uvukla nesigurnost i strah. Među vojnim bjeguncima koji su pljačkali i harali bilo je mnogo „beskućnika, nadničara, cigana, a k tome još i iz kaznionica pobjeglih zločinaca“. Pošteni ljudi koji nisu željeli oblatiti svoj obraz bili su prema predstojnikovim riječima ili na bojištu ili su temeljem propisa bili oslobođeni od službe ili su se nalazili na uredno odobrenom dopustu te obrađivali svoja polja. Predstojnik je primijetio da je riječ o „borbi materijalnih propalica protiv svakog koji je imao ma kakav posjed“. To je borba koja do tada po njegovoj ocjeni nije sadržavala ikakav politički element, ali se odvijala na štetu poštenih i imućnijih čimbenika jer su bili nenaoružani poštujući propise, dok su napadači bili do zuba naoružani, stoga se pojava Zelenog kadra u to doba još uvijek doživljavala kao ugroza javne, ali ne i državne sigurnosti.

Predstojnik je nadalje upozorio na dužnost i na pravo uređene države osigurati sigurnost osoba i imovine svakog svog državljanina, kao i da je i državi u vlastitom interesu bilo poduzeti sva najenergičnija sredstva kako bi stala na kraj toj anarhiji. Dotada poduzete mjere ostale su bez ikakva uspjeha, jer je Oružništvo bilo preslabo, a vojska se nije angažirala u većoj mjeri. Glede toga, predstojnik je priznao da je ugroženim žiteljima u području Rume preostala samo jedna mogućnost – samoobrana, ali ih je trebalo naoružati. U tom smislu bilo je potrebno aktivirati zaštitne čete koje su postojale početkom rata. Njihova organizacija pri tome ne bi bila potpuno istovjetna jer ne bi imala istu svrhu, no bila bi uređena poput seoskih straža, pod nadzorom kotarske oblasti i Oružništva, dok bi stražarsku službu žitelji obavljali besplatno. Predviđao je da bi tijekom dana nekoliko seljaka stražarilo, a po noći bi se taj broj povećao. Kotarski upravitelj je ujedno predložio da ih se preko vojnih oblasti naoruža sa vojničkim Werndl puškama. Pri podjeli oružja moralo bi se paziti da ih zaduže samo pouzdani ljudi. Smatrao je kako bi takve straže mogle biti i od pomoći kod četovanja na zlikovce jer bi poznavale ljude, mjesne prilike i okolicu. Stoga je kotarski predstojnik zamolio povjerenika od bana zatražiti naredbu o ustrojenu i oboružavanju seoskih straža u ugroženim selima, sporazumno s vojnim vlastima.¹⁴²⁹

Kotarski upravitelj Zemuna 27. kolovoza 1918. javio je vladinom povjereniku u Vukovaru o javnoj nesigurnosti zbog vojnih bjegunaca te je upozorio kako je stanje počelo sve više nalikovati situaciji u Rusiji kad se počela „drmati državna vlast“. Priopćio je da su „vojni bjegunci – hajduci“ već terorizirali pojedina sela. Njihovo pučanstvo je svakodnevno tražilo zaštitu od kotarske oblasti.

¹⁴²⁹ HR-HDA-79, UOZV-IV.B, 5423, 4092/18 (uloženo u 4323/18).

Činovništvo se bovalo uredovati. Prijetila je opasnost masovnog zbjega cijelog kraja u Zemun, a rekvizicija je bila ugrožena. U Deču je bila čak napadnuta i vojna logistika. Stoga je kotarski predstojnik zamolio osnivanje oružničkih ispostava u Ašanji, Deču, Karlovčiću i Obrežu te sustavni vojni pohod na vojne bjegunce.¹⁴³⁰

Kotarski upravitelj Rume 2. rujna 1918. izvjestio je vladinog povjerenika o akcijama Zelenog kadra i nemogućnosti provođenja rekvizicije žitarica. Honvendska¹⁴³¹ bojna 22. pukovnije sa još 50 oružnika i pučkih ustaša u razdoblju od 29. do 31. kolovoza 1918. četovala je i hvatala vojne bjegunce u okolici sela Hrtkovaca, Klenka, Platičeva, Nikinca, Grabovca, Subotišta, Brestača, Ogara, Tovarnika i Obreža. Uхватili su 56 bjegunaca, ali to predstojnik nije držao uspjehom jer su odreda „svi uhvaćeni bili vojni bjegunci, ali inače mirni ljudi koji nisu nikakva zla počinili“. Predstojnik je smatrao da bi samo oružnici trebali hvatati bjegunce kako bi uspjeh bio bolji. Naime predstojnik je uočio da je vojska pohod organizirala na način da bi postrojba došla do šume, postavila dvije strojnice i pucala po šumi dok ne bi potrošila kutiju streljiva. Nakon toga bi ušla u šumu u kojoj nije više bilo nikoga pa niti divljači, što nije bilo čudno „jer su se svi razbježali“. Dok je vojska tako uredovala istodobno je banda provalila u selo Voganj (pored Rume) i opljačkala kuće 31. kolovoza 1918. Nadalje, žitelji nesrpske nacionalnosti – Hrvati, Nijemci i Mađari, počeli su se početkom rujna 1918. iseljavati iz sela Subotišta kod Donjeg Tovarnika jer ih je banda bjegunaca pod vodstvom najpoznatijeg srijemskog „bandita“ Gruje Kojića počela napadati i poručivati im da za njih u Srijemu nema mjesta.

Na konferenciji općinskih bilježnika 1. rujna 1918. u Rumi, svi odreda, najavili su da će podnijeti ostavke, ako bi se od njih zatražila provedba rekvizicije uz opisane sigurnosne neprilike. Takva anarhija koristila je krijumčarima žitom jer je krijumčarenje cvalo, a cijene namirnica vrtoglavo raslo pa su ostvarivali ekstra zaradu. Kotarski upravitelj naglasio je da nije imao ljudi s pomoću kojih bi tome stao na put, a širile su se i glasine da su sa austrougarskim vojnim bjeguncima pomiješani i srbijanski ratni zarobljenici u bijegu, pa nije mogao ni isključiti mogućnost da radi te okolnosti cijela priča nije moguće imala sigurnosne veze i sa Kraljevinom Srbijom.¹⁴³²

¹⁴³⁰ HR-HDA-79, UOZV-IV.B, 5423, 4122/18.

¹⁴³¹ Ugarsko domobranstvo.

¹⁴³² HR-HDA-79, UOZV-IV.B, 5423, 4304/18, činjenica je, da su doduše kasnije, Narodna vijeća upravo koristila aktivnost Zelenog kadra kako bi radi uvođenja reda tražila ulazak srbijanske vojske i antantinih snaga na područje Države SHS, nakon čega pokret jenjava, a 1919. gubi mu se svaki trag, što je indikativno jer upućuje na mogućnost dosluha Narodnog vijeća i Zelenog kadra. Jedan od razloga nestanka pokreta Zelenog kadra bio je i prestanak rata odnosno nastupanje mira, što su vojni bjegunci željeli, no moguće ne i jedini. Dio njih težio je i socijalističkoj revoluciji, ali primjećujemo da nije došlo do ozbiljnijeg pokušaja toga u kasnijoj državi, kao ni provizoriju koji joj je prethodio. Određenu iznimku od toga predstavlja razbojnička družina *Kola gorskih tića* sastavljena od bivših zelenih kaderaša koja

Kotarski upravitelj Iriga izvijestio je 6. rujna 1918. Odsjek IV-B ZV da su vojni bjegunci u selu Vrdniku 18. srpnja 1918. napali oružničku postaju koju je u tom trenutku čuvao samo stražar Josip Vrbanić kojeg su tom prilikom ubili i oslobodili četiri pritvorena vojna bjegunca. Dvojicu počinitelja Oružništvo je u pohodu uspjelo pronaći i uhvatiti te predati na daljnji postupak vojnom Divizijskom sudu u Temišvaru, dok se za drugima još tragalo. Nakon tog incidenta u općini Bešenevo ustrojena je stalna oružnička ophodnja.¹⁴³³

Do aktivnosti Zelenog kadra dolazi i na drugom kraju banske Hrvatske. Oružnička postaja Delnice izvijestila je 15. rujna 1918. Kotarsku oblast o napadu 20-tak naoružanih vojnih bjegunaca koji su oslobodili uhvaćenog vojnog bjegunca Josipa Kezelea i razoružali njegovog pratitelja, pučkog ustašu Stjepana Divjaka. Tom prilikom napadači su poručili Divjaku da je ostao živ samo zato što je bio pričuvnik, a ne djelatni oružnik.¹⁴³⁴

Kotarska oblast Daruvar izvjestila je Odsjek IV-B ZV da je u Velikim Bastajima od strane vojnih bjegunaca ubijen oružnik, pučki ustaša Deutsch.¹⁴³⁵ Oružništvo je ustrojilo poseban odred za četovanje protiv vojnih bjegunaca u daruvarskoj okolici i njegov zapovjednik je 21. rujna 1918. izvjestio Zapovjedništvo o uspjehu. Odred je bio obišao cijeli niz šuma i mjesta u daruvarskoj kraju i uhvatio 9 vojnih bjegunaca, 2 osobe koje su se samovoljno udaljile iz postrojbe, 3 osobe koje su izbjegavale vojni poziv, 1 ratnog zarobljenika, 4 skitnice te 3 osobe radi javnog nasilja. Pored toga bila su uhvaćene i tri vojna bjegunca za koje su utvrdila pripadnost odredu koji se nazivao Zeleni kadar, a koji je djelovao raštrkan u daruvarskom, pakračkom i slatinskom kotaru. Po iskazu jednog od uhvaćenih - desetnika Jove Balobana, pripadnika 1. bosansko-hercegovačke pukovnije saznalo se da se družba sastojala od 40-50 vojnih bjegunaca i to od bivših pripadnika 1., 2., 3. i 4. bosansko-hercegovačke pukovnije, 23., 27. i 79. pješačke pukovnije te 25. i 27. domobranske pješačke pukovnije. Njih 30 bilo je naoružano vojničkim puškama. Oni su haraćili ne samo u banskoj Hrvatskoj već i u raznim dijelovima Austro-Ugarske, pri tome su pljačkali građane, imanja pa i banke. Procjenjivalo su da su otuđili preko 1 milijun kruna, što u novcu, što u stvarima. Družba je bila odgovorna za ubojstvo oružnika Deutscha u Velikim Bastajima. Imala je jatake među građanima. Kao vođe te družbe identificirani su Petar Zdelar, Ibrajim Perković i Franz Löwy. Uspjeli su orobiti njemački logistički vojni transport i tom zgodom domoći se raznih štambilja i memoranduma, što im je omogućilo krivotvorenje raznih dopusnih dozvola i zapovijedi za kretanje.

je harala po Slavoniji od 1918. do 1923. vođena od Bože Matijevića (Crvenog Bože) kojeg je poslije smrti zamjenio Jovan Stanisavljević (Čaruga). Vidi: Marino ZURL, *Knjiga o Jovi Čarugi i Joci Udmaniću*, Zagreb, 1977.

¹⁴³³ HR-HDA-79, UOZV-IV.B, 5423, 4238/18.

¹⁴³⁴ HR-HDA-79, UOZV-IV.B, 5423, 4426/18.

¹⁴³⁵ HR-HDA-79, UOZV-IV.B, 5423, 4291/18.

Družba je za potrebe komunikacije koristila i posebne dogovorene riječi kao šifru, a znak za skup bio je žablji kreket. U mjestu Končanici prilikom hvatanja vojnih bjegunaca došlo je i do sukoba s mještanima te su dva oružnika razoružana, o čemu su se još trebali obaviti posebni izvidi.¹⁴³⁶

Oružničko zapovjedništvo izvjestilo je SDDS 22. listopada 1918. da se na području Daruvara i tijekom 16. i 17. listopada 1918. odvijao novi pohod na vojne bjegunce. U ta dva dana bila su uhićena 23 vojna bjegunca te 9 vojnika koji su se samovoljno udaljili iz postrojbe, što se smatralo blažim oblikom bijega. Pored navedenih bio je uhićen i vojni bjegunac te razbojnik Franjo Peck koji je na području Slatine otimao novac od žiteljstva te Stjepan Vrbančić, tražen radi umorstva i više razbojstava. Izvidi su bili obavljani za sve osobe te podnesena kaznena prijava Vojnom odvjetništvu u Zagrebu koje je uputilo vojnog odvjetnika na teren u Daruvar. On je za navedene predložio prijeki sud no odgovor viših vlasti nije stigao, do kraja Austro-Ugarske.¹⁴³⁷ Ovdje možemo primijetiti da očito banska odluka o preustroju SDDS-a od 27. rujna 1918. nije još bila distribuirana svim vlastima banske Hrvatske, budući informaciju od 22. listopada 1918. Oružničko zapovjedništvo nije dostavilo Redarstvenom povjereništvu u Zagrebu kao novom središnjem uredu, već bivšem središnjem uredu SDDS-a pri Odsjeku IV-B Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade. Zanimljivo je da taj odsjek nije otklonio svoje postupanje, pozivajući se primjerice na novonastalu nenadležnost niti je ustupio spis Redarstvenom povjereništvu.

Ugarski ministar trgovine József Szerényi brzojavno je javio banu 30. rujna 1918., da je između Srijemskih Karlovaca i Zemuna ugrožen željeznički promet uslijed učestalih napada vojnih bjegunaca i zamolio je poduzimanje mjera za održavanje sigurnosti. Poslovna uprava državnih željeznica iz Subotice (*Szabadka*) obavijestila je Ravnateljstvo ugarskih državnih željeznica da je više željezničkih postaja između (Srijemskih) Karlovca i Zemuna javilo o navalama četa vojnih bjegunaca koji su na pojedinim manjim usputnim stanicama za vrijeme večernjih i noćnih sati od namještenika zahtijevali hranu uz prijetnje. U Čortanovcima provalili su u službeni ured te odnijeli željezničke odore i posteljinu. U okolici se stalno čula pucnjava. Osoblje je bilo uplašeno i tražilo je zaštitu jer su se bojali obavljati službu. Postaji je bilo odaslano osam revolvera s nabojima za samozaštitu. Mjesno zapovjedništvo pruge zatražilo je upute od zagrebačkog Vojnog zapovjedništva i od Ministarstva rata. Ujedno je od zemunske 31. doknadne bojne zamoljena vojna straža koja bi čuvala zemunske salaše, o čemu je ugarski ministar trgovine obavijestio i Ministarstvo

¹⁴³⁶ HR-HDA-79, UOZV-IV.B, 5424, 4864/1, br. 4751.

¹⁴³⁷ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5734, 2753/18, br. 4983.

rata. Međutim kako je dio pruge spada pod nadležnost bana, ugarski ministar zamolio ga je za shodne odredbe radi sigurnosti prometa.¹⁴³⁸

Uprava ugljenokopa Vrdnik 6. listopada 1918. brzojavno je izvjestila ZV o napadu Zelenog kadra na selo Pavlovce i željezničku stanicu u Vrdniku, u kotaru Irig, do kojeg je došlo 4. listopada 1918. po noći i to od strane do tridesetpet naoružanih vojnih bjegunaca koji su počinili pljačku. Iz Vrdnika su upozorili kako pod tim okolnostima nisu mogli jamčiti sigurnost državnog imetka, ni prometa. Oružnička postaja Vrdnik nije bila u stanju radi „pomanjkanja momčadi“ osigurati više mir i red, stoga je Uprava ugljenokopa zamolila pomoć.¹⁴³⁹

EB je bio svjestan opasne situacije u Srijemu gdje je oko 5.000 vojnih bjegunaca, udruženih s pobjeglim ratnim zarobljenicima „netaknuto zahvaljujući dotadašnjoj tolerantnoj politici u banskoj Hrvatskoj u sporazumu s agentima Antante podiglo revoluciju“. Te „bande su čak pjevale stihove: «Živila nam kraljica Zita, koja ne da strijeljati komita.» Tako loša unutarnja situacija pogoršavala je i vanjski položaj Austro-Ugarske“.¹⁴⁴⁰

Na raspad kontrole monarhijskih središnjih vlasti nad cijelom situacijom ukazivali su 1918. i sve češći slučajevi bjegova ratnih zarobljenika na području čitave Austro-Ugarske. Premda je pitanje ratnih zarobljenika bilo u jurisdikciji Odsjeka IV-B, a ne defenzivno doglasnih poslova, s obzirom da je upravitelj i jednih i drugih bio Zlatarić, ilustracije radi zabilježiti ćemo da je Odsjek IV-B zatražio potragu za pobjeglim ratnim zarobljenicima 21. kolovoza 1918. od svih velikih župana, tada jedinog još preostalog vladinog povjerenika u Vukovaru, Oružničkog zapovjedništva, Redarstvenog povjereništava Zagreb i PRS Sušak.¹⁴⁴¹ Sve veći broj takvih bjegunaca ugrožavao je u sve većoj mjeri unutarnju sigurnost Monarhije te su se redarstvene i vojne vlasti naprezale još i sa dodatnim poslovima njihovog pronalaženja i hvatanja, u uvjetima kad im je nedostajalo ljudstva i za redovne zadaće. Historiografija je o ovom pitanju obimna.¹⁴⁴² Samo tijekom mjeseca srpnja 1918. na području banske Hrvatske pobjeglo je ukupno 54 ratna zarobljenika, a u susjednoj

¹⁴³⁸ HR-HDA-79, UOZV-IV.B, 5424, 4681/18, br. 4632.

¹⁴³⁹ HR-HDA-79, UOZV-IV.B, 5417, 4714/18 (uloženo u 827/18).

¹⁴⁴⁰ RONGE, *Kriegs*, 374.

¹⁴⁴¹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5715, 5857/18 IVb (uloženo u 4542/16).

¹⁴⁴² Vidi: HRABAK, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija*; KRIZMAN, „Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju g. 1918.“, ISTI, „Predaja austrougarskog ratnog brodovlja u Puli 1918. godine“, STULLI, „Prilozi građi o ustanku mornara u Boki Kotorskoj 1.-3. februara 1918.“, ISTI, „Vojna pobuna u Kragujevcu 1918 (sic!) godine“, ISTI, „Prilozi građi za historiju revolucionarnog pokreta mornara na našoj obali 1918. godine“, ISTI, „Revolucionarni pokreti i pobune u austrougarskoj mornarici tijekom 1917. i 1918.“, ISTI, „Novi prilozi za historiju revolucionarnog pokreta mornara na našoj obali 1917-1918.“, FORETIĆ, „Antiaustrijski pokreti u ratnoj mornarici u Šibeniku 1917/1918“, PICHLIK, „Pobune Jugoslovena u austrougarskoj vojsci u proleće 1918. godine“, RADMANOVIĆ, „Ustanak na ratnim brodovima austrougarske flote u Boki Kotorskoj“, BOGDANOVIĆ, „Kategorije zelenog kadra 1918. godine i osvrt na njihovo djelovanje u Podravini i Prigorju“ i dr.

Kranjskoj još 15, koji su krećući se i držeći podalje od puteva mogli neopaženo ući u bansku Hrvatsku.¹⁴⁴³ Najveći dio njih, pridružio se Zelenom kadru sastavljenom od vlastitih pobjeglih vojnika, što je Monarhiji predstavljao sve veći sigurnosni problem.

6.11. Ostala saznanja o radu SDDS-a i organizacijska pitanja

AOK je 15. travnja 1918. definirao područja nadležnosti obavještajnih postaja vojne obavještajne službe. Zanimljivo je primijetiti da je vojna obavještajna postaja Sarajevo (podređena zapovjedniku za Bosnu, Hercegovinu i Dalmaciju generalu Sarkotića) pokrivala cijelu BiH, Dalmaciju, ali i dio banske Hrvatske južno od pravca Senj-Korenica. Dok je vojna obavještajna služba iz Udina (grupa generala Borojevića) pokrivala dio banske Hrvatske južno od pravca Karlovac – Vojnić, do granica Dalmacije.¹⁴⁴⁴ Ostatak banske Hrvatske vojno je pokrивao Obavještajni odjel 13. zbora, odnosno zagrebačkog vojnog zapovjedništva.

Na sastanku središnjih ureda Defenzivno doglasne službe održanog u bečkom Ministarstvu rata dana 21. i 22. svibnja 1918. u uredima EB-a, svi središnji uredi upućeni su da pozornost usmjere i na širenje boljševičkih ideja. S danom 1. kolovoza 1918. najavljen je plan preustroja SDDS BiH na način da bi se njen središnji ured izdvojio iz predsjedništva Zemaljske vlade te da bi novim središnjim uredom SDDS-a za BiH postalo Redarstveno ravnateljstvo Sarajevo, pri čemu bi ono istodobno nastavilo biti i glavnim uredom SDDS za teritorijalno područje nadležnosti sarajevskog redarstva. Na konferenciji je bilo i utvrđeno da je od svibnja 1917. upravu SDDS-a Zagreb preuzeo Stjepan Zlatarić. Sjednicom je predsjedao pukovnik Max Ronge, šef Obavještajnog odjela AOK-a i EB-a. Pored Zlatarića sastanku su bili nazočni šefovi i drugi izaslanici ostalih triju središnjih ureda te predstavnici Obavještajnog odjela AOK-a i EB-a. Teme skupa bile pored spomenutih i: uvođenje novih glavnih ureda u Austriji, pa su tako u Ljubljani i Steyeru tijekom 1918. osnovani novi glavni uredi, a još ranije 1917. bio je osnovan i glavni ured u Klagenfurtu; zatim uvođenje državnog redarstva u cijeloj Ugarskoj, promjene u središnjem uredu za BiH, jačanje osoblja SDDS u cijeloj Monarhiji te osnivanje detektivske službe za potrebe SDDS-a, organizacijska pitanja, vođenje evidencije o stranom uhodarstvu, kontrola granice, putnika i cenzura

¹⁴⁴³ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5715, 4542/16.

¹⁴⁴⁴ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 819/18, br. 9500.

prema Rusiji i Rumunjskoj, suradnja državnih policija unutar Monarhije, statistički podaci o sudskim postupcima protiv uhoda te protumonarhijska neprijateljska propaganda u inozemstvu.¹⁴⁴⁵

AOK je 1. lipnja 1918. donio novu odluku o organizaciji protuobavještajne službe u Monarhiji, potpisanu od Rongea kojom je odredio da četiri središnja ureda defenzivno doglasne službe (Beč, Budimpešta, Zagreb i Sarajevo) vode za svoje teritorije glavne evidencije osoba sumnjivih zbog uhodarstva, dok sam EB nadalje više ne bi vodio evidenciju po imenima. Pored toga EB je odredio da ga se nadalje obavještava samo o naročito važnim pojedinačnim slučajevima, kao i obavještajnim saznanjima, a ne o svima. Ronge je uputio da se o svim drugim slučajevima obavještava Redarstveno ravnateljstvo Beč (središnji ured DDS za Cislajtaniju),¹⁴⁴⁶ s time da je nadležni obavještajni ured ili vojni časnik to trebao poduzeti u suradnji s mjesnim civilnim i vojnim vlastima. Središnji ured Beč bio je zadužen za izdavanje službenog lista u kojem je trebao objaviti potražnice za osobama temeljem zaprimljenih prijava drugih središnjih ureda. Time je EB dio svojih ovlasti prenio na zemaljske civilne vlasti odnosno na Redarstveno ravnateljstvo Beč, koje je time preuzelo i djelomičnu koordinaciju rada svih središnjih ureda.

Ministarstvo rata u lipnju 1918. upoznalo je najviše civilne vlasti u Monarhiji da paze na širenje nacionalne mržnje od strane političara. Oblasti su sve više gubile autoritet, pa su labavo primjenjivale zakone, nadajući se da će počinitelje zahvatiti kakva nova amnestija prije nego što bi ih izložili progonu. AOK je upozorio da je za vrijeme rata politička borba u pozadini i širenje mržnje preko novina „noćna mora za časnike na bojištu“ te je zatražio od predsjednika Vlada da radikalno okončaju unutarnje borbe. „Manje više sve je ostalo po starom“, jedino je cenzura nešto pojačana.¹⁴⁴⁷

General Arz je 9. srpnja 1918. najavio banu Mihalovichu postojanje mogućnosti povećanja vojnih dotacija „državopolicijskom središnjem uredu za defenzivnu doglasnu službu“ u Zagrebu, s obzirom na napore kojima je bio izložen, broj osoblja s kojim je raspolagao i narastajuće zadaće, osobito vezane za priljev velikog broja vojnika koji su se vraćali iz ruskog zarobljeništva, kao i

¹⁴⁴⁵ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5694, 1476/18, (uloženo u 596/17), br. 5125/I, usp. RONGE, *Kriegs*, 360. Takav sastanak bio je održan i u svibnju 1917., međutim na njemu unatoč pozivu, uslijed bolesti Maravića iz banske Hrvatske nitko nije sudjelovao.

¹⁴⁴⁶ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 1895/17, br. 5005.

¹⁴⁴⁷ RONGE, *Kriegs*, 372. U šleskom Teschenu (poslije Prvog svjetskog rata grad je bio podijeljen na dva – poljski Cieszyn i Český Těšín) je čak 1918. bila bačena ručna bomba na časnike koji su šetali ulicom. Nakon što je kratko vrijeme početkom rata Przemysl bio sjedište AOK-a, ono je zbog ruskog prodora premješteno u Teschen kako bi bilo što bliže ruskom bojištu kao glavnom. Zbog aktiviranja talijanskog bojišta 1916. sjedište AOK-a je premješteno u Baden pored Beča.

glede okolnosti da je SDDS uredno izlazio u susret vojnim zahtjevima. Ujedno je Arz uputio bana da u nekom od svojih budućih obraćanja AOK-u opiše novčanu situaciju SDDS-a.¹⁴⁴⁸

Ronge je u ime AOK upozorio SDDS 5. listopada 1918. na opažanje EB-a da su za uhodarstvo osumnjičene i uhićene osobe počele davati nevjerovatne ili iskaze na rubu mašte. EB stoga nije isključivao mogućnost da su strane uhode bile upućene ako ih se uhvati da austrijskim vlastima daju upravo takve podatke, kako bi skrenuli obavještajne službe na pogrešan trag, a time ujedno i opteretile njihov rad, vežući im određeno vrijeme ljude i resurse na besmislene zadaće. Na taj način neprijateljske službe odvratile bi pomnju austrougarskih sigurnosnih službi od stvarnog uhodarskog djelovanja, propagande i sabotaža.¹⁴⁴⁹

Od strane vojnog zapovjedništva u Zagrebu SDDS-u stigao je zahtjev 23. listopada 1918. da se prikupe „osobni, imućstveni i podaci o obiteljskim odnošajima“ Nikole Grbavca iz Bukovca općine Šestine, zbog sumnjivog pisma upućenog Josefu Rudiku zaustavljenom po cenzuri. SDDS je, očito još poštujući vojne vlasti, pripremio koncept zahtjeva predstojništvu kotarske oblasti u Zagrebu za prikupljanjem traženih podataka 28. listopada 1918., no isti naposljetku nije bio otpremljen već je stavljen *ad acta*.¹⁴⁵⁰ Nesumnjivo iz razloga što je i SDDS-u bilo poznato da idući dan slijedi odluka Sabora o raskidu svih državno-pravnih sveza s Austro-Ugarskom.

SDDS se bavio i uvođenjem u evidenciju sumnjivih osoba, njihovom brisanju iz evidencije, a zaprimao je obavijesti i o pobunama te sabotazama u vojsci.

6.12. Odrazi unutarnjopolitičke na sigurnosnu situaciju i obratno u posljednjoj ratnoj godini

Pored opisanog u ovoj tezi za navedeno razdoblje, osobito u poglavljima koja govore o preustroju Središnje defenzivno doglasne službe u banskoj Hrvatskoj 1918., srbijanskom uhodarstvu i saznanjima Urbanyja o tajnim prijeratnim aktivnostima srbijanske diplomacije u Monarhiji i njihovim vezama s Hrvatsko-srpskom koalicijom, velikosrpskoj propagandi i aktivnostima u Švicarskoj, Jugoslavenima u emigraciji te *Jugoslavenskom odboru*, vezano za aktivnosti Sabora i nacionalne koncentracije koje su u svezi ili su mogle biti, sa sigurnosnom situacijom možemo istaći kako slijedi.

¹⁴⁴⁸ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5726, 2534/18 (uloženo u 965/18), br. 17659.

¹⁴⁴⁹ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5723, 2547/18, br. 30849.

¹⁴⁵⁰ HR-HDA-79, UOZV-SDDS, 5734, 2757/18.

Na jugu Monarhije rasla je južnoslavenska propaganda, zastupnik Carevinskog vijeća Korošec s parlamentarne govornice optuživao je vojsku za okrutnosti i tražio mir za cijeli svijet. Podudarno tome pojedini češki zastupnici pozivali su svoje vojnike da im se obrate ako su bili nezadovoljni s postupanjem vojske. Početkom 1918. preko duhovnika, žena i djece u slovenskim zemljama skupljani su potpisi u prilog traženju južnoslavenske države za koju je Korošec uvjeravao vladu da je i dalje riječ o zemlji pod krunom Habsburgovaca.¹⁴⁵¹

Ante Pavelić (zubar) je 7. veljače 1918. u Saboru, pod dojmom događaja i hrabren Trumbićevim porukama iz savezničkog inozemstva, primljenih posredstvom Frane Barca i Svetozara Rittiga preko Švicarske, oštro kritizirao nerad vlade bana Mihaloviča i saborske većine (Koalicije) i rekao je da je takav Sabor sramota za hrvatski narod, a na prijetnje s raspuštanjem Sabora savezno s ostalim represalijama (mислеći na vojnu upravu) smatrao je da bi izazvale traženje naroda o stavljanju hrvatskog odnosno jugoslavenskog pitanja pred europski forum.¹⁴⁵²

Južnoslavenski klub u bečkom Carevinskom vijeću pojačavao je napore na stvaranju koncentracije svih jugoslavenskih stranaka u Monarhiji.¹⁴⁵³ U tu svrhu vođeni su i pregovori u Zagrebu. Procesu nacionalne koncentracije tada se još odlučno protivilo srpsko krilo HSK, vjerojatno iz bojazni da bi time pružili dokaze za svoju veleizdajničku aktivnost i isprovocirali žestoku reakciju vojske te austrougarskih sigurnosnih službi i pravosuđa, od kojih ih moguće niti ugarski političari ne bi uspjeli zaštititi. Tome u prilog govorio je i Wilderov stav iznesen na saborskoj raspravi 16. ožujka 1918. kojim se založio za oportunističku politiku HSK u ratnim prilikama.¹⁴⁵⁴ Takav strah po našem mišljenju nije bio opravdan bar tako dugo dok bi politička akcija bila usmjerena na ostvarenje Svibanjske deklaracije.

Pozivu na međustranačku konferenciju u Zagrebu upućenom od Južnoslavenskog kluba i SSP, Koalicija se nije htjela odazvati, a nije došao ni nitko od Hrvatske pučke seljačke stranke. Sastanku su prisustvovali predstavnici Starčevićeve stranke prava, disidenti Koalicije (preko kojih je Koalicija ipak bila nazočna), skupina oko zagrebačkog katoličkog dnevnika *Novine*, Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, Slovenske ljudske stranke, Slovenske narodno napredne stranke, stranačke osobe iz BiH te predstavnici svih grupa iz Dalmacije, kao i Hrvata iz Istre i Međimurja.¹⁴⁵⁵ Na sastanku održanom 2. i 3. ožujka 1918. usvojena je interna deklaracija i

¹⁴⁵¹ RONGE, *Kriegs*, 331.

¹⁴⁵² KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, 155.

¹⁴⁵³ MATIJEVIĆ, Zlatko, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu - Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/19)“, *Fontes – Izvori za hrvatsku povijest*, Volume 14, 2008, No.1., 35-66, 43.

¹⁴⁵⁴ SZ, VI, 516.

¹⁴⁵⁵ Bili su nazočni, iz banske Hrvatske: Cezar Akačić, dr. Fran Barac, dr. Srđan Budisavljević, dr. Bogdan Bradaška, dr. Lazar Car, Dragutin pl. Hrvoj, Vojislav Kemi, Ivica Kovačević, dr. Petar Majer, Jovo Miodragović, dr. Ante Pavelić (zubar), Ivan Peršić, dr. Živko Petričić, Valerijan Pribičević, dr. Svetozar Rittig, Ferdo Rožić, Luka Starčević, Stjepan

izjava za javnost. Ono što upada u oči jest da se u njihovim tekstovima govorilo o zajedničkoj južnoslavenskoj državi, ali da više nema govora o žezlu habsburške dinastije ili okviru u kojem se ta država nalazi (Austro-Ugarskoj).¹⁴⁵⁶ Na konferenciji je došlo i do sukoba dva gledišta – jednog radikalnog koji je težio usvojiti program potpunog ujedinjenja svih (dakle i onih izvan Austro-Ugarske monarhije) Slovenaca, Hrvata i Srba u nezavisnu državu, bez ikakve veze s Monarhijom (što bi u tom trenutku predstavljalo zapravo počinjenje kaznenog djela veleizdaje) i druge – umjerenije koja je težila da se ostvari bar program Svibanjske deklaracije i to prije završetka rata. Odlučeno je da će se prije zauzimanja stava ispitati mišljenje stranaka u svim južnoslavenskim krajevima. Ivica Kovačević sa svojim stranačkim drugovima u Saboru ustao je 4. ožujka 1918. s prešnim prijedlogom sastavljenim dan ranije a zbog postupka državnog redarstva prema sudinonicima konferencije, od kojih je bar dio raspravljao o nečemu što bi bilo podložno kaznenom progonu.¹⁴⁵⁷

Radi ilustracije o razvoju situacije može nam poslužiti prilično radikalni stav koji je iznio sam Ivica Kovačić u raspravi koja je potom uslijedila: „Varaju se Mađari, jer još uvijek ovdje živi jedan narod, svjestan svoje snage i slobode, svjestan svoga prava i svoje budućnosti, a vi gospodo koalirci, poručite Mađarima, a i vi gospodine, eksponente bane, recite Wekerleu i svima njima, da su im badava sve armature, da su badava bacili Hrvata Ličana sa uprave mornarice (vezano za pobunu mornara u Boki smijenjen je admiral Njegovan), badava im svi progoni i sve prijetnje, recite im, da tu stoji narod, koji se je znao vjekovima održati i protiv ljućih neprijatelja i protiv većih opasnosti, i da će taj narod naći svoju slobodu i svoje ujedinjenje i stvorit će sam sebi državu, neovisnu od Švaba i Mađara, državu Slovenaca, Hrvata i Srba!“¹⁴⁵⁸ Zastupnik Ivan Paleček (HSK) dao je protuprijedlog da prešni prijedlog koji je postavio Kovačević razmotri imunitetni odbor, što je sabor nakon burne rasprave i prihvatio. Zastupnik Dragutin Hrvoj (SSP) 16. ožujka 1918. rekao je, a vezano za zagrebačku konferenciju. „Sloboda će doći i bez vas i protiv vas i mi, koji sudjelujemo u tom slobodarskom pokretu, radimo pošteno i patriotski, a to nam daje snage, da i

Stepinac, dr. Janko Šimrak, dr. Nikola Winterhalter, a kao izaslanici socijaldemokrata: Rudolf Antolić, Stjepan Batt i Vitomir Korać. Iz Slovenije: dr. Izidor Cankar, dr. Ante Korošec i dr. Albert Kramer. Iz BiH: Danilo Dimović, Đuro Džamanja, Kosta Majkić, dr. Joza Sunarić i Vojislav Šola. Iz Dalmacije: dr. B. G. Anđelinović, dr. Melko Čingrija, dr. Mate Drinković, Ivo de Grisogono, dr. Ivo Krstelj, dr. Jozo Smodlaka i Cherubin Šegvić. Iz Istre: dr. Đuro Červar, Ivan Mandić, dr. Mate Laginja i Vjekoslav Spinčić. Iz Međimurja: dr. Ivan N. Novak; ŠIŠIĆ, *Dokumenti*, 125-126.

¹⁴⁵⁶ MATIJEVIĆ, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu - Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/19)“, 43. Po mišljenju Krište, do toga je došlo ponajviše pod utjecajem Svetozara Rittiga i Janka Šimraka, grkokatoličkog svećenika, aktivnog u Hrvatskom katoličkom pokretu i od 1916. urednika projugoslavenski orijentiranih zagrebačkih *Novina*, koji je simpatizirao neovisan položaj pravoslavnih crkava, KRIŠTO, *Prešućena povijest*, 359. O zagrebačkom sastanku vidi i Ante PAVELIĆ (zubar), *Stvaranje Narodnog vijeća u Zagrebu*, Zagreb, 1935.

¹⁴⁵⁷ SZ, VI, 395.

¹⁴⁵⁸ SZ, VI, 432.

dalje radimo bez vas, a ako bude potrebno i protiv vas.“¹⁴⁵⁹ Zagrebačka konferencija donijela je i zaključak o tome da se formira jedan odbor *ad hoc*, koji bi imao pripremiti sve nužno za organiziranje Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba, no taj zaključak je u saborskim raspravama prošao (namjerno?) nezapaženo.¹⁴⁶⁰

Glasiilo *Dom* nagovijestilo je zaokret kod Stjepana Radića.¹⁴⁶¹ Uspoređujući program HPSS-a iz 1904. sa Svibanjskom i Krfskom deklaracijom Radić piše: „Majska je deklaracija najkraća, a prema tome najmanje jasna. Naročito je nejasno, da li hrvatsko-srpsko-slovenačka država ima temeljem hrvatskog državnog prava dobiti ime Kraljevina Hrvatska ili temeljem narodnog jedinstva Hrvata, Srba i Slovenaca skupno ime Jugoslavija ili trostruki naziv, koji bi sadržavao sva tri imena. Pokretačima deklaracije bilo je prvo da naglase nepobitnu istinu, da su Slovenci, Hrvati i Srbi uistinu jedan narod, pa da na temelju tog jedinstva mora tražiti demokratsku državu s narodnom vladom i demokratskom upravom. To isto, i još više (Srbija plus Crna Gora) navodi se u Krfskoj deklaraciji. Prirodno je, da Pašić traži, da kralj Petar bude vladar te države, nije tako prirodno, što je na to, možda posve laka srca, pristao i naš Hrvat Trumbić, ali je za Trumbića očito, glavno što su Srbi prvi put prekinuli sa svojom isključivom srpskom politikom, sa svojim radikalstvom ili da kažemo po domaću sa svojom frankovštinom, te su najsvetčanije i najformalnije, što se samo pomisliti dade, sasvim demokratskim jamstvima priznali potpunu ravnopravnost svih triju plemena jednoga te istoga našeg naroda (!). Međutim, program HPSS-a širi je i potpuniji i od Majske i od Krfske deklaracije, jer obuhvaća i Bugare, a ističe i prirodnu vezu – to je tek ovaj rat razotkrio – između naše hrvatske (jugoslavenske) i češke (zapadnoslavenske) slobode.

Radić je ranije u *Domu* 6. veljače 1918. objavio i svoj komentar deklaracije čeških političara od 6. siječnja 1918. kojom su Česi, povodom brest-litovskih pregovora Središnjih sila s predstavnicima sovjetske vlade, tražili za češki narod te za potlačenu i politički usmrćenu granu slovačku u Ugarskoj – državnu samostalnost. Pri tom je Radić napao Koaliciju koja se ponašala mađarski od stranih mađarona i koja je njemačku politiku odobravalala više od istih Mađara i austrijskih Nijemaca te je istaknuo da su Česi svojom deklaracijom bili na liniji razmišljanja HPSS-a.

Radić je do kraja zime 1918. politički djelovao samo preko svog tiska jer je bio isključen sa saborskih sjednica pa je tako u članku *Najzreliji narod Slavenski* hvalio Čehe i napao Srbe. Doduše prije toga bio se okomio na pravaše. Time je postavio jako dobru dijagnozu stanja vezano za

¹⁴⁵⁹ SZ, VI, 511.

¹⁴⁶⁰ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 158.

¹⁴⁶¹ *Dom*, Zagreb, br. 3, 16. I 1918. i broj 4.

hrvatsko i južnoslavensko pitanje.¹⁴⁶² Radića je 1918., od proljeća vezano za pridruživanje procesu nacionalne koncentracije obrađivao izaslanik češke *Maffie* Rudolf Giunio i isporučio mu poziv Antonina Švehle, predsjednika Agrarne stranke neka dođe u Prag na razgovor. Radić je – imajući veliku slabost za Čehe, jer je bio praški đak a i žena mu je bila rođena Čehinja – u principu prihvatio Švehlin poziv i obećao je da će što prije doći u Prag. Poslije Czerninova izazivačkog govora na početku travnja¹⁴⁶³ u Pragu je pala odluka da se dobačena rukavica prihvati i da se 13. travnja u Pragu održi manifestacija polaganje prisege, na koju bi došli i južnoslavenski predstavnici. Čim je tako odlučeno, Rudolf Giunio - časnik za vezu *Maffie* s jugoslavenskim političkim predstavnicima – još iste je noći otputovao u Beč, a potom u Zagreb. U Beču je obavijestio dr. Gregora Žerjava, tajnika Južnoslavenskog kluba u Carevinskom vijeću, o odluci *Maffie* i izložio mu potrebu što većeg sudjelovanja predstavnika Jugoslavena, prepustivši Žerjavu da o tome obavijesti Antona Korošeca, predsjednika Kluba, i da organizira sudjelovanje Slovenaca. Produžio je u Zagreb da tu obavijesti predstavnike i prvake oporbenih stranaka i grupa o sastanku i da ih pozove u ime Františka Stančka, predsjednika Češkog svaza (češka organizacija istovjetna Južnoslavenskom klubu u Carevinskom vijeću) i da ih otprati u Prag.¹⁴⁶⁴ Na put je pošao i Radić. U toku putovanja do Praga

¹⁴⁶² Pitao je: „jesu li se naši graničarski Srbi poslije promjenili? Nisu, nego su svoju protuhrvatsku i mađaronsku, a zapravo mađarsku politiku počeli voditi pod imenom politike narodnog jedinstva i time su dobili za se veliki dio hrvatske gospode. To je danas hrvatsko-srpska koalicija, za koju svi eto znamo, da su svi njezini javni čini mađaronski, a privatno njeno mišljenje, koje u politici ništa ne vrijedi, da je svakojako, ali nije ni hrvatsko ni narodno ni u povijesno-zemljopisnom smislu. Koalicija naime ni po privatnom mišljenju ne pristaje niti uz to, da su Slovenci dio naroda hrvatskoga, niti je zato, da trojedna kraljevina Hrvatska-Bosna-Dalmacija bude svoja i samostalna država Hrvatska sa svojom narodnom vladom i upravom. Nego za što je Koalicija? To je jasno napisala u svojoj saborskoj adresi od 1917. g. gdje želi, da se mi Hrvati zajedno s ovim Srbima, koji s nama i među nama, ali bez Slovenaca, održimo svi skupa pod mađarskom krunom svetog Stjepana. Ovih zadnjih nekoliko mjeseci uz ovo koalirsko-srpsko mađaronstvo vodi se još jedna politika pod jugoslavenskim imenom, koja doduše stoji iskreno na temelju narodnog jedinstva, ali sad već više ne stoji na temelju hrvatskog državnog prava. Zašto je to hrvatsko državno pravo izpušteno, to javno nigdje nije rečeno, ali se privatno svuda tumači ovako: Hrvatskoga državnoga prava niti nema; oni ugovori i one prisege, što ih Hrvati smatraju svojim državnim pravom, to su zapravo njihovi lanci i verige: Srbi su mnogo slobodniji, mnogo otporniji samo zato, jer ne nose takvih lanaca i veriga, i ako su Hrvati zbilja za narodno jedinstvo, onda se moraju okaniti tih zastarjelih listina, na kojima je napisana samo njihova sramota i njihovo robstvo. Ovo je mišljenje naših srbskih graničara, koji nikada nisu imali ni domovine, odkada su svoju domovinu ostavili, a kamo li bi imali svoju državu. Budući da su Slovenci svojom domovinom držali Austriju, a prave svoje slovenske države nisu nikada ni imali, to su oni vrlo lako i upravo oduševljeno prihvatili ovo mišljenje naših graničarskih Srba, u toj plemenitoj misli, da nam više vrijedi jako i nepokolebivo narodno jedinstvo i bez hrvatskoga državnog prava nego li slabo narodno jedinstvo i s hrvatskim državnim pravom. I zato Radić drži da je naša hrvatska kalvarija teža, nego što je češka. Protiv češke samostalnosti su tuđinci Nijemci, ali protiv hrvatske su domaći Srbi, Slovenci, pa i sve veći dio Hrvata u ime narodnog jedinstva. Mi Hrvati, drži Radić, morali bi poput Čeha stvoriti samo ovaj zaključak: „Zajedno sa Slovencima želimo i hoćemo do kraja izgraditi svoju narodnu demokratsku državu Hrvatsku. U toj će hrvatskoj državi naša braća Srbi imati sva ona prava, koja i mi. Budu li se Srbi protivili ovoj hrvatskoj državi, nastojat ćemo iz svih sila, da ju oživotvorimo i bez njih, pače i protiv njih, jer smo uvjereni, da bez jedinstva sa svim Slovencima i bez cjelokupnosti povjestne hrvatsko-bosansko-dalmatinske trojednice nema hrvatskom narodu ni obstanak, a kamo li napretka.“

¹⁴⁶³ Austro-ugarski ministar vanjskih poslova Ottokar Czernin 2. travnja 1918. u svojem je govoru napao Masaryka i Čehe te je iskazao privrženost privilegiranom položaju Nijemaca i Mađara u Monarhiji nakon čega dolazi do njegove ostavke. No istodobno se događala afera Sixtus, u koju Czernin nije bio obavješten o tajnim pregovorima Karla I. (IV.) s francuskim predsjednikom Poincaréom tako da su određeni njegovi potezi doveli cara u neopasnost i izazvali prekid pregovora, pa je vjerojatnije njegova ostavka bila uvjetovana vanjsko-političkim razlozima, a ne govorom od 2. travnja.

¹⁴⁶⁴ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 163.

Giunio i Srđan Budisavljević privoljeli su Radića da nakon dolaska u Prag najavi izjavu o svojim odnosima sa strankom prava. Radićeva izjava izašla je 13. travnja 1918. u praškim novinama *Narodny listy*. Ukratko, njome je Radić prekinuo suradnju sa frankovcima, zato što su u vanjskoj politici zauzimali (austrijsko)njemačko-mađarsko stanovište, a kao povod za to poslužila mu je Czerninova izjava. Tim činom Radić se ipak pridružio procesu nacionalne koncentracije, unatoč svojim vlastitim ranijim upozorenjima.

Dana 13. travnja 1918. sudjelovao je u Pragu na svečanosti polaganja prisege. Tom zgodom je jedan od čelnika SSP-a dr. Pavelić, u ime Slovenaca, Hrvata i Srba izjavio Česima nepokolebljivu vjernost i potpuno pristajanje uz njihov narodni program, tako da bi ubuduće Česi i Jugoslaveni imali jednu te istu politiku, naročito prema Nijemcima i Mađarima. Radić je potom u Pragu održao nekoliko protuaustrijskih govora.¹⁴⁶⁵ U Pragu su se iz banske Hrvatske tada okupili: starčevićanci, HPSS, socijalisti, novinaši (skupina oko dnevnika *Novine*) i glasaši (skupina oko *Glasa Slovenaca, Hrvata i Srba*).

Radić je opet u svibnju 1918. u Pragu na pedesetoj godišnjici *Narodnog Divalda* (kazališta). Ispred Jugoslavena govorio je dr. Tresić-Pavičić koji je govoreći o Kosovom polju i o sebi, nastupio „pjesnički“. Ni tom događaju nisu bili nazočni predstavnici HSK. Radić je u *Domu* nastavio napadati HSK budući je zastupao dualističku politiku, ali i frankovce budući su frankovci one koji su se zalagali za potpuno narodno samoodređenje (izvan granica Monarhije) zvali pristašama Antante, pa čak i veleizdajnicima.¹⁴⁶⁶ Radić je ponajviše zamjerio Koaliciji neslobodu sastajanja u

¹⁴⁶⁵ Radić se osvrnuo i na članak Stjepana Zagorca iz *Hrvatske* od 18. travnja 1918. u kojem je Zagorac osporio Radićevu tvrdnju iz praške izjave da bi Stranka prava u velikoj politici stajala na njemačko-mađarskom stanovištu, jer frankovci i u vanjskoj politici stoje samo na hrvatskom stanovištu. Radić je smatrao da ipak ne možemo zauzimati samo svoje posebno stanovište, što je obrazložio riječima: “Međutim u današnjem svjetskom ratu niti najjače velevlasti ne stoje na svom posebnom stanovištu, a kamo li bi posebno svoje stanovište mogli zauzimati mali neslobodni narodi. Tu za nas Hrvate s gledišta vojničkog, postoji naša dužnost, koju mi prema najvišem priznanju najuzornije i najpotpunije vršimo; ali s gledišta političkoga postoji i te kako naše pravo, da svom dušom pristanemo najprije uz bratske stranke i političare u svim državama bez razlike, koji su proti nasilnomu vojničkom miru, a za mir međunarodnoga sporazuma i međunarodne pravednosti, jer samo pravedni međunarodni mir može i u našoj monarhiji ili stvoriti ili pospješiti i oživotvorenje potpune ravnopravnosti za sve slavenske narode u Monarhiji. I grof Černjin (Czernin) i barun Burián, njegov predšasnik, a sada njegov nasljednik bez okolišanja brane dualizam i svekoliku prevlast njemačko-mađarske manjine nad slavenskom većinom u monarhiji. Stranka prava dualizam i tu prevlast iskreno i odlučno pobija kod nas u Hrvatskoj, već nješto slabije u Beču i Pešti, a sasvim slabo ili nikako u vanjskoj politici. Zato najveći dio našega javnog mnijenja drži stranku prava protunarodnom strankom, u čemu ima krivo, ali ju drži i tuđinskim pomagačem, a u tom s obzirom na vanjsku politiku, koja dana suodlučuje, ima pravo. U času kad je grof Černjin i Čehe i sve Slavene onako izazvao, držao je predsjednik HPSS-a i nedopustivim i štetnim, da na našem hrvatskom saboru njemačko-mađarski dualizam s pravašima pobija, a istodobno da mu pomažu, te bi predstavnici toga dualizma mogli reći i misliti, da uz njihovu protuslavensku, dakle i protuhrvatsku vanjsku politiku osim stranke prava stoji i hrvatska seljačka stranka“; *Dom*, Zagreb, br 16, 24. IV 1918. Vidi i: Ottokar CZERNIN, *In the World War*, London-New York-Toronto-Melbourne, 2006., The Project Gutenberg EBook, pristup ostvaren 23. siječnja 2019., www.gutenberg.org/files/18160/18160-h/18160-h.htm.

¹⁴⁶⁶ *Dom*, Zagreb, br. 19, 17. V 1918. Vidi i: BOBAN, *Stjepan Radić*.

Hrvatskoj i Slavoniji. A počeo je govoriti o „potpunoj državnoj samostalnosti“ Čeha, Jugoslavena i Poljaka.¹⁴⁶⁷

Lipnja 1918. iz Švicarske je EB-u stigla dojava da je poznati borac za mir grof Mihályji Károlyji,¹⁴⁶⁸ zastupnik ugarskog parlamenta osnovao organizaciju s nakanom da bi svi ugarski čimbenici sve mjere koje je trebalo poduzimati zajednički za cijelu Monarhiju morali kontrolirati s mađarske točke gledišta. To upozorenje prošlo je nezamijećeno tako da je raspadom Monarhije, pomalo iznenađujuće Károlyji postao ugarskim predsjednikom Vlade.¹⁴⁶⁹

Dana 9. srpnja 1918. u raspravi o indemnitetu Radić je govoreći o okončanju rata spomenuo četiri čimbenika koji su tome trebali doprinijeti - ruskoj (veljačkoj) revoluciji, američkoj vojsci, plemenitoj Engleskoj te demokraciji malih naroda. Po samom Radiću ideja jugoslavenstva bila je negativna do Praga (travanj 1918.). „... taj pokret u početku nije bio na pravom putu. Vođen samo od Srba, u rukama emigracije, zaključen je bio Krfski pakt i tu su bili Petar i Pavao, pazilo se na dinastije, koješta se govorilo, sve dok stvar nije dobila svoju orijentaciju na temelju slavenskom, evropskom i demokratskom, na temelju prava samoodređenja naroda, a to je bilo u Pragu.“¹⁴⁷⁰ Radića su burno pozdravili zastupnici HPSS-a i SSP-a. Ban je protestirao zbog takvog Radićevog govora, predsjedavajući se banu ispričao, no Radić zbog toga nije bio kažnjen, što je bio presedan. Iz toga bi mogli zaključiti da je samo političko vodstvo zemlje počelo prepoznavati znakove vremena i zapravo osjetilo da su centrifugalne sile posvuda toliko ojačale da im se središnja vlast neće uspjeti oduprijeti. U tom kontekstu više nije imalo smisla ni kažnjavati Radića.

U raspravi 18. srpnja 1918. o pokušajima pojedinih zastupnika Stranke prava da se ukine ustavno stanje u Hrvatskoj Radić je izjavio: „Ja ni Bogu nisam bezuvjetno pokoran, koji drma nebesima, nego Bogu jer je pravedan, a ja da bih jednom Petru, Pavlu, Habsburgu ili Hohenzollernu bio bezuvjetno vjeran?“ Tada mu je predsjedavatelj oduzeo riječ i predložio je kažnjavanje Radića

¹⁴⁶⁷ Dom, br. 21, 1. VI 1918. Ta proslava izazvala je uz sudjelovanje Kramača, Klofáča i Rašina te južnih Slavena, Poljaka, Talijana i Slovaka provalu antidržavnih ispada što je iznenadilo češke zemaljske vlasti, RONGE, *Kriegs*, 351.

¹⁴⁶⁸ Mihály Károlyi, ugarski političar (1875-1955). Tijekom rata Károlyji je bio pacifist, protivnik rata, težio poboljšanju položaja nemađarskih naroda, lider male stranke s 20-tak zastupnika, već u siječnju 1918. podržao je Wilsonovih 14 točaka, razišao se sa svojom strankom tijekom 1918. zbog protivljenja ratu i otvorenog proaustrijskog stava. Nakon ostavke Wekerlea svega na jedan dan naslijedio ga je János Hadik, koji podnosi ostavku zbog revolucije krizantema kad su se u znak potpore mađarskom Narodnom vijeću, vojnici i građani Budimpešte pojavili okićeni s krizantemama predvođeni Károlyijem što ga je i dovelo na mjesto predsjednika Narodnog vijeća. Kako je bio proroyalistički raspoložen Karlo I. (IV.) imenovao ga je 31. listopada 1918. za predsjednika Vlade nadajući se da bi to moglo Ugarsku zadržati u Monarhiji, priznajući Ugarsku kao samostalnu državu s vlastitom vojskom, ali bezuspješno. EB nije utvrdio da bi Károlyji bio u tajnoj vezi s britanskim i francuskim diplomatima u Švicarskoj, međutim takva mogućnost postoji, vidi: Deborah S. CORNELIUS, *Hungary in World War II: Cought in the Cauldron*, New York, 2011, 9-10. Kratko vrijeme potom je predsjednik Republike, a za vrijeme socijalističke revolucije Béle Kuna odlazi u inozemstvo gdje živi do 1946. Od 1947. je mađarski veleposlanik u Parizu, a 1949. podnosi ostavku radi političkih procesa u domovini. Vidi: Mihály KÁROLYI, *Vjera bez iluzija. Memoari Crvenoga grofa*, Zagreb, 1982.

¹⁴⁶⁹ RONGE, *Kriegs*, 372.

¹⁴⁷⁰ SZ, VI, 1089-1103.

s trideset sjednica isključenja, jer je poimenično spominjanje Habsburgovaca ipak bila prevelika provokacija. Radić se ispričao (iako se nije demantirao) pa je povučen prijedlog o njegovom kažnjavanju.¹⁴⁷¹

Starčevićanac dr. Živko Petričić iskoristio je raspravu o zakonskoj osnovi produženja indemnitetu 10. svibnja 1918. za napad na Koaliciju.¹⁴⁷² Petričić je pri tom smatrao da je Koalicija mala stranka, osuđena na bansku Hrvatsku, bez utjecaja izvan njenih granica te da ju jedino strah pred Bečom i Peštom drži na okupu. Dalje je nastavio: „Gospodo, da je politika borbe najbolja i da se ta vodi u Beču i od Jugoslavena i Čeha, vidi se po tome, što se naša narodna politika sve više radikalizira. Prije 16. listopada 1917. nije bila naša politika tako radikalna kao danas, jer je toga dana u audijenciji izjavio ministar predsjednik austrijske pole monarkije dr. Seidler gospodinu dru. Korošcu i dru. Laginji, da on ne može u jugoslavenskom pitanju ništa učiniti, što je isprovociralo Korošca da odgovori Wekerleu, „Kada vi ne znate, kako da riješite jugoslavensko pitanje, neka ga riješi međunarodni forum.“ U međuvremenu, umjesto da pokažu dobro volju i Wekerle i Seidler nastupaju put prijetnja i grožnja sa armaturama i tamnicama. I: „već je 23. listopada 1917. držao ministar-predsjednik dr. Wekerle govor, u kome je natuknuo, da će paziti na agitaciju na jugu, te je u raspravu uvukao dapače i krunu, kako je naime izjavila kruna, da ne će nikako dozvoliti promjenu položaja na jugu. A u siječnju ove godine napao je dr. Siedler na politiku češku i na politiku nas južnih Slavena, te izjavio, da je i njemu dala kruna garancije, da do ostvarenja samoodređenja ovoga

¹⁴⁷¹ SZ, VI, 1402.

¹⁴⁷² „Svijetu, gopodo moja, dan na dan događaju se silna iznenađenja, te čovjek ne može upravo da dospije i prati, što se u svijetu događa – počevši od sloma Rusije i sklapanja mira sa Rusijom, Ukrajinom i sada sa Rumunjskom, zatim od velike ofenzive protiv Italije pa sada do ofenzive u Flandriji, od napadaja Czerninova na slavenske narode napose na Čehe i Jugoslavena, pa do velike manifestacije češkoga naroda, koja je pospješila pad Czerninov, sada do Seidlerove i Wekerleove armature, koje se spremaju protiv slavenskih naroda, i napokon glavinjanja Nijemaca i Mađara, koji nam se groze represalijama i progonstvima. Svi se ti događaji komešaju, vrte, samo je kod nas jedan faktor, jedan stožer, oko kojega se valjda ima da vrti čitav svijet. Ima kod nas jedan faktor, koji se ne miče iz svog mira te ostaje hladan i nepomičan kao kakva mumija u muzeju, a taj hladni, mirni faktor kod nas je naša poštovana Koalicija. Štogaod se u svijetu događa, nje kao da se to nimalo ne tiče (sjetimo se Pašičeve upute Pribičeviću iz 1913.). ... Ono jedinstvo, koje zagovara danas Koalicija – jest jedinstvo ropstva, to je jedinstvo u tamnici. Takvo jedinstvo, kakovo vi propagirate danas, propagirali su Khuen i Tomašić, Đurkovic i obzoraši. To je jedinstvo u nagodbenom okviru. Ono, što danas propagira gospodin Svetozar Pribičević, propagirao je i Khuen. Khuen je onda branio nagodbu, kao što je vi danas branite, isti odnošaji, koji su onda vladali, vladaju i danas, a vi sve to branite. Narodno jedinstvo značilo je nekada ugrožavanje hrvatstva, koje onda još nije bilo probuđeno i zato je Stranka prava ustajala protiv toga jedinstva, jer se pod tom firmom propagirala jedna ideja, koja je prijetila hrvatstvu, koje nije bilo dovoljno probuđeno, da će se izgubiti u jugoslavenstvu. Jugoslavenstvo, bilo je prije etnički pojam, a za nas je jugoslavenstvo geografski pojam, mi nismo Jugoslaveni, mi smo Hrvati, ali pošto smo mi Slaveni koji stanuju na jugu, upotrebljuje se kratica Jugoslaveni kao geografski pojam. Stoga je svako drugo davanje smisla jugoslavenstvu hotimično iskrivljavanje. Mi smo Hrvati, Srbi, i Slovenci, a nismo Jugoslaveni etnički, pa danas gdje je svako od ta tri plemena probuđeno, gdje nema bojazni, da će jedno drugo progutati, mi možemo propagirati ideju narodnog jedinstva, ali ta naša ideja stoji u znaku općeg velikog pokreta za narodno oslobođenje, a ne kao vaše, koje idu za krparenjem s nagodbom i dualizmom. Mi idemo za tim, da čitav naš narod prestane biti sredstvom izrabljivanja tuđinaca, da prestane tuđinac izrabljivati nas jedne protiv drugih... Mi hoćemo da sve stare pogrješke i nesuglasice izgladimo, da ih prekrijemo velom zaborava i da zajedno stvorimo veliku zajedničku budućnost.“, SZ, VI, 650.

naroda ne će doći. To je upravo znak slabosti u Beču i Pešti, kada se i kruna povlači u političke rasprave.¹⁴⁷³

Na sjednici Sabora 13. svibnja 1918. Ivan Frank pozabavio se i jugoslavenskom agitacijom i o tome rekao: „Interesantno je, da se početak te jugoslavenske agitacije kalendarski ama baš točno podudara sa nastupom režima bana Mihaloviča. Do toga vremena bio je u patriotskim hrvatskim redovima i svaki pokušaj u tom pravcu nemoguć. Jugoslavenstvo je bilo naprosto u hrvatskom narodu prezreno i smiješno, ali sada vidimo, kako se to jugoslavjanstvo uz blagohotno držanje oblasti, koje katkada i same u tom pokretu sudjeluju, najvećim nasiljem i najvećim terorom provada. Ova koincidencija vremenska između preporoda jugoslavenskog i nastupa režima bana Mihaloviča je više nego puki slučaj, a tko o tom još dulje dvoji, neka prati sporadične polemike između glavnog organa i glasila hrvatsko-srpske koalicije, i glavnog glasila jugoslavenskih elemenata, odnosno Starčevićeve stranke prava, pa će vidjeti, kako se obje ove političke grupe, natječu o slavu, kojoj od njih pripada inicijativa i prioritet narodnog jedinstva. Okolnost, da se hrvatsko-srpska koalicija kod toga poslužila nazivom „narodno jedinstvo Srba i Hrvata“, a vrlo štovana Starčevićeva stranka prava izrazom „jugoslavenstvo“, ta okolnost apsolutno ne pravi nikakve razlike, jer su to sinonimi, a jedno i drugo znači veliko srpstvo.“¹⁴⁷⁴

Frank dodaje i: „Visoki sabore! Interesantno bi bilo znati, koji su motivi bili, da se je ova stranka (ciljajući na SSP) čije je glavno obilježje do svibnja 1917. bila negibivost i ukočenost u taktici, da se je ova stranka u tako kratko vrijeme tako evolucionirala i prešla u tako razne faze, kaošto je nagli skok i pristajanje uz jugoslavensku deklaraciju, kaošto je metamorfoza od deklaracije svibanjske, pa do zagrebačke rezolucije u veljači ove godine.¹⁴⁷⁵ Dopuštam, da veliki događaji ovog rata sile svakoga, koji se politikom bavi, na jače razmišljanje i kontrolu, da li je njegovo stanovište ispravno, eventualno da svoju politiku revidira i zauzme novo stanovište. Ali tome svemu treba vremena, a ne ovakvih kolosalnih i oprečnih skokova, kakovi su slijedili unutar Starčevićeve stranke prava od lipnja prošle godine do siječnja i veljače ove godine. To mi pak nije posve jasno. Nakon upadice Cezara Akačića, dodaje: „Ja ću vas (SSP) još i dalje denuncirati, ako držite, da je kritika Vašeg rada denunciranje.“

Frank je završio riječima kojima je uputio na moguću umiješanost stranih sila u razvoj jugoslavenske ideje: „Razliku, koja postoji između svibanjske deklaracije i zagrebačke rezolucije, ja ne ću podvrci potanjoj kritici, jer bi me i opet obasuli komplimentima, da denunciram, ali ipak

¹⁴⁷³ SZ, VI, 652.

¹⁴⁷⁴ SZ, VI, 668-675.

¹⁴⁷⁵ Frank je mogao slutiti, ali mu je bila nepoznata činjenica da su SSP i *Jugoslavenski odbor* zaista bili u kontaktu, a time posredno i sa srbijanskom vladom, iz koje činjenice se mogla objasniti i evolucija u stavovima SSP-a.

moгу toliko reći, da ta golema stvarna razlika u temeljnim načelima unutar tako kratke vremenske amplitude ne može se rastumačiti jednostavnom evolucijom nego da tu moraju biti po sredi vanjski uplivi“. Te naposljetku dodaje: „Jasno i nepobitno stoji, da je zagrebačkom rezolucijom od zime ove godine Starčevićeva stranka prava napustila onaj legitimistički temelj, koji je karakterizirao Antu Starčevića, i da je stranka prionula uz politiku katastrofa, koja je kadra hrvatski narod da sunovrati u dublji ponor negoli je sada.“

U ilustraciju svojih navoda Frank je naveo primjere za koje je čuo iz ruskog zarobljeništva kada su austro-ugarski časnici i vojnici s područja banske Hrvatske bili tučeni ili čak streljani od strane srbijanskih vojnika zbog protivljenja polaganja prisegu kralju Petru. Te je poentirao: „Tako dakle izgleda jugoslavenstvo, narodno jedinstvo i slavenska solidarnost u praksi.“¹⁴⁷⁶

Dragutin Hrvoj (SSP) istaknuo je 14. svibnja 1918. da je Monarhija napustila svoju povijesnu misiju podunavske državne tvorevine jednakopravnih naroda koja širi prosvjetu i civilizaciju, hvalospjev Srbiji, osudu germanstva i mađarske nekulture za što bi tada obični građani odgovarali zbog prekršaja protiv javnog reda i mira širenjem velikosrpske propagande. Pored ostalog optužio je i politiku *Drang nach Osten* da je prouzročila glad u Hercegovini, Dalmaciji i Istri. Hrvoj je prošao bez ikakve kazne, pa čak niti prijetnje kaznom.¹⁴⁷⁷

¹⁴⁷⁶ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 174.

¹⁴⁷⁷ Između ostalog sljedeće Hrvojeve riječi bile su zapanjujuće: „Izvan granica ove zemlje, gdje gospodari tuđinac, Nijemac i Mađar, ima ipak jedan dio našega naroda (Srbijanci), koji nije na dohvat tuđinske moći, koji se u svojoj slobodnoj zemlji (Kraljevini Srbiji) razvija svojim slobodnim narodnim životom, stvara svoju slobodnu narodnu državnu organizaciju i osniva svoju posebnu narodnu kršćansku kulturu, postajući tako elementom reda i civilizacije u onim blagoslovljenim krajevima, koje je sve do nedavna poganilo azijsko barbarstvo. Unatoč svih gorkih uspomena na bratski razdor, morala je svakom pravom Hrvat na sami pogled tih činjenica od uzbuđenja i radosti jače zastrujati krv u žilama i jače zakucati srce u grudima, baš tako kao što se svakom pravom Hrvat stegnulo srce, kada je vidio, kako je sila krutoga germanstva sa sjevera u zajednici s mađarskom nekulturom, za ovoga rata poklopila taj dio našeg naroda i makar samo privremeno na njegovom ognjištu uništila njegovu samostalnu državnu organizaciju.“ (Ovaj panegirik Srbiji kao pijemontu Balkana, mora objektivnog čitatelja iznenaditi jer ako ne već 1913., ali izvjesno 1918. moralo je biti poznato da je a) II. balkanski rat predstavljao podjelu plijena i b) za postupke na Kosovu prema albanskom stanovništvu od strane srbijanske vojske. Nadalje, i prije rata, režim u Srbiji znao je kroz atentate uklanjati vlastite sunarodnjake koji su bili politički nepoćudni. Ili je sve to Hrvoj i znao, pa mu je bilo svejedno).

Glede gladi ona nije vladala samo u hrvatskim zemljama već u cijeloj Cislajtaciji. No činjenica je da je zbog dualizma istodobno pod istim vladarom povoljnija situacija s prehranom bila u Translajtaciji. EB 1917. bilježi i prve slučajeve smrti zbog gladi u Dalmaciji, što je moglo narušiti unutarnju stabilnost Monarhije uz njen istodobno povoljni položaj na ratištu, Ronge u tome smislu smatra, imajući u vidu da je borbeni moral stanovništva i vojnika osobito u svezi s talijanskim bojištem bio dobar, da je Monarhija trebala raditi u cjelini na promjeni svoga stava i riješiti pitanje gladi, ovdje neizravno aludirajući prije svega na Translajtaciju. Pored toga primijetio je da uprava u unutarnjem životu nije imala energije ni snage da provede sve potrebne mjere za ublažavanjem stanja. Tako su se u zauzetoj Srbiji pojavili veliki viškovi hrane koje središnja država nije odlučila preraspodijeliti, dok je primjerice u Beču kupnja kruha bila racionirana, viškovi hrane postali su roba za crnu burzu, pa su s jedne strane nestašica hrane, a s druge strane prekupci i ratni dobitnici te špekulanti bili povodom za pobune. Vlada se po njemu trebala pozabaviti i pitanjem reguliranja plaćanja dugova za vrijeme rata, RONGE, *Kriegs*, 299, 365, 367.

Hrvoj je naposljetku formulirao program starčevićanaca ovako: „Mi hoćemo, slobodnu svoju hrvatsku državu zajedno i u savezu sa slobodnom našom braćom Slovencima i Srbima, dakle, Srbima njihova srpska država, Slovencima njihova slovenska a nama Hrvatima hrvatska država sve u bratskom federativnom savezu po uzoru švicarskih kantona, sjeverno-američke Unije ili saveznih država njemačkog carstva.“ SZ, VI, 686-701.

Dakle starčevićanci su u svibnju 1918. stajali na stanovištu nastanka jugoslavenske federacije, no kao što znamo već od kraja listopada 1918., a osobito od 1. prosinca 1918., krenulo se putem unitarne države. Pri tome izostavljeno je kao nebitno pitanje je li država koja se stvara republika ili monarhija, unitarna država ili federacija i ako je riječ o monarhiji, koja kuća je vladajuća. Sve je ostavljeno budućoj konstituenti, pri činjenici da je u međuvremenu vladarem (p)ostao član dinastije Karađorđević koji je izgrađuje kao unitarnu državu, naravno monarhiju.

Očito je formiranje političkih stavova SSP-a od 1915. nadalje počivalo i na informacijama koje je u zemlju donosio dr. Fran Barac nakon tajnih sastanaka s *Jugoslavenskim odborom* u Švicarskoj, koje zapravo nisu bile sasvim točne, ali su Barcu bile predočene tako da bi se i starčevićanci kao stranka izvan HSK, zagrijala za ideju stvaranja države zajedno sa Srbijom. Ostaje pitanje da su starčevićanci tijekom rata znali za centralističke namjere srbijanske vlade kako bi se postavili. U svakom slučaju Barac je povjerovao da su ideje Bože Markovića za kojeg je vjerovao da govori u ime srbijanske vlade, odgovarale vladajućem političkom raspoloženju u Srbiji, pa da je sukladno tome i Srbija željela ujedinjenje na ravnopravnim osnovama. Iz toga trebamo izvući pouku da se na neprovjerenim pretpostavkama ne smiju stvarati zaključci, osobito ne oni iza kojih bi trebali slijediti politički potezi s dalekosežnim posljedicama. Bila je to fatalna pogreška. Pored toga dio informacija članovi *Odbora* su već tada zatajili Barcu ne želeći mu govoriti o postojećim sukobima sa srbijanskom vladom, kako ne bi narušili njegov entuzijazam, kao i ideju ujedinjenja kod političara u domovini.

Hrvoj je zatim 14. svibnja 1918. obrazložio postavke jugoslavenske federacije¹⁴⁷⁸ i relativizirao postupak prema zarobljenim vojnicima na ruskom bojištu, što nije čudilo budući je taj postupak predstavljao težak promidžbeni auto-gol ideji zajedničke države s Kraljevinom Srbijom.

Na sjednici 15. svibnja 1918. frankovac Stipe Vučetić razmatrao je istočno pitanje (misleći pri tom na jugoslavensko pitanje) i odnosu Antante prema njemu. „Ententa je pokušala da riješi to istočno pitanje, koje ona i smatra vrlo velikim, zamršenim i zamašitim. Nacrta za rješenje toga pitanja jesu tri, i to takozvani londonski nacrt iz godine 1915., zatim drugi je nacrt krfski od godine 1917., a treći je nacrt rimski od godine 1918.“ ... „prva dva nacrta su poznata širokoj javnosti, a obadva idu za tim, da se po ententinom diktatu podijeli jedan dio Balkana, kraljevinu Hrvatsku, na dva dijela između Italije i Srbije. To je tako ustanovljeno.¹⁴⁷⁹ Proti tome nacrtu, kako Ententa misli

¹⁴⁷⁸ SZ, VI, 686-701.

¹⁴⁷⁹ To je pojednostavljeni prikaz, prema stajalištu srbijanske vrhovne komande iz početka studenoga 1918., kao i samog Pašića, Srbija je bila spremna zauzeti cijelu BiH, ali Slavoniju isključivo do linije Osijek-Šamac (ne zapadnije!), a Dalmaciju istočno od rta Planke, dok bi Dalmacija zapadno od rta Planke ušla u sastav Hrvatske u mjeri u kojoj bi to

riješiti istočno pitanje, mora ustati svaka hrvatska duša. Ne može biti Hrvata i prestaje biti Hrvatom svaki onaj, koji bi pristao, da se istočno pitanje riješi ovako na štetu kraljevine Hrvatske.¹⁴⁸⁰ Vučetić dodaje da je sadržaj trećeg nacrt – rimskog iz 1918.¹⁴⁸¹ nepoznat, ali on se boji da nije daleko od sadržaja londonskog ili krfskog. Zatim je Vučetić prigovorio Središnjim silama u smislu kako one misle riješiti istočno pitanje.

Riječ je na to bio zatražio ban Mihalovich i odgovorio Vučetiću ovako: „Kad je tomu tako, moglo bi se probuditi u javnom mnijenju pitanje, zašto se nije odgovorilo stranci i zato smatram svojom dužnošću, da ovdje izjavim, da samo zato ne ću niti za taj slučaj na te napadaje, na te neistinite napadaje meritorno odgovoriti, jer držim, da jedna parlamentarna stranka, koja je po svojim vođama na temelju neistinitog prikazivanja stanja u zemlji zatražila u najsudbonosnijim danima, da se uguši sav parlamentarni i konstitucionalni život u Hrvatskoj uvođenjem vojničkog komesarijata, uopće izgubila pravo, da zahtijeva da se jedna ustavna vlada pred njom budi u kojem pravcu opravdava. I tome je ban još dodao: „Ja apsolutno ništa nisam podvalio, jer imam ovdje dokumenat sa izvornim potpisima u kojem traže, što sam potvrdio.“¹⁴⁸² Nakon toga izbila je burna opća galama u Saboru zbog svađe zastupnika.

Italija dozvolila. To bi značilo da bi kraljevina Hrvatska zapadno od linije Osijek-Šamac mogla postati samostalna država da je to željela (ili država monarhijskih južnih Slavena). S tim je bila suglasan i zapovjednik Savezničke istočne vojske, francuski general Franchet d'Espèrey, uspoređi KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 336. Naravno, Vučetiću to u svibnju 1918. nije moglo biti poznato. Ne možemo isključiti mogućnost da je ulazak srbijanske vojske zapadno od te linije, što je ona učinila kako na javni poziv Narodnog vijeća, tako i tajni poziv S. Pribičevića, moguće kasnije utjecalo na otezanje međunarodnog priznanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca budući su je Francuska i Velika Britanija priznale tek u svibnju 1919., premda je bilo riječ o priznavanju zemlje u čijem se sastavu nalazio njihov ratni saveznik – Srbija. Kritičan je bio položaj Dalmacije s obzirom na talijanske pretenzije, kao i moguće ponašanja Srbije prema Dalmaciji u slučaju da ne dođe do ujedinjenja. Glede Italije dalmatinski položaj popravljao je Wilson, suzdržan upravo prema talijanskim zahtjevima za istočnu obalu Jadrana naseljenu južnim Slavenima, dok se nije protivio zahtjevima prema južnom Tirolu naseljenom austrijskim Nijemcima. Moramo imati u vidu da su SAD priznale Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca par mjeseci ranije od članica Antante jer je Wilson vjeran svojoj politici smatrao da je ujedinjenjem riješeno nacionalno pitanje južnih Slavena, a SAD nisu bile obvezne prema Londonskom ugovoru. Položaj Srbije je usložnjavalo izlazak Rusije iz rata, Antantino obećanje Banata Rumunjskoj u slučaju da uđe u rat na strani Antante, što se i dogodilo, a sama Srbija nije potpisala Londonski ugovor strahujući od gubitka Makedonije ako u rat na strani Antante uđe Bugarska (a Makedoniju je pak kasnije priželjkivala Grčka). Pored toga od 1916. do 1918. Srbija je u cijelosti ovisila o francuskim i britanskim zajmovima jer vlastitih prihoda nije imala, budući je bila okupirana, a koncem 1918. izbio je i građanski rat u Crnoj Gori, kao i spor s Austrijom, pa i Mađarskom oko granice. Ovdje smo stvar razmatrali imajući u vidu međunarodne okolnosti, a ne pitanje bi li samostalna Hrvatska mogla sama uvesti mir i red u zemlji pri pobuni Zelenog kadra i uspješno kontrolirati opasnost od socijalističke revolucije. Pored toga Pašić je vrlo zabrinut sredinom listopada 1918. iz Pariza poslao brzopjav regentu Aleksandru u Solunu i poručio da Antanta računa s obnovom Srbije, ali da što se Antante tiče jugoslavenski narodi bivše Monarhije mogu sami odlučiti što žele, ostati samostalni ili se udružiti sa Srbijom te je zatražio da se žurno kontaktira S. Pribičević i pojača aktivnosti oko ujedinjenja, uspoređi PRIBIČEVIĆ, *Diktatura*, 30-32.

¹⁴⁸⁰ SZ, VI, 710-715.

¹⁴⁸¹ Misli se na zaključke Kongresa potlačenih naroda Austro-Ugarske.

¹⁴⁸² SZ, VI, 746-747, ovdje nas banov istup iznenađuje – pitanje Vučetića je glasilo što su Beč i Berlin radili za rješavanje južnoslavenskog pitanja, a ban na to nije odgovorio, već je denuncirao frankovce da su zazivali vojnu upravu upućujući zapravo na sadržaj Sachsove torbe koji bi kao dio sudske istrage trebao ostati tajnim, a nije se primjerice pozvao na javno pisanje frankovačkih novina što bi bila klasična Freudova omaška (rekao je što je zapravo i mislio) ili je pak to bila smišljena diverzija koja je za cilj imala skretanje pozornosti u drugom smjeru, tako da se na kraju nije raspravljalo o koracima bečke i peštanske vlade, pa onda i Koalicije, već o odgovornosti frankovaca. Time je nesumnjivo u javnosti

U diskusiji o prijedlogu za *ad hoc* odbor sedmorice radi utvrđivanja odgovornosti frankovaca zbog zazivanja vojne uprave zastupnik Hrvoj rekao je: „Visoki sabore! Već od aneksije Bosne i Hercegovine, a još većma od početka ovog rata u našem javnom životu ide glas od usta do usta, da postoji tajna rabota stanovite skupine ljudi u našoj otadžbini, koja ide za tim, da se i ono malo ustavnosti i slobode, što je imamo, ukine. Po tom govorkanju operirala su stanovita gospoda s izrazima veleizdaja, veleizdajnici, nelojalni ljudi, plaćenici Karađorđevići, vižlad Karađorđevićeva, kako je meni dr. Frank jučer dobacio. Kaošto sam već jednom zgodom u ovom visokom saboru kazao, gospodin dr. Frank može govoriti što hoće i kad hoće, ja se na njegove riječi obazirati ne ću. Uostalom kako i vrabci u Hrvatskoj znadu, toj gospodi stoje na dispoziciju svi registri tajne policije u Zagrebu, Beču i Pešti, pa neka izvole gospoda u te registre zaviriti i protiv mene postupati, ja im drage volje stojim na raspolaganju, ja ih se ne bojim. Pa kad bi toj gospodi uspjela stanovita akcija proti meni ili mojoj stranci, ja ponavljam, i onda, kad bi me na vješala propinjali, ja bih s prezirom na njih pljuvao.“¹⁴⁸³

Frank je na kraju uzeo riječ i zaključio: „U jučerašnjem govoru sam rekao, da sam ja za spas hrvatstva i hrvatskog imena i za spas hrvatskog državnog i historijskog prava pripravan na svaku političku žrtvu. Ja govorim sada samo za svoju osobu, a ne u ime Stranke prava, te izjavljujem, ako ovisi spas hrvatskoga imena i spas hrvatske historičke individualnosti o tom, da se u Hrvatskoj uvede mjesto protunarodnog vašeg režima, koji znači neminovnu propast hrvatskom imenu i narodu, jedan pravedni komesarijat makar i vojnički, onda ću biti prvi, koji će tu političku žrtvu doprinijeti i odlučiti se za ovaj posljednji.“¹⁴⁸⁴ Sabor je prihvatio prešni predlog o izboru *ad hoc* odbora o odgovornosti Franka i drugih.

Moramo upozoriti da je iste godine nepoznatog datuma, ali prema uvodnom slovu vjerojatno tijekom kolovoza, dakle još za vrijeme Austro-Ugarske izašla iz tiska knjiga *Dva smjera u hrvatskoj politici, Otkriće urote protiv ustava*, priređena od Većeslava Wildera. U knjizi je predstavljen pretežni dio dokumenata iz Sachsove torbe, zbog kojih je ban Mihalovich teretio frankovce.¹⁴⁸⁵ Knjigu cenzura nije zaustavila budući se bazirala na stvarima iznesenim u Saboru. Usudujemo se izvući zaključak kako je banov istup denuncijacije prvaka Stranke prava bio planiran i koordiniran budući ga je pored osnutka i rada posebnog saborskog odbora o odgovornosti Franka

Mihalovich počinio veliku političku štetu Stranci prava i to u kritičnom razdoblju razvoja nacionalne koncentracije, par mjeseci prije raspada Monarhije.

¹⁴⁸³ SZ, VI, 778. Ovo su bile vrlo hrabre riječi i jedan „pravi junački glumački“ nastup Hrvoja s obzirom na tajne kontakte SSP-a i *Jugoslavenskog odbora*, a time indirektno i srbijanske vlade, dakle na veleizdajničku aktivnost koja je postojala od 1915. do kraja rata.

¹⁴⁸⁴ SZ, VI, 791.

¹⁴⁸⁵ *Dva smjera u hrvatskoj politici, Otkriće urote protiv ustava - četiri fotografije dokumenata*, priredio V.(ećeslav) W.(ilder), Zagreb, 1918.

i drugih u denuncijacijskoj protuHSK-a aferi, pratilo i izdavanje navedene knjige, koja je potkrjepljivala njegove navode, s projugoslavenskog da ne kažemo prosrbijskog očišta. Prema utvrđenom u ovoj tezi, s monarhijske točke glediša, pojave i djelovanja opisana u knjizi, bili su zaista veleizdajnička, neovisno je li u njih bila umješana HSK, njeni ljudi, banska ili ugarska vlada, hotimično ili nehotimice. Učin je bio veleizdajnički.

Dana 26. lipnja 1918. grupa starčevićanaca i radićevaca, zajedno sa S. Budisavljevićem podnijela je prešni predlog pročitan sutradan na sjednici, a koji se odnosio prvo, na prosvjed Sabora protiv rasprave koju su austrijska i ugarska vlada putem svog zajedničkog ministra navodno provodili u Berlinu, a vezano za rješavanje hrvatskog odnosno jugoslavenskog pitanja. I drugo, koji je zahtijevao da se hrvatsko (jugoslavensko) pitanje riješi na temelju prava narodnog samoodređenja u „onom smislu, kako to danas izjavljuju i priznaju sve velike i male, slobodne i demokratske države i narodi čitavog svijeta.“¹⁴⁸⁶

Aleksandar Horvat je polemizirajući s milincima (starčevićancima) oko prešnog predloga i govoreći o njihovoj tranziciji sa hrvatskog na jugoslavensko stanovište 27. lipnja 1918. rekao: „Vi danas govorite o pravaškom programu od godine 1861. gdje je poznato, da onda nije bilo programa, a o programu Stranke prava od 1894. ne govorite, nego polazite od samoodređenja, koje je natuknuto u majskoj deklaraciji jugoslavenskog kluba u carevinskom vijeću od prošle godine, uz okvir habsburške monarhije, u posljednjim vašim deklaracijama od bezuvjetnog samoodređenja, uslijed čega se više ne pozivate na hrvatsko državno pravo, ne tražite više hrvatsku državu, nego ono, što je tražio dr. Pavelić na koncu svoga govora, a to je: slobodnu i ujedinjenu državu Hrvata, Srba i Slovenaca, ono isto, što smo čitali – nemojte reći, da opet denunciram – na onim letcima, koji su nam neki dan došli iz zraka,¹⁴⁸⁷ ono isto što traže i stanoviti ljudi izvan monarkije. Vi dobro znate, da se veliki procesi ne zbivaju onako samo preko noći, nego da za to treba dulje vremena, da dozriju, pa kad netko kao vi, sa stanovišta hrvatskog državnog prava skoči najednom na jugoslavensko stanovište i kad mjesto hrvatske države traži državu Hrvata, Srba i Slovenaca, onda bi morao biti potpuno na čistom o tom, što hoće. Onda, gospodo, velim vam ponovno, treba jedamput da budete iskreni i da kažete: mi hoćemo samoodređenje ovakovo i ovakovo, točno ga označite, pa ćete onda dobiti sigurno decidiranu izjavu i od strane koalicije i od nas i od hrvatskog

¹⁴⁸⁶ SZ, VI, 846.

¹⁴⁸⁷ Talijanski avion bacao je letke iznad Zagreba s Trumbićevim proglasom. Ronge navodi da je 1918. bilo dana kada je na talijanskom bojištu bilo bacano i po milijun letaka na austrougarske vojnike iz zrakoplova ili ispaljivano pomoću granata ili raketa te dijeljeno po izvidničkim ophodnjama, a pozivi na bijeg su im upućivani i snimljeni na gramofonske ploče preko razglasa i to na češkom, slovačkom i „jugoslavenskim jezicima“. Neprijateljske obavještajne službe su koristeći građane neutralnih zemalja krijumčarili letke u Austro-Ugarsku što je naročito pogadalo češke i južnoslavenske krajeve, a poljske i sedmogradske ne. Uspjehu te propagande pomoglo je i podvrgavanje Austro-Ugarske njemačkoj politici i gospodarskim interesima što je rušilo borbeni moral austro-ugarskih građana, RONGE, *Kriegs*, 340-341.

naroda; ali kad vaši principi stoje u protuslovlju sa hrvatskim državnim pravom u smislu Antuna Starčevića, onda naravno, da mi ne možemo s vama... Iza svega toga slijedi, da Stranka prava ni u kojem slučaju ne bi mogla glasovati za drugu točku ovoga prešnog predloga.¹⁴⁸⁸ Prijedlog je kao prešan zaista bio odbačen.

U indemitetskoj raspravi 4. srpnja 1918. govorio je Dušan Popović (HSK) i iskoristio je priliku za polemiku s koncepcijama frankovaca. Pored ostalog Popović je istaknuo: „Svijet hoće riješiti jugoslavensko pitanje i narod vidi, da mu je to škodilo, što je prije rata bio razdijeljen. On imperativno hoće ujedinjenje i to će se sve više širiti, pa danas nema te sile, koje će tom narodnom ujedinjenju na put stati.“ Interesantno nam je primijetiti raspoloženje kakvo je vladalo nakon Popovićevih daljnjih riječi: „Zar mislite, da ćemo biti ludi, pa da ćemo se opet za tuđi račun svađati. Ta će ideja pobijediti, pa zato kažem otvoreno, pred licem svega naroda, da sam ja i Hrvat, Srbin i Slovenac, ili ako hoćete, nijedno, nego sam pravi pravcati Jugoslaven (burno odobravanje kod većine i na galerijama).¹⁴⁸⁹ Popović je još i dodao: „Unutar jugoslavenske države i ne će biti granica među slovenstvom, srpstvom i hrvatstvom, jer će doći veliki duh i silan talas narodnog jedinstva, gdje se sve to neće poznavati.“¹⁴⁹⁰ Time je HSK počela otvorenije javno zastupati projugoslavensko stajalište.

Replicirajući Koaliciji u izraženom stavu o cjelokupnom (jugoslavenskom) pitanju Horvat se pridružio stajalištu Ive Pilara¹⁴⁹¹ ocjenjujući jezgru jugoslavenskog pitanja u tome da se srpstvo razvijalo na oštro imperijalističkom, jednako konfesionalnom, kao i nacionalno-političkom nastojanju koje je htjelo sve ostale južne slavenske narode podjarmiti te na ruševinama drugih država naokolo svoju veličinu osnovati. Upozorio je: „Cijelo vaše jugoslavenstvo nije ništa drugo, nego srpstvo i služba tome srpstvu i ovo, gospodo, to je razlika između vas i nas i za to vi tolikom vehemencijom na nas napadate, za to nemate riječi prijekora, kad se zavadite s onom strankom ondje (SSP), ali mi smo vam neprilični, što stojimo na stanovištu hrvatskog nacionalizma, jer mi ovdje ne poznamo nikakvog drugog naroda do hrvatskog u hrvatskoj domovini u prošlosti i u budućnosti u okviru habsburške monarhije.“¹⁴⁹² Uz to Horvat je HSK-u spočitnuo što mogu istodobno biti unionisti, ali i potpuni i bezuvjetni Jugoslaveni, koji pri tome tvrde da je ono što Stranka prava traži tek parcijalno rješenje jugoslavenskog pitanja.

¹⁴⁸⁸ SZ, VI, 861-866.

¹⁴⁸⁹ SZ, VI, 938-939.

¹⁴⁹⁰ To je bila najava unitarne države. Pri tome Popović nije imao potrebu definirati vanjski okvir (granice) jugoslavenske države.

¹⁴⁹¹ Vidi: Ivo PILAR, (alias SÜDLAND L. V.), *Južnoslavensko pitanje – prikaz cjelovitog pitanja*, Varaždin, 1990.

¹⁴⁹² SZ, VI, 970.

Na sjednici Sabora 6. srpnja 1918. dr. Živan Bertić (HSK) istaknuo je da jugoslavensko pitanje nismo u mogućnosti riješiti sami, a niti u unutrašnjim okvirima. Za to je bio potreban sporazum s Mađarima i s Nijemcima koji za to još nisu bili spremni. Pored toga dr. Bertić citirao je članak iz lista *Vossische Zeitung* koji je istaknuto da je jugoslavensko pitanje od goleme važnosti ne samo za Monarhiju već za čitavu svjetsku politiku, s čim se složio, obrazlažući da je upravo zbog nezadovoljstva „našeg naroda“¹⁴⁹³ nastao povod svjetskom ratu. Dr. Bertić istog dana najavio je pod kojim bi okolnostima Koalicija pristupila politici narodne koncentracije: „Ono (jugoslavensko pitanje) može se riješiti samo tako, da se zadovolji i nas i odlučujuće faktore ove monarhije. ... Za takovo rješenje ja ne nalazim uvjete, ali ti uvjeti će doći, kad odlučujući narodi ove monarhije ... budu umekšani i kad dođu do uviđavnosti, da treba izmijeniti podlogu, na kojoj je uređena monarkija... To uvjerenje i ta uviđavnost još nije došla u široke krugove tih naroda.“ S tim, što je dr. Bertić takvo rješenje (unutar Monarhije) smatrao krnjim jer je kazao: „Ako se ... ne može riješiti na krnji način, nego samo u svojoj cjelokupnosti i na naše zadovoljstvo, ako bude opet, kao što ih je bilo, kod nas ljudi političkih pokušaja, da se naše nacionalno pitanje riješi na nedostatan način, da se na neki način zakrpa, mi ćemo se odlučno usprotiviti i ako do toga dođe, mi ćemo vas sve pozvati na suradnju i onda će biti čas naše nacionalne koncentracije, koju ćemo mi članovi većine srdačno prihvatiti i provesti“¹⁴⁹⁴.

U namjeri da se nakon nastupa Živana Bertića što radikalnije obračuna s jugoslavenskom idejom, Aleksandar Horvat je cijeli svoj govor na sjednici 6. srpnja 1918. posvetio zbivanjima u svezi s Dobrovoljačkim korpusom u Rusiji gdje su ubijani hrvatski vojnici od Srba, Čeha i Jugoslavena.¹⁴⁹⁵ Za događaje u Odesi odgovornost je preuzeo ranije spomenuti član *Jugoslavenskog odbora* dr. Milivoj Jambrišak.

Na Horvatov govor osvrnuo se 8. srpnja 1918. starčevićanac Ivan Peršić, koji doduše nije osporio događaje u Odesi, ali ih je relativizirao, predbacujući frankovcima ponašanje s početka rata (ratno huškanje), kao i muke Srba u Bosni na početku rata te spominjući ponašanje austro-ugarske vojske u Srijemu prema srpskom stanovništvu. Peršić je ovdje znakovito šutio o ponašanju Srba za vrijeme okupacije istočnog Srijema prema nesrpskom stanovništvu i državnoj te privatnoj imovini. Nadalje smatrao je da se iz događaja u Rusiji ne bi mogao izvući zaključak da Hrvati i Srbi nisu jedan narod, a da uzimajući u obzir što su preživjeli „treba uzeti pred oči Srbijanaca, srpski narod,

¹⁴⁹³ Nije jasno je li mislio na sve južne Slavene, ili samo neke od njih, unutar monarhije. No, po politici narodnog jedinstva to bi se odnosilo na sve monarhijske južne Slavene.

¹⁴⁹⁴ SZ, VI, 986-987. Ovdje vjerojatno politički ne slučajno, Bertić nije postavio teritorijalne granice takvoj nacionalnoj koncentraciji, kao ni nešto ranije Popović. Podsjećamo da pri proglašenju Države Slovenaca, Hrvata i Srba isto tako nisu bile određene njene vanjske granice.

¹⁴⁹⁵ SZ, VI, 1006. Vidi: *100. obljetnica pravaške saborske interpelacije 1918. – 2018. Grozote u Odesi 1916. – 1917.*, priredio Ante Čuvalo, Zagreb, 2018.

narod onakove domovinske ljubavi i slobodarskog osjećaja, narod koji je danas bez domovine, koji se potuca od Soluna do Odese i Pariza, a znade, da su mu domovi rastepteni i da je u njima tuđinska vojska. Je li se čuditi, da se u ovakvom čovjeku pojave instinkti osvete, čovjeku, koji trpi tolike duševne i fizičke muke, a još gleda ugnjetavača svoje i njegove slobode u Hrvatu...“¹⁴⁹⁶

Ivan Lorković (prvak hrvatskog krila Koalicije – Hrvatske ujedinjene samostalne stranke) 8. srpnja 1918. održao je govor koji je predstavljao njegov raskid¹⁴⁹⁷ s Koalicijom i njenom politikom, na što mu je žestoko replicirao S. Pribićević. Lorković je napomenuo da je Sabor nakon što je Ugarska odbila sklopiti novu financijsku nagodbu odnosno produžiti staru s banskom Hrvatskom trebao Ugarskoj ponuditi plaćanje kvote za zajedničke poslove i zatražiti financijsku samostalnost.¹⁴⁹⁸ Kako to nije učinjeno istupio je iz Koalicije.

Nadalje, Lorković je spomenuo narodno pitanje, jugoslavensku misao, izrazio je i pohvalu Svibanjskoj deklaraciji koja je dala poticaj jugoslavenskoj ideji, smatrao je kako je Koalicija prestala voditi realnu politiku, a kao primjer nacionalne koncentracije istaknuo je zbivanja u Dalmaciji, dodajući: „da se mi svi, koji tražimo oslobođenje naroda, svrstamo zajedno u jednu frontu i da izaberemo po narodu legitimirano vodstvo i njemu predademo odluku, mogu li se odnošaji u Hrvatskoj ovako dalje razvijati kao danas.“¹⁴⁹⁹

Svetozar Pribićević (prvak Srpske samostalne stranke i lider Koalicije) 9. srpnja 1918. odgovorio je Lorkoviću. Vezano za financije držao je da je Lorković mogao ranije istupiti sa svojim primjedbama. Što se tiče klauzule koja je bila u zajedničkim financijskim zakonima i odnosila se na to da banska Hrvatska nije participirala u povišenju ratnih poreza, što je brisano, dok istodobno nije produžena financijska nagodba, Pribićević je držao da time nije stvar postala gora nego što je bila, bez obzira na bojazan da zajednički ministar financija ne bi više bio vezan s time, da hrvatske prihode izruči za podmirenje autonomnih troškova banske Hrvatske. K tome je Pribićević ocijenio

¹⁴⁹⁶ SZ, VI, 1034-1035.

¹⁴⁹⁷ Glede činjenice da je dr. Ivan Lorković još od 1915. bio član Barčeve uže skupine koje je radila na razvoju jugoslavenske ideje, a s njim zajedno još i Vjekoslav Spinčić te dr. Ante Pavelić (zubar), vrlo vjerojatno je Lorkovićev istup iz HSK 1918. bio dogovoren s Pribićevićem, zbog veza Barčeve grupe s *Jugoslavenskim odborom* protiv čijih članova su pred austro-ugarskim sudovima bile podignute optužnice radi veleizdaje. Da se saznalo za te veze Lorković bi izravno kompromitirao HSK, ako bi ostao u njemu. Do tog trenutka ocjena vodstva HSK mogla je s punim pravom biti da Lorković čak ako bi i bio uhvaćen u nedopuštenoj djelatnosti ne bi doveo u opasnost HSK, jer je ona sve do ljeta 1918. vodila otvorenu dualističku i promađarsku politiku, zbog čega je uživala i potporu ugarske vlade, što je bilo vidljivo i iz ranijih afera Wilder, Bertić i Budisavljević. No očito HSK u srpnju 1918. odlučuje početi mijenjati politički kurs svoga djelovanja. Primjetno je da postupno približavanje HSK politici nacionalne koncentracije započinje upravo u ljeto 1918., ali još uvijek ne otvoreno, što je upravo vremenski koincidiralo s Lorkovićevim raskidom s HSK. U tom smislu bio je znakovit govor Dušana Popovića u Saboru 4. srpnja 1918. te dalje ponašanje HSK. Ne možemo isključiti ni mogućnost utjecaja vanjskopolitičkih na unutarnjopolitičke događaje pod uvjetom da su bili poznati vodstvu HSK-a. Francuska je tako 29. lipnja 1918. priznala Čehoslovačku kao zaračenu stranu, savezničku Antanti.

¹⁴⁹⁸ SZ, VI, 1051. Sjetimo se ovdje Pašičeve instrukcije S. Pribićeviću iz 1913. g. To je odlično obrazloženje zašto HSK nije izazvala ustavnu krizu neobnavljajući financijsku nagodbu.

¹⁴⁹⁹ SZ, VI, 1062.

da je Hrvatska bila u povoljnijoj situaciji glede produljenja financijalne nagode jer je ona bila potrebna Ugarskoj, pa će morati dati garancije za hrvatsku financijsku samostalnost.¹⁵⁰⁰ Uz to podsjetio je da je odgovor na propozicije ugarskog regnikolarnog odbora potpisao upravo dr. Lorković, koji je trebao odbiti potpisati odgovor ako je držao da bi tako bilo ispravno, pa i pod cijenu da time nanese štetu Hrvatsko-srpskoj koaliciji, ako bi to bio imperativni narodni interes i to zato što je u financijalnim pitanjima došlo do povrede hrvatskih temeljnih državnih prava.¹⁵⁰¹ Držimo kako je rečeno bila Pribičevićeva retorička stilska figura. Nije vjerojatno da bi za vrijeme dok je HSK provodila unionističku politiku, Lorković kao njen član odbio potpisati odgovor ugarskom regnikolarnom odboru, samo zato što bi on bio protivan hrvatskim interesima.¹⁵⁰²

Pribičević je iznio i svoje mišljenje o procesu narodne koncentracije 8. srpnja 1918. smatrajući da je ona samo jedno sredstvo, a ne cilj, no da je za nju potrebno osigurati preduvjete.¹⁵⁰³ Postavio je i pitanje: „... kako shvaćamo mi naše narodno ujedinjenje. Za mene barem stvar je čista i jasna: Srbi, Hrvati i Slovenci su jedan narod. A zašto? Svi elementi objektivni, koji jedan narod čine narodom, koji ulaze u sastav narodne duše, nama su jedni te isti. Jedan je jezik, isti ili slični narodni običaji, jednaka pravna narodna svijest, jednako etično shvaćanje. To su objektivni elementi, koji ulaze u sastav narodne duše i koji služe za podlogu, na kojoj se osniva narod.“¹⁵⁰⁴ Tome treba subjektivne svijesti o zajedničkoj pripadnosti, o jednoj narodnoj ličnosti, o potrebi zajedničke budućnosti. Ondje, gdje se slože ta dva elementa, objektivni i subjektivni, ondje imademo narod u potpunom smislu riječi, premda je naznačio da postoje i prigovorima Srbima kako shvaćaju pitanje narodnog jedinstva.

Nadalje, ublažavao je Bertićeve riječi od 6. srpnja 1918., ali se nakon toga obrušio na hrvatsko državno pravo skriveno pod sintagmom „posebne historijske tradicije“ jer je „političko jedinstvo *prius*, kome kao *posterius* mora slijediti, unificiranje na svim poljima narodnog života“.

¹⁵⁰⁰ SZ, VI, 1068-1069.

¹⁵⁰¹ Pribičeviću je u svjetlu Pašićeve instrukcije iz 1913. – „Biti pri vlasti, ako ne već na vlasti“, zapravo odgovaralo što je Lorković potpisao odgovor ugarskoj regnikolarnoj deputaciji, bez obzira što je javno očitovao suprotno, jer time je bila pogoršana opća situacija u banskoj Hrvatskoj i zaoštteni odnosi s Ugarskom, bez posljedica po HSK, odnosno HSK je i dalje ostao na vlasti.

¹⁵⁰² HSK se tako primjerice uopće nije pobunila prilikom donošenja Zakona o izvlaštenju morske obale 1914. koji je po svojim učincima u korist Ugarske mogao po bansku Hrvatsku biti mnogo gori od toliko prijeporne ranije Željezničke pragmatike, a samo je izbijanje rata spriječilo primjenu Zakona.

¹⁵⁰³ SZ, VI, 1074-1075.

¹⁵⁰⁴ Zanimljivo da Pribičević u hrvatskom Saboru 1918. zastupa stajalište identično sadržaju srbijanskog Vojničkog bukvara iz 1911. autora Koste Jakića: „I ako se svi Srbi i Hrvati rado zovu po svojim pokrajinama i po svome mestu rođenja, ipak su oni jedan narod, zato: 1. što se mogu jednim jezikom da sporazumu (bolje nego drugi narodi) između sebe, 2. što su nekad zajedno došli u ove zemlje iz jedne postojbine i 3. što imaju jednodušnu veru i imadu u Boga pouzdanje, da će se ujediniti, složiti i postati silni i slavni.“ Jakić je k tome još nabrajao koji su hrvatski krajevi i gradovi srpski, no Pribičević se od tog ipak suzdržao. Pored toga podsjećamo da je taj bukvar bio službena knjiga namjenjena obuci srbijanskih vojnika. Doduše u jednom dijelu svoga života čak je i Fran Supilo snatio o jedinstvenom narodu (a bilo je još takvih hrvatskih političara – S. Radić, Smolaka ...).

A, „ kad smo po svim objektivnim elementima jedni te isti, i ako imademo jednu subjektivnu svijest o našem narodnom jedinstvu, onda ne znam zašto i čemu da bude između nas posebnih ograda (npr. škola), onda ne znam, čemu posebne historijske tradicije, čemu različite individualnosti, zašto da između nas na svim područjima u životu narodnom ne padnu sve ograde, sve pregrade i historijske i individualističke i druge. Nadalje osporio je potrebu da se u tom trenutku dira u „današnju situaciju u Hrvatskoj“... jer bi „dizanje današnje situacije u zrak ... nastupilo neko drugo stanje za koje ne znamo, kakvo će biti i protiv koga će biti.“¹⁵⁰⁵ čime je Pribičević još 8. srpnja 1918., bar javno, oportunistički manifestirao protivljenje politici nacionalne koncentracije.

Naznačio je da za razliku od Jugoslavena „Česi (koji su skoro svi jedinstveni) poznaju potrebu oportunističke politike i u pogledu na parlament izrazito su oportunističkog shvaćanja“, pa ne treba biti radikalniji od njih. „Je ne znam, kojim pravom od nas tražite, da dovedemo do takove situacije u Hrvatskoj, u kojoj će se vladati bez sabora, da i u sadašnjoj situaciji, gdje se naše narodno pitanje ne rješava, jer ga nitko od mjerodavnih faktora još ne rješava i po mom mišljenju i ne misli rješavati, da mi u današnjoj situaciji, gdje još imademo rat u svojoj nedoglednosti pred sobom, budemo na skrajnje radikalnom stanovištu prema saboru i da pravimo neku situaciju u zraku bez obzira na to, tko će doći poslije nas, da li stanje protuustavno, koje će zatvoriti vrata cijelomu saboru i začepiti usta cijelom narodu!“ Nastavio je: „Bolje je ovako, kako je danas, bolje je držati današnju situaciju, bolje je imati ustavnu vladu, narodni sabor, slobodnu saborsku tribinu, slobodnu javnu riječ i saborsku kontrolu. ... Kaže ležerno, dr. Lorković, koji ne osjeća odgovornosti – Mi smo svi jedno, mi smo ujedinjeni. Frankovaca nema. Oni nisu nitko i ništa u narodu! – To je lakho kazati, ali to nije ozbiljno. Ja imam oko i shvaćanje za realnost. Ja vidim, da su gospoda tu. Osjećam njihovu rabotu. Meni su jasni njihovi ciljevi. Moja gospodo, nismo mi zato tu, i ne može nitko od nas biti zato tu, osobito mi, koji zastupamo većinu naroda, da budemo oruđe u frankovačkim rukama. Nismo zato tu, da radimo za njih, da im spremamo teren, da im omogućujemo provođanje osnova, za kojima žude. Nismo mi zato tu. Zato smo mi previše ozbiljni. Treba da se omogući uspješan rad na narodnoj koncentraciji.“

Ovdje je neobično što je Pribičević počeo govoriti pozitivno o narodnoj koncentraciji, a da joj HSK još nije htjela pristupiti. Vjerujemo da je, a s obzirom na sve što je Pribičević izjavio ranije tijekom tog istog govora, to u tom trenutku bila isključivo retorička figura, a ne moguća najava promjene politike HSK-a, bojeći se reakcije vojske, u uvjetima još nejasnog razvoja ratne situacije

¹⁵⁰⁵ SZ, VI, 1067-1076.

(srpanj 1918.) čime je čuvao poziciju HSK-a kao guvernamentalne stranke, do posljednjih dana banske Hrvatske u Austro-Ugarskoj.¹⁵⁰⁶

Pribičević je dalje nastavio: „Potrebno je u našem narodnom društvu razviti takovu akciju, da se onemoguće svi politički elementi, koji se izdvajaju iz koncentracije, koji ne će da priznaju vrhovno načelo narodne samoodluke i koji hoće da vode prema narodu separatističku politiku“, u čemu su vjerojatno bili korijeni neprihvatanja frankovaca u proces nacionalne koncentracije u listopadu 1918. Završio je riječima: „... kad pređemo u borbu, ta će borba biti muška i odlučna, ja votiram indemnitet.“¹⁵⁰⁷

U Zagrebu je list *Glas* 29. svibnja 1918. u sklopu narodne koncentracije najavio osnivanje slovenskog Narodnog sveta, do kojeg doduše dolazi nekoliko mjeseci kasnije – 16. kolovoza 1918. u Ljubljani, bez obzira što su Slovenci sa pripremama bili najdalje odmakli. U međuvremenu se u Splitu 2. srpnja 1918. osniva Narodna organizacija Srba, Hrvata i Slovenaca u Dalmaciji, a na Sušaku 14. srpnja 1918. Narodna organizacija Srba, Hrvata i Slovenaca za Hrvatsko Primorje i Istru.¹⁵⁰⁸

Uzimajući u obzir širu sliku, zbog povezanosti s događajima koji su uslijedili, valja zabilježiti da su se u Ljubljani 27. svibnja 1918. sastali predstavnici Slovenske ljudske stranke, Jugoslavenske demokratske stranke i Jugoslavenske socijalno-demokratske stranke pod predsjedanjem dr. Antona Korošeca, povodom vijesti da je car Karlo primio u audijenciju deputaciju koruških, štajerskih i kranjskih Nijemaca i „nemškutara“.¹⁵⁰⁹ Na kraju konferencije predstavnici stranaka složno su izjavili da nikada neće odstupiti od zahtjeva da se ostvari južnoslavenska država; da je taj zahtjev ušao svim slojevima našega naroda u krv i meso; da su se hiljade i hiljade onih koji su od kuće i koji su izvan kuće zavjerili na nj; da im ostvarenje tog zahtjeva pruža jedinu mogućnost da spase bar goli narodni život, kad su sve drugo već dali; da naš narod neće izvršiti samoubojstvo; da ostaju čvrsto, oslanjajući se na narodno pravo koje ne može nitko

¹⁵⁰⁶ Nesumnjivo je Pribičević bio izvrstan političar, a na takvo njegovo ponašanje pa i pojačani oprez, oko pristupa nacionalnoj koncentraciji zasigurno je utjecala i okolnost da je oslabio položaj Srbije u okviru Antante budući je država bila okupirana, u Rusija je s vlasti pala dinastija Romanovih te je Rusija naposljetku izašla iz rata, čime je Srbija izgubila moćnog vanjskog zaštitnika. Paralelno s time opći vojni položaj Središnjih sila u srpnju 1918. nije bio nepovoljan, Solunsko bojište bilo je mirno, istočno bojište (za Austro-Ugarsku sjeverno) isto tako, jer je Rusija bila izbačena iz rata, na talijanskom bojištu Italija je nakon Kobarida držala položaje samo zahvaljujući francuskim, britanskim i američkim pojačanjima, a počela je povlačiti snage iz Albanije, dok na zapadnom bojištu nije bilo pomaka. Jedina svijetla točka za Antantu bila je pristizanje američkih divizija koje još međutim nisu donijele ikakvu stratešku prevagu. Njemačku i Austro-Ugarsku više je morila blokada nego vojni neuspjesi. U takvim okolnostima politikom koja bi izazvala rušenje HSK s vlasti Pribičević bi postupio suprotno Pašičevu savjetu iz 1913. Pribičević je sve to znao i shvaćao te se sukladno tome i ponašao, dopuštajući maglovito pristupanje HSK nacionalnoj koncentraciji nakon što se „omogućući uspješan rad ... i akcija“ na njoj „onemogućivanjem svih političkih elemenata koji se izdvajaju iz koncentracije.“

¹⁵⁰⁷ SZ, VI, 1077-1082.

¹⁵⁰⁸ MATIJEVIĆ, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu - Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/19)“, 44.

¹⁵⁰⁹ Hrvatski prijevod njemačke riječi *Deutschtümler*, u značenju: teutoman, pretjerani isticatelj Nijemstva, nametljivi njemački domoljub.

prekrsiti bez kazne, pri svom zahtjevu i da pozivaju (buduće) *Narodno vijeće* da organizira otpor svih poštenih elemenata naroda protiv najavljenog progona Jugoslavena“.

U dopisu iz Ljubljane od 6. srpnja 1918., objavljenom u *Glasu* najavljeno je osnivanje Narodnog odbora Slovenaca, Hrvata i Srba, (dalje: SHS) koji bi imao predstavljati onaj dio naroda SHS koji je živio u Monarhiji. Pripremni odbor u Zagrebu (dr. Srđan Budisavljević, dr. Budislav Grga Anđelinović i dr. Janko Šimrak) sastavio je 22. srpnja 1918. pozive za konstituirajuću skupštinu Narodnog vijeća SHS, odnosno za Narodnu organizaciju za Hrvatsku i Slavoniju, ali do te skupštine nije dolazilo.

U Pragu su češke stranke 13. srpnja 1918. formirale zajedničku organizaciju *Narodny Vybor* s dr. K. Kramařom na čelu i u njemu su bile zastupljene gotove sve češke stranke razmjerno njihovoj snazi prema posljednjim izborima iz 1911. Od početka kolovoza 1918. poljski, češki i jugoslavenski zastupnici u Carevinskom vijeću održavali su koordinativne sastanke.

Korošec je na posljednjoj sjednici Južnoslavenskog kluba najavio da će se 16. kolovoza 1918. u Ljubljani konstituirati Narodni svet za Sloveniju, Istru i Dalmaciju, a da je za 17. kolovoza 1918. sazvana plenarna sjednica Kluba u Ljubljani.¹⁵¹⁰ Nešto kasnije tisak je donio i program aktivnosti za 16. i 17. kolovoza 1918.¹⁵¹¹ Skupu su nazočili poljski i češki gosti (Staněk, Glambiński, Rybař), a iz Zagreba, primjerice dr. Ivan Krstelj, dr. Mate Drinković, S. Budisavljević, dr. Ivan Lorković, Đuro Šurmin i dr.¹⁵¹² Dalmacija nije na kraju formalno pristupila Svetu jer je to bilo skopčano s velikim prometnim teškoćama oko puta dalmatinskih zastupnika za Ljubljanu.¹⁵¹³ Na završetku vijećanja 17. kolovoza 1918. dato je saopćenje za javnost gdje je pored ostalog rečeno: „Svet se smatra kao dio općeg jugoslavenskog Narodnog odbora koji će se ubrzo sastati u Zagrebu.“ Korošec je u programskom govoru istaknuo da se bliži dan kad će se ostvariti najveća ideja koju je čovječanstvo ikada stvorilo, a to je ideja o samoopredjeljenju naroda. Ta ideja vratila bi Slovencima izgubljeno pravo, a također ujedinila troimeni narod SHS i stvorila nezavisnu veliku državu Jugoslaviju. Pri tome nije jasno je li govorio o stvaranju države izvan okvira Monarhije (nezavisne) ili je mislio na nezavisnu od Beča i Pešte, ali pod krunom Habsburga, no u svakom slučaju nije spomenuo što bi se imalo dalje događati. U okviru Sveta osnovani su i odsjeci: organizacioni,

¹⁵¹⁰ *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba*, Zagreb, br. 159, 3. VIII 1918.

¹⁵¹¹ *Obzor*, Zagreb, 13. VIII 1918. Inače, Slovenci su još krajem 1917. bili na tragu rješavanja slovenskog pitanja u okviru Monarhije, npr. kroz jadransko-podunavsku državnu federativnu savez, no do lipnja 1918. mjenjaju stav u prilog države Slovenaca, Hrvata i Srba, poput npr. slovenskih socijaldemokrata, ali i kršćanskih socijala, KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 237.

¹⁵¹² MATIJEVIĆ, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu - Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/19)“, 44, RONGE, *Kriegs*, 370.

¹⁵¹³ No u Dalmaciji su na spomendan svetih Ćirila i Metoda 5. kolovoza 1918. (zapravo 5. srpnja, jer su toga dana 863. došli u Moravsku i započeli s prosvjetiteljskim radom, a po rimskom obredu crkveni blagdan slavi im se 14. veljače jer je toga dana 869. g. umro sv. Ćiril) izbile srbofilske demonstracije, uz pasivno držanje tamošnjih političkih oblasti i neloyalno raspoloženje novinstva, RONGE, n. dj., 370.

ustavnopravni, propagandni, za zaštitu naših interesa nasuprot postojećoj organizaciji, za privrednu koncentraciju, za turizam, dalje pokrajinski odsjeci - za Trst, Istru, Goricu, Korušku i Maribor, s mogućim pododsjekom za Međimurce, te financijski odsjek. Za predsjednika Sveta izabran je A. Korošec.¹⁵¹⁴

Glavni problem Narodnog sveta bilo je pitanje: kako nastaviti posao i kako privoljeti sve ostale stranke i grupe u Trojedinici (a naročito Hrvatsko-srpsku koaliciju kao najjaču i ujedno guvernamentalnu stranku) i Bosni na suradnju u budućoj novoj, sveobuhvatnoj političkoj organizaciji. Na sjednicama predsjedništva Sveta bilo je zaključeno da Korošec otputuje u Zagreb i poradi na tom pitanju. Prije Zagreba, Korošec je u turneji obišao Trst, Goricu i Celovec te je pozvao narod da dobrovoljno uplaćuje narodni porez Narodnom svetu kao svom vrhovnom političkom organu koji je vodio borbu za slobodu, samostalnost i nezavisnost, kako bi na njegovom tlu iz potlačenih nastala nezavisna, sloboda država – Jugoslavija.¹⁵¹⁵

Možemo primijetiti da na razvoj događaja tijekom srpnja i kolovoza 1918. u Ljubljani i Zagrebu postojeća državna izvršna vlast nije reagirala i time je zapravo pristajala na njihov daljnji razvoj. O pojedinim aktivnostima Jugoslavena u Monarhiji kao što smo vidjeli bez ikakve cenzure izvješćivali su čak i lokalni listovi, što znači da ni državno odvjetništvo nije zaustavilo izlazak tih brojeva novina sa subverzivnim sadržajem u slučaju da se on odnosio na izlazak pojedine sastavnice iz Monarhije, a niti je takvu zabranu izvršna vlast tražila.

Na sjednici predsjedništva Sveta 29. srpnja 1914. Korošec je zastupao mišljenje da je najprije bilo potrebno pripremiti teren pristupanju Koalicije, odnosno da potajno sudjeluje u Vijeću. Ostali članovi Sveta to su također držali nužnim, jer su procijenili ako Hrvatsko-srpska koalicija ne bi ušla u Vijeće, da mu ne bi pristupila ni Bosna, a srpski dio Banovine bilo bi teško pridobiti za suradnju.¹⁵¹⁶

Predsjedništvo sveta je nadalje 7. rujna 1918. razmatralo pitanje o osnivanju Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba i utvrdilo da bi trebalo uzeti u obzir kako su u Zagrebu veliki formalisti i da bi možda neke stranke pružile otpor ako bi primijetile prijeteći gubitak kulturnog suvereniteta Hrvata u Jugoslaviji. Zbog toga su zaključili potrebnim naglašavati kulturnu autonomiju koju treba uvesti u budućoj zemlji. To je značilo da se očekivalo odricanje Hrvata od nečeg što su već imali, kako bi u budućnosti možda nešto dobili, a što naposljetku znamo da nisu

¹⁵¹⁴ Takav skup je načelno bio zabranjen, pa je protiv zamjenika ljubljanskog gradonačelnika dr. Lovre Pogačnika koji ga je sazvao bila podignuta optužnica, RONGE, n. dj., 370.

¹⁵¹⁵ Dragoslav JANKOVIĆ i Bogdan KRIZMAN, *Grada o stvaranju jugoslovenske države, I. I. - 20. XII. 1918.*, svezak 1 i 2, Beograd, 1964, svezak 1, 300.

¹⁵¹⁶ JANKOVIĆ-KRIZMAN, *Grada.*, svezak 1, 272-273.

dobili, već su u periodu od 1918.-1939. izgubili, kako bi bila stvorena Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.

U pismohrani samog SDDS nema tragova da je SDDS primio dojave i bio upoznat bar s dijelom opisanih projugoslavenskih aktivnosti i namjera slovenskih i hrvatskih političara. Kako to zvuči nevjerojatno u kontekstu najava koje je već objavljivao i javni tisak, valja pretpostaviti da je ban dao usmenu uputu upravitelju SDDS-a, ujedno i voditelju odsjeka IV-B Odjela za unutarnje poslove ZV, da se takvim aktivnostima gleda kroz prste. No, istodobno su EB-u s više strana pristizale dojave o planovima Čeha, Poljaka i južnih Slavena za neku vrstu puča na koncu rujna 1918.¹⁵¹⁷ Mogućnost da je upravitelj SDDS odučio na vlastitu ruku ignorirati antidržavno ponašanje dijela političara predosjećajući razvoj događaja otklanjamo, jer je bila riječ o visokom državnom činovniku koji bi u pravilu za svoje postupke tražio ili očekivao podršku ključnih političkih aktera postojeće vlasti, osobito ako bi ti njegovi postupci bili na rubu postojećeg zakona, a kamoli ne preko. O mogućim saznanjima vojne obavještajne službe u pismari SDDS-a nema podataka, a prema navodima Rongea valja pretpostaviti da ih je bilo. Možemo samo sumnjati kako su takve obavijesti uklonjene u nepoznatom trenutku (ako da, nije jasno zašto, onda tko ili što bi se time skrivalo s obzirom na slom Austro-Ugarske) ili su zagubljene.

Članovi Sveta tražili su stupanje u kontakt sa Koalicijom kako Koalicija ne bi istupila protiv Narodnog odbora te načelan dogovor s njom koliko bi imala mandata u Odboru, čak ako mu i ne bi pristupila. Pregovore sa HSK trebali su voditi Korošec ili Budisavljević, Petričić i Lorković, kao pripadnici koncentracijskih stranaka odnosno političara. U Saboru prvak HSK Svetozar Pribičević 9. srpnja 1918. odgovorio je negativno na pozive da Koalicija prihvati politiku koncentracije. Smatrao je da bi trebalo prvo raspraviti je li bi bila bolja politika podjele uloga ili koncentracije, čime je zapravo kupovao vrijeme i čekao razvoj događaja. SSP i grupa oko lista *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba*, zaključili su 3. kolovoza 1918. da treba stupiti u vezu i dogovor s *Narodnim svetom* u Ljubljani radi saziva sastanka na kojem će se formirati Narodno vijeće SHS za sve južnoslavenske zemlje Monarhije.

No, između jugoslavenskih političara iz Ljubljane i Zagreba dogovoreno je ipak da se prije formiranja Narodnog vijeća 24. rujna 1918. u Zagrebu održi sastanak na kojem bi se onda donijela konačna odluka o formiranju Narodnog vijeća i dogovorilo o svim tehničkim detaljima priprema.

¹⁵¹⁷ EB-u su aktivnosti bile poznate. Poput navedenog vijećanja 17. kolovoza u Ljubljani, ali i da je „Korošec razveselio svoje sunarodnjake, kao i vojnike na bojištu s dopisnicom, na kojoj je uz njegovu sliku pisalo: „Primite se za gumb, čas odluke dolazi!“ Pored toga, trčao je stalno u parlament (Carevinsko vijeće u Beču), tražeći zaštitu jer je protiv njega zbog agitacije protiv ratnog zajma i državnog jedinstva na narodnom skupu u Ljubljani podignuta optužnica“. Sa slovenskim kolegama (a vremenski podudarno istovjetno su postupili i Česi te Poljaci) obraća se Ministarstvu ratu tijekom cijele 1918. i zatrpava ga s prigovorima i zastupničkim pitanjima, oko vojnih postupanja (tjerajući time vojsku da se bavi sama sa sobom te časnike da se stalno opravdavaju), RONGE, *Kriegs*, 369.

Na tom sastanku zaključeno je glede mirovne ponude austro-ugarskog ministra vanjskih poslova Buriána da se objavi izjava, a zatim se raspravljalo o situaciji na ratištu i u pozadini. Na kraju je donesen zaključak o sazivanju sastanka za osnivanje Narodnog vijeća za 5. listopada 1918. u Zagrebu.¹⁵¹⁸

Zagrebačke novine – *Glas Slovenaca, Hrvata i Srba*, 27. rujna 1918. objavile su da je prema službenom komuniqueu donekle uspješna neprijateljska antantina akcija protiv Bugarske započeta 15. rujna 1918. te je ukratko opisan tijek događaja. Priopćenje je završilo s napomenom da na početku akcije Antante nije bilo posljedica po položaj austro-ugarske vojske u Albaniji, međutim da bi razvoj događaja mogao na to utjecati. Dakle, ako ne već prije preko tajnih kanala, najkasnije 27. rujna 1918. S. Pribičević bio je obavješten o probouju Solunskog bojišta i to putem javnog izvora - novina.¹⁵¹⁹ Zagrebački tisak objavio je 28. rujna 1918.¹⁵²⁰ bugarsko službeno priopćenje datirano u Sofiji sa 27. rujna 1918., prema kojemu je bugarska vlada ovlastila vojnog zapovjednika predložiti antantinim snagama obustavu neprijateljstva te pregovore o utanačenju primirja i mira. Naravno da su vijesti sa Solunskog bojišta poticajno djelovale na Jugoslavene u Zagrebu, pa je u razdoblju od 29. rujna 1918. do 5. listopada 1918. došlo do pristupanja nekolicine političkih stranaka nacionalnoj koncentraciji: Srpske radikalne stranke, Socijalno-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije, grupe oko *Malih novina* i Hrvatske pučke seljačke stranke. Uglavnom sve su prihvatile zaključke od 2. i 3. ožujka 1918. kao osnovu skupne narodne organizacije sveukupnog jedinstvenog naroda, o stvaranju Narodnog vijeća kao vrhovnog predstavnika cjelokupnog naroda SHS. Samo je još uvijek Hrvatsko-srpska koalicija ostala suzdržana.

Srđan Budisavljević obavijestio je 4. listopada 1918. S. Pribičevića o ponudi organizatora sastanka za osnivanjem Narodnog vijeća, da se HSK-u nudi mjesto u Vijeću.¹⁵²¹ Pribičević je prvo osudio akciju o osnivanju Narodnog vijeća, međutim pristao je, da se sutradan prije donošenja odluke o stvaranju Vijeća sastane s Drinkovićem koji je bio u dobrim odnosima s prvacima Koalicije, a Korošec je trebao razgovarati s Popovićem gdje bi bila razmotrena sva otvorena pitanja. Dogovoreno je da će delegati na sastanku 5. listopada 1918. prije donošenja odluke o osnivanju Vijeća pozvati Hrvatsko-srpsku koaliciju neka im pristupi.

U Zagrebu, dvorišnoj zgradi *Društva općinskih činovnika Hrvatske i Slavonije* u Dalmatinskoj ulici broj 14 počela je 5. listopada 1918. u 10.30 konferencija¹⁵²² koju je otvorio

¹⁵¹⁸ Srđan BUDISAVLJEVIĆ, *Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb, 1958, 121-122.

¹⁵¹⁹ U svezi s tajnim kontaktima sam Svetozar Pribičević priznao je da je preko srbijanske vlade bio obavješten o sadržaju brzojava koji je Pašić 19. listopada 1918. iz Pariza poslao regentu Aleksandru u Solun, PRIBIČEVIĆ, *Diktatura*, 30-32.

¹⁵²⁰ *Obzor*, 28. IX 1918.

¹⁵²¹ BUDISAVLJEVIĆ, *Stvaranje države*, 122.

¹⁵²² Pismohrana SDDS-a ne sadržava podatke o navedenom događaju, čak ni u obliku zabilježenih naknadnih osvrtu u novinama, što je neobično.

predsjednik saborskog kluba starčevićanaca dr. Ante Pavelić (zubar), dok su bilježnici bili Budisavljević, Kramer i Ž. Petričić. Korošec je predložio Pavelića za predsjedatelja što je prihvaćeno. Govore je održalo više političara.¹⁵²³ Sastanak je započeo s osvrtom na Svibanjsku deklaraciju i Izjavu starčevićanaca, ali s napomenom da su one nadiđene s obzirom da su se upirale na faktor izvan naroda (dinastiju Habsburg) i da nisu obuhvaćale čitav jugoslavenski narod (izvan granica Austro-Ugarske). Razmotreno je koje bi bile zadaće narodnog vijeća. Trebalo je biti načisto i s pitanjem jesu li svi složni u tome da žele posebnu narodnu državu bez obzira na okvire i dinastije. Razmotrili su i međunarodnu situaciju koju su ocijenili povoljnom glede ulaska SAD-a u rat. Vijeće je bilo svjesno da je postojala mogućnost federalizacije Monarhije u smislu formiranja Vlade Windisch-Grätza,¹⁵²⁴ Szterényia¹⁵²⁵ i Károlyia. Austrija je doduše smatrala da su se stvari u Hrvatskoj zbog Translajtanije razvijale polaganije. Prema Korošcevim riječima jasno je da su okupljeni smatrali kako bi Vijeće u Hrvatskoj imalo funkciju Vlade jer je rekao: „Eventualne dvije vlade u Hrvatskoj (Koalicija u ZV i Narodno vijeće) bile bi vrlo pogibeljne.“¹⁵²⁶ Uz to Korošec je bio mišljenja da bi trebalo što više naglašavati i pitanje Bačke, Banata, Međimurja i Prekomurja. Ujedno je dogovoreno da se detalji o dogovoru ne daju novinama već samo općenite formulacije.

Prihvaćen je bio prijedlog Drinkovića o formiranju odbora sedmorice¹⁵²⁷ koji će stupiti u pregovore s HSK radi ulaska u Narodno vijeće SHS. Osnivačka konferencija nastavila je s radom i 6. listopada 1918., kada je prihvaćan pravilnik o izborima članova Vijeća,¹⁵²⁸ redigiran od Drinkovića, Anđelinovića, Kukoveca i Smodeja, a Etbin Kristan obavijestio je da su Vijeću još

¹⁵²³ Pavelić, Budisavljević, Lorković, Korać, Stjepan Radić, Korošec, Nedeljković, Petričić, Kramer, a idućeg dana i Anđelinović, Šurmin, Drinković, Cankar, Červar, Ivan Marija Čok te Šimrak, *Obzor*, 18. X 1918.

¹⁵²⁴ Alfred III. August Windisch-Grätz, austrijski državnik (1851-1927), visoki češki plemić, od 1893. do 1895. predsjednik vlade Cislajtanije, predsjednik Gornjeg doma Carevinskog vijeća od 1895. do 1918.

¹⁵²⁵ József Szterényi, ugarski političar (1861-1941), židovskog porijekla (rođen kao Stern), prešao na kršćanstvo, ekonomist, u mladim danima osnovao i izdavao dnevne novine Brasso u Sedmogradskoj, osnovao i industrijsku te trgovačku komoru Sedmogradske gdje je radio kao tajnik, upozorio 1881. ugarskog ministra trgovine Gabora Barossu da Ugarskoj tada ne bi odgovarala carinska unija s Austrijom budući je Ugarska poljoprivredna zemlja, a Austrija u odnosu na nju visokoindustrijalizirana, ali se založio za snažan razvoj domaće prehrambene industrije koja bi uzimala sirovine od ugarskih poljoprivrednika, Barosso ga je s tim zadatkom i zaposlio u Ministarstvu trgovine gdje je radio na razvoju nacionalne ekonomije, 1905. postao državnim podtajnikom u protuaustrijskoj ugarskoj vladi koja je izazvala i sukob s banskom Hrvatskom oko Željezničke pragmatike, od 1906. zastupnik Brassova (danas rumunjski Brasov) u ugarskom parlamentu, bavio se gospodarskim zakonodavstvom te zdravstvenim i socijalnim osiguranjem radnika, tijekom rata dobio plemstvo, ministar trgovine u trećem Wekerleovom kabinetu (1918), sprijateljio se s Karlom I. (IV.), 1919. zatvoren od sovjetske mađarske vlasti kao „buržuj“, poslije pada Béle Kuna mađarski veleposlanik pri Ligi naroda, predsjednik *Instituta International des Classes Moyennes* (1929-33), 1927. postao zastupnikom Gornjeg doma mađarskog parlamenta. Objavio veći broj članaka gospodarske tematike i memoare na mađarskom: *Régmult idők emlékei*, Budimpešta, 1925.

¹⁵²⁶ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 222.

¹⁵²⁷ Laginja, Korošec, Sunarić, Petričić, Drinković, Budisavljević i Korać.

¹⁵²⁸ Tekst pravilnika dostupan u „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu – izabrani dokumenti“, prir. Marina ŠTAMBUK – ŠKALIĆ i Zlatko MATIJEVIĆ, *Fontes – Izvori za hrvatsku povijest*, 2008, Volume 14, No. 1, 71-596, 161-162 (dokument 25).

pristupili Jugoslavenska socijal-demokratska stranka u Hrvatskoj i Slavoniji te Socijal-demokratska stranka u Hrvatskoj i Slavoniji.

Odbor sedmorice potom se sastao u sabornici sa S. Pribičevićem, Guidom Hreljanovićem i Većeslavom Wilderom. Na sastanku je Pribičević poručio da HSK u principu pristupa Vijeću, ali da će definitivni odgovor dati za par dana. Vijeće je na to nastavilo s radom, s tim da su mjesta u njemu čekala HSK te je Vijeće zaključilo da se neće službeno konstituirati dok Koalicija ne preda svoj odgovor, dokad bi Vijeće samo privremeno poslovalo. Ujedno je Vijeće riješilo i pitanje svog rada ukoliko mu HSK možebitno ipak ne pristupi.

Izabrani su članovi Narodnog vijeća za Sloveniju (Kranjsku, Štajersku, Korušku, Goricu i Trst), Istru, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku-Slavoniju s Rijekom i Međimurjem. Utvrđeno je da će se za Bačku, Banat, Baranju i jugozapadnu Ugarsku (Prekomurje) naknadno birati izaslanici, kao i izaslanici Hrvatskog i Bosanskog sabora te Južnoslavenskog kluba iz Carevinskog vijeća (iz kojeg su kasnije u Narodno vijeće ušli: Biankini, Čingrija, Verstovšek, Pogačnik, Rybař). Umjesto središnjeg odbora zbog suzdržanosti HSK-a izabran je poslovni odbor (kao privremeni poslovođa) koji je trebao voditi poslove predsjedništva do konstituiranja središnjeg odbora. U Poslovni odbor ušli su A. Pavelić, S. Budisavljević, I. Lorković, S. Radić, V. Korać, J. Šimrak, M. Drinković i Ž. Petričić.

Konačno, 8. listopada 1918. saborski klub HSK pod vodstvom Vladimira Nikolića Podrinskog donio je odluku da HSK ulazi u Narodno vijeće i odredio je odbor petorice (E. Lukinić, D. Popović, S. Pribičević, I. Ribar i V. Wilder) za pregovore, koji je sa odborom sedmorice odredio sastav Vijeća.¹⁵²⁹ Poslovodni odbor tada je proširen i s članovima HSK-a. Bila je predviđena sjednica Poslovnog odbora za 17. listopada 1918. kada bi se izabralo predsjedništvo i odlučilo o daljnjim akcijama. Željelo se objaviti i Drinkovićev prijedlog o osnivanju i radu odbora za pregovore s HSK oko čega su postojala neslaganja. Razmišljalo se i o mogućem uključenju dijela frankovaca, ali o tome ništa nije zaključeno. Na zajedničkom sastanku obaju odbora (petorice i sedmorice) 12. listopada 1918. Pribičević se izjasnio da nije za tri predsjednika, ali da bi mogla biti tri potpredsjednika (po jedan od Slovenaca, Hrvata i Srba).¹⁵³⁰

Franjo Bučar je pod 11. listopada 1918. zapisao u svoj dnevnik: „Srbi napreduju prema (Kosovskoj) Mitrovici, a koalicija se sprema u Narod(no) vijeće, dok Frankovci napuštaju svoje glavne vođe: dr. Franka, dr. Horvata i dr. Sachsa, jer da su previše kompromitirani, te bi i oni

¹⁵²⁹ MATIJEVIĆ, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu - Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/19), 47.

¹⁵³⁰ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 226.

(frankovci) rado u Narodno vijeće, kao i sve druge hrvatske stranke. U novinama se piše i otvoreno govori o preustroju monarhije i o budućoj Jugoslaviji¹⁵³¹.

Nakon što je politički vrh Monarhije prihvatio Wilsonovih 14 točaka 14. listopada 1918. Vladimir Prebeg u ime Stranke prava (frankovci) predao je Predsjedništvu Sabora zahtjev kojim je tražio hitnu sjednicu hrvatskog Sabora s dnevnim redom: ukidanje Hrvatsko-ugarske nagodbe i ujedinjenje svih hrvatskih zemalja na temelju hrvatskog državnog prava.¹⁵³²

Frankovci nisu opazili da podnošenje zahtjeva Saboru nakon ulaska HSK u Narodno vijeće, premda formalno ispravno, nije imalo šanse za uspjeh jer Sabor nije bio voljan donijeti ikakvu odluku, a da je prethodno ne raspravi Narodno vijeće. Narodno vijeće s jedne strane težilo je ujedinjenju monarhijskih južnoslavenskih zemalja sa Srbijom (i Crnom Gorom), ali s druge strane nije željelo donijeti odluku o sazivanju Sabora dok se ne uvjeri da mu razvoj događaja jamči raskid svih državnopravnih sveza sa Austro-Ugarskom. Stranka prava je ipak uočavajući da je težište političke moći sa Sabora prešlo na Narodno vijeće nakon što mu je pristupila Koalicija, težilo mu se pridružiti, međutim Narodno vijeće je prema frankovcima bilo pretežno neprijateljski raspoloženo iz straha da im ne poremete planove.

Poslovni se odbor Narodnog vijeća u proširenom sastavu sastao 15. i 16. listopada 1918. Razmatralo se osnivanje tajništva po resorima te što bi Narodno vijeće imalo dalje poduzeti – izdati proklamaciju ili manifest o načelima narodne politike. Odlučeno je izdati proklamaciju. U njoj bi se istaknulo narodno jedinstvo čitavog naroda SHS te da rješenje ne bi bilo parcijalno već u svoj svojoj cjelokupnosti. Zatim su u proklamaciji bili istaknuti suverena jugoslavenska država, osnovana na principu narodnog samoopredjeljenja, pri čemu se daljnja akcija trebala ravnati prema razvoju događaja i momentalnoj političkoj situaciji. Tako bi središnji odbor i zaključio ima li se sazvati Sabor te kakvo će stanovište Sabor zauzeti u danom času i tako dalje.¹⁵³³ Time je zapravo u banskoj Hrvatskoj bio izvršen „tihi“ državni udar (bez upotrebe sile) jer je kontrolu nad Saborom preuzelo Vijeće, tijelo koje je vjerojatno bilo legitimno s pozicije izražavanja volje (dijela) naroda, ali ne i legalno, jer nije dobilo mandat na izborima.

Središnji odbor sastao se 17. listopada 1918. Na njemu se pojavilo pitanje sazivanja Sabora, kojemu se usprotivio Svetozar Pribičević, držeći da prilike još nisu zrele za odlučivanje, odnosno da se događaji još nisu dovoljno razvili u tom smjeru koji bi bez daljnjega jamčio raskid državnopravnih sveza s Austro-Ugarskom. Na tragu tog razmišljanja, a pored ranije navedenih drugih

¹⁵³¹ KRIZMAN, n. dj., 240.

¹⁵³² Zlatko MATIJEVIĆ, „Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (listopad – prosinac 1918.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, 2008, 1105-1118, 1108.

¹⁵³³ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 227.

razloga, moguće je i Pribićević otezao sa sazivanjem hrvatskog Sabora i donošenjem odluka o raskidu svih državno-pravnih sveza s Austro-Ugarskom skroz do kraja 10. mjeseca 1918, čekajući informacije o probouju Solunskog bojišta ili talijansku ofenzivu. Naime, sredinom listopada 1918. on još nije bio siguran hoće li Sabor donijeti takvu odluku.¹⁵³⁴ Do saznanja o probouju solunskog bojišta došao je još 27. rujna 1918. i to putem tiska, kao i o bugarskom traženju primirja 28. rujna 1918. Pri tome, ne možemo isključiti niti mogućnost da je tajnim kanalima i ranije bio obavješten o namjeri antantne ofenzive na Solunskom bojištu.

No, Pribićević je smatrao da bi se Središnji odbor trebao izjasniti o upravo objavljenom manifestu cara i kralja. Premda je D. Popović bio protiv vladarevog Manifesta tražio je određeni oprez u postupanju, jer je strahovao od reakcije Ugarske – moguće upotrebe vojne sile protiv Hrvatske. Tom prilikom izjavio je: „Koalicija je, počevši od rata 1914. god, pa nadalje, onemogućila da neka retrogradna izjava izađe u svijet.“ – što možemo shvatiti samo na način da je HSK tijekom rata pazio da se ponaša tako, da prema razvoju događaja, opstane na vlasti u banskoj Hrvatskoj i vodi ju u smjeru stvaranja jugoslavenske države i to izvan okvira Austro-Ugarske.¹⁵³⁵ Pri tome, s jedne strane pazeći da ne nanosi štetu *Jugoslavenskom odboru*, a s druge strane, po želji kralja Petra „danas ili sutra kad pitanje sazrije“ dovede monarhijske južne Slavene pod vlast Beograda.

U kontekstu Manifesta Karla I. (IV.), Popović nije bio siguran što Wilson želi – ostaviti i federalizirati Austriju ili njen raspad. Dio članova Odbora zalagao se ipak već tada za sazivanje i

¹⁵³⁴ Na talijanskom bojištu tragovi demoralizacije bili vidljivi sredinom listopada 1918, no to još nije bilo zahvatilo prvu crtu, a razvoj događaja (pored ostalog i Karlov manifest te Wilsonov odgovor) oslabio je borbeni moral austro-ugarskih vojnika koji su počeli u sve većoj mjeri odbijati izvršavati zapovijedi. Talijanski napad na Pijavskom bojištu počinje 24. listopada 1918., a prijedlog potrebnog broja zastupnika (članova Narodnog vijeća) za saziv sjednice Sabora podnesen je 25. listopada, sjednica je sazvana 26. listopada za 29. listopad. Talijanske postrojbe uspjele su prijeći preko rijeke Piave 27. listopada 1918. (bitka kod Vittoria Veneta) i nastaviti napredovanje, tako da Kovač kao osoba iskusna u vanjskopoličkim odnosima upozorava da HSK i Narodno vijeće zaista nisu aktivno vodili politiku, već su reagirali na vanjskopoličke i vojne događaje, KOVAČ, „Raspadanje Austro-Ugarske i rađanje Kraljevine SHS u svjetlu francuske politike (od listopada do prosinca 1918.)“, 148. Tome možemo dodati kako je činjenica da je do Izjave Narodnog vijeća od 19. listopada 1918. došlo nakon objave Wilsonovog odgovora na carev Manifest te da se prethodno Narodno vijeće konstituiralo i njemu se HSK pridružila nakon kapitulacije Bugarske.

¹⁵³⁵ Ovome valja dodati da je ban Skerlec u dogovoru s ugarskom vladom omogućio neraspuštanje Sabora 1915., upozoravajući dr. Antu Pavelića (SSP) i preko njega sve ostale zastupnike da do nastavka rada sabora može doći samo ako bi mu se zajamčilo mirno raspravljanje, lišeno i najneznatnijih momenata koji bi mogli biti iskorišteni po vanjskom neprijatelju protiv Monarhije i njenih saveznika. Nakon provedenih konzultacija to mu je Pavelić zajamčio. No ostao je zabrinut zbog dvojbe ako bi zastupnici postupali protiv svojih načela izvrnuli bi se unutar Monarhije progonima i neugodnostima, a ako bi se izjašnjavali za Središnje sile time bi slabili poziciju Trumbića, Supila i ostalih u emigraciji. Dvojbu je Pavelić na određeni način, a da ne spominje imena, podijelio i sa Skerlecom jer mu ban rekao da će zastupnici sami znati, do kud smiju ići, a da ne ugroze državne i dinastičke interese. Usporedi: *Ivan Peršić, Kroničarski spisi*, ur. Stjepan Matković, Zagreb, 2002., 189-190. U svjetlu dogovora Pavelić – Skerlec moramo primjetiti da Sabor tijekom rata nije donio nikakvu izjavu kojom bi službeno osudio rad *Jugoslavenskog odbora*. Jedino što je 10. veljače 1917. zastupnik Stjepan Radić pri interpelaciji u Saboru usput naveo da su Supilo, Trumbić i Potočnjak na političkoj stranputici, no to je bila njegova pojedinačna inicijativa, a ne stajalište Sabora.

očitovanje Sabora, jer je držao da su građani to očekivali te da ne bi valjalo taktizirati radi straha i kunktatorske politike.¹⁵³⁶ Međutim njihov stav nije uspio prevladati.

Obzor je u broju od 18. listopada 1918. donio sljedeću vijest: „Za danas se očekivala odluka da li će predsjedništvo hrvatskog sabora ureći s obzirom na važne događaje sjednicu hrvatskog sabora. Stranka prava (frankovci) dala je podnesak za saziv sjednice no kako treba za to dvadeset potpisa, naravno da se na poziv stranke prava ne će sabor sastati. Pester Lloyd donio je vijest, da je stranka prava tražila saziv sabora, pa se u Pešti očekivala za danas sjednica hrvatskog sabora i razni senzacionalni događaji. U Pešti se očekivalo, da će naši delegati doći u Peštu, međutim badava su čekali. Vjerojatno je, da će hrvatski Sabor, nakon proglašenja kraljevskog manifesta sastati na sjednicu, da zauzme stanovište no o tome će odlučiti Narodno vijeće, koje se danas konstituiralo“. Podsjetimo se, tada se S. Pribićević očekujući daljnji razvoj događaja i sazrijevanje situacije u određenom smjeru, još uvijek protivio sazivanju Sabora.

Vijećanje je Središnji odbor nastavio 18. i 19. listopada 1918. i na kraju je izdao zajedničko saopćenje za javnost kojim je priopćilo sastav izabranog predsjedništva Narodnog vijeća: A. Korošec – predsjednik, A. Pavelić i S. Pribićević, potpredsjednici, tajnici: S. Budisavljević, M. Drinković i I. Lorković. Odbor je uz to prihvatio i prijedloge vezane za rad sabora (u Zagrebu i Sarajevu) te o pribavljanju propusnica za put u Švicarsku članovima središnjeg odbora. Nadalje, Središnji odbor proglasio se permanentnim, a uz to je objavljen sastav plenuma Narodnog vijeća i njegovog središnjeg odbora koji je obuhvaćao i Koaliciju.

„Čim je Narodno vijeće bilo obrazovano i njegov manifest objavljen požurila su se gradska zastupstva, razna društva i ustanove, da mu priznaju kompetenciju, da ga pozdrave kao predstavnika ideje narodnog suvereniteta, da mu polože zakletvu vjernosti i obećaju suradnju u svakom pravcu. Pitanje je, međutim, bilo, što će ono raditi. Bilo je ljudi koji nisu potpuno vjerovali da je bezuvjetan slom Austrije tako neminovan, držalo se da će ona koja je imala vrlo teških kriza u prošlosti, ipak znati nekako naći načina, da održi balans. Najzad, ona je još bila tu i imala vojsku uza se, naročito pojačano u Srijemu i Banatu s njemačkim pukovima i tko je znao, neće li Tisza imati pravo sa svojom prijetnjom.¹⁵³⁷ Drugi su pak tražili buntovnu akciju, posebno je to bila želja nekih mladih ljudi u vojsci, među đacima i osobito među Dalmatincima. Sve je bilo u groznici i znalo, da svaki

¹⁵³⁶ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 228

¹⁵³⁷ Tisza je 22. rujna 1918. u Sarajevu prijetio delegaciji pod vodstvom Vojislava Šole zbog neugodnog sadržaja memoranduma koji su mu predali dan ranije s riječima: „Mi možda možemo propasti, ali prije nego propadnemo možemo sve one koji teže takvim ciljevima zgnječiti!“. To je objavio i tisak, npr. *Male novine*, 25. IX 1918., god. IX, br. 237.

dan nosi po jedan komad povijesti na sebi. Legitimisti su tražili najprije saziv hrvatskog pa onda opće jugoslavenskog sabora, da se na njima zakonskim putem izreče odcjepljenje od Austrije.¹⁵³⁸

Zahtjev frankovačkih pravaša nije nikada stavljen na dnevni red hrvatskoga Sabora, jer je odlukom njegova Predsjedništva odbijen budući nije prikupio dovoljan broj potpisa zastupnika. Osim zahtjeva Saboru, vodstvo SP-a odlučilo se i na neposrednu akciju kod samog cara i kralja Karla I. (IV.), imajući u vidu Manifest vladara od 16. listopada i Deklaraciju Narodnog vijeća od 19. listopada.

U maloj dvorani Sabora Središnji odbor održao je 21. listopada 1918. novu sjednicu, a istoga dana je u zagrebačkim novinama bio otiskan i Wilsonov odgovor Beču. Na sjednici su formirane sekcije i određeni njihovi pročelnici – narodna obrana M. Drinković, agrarna S. Radić, financijsko-politička Lorković, financiranje Narodnog vijeća Budisavljević, agitacija i organizacija Anđelinović, promet Wilder, aprovizacija Kažić i Delić, socijalna politika Bušega. Samo Predsjedništvo postalo je zaduženo za upravnu sekciju, dok se oko vodstva ustavne nije postigao dogovor. Barac je dobio mirovne pregovore, a na čelo prezidijalnog biroa postavljen je predsjednički tajnik. Pojavili su se još i prijedlozi da se izvrši pritisak na Zemaljsku vladu kako bi se izvukla hrana iz Srijema i time spriječi vojska u njenom prisvajanju. Predloženo je ukidanje zabrane ćirilice te su određeni delegati za Švicarsku. Starčevićanci su izrazili blagi prosvjed što su dobili samo jedno mjesto voditelja sekcije (Akačić).

Nakon što je u novinama izišao Wilsonov odgovor grad Zagreb bio je spontano okićen narodnim zastavama. A po cijelom gradu 21. i 22. listopada odvijale su se manifestacije podrške Narodnom vijeću i nije se radilo, premda je bio radni dan.¹⁵³⁹ Wilson je u odgovoru spomenuo da je došlo do promjene njegove politike prema Austro-Ugarskoj u odnosu na 14. točaka od 8. siječnja 1918. iz razloga što je u međuvremenu priznao Čehoslovačku kao suverenu državu, a neizravno je odgovorom ojačao i položaj Narodnog vijeća SHS upozoravajući Austro-Ugarsku da se o njenoj sudbini moraju izjasniti sami njeni narodi, tako da je pitanje nacionalnosti postalo međunarodno pitanje, a ne više samo austro-ugarska unutarnja stvar.

Povodom tih manifestacija zagrebačko Vojno zapovjedništvo u svom brzojavu upućenom vojnom uredu cara Karla okarakteriziralo je situaciju kao vrlo ozbiljnu. U brzojavu je stajalo da su u demonstracijama sudjelovali austro-ugarski vojnici i časnici, ali i ratni zarobljenici, mase su se bratimile s vojnicima, klicalo se Wilsonu, Masaryku, Zelenom kadru i Pašiću, pjevale su se Marseljeza i crnogorska himna, a govornici su držali razdražujuće govore i sve je poprimilo

¹⁵³⁸ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 241.

¹⁵³⁹ MATIJEVIĆ, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu - Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/19)“, 49.

zabrinjavajući karakter.¹⁵⁴⁰ U garnizonskom zatvoru u Zagrebu došlo je do nasilnog bijega 130 zatvorenika, pri čemu je jedna osoba poginula, a jedna je teško ranjena. Demonstranti su tražili da se sa državnog kolodvora (danas Glavni kolodvor) skinu njemački i mađarski natpisi. U gradu Karlovcu kolodvor je bio djelomično razoren, pri čemu su u neredima sudjelovali i vojnici, no ipak se uspjelo normalizirati stanje. Vojno zapovjedništvo upozorilo je bana na razvoj događaja, kao što će upozoriti i Narodno vijeće, no impresija Vojnog zapovjedništva bila je da banu vlast izmiče iz ruku. Iz tog razloga zamolilo je carev vojni ured da se u Zagreb ne premještaju vojne postrojbe austro-ugarskih okupacijskih vlasti iz Srbije i Crne Gore.¹⁵⁴¹ Dana 23. listopada 1918. kod bana Mihalovicha bili su A. Pavelić (zubar) i S. Pribičević i pitali ga što bi ban kao šef izvršne vlasti učinio ako bi se Saboru podnio prijedlog za raskid svih državnopravnih veza s Ugarskom¹⁵⁴² (zanimljivo je da se raskid veza sa dinastijom izrijeком nije spominjao). Mihalovich je rekao da bi mogao preuzeti zajedničke urede, ali da bi mu za to trebala legalna podloga u vidu još i odluke ugarskog parlamenta, o bar personalnoj uniji s Hrvatskom. Tada se čuo i s ugarskim ministrom-predsjednikom Wekerleom koji je analogno odgovorio, dodavši da će dio pitanja rješavati i međunarodni kongres (mirovna konferencija), no da bi se o nekim pitanjima moglo već razgovarati. Ban je odgovorio prvacima Koalicije da bi o tome u svakom slučaju morao obavijestiti cara, a kod njega je očekivao audijenciju svakoga dana. Pored toga Pribičević i Pavelić postavili su dodatna pitanja vezano za cenzuru, slobodu tiska, govora i aprovizaciju. Pavelić i Pribičević stekli su dojam da se Mihalovich neće protiviti odluci Sabora o raskidu državnopravnih veza, ako je Sabor zaista prihvati.¹⁵⁴³

Na sjednici Središnjeg odbora Pavelić i Pribičević referirali su o sastanku s banom. Pribičević je iznio zanimljivu tezu – da je bojazan da vanjski svijet ne bi razumio dovoljno naše želje za jedinstvom donijela to da se (buduća) država nazvala jedinstvenom (unitarnom). To je Pribičević prema vani držao apsolutno potrebno, dok je smatrao da je njeno unutrašnje uređenje stvar konstituante.¹⁵⁴⁴

¹⁵⁴⁰ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 229 - u izvještaju o situaciji EB-a AOK-u u Badenu za listopad 1918. stajalo je pod 22. listopada da je Zagreb 21. bio okičen zastavama, a da se navečer kretala ulicama povorka bez ispada; u noći su na ugarskom državnom kolodvoru porazbijani prozori; u jednoj kavani pjevane su marseljeza i srpska himna, a došlo je pri tom do demonstracija protiv časnika koji nisu htjeli ustati prilikom pjevanja tih himni.

¹⁵⁴¹ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 230.

¹⁵⁴² MATIJEVIĆ, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu - Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/19)“, 49.

¹⁵⁴³ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 230.

¹⁵⁴⁴ Činjenica je da je Konstituantom Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca postala centralističkom državom, a da je Hrvatskoj ukinuta svaka autonomija. Ako je tada itko znao (unutar granica ili izvan granica Hrvatske) da bi se to moglo tako dogoditi, to bi značilo da su već u listopadu 1918., ako ne i ranije, kod dijela političkih struktura u Hrvatskoj postojale nečasne namjere. Podsjetimo se npr. Pribičevićevog saborskog govora od 8. srpnja 1918. (... čemu posebne historijske tradicije ...), razmišljanja ljubljanskog Sveta 29. srpnja i 7. rujna 1918. (... gubitak kulturnog suvereniteta...) i objavu Narodnog vijeća 19. listopada 1918. (... jedinstvena država...).

Tada je došlo i do prepirke između Laginje koji je bio prohrvatski raspoložen i Drinkovića koji je klicao Srbiji i Jugoslaviji. Kroz debatu su iskristalizirani prijedlozi da se Sabor sazove, prizna i preda Narodnom vijeću političko vodstvo naroda te odgodi svoje daljnje sjednice dok ga Narodno vijeće ne sazove. Spomenuti su i zločini Zelenog kadra u Karlovcu i Otočcu, kao i traženje vagona za prijevoz hrane od Ministarstva rata. Saznalo se i da je u Rijeci 23. listopada 1918. došlo do oružanog okršaja vojske (jednog odreda pješackog puka bana Jelačića br. 79) i kr. ugarskog redarstva zbog hrvatske zastave.¹⁵⁴⁵

Istoga dana, 24. listopada 1918., Središnji odbor održao je sjednicu u Zagrebu na kojoj je Kačić izvjestio nazočne da nisu dobili još niti jedan ceres-vagon (vagon na dispoziciji Ministarstva rata), o prekidu prometa s Rijekom te traženju željezničara Mađara koji su radili na pruzi Rijeka-Zagreb povratka u domovinu. S obzirom da su neredi na željeznici uzeli maha, zaključeno je neka se na sjednicu pozove ban i upozna ga se s time. Ban je došao na sjednicu i Pribićević ga je upoznao s razvojem događaja, čemu je pridodao i informaciju o osnivanju obrambenih straža.¹⁵⁴⁶ Ban je primijetio da ne mogu postojati u zemlji dvije egzekutive i da bi Narodno vijeće trebalo stupiti u kontakt (zapravo suradnju) sa Zemaljskom vladom. Upozorio je da Narodno vijeće, može uzeti egzekutivu u svoje ruke, ali onda treba preuzeti i odgovornost.¹⁵⁴⁷ Mihalovich je bio svjestan da su sve više nereda izazivali vojnici, ali da nad njima nije imao kontrole, ali isto tako vidio je (simbolički) da je ljudima upravo željeznica bila simbol mađarske supremacije u Hrvatskoj i da je zato toliko bila izložena napadima.¹⁵⁴⁸

Zagrebačko Vojno zapovjedništvo izvjestilo je 24. listopada 1918. brzojavom Karla I. (IV.) i nadležne o razvoju situacije. Središnji odbor zasjedao je 25. listopada 1918.. svoje izvješće priopćio im je Danila Dimovića koji je kao delegat boravio u Beču zajedno s Ivanom Lorkovićem, gdje su se sastali s češkim i poljskim političkim predstavnicima. Očekivalo se formiranje nove (austrijske) Vlade na čelu s Heinrichom Lammaschom. Car Karlo je bio za to da zajednički monarhijski poslovi i dalje postoje, ali Lammasch je dvojio je li to uopće još bilo moguće.¹⁵⁴⁹

Pored diskusije o financijskim pitanjima iz Bosne je Središnjem odboru stigla informacija o ponudi Sarkotićevog zamjenika Gyurkovicsa¹⁵⁵⁰ članovima Narodnog vijeća za preuzimanje Vlade. Odbor je počeo razmatrati što da se radi. Pribićević se sad počeo zauzimati za saziv Sabora,

¹⁵⁴⁵ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 230-231.

¹⁵⁴⁶ Riječ je vjerojatno o *narodnim stražama* osnivanima u krilu mjesnih odbora Narodnog vijeća kao lokalnim čuvarima reda, mira i imetka.

¹⁵⁴⁷ MATIJEVIĆ, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu - Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/19)“, 49.

¹⁵⁴⁸ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 232.

¹⁵⁴⁹ KRIZMAN, n. dj., 232. Lammasch se u siječnju 1918. „kao slučajno“ sreo u Zürichu s Wilsonovim predstavnikom, EB je to znao ali je odlučio ne reagirati ocjenjujući događaj bezazlenim, no ipak ujedno i mogućim kanalom za neslužbenu komunikaciju vlade prema SAD-u, RONGE, *Kriegs*, 347.

¹⁵⁵⁰ Max Gyurkovics, civilni zamjenik zemaljskog poglavara BiH.

pri čemu bi Sabor razriješio veze s Ugarskom, odobrio izjavu vijeća od 19. listopada i prenio vlast na Vijeće.

Pribičević je u tom trenutku bio svjestan raspada Solunskog bojišta, kao i Wilsonovog odgovora Beču, a dan ranije započela je i talijanska ofenziva. Međutim okidač za njegov postupak – zauzimanje za saziv Sabor, za razliku od ranijeg stava, vremenski je bio podudaran s brzojavom kojega je Pašić uputio iz Pariza 19. listopada 1918. regentu Aleksandru i zamjeniku predsjednika srbijanske vlade Stojanu Protiću u Solun. Značajan je ovaj stavak iz Pašićevog brzojava: „Inozemstvo ne poznaje dovoljno odnose među različitim granama naše rase (južnoslavenske), i ne zna pravo što obuhvaća riječ Jugoslavija; ono misli da je to nešto što se razlikuje od riječi Srbija. Iz ovdašnje deklaracije kompetentnih političara izlazi da oni odvojeno promatraju Srbiju, a odvojeno Jugoslaviju. Za prvu kažu da je treba ponovo stvoriti i nadoknaditi joj štetu koju je pretrpjela, a za drugu da joj treba priznati pravo da odlučuje želi li ostati u austrougarskoj državi¹⁵⁵¹ ili želi postati slobodnom i neovisnom državom (ali ne i spojenom sa Srbijom). Sve brošure, povijesne rasprave, članci po novinama, ne služe ničemu. Ono što se nije naučilo godinama, ne uči se ni sad. Nego se govori i radi kao što se naviklo.“ Brzojav završava molbom prijestolonasljedniku da se s njegovim sadržajem upozna i Svetozar Pribičević koji je tada vodio Narodno vijeće u Zagrebu, kako bi se posebno zauzeo za ostvarenje narodnog ujedinjenja (i sa Srbijom). Regent Aleksandar potom je doista poslao poruku Pribičeviću, pri čemu ostaje nepoznato na koji način mu je dostavljena, sa zamolbom da Pribičević učini sve što može ne bi li ubrzao ujedinjenje jer je politička situacija iz dana u dan postajala sve kritičnijom *vis-a-vis* talijanskih zahtjeva i pregovora srbijanske vlade i *Jugoslavenskog odbora*. K tome je za dostavu Pašićeve poruke Pribičeviću sigurno bilo potrebno određeno vrijeme.

Pribičević sam piše: „Kao što se vidi iz ovog Pašićeva povjerljivog brzojava Južni Slaveni Austro-Ugarske mogli su se također odlučivati po svojoj volji. Pašić izričito kaže kako nadležni politički krugovi u Parizu misle da Srbija treba biti ponovo uspostavljena i da joj treba nadoknaditi ratnu štetu, ali ništa ne govore o ujedinjenju; ono ovisi od odluke Srba, Hrvata i Slovenaca koji nastanjuju područja Austro-Ugarske Monarhije.“¹⁵⁵²

Odbor je održao sjednicu i 26. listopada 1918. te razmotrio događaje u Rijeci. Članovi Vijeća saznali su da su pobunjeni vojnici otpraćeni u Pulu, pa kako nisu spadali u nadležnost zagrebačkog Vojnog zapovjedništva, Hreljanović je predložio Narodnom vijeću neka uputi brzojav dvorskoj kancelariji (car se tada nalazio u Gödölöu) i zatraži intervenciju u korist pobunjenih

¹⁵⁵¹ Očito je da su prema samom Pašiću, još iza Wilsonovog odgovora Beču, francuski politički vrhovi razmatrali mogućnost opstanka Austro-Ugarske u nekom obliku i teritoriju, kao sasvim realnu opciju.

¹⁵⁵² PRIBIČEVIĆ, *Diktatura*, 30-32.

vojnika. Očekivalo se i objavljivanje kraljeva manifesta kojim bi suveren priznao pravo samoopredjeljenja i ponudio se kao svojevrsni poslovođa (*negotium gestor*) dok narodna vijeća ne bi odlučila što drugo. U svakom slučaju car je u potpunosti isključio svaku politiku sile prema svojim narodima što je Odboru saznao nakon audijencije češkog političara Klofáča kod cara 22. listopada 1918. Isto tako svaki trenutak trebao je biti objavljen manifest upućen vojsci kojim bi se vojnici pozvali da se umire jer se očekivalo ubrzano sklapanje mira.

Glede situacije u banskoj Hrvatskoj Vijeće je utvrdilo da je dezertera („Zelenog kadra“) u Hrvatskoj bila sva sila, tako npr. u Slavonskoj Požegi vojnici su se pobunili i pljačkali okolicu naoružani sa 30 strojica. Feldmaršal barun Kövess planirao je na njih poslati vojsku, ako lokalnom zapovjedniku pukovniku Vučetiću ne bi pošlo za rukom da ih umiri. Iz Varaždina su molili da se iz tamošnjeg garnizona udalje mađarski vojnici, jer su ih građani počeli vrijeđati. Iz Murske Sobote tražila se zaštita željezničke pruge Čakovec – Varaždin. Pukovnik Droffo je povjerljivo priopćio Hreljanoviću da je bilo provokacija i od strane frankovaca. Odbor je Hreljanovićev izvještaj uzeo na znanje. Na kraju je dogovoreno kako će se Vijeće obratiti banu da on pokuša zaštititi pobunjene riječke vojnike od kazne, iz razloga što je do situacije došlo iz patriotskih pobuda.¹⁵⁵³

Pored toga Ante Pavelić obavijestio je Vijeće kako je dr. Vladimir Prebeg, jedan od prvaka Hrvatske stranka prava (frankovci) ponudio pristup te stranke Narodnom vijeću. Pavelić je odmah od Prebega zatražio frankovačko prihvaćanje manifesta od 19. listopada. Riječ je uzeo i Laginja i predložio da Narodno vijeće autoritativno protumači ili promijeni izraz „jedinstvena država“ upotrijebljen u objavi od 19. listopada i to tako da je Narodno vijeće jednodušno u tome da se jedinstvenost buduće države ima razumijevati u odnosu prema inozemstvu, dok bi se o čitavom unutrašnjem uređenju odlučivalo tek kasnije, prilikom njenog konstituiranja. To je prema Laginji bilo potrebno zato kako bi se presrele kojekakve agitacije u smislu da tobože prijeti opasnost jednom, drugom ili trećem plemenu.¹⁵⁵⁴

Lorković je, po svom povratku iz Beča gdje se sastao s Česima i raspravljao o Wilsonovom odgovoru, podnio izvještaj, no što se tiče reakcije dogovoreno je da se pričekaju službeni odgovor Austrije. Raspravljalo se dalje na sjednici Središnjeg odbora o odnosu *Jugoslavenskog odbora* i Narodnog vijeća te je odlučeno da je *Jugoslavenski odbor* ovlašten govoriti u ime našeg naroda, ali u vezi s Narodnim vijećem. U Beču su se češki i jugoslavenski predstavnici sporazumjeli da neće stupiti u pregovore s Lammaschom te da će prvo tražiti primirje. Pored toga, jugoslavenski

¹⁵⁵³ Bogdan KRIZMAN, „Zapisnici Središnjeg odbora Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu“, *Starine JAZU*, Zagreb, 1958., knjiga 48, 331-386, 341. i dalje.

¹⁵⁵⁴ MATIJEVIĆ, „Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (listopad – prosinac 1918.)“, 1111, ŠTAMBUK – ŠKALIĆ i MATIJEVIĆ, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu – izabrani dokumenti“, 106-107.

predstavnicima odredili su uvjete za početak pregovora. Za to vrijeme Središnjem odboru dolazilo je sve više obavijesti o priključivanju mjesnih narodnih vijeća, po Hrvatskoj, ali i šire, središnjem Narodnom vijeću. K tome, u međuvremenu je Narodno vijeće u dogovoru s Česima odlučilo da se više neće upućivati zastupnici iz banske Hrvatske na sjednice zajedničkog parlamenta u Budimpešti odnosno iz slovenskih zemalja, Istre i Dalmacije u Carevinsko vijeće u Beč.¹⁵⁵⁵

Povjerljivi izvještaj o situaciji EB-a AOK-u u Badenu od 26. listopada, obavijestio je o masovnom dezertiranju na području zagrebačkog Vojnog zapovjedništva i množenja slučajeva pljački, otkazivanju poslušnosti vojnika u Požegi tijekom obuke za gađanje strojnicom, zbog čega im je okružno zapovjedništvo odobrilo odsustvo, uz uvjet predaje oružja. Međutim, vojnici su napustili vojarnu u grupama te su pucali po mjestu. U Pleternici je netko po noći pucao u prozore vojnog zapovjednika. Nadalje, pobunjeni riječki vojnici su pod pratnjom, brodom prebačeni u Pulu, tražilo se još par bjegunaca u okolici Rijeke, a u gradu je i dalje postojala opasnost od nemira. U Varaždinu su mađarski časnici bili ugroženi, ali štete još nisu počinjene... Upravitelj željeznice u Murskoj Soboti tražio je postavljanje straže na željezničke objekte na pruzi Čakovec – Zagreb. U Plaškom su civili predvođeni dvojicom osoba u vojnim odorama razorili željezničku stanicu i opljačkali aprovizacioni magazin.¹⁵⁵⁶ U istom izvješću nalazila se i vijest da je tog dana u Budimpešti formirano Narodno vijeće za Ugarsku pod predsjedništvom grofa M. Károlyja, koje je objavilo svoj program od 12 točaka. Među njima, izdvojili su točku 5. po kojoj je Narodno vijeće priznalo autonomiju svim narodnostima Ugarske na temelju prava na samoopredjeljenje u okviru Ugarske i točku 10. po kojoj je ugarsko Vijeće priznalo novostvorenu poljsku, ukrajinsku, češku, njemačko-austrijsku i jugoslavensku državu i izrazilo spremnost stupiti s njima u uski politički i ekonomski savez.

Delegacija Narodnog vijeća SHS otputovala je 26. listopada 1918. u Švicarsku u sastavu: Korošec i dr. Gregor Žerjav, gdje im se pridružio i Melko Čingrija.¹⁵⁵⁷ Žerjav nije bio član Narodnog vijeća, već tajnik bečkog Južnoslavenskog kluba pri Carevinskom vijeću, ali je bio blizak R. Giuniju u Pragu (sve dok Giunio nije emigrirao u Italiju i kasnije Francusku) te S. Budisavljeviću u Zagrebu. Planirali su stupiti u sporazum s dr. Trumbićem i ostalim članovima *Jugoslavenskog odbora*, ali i sa srbijanskom vladom te drugim političkim čimbenicima.

Krizman citirajući Guinia navodi: „dr. Žerjav je bio od *Maffie* uvijek dobro snabdjeven sa većinom pouzdanih informacija o važnim zbivanjima u zemlji i inostranstvu s kojima je *Maffia* raspolagala. Pored ostalog bio je redovno informiran o prilikama i važnijim događajima na

¹⁵⁵⁵ BOBAN, *Stjepan Radić*, 405.

¹⁵⁵⁶ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 235.

¹⁵⁵⁷ MATIJEVIĆ, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu - Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/19)“, 50.

austrijskom carskom dvoru, na osnovu pouzdanih izvještaja, koje je *Maffia* redovno dobivala od jednog dvorskog komornika (vjerojatno etničkog Čeha),¹⁵⁵⁸ o radu i uspjesima *Jugoslavenskog odbora* u Londonu i čehoslovačkog Narodnog vijeća u Parizu i o njihovim porukama našim političkim krugovima u zemlji; u jednu riječ o svemu onome što je moglo interesirati jednog narodnog zastupnika u bečkom parlamentu da uzmogne pravilno ocijeniti situaciju našeg naroda u zemlji i inostranstvu, pa je zato ubrzo postao traženim i neiscrpnim izvorom pouzdanih i tajnih informacija za sve narodne poslanike Jugoslavenskog kluba uopće, a za one, antiaustrijski raspoložene napose, pa je prirodno, da su njegov autoritet i simpatije prema njemu i njegovom radu i znanju u jugoslavenskim poslaničkim krugovima parlamenta dnevno rasle. Svojim taktom, svestrano i neumornom saradnjom, svojim temeljitim poznavanjem narodnih prvaka i prilika u zemlji stekao je punu naklonost, pa postepeno i puno povjerenje predsjednika kluba dr. Korošca, koji se je nenadanom smrću dr. Janeza Kreka, dne. 8. oktobra 1917., osjetio u onim danima punim odgovornosti, dosta osamljenim. Sve je to pospjesešilo odluku dr. Korošca i olahkotilo rješenje Jugoslavenskog kluba da se dr. Žerjava imenuje poslovnim sekretarom kluba.¹⁵⁵⁹ Isti dan je objavljeno da je Sabor kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sazvan za 29. listopada 1918. u 10 sati prije podne.¹⁵⁶⁰

Očito je da Narodno vijeće koristilo situaciju raspada monarhije i raspoloženje cara i kralja da se ne primjeni sila protiv njegovih naroda, a pri zapravo antidržavnom ponašanju političkih prvaka. Ne zaboravimo, 26. listopada 1918. banska Hrvatska još je bila u sastavu Austro-Ugarske, a njeni predstavnici (kao predstavnici Vijeća) trebali su se sresti sa *Jugoslavenskim odborom*, čiji su članovi optuženi zbog izdaje te sa predstavnicima srbijanske - tada još neprijateljske Vlade. Radi razumijevanja miljea valja znati, da je i češka delegacija istog dana otputovala u Švicarsku, radi dogovora sa svojom emigracijom i stranim diplomatima.

Predsjednik Narodnog vijeća Anton Korošec, prije nego što je otputovao u Švicarsku, sastao se sa šefom EB-a pukovnikom Maximilianom Rongeom koji se u zemlji pribojavao boljševičkog kaosa nakon ruske revolucije, koju bojazan su dijelili i njegovi nadređeni u Badenu, pa i sam Karlo I. (IV.). Ronge mu je tom prilikom priopćio namjeru putovanja u Zagreb i Korošec mu je zato dao u Beču 26. listopada 1918. pismo za Svetozara Pribičevića, u kojem je stajalo da mu to pismo nosi pukovnik Ronge, šef obavještajne službe Vrhovnog vojnog zapovjedništva. Ronge je zamolio

¹⁵⁵⁸ To nije bio jedini takav slučaj, iz austrougarskog poslanstva u Washingtonu američke vlasti dobile su povjerljive podatke o pripremama Središnjih sila za sabotaže u američkim tvornicama od vojnog značaja i to preko austrijskog diplomate češkog porijekla, „Propaganda“, *The Encyclopedia of World War I – A Political, Social and Military History*, volume 3, 941-945.

¹⁵⁵⁹ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 243-244 (bilješka 88), pri čemu se poziva na rukopis Rudolfa Guinia, *Maffia (1914-1918)*, 58-59 (Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zbirka rijetkosti, signatura R 6175).

¹⁵⁶⁰ *Obzor*, Zagreb, 26. X 1918.

Korošeca da utječe na vojnike neka ne izazivaju nered koji bi vodio k opasnosti boljševizma. Korošec je držao stvar važnom i stoga je sugerirao Rongeu da oputuje u Zagreb i razgovara s Pribičevićem, kako bi se čitavo pitanje predložilo Narodnom vijeću na odlučivanje. A po povratku iz Švicarske i Korošec se bio spreman sastati s Pribičevićem na istu temu. Zbog ranije dogovorenih obveza u Njemačkoj Ronge je bio spriječen odmah oputovati za Zagreb, tako da taj put zbog promijenjenih okolnosti nikad nije ostvaren.¹⁵⁶¹

Središnji je odbor zasjedao i 27. listopada 1918. i obaviješten je o izjavi Hrvatske stranke prava (frankovci) da prihvaća objavu Narodnog vijeća od 19. listopada 1918., no Odbor je zaključio da će o pristupanju frankovaca odlučiti na narednoj sjednici.¹⁵⁶² Hreljanović je izvjestio o pljački većeg broja vagona na pruzi Zagreb-Slavonski Brod (Hreljanović je naveo 150, a Laginja 35), zatim o bojazni upravitelja pošte u Zagrebu za njenu sigurnost. Očekivala se objava kraljevog manifesta kojim bi se vjerojatno zajamčilo potpuno ispunjenje političkih želja svih naroda. Vojna kantina u Orahovici bila je srušena, a njena straža pridružila se „boljševicima“. Vijeće nije očekivao ikakve represalije prema časnicima i vojnicima koji su sudjelovali u projugoslavenskim manifestacijama, dok se očekivalo vođenje postupaka protiv onih koji su manifestiranje iskoristili za pljačku ili uništavanje imovine. Riječ je uzeo Lorković i nastavio je s vijestima iz vojnih izvora – u Rudolfovoj vojarni u Zagrebu grupe vojnika spremale su se razići kućama, ali i opljačkati vojarnu. Lorković je držao da je tom širenju boljševizma doprinijela i oskudica hrane koja je pogodila i vojsku. Stoga je predložio da se civilima dozvoli ući u vojarnu kako bi djelovali pomirljivo na vojnike. U daljnjoj diskusiji D. Popović i Tresić smatrali su da je do sve većeg nereda u zemlji došlo zbog usporednog postojanja dviju vlada te da bi čim prije trebalo organizirati narodnu vojsku, koja bi s jedne strane spriječila boljševizam, a s druge strane omogućila nesmetan ulaz vojnih snaga Antante u zemlju. Anđelinović je na to predložio nabavu oružja iz vojnih skladišta te da se s njime naoruža Akademska garda, hrvatski i srpski sokoli koji bi čuvali mir i red prigodom sjednice Sabora (29. listopada). Odbor je prihvatio sva tri prijedloga.¹⁵⁶³

U Beču je 27. listopada 1918. austrijski ministar unutarnjih poslova pozvao češkog poslanika Tusara i priopćio mu da AOK želi s njim razgovarati. Tusar je odbio ići u Baden (sjedište Zapovjedništva), ali je pristao na to da s njenim predstavnikom razgovara u Beču. Tako se i on sastao s pukovnikom Rongeom, koji je i njemu, kao prije i Korošecu, povjerio da je vojska srljala u boljševizam i stoga ga je zamolio da češki poslanici pođu na bojište kako bi privoljeli vojnike da

¹⁵⁶¹ RONGE, *Kriegs*, 380. On dodaje (nakon što se vratio iz Njemačke u Beč): „Već su nastale nove nacionalne države pa je na njima bilo da vode vlastite bitke s boljševizmom“.

¹⁵⁶² MATIJEVIĆ, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu - Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/19)“, 50.

¹⁵⁶³ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 236.

ostanu na svojim mjestima. Tusar, svjestan da to zapravo znači da su Austro-Ugarskoj dani odbrojeni (jer su zapovjednici izgubili kontrolu nad vojskom i dolazilo je do dezertiranja u sve većem broju), izvukao se i rekao da će o tom koraku vojne vlasti obavijestiti vodstvo češkog Narodnog Vybora (Narodnog vijeća) u Pragu, pa će Rongeu odgovoriti sutradan ujutro. Tusar je razgovarao telefonski s Rašinom u Pragu i saznao je vijest da je Wilson priznao čehoslovačku državu, što je zapravo značilo da je u međunarodnom pravnom smislu Austro-Ugarska prestajala postojati. Stoga je češki odgovor vojnim vlastima bio da ne mogu slati nikakve izaslanike na bojište, sve dok Austro-Ugarska ne kapitulira bezuvjetno. Tusar je o tome obavijestio i bečko tajništvo Južnoslavenskog kluba koje je odmah prosljedilo informaciju predsjedništvu Narodnog vijeća u Zagrebu. U međuvremenu je Tusara posjetio i admiral Holub s zamolbom identičnom Rongeovoj, s tim što se odnosila na momčad austro-ugarskog ratnog brodovlja, osobito u Puli. Tusar je obavijesti i Holuba i Rongea o češkom odgovoru, sa zamolbom da je Ronge prenese i caru. Ronge je ponovo posjetio Tusara i priopćio mu da su poduzeti koraci za kapitulaciju na bojištima.¹⁵⁶⁴

No pripreme kapitulacije trebalo je provesti i diplomatskim putem. Grof Gyula Andrassy mlađi naslijedio je Buriána kao ministar vanjskih poslova, a car Karlo je 26. listopada iz Gödöllöa brzojavio caru Vilimu da će u roku od 24 sata zatražiti separatan mir i hitno zaključenje primirja. I zaista 27. listopada 1918., a datirano s 28. listopadom 1918., iz Beča je poslana u Washington (via Stockholm) nota u kojoj je pored ostalog stajalo da je austro-ugarska vlada spremna odmah, ne čekajući rezultate drugih pregovora,¹⁵⁶⁵ započeti pregovore o miru između Austro-Ugarske i protivničkih sila i o što skorijem primirju na svim bojištima. To su i u Pragu i u Zagrebu narodna vijeća jedva čekala. Ante Pavelić priznao je da je srpsko-hrvatska koalicija čuvala opoziciji leđa i tako je opozicija mogla razviti u ratnim prilikama upravo takvu akciju (stvaranja Narodnog vijeća).¹⁵⁶⁶

Car Karlo još je 16. listopada 1918. donio Manifest koji se odnosio na Cislajtaniju, jer političko vodstvo Ugarske nije bila spremno za takvo što u Translajtaniji. Kao odgovor na carev manifest, Središnji odbor, vjerojatno zbog Slovenije, Istre i Dalmacije, odgovorio je posebnom deklaracijom kojom je objavljeno narodu Slovenaca, Hrvata i Srba da je Narodno vijeće od toga časa, opunomoćeno od svih narodnih stranaka i grupa, preuzelo u svoje ruke vođenje narodne politike. „Odsada ne će uopće u narodnim pitanjima nikoja stranka ni grupa ni parlamentarna

¹⁵⁶⁴ KRIZMAN, n. dj., 236-237. Kontakte vojnog vrha u tom smislu s prvacima Narodnih vijeća potvrdili su u svojim memoarima RONGE, *Kriegs*, 380, a prema Krizmanovoj zabilježbi na str. 244. n. dj. i Gleise von HORSTENAU, *Die Katastrophe*, Leipzig, 1929, 340.

¹⁵⁶⁵ To je značilo neovisno od Njemačke.

¹⁵⁶⁶ Ante PAVELIĆ, *Stvaranje Narodnog vijeća u Zagrebu*, Zagreb, 1935, 3, KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 238.

skupina više voditi nikakve posebne politike, ni zasebno stupati u pregovore s faktorima izvan naroda, nego će u svim tim pitanjima biti u buduće jedini predstavnik i odlučni činilac Narodno vijeće“ postavivši pri tome pet zahtjeva i otklanjajući ponudu sadržanu u carskom Manifestu budući je on tražio stvaranje jugoslavenske države (koja bi dakle obuhvaćala i dijelove Cislajtanije kao i Translajtanije), ali još uvijek u okviru reformirane Austro-Ugarske.¹⁵⁶⁷ Time se Narodno vijeće, a u njegovom sastavu sada i HSK kao governmentalna stranka u banskoj Hrvatskoj opredijelila za izlazak iz Austro-Ugarske.¹⁵⁶⁸

Iako se frankovci nisu slagali s političkim smjerom Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba, to nije značilo da oni nisu željeli stupiti u njegove redove i pokušali utjecati na daljnji razvoj političke situacije. Poticaji za ulazak frankovaca u Narodno vijeće dolazili su i od njegovih članova. Tako je Ivan Lorković, tajnik Predsjedništva Narodnog vijeća preko Lavoslava Polića upućivao poruke Franu Milobaru iz Stranke prava. Postavljena su bila tri uvjeta za ulazak frankovaca u Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba: 1. isključenje dr. Horvata, dr. I. Franka i dr. V. Sachsa iz Stranke prava, 2. da SP glasuje za sjedinjenje sa kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom i 3. obvezati se da neće dati otrgnuti ni jednog dijela od kraljevine Hrvatske-Slavonije-Dalmacije. Milobaru treći zahtjev nije bio sporan, ali je glede ostaloga napomenuo da je stajalište SP-a – prvo stvoriti slobodnu hrvatsku državu i na slobodnim izborima pitati narod hoće li u savez sa Srbijom i Crnom Gorom ili želi li ostati samostalan, stoga oko točke 2. uvjeta Narodnog vijeća nisu htjeli niti razgovarati dok se ne proširi u hrvatskom državnompravnim smislu.¹⁵⁶⁹

Dana 26. listopada 1918. na sjednici Poslovnog odbora SP-a V. Prebeg je izvjestio nazočne o prijetnjama da Narodno vijeće traži odstranjenje dr. Horvata sa vodstva stranke, inače će stranka biti zabranjena čim Narodno vijeće preuzme vlast u svoje ruke i nitko neće moći jamčiti za sigurnost, pa ni za život frankovačkih narodnih zastupnika i članova vodstva stranke. Stranka prava tada je prihvatila stanovišta Narodnog vijeća od 19. listopada 1918. i priznala njegov pravilnik. Ujedno su primili na znanje da se dr. Aleksandar Horvat povlači iz političkog života, što se očekivalo i od narodnog zastupnika dr. Ive Franka, dok su za dr. Vladimira Sachsa ustanovili da nije član stranke. *Obzor* je u broju od 29. listopada 1918. donio članak: *Jučerašnja Hrvatska* gdje piše sljedeće: „Zaključak poslovnog odbora stranke prava (frankovci) nipošto nije iznenadio veći dio pristaša stranke. Mnogi odlični pristaše stranke savjetovali su nam i preporučivali, da stupimo

¹⁵⁶⁷ ŠIŠIĆ, *Dokumenti*, 179-181.

¹⁵⁶⁸ Time se obistinilo upozorenje Sarkotića dano Wekerleu 28. kolovoza 1918. da ne poklanja previše povjerenja političarima iz HSK vezano za rješavanje jugoslavenskog pitanja i očekivanu promjenu na banskoj stolici iz razloga što bi HSK ukoliko bi se vanjskopolitička situacija počela razvijati nepovoljno po Monarhiju to sigurno iskoristio protiv Monarhije, HR-HDA-1773, OF Sarkotić, Dnevnik, kutija 5.

¹⁵⁶⁹ MATIJEVIĆ. „Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (listopad – prosinac 1918.)“, 1111.

u Narodno vijeće. Na posljednjoj konferenciji vijeće stranke, neki su članovi to i predložili, većina je mislila, da još nije zato došao čas. Tada se je odustalo od toga nauma i zaključilo se da prije takvog koraka zastupnici stranke prava zatraže audijenciju kod Nj. Veličanstva te jasno i glasno zatraže odgovor: hoće li smjesta htjeti udovoljiti davnim težnjama naroda hrvatskoga za njegovom potpunom samostalnošću, slobodom i ujedinjenjem. U audijenciju pozvana su bila trojica zastupnika.¹⁵⁷⁰ Vrativši se kući izvijestili su poslovnom odboru, da je kralj odlučio potpuno udovoljiti gornjim zahtjevima – tek je potrebno, da i ugarski sabor na to pristane i time odriješi kralja njegove prisega na ustav i cjelokupnost teritorija ugarske krune. Svi činovnici i odlučni faktori ugarske vlade pristali su na to. Međutim, događaji hrlili su svojim tokom dalje i nisu se ničim više mogli zaustaviti – dočim od svih riječi i obećanja nije bilo djela, već su ostale samo riječi. Tada je poslovni odbor stranke prava odlučio da će ući u Narodno Vijeće, a takva je orijentacija bila nužna, jer je „odgovarala duhu tadašnjeg vremena.“¹⁵⁷¹

Na tragu opasnosti od nemira i građanskog rata u banskoj Hrvatskoj valja istaći da je general Šnjarić javio 28. listopada 1918. Ministarstvu domobranstva u Budimpešti kako je prema izvješću osječkog gradonačelnika Zemaljskoj vladi osječki garnizon otkazao poslušnost. Članovi odbora Narodnog vijeća pokušavali su ljude smiriti, ali bez uspjeha. Tako da su u gradu izbile velika bune jer je masa dobila oružje i počela pljačkati grad i vlastelinstva u okolici. Osmero ljudi je poginulo, a bilo je i mnoštvo ranjenih. Nakon promjene vojnog zapovjednika i dolaska pojačanja mađarskih topnika iz Pečuha u gradu je zavladao mir i red. Pored toga širom Slavonije izbijale su pobune, Našice su bile u plamenu, a opljačkano je imanje grofova Pejačevića, Virovitica je bila zabrinuta jer se pobunjeni Zeleni kader približavao gradu.¹⁵⁷²

¹⁵⁷⁰ Karlo je 21. listopada 1918. na preporuku ugarskog ministra predsjednika Sándor Wekerlea primio u audijenciju frankovačke političare: dr. Aleksandra Horvata, Ivu Franka i Josipa Pazmana. Pristao je na trijalističko preuređenje Monarhije, ali je upozorio da ga Ugarska mora razriješiti prisega ustavu. Karlo je ovlastio frankovačke izaslanike da u njegovo ime kod grofa Tisze i ugarske vlade, izrade da ga se razriješi prisega glede integriteta zemalja krune svetog Stjepana. Zaista, 22. listopada 1918. u Budimpešti nakon razgovora Tisze sa hrvatskim političarima ugarska vlada razriješila je cara Karla kao ugarskog kralja njegove kraljevske prisega i dozvolila mu da proglasi odcjepljenje Hrvatske i Slavonije ispod Ugarske i ujedinjenje svih hrvatskih zemalja na jugu Monarhije u posebnu hrvatsku državu. O tome su poslali brzojav u Zagreb Franu Milobaru, no u Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba nitko nije bio zainteresiran za takve odluke Beča i Budimpešte, premda značajne zbog stvarne mogućnosti reforme Monarhije, MATIJEVIĆ, n. dj., 1109-1110, ISTI: „Stranka prava (frankovci) i pokušaj preustroja Austro-Ugarske Monarhije (listopad 1918.)“, u *Ante Starčević, Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija u povodu 120. godišnjice smrti*, priredili Stjepan Matković i Božidar Petrač, Zagreb, 2017, 55-71.

¹⁵⁷¹ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 243. Što se tiče kopernikanskog obrata u stajalištu službene Ugarske u odnosu na 22. listopada 1918. valja imati na umu da „svi činovnici i odlučni faktori ugarske vlade“ još 4. listopada 1918. nisu prihvaćali ujedinjenje hrvatskih zemalja u okviru Austro-Ugarske, što potvrđuju Sarkotić i Unkelhäusser (HR-HDA-1773, OF Sarkotić, Dnevnik, kutija 5), a svega par dana ranije – 15. listopada 1918. u slučaju da car donese odluku o reformi cijele Monarhije, na samoj sjednici Krunskog vijeća ugarski ministar predsjednik Wekerle zaprijetio je prekidom isporuke hrane Beču!

¹⁵⁷² JANKOVIĆ-KRIZMAN, *Građa*, svezak 1, 435.

Ministarstvo domobranstva Šnjariću je brzojavno odgovorilo da je zabranjeno otpuštati vojnike kućama te da na njih treba utjecati u patriotskom duhu. O čemu su imali i zamolbu zajedničkog ministra rata. Ministarstvo je ujedno odobrilo naoružanje narodne garde (građanske straže) sa 5.000 pušaka i 350.000 komada streljiva iz zaliha Domobranstva u Zagrebu uz uvjete: ako bi zagrebačko Vojno zapovjedništvo to držalo korisnim, ako bi smatralo da će Narodno vijeće spriječiti moguću zlorabu tog oružja, nadalje ako se oružje razdjeli dobrovoljcima koji su bili pouzdani i vojnički izvježbani te ako bi ti dobrovoljci bili samo asistencija oružništvu. Ujedno je Ministarstvo rata u suglasnosti s AOK-om zamolilo zapovjedništvo grupe Kövess (Keveš) da intervenira sa svojim snagama, radi uspostave reda na području pod nadležnošću zagrebačkog Vojnog zapovjedništva, glede okolnosti da drugih raspoloživih vojnih postrojbi nije bilo.

Po izvješću zagrebačkog Vojnog zapovjedništva AOK-u za 28. listopada 1918. zabilježeno je više pljački i napada dezertera na željezničke instalacije. Bio je prekinut promet na pruzi kod Našica, Pakraca te na prugama Brod-Sisak i Brod-Zagreb.¹⁵⁷³ Istog dana izvršen je kod Koprivnice napad i pljačka putničkog vlaka iz Budimpešte. Dolazilo je i do spaljivanja židovskih trgovina, pljačke na imanjima grofa Pejačevića, a telefonski promet je bio često u prekidu što je otežavalo uvid u situaciju. Studenti su na ulicama, u susretu s vojskom pozivali vojnike na dezertiranje, a Narodno vijeće odbijalo je preuzeti vodstvo smatrajući u suglasnosti sa Zemaljskom vladom, da su amnestija i otpuštanje vojnika kućama jedini izlaz iz situacije. Osnovana je Građanska straža kao zaštita od boljševizma, no njoj je nedostajalo oružja i Narodno vijeće bilo je spremno za njeno naoružanje preuzeti odgovornost u smislu uvjeta Ministarstva domobranstva. Građanstvo je sve silovitije zahtijevalo isticanje hrvatskih zastava na zgradama državnih financija i uklanjanje nehrvatskih natpisa, pa je Vojno zapovjedništvo kako bi izbjeglo prolijevanje krvi i ekscese, tome popustilo. Od političkih vijesti najvažnija je bila da se za sutradan, 29. listopada 1918. očekivala izjava o nezavisnosti u zagrebačkom Saboru. Zajedničko Ministarstvo rata izdalo je 28. listopada 1918. uputu br. 13.200 svim vojnim zapovjedništvima kao i drugim nadležnim instancama kojom je ovlastilo sva vojna zapovjedništva da u slučaju potrebe stupe u kontakt s narodnim vijećima koja su djelovala na njihovom području, kako bi se održao mir i red i omogućila opskrba postrojbi. O važnim odlukama bilo je potrebno da vojna zapovjedništva prethodno provedu konzultacije s Ministarstvom rata pomoću telefona ili Hughes aparata (brzojava ili radio brzojava).¹⁵⁷⁴

U Zagrebu je Središnji odbor Narodnog vijeća 28. listopada 1918. raspravljao o prijedlozima – hoće li Narodno vijeće preuzeti diktatorske ovlasti u svoje ruke ili pak, ne dirajući prava Krune, stvoriti široke preduvjete za rad. U oprečnoj raspravi bili su Svetozar Pribićević i

¹⁵⁷³ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 299.

¹⁵⁷⁴ KRIZMAN, n. dj., 300.

Stjepan Radić. Najviše su se razlikovali po pitanju hoće li Sabor proglasiti po raskidu svih veza s Ugarskom hrvatsku samostalnost, sa ili bez ulaska u državu Slovenaca, Hrvata i Srba. Ostali sudionici rasprave bili su za donošenje odluka pa u ma kojem smjeru, samo da se sanira situacija u kojoj su u zemlji praktično istovremeno djelovale dvije vlasti (Narodnog vijeća, koje je bilo bez ovlasti i Zemaljske vlade, koja je ostala bez autoriteta).¹⁵⁷⁵ Određene dvojbe izazivalo je i pitanje obrane tj. vojske s obzirom da se smatralo kako je ona u kraljevoj nadležnosti, no to je djelomično rješavala situacija na terenu gdje su se pojedini lokalni vojni zapovjednici već počeli sami pokoravati Narodnom vijeću.

Barac je tada želeći nastavak rada Sabora htio naglasiti distinkciju između Sabora – koji bi bio zadužen za upravu banske Hrvatske sa Istrom, Dalmacijom, Rijekom i Međimurjem, dok bi Narodno vijeće bilo vrhovna vlast svih južnoslavenskih naroda bivše Austro-Ugarske, ali bezuspješno. Članovi Vijeća, nadalje bili su obavješteni i o zamolbi frankovaca od 27. listopada 1918. da Hrvatska stranka prava pristupi Narodnom vijeću, koje je zagovorio i Stjepan Radić te neki drugi političari. Za ulazak Stranke prava glasovalo je osam članova Središnjeg odbora, a svi ostali su bili protiv, pa zamolba nije prihvaćena, unatoč toga što su bili prihvaćeni zahtjevi Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba da se iz političkog života povuku dr. Horvat, Frank i Sachs te je Stranka prava prihvatila i pravilnik o izborima članova Narodnog vijeća od 6. listopada 1918. Na kraju je prihvaćen i prijedlog Ante Pavelića (zubara) da se odluka Narodnog vijeća ne priopći frankovcima nego da ih se drži u neizvjesnosti i nadi da će sigurno biti primljeni.¹⁵⁷⁶ Pored toga nekoliko članova Središnjeg odbora tražilo je da vodstvo Stranke prava raspusti stranku.¹⁵⁷⁷

Za sutradan 29. listopada 1918. bio je najavljen dolazak na saborsku sjednicu generala Šnjarića, zagrebačkog vojnog zapovjednika i zapovjednika Domobranstva podmaršala Mihaljevića. Hreljanović je pročitao izjavu Vojnog zapovjedništva koju se namjeravalo objaviti zajedničkoj vojsci i domobranstvu u banskoj Hrvatskoj. Radić je upozoravao Središnji odbor da mogu zakonito rješavati pitanja unutrašnjeg reda u zemlji, ali da je vojska kraljeva. Vijeću su tad pristupili i generali Šnjarić i Mihaljević, koji su se očitovali da su još bili vezani prisegom kralju, ali i da su prilike tražile da se osigura miran poredak u zemlji pa su se oni u tom pravcu željeli pokoriti odlukama Narodnog vijeća. Na to je prihvaćen prijedlog M. Drinkovića da se s vojnim časnicima povuče na posebno zasjedanje gdje bi se uskladili zahtjevi prisege s intencijama Narodnog vijeća, tako da je u tom smislu bila izvršena i konačna redakcija teksta proglašenja za vojsku,

¹⁵⁷⁵ KRIZMAN: „Zapisnici Središnjeg odbora Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu“, 344-350.

¹⁵⁷⁶ MATIJEVIĆ, „Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (listopad – prosinac 1918.)“, 1113.

¹⁵⁷⁷ ŠTAMBUK – ŠKALIĆ i MATIJEVIĆ, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu – izabrani dokumenti“, 112-114, (dokument 11).

što je i učinjeno. Po dovršenom posebnom zasjedanju generali koji su u međuvremenu dobili razrješenje prisega od Karla I. (IV.), očitovali su se da se bezuvjetno pokoravaju vladi Narodnog vijeća te su najavili da će sutradan pred sabornicom biti svečano postrojen 53. domobranski puk s vojnom glazbom.¹⁵⁷⁸

Pripremljen je bio i tekst odluke o raskidu državnopravnih sveza s Ugarskom i ulasku u Državu Slovenaca, Hrvata i Srba te prijenosu ovlasti Sabora na Vijeće. Držimo da je prijenos agendi Sabora na Narodno vijeće imao za posljedicu njegovo kasnije nesazivanje (iza 29. listopada 1918.) jer je dijelu političke elite novostvorene zajednice odgovaralo shvaćanje da je tom odlukom o prijenosu agendi ujedno prestala potreba postojanja Sabora.

Dalje su bile iznijete ideje da Narodno vijeće preuzme austro-ugarsku Ratnu mornaricu i o tome notificira Antantu, zaposjedne Trst i Rijeku, osigura mostove i pruge, s ratišta opozove sve vojnike koji su imali domicil na prostoru Države Slovenaca, Hrvata i Srba, a da za Zeleni kadar proglasi opću amnestiju. Dobar dio tih želja bio je izvan realnih mogućnosti s obzirom da se stara Vojska raspadala, a da nova još nije bila stvorena, s potrebnom stegom i autoritetom. Vojnici su dominantno htjeli završetak rata i otpust kućama. Vezano za organizaciju vlade u Hrvatskoj razmatrala se ideja da se ban i dosadašnji odjelni predstojnici kooptiraju u Narodno vijeće, kao i da se konstituiraju nova vlada koja bi se sastojala od ministara. Raspravljao se i o opstanku funkcije bana. Radić je pored Barca bio protiv ukidanja banske časti. Barac je tražio da ban ostane i da bude odgovoran hrvatskom Saboru i Narodnom vijeću, dok je Narodno vijeće zamišljao kao idejni, komunikacijski i kontrolni organ za sve, kao vrhovnu i suverena vlast.

Svetozar Pribićević je međutim težio likvidaciji banske vlade, što je obrazložio s riječima: „Danas je potrebno da se centralna vlast s diktatorskom moći preda sasvim Narodnom vijeću. Dvije vrhovne vlasti: banska vlast na jednoj i vlast Narodnog vijeća na drugoj strani ne mogu zajedno, jedna pored druge, postojati. Narodno vijeće mora preuzeti svu vlast u svoje ruke!“¹⁵⁷⁹

Dana 29. listopada 1918. bio je utorak. Mnoštvo građana slilo se na Markov trg, okićen narodnim i crvenim zastavama, pjevali su domoljubne pjesme, oduševljeno klicali. Postrojila se vojska, ali bez austro-ugarskih oznaka. Mnoštvu su govorili G. Anđelinović, S. Pribićević te ban

¹⁵⁷⁸ Predsjedništvo Narodnog vijeća 26. listopada 1918. pitalo je zapovijedajuće austro-ugarske visoke vojne časnike u Zagrebu, generala Luku Šnjarića, zagrebačkog vojnog zapovjednika i podmaršala Mihovila Mihaljevića, zapovjednika Domobranstva što će poduzeti ukoliko Narodno vijeće prekine državnopravne sveze s Austrijom. Generali su u tom smislu postavili upit i caru, a car ih je razriješio prisega vjernosti, kao čovjek predan ideji mira, koji je shvaćajući da mu se zemlja raspada, želio da to završi bez prolijevanja krvi njegovih naroda. Središnji Odbor Narodnog vijeća je 25./26. listopada 1918. po povratku Dimovića iz Beča koji se sastao s češkim i poljskim političkim predstavnicima, saznao da je car u potpunosti isključio svaku politiku sile prema svojim narodima što je priopćio češkom političaru Vaclavu Klofaču na audijenciji 22. listopada 1918., KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 299 i 347-348.

¹⁵⁷⁹ ŠTAMBUK – ŠKALIĆ i MATIJEVIĆ, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu – izabrani dokumenti“, 109 i 112-115, (dokument 11).

Mihalovich. U sabornici je dr. Bogdan Medaković u prisutnosti bana i odjelnih predstojnika Badaja, Rojca i Rauera otvorio sjednicu u 10.20 sati. Nju je inače sazvao izvanredno, na prijedlog 20 zastupnika koji su ga podnijeli 25. listopada 1918., a koji su bili iz stranaka u sastavu Narodnog vijeća.¹⁵⁸⁰ Dr. Medaković je nakon uvodnog slova, gdje je spomenuo tavorenje u stegama Austro-Ugarske te prijetecu opasnost od razvoja događaja kao u Rusiji, što je trebalo spriječiti Narodno vijeće, dao riječ dr. Petru Novoselu da pročita prešni prijedlog Svetozara Pribičevića i drugova o raskidu svih državno-pravnih sveza sa Austro-Ugarskom.¹⁵⁸¹

Kako ipak ne bi ostalo nedoumica o vanjskim granicama te države (stare granice Austro-Ugarske ili šire od toga) riječ je uzeo Pribičević i obrazložio kako je do raskida starih veza došlo ne na principu legaliteta, već po načelu narodnog samoopredjeljenja, a ujedno je predložio da se ne postavljaju granice toj novostvorenoj zajedničkoj državi, pa da bi bio jasan smisao tog prijedloga nužno je bilo naglasiti „i prema van i prema unutra“, te nadalje da bi se ta nezavisna, potpuno suverena država imala protezati na čitavom narodnom teritoriju južnih Slavena od Soče tamo do Soluna. Sabor je jednoglasno prihvatio Pribičevićev prijedlog. Ovdje moramo primjetiti da odlukom zapravo nije bila proglašena Država Slovenaca, Hrvata i Srba već da Dalmacija, Hrvatska i Slavonija s Rijekom ulazi u „zajedničku narodnu suverenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba“ pri čemu se granice te države ostale neodređene jer se njeno područje odnosi „na cijelo etnografsko područje naroda (Slovenaca-Hrvata-Srba)“, bez obzira na teritorijalne i državne granice u kojima je (do tada) narod Slovenaca, Hrvata i Srba živio. Navedeno upućuje na zaključak da je od samog svog početka ta država, od najmoćnijih i/ili najspretnijih političkih čimbenika iz banske Hrvatske, bila zamišljena isključivo kao tranzitni provizorij za ujedinjenje sa Kraljevinom Srbijom.¹⁵⁸² To svi tada nisu vidjeli ili željeli vidjeti iz raznih razloga.

¹⁵⁸⁰ *Jutarnji list*, Zagreb, 27. X 1918.

¹⁵⁸¹ Prijedlog je glasio: „I. Predlaže se visokom saboru da zaključi: Hrvatski državni sabor na temelju potpunoga prava narodnoga samoodređenja, koje je već danas priznato od svih zaračenih vlasti, stvara ovaj zaključak: Svi dosadašnji državno-pravni odnošaji i veze između kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s jedne strane i, te kraljevine Ugarske i carevine Austrijske s druge strane, razrješavaju se. Ukida se dakle i ništetnom proglašuje napose hrvatsko-ugarska nagodba (zakonski članak I. od godine 1868.), a isto se tako ukidaju i ništetnima proglašuju svi kasniji njeni dopunjeni ili revizije tako da od danas Dalmacija, Hrvatska i Slavonija ne ima s kraljevinom Ugarskom ni pravno, ni faktično nikakvih zajedničkih državnih poslova. II. Dalmacija, Hrvatska i Slavonija sa Rijekom proglašuju se posve nezavisnom državom prema Ugarskoj i Austriji, te prema modernom načelu narodnosti, a na temelju narodnoga jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba pristupa u zajedničku narodnu suverenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba na cijelom etnografskom području toga naroda bez obzira na koje teritorijalne i državne granice, u kojima narod Slovenaca, Hrvata i Srba danas živi. Sveopća narodna ustavotvorna skupština svega ujedinjenoga naroda Slovenaca, Hrvata i Srba odlučit će se unaprijed određenom kvalificiranom većinom, koja potpunoma zaštićuje od svakoga majoriziranja, konačno kako u formi vladavine, tako u unutrašnjem državnom ustrojstvu naše države utemeljene na potpunoj ravnopravnosti Slovenaca, Hrvata i Srba.“ Tekst prema: ŠTAMBUK – ŠKALIĆ i MATIJEVIĆ, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu – izabrani dokumenti“, 115.

¹⁵⁸² Odluka Sabora mora se tumačiti savezno s izjavom Narodnog vijeća od 19. listopada 1918. kojom je Vijeće preuzelo vođenje narodne politike za sve južnoslavenske zemlje u Monarhiji.

Dr. Ante Pavelić nadalje je u ime drugova pročitao prešni prijedlog koji je glasio: „Sabor kao predstavnik kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije smatra objavu Narodnog vijeća od 19. ovog mjeseca za sebe obvezatnom, te izjavljuje, da priznaje Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba vrhovnu vlast.“¹⁵⁸³ Uzeo je riječ i ban Mihalovich i u ime vlade izjavio da potpuno prihvaća stanovište Sabora i o jednom i o drugom prijedlogu i da stavlja čitavu egzekutivu na raspolaganje Narodnom vijeću. Onim faktorima koji bi mu mogli to njegovo držanje prebaciti i prigovoriti, nije mogao reći ništa drugo nego da ne može raditi drukčije nego što radi, jer je sin tog naroda. Ako se radi o slobodi tog njegovog troimenog naroda, „ne može on stajati po strani i ništa ne raditi“.¹⁵⁸⁴ Navedenim odlukama Sabora i očitovanjem bana Mihalovicha Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija prestala je biti dijelom Austro-Ugarske. Tada je ujedno prestala i djelatnost SDDS-a. Idućih dana provedena je tranzicija austro-ugarskih vojnih institucija u Zagrebu, uz suglasnost cara i bečkog Ministarstva rata, u vojne institucije Države Slovenaca, Hrvata i Srba.

Dr. Vladimir Prebeg obavijestio je Sabor o namjeri raspuštanja Stranke prava (frankovaca) jer je smatrala da im je cilj programa ostvaren. Do raspuštanja ipak nije došlo, već do proširenja Poslovnog odbora i promjene programa stranke. No, nakon 1. prosinca 1918. i osude ujedinjenja, list stranke *Hrvatska* je zabranjen, a više njenih istaknutih članova među kojima su bili i saborski zastupnici uhićeno.¹⁵⁸⁵ Stjepan Radić još je predložio da se odredi zaustava izvoza hrane u Ugarsku i novu njemačku austrijsku državu, radi sanacije nestašica na području Države SHS. Potpredsjednik Sabora dr. Pero Magdić preuzeo je radno predsjedanje od dr. Medakovića i zaključio rad Sabora u 12.50 sati.

Predsjedništvo Vijeća isti dan dogovorilo je s banom objavu amnestije za sve političke zatvorenike, kao i uvođenje prijekog suda u pojedinim županijama radi održanja reda. Predsjedništvo Vijeća bilo je suglasno da predsjednik Vlade ostane ban Mihalovich i da ministrima u vladi postanu dotadašnji odjelni predstojnici Badaj i Rojc. Ostala mjesta u vladi, uključivo i

¹⁵⁸³ U historiografiji je već primijećena jedna neobičnost. Saborskom odlukom od 29. listopada 1918. nije izriječno svrgnuta s vlasti dinastija Habsburg-Lothringen, za što su vjerojatno bila dva razloga: 1. ako Antanta odluči sačuvati Austro-Ugarsku u reformiranom obliku za što je onda bilo politički oportuno sačuvati odstupnicu na način da se ipak nisu kompromitirali prema vladaru, pa su pregovori s njim bili mogući, a onda i šansa za ostanak na vlasti HSK i partnera (po Pašićevom brzojavu od 19. listopada 1918. Pribićević je bio svjestan da Francuska još uvijek razmišlja o opstanku Austro-Ugarske!) i 2. svrgavanja s vlasti dinastije Habsburg na dijelu područja bivše Austro-Ugarske očito bi značilo da je to područje postalo republika te bi nastao ustavnopravni problem kako uvesti dinastiju Karađorđević u vlast glede vremenskog diskontinuiteta (raskid državno pravnih sveza i proglašenje ujedinjenja), odnosno kako na području već uspostavljene republike proglasiti monarhiju. Vidi: Zlatko MATIJEVIĆ, „Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (listopad – prosinac 1918.)“, 1114, Rudolf HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb, 1943, 21, Ante PAVELIĆ (odvjetnik), *Doživljaji*, Zagreb, 1996, 442-443, PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura*, 30-32.

¹⁵⁸⁴ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 307-309.

¹⁵⁸⁵ MATIJEVIĆ, „Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (listopad – prosinac 1918.)“, 1115-1116.

poslove koji su dotada bili zajednički (hrvatsko-ugarski) poslove, dodijelila bi se povjerenicima Narodnog vijeća. Tako je banska vlada stavljena pod kontrolu Narodnog vijeća.

Neovisno od događaja u Zagrebu, armijska grupa feldmaršala Kövessa uputila je brzojavom 29. listopada 1918. AOK-u izvještaj o sigurnosnom stanju u banskoj Hrvatskoj s planom uvođenja reda u Slavoniji uz pomoću posebno ustrojene postrojbe.¹⁵⁸⁶ Iz ovoga je bilo vidljivo da feldmaršal Kövess nije bio svjestan zbivanja u Zagrebu, što nije čudilo s obzirom na prekide komunikacija telefonskog, brzojavnog, željezničkog i poštanskog prometa.

General Šnjarić, brzojavno je 29. listopada 1918. (prije sjednice Sabora) izvjestio cara i kralja da je raspoloženje masa u Zagrebu vrlo uzbuđeno i da se nadalje pooštravalo, na mnogim mjestima u gradu došlo je navečer dan ranije do puškanja koje je potrajalo duboko u noć, a najavio je i posebne odluke Narodnog vijeća. Da bi se izbjeglo prolijevanje krvi i ispadi čiji dosezi ne bi bili sagledivi, priopćio je vladaru postignuti dogovor s Narodnim vijećem SHS od kasno navečer 28. listopada, prema kojem bi vojska dala Vijeću potporu u održavanju reda i mira te da mu se u tu svrhu stavlja na raspolaganje.¹⁵⁸⁷ Šnjarić je nadalje izvjestio Karla I. (IV.) da će sukladno planiranim svečanostima otvaranja zasjedanja Sabora pred zgradom Sabora postrojiti vojna postrojba s glazbom na čelu. Ostalim časnicima bilo je stavljeno na vlastitu volju odlučiti hoće li biti nazočni svečanosti ili ne, s tim što bi, Šnjarić, kao i zapovjednik Domobranstva Mihaljević, radi umirenja duhova, to morali učiniti. Pored toga javio je kako je telefonski i željeznički promet na području zagrebačkog Vojnog zapovjedništva najvećim dijelom bio u prekidu. Glede svega iznijetog, Šnjarić nije vidio nikakvu korist od mogućih nasilnih mjera koje bi se pokušale upotrijebiti protiv nacionalnog pokreta, pri masovnom dezertiranju vojnika iz svih doknadnih postrojbi. S vladarevim odobrenjem Šnjarić je bio spreman uputiti poziv vojnim bjeguncima sa područja zagrebačkog Vojnog zapovjedništva da se vrate svojim kućama i stave na raspolaganje lokalnim vlastima uz obećanje amnestije, pod uvjetom da nisu počinili pljačke ili ubojstva. Namjera je bila time pomoći uvođenju reda i mira u lokalnim političkim oblastima, jer su vojnici biti zainteresirani štititi svoju imovinu.¹⁵⁸⁸ Ban Mihalovich je 28. listopada 1918. primljen na audijenciju kod cara i kralja u Schönbrunn. Prije toga sreo se s generalom Arzom, šefom austro-ugarskog AOK-a koji je bilo loše raspoložen i zamolio je bana da pokuša utjecati na hrvatske vojnike neka ne napuštaju postrojbe na bojištu, zbog opasnosti talijanskog prodora sve do

¹⁵⁸⁶ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 311.

¹⁵⁸⁷ Činjenica je da je tek iza dogovora Šnjarića s Vijećem Šnjarić zaprimio odredbu Ministarstva rata br. 13.200 kojom su vojne postrojbe ovlaštene stupiti u kontakt s narodnim vijećima, KRIZMAN, n. dj., 312.

¹⁵⁸⁸ KRIZMAN, n. dj., 312.

Karlovcu.¹⁵⁸⁹ Nakon toga bana je primio vladar, kojega je obavijestio o teškoj situaciji u banskoj Hrvatskoj, gdje je zbog nemira, prijetila opasnost i građanskog rata, pa je zaklinjao da se oslobodi prisege¹⁵⁹⁰ kao ugarski vladar na tragu njegovih razmišljanja o još uvijek mogućoj reformi Monarhije. Ujedno ga je molio da se banu podijele vojne ovlasti, navodeći kao primjer Jelačića. Međutim Karlo I. (IV.) saslušavši ga samo je kratko odgovorio: „Radite što vas je volja“ i time je audijencija završila. Ban se isto večer vratio u Zagreb.¹⁵⁹¹

Pored navedenog, postojao je međusobni utjecaj južnoslavenskog pitanja i ponašanja monarhijskih južnoslavenskih političara, visokih austro-ugarskih političkih i vojnih krugova te razvoja međunarodne i vojne situacije na sigurnost kako Austro-Ugarske, tako i banske Hrvatske, u čiju detaljniju raščlambu ne bismo ulazili, a djelomično je već predstavljena i u literaturi.¹⁵⁹² Uputiti ćemo samo na par okolnosti. Od 1917. visoki austrougarski vojni dužnosnici, osobito general Stjepan Sarkotić, kao zapovijedajući general u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji te zemaljski poglavar BiH, svjesni na temelju brojnih civilnih i vojnih obavještajnih izvješća teške unutarnje sigurnosne situacije na jugu Monarhije, radi njenog očuvanja predlažu reforme. Početni prijedlozi tada su još uzimali u obzir i ugarsku politiku pa je riječ o subdualističkim rješenjima (ujedinjenju banske Hrvatske i Dalmacije s BiH) pri čemu bi takva „Velika Hrvatska“ i dalje ostala pod krunom svetog Stjepana te u revidiranom režimu nagodbe s Ugarskom. Prijedlozi su davani caru i kralju Karlu I. (IV.), ali i AOK-u koji u ljeto 1918. podržava potrebu preustroja Monarhije kroz njenu federalizaciju, radi njene konsolidacije što je bilo značajno s vojne točke gledišta. Naposljetku su i značajni politički čimbenici Cislajtanije prihvatili i podržali preustroj Monarhije, no Ugarska je kratkovidno do pred sam kraj pružala tome otpor. Sarkotić s druge strane, pred kraj ljeta 1918. više

¹⁵⁸⁹ Rongeova impresija bila je da je Italija čekala s odlučujućim napadom na austro-ugarske položaje dok disolucijski procesi u Monarhiji ne uzmu maha i dok se ne počnu osnivati nacionalne države, uz istodobni slom autoriteta središnje države. Nakon carevog manifesta od 16. listopada 1918., Italija je započela napad preko Piave 26. listopada 1918. Čehoslovačka 28. listopada 1918. proglašava nezavisnost, na jugu s Monarhijom raskida Država Slovenaca, Hrvata i Srba 29. listopada, a novi ugarski ministar predsjednik Károlyi 31. listopada 1918. opoziva sve mađarske postrojbe iz zajedničkih oružanih snaga, vijest stiže na bojište i izaziva opće rasulo jer je veliki broj ugarskih i slavenskih vojnika očekivao povratak kućama, a ne borbu s Talijanima. Tom odlukom ugarskog ministra predsjednika „na vidjelo je izišlo sve ono što je lijepu staru Monarhiju htjelo rušiti“, RONGE, *Kriegs*, 378-379 i 392.

¹⁵⁹⁰ Nejasno je kako Mihalovichu nisu bile poznate aktivnosti frankovaca u Beču i Budimpešti par dana ranije po tom pitanju, koje Narodno vijeće ni Sabor (tada već pod kontrolom Narodnog vijeća jer je većina saborskih zastupnika pripadala političkim strankama u sastavu Narodnog vijeća), uopće nisu doživljavali ozbiljno ili se samo pravio nevješt.

¹⁵⁹¹ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 299.

¹⁵⁹² Vidi: KRIZMAN, n. dj., ISTI, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb, 1977, Josip HORVAT, *Prvi svjetski rat, Panorama zbivanja 1914-1918*, Zagreb, 1967, KOMJÁTHY, *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates* (sjednice 6. listopada. i 12. prosinca 1915., 7. siječnja i 6. listopada 1916. te 22. ožujka 1917.), STULLI, Bernard „Prilozi građi za historiju jugoslavenskog pitanja 1918. godine“, *Arhivski vjesnik*, 1959, god. II, svezak 2, 313-317, SUPPAN, *Oblikovanje nacije*, Danilo DIMOVIĆ, „Grof Tisza u Bosni. Tiszin put u Zagreb, Dubrovnik i Sarajevo da uredi jugoslavensko pitanje – Kakvo je mišljenje u to vrijeme imao g. Svetozar Pribičević“, *Riječ*, Zagreb, 25. XII 1925., br. 295, 21-22, Vojislav BOGIČEVIĆ, „Misija grofa Tisze u Bosni 1918. godine, Iz povjerljivih spisa bivše zemaljske vlade u Sarajevu, koji se čuvaju u Državnom arhivu NR BiH u Sarajevu“, *Pregled*, Sarajevo, januar-februar 1956, god. VIII., knj. 1., br. 1-2, 9-14. i HR-HDA-1773, *OF Sarkotić*, Dnevnik, kutija 5.

ne zagovara subdualističko rješenje smatrajući da ga je pregazilo vrijeme već se zalaže za trijalističko jer je samo ono moglo spasiti Monarhiju. Beč promatrajući stvari šire uključuje u rješenje još i posebna kraljevstva - Češko i Poljsko, međutim za njih mu nije potrebna suglasnost Ugarske, kao za ujedinjenje banske Hrvatske, Dalmacije i Bosne i Hercegovine. Glede mađarske politike general Sarkotić te vojni krugovi Monarhije (Conrad) neprekidno su tijekom rata inzistirali da se na jugu Monarhije nastupi jedinstveno, tj. da i Budimpešta podupre protujugoslavenske elemente protiv Koalicije, upozoravajući na njihovu opasnost.¹⁵⁹³ Međutim, vodeći mađarski političari, kako Tisza tako i drugi, nisu to iz svojih razloga¹⁵⁹⁴ htjeli i tako se Koalicija držala na vlasti, puštajući namjerno u prvi plan pomirljive, umjerenije i mađaronski obojene ljude i ističući istodobno njihovu vjernost Nagodbi i njenom režimu u Monarhiji. Takvu su politiku, prirodno zagovarali prvenstveno Srbi u Koaliciji, ugroženiji i prvi na udaru, ako dođe do promjena u Hrvatskoj u vidu komesarijata i carskog generala na banskoj stolici. Tisza ja nadalje sa svoj strane zaštićivao članove Hrvatsko-srpske koalicije, a po državu najpogibelnije dao dopremiti na sigurno mjesto - u Budimpeštu.¹⁵⁹⁵ Tijekom kolovoza i rujna 1918. odigravala se prava drama oko očekivanog imenovanja Unkelhäussera hrvatskim banom na relaciji ugarska vlada – ban Mihalovich – HSK, koje je naposljetku izostalo.¹⁵⁹⁶ Ugarska je vlada 5. listopada 1918. donijela zaključak da Unkelhäusser otpuše u Zagreb kao novi ban Hrvatske i Slavonije. Međutim, Unkelhäusser se vratio iz Zagreba neobavljena posla te je na sjednici zajedničke vlade 10. listopada

¹⁵⁹³ Dana 21. rujna 1918. navečer nakon što je primio predstavnike bosanskih Srba (i primio njihov Memorandum još ne znajući za njegov sadržaj) Tisza se našao na kavi sa Sarkotićem i pri tome je začuđen sa situacijom na Jugu postavio mu neodređeno pitanje: „Kako je samo do svega ovoga došlo?“ Sarkotić mu je odgovorio sa-protupitanjem: „Je li on – (Tisza) nakon svoje demisije ikad obaviješten o situaciji na Jugu Monarhije?“. Naime, Sarkotić ga je upozorio da je on već dvije godine iscrpno usmeno i pismeno obavještavao o razvoju događaja i zajedničkog ministra financija, kao i predsjednike austrijske i ugarske vlade, a dva dana kasnije i da smatra južnoslavensku odnosno hrvatsku politiku najpromašenijom politikom Monarhije. Tisza je priznao da su situaciju i u Hrvatskoj i u BiH podcijenili i Burián i Wekerle, njegovi ljudi, no pokušavao je osporiti tezu o promašenosti politike, HR-HDA-1773, OF Sarkotić, Dnevnik, kutija 5.

¹⁵⁹⁴ Zato se Ugarska iz svojih razloga protivila i uvođenju općeg prava glasa, koje je u Cislajtanijskoj vladi uvedeno već 1905. g., bojeći se da bi to dalo političku moć nemađarskim narodima pod krunom svetog Stjepana, a njih je bilo cca 50% u odnosu na ukupno stanovništvo Translajtanijske, što bi učinkovito zaustavilo i svaki daljnji pokušaj mađarizacije.

¹⁵⁹⁵ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 238, HORVAT, *Prvi svjetski rat*, 184.

¹⁵⁹⁶ Sarkotić je tijekom ljeta 1918. vidovito upozorio Wekerlea da bude vrlo oprezan u pregovorima s takvim partnerima, jer bi „Hrvatsko-srpska koalicija sigurno smjesta iskoristila svaku nepovoljnu vanjskopolitičku situaciju protiv interesa Monarhije“, (prema izvješću zajedničkom ministru financija Alexanderu Spitzmülleru i glavnom carevom pobočniku Zeidler-Sternecku od 11. rujna 1918, HR-HDA-1773, OF Sarkotić, Dnevnik, 5). Nepovoljne vanjskopolitičke situacije i dogodile su se probojem Solunskog bojišta, kapitulacijom Bugarske, objavom Wilsonovog odgovora na Karlov Manifest o federalizaciji Austrije, s konačnim udarcem u obliku talijanske ofenzive na Piavi. Ipak, kralj je naposljetku sukladno ranijoj Sarkotićevoj sugestiji, a na prijedlog ugarskog predsjednika vlade Karolyja imenovao 2. studenoga 1918. Dragutina Unkelhäussera hrvatskim banom s mandatom da provede ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Bosne i Hercegovine, pod krunom svetog Stjepana, vidi: „Unkelhäusser Károly“, *Magyar Életrajzi Lexikon*, 1000 – 1999, Magyar Elektronikus Könyvtár (Hungarian Electronic Library), www.mek.nif.hu/00300/00355/html/index.html, pristup ostvaren 31. svibnja 2018. g. Kako taj ban više nije imao države, to formalno imenovanje u zadnjim pokušajima Karla da spasi što se od Monarhije spasiti dade nije više imalo ikakav stvarni značaj tj. nije proizvelo učinka, a u historiografiji nije ni istraženo.

1918. izvijestio da ni Koalicija, a ni ban Mihalovich ne pristaju na tu promjenu, što je Wekerle mirno prihvatio.¹⁵⁹⁷ Ugarski politički vrhovi nisu slutili kako je dio političkih prvaka HSK i to još od prije rata radio u korist tuđinskih interesa.¹⁵⁹⁸ Protumonarhijsku politiku HSK primjetilo je još u rujnu 1918. i francusko Ministarstvo vanjskih poslova koje je ocijenilo da se Koalicija u Zagrebu protivi svakoj reformi Monarhije, s ciljem uništenja Austro-Ugarske te stvaranja jedinstvene države monarhijskih južnih Slavena, ujedinjene sa Srbijom i Crnom Gorom, a da se drukčije ponaša u svojoj političkoj praksi.¹⁵⁹⁹ Podsjećamo da je svaki ban od sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. pa do 1918. jednostavno bio razriješen banske časti, ako je izgubio potporu budimpeštanske vlade. Izgleda kako je Wekerle očekivao da sam Mihalovich podnese ostavku što se nije dogodilo. Nadalje, otpor Budimpešte reformi bio je toliki da je ugarski ministar predsjednik Wekerle čak zaprijetio 15. listopada 1918. prekidom isporuke hrane Beču, ukoliko car donese odluku o federalizaciji cijele Monarhije. Tako da je Karlo I. (IV.) dan kasnije donio Manifest koji se odnosio samo na Cislajtaniju. Wilsonu takva odluka nije bila dovoljna i Monarhija je prepuštena svome raspadanju. Car Karlo ipak se još nadao da bi Monarhija mogla opstati i sudjelovati na mirovnoj konferenciji. U tu svrhu vođeni su još određeni pregovori u Bernu početkom studenog 1918. putem misije Windisch-Grätza i Mensdorffa koji su kao carevi osobni izaslanici predali Karlovu verbalnu notu, kao vid diplomatskog pisanog dokumenta, kojom je car izrazio sve ono što je savjetnik austrougarskog poslanstva u Bernu Ladislav Skrzyński temeljem tajne diplomacije predložio svojim brzojavom još 22. listopada 1918., no to više zapadne sile nisu ozbiljno razmatrale jer je Austro-Ugarska faktično prestajala postojati. Andrassy je podnio ostavku 2. studenoga 1918., austro-ugarska i talijanska vojska potpisale su primirje istoga dana (koje je stupilo na snagu 3. studenoga, što je Italija neoviteški iskoristila), a pregovori u Bernu prekinuti su 7. studenoga 1918., notama Velike Britanije, Francuske i SAD-a s konstatacijom da su pregovori nevažeći, budući im

¹⁵⁹⁷ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 294-295. Umjesto da Wekerle očekuje kako će ban Mihalovich sam podnijeti ostavku, nije jasno zašto ugarski ministar – predsjednik nije predložio kralju razriješenje bana i imenovanje novog, što je pravno mogao učiniti. Tim više što ugarskoj vladi nije bio problem od 1868. do 1918. razriješiti ijednog hrvatskog bana, ako joj on nije bio po volji. Možda zbog straha da novi ban ne bi uživao povjerenje saborske većine (HSK) što je moglo izazvati uvođenje vojne uprave u Hrvatsku, nove izbore, ali s općim pravom glasa te pad s vlasti Koalicije bremenite s korupcijskim aferama, aprovizacijskim problemima, nejednakostima u novačenju i raznim vojnim materijalnim podavanjima te unionističkom politikom, kao i u tom slučaju dolaska na vlasti snaga koje nisu bile prougarski raspoložene. Pored toga valja ukazati i na razmišljanje Wekerlea sadržano u pismu upućenom Seidleru 20. srpnja 1918. gdje nije tretirao jugoslavensko pitanje kao strateško političko pitanje, već kao jedno stručno, administrativno (gotovo akademsko) pitanje, koje kao da nije povezano s željama naroda, pa onda i opstankom Monarhije, vidi detaljnije: STULLI, „Prilozi građi za historiju jugoslavenskog pitanja 1918. godine“, 279-335, 313-317.

¹⁵⁹⁸ PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura*, 71-72., *Svetozar Pribićević, Izabrani politički spisi*, ur.: Hrvoje Matković, Zagreb, 2000., 226-227.

¹⁵⁹⁹ KOVAČ, „Raspadanje Austro-Ugarske i rađanje Kraljevine SHS u svjetlu francuske politike (od listopada do prosinca 1918.)“, 142.

više nije moguće pregovarati s vladom Njegovog c. i kr. Veličanstva jer se Austro-Ugarska voljom njenih naroda raspala.¹⁶⁰⁰

¹⁶⁰⁰ KRIZMAN, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu*, 293.

7. ZAKLJUČAK

Na temelju našeg istraživanja možemo ocijeniti da je SDDS odigrao značajnu ulogu tijekom Prvoga svjetskog rata u banskoj Hrvatskoj, vezanu uz zaštitu nacionalne sigurnosti, no pitanje je koliko uspješno? Navedeno ne smijemo promatrati izvan šireg konteksta, već u svezi s brojnim čimbenicima koji su utjecali na događaje tijekom rata (zbivanja na ratištu, međunarodna politika, aktivnosti srbijanskog i drugih uhođarstava, srpska propaganda, talijanski iredentizam, rad *Jugoslavenskog odbora*, ulazak Italije u rat, srbijanski poraz, ulazak Rumunjske u rat i njen poraz, pokušaji separatnih pregovora, ulazak SAD-a u rat, veljačka revolucija u Rusiji i pad ruskog cara, boljševička revolucija, pojava Zelenog kadra, povezanost s gospodarskim i kulturnim životom te općenitom životom i ponašanjem građana, promatrano i intepretirano očima vlasti pri sastavnici ZV zaduženoj za državnu sigurnost). Ova teza u tome smislu predstavlja doprinos historiografiji jer po prvi put donosi cjeloviti prikaz rada i uloge SDDS-a koja je do sada bila samo fragmentarno predstavljena. Tezom su se željela utvrditi odnosi civilne i vojne vlasti u banskoj Hrvatskoj, odnos ZV i ugarske vlade te odnos Dvora prema Zagrebu i Budimpešti, veze HSK sa srbijanskom vladom te djelovanje banova, sve iz aspekta državne sigurnosti. Pored toga zanimao nas je odgovor na pitanje jesu li za način kako je služba bila ustrojena bili značajni samo funkcionalni razlozi ili je bilo riječ o mogućem, blagom nagovještaju reforme Monarhije.

Pri osnutku službe primjetno je da ona nije bila centralizirana. Na razini cijele Monarhije postojala su četiri središnja ureda – u Beču zadužen za Cislajtaniju, Budimpešti za Translajtaniju (bez banske Hrvatske), Zagrebu za bansku Hrvatsku i Sarajevu za Bosnu i Hercegovinu, što je uz tadašnji pravni okvir i operativno-teritorijalne potrebe, u području nacionalne sigurnosti kao jednom uskom segmentu društveno-političkog života predstavljao novinu, budući su sva četiri ureda formalno-pravno bila ravnopravna u svojim pravima i obvezama. *Evidenzbureau* Glavnog stožera je koordinirao rad četiri središnja ureda i primao njihova izvješća, ali nije postavljao njihove šefove već područne zemaljske vlasti, pa možemo reći da je SDDS bio svojevrsna mješovita civilno-vojna služba.

Glede čimbenika koji su utjecali na događaje tijekom rata činjenica je da je glavna opasnost za obranu teritorije banske Hrvatske postojala iz Kraljevine Srbije (direktna granica), no Srbija je 1915. bila vojno poražena i ta je opasnost, kao i opasnost neposrednih uhođarskih akcija od strane Srbije, za prevenciju kojih je po instrukciji zajedničkog Ministarstva rata iz 1914. bila upravo zadužena Središnja defenzivno doglasna služba u Trojednoj kraljevini, bila otklonjena. Od strane srbijanskog uhođarstva opstala je opasnost onih uhođa koje bismo danas mogli nazvati „agentima

spavačima“. Zbog sukoba civilnih i vojnih vlasti u banskoj Hrvatskoj dolazi i do preustroja SDDS-a i njenog stavljanja u okvir Odsjeka IV-B Odjela za unutarnje poslove Zemaljske vlade zaduženog za pogranična redarstvena satništva, ali je time služba ujedno i ojačana jer je dobila svoju vlastitu detektivsku službu sadržanu u redarstvenim agentima pograničnog redarstva, kojima je svima zajedno pretežni dio rata šef bio Žiga Maravić. Ujedno je od tada služba uživala i vojne dotacije budući da joj sredstva iz hrvatskog zemaljskog proračuna nisu bila dostatna za rad. Tako je u sukobu s banom Skerleczom, podržanog od Tisze, vojska žrtvovala generala Scheurea, ali je dobila ojačanu službu, i dalje navezanu na *Evidenzbureau*.

Uspjehu rada SDDS paradoksalno do pred sam kraj rata pomagala je i unionistička politika Hrvatsko-srpske koalicije. Od početka rata pa sve do ljeta 1918. u banskoj Hrvatskoj nije se zbio ni jedan otvoreni slučaj bune, urote i javnog nasilja protiv vojnih vlasti, nijedno odbijanje poslušnosti ili protivljenja vojnim vlastima te nijedan slučaj počinjene sabotaze, u koji bi bilo umiješano više osoba, pa je situacija bila povoljnija primjerice nego u Češkoj, gdje je postojao pasivni otpor stanovništva općenito prema vlastima, što se najviše osjećalo pri povremenim bjegovima cijelih vojnih postrojbi čeških vojnika ili njihovim predajama neprijatelju izvan prijeko potrebe. Takvi slučajevi se kod hrvatskih postrojba ne bilježe, osim sporadično i to od vojnika pojedinačno ili u malim skupinama, u broj im je rastao što se više bližio kraj rata. Svaka prijava veleizdaje, po shvaćanju civilnih vlasti banske Hrvatske, ne i SDDS-a i vojnih vlasti, bila je pomno proučena. Bilo je uhićena i nekolicina zastupnika, no naposljetku su blaže kažnjeni jer su optužbe za veleizdaju vlasti zamijenile s blažima zbog ometanja javnog mira, na iznenađenje vojske, koja je smatrala da civilne vlasti i pravosuđe postupaju općenito preblago, što su držali pogrešnim. Različite obveze iz područja obrane uredno su izvršavane, poput mobilizacije i materijalnih vojnih podavanja. Rezultati ubiranja vojnih zajmova bili su povoljni, premda je SDDS primjetio kako je visina upisanog zajma bila obrnuto proporcionalna nacionalnom sastavu pučanstva pojedinog kraja, neovisno od njegove imućnosti. U štrajkovima koji su se počeli događati širom Monarhije tijekom 1917. banska Hrvatska sudjelovala je samo sporadično, djelom i zbog slabe industrijske razvijenosti pa usljed toga i malog broja radništva. Opisana sigurnosna situacija, koja je očima banske i ugarske vlade naizgled bila povoljna, bila je sučeljena istodobno s cijelim nizom pojedinačnih očitovanja protumonarhijskog i nelojalnog ponašanja, osobito među srpskim pučanstvom, u krajevima njima pretežno naseljenim, ali i drugdje. Takvih pojava bilo je i među osobama drugih nacionalnosti, premda u manjoj mjeri.

Prema našem istraživanju zaključujemo da je Koalicija smišljeno tijekom rata, a i inače, provodila naprijed opisanu produalističku i prougarsku politiku, time čuvajući svoju vlast, pa onda i po bansku Hrvatsku nepovoljni pogodbeni politički i financijski okvir. Da ponašanje Koalicije nije

bilo takvo, neovisno od potpore Istvána Tisze, prije ili kasnije završilo bi uvođenjem vojne uprave i padom s vlasti HSK-a. U tom slučaju bi zaista svaka opasnost za interese Monarhije, pa tako i banske Hrvatske koja bi potjecala s njezinog teritorija bila otklonjena, jer bi se sve političke nepoćudne osobe našle u internaciji, pritvoru, zatvoru, vojništvu, ako ne bi pobjegle u inozemstvo. A da je dobro biti pri vlasti, ako već ne i na vlasti preporučio im je prije rata i srbijanski predsjednik vlade Nikola Pašić.

Opstanak Koalicije na vlasti omogućilo joj je 1918. da zaštiti leđa projugoslavenskoj oporbi u provedbi politike nacionalne koncentracije i stvaranju Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba kojoj je naposljetku pristupila i HSK te time pripremila raskid svih državno-pravnih sveza banske Hrvatske sa Austro-Ugarskom, ali vremenski ne slučajno, tek nakon što su snage Antante probile Solunsko bojište, a onda i talijansko, pri čemu je austrougarska vojska tada bila preslaba reagirati, primjerice, uvođenjem vojne uprave, dok je i Češka otkazala poslušnost, a sam car i kralj uslijed takve situacije dopustio miran razlaz države.

Kako banska Hrvatska nije bila izolirana od općeg kursa događaja u Monarhiji i u slučaju ranijeg uvođenja vojne uprave ona bi očekivano završila dolaskom Karla I. (IV.) na prijestolje te obnovom parlamentarizma tijekom 1917., no tada bi zahvaljujući svojoj suradnji s vojnim vlastima dominantni utjecaj u njoj ostvarivali frankovci ili njima srodne nacionalno svjesne stranke koje su u prvi plan isticale hrvatsko državno pravo. S obzirom na djelovanje unutarnjih centripetalnih sila, koje su zahvatile Monarhiju u drugoj polovini 1917., kao i brojnih drugih događaja – ruske revolucije, boljševičke agitacije, Zelenog kadra, gladi, ulaska SAD-a u rat, ni hrvatski nacionalno misleće političke stranke ne bi ipak uspjele unutar banske Hrvatske zaustaviti monarhijske disolucijske procese. Pa tako niti njen raspad, u onoj mjeri u kojoj se on odnosio na Hrvatsku, osobito nakon vojnog poraza u 1918. – proboja Solunskog ratišta i proboja ratišta na Piavi, kada je ban Mihalovich funkciju središnjeg ureda SDDS-a udaljio od Zemaljske vlade i prenio na zagrebačko redarstveno povjereništvo. Služba je, ipak, legalistički nastavila s radom do donošenja odluka hrvatskog Sabora 29. listopada 1918., čiju većinu je činila do tada formalno i promidžbeno unionistička, a od 8. listopada 1918. stvarno projugoslavensko radikalna Hrvatsko-srpska koalicija, o raskidu svih državno-pravnih sveza sa Austro-Ugarskom, stremeći pri tome nestvaranju samostalne države bivših monarhijskih južnih Slavena, već dolasku pod vlast Beograda, skrivenu pod idejom ujedinjenja. Valja istaći da je Koaliciji dotadašnji unionizam bio sredstvo, a ne cilj, u kojoj zabludi su uspješno držali vrhove ugarske politike cijelo vrijeme rata. No sve signale koje je o veleizdajničkom ponašanju političkih prvaka HSK, SDDS zajedno s vojskom davao ugarskoj vladi, ona je zanemarivala. Sigurnosne ovlasti SDDS-a, u svjetlu novih okolnosti – stvaranja Države

Slovenaca, Hrvata i Srba – djelomično je preuzelo Narodno vijeće, odnosno povjerenik za unutarnje poslove u Zemaljskoj vladi.

Trojedna kraljevina definitivno se ne bi u jesen 1918. nalazila u istoj situaciji sa prohrvatskom većinom koja bi bezuvjetno zastupala ideju hrvatskog državnog prava u Hrvatskom saboru, slijedom toga i banom iste provenijencije te feldmaršalom Borojevićem na talijanskom ratištu i Sarkotićem u Sarajevu. Postojale su naravno pretenzije susjeda na hrvatske područja, ali ujedno i ograničenja tih pretenzija. Naravno pitanje je, jesu li hrvatskoj političkoj eliti u domovini, prema tada dostupnim informacijskim kanalima, bili dostupni svi podaci koji su mogli bitno utjecati na daljnje odluke, ukoliko ih je zaista zanimalo ikakvo drugo rješenje osim bezuvjetnog ujedinjenja sa Srbijom.

Glede navedenog, uvođenje vojne uprave u banskoj Hrvatskoj kao i cijeloj Ugarskoj tijekom Prvog svjetskog rata predstavljao bi kratkoročno korak nazad sa stajališta individualnih prava i sloboda, ali sa stajališta reforme i demokratizacije, dugoročno za cijelo društvo zapravo korak naprijed, jer bi banska Hrvatska izlaskom iz vojne uprave s politički neutraliziranim unionistima i izvanmonarhijskim Jugoslavenima imala šanse ostati u zapadnoeuropskom civilizacijskom krugu.

Na teritoriju banske Hrvatske nisu bili otkriveni slučajevi klasičnog uhodarstva koje se zbivalo tijekom Prvog svjetskog rata, jer je aktualna glavna obavještajna opasnost po bansku Hrvatsku – Kraljevina Srbija bila vojno poražena, mreže agenata razbijene internacijama ili uhićenjima politički sumnjivih i nepouzdatih osoba, a linije komunikacija sa Srbijom prekinute i prije njenog vojnog poraza, zbog zatvaranja granica te ratnih operacija na terenu ili njihovog preusmjerenja na posredništvo neutralnog inozemstva, što ih je iznimno otežalo. Pri tome je cijelu prvu godinu ratovanja glavni organizator srbijanske obavještajne mreže na tlu banske Hrvatske i BiH Rada Malobabić bio u srbijanskom pritvoru, zbog unutarsrbijanskih sukoba.

No, bilo je slučajeva otkrivenog i u konačnici sudski dokazanog uhodarstva počinjenog prije rata. Pored toga utvrđena je prijeratna povezanost dijela političkih prvaka Hrvatsko-srpske koalicije, osobito iz njenog srpskog krila, ali i Hrvata zastupnika u zajedničkom Saboru i službenih srbijanskih vlasti koja se odvijala preko srbijanskog Generalnog konzulata u Budimpešti. Na taj način vlada Kraljevine Srbije utjecala je na politiku banske Hrvatske, pa time i Monarhije, naravno u svome interesu, a ne u hrvatskom ili austro-ugarskom. Pri tome SDDS nije našao nikakvog pisanog plana zavjereničkog tipa uperenog protiv banske Hrvatske sastavljenog od strane službene Srbije i s njome povezanih političara iz banske Hrvatske. Malo je vjerojatno da bi takav plan u materijalnom obliku i postojao. S jedne strane njegovo onodobno otkriće predstavljalo bi čvrst dokaz počinjenja kaznenog djela veleizdaje sa zapriječenom smrtnom kaznom za monarhijske podanike umiješane u

takvo nedjelo. Ako je takav plan ipak postojao, držimo da je uništen iz razloga konspirativnosti i zaštite osobne sigurnosti osoba umiješanih u veleizdaju, najkasnije u trenutku okupacije Srbije. S druge strane, imajući u vidu vrlo snažnu usmenu predaju u Srba, želju za ispunjenjem srpske zavjetne misli – pripojenja Srbiji svih teritorija na kojima su živjeli Srbi, koja je bila dokazano usadivana u njihovu mladost i na području Monarhije preko nastavnika i svećenika („Moj kralj je Petar, a ne Franjo Josip“, „Petar je kralj pravoslavnih, a Franjo Josip katolika“ i sl.), štovanja kosovskog mita, kao i brojnih pojedinaca koji su filigranskim radom širili velikosrpsku propagandu s istim ciljem, pisani plan i nije bio potreban.

Prema našem istraživanju najviše se ideji zajedničkog plana približavamo na tajnoj audijenciji održanoj 1906. ili 1907. kada je kralj Petar I. Karađorđević razgovarao sa Svetozarom Pribićevićem što je promaklo austrougarskim vlastima. Tada je Petar I. polazeći s velikosrpskih pozicija, izrazio očekivanje teritorijalnog proširenja svoje vlasti putem ujedinjenja Kraljevine Srbije sa austro-ugarskim Jugoslavenima, a Pribićević je težio integralnom jugoslavenstvu Hrvata i Srba (kasnije i Slovenaca) kao jednog naroda radi poboljšanja njegovog potlačenog položaja unutar Austro-Ugarske. Petar I. dao je Pribićeviću tada uputu da nastavi politiku narodnog jedinstva jer će „danas ili sutra kad pitanje sazrije, Srbija moći oslanjajući se na takvu politiku narodnog jedinstva, izraziti program za ujedinjenje svih srpskih i hrvatskih zemalja u jednu državu, jer smo već jedan narod". Sam Pribićević javno je 1907. u Zemunu priznao da je za Srbe u Austro-Ugarskoj mjerodavna politika Beograda, no to je za njega prošlo bez ikakvih posljedica. Čak ga je ugarska vlada zaštitila od kaznenog progona godinu kasnije na zagrebačkom Veleizdajničkom procesu, odbijajući da mu se kao članu ugarsko-hrvatskog sabora skine imunitet, premda je trebao biti prvooptuženi.

Sve opisano upućivalo bi na postojanje svojevrsnog središnjeg mozga za upravljanje podrivačkim aktivnostima, pri čemu bi *Narodna odbrana* bila sasvim odgovarajuća institucija jer je u svoj rad uključivala svekoliku srbijansku (i srpsku) elitu, dok *Crna ruka* premda opasna u pojedinim akcijama, nije odgovarala svim srbijanskim krugovima. Posrijedi je izgleda bio i osjećaj svakog pojedinca umiješanog u širenje subverzivne prosrpske propagande da time ispunjava višu misiju kao pripadnik izabranog nebeskog naroda, što je onda poprimalo i mistično-duhovnu dimenziju.

Ne možemo ne primijetiti da je hrvatska izvršna vlast, kao i državno odvjetništvo pod njenom kontrolom, pa čak i sudstvo u pojedinima slučajevima donosilo sa sigurnosne točke gledišta iznenađujuće odluke, po rezultatima našeg istraživanja te našem povijesnom i pravnom shvaćanju pogrešne, svjesno štiteći pojedine neloyalne elemente, pa čak i uhode pri dokazanim činima uhođarstva ili različitog djelovanja usmjerenog na razbijanje cjelovitosti Monarhije, no koje odluke

se onda skladno uklapaju u usustavljenu provedbu prougarske unionističke politike, makar ona naštetila cijeloj Monarhiji. U tom kontekstu uznemirujući je bio i istup samog bana, starounioniste Mihalovicha koji je u Saboru u proljeće 1918. javno denuncirao frankovce zbog njihove želje za uvođenjem vojne uprave, ne pozivajući se pri tome na pisanje organa Stranke prava – *Hrvatske* koja je javno zazivala vojnu upravu, već na dokumente koji su bili povjerljivi – a potjecali su iz Sachsove torbe, čime je povrijedio propisanu tajnost podataka, naravno bez posljedica, a nanio je i veliku političku štetu frankovcima u trenucima nacionalne koncentracije. Mogli bismo reći da njegov lapsus psihološki nije bio slučajan, jer je njime skrenuo pozornost Sabora sa budimpeštanske vlade i njenog nečinjenja u smjeru potrebne reforme Monarhije, pri čemu bilo kakva promjena nagodbene situacije koja bi poboljšala položaj Hrvatske i popravila raspoloženje stanovništva na jugu Monarhije, objektivno ne bi išla u korist Srbije. Nakon Južnoslavenskog kluba u Carevinskom vijeću i austrijski političari počinju podržavati ideju reforme Monarhije, koju podupiru i obavještajno iscrpno informirani visoki vojni časnici – Sarkotić, Clam Martinic i Rehmen – tražeći rješavanje južnoslavenskog pitanja, što je prihvatio i vojni vrh, a naposljetku i car. Već u jesen 1914. reformu je neuspješno inicirao Biliński, ali s naglaskom na poljsko pitanje, dok je 1915. potaknut ulaskom Italije u rat reformu s naglaskom na hrvatsko pitanje predložio načelnik Glavnog stožera general Conrad. Međutim, kao i u slučaju Bilinskog, pa potom Conrada, reformu je na razini cijele Monarhije sabotirala ugarska vlada. Poljsko pitanje počelo se doduše riješavati 1916. proklamacijom dvojice careva, ali ga je Austrija odlučila riješavati unilateralno, upravo zbog ugarskog ponašanja ne pitajući više Ugarsku za mišljenje, smatrajući da nije riječ o zajedničkom već Cislajtanijskom pitanju. To je kasnije zakompliciralo situaciju na jugu Monarhije zbog grčevitog ugarskog prisvajanja BiH, u slučaju ujedinjenja Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, kao kompenzacije za Poljsku. Naposljetku carevu želju za reformom cijele Monarhije sprječava ugarski ministar predsjednik Wekerle prijetnjom obustave isporuke hrane Austriji 15. listopada 1918. na sjednici Krunskog vijeća, što je Karla I. (IV.) prisililo da izađe s Manifestom u kojem je najavio federalizaciju samo Austrije, a ne i Ugarske, što je Wilsonu bilo neprihvatljivo.

Unatoč naizgled povoljne sigurnosne situacije SDDS je zabilježio česte slučajeve kaznenih djela uznemiravanja javnog reda i mira i uvrede koji su predstavljali pravnu kvalifikaciju za velikosrpsku propagandu, ponekad i talijanskog iredentizma, zatim uvrede veličanstva i širenja lažnih vijesti. Teritorijalno, primjetno je da su se slučajevi velikosrpske propagande najčešće javljali u Srijemu, zapadnoj Slavoniji, Kordunu, Banovini i Lici, pri čemu je prava erupcija političke nelojalnosti podanika prema Monarhiji zabilježena za vrijeme srbijanske provale u istočni Srijem u rujnu 1914. godine, radi čega je za više stotina osoba pokrenut kazneni postupak zbog veleizdaje i to u stjecaju s različitim oblicima ponašanja (poticanja na ubojstvo lojalnih građana ili zarobljenih

austrougarskih vojnika, bijega s neprijateljskom vojskom, pridruživanja i pomaganja neprijateljskoj vojsci, svečanog dočeka neprijateljske vojske, pljačkanja državne ili privatne imovine i tome sl.). *Post festum*, vladin povjerenik za srijemsku županiju 19. prosinca 1915. za velikosrpsku agitaciju prema pravoslavnom pučanstvu i njihove veze sa Srbijom označio je odgovornim Srpsku samostalnu stranku iz Zagreba, kao dio HSK te vojvođansku srpsku Radikalnu stranku koja je ranije djelovala i u Srijemskim Karlovcima, budući da su one određivale lokalnu politiku.

Protumonarhijski rad *Jugoslavenskog odbora*, doživljavan kao pojavni oblik srpske propagande, SDDS je primijetio i pomno pratio od samog početka, a protiv njegovih poznatih članova i suradnika, vlasti su podignule optužnice zbog veleizdaje, no kako su oni bili izvan dohvata redarstva izostao je njihov penalni progon. Tijekom cijelog rata vlasti su shvaćale kako je *Jugoslavenski odbor* održavao veze s političarima u domovini i to najčešće preko švicarskih posrednika, kao i krijumčarenjem pošte preko neutralnog inozemstva, no te veze nisu uspjeli razotkriti, pa onda ni presjeći. Stoga su mjere cenzure imale samo djelomičnog uspjeha.

Od 1917. raste broj vojnih bjegunaca kojih je dio bio bezazlen, ali je dio odlazio u Zeleni kadar te pljačkao imovinu građana, obrtnika, trgovina, tvorničara ili veleposjednika ili se ovisno od mjesta bijega priključivao i neprijateljskim vojskama. Pored toga bilo je monarhijskih podanika koji nisu pobjegli iz vojnih postrojbi i ostali u zemlji, već su pobjegli iz Monarhije kako bi se pridružili neprijateljskoj vojsci ili komitima. Posebnu epizodu u tome imala je preko *Jugoslavenskog odbora* organizirana, od Antante financirana i pod srbijanskim zapovjedništvom vođena *Jadranska legija* na Solunskom bojištu, sastavljena najvećim dijelom od monarhijskih podanika, pretežno bivših ratnih zarobljenika, ali i vojnih bjegunaca koji su želeći se aktivno boriti protiv svoje Monarhije, kao vojnici dragovoljci počinili veleizdaju, pridruživši se neprijatelju. SDDS je i o njima prikupljao podatke. Provodeći istraživanje susreli smo se i sa onodobnim mjerama informacijske sigurnosti, zaštite tajnosti podataka, kao i kriptografijom te počecima presretanja radio brzojava u čemu su austrijske službe ostvarile zapažene rezultate.

Neovisno od toga, Kraljevina Srbija, sa svoje točke motrišta, odigrala je izvanrednu igru jer premda je tijekom Prvog svjetskog rata imala velike ljudske i materijalne žrtve, naposljetku je uspjela zaposjesti bansku Hrvatsku kao bivši dio Austro-Ugarske Monarhije bez upotrebe oružja i bez vlastitih ljudskih žrtava. Takvo što bilo je moguće samo ako je i „napadnuti“ želio biti osvojen. Sa Hrvatsko-srpskom koalicijom na vlasti to se upravo i dogodilo, a propagandni rat u tom smjeru prema hrvatskim građanima trajao je još od prije rata, najmanje od 1903. ako ne i ranije. Na to se veže činjenica da je opće mišljenje u Srbiji bilo kako su njoj hrvatski teritoriji po završetku Prvog svjetskog rata priključeni, a ne sporazumno ujedinjeni u novu državu, na što upućuju i okolnosti

ujedinjenja. SDDS to nije uspio spriječiti. No za takvo što je bila potrebna politička odluka koja je izostala.

Od osnutka službe pa tijekom cijelog rata, uteg u njenom radu predstavljali su dualistički odnosi u Monarhiji te uslijed njihovog upornog održavanja, sigurnosno problematično ponašanje ne građana pojedinaca, već vrhova vlasti i to osobito budimpeštanske, ali i zagrebačke koja je branila dualizam po cijenu da se a) oslonila na neloyalne krugove i b) uporno branila ugarski privilegirani položaj čime je frustrirala Hrvate. Na taj način je, uz druge okolnosti, južnoslavensko pitanje potkopalo i srušilo cijelu Monarhiju, koja je tijekom povijesti opstajala jer je poduzimala potrebne reforme. Do promjene na prijestolju u Beču i najave reformi došlo je prekasno, da bi ona mogla polučiti drukčiji rezultat, a banska vlast u Zagrebu pod takvim prilikama bila je samo odraz ugarske politike. Nastavno, opasnost od rastućeg Zelenog kadra i socijalističke revolucije, kao i usljed toga stvaran strah zbog pogoršanja stanja osobne sigurnosti i sigurnosti imovine, koje više ni austro-ugarsko redarstvo ni vojska u jesen 1918. nisu mogli zaštititi, samo su doprinijeli konačnom ishodu – ujedinjenju sa Srbijom u novu državu – Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, kasniju Jugoslaviju.

Iz svega izloženog može se izvesti sljedeći zaključak. Možemo reći da Središnja defenzivno doglasna služba u banskoj Hrvatskoj krajem rata nije uspjela zaštititi nacionalnu sigurnost, no ona sama, budući da je predstavljala vrh državne izvršne politike, to više nije niti mogla, jer se sama politička situacija stubokom promijenila pri čemu je osim na samom početku rata, doživljavala opstrukcije rezultata svoga rada, a ozračje joj je u vlastitoj zemlji do listopada 1918. postalo potpuno neprijateljsko, kada je hrvatska tajna služba, kao i tajna služba cijele Monarhije prestala s radom. Jedna od dobrih stvari ostvarenih njenim radom bila je uspostava dotada nepostojeće suradnje u razmjeni podataka između Financijalnog ravnateljstva u banskoj Hrvatskoj, formalno podređenog vladi u Budimpešti i SDDS-a u Zagrebu. Na taj korak je ugarska vlada pristala na imperativni vojni zahtjev, mimo Nagodbe, s naslova poboljšanja sigurnosti za vrijeme rata, a vodio je bansku Hrvatsku korak bliže k integraciji i proširenju funkcija vlasti Zemaljske vlade na njenom području, budući je SDDS bio njezina sastavnica.

Služba je bila najvećim dijelom uspješna u identifikaciji pojedinaca koji su bili sigurnosno problematični za Monarhiju, uspjela je provesti pored internacije i uhićenje dijela sumnjivih osoba, bilo samostalno bilo u asistenciji redarstva, pograničnog redarstva i oružništva. Dio osoba koji se bavio podrivačkom aktivnošću prošao je i pored postojanja sumnje ipak neopaženo jer je pripadao prelatima Rimokatoličke crkve smatranim jednim od stupova Monarhije, kojem je na čelu bilo apostolsko veličanstvo, pa im je stoga bila pripisana neupitna odanost, očito pogrešno. Obavljene provjere na terenu su ciljale prenisko da bi dale rezultat. Kad su i ostvareni uspjesi u identifikaciji

drugih osumnjičenih, nisu bili praćeni od strane državnog odvjetništva i sudova odgovarajućim procesuiranjem izdajnika, usljed nevoljkosti kontrolora pravosuđa - banske i ugarske vlade, za takvim postupanjem, svake iz njenih razloga. U tom smislu SDDS nije uspio spriječiti uspjeh unutarmonarhijskih političkih protivnika, ostvaren u prvom trenutku kroz stvaranje Države Slovenaca, Hrvata i Srba, izvan Monarhijskih okvira.

8. SAŽETAK

Na temelju obilne građe i to u pravilu do sada neobjavljenih dokumenata iz arhivskih fondova, upotpunjeno sa saznanjima iz nevelike literature koja se posebno odnosi na područje interesa, disertacija se bavi do sada malo poznatom Središnjom defenzivnom doglasnom službom. Uz pomoć literature iz opće povijesti, političke, gospodarske, vojne, diplomatske i povijesti međunarodnih odnosa te raspada Austro-Ugarske, rad Službe stavljen je u odgovarajući kontekst domaćih i međunarodnih okolnosti.

Načelno se poštivao kronološki red te su predstavljena i analizirana saznanja o osnutku same Službe, njejoj organizaciji i tajnoj djelatnosti, usmjerenoj na borbu protiv uhodarstva čime se željelo ojačati bojnu spremnost Austro-Ugarske, čuvati njenu državnu sigurnost i jačati ratni moral stanovništva, kako pred rat, tako i tijekom samog rata, sve do njegovog završetka, kad prestaje s radom. Sama služba bila je decentralizirana na četiri službe neovisne jedna od druge i to prema teritorijalnom djelokrugu – Cislajtanijska, Translajtanijska, banska Hrvatska i Bosna i Hercegovina, koje su koordinativno bile povezane preko *Evidenzbureaua* Glavnog stožera.

Služba je djelovala u složenim okolnostima koje su predstavljene u tezi. Cijelo vrijeme rata, zahvaljujući dualizmu i činjenici neraspuštanja Sabora na vlasti je sigurnosno problematična Hrvatsko-srpska koalicija čija sastavnica je suspektna austrijskom dijelu Monarhije i vojnim vlastima zbog mogućeg protumonarhijskog djelovanja, pojačanih okolnošću da se Kraljevina Srbija našla u ratu s Austro-Ugarskom. U zemlji su na snazi iznimne mjere, Vladom predsjedava ban Skerlec, Tiszin štićenik, kasnije unionist Mihalovich, a istovremeno Služba za svoj rad funkcionalno odgovara *Evidenzbureauu*. Zbog spomenutih okolnosti dolazi i do sukoba vojnih i civilnih vlasti. U tezi su predstavljene i mjere zaštite tajnosti podataka tj. informacijske sigurnosti, a djelomično i kriptografije, kao i metode obavještajnog rada same Službe. Opširno su prikazane i analizirane aktivnosti Službe - vođenje evidencije osoba sumnjivih ili osuđenih zbog uhodarstva, što je prošireno i na sve političke sumnjive osobe te izrada elaborata o političkoj situaciji ili pojavama, kao i analiza zaplijenjene državne dokumentacije u Srbiji po njejoj okupaciji, koja dokazuje da je prije rata Koalicija postupala po uputama iz Beograda. Služba je prikupljala podatke koji su se odnosili na uhodarstvo, samostalno ili u asistenciji pograničnog redarstvenog satništva, oružništva i redarstva te je njen središnji ured u Zagrebu formalno potpuno ravnopravno održavao neposrednu veze sa ostalim središnjim uredima u Beču, Budimpešti i Sarajevu, što je predstavljalo reformsku novinu u Monarhiji.

Znanstveni doprinos doktorskog rada je sveobuhvatno istražena problematika djelovanja klasične tajne političke policije i njene uloge na društvene strukture, političke odnose, gospodarstvo te vojnu spremnost tijekom Prvog svjetskog rata u banskoj Hrvatskoj.

Ključne riječi: Prvi svjetski rat, banska Hrvatska, Središnja defenzivno doglasna služba, Evidenzbureau, Austro-Ugarska, Zagreb

9. SUMMARY

Using numerous sources, many of which were previously unpublished archived documents, as well as the limited writing done on this topic, this dissertation explores the rarely discussed Central Counterintelligence Service. Drawing on the fields of political, economic, military and diplomatic history as well as the history of international relations and the disintegration of Austria-Hungary, the work done by the Service is contextualized within its proper local as well as foreign circumstances.

This dissertation mostly follows a chronological sequence of events in order present and analyse known information about the founding of the Service, its organisation, and its secret involvement in the fight against espionage. Its purpose was to strengthen the combat readiness of Austria-Hungary, protect its state, and raise public morale before and during the War, after which the Service was disbanded. The Service itself was decentralized into four independent services according to territory – Cisleithania, Transleithania, Banal Croatia and Bosnia and Herzegovina. These sub-services were coordinated through the Evidenzbureau, as the branch of the Army Headquarters.

The complexities of the setting the Service functioned within are presented in the thesis. For the duration of the War, the dualism and the failure to abolish the Parliament ensured the questionably secure Croat-Serb Coalition remained in power. The Austrian part of the Monarchy found this Coalition suspect as they felt it might be guilty of working against the Monarchy, and these suspicions were not lessened by the Kingdom of Serbia waging war against Austria-Hungary. The country was in a state of emergency. Ban Skerlec, a protégé of Istvan Tisza, was overseeing the government and was eventually replaced by Mihalovich, a unionist. All the while, the Service responded to Evidenzbureau. All these factors led to a conflict between the military and the civil powers. The thesis also explores the measures taken to ensure security of information, the partial cryptography, and the methods used by the Service's intelligence. The Service activities are described and analysed in great detail: the keeping of a list of persons suspected or accused of espionage, which then expanded to include every politically suspicious person, the written documentation on the political situation and occurrences, and the analysis of the state documentation confiscated from Serbia upon its occupation, which proved that prior to the War the Coalition's orders came from Belgrade. The Service collected information related to espionage, be it individual or with the assistance of border patrol, gendarmerie or police. Its headquarters in Zagreb were formally on the same level as the other headquarters in Vienna, Budapest and Sarajevo, which they were in regular communication with. This was novel for the Monarchy.

The scientific contribution of this thesis is in the comprehensive analysis of the workings of a classic secret political police and the effects it had on social structures, political relations, and combat readiness during the World War I in Banal Croatia.

Key words: World War I, Banal Croatia, Central Counterintelligence Service, Evidenzbureau, Austria-Hungary, Zagreb

10. KRATICE

a/a – *ad acta* (među spise)

AG – skupina (grupa) armija od nj. *Armeegruppe*

AOK – austrougarsko Vrhovno vojno zapovjedništvo od nj. *Armeeoberkommando*

AV – Arhivski vjesnik

B. (/b./ i Bos.) – bosanski

b. b. – bez broja

BiH – Bosna i Hercegovina

br. – broj

cca. - cirka

c. i kr. (cr. i kr.) – carski i kraljevski

čl. – članak

ČSP – Časopis za suvremenu povijest

dr. – doktor

EB – *Evidenzbureau*

eng. – engleski

fr. - francuski

g. (god.) – godina

HDA – Hrvatski državni arhiv

HK(St.) – glavni doglasni (obavještajni) ured od nj. *Hauptkundschaftsstelle*

HPSS – Hrvatska pučka seljačka stranka

HSK – Hrvatsko-srpska koalicija

IR – pješačka pukovnija od nj. *Infanterieregiment*

itd. – i tako dalje

K. (/K/ i /k./) – doglasni (obavještajni) od nj. *Kundschaft*

Koalicija – Hrvatsko-srpska koalicija

Kr. (/kr./ i /kralj/) – kraljevski

KÜA – Ratni nadzorni ured od nj. *Kriegüberwachungsamt*

KÜK – Ratno nadzorno povjerenstvo od nj. *Kriegüberwachungskommision*

KZ – Kazneni zakon

MGG – Vojna glavna uprava od nj. *Militär General Gouvernement*

NA – *Nachrichtabteilung* – Obavještajni (doglasni) odjel

nj. – njemački

npr. – na primjer

Nr. (nr.) – broj (od nj. *Nummer*, ali i lat. *numer*)

OOK – Operirajuće više (vojno) zapovjedništvo od nj. *Operierendeoberkommando*

§. - paragraf

Pr. – predsjedništvo

PRS (/Prs./ i /P.R.S.) – pogranično redarstveno satništvo

SDDS – Središnja defenzivno doglasna služba

SHS – Slovenaca, Hrvata i Srba

sl. – slično

SPC – Srpska pravoslavna crkva

SSP – Starčevićeva stranka prava

str. – stranica

SZ - Stenografski zapisnici Sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije

SZINKHS - Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju

tj. – to jest

tzv. - takozvani

UOZV-SDDS – Unutarnji odjel Zemaljske vlade – Središnja defenzivno doglasna služba

ur. – uredio

VHK (V.H.K.) – Obrambena doglasna centrala (ugarski SDDS) od mađ. *Védelmi Hírszerzőközpont*

VKZ – Vojni kazneni zakon

VP (/v.p./ i /Vl. Povj./) – vladin povjerenik

ZV – Zemaljska vlada

11. POPIS LITERATURE

Arhivsko gradivo

- HR-HDA-78, Predsjedništvo Zemaljske vlade
- HR-HDA-79, Unutarnji odjel Zemaljske vlade – Središnja defenzivno doglasna služba
- HR-HDA-79, Unutarnji odjel Zemaljske vlade – IV.B
- HR-HDA-82, Zemaljska Vlada – Odjel za narodno gospodarstvo
- HR-HDA-103, Zagrebačka županija
- HR-HDA-397, Državno nadodvjetništvo
- HR-HDA-833, Ostavština Đure Šurmina
- HR-HDA-1363 (bivši arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta), grupa XXI.
- HR-HDA-1773, Osobni fond generala Stjepana Sarkotića
- *National Archives United Kingdom, Foreign Office*, www.nationalarchives.gov.uk
- *National Archives United Kingdom, First World War*, www.nationalarchives.gov.uk
- *Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof-, Staatsarchiv*, wk1.staatsarchiv.at
- *United States of America, Department of State, Office of the Historian, Historical Documents, Papers relating to the Foreign Relations of the United States, 1915. Supplement, The World War*, <https://history.state.gov/historicaldocuments/>

Objavljeno gradivo

- ČAPO, Hrvoje, „Gradivo požeškog arhiva o špijunima u Prvome svjetskom ratu“, *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, 6, Slavonski Brod, 2006.
- KOMJÁTHY, Miklós, *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*, Budimpešta, 1966., dostupno i na https://library.hungaricana.hu/en/view/MolDigiLib_MOLkiadv2_10/?pg=1&layout=s
- JANKOVIĆ, Dragoslav i KRIZMAN, Bogdan, *Građa o stvaranju jugoslovenske države, I. I. - 20. XII. 1918.*, svezak 1 i 2, Beograd, 1964.
- KRIZMAN, Bogdan, *Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju g. 1918.*, Historijski zbornik, 10/1957, br. ¼, 111-129.
- KRIZMAN, Bogdan, *Zapisnici Središnjeg odbora Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu*, Starine JAZU, knjiga 48, 1958., 331-386.
- MIKŠIĆ, Dijana, „Ruski ratni zarobljenici u Prvom svjetskom ratu prema gradivu Hrvatskoga državnog arhiva“, *Arhivski vjesnik*, god. 48, Zagreb, 2005., 101-114.
- STANIŠIĆ, Biserka, „Odsjek IV-B res. Za pogranična redarstvena satništva Odjela za unutarnje poslove kraljevske Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinske Zemaljske vlade u Zagrebu“, *Arhivski vjesnik*, god. 36, Zagreb, 1993., 181-206.
- *Stenografski zapisnici Sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1913-1918*, svezak I-V, Zagreb
- *Stenografski zapisnik o glavnoj raspravi protiv Adama Pribičevića i 52 druga*, svezak XI, Zagreb, 1909.
- STULLI, Benjamin, „Prilozi građi o ustanku mornara u Boki Kotorskoj 1.-3. februara 1918.“, *Arhivski vjesnik*, br. 1., Zagreb, 1958., 174-248.

- STULLI, Benjamin, „Prilozi građi za historiju jugoslavenskog pitanja 1918. godine“, *Arhivski vjesnik*, Zagreb, 1959, god. 2., svezak 2, 313-317.
- STULLI, Benjamin, „Prilozi građi za historiju revolucionarnog pokreta mornara na našoj obali 1918. *Arhivski vjesnik*, Zagreb, 9/1966, br. 9., 7-109.
- STULLI, Benjamin, Novi prilozi za historiju revolucionarnog pokreta mornara na našoj obali 1917-1918, *Arhivski vjesnik*, Zagreb, 10/1967, br. 10, 1-51.
- STULLI, Benjamin, Vojna pobuna u Kragujevcu 1918 (sic!) godine, *Arhivski almanah*, Beograd, 3/1960, br. 2/3, 269-275.
- ŠIŠIĆ, Ferdo, „*Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.-1919.*“, Zagreb, 1920.
- ŠTAMBUK – ŠKALIĆ, Marina i MATIJEVIĆ, Zlatko, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu 1918-1919. (izabrani dokumenti)“, *Fontes – Izvori za hrvatsku povijest*, Zagreb, 2008., Volume 14, No. 1, 71-596.
- VIDMAR, Josip I., „Prilozi građi za povijest 1917-1918 (s osobitim osvrtom na razvoj radničkog pokreta i odjeke oktobarske revolucije kod nas)“, *Arhivski vjesnik*, god. III, broj 1, Zagreb, 1958, 11-173.

Enciklopedije, leksikoni i rječnici

- *Arcanum Digitális Tudománytár*, portal starih mađarskih novina, (<https://adtplus.arcanum.hu/hu/>).
- *Hrvatska enciklopedija*, I – XI, Zagreb, 1999.-2011.
- *Hrvatski biografski leksikon online*, Portal Leksikografskog zavoda Miroslava Krleže (www.hbl.lzmk.hr/)
- *Leksikon Marina Držića* (<http://leksikon.muzej-marindrzic.eu>)
- *Magyar Életrajzi Lexikon*, 1000 – 1999, Portal Magyar Elektronikus Könyvtár (Mađarske nacionalne knjižnice), Országos Széchényi Könyvtár – Hungary National Library, (www.mek.niif.hu/ ili www.mek.oszk.hu/)
- *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, Portal Carl von Ossietzky Universität Oldenburg, <https://ome-lexikon.uni-oldenburg.de/>
- O'Toole, George A. J., *The Encyclopedia of American Intelligence and Espionage: From the Revolutionary War to the Present, Facts on File*, New York-Oxford, 1988.)
- *Österreichische Biographische Lexikon 1815-1950* (OeBL), Portal Österreichische Akademie der Wissenschaften (www.biographien.ac.at/oebl?frames=yes)
- Pielkalkiewicz Janusz, *Weltgeschichte der Spionage, Agenten, Systeme, Aktionen*, München, 1988.
- *Slovenska biografija*, Portal Slovenske akademije znanosti in umetnosti (<https://www.slovenska-biografija.si/>)
- *The Encyclopedia of World War I – A Political, Social and Military History*, vol 1-5, uredio Spencer C. Tucker, Santa Barbara, 2005.
- *Treccani.it L'Enciclopedia Italiana*, Portal Istituto della Enciclopedia Italiana, (<http://www.treccani.it/enciclopedia/>)
- *Židovski biografski leksikon* (radna verzija), www.zbl.lzmk/2p=187
- *1914-2014, 100 Jahre erster Weltkrieg*, portal Österreichisches Staatsarchiv (Austrijski državni arhiv), wk1.staatsarchiv.at/

Novine i časopisi

Corriere dela Sera (Milano)

Danzer 's Armeje Zeitung (Beč)

Die Drau (Osijek)

Dom (Zagreb)

Gazette de Lausanne (Lausanne)

Glas Slovenaca, Hrvata i Srba (Zagreb)

Hrvatska (Calumet)

Hrvatska (Zagreb)

Hrvatska riječ (Zagreb)

Hrvatski narod (Zagreb)

Hrvatski Pokret (Zagreb)

Hrvatsko pravo (Zagreb)

Ilustrovani list (Zagreb)

Jutarnji list (Zagreb)

Koprive (Zagreb)

Kurrendierungsliste (Beograd)

La Suisse (Ženeva)

Le Temps (Pariz)

Male novine (Zagreb)

Mali žurnal (Beograd)

Mitteilungen (Beč)

Narodne novine (Zagreb)

Narodni list (Zadar)

Narodni list (Rock Springs)

Narodno jedinstvo

Neue Freie Presse (Beč)

New York Times (New York)

Nova Evropa (Zagreb)

Novi list (Rijeka)

Obzor (Zagreb)

Pester Lloyd (Budimpešta)

Pijemont (Beograd)

Pokret (Antofagasta)

Pokret (Zagreb)
Politika (Beograd)
Pravda (Beograd)
Pučki prijatelj (Pazin)
Radnička obrana (Rock Springs)
Reichspost (Beč)
Srbobran (Zagreb)
Unione (Pueblo)
Val (Zagreb)
VP – magazin za vojnu povijest (Zagreb)
Youngoslavie (Ženeva)

Disertacije

Bulić, Ivan: *Ivan Skerlec z lomnički 1913-17. kraljevski komesar i hrvatski ban*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2011.

Čutura, Dinko: *Sarkotić – časnik, strateg i političar*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012.

Herman Kaurić, Vijoleta; *Za naše junake ..., Rad dobrotvornih humanitarnih društava u Zagrebu 1914.-1918.*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2007.

Jonjić, Tomislav: *Ivo Pilar kao politički ideolog*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2015.

Vukičević, Marko, *Grad Zagreb u Prvom svjetskom ratu*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 2018.

Magistarski radovi

Bulić, Ivan: *Vojna cenzura u Trojednoj Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji za vrijeme Prvog svjetskog rata*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2007.

Knjige i brošure

- AKRAP, Gordan, *Specijalni rat I-III – Sve o spregama politike i tajnih službi u 20. stoljeću u cilju oblikovanja javnog mijenja*, Zagreb, 2011.
- *Ante Trumbić – Izabrani politički spisi*, ur. Ivo Petrinović, Zagreb, 1998,
- ANTIĆ, Ljubomir, *Hrvati i Amerika*, Zagreb, 1992.
- ANTIĆ, Ljubomir, *Hrvati u južnoj Americi do godine 1914.*, Zagreb, 1991.
- ANTIĆ, Ljubomir, *Naše iseljništvo u južnoj Americi i stvaranje jugoslavenske države 1918.*, Zagreb, 1987.
- ANTIĆ, Ljubomir, *Velikosrpski nacionalni programi, ishodišta i posljedice*, Zagreb, 2007.

- ARTUKOVIĆ, Mato, *Ideologija hrvatsko-srpskih sporova (Srbobran, 1844-1902)*, Zagreb, 1991.
- BANAC, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb, 1988.
- *Banja Luka u novijoj istoriji (1878-1945)*, zbornik ur. Nikola Babić, Banja Luka, 1978.
- BENEŠ, Eduard, *Svjetski rat i naša revolucija: uspomene i razmišljanja iz doba borbe za slobodu naroda*, Zagreb, 1938.
- BEUC, Ivan, *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb, 1985.
- *Biblija*, uredili Jure Kaštelan i Bonaventura Duda, Zagreb, 1968.
- BIĆANIĆ, Rudolf, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja i drugi radovi*, Zagreb, 1995.
- BILANDŽIĆ, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999.
- BILANDŽIĆ, Mirko, *Politički i obavještajno-sigurnosni sustav Ujedinjenog kraljevstva*, Zagreb, 2000.
- BOBAN, Branka, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, Zagreb, 2006.
- BOGDANOV, Vaso, *Starčević i Stranka prava prema Srbima i prema jedinstvu južnoslavenskih naroda*, Zagreb, 1951.
- BOGOVIĆ, Mile, *Srpsko pravoslavlje i svetosavlje u Hrvatskoj u prošlosti i sadašnjosti*, Zagreb, 2018.,
- BOGOVIĆ, Mile, *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*, Zagreb, 1993.,
- BUDISAVLJEVIĆ, Srđan, *Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb, 1958.
- CLARC, Christopher, *The Sleepwalkers, How Europe Went to War in 1914*, New York, 2014.
- CORNELIUS, Deborah S., *Hungary in World War II: Caught in the Cauldron*, New York, 2011.
- *Czechoslovakia: Crossroads and Crises, 1918-88*, uredili Norman Stone i Edward Strouhal, Basingstoke, 1989.
- CZERNIN, Ottokar, *In the World War*, London-New York-Toronto-Melbourne, 2006., The Project Gutenberg EBook, pristup ostvaren 23. siječnja 2019., www.gutenberg.org/files/18160/18160-h/18160-h.htm.
- ČUBRILOVIĆ, Vasa, *Istorija političke misli u Srbiji XX veka*, Beograd, 1958.
- ČULINOVIĆ, Ferdo, *Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima*, Zagreb, 1957.
- DEDIJER, Vladimir, *Sarajevo 1914*, knjige 1 – 2, Beograd, 1977., 2. izdanje
- DESPOT, Igor, *Balkanski ratovi, 1912-1913. i njihov odjek u Hrvatskoj*, Zagreb, 2013.
- DRAGOSAVAC, Kosta, *Uspomene na „veleizdajnički“ proces*, Novi Sad, 1911.
- *Dva smjera u hrvatskoj politici, Otkriće urote protiv ustava - četiri fotografije dokumenata*, Zagreb, priredio V.(ećeslav) W.(ilder), Zagreb, 1918.
- *Feldmaršal Svetozar barun Borojević od Bojne (1856.-1920.)*, zbornik radova, ur. Marino Manin, Zagreb, 2012.
- *Frano Supilo – Izabrani politički spisi*, ur. Ivo Petrinović, Zagreb, 2000.
- GALIĆ, Lovro i MARUŠIĆ, Branko, *Tolminsko mostišće*, 2 sveska, Tolmin, 2005.
- GALIĆ, Lovro i PIRIH, Darja, *Od Krna do Rombona 1915-17*, Kobarid, 2007.
- GANZA-ARAS, Tereza, *Politika novog kursa dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića*, Split, 1992.
- GEYR, Géza Andreas von, *Sándor Wekerle 1848-1921. Die politische Biographie eines ungarischen Staatsmannes der Donaumonarchie*, München, 1993.

- *Godišnji izvještaj o srpsko-narodnoj osnovnoj školi u Zagrebu za školsku 1895-96 godinu*, Zagreb, 1896.
- GOLDŠTAJN, Ivo, *Hrvatska 1918-2008*, Zagreb, 2008.
- GRIJAK, Zoran i ĆOSIĆ, Stjepan, *Figure politike – Lujo Vojnović i Robert Wiliam Seton Watson*, Zagreb, 2012.
- GROSS, Mirjana, *Uloga socijalne demokracije u političkom životu Hrvatske*, Zagreb, 1960.
- GROSS, Mirjana, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906-1907*, Beograd, 1960.
- GRUJIĆ, Radoslav. M., *Apologija srpskog naroda u Hrvatskoj i Slavoniji i njegovih glavnih obeležja, povodom „optužnice“ kr. držav. odvjetnika u Zagrebu od 12. I 1909.*, Novi Sad, 1909.
- HAMERŠAK, Filip, *Tamna strana Marsa – Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat*, Zagreb, 2013.
- HARL, Alois, GALIĆ, Lovro, PAVLOVIĆ, Irena, KLEMENC, Alenka i HARL, Ortoľ, *Priprave Kranjske dežele in obalne pokrajine spomladi 1915 v pričakanju italijanske invazije (iz vojnega dnevnika c. in k. polkovnika Aloisa Pl. Harla)*, Kobarid, 2013.
- HINKOVIĆ, Hinko, *Iz velikog doba. Moj rad i moji doživljaji za vrijeme Svjetskog rata*, Zagreb, 1927.
- HORSTENAU, Gleise von, *Die Katastrophe*, Leipzig, 1929.
- HORVAT, Josip, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb, 1982.
- HORVAT, Josip, *Politička povijest Hrvatske*, 1. dio, 2. izdanje, Zagreb, 1990.
- HORVAT, Josip, *Povijest novinstva Hrvatske, 1771-1939*, Zagreb, 2003.
- HORVAT, Josip, *Prvi svjetski rat, Panorama zbivanja 1914-1918*, Zagreb, 1967.
- HORVAT, Josip, *Živjeti u Hrvatskoj 1900.-1941. (zapisci iz nepovrata)*, Zagreb, 1984.
- HRABAK, Bogumil, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslavenskim zemljama 1914-1918*, Novi Sad, 1990.
- *Ivan Peršić. Kroničarski spisi*, ur. Stjepan Matković, Zagreb, 2002.
- IVANČEVIĆ, Velimir, *Institucije upravnog prava*, Zagreb, 1983.
- JANJATOVIĆ, Bosiljka, *Politički teror u Hrvatskoj 1918.-1935.*, Zagreb, 2002.
- JEFFERY, Keith, *MI6: The History of the Secret Intelligence Service, 1909-1949*, London-Bloomsbury, 2010.
- *Josip Smodlaka, Izabrani spisi*, prir. Ivo Perić i Hodimir Sirotković, Split, 1989.
- JOVANOVIĆ, Slobodan, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, Beograd, 1929.
- *Jugoslavenski odbor u Londonu u povodu 50. godišnjice osnivanja*, zbornik, ur. Vaso Bogdanov i dr., Zagreb, 1966.
- KARADŽIĆ STEFANOVIĆ, Vuk, *Crna Gora i Boka Kotorska*, Beograd, 1969.
- KARDUM, Livia, *Suton stare Europe. Europska diplomacija i Prvi svjetski rat*, Zagreb, 2009.
- KÁROLYI, Mihály, *Vjera bez iluzija. Memoari Crvenoga grofa*, Zagreb, 1982.
- *Kazneni zakon o zločinstvih, prestupcih i prekršajih iz 1852. godine*, Sveopći državno-zakonski i vladin list za krunovinu Hrvatsku i Slavoniju, br. 117, Zagreb, 1852.
- KLAJČIĆ, Vjekoslav, *Povijest Hrvata*, 1-5, Zagreb, 1974.
- KLJAKOVIĆ, Jozo, *U suvremenom kaosu*, Zagreb, 1992.
- KORAC, Vitomir, *Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine*, 1-3, Zagreb, 1929-1933.
- KRESTIĆ, Vasilije i LJUŠIĆ, Radoš, *Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine*, Beograd, 1991.

- KRIŠTO, Jure, *Prešućena povijest, Katolička crkva u hrvatskoj politici 1850.-1918.*, Zagreb, 1994.
- KRIZMAN, Bogdan, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu, Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb, 1989.
- KRIZMAN, Bogdan, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb 1977.
- LAJNERT, Siniša, *Slavonska podravska vicinalna željeznica*, Zagreb, 2016.
- LEONTIĆ, Ljubo, *O Jugoslavenskom odboru u Londonu*, Zagreb, 1961.
- LIPOVČAN, Srećko, *Mladi Ujević: politički angažman i rana proza (1909.-1919.)*, Split, 2002.
- LOVRENČIĆ, Rene, *Geneza politike „novog kursa“*, Zagreb, 1972.
- LUČIĆ, Ivo, *Vukovarska bolnica, svjetionik u povijesnim olujama hrvatskog istoka*, Zagreb, 2017.
- MACDONALD, John i CIMPRIC, Željko, *Kampanja, Caporeto i Soča*, Varaždin, 2018.
- MACKENZIE, David, *Apis, čovjek koji je izazvao Prvi svjetski rat*, Zagreb, 2014.
- MACMILLAN, Margot, *Mirotvorci, šest mjeseci koje su promijenile svijet*, Zagreb, 2009.
- MANDIĆ, Ante, *Fragmenti za historiju ujedinjenja, povodom četrdesetogodišnjice osnivanja Jugoslavenskog odbora*, Zagreb, 1956.
- MARJANOVIĆ, Milan, *Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914.-1917.*, Zagreb, 1960.
- MATIJEVIĆ, Zlatko, *Između sna i jave. Rasprave o hrvatskoj političkoj povijesti 20. stoljeća*, Zagreb, 2016.
- MATIJEVIĆ, Zlatko, *Lučonoše ili herostrati? Prilozi poznavanju crkveno-nacionalne povijesti Hrvata početkom XX. stoljeća*, Zagreb, 2006.
- MATIJEVIĆ, Zlatko, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva. Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS*, Zagreb, 1998.
- MATKOVIĆ, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije (1918-1991), Hrvatski pogled*, Zagreb, 1998.
- MATKOVIĆ, Stjepan, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, Zagreb, 2001.
- MATKOVIĆ, Stjepan, *Izabrani portreti pravaša: prilozi hrvatskoj političkoj povijesti*, Zagreb, 2011.
- MEŠTROVIĆ, Ivan, *Uspomena na političke ljude i događaje*, Zagreb, 1969.
- MILUTINOVIĆ, Kosta, *Vojvodina i Dalmacija 1760-1914*, Novi Sad, 1973.
- MURSALO, Tvrтко Andrija, *In Search for Better Life: A Story of Croatian Africa Southern Settlersin*, Johannesburg, 1981.
- MURSALO, Tvrтко Andrija, *Hrvati na jugu Afrike*, Zagreb, 2003.
- MUŽIĆ, Ivan, *Masonstvo u Hrvata*, Zagreb, 1989.
- NASTIĆ, Đorđe, *Finale*, Budimpešta, 1908.
- NENEZIĆ, Zoran D., *Masoni u Jugoslaviji (1764-1980)*, Beograd, 1988.,
- NEUSTÄDTER, Josip, *Ban Jelačić i događaji u Hrvatskoj od 1848*, Zagreb, 1994.
- OČAK, Ivan, *U borbi za ideje Oktobra. Jugoslavenski povratnici iz Sovjetske Rusije (1918-1921)*, Zagreb, 1976.
- OČAK, Ivan, *Jugoslavenski oktobarci. Likovi i sudbine*, Zagreb, 1979.
- PALAVESTRA, Predrag, *Dogma i utopija Dimitrija Martinovića: počeci srpske književne avangarde*, Beograd, 1977.
- PAULOVÁ, Milada, *Dějiny Maffie: odboj Čechů a Jihoslovánů za světové války 1914-1918, I-II*, Prag, 1937-39.
- PAULOVÁ, Milada, *Jugoslavenski odbor*, Zagreb, 1925.

- PAVELIĆ, Ante, *Stvaranje Narodnog vijeća u Zagrebu*, Zagreb, 1935.
- PAVIČIĆ, Slavko, *Hrvatska vojna i ratna povijest i Prvi svjetski rat*, Split, 2009.
- PAVIČIĆ, Slavko, *Jugozapadno (talijansko) ratište u Prvom svjetskom ratu*, Zagreb, 1944.
- PAVIĆ, Radovan, *Velika Srbija od 1844. do 1990/91 godine*, Zagreb, 1991.
- PERIĆ, Ivo, *Mladi Supilo*, Zagreb, 1996.
- PETHÖ, Albert, *Agenten für den Doppeladler: Österreich-Ungarns Geheimer Dienst im Weltkrieg*, Graz, 1998.
- PETRINOVIĆ, Ivo, *Politička misao Frana Supila*, Split, 1988.
- PLETERSKI, Janko, *Prvo opredeljenje Slovenaca za Jugoslaviju*, Beograd, 1976.
- POPOVIĆ-OBRADOVIĆ, Olga, *Kakva ili kolika država? Ogledi o političkj i društvenoj istoriji Srbije XIX-XXI veka*, Beograd, 2009.,
- POPOVIĆ-OBRADOVIĆ, Olga, *Političke stranke i izbori u Kraljevini Srbiji, 1903-1914. Prilog istoriji stranačkog pluralizma u Srbiji u modernizacijskim procesima*, Beograd, 1994.
- PRIBIĆEVIĆ, Svetozar, *Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb, 1990.
- PRODANOVIĆ, Jaša M., *Historija političkih stranaka i struja u Srbiji*, Knjiga I., Beograd, 1947.
- PILAR, Ivo (alias SÜDLAND L. V.), *Južnoslavensko pitanje – prikaz cjelovitog pitanja*, Varaždin, 1990.
- *Povijest Hrvata, 2. knjiga. Od kraja 15. stoljeća do kraja Prvoga svjetskog rata*, ur. Mirko Valentić i Lovorka Čoralić, Zagreb, 2005.
- PRIBIĆEVIĆ, Adam, *Moj život*, Zagreb, 1999.
- RADICA, Bogdan, *Živjeti nedoživjeti I-II*, München-Barcelona, 1982.
- RAUCH, Pavao, *Memoari bana Pavla Raucha*, Zagreb, 2009.
- RAUCHENSTEINER, Manfred, *The First World War and the End of Habsburg Monarchy, Wien-Köln-Weimar*, 2014.
- REDLICH, Joseph, *Österreichische Regierung und Verwaltung im Weltkriege*, Wien-New Haven, 1925.
- RENOUVIN, Pierre, *Europska kriza i Prvi svjetski rat*, Zagreb, 2008.
- RONGE, Max, *Kriegs- und Industrie Spionage*, Zürich-Leipzig-Wien, 1930.
- *Sbornik zakona i naredaba za god. 1903.*, Zagreb, 1904.
- *Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, broj 41., Zagreb, 19. srpnja 1914.
- *Sbornik zakona i naredabah valjanih za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju, godina 1915.*, Zagreb, 1916.
- SIROTKOVIĆ, Hodimir i MARGETIĆ, Lujo, *Povijest države i prava naroda SFR Jugoslavije*, Zagreb, 1988.
- *Sokolski veleizdajnički proces u Zagrebu iz 1915.-1916.*, Zagreb, 1927.
- SRŠAN, Stjepan, *Biografije učitelja i profesora osječkih gimnazija i srednjih škola od 1855. do 1945. godine*, Osijek, 2009.
- STEVENSON, David, *1914.-1918.*, *Povijest Prvog svjetskog rata*, Zagreb, 2014.
- STEVENSON, David, *1917: War, Peace & Revolution*, Oxford, 2017.
- STOKES, Gale, *Politics and Development: The Emergence of Political Parties in Nineteenth Century Serbia*, Durkham, 1990.
- *100. obljetnica pravaške saborske interpelacije 1918. – 2018. Grozote u Odesi 1916. – 1917.*, priredio Ante Čuvalo, Zagreb, 2018.
- STRUGAR, Vlado, *Jugoslavenske socijaldemokratske stranke 1914-1918*, Zagreb, 1963.

- SUPPAN, Arnold, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj, 1835-1918*, Zagreb, 1999.
- *Svetozar Pribičević – izabrani politički spisi*, ur. Hrvoje Matković, Zagreb, 2000.
- ŠEPIĆ, Dragovan, *Frano Supilo: u povodu stogodišnjice rođenja*, Zagreb, 1970.
- ŠEPIĆ, Dragovan, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914-1918*, Zagreb, 1970.
- ŠEPIĆ, Dragovan, *Pisma i memorandumima Frana Supila, 1914-1917*, Beograd, 1967.
- ŠEPIĆ, Dragovan, *Sudbinske dileme rađanja Jugoslavije (I-III)*, Pula-Rijeka-Rovinj, 1989.
- ŠEPIĆ, Dragovan, *Supilo diplomat, rad Frana Supila u emigraciji 1914-1917*, Zagreb, 1961.
- ŠÖMEN, Branko, *Amenkamen – slobodnozidarska čitanka*, Zagreb, 2001.
- ŠÖMEN, Branko, *Povijest slobodnog zidarstva u Hrvatskoj (I-III)*, Zagreb, 2012-14.
- ŠURMIN, Đuro, *Vojaska i hrvatska politika*, Zagreb, 1932.
- TARTAGLIA, Oskar, *Veleizdajnik*, Zagreb – Split, 1928.
- TATIĆ, Danijel Tatić, *Prvi svjetski rat – talijansko bojište*, Zagreb, 2017.
- TAYLOR, Allan John Percivale, *Habsburška monarhija, 1809-1918*, Zagreb, 1990.
- TOMAŠEVIĆ, Maja, *Banjačučki veleizdajnički proces*, Banja Luka, 2011.
- TRUMBIĆ, Ante, *Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija*, Zagreb, 1936.
- TUĐMAN, Franjo, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, knj. I, Zagreb, 1993.
- TZU, Sun, *Umijeće ratovanja*, Zagreb, 2009.
- VASIĆ, Dragiša, *Devetstotreća (majski prevrat), Prilozi za istoriju Srbije od 8. jula 1900. do 17. januara 1907.*, Beograd, 1925.
- *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, zbornik radova, ur. Galib Šljivo, Banja Luka, 1986.
- *Vojnički kazneni zakon od 15. siječnja 1855. o zločinima i prestupcima, sa dodatkom I. i dodatkom II. Zakonskog članka XXI. od 1890.*, Budimpešta, 1902.
- VOŠNJAK, Bogumil, *U borbi za ujedinjenu narodnu državu*, Ljubljana-Beograd-Zagreb, 1928.
- VOŠNJAK, Bogumil, *Jugoslavanski odbor v Londonu*, Ljubljana, 1940.
- WACHTLER, Michael, *The First World War in the Alps*, Innichen, 2006.
- WAYNE VUCHINICH, S., *Serbia between East and West, The Events of of 1903-1908*, Stanford, 1954.
- WILDER, Većeslav, *Dva smjera u hrvatskoj politici. Otkriće urote protiv ustava*, Zagreb, 1918.
- WEST, Rebeca, *Black Lamb and Grey Falcon, A Journey through Yugoslavia*, Edinburgh, 2006.
- ZVONAR, Ivica, *Mons. Dr. Fran Barac (1872.-1940.). Život i djelo*, Zagreb, 2012.,
- ŽIVANOVIĆ, Milan Ž., *Pukovnik Apis: solunski proces hiljadu devetsto sedamnaeste: prilog za proučavanje političke istorije Srbije od 1903 do 1918*, Beograd, 1955.
- ŽIVOJINOVIĆ, Dragoljub R., *Petar I Karađorđević: život i delo u izgnanstvu 1844-1903. godine*, Beograd, 1988.
- ŽUNEC, Ozren i DOMIŠLJANOVIĆ, Darko, *Obavještajno-sigurnosne službe Republike Hrvatske*, Zagreb, 2005.

Članci

- ANTIĆ, Ljubomir, „Pregled hrvatskih iseljeničkih društava u Južnoj Americi do Prvog svjetskog rata“, *Radovi*, Vol. 17, No. 1., 1984, 121-159.

- ANTIĆ, Ljubomir, „Sukobi u jugoslavenskom iseljničkom pokretu u Antofagasti (Čile) za vrijeme Prvog svjetskog rata i neki socijalni utjecaji na njih 1917. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 16 (2), 1984, 19-47.
- BAČIĆ, Radoslav „Povodom dvadeset-godišnjice Hrvatskog narodnog kazališta u Osijeku“, u *Dvadeset godina Narodnog Kazališta u Osijeku, 1907.-1927.*, Osijek, 1927., 1-37.
- BALTA, Ivan, „Pravnopovijesni hrvatsko-mađarski odnosi od dualizma do propasti monarhije, s posebnim osvrtom po pitanjima obrazovanja, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, Vol. 43., No. 3-4, 2006, 361-375.
- BALTA, Ivan, „Mađarske škole u hrvatsko-slavonskim županijama u sastavu Julijanske akcije krajem XIX. i početkom XX. Stoljeća“, *Život i škola*, 1, 6, 2001, 30-45.
- BASTAIĆ, Konstantin, „Hrvatski sabor i Jugoslavenski odbor“ u zborniku radova *Jugoslavenski odbor u Londonu: u povodu 50-godišnjice osnivanja*, ur. V. Bogdanov, Zagreb, 1966, 259-367.
- BOBAN, Ljubo, „Kada je i kako nastala Država Slovenaca, Hrvata i Srba“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 24, br. 3, 1992, 45-60.,
- BOGDANOVIĆ, Tomislav, „Kategorije zelenog kadra 1918. godine i osvrt na njihovo djelovanje u Podravini i Prigorju“, *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Samobor, Volume 12. No. 23., 2013., 96-108.
- BOGIČEVIĆ, Vojislav, „Misija grofa Tisze u Bosni 1918. godine. Iz povjerljivih spisa bivše zemaljske vlade u Sarajevu, koji se čuvaju u Državnom arhivu NR BiH u Sarajevu“, *Pregled*, Sarajevo, januar-februar 1958, god. VIII., knj. 1, br. 1-2, str. 9-14.
- BOURLET, Michael, „Le deuxième bureau et la diplomatie secrète: les négociations Armand-Revertera de 1917.“, *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains*, Pariz, 2006/1 (No. 221), 33-49, dostupno i na www.cairn.info/article.php?ID_ARTICLE=GMCC_221_0033.
- BULIĆ, Ivo, „Miroslav Krleža o Hrvatskoj u Prvome svjetskom ratu (Između kronike i interpretacije)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 39 (2007), br. 3., 687-704.
- BULIĆ, Ivo, „Politika Hrvatsko-srpske koalicije uoči Prvoga svjetskog rata 1907.-1913.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 44 (2012), 2, 415-453.
- BULIĆ, Ivo, „Savez Hrvatsko-srpske koalicije i bana Ivana Skerlecza u upravljanju Hrvatskom u vrijeme Prvoga svjetskoga rata – značaj i posljedice“ u zborniku radova *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice*, ur. Zlatko Matijević, Zagreb, 2010., 23-48.
- BUŠIĆ, Krešimir, „Tajni ratni planovi Kraljevine Srbije u pripremi ratnih sukoba s Austro-Ugarskom Monarhijom na početku Prvog svjetskog rata“, u: *Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914.-1918.*, zbornik radova sa znanstvenog skupa 9. lipnja 2015., glavni urednik Stjepan Prutki, izvršni urednik Krešimir Bušić, Vukovar, 2016., 45-74 i dr.
- ČIŽMIĆ, Ivan, *Dobrovoljački pokret jugoslavenskih iseljenika u SAD u Prvom svjetskom ratu*, Historijski zbornik, 23-24/1970-1971., 21-43.
- DIMOVIĆ, Danilo, „Grof Tisza u Bosni. Tiszin put u Zagreb, Dubrovnik i Sarajevo da uredi jugoslavensko pitanje – Kakvo je mišljenje u to vrijeme imao g. Svetozar Pribičević“, *Riječ*, Zagreb, 25. prosinca 1925., br. 295, 21-22.
- ĐORĐEVIĆ, Dimitrije, „Pokušaji srpsko-ugarske saradnje i zajedničke akcije 1906. godine“ u *Istorija XX. veka*, zbornik radova, svezak 2, Beograd, 1961.
- FORETIĆ, Dinko, „Antiaustrijski pokreti u ratnoj mornarici u Šibeniku 1917/18“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 6/1964-1967, 195-214.

- GABELICA, Mislav, „Zagrebačka veleizdajnička parnica 1909. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, broj 46, broj 1., Zagreb, 2014., 131-157.
- GABELICA, Mislav, „Političke prilike u banskoj Hrvatskoj na početku Prvoga svjetskog rata“, *Društvena istraživanja*, god. 23., br. 1., Zagreb, 2014., 177-197,
- GABELICA, Mislav, „Starčevićeva hrvatska stranka prava (Stranka prava) i izbori za zagrebačko gradsko zastupstvo od 1904. do 1917. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, 48, 2016, 3, 727-761.
- GABELICA, Mislav, „Ideološke razlike između milinovačkih i frankovačkih pravaša uoči Prvoga svjetskog rata (1908-1914.)“, *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, zbornik, ur. Marijan Jelaska i Zlatko Matijević, Zagreb, 2013., 283-303.,
- GAČINOVIĆ, Radosav, „Solunski proces – politički obračun sa srpskim patriotskim pokretom“, *NBP – Žurnal za kriminalistiku i pravo*, 2, Beograd, 2016, 123-138.
- „Generalgouvernement Warschau“ i „Militärgeneralgouvernement Lublin“ *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, Portal Carl von Ossietzky Universität Oldenburg, <https://ome-lexikon.uni-oldenburg.de/regionen/militaergeneralgouvernement-lublin/.../general-gouvernement-warschau/>.
- GROSS, Mirjana, „Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga prijestolonasljednika Franje Ferdinanda“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 1971., Zagreb., br. 2, 9-74.
- GROSS, Mirjana, „Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine“, u *Istorija XX. veka*, Zbornik radova, svezak 3, Beograd, 1962., 153-269.
- HERMAN KAURIĆ, Vijoleta, „Koliko je društava djelovalo u Zagrebu za vrijeme Prvog svjetskog rata?“, *Historijski zbornik*, 62 (2009), 2, 427-463.
- HERMAN KAURIĆ, Vijoleta i TOMINAC, Nikola, „Hrvatske postrojbe u borbama na Soči (Jugozapadno bojište)“, *Fontes*, 21, Zagreb, 2015, 17-49.
- HODAK, Zvonimir, „Novi episkop dalmatinski Nikodim postao novi ljubimac hrvatske ljevice“, 16. listopada 2017., <http://www.dnevno.hr/kolumnisti/zvonimir-hodak/novi-episkop-dalmatinski-nikodim-postao-novi-ljubimac-hrvatske-ljevice-1077978>.
- HORVATIĆ, Petra, „Povijest pravoslavlja u Hrvatskoj – kako je došlo do današnje situacije“, 7. siječnja 2017., <https://narod.hr/hrvatska/povijest-pravoslavlja-hrvatskoj-doslo-do-danasnje-situacije>.
- „HPC i SPC“, www.cro-eu.com/forum/index.php?topic=1388.145;wap2, ur. Marica Draženović, 30/35.
- HRABAK, Bogumil, „Dezerterstvo i zeleni kadar u jugoslavenskim zemljama u Prvom svjetskom ratu, Zbornik *Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, Slavonski Brod, 16/1979., 1-131.
- HRABAK, Bogumil, „Dolazak organizovanih povatnika iz Sovjetske Rusije u Jugoslaviju 1918-1919. g.“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, Slavonski Brod, 4/1966., 239-282.
- HRABAK, Bogumil, „Partijska organizacija i forumi komunista Jugoslovena u Sovjetskoj Republici 1918-1921 godine“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, Beograd, 6/1967, br. 1-4, 7-45.
- IVANIŠEVIĆ, Alojz, „Kao guske u maglu? Položaj Hrvatske u prvoj jugoslavenskoj državi. Između mita i stvarnosti“, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, Zagreb, Volume 42, 2010., 305-354.
- JELENIĆ, fra Julijan, „Grof Stjepan Tisza u Sarajevu god. 1918. Iz mojih sarajevskih zapamćenja“, *Obzor*, Zagreb, 4. listopada 1928.

- KARLAU, Željko, „Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji“, *Radovi*, Vol. 43, 255-291.
- KARDUM, Livia, „Aneksiona kriza i Friedjungov proces“, *Politička misao: časopis za politologiju*, Volume 30, No. 1, 1993., 133-148.
- KARDUM, Livia, „Geneza jugoslavenske ideje i pokreta tijekom Prvog svjetskog rata“, *Politička misao*, Volume XXVIII., No. 2, Zagreb, 1991., 65-88.
- KOPRIVICA-OŠTRIĆ, Stanislava, „Konstituiranje Države Slovenaca, Hrvata i Srba 29. listopada 1918. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 25, br. 1, 1993, 45-71,
- KOTA, Miroslav, „Uspostava i rad sigurnosno-obavještajnog sustava banske Hrvatske 1914. godine“, u zborniku *1914 – prva godina rata u Trojnoj kraljevini i Austro-Ugarskoj monarhiji*, uredila Vijoleta Herman Kaurić, Zagreb, 2018., 441-464.
- KOVAČ, Miro, „Raspadanje Austro-Ugarske i rađanje Kraljevine SHS u svjetlu francuske politike (od listopada do prosinca 1918.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 35, 1, 2003, 141-172.
- KRIZMAN, Bogdan, „Povjerljive veze između Jugoslavenskog odbora i domaćih političara za I. svjetskog rata“, *Historijski zbornik*, Zagreb, 15, 1962., 217-229.
- KRIZMAN, Bogdan, „Predaja austrougarskog ratnog brodovlja u Puli 1918. godine“, *Vojnohistorijski glasnik*, Beograd, 18/1967, br. 2., 239-266.
- KRESTIĆ, Vasilije, „Garašanin i Hrvati“, u *Ilija Garašanin (1812-1974)*, Zbornik radova, Beograd, 1991.
- MAHDAL, Marcel, „Masarkovo memorandum britskému ministru zahraničních věcí E. Greyovi „Samostatné Čechy““, www.moderni-dejiny.cz/clanek/masarkovo-memorandum-britskemu-ministru-zahranicnich-veci-e-greyovi-samostatne-cechy
- *Manastir Komogovina*, www.eparhija-gornjokarlovačka.hr/hr/manastir-komogovina/
- MANDIĆ, Slobodan, „Kralj Petar I. Karađorđević (do stupanja na presto)“, www.riznicasrpska.net/ponossrpstva/index.php.?topic=98.0
- MARKUS, Tomislav, „Demonizacija Habsburške monarhije kao metoda historičkih istraživanja“, *Časopis za suvremenu povijest*, 26, 1994. Zagreb, br. 1. 81-98.
- MATIJEVIĆ, Zlatko, *Hrvatski katolički pokret i politika (1903.-1929.)*, Croatica Christiana Periodica, Vol. 25, No. 47, 2001, 181-205.
- MATIJEVIĆ, Zlatko, „Katolička crkva u Hrvatskoj i stvaranje jugoslavenske države 1918-1921 godine“, *Povijesni prilozi*, 5/1986, 1, Zagreb, 1-93.,
- MATIJEVIĆ, Zlatko, „Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu - Osnutak, djelovanje i nestanak (1918/19)“, *Fontes – Izvori za hrvatsku povijest*, Volume 14 (2008), Zagreb, No.1., 35-66.
- MATIJEVIĆ, Zlatko: „Stranka prava (frankovci) i pokušaj preustroja Austro-Ugarske Monarhije (listopad 1918.)“, u *Ante Starčević, Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija u povodu 120. godišnjice smrti*, priredili Stjepan Matković i Božidar Petrač, Zagreb, 2017., 55-71.
- MATIJEVIĆ, Zlatko, „Stranka prava (frankovci) u doba vladavine Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba (listopad – prosinac 1918.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3., Zagreb, 2008., 1105-1118.
- MATIJEVIĆ, Zlatko, „Tajna diplomatska aktivnost o. Jozse Miloševića“, u zborniku *Posljednjih sto godina (1907.-2007.)*, svezak 2., ur. Ljudevit Maračić, Zagreb, 2009., 363-379.,
- MATKOVIĆ, Stjepan, „Ivan Šušteršič i hrvatski političari“, *Pilar*, Volume IV, No. 7-8 (1-2), Zagreb, 2009., 87-101.

- MILADINOVIĆ, Ivan, VASILJEVIĆ, Predrag, MILINKOVIĆ, Danijela, „Radikali osetili šta je to vlast“, 11. ožujka 2016., www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.119.html:595136-Radikali-oseili-sta-je-to-vlast.
- MILUTINOVIĆ, Kosta; „Jugoslavenski odbor i prvi pokušaj formiranja Jadranske legije“, *Pomorski zbornik društva za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije* (gl. ur. Drago Crnković), Zadar, 1967., knjiga 5, 627.-643.
- MIRNIK, Ivan, „Referat dr. Viktora Alexandra caru Karlu“, u zborniku *1918. u hrvatskoj povijesti*, ur. Željko Holjevac, Matica Hrvatska, Zagreb, 2012.
- MRKONJIĆ, Tomislav, NERALIĆ, Jadranka i MATIJEVIĆ, Zlatko, „Riječka spomenica (1915)“, *Pilar*, Volume IV, No. 7-8 (1-2), Zagreb, 2009., 214-219.
- MRKONJIĆ, Tomislav, „Hrvatski katolički pokret i Riječka spomenica iz travnja 1915. (Latinski koncept)“, u: *Hrvatski katolički pokret*, Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Zagrebu i Krku od 29. do 31. ožujka 2001., Zlatko Matijević, ur., Zagreb, 444-456),
- NOVAK, Nikola Stanislav, „Životopis oca Leopolda“, <http://www.leopoldomandic.it/index.php/san-leopoldo/video-2/hrvatski/>
- PEČAR, Stipe, „Put u Australiju, natrag na Solunski front te ponovo u Australiju“ u *Matica – iseljenički kalendar*, Zagreb, 1979., 294-298.
- PFEFFER, Leo, „Istraga o Sarajevskom atentatu“, *Nova Evropa*, Zagreb, 1938.
- PICHLÍK, Karel, Pobune Jugoslovena u austrougarskoj vojsci u proleće 1918. godine, *Vojnoistorijski glasnik*, Beograd, 15/1964, br. 6., 69-107
- PRIBIĆEVIĆ, Adam, „Odlomak iz uspomena“, *Srpsko kolo – narodni kalendar za godinu 1923.*, Zagreb, 1923.
- RAHTEN, Andrej, „Planinsko hrvatstvo“, zbornik *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, ur. Zdravka Jelaska Marijan i Zlatko Matijević, Zagreb, 2013, 265-282.
- RACKO, Ljerka, „Pozadina sukoba oko isticanja srpske zastave u Hrvatskoj na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće“, *Radovi*, Zavod za hrvatsku povijest, Volume 27, Zagreb, 1994., 115-126,
- RADIČEVIĆ, Branko, pjesma „Juriš, Srbe“, www.brankoradicevic.blogspot.hr/2011/03/juris-srbe.html
- RADMANOVIĆ, Mirko, Ustanak na ratnim brodovima austrougarske flote u Boki Kotorskoj, *Vojnoistorijski glasnik*, Beograd, 34/1983, br. 3, 203-227.
- RADOVANOVIĆ, Đorđe, „Historija Kostajnice - Kratka historija grada“, www.kutla.tripod.com/~kutla/istorija/i1.html
- REPE, Božo, „Les Slovènes et la Première guerre mondiale“, *Les cahiers Irice* 2015/1 (n° 13), p. 145-154, DOI 10.3917/lci.013.0145, www.uni-lj.academia.edu/bozorepe ili <https://www.cairn.info/revue-les-cahiers-irice-2015-1-page-145.html>,
- „Riječka spomenica. Hrvatski prijevod“, *Pilar – časopis za društvene i humanističke studije*, Zagreb, 4/2019., 7 (1) – 8 (2), 233-244.
- SARKOTIĆ, Stjepan, „Der Hochverrats-Prozeß von Banjaluka“, *Die Kriegsschuldfrage: berliner Monatshefte für internationale Aufklärung*, Jg. 7, nr. 1 (1929), Berlin, 30-47.,
- SIROTKOVIĆ, Hodimir, „Pravni i politički aspekti procesa Reichpost – Friedjung“, *Starine*, Zagreb, 1962., knjiga 52. 49-183.
- SPIEGEL, Ludwig, „Ausnahmzustand“ u *Österreichisches Staatswörterbuch, Handbuch des gesamten österreichischen öffentlichen Rechtes*, ur. MISCHLER, Ernst i ULBRICH, Josef, 1, Wien, 1905.

- STANČIĆ, Nikša, „Problemi Načertanija u našoj historiografiji“, *Historijski zbornik*, XXI-XXII, 1968-1969.
- STULLI, Benjamin, „Revolucionarni pokreti i pobune u austrougarskoj mornarici tijekom 1917. i 1918.“, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 6/1967, br. 1-4, Beograd, str. 46-63.
- ŠIDAK, Jaroslav, „Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici do I. svjetskog rata“, u *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*, Zagreb, 1973.
- ŠIDAK, Jaroslav, „Hrvatsko pitanje u Habsburškoj monarhiji (I)“, *Historijski pregled*, Volume IX., Zagreb, br. 2, 1963, 101-121, 104-109.
- ŠKORIĆ, Drago, „Uloga povratnika iz ruskog zarobljeništva u razvoju događaja u Hrvatskoj potkraj godine 1918.“, *Starine JAZU*, knj. 46, Zagreb, 1956., 7-21.
- TATIĆ, Danijel, „Vojnički bukvar oblikovao je svjetonazor srpskog vojnika“, Portal Večernjeg lista, <https://blog.vecernji.hr/danijel-tatic/vojnicky-bukvar-oblikovao-je-svjetonazor-srpskog-vojnika-9441>,
- „Teodor Pejačević“, www.nasiceinfo.com/teodor-pejacevic
- TOMINAC, Nikola, „79. pukovnija zajedničke vojske u Prvome svjetskom ratu“, u zborniku *1918. u hrvatskoj povijesti*, ur. Ž. Holjevac, Zagreb, 2012., 283-322.
- TOMINAC, Nikola, „Ličani u Velikom ratu – Jedanaesta sočanska bitka, 17. kolovoza – 12. rujna 1917.“, *Senjski zbornik*, 39, 1, Senj, 2012, 213-250
- „Uloga Tuzlanske gimnazije u pripremanju sarajevskog atentata“, *Nova Evropa*, godište XX, knjiga XXXII, 1939. godina, br. 6 i 7, 26. jun, Zagreb, str. 203-216.
- VUJASINOVIĆ, Branko, „Prometna povezanost dolina Kupe i Save s morem s posebnim osvrtom na ideje o plovnom povezivanju“, *Hrvatska vodoprivreda*, IV., br. 15-66, Zagreb, 1995.
- VUKELIĆ, Vlatka, „Povijest i perspektiva sisačkog rijekoplovstva u svjetlu plovnog puta kanal Dunav – Sava, Godišnjak Gradskog muzeja Sisak, br. 7., 2008. g., str. 133-144, dostupno i na https://bib.irb.hr/datoteka/323460.rijekoplovstvo_sisak_2.doc
- ZORKO, Tomislav, *Afera Lipošćak*, Časopis za suvremenu povijest, Vol. 35, No. 3, 2003, 887-902.
- ZVONAR, Ivica, Prilog za životopis i bibliografiju radova mons. Dr. Frana Barca, *Senjski zbornik*, broj 31., Senj, 2004., 79-94.

12. ŽIVOTOPIS

Miroslav Kota rođen je 13. lipnja 1968. u Zagrebu. Osnovnu i srednju školu završio u Zagrebu, diplomirao pravo na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1993. Odslužio vojni rok u Hrvatskoj vojsci 1993/94 godine. Od tada na različitim dužnostima u Ministarstvu obrane i Ministarstvu unutarnjih poslova, a od 2015. pravni savjetnik u Zavodu za sigurnost informacijskih sustava Republike Hrvatske.

Autor je ili koautor više zakonskih i podzakonskih akata iz područja obrane, oružanih snaga, nacionalne sigurnosti, unutarnjih poslova te kibernetičke i informacijske sigurnosti. Član je Državne ispitne komisije za posebni dio državnog stručnog ispita državnih službenika za područje obrane i nacionalne sigurnosti.

Autor je doktorand poslijediplomskog sveučilišnog doktorskog studija povijesti na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Predmet užeg znanstvenog interesa: nacionalna povijest 19. i početka 20. stoljeća, povijest Austro-Ugarske i Prvog svjetskog rata. Sudionik je domaćih i međunarodnih znanstvenih skupova te autor znanstvenih članaka i prikaza knjiga. Oženjen je i otac troje djece.

13. PRILOG – ZEMLJOVID

